М. О. КУЧЕРЕНКО, С. М. ПАНЬКОВА,
Г. В. ШЕВЧУК

Я БУВ ЇХ СТАРШИЙ СИН

БІБЛІОТЕКА
МУЗЕЮ ІСТОРІЇ
міста Києва

«...я собі сотворив своєрідну релігію сім'ї,
положив в основу обов'язок любити своїх рідних
і передусім своїх батьків, братів і сестер,
не важаючи ні на що, тремтіти за їх життя і здоров'я,
служити їм і піклуватися ними і над усе
цінити можливість жити вкупі і тим тішитись як найвищим щастям».

Михайло Грушевський

JAN MIECZKOWSKI
W WARSZAWIE

Музей історії міста Києва
Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського

М. КУЧЕРЕНКО, С. ПАНЬКОВА, Г. ШЕВЧУК

Я БУВ ЇХ СТАРШИЙ СИН
(рід Михайла Грушевського)

Київ
«КИЙ»
2006

ББК 63.3
К88

Книга видана за ініціативи Київського Музею історії міста Києва
і за сприяння та фінансової підтримки Київської міської державної адміністрації

Відповідальна за випуск *Т. Хоменко*

Науковий редактор
професор, голова Українського Історичного Товариства
Любомир Винар

Рецензенти:
д. іст. наук, лауреат Національної премії ім. Тараса Шевченка,
головний наук. сп. Інституту історії України НАН України *С. І. Білокінь*
д. іст. наук. головний наук. сп. Інституту історії України НАН України *Р. Я Пиріг*
канд. іст. наук, завідувач відділу Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України *І. Б. Гирич*

П 0502000000-10 / 8825-2006 Замовне

ISBN 966-8825-09-8

© М. Кучеренко, С. Панькова, Г. Шевчук, 2006.
© Видавництво «КИЙ», 2006.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

«Без коріння немає дерева, без дерева немає плодів»,— ці слова зі щоденника знаного збирача українських старожитностей Івана Гончара якнайкраще визначають зміст видання, яке стало добрим підсумком десятирічної пошукової та дослідницької праці науковців Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. У ньому бачимо і відчуваємо пульсування життя молодого Музею, реальне, сьогоденне спілкування з нащадками батьківського і материнського родів видатного історика. Тут маємо наслідки багаторічної співпраці музейників з науковими інституціями і, насамперед, Українським Історичним Товариством та його головою Любомиром Винаром, який став ініціатором і щирим порадником цього проекту.

Спочатку виник задум зібрати відомості про найближчих родичів Михайла Грушевського, згаданих ним у знаменитих «Споминах». Але з кожним новим джерелом родовідне дерево розросталося, розгалужуючись десятками імен славних представників Грушевських і Оппокових. І врешті-решт, наші студії переросли у ґрунтовне дослідження двох духовних родів, витоки яких пощастило простежити від кінця XVIII ст. Поєднати студії про батьківський і материнський роди Михайла Грушевського в одному виданні спонукали його власні слова з автобіографії: «Я був їх старший син...» Вони ж дали і назву книжки. Останню крапку у визначенні формату поставила унікальна світлина 1866 р. молодого подружжя, Сергія Грушевського та Глафіри Оппокової (Грушевської), що кілька років тому надійшла до музейної збірки.

Як свідчать джерела і зазначав сам Михайло Сергійович, в історії обох цих священницьких родів чимало спільного. На початку XIX століття Груші з козацько-гайдамацького Подніпров'я «змінили шаблю на хрест» і стали Грушевськими, Опуцкевичі (Опоцкевичі) з «більш-менш покірної» південно-західної Київщини перейшли з унії у православ'я і назвалися Оппоковими. Взявши за основу яскраві спомини самого історика про свій рід, ми зробили спробу їх розширити, уточнити і проілюструвати документами, що збереглися в архівних збірках. Рік за роком гортали сотні метричних книг, клірових відомостей, сповідних розписів та інших документів фонду Київської духовної консисторії. Паралельно вивчали документи Київської духовної семінарії, Університету св. Володимира та київських гімназій. Унікальним джерелом стало взаємне листування Михайла Грушевського з батьками, братом і сестрою, дружиною, донькою та більш віддаленою ріднею. Цей комплекс епістоляріїв дозволив

поринути у світ родинного спілкування, дав надзвичайно важливі, часом зовсім нові, відомості про Грушевських і Оппокових. Чимало інформації почерпнули з «Киевских епархиальных ведомостей» та різноманітних довідкових видань. Власне, коли ми починали свої пошуки, не було жодної спеціальної генеалогічної студії про рід Великого Українця. І якщо про життя та багатогранну діяльність видатного історика та суспільно-політичного діяча Михайла Грушевського написано сотні статей, видано десятки монографічних досліджень і наукових збірників, то перші відомості про родинні витоки Грушевських та Оппокових подали у часописах «Родовід», «Український історик», «Пам'ятки України: історія та культура», збірках «Київ і кияни» саме музейники. Окремі з тих розвідок, доопрацьовані та значно розширені, увійшли до цього видання.

Реалізований сьогодні науково-видавничий проект складається з двох великих розділів («Грушевські» та «Оппокови»), кожен з яких містить добірку нарисів про представників родів батька і матері Михайла Грушевського, генеалогічні схеми та біографічні покажчики до них (з відомостями про кожну особу, внесену до схем, архівними та бібліографічними посиланнями). Така структура видання є певним підґрунтям для краєзнавчих досліджень. Вона дозволяє продовжити чи розпочати власні генеалогічні студії нащадкам усіх споріднених родів Грушевських і Оппокових, яких вдалося виявити під час наших архівних пошуків.

Робота з укладання традиційних генеалогічних схем дала можливість виписати портрети найяскравіших представників цих родів. Так з'явилися окремі розповіді не лише про витоки Грушевських і Оппокових, про дідів, батька і матір Михайла Сергійовича, а й про інших знаних нащадків. Священик і етнограф Марко Грушевський; письменник Григорій Грушевський; етнограф, народознавець, книгар Володимир Менчиць; гідролог, академік ВУАН Євген Оппоков; мовознавець, співпрацівник видавництва «Вік» у Києві Михайло Оппоков; видавець і редактор першого літературно-мистецького україномовного часопису в Росії Іван Оппоков; лікар і громадський діяч Олександр Черняхівський; гідробіолог, засновник української школи альгологів, академік Олександр Топачевський; один з організаторів українського віча на підтримку Центральної Ради та її III Універсалу, протоієрей, настоятель Казанського собору в Чигирині Дмитро Топачевський — ось лише кілька потужних паростків, виплеканих могутніми життєдайними коренями. Результати наших генеалогічних студій — ще одне наочне підтвердження ролі духовних родів у формуванні національної еліти в Україні початку XX ст.

Разом з тим, автори видання свідомі того, що їхнє дослідження не є вичерпним. На жаль, джерельна база генеалогічних студій після 1917 року значно звужується, і про багатьох представників цих розгалужених родів ми не можемо сьогодні розповісти докладно. Проте кожне імя, згадане в історичних документах, ми заносимо до нашого родовідного древа з надією, що відгукнуться нащадки, з намірами подальших пошуків відомостей про їхні долі.

Архівні матеріали, які забезпечили наукове підґрунтя видання, не могли замінити унікальне джерело, яким стали розповіді та спогади рідних. Їх розшукували у Києві, Львові, Стрию, Черкасах, в інших містах та містечках України, Росії, Білорусі, Сполучених Штатів Америки. Їхні численні листи з відомостями про життєвий шлях своїх дідів і батьків становлять значну частку музейної документальної збірки. І сьогодні ми з честю і вдячністю називаємо імена своїх правдивих співавторів, завдяки яким ця книжка випромінює особливе родинне тепло і любов: Ксенія Антипів, Алла Грушевська, Валерія Грушевська, Катерина Грушевська, Юрій і Олександр Грушевські, Валерія Гукович, Наталія Караджа, Елеонора Коваль, Олександра Костишина, Людмила Купчик, Юрій Ломов-Оппоков, Анна та Любомира Микласевичі, Тетяна Панішева, Вікторія Слупська, Андрій Топачевський, Лідія та Олесь Шевченки. Завдяки Вам, наші добрі друзі і помічники, вдалося також зібрати і вперше так широко презентувати унікальну іконографічну музейну збірку, яка стала невід'ємною часткою наших розповідей. Пожовклі старі світлини наповнили нариси безцінним відчуттям минулих століть, довершили змальовані портрети, збагатили зміст усього видання. Не можемо не згадати й імен тих, хто першими підтримав наш проект: блаженної пам'яті Тамара Грушевська, Всеволод Грушевський, Галина Дубровська, Тетяна Зінько, Микола Левчук, Олександр Микласевич, Теодозія та Зиновій Савицькі.

Ми шукали і знаходили творче натхнення і в оспіваній Михайлом Грушевським Сестринівці, і згаданих його добрим словом Лісниках. Свою щиру енергію передавали педагоги і місцеві краєзнавці, з ініціативи і при співпраці яких з Музеєм були відкриті експозиції, організовані наукові конференції і зустрічі, відновлені понівечені надгробки дідів видатного історика — Федора Васильовича Грушевського та Захарія Івановича Оппокова. Саме в часі генеалогічних студій стали відомими спільні долі цих пам'яток: з волі войовничих безбожників у 1940–1960-х рр. надгробок з могили о. Федора у селі Лісники під Києвом було перенесено на братську могилу у сусіднє село Круглик; плити ж з могили о. Захарія у селі Сестринівці на Вінниччині використали для облаштування шкільної території. Попри все, доля була ласкавою до них — вони збереглися, а зусиллями краєзнавців, музейників і педагогів відновлені і освячені. Віримо, що назавжди. Серед подвижників цих шляхетних справ Людмила Ступницька (Левчук), Станіслава Сушко, Анатолій Вересенко, Володимир Осадчий. Сьогодні п'ятикласники лісниківської школи із захопленням розповідають про дідусів і бабусь, братиків і сестричок Михайла Сергійовича, як про своїх рідних. А сестринівські педагоги й учні продовжують боротьбу за збереження і відновлення унікальної пам'ятки — будинку діда Захарія, у якому не раз гостював Михайло Грушевський і який він з великою любов'ю описав у своїх споминах. Це добрий знак: діти вчаться пишатися історією своєї малої батьківщини і власними родовідними коренями.

Віримо також, що нас почують і відгукнуться нащадки Грушевських і Оппокових, які мешкають в усіх куточках України, можливо, і не відаючи, що вони — спад-

коємці славетних духовних родів. Сподіваємось, що наш Музей стане відродженим «фамільним домом» (так називали свою оселю Грушевські), а успадкований родинний пієтизм збиратиме у ньому прапрапрправнуків Грушевських і Оппокових, які пізнають у наших студіях своє родове коріння.

З приємністю згадуємо часи, проведені в читальному залі Центрального державного історичного архіву України у Києві. Наша щира подяка його директорові Ользі Музичук та завідувачці читальним залом Оксані Михайловій за розуміння, щире сприяння нашій копіткій багаторічній праці з архівними скарбами. Зі своїм науковим досвідом і безкорисливою допомогою завжди приходили на поміч друзі Музею: лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Сергій Білокінь, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук Ігор Гирич, науковий співробітник цього інституту Володимир Кравченко, завідувачка відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, кандидат філологічних наук Галина Бурлака, докторант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Валерій Ластовський, науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» Надія Кукса, кандидат філологічних наук, доцент Краснодарської державної академії культури та мистецтва, Віктор Чумаченко, син одного з учнів Михайла Грушевського Ігор Денисенко, працівники Лук'янівського заповідника Оксана Борисюк і Любов Стенік, наші колеги-музейники Олег Будзинський, Валерій Левченко, Ольга Мельник, Лариса Федорова. Дякуємо Вам! У цьому виданні — значна частка і Вашої праці.

Найтепліші слова вдячності автори висловлюють своїм рідним, любов і розуміння яких примножували сили і наснажували.

Світлана Панькова,
завідуюча Історико-меморіальним
музеєм Михайла Грушевського

ГРУШЕВСЬКІ

«ГРУШІ ЗМІНИЛИ ШАБЛЮ НА ХРЕСТ»

«Наша сім'я походить з Чигиринщини»[1]. Цими словами Михайло Грушевський, якому судилося прийти на світ у далекому Холмі, чітко визначив свою спорідненість із землею над невеликою річкою Тясмин у самому центрі України, де протягом століть не одна влада заповзято викорінювала непокірний і волелюбний козацький дух. Порівнюючи роди, з яких походили його мати й батько, вчений пов'язував вдачу Грушевських з географічним чинником — «київським Подніпров'ям, козацько-гайдамацьким, що вело неустанну боротьбу з польським пануванням»[2]. І це не випадково,

Чигирин. Середина XIX ст. Малюнок К. Прижичиховського, гравюра Я. Стифі

бо здавна вважалось: коли хочеш добре пізнати людину, ознайомся з краєм, звідки вона походить, на традиціях якого вона виховувалась. Сутністю Грушевських, їхнім генетичним кодом стали багатовікові патріотичні традиції у поєднанні з християнською мораллю в її не формально-фарисейському, а суто народному, людяному вигляді. Це, переважно, й визначало життя і діяльність Михайла Грушевського та багатьох інших представників цього роду.

---

[1] *Грушевський М.* Спомини/Вступ, підготовка тексту і примітки С. Білоконя //Київ.— 1988.— № 9.— С. 115.

[2] Там само.— С. 119.

Тож, почавши з Чигиринщини, спробуймо відтворити в уяві часи, коли там оселились і жили прямі пращури вченого. Ми пройдемо шляхами, якими протягом кількох століть, лишаючи свій слід на землі і в душах людей, ступали Грушевські, ознайомимося з їхніми долями, вклонимось їхній світлій пам'яті.

«ЯК ЩЕ БУЛИ МИ КОЗАКАМИ»

«І рід цей, мабуть, був колись козацьким»[3].
Іван Крип'якевич

Історію роду Грушевських, походження якого нерозривно пов'язане з Чигиринщиною — південно-східними околицями Київської землі, хотілося б починати з XVI –XVII ст.— періодом масового заселення цього спустошеного ординськими набігами краю. Саме тоді за сприяння литовської та польської влади черкаські старости Остафій Дашкевич, Олександр Вишневецький та інші заселяли більшу частину теперішньої Черкаської області, будуючи там осади й замки; організовували на пограниччі Дикого поля козацьку збройну силу. Так, 1589 р. король Зигмунт III

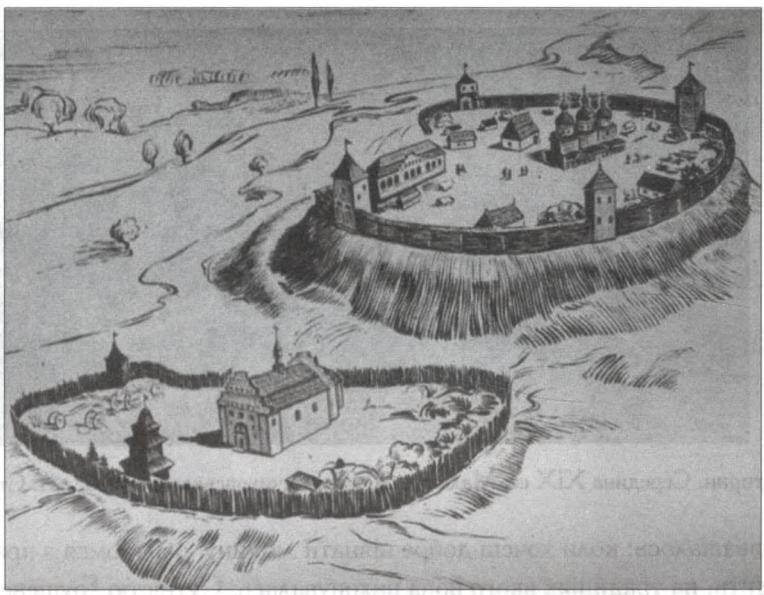

Суботів часів Б. Хмельницького. Реконструкція Г. Логвина

дозволив Олександрові Вишневецькому закласти місто і збудувати замок на порожньому «урочищі і городищі, що звалося Чегрин»[4]. Місто швидко розвивалося, і 1592 р. там уже було запроваджено два ярмарки. Мабуть, тоді ж з'явилось і містеч-

[3] *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський. Життя і діяльність.— Львів, 1935.— С. 9.

[4] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1884.— T. I.— S. 783.

ко Крилів, яке 1616 р. одержало магдебурзьке право. Люстрація 1616 р. згадує містечко Боровицю (на 1622 р. це вже був невеликий, зміцнений палями «замочок»). На порожніх ґрунтах, які в 1616 р. корсунський староста Іван Данилович надав Михайлові Хмельницькому, той заснував хутір Суботів. Тоді ж навколо них з'являлися десятки інших сіл і хуторів. Та все ж не забуваймо, що життя тих поселенців було вкрай небезпечним через часті татарські набіги, а розбудова на новому місці й освоєння диких земель вимагали тяжкої праці. Вижити там могли найзавзятіші, найвитриваліші, найсміливіші — козаки.

Цілком можливо, що поміж тих першопоселенців були й прямі прародичі Михайла Грушевського. І все ж ми не можемо цього стверджувати, оскільки наші документальні відомості про його достеменно відомих пращурів сягають не далі початку XVIII ст.— часу, коли, за приблизними підрахунками, мав народитись його прапрадід Данило Грушевський, найдавніший з достеменно відомих на сьогодні пращурів ученого. Про більш віддалених представників цього роду прямих свідчень поки що не виявлено, однак низка фактів дає підстави зробити досить логічні припущення. Наголошуємо, що зараз це лише гіпотеза, яка в майбутньому може бути підтверджена чи відкинута.

Мабуть, єдиною можливістю пошуку ймовірних далеких пращурів Михайла Грушевського є вивчення персоналій з аналогічними прізвищами. Проте наше завдання дещо ускладнює та обставина, що форма прізвищ на той час далеко не завжди була сталою. Це добре простежується на прикладах відомих нам прабатьків ученого упродовж середини XVIII— середини XIX ст. Приміром, уже згаданий прапрадід Данило Грушевський у клірових документах також звався «Грушкою» (ймовірно, за польського панування то був спольщений варіант від українського «Груша»)[5]. Ще більше відмінностей мали прізвища його синів, особливо Петра й Івана: Петрове трапляється у формі «Грушенко» (1786)[6], «Груша» (1787–1798)[7], «Грушовський» (1800)[8] і «Грушевський» (з 1801)[9], а Іванове варіюється як «Грушів» (в усному народному варіанті, а на сторінках клірових документів — «Грушовъ»; 1786, 1788)[10], «Груша» (1798)[11], і «Грушевський» (з 1799)[12]. Останні прояви такої мінливості прізвища (а фактично прізвиська) серед віддалених родичів Михайла Грушевського

---

[5] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 2, спр. 3944, арк. 2.

[6] Центральний державний історичний архів України (далі —ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1014, спр. 102, арк. 140.

[7] Там само, оп. 1017, спр. 31, арк. 212.

[8] Там само, оп. 1012, спр. 1180, арк. 405–409; оп. 1017, спр. 58, арк. 466 зв.

[9] Там само, оп. 1011, спр. 3782, арк. 158 зв.–159.

[10] Там само, оп. 1014, спр. 102, арк. 140.

[11] Там само, оп. 1009, спр. 14, арк. 56.

[12] Державний архів Черкаської області (далі — ДА Черкаської обл.), ф. 660, оп. 1, спр. 187, арк. 4–6.

фіксуються в середині XIX ст.[13] Навряд, щоб попередні, фактично не відомі нам покоління його пращурів відзначалися щодо цього більшою постійністю. Тому маємо брати до уваги не лише варіанти «Груша» чи «Грушевський», а й похідні від них, що так само наводять на думку про можливу спорідненість з Михайлом Сергійовичем. Спробуємо проаналізувати окремі випадки.

В історичних джерелах XV— XVII ст. неодноразово зустрічаються особи, прізвища яких дозволяють припускати приналежність до «наших» Грушевських. Так, документи 1638 р. згадують сотенних отаманів Харлама Грушовича з Канівського полку і Степана Грушенка — з Білоцерківського[14]. А серед козаків, посланих із Запорозької Січі як заручників до очаківського баші, знаходимо якогось, за висловом сучасника, «доброго чоловіка Грушевського»[15].

Прізвище Груша віднаходимо, хоч і в незвично непрямому поданні, на сторінках «Реєстру усього Війська Запорозького» 1649 р., де серед козаків Медведівської сотні Чигиринського полку згадується «Мисько Грушишин зять»[16], тобто зять Грушихи — вдови козака Груші. Таке формулювання козацького писаря не повинно нас дивувати, адже становище жінки в Україні завжди було високим. Голова сім'ї мав народитися десь на зламі XVI—XVII ст. і померти чи загинути в бою до часу складання реєстру, а його зятя, мабуть, ще зовсім молодого й маловідомого козака, для простішого запам'ятовування записали за прізвищем його тещі — старої Грушихи. Мабуть, уже тоді родина Груш була добре знаною на Запорожжі.

До цієї родини міг належати (наприклад, бути сином) також Іван Груша, ім'я якого стає добре відомим за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648—1657). Цю неабияку постать не міг обійти й Михайло Грушевський, характеризуючи його, зокрема, як «шляхтича польської едукації»[17]. Таке визначення пояснює досить багато: належачи до шляхетського стану, Іван Груша, очевидно, здобув добру, як на той час, освіту в Польщі чи інших західних країнах. Проте він не забув Батьківщину, а виявився серед того нечисленного прошарку української шляхти, яка після початку Визвольної війни приєдналась до Богдана Хмельницького і взяла активну участь у розбудові Козацької Держави, або, як часом висловлюються історики, «покозачилася». Непрямим свідченням такого покозачення є також його прізвище, що звучить надто вже не «по-шляхетськи». Чи не був той Груша, наприклад, Грушевським? Чи знала Україна Грушевських у середовищі шляхти?

На це запитання відповідь є однозначно ствердною. Дійсно, при вивченні давніх актів увагу самого вченого «звертали «бояре Грушівські» з Кобринського повіту XV—XVI вв. Може,— продовжував він,— наш рід і стояв у зв'язку з ними, але тому я

---

[13] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3650, арк. 1458 зв.—1459.

[14] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. 8.— Ч. 1.— С. 316.

[15] Там само.— Ч. 2.— С. 32.

[16] Реєстр усього Війська Запорозького...— К., 1994.— С. 50—51.

[17] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— К., 1931.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1301.

документальних доказів не знаю, правда, що й не шукав за ними»[18]. У 1560-х рр. у справах луцького гродського суду зафіксовано ім'я якогось шляхтича Яна Грушевського (Грушовського)[19] та його ймовірної родички Софії Грушовської. Про омбишського боярина Леонтія Єліязаровича Грушевського у зв'язку з подіями часів Хмельниччини довідуємося від історика Сергія Шамрая[20]. Логічно було б припустити, що вищеназвані Грушівські/Грушевські та покозачені шляхтичі Груші — представники одного давнього українського роду, що, найімовірніше, походив з Волині. Втім, за браком джерел, це лише версія, яку неможливо ні підтвердити, ані спростувати. Значно пізніше, наприкінці XVIII ст., вже з приходом російської влади, у Грушевських постала проблема збереження свого шляхетства за нових умов. Тоді через Черкаський повітовий суд пройшли «Протокол на дворянське походження роду Грушевських» (3 листопада 1797 р.), «Свідоцтво від поміщиків Петру Грушевському [ще не з'ясовано, чи не йдеться про вже згаданого сина Данила Груші.— *Авт.*], яке завіряє, що рід його дворянського походження» (6 січня 1797 р.), а також близький до нього «Документ від князя Любомирського дворянинові Грушевському на володіння землею біля с. Пекарів» (31 серпня 1796 р.)[21].

Та повернімось до Івана Груші. Саме приналежність до шляхетського стану дозволяла йому здобути ґрунтовну європейську освіту. Тож не дивно, що Богдан Хмельницький залучав Грушу до участі в посольствах і переговорах, зокрема в липні 1654 р. посилав до Трансільванії разом з генеральним осавулою Іваном Ковалевським для укладання військового союзу. Історія зберегла лист молдавського господаря Стефана Георгіци, де Іван Груша характеризується як «дуже освічений і розумний чоловік»[22]. Та найвищий політичний злет його припав на нетривалий, хоч і вельми бурхливий період правління Івана Виговського (1657–1659), коли Іван Груша був генеральним писарем (деякі джерела називають цю посаду «військовий писар» чи просто «писар»). То була найголовніша посада в гетьманському уряді. Писар керував Генеральною військовою канцелярією, що була своєрідним об'єднанням міністерств внутрішніх і закордонних справ, вів дипломатичне листування, приймав послів, разом з гетьманом готував питання для вирішення на старшинській раді, виконував обов'язки наказного гетьмана тощо. Іноземці ж найчастіше називали генерального писаря канцлером. Фактично, Іван Груша був другим генеральним писарем в історії Козацької Держави, посівши місце Івана Виговського, коли той став геть-

---

[18] *Його ж.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 116.

[19] ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 40 зв; ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 84; спр. 10, арк. 107, 116, 172.

[20] *Шамрай С.* Згадки омбишського боярина про Хмельниччину//Україна.— 1928.— Кн. 6.— С. 13.

[21] ДА Черкаської обл., ф. 832, оп. 2, спр. 1. Автор вдячний к. і. н. В. Ластовському за наданий матеріал.

[22] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— К., 1931.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1303.

маном. Є всі підстави вважати, що між Виговським і Грушею підтримувалися тісні дружні стосунки. Це підтверджується, хоч і непрямо, тим, що приятелювали також їхні дружини. Так, історіограф Й. Ролле на підставі зібраних ним матеріалів польських архівів, свідчив, що в розташованому під Чигирином Суботові, де була одна з гетьманських резиденцій, у гетьманші Олени Виговської (уродж. Статкевич) «постійними гостями [...] були: дружина Костянтина Виговського Раїна, родом Мещеринова; дружина обозного Носача і дружина військового писаря Груші»[23] (її ім'я, на жаль, з'ясувати поки що не вдалося). В іншому місці автор прямо називає дружину писаря Олениною приятелькою Грушевою[24].

І все ж гетьмана з генеральним писарем об'єднували не так добрі особисті стосунки, як політичний, громадянський світогляд. Вони обидва були представниками нової української державницької еліти, яка вкотре починала складатись заново і, за оцінкою М. Аркаса, була «далеко менша числом, але далеко більше освічена. Вона ясно уявляла собі сучасні тяжкі обставини і бажала забезпечити своєму рідному краєві його права і вольності»[25]. Їх, вихованих у поняттях політичної свободи Речі Посполитої, лякала дедалі зростаюча перспектива стати царськими «холопами», цілковито залежними від сваволі самодержця. Про плани Івана Виговського вивести Україну з-під влади Москви знали спочатку лише «брат його Данило та Немирич [Юрій, київський підкоморій (суддя), один з видатних українських політичних діячів середини XVII ст.— *Авт.*] і Груша писар»[26]. На них, зокрема, спирався гетьман, укладаючи 16 вересня 1659 р. у Гадячі трактат про унію України з Польщею, яким передбачалося утворення на українських землях Великого князівства Руського на правах широкої автономії, включно з власним військом, скарбницею, монетою тощо. Відомо, що у травні 1659 р. Груша був на сеймі у Варшаві, де вдалося обстояти інтереси України, зокрема польська сторона змушена була погодитися на прилучення до майбутнього Великого князівства Руського всіх етнічних українських земель[27]. Та все ж успішно розпочата діяльність гетьмана Виговського та його партії, незважаючи на очевидні дипломатичні й військові успіхи, у т. ч. розгром 28—29 червня 1659 р. під Конотопом 100-тисячного московського війська, зазнала краху через внутрішні незгоди в українському суспільстві, оскільки широкі верстви населення, особливо низи, вже не вірили шляхті й за жодних умов не хотіли повертатися до Речі Посполитої. Того ж 1659 р. Виговський втратив булаву, а 1663 р. був страчений за наказом Павла Тетері. Одночасно зазнала краху і політична кар'єра Івана Груші. Доля відвернулась від козаків Груш, і надалі в історичних документах їхні імена знайти не вдається.

---

[23] *Ролле Й.* Жінки при Чигиринському дворі.— К., 1994.— С. 43.

[24] Там само.— С. 45.

[25] *Аркас М.* Історія України-Руси.— Одеса, 1994.— С. 229.

[26] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— К., 1937.— Т. 10.— С. 270.

[27] *Аркас М.* Історія України-Руси.— С. 235.

Втім, їхнє прізвище можна знайти на карті Чигиринщини. Це село Грушівка або Грушківка (на прикладі Данила Груші знаємо, що був і такий варіант цього прізвища — Грушка), яке тепер відноситься до Кам'янського району Черкаської області. Найдавніші з відомих клірових документів (1780—1790-і рр.) не називають серед його мешканців жодної особи з таким прізвищем. Можливо, Груші там ніколи й не мешкали, а були засновниками або власниками. Серед нащадків роду Грушевських також побутує думка про причетність цього села до давніх поколінь їхніх пращурів. Так, уродженка Худоліївки Катерина Федосіївна Грушевська прямо засвідчує: «Я чула, що назва села Грушківка Кам'янського району пов'язана з родом Грушевських»[28].

Згадаймо їх: Грушович, Грушенко, Грушевський, Груша... Чи дійсно є серед них предки вченого? Можливо, в майбутньому вдасться дати на це запитання чіткішу відповідь. І все ж, найімовірнішою є приналежність до роду Михайла Грушевського тих з названих осіб, які мешкали на Чигиринщині, тобто Груш, відомих з «Реєстру...» 1649 р., й генерального писаря Івана Груші. Якщо взяти до уваги, що, за оцінкою вченого, «Чигиринщина вся була новою займанщиною ріжних приходнів кінця XVI в.»[29], а «околиця», включно із с. Худоліївкою, де мешкав його прапрадід Данило Груша, «взагалі заселялася в першій половині XVII в.»[30], стає очевидним, що населення цього краю у другій половині XVII — на поч. XVIII ст. було ще дуже нечисленним. Відділяє ж у часі Данила Грушу від генерального писаря Івана Груші лише з півстоліття, та й «прізвище се,— засвідчував Михайло Сергійович,— не часте в Україні»[31]. А отже, й можливість випадкового збігу здається досить незначною. Цілком можливо, що козаки Груші все ж належать до прямих пращурів Михайла Грушевського, що той рід пережив трагічні часи Української Руїни, зберіг свій вільнолюбний патріотичний дух, який згодом воскрес (а, може, й не згасав ніколи?) у наступних поколіннях, справив неабиякий вплив на світогляд Михайла Грушевського.

Своєрідне підтвердження версії про те, що Михайло Грушевський та його рідня є далекими нащадками чигиринських козаків Груш, дають у XX ст. самі ж Грушевські. Так, у 1913 р. на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» священик Григорій Грушевський (троюрідний брат Михайла Сергійовича) опублікував некролог на свого батька Миколу Львовича — дяка із с. Шабельник на Чигиринщині. При цьому він не стримався, щоб не додати, що «род Грушевских большею частью имел свое гнездо в Чигиринском уезде и теперь некоторые из его представителей пребывают в этом уезде. Старинная фамилия Грушевских была «Груша». Во времена Бог-

---

[28] Лист Грушевської Катерини Федосіївни з Черкас від 24 травня 2002 р. Зберігається в Історико-меморіальному музеї М. С. Грушевського (далі — ІММГ).

[29] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. 8.— Ч. 2.— С. 152.

[30] *Його ж.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 116.

[31] Там само.

дана Хмельницкого один из предков этой фамилии был «генеральным писарем», что по теперешнему времени государственный канцлер»[32]. Цілком очевидно, що автор цих рядків вважав свій рід нащадками тих козаків Груш. Неважко було б припустити, що Григорій Миколайович спирався на взяті з архівних документів відомості свого троюрідного брата і товариша Михайла Грушевського — надто вже чітко сформульована ця коротка історична довідка. Проте коли читаєш спогади іншого родича — Марка Грушевського, першого дослідника історії цього роду, який згадував про Грушевських у «стані [на посаді.— *Авт.*] канцлера двору його величности (були й такі)»[33], то закрадається підозра: а чи не є це напівзабутий родинний переказ, де через шість-сім поколінь гетьманський двір було переплутано з двором «його величности» — польського короля?

Слабким місцем у гіпотезі про безперервність існування єдиного роду Грушевських на Чигиринщині починаючи з XVII ст. є той факт, що внаслідок Визвольної війни з наступним багаторічним військовим лихоліттям на українських землях Чигиринщина зазнала чи не найбільшого спустошення. За свідченням пізніших авторів, уцілілі під час бойових дій, мародерства й ординських наїздів мешканці Правобережної України — «горемычные ея обитатели, обнищавшие, голодные, нагие, «как овцы», в паническом страхе, бежали на левый берег [...] Назади оставались трупы да дымящияся, обугленныя развалины [...] Благодатный край, славившийся изобилием и богатством, превращался в безлюдную пустыню»[34].

Цей стан підтверджує текст російсько-польського договору 1686 р., що згадує «разоренные места, лежащие от местечка Стаек вниз Днепра по реку Тясмину: Ржищев, Терехтемиров, Канев, Мошны, Черкасы, Боровица, Бужин, Вороновка, Крылов и Чигирин» (за Д. Бантишем-Каменським). Характерна деталь: далі в тексті договору передбачалось, що ці «разоренные места» «до дальнейшего постановления, останутся пустыми»[35]— як бачимо, такий стан речей цілком влаштовував сусідні держави, що цілеспрямовано намагалися знищити цей важливий осередок волелюбного державницького духу на українських землях.

І все ж, на наше глибоке переконання, Чигиринщина не зазнала повної зміни населення. Навряд, щоб край абсолютно збезлюднів, та й серед поселенців, які з кінця XVII ст. знову почали осідати там, було багато «поворотців» — колишніх чигиринців-утікачів. «Тутешні примусові вихідці з-за попередніх війн,— писав відомий дослідник Едвард Руліковський,— незважаючи на заборони, проникали сюди, повертались до своїх давніх осель і зруйнованих рідних стін, хоч то й перечило укла-

---

[32] Киевские епархиальные ведомости (далі — КЕВ).— 1913.— № 18.— С. 533.

[33] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 1.

[34] *Дабижа А.* Горленки//Киевская старина.— 1887.— Февраль.— С. 267.

[35] *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства.— К., 1993.— С. 319.

деному трактатові, вони були тільки змученими, терплячими осадниками. У такий же недозволений, так би мовити, контрабандний, спосіб і Чигирин почав наново заселятись»[36].

Відродження Чигирина почалося на поч. XVIII ст.: у 1708 р. було відновлено зруйнований турками монастир, у 1720 р.— Воздвиженську церкву; місто знову стало центром староства[37]. Десь у той же час вихідці (поворотці?) із Задніпров'я у звільненій від лісу місцевості заснували Мордву, на новому місці відродилась давня Боровиця[38]. Та й найдавніший відомий осідок безпосередніх достеменних предків Михайла Грушевського — село Худоліївка, як покаже далі аналіз тексту М. Значка-Яворського, в 1720—1730-х рр., фактично, постало заново.

ХУДОЛІЇВКА

«В селі Худоліївці рід Грушів з давен-давніх вкоренився так, що початку або й перерви в заселенні цим родом цього села людська пам'ять ні в записах ні в переказах сказати не може»[39].

Марко Грушевський

Знову застаємо Груш, тепер уже незаперечних прямих предків вченого, у XVIII ст., на новій, духовній ниві. За висловом І. Крип'якевича, «Груші замінили шаблю на хрест, стали пан-отцями, але багатством ніколи не славилися»[40]. А втім, як вважав Дмитро Яворницький, «зв'язок між духовним і козацьким станами був у той час найжвавіший і найтісніший і строгого розмежування між ними не існувало. Тому-то тодішній козак-воїн робився священиком, а тодішній чернець подавав руку воїнові і ставав до лав козаків. [...] І такий перехід хоч і був сам по собі неперечним явищем, проте пояснюється тим, що в той час чернець і козак однаково були воїнами і громадянами своєї батьківщини, цебто слугували освіті, заводили школи, засновували для боротьби з іновірством братства, вивчали вітчизняну історію, займалися поезією і боролися, невтомно і мужньо боролися за дідівську православну віру і заразом за українську народність»[41]. Така характеристика цілком справедлива для роду Грушевських.

Можна лише здогадуватися про те, що мало вирішальне значення у зміні їхнього соціального стану. Очевидно лише, що за умов Речі Посполитої то було наслідком

---

[36] Słownik geograficzny.— Warszawa, 1888.— Tom I. — S. 788–789.

[37] Там само.— S. 789.

[38] Там само.— S. 320.

[39] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 1.

[40] *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський. Життя і діяльність.— С. 9.

[41] *Яворницький Д.* До альбому української старовини//З української старовини. Альбом.— К., 1991.

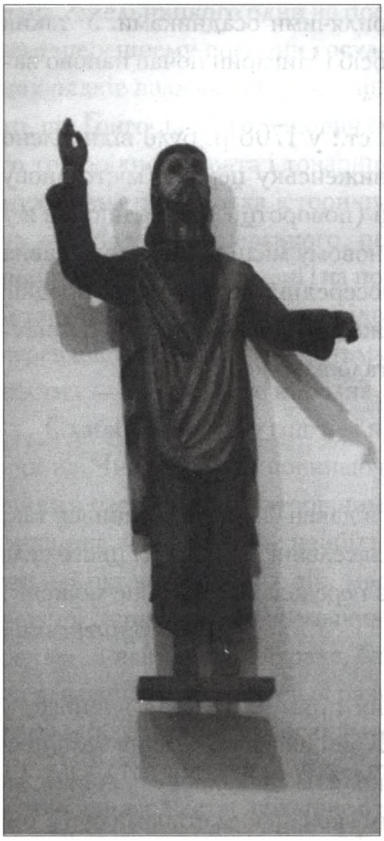

«Спаситель».
Дерев'яна сакральна скульптура
XVIII ст. Чигиринщина

фактичної поразки козацтва. Не виключено також, що над збіднілими козаками Грушами нависала небезпека перетворення на залежних селян, тоді як належність до духівництва рятувала від такої перспективи. До того ж у нових, невійськових умовах релігія залишалася важливою ділянкою боротьби проти польсько-католицької експансії.

Найдавніші на сьогодні цілком достеменні предки вченого по лінії Грушевських вже у першій половині XVIII ст. мешкали в мальовничому селі Худоліївка, розташованому на річці Тясмин серед уже не існуючих нині лісів та озер, за кілька десятків кілометрів на північний захід від Чигирина. Про час заснування Худоліївки прямих відомостей не маємо, але схоже, що то було в першій половині XVII ст. Непрямо про це може свідчити сама назва, оскільки, за логічним припущенням Михайла Грушевського, село «завдячує своє ім'я, очевидно, сотникові Худолієві, який після Зборівського трактату [1649 р.] пробував підняти повстання на Запоріжжі, але програв справу й положив за неї головою»[42]. На жаль, нам нічого не відомо про ті перші десятиліття існування Худоліївки, як і не знаємо того, чи не переривалось її буття у другій половині XVII ст. Наводить на роздуми й наявність села під такою ж назвою на Лівобережжі — у Семенівському районі Полтавської області, яке, на думку полтавських краєзнавців, було засноване наприкінці XVI ст.[43] Та все ж припущення про те, що одна Худоліївка стала відбрунькуванням іншої, прямо не підтверджується, принаймні співставлення метричних книг кінця XVIII ст. показує, що прізвища мешканців обох Худоліївок абсолютно відмінні[44].

Важливі висновки дозволяє зробити порівняльний аналіз сповідного розпису чигиринської Худоліївки 1787 р., який подає найдавніший відомий нам перелік усіх мешканців цього села. Коли взяти до уваги, що за багато поколінь одна родина в селі найчастіше перетворювалась на розгалужений рід, то за розмірами таких родів можна простежити приблизну тривалість їхнього проживання в даному населеному пункті. Цікаво, що серед тамтешніх мешканців (приблизно 570 осіб) найчастіше траплялися Дивничі (4 двори), Волосяни, Мошенці, Пальоні, Панасенки (по 3 двори), Біло-

[42] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 115–116.
[43] Полтавщина. Енциклопедичний довідник.— К., 1992.— С. 958.
[44] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1013, спр. 123, арк. 295–306.

ножки, Лихограї, Перевізники, Кононенки, Дяки/Дяченки, Дриги/Дриженки, Зубки/Зубченки (по 2 двори)[45]. Все вказує на те, що такий склад населення Худоліївки не мав тривалої історії, бо ці роди ще не встигли розростись, і в тому складі сільська громада існує не довше, ніж потрібно, щоб виросли й загосподарилися 2—3 покоління (тобто близько 50—80 років).

На подібний висновок наводить також аналіз небагатослівних свідчень давніх джерел. Так, Л. Похилевич на підставі візиту 1741 р. свідчив, що церква, цей неодмінний атрибут українського села, в Худоліївці була збудована в 1724 р.[46] Але «Описание староства и протопопии Чигринской» ігумена Мотронинського монастиря М. Значка-Яворського (Мельхіседека) змушує вважати, що село мало значно довшу історію, хоч на початку XVIII ст. ще залишалося спустошеним, а виявом його відродження стала відбудова храму. Вчитаймося: «1730 года в оном селе Ходолеевке [Худоліївці.— *Авт.*], по благословению православного [переяславського митрополита] Арсения Берла, вновь [підкреслення наше.— *Авт.*] церковь на прежнем месте честным отцем Иродионом Кассияновичем заложена и за устройством освящена, и при оной церкви был священник Даниил Грушевский от православного митрополита молдавского Никифора 1746 года июля 12 дня рукоположен, о чем в описи церквей униатские протопопы Гушицкий и Ветвецкий сами показали»[47].

Принагідно зазначимо, що на дослідника при спробі знайти найдавнішу худоліївську територію чекають труднощі, оскільки, за Л. Похилевичем, «подобно всем селам, расположенным по левой стороне Тясмина, ниже м. Смелы, Худолеевка имеет два местоположения: старое близ реки Тясмина и новое близ почтовой дороги в степи, отделяемое от старого полосою песков, в 3 версты пространством. На новое место жители стали переселяться около 1800 года, по истреблении на прежнем жилье лесов, на месте коих образовалась равнина зыбучих песков»[48].

Школа с. Худоліївки, збудована на місці давньої церкви св. Параскеви з її матеріалів. Фото 2002 р.

---

[45] Там само, оп. 1017, спр. 31, арк. 207—215.

[46] *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся.— С. 679.

[47] Описание староства и протопопии Чигринской благочестивых церквей к епископии Переяславской издревле принадлежащих//КЕВ.— 1862.— С. 345.

[48] *Похилевич Л.* Сказания...— С. 678.

Про масовість переселення свідчить уже той факт, що змінила свою адресу й худоліївська церква св. Параскеви, яка була «перестроена из старого села на новопоселенное 1818-го года»[49]. Тож і невеличкий церковний цвинтар, де поміж могил служителів храму були й останні прихистки Грушевських, відтоді почав формуватися на новому місці. Втім, ви його вже не побачите: лист з Худоліївки розповідає, що «у 1936 році церква була розібрана і з цього матеріалу була побудована школа [згодом обкладена цеглою.— *Авт.*], яка збереглася до цього часу [...]. Старого цвинтаря немає, де були поховані Грушевські, але про поховання священиків біля церкви свідчать викопані рештки поховань, які виявлені під час робіт по проведенню водопроводу. Перед школою зараз квітники (у минулому місце цвинтаря), але під час поливу квітів місце колишніх могил западає...»[50]

ДАНИЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Повертаючись до розповіді М. Значка-Яворського, запам'ятаймо наведену ним дату — 12 липня 1746 р., найдавнішу на сьогодні згадку про Данила Грушу/Грушевського, найвіддаленішого з відомих нині достеменних пращурів ученого, його прапрадіда. І мимоволі постає запитання: а що було до 1746 р.? Дуже ймовірно, що він і раніше мешкав у Худоліївці чи десь неподалік і був, можливо, дияконом. Певне підтвердження цього знаходимо у «Споминах»: «Практика була така, що члени таких церковних родин починали з паламарства, а коли були трохи письменніші, то з дяківства, і згодом доходили дияконства й попівства, коли траплялась парафія й прихильні громадяни, що вибирали на попа»[51]. На той час церковні владики здебільшого тільки формально затверджували вибір сільської громади[52] (за даними 1741 р., в

---

[49] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 60, арк. 21.

[50] Лист голови Худоліївської сільської ради О. Чухала і директора школи Н.Чухала від 30 травня 2001 р. Зберігається в Історико-меморіальному музеї М. С. Грушевського. Автор вдячний за наданий матеріал.

[51] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 116.

[52] Про те, що священика обирала сільська громада, а митрополит лише затверджував її вибір, свідчить і типовий тогочасний документ — донесення 1759 р. мешканців села Липового на Чигиринщині духовному правлінню крилівської протопопії з проханням представити переяславському єпископові Гервасію для рукопокладення до їхньої церкви на священика обраного ними старокрилівського мешканця Івана Чмелівського: «К новостроящейся ныне церкви в нашем селе Липове мы, нижайшие, как обыкновенно, по належащему, потребного в священнослужителя избралы согласно жителя старокриловского Ивана Чмелиовского, которого за приходского священника иметь желая, духовному правлению о честности его жития и постоянстве во всем рекомендуем, и, ревнуя православно-восточней католической церкви, покорно просим священнейшему епископу переяславскому его, Ивана, [...] рукоположением онаго в то наше село за приходского священника [...] представить» (Архив Юго-Западной России.— К., 1864.— Часть первая.— Том II.— С. 12–13). Аналогічний документ на Данила Грушу був затверджений молдавським митрополитом і тепер може зберігатися в архівах Румунії.

Худоліївці налічувалося 100 дворів парафіян[53]), а отже, Данило вже мав бути серед худоліївців помітною й шанованою постаттю, перш ніж його обрали священиком. Характерно, що авторитет його в середовищі громади постав у час розбудови села. Очевидно, що худоліївська громада керувалась не релігійним фанатизмом, а здоровим глуздом, а тому обирала поміж себе чоловіка, якому довіряла. Майже через два століття потому Марко Грушевський, уродженець Худоліївки і праправнук о. Данила, засвідчив: «Ще й нині селяни в споминах своїх вважають їх [Грушевських] за одно з собою в життьових турботах [...] Підлягаючи звичаю, а то й вимогам парахвіяльного суспільства, Груші приймали на себе сан духівницький, але виконували обов'язку цього сану лише як звичай народній, що сяк так окрашує буденність в життю народу, а не як догмати якісь, надиктовані з неба чи що там»[54].

Чи був о. Данило уродженцем Худоліївки? Прямої відповіді на це запитання немає, але з огляду на те, що на 1787 р. Груші (це були вже Данилові сини, про яких йтиметься згодом) мешкали лише в одному дворі, виходить, що в Худоліївці цей рід мав би з'явитися дещо пізніше, тобто о. Данило міг бути вихідцем з іншої місцевості. Хоч і не виключено, що Данило Груша народився в Худоліївці, але в його роду не було дорослих чоловіків — носіїв прізвища, або ті там просто не затримувалися, виїжджаючи з рідного села. Не знаходимо осіб з подібним прізвищем і в клірі цілої Чигиринщини середини і другої половини XVIII ст. То, може, він першим у своєму роду став на духовну стежку? Чи прибув з іншого повіту?

На жаль, поки що не було можливості для системного «просіювання» парафій у пошуках можливих представників цього роду у XVIII ст. за межами Чигиринщини. Тому можна лише гадати, чи мають якусь дотичність до «наших» Груш/Грушевських, наприклад, 21-річний архімандричий служитель Андрій Грушинський, відомий з розпису церкви Богоявлення Києво-Братського училищного монастиря 1770 р.[55], або зафіксований в іменному списку Богуславського повіту 1798 р. цілий духовний рід Грушецьких. Серед них назвемо о. Данила Грушецького (бл. 1747— не ран. 1798) із с. Масайлівка[56] та о. Михайла Грушецького (бл. 1749— не ран. 1798) із с. Зеленьки[57]. З іменної відомості Богуславської протопопії 1771 р. знаємо Федора Грушецького, священика Успенської церкви містечка Медвин «с прихожани грекоросийского неунеятского исповедания»[58]. Певно, він був найстаршим серед вищеназваних Грушецьких, можливо, доводився їм батьком, і на 1798 р. там уже не згадувався. До речі, останній зацікавив також українського діяча з діаспори Мирослава Лабуньку, який виявив цього ж о. Федора під іменем Theodorus Hruszewski в латиномовних уніатських документах Ватиканського Архіву за 1772 р., вбачаючи в ньо-

---

[53] *Похилевич Л.* Сказания...— С. 679.

[54] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 1–2.

[55] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1017, спр. 12, арк. 9.

[56] Там само, оп. 1009, спр. 14, арк. 95 зв.

[57] Там само, арк. 100 зв.

[58] ІР НБУВ, ф. 2, спр. 3944, арк. 8 зв.

му пращура Михайла Грушевського[59]. Хай нас не бентежить, що цього разу о. Федір виявлений серед уніатського духовенства — у той бурхливий час перехід до унії і навпаки не був рідкістю. Важливо інше: якщо там дійсно записано «Hruszewski» (а не Hruszecki), то найвірогідніше о. Федір/Theodorus належав до роду Данила Груші, і його прізвище, подане в пізніших, уже православних документах як «Грушецький», є ще однією варіацією прізвища «Груша».

Дуже схоже, що до роду Данила Груші належав священик Троїцької церкви містечка Ржищів Київського повіту Максим Дмитрович Грушевський (бл. 1788–1830)[60]. Син священика, він по закінченні Києво-Могилянської академії (1815) до кінця життя прослужив у Ржищеві. Вдалося простежити кілька поколінь його нащадків до кінця XIX ст. Проте питання про спорідненість з Михайлом Грушевським лишилось нез'ясованим[61]. Хоч у Данила Груші й був онук на ім'я Дмитро — Грушевський Дмитро Васильович (бл. 1782—після 1801), але батьком Максимові Дмитровичу він бути не міг через їхню незначну вікову різницю.

Подібних прикладів можливої віддаленої спорідненості із родом Михайла Грушевського може бути багато. Проте, мабуть, лише один з них здатен викликати інтерес поміж широких кіл українців. Зі зрозумілих причин до недавнього часу мало хто знав, що український геній Тарас Шевченко мав ще і прізвище Грушівський. Припущення про їхню спорідненість (хоча б дуже віддалену) здається маловірогідним, проте, як свідчить попереднє ознайомлення з даною темою,— лише на перший погляд[62]. Втім, це непросте питання ще вимагає глибокого вивчення.

---

[59] *Лабунька М.* Замітки до родоводу предків М. Грушевського//Свобода (США).— 1992.— 23 січня.

[60] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1017, спр. 12, арк. 9.

[61] З'ясувати питання спорідненості з Максимом Грушевським та його нащадками намагався й Марко Грушевський, про що відомо з його листа до Михайла Грушевського (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 10–11) .

[62] Хочеться висловити міркування щодо родоводу Тараса Шевченка (Грушівського) та його другого прізвища. Вивчення документальних джерел про його предків (найдавніша метрична книга датується 1788 р., а сповідний розпис — 1798 р.) показує, що наприкінці XVIII ст. у с. Кирилівці мешкала одна родина на прізвище Грушенко і кілька — на прізвище Шевченко. При цьому в Тарасовій родині поруч з «Шевченко» ранні документи нерідко фіксують і прізвище «Грушівський». Але з 1801 р. Грушенки зі сторінок сповідного розпису несподівано «зникають», і ці ж самі люди тут і в наступних документах уже пишуться Ткаченками. Можна припустити, що Груша/Грушенко — давнє прізвище, а Ткаченко — нове (фактично, прізвисько), що стало виявом роду їхнього заняття — ткацтва. Напрошується аналогічний висновок, що й для предків Тараса давнім прізвищем було «Грушівський», а «Шевченко» — таке ж набуте професійне, як і «Ткаченко». А також, що Грушенки і Грушівські — представники одного кирилівського роду Груш. Зауважимо, що форма «Грушівський» (на відміну від «Грушенко») була характерною для осіб духовного стану (або шляхти). Сповідні розписи свідчать, що дід Тараса Григоровича — Іван — був (на відміну від батька — Григорія Івановича) небідним і навіть тримав наймитів (служителів) — на всю Кирилівку таких заможних родин було кілька. За переказами, до хати діда Івана збирались односельці слухати Псалтир. Тобто схоже, що

Але повернімось до постаті самого Данила Груші. Ім'я його стало відоме Михайлові Сергійовичу з розповіді вже згадуваного Марка Грушевського про те, як, «чистячи криницю в Худоліївці чи при якійсь іншій оказії витягли брус з вирізаним іменем священика Данила Грушевського і роком 1770-им котримсь»[63]. Це давнє напівзабуте свідчення того, що їхній спільний прапрадід ще жив у 1770-х рр., підтверджується іменною відомістю Переяславської єпархії 1771 р., в якій згадуються «села Худолеевки церковь святыя Великомученицы Параскевы [и] оной церкви священник Даниил Грушка с прихожани грекоросийского неунеятского исповедания»[64]. Знаючи про існування Данила Грушевського (Груші, Грушки), вчений все ж не зважувався прямо назвати його своїм пращуром, оскільки чув від Марка Федоровича, що той, збираючи з клірових відомостей Київської духовної консисторії дані про родовід Грушевських, так далеко «не міг прослідити сього роду»[65].

На жаль, жоден з виявлених досі документів, які називають ще живого Данила Грушу, і словом не прохоплюється ні про його вік, ні про його родину. Лише з 1786—1788 рр. худоліївські клірові документи, вже називаючи іншого священика — Івана Буримовича, подають імена трьох Данилових синів — Петра, Івана та Василя Груш з їхніми сім'ями. Про дочок — взагалі жодних відомостей, і вже ніхто й ніколи не зможе назвати їхніх імен та імен їхніх нащадків, які, цілком можливо, значаться під іншими прізвищами на сторінках метричних книг і сповідних розписів Худоліївки чи сусідніх населених пунктів.

Наприкінці XVIII ст. Груші вже були невід'ємною частиною худоліївської селянської громади, а тому, за оцінкою Марка Грушевського, «не відмежовуючись нічим від всього суспільства, а худоліївського зосібно, і зливаючись з [ним у його] бутті, зазнавав цей рід на собі усіляких наслідів [, що були в] політичних змінах всього українського народу»[66]. Відомо, наприклад, що Петро і Василь Груші, поки не ввійшли до кліру, у сповідних розписах не виділялися з-поміж селянської маси (двір Груш був у сповідному розпису 49-м за списком (1787)[67] чи 50-м (1788)[68].

він був не селянського, а найімовірніше духовного походження (як і Груші — пращури Михайла Грушевського). Якщо зважити на значні міграційні процеси XVII—XVIII ст. і те, що Звенигородський повіт розташований поруч з Чигиринським, можна припустити, що в них осіли (найімовірніше — у першій половині XVIII ст., коли після періоду Руїни відроджувалися міста і села Правобережної України) представники одного роду, а отже, й віддалену спорідненість кирилівських і худоліївських Груш (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1014, спр. 101, арк. 476; оп. 1015, спр. 122, арк. 252; спр. 141, арк. 69 зв.; спр. 173, арк. 69; спр. 320, арк. 232 зв.).

[63] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 116.

[64] ІР НБУВ, ф. 2, спр. 3944, арк. 2.

[65] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 116.

[66] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 1. У дужках тут і далі подаємо власну реконструкцію невеликих втрачених фрагментів тексту.

[67] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1017, спр. 31, арк. 212.

[68] Там само, спр. 58, арк. 462.

ІВАН ГРУШЕВСЬКИЙ

На відміну від своїх братів Іван Груша (нар. між 1755 і 1764)[69] майже ніколи не записував у документах, чий він син, через що виникали певні сумніви щодо його походження. Всі вагання розвіяв сповідний розпис с. Топилівки 1800 р., що єдиний подав повне визначення: «Дьяк стихарный Иоан Данилов сын Грушевский»[70]. До кліру Іван потрапив раніше за братів, бо в найдавнішому з відомих худоліївських документів — метричній книзі 1786 р., яка ще вважала Петра й Василя селянами, слідом за священиком Іваном Буримовичем значиться «той же церкви дьячок Иван Грушов»[71]. Певно, вдача не дозволяла йому довго затримуватися на одному місці, і через два роки на дяківському рядку вже був записаний 23-річний Андрій Навроцький, а Іван Груша, хоч і був згаданий як дяк, але чомусь тільки в кінці розпису[72]. Мабуть, на той час Іван Данилович уже не був постійним членом худоліївської громади. Не виключено, що він перебрався до Суботова, бо суботівська метрична книга 1794 р. згадує якогось Івана Грушенка (найімовірніше, це був «наш» Іван Груша) як свідка на вінчанні «молодика» Василя Лепського з «дівицею» Ксенією Бондар[73].

У 1798 р. «репорт» (клірова відомість), а також низка пізніших документів застають його вже в сусідній Топилівці на посаді дяка Покровської церкви[74]. Та церква на той час уже мала свою цікаву історію. Як розповідав Л. Похилевич, колись вона стояла на високій могилі біля Боровицького замку, але бл. 1770 р. місцеві мешканці брати Шульгини [Шульги (?).— *Авт.*] збудували за свій кошт на новому місці невелику церковцю, а дзвіницю пізніше біля неї поставив шляхтич Мохлинський, начальник прикордонної митниці (не забуваймо, що по Дніпру до 1793 р. проходив кордон Речі Посполитої з Російською імперією). Іван Груша, напевно, ще застав у Топилівці численні спогади про місцевого священика Пилипа Рожевського, який помер у 1783 р. на Великодень під час служіння заутрені, стоячи навколішки в священичих шатах перед престолом[75]. Відтоді його змінив священик Стефан Бориславський. Він і зустрів на порозі храму Івана Грушу, який був «произведен в 1798-м году месяца декабря 6-го числа преосвященным Иерофеем, митрополитом киевским в стихари к сей церкви»[76]. Документи засвідчували також, що Іван Данилович був «в чтении и нотном пении искусен»[77].

---

[69] Там само, оп. 1009, спр. 14, арк. 47 зв.
[70] Там само, оп. 1015, спр. 137, арк. 1314.
[71] Там само, оп. 1014, спр. 102, арк. 140.
[72] Там само, оп. 1017, спр. 58, арк. 466 зв.
[73] Там само, оп. 1014, спр. 134, арк. 67.
[74] Там само, оп. 1009, спр. 14, арк. 47 зв.
[75] *Похилевич Л.* Сказания...— С. 678.
[76] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3782, арк. 162 зв.—163.
[77] Там само.

Збереглися колоритні свідчення конфлікту, що виник невдовзі між ним і Борисла́вським. Священик «репортував» Київській духовній консисторії, що «стихарный дьячок Иван Груша — состояния вовсе негодного и пьянственною страстию заражен и штрафован бывал»[78], а наступного 1799 р. ще й позивався до чигиринського земського суду, звинувачуючи дяка в грубості й недисциплінованості. На це Іван Груша відповідав, що «он по необходимости, [...] не спросясь священника, отлучается, но на малое время и всемерно успевает к его должности. Священник же без винности самого его, Грушевского, разнообразно бранит, чего он, временем не стерпя, те же брани ему отговаривает»[79]. Та все ж Іван Данилович був змушений підписатися, що «впредь обязывается он от должности своей без ведома не отлучаться, с священником весьма обходиться снисходительно, и, сколько возможно, почтительно, а, более того, [от] пьянства всемерно воздерживаться под неизбежным суждением и штрафом...»[80] Певно, не просто давався Іванові Груші, в якому ще вирував бунтівний і гультяйський козацький дух, перехід до ролі строгого й поважного служителя культу.

У 1806 р. Іван Данилович звільнився з посади. Подальшу його долю вдається простежити дуже приблизно. Відомо, що він був переведений «за его поступки из духовного в светское состояние»[81] і, можливо, оселився з дружиною Іриною Федорівною (бл. 1754— після 1827) і сином Стефаном (бл. 1794— не ран. 1830) у селі Погорільцях. До такого висновку підводить метрична книга с. Кожарок 1812 р., де в ролі хрещеної матері згадується якась «погорельского жителя Груши жена Ирина Иванова дочь»[82]. Пізніше він переїхав до с. Чаплища, де невдовзі помер. Його ж удова залишалася там надалі, і сповідний розпис 1821 р. засвідчує, що «у церковной хате жительствует исключенного из ведомства духовного, а уже умершего Груши жена Ирына Федорова дочь»[83]. Їхній син Стефан у 1822 р. був поновлений у духовному стані і призначений дяком до Чаплицької Георгіївської церкви[84]. 8 листопада 1825 р. у 29-річному віці він обвінчався у Києво-Печерській Феодосіївській церкві з київською міщанкою Зиновією Недійською[85], з якою мав доньку Ганну. У 1826 р. був переміщений до Київського повіту в містечко Обухів[86]. Там 1830 р. його змінив інший дяк[87], а наступне місце проживання Стефана Грушевського з родиною та його подальша доля залишаються нам невідомі.

---

[78] Там само, оп. 1009, спр. 14, арк. 47 зв.

[79] ДА Черкаської обл., ф. 660, оп. 1, спр. 187, арк. 6. Автор вдячний к. і. н. В. Ластовському за наданий матеріал.

[80] Там само.

[81] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3787, арк. 20 зв.—21.

[82] Там само, оп. 1012, спр. 1361, арк. 74.

[83] Там само, спр. 1493, арк. 93 зв.

[84] Там само, оп. 1011, спр. 3787, арк. 20 зв—21.

[85] Там само, оп. 1012, спр. 1541, арк. 300.

[86] Там само, оп. 1011, спр. 1544, арк. 113 зв., 115.

[87] Там само, спр. 1156, арк. 68 зв.—69.

У Худоліївці ж залишалися Петро і Василь Груші. Цим двом братам з їхніми багатодітними сім'ями судилося стати в майбутньому родоначальниками двох розгалужених гілок роду Грушевських, що були такі багаті на небайдужих, одухотворених, інтелігентних і просто добрих та щирих людей. Звідти, з Худоліївки, розійшлися світами їхні нащадки, зберігши в серцях часточку козацької волелюбності і християнської духовності.

ПЕТРО ГРУШЕВСЬКИЙ З НАЩАДКАМИ

Вперше довідуємося про Петра і Василя Груш з худоліївського сповідного розпису 1787 р., хоча через недбалість його автора Василь з дружиною Меланією значаться там дітьми Петра[88]. Цю помилку виправляє розпис 1788 р., де подаються «Петр Груша [и...] брат его Василий» з родинами[89]. Ці документи відносять обох братів до одного двору (очевидно, брати мешкали у старій батьківській хаті), а тому невідомо, наскільки відповідає істині пізніший переказ про те, що «Груші [...] грошовиті і хазяйновиті дуже були»[90].

Те, що Петро й Василь дійсно були Даниловими синами, підтверджує сповідний розпис 1794 р. і наступних років, де після імені кожного з них додавалось: «Данилов Груша сын священнический»[91]. Вони подають братів уже в складі кліру, називаючи Петра Грушу дяком, а Василя — паламарем. Клірова відомість 1801 р. додає, що Петро був «в 1798 году месяца апреля 22 дня преосвященным митрополитом Иерофеем посвящен к сей церкви [св. Параскеви] в стихарь дячком»[92], тобто дістав привілей носити стихар під час церковного служіння. Цей документ також містить характеристику, дану новим худоліївським священиком Мойсеєм Борисовим, про те, що Петро Данилович був «[поведения] хорошего и не штрафован» і хоч не навчався в семінарії, але в читанні був «искусен и нотное пение знает»[93].

Востаннє відомі нам архівні джерела Петра Даниловича (бл. 1749— між 1809 і 1813) та його дружину Любов Якимівну (бл. 1758— між 1809 і 1814) застають серед живих у 1809 р.[94], наступні документи (1813—1814) їх уже не згадують. З їхньої родини знаємо десятеро дітей: Дениса, Прокопа, Йосипа, Павла, Івана, Євдокію, Мотрону, Стефана, Марію і Февронію.

---

[88] Там само, ф. 127, оп. 1017, спр. 31, арк. 212.

[89] Там само, спр. 58, арк. 462.

[90] З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— Ч. 2.— С. 127.

[91] ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

[92] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3782, арк. 158 зв.—159.

[93] Там само.

[94] Там само, спр. 3783, арк. 49—50 зв.

Долі їх частково вдалося простежити. Мотрона (бл. 1792— не пізн. 1800), певно, померла в дитинстві, бо від 1800 р. у документах уже не згадується[95]. Не можна вважати щасливою й долю Євдокії Грушівни (1793— не ран. 1850), про яку худоліївська клірова відомість повідомляла: «Самокрытка, живет здесь при родственниках и находится иногда во услужениях и тем питается»[96]. Останньою відомою згадкою про Февронію (1804— не ран. 1824) був запис у худоліївській метричній книзі 1824 р. про її вінчання з молодиком О. Шипотою з Топилівки. Так само в 1821 р. зникла з поля зору Марія (Марфа) (1798—не ран. 1821), ставши дружиною якогось Іллі Комашки[97]. У молодому віці помер Прокіп (бл. 1780–1798)[98].

Павло (бл. 1785–бл. 1829), єдиний з нащадків Петра Даниловича, хто навчався у Київській академії, повернувся у 1811 р. до рідної Худоліївки, де невдовзі став указним дяком і 1814 р. одружився з донькою місцевого священика Ганною Ланівською. Але не судилось йому щасливої долі. Поховавши обох синів Антона та Микиту (1818), а потім і дружину (1821), Павло Петрович, ймовірно, почав деградувати (про це говорить клірова відомість 1828 р.: «Нерадив в должности... поведения худого»[99], а ще через рік помер сам. Двоє осиротілих дочок Марфа (1814–1855) і Стефанида (1819— не ран. 1850) залишилися при родичах, а підрісши, були «во служениях»[100], не маючи власних родин.

Стефан Петрович Грушевський (бл. 1801— між 1845 і 1850), здобувши домашню освіту, був паламарем і дяком у Боровиці (1819–1829), дияконом у чигиринському Хрестовоздвиженському соборі (1829–1837), священиком у селах Голикове (1837–1843) і Бондурове (з 1843)[101]. Його єдиний син, Григорій, з 1845 до 1880-х рр. служив у с. Красноселиця паламарем, дяком і дияконом[102].

Йосип Петрович (бл. 1783— не ран. 1806) став у 1806 р. паламарем у Худоліївці[103], зайнявши місце свого покійного дядька Василя Грушевського, але того ж року звільнив його на користь свого брата Івана і неодружений назавжди залишив село. Більше ніяких згадок про нього не виявлено.

Про нащадків цих людей відомостей, як правило, немає, або ж вони обриваються ще в XIX ст. Та все ж родовідні лінії Петра Груші простежуються до нашого часу через двох його синів — Дениса та Івана.

---

[95] ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1

[96] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 278, арк. 75 зв.

[97] Там само, оп. 1012, спр. 1493, арк. 375.

[98] Там само, спр. 1132, арк. 137

[99] Там само, оп. 1011, спр. 3790-а, арк. 34–35.

[100] Там само, оп. 1010, спр. 60, арк. 21–24 зв.

[101] Там само, оп. 1011, спр. 3803, арк. 238 зв.

[102] Там само, оп. 1009, спр. 929, арк. 205–208 зв.

[103] ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 10, арк. 1 зв.

Денис Петрович Грушевський (бл. 1779– між 1823 і 1833) служив дяком по селах Ясківці, Погорільці та Мордва[104]. Його сучасних нащадків знаємо тільки по лінії найменшого сина Аврамія, який з 1830-х рр. служив паламарем у Крилові[105]. Не кожен уже знає, що то було старовинне містечко на Чигиринщині, розташоване при гирлі Тясмину до Дніпра. За кілька століть до того вихідці з Крилова навіть заснували на Січі окремий козацький курінь — один з 38-ми, що були на Запорожжі. Коли ж Катерина II переселила 1792 р. запорожців на Кубань, то там з'явилася станиця Крилівська. Мабуть, на сьогодні та станиця лишається єдиною згадкою про сам Крилів на Чигиринщині — він був затоплений водами Кременчуцького водосховища (мешканці виселені, переважно до нового міста Світловодська на Кіровоградщині). З Крилова нащадки Аврамія Денисовича розійшлися по світу — від Москви до Американського континенту, не забуваючи водночас про свої витоки. Про них розкажуть численні біографічні довідки.

Онука Івана Петровича Грушевського — Євдокія Гукович. Поч. XIX ст.

Сини Євдокії Гукович — Олександр та Володимир у роки навчання в Черкаському духовному училищі. Бл. 1910 р.

Життя ж Івана Петровича Грушевського (бл. 1787–1857) виявилось назавжди пов'язаним з рідною Худоліївкою, де він служив протягом 1807–1854 рр. палама-

[104] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3786, арк. 63 зв.
[105] Там само, ф. 127, оп. 1009, спр. 988, арк. 77–80 зв.

рем у місцевій церкві св. Параскеви[106]. Його сучасні нащадки відомі тільки по лінії сина Федора — батька Марка Грушевського, якому присвячується окрема стаття.

ВАСИЛЬ ГРУШЕВСЬКИЙ З НАЩАДКАМИ

Про Василя клірова відомість розповідає значно менше, ніж про його старшого брата Петра. Знаємо лише, що він умів співати псалми і так само, як і Петро, в семінарії не навчався[107], а освіту здобув від батька. Як видно з архівних джерел, Василь Груша (бл. 1757—1805) мав з дружиною Меланією Михайлівною (бл. 1764—

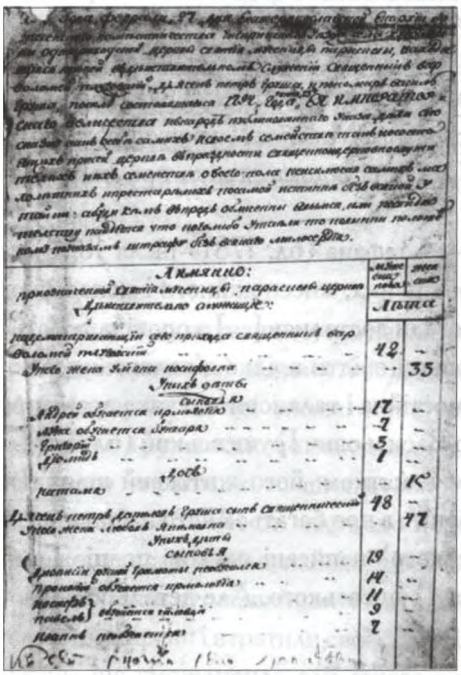

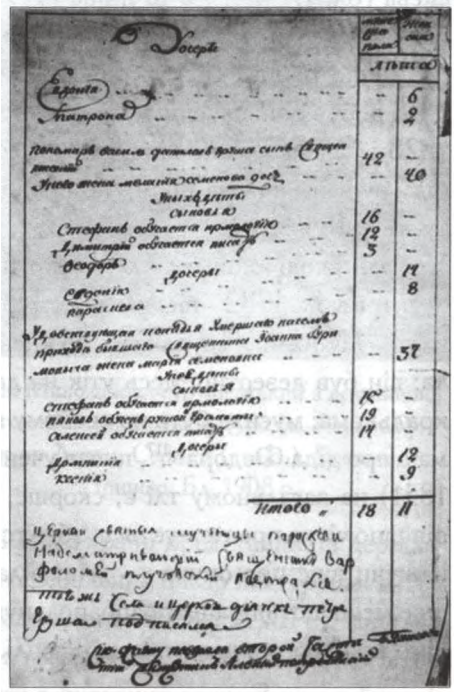

Клірова відомість церкви св. Параскеви с. Худоліївки 1794 р.

не ран. 1815) не менш, як одинадцятеро дітей: Мотрону, Євдокію, Стефана, Дмитра, Параскеву, Федора (майбутній дід Михайла Грушевського), Ірину, Лева, Сидора, Феодосію та Йова (1805—1806). Втім, тієї останньої дитини Василь Данилович уже не встиг побачити, бо передчасно помер і 4 березня 1805 р. був «с покаянием и по обрядам христианским погребен»[108]. Наступні роки були найтяжчими для вдови

---

[106] Там само, ф. 127, оп. 1010, спр. 118, арк. 397—400.
[107] Там само, оп. 1011, спр. 3782, арк. 158 зв.—159.
[108] Там само, оп. 1012, спр. 1262, арк. 130.

(вона не надовго пережила чоловіка) та дітей. Думається, що слова Михайла Грушевського «рід наш був дуже бідний»[109] стосувалися саме цього періоду.

Наші відомості про долі дітей Василя та Меланії Грушевських мають, переважно, епізодичний характер і, як правило, обриваються на тому самому поколінні. Особливо це стосується дочок. Знаємо, що Феодосія (1803–1806) померла в ранньому дитинстві[110], Мотрона (?–?) у 1797 р. стала дружиною худоліївського селянина Петра Копайгоренка[111], а Євдокія (бл. 1780–1839) — дружиною невідомого нам Стасенка (про це довідуємось лише із запису про її смерть, зробленого братом Федором Грушевським у с. Лісниках під Києвом, у родині якого вона доживала віку)[112]. Параскева (бл. 1786–?)[113] та Ірина (1797– не ран. 1815)[114] досягнули дорослого віку і, певно, вийшли заміж, «сховавшись» за прізвищами своїх чоловіків.

Дещо більше можна розповісти про синів. Сидір (бл. 1802– після 1849) у 1818 р. був призначений до села Ротмистрівка (біля містечка Сміли) паламарем, а з 1828 р. став сторожем при тій же церкві Архістратига Михаїла. Був неодруженим, і рід Грушевських на ньому не продовжився. Остання відома згадка про нього датується 1849 р.[115]

Загадкою лишились долі старших синів — Стефана (бл. 1781–після 1800) та Дмитра (бл. 1782–після 1801). Про котрогось із них, «неспокійного і поперечного»[116], у Михайла Грушевського «невиразні спогади зостались [...] з оповідань батька: він був дезертир, десь утік на далекі сторони і звідти зрідка з'являвсь у своїх, крадькома; мусила бути по своєму натура самостійна і талановита, і таке враження маю про діда Федора»[117], писав учений. Федір Васильович Грушевський (бл. 1791–1851) на загальному тлі є, скорше, щасливим винятком: його життєвий шлях порівняно чітко простежується, зберігся надгробок[118], а про багатьох його нащадків (не кажучи вже про онука — Михайла Грушевського) написані наукові праці. Тепер уже мешкають прапрапрапраправнуки Федора Грушевського. Але детально розповімо про нього в наступному розділі.

---

[109] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 116.

[110] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1226, арк. 456; спр. 1277, арк. 136.

[111] Там само, спр. 1098, арк. 107 зв.

[112] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1909, арк. 608 зв.

[113] ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв; спр. 5, арк. 1 зв.

[114] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1098, арк. 106 зв.; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 5, арк. 1 зв.

[115] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3492, арк. 39 зв.–40.

[116] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 116.

[117] Там само.— С. 116–117.

[118] *Кучеренко М.* Наукові та організаційні аспекти відновлення надгробка Федора Грушевського//Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції.— К., 2001.— Випуск 1.— С. 73–77.

Ведучи мову про рід Василя Даниловича Грушевського, неможливо обійти його сина Лева (бл. 1798—1868)[119], якому сирітство та бідність не дозволили скористатися з призначення на навчання до Києво-Могилянської академії[120]. Тому й прослужив він паламарем у Головківці (1813— 1819) та Шабельниках (1819—1862)[121]. Його рід, як і рід брата — Федора Васильовича, також простежується до нашого часу (по лінії Григорія Миколайовича Грушевського), незважаючи на те, що в біографіях найвидатніших представників останніми крапками стали сталінські кулі...

Григорій Миколайович Грушевський з дружиною Ольгою Володимирівною (уродж. Ранцова) і дітьми Левом, Сергієм (стоїть), Василем та Іриною. Бл. 1908 р.

* * *

У підсумку зазначимо, що наявні на сьогодні уривчасті відомості дозволяють припускати, що далекі пращури Михайла Грушевського належали до давнього українського шляхетського роду, який на XVII ст. частково покозачився і дав Україні представників державницького спрямування, найвідомішим з яких був генеральний писар Іван Груша. Внаслідок поразки державницької еліти України козаки Груші в II пол. XVII ст. зійшли з політичної арени і втратили свої станові привілеї, хоч і зберегли, до певної міри, освітній рівень, що уможливило для декого з них перейти в духовний стан. З них найдавнішим відомим представником був худоліївський священик Данило — прапрадід Михайла Грушевського. З другої третини XIX ст. Данилові нащадки почали розселятися за межами Чигиринщини, та України взагалі. Давня патріотична і просвітницька традиція цього роду виявилась у діяльності багатьох його представників і насамперед Михайла Грушевського.

---

[119] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3894, арк. 545 зв.

[120] Там само, оп. 1009, спр.134, арк. 57 зв.

[121] Там само, оп. 1011, спр. 3815, арк. 372 зв.

«ДІД БУВ ХАРАКТЕРУ ЛЕГКОГО І ВЕСЕЛОГО, ... ПРИТІМ ХАРАКТЕРУ ДОВОЛІ САМОСТІЙНОГО»

(Федір Васильович Грушевський)

Так уже повелося в роду Великого Українця, що ні він, ані його предки по лінії Грушевських своїх дідів, як правило, не знали. Данило Груша (помер між 1771 і 1786) вже не міг побачити свого онука Федора, який народився близько 1791 р. А Василь Данилович (помер 1805) не знав Сергія, який з'явився на світ 1830 р. Так само й Федір Васильович у 1851 р. не міг пригорнути свого онука Михайла, бо той прийшов на світ через п'ятнадцять років по його смерті. Зрештою, і Сергій Федорович не знав своєї онуки Кулюньки, хоч і судилось їм жити одночасно, щоправда, лише півроку... Це, звичайно, не сприяло родинній пам'яті чи міцним традиціям, проте неважко помітити, що й через кілька поколінь Грушевські між собою схожі — своїми гуманістичними принципами, повагою до освіти, вільнолюбною вдачею, патріотизмом.

На жаль, вкрай небагато можна довідатися з ультралаконічних відомостей про Данила чи Василя Груш. Усвідомлюємо лише, що обрання сільською громадою на попа чи паламаря передбачає освіченість і повагу з боку людей. Значною мірою зростає наша поінформованість про діда Михайла Грушевського — Федора Васильовича. Його насичене подіями життя вдається більш-менш простежити за кліровими документами, а про його вдачу дізнаємося з розповідей сина — Сергія Федоровича своєму синові — Михайлові. Зберігся навіть його надгробок. Внаслідок наполегливого пошуку пощастило зібрати достатньо матеріалу, щоб з нього постав реальний образ Федора Грушевського. У ньому пізнаємо багато із вдачі та справ сина й онука — Сергія Федоровича й Михайла Сергійовича.

«РІД НАШ БУВ ДУЖЕ БІДНИЙ»

Як уже зазначалося, Федір Грушевський походив із села Худоліївки, з родини паламаря місцевої церкви св. Параскеви Василя Даниловича та його дружини Меланії Михайлівни. Їхня родина була численною, навіть за тогочасними уявленнями: десятеро дітей, а одинадцятий (Йов) народився через два місяці по батьковій смерті. То був 1805 рік; він, як і наступні роки, випали дуже тяжкими для вдови (вона нена-

довго пережила чоловіка) та її дітей. Гадаємо, що слова Михайла Грушевського «рід наш був дуже бідний»[1] найбільше стосувались саме цього періоду в історії його родини.

Отже, Федір Грушевський втратив батька у підлітковому, можливо, в чотирнадцятирічному віці. Щодо року народження Федора достеменних відомостей немає, та коли взяти до уваги, що найдавнішу згадку про нього знаходимо у сповідному розписові 1794 р.[2], згідно з яким він мав уже три роки, то напрошується висновок, що народився хлопець у 1791-му чи якомусь із найближчих років (на жаль, тогочасним записам про вік не можна цілковито довіряти з огляду на їхній приблизний характер). Такий висновок, хоч і не прямо, підтвердив значно пізніше його майбутній син Сергій Федорович у листі до свого сина — Михайла Грушевського: «Года рождения его я не знаю; но мнится, что [...] в год смерти ему было 60 или около 60 лет»[3]; тобто якщо від року смерті (1851) відняти 60, то народитись він таки мав бл. 1791 р. Дивно, що з пізніших документів найчастіше випливало, що він народився 1794 р. (ця дата була зафіксована й на надгробку).

Свої дитячі літа Федір провів у Худоліївці, отже маємо всі підстави вважати, що він чув од старших багато розповідей про недавні козацько-гайдамацькі часи, про свого діда Данила Грушу (а може, й про пращурів-козаків, генерального писаря Івана Грушу?), що не могло не позначитись на становленні його вільнолюбної вдачі. Очевидно, ще від батька він здобув початки освіти, маючи намір піти втореною його пращурами духовною дорогою.

«БОТВИНОВСЬКІ ПОКОЛІННЯМИ ДЕРЖАЛИ ПАРАФІЮ В СУБОТОВІ»

Десь у 1819—1820 рр. Федір Грушевський одружився з Марією Кирилівною Ботвиновською (бл. 1798—бл. 1871)[4] — такою ж, як і він, сиротою із сусіднього Суботова. Її покійні батько Кирило Прокопович (бл. 1753—1803)[5] і дід Прокіп Ничипорович (бл. 1716—бл. 1787)[6] Ботвиновські протягом багатьох років служили священиками у збудованій ще Богданом Хмельницьким славнозвісній Іллінській церкві. За спогадами Михайла Грушевського, «Ботвиновські поколіннями держали парафію в Суботові»[7].

---

[1] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 116.

[2] ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, арк. 1 зв.

[3] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 465 зв.

[4] Там само, ф. 127, оп. 1010, спр. 3793, арк. 69 зв., 70.

[5] Там само, оп. 1017, спр. 31, арк. 74; оп. 1012, спр. 1226, арк. 416.

[6] Там само, оп. 1017, спр. 31, арк. 74.

[7] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 116.

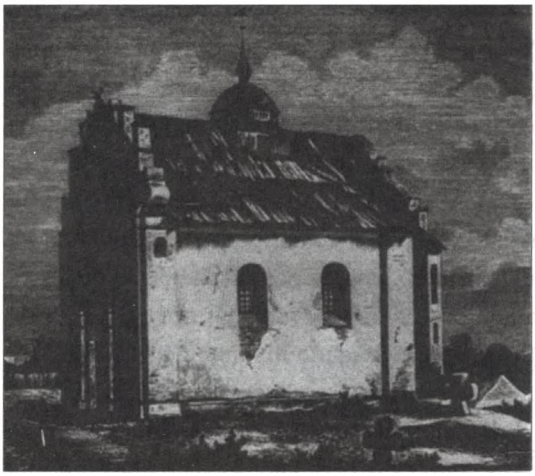

Церква св. Іллі в Суботові.
Малюнок К. Пржичиховського. 1861 р.

В історії цієї родини помітне місце посів Маріїн брат — Кирило Кирилович Ботвиновський (1797—не ран. 1851)[8]. Закінчивши 1819 р. Київську академію, він був посвячений в Андріївській церкві у стихар, а в листопаді 1820 р. — на священика при Старокиївській Златоустівській церкві. Мабуть, молодий о. Кирило виявив неабиякі ділові якості, бо 1826 р. його зарахували до комісії, що займалася ремонтом Андріївської церкви, а 1827 р.— до будівельної комісії «для построения новой духовной семинарии» і того ж року митрополит Євген Болховитинов призначив його економом Київської духовної академії[9]. Так Кирило Ботвиновський-молодший, за словами Михайла Грушевського, «зробив кар'єру, ставши впливовою людиною при митрополиті»[10] і зміг узяти на себе відповідальність за родину. Зокрема, він сприяв переведенню брата, Георгія Кириловича, в 1829 р. на своє колишнє місце при Старокиївській Златоустівській церкві[11]. Можна вважати, що згодом, не без дядькового сприяння, закінчать відповідно в 1845 і 1851 рр. Київську духовну академію двоє Георгієвих синів — Петро (1819—1855)[12] і Юхим (бл.1822—1873)[13], здобувши ступені кандидатів богословських наук і непогані парафії в середмісті: перший — Старокиївську Троїцьку (1849)[14], а другий — ту ж таки Старокиївську Златоустівську (1852)[15].

Через рік після смерті Петра Юхим був призначений на братову парафію до Троїцької церкви[16], яка, за словами російського письменника Миколи Лєскова (він особисто знав Юхима Ботвиновського протягом багатьох років і розповів про нього в оповіданні «Печерські антики»), «була в Старому Києві, навпроти будинку присутственних місць, де нині починається сквер з боку Софійського собору. Церква ця була маленька, дерев'яна, й до того ж ветха, як і церква Йоана Златоуста по другий

---

[8] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1098, арк. 73 зв.

[9] Там само, оп. 1011, спр. 1544, арк. 36—40.

[10] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 116.

[11] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1549, арк. 102 зв.

[12] Там само, оп. 1012, спр. 1465, арк. 95 зв.; оп. 1011, спр. 1584, арк. 57.

[13] Там само, оп. 1009, спр. 694, арк. 19 зв. Докладно див.: *Лесков Н. С.* Печерские антики// *Лесков Н. С.* Собрание сочинений.— Москва, 1958.— Т. 11.— С. 202.

[14] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1584, арк. 56 зв.

[15] Там само, оп. 1009, спр. 694, арк. 19 зв.

[16] Там само.

бік присутствених місць»[17]. Втім, про колоритну й водночас глибоко людяну постать о. Юхима (саме він, наприклад, на початку серпня 1859 р. випросив на поруки заарештованого під Каневом Тараса Шевченка, а потім ще й оселив його у своєму будинку на Георгіївському (тепер Стрілецькому) провулку)[18] ми навряд чи довідалися б, якби свого часу йому не допоміг здобути освіту, а потім і службу в Києві його дядько Кирило Ботвиновський. Можна здогадуватись, що він прагнув підтримати й інших своїх рідних — щодо Федора Грушевського знаємо це напевно.

ШЛЯХАМИ ЧИГИРИНЩИНИ

На час одруження Федір Грушевський вже мав певний досвід духовної служби, оскільки ще «1810 года мая 10-го» був «по представлении Чигиринского духовного правления [...] по указу Киевской духовной дикастерии [...] по примеру прочих священно и церковнослужительских детей определен в село Лубенцы [тепер Кам'янського району Черкаської області.— *Авт.*] пономарем»[19]. Певно, він дістав схвальну оцінку духовного керівництва, бо «1817 года по представлению оного ж правления переведен был в село Кожарки к Михайловской церкви дьячком и того ж года преосвященным Иринеем, епископом чигиринским, посвящен в стихарь»[20]. А невдовзі, як ми вже знаємо, одружився.

Про життя подружжя Грушевських у Кожарках відомо мало, бо тогочасні клірові відомості ще були дуже невелемовні. Знаємо, що 5 листопада 1820 р. в них народилася донька, названа Єпистимією (1820—1832)[21], яка померла ще в дитинстві, на дванадцятому році життя. Здається, то була не єдина втрата молодої сім'ї, бо 1892 р., вже на схилі свого життя, їхній син Сергій Федорович згадуватиме в заповіті серед покійних братів і сестер, крім Єпистимії, про яку він міг знати тільки з розповідей батьків, ще й Іларіона та Василя[22].

Прослуживши чотири роки в Кожарках, Федір Грушевський 30 серпня 1821 р. був «тем же преосвященным Иринеем к чигиринской соборной Крестовоздвиженской церкви рукоположен диаконом»[23].

Чигирин... Грушевським добре були знайомі його переважно «вузенькі криві вулиці з плетеними тинами і маленькими хатками під солом'яними стріхами»[24], що тулились до підніжжя Замкової гори, фортечні руїни якої ще пам'ятали Козацьку

---

[17] *Лесков Н. С.* Печерские антики.— С. 210.

[18] *Бородін В., Кирилюк Є., Смілянська В., Шабліовський Є., Шубравський В.* Т. Г. Шевченко. Біографія.— К., 1984.— С. 452. Докладно див.: *Жур П.* Шевченківський Київ.— К., 1991.— С. 204—211.

[19] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3788, арк. 3 зв., 4.

[20] Там само, оп. 1010, спр. 3793, арк. 69 зв.

[21] Там само, оп. 1012, спр. 1480, арк. 60; спр. 1702, арк. 291.

[22] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв.

[23] Там само, ф. 127, оп. 1010, спр. 3793, арк. 69 зв.

[24] Доля: Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах.— К., 1993.— С. 218.

Державу (чи не тому там, як видно з тогочасних метричних книг, перебував такий непропорційно великий, як для повітового міста, гарнізон царського війська: уланський полк[25], єгерський полк[26], кінний драгунський полк[27] і навіть... інвалідна команда[28]?). Нерідко комусь із Грушевських доводилось бувати в справах у Чигиринському Духовному Правлінні, а декому — служити в його храмах. Відомо, зокрема, що двоюрідний брат Федора — Павло Петрович Грушевський — після закінчення 1811 р. Київської академії був там повітовим дячком, але потім повернувся до Худоліївки[29]. Вже після Федора у тому ж соборі служили інші представники цього ж роду: Стефан Петрович (1829–1837; диякон), Кирило Іванович (1838–1845; паламар) і Федір Іванович (1846–1848; паламар) Грушевські.

Федір Васильович не застав уже старого собору, зруйнованого 1820 р. повінню на Тясмині. Коштом парафіян та на пожертви інших осіб уже розпочиналось будівництво нового храму[30]. Відповідно до штату, при соборі були протоієрей, а також по двоє священиків, дияконів, дячків і паламарів[31]. Скидається на те, що Чигирин не дуже гостинно поставився до молодої родини. Неймовірно, але дещо пізніша клірова відомість (1838) подає, що з-поміж церковнослужителів, тобто двох дияконів, двох дяків і двох паламарів, власний будинок мав тільки один з дияконів, а для всіх інших «церковнослужителей избушка построена на городской земли об одной комнате. Уже обветшала и к жилью почти неспособная»[32]. З того ж джерела дізнаємося, що в Хрестовоздвиженському соборі «на содержание священно и церковнослужителей получается жалованья в год 110 руб. Другого же оклада никакого не получается, а пользуются доброхотным подаянием от прихожан, почему и содержание их весьма скудное»[33].

Саме в тому соборі Федір і Марія Грушевські охрестили своїх дітей — Марину (нар. 18 липня 1823 р.)[34], Юхима (Євфимія, нар. бл. 1827 р.[35]) та Сергія (майбутній батько Михайла Грушевського, нар. 7 жовтня 1830 р.). На жаль, ще не вдалося виявити метричної книги Чигиринського Хрестовоздвиженського собору за той рік, але в родинному архіві Грушевських зберігся випис із неї, зроблений 11 травня 1861 р. на замовлення вже дорослого Сергія Федоровича. Документ засвідчує, що «тысяча восемьсот тридцатого года месяца октября седьмого числа [в] уездного города

---

[25] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1465, арк. 7.

[26] Там само, арк. 8 зв.

[27] Там само, спр. 1480, арк. 3–11 зв.

[28] Там само.

[29] Там само, оп. 1009, спр. 134, арк. 3 зв., арк. 4.

[30] Там само, оп. 1011, спр. 3796, арк. 1.

[31] Там само.

[32] Там само.

[33] Там само.

[34] Там само, оп. 1012, спр. 1522, арк. 4.

[35] Там само, оп. 1010, спр. 46, арк. 27 зв.

Чигирина соборной Крестовоздвиженской церкви диакона Феодора Васильева сына Грушевского и первобрачной его жены Марии Кирилловой дочери, родился сын Сергий, молитвован и крещен того же месяца девятого числа протоиереем Андреем Нестеровским с причтом. Восприимщики были: жители города Чигирина поветового суда канцелярист Димитрий Фомин сын [прізв. нерозб.— *Авт.*] и умершего священника Андрея Березницкого дочь девица Ефросиния»[36]. Незрозуміло, чому, але за наявності такої довідки всі пізні документи свідчать, що в родині Сергія Грушевського роком його народження вважався 1833 або 1834-й.

Дияконом Федір Васильович залишався вже недовго, бо був «1831 года марта 25 числа преосвященным Кириллом, епископом чигиринским, рукоположен Киевского уезда в село Забуянье к Покровской церкви»[37] священиком. Ця перша його поява в Київському повіті чомусь виявилась нетривалою: о. Федір вирішив повернутися на Чигиринщину, «и того [1831] года в сходство его прошения по резолюции его высокопреосвященства Евгения, митрополита киевского и галицкого и по выданному из Киевской духовной консистории билету для заслуживания одобрения сего уезда перемещен был в село Яровое, но владелец оного села по незнанию его не принял, о чем обстоятельно его высокопреосвященству из Чигиринского Духовного Правления отрепортовано»[38]. Тоді правління тимчасово, «до последования резолюций» від митрополита прикріпило його до Покровської церкви села Цвітної «для исправления за умертвием [у зв'язку зі смертю.— *Авт.*] села Цветной священника Филоновского при тамошней церкви священнической должности»[39]. Цвітнянська метрика зафіксувала, що 10 жовтня 1832 р. родина втратила дочку Єпистимію, але натомість через тиждень — 17 жовтня на світ прийшла інша донька — Анастасія[40]. Мабуть, з резолюцією в консисторії не поспішали, бо 22 грудня 1832 р. Чигиринське Духовне Правління призначило Федора Грушевського «в село Подорожнее для исправления за умертвием тамошнего священника Иова Трегубова при тамошней Михайловской церкви священнической должности»[41]. Майже чотири роки прослужив о. Федір у Подорожньому, за цей час у сім'ї з'явилося ще двоє дітей — Марія (нар. 24 квітня 1835 р.)[42] та Іван (нар. 29 серпня 1836 р.)[43].

Нарешті «1836 года октября 3 числа в сходство его прошения по резолюции его высокопреосвященства митрополита киевского Евгения [был] выдан билет из Ки-

---

[36] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 25.
[37] Там само, ф. 127, оп. 1010, спр. 3793, арк. 69 зв.
[38] Там само.
[39] Там само.
[40] Там само, оп. 1012, спр. 1702, арк. 282 зв., 291 зв.
[41] Там само, оп. 1010, спр. 3793, арк. 69 зв.
[42] Там само, оп. 1012, спр. 1790, арк. 197.
[43] Там само, спр. 1825, арк. 248 зв.

евской духовной консистории Киевского уезда в село Лесники[44] к Преображенской церкви для заслуживания от тамошних прихожан доверия»[45].

«КОЛИСЬ БУВШЕ МІСТЕЧКО ЛІСНИКИ»

На жаль, поки що не так уже й багато можна розповісти про історію Лісників[46] — мальовничого, оточеного пагорбами й засадженого садками села в долині вже майже зниклої річки з промовистою назвою Безодня. А втім, чи хоч одне старовинне село в Україні може похвалитися своїм докладним життєписом? У часи Київської Русі це село вже існувало. Мальовнича природа завжди приваблювала сюди людей, серед яких був і давньоруський письменник та один з перших ігуменів Києво-Печерського монастиря Феодосій (бл. 1036—1074). Він, «имел пещеру в селе Лесниках и живал в оной чрез весь великий пост»[47]. Ім'я Феодосія Печерського, як вважають, носить сусіднє село Ходосівка. Зовсім поруч з Лісниками, за 1—2 км у бік Дніпра, ще десь на межі XI—XII ст. було засновано великий і колись добре відомий Гнилецький монастир. Уже в наш час всебічне дослідження його загадкової історії розгорнув очолюваний Оленою Воронцовою гурт науковців відділу «Київ підземний» Музею історії Києва. Дослідники припускають, що його засновниками були києво-печерські монахи. Проте доля виявилася значно суворішою до Гнилецької обителі, ніж до Печерської лаври. Монгольська навала завдала непоправної шкоди Гнилецькому монастиреві, спричинивши його занепад і запустіння. Навколишні землі на милю навкруг, зокрема урочища Куликове, Калинівщина й Кальний Луг, відійшли до володінь київського митрополита, а в 1504 р. митрополит Йосип Солтан передав їх Видубицькому монастиреві[48]. Про існування ж Лісників історичні джерела вдруге згадують тільки 1498 р., коли, як подає Е. Руліковський, «в актовій книзі Києво-Печерської Лаври трапляється лист такого собі Семена Скалковича, в якому той зобов'язується за себе й нащадків своїх платити Печерській лаврі по копі грошей з маєтності Лісник»[49].

---

[44] Тепер Києво-Святошинського району Київської області. У наш час по трасі Київ—Обухів Лісники від в'їзду до столиці відділяють 3,5 км. Земельні угіддя села межують з територією Києва.

[45] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 46, арк. 27 зв.

[46] Назва села Лісники має два варіанти. Місцеве населення надає перевагу старому варіанту — з наголосом на другому складі, при відмінюванні в родовому відмінку з'являється форма «села Лісник» (звідси прикметник «лісницький»). Така ж форма збереглась у відмінюванні назви міста Черкаси. Новий варіант передбачає наголос на останньому складі, в родовому відмінку — «села Лісників», прикметник — «лісниківський». У даній праці використана нова форма назви села.

[47] ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 26, арк. 65 зв. Автор вдячний лісниківському краєзнавцеві Василеві Осипенку за надану інформацію.

[48] *Похилевич Л.* Сказания...— С. 32, 33.

[49] Słownik geograficzny...— Warszawa, 1884.— T. V.— S. 163.

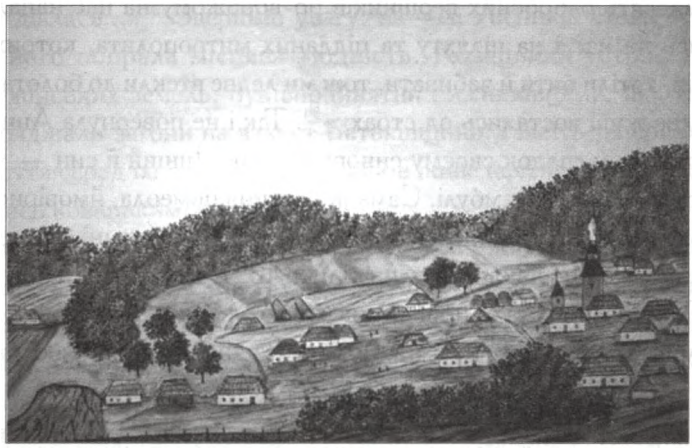

Село Лісники. Середина XIX ст. Малюнок Де ля Фліза

З архівних джерел відомо, що один з пізніших власників Лісників — «Адам Иванович Богуфал, земенин господарский повету Киевского [...] року 1596, мсца августа 1 дня [...] продал на вечност ийменя мое властные отчистые у воеводстве Киевском лежачие»[50], зокрема «две части Лесников [...] на вечность продал [...] его милости велможному княжати Яхимови Корецкому воеводичу волынскому и малжонце его млсти паней Ганне Ходкевичовне»[51]. Часи Юхима та Анни Корецьких, либонь, були найяскравішим періодом в історії цього поселення, а точніше — міста чи містечка, бо саме так характеризувалися Лісники в тогочасних документах. Згідно з Е. Руліковським, князь Юхим ціле життя присвятив лицарському заняттю, а поки він водив загони з походу в похід, то його заповзятлива дружина вдома пильно дбала про господарство, тож рік-у-рік їхнє багатство зростало[52]. У Лісниках Корецькі мали свій замок на одній з гір над селом (місцеві люди досі називають її Замковою). Скориставшись зі сприятливої ситуації, княгиня приєднала до своїх володінь також урочища Гнилеччину, Куликів і Кальний Луг, що були власністю Софійського та Видубицького монастирів. У відповідь монастирі (на той час вони саме належали уніатам) розпочали з Корецькою тривалий і запеклий судовий процес. Нарешті в Любліні суд присудив урочища уніатському митрополитові Вельяміну Рутському[53]. Проте на представників київської ґродської влади, які прибули на місце, щоб виконати постанову суду і передати ґрунти митрополитові, чекала несподіванка. «З міста Лісник,— скаржилися 21 липня 1623 р. возні Ляховський і Шумовсь-

---

[50] ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 2/190 зв.– 2/192. Автор щиро вдячний дослідникові з палеографії (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ) п. Володимирові Кравченку за наданий матеріал.

[51] Там само.

[52] Słownik geograficzny... — Warszawa, 1884.— T. V.— S. 163.

[53] Там само.

кий,— кількадесять озброєних вершників по-ворожому на нас напали, з криком і гуком кинулись на нас і на шляхту та підданих митрополита, котрих було з нами кілька десятків, хотіли бити й забивати, тож ми ледве втекли до болота, а з болота до лісів, і так ледве живі зостались од страху»[54]. Так і не повернула Анна Корецька ті землі, а передала їх у спадок своєму синові Каролю. Інший її син — Самуель (Самійло) 1622 р. загинув у Стамбулі. Сама ж княгиня померла, ймовірно, 1626 р. Невідомо, як довго володів Лісниками Кароль Корецький (давні джерела розповідають, що Лісники з Ходосівкою за один тільки 1633 р. заплатили йому 200 золотих чиншу та 800 — оренди), але принаймні 1644 р. вони вже належали його спадкоємцеві Данилові Голубу, який потім загинув у Києві 1649 р.[55] у розпал Визвольної війни.

Танці та розваги селян Київського і Васильківського повітів. Середина XIX ст.
Малюнок Де ля Фліза

Різні, часом супротивні, оцінки давалися тому нетривалому часові, коли сп'янілі від омріяної волі люди намагались організувати своє самостійне життя. Про те, що лісниківці мали самоврядування на чолі з отаманом, видно з датованого 25 травня 1654 р. листа Богдана Хмельницького, де гетьман повідомляв київського полковника Антона Ждановича: «Дійшла до мене скарга велебного в Бозі пана отця Клементія Старушича, ігумена монастиря Видубицького, на отаманів Лісницького і Ходосівського і на всіх обивателів тамошніх, що вони там у Калинівщині, Кальному Лугу, Гнилеччині і в озері Глущі, від давніх часів до монастиря Видубицького належних, своєвіллям збуджені і, нікого не питаючи, великі шкоди чинять частим ловленням риби [...] Пильно тоді Вашої милости просимо і суворо нагадуємо, аби за тим пильно стерегли і, ні на що не зважаючи, своєвільників тих суворо карали, щоб найменша кривда й перешкода як у маєтностях, так і в озерах, до монастиря Видубицького

---

[54] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.— Отд. III.— С. 66.

[55] Słownik geograficzny...— Warszawa, 1884.— T. V.— S. 163.

належних, не діялась...»[56] Звернімо увагу: на чолі Лісників стояв отаман. Як і на Запорожжі, його обирала місцева людність. Козацький устрій, поширившись більшістю українських земель, був сприйнятий і лісниківцями, які, вважаючи себе козаками, виряджали загони на захист Батьківщини. Навіть тепер, через три з половиною століття серед їхніх далеких нащадків живе неясний спогад про те, що їхнє село було колись козацьким[57].

Проте тривале воєнне лихоліття забрало безліч життів, дуже підірвало господарство, призвело до ослаблення та спустошення українських міст і сіл. Лісники не стали винятком, сюди теж прийшли смерть і руїна. Навряд чи ми дізнаємось про якісь подробиці, зокрема про те, коли і як було зруйновано замок Корецьких. Та що Лісники, коли навіть про загибель славнозвісного київського замку, фактично, немає певних відомостей. У пам'яті спливають роздуми письменника Валерія Шевчука про ті часи та про їхнє сприйняття козацьким літописцем Самійлом Величком: «Він бачив на власні очі наслідки великої руїни, бачив зарослі землею румовища, численні безлюдні міста і замки, порожні вали, колись насипані працею людською, як гори й горби. «Всі вони правили тоді за пристановище і поселення диких звірів». Фортеці були зруйновані, «зарослі землею, заплісняві, обсаджені бур'яном і повні лише червів, і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздиться». Поля й долини покриті мохом, очеретом і бур'яном, занедбано ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й ... озера». Що сталося з цією землею? Він бачив неприкриті людські кістки, що їх покривало саме тільки небо. Хто винний? Адже ця земля — його земля, і була вона колись справжнім раєм, що кипів медом і молоком. Йому боліло все. А найбільше боліло, що посельці цієї землі, славні предки наші, впали у безвідь»[58].

Чи не найретельніше дослідження змін, які відбувались у тогочасних прикиївських селах, належить молодому історикові (невдовзі закатованому сталінським режимом) Сергію Шамраю — правнукові Федора Грушевського. На думку С. Шамрая, «таке спустошення було дуже вигідне для колишніх власників — манастирів, а також почасти й шляхти. Вони знову захоплюють свої ґрунти, які колись великою мірою одійшли до людності, що покозачилася, й заселяють їх вихідцями з Правобережжя, а почасти — і з Лівобережжя, посполитими. Правда, володіння шляхта мала тут недовго; ті нечисленні шляхтичі, що мали ще в 1670-х роках свої маєтки, один по одному віддають їх, або продають манастирям, чи кидають їх напризволяще. З цього знову таки користуються манастирі; вони захоплюють силою села, випрошують їх собі в надання у гетьмана й царя, і взагалі всіма силами намагаються об'єд-

---

[56] Сборник материалов... — Отд. III. — С. 75, 76.

[57] Переказ про те, що Лісники були колись козацьким поселенням, як і деякі інші відомості, зокрема з історичної топографії села, автор чув від місцевого землевпорядника і краєзнавця Анатолія Вересенка, за що висловлює йому свою вдячність.

[58] *Шевчук В.* Самійло Величко та його літопис // *Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 7.

нати у своїх руках усю земельну власність Київської сотні; це їм великою мірою і вдається»[59].

Такий узагальнений висновок багато пояснює і щодо Лісників. Доказом того став універсал гетьмана Петра Дорошенка, який 19 грудня 1670 р. дарував видубицькому «ігуменові і всій братії село, або колись бувше містечко Лісники з усіма належностями, дозволяючи їм людей там обирати й осаджувати, всякі звідти відбирати повинності і пожитки. За чим суворо наказуємо, аби жоден зі старшини і черні військової їм, отцям законникам видубицьким, так у володінні Лісниками, як і в відбиранні з них усяких пожитків найменшої не чинив перешкоди, людям тепер в Лісниках будучим і бути хотячим пригрожуємо, аби всяке отцю ігуменові видубицькому і всій його братії віддавати послушенство»[60]. Цей універсал став важливим документальним свідченням змін, яких зазнали Лісники менше ніж за чверть століття. Намагання гетьмана «людей там обирати й осаджувати» свідчить про явне обезлюднення колишнього міста. Згадка ж про «старшину і чернь військову» натякає на те, що вцілiла частина населення мала бути радикально покозачена й не хотіла миритися з небажаними змінами, які для лісниківців означали тяжку поразку.

Проте українська Руїна тривала й далі, і, за оцінкою С. Шамрая, «1686 р. людности, здається, в Лісниках не було, принаймні в описі цього року її не згадано»[61]. Лише «на початку XVIII ст., безперечно, залюднення Лісників уже почалося», хоч, додамо, динаміка змін чисельності населення виглядала досить хисткою[62]. Так, за дослідженнями вченого, 1723 р. в селі було 45 дворів, 1730 — 31, 1756 — 37, 1766 — 26 дворів, де мешкала 221 душа[63].

«Людність,— писав С. Шамрай,— живе здебільшого з хліборобства. Один посполитий, крім того, шинкує манастирське вино за десяту кварту. Панщини роблять чотири дні на тиждень»[64]. У селі був монастирський двір, де, зокрема, були «один млин на три кола, гуральня на 5 казанів, з продукцією 6000 відер на рік, два шинки (прибутку дають 60 карб. на рік)»[65].

Чи не єдиною відомою нам подією в селі за майже столітнє панування Видубицького монастиря стало будівництво в 1732 р. нової церкви Преображення Господнього[66] (про давнішу церковну будівлю відомостей не виявлено). Був це дере-

---

[59] *Шамрай С.* Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв. (Історико-географічна та економічна характеристика)//Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва.— К., 1930.— Збірник перший.— С. 160–161.

[60] Сборник материалов.— Отд. III.— С. 95, 96.

[61] *Шамрай С.* Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв...— С. 257.

[62] Там само.

[63] Там само.

[64] Там само.

[65] Там само.

[66] За даними С. Шамрая, в Лісниках «церкву збудовано десь перед 1723 роком» (Див.: *Шамрай С.* Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв...— С. 257).

в'яний з такою ж дзвіницею храм[67]. При церкві була школа[68],— напевно, не перша в багатовіковій історії Лісників. На жаль, вона припинила свою діяльність там, як і в більшості інших українських сіл, у часи царювання Катерини II (1762–1796).

Унаслідок проведеної за Катерини II секуляризації у 1786 р. на Лівобережній Україні з Києвом (та його околицями з Лісниками включно) монастирські й церковні землі з посполитими та всією власністю були передані до державної скарбниці, отже змінився статус лісниківців: з монастирських селян вони перетворилися на казенних, тобто державних. Якщо «Опис Київського намісництва 1781 р.» зачислює їх до розряду «посполитых владельческих, разночинческих и козачих подсуседков»[69] (тоді в селі було 27 хат)[70], то «Книга Київського намісництва 1787 р.» вже впевнено називає їх «казенные люди» (127 душ)[71]. За наступні півстоліття ця цифра зросла майже в чотири рази, і 1836 р., розпочавши священичу службу на лісниківській парафії, о. Федір Грушевський налічує у кліровій відомості 487 мешканців, з яких 471 особа (222 чоловіки і 249 жінок) були казенними селянами[72].

Селяни Хотівського і Гвоздівського товариств. Середина XIX ст.
Малюнок Де ля Фліза

Про вдачу цих людей дістаємо уявлення з характеристики, яку їм дав Домінік П'єр Де ля Фліз (1787–1861) — колишній військовий медик армії Наполеона, а згодом — старший лікар по відомству державних маєтностей Київської губернії. Він писав, що «селяни Київської губернії загалом мирні за вдачею, відзначаються доб-

[67] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 46, арк. 26, 26 зв.
[68] *Шамрай С.* Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв...— С. 257.
[69] Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.— К., 1989.— С. 92.
[70] Там само.
[71] Там само.— С. 257.
[72] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 46, арк. 29 зв.

ротою, серед них дуже рідко трапляються зловмисники; [...] багатьом селянам властиві поміркованість і логіка[...] Вони, зрештою, набожні, не люблять неладу, гостинні; у них завжди знайдеться хліб-сіль, які щиро пропонують кожному гостеві»[73]. Окремо, оповідаючи вже конкретно про лісниківців та їхню господарську діяльність, Де ля Фліз зазначав, що вони, ведучи звичайне селянське господарство, все ж таки «висівають мало пшениці, жита, вівса, гречки, ячменю та ін.», а «засівають городи переважно картоплею, трохи капустою, буряками, огірками, гарбузами, цибулею і коноплями»[74]. За відомостями, певно, кінця 1840-х рр., на 40 селянських дворів серед свійської худоби переважали воли (140 голів) — головна тяглова сила за тих часів; ще налічувалося 60 корів, 60 свиней, 40 овець і лише 8 коней. Розводили також курей. Селянські господарства зазнавали значних збитків «через пошесть худоби»[75]. Харчування, за висновком лікаря, було «недостатнє, бо селяни мають мало землі», та й та «переважно глиниста, а інша частина піщана, не родюча»[76]. На останок Де ля Фліз додає, що «горілки селяни вживають доволі, але п'яниць мало»[77]. Цей, безперечно, об'єктивний опис господарської діяльности лісниківців доповнюють «Спомини» Михайла Грушевського, який пригадував батькові розповіді про те, що «село Лісники як підгородня осада було дуже глухим кутком. Правда, що й сам Київ 1840–1850-х років був дуже тихою містиною, яка оживлялась тільки наїздом польської шляхти під час контрактів. Лісниківці і околиці його не мали підміського характеру, — сидячи в лісах і на водах, оправдували своє ім'я, займаючись рибальством та всяким лісовим промислом»[78].

«ЦЕ НАШ МУЖИЦЬКИЙ ПІП»

До такого ось села з несподівано захоплюючою і, здавалося, назавжди забутою історією переїхав з родиною Федір Грушевський восени 1836 р. (перша документальна згадка про його діяльність у Лісниках — це запис про хрещення щойно народженої Єпистимії, доньки Карпа і Марії Калістратенків 7 листопада 1836 р.[79]).

Отець Федір ще застав ту ситуацію, коли в місцевій Преображенській церкві, як свідчить клірова відомість, було «причта по штату положено священник и два причетника»[80] — дяк і паламар і «на содержание находившихся при сей церкви свя-

---

[73] *Де ля Фліз Д. П.* Альбоми.— К., 1996.— Т. 1.— С. 164.

[74] *Де ла Флиз.* Медико-топографическое описание Государственных имуществ Киевского округа.— 1854//ІР НБУВ, ф. VIII, 187 (Лаз. 15), арк. 436.

[75] Там само, арк. 437.

[76] Там само, арк. 436, 437.

[77] Там само, арк. 437.

[78] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 117.

[79] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1803, арк. 50 зв.

[80] Там само, оп. 1010, спр. 46, арк. 26, 26 зв.

щенно- и церковнослужителей денежного жалованья никакого ниоткуда не получается, кроме производится от прихожан каждого хозяина для священника по одной осмине пашенного хлеба»[81]. Згідно з новим штатом, затвердженим 1842 р., церква була причислена до 7 класу й там мали бути священик і дяк (без паламаря), на утримання яких державна скарбниця вже виділяла щороку 116 карбованців сріблом[82]. Деяке значення для прожитку духовних родин мав закріплений за церквою земельний наділ, що складався з садибної, орної ділянок та сіножаті. Документи засвідчують, що в розпорядженні їх разом було 33 десятини[83]. Для порівняння: на батьківщині Федора Грушевського в Худоліївці орної землі церкві належало 30 дес., а сіножатей — 3 дес.[84], у Кожарках — стільки ж[85], у Подорожньому відповідно 26 і 10 дес.[86], у Лубенцях орної землі й сіножатей разом — 33 дес.[87], а в Суботові — аж 67 дес.[88] Навіть у місті Чигирині за Хрестовоздвиженським собором було закріплено орної землі 18 дес., а сіножатей — 12 дес.[89] (протягом десятиліть розміри церковних володінь мало змінювалися). Не забуваймо також про істотну відмінність у родючості чигиринських чорноземів і лісниківських ґрунтів, оцінку яким дав Де ля Фліз. І хоч земля не була єдиним критерієм в оцінках тієї чи іншої парафії, все ж таки постає логічне запитання: чим же привабила Федора Васильовича лісниківська парафія? Воно поставало і в розмовах Сергія Грушевського із сином. Можливо, саме з тих розмов юний Михайло вперше почув про свого двоюрідного діда Кирила Ботвиновського. «Батько мій,— згадував учений,— толкував се так, що Ботвиновський пересунув шваґра під Київ, на початок на лисянську [лісниківську.— *Авт.*] парафію, яка трапилась, згодом сподіваючись перевести на щось краще. Але дід мій не зміг задержати ласки впливового шваґра, і се зіпсувало його дальшу кар'єру»[90].

Схоже, що Федір Грушевський і не прагнув «задержати ласки» заради матеріальної вигоди. Не такою була його вдача. Федір Васильович помер за п'ятнадцять років до народження свого онука, тому Михайлові уявлення про діда формувалися лише з батькових розповідей: «...дід був «циганкуватий» — худорлявий, чорнявий, жвавий [...] Він був людиною лагідною, дуже доброю, щирою, — хороший чоловік був»[91]. «Батько оповідав, що дід був характеру легкого і веселого, байдужого до справ житейських, майстер поспівать, і побалакать, і поострословить, притім харак-

---

[81] Там само.

[82] Там само, оп. 1011, спр. 1198, арк. 72 зв.

[83] Там само, оп. 1009, спр. 455, арк.136.

[84] Там само, оп. 1011, спр. 3790а, арк. 34 зв., 35.

[85] Там само, спр. 3796, арк. 31.

[86] Там само, арк. 55.

[87] Там само, арк. 99 зв.

[88] Там само, арк. 117.

[89] Там само, арк. 1.

[90] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 116.

[91] Там само.— С. 117.

теру доволі самостійного»[92]. Такий характер о. Федора, у чомусь, за оцінкою Михайла Грушевського, «неспокійний і поперечний»[93], і зіпсував його дальшу кар'єру. Спочатку Кирило Ботвиновський, мабуть, був частим гостем Грушевських у Лісниках. Але якось, не витримавши зверхньої, поблажливої інтонації Ботвиновського, Федір Васильович «при якійсь добрій оказії «согрубив» у себе в гостині могутньому шваґрові [...]. Розгніваний такою предерзістю Ботвиновський перервав всякі стосунки з дідом, і той так і заглох на убогій парафії в Лісниках»[94]. Так Лісники з тимчасового пристановища перетворилися для о. Федора на найтриваліше, останнє місце служби.

Про ту службу клірові документи повідомляли дуже лаконічно: у читанні, співі та катехизисі «сведущ», поводження «порядочного» та ще те, що під судом чи штрафом Федір Грушевський «не состоял»[95].

Значно більше знаходимо про священичу службу у вже відомого нам Де ля Фліза, який змалював узагальнений, дещо ідеалізований образ сільського священика. «Доречно буде згадати,— писав він,— про сільських панотців, зважаючи на вплив їх на моральність селян, як і на поліпшення їхнього побуту. Ніхто не пов'язаний щільніше з селянами, ніж священик. Він знає всіх, бо сан змушує його щодня відвідувати кожну родину, без нього не можна ні народитись, ні одружитись, ні померти, він очолює найурочистіші події життя, він поруч з людиною від народження до смерті.

Священик подає перший знак християнства новонародженій дитині, він освячує подружжя, а для того, аби вони зрозуміли, що у своєму союзі повинні йти шляхом Божим, він веде їх із з'єднаними руками в урочистій процесії навколо аналоя. Зрештою, священик приходить і до вмирущого зі словами останньої втіхи в смертну годину, він супроводжує домовину до місця вічного спочинку, звертаючись благочестиво до неба зі звичними молитвами, а щоб полегшити горе рідних і друзів, які супроводжують покійного до його вічної домівки, на кожному місці, де стає похоронна процесія, він промовляє взяті з Євангелії слова розради [...] Обов'язок священика бути завжди там, де потрібна його допомога, двері його ніколи не повинні зачинятись, патериця повинна завжди бути напохваті, а ліхтар — готовий, щоб його запалити. Для священика не існує ні відстані, ні пори року, ні дощу, ні снігу, він поспішає туди, куди кличе його обов'язок, тож він цілком заслуговує на ім'я отця, яким називають його парафіяни [...] Але праця священика не закінчується на цьому. Виконуючи духовні обов'язки, він повинен стежити за моральністю мешканців, серед яких він здебільшого єдина освічена людина, лише від нього вони можуть діставати настанови [...] Він примирює ворогів своїми порадами, відновлює спокій у родинах, знімає закорінені між парафіян незадоволення й ненависть, через які скоюються злочини.

---

[92] Там само.— С. 116.

[93] Там само.

[94] Там само.— С. 117.

[95] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1198, арк. 74.

Нарешті, в поселеннях, де є училища, що завжди перебувають під наглядом священика, деякі з них [священиків.— *Авт.*] повністю віддані вихованню дітей, і я бачив з великим задоволенням, що їхні учні й учениці досить добре вчаться, не зважаючи на свою молодість. У тому я дуже добре міг пересвідчитись, коли був присутній на іспитах»[96].

Згадки про школу в Лісниках починаються незабаром по прибутті Федора Грушевського — з 1839 р. Саме тоді місцева клірова відомість вперше засвідчила, що «принадлежащих сей церкви зданий никаких нет, кроме небольшой деревянной школы» і там же додано, що в цій «небольшой деревянной школе [...] дьячек жительство имеет»[97]. Тож, мабуть, викладав у школі дяк (можливо, разом зі священиком), але не підлягає сумніву, що заслуга у відновленні після приблизно піввікового небуття школи в Лісниках належить о. Федорові.

У часи, коли сільське населення вже було майже суцільно неписьменним, такий вчинок, як заснування школи, вказував на прогресивну громадянську позицію її засновника. Як бачимо, наукова, просвітницька і громадська діяльність Михайла Грушевського та його батька Сергія Федоровича (він увійшов до історії як відомий освітянин, організатор народної освіти на Північному Кавказі) склалися не на порожньому місці, цю гуманістичну традицію закладав ще дід — Федір Васильович. Безсумнівно, селяни мали б поважати такого панотця, що й підтверджує розповідь у листі його сина — Сергія Федоровича до внука — Михайла Сергійовича: «Он был замечательно прост, сердечен, так что прихожане говорили о нем: «Це наш мужицкий пип», смирный, незлопамятен, [...] [был] назыдательн[ым] примером для лесничан [...] Прихожане очень его любили и относились к нему, как хорошие дети к отцу»[98].

Лікар державних маєтностей Домінік П'єр Де ля Фліз мав особисто знати священика Федора Грушевського. Невідомо, скільки разів він заїжджав до Лісників, але принаймні він там мусив бути в 1848 р., коли село, як видно з тогочасної метричної книги, пережило затяжний спалах двох страшних інфекційних захворювань: віспи, від якої (з 14 травня до 22 серпня) загинуло тринадцятеро дітей, і холери, що забрала з 17 червня до 29 липня ще сорок життів[99] (найстаршою серед померлих була 98-річна Агафія Йосипівна Гудимиха[100]). Того року в селі померло 67 осіб[101], а народилося тільки 18[102] (для порівняння: 1847 р. на 16 смертей припадало 20 народжень[103], а

---

[96] *Де ла Фліз*. Медико-топографическое описание ...— Арк. 321, 323.

[97] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 438, арк. 18 зв.

[98] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 465 зв.

[99] Там само, ф. 127, оп. 1012, спр. 2472, арк. 494 зв.—507.

[100] Там само, арк. 496 зв.

[101] Там само, арк. 494 зв.—507.

[102] Там само, арк. 470 зв.—483 зв.

[103] Там само, спр. 2398, арк. 442.

1849 р. на 9 смертей — 24 народження[104]). Отже, чисельність населення в Лісниках, яка на кінець 1847 р. становила 369 осіб[105], протягом 1848 р. скоротилась до 320 мешканців. Де ля Фліз же, не називаючи року, подає, що в Лісниках мешкало 346 селян (164 чоловіки і 182 жінки[106]). Така чисельність мала б бути десь у середині 1848 р., у розпал трагедії, що фактично підтверджує думку про його відвідини Лісників саме у зв'язку з цими сумними подіями.

Крім виконання своїх лікарських обов'язків, Де ля Фліз мав ще широке коло інших зацікавлень, що відбито в його записах і малюнках. «Я,— писав він,— заглиблювався докладно в усе, що тільки може стосуватися мешканців: займався обчисленнями, вивчав їхню статуру, їхні ендемічні й епідемічні хвороби, позначаючи місця, де ці хвороби частіші, заходив до їхніх жител, приглядаючись до будівель, розміщення їх, стану і впливу на здоров'я мешканців, придивлявся також до одягу і взуття селян, описав користь і шкоду від їх ужитковості й подав з них малюнки, які я зробив з натури [...] Відомості свої я черпав, оглядаючи країну на всьому її просторі і спостереження свої виконував на місцях, та, оскільки важко показати розміщення місцевості простим описом, я вирішив, що знятий з натури вигляд кожного поселення повніше подасть ідею, адже одним поглядом можна охопити всю місцевість і дістати уявлення про неї. Тому я вирішив замальовувати на місці вигляд кожного містечка й поселення, що належать до державних маєтностей, для чого завжди шукав зручне місце, хоч часто нелегко було знайти пункт, з якого можна було б зручно охопити поглядом їхній простір»[107].

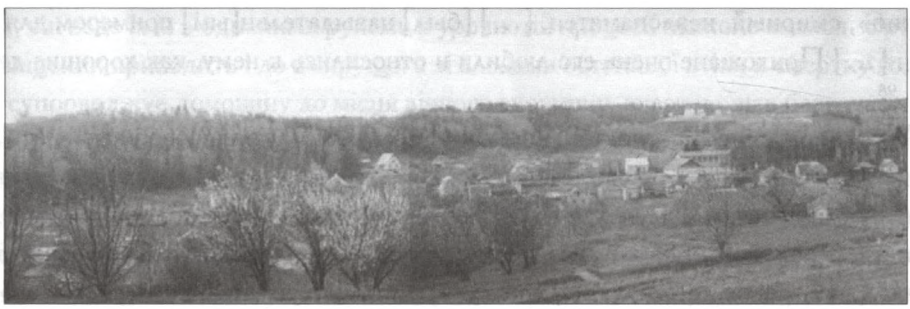

Село Лісники. Фото 2000 р.

Такий пункт у Лісниках Де ля Флізові знайти було нескладно. Ним стала вже відома нам Замкова гора. Саме там він зробив на аркуші цупкого паперу акварельний малюнок розміром 17,3×27,0 см, який відтворює панораму Лісників уже понад півторастолітньої давності: затиснене між кількома великими пласкими пагорбами

---

[104] Там само, спр. 2544, арк. 458–496.

[105] Там само, оп. 1011, спр. 1197, арк. 90 зв.

[106] *Де ла Флиз.* Медико-топографическое описание...— Арк. 436.

[107] Там само.— Арк. I–II, VI.

невелике село з хаотично розкиданими, покритими соломою білими хатками. Цікаво, чому не видно садів: не посадили господарі чи просто художник зіґнорував їх? Адже через кілька десятиліть Е. Руліковський охарактеризує Лісники як «село, мальовничо розташоване серед пагорбів і садів»[108].

У правій частині малюнка бачимо дерев'яну Преображенську церкву, збудовану в українському народному стилі XVIII ст., яку вінчає стрімка (покрита ґонтою?) баня. Трохи ліворуч від церкви — окремо розміщена, як і передбачали українські архітектурні канони, невисока дзвіниця. Кілька найближчих від храму хат мали належати церкві й причету. Десь серед них був власний дерев'яний будинок Стефана Павловича Данилевського (уродженця іншого прикиївського села — Бортничів[109]), який служив у Лісниках священиком з 1820 р.[110] У 1836 р. його змінив Федір Грушевський, оселившись десь поряд «в избе, церкви принадлежащей»[111]. Незабаром о. Федір також збудував власний будинок на церковній землі. Десь неподалік мешкали Авраам Карнаушевський та Олексій Пашківський. Перший служив тут дяком у 1836–1841 рр., перевівшись потім до Василькова, а другий був призначений на його місце 26 лютого 1841 р. після закінчення Києво-Софійського духовного училища[112]. Так і залишився Олексій Іванович на все життя в Лісниках. Тут живуть і нині його далекі нащадки.

Звернімо тепер увагу на ліс, що вкриває на малюнку Де ля Фліза частину пагорбів, ніби виправдовуючи назву села на цих небагатих на ліси південних околицях Києва. Саме той ліс, а ще — не зображену на спрощеному малюнкові річечку Безодню з озерами — притоку недалекої Віти і могутній Дніпро за кілька кілометрів звідси мав на увазі Михайло Грушевський, коли писав, що «дитячі роки батька проходили дуже інтересно серед селянської дітвори в лісових і водяних екскурсіях, ловах на рибу і раків, і т. д., і він дуже любив оповідати про них»[113]. Цю розповідь нині доповнюють свідчення місцевих людей про те, що навіть порівняно недавно, до будівництва в 1963–1975 рр. Канівської ГЕС, після весняних розливів Дніпра на низовинних ділянках обабіч ріки залишалось багато озер, які кишіли різноманітною рибою.

А ще, хоч «Спомини» про це й мовчать, діти зустрічалися з давньою, майже забутою історією своєї місцевості. Їхню уяву могли полонити давні печери, що їх

---

[108] Słownik geograficzny... — S. 163.

[109] Про походження Стефана Павловича Данилевського можна зробити висновок з клірової відомості с. Вишгород (тепер районний центр Київської області), де священиком був Іван Павлович Данилевський — теж син священика, але на два роки старший, виходець із с. Бортничів Козелецького повіту Чернігівської губернії (тепер у межах Києва), судячи з усього, рідний брат Стефана Данилевського (Див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 221, арк. 113 зв.–114).

[110] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1156, арк. 15 зв.

[111] Там само, оп. 1010, спр. 46, арк. 26, 26 зв.

[112] Там само, оп. 1011, спр. 1159, арк. 171 зв., 172.

[113] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 117.

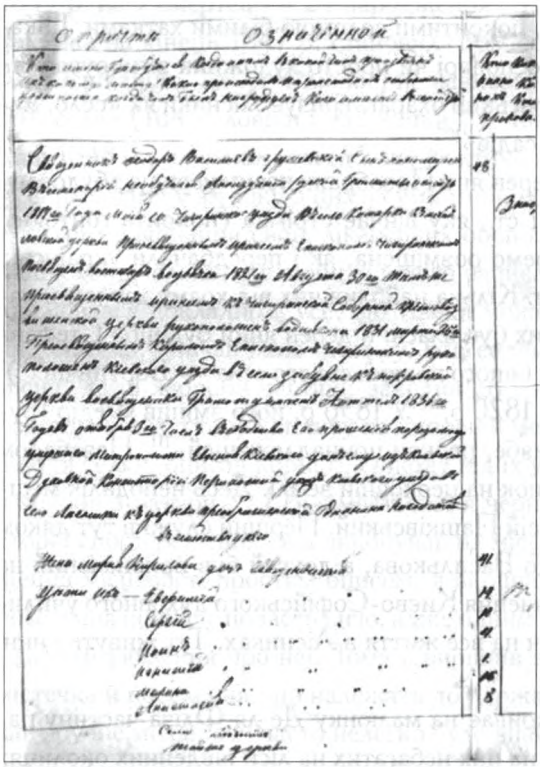

Клірова відомість Преображенської церкви с. Лісники. 1840 р. (фрагмент)

викопали ще засновники Києво-Печерського монастиря у схилах пагорбів близького урочища Церківщина (Церковище) і там само — руїни Гнилецької обителі. Про ці румовища автор кінця XVIII ст. писав: «На оной горе, где ныне оные пещеры состоят, видно ныне, что, конечно, на оной состоял монастырь или городок в древние времена, потому что и ныне видно ж как кирпичи, так и каменного несколко фундамента»[114]. Сергій Грушевський мав почути багато розповідей про ту давнину, про закопані скарби, про козаччину (дещо з того навіть тепер розповідають у Лісниках). Мабуть, він бачив прадавні городища біля сусідніх сіл Хотова, Ходосівки[115], Старих Безрадичів[116], питав старших про незбагненні Змійові вали, що, звиваючись гігантською борозною, тягнулися за небокрай... Може, саме тоді зародилась у нього повага до історичної й культурної спадщини рідного краю, яку він пронесе через усе своє життя і яка дасть потужний сплеск у душах його дітей і найбільше — у сина Михайла.

Коли Федір і Марія Грушевські переїхали до Лісників, у їхній родині було шестеро дітей: Марина, Юхим, Сергій, Анастасія, Марія та Іван. Одночасно з ними або трохи згодом приїхала й оселилась у них Федорова сестра — Євдокія Василівна (за чоловіком — Стасенко). Вона померла 19 листопада 1839 р.[117] Перед тим, 25 грудня 1837 р., на третьому році життя померла найменша з дочок Грушевських — Марія[118]. Мабуть, щоб послабити гіркоту втрати, подружжя вирішило повторно назвати Марією свою останню дитину, яка народилася 11 серпня 1842 р.[119]

Та недарма кажуть, що пізні діти — ранні сироти. 2 вересня 1851 р. у віці близько шістдесяти років Федір Грушевський помер. Дивно, але метрична книга чомусь

---

[114] Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.— С. 170, 171.

[115] Тепер Києво-Святошинського району Київської області.

[116] Тепер Обухівського району Київської області.

[117] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1909, арк. 608 зв.

[118] Там само, спр. 1835, арк. 127 зв.

[119] Там само, спр. 2081, арк. 405 зв.

не повідомляє нічого про причину смерті та про сповідь помираючого (певно, смерть була раптовою, найімовірніше, внаслідок інсульту, як і в його сина Сергія через 50 років), а лише засвідчує, що 4 вересня 1851 р. його було поховано «священником духовником села Подгорцы[120] Иоанном Мазуревским с прочим духовенством на погосте церковном»[121], тобто поруч з церквою Преображення Господнього.

Певний час лісниківська парафія була під опікою о. Діонісія із сусіднього села Хотів, а 23 червня 1852 р. до Лісників перевели з Уманського повіту 54-річного священика-вдівця Івана Щупаківського — «на половинный оклад с сиротами умершего священника Грушевского»[122]. 21 січня 1854 р. його замінив молодий випускник Київської духовної семінарії Яків Моїзолевський[123], про якого ще йтиметься далі.

«...ЗАЛИШИВШИ ВЕЛИЧЕЗНУ СІМ'Ю САМИХ НЕДОРОСЛИХ ДІТЕЙ»

Михайло Грушевський писав, що його дід «умер, залишивши величезну сім'ю самих недорослих дітей»[124], але це не зовсім так. Якщо найменшій, Марії, було дев'ять років, то найстарші вже пішли у самостійне життя. Спробуймо простежити, як склався шлях кожного з членів цієї родини.

Хоч ***Сергій*** (1830—1901) і не був найстаршим у батьків, та все ж з нього маємо почати, адже після смерті батька він виявився головною постаттю в родині. Ще за життя Федора Васильовича він закінчив Києво-Подільське духовне училище і смерть батька застала його учнем Київської духовної семінарії[125]. Незважаючи на бідність, він закінчив 1859 р. Київську духовну академію[126]. Був професором Полтавської духовної семінарії (1859—1860) і Київської духовної семінарії (1860—1865)[127]. Проте Сергій Федорович не забував своєї родини, яка ще лишалась у Лісниках, бо, «бувши одним з старших, мусів думати не тільки про себе, але і про своїх менших братів і сестер»[128] — Івана, Гната, Марію та про стару матір. Навіть наступна відірваність від рідного краю не згасила в ньому почуття відповідальності за долі рідних людей. Йому присвячується окремий розділ.

Десь у першій половині 1840-х рр. зникає зі сторінок лісниківських церковних документів ім'я найстаршої з дочок — ***Марини*** (1823— між 1868 і 1892), про чию долю відомо найменше. Втім, як і про її стосунки з братом Сергієм, що виглядає

---

[120] Тепер село Підгірці відноситься до Обухівського району Київської області.

[121] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 2682, арк. 529 зв., 530.

[122] Там само, оп. 1011, спр. 1200, арк. 59 зв., 60.

[123] Там само, спр. 1203, арк. 43.

[124] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 117.

[125] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1200, арк. 59 зв., 60.

[126] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

[127] Там само, арк. 14 зв.

[128] Там само, арк. 26—29 зв.

дуже дивно, адже Сергій Федорович і його вся сім'я відзначалися великим пієтетом до родинних зв'язків. Саме відсутністю зв'язків пояснюється допущена у «Спогадах» помилка Михайла Грушевського щодо чоловіка його тітки Марини: «З розмови виявилось, що Лука Васильович [Ільницький, агент київської громади у справі розповсюдження книг у 1870–1880 рр.— *Авт.*] — мій близький земляк, як годиться людині київського єпархіального походження, трохи навіть родич[129], скільки пам'ятаю — через лісниківського дяка Пашківського, що був жонатий з моєю тіткою Мариною»[130]. З'ясовано, що Марина Грушевська одружилася не з лісниківським дяком Олексієм Пашківським (той мав дружину Ганну Симонівну[131]), а з його братом Пахомієм Івановичем.

Після навчання в одному з духовних училищ Києва Пахомій Пашківський став дяком у сусідньому селі Пирогів[132] (1843–1845), коли й повінчався з Мариною Федорівною. Згодом служив у селах Юрівка Київського повіту (1845–1846), Парипси Сквирського повіту (1846–1858; у 1850 р. був висвячений там на сан диякона), Велика Снітинка Васильківського повіту (1858–1868). Тож разом з ним переїжджала вся родина, в якій за ці роки з'явилися діти — Гликерія (померла в дитинстві), Антоній, Євфимій, Іван, Макарій та Параскева. Але після того, як Пахомій Пашківський знову змінив місце служби, слід його родини вкотре було втрачено.

Відома доля лише одного з дітей Марини та Пахомія Пашківських — Антонія (1851–після 1880), який по закінченні Києво-Подільського духовного училища (1869) один рік вчителював у с. Колодисте Звенигородського повіту, а потім служив дяком у селах Великі Низгурці Бердичівського повіту (1870 –1879) і Городище Сквирського повіту, де помер у 1880-х рр.[133]

З чотирьох дітей, що їх мали Антон Пашківський з дружиною Ганною Андріївною, більше відомо про Івана та Євгенію. Як сироти, вони навчалися за казенний рахунок: Іван — у Київській духовній семінарії, а Євгенія — в «Киевском училище девиц духовного ведомства»[134]. Великою несподіванкою згодом була поява останньої на Північному Кавказі. Про це розповіла в недатованому листі до Михайла Грушевського його мати Глафіра Захаріївна: «Родичи наши переводятся в Владик[-авказ]. Помнишь Пашковскую Евг[ению] Ант[оновну]? Она вышла замуж, и муж

---

[129] Долі Луки Васильовича Ільницького (нар. бл. 1843 р.) і Пашківського Пахомія Івановича якийсь час перетиналися в 1850-х рр. у селі Великій Снітинці Васильківського повіту, де батько Луки — Василь Лукич — служив священиком, а Пахомій Іванович — дияконом. Про їхню спорідненість відомостей не виявлено.

[130] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 123.

[131] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1161, арк. 58 зв. Поміж далеких нащадків Олексія Івановича Пашківського, частина з яких тепер мешкає в Києві, досі живе напівзабутий переказ про те, що вони доводяться родичами Михайлові Грушевському.

[132] Тепер у межах Голосіївського району столиці.

[133] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2521, арк. 260 зв.; спр. 2718, арк. 71 зв.

[134] Там само, спр. 95, арк. 57 зв.–58.

ее переведен в ремесленное училище учит[елем] и, должно быть, праздниками переедут на новое место. Хорошо было бы, если бы они оказались людьми хорошими, но что-то я сомневаюсь»[135]. Нам нічого не відомо про причини сумнівів Глафіри Захаріївни, але напрошується висновок, що Грушевські мали якісь вагомі підстави, аби не підтримувати стосунків з родиною Пашківських (на відміну від усіх інших братів і сестер Сергія Федоровича), через що й відомості про цю родину в їхніх матеріалах практично відсутні.

Юхима (Євфимія; бл. 1827–1895) ще батько навчив грамоти, церковного статуту й нотного співу[136]. Але, як підсумовував Михайло Сергійович, «Єфим не мав охоти до науки і скінчив своє життя дячком»[137]. 1 лютого 1864 р. був призначений дзвонарем до Києво-Софійського собору, а 29 вересня 1846 р. посвячений у стихарні дяки до Покровської церкви села Гадомці Бердичівського повіту Київської губернії[138]. Згодом служив у сусідніх Парипсах (1867–1873) і Бистрику (1873–1887), звідки був звільнений «по старости и глухоте». З дружиною Ганною Петрівною він мав дітей: Феодосію (бл. 1847– не ран. 1907), Павлу (бл. 1849– до 1860), Юліанію (бл. 1851– бл. 1895), Теклю (1854–1888), Івана (1859– між 1864 і 1872) і Софронія (1872– після 1913). У найменшого сина — Софронія (служив на той час псаломником у с. Керданах) він, певно, і доживав віку. Принаймні з листа Глафіри Грушевської до сина Михайла за 25 лютого 1896 р. читаємо, що «вчера получили письмо от Софрония Грушевского, что отец его, а брат папы, Евфимий умер 30 декабря.[...] Просит прислать денег сделать памятник и долг уплатить»[139].

Юліанія Грушевська (в заміжжі Шостаківська; у центрі) з чоловіком Митрофаном, сином Олександром і невідомою. Бл. 1892 р.

Дещо пізніше з-поміж безлічі адресованих Михайлові Грушевському листів було кілька і від його двоюрідного брата Софронія — на той час псаломника із с. Сингаївка Бердичівського повіту. У них Софроній Юхимович турбувався за долю двох сиріт — Олександра (1888–1962) та, особливо, Анастасії (1893–1930-і(?) Шоста-

---

[135] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 419 зв.

[136] Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 15, арк. 106 зв.

[137] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 117.

[138] ЦДІАК України, оп. 1009, спр. 644, арк. 115.

[139] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 368–368 зв.

Червоноармієць Дмитро Софронійович Грушевський — онук Юхима Грушевського. Не пізніше 1926 р.

ківських — дітей передчасно померлої сестри Юліанії, яких батько, псаломник Митрофан Шостаківський, залишив напризволяще. У відповідь на запит Михайла Сергійовича щодо родичів, серед яких слід розподілити заповідану батьком частину спадщини, Софроній Юхимович просив спрямувати певні кошти на утримання й освіту сироти[140], що й було зроблено. Про те, що доля Анастасії та Олександра Шостаківських не залишила байдужими всю родину Михайла Грушевського, свідчить датований 9 січня 1906 р. лист до нього від сестри Ганни Сергіївни: «Сиротке Шостаковской, по-нашему, следует дать,— но, пожалуй, следует дать и ее брату. И не мало ли 100 р.? Не дать ли 200, как остальным»[141]. Підтримка рідних допомогла сиротам здобути освіту й стати вчителями. З-поміж усіх онуків Юхима Федоровича Грушевського найкраще простежується доля Олександра Митрофановича Шостаківського (він уник як колективізації з голодомором, так і репресій, а згодом назавжди осів у с. Бровках на Житомирщині[142]). За родинними переказами, десь у середині 1920-х рр. Шостаківських у Бровках відвідував Михайло Сергійович. Згодом про спорідненість з ученим дітям у родині намагалися не говорити, хоч син Віталій (1928–2003) пригадував, як після арешту знаменитого родича мати (Марія Іванівна, уродж. Гергілевич; 1886–бл. 1963) сказала: «Нашого Михайла забрали». Онука Олександра Митрофановича та Марії Іванівни Шостаківських — Лідія Сидоренко — стала дружиною відомого українського в'язня сумління і політичного діяча сучасності Олеся Шевченка.

Анастасія (1832–бл. 1886) вийшла заміж бл. 1854 р. за нового лісниківського священика Якова Моїзолевського (Монзолевського; бл. 1830–не ран. 1902)[143]. «Парафію лишено за одною з доньок Настасею, очевидно, завдяки протекції Ботвиновського [вже згадуваного Кирила Кириловича — шваґра Федора Грушевсько-

[140] Там само, спр. 10, арк. 4–5 зв.

[141] Там само, спр. 283, с. 603.

[142] Тепер Андрушівського р-ну Житомирської обл.

[143] Як видно з різних тогочасних документів, прізвище цієї родини поступово змінилося з «Монзолевскій» на «Моизолевскій» (у листі Глафіри Грушевської трапляється й варіант «Мондзолевскій»: «Мондзолевских мальчик был крепко болен»). Ймовірно, це все похідні від польської форми Mądzolewski.

го.— *Авт.*], і се дало змогу сім'ї зостатись на старім обійсті і виростити молодших дітей»,— пояснюють «Спомини»[144]. 1 жовтня 1858 р. Яків Сильвестрович був переміщений з родиною до церкви св. Миколая в село Наливайківка того ж повіту[145]. Подружжя Моїзолевських мало дітей — Якова-молодшого (бл. 1854—не ран. 1902), Марію (бл. 1856—після 1873) і Наталію (бл. 1862—не ран. 1901)[146]. У 1874 р. Моїзолевські переїхали до містечка Рожів Радомишльського повіту[147], яке залишили 1884 р. і подальше їхнє спільне місце проживання невідоме. Мабуть, невдовзі Анастасія померла, бо 30 січня 1887 р. Глафіра Грушевська писала Михайлові: «Яков Сильвестрович жалуется на свое одиночество и свою болезнь»[148]. Наступного 1888 р. він приїжджав на Північний Кавказ, де гостював у дітей та свого шваґра Сергія Федоровича, про що кілька разів згадувала в листах до Михайла Глафіра Захаріївна[149]. На підставі цих листів можна припускати, що Яків Моїзолевський пізніше перебрався до дітей — Якова-молодшого і Наталії (у заміжжі Бурової), які дещо раніше з допомогою Сергія Федоровича оселились і дістали службу в Терській області. Зі своїми сім'ями ці племінники часто гостювали в домі Грушевських. У 1892 р. Сергій Федорович заповідав на користь Якова й Наталії по 500 крб. від своєї спадщини. При цьому він чомусь називав їх дітьми старшої сестри Марини — загадка, яку важко якось пояснити[150]. Від початку XX ст. їхня подальша доля невідома.

Іван (1836—1865) незадовго до батькової смерті почав навчатись у Києво-Софійському повітовому училищі, але через часті хвороби був змушений припинити науку. Десь у 1850—1851 рр. він пішов послушником до Києво-Микільського монастиря, 5 жовтня 1856 р. став дяком церкви Покрови у с. Креничі, а в 1860 р. був переміщений до Хрестовоздвиженської церкви сусіднього с. Пирогів (тепер у складі Голосіївського району Києва)[151]. З дружиною Марією Олександрівною Іван Федорович мав двох дітей — Євдокію (бл. 1861—1866)[152] і Григорія (1865—бл. 1933)[153]. Але не судилось Іванові Грушевському довге життя: 10 грудня 1865 р. він помер[154]. Його ж син Григорій виріс із вітчимом — новим пирогівським дяком Стефаном Богдановичем. Навчаючись у Київській духовній семінарії, він з 1887 р. подружився зі

---

[144] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 117.

[145] Тепер Макарівського району Київської області.

[146] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1498, арк. 30, 30 зв.

[147] Там само, спр. 2182, арк. 238 зв.

[148] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 17.

[149] Там само, спр. 276, арк. 19.

[150] Там само, спр. 11, арк. 19.

[151] Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 1214, арк. 22 зв., 23.

[152] Там само, оп. 1012, спр. 3673, арк. 440 зв., 441.

[153] Там само, спр. 3607, арк. 116 зв. Тривалий час дослідники помилково ототожнювали Григорія Івановича Грушевського з його троюрідним братом — священиком (з 1921 — УАПЦ) Григорієм Миколайовичем Грушевським (1865—бл. 1937).

[154] ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 3607, арк. 154 зв., 155.

своїм двоюрідним братом Михайлом — на той час студентом Університету св. Володимира, під його впливом став учасником патріотично настроєної семінарської громади (від 1888 р. Михайло її очолював упродовж кількох років), познайомився з інтелектуальним цвітом українського Києва. Згодом присвятив себе педагогічній діяльності. Вчений сприяв освітній та літературній діяльності кузена. Збереглися листи Г. І. Грушевського до Михайла Грушевського, якого за багаторічну підтримку називав «братом люблячим», «братом-батьком». Помер Григорій Іванович в умовах голодомору 1932–1933 рр., коли засланий до Москви вчений вже не міг допомогти[155]. Нащадки Григорія Грушевського нині мешкають у Києві.

Хотілося б пом'янути і молодшого Григорієвого брата по матері — Богдановича Степана Стефановича (1878–1942(?), якому молодий Гриць присвятив вірш[156] «Малому братові Степану Б[огдановичу]» і про якого розповідав у листах до Михайла, просячи взяти хлопця в Києві під духовну опіку, бо «хтілось би, щоб з єго вийшов чоловік, та біда моя, що живу я від него далеко»[157]. Після навчання в Київській духовній академії (1907–1911) він також пішов духовною стежкою і закінчив свій вік у сталінських таборах. Згідно з довідкою 1959 р., помер у Сиблагу 23 грудня 1942 р. У 1959 р. влада посмертно реабілітувала Степана Богдановича «за недоказанностью обвинения»[158].

Ігнатій (1839–1905) з допомогою Сергія закінчив 4 серпня 1863 р. Київську духовну семінарію і став учителем у Києво-Притисько-Миколаївському училищі. 9 лютого 1865 р. він був висвячений на священика містечка Макарова Київського повіту і служив у тамтешній Іллінській церкві, а 28 червня 1866 р — переміщений у с. Капітанівку Чигиринського повіту до Успенської церкви. У цьому селі і прожив решту свого життя. Серед усіх братів і сестер саме він мав найтісніші стосунки з Сергієм, зокрема Михайло Грушевський пригадував, як 1882 р. вся їхня сім'я «їздила до Капітанівки коло Черкас до молодшого батькового брата Ігнатія»[159]. З дружиною Марією Михайлівною (бл. 1844– не ран. 1902) Гнат Федорович мав шістьох синів: Василя (бл. 1865– не ран. 1913), Олександра (бл. 1870– не ран. 1906), Миколу (бл. 1873– не ран. 1906), Михайла (1876–1887), Андрія (бл. 1880– не ран. 1903) і Сергія (бл. 1885– не ран. 1905)[160]. З них найстарший — «добродушний хлопець» Василь — дружив зі своїм двоюрідним братом Михайлом Грушевським. Згодом слідом за кузеном Василь пішов учитися до Тифліської гімназії[161], хоч і

---

[155] *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 140.

[156] *Чулай Г.* «Зірка».— К., 1894.

[157] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 89 зв.–90.

[158] Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, спр. 46806. Автор вдячний науковцеві Історико-меморіального музею М. С. Грушевського О. Мельник за наданий матеріал.

[159] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 119.

[160] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 929, арк. 323–326 зв.

[161] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1992.— № 2.— С. 118, 119.

не скінчив її, як не скінчив згодом і Харківський ветеринарний інститут (1888—1890)[162]. За домовленістю із Сергієм Грушевським переїхав до Терської області, де працював помічником учителя у Владикавказі (1890—1891). 30 серпня був рукопокладений на священика[163], зокрема служив у станиці Старопавлівській (1892—1903; як видно з листів цього періоду від Глафіри Захаріївни до Михайла, на той час у їхній родині сім'ю Василя Ігнатійовича називали «Старопавловськими»[164]). Сергій Федорович йому довіряв настільки, що в заповіті припускав можливість переходу на «право заведования и управления моим недвижимым имуществом [...] к племяннику моему священнику Василию Грушевскому»[165].

Так само з матеріалів родини Сергія Федоровича знаємо про Олександра Ігнатійовича (бл. 1870—не ран. 1905), якого Михайло в щоденнику називав «Саша капитанов[ський]»[166]. Якийсь час він теж працював на Північному Кавказі, але, тяжко захворівши, повернувся додому. Збереглися листи й від наймолодшого — київського гімназиста Сергія (бл. 1885—не ран. 1905), що в 1904—1905 рр., хворий і без грошей, просив допомоги в Михайла й Олександра Грушевських, а потім дякував, розповідав, що закінчує Київську II гімназію і збирається вступати до Львівського університету[167]. Але після смерті обох братів — Сергія та Гната (Гнат був похований на Байковому кладовищі в Києві[168]) Грушевських — зв'язки між нащадками послабилися.

Марія (1842—не ран. 1902), найменша в сім'ї, 13 листопада 1861 р. вийшла заміж за священика Івана Ковалевського (бл. 1833—1900), якому Сергій Грушевський «дістав [...] неплоху парафію під Києвом»[169], при церкві Різдва Богородиці в селі Велика Бугаївка поруч з Лісниками. Там родина Ковалевських прожила майже чотири десятиліття, виростивши дітей — Євгенію (бл. 1861— не ран. 1897), Лева (бл. 1864— не ран. 1898), Миколу (1866— не ран. 1919), Олену (бл. 1871— не ран. 1898), Олександру (бл. 1875— не ран. 1898), Костянтина (бл. 1879— не ран. 1898) та Зінаїду (бл. 1883— не ран. 1898)[170]. Вдалося з'ясувати, що Лев став лікарем на Уманщині, Микола — вчителем (на запрошення свого дядька — Сергія Федоровича — він у 1886—1903 рр. вчителював у Терській області, у 1903—1905 рр.— у Петербурзі, а потім повернувся до Києва), а Костянтин вступив на навчання до

---

[162] Державний архів м. Києва (далі — ДА м. Києва), ф. 16, оп. 464, спр. 2851, арк. 15—17 зв.

[163] Там само.

[164] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 114.

[165] Там само, спр. 11, арк. 20.

[166] *Грушевський М.* С. Щоденник (1888—1894 рр.). Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Л. Зашкільняка.— К., 1997.— С. 105.

[167] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 292, арк. 1—2 зв., 10—13.

[168] Там само, ф. 127, оп. 1080, спр. 134, арк. 654 зв.—655 (63 зв.—64).

[169] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 118.

[170] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 805, арк. 11—14 зв.; оп. 1011, спр. 1177, арк. 216 зв.

Онуки Федора Грушевського — Олена та Олександра Ковалевські. Київ. 1893 р.

Київської духовної семінарії. На 1897 р. їхні сестри Олена й Олександра вже здобули освіту й мали власні сім'ї, лише найменша — 14-річна Зінаїда — ще навчалася в одній з київських гімназій. Невідомо чому, але в червні 1897 р. Іван Ковалевський залишив своє спустіле родинне гніздо у Великій Бугаївці й перебрався з дружиною до сусідніх Лісників. Утім, подружжя вже мало свій двоповерховий будинок у Києві, по вул. Тарасівській, 34 і в Лісниках не затрималось. Як засвідчувала лісницька клірова відомість 1897 р., Івана Калениковича вже покидали сили, і він «по болезни [не] только не поучал прихожан, но с великим трудом священнодействовал»[171]. Помер Іван Ковалевський 13 травня 1900 р. у Києві, про що довідуємося з листа Глафіри Грушевської[172]. Остання ж відома згадка про Марію Федорівну відноситься до 3 березня 1902 р., коли вона одержувала відписані їй братом Сергієм Грушевським 1000 крб.

«...ДЕ ПОХОВАНИЙ МІЙ ДІД»

Отже, поступово Грушевські залишали Лісники. Останньою, здається, була Анастасія, яка, як ми вже знаємо, восени 1858 р. зі своїм чоловіком Яковом Мої-

[171] Там само, спр. 1370, арк. 78 зв.

[172] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 1098, арк. 106 зв.

золевським і дітьми переїхала до наливайківської парафії. На жаль, через суперечливі свідчення різних документів тепер уже важко зрозуміти, коли це зробила вдова — Марія Кирилівна. Так, лісницька клірова відомість показує, що вона до 1858 р. мешкала в селі разом з Моїзолевськими та найменшою дочкою Марією[173], і лише відтоді місцеві документи про неї, як і про її рідних, більше не згадують[174]. Зовсім іншу картину подають нововиявлені документи, згідно з якими «вдовствующая священническая жена Мария Кириллова Грушевская» з 10 вересня 1854 р. була проскурницею при церкві св. Георгія віддаленого села Почуйки Сквирського повіту[175]. Уважне ознайомлення з кліровими відомостями дещо прояснює: у тій окрузі благочинним священиком був її небіж Олексій Георгійович Ботвиновський[176], а дочка Марина, як уже відомо, мешкала у розташованому неподалік селі Парипси, де протягом 1846—1858 рр. служив дияконом її чоловік Пахомій Пашківський[177]. Ймовірно, у когось із них виростала юна Марія Грушевська — дочка Марії Кирилівни та Федора Васильовича, яка, за кліровими відомостями, перебувала «на содержании родственников»[178]. Упродовж 1854—1871 рр. у почуйківській відомості Марію Кирилівну називали місцевою проскурницею, а 1872 р. вже було зазначено, що вона «не живет на месте», подаючи натомість ім'я зовсім іншої проскурниці, яка, як виявляється, служить там ще з 1867 р.[179] Така заплутаність документальних свідчень змушує вважати, що посадою проскурниці Олексій Георгійович і Кирило Кирилович Ботвиновські прагнули підтримати родичку-вдову, а насправді Марія Кирилівна мешкала у Почуйках значно менший період.

Про інші місця її тогочасного проживання відомостей нема. Очевидно, дедалі вагомішою ставала допомога сина Сергія, тому й останні дні були пов'язані з його ставропільським помешканням, куди він «матір свою узяв до себе — доживати віку»[180]. У ранніх дитячих спогодах Михайла Грушевського зафіксувався образ баби Марії: загартована життєвими незгодами, вона «була людина вдачі твердої, властної й хазайновитої. Я пам'ятаю її трошки, коли вона доживала свої дні в нашім домі в Ставрополі — на мене малого вона робила враження страшної й сердитої — правда, вона тоді була вже на Божій дорозі, хорувала, але й перед тим була, мабуть, вдачі нелегкої [...] У мене зосталась в пам'яті її тяжка, тілиста фігура, пов'язана темною хусткою — вона приходить з церкви, невдоволена, страшна для мене. Потім я пригадую її хорою, на ліжку, роздягненою, їй збираються ставити банки, фельшер чи

---

[173] Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 1207, арк. 46 зв.—48.

[174] Там само, арк. 46 зв.—48.

[175] Там само, спр. 1488, арк. 48 зв.—49.

[176] Там само, спр. 2510, арк. 272 зв.; спр. 2505, арк. 118 зв.

[177] Там само, спр. 2510, арк. 256 зв.—257.

[178] Там само, арк. 271 зв.

[179] Там само, спр. 2629, арк. 53 зв.—54 зв.

[180] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 118.

лікар, робить на тілі хрестики на місцях, де ставити їх, і я з острахом і здивуванням приглядаюсь сій процедурі»[181]. Іншим разом вчений повідомляв, що «бабка була далекою людиною, яка ввійшла до неї [ставропільської домівки Грушевських.— *Авт.*] на кілька місяців тільки дожити віку»[182], хоч і не назвав року події. Частково допомогти в датуванні може вже цитований запис у почуйківській кліровій відомості 1872 р., який прямо вказує на відсутність як колишньої проскурниці Марії Грушевської, так і будь-якої інформації про неї. Скоріше всього, її вже не було на рідній Київщині, а життя в Ставрополі виявилося недовгим. Невідомо, що сталося з її могилою на чужині, напевно, за неповних півтора століття від неї вже давно й сліду не лишилося.

Натомість про історію могили Федора Грушевського вдалося дізнатись чимало. Тривалий час це, очевидно, було скромне поховання, бо на щось більше вдова з малими дітьми просто не спромоглася б. Немає сумніву, що Сергій Федорович, приїжджаючи час від часу з сім'єю з Кавказу, бував тут, приводив до місця останнього батькового спочинку своїх дітей. Значно більше можливостей щодо увічнення пам'яті про батька з'явилося пізніше, коли він, зробивши блискучу, як для освітянина, кар'єру, став заможною людиною, а його син Михайло 1886 р. оселився в Києві для навчання в Університеті св. Володимира. Складаючи 1892 р. вже згадуваний заповіт, Сергій Грушевський, серед іншого, розпорядився «положить тоже в Киевскую контору Государственного банка пятьсот (500) рублей [...] на имя приходской церкви в селе Лесниках Киевского уезда, где служил и погребен под церковью отец мой и где я провел отрочество и отчасти проводил мою юность»[183]. Варто зазначити, що то була вже не та церква, яка пам'ятала о. Федора, а нова, збудована в 1859 р. коштом державної скарбниці. Будівля ця була дерев'яною, такою ж була дзвіниця, збудована 1860 р. на пожертви парафіян[184].

Остаточне рішення про встановлення на могилі кам'яного пам'ятника Грушевські прийняли, певно, восени 1893 р., коли з'ясувалося, що Михайло має переїжджати працювати до Львова. Мабуть, ця тема більше обговорювалася під час приїздів юнака до родини, та все ж на той період припадають два надзвичайно цікаві листи, адресовані Сергієм Федоровичем до Михайла. У першому, вже частково цитованому, Сергій Грушевський погоджувався, що «на памятнике деду твоему можно сделать на одной стороне надпись, тобою проэктированную; [...] На другой стороне памятника следовало бы начертить какой-нибудь стих из Св. Писания соответствующий характеру и образу жизни твоего деда; он был замечательно прост, сердечен, так что прихожане говорили о нем: «Це наш мужицкий пип», смирный, незлопамятен [...]. При-

---

[181] Там само.— С. 117, 123.

[182] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 120.

[183] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв.

[184] Там само, ф. 127, оп. 1011, арк. 65.

хожане очень его любили и относились к нему, как хорошие дети к отцу»[185]. Наводячи євангельські цитати, Сергій Федорович розповідав синові, що о. Федір був «назидательн[ым] примером для лесничан», а далі переходив до питань суто практичних: «Относит[ельно] времени постановки памятника посоветуйся с о. Феофилактом, засвидетельствовав ему наше почтение. Мне кажется, что подмуровку делать теперь, осенью, едва ли благовременно» (без дати)[186]. На жаль, почерк Сергія Федоровича, такий складний для прочитання, не дозволив повністю розшифрувати текст, та все ж лист, висвітлюючи тему надгробка, водночас суттєво доповнює наші уявлення про вдачу Федора Грушевського. Загадковий о. Феофілакт, найімовірніше, був священиком одного з київських храмів, давнім другом родини ще з тих часів, коли Сергій Федорович жив у Києві[187].

Хоч ми й не маємо Михайлової відповіді на батькові міркування щодо написів на надгробку, однак вважаємо, що син запропонував свій проект, який, зокрема, передбачав значно лаконічніший текст, до того ж — українською мовою, без євангельських цитат (на пам'ятнику ми їх не знаходимо). На такі висновки наводить відповідь Грушевського-старшого у другому листі: «Из присланного рисунка памятника вижу, что он будет вполне приличен и месту соответствует, только не дорог ли? Если, впрочем, за указанную цену его отвезут на место и поставят как должно, тогда ничего. Надпи[си] пусть будут и славянские, к иерею они идут, но с надписями малороссийскими могут не позволить поставить, особенно под церковью, власть имущие, да м[огу]т неприятности отразиться и на живых... К чему и зачем накликать на себя капости, когда их бывает и непрошенных. [...] Хорошо бы [тебе] повидаться с о. Феофилактом, и, передав ему мой поклон, окончательно порешить с памятником и постановкою его на месте» (15.11.1893)[188].

Оскільки пізня осінь не була сприятливою порою для встановлення надгробка, то ці роботи були проведені з початком наступного літа. Підтвердженням цього став лист, відправлений 11 червня 1894 р. Грушевським-молодшим батькові до Владикавказу: «Въ среду ездилъ я съ о. Ѳ[еофилактомъ] ставить памятникъ в Лѣсники, что и сделал»[189]. Зверніть увагу: в російському тексті назву села вчений подав рідною мовою. Цей лист дозволяє зрозуміти, чому й на пам'ятнику старослов'янська епітафія передає назву села Лісник не старослов'янською мовою (Лѣсникъ), а українською (Лїсник) — поширеним тоді «желехівським» правописом. Не отримавши

---

[185] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 465 зв.

[186] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 465 зв.

[187] З інших листів Михайлових батьків знаємо, що рідня о. Феофілакта мешкала в станиці Слєпцовській десь неподалік від Владикавказу і влітку 1894 р. чекала його до себе в гості. Його згадує і Глафіра Захаріївна в листі того ж періоду: «Что же ты виделся, конечно, с о. Феофилактом? Хороший он человек» (Див.: ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 278, 313 зв.).

[188] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 296 зв.

[189] Там само, спр. 9, арк. 21, 21 зв.

підтримки батька щодо мови епітафії, юнак все-таки залишив рідну мову в назві цього українського села, ніби підкреслюючи своє особливе до нього ставлення.

Те місце біля церкви Преображення Господнього в Лісниках стало рідним не лише для батька, а й для сина, про що свідчить лист Михайла Грушевського до Кирила Студинського, написаний 7 квітня 1926 р. на літнівці (дачі) вченого в київському передмісті Китаєвому: «Волію сидіти на «Дніпрових горах», на батьківщині — в милі відси село, де похований мій дід (сам я й пам'ятник ставив над ним, виїжджаючи до Галичини 1894 р.) і де виростав мій батько, і все тут повно для мене не тільки історичних, але й родинних споминів»[190].

Між цими двома останніми листами пролягла відстань у довгих 32 роки, сповнених сподівань і боротьби, кривавої братовбивчої війни й гіркоти поразки, нових сподівань... На жаль, тяжкі випробовування тривали.

«ЦЕРКВУ ЗАКРИЛИ ПІСЛЯ ГОЛОДУ»

Наш час приніс чимало публікацій про ту несподівано трагічну смугу в українській історії. Ми не стали розшукувати по архівах правдиві документи про Лісники 1920—1950-х рр. (та й чи багато їх знайдеш?). На щастя, лишилися свідки — правнуки і праправнуки парафіян о. Федора Грушевського, а тепер — найстарші серед мешканців Лісників, зокрема — Погребний Юхим Макарович (1911 р. н.), Колістратенко Марія Антонівна (1913—1999), Ямненко Михайло Іванович (1920 р. н.) і Мостовенко Василь Михайлович (1924 р.н.), які допомогли з'ясувати деякі подробиці того, що сталося в селі.

На загальну думку, все почалося з колективізації, коли створювався колгосп і, за словами Марії Колістратенко, людей, які «самі хазяйнували, дбали, самі мали коні, корову (ну, не багацько: одну корову, коняку одну), куркулили всіх підряд. Тоді страшно було». «З 1928 р.,— додає Юхим Погребний,— почало колотитись так, що не було місця ніде. Ввечері викликають і кажуть: «Ти підеш у колгосп?» — «Ні». Значить, уночі приїжджає «чорний ворон» і забирає. І не відомо куди. Забрали багато — чоловік двадцять, а може, й більше, а потім «пришивали» їм, що вони «соучастники убийства Кирова». Ніхто не вернувся. Тепер, як прийдете на кладовище,— там праворуч є дошка з їхніми іменами... Під час голоду я не був, бо служив тоді в армії в Севастополі матросом. Але, як прийшов, то казали: ота хата вимерла вся, оця вимерла й ось ця вимерла... Дуже багато. Так, у сусідній хаті вимерли батьки, діти й онуки. Тепер на тому городі зовсім інші люди живуть».

«Церкву закрили після голоду. Останнього батюшку звали Ілля»,— пригадує знову Марія Колістратенко. Так вважає і Юхим Погребний, додаючи, що застав його вже дуже старим. Ці спогади підтверджуються церковними документами, які

---

[190] *Горинь В.* Вілла Михайла Грушевського у Львові.— Львів, 1999.— С. 44.

згадують стихарного псаломника Іллю Антоновича Гов'ядовського. Він народився бл. 1851 р., а в Лісниках служив псаломником з 1874 р. і 1913 р. ще залишався на цій же посаді[191], а в 1920-х рр. був священиком УАПЦ[192]. «На нього раз наклали податок,— продовжує Юхим Погребний,— тоді другий раз (тоді казали «твёрдое» — твердий податок), потім на церкву наклали так, що було вже нестерпно, бо парафія вже була не в змозі платити ті податки. Потім він кудись поїхав, а лишився його дім метрів за двадцять п'ять від церкви в садку, де тепер школа (там був його добрий фруктовий сад і город). Він рояль і все залишив дома, як вигнали. Може, з душею самою вибрався і пішов. Не знаю куди, бо в Києві їм теж уже місця не було. З ним була жінка, а діти, мабуть, десь учились. Коли його не стало, влада перевела учнів у його дім. Під час війни цей будинок згорів».

Схоже, що дяк (псаломник) залишив село значно раніше, бо, як пригадують Василь Мостовенко і Михайло Ямненко, ще в 1920-х рр. у дяковій хаті — «дерев'яній, побіленій, під залізним дахом — на тому місці тепер клуб» — містилась початкова школа (1—4 класи) та жив директор Володимир Федорович (на прізвисько «Галілей»). Пізніше з'явилися 5—7 класи — у попівській хаті. Оскільки церква була поруч зі школою, то вони, тоді ще учні, пам'ятають, що вона мала криті залізом бані, пофарбовані в зелений колір. «Як зайти до церкви,— каже Василь Мостовенко,— йдуть сходи до дзвонів, а праворуч — пекло намальоване (страшно було!), а далі були хори». Церква й невеличка територія навколо були обгороджені парканом з хвірткою (для батюшки) та жовтими воротями (для парафіян). Судячи з усього, на обгородженій території біля церкви з боку дороги (згодом ту дорогу розширювали, зрізавши край церковної землі з деякими похованнями) було багато могил. Дехто ще пам'ятає, як там стояв уже відомий нам надгробок Федора Грушевського, а поруч, за свідченням Михайла Ямненка, ще «кілька років тому була липа велика» — орієнтир. «Казали нам, що там піп похований. Пам'ятаю, що було написано «Грушевський»,— доповнює Василь Мостовенко. Правда, Юхим Погребний називає інше місце — біля південної стіни церкви. Тож навряд, чи місце поховання о. Федора буде точно з'ясоване. З іншого боку, за церквою, стояв і досі стоїть старий ясен, «під яким люди святили паски»,— згадує Марія Колістратенко й додає, що від церкви починався майдан, який закінчувався біля хати, яка відігравала роль тимчасової церкви[193]. Стару ж церкву «закрили 1936 р., а дзвони зняли 1934,— продовжує

---

[191] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1190, арк. 542—548.

[192] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України), ф. 3984, оп. 4, спр. 229, арк. 75. Документи свідчать, що представник від Лісників був серед делегатів Всеукраїнського церковного собору, котрий проходив 13—14 жовтня 1921 р. в Києві і проголосив утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Ним був 47-річний Х. Сіренко — дяк, титар, член Всеукраїнської Православної Церковної Ради (Див.: ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 3, спр. 106, арк. 11 зв.—12).

[193] 2003 р. в Лісниках було освячено нову церкву, а стару хатину, що тимчасово служила церквою — знесли.

Василь Мостовенко.— Як закрили церкву, у магазині почали ремонт, а магазин перевели до будівлі церкви. Десь у 1937—1938 рр. магазин повернувся до старого приміщення, а в церкві влаштували зерносховище, а потім — зробили курник. Хрести на церкві стоять, люди йдуть, хрестяться, а як був магазин, то під ним пили, їздові лаялись — жахливо було дивитись на цю картину. Був у нас піонервожатий із с. Білогородки Альошка Титаренко і комсорг Сергій Сильниченко. Їм дали завдання зняти хрести. Вони закинули вірьовку, долізли до першого купола (а ми в школі вчилися, десь у 5—6 класі), тільки вибили одну дощечку і зачепили вірьовку — де й узялась невелика хмара, а потім як ударив грім — то вони миттю звідти, наче й не були там. І більше не знімали».

Останню крапку в історії храму поставила війна. Був серпень 1941 р., коли в розпал боїв за Київ гітлерівці зайняли Лісники[194]. Фронт був зовсім поруч, бої точились настільки жорстокі, що німці наказали місцевому населенню, яке ховалося в погребах, виселятись до інших сіл. Коли ж на осінь люди повернулись, то побачили, що церкву, за свідченням Марії Колістратенко, німецькі солдати вже розібрали на бліндажі. Але Василь Мостовенко і Михайло Ямненко вважають, що був тільки збитий один купол, а розібрана вона була вже перед німецьким відступом. Учасник визволення Києва, Михайло Ямненко після боїв за Житомир заїжджав додому і пам'ятає, що «рештки церкви були, але мало». Незабаром зникли й вони...

Натомість трохи праворуч від місця, де була церква, з'явилася братська могила радянських воїнів, а на ній — статуя солдата і плити з прізвищами загиблих на фронті односельців. Той перелік мало відрізняється від прізвищ, записаних у сповідних розписах і метричних книгах о. Федора — навіть численні потрясіння та безпосередня близькість до Києва з його нівелюючим впливом не вплинули суттєво на сталість складу населення Лісників.

«...НІЩО НЕ ЗАБУТО»

Про те, що могила Федора Грушевського, як і інші поховання, не збереглась, науковці знали й раніше, змирившися із цією, далеко не першою, втратою[195]. Та все

---

[194] Село було зайнято німцями 7 серпня 1941 р. після двотижневих запеклих боїв. За час нацистської окупації (до 6 листопада 1943 р.) до Німеччини на працю було вигнано 79 лісниківців//Державний архів Київської області (далі —ДА Київської обл.), ф. Р—4758, оп. 2, спр. 54, т. 2, арк. 13.

[195] Наприкінці 1992 р. вчителька лісниківської школи Людмила Федорівна Рубан розповідала в листі до музею, що «коли будували школу колгоспною бригадою (...), то місцями при виритті котловану для фундаменту натрапляли на поховання. Цього літа пробивали свердловину для води в шкільному саду, то теж траплялись кістки (...). У селі я живу з 1967 року, то пам'ятаю, ще в перші роки, коли проводили мітинги біля братської могили до Дня Перемоги, то на горбку біля могили лежала, або, вірніше, валялась, з чорного каменю надгробна плита. Потім вона десь поділась... Одним словом, ніякого сліду ні церкви, ні могили нема. Але люди ще пам'ятають, яка була церква і де приблизно стояла».

ж 27 жовтня 1998 р. була здійснена поїздка автора цієї статті разом з п. Елеонорою Коваль[196] до Лісників, щоб принаймні зафіксувати місце, де ця могила колись була, розпитати найстарших людей, що ті пам'ятають. Пам'ятали вони небагато: «Тут, на пагорбі, до війни була церква. Біля неї були могили, стояли якісь пам'ятники. Тут ми святили паски. А там далі була попівська садиба, малими там ми крали груші...»

Е. Коваль та А. Вересенко біля віднайденого надгробка Ф. Грушевського на могилі невідомого солдата у с. Круглик. 1998 р.

Але трапилось несподіване: до розмови втрутився чоловік зовсім ще молодий, зауваживши: «Ви не там шукаєте». Назвавшись Анатолієм Вересенком і пояснивши, що в Лісниках працює землевпорядником, він запросив до сусіднього с. Круглика і там показав безіменну солдатську могилу часів Другої світової війни. Акуратно виконана масивна сріблясta металева табличка, закріплена на колись ретельно обробленій брилі темного лабрадориту, повідомляла звичне ще з радянських часів: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто». Могила, яких безліч, як старих ран, на нашій землі... Та варто було пильніше придивитись до пощерблених нерівностей нижче таблички, провести рукою по холодній поверхні каменю, щоб помітити, що колись там був давній вирізьблений напис. Напівзбиті літери впевнено складалися в слова: «Ѳеодоръ Грушевскій». Такі відкриття в житті дослідника бувають нечасто!

Виявляється, Анатолій Григорович чув цю історію від місцевого краєзнавця Василя Осипенка. Щось він знав і з переказів про своїх пращурів, зокрема про прадіда Пилипа Вересенка — колишнього церковного старосту. На цю посаду з роду

---

[196] Участь доктора наук Елеонори Захарівни Коваль у цій і наступних поїздках до Лісників не випадкова. Протягом кількох десятиліть разом з мамою — Галиною Грушевською (1901–1974, хрещениця Михайла Грушевського і донька його чотириюрідного брата Марка Грушевського) вона доглядала могилу Михайла Сергійовича. По смерті матері п. Елеонора сама виконувала цей добровільно взятий на себе обов'язок, а з появою Історико-меморіального музею М. Грушевського стала щирим і безкорисливим другом гурту науковців, учасником багатьох його починань.

Вересенків односельці обирали не лише Пилипа Павловича. Зокрема, як видно з архівних джерел, ще за життя Федора Васильовича таку довіру виявляли прапрапрадідові — Онуфрієві Микитовичу Вересенку (бл. 1810—не ран. 1850) і прапрапрапрадідові — Микиті Степановичу Вересу (бл. 1779—не ран. 1850)[197]. Від Анатолія Григоровича та місцевих старожилів ми й довідались, як незабаром по війні в когось з'явилась «ідея» поставити чужий надгробок на солдатську могилу в Круглику. Усвідомивши прямий зв'язок рідного села з родом Грушевських, він з ентузіазмом написав листа до «Літературної України»[198] — у відповідь на статтю Г. Шевчук про село Сестринівку, де мешкав о. Захарій Оппоков — дід Михайла Грушевського по матері[199] (лист було опубліковано невдовзі після відвідання Лісників музейниками), а також обмірковував ідею звернення до голови Міжнародного фонду ім. М. Грушевського Л. Рєшодька. Як показав час, поєднання зусиль з Історико-меморіальним музеєм М. Грушевського принесло неабияку користь у вирішенні питання поновлення пам'ятника і повернення його до Лісників.

На жаль, уже неможливо чітко з'ясувати всі деталі повоєнної історії пам'ятника. Але Анатолій Дмитрович Лепеха, працівник розташованого в Круглику підсобного господарства Київського авіазаводу ім. Антонова, розповів, що спочатку надгробок стояв у тому селі край дороги на могилі якогось радянського солдата. Могила іншого солдата (старожили вважали його узбеком), увінчана звареним із залізної арматури хрестом, була в лісі біля старої хотівської дороги. Прізвища обох воїнів невідомі. На 1985 р. Анатолій Дмитрович був секретарем місцевого партійного осередку й дістав завдання до 40-річчя Перемоги перенести останки тих двох солдатів до скверу в центрі Круглика, напроти контори підсобного господарства. Туди ж перемістили й надгробок о. Федора. За свідченням Анатолія Дмитровича, надгробок вже мав майже сучасний вигляд: зі збитими написами й червоною металевою зіркою нагорі. Його лише підняли на облицьовану плиткою підставку і прикріпили алюмінієву табличку з уже відомим «канонічним» текстом: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто». Чи задумувалися тоді, а тим паче по війні, коли забирали надгробок Грушевського з Лісників, що за показною турботою насправді нищилася пам'ять про іншу людину? І все ж, той напис несподівано виявився пророчим: зберігся і пам'ятник (на своєму місці в Лісниках він навряд чи вцілів би, як не вціліли сусідні могильні плити), і людська пам'ять.

Останнім часом серед лісниківців помітно пожвавився інтерес як до майбутньої долі села, так і до його минувшини. Наприкінці 1990-х рр. приїжджого з Києва могли запитати, чи він тут, бува, не в справі побудови церкви — відчувалося, що то

---

[197] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1198, арк. 76.

[198] *Вересенко А.* Де стояв пам'ятник дідові першого Президента//Літературна Україна.— 29 жовтня 1998 р.

[199] *Шевчук Г.* Тут бував перший Президент України//Літературна Україна.— 8 жовтня 1998 р.

була важлива для місцевих мешканців тема (з чого вже вміло скористався Московський патріархат). Слід також зазначити, що новий храм збудовано не на місці, де колись був церковний цвинтар, а неподалік від нього. Люди, здається, усвідомлюють необхідність захистити це, певно, найстаріше й найзагадковіше місце в Лісниках, яке може зберігати пам'ять прадавніх часів. Дійсно, варто було б надати цьому невеличкому вцілілому від пізньої забудови клаптикові землі заповідного статусу. Можна було б провести розкопки, щоб, доторкнувшись до минулого, мати докладніше уявлення про історію Лісників, а також точно визначити поховання Федора Васильовича, відтворити за черепом його скульптурний портрет, провести інші новітні дослідження. Але з різних причин це нині видається нереальним. Тож залишалося відновити надгробок, повернути його на той самий пагорб. Навряд, щоб то було точне місце поховання о. Федора, бо надто вже різняться свідчення старожилів щодо його розташування. Можливо, мав рацію лісницький старожил Юхим Погребний: «Все земля одна, наша рідна. Де поставимо — там і буде добре».

Так само залишалось багато нез'ясованого щодо тексту, вирізьбленого на пам'ятнику. Як уже зазначалося, добре читається лише один (на щастя, найголовніший) рядок: «Ѳеодоръ Грушевскій». З іншими ж було значно складніше. Але на допомогу прийшов випадок: в одному з листів від батьків за 1894 р., адресованих Михайлові Грушевському, виявилася стороння дописка старослов'янською мовою: «Зде почи Іерей с. Лѣсникъ Ѳеодоръ Грушевскій / род. 1794, успе 1852 г.»[200]. Як показало вивчення решток збитого напису на надгробкові (особливо хочеться подякувати науковцеві Інституту української археографії ім. М. Грушевського Володимирові Кравченку), він не зовсім точно повторює щойно наведену епітафію з листа. Неточно, бо роки на камені вирізьблені не арабськими цифрами, а старослов'янськими; у листі неправильно вказаний рік смерті о. Федора, в той час як на надгробку правильно названо 1851 рік[201]. Та все ж та архівна знахідка стала ключем до прочитання, здавалося, навіки втраченого напису на надгробкові. Окремі літери, виявлені на його сплюндрованій поверхні, підтверджували, що розшифрування збитого тексту йде вірним шляхом. Проте від простого поновлення напису на старому надгробкові довелося відмовитися. І не лише тому, що в старослов'янському варіанті він був би важкодоступним для прочитання, або тому, що окремі його місця ще викликають деякі різночитання. Цей понівечений надгробок став пам'ятником не лише Федорові Грушевському, але й трагічному XX століттю, красномовним свідком пережитих ним часів. Тому вирішено було нічого на ньому не змінювати, а підняти на гранітну підстав-

---

[200] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 318.

[201] Питання точнішого датування часу смерті Федора Грушевського залишається спірним: якщо в листі до сина Михайла Сергій Федорович повідомляв, що «умер он 18 Авг[уста] 1851 года», а на залишках збитого тексту епітафії В. Кравченко вбачав «Авг[уста] 21», то метрична книга подає дату 2 вересня (ст. ст.) (Див.: ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 465 зв.).

ку-п'єдестал і вже на ній чітко вибити розшифрований напис у перекладі сучасною українською мовою, здійснивши, нарешті, волю Михайла Грушевського: «Тут почив ієрей с. Лісник Федір Грушевський. Нар. 1794 р. Пом. 1851 р. Воздвигнуто 1894 р.».

Хоч відомо, що з роком народження Федора Грушевського цілковитої ясності не маємо, але оскільки пізніші джерела називали переважно 1794 р. і цю ж дату замовив на надгробкові його онук Михайло, то й ми повторили її слідом за ним. А щоб не створювати для нащадків нових загадок, вирішили зробити на звороті підставки текст, який однозначно пояснював історію пам'ятника: «Надгробок встановив Михайло Грушевський на могилі свого діда Федора Васильовича Грушевського на цьому пагорбі біля старої Преображенської церкви в 1894 р. Знесений у середині XX ст. Відновлений у 2001 р.».

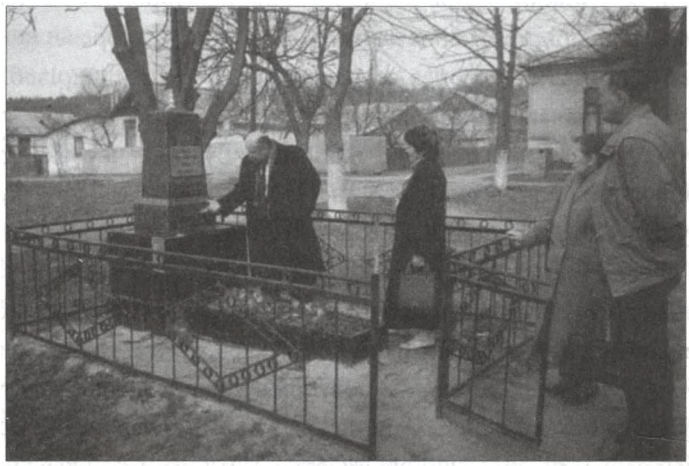

Фахівці Лук'янівського заповідника біля надгробка Ф. Грушевського у с. Круглик. Квітень, 2000 р.

Ще залишалося питання щодо вигляду хреста, який міг колись увінчувати пам'ятник (про це свідчить заглиблений у верхню частину надгробка металевий стрижень. Хоч не виключено й те, що стрижень міг мати пізніше, повоєнне походження, пов'язане зі встановленням зірки, а рельєфне зображення хреста могло бути у верхній частині надгробка, де тепер залишається овальний острівець збитої поверхні). І знову зовсім несподівано (і так доречно!) трапилася нова цінна знахідка: колишній мешканець дому Грушевських, Ігор Денисенко, приніс до музею дві якісно виконані фотокартки початку XX ст. із зображенням могил у Владикавказі, де були поховані батько Михайла Грушевського — Сергій Федорович — та його четверо дітей. Надгробок батька, увінчаний хрестом характерної для України конфігурації, десь у 1901—1902 рр. замовляв Михайло або його брат Олександр — всього через 6—7 років після встановлення пам'ятника на могилі діда. Тож хрест Сергія Грушевського і став зразком для реставраторів.

У серпні 2001 р., завдяки спонсорській підтримці (першим відгукнувся й розпочав збір коштів Євген Жовтяк — народний депутат України від Києво-Святошинського району, голова обласної організації Народного руху України) реставраційні роботи нарешті вдалося розпочати. Їх виконав київський Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник, який поставився до дорученої справи надзвичайно сумлінно й відповідально, а хреста, на замовлення заповідника, виготовило підп-

Монтаж відреставрованого надгробка працівниками Лук'янівського заповідника. Село Лісники. Початок вересня 2001 р.

риємство АТ «Укрреставрація». Не лишився осторонь і київський міський голова Олександр Омельченко, з допомогою якого було впорядковано пагорб і прилеглу до нього територію у центрі села. Постав надгробок якраз на місці церкви, в якій служив о. Федір, біля стін якої його було поховано[202].

Освячено відновлену пам'ятку 16 вересня, рівно через 150 років після поховання Федора Грушевського, у присутності багатьох гостей, зокрема керівників Києва, Київської області та Києво-Святошинського району, обласної організації Українського Народного Руху, нащадків роду Грушевських, серед яких були і прямі нащадки Федора Васильовича, і звичайно ж мешканців Лісників[203]. Вони, лісницькі трударі,

---

[202] *Кучеренко М.* Наукові та організаційні аспекти відновлення надгробка Федора Грушевського//Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності.— К., 2002.— С. 374–380.

[203] *Кучеренко М.* Відновлено надгробок Федора Грушевського//Український Народний Рух.— 2001.— 21 вересня.— С. 4–5; *Його ж.* Нащадки пам'ятають Федора Грушевського//Столиця.— 2002.— 15–21 лютого.— С. 26; *Його ж.* Не забули й діда//Патріот України.— 2002.— 28 лютого–6 березня.— С. 4; *Кучеренко М., Шевчук Г.* Хроніка святкування 135-річного ювілею Михай-

Грушевськознавці та нащадки Федора Грушевського біля його відновленого надгробка. 2001 р. Лісники

були справжніми господарями свята. Зійшлося, мабуть, півсела. Для місцевого населення ця подія мала неабияке значення, ставши виявом духовної невмирущості, торжества історичної справедливості, причетності їхньої малої батьківщини до багатої минувшини всього українського народу. Не випадковим здається зізнання вже згадуваного 90-річного лісницького ветерана Юхима Погребного: «Більшого свята за все життя не бачив».

Незадовго перед тим, влітку 2001 р., було по-справжньому вшановано пам'ять воїнів, похованих у Круглику. Мабуть, не так уже й складно було поставити там обеліск, гідний визволителів від гітлерівської неволі, не ображаючи їхньої пам'яті чужим, по суті, краденим, надгробком.

***

Історія з надгробком Федора Васильовича не є чимось винятковим. Для науковців Історико-меморіального музею Михайла Грушевського турбота про збереження та впорядкування могил Грушевських уже стала справою честі. Так, ще раніше, 1995 р., на Байковому кладовищі перестали бути безіменними місця останнього спочинку Марії Грушевської (уродж. Вояківської) та Ганни Шамрай (уродж. Грушевської) — відповідно дружини та сестри Михайла Сергійовича. На могилі Марії Сильвестрівни (її було підпоховано до чоловіка) встановлено гранітну плиту з епітафією. Ім'я Ганни Сергіївни, яку підпоховали до матері — Глафіри Грушевської (уродж.

ла Грушевського//Український історик.— 2002.— № 1–4 (152–155).— С. 550–556; *Мельник Б.* Тут коріння нашого роду//Новий день.— 2001.— 27 вересня; *Пелих Н.* Пам'ятник Федору Грушевському відновили кияни у селі Лісники//Хрещатик.— 2001.— 18 вересня.

Оппокової), було вирізьблено на материному надгробку[204]. У 2004 р. на цій спільній могилі встановлено символічну дошку, присвячену пам'яті їхнього сина й онука (небожа Михайла Грушевського) — закатованого більшовицьким режимом історика Сергія Шамрая. У 2003 р. з'явився надгробок на могилі Ольги Грушевської (уродж. Парфененко) з епітафією, присвяченою також і її чоловікові — репресованому історикові Олександру Грушевському (брат Михайла Сергійовича). А поруч, на надгробкові батька — Олександра Романовича Парфененка позначили ім'я похованої там матері — Парфененко (уродж. Шистовської) Юстини Костянтинівни. Останнім на сьогодні штрихом стало впорядкування гранітною брехчею могили Ольги Вікторівни (уродж. Шамраєвої) та її доньки Галі (відповідно дочки та онуки Ганни Грушевської). На Лук'янівському цвинтарі у співпраці з Е. Коваль установлено гранітну плиту з іменем розстріляного в 1938 р. Марка Грушевського — на могилу його дружини Марії Іванівни та доньки Тамари.

Цю програму вдавалося здійснювати, лише об'єднавши зусилля багатьох людей: музейників, рідних Великого Українця (Елеонори Коваль, Вікторії Шамрай, подружжів Олександра й Любомири Микласевичів, Зиновія й Теодозії Савицьких), народних депутатів, керівників різного рівня, працівників пам'яткоохоронних організацій і багатьох інших людей. Поновлення пам'ятника Федора Васильовича Грушевського стало черговим кроком на довгому шляху до відновлення історичної справедливості, до духовного відродження нашого народу.

---

[204] *Кучеренко М.* Некрополь роду Грушевських//Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— К., 2002.— Том 9. Тематичний випуск «Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень».— С. 242–256.

«ДІЛУ СЬОМУ ПОСВЯТИВ ВІН ВСЕЮ ДУШЕЮ»
(Сергій Федорович Грушевський)

Аналізуючи світогляд, життя і діяльність Михайла Грушевського, неможливо обійти увагою його батька — Сергія Федоровича. Саме він був першим та головним наставником Михайла, дав поштовх його подальшому становленню як ученого і громадянина. І це зрозуміло. Сергій Федорович Грушевський уже сам по собі був видатною особистістю, зробивши помітний внесок в освітянську справу другої половини XIX ст.

«МУСІВ ДУМАТИ НЕ ТІЛЬКИ ПРО СЕБЕ»

Сергій Грушевський народився 7 жовтня 1830 р. в Чигирині. Його батько Федір Васильович на той час ще служив дияконом у місцевому Хрестовоздвиженському соборі, а вже наступного 1831 р. був рукопокладений на священика. Мати — Марія Кирилівна, з дому Ботвиновських,— була донькою священика відомої церкви св. Іллі в Суботові. Пошуки служби змушували родину кілька разів змінювати парафію на Чигиринщині, а в 1836 р.— переїхати до с. Лісники Київського повіту. Там, у Лісниках і минула більша частина Сергієвого дитинства, про яке він згодом так багато розповідатиме своєму синові Михайлу.

Втім, священицькі сини, як правило, довго під батьківською стріхою не затримувались, і 1844 р. Сергій Грушевський пішов на навчання до Києво-Подільського духовного училища. На жаль, про той період його життя відомостей не виявлено. Та все ж значно пізніше він опублікує розповідь про побут бурсаків з бідних родин, яку цілком можна сприймати, як ілюстрацію побаченого Грушевським-підлітком: «Нам случалось видеть некоторые из этих жалких лачуг, существующих при духовных училищах под именем бурс, где в двух небольших комнатках живут по тридцати, по сорока мальчиков. Порядочному человеку туда заглянуть совестно. Грязь, духота, темнота. Мальчики не имеют даже постелей, ни отдельных коек, и спят в своих халатишках вповалку, на досчатых подмостках, устроенных в комнате от одной стены до другой [...] На все это мальчики смотрят еще довольно равнодушно; более всего их одолевает голод. И действительно, их кормят нищенски»[1]. Ми не знаємо доклад-

[1] *Грушевский С.* К вопросу об изыскании способов к улучшению материального быта духовных училищ//Руководство для сельских пастырей.— 1862.— № 47.— С. 442–443.

Київська духовна академія. Середина XIX ст.

но, чи був юний Сергій Грушевський на місці тих підлітків-бурсаків (хоч гостре співчуття автора розповіді наводить на такі роздуми), та все ж і йому довелося пройти через серйозні випробування, показати свою волю і зрілість.

У 1851 р., коли Сергій Грушевський по закінченні училища вже здобував освіту в Київській духовній семінарії, родину спіткало горе: помер батько, залишивши вдову з сімома дітьми віком від 9 до 28 років. Сергієві йшов 21-й рік, і він «мусів думати не тільки про себе, але і про своїх меньших братів і сестер»[2], а тому головні клопоти за них, а потім і за матір перебрав на себе — обов'язок, якому він лишався вірним упродовж усього життя. Водночас скрутне становище змусило юнака мобілізувати всю свою волю на подальше здобуття освіти. І це йому вдалося: закінчивши семінарію, він 1855 р. вступив до Духовної академії. «Для тодішніх часів, для того убогого осередку, з якого батько вийшов, се був успіх незвичайний, несказанний, тріумфальний. Батько мусів уважати себе пестієм долі»[3],— писав згодом учений у «Споминах».

На жаль, через недбале зберігання архіву Київської духовної академії поки що не вдалося виявити якісь суттєві дані про навчання в ній Сергія Грушевського. Знаємо лише, що 1859 р. він успішно закінчив цей заклад і, захистивши магістерську дисертацію на тему «Історія християнської проповіді в Китаї», здобув ступінь магістра богословія[4]. Йому відкривалась пряма дорога на священичу службу (всі близькі родичі також займали церковні посади) чи, як і його дядькові Кирилу Кириловичу Ботвиновському,— до Київської духовної консисторії. Важко сказати, чому саме Сергій Федорович вирішив порушити фамільну традицію, щоб стати освітянином. Можливо, цей намір він виніс ще з рідної хати, оскільки його батько — о. Федір

[2] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 26–29 зв.

[3] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 118.

[4] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 14 зв.

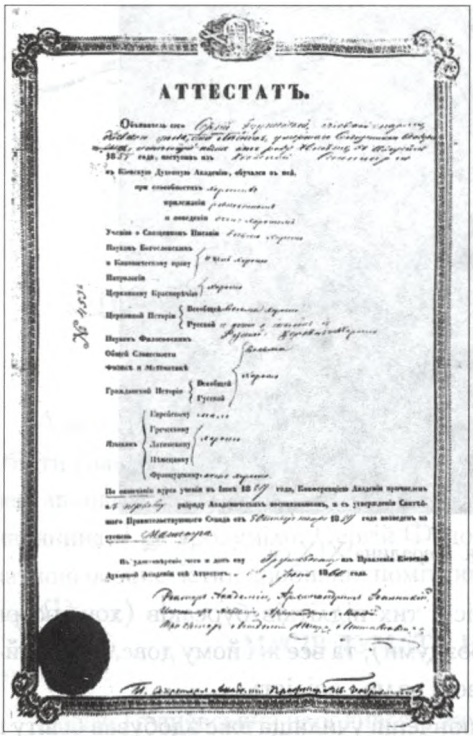
АТТЕСТАТЪ.

Атестат С. Ф. Грушевського про закінчення Київської духовної академії. 1859 р.

наприкінці 1830-х рр. заснував першу в Лісниках школу. А ще — не хотів занадто обмежувати свою діяльність закостенілими і далекими від життя релігійними догмами. Тож 8 жовтня 1859 р. був «по окончании [...] Киевской духовной академии со степенью магистра Богословия определен на должность профессора словесности в Полтавскую духовную семинарию»[5], а 23 червня 1860 р.— «перемещен в Киевскую семинарию профессором по классу священного писания и соединенных с ним предметов»[6].

«Про сі часи, 1860-5 рр., батько любив оповідати як про особливо ясну полосу свого життя. Молодого нежонатого професора семінарії радо приймали в домах київського духовенства, в купецьких і міщанських домах Подолу, в сім'ях професорів семінарії й академії. Се був тодішній «руский» чи «русско-малороский» Київ, різко відмежований від польської аристократії й російської бюрократії Липок[7],— писав Михайло Грушевський і додавав: — Жив у приязні батько також з монашою братією, різними архімандритами й економами Братського монастиря й Лаври, ще по старих студентських зв'язках. Все се була сфера аполітична, без громадських інтересів, настроєна безжурно й радісно, не зачіпала ні тодішній всеросійський радикальний рух, «нігілізм» і боротьбу з ним, ні місцевий український [...] Театру там цурались, книжки не любили, громадських тем не зачіпали»[8].

Втім, відразу зауважимо, що байдужість до книжок ніколи не була притаманною Сергієві Грушевському, інакше б у січні 1861 р. його не призначили бібліотекарем семінарії[9]. Про захоплення Сергія Федоровича книгами засвідчив згодом і його син Михайло, який під час гостювання 1882 р. у діда — о. Захарія Оппокова виявив у його домі «останки колишньої татової бібліотеки, що лишилася тут, мабуть, іще з того часу, як він їхав до Холма: вона була зложена в величезній скрині в якійсь коморі і тепер виглянула на світ. Склад її дуже різноманітний: фрагменти якоїсь старої

---

[5] Там само.

[6] Там само.

[7] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 118.

[8] Там само.

[9] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 14 зв.

шкільної бібліотеки XVIII віку — латинські граматики і різні старі друки XVI—XVIII в., російські журнали 1860-х років (найбільше «Русского слова», радикального місячника) і рукописний збірник «священного ієрея Даниїла Гирмана» з Богушкової слобідки коло Золотоноші першої четвертини XVIII віку»[10]. Вихований на повазі до книг, Грушевський-молодший, звичайно, прийшов у захват від знахідки, а тому, «розуміється, упрохав батька, щоб усі сі дорогоцінності забрати до Владикавказа; їх спаковано до скрині і відправлено» [11].

«В МІСЦЕВИХ КИЇВСЬКИХ ВИДАННЯХ МІСТИВ СТАТТІ ПО УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОГРАФІЇ Й ІСТОРІЇ ОБРЯДУ»

Серед згаданих російських журналів 1860-х років, напевно, були й томи нового видання під назвою «Руководство для сельских пастырей», заснованого 1860 р. при Київській духовній семінарії з ініціативи братів Петра й Феофана Лебединцевих (перший був на той час священиком у Білій Церкві, а другий — викладачем семінарії)[12]. Пов'язаний з Лебединцевими добрими або й навіть дружніми стосунками, Сергій Федорович також протягом кількох років подав до «Руководства...» низку статей. Саме їх мав на увазі Михайло Грушевський, пишучи в некрологові, що батько його «в місцевих київських виданнях містив статті по українській етнографії й історії обряду»[13]. Статті охоплюють досить широкий тематичний спектр і свідчать про широке коло інтересів автора. Водночас не можна не зауважити, що на більшості з них тією чи іншою мірою позначилась клерикальна спрямованість видання.

Першою побачила світ стаття під назвою «Остатки язычества в нашем простом народе». Спираючись на дослідження інших авторів та власні спостереження, Сергій Грушевський подає в ній значний матеріал, образно розповідаючи про язичницькі вірування давніх слов'ян і про залишки їх у свідомості селянина середини XIX ст., який «смотрит на природу оком суеверного язычества, как смотрел его предок»[14]. Автор дуже виразно відбив тогочасні народні уявлення (сучасним читачам вони сприймаються вже як щось давно забуте) про домовиків, водяників, лісовиків, кикимор чи вогняних зміїв, їхнє втручання в життя людей і спроби останніх задобрити темні сили. Він виявляє лише співчуття до «простолюдина», оскільки «суеверной, пугливой душе его нет покоя ни днем, ни ночью, ни под сводом небесным, ни под кровом бедной хижины, «нет покоя потому, что дом свой и самого себя он подчинил не хра-

---

[10] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 119.

[11] Там само.

[12] Краткая историческая записка по поводу тридцатилетия издания при Киевской духовной семинарии журнала «Руководство для сельских пастырей».— К., 1890.— С. 1.

[13] [*Грушевський М.*] Сергій Федорович Грушевський. Некрольог//Літературно-науковий вістник.— 1901.— С. 220.

[14] *Грушевский С.* Остатки язычества в нашем простом народе//Руководство для сельских пастырей.— 1860.—Т. I.— № 41.— С. 133.

нителю ангелу, а капризному домовому, потому что мир Божий заселил темными, злобными духами, которые везде преследуют суевера, всегда и во всем ему вредят»[15]. Язичницьким пережиткам автор протиставляв християнство, яке, за його словами, є гарантією «светлого разумного понимания природы и отношения к ней человека [...], премудрости и благости Божией, которые на всяком шагу видимы и понятны вере и разуму, и которые веют душе христианской отрадою и успокоительной надеждою»[16]. Висновок — «учить и вразумлять заблуждающих»[17] — цілком відповідав офіційній ідеологічній спрямованості «Руководства для сельских пастырей».

До цієї роботи тематично близька досить значна за обсягом стаття «Объяснение некоторых простонародных примет», рукопис якої зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві[18]. Слова Михайла Грушевського про те, що батько, «люблячи дуже й інтересуючи ся народнім українським житєм, зайнявся українською етнографією й друкував статті з сеї области»[19], стосуються найбільше саме цієї праці. Відкидаючи цього разу зневажливий погляд на селянство, як на темну й відсталу масу, Сергій Федорович захищав багатовікову народну культуру, наголошував, що «не все народные приметы одинаково относятся к жизни народа, не все одинаково враждебны его вере и нравственности и вредны его благосостоянию. Есть приметы, в которых завиты или верные оправдываемые опытом наблюдения и познания законов, сил и явлений природы, с которыми должен быть знаком всякий человек в видах упрочения своего благосостояния, или правила житейского и хозяйственного благоразумия, заменяющие для простолюдина научное познание о природе и хозяйстве»[20]. Автор не тільки приділив багато уваги давнім прикметам погоди та народним уявленням про неї, але й, як справжній дослідник, намагається пояснити їх походження: «Ветер, ветрило или Стри[бог], как его называли у нас в древние времена, состоял у наших предков в числе стихийных божеств; на ветер смотрели как на божество чрезвычайно могущественное само по себе и по влиянию на природу и на людей [...]. Здесь-то, т. е. в этом веровании, и воззрении нужно искать начало народным приметам по течению ветра,— приметам, без сомнения, столько же древним, как и само верование, давшее им начало»[21]. Далі він детально розповідає про давні прикмети погоди, уявлення пращурів про вітер, зорі, воду, сніг, росу, птахів, звірів, житло та ін. Так, аналізуючи уявлення про воду, автор писав, що «современный простолюдин, как и предки наши язычники, видит в воде стихию важную и существенно необходимую для всего живого, видит, что все из воды или при посред-

---

[15] Там само.— С. 149.

[16] Там само.

[17] Там само.— С. 150.

[18] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 6, арк. 7–21.

[19] Там само, спр. 1, арк. 26–29 зв.

[20] Там само, спр. 6, арк. 7.

[21] Там само, арк. 9.

стве воды, вследствие чего он и называет ее как и мать сыру землю, «мать водица» [...]. Из такого взгляда на водную стихию, как на существенно необходимую «потребу» для всего живого, как на условия довольства и достатка во всем, сами собою являются у него разного рода приметы. Приметы эти иногда сбываются, но чаще нет, след[овательно], они главным образом вредны тем, что вводят крестьян в обман, убыток и разорение в хоз[яйственном] отношении»[22]. Думається, що даний рукопис свідчить про значний дослідницький потенціал Сергія Грушевського і заслуговує на увагу сучасних етнографів. Можна лише пошкодувати, що етнографія не стала для нього справою всього життя. Водночас промовистим видається той факт, що стаття «Объяснение некоторых простонародных примет» так і залишилась неопублікованою, очевидно, через недостатню відповідність тогочасній офіційній ідеології.

Близькими до двох попередніх виявилися дослідження, присвячені народним повір'ям, пов'язаним зі святами Нового року[23] та Великодня[24].

Наводять на роздуми дві статті публіцистичного характеру. Перша — «По поводу статьи Г. Савича «Темный угол» — реакція на зневажливе ставлення світської журналістики до сільського духовенства, яке, за словами Сергія Грушевського, «не так невежественно, как это представляется автору [Савичу.— *Авт.*]»[25]. Певно, перед Сергієм Федоровичем стояв образ батька — Федора Васильовича — скромного і турботливого сільського священика. Стаття залишилась у рукопису.

Інша стаття — «Сочувствие светской журналистики быту сельского пастыря» — значно гостріша й соціально спрямована. Вона стала відгуком на видрукуваний у журналі «Современник» (1861 р.) роман «Грязь и золото», що зобразив безпросвітні злидні селян-кріпаків, принижених нахабним і злодійкуватим управляючим, та сільського священика — єдиного їхнього заступника і порадника. «И мы еще осмеливаемся винить наших сельских пастырей бедных, подавленных крайнею нуждою и загнанных высокомерием и наглостию разных властей — окружных, становых, управляющих имениями и даже сельских писарей, винить в том, в чем они наименее виновны — винить их в мнимом невнимании к долгу учителя и просветителя народного, забывая ту удушливую, гнетущую их среду, те препятствия физические и моральные, которые крепко, неразрешимо опутывают их по рукам и ногам, и несокрушимым оплотом противодействуют всем высшим, всем лучшим и благороднейшим их устремлениям к неуклонному шествию по пути света, долга и св[ятого]

---

[22] Там само, арк. 12 зв.

[23] *Грушевский С.* По поводу простонародных примет в день нового года//Руководство для сельских пастырей.— 1862.— Т. I.— № 1.— С. 6–24.

[24] *Його ж.* Суеверная встреча праздника пасхи у южно-русских простолюдинов//Руководство для сельских пастырей.— 1862.— Т. 2.— № 18.— С. 6–16.

[25] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 6, арк. 5.

служения иерейского»[26],— підсумовував він. Характерно, що, даючи таку різку оцінку тогочасним порядкам в Російській імперії, Сергій Федорович розцінює журнал «Современник» як «прогрессивный и гуманный»[27], чим підкреслював свою власну демократичну, народницьку позицію.

У тому ж ракурсі можна сприймати і вже цитовану статтю «К вопросу об изыскании способов к улучшению материального быта духовных училищ», яка містить опис добре знаного юним Сергієм Грушевським злиденного життя підлітків-«бурсаків» у духовних училищах. Вихід автор бачив у становій солідарності духовенства, до якого він звернувся із закликом про допомогу «бурсакам». Тепер уже важко з'ясувати, наскільки він вірив сам в ефективність свого заклику. Можливо, Сергій Федорович, поділяючи звинувачення на адресу православного духовенства в «застое и неподвижности»[28], частково повірив у можливість благотворних змін у духовному стані. Принаймні їх ознаки він схильний був вбачати в «общем деятельном сочувствии православного духовенства к распространению грамотности в простом народе»[29] і, як наслідок, у тогочасному масовому відкритті церковнопарафіяльних шкіл по селах — явищі для нього близькому і зрозумілому (згадаймо, що його батько, о. Федір, розгорнув на своїй парафії в Лісниках навчання селянських дітей майже на чверть століття раніше). Але, як далі побачимо, з часом Сергій Грушевський змінить свою думку на користь світської освіти.

Про добру обізнаність з юриспруденцією свідчить праця «О духовном завещании», яка знайомить читачів з історією та юридичними нормами, що стосуються оформлення духовних заповітів[30]. Певний інтерес викликають і його рецензії на публікації інших авторів щодо релігійного життя євреїв[31].

Кілька статей Сергій Грушевський присвятив історії московського православ'я. При цьому неважко помітити між ними значну різницю: від виважених суто наукових досліджень (прикладом може бути стаття «Отмененные церковные обряды и чинопоследования времен патриаршества в России», що детально і об'єктивно розпо-

---

[26] *Грушевский С.* Сочувствие светской журналистики быту сельского пастыря//Руководство для сельских пастырей.— 1862.— № 14.— Т. I.— С. 453.

[27] Там само.— С. 460.

[28] *Його ж.* К вопросу об изыскании способов к улучшению материального быта духовных училищ//Руководство для сельских пастырей.— 1862.— Т. 3.— № 47.— С. 436.

[29] Там само.— С. 436–437.

[30] *Його ж.* О духовном завещании//Руководство для сельских пастырей.— 1864.— № 51.— С. 653–668; № 52.— С. 735–744.

[31] *Грушевский С.* Рец. на: Религиозные секты евреев, от падения Иерусалима до наших времен, и описание их религиозных обрядов, по Иосту.— М., 1864//Руководство для сельских пастырей.— 1864.— № 50.— С. 592–615; Богослужения, праздники и религиозные обряды нынешних евреев. Соч. А. Алексеева.— Новгород, 1863 // Там само.

відає про традиції церковного життя Москви XV–XVII ст.[32]) до публікації, насиченої явно вимушеним казенним клерикальним «пафосом»[33]. Молодий дослідник з передовим світоглядом мусив озиратись на «прокрустове ложе» ідеологічної цензури за царизму. Насправді ж він прагнув живої, потрібної народові праці. Напевно, що й ця обставина, а не лише кар'єрні чи житейські міркування, також вплинула на рішення Сергія Грушевського залишити Київ.

«...НА УЕЗДНУЮ СЛУЖБУ В ЦАРСТВЕ ПОЛЬСКОМ»

Після придушення польського Січневого повстання 1863–1864 рр. царський уряд розгорнув широку програму зросійщення підвладної йому частини Польщі. Великого значення при цьому надавалося шкільництву, кадри для якого набирали і в Києві. Сергій Грушевський також погодився, з огляду на заманливі пропозиції, їхати на викладацьку роботу до Королівства Польського. Тому 20 вересня 1865 р. він був «уволен от службы в семинарии для поступления на уездную службу в Царстве Польском»[34]. То був чи не найвідповідальніший момент у його долі. Тож Сергій Федорович, як через багато років напише майбутня його дружина, «когда задумал оставлять родину, то подумал и о женитьбе, чтобы не уезжать одному»[35] (1894). Його подальше життя на чужині розділила 17-річна Глафіра Захаріївна Оппокова (1847–1918) — дочка священика села Сестринівки Бердичівського повіту на Київщині. Як видно з метричної книги, вінчання відбулося 5 серпня 1865 р. в сестринівській церкві св. Покрови[36].

А вже невдовзі подружжя вирушило до Варшави, де 23 жовтня Сергій Федорович 1865 р. був «по прошению определен учителем русского языка и словесности в Холмскую русско-греко-униатскую гимназию»[37].

Втім, то була не така вже й чужина. Споконвічне українське місто, Холм мав колись славну історію, як столиця держави короля Данила Галицького. Приєднання до польської корони (1387) означало початок його багатовікового спольщення, останнім трагічним акордом якого стала сумнозвісна акція «Вісла» 1947 р. Навіть

---

[32] *Грушевский С.* Отмененные церковные обряды и чинопоследования времен патриаршества в России//Руководство для сельских пастырей.— 1863.— № 23.— С. 173–190; № 28.— С. 363–380; № 35.— С. 1–19; № 38.— С. 133–146; № 39.— С. 171–181. Див. також: *Його ж.* Обряд православия при московских митрополитах и патриархах всероссийских //Руководство для сельских пастырей.— 1864.— № 11.— С. 367–377. *Його ж.* Историческое сведение о чине миротворения //Руководство для сельских пастырей.— 1864.— № 44.— С. 314–320.

[33] *Його ж.* Крестные походы в русской церкви//Руководство для сельских пастырей.— 1863.— № 46.— С. 482–495; № 49.— С. 617–631.

[34] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 15 зв.

[35] Там само, спр. 278, арк. 330 зв.

[36] Там само, ф. 127, оп. 1012, спр. 3583, арк. 701 зв.–702.

[37] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 15 зв.

Холм. Кінець XIX—початок XX ст.

падіння Речі Посполитої з пізнішим переходом Холмщини під владу Російської імперії не змогло цілком вирвати цей край з польської орбіти: адміністративно він належав до царської колонії під назвою Королівство Польське.

Цікаво, що перспективи роботи в «королівстві» привабили багатьох з тогочасної еліти української інтелігенції. Панько Куліш, Василь Білозерський, Микола Іванишев, Феофан Лебединцев...— навряд, щоб вирішальним чинником для прийняття ними такого рішення були лише заманливі пільги. Поїхавши на викладацьку роботу до Королівства Польського, вони обрали саме Холм — давню столицю Данила Галицького і Варшаву — адміністративний центр, з якого здійснювалось управління освітою краю. Певно, варта уваги думка відомого сучасного історика Ігоря Гирича про те, що їх «усіх об'єднувало бажання обмежити польський культурний вплив на західноукраїнському етнічному кордоні. Вважалося, що послаблення Польщі, тоді ще достатньо сильної у суспільному житті цих земель, об'єктивно сприятиме відродженню українського елементу не лише у «Привіслянському краї», а й на всьому Правобережжі»[38]. На жаль, в умовах Російської імперії це залишилось у мріях, а потім і призабулося. Та все ж такий ракурс на згадані події дозволяє по-новому поглянути на переїзд до Холма і Сергія Грушевського.

До нашого часу дійшов безцінний фотознімок, що зафіксував одягнуте за тогочасною європейською модою подружжя Грушевських у Варшаві 1866 р.— за кілька місяців до народження сина Михайла[39]. На жаль, не маємо родинних фотографій з Холма, тоді вже напівспольщеного. Хоч дещо пізніші знімки все ж подають зображення будинків Холмської руско-греко-уніатскої гімназії, яку було створено замість

---

[38] *Гирич І.* П.Куліш на тлі суспільного життя//Молода нація.— 2004.— № 1.— С. 8.

[39] Знімок зберігається у фондах Історико-меморіального музею Михайла Грушевського.

Холм. Церква Івана Богослова і вчительська семінарія.
Кінець XIX—початок XX ст.

колегії піарів[40], ліквідованої за рік до приїзду Грушевських. В одному з тих приміщень мала помешкання молода родина[41], там під 17 (29) вересня 1866 р. прийшов на світ її первісток — Михайло Грушевський. На жаль, метрична книга за 1866 р. холмської православної церкви Івана Богослова[42], де 16 (28) жовтня було охрещено немовля, за повідомленням польських колег, не збереглась. Чи не єдиним офіційним документальним свідченням про ту подію залишається виписка, звідки ми дізнаємось, що «восприїмниками» були «красноставский по крестьянским делам комиссии

[40] Піари (Ordo Scholarum Piarum) — чин, заснований св. Йосипом Каласантієм у Римі 1617 р. До Польщі були направлені 1642 р. Займалися переважно шкільництвом. Колегія піарів існувала в Холмі протягом 1667—1864 рр. У 1864 р. після поразки Січневого повстання російська влада скасувала піарську громаду й забрала її майно, а в будинку (споруджений у XVII ст.) колегії було засновано Руcько-греко-уніатську гімназію. Упродовж 1865—1915 рр. у ньому містилась російська класична гімназія, що спочатку (до ліквідації в 1875 р. греко-католицької церкви) призначалась для української греко-католицької молоді. Тепер належить католицькій церкві (парафія Розіслання святих апостолів). У будинку колишньої гімназії (сучасна адреса: вул. Любельська, 55) тепер також розміщається Холмський окружний музей (дирекція, адміністрація та відділ сучасного мистецтва)//Лист директора Холмського окружного музею Лонгіна Токарського від 17.05.1999 до Історико-меморіального музею М. С. Грушевського. Тут і далі автор вдячний науковцям Холмського окружного музею за надані відомості.

[41] За повідомленням холмських краєзнавців, житловий будинок, на якому 1991 р. львівські активісти товариства «Холмщина» встановили присвячену Михайлові Грушевському меморіальну дошку (сучасна адреса: вул. Сенкевича, 8), постав на початку XX ст. Вчений народився в будинку, що попередньо стояв на тому ж місці//Лист директора Холмського окружного музею Лонгіна Токарського до ІММГ від 17.05.1999.

[42] Церква Івана Богослова постала в 1848—1852 рр. і діє до сьогодні. Міститься по вул. Коперника (на розі з вулицею Сенкевича). Раніше вул. Коперника носила назву вул. Весела, а вул. Сенкевича — вул. Брестська//Там само.

Холм. Будинок, де 1991 р. встановлено меморіальну дошку в пам'ять про народження тут М. Грушевського. Фото 1991 р.

III участка комиссар Феодор Феодоров сын Кокошкин и директора Холмской учебной дирекции Феофана Лебединцева жена Юлия Александровна»[43]. Сухий, діловий текст метрики напрочуд вдало доповнюють фрагменти з батькових листів: «Твои роды, Мишенька, последовавшие чрез год и 12 дней после брака, были очень легкие»[44],— розповідав синові Сергій Федорович 11 червня 1900 р., а в іншому листі додавав разом з батьківським благословенням: «Ты, Миша, родился 17-го сентября утром, при в[о]сходе солнца, и утро было тогда такое ясное, прекрасное. Вспоминая это, по случаю приближающего[ся] дня твоего рождения, молю Бога, чтобы свет истины, правды и любви озарял все дни твоей жизни, чтобы она была для тебя светозарна радостию, чтобы Господь озарял дни твоей жизни теплом и добром. Аминь»[45].

Певно, на новому місці Сергій Грушевський виявив добрий педагогічний і організаторський хист, про що свідчить його послужний список. Так, 5 січня 1866 р. він за вибором педагогічної ради додатково був призначений її секретарем (виконував до 29 серпня 1867 р.)[46], а 13 жовтня 1866 р.— призначений викладачем слов'янської мови в Холмському жіночому Греко-уніатському шестикласному училищі[47] (виконував до 13 грудня 1867 р.). У тому ж училищі 6 січня 1867 р. він став членом господарського комітету»[48] (виконував до 1 січня 1868 р.). Від 1 жовтня 1866 р. до

---

[43] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 7, арк. 47.
[44] Там само, спр. 276, арк. 77.
[45] Там само, спр. 278, арк. 313 зв.—314.
[46] Там само, спр. 1, арк. 15 зв.
[47] Там само.
[48] Там само, 16 зв.

23 січня 1867 р. і з 4 до 29 серпня 1867 р. Сергій Федорович «исправлял должность инспектора-руководителя холмских русских педагогических курсов»[49]. Нарешті, 29 серпня 1867 р. він був «назначен инспектором-руководителем холмских русских педагогических курсов»[50]. З послужного списку видно, що вже там, у Холмі, він мав виявити себе як організатор народної освіти.

На жаль, скупий казенний документ жодним словом не прохоплюється, чому 1 листопада 1868 р. Сергій Грушевський покинув Холм і був «согласно прошению перемещен на должность учителя русского языка и словесности, также истории России и Польши и географии Российской империи и Царства Польского в Ломжинскую мужскую классическую гимназию»[51], де він прослужив учителем російської мови та словесності, а також історії Росії лише до 19 грудня того ж таки 1868 р. Що змусило його несподівано залишити під час навчального року вже обжите місце, щоб перевестись на скромну вчительську посаду до непримітного суто польського містечка Ломжі, розташованого на півдорозі між Сувалками і Варшавою, щоб починати все спочатку, а через сім тижнів взагалі залишити «королівство»? Чітких пояснень з цього приводу Михайло Сергійович не чув, оскільки «батько не дуже оповідав про се — мабуть, не дуже було приємне се життя»[52]. Тому можемо лише гадати про справжні причини таких різких змін. Деякі з них назвав Михайло Грушевський: інтриги серед обивателів російської колонії — кар'єристів без гідності і «неприхильна до сих пришельців-обрусителів людність»[53] (мабуть, це було більш властивим для Ломжі). Останнім, офіційним аргументом стала хвороба горла й порада лікарів: «Коли хоче зістатись при житті, покинути сей вогкий і болотистий край та шукати десь прожитку на полудні»[54], внаслідок чого 19 грудня 1868 р. Сергій Федорович був «согласно прошению по болезни уволен от службы по учебному ведомству в Царстве Польском»[55].

Так нещасливо закінчилась його коротка служба на західних теренах. Нового місця ще не було, тож не залишалось нічого іншого, як везти родину до тестя в Сестринівку. Проте й на цьому лихоліття не скінчились: домашній скарб молодої родини, що був пересланий окремо, пропав у дорозі, «і так по чотирьох роках після весілля батько мій мусів з сім'єю просити пристанища у тестів, без служби, без здоров'я і без всякого господарства. Се був доволі сумний епізод в його житті, про котрий він якось ніколи не оповідав мені»[56],— писав пізніше Михайло Грушевський.

---

[49] Там само.

[50] Там само.

[51] Там само, 16 зв.–17 зв.

[52] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 122.

[53] Там само.

[54] Там само.

[55] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 17 зв.

[56] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 122.

Залишивши дружину з сином у тестя в Сестринівці (4 квітня 1869 р. до них додалась новонароджена донечка Ганна[57], яку в родині називали Галею) Грушевський-старший зайнявся пошуками праці і 6 серпня 1869 р. був «с разрешения Его Императорского Высочества, Наместника Кавказского, вызван на службу в Закавказский край и назначен учителем русского языка и словесности в Кутаисскую классическую гимназию»[58]. Хоч у Кутаїсі він працював лише один рік, проте з Кавказом уже не розлучався. Зі своїм легким характером він полюбив цю далеку від Батьківщини землю та її людей і, «виздоровівши трохи, зістався одначе на Кавказі, занявшися ділом, в якім знайшов своє правдиве покликаннє — організацією народньої школи»[59]. Тому й виростало, мужніло тілом і духом молоде покоління Грушевських не в древньому Києві чи Холмі, не серед чарівної природи Сестринівки, а в тому розтерзаному ненаситною імперією суворому і вільнолюбному краї.

«ДОСВІД, НАБУТИЙ НА СТАВРОПІЛЛІ»

То був час, коли відразу по закінченні тривалої і жорстокої, відверто загарбницької Кавказької війни імперія почала активну колонізацію на збезлюднілих землях. Як і на польські землі, царизм приваблював переселенців на Кавказ значними пільгами. Це підтверджує і послужний список Сергія Грушевського, який 1869 р. в Кутаїсі «за приезд на службу в Закавказский край получил в пособие годовой оклад жалованья восемьсот рублей и двойные прогоны»[60]. Заохочені царськими пільгами, колоністи освоювали нові землі, вирубували ліси, зганяли вцілілих горян з рідних земель, руйнуючи їхні аули, витісняючи їх самих у гори.

Безперечно, кавказькі спостереження відклалися в душах Сергія Федоровича і, особливо, Михайла, вплинувши на формування його визвольних ідеалів: «Я приїхав на Кавказ в кілька літ після закінчення останнього акту сеї епопеї — облоги Гунібу і капітуляції Шаміля, великого «імама» Дагестану. Все навколо мене було повно споминів про сю героїчну боротьбу кавказьких гірняків. Симпатії були на стороні їх, в самім таборі переможців»[61],— згадував пізніше Михайло Грушевський. Характерно, що ще в юні роки у своєму першому опублікованому художньому творі — оповіданні «Бех-аль-Джугур» він порушив тему визвольної боротьби: «Зневажливо, карикатурно описуючи похід англійської культури на арабський Судан, я мав в гадках російську «культурну місію» на Кавказі — її показна і оборотна сторона були мені однаково добре звісні від різних «покорителів Кавказу» до «общества восстановления христианства на Кавказе» і всяких обмежень національних шкіл, що тоді пере-

---

[57] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

[58] Там само, арк. 17 зв.

[59] Там само, арк. 26—29 зв.

[60] Там само, арк. 17 зв.

[61] *Грушевський М.* Спомини // Київ.— 1988.— № 12.— С. 128.

водились на моїх очах»[62]. Протягом усіх років проживання Грушевських на Кавказі ця тема залишалась болючою й актуальною, а то й випліскувалась на сторінки їхнього родинного листування: «Говорят, что чеченцы будто взбунтовались и отсюда, из Владикавказа ушли [их] усмирять[63],— писала в недатованому листі до Михайла його мати Глафіра Захаріївна, а в іншому додавала: — Сегодня на козачем празднике кутят по случаю памяти *освобождения* [виділення наше.— *Авт.*] Кавказа»[64].

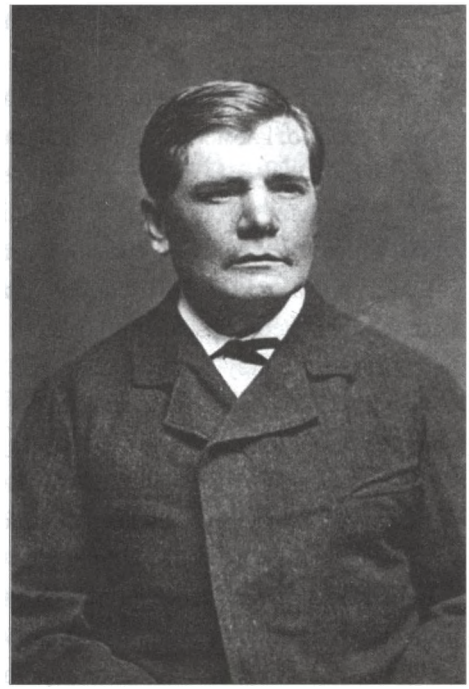

Сергій Федорович Грушевський. 1870-ті рр.

Після року праці в Кутаїсі Сергій Федорович одержав датоване 9 липня 1870 р. призначення на посаду інспектора народних училищ у новоорганізованій Ставропольській губернії[65]. Цього разу він забрав з собою дружину з дітьми Михайлом і Галею та стару матір — Марію Кирилівну (невдовзі там вона померла) й почав обживатися на новому місці.

Саме зі Ставрополя починаються свідоме життя і спогади Михайла Грушевського. Через багато років, поєднуючи дитячі спогади з оцінкою історика, він писав: «Ставрополь виник і розвинувся і відігравав свою роль як база російського управління, організації й колонізації під час окупації Північного Кавказу, що розвивалась в середині XIX ст. Але в 1870-х рр., коли наша сім'я осілась тут, сі славні й світлі часи його минули. Торгівлю притягав до себе Ростов, нові адміністраційні й культурні центри творились в Катеринодарі й Владикавказі, і Ставрополь зоставсь на мілині. Купецькі доми, що порозживались на доставах, на торгу худобою, на гуртовій продажі різного краму видимо підупали. Монументальні будови, поставлені в попередніх десятиліттях як основи будучого великого міста, сирітливо стояли серед незабудованих пустищ або сірих і непоказних міщанських домків. Його церкви й монастирі, фондовані правительством, стояли без вірних. Сади й парки позаростали лопухами»[66]. «Я нудився сильно, і нудьга — се головне, домінуюче враження, яке зосталось у мене від ставропольського життя»[67],— підсумовував учений.

---

[62] Там само.

[63] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 222 зв.

[64] Там само, спр. 278, арк. 584 зв.

[65] Там само, спр. 1, арк. 17 зв.

[66] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 122.

[67] Там само.— С. 131.

Як і весь Північний Кавказ, Ставропільщина на той час була, за словами Михайла Грушевського, «в стадії сильної колонізації. Приходили переселенці з губерній українських і великоросійських і осідали на цілині колишніх калмицьких і туркменських степів [додамо: і земель північнокавказьких народностей.— *Авт.*]. Тим часом школа була тільки в селах старого заселення, бувших «государственных» селян. Було таких, здається, тридцять з чимсь шкіл [...], але школи сі існували тільки на папері. Ними ніхто не займавсь, платня учителям від селянських громад асигнувалась неможливо мала, шкільних будинків дуже часто не було зовсім — учителя і школу садили до кого-небудь з селян, через те й учителями числились різні люди без усякого педагогічного цензу, ледве письменні, одставні солдати, церковники тощо, які вчили як Бог дав або й зовсім не вчили»[68]. Тому в тих умовах «першим завданням батька було добитись від сільських громад, щоб вони побудували шкільні будинки, призначили учителям можливу платню — такою тоді нараховувалося 240—300 рублів, визначили суми на удержання школи, шкільні знаряди і т. ін. Се все приходилось робити самим примітивним способом. Чисто адміністраційні, бюрократичні впливи проявляли себе в сім напрямі дуже слабо. Земства і земських паперів не було. Батько їздив від села до села, збирав на сходи сільські громади, переконував їх в користі освіти, заводив зносини з впливовими і грошовитими громадянами — найчастіше різними торговцями, використовував їх впливи в громаді, нахиляв до жертв на будову й удержання школи, заохочуючи їх медалями, котрі випрошував для них у правительства, та різними іншими почесними відзнаками. Се все робилось не тільки в тих селах старшого заселення, де перед тим нібито були школи, а і в селах новійших, де ніяких шкіл не було. Заразом також підготовляв і в школи учительський персонал. Учительських семінарій тоді ще було дуже мало, і учителів чи учительок з семінарською підготовкою не можна було дістати. Батько відбирав більш цінних з тих учителів-самоучок, які йшли на посади, давав їм педагогічні вказівки під час своїх об'їздів шкіл і від часу до часу збирав їх на з'їзди — свого роду педагогічні курси. Але головним ресурсом для нього скоро стали учениці місцевої жіночої гімназії, для котрих він на спілку з кількома іншими педагогами й непедагогами організував педагогічний клас при гімназії — з сього педагогічного класу потім багато йшло до його шкіл, і з них зложивсь найкращий осередок учительства»[69]. Наполеглива організаторська робота Сергія Федоровича, за оцінкою сина, мала добрий результат: «Заставши властиво порожнє місце в сфері шкільництва, батько полишив через вісім літ добре організовану шкільну дирекцію, в котрій було понад 100 гарно поставлених шкіл, з

---

[68] Там само.— С. 125—126.

[69] Там само.— С. 125—126. Див. також: *Грушевский С.* Отчет о состоянии народных училищ Ставропольской губернии за 1872 год // Сборник статистических сведений о Ставропольской губернии. Вып. 5. Ставрополь, 1873. С. 5—67. Тут і далі автор вдячний професорові Краснодарського університету культури і мистецтв В. Чумаченку за повідомлення про публікації С. Ф. Грушевського на Кавказі.

дуже приличним учительським персоналом і всяким педагогічним інвентарем. Коштувало се багато труду, енергії й здібності»[70].

Це останнє зауваження абсолютно зрозуміле, бо, вихований на давніх духовних традиціях Грушевських та властивому українському селянству культі праці, він сам уособлював «тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи — не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої. Що б він не робив, він робив з любов'ю, з смаком, основно, систематично, доводячи кожну роботу до кінця. Кидати щонебудь недокінчене серед дороги, робити абияк, здаючи на інших, було йому органічно противно. В роботі він знаходив свою утіху, поезія праці захоплювала його. При тім се був чоловік дуже здатний до роботи. Він міг робити багато, систематично, з дня в день, не підганяючи себе ніякими возбудителями»[71].

Проте схоже, що освітянське завзяття Сергія Федоровича було незрозумілим владі, а то й почало її просто дратувати. Напружені відносини з губернатором і архієреєм змушували перейти «куди-небудь на іншу дирекцію»[72]. Тож досвід, набутий на Ставропіллі, знадобився Сергію Федоровичу в сусідній Терській області, куди він перевівся в серпні 1878 р., ставши там директором народних училищ[73], і де теж приходилося «будувати наново, майже з нічого»[74].

«СЕ ВЛАДИКАВКАЗЬКЕ ЖИТТЯ»

Адміністративним центром Терської області був Владикавказ. Тепер це значне за чисельністю населення місто, столиця Республіки Північної Осетії — Аланії у складі Російської Федерації. Його було засновано 1784 р. поблизу осетинського поселення Дзауджикау як фортецю, що охороняла Військово-Грузинську дорогу і була опорним пунктом російської військової експансії на Кавказі. На час оселення тут Грушевських Владикавказ ще не встиг зазнати суттєвих змін і «був іще тільки маленьким укріпленням над Тереком [...]. Ще стояли невисокі мури, подекуди тільки пробиті, і сторожеві вежі. Місто мало вид надзвичайно никлий і сірий — він становив незвичайний контраст до тої чудової панорами, що відкривалася з його убогих улиць»[75]. То була велична панорама Кавказу: «Просто над ним [Владикавказом] підіймалася мальовнича маса Столової гори, з правого боку, над нижніми горами висувалися вічно білі зубці головного хребта — Казбек, велетенська «грань алмазу», і далі ряд верхів, то оповиті легкою сизо-блакитною мрякою, то гостро виразисті в контурах і блискучо-білі під сонячним світлом, відбиваючися від синіх тонів

---

[70] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 126.
[71] Там само.— С. 125.
[72] Там само.— С. 141.
[73] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 19 зв.
[74] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 124–125.
[75] Там само.— С. 142.

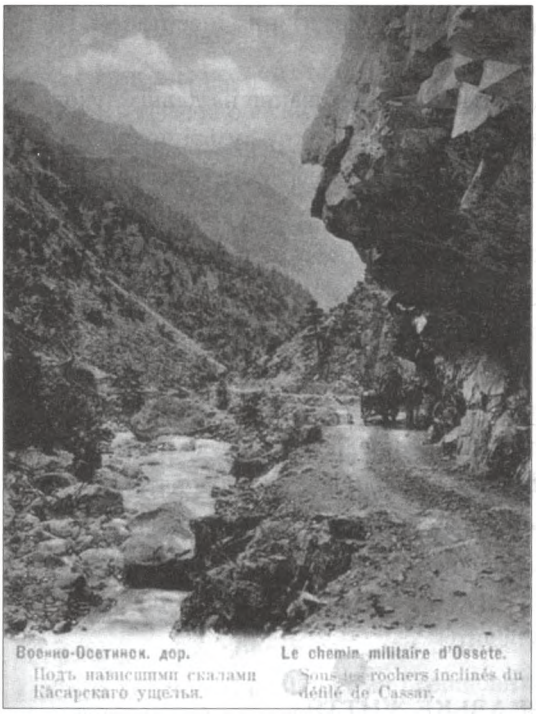

Військово-Осетинська дорога.
Кінець XIX—початок XX ст.

передгір'я. Ревучий, нестримний Терек, що витікав з-під Казбеку, з несказанним розбігом, не замерзаючи через се в найбільші морози, летів посеред міста, серед вивернених мас каміння»[76],— захоплено розповідав Михайло Грушевський про одвічну дику природу — таку ж горду і непокірну, як і місцева корінна людність. Водночас його душа не хотіла сприймати більшості з того, що принесли сюди «цивілізовані» завойовники: «Над його природними, неупорядкованими, необробленими берегами розкидалась сіть [...] домків — по одній стороні город, по другій — слобідка,— але властиво і город виглядав більшменш такою ж слобідкою, зложений з маленьких домків (партерових, одноетажних), переважно різних служащих і вислужених військових — козаків, офіцерів і унтер-офіцерів. [...] Давало себе відчувати убоге і некультурне міщанство сього міста. Ніякої потреби в красоті, в тім, що б могло тішити око. Ні дерев'яної різьби, якою тішиться великоруська північ і Поволжя, ні якої-небудь мінімальної монументальності, стильності в будові кам'яній. На головній улиці, голосно названій Александровським проспектом, стояло всього, може, 2-3 двоетажні доми. Фасади цегляних домів були невиправлені або побілені просто [по?] цеглі [...]. Ні бібліотеки [випозичальні], убогий театрик, в котрім ставились від часу до часу оперетки. І військові, військові тільки, без кінця! [...] Кінчилась війна, вертались з фронту військові частини, офіцери і всі, хто годувався коло війни, з зібраними грошима, з бажанням спочити, забавитись. Владикавказ як військовий городок в тім часі був затоплений сими військовими[77],— згадував Грушевський-історик, а ще підсумовував з гострим сарказмом: — Але таке було взагалі се владикавказьке життя. Велична панорама снігових верхів на переді, сліди призабутих тисячолітніх історичних процесів наоколо, останки колишніх, невідомих світові конфліктів, героїчної боротьби і страшних насильств наоколо. І маленька російська фортеця, засиджена вислуженою, некультурною офіцернею, що, не маючи де подітися з нудьги, коротає свій вік на лавках занедбаних бульвариків або точніше

[76] Там само.
[77] Там само.— С. 143.

Владикавказ. Загальний вигляд міста. Кінець XIX—початок XX ст.

безрадісного «міського городу». Паршивенький театрик, часом з переїзжою оперетою, часом без нічого, «общественное собрание» — «с картишками». Кіл[ь]ка середніх шкіл з незвичайно сірим персоналом»[78].

Це середовище виявилось чужим для Грушевських і, за пізнішою оцінкою Михайла Сергійовича, «у Владикавказі у нас не знаходилося ні душі живої скількинебудь близької»[79]. «Певна ізольованість в новім місті стала почуватись з самого початку, і знеохочувала нас усіх до нового нашого пробутку. Для мене ж Владикавказ зіставсь якоюсь темною норою, якимсь місцем заслання, юдолею туги й скорботи назавсіди»[80]. Безперечно, що про тугу та скорботу автор «Споминів» писав, маючи на увазі померлих трьох братів Захарія, Федора і Василя, маленьку сестричку Марію[81], а пізніше — батька — Сергія Федоровича, чиї могили стали частиною владикавказької землі.

Зауважимо заради об'єктивності, що то була глибоко особиста, суб'єктивна оцінка Михайла Грушевського, який мав надзвичайно вразливе, загострене сприйняття. Думається, що старше покоління дивилось на речі простіше і поступово звикло до свого нового поселення. «У нас уже весна, деревья, липы распускаются на бульварчике»[82],— писала 1896 р. синові Глафіра Захаріївна про той самий «занедбаний бульварик».

Якщо в Ставрополі Грушевським доводилося мешкати в орендованих приміщеннях, то у Владикавказі Сергій Федорович вирішив «купити собі власний дім, щоб не переходити з помешкання до помешкання»[83]. Зрештою, він спинився на домі цер-

---

[78] Там само.— № 12.— С. 129.

[79] Там само.— № 9.— С. 143.

[80] Там само.— С. 144.

[81] Див: біографічний довідник до видання (Грушевський Захарій Сергійович, Грушевський Федір Сергійович, Грушевська Марія Сергіївна, Грушевський Василь Сергійович).

[82] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 415.

[83] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 146.

Владикавказ. Вулиця Московська, де з 1880 року мешкала родина Грушевських. Поштівка початку XX ст.

ковного маляра Синєглазова. Будинок — «низенький дерев'яний міщанський домок з трьох покоїв в ряд, зв'язаних з подвір'ям галерейкою, з доволі великим подвір'ям чи садком»[84] — стояв «на Московській вулиці, що вела від залізничного двірця впоперек міста до Тереку [...], при кінці її, за дві садиби від берега ріки»[85]. За архівними даними, ту садибу Сергій Грушевський придбав 3 жовтня 1879 р., а 9 серпня 1880 р. судовий пристав при Владикавказькому окружному суді К. Ф. Ліндорф на підставі виконавчого листа від 14 березня 1880 р. ввів Сергія Федоровича у володіння цим щойноназваним «недвижимым имением, заключающимся в участке земли мерою двести пятьдесят пять квадратных сажен с постройками на оном, находящимся во второй части города Владикавказа на Московской улице»[86]. Новий господар надумав розширити куплений будинок, «прибудувавши до нього другий ряд покоїв з подвір'я»[87]. А 19 травня 1880 р. С. Ф. Грушевський уклав угоду з майстром «плотнично-столярного дела» Григорієм В'яльцевим про те, що той проведе «все исправления и все неоконченные работы по дому его Грушевского»[88]. Той ремонт довго з прикрістю згадували в родині. Втім, прикрощі траплялись і пізніше: «А сосед-то строил наружную стенку, а окошко наше было ровно с стеной, а вчера уже вывел выше окошка и у нас в столовой зделалось темно»[89],— жалілась Михайлові мати 12 квітня 1888 р.

---

[84] Там само.

[85] Там само.

[86] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

[87] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 146.

[88] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 3–4.

[89] Там само, спр. 278, арк. 35 зв.

Сергій Федорович з синами Михайлом та Олександром, дочкою Ганною, дружиною Глафірою Захаріївною і зятем Віктором Шамраєвим. П'ятигорськ. Бл. 1892–1895 рр.

«Спомини», листування та інші джерела часто згадують також садок біля придбаного будинку на Московській вулиці, що спершу включав лише «кілька вишень, сливок, аличі [...] і два великі волоські горіхи»[90]. Навесні 1880 р. Грушевські із завзяттям узялись до створення справжнього великого саду. «Батько виписав з Криму овочевих щеп, бабці написали ми листи, просячи прислати насіння квіток. Частину подвір'я, від улиці, розбито на квітник, вироблено чотири великі грядки, з п'ятим кльомбиком посередині, і кожну приділено комусь з дітей (нас було тоді четверо старших дітей і п'ята зовсім маленька сестричка). З запалом ми садили, пересаджували, пололи, поливали. [...] Квітники наші цвіли й пишали мене [на]прочуд»[91],— згадував історик. Про той садок на Московській вулиці час від часу розповідала в листах Михайлові Глафіра Захаріївна[92]. «Стежки нашого садку у Владикавказі[93]» так само, як і «паркан владикавказької садиби, і за ними тощі запорошені тополі бульварчика «Московської вулиці»[94], на все життя залишалися і в пам'яті Михайла Грушевського.

Пізніше трапилась можливість придбати другу садибу, розташовану на Вокзальному проспекті. «Купить ли, или нет, не знаю. С весны, говорят, непременно нач-

---

[90] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 146.

[91] Там само.— С. 148

[92] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 428 зв.; спр. 278, арк. 35 зв.

[93] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 125.

[94] Там само.— С. 129.

нут строить Влад.-Петр. дорогу и вокзал будет, говорят, против нашего места почти»[95], — ділився сумнівами Грушевський-старший з сином 12 лютого 1887 р. Проте близька перспектива будівництва поруч із садибою залізничного вокзалу надавала оптимізму, «він купив собі ґрунт коло залізнич[н]ого двірця і побудував там гарний домок. [...] Садиба була гарно положена — при самій межі міського ґрунту, недалеко залізничної лінії на Ростов, яких сто метрів від річища Терека. Чудовий, незрівнянний вид на кавказькі верховини відкривався звідти. [...] На своїй садовій ділянці він також поставив домок для городника і для себе — але поки там сад не піднявся, ми рідко туди виїздили і не мали великої охоти там мешкати»,[96]— розповідав учений. Вихований на багатовіковій землеробській традиції, Сергій Федорович доклав багато зусиль, щоб перетворити цю голу кам'янисту місцевість на квітучий сад. Про це можна докладно прочитати в спогадах старшого сина[97].

30 травня 1892 р. Сергій Федорович придбав з публічних торгів «недвижимое имение, состоящее в второй части гор. Владикавказа на углу Смекаловской(?) и Кизлярской улиц [...] заключающееся в [...] старом доме, выстроенном глаголем, под железною крышею, каменной кухне под черепичною крышею, каменном сарае, каменном доме на половину под железною, а на половину под черепичною крышею, разных надворных строениях и службах на участке усадебной земли, мерою четыреста десять квадратных сажень»[98]. Купівлю було здійснено з тим, щоб «без всяких условий и ограничений в пользовании, владении и распоряжении» подарувати дочці Ганні (вийшовши 1891 р. заміж, вона вже мала прізвище Шамраєва), що й було зроблено 3 листопада 1892 р.[99]

Проте з особливою теплотою в листуванні Грушевських згадується їхній хутір, який Сергій Федорович завів 1884 р.— після того, як забезпечив родину житлом у Владикавказі. «Батько надумав [...] [купити] собі ґрунт під містом з тих, що роздавалися адміністрацією безплатно під умовою заведення городу. [...] Ґрунт лежав уже за межею міста, [...] за яких двадцять чи тридцять верст, по так зв. Воєнно-грузинській дорозі»[100], — читаємо у Михайлових «Споминах». Документи настільки точно окреслюють місце розташування хутора Грушевських, що здається цілком реальною можливість розшукати те місце в наш час. Хутір «мерою две десятины тысяча восемьсот восемьдесят кв. сажень» містився «по правой стороне реки Терека, в границах земель: с северо-востока от А до Б врача Владикавказской железной дороги Лешкевича, далее с северо-востока и востока от Б до В — Статского Советни-

---

[95] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 22–22 зв.

[96] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1992.— № 2.— С. 120–121.

[97] Там само.

[98] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 25–26.

[99] Там само.

[100] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 147.

ка Долбежова, юго-запада от В до Г — города Владикавказа и запада от Г до А — дорога из города Владикавказа в Михайловскую Немецкую колонию»[101]. Восени 1890 р. міська управа додала ще бл. 2/3 дес. прилягаючої вигінної землі «безплатно в арендное содержание сроком на 25 лет»[102].

Ганна Грушевська (в заміжжі Шамраєва). Владикавказ. Початок 1890-х рр.

Прагнучи виростити свій давно омріяний сад, Сергій Федорович «купував і виписував щепи, купив коняку, щоб їздити на сей хуторець, став ставити хату. Копав рови наоколо. Висаджував межу тополями, перекопував камінистий ґрунт під город. Сі клопоти дуже його займали, він з любов'ю вдався в садівництво, читав підручники, задумував завести культуру винограду, виробляти овочевий сидр. Його заходами кусник камінистого ґрунту за кілька літ перемінився в чудовий сад з гарними квітниками, овочевими шпалерами, виноградними і ягідними плантаціями, гарними овочевими деревами[103], — згадував Михайло Грушевський. Праця на хуторі була регулярною темою в листах батьків до старшого сина: «Мы ездили в сад и очень было жаль, что не было остальных деток. Там уже вишни поспели, нужно было оборвать, а то от сильных дождей потрескались. Смородина тоже краснеет, а кушать некому. Цветочки цветут, некому ими любоваться. Когда бы уже Бог дал, чтобы можно было всем вместе любоваться этими прелестями садовой жизни»[104]. Дійсно, старше покоління Грушевських, як це переважно буває в житті, прагнуло створити родинне гніздо, де було б добре всій родині. Проте життя кликало дітей в чужі сторони, і Владикавказ з приміським хутірцем лише вряди-годи ставав для них дорогим місцем зустрічі. «С нетерпением жду того времени, когда мы все [...] снова соберемся на хуторе и можно будет болтать всем, не прибегая к перу и бумаге и не ожидая ответа три недели[105],— писала Ганна братові Михайлу 25 травня 1897 р., а в іншому, недатованому листі додавала: — Мы с нетерпением ждем Вас. Хотя бы скорее Вы приезжали; я уж

---

[101] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 39—39 зв.
[102] Там само, арк. 15.
[103] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 11.— С. 126.
[104] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 277—277 зв.
[105] Там само, арк. 444

Марія Вояковська
(в заміжжі Грушевська).
Львів. Середина 1890-х рр.

давно мечтаю о том, как мы опять будем жить все вместе на хуторе,— купаться, ходить гулять, работать вместе, пить вместе после обеда кофе [...], спрашивать «какое Ваше мнение?» и т. д.»[106]

Мабуть, найбільше любив своє заміське поселення сам Грушевський-батько, який завжди прагнув зібрати там найрідніших людей. Тому, благословляючи старшого сина перед майбутнім шлюбом, він запитував: «Когда же ожидать Вас? В саду нашем зелено, все зеленеет и цветет, все благоухает, жилье наше садовое приведено в порядок — побелено, покрашено, не достает одного — жильцов, которым все это приготовлено: спешите же, дорогие, в родное гнездышко!» (20.06.1896)[107].

Аналізуючи майже чвертьстолітню історію Грушевських у Владикавказі, доводиться погодитись, що сповнені любові та взаємної приязні родинні зв'язки допомагали їм вижити в цьому місті. Іншим, не менш важливим, фактором стала натхненна педагогічна праця Сергія Федоровича. Його сприйняття навколишньої дійсності було, очевидно, близьким до Михайлового, але, відчуваючи відповідальність за родину і за справу, він не дозволяв собі віддаватись емоціям, а почав розгортати на новому місці систему народної освіти.

«СЛУЖИВ НАРОДНІЙ ОСВІТІ»

Робота в Терській області виявилася значно складнішою, ніж у Ставропольській губернії. Область була надзвичайно строкатою щодо етнічності, оскільки «наполовину складалася з території колонізаційної, залюдненої великоруською і українською людністю, і території тубільної, залюдненої різними гірськими племенами, з сильно розвиненою національною окремішністю»[108]. Це дуже ускладнювало освітянську роботу, а до того ж «приходилось мати діло з козацькою верствою, і вона була йому мало симпатична: призвичаєна службою до лінощів, до гулянки, не солідна, не здат-

[106] Там само, арк. 274.
[107] Там само, спр. 276, арк. 61 зв.
[108] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 143.

на до якоїсь серйозної громадської роботи. Козацька верства, що заправляла областю,— не культурна, а повна пихи і презирства до селянської і цивільної людності,— була йому особливо антипатична»[109],— засвідчував Михайло Грушевський.

Очевидно тому Сергій Грушевський звертав особливу увагу «на селянські громади, що виникали на свобідних землях Терської області»[110]. Його «тішила нагода бувати по новозаложених українських селах, заходитися коло заснування в них шкіл, будови шкільних будинків, організації недільних шкіл для дорослих, шкільних хорів, читань з діапозитивами тощо[111], — писав учений, а ще додавав: — При дирекції, як колись в Ставрополі, організовувались вакаційні учительські з'їзди і педагогічні курси, щоб відсвіжати і підіймати педагогічну кваліфікацію персоналу [зберігся звіт про одні з таких проведених курсів[112].— *Авт.*]. Учителі по черзі відбували взірцеві години, «образцовые уроки», котрі потім колегіально обговорювалися, і з того виникали різні методичні і дидактичні висновки. При дирекції заводився показний педагогічний музей»[113]. Не обминав директор Грушевський своєю увагою і різноманітні мистецькі заходи, що влаштовувалися для учнів шкіл. Про один з них нагадує дивом уціліле запрошення «почтить своїм присутствием литературно-музыкальное утро Владикавказского реального училища», що проводилось 22 квітня (рік не вказано)[114].

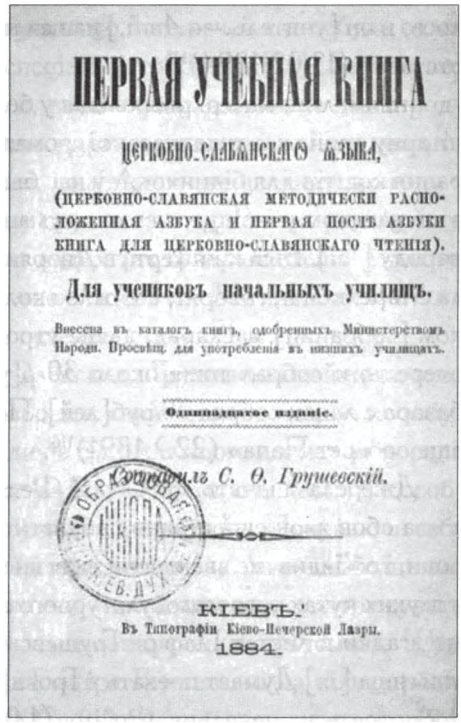
ПЕРВАЯ УЧЕБНАЯ КНИГА

ЦЕРКОВНО-СЛАВЯНСКАГО ЯЗЫКА,

(ЦЕРКОВНО-СЛАВЯНСКАЯ МЕТОДИЧЕСКИ РАСПОЛОЖЕННАЯ АЗБУКА И ПЕРВАЯ ПОСЛѢ АЗБУКИ КНИГА ДЛЯ ЦЕРКОВНО-СЛАВЯНСКАГО ЧТЕНІЯ).

Для учениковъ начальныхъ училищъ.

Внесена въ каталогъ книгъ, одобренныхъ Министерствомъ Народн. Просвѣщ. для употребленія въ низшихъ училищахъ.

Одиннадцатое изданіе.

Составилъ С. Ѳ. Грушевскій.

КІЕВЪ.
Въ Типографіи Кіево-Печерской Лавры.
1884.

Обкладинка книги С. Ф. Грушевського «Первая учебная книга церковно-славянского языка». Київ. 1884 р.

Закономірно, що разом з підвищенням фахового рівня педагогів зростали й вимоги до їхньої праці. Своєрідне підтвердження тому знаходимо в листі Глафіри Грушевської: «Было получено из Грозного, что там один учитель на уроке вместо урока разные анекдоты рассказывает. Папа посылал Орла, но отчасти это по[д]тверди-

---

[109] Там само.

[110] Там само.— 1992.— № 2.— С. 119–120.

[111] Там само.

[112] Отчет о Временных педагогических курсах для народных учителей и учительниц Терской области.— Тифлис, 1879. (Приложение № 11 к Циркуляру по Управлению Кавказским учебным округом за 1879 г. № 9).

[113] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1992.— № 2.— С. 119.

[114] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

лось, и он [учитель.— *Авт.*] нашел неудобным там оставаться и подал прошение об отставке (13.02.1894)[115].

Інший лист матері розповідає у безпосередньому щирому викладі про таку гуманітарну акцію владикавказької громадськості за участі Сергія Грушевського, як збирання коштів для бідних. «А у нас был сбор в пользу голодающих. Прежде всего — в мещанском училище чтения с туманными картинами. Архиерей даже был и много народу [...]. Был конц[ерт] в Дворянском собрании и сама госпожа Каханова ходила с тарелкой и, говорят, собрала окол[о] 300 [рублей]. Затем еще [был] в Купеческом [собрании] маскарад, а еще утром Папа ходил по базару, так как это была его очередь, и собрал тоже около 30 р[ублей] и немного зерна. Виногр[адов] за два базара с лавок собрал 70 руб[лей], Попов — 36 руб[лей], а не знаю, сколько завтра еще соберет Папа» (22.?.1891)[116].

Джерела свідчать, що Сергій Федорович не сидів у Владикавказі «при дирекції», а «за обов'язок свій ставив побувати в кождій школі коли не що року, то раз на два роки, і об'їздив, не зважаючи на всі негоди і навіть небезпеки життя, які стрічали його в глухих кутах того малокультурного краю»[117]. Про ті поїздки дуже часто зустрічаємо згадки в листах Глафіри Грушевської: «Завтра Папа собирается ехать смотреть училища [...] Думает поехать в Грозн[ый] и по дороге станичные [школы], конечно, посмотреть на недельку, что ли» (1.03.1887)[118]; «Папа уехал в объезд 28 [апреля] утром в своем тарантасе в Моздок, Кизляр, Грозн[ый]. Когда возвратится, не знаю» (5.05.[188?])[119]; «16 приехал Папа из Грозного. Он, оказывается, там просидел почти неделю, сзывал туда учителей соседних и там с ними занимался» (без дати)[120]. «Проезжала ч[е]рез Владикавказ государыня, ты это, конечно, слышал из газет. И на обратном пути ждут, почему и Папа не поехал по училищам,— повідомляла мати в листі Михайлові Грушевському, і там же додавав батько: — После проезда царицы, Мишуня, думаю отправиться для осмотра училищ. Из поездки думаю возвратиться к числу 20 мая и заняться приготовлениями к учительскому съезду, к[ото]рый будет продолжаться дней 12-ть, начавшись на 3-й день праздника Троицы, т. е. 26 мая (1891(?)»[121].

У родині Грушевських багато уваги приділялось роботі Сергія Федоровича, його поїздкам. Про свої дитячі переживання з цього приводу ще в часи проживання на Ставропіллі пізніше згадував Михайло Сергійович: «Важними подіями були виїзди батька по губернії й повороти з сих подорожей. Ми брали якнайдіяльнішу участь у

---

[115] Там само, спр. 278, арк. 257–257 зв.

[116] Там само, арк. 156 зв.–157.

[117] Там само, спр. 1, арк. 26–29 зв.

[118] Там само, арк. 27.

[119] Там само, спр. 277, арк. 453.

[120] Там само, арк. 220.

[121] Там само, спр. 278, арк. 160–161.

сих зборах, і я з сестрою [Галею] звичайно пакували до його речей які-небудь солодощі «на дорогу» від себе; для сього я шив спеціальні торбинки [...]. Батько сих солодощів не рушав, і потім, коли він вертався, вони служили для нас свого роду сюрпризом. Батька ми взагалі чекали нетерпляче, вираховували дні до його повороту, тривожились, коли він не повертавсь на час, пам'ятуючи нещасливу пригоду з першого року його поїздок, і я дійсно непомалу скучав за ним. Всі ми раділи його повороту, і з ним наче налітав до наших кімнат надих тих безкраїх степів, укритих квітками і травами, серед котрих він їздив цілими тижнями. Ми копались в його тарантасі, вишукуючи в сіні сухі квіти як якісь сувеніри степу»[122].

Виростаючи на чужині, Михайло, Ганна й Олександр Грушевські майже не знали своїх родичів на Київщині. Але Сергій Федорович, «вийшовши в люди», не забував про них, бо «підтримування [...] бідних родичів було для нього догматом моралі, на потвердження його він любив цитувати апостола Павла: хто про близьких, а особливо рідних не клопочеться, той віри відрікся і гірший від невірного. Почуваючи себе вибранцем долі, котрому пощастило вийти з тої юдолі нестатків, в якім поколіннями оберталася наша рідня, він уважав своїм обов'язком «не задаватись», підтримувати з нею зносини і по змозі помагати»[123]. То була не тільки грошова допомога. Щоб допомогти старшому братові Юхиму, Сергій і Глафіра Грушевські на кілька років забрали до себе одну з його дочок[124]. Пізніше Сергій Федорович почав залучати декого з молодого покоління до шкільної праці — «давав місця різним молодшим родичам, які підходили своєю освітою до сих посад»[125]. Михайло при цьому ніколи «не помічав, щоб він коли-небудь переступав тут міру в протегуванню сеї рідні»[126] — «потреба в свіжих контингентах була чимала, і батько, не кривлячи душею, міг давати місця різним кандидатам з безконечного числа небожат, що, не дійшовши вищої школи, здобували права на учительство іспитом»[127]. Як зі «Споминів», так і з родинного листування знаємо, що працювати на Північний Кавказ поїхали двоє синів Ігнатія Федоровича — наймолодшого брата — Василь (він осів надовго у станиці Старопавлівській) та Олександр (на якийсь час оселився в селищі Ардон, але через хворобу пізніше змушений був повернутися додому) Грушевські. Приблизно у ті ж роки на Кавказі з'явилися діти сестри Анастасії Федорівни — Яків Моїзолевський (молодший) і його сестра Наталія (в заміжжі Бурова). Дещо пізніше до них долучились син Марії Федорівни Олександр Ковалевський (згодом повернувся до Києва) та Євгенія Пашківська — онука найстаршої сестри Марини Федорівни. Дуже часто згадки про них трапляються на сторінках родинного листування. Наприклад,

---

[122] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 132.
[123] Там само.— № 12.— С. 131.
[124] Там само.— С. 125.
[125] Там само.— С. 130.
[126] Там само.— С. 131.
[127] Там само.

1 жовтня 1900 (?) р. Глафіра Захаріївна розповідала Михайлові: «Папу посещали родственники — племянники с племянницами в отсутствие наше: Грушевск[ие] староп[авловские] и Груш[евские] ардонские и Буровы»[128]. «З сими новоприбулими родичами він [Сергій Федорович] підтримував родинні відносини, вони бували у нас»[129],— згадував Михайло Грушевський. Особливо це стосується Василя Ігнатійовича Грушевського, якому Сергій Федорович довіряв настільки, що вбачав у ньому можливого духівника свого заповіту. Та все ж, на думку вченого, «...серед них не траплялось людей, які б здатні були внести якесь життя до нашої хати, що, посумнішавши раз [після смерті трьох дітей з їхньої родини навесні 1882 р.], не могла ніяк розвеселитися»[130]. Нащадки декого з тих родичів, мабуть, і тепер мешкають на Кавказі.

На відміну від України, на Кавказі політика царизму щодо національних шкіл, як не дивно, була дещо м'якшою, принаймні не заперечувалось їхнє право на існування. За словами Михайла Грушевського, хоч «инородческих» шкіл було мало, але «шкільна політика на Кавказі взагалі мала традиції доволі ліберальні: сама адміністрація заходилася творити альфабети для різних місцевих мов, культивувати їх, робити знаряддям освіти, складала на них читанки й підручники»[131]. І, хоч «на межі 1870 і 1880 рр. починається різкий націоналістичний курс»[132], проте школи з викладанням мовами кавказьких народів все ж існували. Підтвердження цього також знаходимо в листах Глафіри Захарівни: «Вчера было торжественное освящение грузинской школы и Папа [...] был на освящении» (24.10.1893)[133]. «Сегодня Папу ожидаем. [...] Он поехал в Нальчик смотреть горскую школу» (15.11.1893)[134]. У родині Грушевських також дивом збереглося офіційне запрошення до Сергія Федоровича «почтить своїм присутствием годичный акт Владикавказской осетинской школы, имеющий быть в 12 часов дня 1-го Июня 1889 года»[135].

«...І РОЗІЙШЛИСЯ В СОТНЯХ ТИСЯЧ ПРИМІРНИКІВ»

Говорячи про освітянську діяльність Сергія Грушевського, неможливо залишити поза увагою створення ним кількох навчальних посібників. Судячи з архівних матеріалів, ця робота почалася не пізніше 1871 р. Саме цим роком, а точніше — 27 липня 1871 р., датується перший відомий лист із цього приводу, адресований московським

---

[128] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 578 зв.
[129] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 131.
[130] *Його ж.*— № 9.— С. 132.
[131] Там само.— С. 143.
[132] Там само.
[133] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 242 зв.
[134] Там само, арк. 295 зв.
[135] Там само, спр. 7, арк. 1.

«Обществом распространения полезных книг»[136]. Лист з «Общества...» від 29 лютого 1872 р. повідомляв, що «в настоящее время учебник Ваш печатанием окончен и немедленно, по отброшюровании, будет к Вам выслан»[137]. З архівного матеріалу важко зрозуміти, про яку саме книгу йдеться, але не схоже, щоб то був знаменитий підручник Сергія Федоровича «Первая учебная книга церковно-славянского языка», оскільки спочатку він замовляв її друк Київській лаврській друкарні, де збереглись давні зв'язки (згадаймо «Спомини»: «Жив у приязні батько також з монашою братією, різними архімандритами й економами Братського монастиря й Лаври»). Та й видрукувана була «Первая учебная книга...», певно, роком пізніше, про що може свідчити угода, укладена 9 серпня 1873 р. між Грушевським і київським видавцем та книготоргівцем Олексієм Андріяшевим. Згідно з угодою, Сергій Федорович передавав свою «Первую учебную книгу...» «на комиссию в состоящий при редакции издаваемого г. Андрияшевым Киевского народного календаря книжный магазин в количестве 6000 экземпляров», а Олексій Хомич зобов'язувався «по мере продажи означенной книги вносить вырученные деньги по истечении каждых двух месяцев» і «в видах распространения книги г. Грушевского печатать об ней объявления в своих изданиях в «Календаре» и «Друге Народа», а также в столичных газетах»[138]. Надалі ця угода неодноразово продовжувалась. До видання книги також був залучений відомий київський видавець С. В. Кульженко[139]. Архівні матеріали свідчать про широке налагодження ділових зв'язків з багатьма містами Російської імперії з метою розповсюдження написаних Сергієм Грушевським підручників. Про те, якої ваги надавав Сергій Федорович книжковій справі, свідчить створення ним у Ставрополі складу своїх видань (про це видно з його листа з текстом на бланку: «Главный склад изданий С. Ф. Грушевского

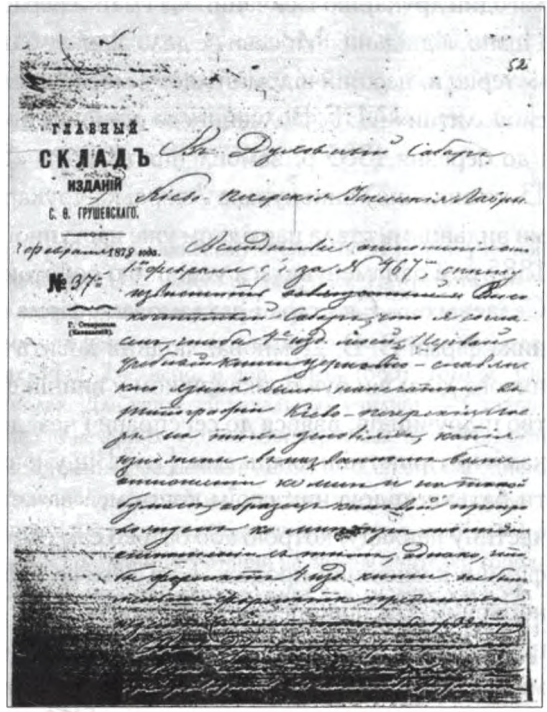

Лист С. Ф. Грушевського до Духовного собору Києво-Печерської лаври про чергове перевидання підручника «Первая учебная книга церковно-славянского языка». 1878 р.

[136] Там само, спр. 2, арк. 1.
[137] Там само, арк. 5.
[138] Там само, спр. 2, арк. 12.
[139] Там само, арк. 41, 42.

[...] г. Ставрополь (Кавказский)»[140]. Аналіз справ показує, що в лаврській друкарні вийшло не менше тринадцяти видань «Первой учебной книги...», але Лавра «ставала все дорожчою і тяжчою на замовлення»[141], і автор почав вивчати можливості співпраці з московськими видавцями, які пропонували вигідніші умови[142].

Нагода побувати в Москві з'явилась 1882 р., коли Сергій Грушевський взяв відпустку для здійснення тривалої подорожі в супроводі дружини Глафіри Захаріївни й дітей — Михайла, Ганни й Олександра, щоб таким чином якось відволікти всіх від недавньої страшної втрати — смерті трьох дітей — Захара, Федора й Марії. Тоді він «згодив друкарню Волчанинова і мав тепер нагоду приглянутись її роботі на місці»[143]. Певно, відвідання Москви не дало відразу бажаних наслідків, бо, як показують архівні матеріали, перший відомий лист з московської «Конторы типографии, литографии и словолитни» М. Г. Волчанинова прийшов до Сергія Федоровича 7 серпня 1885 р.[144], і до березня 1885 р. замовлення на друк «Первой учебной книги...» (то було вже 13-те видання) виконувала Лаврська друкарня. Очевидно, співпраця з московськими видавцями стала наслідком уже наступної поїздки до Москви, що відбулася влітку 1885 р. й ознаменувалася успішною роботою з видавництвом «Наследники братьев Салаевых». «Ся стара і рекламована фірма перейшла тоді до зятя останнього власника фірми В. В. Думнова, людини досить мало приготованої до книжково-видавничого діла: він був прикажчиком у винній фірмі. Але, діставши в посагу видавництво підручників, взявся до сеї справи і незадовго показав, що може торгувати книжками не гірше, ніж пляшками. [...] Він умовився з батьком на тім, що буде друкувати батьків підручник своїм коштом, і за авторський гонорар буде віддавати певну частину накладу, котрою або батько сам розпоряджатиметься, або віддаватиме їх же фірмі в комісійний продаж. Сей договір здіймав з батька друкарські клопоти і був корисний для поширення підручника, що з року на рік розширяв свою клієнтелю і почав приносити батькові досить значний і постійний дохід»[145] — розповідають «Спомини». Згодом Сергій Федорович почав замовляти підручник Московській синодальній друкарні, яка видавала його 100-тисячними накладами. У 1901 р. вийшло 30-те видання «Первой учебной книги...»[146], яке вже виявилося посмертним, і коротким підсумком стали синові слова з некролога: «Зложена ним ще в початках 1870-х років книжка для научання слов'янській мові зісталася досі найбільш уживаною в народніх школах і розійшлася в сотнях тисяч примірників»[147]. І хоч він дода-

---

[140] Там само, арк. 52.
[141] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 119.
[142] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 2, арк. 180–180 зв.
[143] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 119.
[144] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 2, арк. 331.
[145] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1992.— № 2.— С. 121.
[146] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 2, арк. 228.
[147] Там само, спр. 1, арк. 26–29 зв.

вав, що «практична робота педагогічна не давала йому змоги писати частіше і більше»[148], зауважимо, що, крім «Первой учебной книги церковно-славянского языка», у творчому доробку Сергія Федоровича були й інші навчально-методичні посібники[149]. У пізнішому листуванні згадувалися також «Прописи»[150].

Відомо також, що С. Ф. Грушевський виступав з публікаціями в кавказьких газетах. Із заголовків бачимо, що вони переважно були присвячені враженням від відвідання поселень та місцевих шкіл у Терській області, навчанню школярів навичок сільського господарства, а також містили матеріали адміністративного характеру[151].

Показово, що і в книговидавничій діяльності Сергій Федорович став для сина найвищим авторитетом і прикладом для наслідування: «На взірець батькової канцелярії, я заводив собі своє особисте діловодство, збирав різні папери, вів рахунки своїм маленьким капіталам, писав місячні рахунки своїм росходам і приходам, про-

---

[148] Там само.

[149] *Грушевский С.* Руководство к обучению церковно-славянскому чтению по «Первой учебной книге церковно-славянского языка». С приложениями: 1) Словаря непонятных, употребительнейших церковно-славянских слов, встречающихся в евангелии и в современных церковно-богослужебных книгах и 2) Краткого извлечения из грамматики церковно-славянского языка нового периода. Для учащихся в начальных народных училищах. Изд. 2-е, испр. и доп. Киев, 1883; *Його ж.* Об обучении взрослых в вечерних и воскресных школах. Для учителей начальных училищ.— Ставрополь (Кавказский), 1876; *Його ж.* О воскресных и вечерних школах для взрослых. Для учителей начальных училищ, а также для учреждений и лиц, заинтересованных делом начального народного образования. 2-е изд.— Киев, 1876; Сборник законоположений и правительственных распоряжений, относящихся до низших и начальных училищ, а также до учреждений и лиц, имеющих связь с названными училищами. С приложениями правил и программ испытания на звание учителей городских, уездных и начальных народных училищ. Настольная справочная книга для директоров и инспекторов народных училищ, для училищных советов, для городских и земских управлений [и проч.]. Собрал и издал директор народных училищ Грушевский Сергей Федорович.— Ставрополь (Кавказский), 1876.

[150] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 2, арк. 242.

[151] *Грушевский С.* Ведомость о сельскохозяйственных занятиях при училищах дирекции народных училищ Терской области за время с 1 августа 1896 года по 1 августа 1897 года//Циркуляры по управлению Кавказским учебным округом (Тифлис).— 1897.— № 11.— С. 1028–1035; *Його ж.* Ведомость о сельскохозяйственных занятиях при учебных заведениях Терской дирекции с 1 августа 1894 года по 1 августа 1895 года//Циркуляры по управлению Кавказским учебным округом (Тифлис).— 1895.— № 12.— С. 1224–1239; *Його ж.* Ведомость о сельскохозяйственных занятиях при учебных заведениях Терской дирекции народных училищ с 1 августа 1898 года по 1 августа 1899 г. //Циркуляры по управлению Кавказским учебным округом (Тифлис).— 1900.— № 12.— С. 1404–1423; *Його ж.* От дирекции народных училищ Терской области//Северный Кавказ (Ставрополь).— 1894.— 24 апреля.— № 32.— С. 2–4; *Його ж.* Наблюдения и заметки//Терские ведомости.— 1898.— 6 декабря.— № 144.— С. 2. (К открытию школ в Кабарде); *Його ж.* Об упадке станичных хозяйств//Терские ведомости.— 1897.— 8 января.— С. 2–3; *Його ж.* Станичные впечатления и заметки: (Ст. Прохладная)//Терские ведомости.— 1896.— 22 ноября.— № 136; *Його ж.* Усовершенствованные сельскохозяйственные орудия и машины в Терской области//Терские ведомости.— 1896.— 30 октября.— С. 2; 1 ноября.— С. 2; 15 ноября.— С. 2.

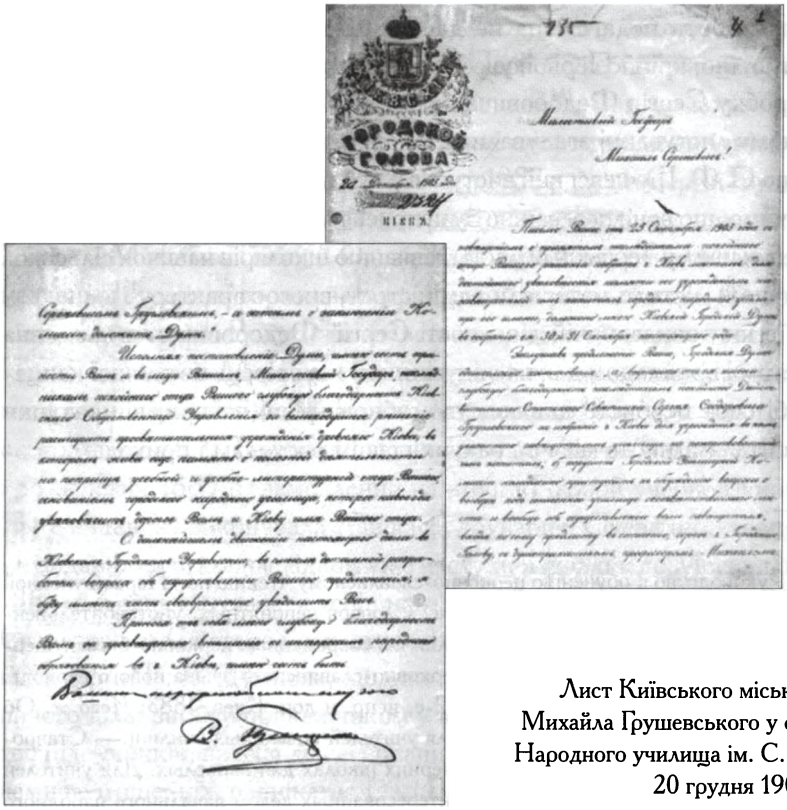

Лист Київського міського голови до Михайла Грушевського у справі заснування Народного училища ім. С. Ф. Грушевського. 20 грудня 1903 р.

шнуровані і скріплені печатками. Такі марні точки приложення шукала моя хлоп'яча енергія. Але найбільше все-таки зацікавлення з батькової діяльності в мені будила книгарська і видавнича сфера, звідки веде свій початок моє замилування до сього діла, яке зісталось, може, найбільшою і найтривкішою пасією всього мого життя»[152],— писав Михайло Грушевський.

Упродовж багатьох років своєї наукової та громадянської діяльності Грушевський-молодший опублікував безліч книг, завдяки його зусиллям постало немало книжкових видавництв. Одне з них, засноване Михайлом 1911 р., носило ім'я Сергія Федоровича — в пам'ять про видавничу активність батька[153].

Навіть після своєї смерті Сергій Грушевський служив народній освіті. У складеному у 1892 р. заповіті він розпорядився частину його капіталу «употребить на открытие или в г. Киеве, или в г. Владикавказе одного начального мужского безплатного училища в ведомстве народного просвещения моего имени, причем часть определяемого мною на этот предмет капитала должна быть употребляема на постройку

---

[152] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 11.— С. 126.

[153] *Панькова С.* До витоків материнського роду Михайла Грушевського//Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції.— К., 2002.— Випуск 2.— С. 52.

Народне училище
ім. С. Ф. Грушевського.
Фото 1910-х рр.

дома под училище или на покупку для него дома, а остальные (из ста тысяч) деньги должны быть положены на вечные времена в Государственный Банк с тем, что проценты с капитала должны идти на жалованье законоучителя и учителя, на библиотеку и учебные пособия и на содержание дома и прочие расходы в размере штата начального училища Министерства народного просвещения, а остатки процентов должны: в размере одной половины приобщаться к капиталу для его увеличения, а другая половина их должна употребляться на снабжение беднейших учеников училища одеждою и обувью и учебными пособиями, по постановлению совета училища»[154]. З-поміж цих двох міст Михайло Грушевський, який був духівником заповіту, обрав Київ, про що й повідомив у жовтні 1903 р. Київського міського голову.

Згодом було погоджено й місце будівництва (800 кв. саж.) на Петропавлівській площі на Куренівці — місцевості, де компактно мешкало незаможне корінне населення[155]. Проект будівлі училища Міська дума доручила головному архітекторові міста Е. Брадтману, але, на вимогу Михайла Грушевського, фасад виконав у раціоналістичному варіанті українського модерну славетний архітетор Василь Кричевський (можливо, у співпраці з Фотієм Красицьким). Влітку 1909 р. серед київських підрядчиків були проведені конкурсні торги, а 1910 р. розпочалось будівництво. Триповерхова будівля училища була розрахована на 600 учнів, включала 17 класів, бібліотеку, їдальню, кабінет лікаря, актовий зал тощо[156]. Навчання передбачалось безплатним. На урочистому освяченні 26 грудня 1911 р. були присутні генерал-губернатор Південно-Західного краю Ф. Ф. Трепов, київський губернатор, міський голова та інші[157].

---

[154] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв.—20.

[155] Там само, спр. 37, арк. 8.

[156] *Ковалинський В.* Духівниця педагога//Пам'ять століть.— 1996.— Ч. 2.— С. 93–96.

[157] Протягом 1911–1914 рр. та з 1915 р. до встановлення радянської влади училище носило ім'я С. Ф. Грушевського. У роки І Світової війни у приміщенні училища було також розташовано приту-

С. Ф. Грушевський. Петербург. 1896 р.

Не так вже й важко уявити ту подію. Мабуть, влада намагалась надати їй казенного ідеологічного пафосу Російської імперії, а фундатор школи мав подаватись не інакше, як подвижник «самодержавия, православия и народности». Враження про повну ідилію в стосунках Сергія Федоровича з царизмом може скластися і при читанні послужного списку. Дійсно, царська влада довірила йому організацію народної освіти Ставропольської губернії та Терської області. Як лояльний і старанний державний чиновник, він пройшов шлях від титулярного радника (1872)[158] до дійсного статського радника (1884)[159]. За «отлично-усердную» службу був пожалуваний орденами Св. Станіслава 2 ступеня (1871)[160], Св. Анни 2 ступеня (1874)[161], Св. Володимира 4 ступеня (1878)[162], Св. Володимира 3 ступеня (1880)[163] і Св. Станіслава 1 ступеня (1891)[164]. Додамо ще й дворянство. Непряме свідчення того знаходимо і в листі Глафіри Захаріївни від 18 жовтня 1891 р.: «Помнишь, как-то Папа хотел приписаться в дворяне, но почему-то это дело остановлено, а теперь начитали в газетах, что требуется, кто выслужил, чтобы записаться, а то потребуют объяснение, почему не приписался»[165].

лок і протезні майстерні, які в червні 1915 р. відвідала імператриця Марія Федорівна. На поч. березня 1917 р. на пропозицію Михайла Грушевського Міська дума запровадила в училищі навчання українською мовою. У 1929 р. тут відкрилась середня школа № 14, у 1988 р. — навчально-виробничий комп'ютерний центр Мінського району, а з вересня 2000 р. — Економічний факультет та Інститут підвищення кваліфікації Академії муніципального управління. У результаті пожеж 1912 р., громадянської та II Світової війн і ремонту 1970-х рр. пам'ятка зазнала змін, ремонт 2000 р. повернув їй історичний вигляд. Будівля занесена до Зводу пам'яток історії та культури України. До 130-річчя з дня народження Михайла Грушевського у вересні 1996 р. на її фасаді відкрито меморіальну дошку. Міститься на вулиці Фрунзе, 164.

[158] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 18 зв.

[159] Там само, арк. 20 зв.

[160] Там само, арк. 17 зв.

[161] Там само, арк. 18 зв.

[162] Там само, арк. 19 зв.

[163] Там само, арк. 19 зв.—20 зв.

[164] Там само, арк. 21 зв.

[165] Там само, спр. 278, арк. 144 зв.

Через багато років Михайло Грушевський, аналізуючи цілком об'єктивно батькову діяльність як очевидець, історик і громадянин, зазначав, що «батькові припала невдячна роль провадити нові русифікаційні обмеження в [...] інорідних школах,— робота, яка йому була дуже не по душі, але котру як лояльний урядник він мусів покірно виконувати і не подавати виду, що він її осуджує. Скільки б не вносив він від себе лагідності в її проведення, вона не могла не викликати невдоволення і в громадянстві інороднім, взагалі в ліберальнім (як би там не було з ним слабо), і тут, очевидно, лежала причина, що батько став непопулярним в певних громадських кругах, придбав репутацію службиста і формаліста, і се відпихнуло й знеохотило його від зв'язків з сим громадянством»[166]. Але чи з такого батька — вірнопідданого царського чиновника — брав приклад його син Михайло? Чи був інший Сергій Федорович?

«ВІРОЮ І ЛЮБОВ'Ю»

Ми вже знаємо про його тридцятирічну невтомну діяльність на ниві народної освіти. «Спомини» та листування розповідають також про світогляд справжнього Сергія Грушевського. Не будемо суворо судити, коли він не завжди міг його явити (зрештою, для такого «суду» люди з нашого покоління, як із багатьох минулих, за невеликими винятками, не мають жодного морального права). Адже йому довелося працювати за реакційного режиму, що створював і відповідні «умови шкільної політики, до яких батько мусів волею чи неволею порівнюватись»[167], коли «на сю шкільну справу, котрій батько звик віддавати себе цілком, російська реакція кидала все густішу тінь,— пояснював Михайло Грушевський і продовжував далі: — Під егідою[...] Побєдоносцова [...] адміністріція почала форсувати конфесійну, так звану церковно-приходську школу коштом школи світської. Як відомо, сей представник найчорнішої реакції вважав освіту явищем шкідливим, і против світської, так званої міністерської школи — працею педагогів 1860—1870-х років поставлену справді досить раціонально, рекомендував вертати до добрих старих часів, коли сільська школа під проводом дячка не стільки вчила дітей, скільки підучувала їх помагати сьому «бакалярові» в церкві на крилосі — співати, читати і свічки носити. Синод натискав на архієреїв, архієреї на попів, щоб вони намовляли громади заводити замість шкіл світських школи церковні, а де не можна було сього добитися — заводити церковні школи паралельні. Священикам се здебільшого дуже мало подобалось: був се для них зайвий тягар, що не приносив ніякого зиску, мало між попами або псаломщиками знаходилось таких амбітників, що для кар'єри або для церковного престижу хотіли б прикладати для того свою працю, і в більшості сі церковні школи існували тільки на папері, а на випадок інспекції оборотні попи «позичали» собі учеників з місцевої

---

[166] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 143—144.

[167] Там само.— С. 143.

світської школи і діставали подяку за гарні результати. Батько — довгою працею витя[г]нувши народну школу з такого мізерного стану, був обурений сими планами на її деградацію. Він прикладав всі старання, щоб навіть в ролі «законоучителів» відставити попів від церкви [від школи.— *Авт.*], з огляду на їх крайнє недбальство і нахил до інтриг, і передати їх обов'язки учителеві. Він безоглядно критикував сі плани і агітував против сих церковних шкіл, не спиняючись перед конфліктами з архиєреями, начальниками області і неласкою самої шкільної округи»[168].

Як бачимо, в тих умовах освітянин Грушевський робив усе можливе для забезпечення належної якості шкільництва. Ми пам'ятаємо, що поміж причин, що змусили його залишити Ставрополь, були напружені стосунки з архієреєм. Родинне листування свідчить, що і з владикавказьким панотцем вони були далеко не ідилічними: «А у нас тут что-то очень неладно творится с архиереем. Ездил он по епархии и Папа поехал к нему навестить его. Он Папу встретил с такими претензиями, что в школах пение не учат, не устраивают хоров в церкви и проч[ее]»[169],— розповідала 8 серпня 1891 р. Михайлові Глафіра Захаріївна.

Поза сумнівом, Сергій Федорович був щиро віруючою людиною. Про це незаперечно свідчить і родинне листування. «В понедельник, 22 окт[ября], я возвратился из поездки для ревизии нездоров: сильно простудился в дороге, испытал лихорадку, кашлем разбило грудь. Посидев в комнате, [...] я значительно поправился, хоть и не совсем. Побывай, голубчику, у Великом[ученицы] Варвары, подай записочку о здравии меня и семейства с приложением коп. 20, поставь свечу пред ракой угодницы Божией — целительницы недугов — и во время молебна положи, голубчику, за меня земной поклон»[170],— писав він Михайлові до Києва 26 жовтня 1889 р. У його листах неодноразово зустрічаємо звернення до Бога, благословення синові. «Да будет же в твоем деле воля Божия благая и праведная и да будет Господь с тобою на всяком месте и на всяком пути, им же пойдеши, да утвердит нозе твои, да не поткнешися и да сохранит тя от всякого зла»[171] — так восени 1893 р. благословляв батько Михайла Грушевського на багаторічну працю в Галичині.

Сергій Федорович не був релігійним фанатиком, та все ж однозначно підтримував православну церкву і при нагоді виявляв їй грошове сприяння: «У нас архиерей был в гостях, просил помочь ему устроить общину, для которой город отвел три дес. земли, [...] и часть материалов уже есть. Папа изъявил согласие пожертвовать толику. А церковь там будет во имя Покрова Пресв[ятой] Богородицы»,— читаємо в листі Глафіри Захаріївни до Михайла, написаному 18 жовтня 1891 р.[172] Принагідно зауважимо, що прихильність до православ'я не перешкоджала йому виказувати свою

---

[168] Там само.— 1992.— № 2.— С. 119–120.

[169] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 125 зв.

[170] Там само, арк. 2 зв.

[171] Там само, арк. 465.

[172] Там само, арк. 143 зв.

повагу і підтримку щодо уніатів — галицьких українців, про що йтиметься далі. І все ж у своїй родині Сергій Грушевський був досить принциповим: «Не забывай, что дети твои, если Бог пошлет, должны быть той веры, той народности, к какой принадлежишь ты, твои родители, весь род наш. Как русский подданный, обязанный повиноваться законам твоего отечества, ты не в праве дать обязательство крестить детей своих в унии, если бы даже хотел этого»[173],— писав Сергій Федорович синові до Львова 4 травня [1896 р.]. І дійсно, вже набагато пізніше, після народження доньки Михайла і Марії Грушевських — Катерини, він, за словами дружини, був «огорчен тем, что наша внучка крещена не православным священником» (1.08.[1900])[174]. Ймовірно, що вирішальним мотивом у позиції Грушевського-батька була не казенна «ідейність»; очевидно, тут виступала повага до давніх традицій свого роду.

Онука Сергія Федоровича — Катерина Грушевська. Львів. 1901 р.

Віруючи в Бога, Сергій Федорович водночас не поділяв важкої казенної клерикальної показушності Російської імперії, підтвердження чого також знаходимо в «Споминах»: «Як відомо, в християнській доктрині від самого початку боролися два напрями: оден більш ліберальний «духовний», зв'язаний з іменем апостола Павла, що клав вагу і натиск на те, щоб людина перейнялась християнським світоглядом, «вірою і любов'ю», а, мовляв, обряд і виконування завітних приписів закону — се річ маловажна і необов'язкова, — і напрям, одідичений від юдаїзму, від старої синагоги — що настоював на виконанню сих законних приписів як речі обов'язкової для християнства, [...] на їх погляд, воно занадто розпускало волю людини, його потяги і бажання; вони вважали потрібним дисциплінувати людину твердими категоричними вимогами, непохитними імперативами і хилилися більш або менш свідомо в бік старозавітного юдейського ригоризму і обрядовості. Так було з [...] пуританізмом і з великоруським старовірством. Батько мій твердо стояв за духовний, ліберальний напрям, і я з ним в теорії був солідарний. Я твердо приймав гадки Костомарова, що обрядовий ригоризм — се прикмета великоруської народньої вдачі, українська ж відкидає обрядовий формалізм і казуїстику»[175].

---

[173] Там само, арк. 389 зв.

[174] Там сам, арк. 518 зв.

[175] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1992.— № 3.— С. 136.

Можна додати, що остання є не просто українською, а суто європейською за своїм раціоналізмом, прагматизмом і стриманістю. Саме таку вдачу і духовність поведінки виховував Сергій Грушевський у сина: «Прося у Господа покрова от всякого зла и помощи на все благое, нужно всячески и самому беречься от первого и стремиться к последнему, творя все с разумом и разсуждением и соблюдая во всем, даже в делании добра, в молитве, посте, труде честном и под[обном] строгую и разумную меру и мерность. Только при этих условиях можно сохранить и укрепить здоровье тела и духа, благоуспешествовать во всем, быть угодным Богу и человекам, спасти себя и быть полезным ближним. В сем пути и направлении да укрепит тебя благодать пресвятого Духа»[176], — благословляв він Михайла в листі за 13 січня 1887 р.

«ДО УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА ВІН СТАВИВСЯ З СИМПАТІЄЮ І ЗАРАЗОМ З ПЕВНИМ СТРАХОМ»

Дійсно, першим і найголовнішим наставником для Михайла Грушевського був Сергій Федорович. Саме він посіяв у синовій душі зерна українства. Наявний джерельний матеріал допомагає проаналізувати світогляд Грушевського-батька, зрозуміти його вплив на становлення в синові Великого Українця.

Все його життя пройшло на тлі поневолення рідного краю, поза імперським законом виявлялось рідне і дороге, невід'ємне від багатовікових традицій української культури. Власне, саме поняття «Україна» було під забороною і замінялось, у кращому разі, офіційно дозволеним «Малороссия», а пізніше і просто — «Юго-Западный край», як уособлення несправжності, безперспективності, безправ'я і меншовартості. Абсолютна більшість українського населення належала до жорстоко визискуваного, безправного і неписьменного селянства. Для решти будь-які вияви поваги до свого народу, культури чи мови несли небезпеку звинувачення в «мазепинстві», «хохломанстві» тощо (таких ярликів, як відомо, було немало). То ж обиватели, здебільшого, намагались не показувати світові своє «компрометуюче» «малоросійське» походження, а то і взагалі забути про нього якнайскоріше, викинути з душі, як непотріб.

Для Сергія Грушевського ті умови були суворою дійсністю. Вони накладали свій відбиток і на його життя, з ними доводилося рахуватись. Згодом він розповість синові про неприємну історію, котру замолоду «мав у Києві, приїхавши з села припадком в вишиваній сорочці й сіряку з відлогою від дощу, і з сього приводу попавши в підозріння в «хохломанстві»[177]. Він виріс на селі в суто українському оточенні, а здобувши освіту, не втратив поваги й любові до культури свого народу. Про це дізнаємося від його сина: «Українську стихію народну любив щиро. Пісень знав силу і

---

[176] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 14.

[177] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 118.

співав їх гарно — замолоду мав гарний тенор, співав в академічнім тріо. Любив взагалі українську пісню незвичайно — як весь той гурток, де він обертавсь»[178].

Водночас колоніальна дійсність не могла не впливати на свідомість і поведінку. «До українського слова він ставивсь з симпатією і заразом з певним страхом, очевидно, під впливом балачок в київських «серйозних» кругах про «хохломанство»[179],— аналізував батькові спогади Михайло Грушевський. Сергій Федорович «декламував [...] кілька уривків з «Катерини» й «Гайдамаків», здається, також з «Енеїди», і тим кінчилась його причетність до української літератури. Але й до всякої іншої літератури не виявляв він ніякого інтересу — хоч і викладав якийсь час «русскую словесность»[180]. Мабуть, через те й зустріч з Шевченком (схоже, що вона відбулася завдяки вже відомому нам Юхимові Ботвиновському — двоюрідному братові Сергія Грушевського) на той час «не зробила на нього особливого враження» [181]. Хоч значно пізніше Грушевський-освітянин вважатиме за необхідне вивчення українською малечею Кобзаревої творчості.

Про організований визвольний рух серед української інтелігенції на той час годі було й говорити, хоча в оточенні Сергія Федоровича «була певна тиха фронда проти російського уряду»[182] — провісник майбутніх змін. Та все ж, як підсумовував учений, на той час «до справжньої політики мали справжній жах, як до джерела всяких бід»[183].

Таким був замолоду Сергій Грушевський — типовий представник тогочасної нечисленної української інтелігенції Києва. Якби він залишився на Батьківщині, то, очевидно, світоглядно розвивався б відповідно до тих процесів, що зароджувалися в її передових колах — саме київські ровесники, а багато в чому й однодумці Сергія Федоровича створили Стару громаду. Та доля вирішила інакше, і переїзд на Кавказ, фактично, обірвав таку можливість.

Проте і на чужині він залишався, за оцінкою сина, «при сильних, хоч і стихійних українських симпатіях»[184]. Відірваність від рідного краю, наймовірніше, загострювала в нього, як і в його сина Михайла, ностальгійні почуття. Саме ці почуття, разом із властивою Грушевським симпатією до селянства і гуманістичною традицією, помноженою на здобуту в Києві освіту, внутрішньо скеровували діяльність Сергія Федоровича на далекому Кавказі. «Він умів себе поставити і з учительством, і з великою публікою, умів промовити до селян — особливо в громадах українських. Без сумніву, його енергію підіймала сильно ся обставина, що між громадами були й ук-

---

[178] Там само.
[179] Там само.
[180] Там само.
[181] Там само.
[182] Там само.
[183] Там само.
[184] Там само.— С. 135.

раїнські. Він тужив за Україною, за українським народом і словом, і чув себе дуже приємним в українських селах, де міг поговорити з селянами по-українськи. З особливою охотою він культивував і українську пісню по школах[185],— розповідав Михайло Сергійович, а згодом додавав: — Зложилась репутація, що «директора» можна взяти за серце гарячим виконанням української пісні шкільним хором, і на се покладали особливу увагу учителі й учительки, навіть в громадах великоруських»[186].

Як ми вже знаємо, царська влада все ж допускала на Кавказі існування шкільництва мовами місцевих народів. Натомість, хоч «половина тутешніх сіл були українські»[187] про українські школи не могло бути й мови — згідно з сумнозвісно-великодержавним «Не было, нет и быть не может». За тих умов лише відчайдушні «поодинокі голоси педагогів, які висловлювалися за раціональністю научання українських дітей українською мовою, відзивалися при нагоді, коли-не-коли,— але як реальне домагання воно ще не встигло стати»[188],— засвідчував учений. Тож «чималу сенсацію пізніше зробило, коли харківське земство стало випу[с]кати повісті Квітки, і батько офіційно запитав, на яких умовах могло б воно продати більшу скількість свого видання для шкільних бібліотек? В тих глухих і незвичайно тяжких для українства часах така можливість, щодо бібліотек народних шкіл ніде українська книга не могла не викликати сенсацію в українських кругах — але спровадити сих книжок, здається, не прийшлось!»[189].

Родинне листування Грушевських також підтверджує, що Сергій Федорович усвідомлював необхідність українського шкільництва, бо саме рідною мовою найлегше дійти дитячих душ. Яскравим прикладом того став його лист до Михайла від 7 березня 1890 р. з відгуком на статтю «Школа и Шевченко», що була надрукована «в № 8 «Школьного обозрения», общепедагогич[еской] газеты, издав[аемой] в Одессе неким Гусаренко»[190]. У статті, як розповідає Сергій Грушевський синові, була «проведена довольно основат[ельно] мысль, что было бы несомнен[но] полезно и потому желательно издание хрестоматии из произвед[ений] Т. Шевченко и что по случаю наступления «Шевченковых дней» 25—26 февр[аля] и следовало бы серьезно подумать об издании названной хрестом[атии], к[ото]рая д[олж]на быть представлена в учен[ом] ком[итете] М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения] и должна быть одобрена. Нельзя не согласиться с автором статьи [...] но дело в том, что на малоросс[ийском] языке Мин[истерство] Н[ародного] П[росвещения] не м[оже]т одобрить, хорошего же перевода, к[ото]рый хоть отчасти звучал бы малороссийск[ому] детяти родным, близким сердцу и [слово нерозб.] для него нет, [в слу-

---

[185] Там само.— С. 126.

[186] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1992.— № 2.— С. 119.

[187] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 143.

[188] Там само.

[189] Там само.— 1992.— № 2.— С. 119.

[190] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 79—79 зв.

чае] топорн[ого] же перевода поэтич[еских] образов художест[венных] картин поэма не будет достигать цели,— продовжував Грушевський-старший і робив далі рішучий висновок,— уж ежели читать в школе в Малор[оссии] что-либо из Шевч[енко], то непременно читать на языке малоро[ссийском], иначе цель чтения не будет достигаться»[191].

Як бачимо, отриманий на українській землі заряд старанності та патріотизму Сергій Федорович зберіг на все життя. Батьків світогляд позначився і на молодому поколінні Грушевських. Про це згодом однозначно заявив Михайло Сергійович: «Під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язанне до всього українського — мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усьвідомило ся національне українське почутє, піддержуване лєктурою, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі далекої «вітчини», і контрастом чужоплеменної й чужомовної «чужини»[192].

Батьків вплив творив вдачу і світогляд Михайла від самого початку його свідомого життя. Описуючи ті перші роки в Ставрополі, де Грушевські наймали помешкання в купця Дячкова, вчений згадував: «Особливо багато проводив я часу з батьком. Здається, з самого переходу до дому Дячкова перейшов з батьком до осібної кімнати, і з сього часу уставилась тісна зв'язь моя з батьком, в котрій я прожив всі дальші роки, і вона мала величезний вплив на формування мого характеру. [...] Особливо зимовими вечорами ми провадили багато часу разом. У нас завівся звичай молитись разом, довго, із смаком, з колонника, з котрого ми вичитували молитви, поки не навчились їх напам'ять. Батько оповідав мені з свого життя всяку всячину, особливо спомини з Лісників і Києва. Я вчився від нього українських пісень, котрі він любив співати, акомпануючи собі на фортепіяні, що стояло в залі. У нього був доволі приємний тенор, і се для нього було найкращим спочинком — поспівати собі з власним акомпанементом, котрий він собі підбирав. Нарешті — він вводив мене в круг своїх нинішніх інтересів, своїх шкільних справ і планів. Він вкладав в мене всього себе»[193]— так розповідав Михайло Грушевський про батьків вплив на нього в ранні роки. «Коли я став підростати,— продовжував він,— я пам'ятаю різні святочні церемонії, котрі батько заховував на Різдво при святочній вечері — я став надавати їм вагу з тим, як у мене почало розвиватись національно-романтичне почуття, і я старався можливо культивувати все українське «на чужині» — вчився колядок і різних обрядів. Батько в тім ішов мені назустріч і мене дуже зв'язувало се відношення до української стихії як до святого огню, який належить підтримувати в домі, в його святая святих, не висуваючи на очі чужинців»[194].

---

[191] Там само.

[192] *Грушевський М.* Автобіографія, 1906 р.//Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.— К., 1992.— С. 198.

[193] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 124–125.

[194] Там само.— С. 132.

Тож на чужині родина Грушевських продовжувала залишатись часточкою України, та й мова українського народу там не була чужою. Вона інколи проривається на сторінки родинного листування, щоб забриніти у вигляді народного прислів'я чи просто того, що зветься українізмами. «Одно только нехорошо — надо быть постоянно на стороже против товарищей, надо следить за каждым словом, а то скажешь что-нибудь простое и обыкновенное, а станут над тобой смеяться»[195],— ділився з батьками Михайло Грушевський після вступу до Тифліської гімназії. Схоже, що «простое и обыкновенное», яке злітало із синових вуст, було українською мовою. Та все ж загалом в родині Грушевських явно панувала російська мова. Так, Михайлові Сергійовичу, за його ж виразом, «зрідка тільки доводилося чути українську мову, головно як доводилося жити в Сестренівці»[196].

У гімназичні роки (1880—1886) величезного значення для становлення патріотичного світогляду юного Михайла набув зроблений батьком «дуже доречний подарунок, що мав великий вплив на дальший напрям моїх інтересів: він виписав мені «Київську старину» за перший рік, 1882, і запренумерував на наступний, 1883. Фундатором видавцем і першим редактором «Київської старини» був Феофан Гаврилович Лебединцев, холмський шеф мого батька. [...] Довідавшись про видання «Київської старини», батькові, видко, скортіло підтримати видавництво колишнього «сослуживця», як тоді говорилось, він виписав при кінці 1882 р. повний річник і тим зробив мені величезну приємність, і, може, не передбачаючи того, витичив дорогу моїм дальшим заняттям»[197].

Грушевський-старший і далі сприяв розвиткові патріотичної свідомості сина, згодившись, «мабуть, десь всередині 1883 року [...] на сміливий по нашим тодішнім поняттям крок — замовити деякі книжки в книгарні Ільницького за каталогом. При нашій цілковитій ізоляції від українського життя не мали ми ніякої міри того, що можна і чого не можна, що допустиме, а що небезпечніше під тодішніми гаслами заборони українського слова; два роки пізніше покійний дід Захарій, побачивши у себе в Сестринівці в моїй скриньці куплені в українських книгарнях українські книжки, дуже серйозно в моїй присутності запитав мого батька, чи се за його відомом я тримаю такі книги і чи він позволяє мені такі — розумій небезпечні! — маніфестації? При загальній стриманості і великій делікатності діда треба було розуміти, що він був дуже серйозно заклопотаний такими моїми небезпечними вчинками. Тому й кажу, що виписка українських книг з київської книгарні за свіжим каталогом, розісланим при такім благонадійнім, журналі як «К[иївська] старина» 1882 р., була в наших очах доволі таки рискованим кроком у безвість, і я був гордий, коли батько дав мені на се згоду. [...] Я читав і перечитував їх сам, читав на голос батькові; ми ласували в

---

[195] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 9, арк. 1—2 зв.

[196] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 125.

[197] Там само.— С. 119—120.

його чулих сентиментальних образах українського життя, наївнім націоналізму, теплих почуттях до українського народу, села, народної поезії»[198].

Чи свідомо Сергій Грушевський виховував сина українським патріотом? Мабуть, лише до певної міри. З усього вищенаведеного бачимо, що його ідеалом була освічена, культурна людина, яка любить Бога та людей, не цурається рідного народу і прагне допомогти йому вийти зі спричинених царською неволею неуцтва і злиднів (чим він мало відрізнявся від решти української інтелігенції). Душа його рвалася все найдорожче і найсокровенніше передати своїм нащадкам. Але батьківська відповідальність за долю родини і майбутнє дітей змушувала до обережності. А тому Грушевського-батька почало тривожити ним же закладене синове щире захоплення українством, яке в умовах колоніального режиму не віщувало нічого доброго. То була трагедія освічених кіл підросійських українців, яких обставини змушували уникати рідної мови — як на людях, так і в родині, щоб не наражати дітей на небезпечне українство (без нього їм «житиметься легше»), оскільки рідна мова в очах влади теж була «крамолою».

На те, що така доля не оминула й родину Грушевських, вказують, зокрема, листи до Михайла від його сестри Ганни та молодшого брата Олександра. «Вчера получили письма от Гриши[199], пишет он на малороссийском языке и єтим меня очень смутил(?), ибо я на єтом языке ответить ему не могу»[200],— розповідала Ганна Михайлові в недатованому листі. Про те, що причиною поганого володіння рідною мовою була не тільки відірваність від Батьківщини, бачимо з листа Олександра Грушевського. Натхненний прикладом старшого брата, 14-річний Сашко ділився 15 вересня 1891 р. з ним найсокровеннішим: «Брате Миша! Дай Біг тобі щастя та й долі на тім великім шляху до щастя свого народа. Дай Біг, щоб сповнились твої бажання, з котрих я декотрі знаю, і я бажаю буть таким же, як й ти, і одного [я] духу з тобою і [хочу] вмісті робити на пільгу [користь.— *Авт.*] свого народу [...],— а далі позмовницьки просив: — Та не пиши мені українською мовою, як побачимо[сь] — тоді будемо говорити» [201]. Іншим разом, маючи на увазі якийсь з попередніх листів, підліток, вибачався за те, «що то[го] раз[у] писав російською мовою», а далі пояснював: «Та мені здається, що буде треба писати по-російськи, бо се не дуже сподобається батькові та й матері» (1891 р.)[202].

Є й інші свідчення такої батькової (про матір буде інша розповідь) перестороги — перестороги, прямо скажемо, запізнілої, оскільки посіяна раніше ним самим в синовій душі любов до України вже дала потужні сходи і зажила самостійним жит-

---

[198] Там само.— С. 124.

[199] Йдеться про двоюрідного брата — Григорія Івановича Грушевського (1865–бл. 1933).

[200] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 42 зв.

[201] Там само, спр. 280, арк. 10. Тут і далі О. Грушевського цитуємо з урахуванням українських граматичних норм.

[202] Там само, арк. 11.

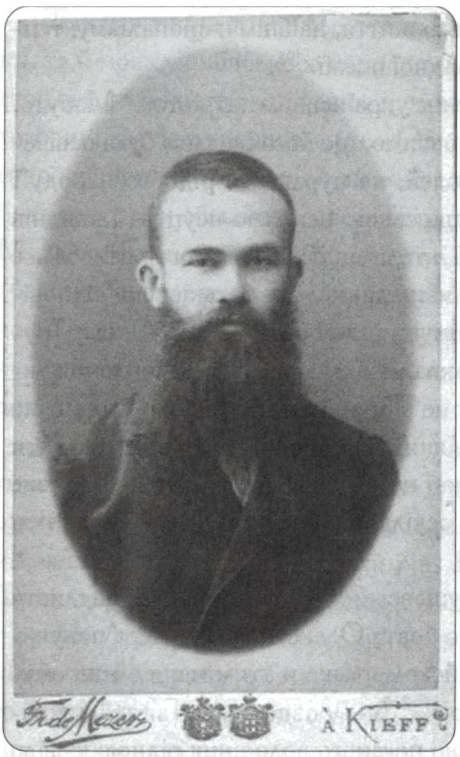

Старший син Сергія Федоровича — Михайло Грушевський. Київ. Бл. 1894 р.

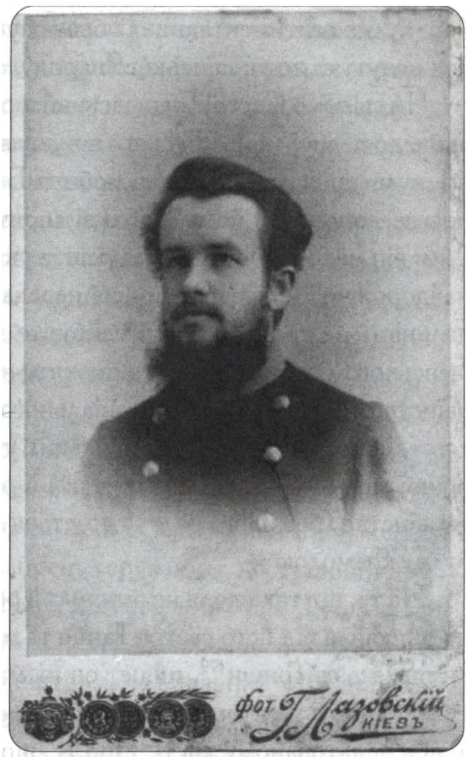

Молодший син Сергія Федоровича — Олександр Грушевський. Київ. Бл. 1899 р.

тям. Це вже, очевидно, зрозумів і Сергій Федорович, і його тривожило майбутнє обох синів, як і небувале піднесення політичної активності молодого покоління українців та інших народів Російської імперії, яке надавало інтуїтивне відчуття майбутніх суспільних потрясінь.

Очевидно, серед найважливіших чинників, що вплинули на свідомість Грушевського-старшого, були студентські заворушення 1884 р. в Київському університеті св. Володимира і розправа царизму над їх учасниками. Історики ще, очевидно, досконало вивчать ті події, відгомін яких розійшовся по всій імперії. «Теперь возьмешь газету, сейчас же на первой странице встретишь «вопрос о безпорядках», «состояние киевского университета», «хохломанское движение среди студентов» и т. п.»[203],— розповідала в тогочасному листі в Тифліс до Михайла його сестра Ганна.

Намагаючись унеможливити синову участь у небезпечному українському русі, глава родини вирішив, що по закінченні Тифліської гімназії син має здобувати вищу освіту за межами України. «Батько мій, наляканий вістями і оповіданнями про студентські історії,— згадував Михайло Грушевський,— не хотів мене пускати до київ-

[203] Там само, спр. 277, арк. 447–447 зв.

ського університету. Він боявся, що я з своїм «українофільством» (слово се в тодішніх часах звучало дуже грізно і зловіщо) неодмінно попаду в якусь «хохломанську історію» [...]. Він за краще вважав, щоб я їхав до Москви (Петербург, мовляв, місто нездорове, особливо для нас, людей з полудня).[...] Кінець кінцем батько поставив мені ультиматум: він не буде противитись тому, щоб я їхав до Києва, коли я дам йому слово, що не буду брати участі в ніяких секретних організаціях [...]»[204].

Водночас Сергій Федорович усіляко підтримував навчання і наукову діяльність сина. Ми знаємо, що Михайло через пару років навчання в Київському університеті вже не міг виконувати цих вимог, хоч і постійно намагався заспокоювати найріднішних людей. Думається, що батько, добре знаючи сина, скорше, хотів вірити тим запевненням, аніж вірив насправді. Він також вірив у розум та обачність Грушевського-молодшого, хоч і намагався постійно нагадувати про небезпеку від можливої політичної діяльності.

Подібними були позиції батька й сина через вісім років, коли син від'їжджав на працю до Львова, де невдовзі очолив Наукове товариство ім. Шевченка: «Работать под наукою и в политику не мешаться [...]. Дай Бог, чтобы ты навсегда остался верен теперешнему направлению своей деятельности, направлению самому благоразумному и благонадежному, в чем, будет время, даже может быть, не столь оно отдаленное, ты убедишься и помянешь меня добрым словом. [...] Этим путем, единственно разумным [и] целесообразным, Товарищество гораздо более сделает для развития народного самосознания, чем политич[еские] интриги и изворотьі политики» (30.01.[1897])[205]. Надаючи величезного значення його роботі в НТШ, Сергій Федорович прагнув якось підтримати Товариство. Так, 25 лютого 1896 р., переглядаючи прислані сином книги видавництва НТШ, він зазначав: «Издания, высылаемые мне, несомненно солидные и для людей полезные [...], стоят денег, в след [ствие] чего, совестясь получать их даром от Товарищества, средствами крайне небогатого, я прошу тебя, Голубчику, уплачивать за них по стоимости за мой счет, я же тебе возвращу при свидании,— писав Сергій Федорович.— Кроме того, прошу и уполномочиваю тебя внести меня в число членов Товарищества [...] Членский взнос, [нерозб.] записи в члены Товарищества внеси за меня, после сочтемся»[206]. Хоч він і виставляв умову «если только в уставе его нет §§ политического характера, направленных противу интересов нашего отечества России и противных верности присяге ей»[207], та все ж на тлі реалій Російської імперії це був дійсно вияв мужності і патріотизму. Характерно, що в некролозі він був означений, як «член-основатель Наукового товариства ім. Шевченка»[208].

---

[204] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1992.— № 3.— С. 138.

[205] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 426 зв.

[206] Там само, арк. 367–367 зв.

[207] Там само, арк. 367–367 зв.

[208] [*Грушевський М.*] Сергій Федорович Грушевський. Некрольог.

Ми бачимо, що Сергій Грушевський (можливо, вже під синовим впливом) піднявся до усвідомлення необхідності єднання розділеного двома імперіями українства. Тому в листах до сина він неодноразово досить рішуче висловлювався за те, «чтобы издания «Общества» печатались на языке близком и удобо понятном для малороссов, живущих в пределах России, чтобы они были полезные и для них, как для русского населения Галиции»[209]. Так він писав 7 березня 1898 р., а в іншому, недатованому, листі продовжував: «Мне кажется, что ты оказал бы малорусскому населению Галичины большую услугу к сближению его с нашей Украиной, очистив язык, к[ото]рым говорят во Львове, от чуждых ему элементов, втянув учащуюся молодежь в язык Шевченка, Котляревского и под.» (без дати)[210]. Про те, що Михайло багато в чому визнавав слушність батькової думки, свідчить лист Сергія Федоровича від 29 травня 1896 р.: «Получен 2 т. «[Записок] Наукового товариства имени Шевченка». Благодарю за гостинец. В этих томах язык такой, что и я могу свободно читать, так как он близок к языку Приднепровской Малороссии. Желательны дальнейшие успехи в этом направлении, от чего издания Ваши выиграют во многих направлениях»[211].

Батько вітав нові видання, що створювались за участі сина, як, наприклад, «Літературно-науковий вістник»: «Получил объявление о том, что будет с началом нового года выходить у Вас в Галиции [журнал] «Литературно-наукового вестника». Конечно, нарождению нового литературного органа нельзя не радоваться» (1.11.[1897][212]. Він сприймав українську наукову громадськість Галичини Михайловими очима, помітно симпатизував їй і прагнув підтримати прямими пожертвами. Про це свідчить лист від 7 березня 1898 р.: «Получив от тебя почтенное воззвание от «Комитета ученого общества имени Шевченка» о доброхотных пожертвованиях в фонд этого досточтимого общества, почитаю долгом заявить тебе, дорогой сын мой, что я относился и отношусь с глубоким почтением к «Обществу» и с искренним сочувствием к его высокогуманным и просвещенным целям и задачам, остаюсь и останусь при таком же сочувствии и постолько готов жертвовать в его фонд с задушевным пожеланием возможно широкого распростра[не]ния и благотворного влияния на народ почтенных трудов его [...] В этом пожелании и для выражения моего глубокого сочувствия целям «Общества» жертвую сто рублей [підкреслено автором листа.— *Авт.*] в его фонд, которые вручу тебе лично летом, и которые я предназначаю на текущие издания «Общества». В фонд же проэктируемой Академии Наук надеюсь пожертвовать впоследствии, по устройстве семейных дел и осуществлении благотворительных намерений моих, тебе известных, по мере средств моих и боль-

---

[209] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 73–74 зв.

[210] Там само, арк. 89 зв.–90.

[211] Там само, арк. 387 зв.

[212] Там само, арк. 452.

ше»[213]. У тих кількох реченнях був справжній Сергій Грушевський, який багато в чому піднявся до усвідомлення першочергових завдань українського культурно-громадського руху і намагався всіляко підтримати його, для чого, за свідченням Михайла Грушевського, «не раз причиняв ся значнішими датками на потреби Наук[ового] товариства ім. Шевченка»[214].

«УМЕР НА СЛУЖБЕ»

З родинних джерел знаємо, що Сергій Федорович не відзначався дужим здоров'ям. За споминами сина, ще в середньому віці «він був присадкуватий і тілистий, пішов у матір; в Ставрополі його лічили від «полнокровія» тодішніми методами: пускали кров піявками і банками»[215], — чим, як показав подальший перебіг подій, не змогли порятувати. Пізніше, «у владикавказькій добі його життя докучали йому каміння в печінці, се була тоді ще мало звісна недуга, і владикавказькі лікарі довго не могли її відгадати. Батько переживав страшні муки, під час, коли каміння, доволі великих розмірів, проходило з жовчного пухиря. Нарешті оден молодий лікар поставив правильний діагноз, приписав лікування есентукською водою і дієтою, батько вийшов з сеї прикрої хороби»[216].

Хоч, за словами сина, «пізніше впали на нього інші недуги, але життєва енергія його не була зломана і не вичерпана»[217]. Його досвід і працездатність враховувало керівництво. З послужного списку бачимо, що у квітні 1882 р. «по выслуге 20 лет» Сергій Федорович отримав пенсію по 1000 крб. щорічно і був залишений на службі ще на п'ять років[218]. У 1887 і 1890 рр. він залишався на службі кожного разу ще на три роки, а 1893 р.— вже на два.

Відомо також, що в родині було бажання, щоб її глава йшов у відставку й поберіг рештки свого здоров'я. Ще 26 жовтня 1889 р. Глафіра Грушевська писала емоційно до Михайла: «Папа воротился 22 [со] своей поездки [...], немного простудившись, с кашлем и хрипотой. Это нездоровье от дороги доказывает, что нужно выходить в отставку и дать себе покой, о чем, как известно, я давно твержу»[219]. Спершу Грушевський-старший залишався непохитним, проте лист, написаний Михайлові 16 лютого 1895 р., вже показує його вагання: «Недоумеваю, следует ли заявить о желании еще продолжать службу, по крайней мере до окончания второго пятилетия сверх пенсии, или же решение этого вопроса предоставить Попечителю учебного округа. Признаться, остаться без дела, по выходе в отставку, боязновато, как бы не

---

[213] Там само, спр. 276, арк. 73–74 зв.

[214] [*Грушевський М.*] Сергій Федорович Грушевський. Некрольог.

[215] *Його ж.* Спомини//Київ.— 1992.— № 2.— С. 120.

[216] Там само.

[217] Там само.

[218] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 20 зв.

[219] Там само, спр. 278, арк. 51.

С. Ф. Грушевський. Останнє фото. Владикавказ. 1890-і роки.

разлениться, не опуститься, не потерять энергии и сил физич[еских], поддерживаемых регулярной жизнию, регуляр[ным] трудом; но в то же время возникает по временам вопрос, не время ли отдохнуть настало от дрязг служебных, чтобы хоть на закате дня насладиться миром душевным, к[ото]рый трудно, даже невозможно иметь на службе. Скажи, голубчик, свое сердечное слово по этому предмету, относит[ельно] к[ото]рого просто нет с кем поговорить в доме, посоветоваться»[220]. Подальші записи послужного списку показують його вибір. Проте керівництво все ж враховувало пенсійний вік директора, і з 1896 р. термін служби продовжувався щоразу лише на один-два роки, щоб, нарешті, від 28 червня 1900 р. протривати до 1 січня 1902[221]. Втім, життя внесло свою правку, і останній запис документа прозвучав лаконічно і страшно: «Умер на службе 27 янв[аря] 1901»[222].

Втім, ці слова не слід розуміти буквально. До такого висновку приводить лист Глафіри Грушевської до сина Михайла, що подає побутові подробиці трагедії: «Сегодня большое горе у нас. Папа пошел в баню с Сашенькой. Сашенька помылся и ушел, а Папа остался еще попариться. Долгенько не было, [вдруг] прибегают из бани, что барин упал в бане. Мы побежали, кое-как его перенесли в свой дом, позвали доктора. Сказал доктор поставить пьявки, на голову лед положить, к ногам — теплые бутылки. Все это сделали, но Папа лежит в обмороке и глаз не открывает. Что будет — не знаем»[223]. Хоч лист і недатований, та маємо всі підстави вважати, що йдеться про січень 1901 р.

Інший, офіційний, документ досить детально змальовує як «в понедельник 29 января, состоялось погребение тела скончавшегося от апоплексического удара директора народных училищ Терской области С. Ф. Грушевского. Погребение было совершено при торжественной обстановке, в нем приняли участие все Владикавказские народные училища в полном своем составе, личный состав служащих Грозненского городского Пушкинского 6-кл. училища, смотритель Грозненской горской шко-

---

[220] Там само, арк. 349—349 зв.

[221] Там само, спр. 1, арк. 20 зв.—23 зв.

[222] Там само, арк. 23 зв.—24.

[223] Там само, спр. 277, арк. 184 зв.

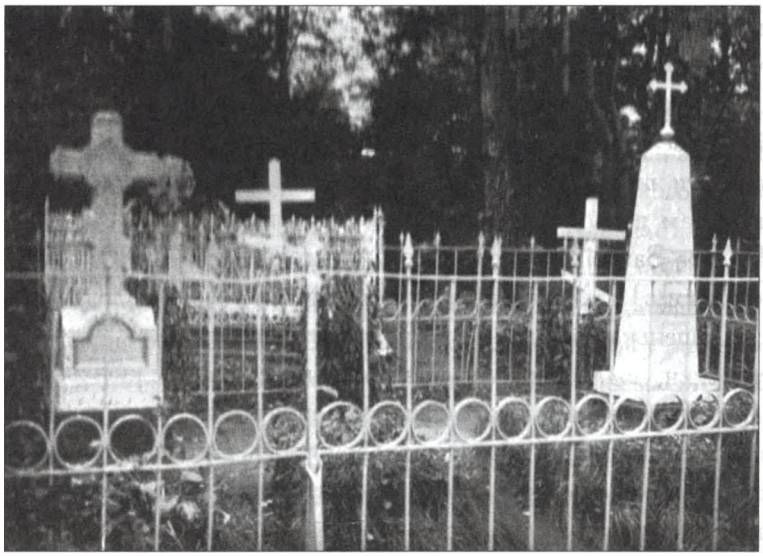

Могили Сергія Федоровича Грушевського та його чотирьох дітей.
Перше міське кладовище. Владикавказ. Початок XX ст.

лы, младший помощник начальника Терской области, директора Владикавказских средних учебных заведений, городской голова, множество знакомых покойного, родственники его и масса народа, который знал директора Грушевского как деятеля по народному образованию, прослужившего в Терской области и прожившего в гор[оде] Владикавказе 22 $^{1}/_{2}$ года»[224]. Між 8 і 9 годинами ранку в будинку Грушевських за участі хору Владикавказького Миколаївського шестикласного міського училища було відправлено панахиду, а потім скорботна процесія вирушила до Братської церкви,— и стояли шпалерами учащиеся народных училищ гор. Владикавказа, от дома Грушевского до Братской церкви [...], причем гроб был несен на руках до самой церкви. [...] В Братской церкви в присутствии всех участвующих в процессии была совершена заупокойная литургия, после чого священник Петр Обновленский, обратившись к присутствовавшим и в особенности к детям, сказал слово, в котором он в общих чертах охарактеризовал личность покойного С. Ф. Грушевского, как христианина, как семьянина и как деятеля по народному образованию, а в конце слова пригласил всех присутствовавших помолиться об упокоении его души. [...] По окончании отпевания и последнего прощания с покойным гроб вновь был поднят и по выносе за церковную ограду поставлен на увешанный венками катафалк; после чего процессия двинулась к городскому кладбищу в том же порядке, в каком она была совершена от дома покойного до Братской церкви. Останки покойного С. Ф. Грушевско-

[224] Циркуляр по управлению Кавказским учебным округом. За 1901 год. (№ 381–392).— Тифлис, 1901.— С. 222–223. Автор вдячний краєзнавцеві О. Енглезі (м. Владикавказ, Росія) за наданий матеріал.

го были преданы земле около часу дня. Погода процессии вполне благоприятствовала; день был солнечный и совершенно ясный»[225].

Родинні джерела не згадують, чи встиг на похорон з далекого Львова Михайло Грушевський. Лише невеликі згадки знаходимо в листах щодо надгробка. Схоже, що головні турботи випали на долю молодшого сина — Олександра. «Сашу я просила, чтобы он там похлопотал о памятнике покойному Папе[226],— повідомляла Михайлові Глафіра Захаріївна, а в іншому листі додавала: — Он же теперь из[-за] памятника остался в[о] Владикавказе»[227]. Нарешті, 5 вересня [1901(?)] р. вона підбила підсумок: «Сашенька прожил на хуторе и памятник устроил»[228].

Два фотознімки, подаровані Музею колишнім мешканцем київського дому Грушевських Ігорем Денисенком, дають повне уявлення про те скорботне місце: увінчаний металевим хрестом вищий за людський зріст обеліск зі світлого каменю, а ліворуч — чотири могильні горбочки і такий же світлий кам'яний хрест-пам'ятник його дітям. З фотознімків також видно, що могили розташовані на території якогось лісопарку, на підставі чого вже в наш час владикавказькі краєзнавці змогли стверджувати, що йдеться про Перше міське (загальне) кладовище. На запит Громадської організації «Українське національне товариство «Батьківщина» РПО-Аланія» офіційний документ повідомляє, що «в начале 60-х годов территория кладбища была преобразована в Комсомольский парк, территория кладбища была выровнена с использованием строительной техники. Точное место захоронения С. Ф. Грушевского и четырех его детей на территории Комсомольского парка (бывшего общего кладбища) установить не представляется возможным»[229]. Активісти «Батьківщини» також розповіли, що «на общем кладбище хоронили до 1933 года, по свидетельству старожилов г. Владикавказа, в послевоенные годы могильные плиты и памятники были вывезены, а территория кладбища выровнена бульдозерами. Рассказывают, что дети находили там царские кресты и медали. Была произведена посадка деревьев и территория бывшего кладбища получила название «Комсомольский лесопарк»[230].

---

[225] Там само.— С. 223–224.

[226] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 134 зв.

[227] Там само, арк. 132 зв.

[228] Там само, арк. 142.

[229] Письмо Северо-Осетинской общественной организации Союза архитекторов России президенту общественной организации «Украинское национальное общество «Батьківщина» РСО-Алания» Гуляеву Сергею Григорьевичу. 28.05.2003. Владикавказ.

[230] З листа президента Громадської організації «Українське національне товариство «Батьківщина» С. Гуляєва. 9.08.03. Владикавказ.

***

На жаль, знищення могил упродовж останнього століття вже нікого не дивувало. Та все ж у випадку із Сергієм Грушевським вбачається щось зловісно-символічне: імперія, яка не розгледіла справжнього Сергія Грушевського прижиттєво, помстилась йому посмертно. На сучасному Північному Кавказі вже лише історики можуть згадати ім'я людини, яка відкривала перші школи по селах і станицях, піднімала освіту в містах. Проте реальні наслідки його освітянської діяльності залишаються назавжди поміж тієї багатонаціональної людності. Закоханий у рідний край, він повернувся до України у справах сина, який у незмірно більших масштабах продовжив батькову працю. Слід в історії, залишений Грушевським-батьком, можна порівняти зі згаслою зіркою, промені якої ще довго долатимуть темряву.

Тож оглядаючи сьогодні з-понад столітньої відстані невтомну працю Сергія Грушевського, доходимо висновку, що він не погодився з нав'язуваною згори роллю — бути знаряддям у руках імперії. Як батько, освітянин і громадянин, він за тих умов робив усе від нього залежне, щоб сіяти зерна освіти, духовності й патріотизму, що неодмінно проростатимуть у майбутньому.

«НЕ ТУТ І НЕ В СІ ЧАСИ»
(Марко Федорович Грушевський)

Одним з найтяжчих наслідків тоталітарних десятиліть став розрив історичної пам'яті, що позначився на різних сферах українського буття і особливо там, де виявлялась самобутність нашого народу, його генетичний код. Лише поступово, через кілька поколінь довідуємося ми про закатованих режимом талановитих, натхненних митців, науковців або громадських діячів, чий неповторний доробок піддано нищенню і забуттю — замість того, щоб він збагатив людську цивілізацію. Серед безлічі імен до нас повертається і Марко Федорович Грушевський — педагог, богослов, етнограф, краєзнавець і просто яскрава особистість.

Вперше ми почули про Марка Федоровича від його нащадків, де у сучасних київських помешканнях дослідники побачили рештки його унікальної бібліотеки та українознавчої колекції — листівки, народні іграшки, вишивки... Через посередництво цих одухотворених людей доторкнулися до майже забутого, утаємниченого світу старої української інтелігенції, духовної аури роду Грушевських. З їхньою допомогою, а також ознайомившись з численними спогадами та документами, вдалося по крихтах відтворити життєвий і громадянський шлях, що став трагічним символом безлічі українців з його покоління.

«В ГРОМАДІ МИ ГОТУВАЛИСЯ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В МАЙБУТНЬОМУ»

Як і Михайло Грушевський, Марко належав до покоління праправнуків Данила Груші, тож обоє доводились один одному чотириюрідними братами. Метрична книга засвідчує, що він народився в день євангеліста Марка — 25 квітня (7 травня за нов. стилем) 1865 р. в уже відомому нам селі Худоліївка Чигиринського повіту на Київщині, в родині дяка місцевої церкви св. Параскеви — Федора Івановича і його дружини Мар'яни Йосипівни[1]. Особисте щастя Федора Івановича довго не складалося — він двічі вдовів. Нарешті 5 листопада 1861 р., будучи дяком у сусідньому містечку Медведівка, він одружився з 19-річною Мар'яною — донькою Йосипа

[1] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3650, арк. 1445 зв.

Пилиповича і Домнікії Гаврилівни Дишкантів[2]. У 1863 р. він повернувся з молодою дружиною до Худоліївки, де й прожив решту життя. Марко був третім у родині, де з одинадцяти дітей виросли восьмеро: Опанас[3], Григорій, Марко, Іван, Макар, Євдокія, Дарія та Федір. За розповідями, дітей батьки змалечку віддавали до Медведівки на виховання бабусі — Домахи Дишкантки і лише в 7—8 років повертали кожного назад до Худоліївки: «[...] літом на допомогу їм у господарстві та в пасічництві, а зимою на вивчення грамоті»[4].

Потяг до науки жив у родині, і більшість синів здобули духовну освіту. За прикладом старших до навчання в «бурсі» чи семінарії готувались молодші — батькове «дяківство надавало права учити дітей дяківських у вищих школах, чого не допускалося щодо простого селянства, за тодішніми законами»[5]. Тож хлопець прагнув до навчання змалечку. Зберігся сімейний переказ про те, як «Марко, малий, десь чотири роки, зник раптом з двору. Обшукали все. Всі колодязі навкруги. Нема. Побиваючись і плачучи вийшла дячиха за ворота. Їде дядько, спинив. Пита чого тужить. Пропала дитина. А я, каже дядько, на перехресті здибав хлопчика. Спитав куди чимчикуєш. «В Київ, до Афанасія вчиться». Афанасій — старший брат. Одказав і повернув на стежку»[6].

Щоб здобути гроші на навчання, батько працював коло пасіки та господарства на 4-х десятинах землі. «Оцієї лишусь, каже було він, показуючи на комір своєї сорочки, а таки повчу дітей, як слід»[7],— заявляв він.

1876 року Марка було віддано до Черкаського духовного училища («бурси»). «Як раз в годину вступу Марка до цієї школи, Панаса, що вже скінчив середню школу, було вислано за межі України з причин невідомих, але політичних очевидно,— розповідав на схилі літ Марко Федорович і додавав: — Цей випадок, здавалося, ще більше підняв батька своїх дітей на потребу дати дітям освіту найсерйознішу»[8]. Наука давалась легко, і хлопець за перший рік пройшов дворічний курс навчання. Втішений з цього батько ще більше розгорнув своє господарство і, за синовим спогадом, «в цьому захваті здобув собі якийсь верх у здоровлі свойому, [...] пролікував усе, що мав, і таки помер, лишивши всю сім'ю без ніяких коштів»[9]. Через

---

[2] Там само, спр. 3387, арк. 395 зв.—396, 396 зв.—370.

[3] Матір'ю Опанаса Грушевського була Параскева Опанасівна (бл. 1835—1857), яка померла замолоду. Пізніше хлопцеві замінила матір уродженка сусідньої Медведівки Мар'яна Йосипівна, з якою Федір Грушевський мав ще десятеро дітей.

[4] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 1.

[5] Там само.

[6] Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської)/Передмова Я. Левчук. Публікація і примітки М. Кучеренка//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— Ч. 2.— С. 82.

[7] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 1.

[8] Там само, с. 3.

[9] Там само.

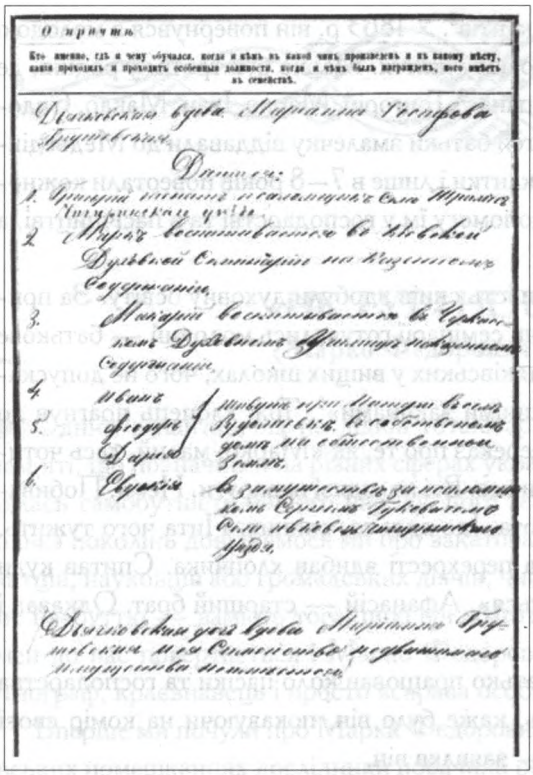

Клірова відомість церкви св. Параскеви с. Худоліївки. 1887 р. (фрагмент)

багато часу, згадуючи про важку втрату, Марко занотував у своєму записнику: «14 Ноября 1879 г. папаша вмер»[10].

Та все ж завдяки волі до навчання, «за тяжкою працею й розумом» удовиматері і допомогою односельців Марко та його брати продовжили освіту. По закінченні 1883 р. бурси він вступив до Київської духовної семінарії, де, як сирота, був на казенному утриманні[11].

Роки навчання у київській семінарії сформували громадянську свідомість Марка Грушевського, визначили всю його подальшу долю, дали надійних товаришів. Поміж них були і його родичі, зокрема двоє чотириюрідних братів — Грицьків Грушевських — Григорій Іванович з Пирогова під Києвом і Григорій Миколайович з Шабельник Чигиринського повіту. Дещо пізніше до них додався і Михайло Грушевський, котрий з 1886 р. навчатиметься у київському Університеті св. Володимира. Забігаючи наперед, зауважимо, що й після навчання в семінарії Марко намагатиметься підтримувати зв'язки зі своїми далекими братами, про що через багато років засвідчить його лист до Михайла: «Про Грицьків немає звісток. Мене найбільше цікавить Гриць Іванович. Збираюсь єму писать»[12]. Шляхетні ідеали значно більше, ніж кревна спорідненість об'єднували їх, а в роки навчання спонукали до створення семінарської української громади.

Багато в чому то було «заслугою» самого закладу. Зрозуміти це особливо добре допомагають спогади Сергія Єфремова, який вступив до семінарії через два роки після її закінчення Марком Грушевським і застав там ту ж саму атмосферу. У закладі, де, за його висновком, намагались «забити памороки» богословієм, «просто вже з реакції, молода кров бунтувалася проти мертвотних богословій і шукала чогось

---

[10] Записник Грушевського М. Ф. (1891–1892 рр.), арк. 80 зв.//Музей історії Києва (далі — МІК).— КВ-58265/2 (Колекція ІММІ).

[11] ЦДІАК України, ф. 712, оп. 3 (1884 р.), спр. 11, арк. 40 зв.–41.

[12] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 9–10.

живішого,— певна річ, в особах кращих і талановитіших учнів»[13]. «Ми приходили до семінарії в тому критичному віці — 15—18 років,— коли з юнака формується людина, коли особливо дошкуляють усілякі питання чести й совісти [...] Ми ревниво обороняли своє достоїнство од начальницьких замахів, і часто це вихідним бувало пунктом для дальшого простування шляхом громадського протесту й шукання кращих форм людського існування. Не знаходячи на це відповіди в офіційних межах, ми шукали її сторонніми засобами — у старших товаришів, у книжках, в знайомствах поза мурами семінарії, в програмах [...] і гуртках самоосвіти і т. ін.»,[14]— згадував С. Єфремов.

Зрозуміло, що Київ — місто з прадавньою культурно-освітньою й державницькою традицією — давав для того широкі можливості, і семінарську стихію було «підтримувано та підсилювано свідомістю, що приходила з міських впливів, зносин із студентами-українцями, українських концертів (хор Лисенка), спектаклів (трупа Кропивницького) тощо. З 1883 р., коли і спектаклі, й концерти українські в Київі було заборонено, а університетське життя по студентських розрухах 1884 р. було дуже врізано, шляхів для свідомости національної стало менше, але все-таки вона звідкись бралась,— чи то з води, чи з повітря — і свідомі національно люде в семінарії не переводились»[15],— підсумовував Сергій Єфремов[16]. Наголосимо, що то були найяскравіші особистості поміж учнів семінарії, які залишалися в меншості, тоді як «більшість йшла втоптаною поколіннями стежкою: дбала сяк-так про семінарську науку, заживала доступних і контрабандних утіх, залицялась до знайомих панночок і вже заздалегідь готувалася, скінчивши семінарію, одружитися й засісти десь на попівстві до скончанія віку». Та все ж «інтелектуальну закраску давала перша група, ота активніша меншість».

Ще вимагають детального вивчення ці незапрограмовані царизмом аспекти буття Київської духовної семінарії, як і питання про те, коли і хто саме зробив перший поштовх для створення нелегального українського семінарського гуртка, більш відомого під визначенням «семінарська громада». Її учасники спершу ставили своїм завданням «здобуття спільними силами без тенденційного, всупереч семінарському, правдивого стану освіти своєї»[17] і для досягнення своєї мети докладали зусиль «в складанні власної бібліотеки, в читанні рефератів, в улаштуванню вистав по приватніх приміщеннях та в запровадженню літературно-вокально-музичних годин для учнів Семінарії»[18].

---

[13] *Єфремов С.* Про дні минулі. Підготовка тексту та коментарі Плачинди В.//Молода нація.— 2002.— № 2.— С. 238.

[14] Там само.— С. 236.

[15] Там само.— 2003.— № 1.— С. 142.

[16] Там само.— 2002.— № 2.— С. 236.

[17] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 4.

[18] Там само, с. 5.

Судячи з щойно цитованої автобіографії Марка Грушевського, саме він, маючи «повне довірря семінарського уряду, як казенно-коштний учень, [...] року 1885, потай від урядового ока, з учнів вищих і нижчих кляс Семінарії заснував цілком конспіративний «кружок»[19]. Цілком можливо, що так воно і є (хоч своє слово ще мають сказати дослідники, зокрема щодо названої дати). Принаймні, про громадянську активність молодого семінариста свідчать два його оповідання: «Мужицька совість» і «Підслухана розмова», що 1887 р. були опубліковані у львівському часописі «Правда» — відповідно під псевдонімами «Грицько Дишкант» і «Чи[гири]-нець». За словами автора, друге оповідання «надсилалось зі Львова в Київ на тонкому цигарковому папері у закритих листах. Тут воно списувалось і друкувалось на стенографах і таким ладом розповсюджувалось»[20]. Рецензії оцінювали оповідання «Мужицька совість», «як влучну характеристику інтелектуальності й порядности українського селянина»[21], а «Підслухану розмову» — «як твір, що вносить читача в «добу нову»[22].

Водночас ряд авторів, зокрема Михайло Грушевський, Олександр Лотоцький і Сергій Єфремов, пов'язують утворення громади з дещо пізнішим періодом і діяльністю іншого семінариста (і Маркового доброго товариша) — Луки Скочковського[23], який «потиху [...] робив своє діло освідомлювання товаришів, гуртування коло себе піонерів молодої української ідеї, нагромаджування та постачання для її прихильників духовної поживи в формі відповідної літератури»[24].

Так чи інакше, семінаристи налагодили зв'язки зі своїми однодумцями з Університету св. Володимира (за виразом Марка Грушевського, «не порозумітися між собою представникам обох гуртків було б не природньо»[25]) і вже, мабуть, з їхньою допомогою заручились підтримкою діячів київської Старої громади — І. Нечуя-Левицького, В. Антоновича, О. Кониського (його вважали «духовним керівником і

---

[19] Там само, с. 4.

[20] Там само, с. 8.

[21] Там само.

[22] Там само.

[23] Скочковський Лука Полікарпович (1863–1913) народився в с. Карапишах (тепер Миронівського району Київської області) в родині вчителя (згодом служив і псаломником). Закінчив Богуславське духовне училище (1882) і Київську духовну семінарію (1888). Вчителював у Білій Церкві (1888–1889), служив у Києві псаломником у церкві Йоана Златоуста (1889–1891) на Галицькій площі та в Йорданській Миколаївській церкві на Подолі (1891–1895). Як найактивніший діяч семінарської громади, був звільнений (з забороною служити на Київщині). Вчителював під Сімферополем (1895–1896), а з 1896 р. — служив священиком у Бердянському та Мелітопольському повітах (Докладніше див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1715, арк. 29 зв.; *Єфремов С.* Про дні минулі//Молода нація.— 2003.— № 1.— С. 165.)

[24] *Єфремов С.* Про дні минулі//Молода нація.— 2003.— № 1.— С. 142.

[25] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 5.

привідцею» новопосталої семінарської громади[26]) та інші. У квітні 1888 р. відбулось перше зібрання новопосталої громади і, за словами Сергія Єфремова, «опріч Скочковського до фундаторів громади належали ще Степан Кедреновський (Ст. Юрковиця), Грушевські Марко та Григорій [найімовірніше, йдеться про Григорія Миколайовича, який був одним з найактивніших громадівців.— *Авт.*], Іоїль Руденко, Харитон Донець, здається, Крискент Матушевський»[27] та інші. За свідченням С. Єфремова, який «потрапив до громади саме в розцвіті її життя й діяльности, було тоді членів у ній близько чотирьох десятків, жила вона дружно, по-приятельському, повним і широким життям»[28].

Кошти громади складалися з членських внесків[29]. За її ухвалою й коштами громадівці «здобували й офіційну, дипломну освіту: хто в Університеті, а хто в Духовній академії і навіть закордоном»[30]. Мабуть, головно на громадівські кошти була створена і велика нелегальна бібліотека — «повна шафа самих українських книжок»[31], згадки про яку неодноразово звучать у спогадах і листуванні сучасників[32].

Першим місцем зібрань громади, як пригадував Марко Грушевський, «була прибудівля коло стін Воздвиженської церкви для церк[овної] школи, якою розпоряджався учитель її, поза відомом попа, Колтовський Павло Якимович»[33]. Згодом були й інші місця зустрічей громадівців, зокрема так яскраво описані Сергієм Єфремовим заміські зібрання на Дніпрі, де «з характерним дриботінням у промові»[34] дискусії вів Михайло Грушевський. Але найбільше запам'яталось їм «Ельдорадо»,— за виразом Єфремова, «якась чудна кватиря, де всі були господарями, а господар ніби

---

[26] *Єфремов С.* Про дні минулі//Молода нація.— 2003.— № 1.— С. 143.

[27] Там само.

[28] Там само.

[29] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 5.

[30] Там само.

[31] *Єфремов С.* Про дні минулі//Молода нація.— 2003.— № 1.— С. 140.

[32] За розповіддю Марка Грушевського (він залишався активним членом семінарської громади і після закінчення в 1889 р. семінарії), «поширення кружкової справи і якістю зростало надто помітно, але від уряду таємно. Лише після жовтневих «свобод» 1906 р. явочним порядком сам кружок забажав своє майно перенести до стін Семінарського корпусу під д[о]гляд одного з учнів — члена і критика — Крижанівського. Зі скасуванням «свобод» скасувались і операції «кружка». Кошти й книгарню «кружком» передано конспіративно революційним партіям» (ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 5). Та все ж громадівська традиція й надалі жила в семінарії. Про це дізнаємося і з листа учня семінарії — Грушевського Олександра Івановича (троюрідний небіж Марка Федоровича), який 1909 р., звертаючись до свого знаменитого родича Михайла Грушевського, зокрема, розповідав про заснований при семінарії «український гурточок» і бібліотеку на 150 українських книг, для якої просив прислати книг і «Літературно-науковий вістник» на свою адресу в Києві: вул. Львівська (нині Артема), № 46 (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 293, арк. 1–5).

[33] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 4.

[34] *Єфремов С.* Про дні минулі//Молода нація.— 2003.— № 1.— С. 141.

одним з гостей»[35]. То було помешкання Луки Скочковського при Йорданській Миколаївській церкві на Подолі (там у 1891–1895 рр. він був дияконом)[36].

Збирались громадівці й на приватних помешканнях. З-поміж них добре знали і помешкання Михайла Грушевського на розі Тарасівської та Караваївської [нині Л. Толстого.— *Авт.*] вулиць — «одну чималу світлицю, всю заставлену шафами та полицями з книжками»[37], яке було частим притулком для сходин громади. На той час студент Університету св. Володимира, він, за порадою Олександра Кониського, з 1888–1889 рр. систематично відвідував, а незабаром і очолив громаду[38]. Мабуть, не буде перебільшенням твердження про те, що керівництво громадою (аж до його переїзду до Галичини в 1894 р.) стало першою школою організаторської та суспільно-політичної діяльності майбутнього Великого Українця.

Хоч на сьогодні немає детальних відомостей про те, як саме познайомились Марко і Михайло Грушевські, та, за «Споминами», це сталось через посередництво їхнього спільного родича — Григорія Івановича Грушевського[39]. Відтоді й зав'язалось їхнє знайомство, а потім і дружба та багаторічна співпраця. Михайло Сергійович згадував Марка, як одного з «видніщих участників сеї організації»[40]. Але для нього Марко був ще й просто рідною людиною, братом, частим і бажаним гостем. «Учора приходили брати, Марко розсказув[ав] про селян і батюшок, і шту[н]дів дуже втішно»,— записав Михайло Грушевський у щоденнику 24 квітня 1889 р.[41]

Той далекий спогад зайвий раз підкреслює, що Марко та його товариші були людьми широкого світогляду, позбавленими релігійного святенництва чи фанатизму. Здебільшого вони йшли до семінарії, бо то була для них єдина змога отримати освіту, щоб потім «не гребувати позицією дяка, учителя, попа на селі, не тікати з села, використовувати сі позиції для зв'язку з народом, для виховування їх в національній і громадській свідомости; відсувати на другий плян догматику і обрядовість і наполягати на мораль, на почуття громадського і національного обов'язку; як стимули поведінки якомога ширше використовувати проповідницю для української мови і взагалі в своїх зносинах з селянами підіймати поважанне до своєї мови, заохочувати до ук-

---

[35] Там само.— С. 140.

[36] Докладніше див.: *Грушевський М.* Спомини. Вступ, підготовка тексту і примітки М. Магунь//Український історик.— 2002.— № 1–4 (152–155).— С. 141–143; *Єфремов С.* Про дні минулі//Молода нація.— 2003.— № 1.— С. 143–149.

[37] *Єфремов С.* Про дні минулі//Молода нація.— 2003.— № 1.— С. 150.

[38] Докладніше див.: *Антонович М.* О. Кониський і М. Грушевський//Український історик.— 1984.— № 1–4 (81–84).— С. 50–51; *Зашкільняк Л.* М. С. Грушевский у Київському університеті (1886–1894 рр.)//*Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.).— К., 1997.— С. 230.

[39] *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— № 1–4 (152–155).— С. 140.

[40] Там само.— С. 142.

[41] *Його ж.* Щоденник (1888–1894 рр.).— К., 1997.—С. 45.

раїнської книжки і літератури, всяко ухилятись від тих поліцейських функцій, які накладав на сільське духовенство тодішній режим [...]»[42].

«В громаді,— додає Сергій Єфремов,— ми готувалися до діяльности в майбутньому, — якої ж саме, це питання раз у раз ставало чи, власне, неодступно стояло перед молодими членами громади, викликало гарячі змагання і наводило на ті або інші рішення. Звичайно, кар'єра для нас, семінаристів, була духовна — от і була досить популярна думка, що громадяни повинні, покінчивши вчення в семінарії, йти на село — вчителями, священиками, щоб там служити рідному народові. Дехто знаходив навіть, що в попівській рясі, за тодішнього періоду на селі на всяку інтеліґентну силу, найзручніше працювати для народу, не викликаючи підозріннів: ряса, мовляв, багато може покрити собою. Цим і пояснюється те, що багато визначних громадян, які могли б проживотіти в місті, кінчали все-таки на тому, що йшли священствувати на село: не релігійні переконання і примус життя гнав їх туди, а думка, що так і там, близько до народу, найкраще вони зможуть свою громадську повинність виконати. І справді, ціла низка стоїть перед мене цих самоотверженых юнаків, що свідомо брали на свої плечі тяжкого хреста і мужньо несли його до кінця, зробившись по селах піонерами і першими світочами національної ідеї, а заразом просвітниками й тими каменярами поступу, яких тоді тільки одиницями можна стрівати було по селах...»[43]

Серед них одним з перших був Марко Грушевський. Громадівські принципи на все життя стали частиною його єства. Дещо пізніше, вже працюючи в с. Мордві на Чигиринщині (1895—1896), він розповів Михайлові в своєму листі-сповіді: «Як уже став я тобі відомим, то в сей уже час у мене була й система свого життя до смерти. Тоді вже в мене було безповоротно рішено все неначе. Уже були осмислені, по тодішнєму розумінню моєму, і заходи до виконання своєї мети. У мене твердо тоді ставилось: з духовенства зробити людей, а не жреців, а потім і розумними синами своєї, ними забутої, держави. Счипить [поєднати.— *Авт.*] єго з людьми світськими з такими ж поглядами і разом їх обох, пробуджених до отстояння прав і долі знехтованої держави, заставить стать на ноги. Задля цего ото і гурток складався наш»[44].

Тож виходить, що Марків світогляд почав складатись ще з родини, з почутих на рідній Чигиринщині народних пісень і давніх переказів, які будили незбагненний для багатьох щем душі, відчуття причетності до своєї поневоленої, окраденої країни — все те, що поєднало його з побратимом — Михайлом Грушевським. Різниця лише в тому, що Михайло виростав далеко від Батьківщини, а Марко — у її серці.

---

[42] *Його ж.* Спомини//Український історик.— 2002.— 1–4 (152–155).— С. 143.

[43] *Єфремов С.* Про дні минулі//Молода нація.— 2003.— № 1.— С. 147–148.

[44] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 136.

«З КИЄВА Я ПІШОВ ДО СЕЛА»

Закінчивши в 1889 р. семінарію, Марко Грушевський повернувся до рідної Худоліївки, де почав вчителювати в церковнопарафіяльній школі. «З Києва пішов я до села. Зпробував себе я тут і зняв пробу з села [...], мені здавалось, треба примір показать на собі»[45],— писав він Михайлові. Але в Худоліївці він довго не затримався,— очевидно, через спроби втілення громадівських принципів,— «шукали й книжок по селі навіть»,— читаємо далі в тому ж листі. У 1890 р. Марко Федорович став учителем у с. Чорнявка Черкаського повіту і псаломником місцевої Петропавлівської церкви, проте 1891 р. відмовився від посади псаломника на користь свого молодшого брата Макара[46].

Схоже, що він прагнув продовжити освіту (найімовірніше — в Київській духовній академії), що підтверджує запис за 5 вересня 1891 р. у щоденнику Михайла Грушевського: «Ввечері був Марко й заночував; велику має охоту учитися далі, а так трудно!.. По[ма]гай єму Боже! В єго таки єсть багато енергії й снаги до роботи»[47]. З цією метою Марко Федорович намагався, як свідчить той самий щоденник від 9 жовтня 1891 р., «осістись в Київі»[48]. Тоді його планам не судилося збудися, й він залишився вчителювати в Чорнявці, але в 1892 р.[49] (за іншими даними — у 1893[50]) знову спробував оселитись у Києві, ставши псаломником у київській Андріївській церкві.

Той короткий другий київський період у Марковім житті також був насичений активною діяльністю серед нечисленного прошарку української інтелігенції міста. Він знову поринув безпосередньо в життя семінарської громади, надаючи своє помешкання для зустрічей і навчання громадівців. «Найчастіше збиралися таки в Ельдорадо, потім ще у дяка Андріївської церкви М[арка] Грушевського»,— згадував Сергій Єфремов[51].

Підтвердження тієї діяльності знаходимо і в спогадах диригента, композитора й етнографа Олександра Кошиця. «Приблизно в 1893 р. приходить раз до мене мій товариш Полікарп Гдішинський[52], який брав уже участь у цих гуртках, і каже, що зо мною хоче познайомитись дяк Андріївської церкви — Грушевський — та повести мене до Лисенка. А приводом до цього було от що: я вже не тільки записував тоді

---

[45] Там само, с. 136, 137.

[46] Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 3520, арк. 117 зв.–118.

[47] *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.).— С. 126.

[48] Там само.— С. 133.

[49] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 776, спр. 364, арк. 9–9 зв.

[50] Там само, оп. 1011, спр. 3839, арк. 198 зв.

[51] *Єфремов С.* Про дні минулі//Молода нація.— 2003.— № 1.— С. 149.

[52] Гдішинський Полікарп — студент Київської семінарії в 90-х роках XIX ст. (Див.: М. В. Лисенко у спогадах сучасників.— К., 1968.— С. 784).

пісні сам та одержував записи від брата Федора, що був учителем на селі, а й сам почав їх аранжувати, а семінаристи їх співали, хоч аранжовки ці були досить нескладні. Дізнавшись про це, Грушевський, активний діяч українських гуртків, вирішив, що молодого етнографа треба повести до великого українського музики. Почувши таке, я страшенно перелякався. Але врешті пішов із Гдішинським до дяка, що жив під Андріївською церквою. Як побував я там, то ще більше перелякався — так він налякав мене своїм докторальним тоном конспіративного діяча та своїми окулярами. До Лисенка дяк мене не повів, а тільки сказав час, коли я міг би застати його дома»[53],— згадував через багато років Олександр Кошиць. Ця відверта і жвава розповідь наочно показує діяльність Марка Грушевського для пробудження та об'єднання українського громадянства в умовах царського режиму, що змушував перетворюватись на «конспіративного діяча».

У 1894 р. звільнялося священиче місце в Худоліївці, де мешкала з малолітніми дітьми вдо́ва дячиха Мар'яна Йосипівна — мати Марка Федоровича. Тож він подав прохання на ім'я митрополита, щоб «для поддержания сирот моей матери, частию воспитывающихся в училищах, частию находящихся дома»[54] посісти худоліївську парафію. Питання спершу вирішувалось позитивно: місцевий сільський староста звернувся до консисторії, прохаючи замінити старого Петра Заліського Марком Грушевським, а 16 серпня 1894 р. митрополит Іоанникій наклав резолюцію: «Предоставить место Грушецкому [Грушевському.— *Авт.*]»[55]. Проте на заваді став бужинський священик Олексій Шараєвський, котрий був зятем худоліївського попа Заліського. Претендуючи на Худоліївку, Шараєвський зумів разом з Заліським організувати серед худоліївських селян звинувачення конкурентові за «подстрекательство прихожан к подаче будто бы от имени всего общества»[56] «подложного прошения» і, зрештою, виграв справу, забравши собі парафію.

Відголосок тих подій знаходимо в листах Олександра Кониського Михайлові Грушевському. «Слідство над Марком пройшло вже. Ті, що читали, кажуть, що падає «неблаговидная тень» і що зовсім доброго присуду сподіватись трудно. Втікаючи від військового відбутку, Марко опинився учителем в Мордві, але квилить-голосить, щоб вирватися звідтіль куди-небудь, хоч гірше, аби інше»,— писалось 9 (21) грудня [1894 р.][57]. Ще пізніше, в січні 1895 р., Кониський не без гумору повідомляв, що «про Марка нічого не чути: діло його лежить тут, а він десь на печі в

---

[53] *Кошиць О.* Спогади про Миколу Віталійовича Лисенка//М. В. Лисенко у спогадах сучасників.— К., 1968.— С. 469.

[54] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 776, спр. 364, арк. 7.

[55] Там само, арк. 8.

[56] Там само, арк. 1.

[57] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 547, арк. 363–364. Автор вдячний кандидату філологічних наук, зав. відділом рукописів Інституту літератури НАН України п. Галині Бурлаці за наданий матеріал.

Мордві. Нехай до літа вилежується»[58]. Дійсно, пошук праці привів тоді Марка Грушевського до села Мордва Чигиринського повіту[59] на вчительську посаду (яка до того ж звільняла від призову до царського війська), де псаломником служив старший Марків брат Григорій. Додамо, що священиком там був уже згадуваний чотириюрідний брат Григорій Миколайович Грушевський. І все ж, незважаючи на це, Мордва йому не сподобалась. То ж по закінченні навчального року Марко Федорович залишив це село, шукаючи іншого місця. Саме тоді Олександр Якович писав Михайлові Сергійовичу: «Маркової адреси ніхто не знає. Пишіть до псаломщика (його брата) Грицька в Мордву, а той вже перешле» (12 (24) липня [1895 р.])[60].

На новому місці — школі в розташованому неподалік селі Головківка[61] — Марко Федорович теж затримався тільки на один рік, щоб нарешті перейти до Суботова — на давно визначену священичу діяльність.

«ТРЕБА ЙТИ ШУКАТИ ПРЕДКІВ»

Можна сказати напевно, що вісім років праці по різних селах Південної Київщини і в самому Києві все ж не пройшли даремно для Марка Грушевського. Не обтяжений власною родиною, молодий випускник духовної семінарії й активіст семінарської громади міг вільно присвятити багато часу дослідницькій діяльності. Певно, не знаючи комплексів меншовартості, він не відділяв себе і своєї малої Батьківщини від загальноукраїнської історії, заглиблювався в найдрібніші деталі, про що пізніше засвідчать наукові праці Марка Грушевського.

Історію він шукав в усьому, зокрема у своєму родові (як покаже час, небезпідставно). Як у Києві, так і по губернії, особливо в Чигиринському повіті, молодому Маркові час від часу траплялись особи з прізвищем «Грушевський». Декого він знав як своїх родичів, а з іншими намагався з'ясувати питання спорідненості і найчастіше спільними зусиллями вона виявлялась (саме так було під час його навчання в семінарії разом з вищезгаданими Грицьками й Олександром Грушевськими). Пошук вів до архівів Київської духовної консисторії, де йому вдалося розшукати відомості про 4—5 поколінь своїх предків. Ця робота особливо захоплювала його в 1890-х рр. Так, в одному з нотатників Марка Грушевського читаємо запис від 15 липня 1892 р.: «А може, це я в архіві учадів? Одначе ще треба йти шукать предків. Як гарно знайти якого-небудь прапредка і читать єго біографію! Іду ще!»[62].

Результатами своїх генеалогічних пошуків Марко ділився з Михайлом Грушевським. «Якось гарно, як бачиш у старих [нерозб.] записях хоч якого-небуть Грушу[...].

---

[58] Там само, арк. 373—374.

[59] Тепер Красносілля, Чигиринського району Черкаської області.

[60] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 547, арк. 505—506.

[61] Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 3845, арк. 51 зв.

[62] Записник Марка Грушевського.— 1891—1892 рр.— Арк. 65//МІК.—КВ-58265/2 (Колекція ІММГ).

Наприклад, твій рідний, а мій двоюрідний дід[63] [Федір Васильович Грушевський] почав з паламаря 18 год од роду і уже опинився у Цвітні Чигиринського повіту попом. Я буквально записав єго формуляр [...]. Другий, мій рідний, а твій двоюрідний, дід [Іван Петрович Грушевський] сочинив такий химерний роман із себе, що і напечатать можна б. В [18]40-х роках рід наш розійшовся з Чигиринщини по всій Київщині. І тепер трудненько ловить. Здається, я матиму потребність бути у с. Веприку (коло Фастова) у Тараса Феодотовича Грушевського, туда назначена моя сестра проскурницею[64] оце на днях. От поїду водворить її і розпитаюсь про дідів єго: хоч би одного сказав, де був і як звуть зараз[65]. Би я й побрів по всіх кінцях»[66],— захоплено писав Марко Михайлові у 1892(?) р.

Про те, що відомості про історію роду Грушевських Михайло Сергійович одержував переважно від Марка Федоровича, вчений згадував у «Споминах»: «Мій далекий родич і приятель Марко Федорович Грушевський, що уродився сам в Худоліївці й збирав відомості про наш рід з клірових відомостей Київської духовної консисторії, знаходив у них як найстаршого предка добродія, що підписувався: «Василь Грушєвъ». Се був мій прадід, дячок, дальше котрого Марко Федорович не міг прослідити сього роду»[67]. Схоже, що це не зовсім так, бо, якщо Марко Грушевський знав, що їхні діди були поміж собою двоюрідними братами, то він знав (принаймні

---

[63] Слова «твій рідний, а мій двоюрідний дід» свідчать, що Марко Федорович добре дослідив історію роду Грушевських, зокрема знав досить віддалений ступінь своєї спорідненості з Михайлом Грушевським (чотириюрідні брати). Отже, він знав, що обох об'єднував спільний прапрадід. Цікаво, що Марко Грушевський згадував Михайлові його ім'я — Данило Груша, але Михайло Сергійович, посилаючись на Маркові розповіді, однак не зважувався прямо називати Данила Грушу своїм прапрадідом.

[64] Проскурницею в селі Веприк Васильківського повіту з 1892 р. упродовж кількох років була записана Марія Гукович — дружина дяка, який відбував військову службу. На жаль, її вік і по батькові не названо, а тому важко з'ясувати, хто ж то був. У Марка Грушевського була сестра Марія, але документи згадували її лише в ранньому дитинстві. Не виключено, що йшлося про іншу Маркову сестру — Євдокію Грушевську (1867–1964), яка була заміжньою за дяком Сергієм Гуковичем, що в 1889–1894 рр. відбував військову службу. У Сергія Гуковича також була сестра Марія (бл. 1857 р. н.), яка була дружиною солдата Степана Лимаренка (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 372, арк. 117 зв.; спр. 3838, арк. 105 зв.).

[65] Згаданий Марком Федоровичем о. Тарас (бл. 1843–1897) був онуком Максима Дмитровича Грушевського (бл. 1788–1830), котрий по закінченні в 1815 р. Києво-Могилянської академії служив священиком у Троїцькій церкві м-ка Ржищів Київського повіту. Тарас Федотович мав шанс з'ясувати з Марком Федоровичем свою спорідненість лише в тому разі, якщо знав докладно про походження свого діда та його предків, у чому є сумнів. Всі виявлені автором статті документи згадують лише про те, що о. Максим був сином священика і не дають можливості з'ясувати, чи дійсно є цей рід відгалуженням роду Данила Груші (до якого належали Марко і Михайло Грушевські та їхні родичі). Максим Грушевський може представляти і більш раннє відгалуження цього роду//ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 368, т. 1, арк. 979; там само, оп. 1009, спр. 221, арк. 69 зв.

[66] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, арк. 9–11.

[67] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 118.

підозрював) ім'я їхнього спільного предка — Данила Груші. Зрештою, Михайло Сергійович довідався про існування о. Данила саме від Марка, хоча й обережно не називає прямо його своїм (а отже й Марковим) прапрадідом[68]. На основі виявлених матеріалів, як згадують нащадки, була складена генеалогічна схема роду Грушевських. На жаль, під час арешту Марка Федоровича в 1938 р. схема була вилучена енкаведистами разом з іншими рукописними працями і зникла безслідно.

На 1890-і рр. припадає подальше становлення Марка Грушевського не лише як дослідника, а й як громадського діяча. З його листа до Михайла Сергійовича (1896 р.) видно, з яким захватом і безпосередністю взявся він за збір коштів для львівського Наукового товариства ім Шевченка (Михайло Грушевський очолював його історико-філософську секцію з 1894 р., а все Товариство — з 1897 р.). Розповівши, як переконав одного з рідних братів дати грошей на НТШ, він продовжував: «Чи гаразд, чи ні зробилось, а сповіщаю, що так було. Він казав, що тобі напише скоро. Тут був і Дмитро [Грушевський]. Я єго до себе. А ти ж, кажу, як? Чуєш себе гражданином свого «отечествія» чи ні? Каже: звісно, я як і перше, є однаковий. Добре, кажу, давайте 5 р. у товариство. Стала мова. Він по[на]решті не сперечавсь і сказав, що вишле до тебе десь коло Семена 5 руб. Чи гаразд це чи ні, а вже зроблено»[69]. Підтвердженням Маркової розповіді став недатований (але тепер ми вже знаємо, що він писався 1896 р.) лист Дмитра — рідного брата вже відомого нам Григорія Миколайовича Грушевського до Михайла Сергійовича, в якому Дмитро Миколайович просив: «Мині Марк посовітував передать оці пять [підкреслення автора листа.— *Авт.*] рублів через Вас; як що це не потурбує дуже Вас, то, будь ласка, поверніть їх на звістне Вам діло. Мою адресу передасть Вам Марк»[70]. Збирав Марко Федорович кошти й серед селян: «Як був я по слободах скрізь, то меж инчим деякі казали, шо тобі прямо по цій частці поприсилають; адреси побрали і на Кавказ і [нерозб.]. До рук не дають мені. А чого? Не розберу. Кожен хоче тобі писать таки і все строк одсилання Семена. Так воно само собою склалося»[71].

Значних зусиль приділялось і поширенню літератури національно-демократичного спрямування, зокрема «було засновано, за офіційним оформленням, продаж книжок шляхом розвозки їх по ярмарках та селах»[72],— розповідав Марко Федорович і наводив характерний приклад: «Помішник вчителя с. Мордви (на Чигиринщині), селянин цього села Юхим Солонченко під час учителювання тут М[арка] Г[рушевського], згодився дозвіл взяти на своє [і]мення й розвозити книжки по Київщині, Херсонщині й Полтавщині. Кошти й книжки авансом Антонович В. Б. передавав через руки М[арка] Г[рушевського] Солонченку. Солонченко щомісяця давав

---

[68] Там само.— С. 116.

[69] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 38.

[70] Там само, спр. 296, арк. 33.

[71] Там само, спр. 291, с. 38.

[72] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 6.

через М[арка] Г[рушевського] Антоновичу справоздання в своїй роботі»[73]. Як видно з цих спогадів, були там книжки й «казенного» змісту (про жандармське око, з огляду на тогочасний політичний режим). Потрібний попит при цьому формувався суто економічними важелями: «на соціалістичні[74] книжки була визначена ціна невисока й зі знижкою, а на книжки казенного змісту була ціна визначена висока, а тому й поширювання бажаної книжки йшло успішніше. Освітні заходи окупалися самим народом і голод на книжку, потрібну народові, задовольнявся»[75].

Марко Грушевський з дружиною Марією Іванівною та дітьми Анатолієм (в руках матері), Михайлом (стоїть) і Галею (сидить). Черкаси. Бл. 1904 р.

«ПРИХОД МИХАЙЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ»

1897 р. став важливим рубежем у житті Марка Грушевського. 20 липня він одружився з Марією Іванівною Ілліч[76] — найменшою донькою на той час уже покійного Івана Іларіоновича Ілліча (бл. 1831–1892) — священика с. Гречківка Черкаського повіту[77]. Маючи високий освітній рівень, Марія Іванівна (за спогадами, нащадків, вона «крім єпархіального училища скінчила ще вищі жіночі курси»[78]) стала вірним другом і однодумцем Марка Федоровича, помічником у всіх його справах. Того ж року він сам пішов шляхом священичої діяльності: 1 серпня 1897 р. був пострижений на диякона, а 3 серпня — рукопокладений на священика до Михайлівської церкви с. Суботова. Теж до Суботова, але до сусідньої Іллінської церкви, того ж року була призначена

---

[73] Там само.

[74] Наголос на соціалістичній направленості літератури було зроблено, очевидно, з огляду на умови 1932 р., коли писалась цитована автобіографія Марка Грушевського.

[75] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 6.

[76] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 964, арк. 439.

[77] Там само, спр. 3520, арк. 134 зв.–135. КЕВ.— 1892.— № 6.— С. 89.

[78] Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської).— С. 82.

Суботів. Вид на Михайлівську церкву. Кінець XIX—початок XX ст.

проскурницею 67-річна вдо́ва попадя Феодосія Яківна Ілліч — мати його дружини Марії Іванівни[79].

Поки що складно достеменно пояснити, чому саме до Суботова потрапив молодий священик: чи лише тому, що на той час на його рідній Чигиринщині тільки в Суботові була вільна парафія (та ще й місце для проскурниці), а чи, може, Маркову душу давно притягувало це історичне село в центрі України, де разом з Богданом упокоїлась його мрія про волю?

Як відомо, на відміну від більшості українських сіл, Суботів мав не одну, а дві церкви, і обидві були пов'язані з родом Хмельницьких (про це дещо пізніше), але водночас, незважаючи на це, протягом багатьох останніх десятиліть у селі була єдина парафія. З появою Марка Федоровича неминуче постало питання про її поділ, і в кліровій відомості за 1897 р. він зазначив, що «приход Михайловской церкви составляет половину бывшего прихода Ильинской церкви»[80]. На той час у селі мешкало 3097 православних душ[81]. Поділ парафії від самого початку призвів до конфлікту між священиками обох храмів, що було видно навіть з клірової відомості. Так, у 1898 р., відповідаючи на запитання, де розташована найближча церква, обоє, проігнорувавши сусіда, називали новоселицьку Святогеоргіївську церкву в 4-х верстах і яничанську Святопокровську церкву в 5-ти верстах[82]. Правда, від наступного року Марко Федорович вже почав додавати, що «в селе есть и другая — Святоиллинская церковь — приход самостоятельный в самом близком разстоянии», чого не можна сказати про його сусіда-конкурента. На той час Іллінську парафію тримав 67-річний священик Іван Грабовський, який, будучи священиком церкви Покрови на київській

[79] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3839, арк. 195 зв.

[80] Там само, арк. 200 зв.

[81] Там само, арк. 196 зв.

[82] Там само, арк. 170 зв., 195 зв.

Пріорці, у 1885 р. був оштрафований на 50 крб. за «небрежное ведение метрических книг и хранение водки в пономарне»[83]. У 1887 р. він був відрахований і лише через два роки був прийнятий на священичу службу — до Миколаївського монастиря (с. Лебедин), а 1896 р. вже з'явився в Суботові, де був «судим [нерозб.] 16 июня 1898 г. [...] за подстрекательство прихожан [...] на псаломщика Баккановского»[84]. Під стать йому був і псаломник, котрий «определением епархиального начальства 19 февраля 1894 г. за нетрезвый образ жизни, небрежное исполнение своей обязанности и непочтительность своему настоятелю удален был от места с посылкою в Мошногорский монастырь на 3 месяца»[85]. З 1899 р. Грабовського замінили новим священиком. Ним став 27-річний Кирило Шараєвський[86], але його ставлення до «конкуруючого» Марка Грушевського, схоже, було таке ж саме, що матиме згодом негативні наслідки в тяжкий для останнього час політичних гонінь.

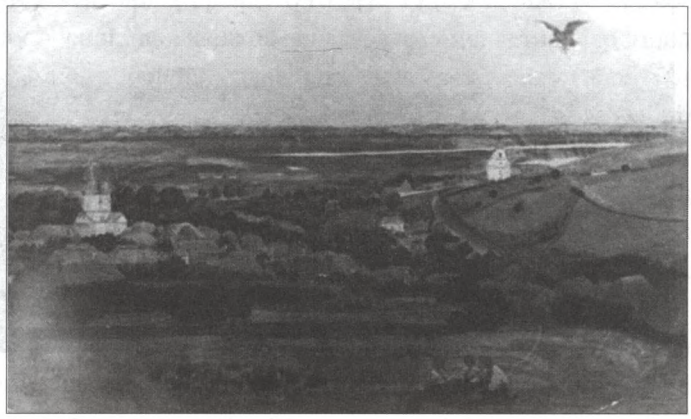

Панорама Суботова. Малюнок кінця XIX—початку XX ст.

На перших порах духовна влада прихильно поставилась до цього молодого панотця,— добре освіченого й активного, який добре знав українського селянина й умів повести його за собою. У 1902 р. він був нагороджений «набедреником»[87]. Отець Марко був не лише священиком, а з 1899 р. також став законовчителем у місцевому 1-класному міністерському училищі, окружним місіонером (з 1900 р.), спостерігачем за сектантськими парафіями (з 1903 р.) та благочинним місіонером (з 1904 р.)[88].

---

[83] Там само, спр. 3838, арк. 21.
[84] Там само, спр. 3840, арк. 197.
[85] Там само, спр. 3838, арк. 22.
[86] Там само, спр. 3968, арк. 102 зв.
[87] Там само.
[88] Там само, спр. 964, арк. 438 зв.; оп. 787, спр. 113, арк. 3—4.

«...ДЛЯ УРОКІВ З ДІТЬМИ МАЛИМИ Й ВЕЛИКИМИ»

Як бачимо, духовна кар'єра молодого священика складалася досить успішно, даючи непогані перспективи на майбутнє. Проте Марко Грушевський, фактично, знехтував ними, обравши свою дорогу. Уродженець козацько-гайдамацької Чигиринщини з її історичними визвольними традиціями й людина освічена, він свідомо стояв на жертовному шляху української інтелігенції — гнаної царським режимом, але сповненої щирої, безкорисливої любові до України, прагнення служити рідному народові, поліпшувати його матеріальне буття, виховувати в ньому повагу до своєї історії, мови й багатовікової культурної спадщини.

Панорама Суботова. Фото 2002 р.

Він був близьким до місцевих селян і мав значний вплив на них. Марко Федорович організував сільську громаду на облаштування Суботова й Михайлівської церкви, але особливу увагу звернув він на вирішення матеріальних і духовних потреб своїх парафіян. Щойно з'явившись у Суботові, він не міг не помітити гострої нестачі земельних угідь у цьому мальовничому селі, що якимось дивом чіплялось за горби й долини над Тясмином. За офіційними даними, на той час з 3321 дес. землі селянській громаді (на 1900 р. у 733 суботівських дворах мешкало 4020 осіб) належало 2586 дес., двом церквам і медведівському Миколаївському монастиреві — 716 дес., іншим станам — 20 дес.[89] Схоже, що частина суботівських земель відійшла до монастиря десь у XVIII — XIX ст. Вирубку казенного лісу влада заборонила і, треба визнати, зробила це слушно (за словами Марка Грушевського, «разорение казенного леса служило главным промыслом для местного населения, пока правительство не обратило на это внимания»[90]). То ж на тлі швидкого збільшення чисельності насе-

[89] Список населенных мест Киевской губернии.— К., 1900.— С. 1866.

[90] Недатований фрагмент листа Марка Грушевського суботівського періоду. Зберігається в ІММГ. Подаємо з урахуванням сучасних правил пунктуації.

лення суботівцям ставало все важче утримувати свої родини. У то ж цитованому нами нововиявленому фрагменті листа того періоду до якоїсь офіційної установи о. Марко зауважує, що «на беду предки не предвидели, что в будущем смогут так печально сложиться хозяйственные условия и отдали луга облегающие местную реку Тясмен вместе с сенокосами и рыбными ловлями Николаевскому монастырю. Почему только и слышишь всегда: «Обрізають з їдного боку казною, а з другого черначою лісовою дачею». И все это при такой малоземельности»[91].

Ці його слова виразно доводять, що, незважаючи на свою належність до духовного стану, він ототожнював себе з простими трудівниками — суботівськими селянами. А тому шукав способів допомогти в їхньому непростому існуванні. Хоч немає прямих тому свідчень, але схоже, що саме за його порадою селяни спробували повернути частину своїх земель, забраних медведівським Миколаївським монастирем: взявши 1902 р. в монастиря в оренду 648 дес. 1912 кв. саж. землі, вони через рік припинили сплату оренди, як скаржився настоятель монастиря ієромонах Досифей, «пользуясь советами нехороших людей и сговариваясь между собой»[92]. Як показує дана архівна справа, селянам вдавалось утримувати землю упродовж цілих дванадцяти років (безперечно, рішучості їм додавали й революційні події).

Брак землі стояв настільки гостро, що навіть не було підходящого місця для цвинтаря, хоч «Киевское Губернское Правление отношением от 29-го Декабря 1899 г. за № 4469 сообщило, что [...] находящееся в с. Субботове Чигиринского уезда старое кладбище, расположенное в урочище Шути признано подлежащим закрытию, как заполненное могилами и признанное врачем вредным для населения в санитарном отношении»[93]. Тому з ініціативи о. Марка суботівський сільський схід розгорнув клопотання перед губернськими властями щодо виділення іншої ділянки державної землі для нового цвинтаря в тому ж урочищі Шуті[94].

У своїх зверненнях до властей священик наголошував, що «местность эта чрезвычайно гориста, неудобна для распланировки крестьянских помещений, [...] крестьянам негде селиться. В Субботове [...] при таком ничтожном количестве земли, при таких хозяйственных неудобствах хлебопашество не может быть достаточным для обезпечения материальных нужд населения, необходимы посторонние занятия, а таковых нет [...] Частных заработков никаких нет — ни фабрик, ни заводов, ни железных дорог, ни даже экономий. Дома также нечего делать, так как никто ничего не умеет — ремесленный класс очень незначителен. И вот народ, оставляя свой кров, отправляется в южные губернии искать дело — так называемых заработков. Как видно из официальных источников, ежегодно субботовскими крестьянами за-

---

[91] Там само.

[92] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 875, спр. 2461, арк. 5.

[93] Там само, оп. 1056, спр. 9, арк. 1–5.

[94] Там само, арк. 2.

бирается около 900 отпускных билетов, т. е. почти столько же, сколько имеется полных рабочих [працездатних чоловіків.— *Авт.*]. Некоторые крестьяне совсем не возвращаются домой с заработков. Доказательством тому служит десяток пустых хат»[95].

Найкращим виходом з такого становища Марко Грушевський вважав опанування селянами різноманітних ремесел, які б давали можливість населенню заробляти на прожиток у рідному селі. Цьому, на його переконання, повинні навчати у школі. Існуючу однокласну школу, підпорядковану Міністерству народної освіти, селяни вважали неефективною: «Що ж, що нас навчать читати, з того ми хліба не їстимем; що з того, що я грамотний. Все їдно я повинен іти на заробітки, так же, як і неграмотний, а повернувшись додому, лежати цілу зиму на боку так, як бик в загороді»[96]. Тому Марко Федорович звернув особливу увагу на правильну організацію освіти селянських дітей, насамперед — на низький професійний рівень вчителів. «Клички «рыжый», «красный», «курносый» и пр[очие], каковыми учащие именуют учащихся вместо их настоящих фамилий, заставляют сомневаться в солидности учащих[97],— писав він у своєму листі й додавав: — В виде иллюстрации привожу тот факт, что не дальше, как в прошлом году почти ежедневно присутствовали на уроках то волостной старшина, то староста для усмирения учащихся»[98]. Він бачив, що селяни Суботова були «возмущены настоящим ведением школьного дела, и что такое дело убивает в них положительно всякую энергию к дальнейшему просветительному движению»[99]. Водночас він усвідомлював, що «крестьяне не против школы, что доказывают существующие у них тайные частные, домашние школы, имели бы, кажется, многим пожертвовать на нее, если бы школа удовлетворяла их несложным потребностям. Какой школы, собственно, они желают, едва ли они в состоянии дать прямой ответ на этот вопрос [...], но, очевидно, они хотят какого то серьезного дела»[100].

Говорячи про «серйозну справу», о. Марко, зокрема, мав на увазі професійне навчання молодих суботівців. З цього приводу він писав і до Михайла Грушевського: «Чи не підсобив би ти мені в справі заведення доброї школи у Суботові»[101]. Ми не знаємо, чим саме (крім книг) допоміг зі Львова Михайло Сергійович. Знаємо лише, що клопотання були владою задоволені і 1907 р. однокласне міністерське училище було перетворене на 2-класне училище ім. Богдана Хмельницького. Ім'я Хмельницького — єдиного з українських гетьманів, до якого Російська імперія зберігала якийсь пієтет, мабуть, також допомогло. Реакція ж суботівської громади була мудро-прагматичною, і, як розповідав у листі Марко Федорович Михайлові Грушевсь-

---

[95] Недатований фрагмент листа Марка Грушевського суботівського періоду.

[96] Там само.

[97] Там само.

[98] Там само.

[99] Там само.

[100] Там само.

[101] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 132.

кому, «громадяне на сходу (раді) прямо на все горло і сказали: «Хай і Чаплинському буде, аби була»[102].

Ще раніше, в 1901 р., після смерті Михайлового батька Сергія Федоровича Грушевського, в Марка з'явилась слушна ідея про те, щоб заповідану ним школу для дітей з простого люду заснувати десь на Чигиринщині. «Займає нас тут, властиво самих, [...] шо то треба розуміти про школу його імені в «рідній околиці» — де то саме? [...] Не терпиться бо думка, а чи не Чигиринська околиця має стати рідною?»[103] — чи то запитував, чи то натякав він Михайлові Сергійовичу в листі за 1901 р. І хоч школа ім. Сергія Грушевського, як ми знаємо, була збудована в Києві, та все ж важко переоцінити значення тісної співпраці Марка з Михайлом для налагодження освіти (фактично, української) в Суботові.

Суботівські селяни цінували такий внесок в освіту їхніх дітей, про що видно з їхнього пізнішого листа до консисторії (цікаво, що в ньому згадується більше шкіл, аніж ми знаємо на сьогодні з архівних джерел): «Предложил он нам дать приговоры и средства на две церковно-приходские школы, мы дали то и другое. Предложил он министерскую школу преобразовать в 2-классную, согласились мы и на это. Все требовало от нас непосильных затрат, а мы люди бедные, но тянулись [...]. Да и священник сотнями не от своего достатка, от своего усердия давал на те же самые школы»[104].

Листування засвідчує також, що всі необхідні книжки Марко Грушевський замовляв у Львові. «Треба-бо й давно вже заказано мені історію України, чи є вже? Хоч і сто рублів на неї треба висилать на мене, я гроші зараз же [річна платня о. Марка становила 300 крб.[105] — *Авт.*]. Так само треба історію літератури, хоч Огонов[ського], як новішої немає — се для уроків з дітьми малими й великими[106],— писав він Михайлові і додавав в іншому листі: — Грошей я трохи вже через Лотоц[ького] переслав, а ще буду висилати й уперед. На гроші не голодуємо, а на книжки так! Яка б книжка дорога на гроші була, аби добра,— гроші зараз надіслані будуть»[107]. З листів напрошується висновок, що Марко Федорович замовляв книги не так для особистої бібліотеки, як для громадських потреб: «...Горем ділюсь, ой як треба книжок! Задля себе раз, а задля люду аж три раза треба»[108]. «Найпотребніші тут книжки задля нас і найтрудніша з ними справа[...]. А варто хоча у в одному

---

[102] Там само, с. 132. Невдовзі після того як Марко Грушевський залишив Суботів, там 27 травня 1911 р. сталась велика пожежа, внаслідок якої разом з 52 селянськими садибами згоріло і вищезгадане двокласне міністерське училище (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 710, спр. 52, арк. 47–48).

[103] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 79.

[104] Там само, ф. 127, оп. 787, спр. 131, арк. 37–38.

[105] Там само, оп. 1011, спр. 3839, арк. 197.

[106] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 69.

[107] Там само, с. 73–74.

[108] Там само, с. 140.

примірнику задля сего кутка мати «Записок [НТШ]» та «Віснику» в порядок зведених. Історію Руси-України треба мати. [...] Потрібна також повна біографія Ш[евченк]а. Оце шо вже давно треба мати і впорядкувати»[109]. Таку кипучу діяльність він розгорнув не «по долгу службы» (нагадаємо, що формально був учителем Закону Божого), а тому, що громадсько-просвітницька робота була його справжнім покликанням, яке він виніс ще з семінарського осередку. За власними словами, він «ставши священиком с. Суботова, не відходив від завдань «кружка» [семінарської громади.— *Авт.*], а щоб працю свою повести продуктивніше, засновував школи й братства, підбираючи на вчителів та членів у ці заклади уже з кадрів попередньої своєї підготовки»[110].

«ОЦЕ ЗБИРАЮ ДО ОЦИХ ЗОСТАНКІВ СУБОТІВСЬКОЇ ПАМ'ЯТІ»

Працюючи по селах Чигиринщини, Марко Грушевський з великим інтересом почав збирати і занотовувати перекази про старовину. «Цоколову(?) могилу як розкопували при Буримові — церковному титареві[111] — тоді, як ставляли церкву, так найшли у тій могилі дві сосни, [які] наохрест лежали, і стару гривню таку, що вже тепер і нема ніде. Ті дві сосни лежали наохрест і були перероблені на вугілля. Так титар забрав у церкву. Кажуть люди, що подорожанський чоловік[112] виорав коло тієї могили казан грошей»[113],— читаємо в старенькому Марковому записничкові давній переказ з його рідної Худоліївки.

Неважко уявити, яку магічну силу мали для Марка Федоровича старожитності Суботова, де на кожному кроці він бачив напівзабуту козаччину. До нього доходили розповіді про льох Богдана Хмельницького в урочищі Крамарське, що був «довольно глубок, притом, может быть, тянется еще дальше, так как заперт железной дверью»[114] (очевидно, саме з подачі Марка Федоровича переказ потрапив до газети «Рада», а пізніше був передрукований «Киевскими вестями» від 19 лютого 1910 р.).

На основі інших давніх переказів він зробив висновок, що історична традиція його дерев'яної Михайлівської церкви навіть довша від сусідньої мурованої Іллінської

---

[109] Там само, с. 71.

[110] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 6.

[111] Певно, так у народній пам'яті збереглася згадка про Івана Буримовича, який до своєї смерті в 1794 р. служив у Худоліївці священиком (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1017, спр. 31, арк. 207; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1).

[112] Тобто мешканець Подорожнього — села в Чигиринському повіті.

[113] Записник Марка Грушевського.— 1894(?) р.— Арк. 586-587//МІК.— КВ-58265/2 (Колекція ІММГ).

[114] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 709, спр. 50, арк. 6.

(Богданової), оскільки першу, нібито, збудував ще Михайло Хмельницький — Богданів батько — замість осквернені татарами церкви на острові Зеленому, що на річці Тясмин[115]. Згодом о. Марко зазначав, що «на том месте, где она [Михайлівська церква] стоит, покоится прах старшего из сыновей Хмельницкого — Тимофея»[116]. Справді, тіло загиблого в Сучаві Тимоша 23 грудня 1653 р. було поховано в суботівській Михайлівській церкві. Там же було складено здобуті ним військові трофеї[117]. За словами Марка Федоровича, археологічні розкопки виявили «склеп, вход в который был закрыт каменной плитою, гроб с истлевшим прахом и воинские доспехи. Общее мнение, что это гроб Тимофея, побудило открывших это все оставить в прежнем виде»[118]. Розповідаючи це, він підкреслював, що «Михайловская церковь также не лишена исторического значения и так же имеет очень близкое отношение к этой славной фамилии»[119].

Такі нагадування не були зайвими, адже дерев'яна Михайлівська церква не могла зберегтись у первісному вигляді, її неодноразово будували заново й перебудовували. Зокрема, Маркова клірова відомість розповідає, що його церква була «построена на место бывшей [а ту колишню збудували ще 1718 р.[120] — *Авт.*] в 1786 году тщанием прихожан»[121]. Близько 1894 р. її знову перебудували, і вже такою — без жодного натяку на козацьку архітектуру XVII ст.— побачив Михайлівську церкву Марко Грушевський. То була досить простора будівля, виконана в манері російської еклектики: класичний портик, цибулевидний купол і прибудована дзвіниця з шатровим завершенням. Свідком давніх подій залишалась там тільки кам'яна «Баба-плаха», що, за словами Е. Руліковського, стояла за храмом[122] і яку невдовзі поспішив зафіксувати на фотознімку о. Марко.

З розповідей старих людей і клірових документів Марко Федорович довідався, що протягом багатьох десятиліть кожна з двох суботівських церков по черзі бувала то в запустінні, то відігравала роль головної. Майже цілу першу половину XIX ст. занедбаною була розташована поруч з руїнами Богданового будинку (наприкінці XIX ст. то була лише «купа уламків»[123]) його усипальниця — Іллінська церква. За записаною розповіддю, тільки стіни були «і церквою її ніхто не звав, а звали великим

---

[115] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 124–125.

[116] Недатований фрагмент листа Марка Грушевського суботівського періоду.

[117] Słownik geograficzny...— Warszawa, 1890.— T. XI.— S. 524.

[118] Недатований фрагмент листа Марка Грушевського суботівського періоду. Зберігається в ІММГ.

[119] Там само.

[120] Słownik geograficzny...— Warszawa, 1890.— T. XI.— S. 523.

[121] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3839, арк. 197.

[122] Słownik geograficzny...— Warszawa, 1890.— T. XI.— S. 525.

[123] Там само.— S. 525.

льохом»[124]. Певно, ті руїни й дали назву однойменній Шевченковій містерії. Але завдяки священикові Романові Орловському (до речі, його дружина Анастасія Олександрівна, уроджена Хотинська, мала спільного з Михайлом Грушевським прадіда — Кирила Прокоповича Ботвиновського, а отже, доводилася Михайлові троюрідною сестрою), який виявив «примерное ревностное в течение многих лет старание»[125], Іллінська церква на 1869 р. була «капитально исправлена с пристройкой к ней галереи и колокольни»[126]. Після цього вже вона стала головною, а Михайлівська аж до появи Марка Грушевського згадувалась лише як «приписанная к сей церкви кладбищенская»[127].

Вивчаючи історію суботівських храмів, він не міг обминути увагою місцевий іконопис, що був переважно глибоко народним, мав яскраво виражений центральноукраїнський колорит. Про всі свої відкриття він детально розповідав у листах Михайлові Сергійовичу: «Скоро я сюди на посаду приїхав, то застав [у Михайлівській церкві] Богородицю у намисті і вуставках, та з другої [Іллінської.— *Авт.*] церкви піп [Іван Грабовський] до себе переніс з церковним старостою, і через якийсь час десь заподів її з церкви і сам скоро вмер нежданно.[...] Застав я і другий малюнок — створіння Богом Єви, сього я віддав цілком братові Олександрові [Сергійовичу Грушевському(?)]. Щодо дівчини [Єви (?)], то й се річ памятна деяким з селян ще й не старим людям, але увесь іконостас той проданий у сусіднє село Новоселицю. По селі є з церкви понакуповувані іконки й старин[н]і добре. Самому на похороні у Новоселиці довелось бачити як у яму опустили коло покійниці у труні Параскеву святу у вінку червоно-гарячому, такому, як і зараз тута носять. Йвана Многострадального й зараз можна бачити по хатах і в церкві муровані[й Іллінській] — такий козак тілистий і чуб з чуприною на лобі, а не посеред голови. Сьогочасна чуприна скорій, ніж стародавній оселедець. У тій таки церкві є «Богородиця» щось схоже на українське або поліське обранє [вбрання.— *Авт.*]».

За роки праці в Чигиринському та Черкаському повітах о. Марко зібрав багато відомостей з історії, етнографії та фольклористики краю. Він записував перекази місцевих селян про козацько-гайдамацьку минувшину Чигиринщини, пісні, приказки, повір'я тощо. Ці матеріали, переписані в окремі томи-зшитки, Марко Федорович пересилав найчастіше до Михайла Грушевського: «Через Анну Серг[іївну Грушевську] передаю 12 зшитків: «Добробут селян на Чигиринщині». У останньому зшитку «Позви», а тут і родовід Грушів. Я б дуже хтів, щоб [у тебе] знайшовся який час переглядіти цей зшиток перше самому»[128] (без дати).

---

[124] *Грушевський М.* Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897—9//Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1909.— Т. XCI.— С. 14.

[125] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1645, арк. 17 зв.

[126] Там само, спр. 3838, арк. 19 зв.

[127] Там само, арк. 19 зв.

[128] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 121.

Суботівські жінки. Кінець XIX—початок XX ст.

З листування також стає зрозуміло, що Марко Федорович намагався пропагувати чигиринські старожитності і в середовищі української інтелігенції Києва: «Я перед Різдвом оцим подав [...] суботівський зшиток до Сергія [Єфремова]. Він навіть зацікавився і заобіцяв дати притулок у Київі, а як не схотять нігде друковати передати таки до тебе. Сергія швидко забрали і де той пакунок обертається, не відомо. А кортить таки знати, чи вартий він чого»[129] (1906 р.).

Остання цитата лиш зайвий раз підтверджує думку про те, що з дореволюційного етнографічно-краєзнавчого доробку Марка Грушевського тільки менша частина побачила світ. І не тільки тому, що, може, не все мало однакову наукову цінність. Головною причиною стали обмежені видавничі можливості, жорстокі утиски з боку царської влади і, нарешті, порівняно невеликий період (до 1914 р.), коли була хоч якась можливість для їх публікації.

До текстів він намагався додавати ілюстративний матеріал. З одного з листів довідуємось, що о. Марко «з осені заказав фотографові поздеймати деякі історичні місця: стіну, шо одкопана на усадьбі Хмельницького, льох, три криниці, саму єго усадьбу, городки, шпилі і т. і.»[130]. «Оце збираю до оцих зостанків Суботівської пам'яті і фотографії[131],— писав він до Львова, а потім додавав: — Надсилаю планок середини Суботова, як додаток до попереднього, де забув проставити «Завалівка», а це ж треба, бо у д. Антоновича є згадка про «Валок» і здається щось згадується у Похілєвича (не знаю, де б дістати); не проставлено там і річки «Суби», що йде по середині села, а це ж теж повинно мати якусь вартість, бо школярі довідались од своїх і чужих людей старих, що й село від неї стало так зватись»[132]. «Фотографійки субот[івських] місць історичних я відіслав Тобі. Не здійняв по[р]трету Богданового

[129] Там само, с. 96.
[130] Там само, с. 69.
[131] Там само, с. 96.
[132] Там само, с. 108, 109.

у проскурниці, бо він хоч давній та не дуже і не дуже то майстровито зроблений. Я мав на меті экомпонувати альбом задля хати з малюнками й з переказами, а тепер буду радий, коли б хоч як небудь перекази пішли у світ — та й малюнки».[133] Ці фотографії та записи селянських переказів склали «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897—9» — унікальне фольклорно-історичне видання з історії цього найзагадковішого куточка Чигиринщини, яке побачило світ 1909 р. в «Записках НТШ».

На основі розповідей селян з його рідної Худоліївки, зокрема і його власної матері — Мар'яни Йосипівни Грушевської, дослідник-ентузіаст створив оригінальну етнографічну працю «З життя селян на Чигиринщині», присвячену народним звичаям та уявленням, пов'язаним з будівництвом житла. Опубліковано 1914 р. в київському «Українському етнографічному збірнику».

Не меншої уваги заслуговує й інша його праця — «Дитячі забавки та гри усякі» (1904). Збираючи матеріали для неї, Марко Федорович, схоже, і сам до кінця не усвідомлював їхньої важливості. «Перша річ про матеріяли «Село». Я й сам,— писав він до вченого,— деяким тетрадям не надавав жадної ваги. Найбільш останім з трьох переданим попереду. Гри дитячі, що передані в останє, я лічу, крім чого другого, загальновідомими»[134]. Значно пізніше він вважатиме, що то була «характеристика інтелектуальности української нації»[135].

Тепер, через століття, тим уцілілим матеріалам нема ціни. Хочеться щиро подякувати сучасним суботівським дослідникам, зокрема подружжю Надії та Владиславові Куксам, які на місці вивчають і пропагують унікальну народознавчу спадщину Марка Грушевського.

«...НІ В ЯКІМ ПИСЬМЕНСТВІ НЕМА ПОДІБНОЇ КНИГИ З ТАКИМ РІЗНОРІДНИМ МАТЕРІЯЛОМ»

Але головною опублікованою працею Марка Федоровича, поза сумнівом, стала його двотомна «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа». З листування Марка та Михайла Грушевських можна зробити висновок, що неперевершений за етнічним матеріалом матеріал для майбутньої книжки збирався Марком Федоровичем упродовж років праці, головно педагогічної, по селах Чигиринського і Черкаського повітів: в Худоліївці, Чорнявці, Мордві та Головківці. «Перші матеріяли теж [одне слово нерозб.] і хоча перша книжка набрана уже й давненько, одначе не прочитана нігде і хоч уже неначе виносилась у мене, але я бачу, що тобі не вподобається і буде змінено, вичеркнуто багато. Через те готовлю і другу разом. Може, хоч з двох

---

[133] Там само, с. 126.

[134] Там само, с. 81.

[135] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 8.

що набереться. Сам же я викинуть не одважусь, чогось шкода знесеного вже»[136],— писав Марко Михайлові до Львова ще в 1896 р. Про «Дитину» він знову згадує в листі за 7 жовтня 1900 р.[137] То ж, схоже, що на час роботи в Суботові книжка вже фактично була готова, вимагаючи лише допрацювання. Михайло Сергійович погодився, що Маркова праця потребує впорядкування з боку професійного етнографа. З цією метою вчений 8 вересня 1902 р. листом з Криворівні звертається до Федора Вовка: «Щодо матеріалів про Дитину, зібраних моїм свояком [насправді — чотириюрідним братом.— *Авт.*] з Київщини, то я б, коли Ви вже не хотіли б дати їх в однім томі (хоч се було б може найліпше), думав, що їх щонайбільше можна розділити на дві частини, і дати в двох ріжних томах, з ріжними иньшими материялами. Материяли сі п. Гнатюк вам пошле. Вони інтересні; є там де що зовсім нове, але вони в стані хаотичнім. Якби Ви мали час і охоту їх упорядкувати й обробити, то се було б найліпше. Як ні, то може б поручити се п. Гнатюку?»[138]. 27 жовтня 1902 р. Федір Вовк відповів з Парижа: «Матеріали про «Дитину» я передивився — є дуже цікаві і дуже коштовні річи, але у цілому це справді якась зовсім хаотична папуша паперу. Ув сякому разі обробити її слід, і я зроблю це як тільки матиму хоч хвилинку вільного часу»[139]. Та все ж не він здійснив підготовку до друку зібраних Марком Грушевським матеріалів. Цю роботу виконав ще зовсім молодий на той час дослідник Зенон Кузеля (1882–1952), який у майбутньому стане відомим мовознавцем, етнографом, журналістом і громадським діячем, проведе половину свого життя на чужині. Редакційна праця доктора Кузелі полягала у тому, щоб «систематизувати матеріял, додавати близьке до близького і таким робом утворити з розрізнених, хоч по одній системі писаних записок одну органічну цілість»[140].

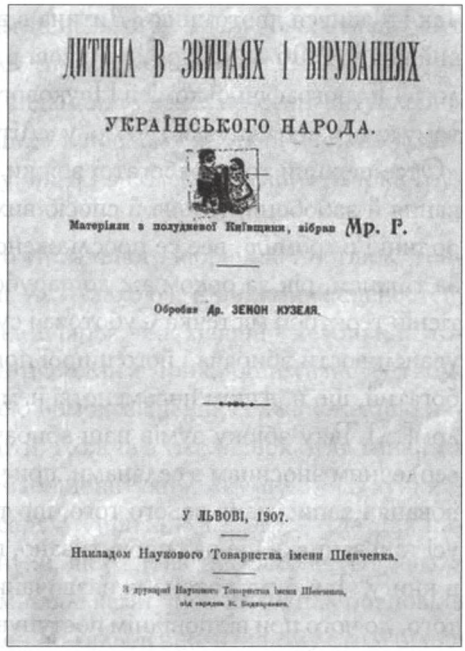
ДИТИНА В ЗВИЧАЯХ І ВІРУВАННЯХ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДА.
Матеріяли з полудневої Київщини, зібрав Мр. Р.
Обробив Др. ЗЕНОН КУЗЕЛЯ.
У ЛЬВОВІ, 1907.
Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

Титул другого тому праці Марка Грушевського «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа»

[136] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 39.

[137] Там само, с. 15–17.

[138] Листування Михайла Грушевського.— Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001.— Т. II//Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар.— С. 166.

[139] Там само.— С. 169.

[140] *Франко І.* Рецензія на видання: *Грушевський Марко.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народа, матеріяли з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г., обробив Др. Зенон Кузеля. (Матеріяли до українсько-руської етнольогії.— Львів, 1907.— Т. IX//Літературно-науковий вістник.— Львів, 1907.— Т. XL.— Книжка XII.— С. 548.

Так і з'явився двотомник «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа», що вийшов у 1906—1907 рр. у Львові в серії «Матеріали до українсько-руської етнології» Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка. На появу першого тому книги відгукнувся 1907 р. у «Літературно-Науковому Вістнику» Іван Франко: «Отсе перший том пребогатої збірки матеріялу про дітей в українському селі: вірування й забобони, гігієна й спосіб вихованя, забави і що денні занятя, становище в родині і в громаді, все се прослідженo від перших обявів вагітності матері, тиждень за тижнем, рік за роком аж до парубоцтва й дівоченя. Матеріял збирано на досить тісній території містечка Суботова і сусідніх слобід, та про те комплєкс його завдяки уважливости збирача і його щирої прихильности до житя народнього вийшов такий богатий, що ні в якім письменстві нема подібної книги з таким різнородним матеріялом[...] Таку збірку зумів наш збирач згромадити тілько завдяки своїм близьким і сердечним зносинам з селянами, при чім йому вдалося притягти цілий гурт до обсервованя і записуваня всього того, що торкаєть ся дітей, по чім на гуртових сходинах усі такі записки ще раз прочитувано, провірювано і доповнювано і аж тоді заношено в книгу. Так була доконана незвичайна собі анкета, що може служити покажчиком того, до чого при відповіднім поступуваню з простими селянами можна довести всякі такі пошукуваня на полі не лише етнольогії, але, приміром, также на полі статистики»[141]. Сам виходець з Чигиринщини, Марко Федорович з дитинства знав багато з того, відчував душею прадавні народні надбання, тому, за влучною оцінкою Зенона Кузелі, зібрані відомості «виглядають як би вихоплені з уст народу»[142]. Відомо, що за задумом автора і видавців, мало вийти «три або чотири оттакі томи»[143] «Дитини...», але якісь обставини, а потім і політичні потрясіння не дали можливості видрукувати її в повному вигляді. Унікальність цієї праці не лише в тому, що її автор ще встиг застати і зафіксувати на прикладі Південної Київщини багатовікові традиції народної педагогіки і навіть не в тому, що подібних праць Україна більше не знає, а ще у тому, що повторити таке дослідження, на превеликий жаль, уже неможливо, бо внаслідок нечуваних лихоліть, яких зазнав український народ у XX ст.— війн, голодоморів, масових репресій на тлі потужної ідеологічної обробки — той народний досвід було знищено, розтоптано, забуто. Тому в наш час ті кілька примірників «Дитини...», які дивом уціліли, мають неоціненне значення. Можна лише вітати зусилля Валерії та Ярослави Левчук — онуки та правнучки Марка Грушевського, яким завдяки спонсорській підтримці фірми «Оболонь» вдалося видати в скороченому, адапто-

---

[141] *Франко І.* Рецензія на видання: [Грушевський Марко]. Дитина в звичаях і віруваннях українського народа, матеріяли з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г., обробив Др. Зенон Кузеля (Матеріяли до українсько-руської етнології.— Львів, 1906)//Літературно-науковий вістник.— Львів, 1907.— Т. XXXVIII.— Кн. V.

[142] *Грушевський Марко.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народа/...— К., 2001.— С. 9.

[143] *Франко І.* Рецензія на видання: *Грушевський Марко.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народа, матеріяли з полудневої Київщини/...— С. 371.

ваному вигляді, прийнятному для сучасних мам та педагогів, працю свого видатного предка з вдалим залученням ілюстрацій (на жаль, тираж становить лише 750 прим.)[144]. Неможливо заперечувати необхідність такого видання, та все ж не менш актуальним залишається академічне перевидання «Дитини...» в повному вигляді, з використанням багатого ілюстративного матеріалу, в тому числі і з колекції самого Марка Грушевського.

До нашого часу дійшли рештки Маркового унікального зібрання: листівок, зокрема з текстами народних пісень (ілюстровані А. Ждахою), й видами місцевостей, головно Суботова з околицями. Його дружина Марія, теж маючи «неабиякий талант колекціонера»[145], більше захоплювалась народним прикладним мистецтвом. Окремо хочеться звернути увагу на зібрану нею поміж місцевих селян колекцію народних ляльок, якими забавлялися селянські діти. Кожна з тих ляльок була типажем з реального народного життя: «Були ляльки «баби повитухи», «куми», «чаклунки», «дівчата», «молодиці», «діти», «дружина писаря», «попадя» і д. д.»[146] На цих народних ляльках виросли не лише діти, але й онуки, яким вона так само «створювала сценарії дійства і показувала, як гратись такими ляльками, щоб виходила розповідь про якусь подію. Сама теж вчила нас виготовленню ляльок вже в іншому стилі більш міського типу, це були різні «панночки»[147],— розповідає далі Елеонора Коваль — одна з онук Марка і Марії Грушевських, а ще додає, що Марія Іванівна вчила робити ляльки навіть з рослин: «Для цього вибирались різні квіти і стебла, а далі вже все залежало від власної видумки»[148].

Марія Іванівна високо цінувала також мистецтво народної вишивки і зібрала серед суботівських селян до 500 зразків. Якби не та колекція, вже важко було б повірити, що в межах одного поселення існувало таке розмаїття вишивки за техніками й неповторністю зразків. За словами іншої онуки — Валерії Грушевської (Левчук), «частина зразків виконана лише нитками золотистої барви. Такий колір ниток досягався фарбуванням природними барвниками і запіканням ниток у тісті або виварюванням в олії. Завдяки такій народній технології нитки досі не втратили свого забарвлення». Чудово знаючи секрети народного мистецтва, Марія Іванівна й сама добре вишивала і передала це вміння наступним поколінням. Цікаво, що одним із правил вишивки було «мінімум кольорів — максимум півтонів»[149].

У родині також зберігся неясний спомин про те, що Марія Іванівна Грушевська збирала народні казки і приповідки з тим, щоб їх опублікувати. Невістка, Текля Назарівна, розповідає, що «бачила її надруковану книжку (здається, в «Літератур-

---

[144] *Грушевський Марко.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народа.— К., 2001.

[145] *Коваль Е.* Спогади про Марію Іванівну Грушевську. Рукопис зберігається в ІММГ.— С. 1.

[146] Там само.

[147] Там само.

[148] Там само.

[149] Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської).— С. 81.

Тамара й Анатолій Грушевські на руках у баби Параски і баби Палажки. Суботів. Бл. 1906–1907 рр.

но-науковому вістнику»). Як зараз пам'ятаю: дуже красива обкладинка, всякі дотепні байки. Я потім цієї книжки ніколи не бачила»[150]. Хто зна, може, ще пощастить розшукати в майбутньому фольклорні публікації Марії Іванівни, адже ми продовжуємо відкривати цю незвичайну родину.

«ЩЕ ЇЗДИЛИ НА МОГИЛУ ШЕВЧЕНКА»

Численні родинні перекази свідчать, що Марко з Марією не лише прагнули зберегти для майбутніх поколінь кращі надбання багатовікового досвіду народної педагогіки, але й виховували на їх основі своїх власних дітей: Михайла (1898–1908), Галину (1901–1974), Анатолія (1903–1962) й Тамару (1905–1992). «Михайлик Галочці співає (навчила баба повивальна): «А сова з гнізда ніженьками туп, туп, коли б міні ж діточки то гуляла тут, тут». Йому тільки третій, а розсказує багато казок»[151],— розповідав Марко Федорович Михайлові Грушевському в листі за 1901 р.

Не менш дорогими були для них твори українських письменників, особливо Тараса Шевченка, які супроводжували дітей з раннього дитинства. «Мені два з половиною роки,— згадувала на схилі життя Тамара Грушевська,— у школі має бути ялинка для селянських дітей. Але вона прикрашена якнайкраще. І я маю читати вірш. Батько хвалився моєю пам'яттю. Але таку ялинку я бачу вперше, і вийшовши на шкільну сцену, побачивши високо на ялинці кулі блискучі, як ґудзики, я задивилась. Тато: «А вірш?» І раптом згадала. Вклонилась. Хоч уже сміялись учні і дехто з батьків. Такий малий опецьок — і вірш. А я — «Шевченко» і розвела руками:

І день іде, і ніч іде
І голову схопивши в руки (*обійняла руками голову*)
Дивуєшся, чому не йде (*розвела руками*)
Апостол правди і науки»[152].

---

[150] Диктофонний запис спогадів Страшко Т. Н. Зберігається в ІММГ.

[151] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 79.

[152] Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської).— С. 83.

«Ще їздили на могилу Шевченка. Я пам'ятаю той будинок на могилі. Якось святково, урочисто було коло нього»,— пригадувала вона далі[153]. А ще в дитячій пам'яті залишився «театр в Чигирині, куди приїздила трупа Садовського. Мені ніколи не забуть гри Заньковецької та й усієї трупи, хоч мені було біля п'яти років. Потім дома ставили «Козудерезу». Грали всі, крім батька»[154]. І, звичайно ж, діти «з батьками їздили і ходили по історичних місцях Суботова, як наприклад, «три криниці», в яких вода на одному рівні була і є скільки б з однієї не вибирати води. Гайдамацький кіш і гайдамацька сосна, якій понад триста років»[155].

Тамара Грушевська. Бл. 1907 р.

Михайло і Галина Грушевські. Бл. 1904 р.

Вільнолюбивий патріотичний дух Чигиринщини ще жив у людських серцях, з раннього дитинства проникаючи в душі і його власних дітей, що виразно бачимо з недатованого Маркового листа до Ганни Грушевської (зам. Шамраєва — рідна сестра Михайла Сергійовича): «Святами заходили до нас колядники з звіздою, на якій написано: «Жертвуйте на пам'ятник Т. Ш[евченко]ві». Проколядували чудово і врешті отаман парубочий вигукнув: «Жертвуйте на п[ам'ятник] Шевченкові!» Ми там укинули, що згодилось. Чую, вони скрізь ходять, хоч морози люті, вітри злючі. Швидко надішлють колядку свою в «Раду» або в «Село». Сьогодні Люсік [Михайлюсик, Михайло.— *Авт.*] та Тома почепили [слово нерозб.] на мій ціпок і, не співаючи навіть, кажуть: «Жертвуйте на пам'ятник

[153] Там само.— С. 84.
[154] Там само.
[155] Там само.

Швиченкові» (замість «Шевченкові»). А то пішла Маруся [дружина — Марія Іванівна.— *Авт.*] з малими до баби з вечерею. У неї теж було багато онучат. Оден — літ 3-х бринька на балабайці рукою і приказує: «Ой на горі в Суботові стоїть церква-домовина — широка, глибока[...]»[156].

Нащадки наголошують на характерне для цієї родини «людське тепло, мудрість, що оточують з дитинства — це заряд, резерв на все життя»[157]. Кожна вихована там дитина «до кінця зберегла те тепле і уважне ставлення до людей, якого зазнала сама у дитинстві»[158]. Теперішні перекази підтверджує тогочасний записник Марії Іванівни: «Ніколи не називай дитину дурнем,— вбиваєш кращі якості. Доброта до дитини викликає в неї розум, кмітливість; найменша погроза повертає назад»[159].

Галина, Анатолій і Тамара Грушевські біля гірки «Колюня». Суботів. Бл. 1904 р.

З-поміж тогочасних відомостей про родину, що дійшли до нас, досить інтригує згадка про гірку «Колюню» — улюблене місце для дитячих ігор. Та гірка збереглася в пам'яті дітей на все життя, щоб через багато десятиліть спливти у спомині Тамари Марківни: «Садок, за хатою. Гірка глиняна, і в ній видовбаний диванчик. На ньому цяцьки, ляльки. Тут ми бавимось і гірка зветься «Колюня» в честь Катрусі»[160]. Гірка також була зафіксована разом з дітьми на фотознімку, що його Марко Федорович надішле до Києва Ганні Сергіївні, зазначивши, що знімок був зроблений «під глибоку осінь [...] коло горбка, що звуть діти «Колюнкою», вони були всі троє, з куклами і всіма причандалами, а фотограф уже сам їх розмістив, як кому підхоже було»[161]. Нам не відомі обставини, за яких гірка одержала ім'я Катерини (Колю-

---

[156] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1431, арк. 6–7.

[157] Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської).— С. 81.

[158] Там само.

[159] Записник Грушевської М. І. Зберігається в ІММГ.

[160] Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської).— С. 83.

[161] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1431, арк. 11–12. У родині Левчуків збереглась фотокартка, що зображає (за поясненнями Тамари Марківни Грушевської) на тлі гірки «Колюня» Галю й Тамару з ляльками в руках і Толика, котрий стоїть між ними. Вона дуже нагадує описаний Марком Грушевським знімок, хоч там діти босоніж, одягнуті по-літньому, що не відповідає порі «під глибоку осінь».

ні) — доньки Михайла Грушевського, проте цей факт яскраво засвідчує близькість обох родин і дозволяє припускати, що Михайло, Марія і Катерина Грушевські гостювали в Суботові.

Про неодноразові ж приїзди Марка Федоровича з родиною до київського помешкання Михайла Сергійовича на вулиці Паньківській, 9 можна довідатися з уривчастих дитячих спогадів Тамари Грушевської: «... Чудова кімната. Приємні усмішки. І я на колінах у людини з чудовою бородою, світлої і такої гарної і люб'язної. І розказую той же вірш, що й на ялинці. І мені аплодують усі, що зібрались у цій світлиці — і великі, й малі. Людей різних багато в просторій кімнаті. По-різному звертаються до бороди, що все засліпила і, мене пригорнувши, зсадила з колін. А батько: «Михайло Сергійович»,— звертається. То таке знане, так часто згадуване у нас вдома. Так ось кому належить ця розкішна борода. Є ще в хаті дівчинка, якій дано таке чудове ім'я: Колюня. Це Катруся. А ще Катерина Михайлівна. Ця дівчинка на диво приємна. Вона не тисне, не обніма. Поцілувала тільки раз. Але як приємно поводиться. Показує. Розказує. Ось це цяцьки і це цяцьки. Все дуже гарне і зрозуміло, що його шарпати не можна. Можна спостерігати. І ще вона садить біля себе і показує, як ложечкою набирати тортик. Вона приділя уваги і Толикові, і Галі. Це все приємне, миле. Є в хаті ще дівчинка і хлопчик. Старші за Колюню — Сергійко і Олюся[162]. Але уваги нам не приділяли. Це були діти сестри Михайла Сергійовича — Анни Сергіївни Шамрай»[163].

Взаємини між цими родинами були настільки міцними, що з чотирьох дітей Марка і Марії двоє старших — Михайло і Галина — були хрещениками відповідно Марії Сильвестрівни і Михайла Сергійовича. Про перше похрещення дізнаємося з листовного звернення з Суботова до львівських родичів: «Дорогі брате та сестра. Сего 12 Грудня [1898 р.] нам Бог послав сина. Ім'я йому Михайло. Батько хрещений о. Іван Базилевич, а матері ще не вибрано. Просимо вклінно Вас, сестро, чи не згодилися б Ви записатись єму хрещеною матір'ю. Будем дуже потішені»[164]. Характерно, що Марко в наступному листі подякував за позитивну відповідь і додав: «Уніятство, звісно, не перешкода сему»[165]. Другу дитину Марка та Марії — Галю — хрестив Михайло Грушевський. Це підтверджується свідоцтвом про її народження та хрещення[166], яке подарувала Історико-меморіальному музеєві М. Грушевського п. Елеонора Коваль, дочка Галини Марківни.

---

[162] Шамраєв (Шамрай) Сергій Вікторович (1900–1939), згодом історик, аспірант Михайла Грушевського, репресований у 1933, 1937 рр. і Шамраєва (зам. Петрицька, Василенко) Ольга Вікторівна (1898–1955) — племінники Михайла Грушевського, діти його сестри Ганни Сергіївни.

[163] Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської).— С. 84.

[164] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 63.

[165] Там само, с. 67.

[166] Свідоцтво про народження і хрещення Грушевської Галини Марківни, видане на підставі метричної книги з архіву кол. Київської духовної консисторії Святомихайлівської церкви с. Суботів Чигиринського повіту. 5.05.1919//МІК.— КВ-53845.

Нове покоління Грушевських з'явилося на світ у новому будинку, що був зведений з допомогою суботівської громади, яка була готова сприйняти і підтримати багатогранну діяльність свого священика.

«ЯК ЖИТИ ПО-НОВОМУ?»

У громадську, науково-дослідницьку та педагогічну роботу Марко Грушевський вкладав усю душу, знайшовши там, а не в релігії, своє справжнє покликання в непростих умовах деспотичної самодержавної імперії. Революційні події 1905 р. стали для нього благодатною весною після віковічної лютої зими. Вони вселяли надію на те, що багатомільйонне українське селянство зможе нарешті долучитись до активної участі в суспільному житті своєї Батьківщини, законним шляхом здобуде рівні права, покінчивши з віковічними злиднями і безправ'ям. «Зараз учили Конституцію. [...] Народ зрадів новому ладу і ворушиться непомалу. Як жити по новому? Радіємо й не віримо своєму счастю. З ким поділитись житям? Тіко з народом! Але як би хтілось із товариством! Та його немає»[167]— писав він до Львова своєму побратимові Михайлові.

За тих умов їхні багаторічні стосунки набували особливо важливого значення. Свої ідеї та плани Марко Федорович звіряв з Михайлом Сергійовичем, розраховуючи на його підтримку. На такий висновок наводить і лист Івана Джиджори до Михайла Грушевського від 26 липня 1907 р.: «Словом, гарячі часи будуть п. проф[есор] мати зараз по приїзді, бо кажу дуже богато інтересів і інтересантів. Між останніми є і Марко Грушевський, який кілька раз сюди заходив і розвивав преріжні пляни з національним фондом і т. п. і теж жде на п. професора»[168]. На жаль, про згаданий у листі «національний фонд» сьогодні важко сказати щось певне. Очевидно, подальший розвиток подій не дозволив здійснити цього далекосяжного плану.

Прагнення Марка Грушевського до позитивних змін, які б поліпшили матеріальні й духовні умови життя українського селянства, чітко виявилися в його відповідях від 21 листопада 1908 р. на запитання, що перед тим були розіслані читачам редакцією «Газеты» — щотижневого видання Київського управління у справах земського господарства. З тексту бачимо, зокрема, що Марко Федорович, ознайомивши з запитаннями суботівських селян, подає їхні узагальнені відповіді. Він писав, зокрема, що для селян виявились актуальними такі теми: «а) о страховании построек в сельских обществах, а не по земству; б) об указаниях, где можно сбывать [продукты] местного производства, где и как доставать лучшие и дешевле смены хлебов, как улучшить породы домашнего скота, как завести местные склады орудий землеобработки, подешевле и на выплату, нельзя ли хоть в самые трудные минуты жизни пользо-

---

[167] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 89.

[168] Там само, арк. 99.

ваться ссудой денег у Земства (хотя бы из их страхового капитала) для артельных предприятий, как можно достигнуть и насколько это возможно, устройства железной дороги поближе к ярмарочным трактам»[169]. Мабуть, за зразок Маркові Федоровичу служив кооперативний рух, що на той час вже успішно розвинувся в Галичині.

Та, як відомо, не хлібом єдиним живе людина. Важливого значення він надавав питанню виживання рідної мови. За його спостереженнями, рідної мови цуралися і «на русском языке настаивали» ті з селян, «которые счастье свое видят не в достаточном куске хлеба и трудовом, а панском, т. е. сладком, изысканном и притом легком,— вообще лица, коим начинает упорно присваиваться название «босяк». Тип этот очень численен и люден, но едва ли желателен, хотя бы и с мнимым русским языком»[170].

Проте для більшості населення (і не лише селянства), за словами автора, рідна мова залишається дорогою. «Что украинский язык действенен и теперь,— продовжував о. Марко,— это видно из таких наглядностей: в м. Белой Церкви св. Евангелие читалось на св. Пасху и на украинском языке во время Божественной Литургии и чтение привело молящихся к слезам, а во время IV Всероссийского Миссионерского Съезда в Киево-Братском [монастыре] Холмский протоиерей Тимофей Ткач во время Божественной Литургии произнес речь на украинском языке (хотя и не без галицизмов) о двух слепцах и слушатели [—] мещане и чиновники плакали и те и другие единогласно на заключение о. Проповедника: «Як міг сказав» отвечали его же речью: «Спасы Вас Господы!»,— розповідав Марко Федорович і додавав: — Некоторые из преосвященных владык, по произнесении проповедей на украинском языке в местностях с населением, на нем говорящем, во время поездок по епархии, утверждали в своих ответах то же самое действие родного языка. В успех дела земского, по моему заключению, следовало бы предпринять то же самое, что предпринял Св. Синод в успех дела веры, издавши св. Евангелие на украинском языке»[171]. Тобто, на переконання Марка Федоровича, рідна мова невід'ємна від народу, співзвучна його найшляхетнішим пориванням, без неї неможливе його духовне і громадянське життя.

На жаль, у своїх роздумах і планах Марко Федорович на Чигиринщині був самотнім. Лише в Києві він мав зв'язки з рядом передових діячів, завдяки чому отримував як легальну, так і нелегальну літературу. Прикладом того стала викрита в 1905 р. царською охранкою діяльність «поштового урядовця» Костянтина Хохлича. «В його руках,— як пізніше дослідив Осип Гермайзе,— були мало не всі адреси «свідомих українців», і взагалі, тих, хто виявляв якесь зацікавлення українською

[169] Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 78, спр. 851, арк. 2. Автор вдячний п. Галині Бурлаці за наданий матеріал.

[170] Там само.

[171] Там само.

справою.[...] Хохлич розсилав літературу і відомим українським діячам (Коцюбинський, Дмитріїв і інш.) і рядовим українським інтелігентам, що сиділи в провінції (лікар Б. Орловський, Марко Грушевський і т. д.)». Від нього Марко Грушевський одержував «легальну галицьку літературу, а разом з нею — українську нелегальщину всяких напрямків, кінчаючи виданнями «Спілки», і, в меншому числі,— нелегальну літературу російську»[172].

Тож, підсумовуючи згодом 1905—1907 рр., він скаже, що вони «пройшли надто успішно в висвітлюванні політичного стану в Росії»[173]. Але так він писав через чверть століття, коли з часом притамувалися гнів щодо царизму, запал боротьби і гіркота втрат, коли пізніші гоніння починали перевершувати ті давні і призабуті.

«ОБУРЕННЯ, ЯКЕ СКЛАЛОСЯ В МЕНІ ЩЕ ЗДАВНА»

Архівні документи дозволяють нам хоча б частково уявити ті надзвичайно непрості випробовування, що випали на долю о. Марка та його родини в часи Першої російської революції. Про Суботів у жандармському управлінні заговорили, певно, після того, як у липні 1905 р. стало відомо, що місцеві селяни знайшли на вулиці чотири примірники прокламацій з закликом «Страйкуйте!»[174], а по дворах — шість прокламацій під заголовком «Селяне»[175]. Пізніше в охранці довідались, що студент Кривченко и дворянин Безрадецький 24 листопада 1905 р. прибули до Суботова і, «созвав в волостное правление крестьян, подговаривали их присоединиться к крестьянскому союзу [...] Студент Крывченко говорил на митинге, «что вся земля должна находиться в пользовании лишь тех лиц, которые ее обрабатывают, т. е. крестьян» и закончил речь предложением подписать приговор об освобождении политических преступников»[176]. При цьому допитані свідки Іван Коваленко і Петро Тютюнник показали, що о. Марко «находится в близких отношениях с вышеупомянутыми агитаторами дворянином Безрадецким и студентом Крывченко, причем последний в ноябре 1905 года в доме Грушевского и в присутствии самого священника говорил собранным крестьянам, что «за границей никаких властей нет и люди сами управляются, советовал соединиться в общий союз и правительства не признавать»[177]. Охранці також стало очевидним, що о. Марка всіляко підтримує в революційній роботі його дружина Марія Іванівна, яка, «собрав у себя несколько человек кресть-

---

[172] *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні.— К., 1926.— Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП).— С. 209.

[173] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 6.

[174] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 855, спр. 4, арк. 276 зв.

[175] Там само, арк. 289 зв.

[176] Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 1324, арк. 10, 23 зв.

[177] Там само, арк. 23 зв.

ян, поясняла им, что за границей люди делают все, что хотят, что в России все плохо, что царь не [слово нерозб.] черни, почему нужно бороться со всеми препятствиями самому крестьянству; в конце она начала читать из книжки о «заграничных свободах и порядках и о том, что наше Привительство угнетает крестьян всеми способами. Далее установлено, что Грушевские неоднократно собирали крестьян, подстрекали их к неповиновению Правительству»[178],— писав жандармський полковник Ковалевський. А далі, «усматривая из вышеизложенного, что студент Крывченко и дворянин Безрадецкий, выступая на митингах ораторами, старались подорвать в народе доверие к правительственной власти, [...] призывали к насильственному завладению частной и всякой земельной собственностью, что в противоправительственной агитации того же характера изобличаются священник Марк Грушевский и его жена [...] признавая деятельность этих лиц крайне вредной для общественного спокойствия и порядка», жандармський полковник просив «об административной высылке этих агитаторов из пределов Киевской губернии»[179]. Здавалося, для родини Грушевських становище було безвихідним. Очевидно, вже тоді в їхньому домі проводились обшуки, проте, як покаже подальший перебіг подій, Марко Федорович був умілим конспіратором. Мабуть, завдяки тому «Господин Министр Внутренних Дел 5 Марта 1906 года постановил: 1) выслать Крывченко и Безрадецкого в отдаленные уезды Вологодской губернии под негласный надзор полиции на три года и 2) в отношении Грушевских дело по охране прекратить»[180].

Та незважаючи на серйозну небезпеку, бунтівний священик не міг зупинитись. Він уже вдихнув повітря свободи й те, з чим раніше мирився, чому вимушено корився чи прикидався, тепер викликало давно стримуваний гнів. Про це довідуємося з його листів до Михайла Грушевського: «Обурення, яке склалося в мені ще здавна щодо російських порядків, які тепер простим народом звуться «старими порядками», тепера так забушувало, що гидким стало мені все, а властиво, оте підроблювання совісти й чести її під той лад. Воно стає вже неможливим, а як стряхнути з себе єго, не знаю, думаю, що я його вже в собі не маю ще з хвилини, як твій лист одержав, а його я прочитав разом з маніфестом 17 жовтня. Та й мав я й спокій і тепло в душі на якийсь час, а властиво як вийшов до людей і сказав собі їм, який я був до сього часу, який зараз є. Була найвища хвилина раю, якої зазнати і в раєві не бажаю.[...] Скинув і попівство своє хороше, хочу хоч часиночку побути собою. Ніхто так не певен, як ти, прости мене, що брехуном я не родився і мені нелегко було фальшувати до сього часу.[...] Скинув я своє попівство поки що серцем ще тіко, але се вже видко, що й до факту не далеко. Де ж дітись? Тепер скрізь знову заходить або старий лад, або крівава ломка його. А я й трубою урядових брехень не хочу бути — гидко. Що як робити? [...] Наважився оце 11 нашого студня [грудня 1905 р.] поїхати до брата

[178] Там само, арк. 23 зв.—24.

[179] Там само, арк. 24.

[180] Там само, арк. 26.

Олександра [Сергійовича Грушевського] і до наших, як Сергій Олександрович [Єфремов], тощо, проситись в які робітники — при найм[н]і так, щоб не примусювали дурити людей і ходити окільними шляхами»[181]. Священик з такими поглядами не міг довго бути поза увагою охранки. То ж подальші неприємності не забарились.

Тогочасна справа Київського губернського жандармського управління розповідає, що 6 травня 1907 р. в лісі біля сусіднього з Суботовим селі Янич відбувся великий мітинг за участі бл. 200 осіб, переважно яничанських селян, яких організував двадцятирічний Федір Шеремет. Невдовзі чигиринський повітовий справник доповідав до Києва начальникові губернського жандармського управління підполковнику Утгофу, що Шеремет під час допитів визнав свою належність до партії есерів, висловлював «раскаяние в содеянном им и со слезами на глазах умолял об облегчении его участи»[182]. Заарештований також повідомив, що «главными деятелями преступных сельских организаций в Чигиринском уезде были: по с. Яничу — он, Шеремет, [по] с. Субботову — священник Марк Грушевский и крестьянин Петр Коцур»[183], а потім назвав ще ряд прізвищ з Новоселиці, Медведівки, Трушівців, Кам'янки тощо. З обшуками в усіх виданих Шереметом осіб поліція не забарилась, зокрема протокол від 9 червня 1907 р. засвідчив, що був «при содействии полицейских урядников 5 участка Бабича и 7 участка Распутняка произведен внезапный и самый тщательный обыск в доме, всех помещениях и хранилищах священника с. Субботова Марка Грушевского с целью розыска нелегальной литературы»[184]. Втім, «в виду необнаружения при обыске у него ничего компроментирующего его»[185], о. Марко вдруге був «оставлен на свободе»[186].

Виявились безрезультатними й інші, пізніші обшуки, бо за переконанням повітового справника, «священник Марк Грушевский, ярый сторонник отделения Малороссии, давно уже подозреваемый в тайной агитации, [...] очень хитрый и осмотрительный и потому был неуязвим»[187]. Справник також доносив, що деякі селяни (в Суботові він знав про Петра Коцура, Юхима Кривенка та Михайла Вороненка, а в Яничі подавав список з 12 прізвищ) «находятся в близких отношениях с священником Грушевским»[188] та чигиринським повітовим лікарем Вуковим. У цих двох, «по наблюдениям агента «Иванова», должна быть литература и явки в центральной

---

[181] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 85–88.

[182] Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2032, арк. 5.

[183] Там само, арк. 6.

[184] Там само, арк. 40–40 зв.

[185] Там само, арк. 38.

[186] Там само. Решта підслідних були заарештовані, хоч обшук у них також (за винятком П. Коцура) виявився безрезультатним.

[187] Там само, спр. 2390, арк. 15.

[188] Там само.

организации»[189]. Він радив К. Утгофу «потребовать секретное обследование чрез опытного филера имеющего явки или пароли» (30.07.1908)[190].

Жандарми шукали, головно, українські книжки та періодику. Майже через 85 років, на самому схилі життя його найменша донька Тамара перекаже свій ранній спомин про одну з тих «акцій»: «Мені більше трьох років, ще не чотири, але скоро буде. Прийшов журнал зі Львова. П'ємо чай. Батько розгляда журнал. Раптом вбіга баба Параска з словами: «Їдуть». Батько схоплюється, питаючи: «Куди журнал?» І йде назустріч прибулим. Мати взяла журнал, хвилинку подумала, одкрутила кран у самоварі — побігла в склянку вода, зняла кришку з самовара трошки, не вицідивши воду, сунула туди журнал, закрила кришку. Сіла, п'є чай. Ми дивимось. Але мати показала пальцем на уста. Знак, що треба мовчати про те, що бачив. Входять у ґудзях на грудях. [...] Вони — їх четверо — шукають. Все перегортають в усіх кімнатах і кухні. Батько ходить з кутка в куток. Нас мати одсила на лежанку в дитячій кімнаті, з якої видно їдальню. А на столі прибирають чашки і їжу, ставлять коньяк, коробки з шпротами, сардини, балики, ковбаси московські — багато закуски, яку тримали на випадок (ми їли звичайну їжу, батько не любив «делікатесів»). Ставлять тарілочки. А самовар стоїть на столі на підносі і коло нього мама. А баба Параска за вказівкою мами господарює, приносить іще наливки, вино, ікру, ножами одкрива консерви, ще пляшки з вином. Далі двері зачинились і ми йдемо спати. Перешукавши все, та не знайшовши заграничної літератури, поїхали добре напідпитку»[191]. Тож поліція й надалі доповідала, що в результаті проведених у домі Марка Грушевського обшуків «у него ничего преступного обнаружено не было»[192].

Проте розправа насувалась, хоч якою смішною та недолугою вона здаватиметься, порівняно з тим, що його чекатиме через кілька десятиліть! «Колесо повернуло круто назад [...]. Сучасне ж таке, що більше тижня мою хату стерегли селяне, щоб козаки з жандармерією мене, або жінку, або й обох разом не вкрали. [...] Догадуюсь, що без слідства нарешті не обійдеться, хоч зараз і притихло і хапати до тюрем наче перестали так жадобно, як ночами були і панків і селян — винно й невинно. Я гаразд і не знаю, чи краще ждати, поки самі одрішать од служби, чи самому попередити їх, чи, хоч би й обійшлось і без слідства — чого трудно сподіватись, і мене, як святого, нічим не зачіпатимуть, таки шукати свого шляху. А тим часом потрібен був би кусок землі мені, головно на те, щоб хоч лиху годину перебути[193],— ділився Марко Федорович своїми невеселими тяжкими роздумами з Михайлом Сергійовичем, а потім додавав: — Реформатор з мене був би і в попівстві, по суті самої біблії, не останній і не останній би вплив на сьому становищу я зробив би й на стрій «граж-

---

[189] Там само.

[190] Там само.

[191] Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської).— С. 83.

[192] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 787, спр. 131, арк. 6–8.

[193] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 91–92.

данський», та не тут і не в сі часи. [...] Наймитом, поденним робітником у якого селянина я за харч згодніший бути, аби собою зостатись. Педагог з мене теж родимий, тіко не в фальшивих обставинах. [...] Мені шкодить, що я сам оден. Порядних і скіко співробітників — аж он як — мені потрібні»[194].

Біля каменю «Баба-плаха»:
Михайлик Грушевський (спирається на камінь)
і невідомі. Суботів. Не пізніше 1907 р.

У таких тривожних умовах він продовжував звичну роботу, хоч і став, до певної міри, обережнішим: «Я хочу собі виробити оден тіко підпис «Мр. Г.», як де буду ще що подавати. Вся річ у мене з моїм — хай уже буде — авторством у тім, щоб тутешні мої сусіди не відали, бо їм коли б шо упіймати, аби принизити мене перед урядом і вижити з місця, бо вся околиця селян їм докоряє мною,— пояснював Марко Федорович у листі до Михайла Грушевського,— Але я вже сказав, [що] на се й не поглядаю: часи не того вимагають. Гидкіш не було ще, як зараз оце робиться навкруги. Якраз що наймізерніше було, те запанувало і нахабно ще як!»[195].

Поки що ми не маємо точних відомостей щодо умов, в яких прожив він з родиною наступні два роки. Знаємо лише, що вони були нелегкими, змушували зіщулитись, просити пощади. Додалась ще й родинна трагедія, і своїм горем він 14 вересня 1908 р. знову ділиться з Михайлом Грушевським: «Дорогий брате! Змучений я добре цим роком. Змучений як ніколи. Вдруге не видержу. Не сповіщали ми Вас (бо й сил не було на це), що 23 січня поховали ми свого Михайлика. А разом з тим завіхіль така звідусіль пустилась, щоб викрутити з мене усе, чим я тіко й жив попереду і чим оце тримаюсь досі, при надії, що біса з два хто що вдіє, що вдержатись в таку крутнечу при памяті чудом хіба можна було»[196]. Про стан душі о. Марка також довідуємося з листа до Львова його дружини Марії Іванівни: «Становище Марка (що до душевного спокію) вельми погане. Гніт весь йде від школи і пан-отців сусіда і сусідів. Я прямо

[194] Там само, с. 94.
[195] Там само, с. 99.
[196] Там само, с. 104.

боюсь за єго. По цілим дням в думках, кепсько спить, а людей нема с ким можно єму вибалакаться. Вибачайте, що турбую Вас. Доволі у Вас свого лиха, а я ще з своїм, але не маю кращого порадника що до єго. Просю і А[лександра] С[ергійовича] і Галю[197]. Може се дасть єму інший напрямок. Пишу від єго окремо і просю ніколи не казати цего єму»[198]. Майже через сто років, згадуючи збережений з раннього дитинства образ своєї бабусі Марії Іванівни, Елеонора Коваль напише: «Її доброта й чуйність були дивовижними. Але ще більше дивовижною була її енергія, бажання знайти вихід з становища і достойно витримати все. Вона була незламного духу, що, напевно, й підтримувало дідуся...»[199]

Не залишив побратима наодинці з бідою і Михайло Грушевський, і, за оцінкою самого Марка Федоровича, «у непогідь — це так завчасу було, що дякувати ми не знали і зараз не знаємо й як!»[200].

Дійсно, як на той час, 1908—1909 рр. були найтяжчими для Марка Грушевського і його родини. Через доноси місцевих священиків він уже був під пильною увагою Київського губернського жандармського управління за звинуваченнями в підбурюванні селян проти царської влади та пропаганді україномільських ідей. Посилено збиралось «дєло», головно з доносів священиків з сусідніх парафій. «До меня доходил слух,— доповідав 23 березня 1909 р. благочинний протоієрей Олександр Радкевич,— что в 1905 году священник Марк Грушевский делал в своей квартире собрания, на которых он произносил речи в духе освободительного движения к собравшимся; поэтому я несколько раз, днем и вечером, неожиданно заходил в его квартиру, чтобы проверить справедливость таких слухов, но собраний в его доме не заставал и никаких посторонних лиц в его доме не видел, кроме его семейства. [...] Слышал я также, что и жена его Мария Иванова [Іванівна.— *Авт.*] участвовала в этих собраниях и, одевшися в малороссийский костюм, разносила по домах своих прихожанок какие-то прокламации в духе освободительного движения и, когда полицейский урядник начал следить за нею, она скрылась от него в каком-то доме и затем прекратила свою пропаганду»[201].

Київська духовна консисторія кілька разів розглядала справу опального священика, звинувачуючи його в тому, що «Марк Грушевский неоднократно собирал у себя в доме крестьян, коих подстрекал к неповиновению Правительству, [...] предоставлял приезжим в Субботово агитаторам свою квартиру, в коей лица эти вели преступную агитацию среди местного населения, [...] передал одному местному крестьянину для распространения несколько преступных брошюр, изданных явочным

---

[197] Йдеться про Олександра Грушевського і Ганну Шамраєву (уродж. Грушевську) — рідних брата і сестру Михайла Сергійовича.

[198] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 102, 103.

[199] *Коваль Е.* Спогади про Марію Іванівну Грушевську. Рукопис зберігається в ІММГ.— С. 1.

[200] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 104.

[201] Там само, ф. 127, оп. 787, спр. 131, арк. 11.

порядком, [...], в присутствии нескольких крестьян отзывался неуважительно о святых мощах, [...] пригласив к себе в квартиру крестьян для обсуждения некоторых вопросов, между прочим советовал крестьянам выписывать для чтения в местной потребительской лавке газеты исключительно на малороссийском языке, [...] высказывал неудовольствие по поводу нахождения в качестве заведывающего местным двухклассным училищем и учительницы того же училища лиц, происходящих из великороссов»[202] (навряд, чи можна сприймати на віру останнє звинувачення, оскільки, як видно з листів парафіян до Київської духовної консисторії, стосунки з учителями-росіянами в нього були спочатку товариські і лише пізніше зіпсувались, а отже, їхня національність тут, мабуть, ні до чого) тощо. То ж Марко Федорович, був зарахований «к числу главных деятелей преступной сельской организации в Чигиринском уезде»[203]. Тому, що він щиро любив свій рідний край і народ, українську мову і в міру своїх можливостей намагався прищеплювати ці риси (цілком нормальні й необхідні в цивілізованому суспільстві) своїм парафіянам. Але саме цього й боялась найбільше царська влада, вважаючи по-своєму, що «пользуясь своим положением, лица эти несомненно должны иметь влияние на паству и вербовать среди нее своих единомышленников, почему такие пастыри представляют собою, конечно, немалую опасность для русской государственности»[204]. Лишається лише поспівчувати «государственности», яка не передбачала свого існування без поневолення народів.

«...ПО ОБВИНЕНИЮ СВЯЩЕННИКА с. СУББОТОВА ЧИГИРИНСКОГО УЕЗДА МАРКА ГРУШЕВСКОГО»

Справа Марка Федоровича тягнулася кілька років і дістала вирішення після того, як за неї взявся київський губернатор граф Ігнатьєв. Звернувшись 27 лютого 1909 р. до Київської духовної консисторії, він пропонував розібратися у «вредной, в политическом отношении деятельности священника с. Субботова Чигиринского уезда о. Марка Грушевского»[205]. Хоч того ж року губернатор змінився, проте не змінилось ставлення до «винуватця» уваги, оскільки, як зазначав 24 вересня того ж року новий губернатор у листі до митрополита Флавіана, «священник о. Грушевский продолжает свою деятельность в том же направлении и в настоящее время»[206].

Долучив свій голос і попечитель Київського учбового округу П. Зилов, заявивши 8 червня того ж року в листі до єпископа Чигиринського Павла, що «такая со стороны о. Грушевского агитация, в связи с его пропагандой крайних украинофиль-

---

[202] Там само.

[203] Там само.

[204] Цит. за виданням: *Левчук В.* Суботівські спадки//Наука і культура.— Україна.— К., 1990.— Вип. 24.— С. 357–358.

[205] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 787, спр. 131, арк. 23–25.

[206] Там само, арк. 19.

ских идей, тормозит нормальную постановку школьного дела»[207] і мав «честь покорнейше просить Ваше Преосвященство освободить священника Грушевского от законоучительства и указать заместителя на эту должность»[208].

Тож 6 жовтня 1909 р. консисторія постановила: «Священник с. Субботова Марк Грушевский поставил себя в крайне затруднительное положение: светское начальство в лице г. Губернатора не только подозревает, но и обвиняет его в политической неблагонадежности; попечитель учебного округа лишил его доверия и по соглашению с епархиальною властию устранил от преподавания Закона Божия в местной министерской школе; окружное духовенство явно не сочувствует ему, и сам он признает себя чужим среди его. Грушевского для пользы службы следует перевести в другой приход и поручить его усиленному надзору благочиннаго»[209].

Відносна м'якість такого покарання має кілька пояснень. Незважаючи на всі звинувачення, та ж церковна влада визнавала, що у повсякденному житті Марко Грушевський був «поведения очень хорошего»[210]. Очевидно, певну роль відіграв і активний протест суботівської громади.

У справі «по обвинению священника с. Субботова Чигиринского уезда Марка Грушевского[...]» зберігаються неодноразові колективні звернення до митрополита київського і галицького Флавіана парафіян о. Марка. Під одним з них, датованим 12 грудня 1909 р., зазначені прізвища бл. 300 осіб чоловіків — глав родин, які просили «не отстранять нашего настоятеля без разследования и оставить его на месте, разследовать клевету и правду отстоять. Не может быть, чтобы двенадцать лет он и жена его были полезны, а на тринадцатом году оба оказались то в том, то в другом виде вредными. Дорог нам настоятель наш и еще раз просим не оставить нас и о Своей Милостивой резолюции покорнейше просим уведомить нас чрез крестьян села Субботова Дениса Головашенка и Бориса Пушкаря»[211]. А 6 січня 1910 р. парафіяни додавали: «Года не проходило, чтобы не было жалобы на прежде бывшаго священника с просьбой о переводе [...]. Когда же поступил в наш приход настоящий пастырь о. Марк Грушевский, все сразу изменилось [...] и наш храм стал переполняться молящимися и скоро принял вид не пустыни, а дома Божия [...] Стали мы видеть в своем храме и из далеких мест приходящих сюда за молитвой. Не понравился наш священник только окружным священникам и особенно не понравился за отмену таксы за требоисправления [...] Мы дорожим своим пастырем и всегда уважали его просьбы [...] О пастыре же нашем мы намерились также повести дело судебным порядком и уверяем, что будет аккуратно обнаружено, что злой умысел удалить от нас пастыря нашего и его жены, принадлежит рукам одной небольшой дружины [гру-

---

[207] Там само, арк. 13.

[208] Там само.

[209] Там само, арк. 24 зв.—25.

[210] Там само, арк. 3-4.

[211] Там само, арк. 35 зв.

пи.— *Авт.*]. А потому смиреннейше целуем Стопы Ваши Святые и просим не удалять от нас нашего пастыря»[212]. Тобто люди в Суботові Марка Грушевського дійсно поважали як священика, громадянина й особистість, рішуче прагнули захистити його. І нехай не вводить нікого в оману нав'язаний царизмом «нижайше смиреннейший» тон селянського звернення. Насправді, в душах парафіян ще нуртувала козацька вольниця, готова вирватись при першій нагоді, щоб всього через якихось вісім-десять років знайти своє вираження у становленні Вільного Козацтва і Холодноярської Республіки.

Думається, що неабияке значення у м'якості вироку мають також причини і суто особисті. Одне з чільних місць на засіданнях консисторії посідав кафедральний протоієрей Києво-Софійського собору Михайло Златоверховників, дружина якого, Павлина Захарівна (ур. Оппокова), була тіткою Михайла Грушевського. Ще в студентські роки Михайло часто бував, а певний час і мешкав у Златоверховникових. Мабуть, удвох з ним багато разів у тій родині гостював і молодий Марко[213], і це знайомство мало неабияке значення в тяжкий для нього час.

«МІСТЕЧКО ГРАФСЬКЕ»

На думку про явну опіку з боку Михайла Златоверховникова наводить і те, що переведений Марко Федорович був не якусь глуху й убогу парафію, а до містечка Таганчі Канівського повіту[214], на яку в тій же справі знаходимо аж двадцять два «прошенія» з різних повітів Київщини від цілком лояльних до царського режиму священиків. Була серед них і заява вже відомого нам священика суботівської Іллінської церкви Кирила Шараєвського — Маркового «конкурента» і недруга, який пояснював: «Просить перевода побуждают меня моя материальная необезпеченность и забота о воспитании детей»[215]. Як бачимо, попит на таганцьку парафію поміж священиків був неабиякий. Проте перевагу дали «неблагонадійному» о. Маркові, про що свідчить і складений 10 грудня 1910 р. акт про те, що «благочинный 5-го округа благочиния Каневского уезда, священник Даниил Попов прибыв в м. Таганчу, Каневского уезда, во исполнение указа Киевской Духовной Консистории от 16 ноября 1910 года за № 36858 в присутствии нижеподписавшихся лиц сдал священнику Марку Грушевскому церковь м. Таганчи с ея имуществом, документами, церковны-

---

[212] Там само, арк. 37–38.

[213] Марко Грушевський мав знати й Захарія Івановича Оппокова — Михайлового діда по материнській лінії, принаймні в Марковому записнику за 1892 р. міститься його адреса з текстом для телеграми: «Миша 20 августа будет в Киеве» (Записник Марка Грушевського. 1891–1892 рр.— Арк. 67//МІК.—КВ–58265/2 (Колекція ІММГ).

[214] Тепер село Канівського району Черкаської області.

[215] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 787, спр. 131, арк. 52.

Таганча. Початок XX ст.

ми землями, причтовыми постройками [...]»[216]. Пізніше не без іронії він напише: «З с. Суботова, де живуть потомки очевидців подій Хмельницького, що приєднав Україну до Росії, переведено [...] без прохання М[арка] Гр[ушевсько]го в м. Таганчу, на Канівщині, де живуть нащадки того самого Бутурліна, що прийняв Україну в підданство Росії за керування Хмельницького[217].

Принагідно зауважимо, що наступні події тільки додавали порівнянь. Наприкінці 1911 р., коли по імперії ширилась підлабузницька кампанія встановлення пам'ятників Олександрові II з неодмінними донесеннями самодержцеві Миколі II «о верноподданических чувствах», до столиці пішов рапорт про те, що «крестьянами Таганчевской волости Каневского уезда и представителями разных ведомств» був освячений пам'ятник «ЦАРЮ-Освободителю»[218] — з обов'язковим написанням великими літерами «высочайших» титулів. Розуміємо, що присутність о. Марка на тому ідеологічному заході була обов'язковою і вимушеною, а так само розуміємо, *що* він про все те міг думати. А ще знаємо, що і в Суботові його чекало б те ж саме, бо й там так само був «при большом стечении народа торжественно освящен и открыт памятник ИМПЕРАТОРУ АЛЕКСАНДРУ ВТОРОМУ»[219] з тим, щоб від імені сільських трударів «повергнуть к стопам ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА воодушевляющие их чувства горячей любви и верноподданнической преданности»[220].

---

[216] Там само, арк. 67.
[217] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 7.
[218] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 710, спр. 52, арк. 347.
[219] Там само, арк. 300.
[220] Там само.

Таганча, на відміну від гористого Суботова, являла собою невелике містечко в глибокій долині, оточеній досить високими вкритими лісом пагорбами. Це поселення під дивною для слов'янського вуха назвою, що «має звук татарський»[221] (по-татарськи означала «трикутник»[222]) своєю історією сягає середини XV ст., коли київський

Галина, Тамара, гувернантка, Марія Іванівна, Анатолій (?), невідома і Марко Федорович у своєму саду в Таганчі. Бл. 1914—1915 рр.

князь Олелько Володимирович подарував своєму підданому Олехні Юхновичу між іншими добрами й урочище Таганча[223]. Мабуть, спустошення часів Руїни не оминуло й це поселення, яке відновлювалось на поч. XVIII ст. як власність Вишневецьких. Надалі належало Заморським, Свейковським, Понятовським... На початку XIX ст. останні заснували в Таганчі велику суконну фабрику, якої Марко Грушевський уже не застав. Натомість були цукрове підприємство, 14 вітряків, 8 кузень. Містечко належало графам Марії Іванівні, Ядвізі Артурівні та Олександрові Дмитровичу Бутурліним і мало один римо-католицький костел, дві синагоги і православну церкву св. Покрови, що мала історію з 1725 р.[224] У 1849 р. «тщанием помещика Понятовского на местные средства с пособием от казны»[225] дерев'яну церкву замі-

---

[221] Słownik geograficzny...— Warszawa, 1890.— T. XII.— S. 143.
[222] *Похилевич Л.* Сказания...— С. 546.
[223] Słownik geograficzny...— Warszawa, 1890.— T. XII.— S. 143.
[224] *Похилевич Л.* Сказания...— С. 545.
[225] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 964, арк. 436.

нили кам'яною, а 1878 р. її добудували двома приділами з пічним опаленням. У 1882 р. були збудовані церковнопарафіяльна (поруч з храмом) і двокласна «міністерська» школи[226]. Цей перелік громадських установ доповнювала модна на той час чайна. На 1900 р. населення Таганчі становило 4685 осіб[227], що були, переважно, селянами.

Порівняно з Суботовом, Таганча не лишила такого яскравого сліду ні в житті самого Марка Грушевського, ані в пам'яті його дітей. Наймолодшій, Тамарі, більше запам'ятався «великий будинок з мезоніном, величезною кухнею, [...] сад, що переходив у ліс»[228]. То був священницький будинок, зведений 1880 р. на церковній садибі «тщанием помещика с пособием от прихожан»[229]. «Багато панів», «містечко графське», «це все дивно чуже»[230] — такими короткими штрихами характеризувалось середовище, яке оточувало Грушевських. Мабуть, не дуже затишно почувалось їм там. Крім священичої служби в Покровській церкві о. Марко був законовчителем уже згаданого двокласного міністерського училища.

Марія Іванівна з дітьми Толиком, Тамарою і Галею. 1914 р.

Його діти навчалися в Черкасах: Галина і Тамара — у міністерській жіночій, а Толик — у міністерській чоловічій гімназіях[231]. З переданих Елеонорою Коваль матеріалів та розповідей знаємо, що в Черкасах діти мешкали в їхньої незаміжньої тітки — Антоніни Іванівни Ілліч на вулиці Верхгоровій, 33. До нашого часу дійшов зроблений влітку 1918 р. знімок її черкаського будинку — великої біленої хати під соломою, з розчиненими віконницями та ґанком, біля якого бачимо постаті Антоніни Іванівни та Марії Іванівни з дітьми.

---

[226] Там само, арк. 436.

[227] Список населенных мест Киевской губернии.— С. 837.

[228] Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської).— С. 84.

[229] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 964, арк. 436 зв.

[230] Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської).— С. 84.

[231] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1131, арк. 12.

Біля черкаського будинку Антоніни Іванівни Ілліч — його господиня з Тамарою, Галею, Марією Іванівною і Толиком Грушевськими. 1918 р.

У Таганчі Марко Грушевський продовжував вивчати і збирати старожитності, бо, як повідомляв у 1911 р. Михайлові, «на околиці Таганчі та й тут у їй самій знайти можна багато речей музейних як давніх, так і сучасних. Не маючи якого повідомлення куди краще з цим обертати [звертатись.— *Авт.*] чи до Львова чи до Київа, я дещо задержую у себе, а дещо не знаходю способу, як добути [...]. Є цікаві речі у графів тутешніх і по церквах сусідських»[232]. Думається, що згадані твори народного мистецтва йшли не лише до особистих колекцій, а й до музеїв. Мабуть, деякі з них і досі експонуються в Києві та Львові (зокрема, у Львівському етнографічному музеї, де представлено ряд предметів з теренів сучасної Черкаської області). На такий висновок наштовхує і Марків лист, написаний 12 серпня 1903 р. до Михайлового брата Олександра Грушевського: «Дорогий брате Ол[ександре С[ергійовичу]! Я лишив у прислужниці Вашої старий малюнок «гріхопаденіє». Проф. Павлуцький був у мене і хоче малюнок сей в Унів[ерситет] св. Вл[ладимира] здати у музей. Я трохи не повірував єму, а головно не знаю, чи не придатний він був би у музей який инакший — наш. [...] Краще лишити єго задля себе чи задля українського музею»[233].

Про те, що о. Марко й надалі підтримував тісні зв'язки з українською громадою Києва, свідчить також його участь 1913 р. у похороні Лесі Українки: «Час був літній, багато громадян повиїздило з міста, та все-таки на двірці [вокзалі.— *Авт.*], куди привезено труну, зійшлося людей 700—800. [...] За добу до похорону стало відомо,

---

[232] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 113.

[233] Там само, спр. 1293, с. 19—20.

що, згідно з бажанням небіжчиці, проводи труни відбудуться без участи духовенства. І справді попереду жалібної процесії несено тільки чорний хрест. Але за труною йшло, я бачив, троє священиків: о. Павло Погоріло, о. Марко Грушевський і ще хтось третій»[234].

Тепер уже важко сказати щось певне щодо політичної діяльності Марка Федоровича в Таганчі. «Тут нива праці найбільш сприятливою оказалася: заводи, економії, школи, контора графська — усе це потрібувало повного освітлення політичного стану Росії. Друкувати агітки проти експлоатації клясів клясами, проти експлоатації народом народу не заборонялося на машинках і стенографах контори, а тому їх тисячами розповсюджувалося поміж робітництвом графів Бутурліних»[235] — так він писав у 1932 р., враховуючи, очевидно, тогочасну ідеологічну атмосферу. Та все ж, думається, політична активність Марка Грушевського не мала такого «пролетарського» спрямування. Його душі значно ближчою була українська селянська стихія, а про діяльність може свідчити реакція з боку чорносотенців (?). Вона виявилася в замаху на Маркове життя, що був вчинений наприкінці 1916 р. у нього вдома «якоюсь невідомого жінкою. Чудно одягненою. З горбатим носом. [...] З дверей вийшов батько, тільки вийшов. У руках у жінки, в розгорнутому папері, побачили щось блискуче і якийсь дивний тріск, голосний удар, що аж зіщулились. І слова жінки: «Это тебе за украинофильство!»[236] — так згадував родинний переказ. На щастя, вправним стрільцем та істерична дама не виявилась.

Повалення самодержавства Марко Федорович зустрів з надією на добрі зміни й не хотів стояти осторонь подій, що дедалі швидше розвивались, а тому, за його словами, «з початком революції [...] завів у Таганчі різні організації з новими завданнями часу»[237].

Так, датована 4 травня заява о. Марка до Канівського виконавчого комітету при Канівському повітовому комісарі розповідає, що «Апреля 3 дня после митингов, бывших в м. Таганче 12 и 19 марта, а также 3 апреля, в народной чайной м. Таганчи собрались крестьяне числом свыше 100 душ и постановили избрать организационный комитет, на обязанность коего возложить труд организовать в Таганче такое общество или товарищество, которое бы, применяясь к течению жизни в Российском Государстве, не только руководило населением м. Таганчи, но и воспитывало бы его в осмысленном и живом проявлении у себя новых начал переустраиваемого Государства»[238]. Головою цього тимчасового організаційного комітету було обрано

---

[234] *Дорошенко Д.* Мої спомини про давне-минуле (1901–1914 роки).— Винипег, Манітоба, 1949.— С. 152.

[235] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 7.

[236] Маленька «сага» про рід Грушевських.— С 85.

[237] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 7.

[238] Заява священика м-ка Таганчі Марка Грушевського до Канівського Виконавчого комітету (копія)//МІК.— КВ-54388 (Колекція ІММГ).

Марка Грушевського. Далі з заяви дізнаємось, що організоване ним товариство було відкрите на сільському сході 1 квітня 1917 р. під назвою Таганцької Української Громади. Згідно з його Статутом, передбачалося створення читальні-бібліотеки (відкрита 30 квітня), лекційної комісії для публічних народних читань (за словами Марка Федоровича, «лекторами був він та дружина його й уся сім'я — син і дві доньки їх»[239]), вокально-музичної комісії для проведення спектаклів, оркестрів, хорів для дозвілля односельців — усе те, що в тогочасних умовах таганцькі громадівці вважали «зразком дійсної освіти»[240]. Одночасно, продовжував він, створюються жіночі й дівочі організації «в целях приготовить из себя не только сознательных, осведомленных во всем гражданок-матерей, но и способных к той или иной специальности [и] труду людей»[241]. Марко Грушевський просив владу про сприяння в діяльності Таганцької Української Громади.

Нагадаємо, що ці заходи проводились за його ініціативи відразу після повалення самодержавства, і це вже був рішучий, громадянський вчинок, який також свідчив про неабиякий організаторський хист. Тож не дивно, що Марко Федорович прагнув переїхати до Києва, де вирішувалася доля Української революції. Навряд, щоб вирішальним мотивом для переїзду послужив вищезгаданий невдалий замах на нього. Зрештою, в Києві не було безпечніше, але там він бачив справу свого життя, зокрема працю на створення Української церкви.

«...МИТРОПОЛИЧІ ПОКОЇ КОЛО СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ»

На жаль, із розповідей нащадків та архівних джерел дуже мало відомо про переїзд Марка Федоровича з родиною до Києва. З клірової відомості Таганчі видно, що до кінця 1917 р. він залишався на старому місці[242]. Значно більше прояснює нещодавно виявлений в архіві документ, написаний ним 4 (17) серпня 1918 р. на ім'я директора Другої української гімназії м. Києва з проханням прийняти на навчання його старшу доньку Галину[243]. До заяви додавалось видане 1 червня 1918 р. посвідчення Галини Грушевської про те, що вона у травні того ж року при відмінній поведінці закінчила курс Черкаської міської жіночої гімназії і була удостоєна атестата і золотої медалі. Тож виходить, що вона, як, мабуть, і вся родина, переїхала до Києва десь між 1 червня і 4(17)серпня 1918 р. чи принаймні в дуже близький до того періоду час. Документ містить також адресу, за якою родина оселилася в Києві: «Митропо-

---

[239] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 7.

[240] Там само.

[241] Заява священика м-ка Таганчі Марка Грушевського до Канівського виконавчого комітету (копія)//МІК.— КВ-54388 (Колекція ІММГ).

[242] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1131, арк. 9 зв.—12.

[243] ДАК, ф. Р-332, оп. 1, спр. 91, арк. 1—4. Автор вдячний завідуючій Історико-меморіальним музеєм М. С. Грушевського С. Паньковій за наданий матеріал.

личі покої коло Софійського собору»[244] (рукописи доньки — Тамари Грушевської — дають уточнення: «Батька поселили в 2 кімнатах першого поверху митрополичих покоїв»[245]), що мало б свідчити про неабияке становище о. Марка в церковних колах.

Як ми вже бачили, він не був типовим священиком Російської православної церкви, слугою царського режиму. Його бачення християнства було глибоко народним і не передбачало фальшивого, показного догматизму. Характерним прикладом такого гуманістичного розуміння християнства став епізод з життя, про який розповів Марків небіж Всеволод Макарович Грушевський: «До Марка Федоровича прийшла селянка, принесла гроші і просила відслужити молебінь за здоров'я її хворого чоловіка. Гроші дядько Марко не взяв, порадив гроші віддати лікареві для лікування чоловіка, а молебінь він і так відслужить, що він негайно виконав. Лікар чоловіка вилікував, все закінчилось добре»[246]. «Добрі були дуже, порядні, чесні в ставленні до своїх обов'язків. Як писала Ліна Костенко, «хронічна українська доброта»,— згадувала вдачу Марка і Марію Грушевських їхня онука Алла Грушевська.

Розповіді нащадків Марка Федоровича хоч і не дають чіткого уявлення про його релігійний світогляд, та все ж дозволяють зробити висновок, що він мав своє самобутнє світобачення. Читаючи його етнографічні праці, починаєш уже наочно усвідомлювати, що він виріс у самій гущі народної стихії, де живі були ще з язичницьких часів містичні уявлення, прикмети, повір'я, звичаї та фольклор. Ці відголоски прадавнього життя природно поєднувалися з християнством, створюючи неповторне, самобутнє тло української народної культури, невід'ємною часткою якої був він сам. А ще додамо відомі з дитинства перекази про недавню козацько-гайдамацьку минувшину, про багатовікову визвольну боротьбу і ми зрозуміємо, на якій основі закладався світогляд Марка Грушевського. «Мені здається, що в канонічній християнській церкві він почував себе скуто. Можливо, це був якийсь образ, який говорив йому про безмежність, більше наближав його до Бога. Це якийсь внутрішній Бог, щось живе, якась Душа, яка обіймає весь світ, всіх людей, — розповідає Алла Грушевська, онука Марка Федоровича, і наводить слова його доньки Тамари Марківни: — Батько вірив у світовий дух, світову душу».

Йому непросто було поєднати в собі одвічну народну стихію з офіційними християнськими догмами, не кажучи вже про великодержавну традицію «Третього Риму». Марка Грушевського гнітила важка, казенна атмосфера офіційного православ'я Російської імперії. Як людина освічена, він швидко збагнув його відверту демагогічність і, схоже, не міг приховувати свого ставлення до цих явищ. Згадаймо звинувачення,

---

[244] Там само, арк. 2.

[245] Оригінал рукопису зберігається в доньки — Грушевської В. Л.

[246] Лист Грушевського В. М. від 21.07.1994 з Москви до Києва на ім'я Коваль Е. З. Зберігається в архіві ІММГ.

що він «отзывался неуважительно о святых мощах». Ще раніше, у 1892 р. після перебування в Київській духовній консисторії, Марко занотував свої враження в записникові: «11 мая я вкусил «сладость» консисторского канцелярства. О, Господи, до чего мы дожили!»[247] Значно пізніше, у 1938 р. він щиро скаже на допиті: «Еще до революции я работал на протяжении 20 лет священником православной церкви как окончивший духовную семинарию, но так как был по национальности украинец, то меня всегда заставляло задуматься перед таким фактом, [...] что царское правительство угнетает украинское население при помощи церкви так называемого синодского тихоновского движения»[248]. Він шукав інших форм духовного життя, які б відповідали його поглядам та ідеалам, об'єднували народ, формували його громадянську свідомість.

Сьогодні ми дедалі більше довідуємося про становлення Української Автокефальної Православної церкви, що проголошувала українізацію та гуманізацію православної церкви на Батьківщині, очищення її від деспотичних традицій офіційного православ'я Російської імперії. Спільна мета звела Марка Грушевського з Василем Липківським, Володимиром Чехівським, Володимиром Дурдуківським, Михайлом Морозом та іншими. Він брав участь у Всеукраїнській Православній Церковній Раді (створеній у Києві в листопаді 1917 р.), у 1918 р. був виконуючим обов'язки «смотрителя будинків міністерства ісповідань»[249], став членом Всеукраїнської Спілки Православних Парафій (заснована у квітні 1919 р.).

У такий бурхливий, насичений подіями й роботою час він намагався продовжити освіту, спочатку — в Кам'янець-Подільському державному українському університеті, про що свідчить написана 8 квітня 1919 р. на ім'я декана «заява студента 2 семестру Богословського факультету Грушевського Марка Федоровича» з переліком навчальних курсів, слухачем яких він хотів бути в 2-му півріччі 1918—1919 н. р.[250] Відомо також, що сам він був вільним слухачем Київського державного українського університету[251].

Як священик, Марко Грушевський був у складі першого українського кліру Софійського собору (разом з протоієреєм В. Липківським, священиком Тарнавським і дияконами Дурдуківським і Недзельським), де 12 липня 1919 р. новий склад провів перше богослужіння (з 23 липня 1919 р. воно вестиметься українською мовою)[252].

---

[247] Записник Марка Грушевського (1891—1892 рр.), арк. 47//МІК.— КВ-58265/2 (Колекція ІММГ).

[248] Архів СБУ, спр. 148135, арк. 9. Автор вдячний завідуючій Історико-меморіальним музеєм М. С. Грушевського С. Паньковій за наданий матеріал.

[249] Нова Рада.— 1918.— 26 (13) травня.— № 85.— С. 3.

[250] *Ляхоцький В.* Тільки книжка принесе волю українському народові.— К,, 2000.— С. 351.

[251] Архів СБУ, спр. 148135, арк. 6.

[252] Мартирологія українських церков. У чотирьох томах.—Торонто, Балтимор, 1987.— Том І. Українська Православна Церква.— С. 104.

Наочне уявлення про українізацію Софійської парафії дають протоколи загальних зборів парафіян собору, які проводилися в 1919 р. Боротьбу за Софійський собор вперше документально засвідчили збори, що відбулися 29 червня (н. ст.) 1919 р. з метою обрати делегатів «для зібрання усіх приходських м. Київа представників, призначене єпархіальним совітом на 1-ше липня ц. р. (18 червня), в помешканні «Релігійно-Просвітницького Общества»[253]. Протокол засвідчив непримиренний конфлікт, що спалахнув між прихильниками московської та української орієнтацій в православ'ї. Згідно з цим документом, «на початку зборів невеличка купка прихожан (від 10—15 душ) на чолі з протоієреями Трегубовим і Златоверховниковим, а також д. Любанським заявила, що всіх нас тут зібраних вона не допустить до провадження зазначених виборів, крім того Любанський своїм нетактовним поводженням, яке виявилось в грізних і образливих вигуках на громадян, а також панотці Трегубов і Златоверховников забороною висловлювати парахвіянам свої думки внесли страшенний заколот на збори. Після цього ця купка демонстративно залишила збори»[254]. Цей демарш не похитнув рішучості парафіян, і вони «обрали делегатами таких осіб: свящ. Софійського Собору Ольшевського, М. Мороза, проф. Г. Нарбута, А. Сало і д[обродій]ку В. Булах»[255].

Під протоколом стоять 55 підписів. Крім вищезгаданих прізвищ, знаходимо там В. Модзалевського, В. Чехівського та ін. українських подвижників, і нехай нас не вводить в оману відсутність згадки на тих перших зборах про о. Марка Грушевського. Думаємо, що причини тому були суто особисті, оскільки, як ми вже знаємо, протоієрей Михайло Златоверховников і священик Марко Грушевський не лише вже давно мали бути особисто знайомими, ба, фактично, вони були родичами через Михайла Грушевського. Тож при усуненні очолюваного Михайлом Златоверховниковим російського кліру Софійського собору Марко Грушевський був відсутній з суто особистих, етичних міркувань.

Але вже наступний протокол засідань Софійської церковної ради м. Києва від 11 липня 1919 р. і звернення до керуючого Київською єпархією преосвященного Назара, єпископа Черкаського, повідомляв, що, «згідно з декретом про відокремлення церкви від держави Совєтським Урядом передано нашій парахвії в користування Собор св. Софії з теплою церквою при ньому і з усіма річами Богослужбового культу. Тимчасово відправляти Божу службу (до переведення виборів парахвіяльними зборами постійного причету Собору) Рада запрохала п. о. о.: Липківського, Тарнавського, Ольшевського, Грушевського (виділення наше.— *Авт.*), Степаненка і инших»[256]. Загальні збори парафії, які відбулись 20 липня 1919 р., відхилили про-

---

[253] ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 3, спр. 30, арк. 1—1 зв.

[254] Там само.

[255] Там само.

[256] Там само, арк. 3.

позицію владики Назарія, «аби при Софійському Соборові було залишено старий причет [...] По питанню про залишення на своїх посадах старого складу голосування дало такі наслідки: кандидатури (персонально) пан-отців Златоверховникова, Браїловського, Трегубова, Прозорова, дияконів: Бистрова, Ожеговського і Богородицького відхилено одноголосно»[257].

Отже, волею української громадськості Києва за умов, коли радянська влада з тактичних міркувань певний час виявляла сприяння українському православ'ю (на противагу православ'ю московському, що стояло тоді на рішучо антибільшовицьких позиціях), головний храм України став належати її народові. З протоколу засідання Софійської парафіяльної ради від 21 липня 1919 р. бачимо, що задля утримання святині в складних політичних умовах члени парафіяльної ради налагодили в соборі постійне чергування. Також було розглянуто питання про те, «щоб він мав український вигляд, ухвалено: доручити проф. Нарбуту цю справу, щоб до неділі Собор був вбраний і прохати парахвіян принести рушників, квіток і т. п. для цієї мети»[258], а також «вжити заходів, аби двоголові орли на дзвініці Софійського Собору, як невідповідаючі церковному життю парахвіян св. Софії, було замінено иншими орнаментами»[259]. З цього ж протоколу відомо, яке доручення виконував Марко Грушевський: «По питанню про книгозбірню ухвалено: доручити членові Ради Корчинському, разом з п. о. Грушевським і т. Калішевським прийняти соборну книгозбірню, а також звернутися їм до ліквідаційної комісії, аби була передана Раді бібліотека Софійської бурси»[260]. Не сумніваємось, що така праця була йому до душі, адже він сам мав добру бібліотеку і всіляко сприяв поширенню книг, про що знаємо ще з часів діяльності о. Марка в Суботові.

3 серпня 1919 р. парафіяльні збори Софійського собору розглянули питання про обрання постійного причету, де «інформацію подав М. Мороз. Після обміну гадками про кількість членів причету, збори одноголосно ухвалили: обрати 4 священиків і 3 дияконів. Одвертим голосуванням членами причету обрано: настоятелем Собору — протоієрея о. В. Липківського (одноголосно), штатними священиками — п. о. о. П. Тарнавського і М. Грушевського (2 утрималось) і М. Ольшевського (8 утрималось), о. Недзельницького (1 утрим.) і о. Хрипко (більшістю проти 1 і 3 утрималось)»[261]. Також ухвалили «в суботу 9 серпня в столітні роковини народження Панька Куліша відправити у Софійському Соборі урочисту панахиду»[262]. А ще — «висловити щиру подяку всім тим особам, що взяли на себе ініціятиву

---

[257] Там само, арк. 7–7 зв.
[258] Там само, арк. 9.
[259] Там само, арк. 16.
[260] Там само, арк. 9 зв.
[261] Там само, арк. 24.
[262] Там само, арк. 24 зв.

здійснити в житті давню мрію української людности — молитися Богу в Св. Храмах рідною мовою»[263].

А 7 серпня 1919 р. рада Старокиївської української православної парафії при соборі святої Софії прийняла серед інших звернень і звернення до Марка Грушевського: «Високошановний Пан-отче, Парахвіяльна Рада має за велику почесть повідомити Вас, що на Загальних Парахвіяльних Зборах членів Старокиївської Української Православної Парахвії 3 сього серпня 1919 року Ви обрані штатним священиком Київо-Софійського Катедрального Собору. Не одмовтесь тому негайно розпочати виконання своїх обов'язків по парахвії»[264].

На жаль, нам ще надто мало відомо про ті бурхливі роки, коли ситуація змінювалася надзвичайно швидко. Тому тепер складно однозначно пояснити, чому служба о. Марка в Софії Київській виявилася недовгою. До того висновку приходимо, ознайомившись з метричною випискою від 6 (19) вересня 1919 р., але тепер уже Києво-Подільського Святоандріївського собору. Документ розповідає, що того дня у храмі приймали шлюб Олександр Степанович Курбас (в недалекому майбутньому славетний театральний діяч, а на той час ще просто громадянин міста Самбору) з Валентиною Миколаївною Чистяковою — дочкою артиста московського Великого театру. Вінчав молодих священик Марко Грушевський з дяком Дмитром Ходзицьким[265]. Очевидно, це переміщення було пов'язане з утвердженням української громади — тепер уже в Андріївській церкві. Швидкий перебіг подій вимагав його присутності там, де вирішувалася доля Української церкви: спочатку в Києві, а надалі — по всій Україні.

«ЖИТТЯ ТАК ХУТКО ЙДЕ ПО СЕЛАХ»

Тож не дивно, що інший документ застає Марка Федоровича на посаді інструктора-організатора Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Згідно з нею, він мав організовувати українські парафії в сільській «глибинці», на цей раз — у добре йому знайомому Канівському повіті на Київщині.

«Витяг з протоколу з'їзду представників сельских комнезамів та селкомів Богуславської волости, Канівського повіту, відбувшого 12 листопада 1920 р.»[266] розповідає, що на з'їзд прибули делегати з дванадцяти сіл та представники від волревкому і волкомнезаму. Слухали питання про українізацію місцевих парафій та ухвалили «доручити волкомнезаму провести українізацію церквів Богуславської волости як можно скоріще, похлопотавшись доставкою інструкції та книжок задля церквів. Задля

[263] Там само.

[264] Там само, арк. 32.

[265] Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України. Інв. № 8465. Автор вдячний письменниці-мистецтвознавцю Р. Скалій за наданий матеріал.

[266] ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 3; оп. 1, спр. 50, арк. 2.

скоріщого проведення в жизнь українізації церквів надається право притягнути до цієї роботи інструкторів Богуславського райсоюзу і учнів старшого клясу учительської семінарії Т. Г. Шевченко»[267]. А ще протокол додавав, що «за всякими інструкціями і указівками належить звернутися к мешкаючому в селі Карапишах[268] інструктору-організатору Всеукраїнської Православної Церковної Ради о. Марку Грушевському»[269].

З доповіді Марка Федоровича до ВПЦР від 27 (14) грудня 1920 р. дізнаємось, що з 5 жовтня він тимчасово виконував обов'язки пароха в Карапишах, «поки не одерже сану священика обраний на посаду настоятеля храму парахвії диякон п. о. Павло Слюсаренко»[270] (в нього о. Марко й оселився) і вже там отримав призначення від 26 жовтня 1920 р. бути «головноуповноваженим Ради (ВПЦР.— *Авт.*) по організації відправи Божих служб на українській мові з вживанням українських церковних співів, звичаїв, обрядів і по відбудові церковно-релігійного життя в дусі справжнього християнства»[271]. За цим документом, він мав «скликати в кожному благочинстві зібрання представників духівництва і мирян для попереднього обговорення питань, що будуть вирішатися на соборах (Київському і Всеукраїнському)»[272].

Характеризуючи умови, в яких проходила його праця, о. Марко згадував про затятий опір, який чинила проведенню українізації церкви частина місцевого духовенства. Так, у Карапишах «помешкань настоятельських п[ан]о[тець] Брюховецький (попередній тутешній настоятель) не бажав звільнити через те, що вчинків парахвіян не визнавав законними і обов'язковими для себе. Не бажав він і ключів від церкви передати Раді, обзиваючи сучасні події подіями якоїсь «гоп-компанії». [...] Під цей час великою силою йшло «радянське» військо через Карапиші і тут зробило постій. Якась частина постою замешкала і в настоятельській оселі у п. о. Брюховецького. П. о. Брюховецький не загаявсь підбурити своїх постійців проти українського руху. Без вагань він упевнив, що в помешканні п. о. Слюсаренка засів «штаб петлюрівців», який наїхав сюди з Київа з певним «лише націоналістичним» завданням»[273]. Марко Федорович також звернув увагу на обережно-вичікувальну позицію деяких інших священиків: «Багато [панотців] з приводу оцеї останньої причини [звички до слов'янської церкви.— *Авт.*] щось таки собі замишляють. Наст[оятель] Покр[овської] церкви м. Богуслава каже: влада Радянська не може не забачити в українізації релігійних одправ національного самовизначення і заборонить через це саму українізацію»[274].

---

[267] Там само.

[268] Тепер Миронівського району Київської області.

[269] ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 1, спр. 50, арк. 2.

[270] Там само, арк. 5.

[271] Там само, арк. 15.

[272] Там само.

[273] Там само, арк. 5.

[274] Там само, арк. 17.

Водночас Марко Грушевський зазначив, що головною силою у цих змінах швидко стає селянська маса: «Ця інспірація в душі і серці селянства є щось давно у Бога ними молене і нині Богом послане в саму скрутну для України годину»[275]. Тому він, маючи вже великий досвід душпастирської діяльності, вирішив не чекати вказівок згори, а приймати складні рішення самостійно, відповідно до ситуації. «Життя так хутко йде по селах,— писав він у звіті,— що постигать за ним доводиться не ждучи якихось призначень і вказівок. Саме життя заставило мене одбути одправу служби Божої поза околицею парахвії, де я тимчасово лише був призначений. Саме життя заставило парахвіяльні ради об'єднатись і утворити «округову раду» — у Карапишах же. Саме життя вимогло, аби, не ждучи інструкцій і т. п., призначити попередсоборне зібрання — у Карапишах таки — негайно на 20, 21, 22 і 23 Листопаду по ст./ст. [...] Здвиг, який тут стався несподівано, вимагає власними силами відповідати потребі часу і творити цю відповідь на власну руку, на власну відповідальність»[276].

У звіті знаходимо багато подробиць про події, що розгортались під керівництвом Марка Федоровича в церковному житті Богуславщини. «Божа служба на Михайла,— зазначав він,— (8/21 XI) в Михайлівській Карапишській парахвії пройшла при 7 священиках з околиць і при дияконові парахвіяльному та при незлічимому натовпові селян тутешніх і околичніх, остільки власти по околичних волостях не змогли устояти в стороні від справ церковних через вимоги селян звеліти по парахвіях п[ан-]отцям правити служби Божі лише на українськ[ій] мові і через це були зібрання представників всіх сіл і організацій влади сільської у м. Богуслав і в Пустовітівськ[ій] волості, а грамотії селянські і взагалі інтелігенція сільська почала складати цілі мемуари і відмічати 8/21.XI[.1920 р.] у себе по святцях тощо. Вплив цієї служби заставив надсилати делегації, аби я і хор прибув на урочисті відправи в м. Богуслав, в сс. Чайки[277] і Дешки[278] на 15/28 XI»[279]. Для більшої ефективності в душпасторській діяльності було створено «мандрівний причет з мандрівним же хором»[280].

20—23 листопада (ст. ст.) великий захід відбувся «у Карапишах в семирічній школі при великому числі присутніх з мирян і панотців. До сказаного в постановах цього свята (додається тут) не можна не зазначити, що з'їзд мав самий бажаний вплив на відносини парахвіян і панотців. Самі панотці забажали такий же з'їзд зробити в с. Дибинці[281] у благочинного п[ан-]о[тця] Олександра Пашковського задля тих волостей, представники з яких не мали змоги прибути на з'їзд у Карапиші, а миряне з далеких кінців, панотці яких не прибули на Караписький з'їзд по власних

---

[275] Там само, арк. 7.

[276] Там само, арк. 15.

[277] Тепер Богуславського району Київської області.

[278] Тепер Богуславського району Київської області.

[279] ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 1, спр. 50, арк. 16.

[280] Там само, арк. 15.

[281] Тепер Богуславського району Київської області.

причинах, запропонували зробити з'їзд у манастирі Гарбузинському[282] задля Черкащини, Чигиринщини і инчих кутків, не далеких від цього манастиря. Я мусів погодиться з запросинами мене на ці з'їзди — у Дибинці[283] на 6 грудня по ст. ст., а в Гарбузин на 3-й день Різдвяних свят»[284].

Про щиру зацікавленість селян Богуславщини свідчить хоч би й такий факт у звіті Марка Федоровича: «Справа стала остільки важливою і великою в очах кожного з причетів і парахвіян, що приготування до 20—23 XI — передсоборного зібрання займає всіх і кожного. Селяне задля гостей зібрання призначають суми з мирських грошей і деякі з власного гаманця. Селянство заходилось коло прибірання церкви, школи і приймання гостей. Сбори по церквах ідуть на поширення українського церковного здвигу. Надсилають з укр[аїнських] парахвій і борошно. Головною метою у Округової Ц[ерковної] Ради с. Карапишів — це є передача до Київа борошна, і затримується ця справа через грабунки по дорогах лише»[285].

«Рештом кажучи, в Канівській окрузі укр[аїнська] церковна справа набула і набуває щодня щогодини все більш несподіваних розмірів і сили своєї, а через це й вимагає більше рук, більше часу і — щонайголовнішого — серйозної вдумчивости в поспішанню за часом цього руху. Потребність винайтись в цей відповідальний мент здається непоборною і залякуючою,— і тільки Рука Божа ще не дає слабнути в своїй праці і вірити в свою силу постачаючу вимогам часу і задовольняючу хоч строка цим вимогам»[286],— підсумовував він.

«З ТЕПЕРЕШНІХ НОВИХ ЕПИСКОПІВ МОЖЕ НАЙДАВНІШИЙ УКРАЇНЕЦЬ»

Безперечно, що справа про перебування Марка Федоровича в Карапиших ілюструє лише короткий період у його бурхливій діяльності. Натхненна душпастирська праця додавала авторитету як йому, так і Українській церкві. Про це свідчив документ ВПЦР від 21 липня 1921 р., що запрошував о. Марка Грушевського (а також і о. Л. Карпова, прот. П. Тернавського, о. Д. Ходзицького, М. Мороза, М. Васильківського, прот. Коровкевича) «прибути найближчим часом до Київа, одвідати Всечесного о. Митрополита і Голову [нерозб.] в справі обрання Вас Великими Зборами ВПЦР кандидатом на єпископа Української Православної Автокефальної Церкви»[287].

З цього приводу Михайло і Марія Грушевські, які з еміграції уважно стежили за подіями на Батьківщині, 21 серпня 1922 р. писали з Відня до Києва Ганні Шамрай:

---

[282] Йдеться про Онуфріївський монастир у селі Гарбузин Канівського повіту (тепер Корсунь-Шевченківського району Черкаської області).

[283] Тепер Богуславського району Київської області.

[284] ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 1, спр. 50, арк. 18.

[285] Там само, арк. 17—18.

[286] Там само, арк. 19.

[287] Там само, оп. 3, спр. 113, арк. 5.

«Страшно ми раді за Марка Федоровича! Але яким же се він єпіскопом став: київським чи яким провінціальним? І де буде жити?»[288].

Зі слідчої справи довідуємося, що в 1922–1923 рр. він працював єпископом на Волині, де «основал новые ячейки и посещал существовавшие на Волынском Полесье (Коростень, Шепетовка, Полонское), а также на Конотопщине и Глуховщине»[289]. Разом з Нестором Шараєвським, Михайлом Морозом, Володимиром Дурдуківським, Юрієм Жевченком та ін. багато уваги приділяв він перекладові на українську мову і виданню богослужбових книг[290], створенню навчальних закладів. Втім, ця сторінка багатогранної діяльності Марка Федоровича ще чекає свого дослідника.

Попереду також ретельний пошук не відомих на сьогодні публікацій Марка Грушевського, які, за його словами, «революційної доби (з 1918 року до 1928 року) [...] уміщено в журналах «Віра та Держава», «Церква й Життя» і в газетах «Слово», «Життя Поділля»[291] 1919 р. і других»[292]. А також — у діаспорних виданнях. Про те, що такі мали бути, бачимо з листа Павла Крата до Михайла Грушевського: «Напишіть еп[ископові] Маркові, щоб далі в тім дусі писав що-місяця. Це дасть йому сталу підтримку. Дайте йому мою адресу або адресу д. Кузіва. Нам цікаво знати про усі християнські секти на Україні, а також і про жидів та магометан, німців колоністів, тощо, про їхнє духовне та церковне життя» (13.10.1923)[293]. Виходець з Полтавщини, який переїхав 1907 р. до Канади, Павло Крат не втрачав інтересу до життя на Батьківщині, шукав контактів з українськими релігійними діячами і через Михайла Грушевського вийшов на єпископа Марка. Дослідження Марка Федоровича його, як видно, зацікавили. Відчувши позбавлений релігійного фанатизму, схоластики і фарисейства гуманістичний інтелект, він незабаром знову звертається до Михайла Сергійовича: «Дякую за Ваше посередництво між мною а [і.— *Авт.*] еп[ископом] Марком. З «Віри та Знання» Ви вже певно відчули, що я не зацофаний [відсталий.— *Авт.*] сектант. Хоч належу до секти пресвітерської, але у мене перед очима Єдина Неподільна Церква Христова. А з рештою, об'єднання сект у одну Церкву іде по цілім світі. Хіба католицизм зістанеться собі особняком, та всілякі малі скрайно ліві секти. Вірю, що Українська Автокефальна Церква у своїм розвою не зашкарубиться на самих ідеях Петра Могили, але піде у реформі так далеко, що стане можливість і всіляким нашим раціоналістичним сектам з нею з'єднатись. Допись Марка лише побільшила в мені ту надію» (24. 11.1923)[294]. Ми знаємо, що політичні

---

[288] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1425, арк. 43–44.

[289] Архів СБУ, спр. 148135, арк. 24.

[290] Там само, арк. 14.

[291] В оригіналі «Подільський край» виправлено на «Життя Поділля».

[292] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 9.

[293] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 566, арк. 2. Автор вдячний завідуючій Історико-меморіального музею М. С. Грушевського С. Паньковій за наданий матеріал.

[294] Там само, арк. 5.

обставини не сприятимуть подальшому розвитку УАПЦ, а її діячам — не дозволять довго розвивати співпрацю з західними часописами...

Михайло Грушевський з еміграції намагався всіляко підтримувати свого побратима Марка та його родину. В часи жахливого голоду, що охопив Україну, він організовував за кордоном збір коштів для допомоги співвітчизникам, а 26 січня 1923 р. писав з Бадена до Львова Кирилові Студинському: «Дуже добре, що вчас купили долярів для Гол[одної] України, значить, матимете на якийсь час. Коли можна, просив би післати посилку епископові Маркови волинському, його адреса: Киевъ, Кіяновський пер. 6, кв. 1 (Кіяновський), Маріи Івановні Грушевській. З огляду, що він носить наше ім'я (він безконечно далекий родич, якийсь стриєчно-стриєчно-стриєчний), київський комітет очевидно женується [sic!] наділяти його родину — раз дали, й досить (з тих мотивів і брат мій, який найбільше в київському комітеті працює, для себе не бере, щоб не давати приводу для нарікань), тим часом я дістав листа, що родина дуже бідує, допродує останки з минулих літ. А чоловік се дуже шановний — співробітник Наук[ового] тов[ариста] Шевченка з давніх літ, з теперішніх нових епископів може найдавніший українець»[295].

«КИЯНІВКА... — ЦЕ ОКРЕМА «ІМПЕРІЯ»

На той час Марко Грушевський уже мешкав з родиною у придбаному бл. 1919 р. у киянина Мефодія Соловйова двоповерховому домі на дніпрових схилах неподалік від Сінної (Львівської) площі — на Киянівському провулку, 6. «Збудував його і був власником Соловйов, інтелігентна людина, інженер за фахом. Під час революції дружина в нього померла, а донька з родиною мешкала окремо. Коли він захворів, то продав весь другий поверх (6 кімнат) Маркові Федоровичу, якого виселили якраз з квартири на Стрілецькій. Сюди й переїхала уся його родина — дружина Марія Іванівна, доньки Галина й Тамара, син Анатолій та служниця Ганна (з Суботова)»[296],— розповідає Елеонора Захарівна Коваль, онука Марка Федоровича Грушевського. Додамо, що з часом у тому домі виросли четверо онуків Марка та Марії Грушевських: Ірма, Леся (Елеонора), Алла та Ляля (Валерія)[297].

Втім, «не встигли Грушевські прожити й кілька місяців, як почались переслідування й утиски. Спочатку з нижнього поверху виселили Соловйова, який перейшов в окрему невеличку кімнату нагорі, що вже належала Маркові Федоровичу. Згодом у

---

[295] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)/Упоряд. Г. Сварник.— Львів, Нью-Йорк, 1998.— С. 76.

[296] *Коваль Е.* Спогади про Марка Федоровича Грушевського//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— Ч. 2.— С. 109.

[297] Див.: біографічний довідник до видання: (Демидчук (Удіна) Ірма Львівна, Остапенко (Коваль) Елеонора Захарівна, Грушевська Алла Анатоліївна, Гельфанд (Грушевська, Левчук) Валерія Львівна).

Грушевських відібрали ще дві кімнати, залишивши їм три, які з'єднувались між собою, тобто одна з них була прохідною. [...] У Марка Федоровича була величезна бібліотека, яку ніяк не вдавалось розмістити. Довелось робити полички в дверях, якими з'єднувались інші кімнати, зайняті новими сусідами — Герасименками. Але одна з кімнат все ж була виділена для Марка Федоровича, там розмістилась його конторка і гори книг, які лежали стосами по всій кімнаті,— пригадує його онука пані Елеонора і продовжує: — Помешкання було якесь напівтемне, не дивлячись на те, що дві кімнати мали вікна на південь і з них відкривався чудовий краєвид — вершини гір і Дніпро. Крісло (високе, старовинне, просторе) Марка Федоровича стояло біля вікна, і він часто сидів, дивлячись у вікно»[298].

Тамара, Анатолій, Галина з матір'ю Марією Іванівною Грушевською. Київ. 1920-і рр.

Інша онука Марка і Марії, Алла Анатоліївна Грушевська, пригадує дух помешкання та уподобання родини вже після кількох десятиліть проживання в Києві: «Тут наявний був український дух. Він пронизував усе, накладав свій відбиток на всі смаки, на побут і хоч, може, не скрізь висіли рушники й лежали вишивки, але те, що діти росли в українському селі, на них дуже позначилось. Це уподобання просто дивне — невибагливість до вишуканого існування. Вони не були «огорожаненими». Особливо це стосувалось найстаршої з дітей — Галі. Вона як робила вареники, то вони мусили бути великими, з темного борошна, як у селі, щоб були глиняна миска і дерев'яна ложка. Дуже багато було різних речей з народного побуту: полив'яні глечики, «рубель з качалкою» для прасування білизни, вугільна праска — усе це Грушевські привезли з Суботова й Таганчі. Воно використовувалось і створювало певний антураж. Ми існували ще в цьому побуті і він нам теж, до речі, милий. І все це поєднувалося з їх вишуканим смаком у літературі, любов'ю до книжок і не лише українських, читалась і любилась література російська, західноєвропейська, середньоазіатські автори. Широкий кругозір співіснував з простотою сільського існування».

---

[298] *Коваль Е.* Спогади про Марка Федоровича Грушевського.— С. 109.

До такого ж «сільського існування» — на тлі природи — родина прагнула поза будинком: «На схилах гори росли два величезні в'язи й молоденький каштан, кущі бузку, малини та бузини, а по самій горі була протоптана стежка на її вершину. У дворі господарі насаджували квіти, і цю власність оберігали неписані закони. Тут була й невеличка лавочка, де дуже любив сидіти Марко Федорович. Йому часто доручали гуляти зі мною, то він здебільшого нікуди не ходив, а сидів і щось читав, або щось думав, надаючи мені цілковиту волю»[299],— розповідає далі Елеонора Захарівна.

«Киянівка,— згадує вона далі,— це не просто густо заселений міський провулок,— це окрема «імперія», де своя ієрархія управління, де діють свої закони, де всі знають один одного і все про кожного. Квартири комунальні, тому часто зчиняються суперечки й скандали через заздрощі до найближчого сусіда. Переможець у таких баталіях тішився не лише повагою, а й наділявся правами вседозволеності сильнішого»[300].

У тому середовищі вистачало «сексотів» і «наводчиків». Реквізиції цінних речей були проведені в домі, мабуть, з їхньої подачі, і «Грушевські почувалися серед цих специфічних сусідів, знедолених людей, чужими, незрозумілими, що не могло не гнітити. Їх неначе посадили в клітку, звідки виходу не було, і цей настрій людей, звинувачуваних у тому, що вони причетні до іншої, духовно іншої, спільноти, вони живуть іншими інтересами й іншими потребами, впливав на весь стиль їхнього життя. Не можна сказати, що сусіди ображали, але при нагоді все ж висловлювали щось вороже. Уся родина жила немовби зіщулившись, насторожено чекаючи дальших переслідувань і нових неприємностей, намагаючись усвідомити свою провину і ніяк не знаходячи пояснень усьому тому, що з ними діялося, бо були переконані у своїй правоті»[301].

«...ВИПИВ УСЮ ЧАСУ ВІДПОВІДНУ ЧАШУ ЖИТТЯ»

Але не тільки нестатки та навколишнє відчуження супроводжували родину Марка Грушевського (як, зрештою, і всю українську інтелігенцію Києва). За своє україно-фільство він знову зазнав переслідувань, значно серйозніших, ніж за царських часів. Зі слідчої справи дізнаємось, що в 1922 р. він був заарештований і 3 тижні пробув у в'язниці. Мабуть, цього періоду стосуються і рукописні свідчення Тамари Марківни: «Після наказу відлучення церкви [...] від держави переслідувало ЧК, а потім ГПУ вислало в Єкатеринослав. Сидів. Вимагали зречення сану»[302].

---

[299] Там само.

[300] Там само.

[301] Там само.

[302] Оригінал рукопису зберігається у дочки — Грушевської В. Л.

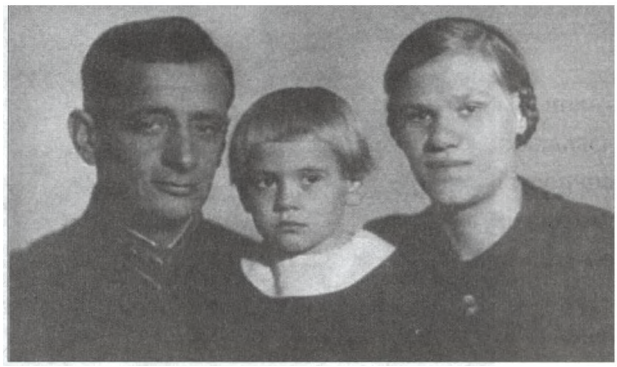

Анатолій Грушевський з дружиною Теклею Страшко і донькою Аллою. Київ. 1940 р.

Репресивні заходи поширились і на його родину. 24 квітня 1923 р. Михайло Грушевський повідомляв Кирилові Студинському: «З Києва пишуть[...], журяться вони долею виключених з унів[ерситету] студентів-укр[аїнців], якраз найактивніший елємент, виключений з політичних мотивів, за обстоюв[ання] україн[ської] мови і дісціплін (між ним мій сестринич Ш[амрай Сергій], і син Марка Гр[ушевського])»[303]. Йшлося про Анатолія, вигнаного з другого курсу медичного інституту за «соціальне походження». «Можна уявити, який надлом був у свідомості освіченого юнака, котрий вчився, планував своє майбутнє і раптом опинився на найнижчих щаблях суспільства. Штамп «ворога» зламав його долю, відвівши йому в майбутньому роль чорнороба, вантажника, рахівника чи, в кращому разі, електрика»,— розповідали його дружина Текля Назарівна і дочка Алла Анатоліївна. Від нащадків знаємо, що подібна доля спіткала й дочок — Галину й Тамару, яким не дозволили закінчити відповідно університет (біологічний факультет) та Інститут цукрової промисловості. Правда, Галині Марківні пізніше вдалося поновитися в університеті (як розповідає її донька Елеонора Захарівна, за неї після повернення з еміграції вступився хрещений батько — Михайло Сергійович), і здобувши дві вищі освіти, стати вчителькою. Тамара Марківна була багато років бібліотекаркою, а пізніше — методистом художнього крою та шиття в Республіканському палаці піонерів.

Незабаром становище начебто поліпшилось. Марко Федорович входив до складу редколегії журналу «Церква і життя» (протягом 1927–1928 рр. вийшло сім чисел)[304]. Протокол від 19 липня 1927 р. назвав його керуючим справами редколегії. Тоді ж дізнаємось, що о. Марко видавав до журналу «Церква і життя» ще й додаток «Церковні Вісті», був обраний на посаду секретаря-діловода редколегії[305]. У другій половині 1920-х рр. він також виконував обов'язки секретаря ВПЦР[306], з 1926 р. був членом її Президії[307].

Як і раніше, Марко Грушевський часто здійснював поїздки — як далеко по Україні, так зовсім поруч з Києвом. Мабуть, типовою ілюстрацією його діяльності є

---

[303] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.).— С. 98.

[304] Мартирологія українських церков. У чотирьох томах.— Торонто, Балтимор, 1987.— Том І. Українська православна церква.— С. 1026.

[305] ЦДАВО України, ф. 3984, оп.4, спр. 179, арк. 97.

[306] Мартирологія українських церков.— С. 364.

[307] Там само.— С. 900.

Президія ВПЦР третього складу. Сидять: Л. Юнаків, Й. Оксіюк, М. Борецький, К. Малюшкевич, М. Грушевський. Стоять: Я. Чулаївський, В. Чехівський, Л. Карпов, С. Кобзар. Київ. 1927 р.

протокол засідання ВПЦР від 17 травня 1927 р. Спершу на засіданні він доповідав про своє відрядження до Житомира і проблеми Житомирської автокефальної громади[308]. Того ж дня о. Марко одержує завдання їхати з хором до с. Веприка (біля Фастова) на могилу композитора прт. К. Г. Стеценка, з нагоди п'ятиріччя його смерті[309]. Тут же він доповідав «про подорож його до Межигірської парафії на врочисте свято «Живоносного Джерела», що зветься «Дзвіночки» і наголошував, що «історичне значіння храму Межигорського Спаса не виправдовується відношенням до нього людности околишніх парафій», закликав «взяти цей храм під свій протекторат, допомогти йому коштами на ремонт і потім надати цьому храмові зацікавлююче значіння, щоб хоч декілька врочистих єпіскопських відправ на рік приваблювали людність, яка б тут виховувалася»[310].

Документи показують, що за умов міжконфесійної конкуренції УАПЦ намагалась якомога частіше відряджати своїх ієрархів на місця, щоб привертати на свій бік віруючих. Прикладом того є стара архівна справа за той таки 1927 р. з проханням «до Київської округової церковної Ради від Будаївської української общини [...] відрядити до нас для відправи служб Божіх всю-ношної 20/XI та літургії 21/XI ц[ього] р[оку] в день нашого Храмового свята Арх[истратига] Михаїла Всечесного Епіскопа о. Марка Грушевського»[311]. Здобувши того року перемогу в тривалій боротьбі за храм, українська громада приміського селища Будаївка[312] потребувала «най-

[308] ЦДАВО України, ф. 3984, оп.4, спр. 179, с. 57.

[309] Там само, с. 60.

[310] Там само, с. 59.

[311] Там само, спр. 212, арк. 1–1 зв.

[312] Тепер м. Боярка Київської області.

більшої підтримки з боку своїх духовних керівників і керівничих органів»[313] і приїзди автокефальних владик неабияк посилювали її авторитет.

Втім, навіть при поверховому ознайомленні з тогочасними матеріалами не покидає наростаюче відчуття якоїсь втоми й безнадійності, яка час від часу проглядалась у виступах членів ВПЦР. Причиною став не так особистісний фактор, як історична смуга, в яку входила Україна. Симптоматично звучать слова Василя Липківського: «Я мовчав вчора під час засідання Президії ВПЦРади, буду мовчати сьогодні, бо тепер такий час, що треба більше мовчати»[314].

Дійсно, УАПЦ 1920-х рр. вже була приречена. Тиск на неї ставав усе сильнішим, що виразно простежується і в тогочасній радянській пресі. З Українською церквою пов'язувались «закордонна і внутрішня контрреволюція» і сфабрикована «Справа СВУ». Ще 1927 р. від митрополичої кафедри було усунуто Василя Липківського. Протягом 1928—1929 рр. вже було заарештовано з 27 не менше 5 українських архієпископів та єпископів (Юрій Жевченко, Степан Орлик, Микола Пивоварів, Олександр Ярещенко, Конон Бей)[315]. Немає жодного сумніву в тому, як готувався і надзвичайний собор УАПЦ, який відбувся в Києві 26—29 січня 1930 р. Збереглися відомості, що «ДПУ, на вимогу якого відбувся ліквідаційний собор в січні 1930 р., підготувало усе, включно з проєктом резолюцій, що їх мали прийняти делегати. Агент ДПУ Карін, який відігравав зловісну ролю в усуненні митрополита Василя Липківського, передав наперед опрацьований проєкт секретареві ВПЦРади єпископові Маркові Грушевському»[316], котрий, мабуть, і змушений був оголосити його й поставити на голосування, результати якого теж були заздалегідь передбачені.

Мабуть, ми вже ніколи не дізнаємось, як саме чинився тиск на Марка Федоровича: обіцяли більше не чіпати, залякували, шантажували родиною? То був один з найважчих моментів у його житті. Коли читаєш на сторінках київської «Пролетарської правди» витриманий в агітпропівському дусі 1930-х рр. текст заяви «колишнього єпископа Марка Грушевського» про зречення від сану, оскільки «т. зв. УАПЦ була й є не що інше, як зручне знаряддя в руках української контрреволюції в її боротьбі з радвладою та соціялістичною революцією»[317], починаєш задумуватись, чи його то були слова...

Одночасно змушені були зректися сану ще шість архієпископів та єпископів (Костянтин Кротевич, Йосип Оксіюк, Володимир Дахівник-Дахівський, Петро Ромоданів, Юрій Тесленко та Яків Чулаївський). Як показали найближчі роки, це вже нікого не порятувало — усе українське духовенство зазнало репресій, внаслідок яких

---

[313] ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 4, спр. 212, арк. 5—5 зв.

[314] Там само, спр. 179, арк. 79 зв.

[315] Мартирологія українських церков.— С. 944—950.

[316] Там само.— С. 159.

[317] Зречення сану//Пролетарська правда.— 1930.— 5 лютого.— С. 4.

вижили лічені одиниці[318]. Через багато років нащадки знайшли на задній стінці образка Сухо-Калигірської Божої матері (колись йому подарував той образок настоятель з с. Суха Калигірка[319]), котрого Марко возив завжди з собою по Україні, своєрідну прощальну сповідь: «Прийшли часи — геть з хати й з голови й з серця все, що нагадує щось подібне. Корюсь, але чим замістити вільне місце? Дорога сім'я моя ще дорогшою мені стала в Катеринославі, де я випив усю часу відповідну чашу житя»[320]. За розповідями нащадків, відтоді ніхто жодного разу не бачив, щоб Марко Грушевський ходив до церкви. Він говорив, що «намолився на все життя». Можемо тільки здогадуватись, що відбувалося в його душі.

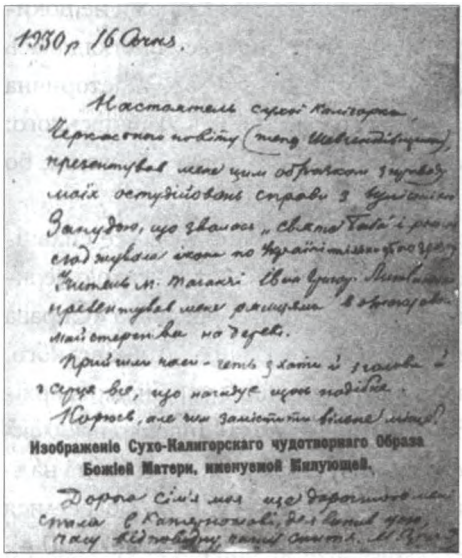
1930 р. 16 Окт.

Настоятель сухої Калигорки, Черкасского повіту (нині Шевченківщина), презентував мені цим образком з нуждою моїх остуйлювих справ з будівлею. Запудов, що звалось „свята Тайна" і роздавлювалі ікони по Україні мало не цілу. Читаючи м. Таганкі. Свята Тайна. Литовська. Презентував мені дякуючи. Відзеркалив на стіні. Прийшли часи - геть з хати й з голови й з серця все, що нагадує щось подібне. Корюсь, але чим замістити вільне місце?

Изображеніе Сухо-Калигорскаго чудотворнаго Образа Божіей Матери, именуемой Милующей.

Дорога сім'я моя ще дорогшою мені стала в Катеринославі, де я випив усю чашу відповідну часу житя.

Прощальна записка-сповідь Марка Грушевського. 1930 р.

Заяву про зречення сану було розтиражовано, за словами Марка Федоровича, «по майже в усіх українських органах друку»[321]. Виборчого права, навіть формального, він не мав, на жодну роботу не приймали. Лише в червні 1931 р. через біржу праці вдалося влаштуватись сторожем Жовтневої лікарні, а в січні 1932 р. він «тим же шляхом здобув посаду кур'єра при матеріальній частині ВУАН»[322]. За «Споминами» Михайла Грушевського, на 1934 р. Марко Федорович був там на посаді двірника[323]. Нарешті, слідча справа (1938) застає його сторожем в артілі інвалідів[324].

Вдома ж Марко Федорович продовжував наполегливу роботу над якимись невідомими нам записами, про що, зокрема, свідчать дитячі спогади Елеонори Коваль: «...У хаті сутінки. Дідусь стоїть за конторкою і щось зосереджено пише, не зважаючи на мої безкінечні запитання і напосідання. Потім раптом відривається від писанини і дуже задоволений промовляє: «Чудово, зараз я тобі щось цікаве прочитаю». Я залажу до нього на коліна, і він починає читати те, що написав. Звичайно, я нічогісінько не розумію, але дідусь читає це так натхненно і піднесено, що сиджу заворожена і мовчки слухаю. [...] Писав він щодня. Тільки всі розходилися з дому, а я не

---

[318] Мартирологія українських церков.— С. 944–950.

[319] Тепер Катеринопільського району Черкаської області.

[320] Ікона зберігається у Грушевської В. Л.

[321] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 4.

[322] Там само.

[323] *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— Ч. 1–4 (152–155).— С. 140–141.

[324] Архів СБУ, спр. 148135, арк. 5–5 зв.

Марко Грушевський з онуками Аллою (на руках), Ірмою (стоїть) та Елеонорою (сидить) у садибі на Киянівському провулку, 6. Київ. 1938 р.

йшла до дитсадка, бо часто хворіла, ми залишалися з ним удвох, він ставав за свою конторку, і навколишній світ більш для нього не існував»[325]. То могло бути продовження викладу давніх досліджень з етнографії та краєзнавства його малої батьківщини Чигиринщини, чи власні літературні спроби, згадувана пізніше нащадками робота з генеалогії роду Грушевських чи спогади про пережите, щоденники або переклади на рідну мову... На жаль, про це можна лише гадати, оскільки все зникло назавжди.

«Та попри такий пригнічений стан, що панував у родині, іноді були якісь «просвіти»: збирались однодумці і тоді все змінювалось: усі неначе оживали, жартували, лунав сміх, ставало весело; хоч на один вечір спадав цей невидимий тягар родинного розпачу. Гостями були жінки і чоловіки різного віку, здебільшого мамині однолітки,— знову згадує Елеонора Захарівна,— вони завжди про щось сперечались, ділилися враженнями від книжок, картин, концертів, лекцій, Запам'яталось, як це товариство захоплююче щось обговорювало, називаючи твір «Сонячна машина». [...] У тих дискусіях дідусь брав найактивнішу участь, сидячи в улюбленому кріслі, поклавши руки на бильця. Говорив він дуже спокійно, виважено й переконливо. Мені здавалося, що він заперечував вияв всякої непокори, тому з ним не погоджувались, і прибуле товариство відходило від нього. Коли він залишався сам, бо всі йшли в іншу кімнату вечеряти, то я вмощувалась до нього на крісло, і ми мовчки сиділи, аж поки товариство знову поверталося до цієї кімнати, де стояло піаніно, і починався музичний

---

[325] *Коваль Е.* Спогади про Марка Федоровича Грушевського.— С. 110.

вечір»[326]. [...] «Частенько він починав щось декламувати з незнайомої і тоді незрозумілої мені поезії під час прогулянки в пустельному дворі колишньої Духовної семінарії (теперішньої Академії мистецтв), куди дуже любив ходити, особливо рано вранці і пізно ввечері. Познайомившись тепер з поезіями «неокласиків», можу стверджувати, що це були поезії М. Зерова, П. Тичини, інших. Дідусь мав непоганий, густий, виразистий голос. Коли нікого не було вдома, частенько щось співав, а ще частіше — «мугикав» (так сам визначав цей варіант співу) без слів тиху мелодію. Розумію тепер, що він був дуже самотній, почувався нещасним і вельми обтяженим...»[327]

Дійсно, на той час (Елеонора Захарівна могла пам'ятати події приблизно з 1935 р.) репресії вже забрали багатьох близьких людей і друзів Марка Федоровича. Серед найтяжчих втрат була смерть його побратима Михайла Грушевського. Безпосередній очевидець скорботної процесії, його донька Тамара, згадувала «свого батька, який всю дорогу до Байкового кладовища плакав. До того я не бачила, щоб батько плакав»[328].

Родина Демидчуків: Левко Михайлович і Тамара Марківна (уродж. Грушевська) з донькою Ірмою. Бл. 1935 р.

А ще йому судилося пережити дружину, яка померла 10 січня 1937 р.[329] від запалення легень і була похована на Лук'янівському цвинтарі, та зятя — Левка Михайловича Демидчука (чоловік Тамари Марківни, про якого сповістили офіційно, що він помер у 1937 р. під час відрядження до Архангельська. Лише в 1991 р. рідним повідомили про його розстріл).

---

[326] Там само.— С. 110–111.

[327] Там само.

[328] Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської).— С. 85.

[329] Посвідка про смерть Грушевської М. І.//МІК-КВ-54532 (Колекція ІММГ).

У 1938 р. Марко Федорович «захворів (у нього на тім'ї заявився карбункул, який не піддавався лікуванню в домашніх умовах, і лікарі наполягали на госпіталізації) [...] Лежав він в одноповерховому корпусі загальної хірургії теперішньої обласної лікарні (цього будинку вже немає — там новий багатоповерховий корпус). Коли ми відвідували його з мамою, а це було щодня,— розповідає Елеонора Захарівна,— то він виходив і ми гуляли з ним по парку. Він почував себе приреченим, бо навіть лікар, який його лікував, знав, що за ним наглядають з НКВД. Казав, що його смерть близько, але це на краще, бо він «уже давно не живе, а дотлівае». Ми вже знали, що його арештують одразу, як вийде з лікарні. Вдома стало жахливо. Мама перед кожними відвідинами дідуся брала з мене обіцянку, що я буду веселою і нічим не викажу нашого справжнього настрою. Дідусь трохи ожив у той день, коли повернувся додому. Він зразу став за конторку і щось писав довго-довго. А потім почав прощатися з нами і просив не переймати його долею, бо він усе зробив, що міг, а тепер так жити йому важко і він не дістає ніякого задоволення. Дуже просив маму зберегти його рукописи ... І мама це зробила: знаючи про майбутній арешт, вона потай від усіх (особливо, інших сусідів) через двері з іншої кімнати, де мешкало подружжя молодих Герасименків, тихенько передала їм на схованку все, що вважала за потрібне — рукописи дідуся, книжки, фотографії, твори М. С. Грушевського і т. ін.[330] Після цього двері знову зачинила, а на полички в дверях поставила книжки Левка Михайловича зі спиртоваріння й завісила килимом. Під час трусу ходили по всій квартирі, оглянули і ці всі книжки, але не додумались поцікавитись приміщенням за дверима. Обшукувачі усе перевіряли, наче сподівалися знайти щось дуже важливе. Вони навіть підняли мене, сонну, з ліжка і все перетрусили в ньому»[331].

З рукопису Тамари Марківни читаємо, що «обшук тривав з 11 год[ини] вечора до 5 год[ини] ранку. Батька забрали о 2-й год[ині] ночі. Батько спитав: «За що вже знову?»»[332] «От тільки як вели в чорну машину, сльоза викотилась. Не дали і попрощатись. Повели та й годі. Вони знали, куди ведуть. Ми не знали. Ще надіялись»[333].

Слідча справа подає час події: 11 червня 1938 р. З неї ж довідуємось, що під час обшуку енкаведисти забрали паспорт і профспілковий квиток, якісь інші документи та особисте листування (3 пачки, де, очевидно, були й листи від Михайла Грушевського), записник, печатку сургучну, дві оправи «желтого металла» від окулярів, хрест

---

[330] Оскільки матеріали слідчої справи та спогади нащадків не в усьому співпадають, їх співставлення не дає вичерпаної інформації про долю архіву Марка Грушевського. Його обсяг до 1938 р. уявити вже неможливо. Певно, якусь його частину було конфісковано НКВД, а решта збережена завдяки зусиллям Галини Марківни. На жаль, після її смерті в 1974 р. прикрі втрати не закінчились. Зокрема, нащадки розповідають про пачку листів від Михайла Грушевського, що були замуровані у стіні будинку на Киянівському пров., 6, і загинули разом з будинком внаслідок пожежі 1979 р. Незʼясованою лишилась і доля щоденників та деяких інших рукописів Марка Грушевського.

[331] *Коваль Е.* Спогади про Марка Федоровича Грушевського.— С. 111.

[332] Оригінал рукопису зберігається в доньки — Грушевської В. Л.

[333] Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської).— С. 85.

СВИДЕТЕЛЬСТВО О СМЕРТИ
СВІДОЦТВО ПРО СМЕРТЬ

Гражданин(ка) Грушевский
Гражданин(ка) Марк Федорович
умер(ла) 02 сентября 1938
помер(ла) Тысяча девятьсот тридцать восьмого года
в возрасте — лет, о чем в книге регистрации актов о смерти
у віці — років, про що в книзі реєстрації актів про смерть
1938 года февраля місяця 17 числа
року місяця числа
произведена запись за № 739 в 31
проблено запис
Причина смерти расстрел
Причина смерті
Место смерти: город, селение не установлено
Місце смерті: місто, селище
район
район
область, край
область, край
республика
республіка
Место
Місце
Киев отдел ЗАГС Ленинского р.
17 февраля 1990 г.
Заведующий отделом (бюро)
Завідуючий відділом (бюро)
Запись акта гражданского состояния
Запис акта громадянського стану
ІІІ-БК № 413514

Свідоцтво про смерть М. Ф. Грушевського

та годинник (обидва — «белого металла»), а також — ощадну книжку «на сумму 5 руб»[334]. Суттєво доповнює перелік Тамара Марківна: «Годинник кишеньковий золотий, ланцюг до нього золотий, каблучку шлюбну золоту [...], Евангеліє в золотій [...] оправі, Часослов в срібній ризі»[335].

На жаль, забрали не лише цінності матеріальні. Ще були «щоденники, які [Марко Грушевський] вів з семінарських літ день за днем [...]. В «гросбухах» 4 книжки, дуже дорожив цим»[336]. Як виміряти цю наукову й духовну втрату? І це ще не все. Хоч ніде не згадується про конфіскацію газетних підшивок, але вона також була. Непрямим свідченням того стала підшивка газети «Рада» за 1906 р. з дореволюційною поштовою наклейкою: «Чигирин Киевск[ой] г[убергий] с. Субботово священнику Марку Грушевскому»[337]. Ця підшивка якимось дивом потрапила саме де Музею історії Києва, куди була передана з Державного архіву Київської області, а туди, мабуть,— з органів держбезпеки.

Спершу рідні могли носити Маркові Федоровичу передачі. Коли це робила Галина Марківна, вона брала з собою доньку Лесю «на відвідини дідуся в Лук'янівській в'язниці. Кілька разів після передачі від нього приносили записку, дуже коротку. Після таких відвідин ми з мамою йшли через Лук'янівське кладовище, заходили на могилу до бабусі, де мама давала волю сльозам. А одного разу передачу не взяли,— пояснили, що його перевели в іншу в'язницю. Мама ще кудись ходила, намагалась з'ясувати щось у начальників, та марно: було ясно, що конкретної правдивої інформації не добитись. Якось, повернувшись з таких походеньок, мама заявила: «Ясно, що його вже немає живого». Я вже вчилася в школі, але, почувши таку новину, влаштувала скандал, не захотіла ні їсти, ні робити уроки. Нарвала квітів і гілочок з в'яза, сплела вінок і повісили на його крісло, а сама взяла стільчик, поставила поруч і сиділа так, аж поки сон здолав мене й батько відніс і поклав у ліжко. Мама часто ходила на

---

[334] Архів СБУ.— Спр. 148135.— Арк. 5–5 зв.
[335] Оригінал рукопису зберігається у Грушевської В. Л.
[336] Там само.
[337] МІК.—КВ 11004-11004/92.

Знак в пам'ять про Марка Грушевського на могилі Марії Іванівни і Тамари Марківни. Лук'янівське кладовище в Києві. 2001 р.

могилу до бабусі й завжди після «привітання» промовляла: «Про нього нічого не відомо»[338].

Як слідство, так і вирок цілком відповідали своєму часові. 9 серпня 1938 р. Особлива Трійка УНКВД по Київській області засудила Марка Грушевського до розстрілу. Вирок виконали 2 вересня 1938 р.[339] Того фатального дня він до дна «випив усю часу відповідну чашу життя», і немає жодних відомостей про місце його поховання. Найімовірніше, воно десь під алеями на Лук'янівському цвинтарі або ж поміж сосон биківнянського лісу...

***

Понад півстоліття в родині могли лише здогадуватися про його долю. Тільки в роки перебудови офіційна довідка повідала дату та причину смерті: «Расстрел». Важко сказати, які почуття викликав у них (з дітей Марка Федоровича до того часу дожила тільки донька Тамара) Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30—40-х і поч. 50-х рр.». Полегкість? Гіркоту? Гнів? 16 травня того ж року перший заступник Прокурора УРСР державний радник юстиції 2-го

---

[338] *Коваль Е.* Спогади про Марка Федоровича Грушевського.— С. 111.

[339] Архів СБУ, спр. 148135, арк. 33.

Кіянівський провулок. На передньому плані — правнучки Марка Грушевського — Олександра і Марія Коваль. 1966 р.

класу М. Потебенько затвердив висновок про посмертну реабілітацію Марка Грушевського[340].

У 1997 р. зусиллями Елеонори Коваль на спільній могилі Марії Іванівни і Тамари Марківни було встановлено гранітну плиту в пам'ять про закатованого Марка Федоровича Грушевського. «Хоч буде місце, щоб покласти йому квіти»,— сказала Елеонора Захарівна.

Як ієрарх-патріот, він прагнув відродити національну церкву, як дослідник-патріот — «роскрить правдиво очі всім об українському народові, який він справді є»[341]. «Першим етнографом дитинства світ називає американку Маргарет Мід. [...] Вдячні сучасники і нащадки Маргарет Мід схилялися перед нею. Її праці розходилися величезними тиражами. «Вдячні» сучасники Марка Грушевського «пошанували» єпископа, фольклориста, етнографа, громадського діяча кулею в серце, нащадки ледве пам'ятають його, а його книга доступна лише небагатьом науковцям (перше видання збереглося у кількох примірниках)»[342],— зазначає Маркова правнучка Ярослава Левчук, наголосивши що Маргарет Мід ще не народилась, коли Марко Грушевський вже збирав матеріали для своєї «Дитини...»

Трагедія Марка Грушевського в тому, що йому, вільнолюбивій особистості з величезним духовним і творчим потенціалом, долею судилося жити в підневільній країні. Міг би зробити незрівнянно більше, «та не тут і не в сі часи», як сам слушно визнавав.

---

[340] Там само, арк. 38 зв.

[341] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 139.

[342] *Грушевський М.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народа.— К., 2001.— С. 11.

«І БУДЕШ ВІРИТИ МЕНІ У ЦІЙ СВЯТІЙ ПРАВДІ»

(Григорій Іванович Грушевський)

Упродовж останніх років на сторінках публікацій про Михайла Грушевського час від часу спливає ім'я його двоюрідного брата — Грушевського Григорія Івановича. Він, зокрема, багато разів згадувався на сторінках Михайлового університетського щоденника, у примітках до того ж щоденника подається біографічна довідка про нього[1]. Стаття з короткою біографією міститься в Українській Літературній Енциклопедії[2]. Проте автори цих довідок не здогадувались, що створювали своєрідний збірний образ з трьох реальних осіб, кожна з яких мала ім'я та прізвище «Григорій Грушевський»: самого Григорія Івановича, його троюрідного брата Григорія Миколайовича[3] й чотириюрідного брата Григорія Федоровича[4]. Ми хочемо виділити постать справжнього Г. І. Грушевського, розповісти про його життя, педагогічну, фольклористичну та письменницьку діяльність, про його багаторічну дружбу і співпрацю з Михайлом Грушевським.

---

[1] *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.).— С. 23.

[2] Українська Літературна Енциклопедія (надалі — УЛЕ).— К., 1988.— Том 1.— С. 509–510.

[3] Грушевський Григорій Миколайович (1867–1938) троюрідний брат Грушевського Г. І. Син дяка. Навчався в Черкаському духовному училищі та Київській духовній семінарії, де став учасником семінарської громади. Про тісні зв'язки Григорія Миколайовича (як і Григорія Івановича) з Михайлом Грушевським свідчать їхнє листування і часті згадки про «Гриця» в Михайловому університетському щоденнику (на жаль, із щоденника не завжди можна зрозуміти, про якого з Григоріїв йдеться: про Грушевського Григорія Миколайовича чи про Грушевського Григорія Івановича). 1891 р. в Києві одружився з дочкою петербурзького штабс-капітана О. В. Ранцовою (свідком на вінчанні був і Михайло Грушевський). По закінченні семінарії (1890) вчителював у м. Кам'янка Чигирин. пов. (1890–1892), далі служив псаломником і священиком, головно в Чигиринському пов. Спочатку намагався відстоювати інтереси українства в церковній сфері, але поступово, мабуть, під впливом дружини, відійшов від української демократичної громадськості. Та все ж 1922 р. перейшов до УАПЦ. У 1929 р. вийшой за штат. 1937 р. репресований. Помер 1938 р. в Омській області.

[4] Грушевський Григорій Федорович (1863–не ран. 1918) — чотириюрідний брат Грушевського Г. І. Походив з родини дяка. Закінчив 3 класи в Черкаському духовному училищі, яке після смерті батька був змушений 1881 р. покинути. Вчителював, служив псаломником, дияконом, а пізніше священиком у селах Чигиринського, Звенигородського і Черкаського повітів.

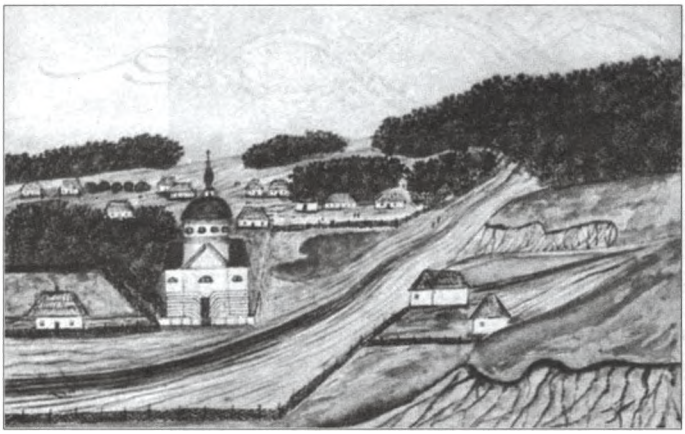

Вид с. Пирогова. Мал. Де ля Фліза. Середина XIX ст.

Він народився 22 лютого 1865 р. в селі Пирогів[5] на південних околицях Києва (тепер у межах Голосіївського району столиці) в родині Івана Федоровича Грушевського[6] — диякона місцевої Хрестовоздвиженської церкви — та його дружини Марії Олександрівни. Проте батька Григорій не запам'ятав, бо той помер 10 грудня того ж таки 1865 р.[7] Його 22-річна вдова, залишившись з двома дітьми[8], невдовзі одружилася з 23-річним Стефаном Богдано́вичем — дзвонарем київського Софійського собору, який зайняв місце пирогівського диякона й замінив сироті батька. І все ж, незважаючи на дещо інший дух, що панував у домі Богдановичів, «Григорій Іванович,— писав на схилі життя Михайло Грушевський,— одідичив фамілійну вдачу: мрійну, чутливу до краси життя і не здатну до життєвої боротьби»[9].

Втім, надзвичайно важливий вплив на нього мали ще й роки навчання в Київській духовній семінарії, де, як сирота, Григорій був на казенному утриманні. Саме тоді познайомився, а невдовзі і подружився він зі своїм двоюрідним братом (братом у перших) Михайлом Грушевським, який з 1886 р. був студентом Університете св. Володимира.

Тепер уже неможливо детально з'ясувати, як починалося це знайомство. Поза сумнівом, Михайло знав про свого покійного дядька Івана Федоровича та його сина

---

[5] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3607, арк. 116 зв. УЛЕ помилково називає місцем народження Г. І. Грушевського с. Водяне Звенигородського пов. (тепер Шполянського р-ну Черкаської обл.), де в 1903–1909 рр. служив священиком Грушевський Григорій Федорович. (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 4066, арк. 74 зв.).

[6] Іван Грушевський (29.08.1836, с. Подорожнє Чигирин. пов.— 10.12.1865, с. Пирогів Київ. пов.) був сином Федора Васильовича Грушевського і Марії Кирилівни (ур. Ботвиновської). Михайлові Грушевському доводився рідним дядьком. Виріс коло Пирогова, в с. Лісниках, де батько був священиком. Навчався в Києво-Софійському духовному повітовому училищі, але через слабке здоров'я був звільнений з нижчого відділення. Бл. 1851 р. став послушником Києво-Миколаївського монастиря, а 1856 р.— дячком церкви Покрови в с. Креничі Київ. пов. У 1860 р. за підтримки брата — Сергія Грушевського — був переміщений до с. Пирогів. (ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1012, спр. 1825, арк. 248 зв.).

[7] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3607, арк. 154 зв.–155.

[8] Крім Григорія, в родині була старша донька Євдокія, яка померла 4-річною 1866 р. (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3673, арк. 440 зв.–441).

[9] *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 140.

Григорія ще з батькових розповідей. Фактичним підтвердженням тому став спогад ученого: «Скоро, після мого приїзду я відшукав свого брата в перших, Григорія Івановича Грушевського»[10]. Проте архівні матеріали змушують вважати, що те знайомство склалося не відразу і якийсь крок до знайомства робив і Грушевський-семінарист. Так принаймні змушує вважати лист, написаний 11 травня 1887 р. у характерній тогочасній ввічливо-церемонній манері Грицьком до Михайла: «Считаю нужным хотя [бы] письменно отрекомендоваться пред Вами, Михаил Сергеевич! Я, пишущий к Вам это письмо, племянник Вашего папаши, а Ваш двоюродный брат, которого, я думаю, Вы уже знаете. Давно уже собираюсь я к Вам, Михаил Сергеевич, прийти, но всегда мне что-нибудь помешает; иногда же еще меня удерживает мысль, что, прийдя к Вам, я могу не застать Вас дома. В виду сего, последного, спешу уведомить Вас в том, что в это воскресение я прийду к Вам,— писав юнак, а в кінці листа додав: — Может быть Вам мой такой поступок покажется нескромным. Если это так, то, прошу Вас, извините»[11]. Родинне листування Грушевських одночасно показує зацікавлення Михайлових батьків у такому знайомстві. «Нам очень приятно, что ты с Григорием сошелся»[12],— читаємо в листі Глафіри Захаріївни від 1 березня 1887 р.

Уже через Гриця молодий студент вийшов на цілий ряд «дальших родичів з батьківської лінії, що проходили ріжні стадії своєї семінарської науки»[13] —Олександром Гнатовичем, Григорієм Миколайовичем і Марком Федоровичем Грушевськими (відповідно двоюрідний, троюрідний і чотириюрідний брати Григорія та Михайла). Разом з двома останніми він долучився до патріотично орієнтованої семінарської громади. Імена багатьох з її учасників, зокрема Трохима Зіньківського, Луки Скочковського, Володимира Самійленка (Сивенького), неодноразово зустрічаються на сторінках листів Грицька до Михайла. Михайло Грушевський почав відвідувати громаду десь із 1888 р., а невдовзі й очолив її[14]. Вже тоді громадівцям було добре знайоме Михайлове помешкання, бо «його дві хатки, заставлені кругом полицями з книжками, в безпечній глибині двору на розі Тарасівської та Караваївської [тепер Л. Толстого.— *Авт.*] вулиць були частим притулком для сходин громади»[15]. Втім, про київську українську семінарську громаду ми вже знаємо з попереднього розділу.

Один епізод зі своїх відвідин тогочасного студентського помешкання Михайла Грушевського Григорій пізніше згадував з властивою йому емоційністю у листі до Михайла: «Пригадую те, що я завше нагадую і про що ніколи, ніколи не забуду: я

---

[10] Там само.— С. 139.

[11] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 2–2 зв.

[12] Там само, спр. 278, арк. 27 зв.

[13] *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 140.

[14] *Антонович М.* О. Кониський і М. Грушевський.— С. 50–51; *Зашкільняк Л.* М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.).— С. 230.

[15] *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Варшава, 1932.— Частина перша.— С. 65.

пригадую твої слова, котрі сказав ти, як всі ми сіли за вечерю в твоїй хаті. «Де Грицько?»,— ти спитав, і ці два слова навіки зістануться в моїй пам'яті. Я зрозумів тоді, що ти, обвінчаний своїм счастям і славою, обкружений добрими вчителями і вірними тобі людьми, не забув, пам'ятаєш про мене, бідного чоловіка. О, який тоді я — бідний чоловік — був счасливий! Я ледве вдержувався тоді, щоб як не заплакати [...]. Тобі казали тоді промови, а я кожне слово ловив і боявся, щоб як чого не пропустити, я боявся не почути того, що казали тому, хто мене осчасливив... Ні, ніколи, я не забуду того вечора. А я хтів тоді сказати тобі два-три слова, хтів, кажу, та й посоромився: я боявся, що скажу як небудь не до ладу і що з цих слів будуть інші сміятися, бо хто зрозумів би, що ті слова вилились з глибокого, люблячого серця!»[16].

Схоже, що та описана в листі подія стосувалась якогось свята, ймовірно Михайлового дня народження чи його від'їзду до Львова в 1894 р. Головною ж метою зустрічей була самоосвіта громадців, за що взяв на себе відповідальність Михайло Грушевський. «Із своєю звичною діловитістю він спонукав громадян до праці — одних до самоосвіти, рекомендуючи та даючи книжки, радячи теми для рефератів, а досвідченіших заохочуючи до літературної праці»[17],— згадував пізніше безпосередній уасник громади Олександр Лотоцький.

Участь у громаді виявила помітний вплив на ставлення світогляду і літературного захоплення Грицька. З його листів до Михайла, написаних у своєрідній простодушній манері, бачимо, як це починалось: «До цего часу я нічого доброго не писав і [...] не читав. Прочитав тільки «Азбуку» Костомарова. Це так я називаю «Русскую историю» Костомарова — перші томи; а навчився називати її «Азбукою» від Конисского, котрий дав міні її читати. Перечитав ще деякі книжки, та один ще якийсь роман без начала. Написав дві байки, їх вже одніс до Конисского, а він віддав (чи може ще й ні) для складки якоїсь, що має в Чернігові печататись, як тільки дозволено буде». (9.07.1888)[18]. Через кілька років він з вдячністю згадуватиме підпільну бібліотеку семінарської громади, якою завідував семінарист (з 1888 р.—псаломник) Лука Скочковський і передасть одну зі своїх перших літературних публікацій «до гурту книжок, що були колись у п. Скочк[овського]» і ностальгійно запитає: «Чи є тепер той гурт?»[19].

Не можна не помітити, що іншим неминучим наслідком впливу громади на свідомість Григорія Івановича стала закоханість у рідний край і повага до його святинь. «Тепер я аж у Канівськім повіті, в 6-ти верстах від самого Канева. Оце збираюсь з товаришем іти зараз на могилу Тараса Григорова [Шевченка]. [...] Що за край Канівський повіт. Розкіш!»[20] — захоплено розповідав він Михайлові у листі від 9 липня 1888 р.

---

[16] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 98–99 зв.

[17] *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— С. 65.

[18] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 21–21 зв.

[19] Там само, арк. 123.

[20] Там само, арк. 21 зв.–22.

Дійсно, виросши на селі, він, за оцінкою Михайла Грушевського, «глибоко відчував поезію українського села, запально любив українську пісню, кохався в українській поезії, і сам компонував»[21]. Можливо, з Григорія Грушевського міг би вийти добрий письменник, якби він здобув належну освіту чи хоч би закінчив семінарію. Але, за свідченням Михайла Сергійовича, «вчився він пиняво»[22], а тому семінарії не скінчив. Вчений вважав, що «одною з перешкод його науці» був «роман» «з гарною і солідною швачкою»[23] — киянкою Анастасією Каленіківною Денисовою, з якою він побрався 1890 р. у Києві.

Григорій Іванович Грушевський з дружиною Анастасією Калениківною (уродж. Денисова). Київ. 1890 р.

Очевидно була й інша тому причина: Григорій Іванович довго не міг визначитися зі справою свого життя. Це добре видно з його пізнішого листа до вченого: «Попом я не хтів і не хочу бути. Адже щоб я хтів піти в попи, то не служив би в школі 6 років і давно вже записався б до рясоносних, щоб не терпіти нудоту й голоту, яку міні часто приходиться терпіти. Дорогий брате! Не думай ради Бога, що я презираю рясу. Ні, брате! Службу попівську я вельми шаную і считаю себе недостойним до сеї служби, се їдне, через що не хочу я ряси. Друге ж ще те, що, якби я став попом, міні треба було б забути дещо таке, чого не можна забувати, як, напр[иклад], моє писання. Міні хтілося б бути вчителем і надалі, поки б сили служили» (бл. 1896–1897)[24].

Тож, не забуваючи про літературну діяльність, Григорій Грушевський вирішив присвятити себе нелегкій педагогічній праці, влаштувавшись у церковнопарафіяльній школі с. Нова Гребля Уманського повіту (1889–1892)[25]. Священиком у місцевій церкві Покрови був його родич за вітчимом — Савва Богданович[26]. Варто зауважити, що, покинувши семінарію, він зайнявся самоосвітою. З листування бачимо, що те рішення було навіяне громадою: «Был я [у] Конисск[ого]. Он мне советовал сперва выдержать экзамен на учителя при двуклассном министерском училище, а потом,

---

[21] *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 140.

[22] Там само.

[23] Там само.— С. 140.

[24] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 166–170 зв.

[25] ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2849, арк. 10 зв.

[26] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3191, арк. 565 зв.

Григорій Іванович Грушевський (праворуч) з невідомим. Златопіль. 1890-ті рр.

побыв учителем при этом училище, держать экзамен на городского учителя. Как ты, Миша, мне посоветуеш?» (2.05.1890)[27]. Родинне ж листування Грушевських показує, що в 1889–1890 рр. Григорій збирався переїхати вчителювати до Кисловодська Терської області, у зв'язку з чим заручився підтримкою Сергія Грушевського[28], але потім передумав і назавжди пов'язав своє подальше життя і працю з Україною. Про наслідок перших його зусиль дізнаємося з офіційного документа, за яким Григорій Іванович 28 грудня 1891 р. був, «подвергшись сокращенному испытанию в Исполнительном Комитете Учебного Округа и выдержав оное удовлетворительно, удостоен звания учителя сельскоприходского училища»[29]. Наступного року він перейшов до Стремигородського 1-класного народного училища (1892–1897)[30] і нарешті осів у Златопольській гімназії (1897[31]–1922(?)).

З усього видно, що в педагогічній діяльності молодий учитель знайшов своє дійсне покликання. У навчання дітей він вкладав усю свою душу і сили. «Починав учитися в школі з 7 часів і випускав хлопців вже як сонце ховалось. Бувало так, що читати вже не видно, а ми в школі ще седимо,— розповідав Григорій Грушевський у листі Михайлові і з гордістю продовжував: — Тяжко важко було, але Бог мене не оставив: мої ученики отвічали на екзамені просто на диво гарно і знали багато, чого вони і не должни знати: граматику напр[иклад], вони знали по курсу гімназистів. Сам смотритель (предсідатель на екзамені в моїй школі) Радомишльського 2-кл[асного] училища казав, що це перша школа, де так гарно знають — отвічають і дивувався, що я навчив їх так. На это нужно силы, энергии и терпения»[32].

---

[27] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 30–31.

[28] Там само, спр. 277, арк. 286 зв.

[29] Там само, спр. 289, арк. 66.

[30] ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 2849, арк. 10 зв. Стремигород — тепер село Коростенського р-ну Житомирської обл.

[31] Там само. Колишнє містечко Златопіль Чигиринського пов. тепер у складі м. Новомиргород Кіровоградської обл.

[32] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 124.

З листів також стає зрозумілим, що Григорій Іванович не лише викладав єдино дозволену за тогочасних умов російську мову та літературу, але й намагався закласти до дитячих душ засвоєні від семінарського громадянства риси української самоідентичності — відчуття невід'ємності від свого пригнобленого працьовитого народу, його мови і культури. Час від часу він отримував свідчення того, що його праця недаремна. То були хвилини найвищої втіхи. «Ділюсь з тобою радостю, яку я получив недавно. До мене прислав з Нов[ої] Греблі мій ученик лист, написаний по українськи. Просить мене той ученик вислати йому «Зірку» і вибачити, що він пише по українськи. «Я знаю, що Ви любите цей язик. І сам я люблю єго за те, що він — мужицький, що він наш рідний, люблю за те, що він язик нашої Матусі України. Правда, мій дорогий та незабутий вчителю?!» Отак пише до мене той, кого колись — три роки назад — я вчив. Се та рослина — з засіяного мого зерна. Правда радість? Чи, може, нема чим похвалитись? Міні здається, щоб таких рослин було більше, то було б добре. Вони певне не зав'януть» (бл. 1896—1897)[33],— натхненно розповідав педагог Григорій Грушевський у листі до Михайла Сергійовича.

Григорій Іванович Грушевський — викладач Златопільської гімназії. Златопіль. 1914 р.

За ті роки в його власній родині з'явилося троє дітей: Марія (1892—1963), Олександр (1894—бл. 1919) і Наталія (1899—1991). Усі вони стали хрещениками Михайла Грушевського, про що неодноразово згадується в листах від Григорія до Михайла. Ми знаємо, що хрещений батько намагався матеріально підтримувати родину свого побратима з його скромною вчительською платнею. Про це розповідають вдячні листи Григорія Івановича, який зворушено повідомляє про одержаний поштовий переказ: «Дякую ж тобі, дорогий брате-батьку, за твою ласку, дякує і моя жінка, котра тепер матиме собі сукню на сьвята (а то було доходилася, що й сеї одежини, звісно, празникової, нема), дякує й Маруся з Шуром, бо й вони матимуть собі черевички нові» (бл. 1895)[34]. Водночас він побоювався, що, розповідаючи про свої біди, він уже, мабуть, «наскучив і не хтів ще більше наскучити»[35], а тому просив: «Не виси-

[33] Там само, арк. 166—170 зв.
[34] Там само, арк. 100—102.
[35] Там само.

Діти Григорія Івановича Грушевського Наталія, Марія-та Олександр. Златопіль. Бл. 1902 р.

лай більше, не роби, як торік, бо чим же я тобі віддячу?» (без дати)[36].

Та все ж, живучи в бідності, він зосереджував свою головну увагу не на матеріальних питаннях, зокрема, працюючи у Стремигороді, почав під впливом Михайла Грушевського записувати поліські народні пісні. «В своїм листі до мене просив ти, брате, щоб я надіслав до тебе пісень, зписаних з уст народу. На превеликий міні жаль, пісень я записав мало, та й з того «мало» нема нічого гарного, окрім хіба пісні, що в цім листі досилаю»[37],— писав він до Львова і додав до листа ліричну пісню на сім куплетів про кохання хлопця та дівчини. Та пісня, «записана в д. Стриму Радомисльськ[ого] повіту з уст Мариські Андрійчихі»[38], була проста, щира й наївна, як наш народ. Її текст можна прочитати в архівній справі у вищецитованому листі.

Варто зауважити, що фольклористика виявилася нелегкою і ризикованою справою. Місцеве населення не розуміло вчителя-дивака. Невдовзі і місцеве духовенство, особливо в особі благочинного священика, звернуло свою увагу на педагога-україномана. «Од людей стримських [записувати] не одважусь: біля Стриму — с. Чоповичі, а там ворого мій благочинний (я колись об цім писав тобі). Та й без того ворога в Стриму небезпешно [небезпечно.— Авт.] се робити: у нас такі люде, що часто до його сіятельства (губерн[атора]) доноси пишуть»[39],— жалівся Григорій Іванович у недатованому листі. Оскільки від своїх хлопців-учнів теж не багато можна було записати, бо «вони мало що знають» то молодий педагог почав об'їжджати навколишні села, класти записані пісні на ноти. «Дорогий та незабутий брате! — писав він до вченого,— уклоняю ся тобі низенько з своїми колядками (записав їх в с. Татариновичах Овручського пов.) і здоровлю тебе з Новим роком. Колядки я шлю до тебе з нотами для них, може, як раз коли й проспіваєш, тільки не знаю чи понравлять ся тобі. Міні вони вельми любі» (сер. 1890-х рр.)[40]. Часом ці фольклористичні пошуки набували вигляду дещо комічного: «Знайшов я таку бабу, хоч і не в нашім повіті,

[36] Там само, арк. 102 зв.
[37] Там само, арк. 21–21 зв.
[38] Там само, арк. 208.
[39] Там само, арк. 202 зв.
[40] Там само, арк. 202–202 зв.

котра запоможе нам в тім, чого ти хочеш: вона знає багато пісень і може нам(?) в пригоді стати. Правда, ця бабка така, що любить горілочку й припівати до неї: «Скрипка грає, гуде бас, що горілка є у нас. Як горілки не стане, бувай здоров, мосьпане». Але се нічого, поїду кілько разів до неї, куплю горілочки, почастую, підпою та й за роботу. Певне, шкодувати не прийдеться. От тільки біда, що їздити треба, що не в Стриму живе. Але й се нічого. Була б моя охота, то й се зробимо якось, а охота, слава Богу, живе ще при міні. Прикладую при цему тобі три пісні. Чи подобні вони тобі?»[41] А ще додавав: «Не беспокойся об тім, що міні трудно пісні списувати: труд і затрати невеликі, а трудитись треба для доброго діла»[42].

На превеликий жаль, фонд родини Грушевських у київському історичному архіві не має жодного з тих записів покладених на ноти народних пісень (крім першої вищеназваної пісні без нот), які колись Григорій посилав Михайлові. Це вказує на те, що вчений не залишив їх лежати мертвим капіталом у своєму архіві, а передав або безпосередньо до друку, або до збирачів українського фольклору. Мабуть, завдяки Михайлові Грушевському (або Олександрові Кониському) зав'язалися стосунки Григорія Івановича з композитором і громадським діячем Миколою Лисенком. «От якби Ви з ласки самі або укупі з приятелями — учителями сусідніх сіл призбирали мені обрядових, людових пісень, які співа народ у протягу цілого року [...] та ще й до того й мотиви записати, то се було б для мене надзвичайно корисне, бо я перейнявсь гадкою зібрати й видати цей цикл пісень, вимираючих на наші очі через поліцію, попів і всю старшину»[43],— просив композитор. Він називав свого адресата «Григорієм Сергійовичем», вважаючи, певно, що той доводився Михайлові рідним братом.

Вчитуючись у ті численні листи, починаєш розуміти, що в душі Григорія Івановича жив такий характерний для роду Грушевських дух спорідненості з Батьківщиною, прагнення служити народові, нести йому освіту, розвивати його кращі риси. Як і його побратим Михайло Грушевський, він інтуїтивно відчував необхідність «національного усвідомлення, засвоєння мови, розвитку літератури — популярної, мистецької і наукової»[44] і тому так само значних зусиль почав докладати на ниві літератури.

Тема літературної спадщини Григорія Грушевського, фактично, ніким не досліджувалась. З поодинокими книжками його творів можна ознайомитися в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, ряд рукописів зберігає архів Інституту літератури НАН України. Напевно, щось можна відшукати і в інших провідних бібліотеках держави, зокрема у Львові, а ще — у київських і львівських періодичних ви-

---

[41] Там само, арк. 195—195 зв.

[42] Там само, арк. 202—202 зв.

[43] *Лисенко М. В.* Листи.— К., 1964.— С. 257—258.

[44] *Грушевський М.* Як я був колись белетристом//*Грушевський М.* Предок.— К., 1990.— С. 7.

даннях. З листів знаємо, що твори Григорія Івановича публікували в «Киевском слове», у львівських часописах «Правда» і «Зоря». Схоже, що саме зі Львова пішли у світ його перші публікації. Так можна припускати з листа, де Григорій Грушевський розповідав Михайлові з гумором (мало властивим для його здебільшого меланхолійно-емоційних, а то й зовсім плаксивих листів): «Послал я позавчера в Галицию в «Дітську [Дитячу — *Авт.*] бібліотеку» [оповідання] «Як я шершнів викурював». Уже три письма оттуда получил: все просили прислать «Як я роя виганяв». Очень одобряли в Галиции й будут печатать, когда пчелы начнут роиться» (2.05.1890)[45]. Поки що невідомо, чи були надруковані ці твори в Галичині, але в Києві 1891 р. у двох збірках вийшли оповідання «Як я шершнів з груші викурював», «Як я роя виганяв», які передають епізоди з дитинства автора, а також «Божий попуст», «П'яниця» і «Страшна кара» (зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського). Невідомо, чи було опубліковано написане в ті ж роки оповідання «Між хлопцями», що, за словами автора, «представляет собою собрание рассказов из детской жизни и анекдотов, ходящих между малороссами»(4.08.1890)[46]. Частина поетичних творів увійшла до збірника під назвою «Зірка», про який Григорій Іванович ділився з Михайлом Сергійовичем своїми сумнівами: «А я оце одібрав з цензури свою «Зірку» — збірник віршів. Дозволили печатать, тільки, на лихо міні, все краще повикидали. Я вже не знаю, що робити — чи печатать, чи кинуть» (без дати)[47]. «Зірка» побачила світ 1894 р. у Києві. До неї ввійшло 15 віршів, деякі з них були з присвятами, зокрема «Малому братові Степану Б[огдановичу]», «До сестри [Олександри]», а також твір під назвою «Чудова картина» — з присвятою «сестрі Ганні Г[рушевській], тепер Ш[амраєвій]».

Але, за оцінкою Михайла Грушевського, Григорій свої поезії «компонував — з невеликим успіхом»[48], а тому зосередився надалі більше на прозових і драматичних творах. Знаємо, що до львівського часопису «Правда» він послав на ім'я Олександра Барвінського оповідання «П'ятакова сила», «Один рік в манастирі», «Правдивий»[49] і «Панна Фося». Останнє базувалось на сюжеті з реального життя, про це дізнаємося з листа Григорія Івановича до Михайла Сергійовича: «Чи не достав би ти часом міні «П[анну] Фосю»? Я, на горе моє, послав свою «П[анну] Фосю» Колорацькому, братові Фосі, щоб він перечитав, а той не защо не хоче вернути: не хоче розстатися з пам'яткою про сестру»[50]. У часописі «Зоря» побачили світ оповідання

---

[45] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 30–31 зв.

[46] Там само, арк. 34–35.

[47] Там само, арк. 130 зв.

[48] *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 140.

[49] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 89 зв.–91.

[50] Там само, 168 зв.

«За нелюбом»[51], «Герасим»[52], а в «Киевском слове» — «Дві свічки» і «Влопався»[53].

Діти Григорія Івановича Грушевського — Марія, Олександр, Наталія

Приблизно в середині 1890-х рр. Григорій Іванович повідомив Михайла про драму «Через своє серце» в 4-х діях і просив, щоб той переглянув її та сказав «по-братськи, чи можно її до сьвіту посилати»[54]. У 1901 р. в Москві вийшла збірка, до якої ввійшли оповідання «Божий попуст», «Страшна кара» і «На святім вечорі» (останнє також вийшло окремою збіркою у Златополі 1914 р.). Список закривають драми «Нехрист» (Златопіль, 1914) і «Душогубка» (1910(?))[55], яка, за листом письменника, «в Златополі була ставлена тричі, а чи ставлять іще де — не знаю, хоч її й виписували ще 4 антрепренера»[56].

1914 р. став останнім, коли публікувалися твори Григорія Івановича. Про подальшу долю його та його родини знаємо більше з розповідей нащадків Григорія Івановича — онуки Людмили Кусенко і правнучки Тетяни Панішевої. Десь у 1916–1918 рр. розпався шлюб Григорія та Анастасії Грушевських. Їхній син Олександр, закінчивши 1913 р. Златопільську гімназію, навчався в київському Університеті св. Володимира, звідки 1915 р. був мобілізований на фронт[57]. Згодом він служив у білих і бл. 1919 р. помер від тифу у більшовицькому полоні. Дочки Марія (закінчила з золотою медаллю Златопільську гімназію і Вищі жіночі бестужевські курси в Петербурзі, де з оплатою навчання допомагав Михайло Грушевський) і Наталія разом із старою матір'ю зазнали багато поневірянь і зрештою оселилися в Києві. Там тепер живуть їхні нащадки.

Григорій Іванович близько 1922 р. за духовне походження і належність до роду Грушевських, як вважають у теперішньому Новомиргороді, був звільнений з гімназії і останні роки доживав у злиднях. Михайло Грушевський, котрий упродовж майже всього життя намагався всіляко підтримувати брата, з 1931 р. перебував у московсь-

---

[51] Там само, арк. 137–138 зв.

[52] Там само, арк. 193–194.

[53] Там само, арк. 87 зв.

[54] Там само, арк. 138–138 зв., 199–199 зв.

[55] Там само, арк. 190–191 зв.

[56] Там само, арк. 200–201.

[57] ДА Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2849, арк. 1–19 зв.

кому засланні, а тому вже не мав змоги якось реально допомогти. Усі ж його «відсилки до відповідних інстанцій, щоб допомогти йому і облегшити останні літа його життя, не дали ніяких наслідків»[58]. За тих обставин учитель-письменник «помер в великій нужді, трохи не з голоду на новий 1933 р.»[59]. Своєрідним прощальним некрологом братові стали рядки Михайлових «Споминів»: «Була се натура незвичайно мягка, просто голубина, яка захоплювала молодь своїм безмежним привязаннєм до української поетичної стихії. Доводилось стрічати златопольських учнів, які з незвичайним пієтизмом згадували його як свого учителя в українстві»[60]. Ми ж знаємо з листування, що для самого Григорія Івановича таким вчителем став Михайло Грушевський, і це йому він колись так палко присягався: «Я клянуся, як і ти колись клявся, бути вірним, правдивим сином Матусі нашої Вкраїни. Але я певен, що ти завше і без моєї клятви вірив і будеш вірити мені у цій святій правді»[61].

Наш обов'язок тепер — не забувати численних подвижників, які за умов царської неволі працювали задля ідеалів українського національного відродження. То ж коли, як не тепер, варто замислитись щодо публікації творів Григорія Івановича Грушевського окремою збіркою — не тільки у зв'язку з його походженням, але й як відображення характерного напряму в українській літературі на зламі XIX—XX століть, де багато маловідомих імен заслуговують на нашу пам'ять.

---

[58] *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— № 1—4.— С. 140.

[59] Там само.

[60] Там само.

[61] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 166—170 зв.

«...НАЗВАЛИ СЕРГІЄМ НА ЧЕСТЬ ДІДУСЯ»
(Сергій Вікторович Шамрай)

Паростки великої любові до України, що проростали в душі Сергія Федоровича Грушевського, буйно розквітли у справах його дітей і онуків. Він був щасливим батьком — діти виправдали всі його сподівання. Він був щасливим дідом, бо дочекався трьох онуків. Найстаршу, Ольгу Шамраєву (1898 р. н.), та її молодшого брата Сергія (1900 р. н.) він устиг потішити. Катерину Грушевську, народжену в далекому від Владикавказу Львові за півроку до смерті, на жаль, побачив лише на знімку. Маленький Сергійко успадкував не лише ім'я діда, але і його вдачу: самостійність, наполегливість, відданість справі. Вивчення життя і творчого шляху Сергія Шамрая дає важливий штрих до розуміння своєрідного культу родини, який свято сповідували всі представники Грушевських та Оппокових, а також можливість уповні осягнути грані непересічної постаті Михайла Грушевського — вченого і учителя.

Ім'я талановитого дослідника Сергія Шамрая було добре знаним у наукових колах Києва 1920—поч. 1930-х рр. Однією з перших звернула увагу на постать молодого науковця відомий історик Н. Полонська-Василенко, яка пам'ятала Сергія ще студентом Київського археологічного інституту, де вона обіймала посаду вченого секретаря[1]. «Племінник С. Шамрай — найкращий за всіх»[2],— писала вона, характеризуючи, не завжди об'єктивно, рідних М. Грушевського, які працювали в його Історичних установах. Сучасний дослідник української науки І. Верба назвав Сергія «зіркою першої величини серед Грушевських, яку ще не оцінила гідно українська історіографія»[3]. Огляд новітньої літератури дає підстави погодитися і з думкою

---

[1] *Матяш І.* Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту)//Київська старовина.— 1998.— № 6.— С. 56, 71.

[2] Цит. за: *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С.* М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність.— К., 1993.— С. 18.

[3] *Верба І.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.//Український історичний журнал.— 1996.— № 5.— С. 139.

Мати Сергія Шамраєва — Ганна Грушевська — у гімназичні роки. Владикавказ. Бл. 1886 р.

О. Юркової, що ті поодинокі публікації[4], присвячені Сергієві Шамраю, ще не достатньо розкривають грані його таланту[5].

З широкого кола різноманітних архівних джерел до життєпису С. Шамрая постає образ обдарованого науковця і мужньої людини. Окремі документи, що вводяться до наукового обігу вперше, дозволяють збагнути весь трагізм останніх років життя історика. Це листи Сергія Шамрая з гулагівських таборів 1934–1938 рр., які вже понад 60 років зберігає його донька. Висловлюємо нашу щиру вдячність Вікторії Сергіївні Шамрай за надану можливість використати ці важливі джерела при підготовці даної розвідки.

РОДИНА

Сергій Шамрай (справжнє прізвище Шамраєв) народився 17 серпня (за ст. ст.) 1900 р. у Владикавказі. Мати, Ганна Сергіївна Грушевська, 1887 р. закінчила Владикавказьку жіночу гімназію. Замолоду, допомагаючи братам, вона набула навичок дослідницької праці. На прохання старшого брата Михайла під час його навчання в Тифліській гімназії підбирала українські словники та іншу літературу[6]. Молодшого брата, Олександра, вона підготувала до вступу в гімназію[7]. З часом редагувала наукові праці братів, зокрема — перше студентське монографічне дослідження Михайла Грушевського

---

[4] *Білокінь С.* Біо-бібліографія києвознавців. Вип. 4: Шамрай Сергій Вікторович (1900–1939)// Софійський собор.— К., 1985; *Брайченко О.* С. В. Шамрай (доля і трагедія вченого)//Історія України: маловідомі імена, події, факти.— К., 2000.— Вип. 10.— С. 482–488; *Верба І.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.— С.131–149; *Верба І., Юркова О.* Київська історична школа М. С. Грушевського: Організаційно-технічні моменти//Український історик.— 1996.— Ч. 1–4.— С. 268–284; *Заруба В.* Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського//Український історик.— 1991–1992.— Ч. 3–4, 1–4.— С. 147–168; *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934).— К., 1993; *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С.* М. С. Грушевський і Academia; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.) — К., 1999.

[5] Див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.).— С. 259.

[6] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 9, арк. 29 зв.

[7] Там само, спр. 1048, арк. 10.

Ганна та Віктор Шамраєви з донькою Ольгою. Владикавказ. 1902 р.

«Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» (1891), за що у передмові він висловив їй свою щиру подяку[8]. Згодом, у 1910–1920-х рр., працювала в часописах, товариствах, установах[9], заснованих братами, підготувала низку історичних розвідок, які подавала під прізвищем Шамрай. Його успадкує згодом і син.

1891 р. Ганна Грушевська побралася з поручиком 4-ї Кавказької стрілецької дружини Віктором Іллічем Шамраєвим[10]. 1898 р. у подружжя народилася донька Ольга, через два роки — син Сергій. Радісну звістку про народження онука сповіщає Глафіра Захаріївна Грушевська Михайлу до Львова: «Маленького новорожденного назвали Сергеем в честь Дедушки»[11]. Вона ж була запрошена

Сергій Шамраєв. Тифліс. Бл. 1902 р.

---

[8] *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.— К., 1891.— С.VIII.

[9] У 1909–1912 рр. співробітничала в часописах «Село» та «Засів», «Літературно-науковому вістнику», заснованих М. Грушевським. Була членом-співробітником історичної секції Українського наукового товариства у Києві (1918–1921). У 1920-ті рр.— редактор мови видавництва «Книгоспілка» (1920), Державного видавництва України (з 1921). Під орудою молодшого брата Олександра працювала науковим співробітником Комісії для складанню історично-географічного словника української землі ВУАН (з 1921). Звільнена у серпні 1930 р. комісією по чистці апарату ВУАН.

[10] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 285, арк. 6.

[11] Там само, спр. 278, арк. 595 зв.

Сергій Шамраєв з сестрою Ольгою перед переїздом з Тифліса до Києва.
6 вересня 1905 р. Знімок зроблений батьком

хрещеною матір'ю Сергія[12]. В родині Оппокових, з якої походила Глафіра Захаріївна, традиція хрестити онуків зберігалася здавна[13]. Перші п'ять років Сергій з батьками прожив на Кавказі. У вересні 1905 р.[14], після їх розлучення, він переїхав з матір'ю, сестрою і бабусею до Києва. Спочатку мешкали у Захарія Захарійовича Оппокова — брата Глафіри Захаріївни, викладача Київського Володимирського кадетського корпусу — на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (сучасній Саксаганського), 74[15], згодом винаймали помешкання по тій же вулиці в будинку за № 111[16], поруч з Лесею Українкою, М. Лисенком, родиною Старицьких та іншими відомими діячами української культури й мистецтва. Не дарма Є. Чикаленко назвав її «справжньою українською вулицею». Співробітник, невтомний організатор низки українських часописів, ініційованих М. Грушевським, Ю. Тищенко (Сірий) у своїх спогадах писав: «[...] іноді відвідував сестру професора М. С. Грушевського — Ганну Сергіївну Шамраєву. Розлучившись із своїм чоловіком, вона разом із матір'ю та двома малими дітьми переселилась із Владикавказа до Києва й мешкала на Благовіщенській вулиці. Там же мешкав під час свого перебування у Києві й М. С. Грушевський»[17].

---

[12] Там само, арк. 584.

[13] Маємо відомості, що ще батьки Глафіри, Захарій Іванович та Анна Василівна Оппокови, хрестили дітей у сина Іполита — Миколу і Віктора (ДА Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8419, арк. 12, 13).

[14] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 285, арк. 88.

[15] Там само, спр. 18, арк. 14, 36.

[16] Там само, спр. 284, арк. 9–10; спр. 287, арк. 52–60; спр. 1426., арк. 55, 58, 60; спр. 1432, арк. 39, 41–42.

[17] *Тищенко(Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади. — К., 1997. — С.43.

1908 р. Михайло Грушевський з дружиною Марією, братом Олександром і сестрою Ганною придбали садибу з будинком на вул. Паньківській, 9[18]. У дружній, щирій українській родині зростав Сергій, тут формувалися його характер, світогляд, уподобання. Взірцем невтомної самовідданої праці був дядько — Михайло Грушевський. У збірці Історико-меморіального музею Михайла Грушевського та родинному фонді Грушевських в Центральному державному історичному архіві України у Києві зберігається чимало листів та вітальних листівок 1910-х рр. з підписом адресатові: «Сергієві Грушевському»[19]. Рідні і друзі сприймали знану українську родину як єдине ціле, а саме прізвище на той час вже набуло символу українства. Та і сам Сергій окремі свої листи підписує як Грушевський[20]. Вікторія Сергіївна Шамрай зберігає перший дорослий дарунок батькові. Це «Ілюстрована історія України» Михайла Грушевського, видана 1911 р. у Львові, з коротким лаконічним автографом: «Дорогому Сергію. 8 / IV. 911». Чи не з неї почалося захоплення історією України, яка була не просто професією, але і певним родинним культом?

Сергій та Ольга Шамраєви з дядьком Олександром Грушевським, його дружиною Ольгою (третя ліворуч) та приятелькою родини Ганною Ямпольською (перша ліворуч). Київ. Бл. 1909 р.

---

[18] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 933, арк. 35–37. Придбаний будинок скоро набув назви флігель, оскільки у 1908–1909 рр. на садибі був зведений шестиповерховий з мансардою прибутковий красень, фасад якого був оздоблений за проектом арх. В. Кричевського. В ньому у 1909–1914 рр. — наїздами, у 1917 — на початку 1918 р. постійно проживав М. Грушевський з дружиною і донькою. Олександр і Ганна облюбували флігель. Наприкінці січня 1918 р. під час наступу на Київ більшовицьких військ Муравйова прибутковий будинок був зумисне обстріляний, а його обгорілий остов у 1922 р. зрівняли з землею методом підриву (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 698, арк. 60). Після повернення з еміграції М. Грушевський з родиною оселився у двох кімнатах третього поверху флігеля, який займала Ганна з сином Сергієм та його родиною. Тож упродовж 1924–1929 рр. С. Шамрай проживав поруч з М. Грушевським. 1929 р. Сергій переселився на другий поверх, а звільнена кімната стала домашнім робочим кабінетом ученого.— ЦДІАЛ України, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 220 зв.).

[19] ЦДІАК України, спр. 1451, арк. 1; спр. 1452, арк. 1.

[20] Там само, спр. 286, арк. 2.

Сергій та Ольга Шамраєви з сестрою в перших Катериною Грушевською. Київ. Бл. 1908 р.

Сергій Шамраєв перед вступом до гімназії. Київ. Бл. 1910 р.

ГІМНАЗІЇ

Середню освіту Сергій Шамрай здобував у Київській чоловічій 7-й гімназії (1910–1918)[21]. За цей час кілька разів за станом здоров'я змушений був змінювати місце навчання. В листопаді 1915 р. вступив до відомої в місті 1-ї чоловічої гімназії[22], наступного року перейшов до 8-ї гімназії (з січня по серпень 1916 р.)[23], звідти знову повернувся до 7-ї[24]. Вже з гімназичних літ в Сергієві пробудилися успадковані від рідних гуманітарні здібності, тоді як алгебру доводилось не раз переекзаменовувати. На початку 1917 р. він повідомляв Олександрові Грушевському про започаткований у гімназії журнал та своє захоплення редакторською роботою в ньому.

Під впливом старших, з цього часу починає комплектувати свою власну книгозбірню. У листах 1916 р.— початку 1917 р. до рідних він описує свої щотижневі відвідини книжкових базарів на Подолі, книгарень Л. Ідзіковського, О. Розова та інших, жаліється, як мало хороших книг у Києві. Про результати своїх придбань з радістю повідомляє: «У меня уже 210 больших рассказов, а если считать по томам, то у меня более трехсот больших хороших томов. Кроме того, я не считаю полных собраний сочинений (которых у меня 12) и мелких изданий»[25]. До своєї колекції збирав улюблені твори світової класики Віктора Ґюґо, Вальтера Скотта, Жюль Верна, Джека Лондона, Конан Дойля, передплачував журнал «Вокруг света». Був добре обізнаний і з українською літературою, насамперед — науковим доробком своїх рідних, Михайла та Олександра Грушевських. Допомагав у поширенні їх праць та видань, що виходили за редакцією М. Грушевсько-

---

[21] ДА м. Києва, ф. 77, оп. 1, спр. 4468. арк. 2–3 зв.
[22] Там само, арк. 1–3 зв.
[23] Там само, арк. 3, 3 зв.
[24] Там само, ф. Р-332, оп. 1, спр. 168, арк. 4.
[25] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1289, арк. 22.

го, повідомляв про їх передачу до книгарні товариства «Час» тощо[26].

Сергій Шамраєв — гімназист. Київ. Бл. 1916 р.

Завершити свою середню освіту Сергію Шамраю пощастило у створеній з початком Української революції Другій українській Кирило-Мефодіївського братства гімназії. Серед мотивів вступу першим пунктом в його заяві від 23 серпня 1918 р. було зазначено: «Тому, що є української національности»[27]. Гімназія була відома своїм національним духом[28], що відзначала її учениця Вероніка Черняхівська — донька Людмили Старицької-Черняхівської та Олександра Черняхівського, який доводився троюрідним братом Михайла, Олександра і Ганни Грушевських. Разом зі студентами київських університетів її учні у січні 1918 р. взяли участь в бою під Крутами; пам'ять про подвиг загиблих свято зберігали в навчальному закладі. Друга українська гімназія славилася і своїм викладацьким складом. Тут працювали Михайло Кравчук, Григорій Холодний, Микола Зеров, Павло Зайцев, Олександр Грушевський, Орест Левицький, Михайло Жук, Кирило Стеценко[29]. Тож вибір Сергія не був випадковим.

УНІВЕРСИТЕТИ

Ще в гімназії визначилася і перспектива подальшого навчання. У 1917–1918 рр. усі члени родини Грушевських були причетні до заснування та розбудови Українського народного університету, перетвореного на Київський державний український університет. Михайло та Олександр брали участь у розробці проекту народного університету. Олександр Сергійович — приват-доцент, професор, секретар правничого факультету, голова бібліотечної комісії[30], редактор та видавець часопису «Університетські вісти». Дружина Олександра — Ольга Грушевська — фундатор бібліотеки і, насамперед, її відділу україніки [31], Катерина Грушевська — вільна слухачка

---

[26] Там само, арк. 19.

[27] ДА м. Києва, ф. Р-332, оп. 1, спр. 168, арк. 2.

[28] *Білокінь С.* Крутяни//На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльности.— Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000.— С. 451.

[29] Там само.— С. 453–455.

[30] ДА м. Києва, ф. Р-936, оп. 2, спр. 10, арк. 118, 119.

[31] Там само, арк. 119; ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1386, арк. 73.

Сергій Шамраєв — студент Вищого інституту народної освіти. Київ. Початок 1920-х рр.

правничого факультету[32]. Та і сам Сергій ще під час навчання в гімназії, від початку 1918 р., працював помічником у канцелярії Українського народного університету[33]. Тож після закінчення гімназії у 1919 р. він вступає на правничий факультет цієї першої національної вищої школи[34], хоча у «Curriculum vitae» 1924 р. власноручно зазначив історико-філологічний факультет Київського державного українського університету[35]. За збереженими документами цей факт не підтверджується, тому відповідь, гадаємо, слід шукати у подальшому навчанні С. Шамрая у Вищому інституті народної освіти (ВІНО), створеному у 1920 р. в результаті реорганізації та злиття двох київських університетів: Київського державного українського університету та Университету св. Володимира. У ВІНО вже не було правничого факультету, окремі студенти Українського університету були зараховані на історичний відділ факультету професійної освіти, що підтверджує і сам С. Шамрай у життєписі 1924 р.[36] Це могло послужити підставою назвати історико-філологічний факультет в обох вищих школах, тим більше, що у зв'язку з закриттям, в Українському університеті він навчався менше року.

Через обмежену кількість збережених документів фонду ВІНО, який за звичкою всі називали університетом, відомості про навчання в ньому Сергія черпаємо з епістолярних джерел. Подробиці про нелегкі студентські часи небожа подає М. Грушевський у листах до відомого літературознавця і громадського діяча, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка у Львові Кирила Йосиповича Студинського[37]. Їх доповнюють листи Катерини Грушевської до Сергія 1922–1923 рр.[38] З жовтня 1922 р. Михайло Сергійович писав: «Крім себе мушу думати за брата і сестру в Київі, які буквально вмирали з голоду торік, а се ж заслужені громадяне, брат зломав свою кар'єру через українство. Племінник, дуже надійний історик і соціольог, працює на городі, вибивається з сил, під загрозою недуги»[39].

---

[32] *Матяш І.* Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви.— К., 1997.— С. 21.

[33] ДА м. Києва, ф. Р-936, оп. 2, спр. 10, арк. 63.

[34] Там само, ф. Р-936, оп. 1, спр. 13, арк. 67; оп. 2, спр. 53, арк. 14.

[35] Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі — НА ІІУ НАН України), оп. 3, спр. 172, ч. 4 (Особова справа С. В. Шамрая), арк. 6.

[36] Там само, арк. 8.

[37] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1923 рр.).— С. 48–105.

[38] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1453, арк. 1–19.

[39] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1923 рр.).— С. 48.

Почуття родинного пієтизму, відповідальності за близьких людей було властивою ознакою життєвого credo М. Грушевського. Він болісно сприймав становище рідних в голодні 1921–1923 рр. Вболіваючи за кожного, через заснований у Відні Комітет «Голодним України» всіляко підтримував діячів української науки і культури, родину брата і сестри, посилаючи найнеобхідніші речі і харчі. Відомо також, що Михайло та Марія Грушевські пропонували Сергієві приїхати до Відня, щоби там пережити лихі часи. В одному з листів Марія Сильвестрівна писала: «Може йому одному найшли би десь як не кімнату, то «угол», а день би проводив у нас, і прогодували б ми його якось»[40]. Проте, незважаючи на голодні роки і скруту, бажання здобути освіту було незмінним. З листів М. Грушевського до К. Студинського дізнаємося, що за навчання в Вищому інституті народної освіти С. Шамрай мав сплачувати значні кошти і вишукував для цього всі можливості: «Племінник мій, С[ергій] Шамраїв, пише цікаву історію: він був обраний тепер «старостою» свого курсу, і за украї́н[ські] домагання їх, проводирів, позбавили увільнення від плати , а плата — 300 міл., поверх 30 дол. Як не доб'ються товариші скасування сеї репресії, хоче іти в кафлярі!»[41]. Доводилося поєднувати університетські студії з працею в різних установах: старший помічник бібліотекаря фундаментальної бібліотеки ВІНО (з початку 1920 р. до звільнення 1 листопада 1922 р.), лектор Робітничо-селянського університету (1920–1922), науковий співробітник Постійної комісії для складання історично-географічного словника ВУАН (з 1 січня 1922 р.)[42]. «Жаль мені, що ти все ще не можеш поладнати свої справ[и] в університеті. Та чи варто перти проти води і робити такий не посильний видаток; чи не ліпше пропустити сей рік ?»'— переймаючись проблемами брата, писала Катерина Грушевська[43].

Наполегливість небожа, його стремління завершити навчання вражає навіть самого Михайла Сергійовича, про що він ділиться з Кирилом Йосиповичем у листі від 8 грудня 1922 р.: «Саме дістав листи від А. і С. Шамраєвих, що вони дістали повістку на посилку, дуже-дуже дякують, що наспіли дуже на час, бо вже покінчились запаси. Сергій Ш[амрай], правда, носиться з гадкою продати свою посилку, бо йому треба платити за науку в Університеті! Історія сумна, але і бадьора заразом. [...] Не знаю, що йому радити, бо він здоровя не сильного, йому б краще зїсти ту посилку, та в крайности пропавзувати, але він дуже хоче допровадити свою науку до ладу. Се завзятє мині в нім подобається. Працює фізично, заробляє як може. Тепер його позбавили служби в унів[ерситетській] бібліотеці яко українця — бо економія все виходить на українцях, але він не попускає»[44].

---

[40] Цит. за: *Матяш І.* Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви.— С. 34.

[41] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1923 рр.).— С. 60.

[42] НА ІІУ НАН України, оп. 3, спр. 172, ч. 4, арк. 6.

[43] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1453, арк. 11.

[44] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.).— С. 60.

Невдовзі проблема оплати за навчання втратила свою актуальність, бо в квітні 1923 р. С. Шамрай був виключений з ВІНО. «Журяться вони долею виключених з унів[ерситету] студентів-укр[аїнців], якраз найактивніший елемент, виключений з політ[ичних] мотивів, за обстоюв[ання] україн[ської] мови і дісциплін (між ним мій сестринич Ш[амрай], і син Марка Гр[ушевського])»,— сповіщає прикру звістку Михайло Сергійович[45]. Згодом він назве ще один, чи не головний, мотив цього звільнення, який, власне, визначить трагізм долі всіх Грушевських: «Племінника мого, Ш[амрая], викинули з університету в Київі, тому що мій племінник, так і сказали просто! Такий «твердий націон[альний] курс?!»[46]. Підтверджують факт і мотиви виключення Сергія й інші, пізніші, джерела, зокрема заява до Київського окрвідділу ГПУ від 27 грудня 1930 р. одного з колишніх аспірантів[47] Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського. Її автор, характеризуючи кафедру як «фашистську державу», «щиросердно» інформує: «Коли я вступив до кафедри, то я тут зустрів всіх тих, кого колись, за моєї активної участи як секретаря партосередку ІНО (1921 р.), голови Студкому, голови комісії по чистці студенства ІНО, було виключено з ІНО як ворожий та соціяльно чужий елемент. [...] виключені історики з ІНО, яких всі вищі інстанції не поновили в правах, знайшли собі притулок у Грушевського на катедрі»[48]. Першим у поданому списку інформатор «з компривітом» називає: «Шамрай С., племінник Грушевського — фашист»[49]. Скільки ж разів з часом ці слова — «племінник Грушевського» — звучатимуть як вирок!

Проте Сергій не залишав надію продовжити українознавчі студії, тому і звертається до Катерини Грушевської з проханням розповісти про українські університети за кордоном, про що свідчить її відповідь з відомостями про такі навчальні заклади у Львові, Празі, Подебрадах, їх викладацький склад тощо[50]. Водночас вивчає іноземні мови, що схвально сприймає сестра: «Дивуюся і подивляю, що маєш енергію вчитися ще й мов. Але се дуже добре і тобі спеціально потрібно»[51].

Ще до звільнення з ВІНО, «зацікавившись археологією, архівознавством та етнографією»[52], Сергій Шамрай 1921 р. вступив на 2-й курс Київського археологіч-

---

[45] Там само.— С. 98.

[46] Там само.— С. 105.

[47] За припущенням І. Верби, яке ґрунтується на біографічних відомостях, автором цього доносу можна вважати члена КП(б)У, рекомендованого Укрголовнаукою до аспірантського набору 1925 р., В. Я. Камінського, який про свою боротьбу з Грушевським і «грушев'янцями» повідомляв і пізніше, 1938 р. (див.: *Верба І.* Збірка архівних матеріалів ГПУ-НКВД про М. Грушевського. Рец. на: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934.— К., 1996//Український історик.— 1996.— Ч. 1–4.— С. 446).

[48] *Шаповал Ю.* Невідомі документи ГПУ-НКВД про життя і діяльність М. Грушевського у 1924–1934 роках//Український історик.— 1996.— Ч. 1–4.— С. 340.

[49] Там само.

[50] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1453, арк. 14–14 зв.

[51] Там само, арк. 19.

[52] НА ІІУ НАН України, оп. 3, спр. 172, ч. 4, арк. 6, 8.

ного інституту (КАІ). І тут, певно, не обійшлося без поради Олександра Грушевського — одного з провідних викладачів навчального закладу. Посвідчення про закінчення етнографічного відділу КАІ[53], видане 23 травня 1924 р. тимчасово, до отримання диплому, залишилося єдиним офіційним документом про вищу освіту С. Шамрая. У серпні 1924 р. за розпорядженням Київського губвно діяльність Київського археологічного інституту було припинено[54]. В посвідченні Сергія зазначені прослухані курси та викладачі, почути лекції яких було мрією не одного студента — Є. Тимченко, В. Ляскоронський, М. Біляшівський, П. Тутківський, Д. Щербаківський, Ф. Шміт, П. Филипович, О. Новицький. Так закінчилися «київські університети» Сергія Шамрая. Якщо до них додати «домашні університети», то освіту його на той час можна по праву назвати блискучою.

Катерина Грушевська.
Київ. Середина 1920-х рр.

Студентські роки Сергія Шамрая були сповнені і пошуками місця в громадсько-політичному житті. Людина самостійна, наполеглива і послідовна з молодих років, у складних життєвих ситуаціях він завжди посилався на думку рідних, зокрема не раз — Катерини Грушевської. Так було і з пропозицією вступити до Української комуністичної партії (УКП), яку, судячи за листами, він отримав навесні 1923 р. Збереглися лише відповіді Катерини, але її переконливі слова детально змальовують ситуацію: «Не думаю, щоб варто було кидати для неї наукову карєру, котру ти почав, і почав гарно. Не думаю, щоб варто було навіть уривати час у сеї наукової роботи для тої псевдо-політики. Нехай тим займаються люде, що нічого іншого не хочуть робити, або не можуть, люде головно, для котрих українська культура пусте слово [...]. Тому, маючи твою працю, твою силу на культурнім грунті, я просто відраджую тобі від всяких близьких зв'язків з у[країнською] к[омуністичною] п[артією]. Не роби сего. Вже для самого того, щоб мати вільні руки, на потім вільні і чисті, бо в парт[ійній] роботі доводиться не раз і з сажею, і з дьогтем возитися»[55]. Певно, Сергій зважив на пораду сестри, факти про його політичну діяльність чи співпрацю з УКП не відомі.

---

[53] Там само, арк. 5—5 зв.

[54] *Матяш І.* Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту).— С. 71.

[55] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1453, арк. 5 зв.

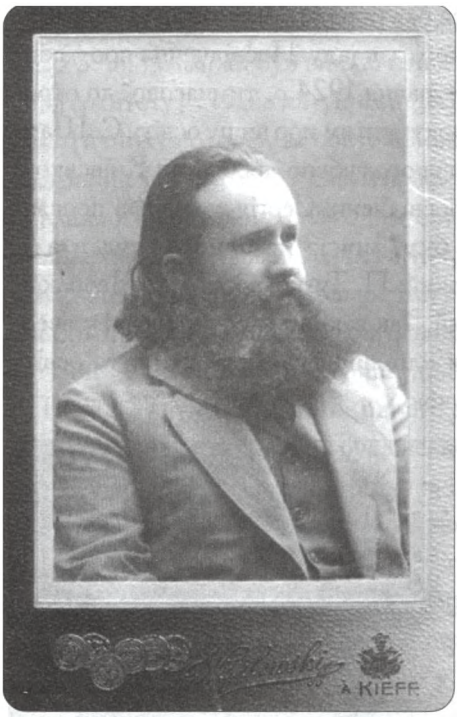

Історик, літературознавець Олександр Грушевський — дядько Сергія Шамрая. Київ. 1910-ті рр.

АКАДЕМІЯ: ВИБІР ШЛЯХУ

Вибір на користь науки став вибором на все, на жаль коротке, життя. Перші кроки на науковій ниві були зроблені Сергієм в Комісії для складання історично-географічного словника української землі під керівництвом О. С. Грушевського. 1 січня 1922 р. він був призначений на посаду нештатного постійного співробітника комісії[56] і майже протягом 10 років[57] досліджував архівні збірки, працював над підготовкою словникових статей, спеціалізувався на вивченні історії міст та селищ Київщини, заселення та етнічного складу українських земель. Це була перша, справжня школа наукових дослідів, а Олександр Сергійович — перший учитель. Катерина Грушевська на власному прикладі добре розуміла роль учителя в становленні молодого науковця і мудро поцінувала такий союз. 26 квітня 1923 р. вона писала: «Я вважаю се найбільш вдалим. Тим що, як ти кажеш, що нічого кращого в К[иєві] нема, і тим що взагалі трудно знайти учителя з такою широкою загальною освітою, а се має таке значення для учня!»[58]. І небіж завжди високо цінував той досвід, який йому передав Олександр Грушевський. Теплі, дружні взаємини досвідченого науковця, педагога і молодого історика зберігалися всі роки. Сергій називав дядька виключно Сашенька, що засвідчують його листи як гімназичного періоду, так і 1920-х рр.[59]

Реальним науковим доробком історико-географічних досліджень С. Шамрая став ряд розвідок в «Історично-географічному збірнику», зокрема «До історії Баришполя у XVIII в.» (1927), «До історії Київської сотні Київського полку» (1928), «Місто Баришпіль у XVIII в.» (1928), «Місто Васильків (IX—XVIII вв.)»(1929), «Містечко Трипілля на Київщині» (1931)[60]. Ґрунтовна праця «До історії залюднення Степо-

---

[56] НА ІІУ НАН України, оп. 3, спр. 172, ч. 4, арк. 6, 8.

[57] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. X, спр. 12098, 12099.

[58] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1453, арк. 4.

[59] Там само, спр. 1289, арк. 1,2,5—30.

[60] *Ананьєва Т., Тодійчук О.* Історично-географічний збірник 1927—1931: Бібліографічний покажчик // Український археографічний щорічник.— К., 1993.— Нова серія. Вип. 2.— С. 383.

вої України в XVIII ст.: Крилівщина та Лизаветчина» побачила світ у 1929 р. в «Записках Історично-філологічного Відділу ВУАН»[61]. Сюжети розвідок ґрунтувалися на широкій джерельній базі і не втратили свого наукового значення до наших днів. Зазирнути до лабораторії наукових студій та архівних пошуків допомагають звіти Сергія про свої наукові відрядження, в яких він яскраво описує цікаві знахідки, подаючи важливі відомості про нововиявлені фонди і матеріали та їх використання[62]. Поміж рядків цих звідомлень заховані знайомі почуття творчого піднесення, які переповнюють кожного дослідника при виявленні нових невідомих документів в архівних збірках. Особливу увагу у своїх історико-географічних студіях приділяв С. Шамрай картографічним матеріалам. В одному з листів до Олександра Грушевського він писав: «Я тут знайшов кілька інтересних карт Степ[ової] Укр[аїни], починаючи з 1732 р. [...] А одну хочу навіть сфотографувати. Інтересні дані вони дають для історії цієї території і потверджують деякі висновки, що я робив на підставі поодиноких згадок. Обіцяли ще мені дати в користування цілу паку запорозьких справ, які зібрав колись Скальковський і які досі не відомі і не каталогізовані»[63].

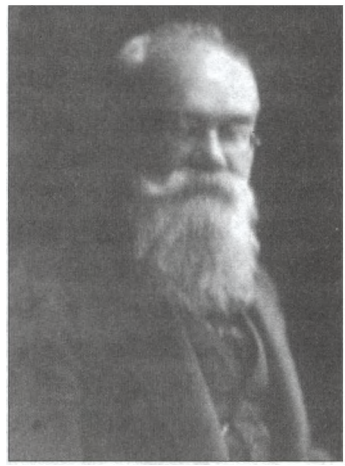

Михайло Грушевський — голова Історичної секції ВУАН. Київ. Друга половина 1920-х рр.

Проте справжній перелом у науковій кар'єрі молодого дослідника відбувся, безперечно, після повернення в Україну Михайла Сергійовича Грушевського. Сергій був першим, хто на київській землі взяв інтерв'ю у видатного історика, видрукуване на другий день приїзду, 8 березня 1924 р., у газеті «Більшовик» [64]. Авторство, заховане за криптонімом «С. Ш.», сумнівів не викликає, адже Сергій упродовж 1923—1924 рр. співпрацював з газетою «Більшовик», на її сторінках видрукував свої перші статті і рецензії[65], окремі підписані саме цим криптонімом. Думається, що дати ґрунтовне інтерв'ю людині, обізнаній з проблемою, людині, яка подасть його «з перших

---

[61] Записки Історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1929.— Кн. XXIV.— С. 207—302.

[62] Відрядження наук. співробітника С. В. Шамрая до м. Ленінграду та м. Одеси//Україна.— 1929.— Жовтень—листопад.— С. 167—171; Відрядження С. Шамрая до архівів та бібліотек Ленінграду в лютому—березні 1930 р.//Україна.— 1930.— Березень—квітень.— С. 190—191.

[63] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1289, арк. 30.

[64] Більшовик.— 1924.— 8 березня. Припущення, що це відоме, неодноразово цитоване інтерв'ю взяв С. Шамрай, першим висловив О. Рубльов у розвідці «Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)»//Український історичний журнал.— 1996.— № 5.— С. 67.

[65] Див.: *Білокінь С.* Біо-бібліографія києзнавців. Вип. 4. Шамрай Сергій Вікторович (1900—1939).— С. 4.

Аспірант Науково-дослідної кафедри історії України Сергій Шамрай з дружиною Валентиною і донькою Вікторією. Київ. 1926 р.

вуст» і без власних, притаманних журналістам акцентів, для Михайла Сергійовича було надзвичайно важливо.

До втілення ідей, глобальних наукових планів і найважливіших завдань — власних і української історичної науки в цілому, заявлених в інтерв'ю академіка Грушевського, з перших місяців його повернення в Україну стане причетний і небіж Сергій Шамрай. Кафедра історії українського народу ВУАН, яку очолив по приїзді М. Грушевський, мала спочатку, окрім керівника, лише двох штатних співробітників — Катерину Грушевську та Сергія Шамрая[66]. Продовжуючи працю в Комісії для складання історично-географічного словника української землі, з травня 1924 р. молодий науковець бере участь в організаційних засіданнях новостворюваної М. С. Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України у Києві. Одним з перших 24 жовтня 1924 р. він був зарахований до числа її аспірантів[67]. Не останнім було слово Сергія при формуванні нових аспірантських наборів, куди він рекомендував своїх товаришів по навчанню у вищих школах. Кафедра стала базою київської історичної школи, виховала плеяду талановитих дослідників, наукові перспективи яких урвалися в роки масових репресій за головним звинуваченням — «учень Грушевського». «Гріх» Сергія, який своєю науковою діяльністю гідно репрезентував школу Грушевського, був подвійним — небіж та учень.

Вступаючи до аспірантури, С. Шамрай писав: «В науковій роботі мій інтерес скупчився зпочатку коло історичної географії та соціяльної історії давніх часів. Але в останні часи мою увагу притягувало до себе архівознавство, а також, головне, економічне життя України, особливо в часи гетьманщини»[68]. Роки аспірантських студій остаточно визначили коло наукових інтересів — соціально-економічна історія, селянські рухи, києвознавство. Особливу увагу приділяв селянським рухам на Правобережжі в середині XIX ст. При виборі тематики, безперечно, враховував думку

---

[66] *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934).— С. 37.

[67] *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.).— С. 57.

[68] НА ІІУ НАН України, оп. 3, спр. 172, ч. 4, арк. 6.

М. Грушевського. Наслідок вибору був достатньо вагомим. Протягом 1924–1927 рр. одна за одною з'являються ґрунтовні наукові розвідки: «Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Румянцевському опису)», «Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцівським Описом», «Хвилювання робітників на Межигірській фаянсовій фабриці 1857 року», «Вінницьке селянство 1840-их рр. Протипанський рух у с. Кустовцях та Заливанщині Вінницького пов. на Поділлю», «Селянські розрухи на Правобережжю в середині XIX ст.»[69]. Ці дослідження вважаються класичним прикладом вивчення «селянського питання». Автор розглядає не лише перебіг подій, а й обґрунтовує причини селянської боротьби головно тими економічними умовами, в яких перебувало селянство досліджуваного регіону. Наукові розробки С. Шамрая, як і всіх аспірантів та співробітників Історичних установ М. Грушевського, пройшли наукову апробацію через доповіді та обговорення на прилюдних засіданнях. Лише у 1924–1929 рр. С. Шамрай виголосив понад 17 доповідей[70]. За традицією історичної школи М. Грушевського основою наукових студій С. Шамрая стало всебічне вивчення архівних джерел. Особливу увагу він приділяє опрацюванню унікального джерела — Рум'янцевського опису Малоросії в Рукописному відділі бібліотеки Всесоюзної академії наук у Ленінграді, працює зі збірками Скальковського, Бантиша-Каменського, картографічними матеріалами, досліджує Архів Коша Запорозького в Одеському крайовому історичному архіві[71], ґрунтовно студіює київські архівні колекції. В одному з листів до матері 28 листопада 1927 р. Сергій писав: «Почав працювати у Лаврському архіві. Страшенно далеко, а їздити трамваєм коштує дорого — 30 коп. що разу. Але зате є потрібні мені справи, а тому доводиться»[72].

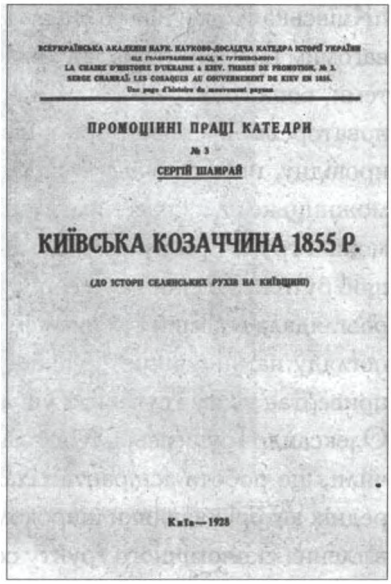
ПРОМОЦІЙНІ ПРАЦІ КАТЕДРИ

№ 3

СЕРГІЙ ШАМРАЙ

КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 Р.

(ДО ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКИХ РУХІВ НА КИЇВЩИНІ)

Київ—1928

Обкладинка окремого видання промоційної праці С. Шамрая

19 лютого 1928 р. Сергій Вікторович захистив виконану під безпосереднім керівництвом відомих істориків В. Щербини та В. Данилевича промоційну роботу

---

[69] *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С.* М. С. Грушевський і Academia.— С. 228; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.).— С. 414.

[70] Історія Національної академії наук України. 1924–1928: Документи і матеріали.— К., 1998.— С. 728; Історія Національної академії наук України. 1929–1933.— К., 1998.— С. 484; *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С.* М. С. Грушевський і Academia.— С. 282, 284–285.

[71] Відрядження наук. співробітника С. В. Шамрая до м. Ленінграда та м. Одеси.— С. 167–171; Відрядження С. Шамрая до архівів та бібліотек Ленінграда в лютому–березні 1930 р.— С. 190–191.

[72] Лист С. Шамрая до матері. 28 вересня 1927 р. З родинного архіву В. С. Шамрай.

«Київська Козаччина 1855 р.: (До історії селянських рухів на Київщині)», яка стала вагомим внеском в українську історіографію. На відміну від попередніх дослідників теми, вона ґрунтувалася на широкій джерельній базі, що дозволило зробити власні новаторські висновки про вплив на поширення руху давньої козацької традиції та провідну, найактивнішу участь і роль у ньому найзаможнішого селянства: «Незаможницьке селянство прагнуло волі й землі, щоб не вмерти з голоду та злиднів, заможна група прагнула землі, щоб збільшити свою продукцію хліба на ринок, і волі, щоб бути незалежними з соціяльного погляду»[73]. Радянська історіографія довгі роки розглядала відомий селянський рух на Київщині виключно під кутом марксистського погляду на «причини і рушійні сили», тому обґрунтованість висновків С. Шамрая привертає увагу і сучасних українських істориків. На захисті виступили Михайло та Олександр Грушевські, Микола Василенко та Володимир Щербина. Всі вони відзначили, що робота аспіранта Шамрая є кроком вперед у порівнянні з працями попередніх авторів завдяки широкому використанню архівних матеріалів та спробі «висвітлення економічного ґрунту селянського руху»[74]. Авторитетний історик М. Василенко висловив сумнів щодо кваліфікації автором Київської Козаччини як революційного руху, аргументуючи це лояльним ставленням повсталих до тогочасного державного устрою, з чим не погодився, звичайно, присутній на захисті представник Головнауки Л. Левицький[75]. Повідомлення про захист промоційної праці молодого дослідника було вміщено в рубриці «Хроніка» у 3-й книзі журналу «Україна» за 1928 р., а сама робота того ж року видрукувана в «Записках історично-філологічного відділу ВУАН» та окремим виданням Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН у серії «Промоційні праці катедри», № 3 [76]. Згодом, вже 1930 р., секретар кафедри С. Глушко подав рецензію на роботу[77].

Успадковане від вчителя прагнення досконалості стало важливою ознакою наукових студій С. Шамрая. І після захисту він не полишав дослідження Київської Козаччини. Нові джерела подав у статті 1929 р. «До історії Київської Козаччини 1855 р.[78]. В одному із звідомлень про архівні пошуки 1930 р. ґрунтовно характеризує суть виявлених матеріалів: «Справа про цей селянський рух на Київщині є в кол[ишньому] Департаменті Поліції «исполнительной», кол[ишнього] Міністерства Внутрішніх справ. Ця справа дає мало нових подробиць про самий рух (можливо,

---

[73] *Шамрай С.* Київська Козаччина 1855 р.: (До історії селянських рухів на Київщині).— К., 1928.— С. 125.

[74] Прилюдна оборона праці С. В. Шамрая: «Київська Козаччина 1855 р.»//Україна.— 1928.— Кн. 3.— С. 172–173.

[75] Там само.— С. 173.

[76] *Шамрай С.* Київська Козаччина 1855 р.: До історії селянських рухів на Київщині// Записки Історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. XX.— С. 199–324; *Шамрай С.* Київська Козаччина 1855 р.: (До історії селянських рухів на Київщині).— К., 1928.

[77] Україна.— 1930.— Травень–червень.— С. 188–190.

[78] Україна.— 1929.— Липень–серпень.— С. 82–87.

Сергій Шамрай — секретар підкомісії історії Старого Києва Історичної секції ВУАН. Київ. 1928 р.

що їх давала друга справа, № 2839; але її на початку цього століття знищено за наказом відповідних органів), але вона дає багато інтересних [...] деталів про погляди урядових кіл на нього, з різних щаблів урядової драбини, і освітлює деякі причини тої тактики, що її засвоїв уряд в боротьбі з цим якраз рухом. Таким робом ця справа дає дещо нове для історії Київської Козаччини 1855 року і доповнює ті матеріяли Київського Центрального архіву з кол[ишнього] фонду генерал-губернаторського архіву, які я використав у першому виданні своєї праці про Київську Козаччину»[79].

КИЄВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Захист промоційної праці став підставою для затвердження С. В. Шамрая науковим співробітником Науково-дослідної кафедри історії України, де він працював до її ліквідації у 1930 р. Важко не погодитись з І. Вербою, який стверджує, що Михайло Сергійович Грушевський явно сприяв науковому зростанню Сергія[80]. Водночас, не можна не схвалити таку позицію видатного вченого щодо свого обдарованого небожа. Михайло Грушевський залучив молодого дослідника до праці і в інших історичних установах, які розбудовував і очолював. З 1 листопада 1924 р. до 1 березня 1925 р. він обіймав посаду штатного наукового співробітника Кафедри історії українського народу Історично-філологічного відділу ВУАН[81], яка за короткий термін стала керівним та організаційним центром Історичної секції. Провідне місце в діяль-

---

[79] Відрядження С. Шамрая до архівів та бібліотек Ленінграда в лютому—березні 1930 р.— С. 191.

[80] *Верба І.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.— С. 139.

[81] НА ІІУ НАН України, оп. 3, спр. 172, ч. 4, арк. 8.

ності кафедри і секції належало комісіям порайонного дослідження України. З організацією однієї з перших — Комісії історії Києва та Правобережжя — Сергій Шамрай з кінця 1924 р. став її постійним позаштатним співробітником, а згодом секретарем виділеної 1926 р. підкомісії Старого Києва. Поруч з авторитетними дослідниками В. Щербиною, І. Щітківським, Л. Добровольським, Ф. Ернстом, М. Макаренком, І. Моргілевським, М. Істоміним, П. Курінним та іншими пройшов справжню школу києвознавства. Він брав активну участь в розробці планів, проведенні засідань, опрацюванні наукових тем, виданні збірників :«Київ та його околиця в історії й пам'ятках»(1926), «Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини» (1926), «Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва» (1930), зміст яких віддзеркалював багату, різнобарвну палітру наукових студій співробітників комісії. На сторінках перших києвознавчих збірників були опубліковані і праці Сергія Вікторовича: «Київський одноденний перепис 2-го березоля 1874 року: Сторінка з історії марксизму на Україні»[82], «Праці В. І. Щербини з історії Правобережжя»[83], «Київська сотня на Гетьманщині в XVII—XVIII вв.: Історично-географічна та економічна характеристика»[84]. Особливу увагу разом з колегами по комісії приділяє реалізації ідеї М. С. Грушевського щодо створення муніципального музею, концепцію і програму якого висвітлив у замітці «Музей м. Києва»[85].

У планах Історичної секції на 1928 р. був проект відкриття низки комісій з міжнародних зв'язків України, проте розгорнула роботу на початку року лише Українсько-молдавська комісія. У співпраці з членами комісії М. Карачківським та Ф. Петрунем С. Шамрай досліджував історію молдавського розселення в Україні у XVIII ст. У черговому звідомленні про діяльність Історичної секції при ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ за 1929—1930 рр. академік М. Грушевський писав: «С. В. Шамрай працював над картографічним актовим матеріялом Рукоп[исного] відділу Всесоюзної Академії Наук, що освітлює східні етапи молдавської колонізації, на території між Дністром і Богом (в центрі питання стоїть організація Молдавського гусарського полку 1768 р., для котрої постягано молдавських колоністів на територію р. Висі)»[86].

Упродовж 1924—1930 рр. наукові праці, рецензії, звіти про археографічні експедиції С. Шамрая постійно з'являються на сторінках періодичних та серійних видань Історичної секції ВУАН — «Україна», «За сто літ», «Науковий збірник», окремих томів «Записок Історично-філологічного відділу ВУАН», які виходили як «Праці

---

[82] Київ та його околиця в історії та пам'ятках.— К., 1926.— С. 351—384.

[83] *Щербина В.* Нові студії з історії Києва.— К., 1926.— С. XV—XXIII.

[84] Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва.— К., 1930.— Збірник 1.— С. 159—283.

[85] Україна.— 1929.— Травень—червень.— С. 164—166.

[86] *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаев С.* М. С. Грушевський і Academia.— С. 287.

Історичної секції» [87]. Автор кількох десятків наукових студій, знаний молодий дослідник за рекомендацією М. Грушевського та К. Копержинського[88] 10 липня 1930 р. був обраний дійсним членом Історичної секції ВУАН[89].

ПІСЛЯ РОЗГРОМУ ІСТОРИЧНИХ УСТАНОВ ГРУШЕВСЬКОГО

Після ліквідації упродовж 1930 р. провідних історичних установ М. Грушевського у складі очолюваної ним єдиної кафедри історії України доби торговельного капіталу продовжували роботу лише кілька комісій: історії Києва та Правобережжя, історії козаччини, культурно-історична[90]. Всі вони були підпорядковані новоствореному в січні 1931 р. Історичному циклу ВУАН. З 1 березня 1931 р. старший науковий співробітник кафедри С. Шамрай приступив до виконання обов'язків керівника Комісії Києва та Правобережжя[91], до якої входили штатні співробітники С. Глушко

Сергій Шамрай з дружиною Валентиною і донькою Вікторією. Київ. Початок 1930-х рр.

та М. Карачківський[92], а також 10 членів[93]. Як керівник, він прагнув зберегти традиції цього знаного києвознавчого осередку, вдавався до компромісів заради продовження роботи комісії. Це стосувалося як тематики досліджень, так і підготовки чергового, другого тому «Київського збірника історії й археології, побуту й мистецтва», який М. Грушевський мріяв перетворити на щорічник. Вже 28 квітня 1931 р.

---

[87] Див.: *Білокінь С.* Біо-бібліографія києвознавців. Вип.4. Шамрай Сергій Вікторович; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.).— С. 414–417.

[88] ІР НБУВ, ф. Х, спр. 1684.

[89] Там само, спр. 2374, арк. 14.

[90] Там само, спр. 4064.

[91] Там само, спр. 4169, 4193.

[92] Там само, спр. 4193.

[93] Там само, спр. 4172.

С. Шамрай звертається до Бюро Історичного циклу ВУАН з проханням прискорити це «доконче потрібне» видання, яке «заслуговує великої уваги дослідників»[94]. Поданий ним перелік статей засвідчує, що за своїм змістом цей том мав бути таким же унікальним, як і попередній. Спробували навіть змінити назву на «Київський збірник. Річник Комісії історії Києва і Правобережжя», проте нові настанови керівництва ВУАН не вважали актуальними і важливими такі сюжети, як «Соціально-економічні основи Старої Київщини» (М. Грушевський), «Плани Києва XVII ст.» (Ф. Ернст), «Київська земля в XVI–XVII вв.» (С. Шамрай), «До історіографії Києва 1840-х років» (О. Грушевський), «Перший дослідник Києва Берлінський» (О. Сімзен-Сичевський), «З топографії старої Київщини» (В. Новицький) тощо[95]. Збірник так і не побачив світ, окремі статті до цього часу зберігаються в рукописах.

Сергій намагався продовжувати дослідження своїх улюблених тем: «Київський полк на Гетьманщині XVII–XVIII ст. Сотні Олишевська, Макіївська, Носівська»[96], «Колонізація Київської Землі»[97]. Проте з кожним роком працювати ставало все складніше, вільний вибір тематики залишався лише у згадках. У звітах, які готував С. Шамрай, відзначалося, що з початку 1930-х рр. комісія «тісніше ув'язуючись з соціалістичним будівництвом країни, переходить від тем з давньої історії до актуальніших проблем, пов'язаних з сучасною економікою Києва та Правобережжя»[98]. Такими «актуальними» темами стала історія садівництва (С. Шамрай), комунального трамваю (М. Карачківський), водопостачання (С. Глушко)[99] до «Нарисів з історії київського міського господарства». Свої історіографічні києвознавчі дослідження доводилося ставити в план як методологічні розробки, маскуючи під назви: «Київ та Київщина в освітленні української буржуазної історіографії», «Огляд польської буржуазної історичної літератури, присвяченої Києву» [100]. Визначені теми не спонукали до творчості. Не піднялася рука приступити до запланованої на 1932 р. теми «Буржуазні концепції в розробленні історії Київщини за часів феодалізму (праці акад. М. Грушевського, проф. П. Клепацького, О. Андріяшева та інших)»[101]. Адже на цих, названих «буржуазними» концепціях молодий дослідник виховувався як правдивий український історик. 6 лютого 1933 р. Бюро Історичного циклу направляє листа на ім'я С. Шамрая з проханням повідомити, «як виконали Ви пропозицію Бюро про виготовлення статті для циклового журналу «Україна», присвячену ювілею К. Маркса» та настановою здати матеріал до видавництва вже 25 лютого[102].

---

[94] Там само, спр. 4174.
[95] Там само, спр. 4175, арк. 15.
[96] Там само, спр. 4183.
[97] Там само, спр. 4074.
[98] Там само, спр. 4456.
[99] Там само, спр. 4189, 4099.
[100] Там само, спр. 4099.
[101] Там само, спр. 4433.
[102] Там само, спр. 4077.

Врешті, одним з головних напрямів роботи комісії стало дослідження історії підприємств, шефські лекції, громадська робота. Не дивно, що 1931 р. став останнім, коли були опубліковані наукові розвідки Сергія Шамрая. Це «Містечко Трипілля на Київщині» в «Історично-географічному збірнику» та «М. Кобижче в XVIII в.» у «Записках Історично-філологічного відділу ВУАН». Та і видань для публікацій ставало з кожним роком все менше. Всі періодичні і серійні часописи Історичних установ Михайла Грушевського були ліквідовані ще 1930 р., а відновлена «Україна» вже не була «Україною» Грушевського.

Очима комуністичного керівництва ВУАН результати діяльності керованої С. Шамраєм комісії виглядали так: «Комісія Київа і Правобережжя» в складі наук[ового] співроб[ітника] С. Шамрая, С. Глушка, М. Карачківського залишилася на фашистських позиціях. За останні два-три роки жодної наукової продукції ці співробітники не дали. За перше півріччя 1933 року планів своїх не виконали, а саботували науку. [С. В.] Глушко, заядлий контрреволюціонер і засуджений ГПУ, [С. В.] Шамрай і [М. Ф.] Карачківський — контрреволюціонери-фашисти, переносили виконання своїх планів з року в рік, свідомо уникали історично-політичної тематики, щоб не виявити себе, з одного боку, перед пролетаріятом і з другого — перед націоналістичним фашистським табором. Залишаючись вірними до кінця національно-фашистським концепціям [М. С.] Грушевського, [Д.] Донцова, [М. І.] Яворського, вдалися до нових метод клясової боротьби «тихою сапою» в науці шляхом залишення історичного фаху і переходу на інші фахи роботи в Інституті зерна і борошна. До того ж, [С. В.] Шамрай заявив, що він не бажає дальше методологічно переозброюватись і готовий назавжди відмовитись від наукової роботи в Академії»[103].

Після від'їзду М. С. Грушевського у вимушене відрядження до Москви, С. В. Шамрай фактично керував і роботою всієї кафедри історії України доби торговельного капіталу. Впродовж 1931–1933 рр. кафедра без комісій у своєму складі мала двох осіб — Михайла Сергійовича та Катерину Михайлівну Грушевських. Як і батько, Катерина офіційно перебувала у «цілеспрямованому науковому відрядженні», проте, на відміну від Михайла Сергійовича, з чітко сформульованим завданням — допомога академікові Грушевському «з огляду, що через хворобу очей він не міг обходитися без сторонньої наукової підмоги»[104]. Сергій же в цей час укладає плани роботи кафедри, веде листування з керівництвом ВУАН тощо[105]. Серед численних матеріалів дискусій, розгорнутих на початку 1930-х рр. навколо історичної школи М. Грушевського, зберігається автограф співробітниці культурно-історичної комісії кафедри Л. Шевченко, названий «листовна інформація». Звертають на себе увагу подані факти, які свідчать про сподівання вихованців Михайла Сергійовича і, безпо-

---

[103] Історія Національної академії наук України. 1929–1933: Документи і матеріали.— С. 311.
[104] ІР НБУВ, ф. Х, спр. 4080.
[105] Там само, спр. 4074, 4077, 4079, 4091, 4092, 4093.

середньо, Сергія Шамрая на повернення історика до Києва: «У мене було враження, що у всіх їх не пропадала надія на поворот Г[рушевсько]го з Москви, бо коли справа йшла про якісь зміни, що торкались кабінету М[ихайла] С[ергійовича], то Ш[амра]й говорив: Це вже як приїде М[ихайло] С[ергійович]»[106]. Згадує Л. Шевченко і епізод зі зникненням з кабінету М. С. Грушевського «Історії України-Руси», через що «наробив Шамрай галасу»[107] і комплект довелося поповнити принесеними, хто мав, дублетами.

Сподіваючись на повернення Михайла Сергійовича і Катерини, Сергій, як міг, разом з колегами і друзями допомагав їм літературою[108]. До того ж він добре усвідомлював обставини, за яких доводилося працювати вченому. В одному із повідомлень про М. Грушевського від 23 липня 1934 р. черговий інформатор ГПУ, розповідаючи про зустріч з Ганною Сергіївною Грушевською-Шамрай, писав: «Шамрай, між іншим, підкреслила мужню, сміливу відповідь його [Сергія.— *Авт.*] з приводу зауваження, чому Грушевський, український академік, не друкує українською мовою своїх науково-історичних праць, а відсилає матеріал російською мовою в Ленінград для друкування». «Чи знаєте ви, мій син на це відповів: дивно було б, якби М. С. після всього, що з ним зробили на Україні, вчинив інакше»[109].

Сергій прагнув сприймати вчинки адекватно обставинам. Так само, як вчаться зараз дослідники історії України 1920—1930-х рр. сприймати тогочасні численні стенограми дискусій відповідно до того часу, а протоколи допитів та інші документи слідчих справ — до обставин і умов, у яких перебували репресовані, а також засобів, за допомогою яких ці зізнання добувалися. Нові «ярлики» — не кращий спосіб встановлення істини.

ДИСКУСІЇ І ЗВИНУВАЧЕННЯ: УЧЕНЬ ГРУШЕВСЬКОГО

Працювати доводилося у надзвичайно напруженій атмосфері розгорнутих у 1930—1931 рр. дискусій щодо наукової концепції та діяльності Михайла Сергійовича Грушевського, обстежень та «чисток» історичних установ[110]. Кожна з таких дискусій чи засідань не обминали увагою і Сергія. Доводилося і самому виступати з критикою власного наукового доробку та роботи наукових осередків. 24 травня 1931 р. відбулося відкрите засідання «бригади» з обстеження кафедри історії українського народу доби торговельного капіталу та трьох її комісій. Не лише колеги, а й сам С. Шамрай зупинився на «помилках» у своїх роботах. Головну увагу приділив огляду журналу «Україна», в редколегії якого працював з грудня 1930 р. Важко знайти

---

[106] Там само, спр. 2534, арк. 26.

[107] Там само, арк. 22.

[108] Там само, спр. 2531, арк. 10.

[109] Цит. за: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття. 1924—1934.—С. 284.

[110] ІР НБУВ, ф. Х, спр. 2786.

межу між щирістю сказаного та вимушеними словами самовикриття і критики авторитетного часопису. Атмосфера породжувала штампи, за якими годі шукати об'єктивності. С. Шамрай висловився за колективну відповідальність всіх співробітників і авторів, які співпрацювали з «Україною», за недостатнє висвітлення історії соціалістичної революції, затушовування класової боротьби[111], за те, «що журнал став тим архівом української буржуазної інтелігенції»[112]. А таки дійсно архів! Це розуміли Сергій і його однодумці, а форма «самокритики» задовольняла тих, хто наполегливо добивався конкретних імен винних за напрям журналу.

Згодом треба було пережити дискусію і щодо власного наукового доробку — «з приводу викриття ворожих концепцій С. В. Шамрая»[113], проведену 29 лютого 1932 р. і названу «другим етапом дискусії про академіка Грушевського»[114], тим самим підкресливши незаперечний союз вчителя і учня. Стенограми засідань і виступів[115] дають повне уявлення про характер цієї дискусії та її учасників: П. Глядківський, С. Глушко, В. Денисенко, Т. Гавриленко, О. Баранович, М. Ткаченко, В. Юркевич, І. Кравченко, С. Кокошко, М. Грищенко, О. Оглоблин. З особливою пристрастю долучилися представники Бюро Історичного циклу ВУАН. «Дискусія по Шамраєві, цьому правовірному учневі Грушевського не була організовано проведена. На цю дискусію, що відбулася 29/II 1932 р. без відповідної організації з боку керівництва самопливом прибули історики-марксисти Кокошко, Гріщенко, Кравченко, і по своїй ініціативі прийняли участь у викритті фашистської ідеології Шамрая»[116],— зазначалося у звіті про роботу Історичного циклу. Колеги по кафедрі та її комісіях прагнули до певної об'єктивності, розпочинали свої виступи з висвітлення позитивних моментів в науковій діяльності Сергія Шамрая. С. Глушко, а за ним і П. Глядківський не могли не відзначити, «що наукова продукція С[ергія] В[ікторовича] — це найбільша продукція серед робітників, котрі групувалися навколо ак. Грушевського»[117], В. Денисенко наголосив на особливій працездатності дослідника[118]. Критика була найбільше спрямована проти тематики та методологічних аспектів, які науковець успадкував від свого вчителя. Кожний на свій лад стверджував: «Методологія С. В. цілком лежить у площині методології Грушевського»[119], «вся методологія С. В. є методологія буржуазного дослідника і стоїть він на позиціях цілком антимарксистських, антипролетарських»[120]. У центрі уваги були основні праці — «Київська

---

[111] Там само, арк. 17.
[112] Там само, арк. 24.
[113] Там само, спр. 4003, 14627.
[114] Там само, спр. 14627, арк. 14.
[115] Там само, спр. 4003, 14627.
[116] Там само, спр. 1864, арк. 73зв.
[117] Там само, спр. 14627, арк. 5; спр. 4003, арк. 1.
[118] Там само, спр. 14627, арк. 9.
[119] Там само, спр. 4003, арк. 3 зв.
[120] Там само, арк. 1 зв.

Козаччина 1855 р.: (До історії селянських рухів на Київщині)», «Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст.», «Праці М. І. Зібера з поля статистики». Особливо «допікали» за приналежність до самої школи Грушевського: «[...] одним з найближчих співробітників, кращих виконавців тих ідеологічних і методологічних завдань, котрі ставив у своїх історичних дослідах Грушевський, став С. В. Шамрай»[121]. Авторитетний історик О. Оглоблин головне завдання дискусії вбачав у соціально-політичному визначенні наукової школи Михайла Грушевського: «На мою думку вага тієї дискусії, що відбувається у справі Сергія Вікторовича Шамрая, полягає в тому, що ми маємо тут справу з цілою школою [...], справа не тільки в тому, що і формально і по суті належав С. В. до цієї школи. Я кажу, що нам доведеться далі визначати школу в цілому »[122]. Не обійшлося і без підсумків дискусії в дусі часу, які зробив вчений секретар Історичного циклу ВУАН І. Кравченко: «В своїй самокритиці С. Шамрай так і залишився на позиціях войовничого фашизму»[123].

Якщо відсіяти штампи, породжені тогочасною атмосферою, спостерігаємо певну особливість: окремі звинувачення, випробувані часом, стали істиною. Важко не погодитися з тезою М. Грищенка, який у своїх узагальненнях висловив думку про свідомий вибір науковця: «Я думаю, що говорити в цій аудиторії про те, свідомо чи несвідомо займає ці позиції той чи інший представник цієї школи, зайве, адже це аксіома. Всяка позиція займається свідомо»[124]. Важко заперечити і висновок О. Оглоблина: « [...] вибір цього шляху міг бути такий, що можна було б і піти і вийти з цього шляху, цей вибір був вільним вибором і С. В. якраз і зробив цей вибір» [125]. Безперечно, Сергій свідомо зробив свій вибір на користь української історичної науки. Безперечно, цей вибір був освячений зіркою Михайла Грушевського, який на власному досвіді добре знав, що наукова кар'єра визначається роллю вчителя і власною обдарованістю. Сергій Шамрай мав і вчителя, і талант.

ПІДСТАВА ДЛЯ АРЕШТУ

Дискусії, на біду, вже визначили долю С. Шамрая. Невдовзі з'явилася і формальна підстава для арешту.

Подію 17 червня 1933 р. можна назвати вчинком. Позаду були дискусії, але щодня були арешти. Це добре усвідомлював Сергій. Проте він не міг відмовити Михайлові Сергійовичу у проханні врятувати його книги та архів, а заодно, чи то на прохання, чи з власної ініціативи, і архів Історичних установ ВУАН. Документів з дорученням М. Грушевського розшукати не вдалося, проте в протоколі засідання Президії ВУАН,

---

[121] Там само, арк. 1.

[122] Там само, спр. 14627, арк. 25.

[123] Там само, арк. 24.

[124] Там само, спр. 4003, арк. 5.

[125] Там само, спр. 14627, арк. 34.

яке відбулося після вивозу майна, відзначалося, що С. Шамрай подав заяву про дозвіл вивезти приватні речі академіка Грушевського[126]. Відомо також, що Сергій з матір'ю відразу ж повідомили рідним до Москви про наслідки цієї акції. Цей факт можна розглядати як важливий додатковий аргумент щодо розпорядження Михайла Грушевського врятувати його архів. Уже 30 червня 1933 р. Марія Сильвестрівна писала Ганні Сергіївні: «Передучора одержали Ваші листи: твій і Сергія — сей останній дуже нас схвилював [...]. Дуже, дуже жаль бідного Сергія! Справді вже через міру посипались на нього неприємності! Все ж таки я думаю (властиво ми всі), що він трохи перебільшує те все, ще ж се не остаточний вислід і все ще може виправитись, от тільки жаль, здоровля се йому коштує і нервів... такий се літній спочинок... Ще й М[ихайло] С[ергійович] буде йому писати»[127]. 1996 р. І. Верба, розглядаючи мотиви сміливого вчинку С. Шамрая, зауважив, що «в умовах тоталітаризму матеріали названої [Історичної.— *Авт.*] секції могли відіграти основну роль у репресіях проти родини Грушевських»[128]. Проте «Справа-формуляр на М. Грушевського», досліджена та частково введена до наукового обігу Ю. Шаповалом та В. Пристайком[129], однозначно засвідчує, що «дослідники» ГПУ збирали свій «архів», джерельна база якого задовольняла їх набагато більше, аніж матеріали наукової діяльності М. Грушевського, його рідних, учнів, всіх тих, хто був позначений клеймом «неблагонадійний, український буржуазний націоналіст».

Тож 17 червня 1933 р. С. Шамрай разом з І. Щітківським та М. Карачківським документи наукового архіву Історичної секції ВУАН, УНТ у Києві, редакції журналу «Україна», бібліотеку та інше майно Історичних установ перевезли на підводах до домашнього помешкання М. Грушевського на вул. Паньківську, 9. Після цього події розгорталися за «сценарієм». Учасник цієї акції І. Щітківський сповістив ученого секретаря Історичного циклу І. Кравченка, який 3 липня 1933 р. надіслав рапорт до Соціально-економічного відділу ВУАН з проханням вжити заходів і притягнути до відповідальності С. Шамрая та його колег[130]. Вже наступного дня облвідділ ГПУ отримав відповідне повідомлення віце-президента ВУАН академіка О. Палладіна під грифом «таємно»[131]. Вчинок С. Шамрая став підставою як для його звільнення з посади наукового співробітника, що було ухвалено на засіданні Президії ВУАН 15 липня 1933 р., так і арешту, який відбувся 17 липня 1933 р.[132]

---

[126] Державний архів Чернігівської області (далі — ДА Чернігівської обл.), ф. 8840, оп. 3, спр. 10767, арк. 62.

[127] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1425, арк. 29.

[128] *Верба І.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.— С. 140.

[129] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття. 1924–1934.

[130] ДА Чернігівської області, ф. 8840, оп. 3, спр. 10767, арк. 59зв.

[131] Там само, арк. 60.

[132] Там само, арк. 62, 52, 54.

ПЕРШИЙ ГУЛАГІВСЬКИЙ ТЕРМІН: ТАБІР «СВОБОДНИЙ»

Слідча справа 1933 р. рясніє головним «звинуваченням» — родинні зв'язки та вплив М. Грушевського, участь в націоналістичній контрреволюційній організації. Рясніє справа і категоричним запереченням Сергія своєї контрреволюційної діяльності. Один допит від 28 вересня 1933 р. та свідчення від 10 грудня 1933 р. містять лише визнання націоналістичних поглядів у власних наукових працях. Михайло, Марія і Катерина болісно сприймали арешт небожа і брата. За умов «почесного вигнання» до Москви вони нічим не могли зарадити, лише в листах обережно висловити свої почуття. «Дорога Галю! От вже і кінчається сей тяжкий рік, думаю, що одержиш ти сього листа вже у Новім році: не буду ні поздоровляти, ні висказувати ніяких бажань, все се була б гірка і не на місці іронія... Які там гаразди й бажання!!! Краще й не згадувати»,— писала Марія Грушевська за декілька днів до нового, 1934 року, який для Сергія став роком першого гулагівського терміну[133]. За вироком судової трійки при колегії ДПУ УРСР від 8 березня 1934 р. С. Шамрай був засуджений до трьох років виправно-трудових таборів[134]. Табір на Далекому Сході, де відбував термін Сергій, мав, за влучним визначенням Р. Пирога, глумливу назву — «Свободный».

Єдиний збережений лист з цього табору від 6 листопада 1934 р. сповнений оптимізму і надії на повернення: «Вы пишете, дорогая мамочка, что готовите мне подушку. Не надо, дорогая, вещей у меня и без того много, а на моей подушечке хоть и скверно спать, но я уже год с третью прожил на ней,— думаю осталось меньше»[135]. Він прохає прислати документи про освіту, повідомляє про книжку ударника, яку отримав «за хорошую работу», розуміючи скруту, цікавиться, чи вдалося продати роботи В. Кричевського, заперечує проти пересилки продуктів. Згадує і «дядю Жоржа»[136], сподіваючись, що він допоможе матері з приїздом на побачення. Повідомлення про посилку, отриману від Катерини Грушевської з Кисловодська, ще раз засвідчує про успадковані від старших почуття родинного пієтизму. Зіставивши дату листа Сергія (6 листопада 1934 р.) і дату відомого листа Катерини до Ольги та Олександра Грушевських[137] (28 жовтня 1934 р.) зі звісткою про тяжкий стан Ми-

---

[133] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1425, арк. 33. Лист Марії Грушевської до Ганни Шамрай від 28 грудня 1933 р.

[134] ДА Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 10767, арк. 91.

[135] Лист С. Шамрая до матері. 6 листопада 1934 р. З родинного архіву В. С. Шамрай.

[136] Георгій Іполитович Ломов-Оппоков (1888–1938) — двоюрідний брат Михайла, Олександра, Ганни Грушевських по матері, займав високі посади в Кремлі, обирався членом ЦК ВКП(б) та ЦВК СРСР. З його ім'ям пов'язана одна з версій про обставини звільнення Михайла Сергійовича Грушевського з-під арешту у 1931 р. Певно, ця версія та роль Георгія обговорювалася в родині, і він сприймався як людина впливова, яка зможе допомогти в полагодженні справи поїздки Ганни Сергіївни до сина.

[137] *Матяш І.* «Бажаю всего найкращого і спокою і радости» (Листи Катерини Грушевської до Олександра та Ольги Грушевських)//Пам'ятки: Археологічний щорічник.— 2003.— Т. 4.— С. 203.

хайла Сергійовича після операцій, усвідомлюєш, що сестра навіть за таких складних обставин потурбувалася і підтримала брата. Зрозуміло, що це був прояв турботи не лише Катерини, а й батьків. Не маємо документального підтвердження, чи отримав Сергій вістку про смерть рідної людини і вчителя. Якщо так, то це були найтяжчі хвилини його табірного життя.

Мати, Ганна Сергіївна, як могла, боролася за звільнення сина. У своєму зверненні до наркома НКВС УРСР В. Балицького вона писала: «Единственная вина сына была та, что он родной племянник академика Грушевского, ибо в тот период к академику Грушевскому было неблагоприятное отношение»[138]. Прохання було відхилено, серед мотивів — контрреволюційне минуле і контрреволюційні зв'язки на Україні[139].

«...В ЦЮ НІЧ БАТЬКА СВОГО Я БАЧИЛА ВОСТАННЄ»

На початку березня 1936 р. закінчився перший гулагівський термін Сергія Шамрая. Він повернувся в Україну, оселився в Чернігові, де працював старшим референтом обласного управління народногосподарського обліку. Як тільки репресії досягли

Сергій Шамрай з дружиною і донькою після повернення з перших таборів ГУЛАГу. Київ. 1936 р.

свого апогею, 7 серпня 1937 р. прокурор Чернігівської області підписав постанову про арешт С. Шамрая[140]. Арешт і трус відбулися вночі 9 серпня 1937 р. на очах у доньки, яка проводила свої канікули з батьком. «Саме в цю ніч батька свого я бачила

---

[138] ДА Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 10767, арк. 99 зв.

[139] Там само, арк. 92–94.

[140] Там само, арк. 3, 5.

востаннє»,— напише в своїх спогадах Вікторія Сергіївна[141]. 16 серпня трус відбувся і в Києві, в квартирі дружини, Валентини Іванівни Андрійко. Всі забрані в Чернігові і Києві документи, серед них листування, 14 жовтня 1937 р. були знищені шляхом спалення. У слідчій справі збереглися постанова оперуповноваженого Чернігівського обласного управління НКВС з детальним описом вилученого та акт про виконання «вироку» над листами, рукописами і документами, «не имеющих прямого отношения к делу»[142]. І знову, як і 1933 р., два допити і ті ж звинувачення — участь в контрреволюційній організації УВО, націоналістична діяльність, організація антирадянської роботи в Чернігові[143]. Як не домагалися слідчі, Сергій Шамрай і цього разу категорично відкидав усі звинувачення: «заперечую», «не вів», «не визнаю себе винним»[144]. Знову згадали родинні зв'язки з Михайлом Грушевським, використали свідчення М. Козоріза, В. Атаманюка, Ф. Ернста, зібрані під час слідства 1933 р. Для завершення справи залучили «зізнаннями» членів «контрреволюційного підпілля» в Чернігові М. Курбацького та І. Ковтуновича про зв'язки з С. Шамраєм[145].

У сучасних дослідженнях про нищення школи М. Грушевського не раз наголошувалося про зраду учнів. Проблема непроста і вимагає неупередженого дослідження із залученням усього комплексу архівних джерел, насамперед матеріалів з архіву Служби безпеки України, які ще лишаються недоступними для дослідників. Поза тим, слідчі справи Сергія Шамрая — незаперечний доказ мужності і добропорядності цієї людини. Він не зрадив не лише свого вчителя і дядька, а й жодного із своїх колег, а впертою категоричною відмовою визнати провину як у 1933 р., так і у 1937 р. він прагнув врятувати тих, хто залишався на волі.

Вирок був винесений у Москві. Особлива нарада при НКВС СРСР 28 березня 1938 р. постановила — 8 років виправно-трудових таборів. Сергій дізнався про це рішення лише на Колимі. У своєму першому після вироку листі писав: «Дорога моя мамочко! Пишу цього листа з дороги. 9/V виїхав до Ніжина, а 27/V до Харкова, звідки на етап. [...] Їдемо на Далекий Схід, а чи лишимося там, чи повезуть далі й на Колиму (бухта Нагаєва) — невідомо. Термін теж не знаю, тай взагалі нічого. Знаю тільки, що Особое Совещаніе дає щиро — 10—8 років, отже, мабуть, і мені щось подібне»[146]. Трохи пізніше повідомив: «Нахожусь я в Колыме, осужден на 8 лет. Мой адрес: ДВК, бухта Нагаєва, СГПУ, прииск «Партизан», мне (имя и отч. пол-

---

[141] Спогади зберігаються в архіві Історико-меморіального музею Михайла Грушевського.

[142] ДА Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 10767, арк. 12.

[143] Там само, арк. 40.

[144] Там само, арк. 17, 20, 22, 23 зв.—24 зв.

[145] Там само, арк. 29—38.

[146] Лист С.Шамрая до матері. 21 червня 1938 р. (Цей єдиний лист, відправлений по дорозі в табір неофіційним шляхом, написаний українською. Всі інші — російською, на окремих стоїть відмітка — «Проверено».) З родинного архіву В. С. Шамрай.

ностью, т. к. есть однофамильцы)»[147]. І лише на кінець року конкретніше: «Вы спрашиваете, за что я осужден? Я осужден Особым совещанием НКВД СССР (Москва), статья КРД (к-р. деятельн.),— 8 лет. Суть старая. Если можно, подайте просьбу о пересмотре Вышинскому»[148].

Лише з табірних листів дізнаємося і про місце, де провів останній рік свого життя Сергій Шамрай. Копальня «Партизан» розташовувалася в 500 км «вглубь страны» від центральної точки «Севвостлага» бухти Нагаєва, яка 1939 р. отримає статус міста — сумнозвісний Магадан. Найближчий, за 12 км, телеграфний пункт і управління знаходилися в Хатиннах (сучасна Магаданська область). Трохи далі від Хатиннах, близько 120 км на північний схід, знаходився радгосп Ельген, де 1940 р. відбувала покарання Катерина Грушевська і куди не доходили вже навіть листи. Дуже коротко і лаконічно розповідає Сергій про клімат, а власне про умови: «Вы спрашиваете, какая тут природа и климат? Сопки, сопки и сопки, покрытые мелким лесом, а между ними прииски. Мелкие, горные речушки. Последнее время перед болезнью работал в лесу, лесорубом. Климат здесь суровый, доходит до -70°. В лесу белые куропатки, белые зайцы. Местного населения здесь нет. Вот и все»[149].

Сім листів і телеграма, які отримали рідні від Сергія Шамрая після другого арешту, сповнені відчаю. З болем проявляються нелюдські умови, жахливий фізичний і гнітючий моральний стан. Кожний лист, як прощання. Кожний лист — заклик подбати про єдину улюблену доньку: «Хай вже я без вини загину, але надіявся, що хоч ви всі зацілієте, [...] прошу подбати про доню, — вона вам замінить мене»[150], «смело махните на меня и заботьтеся только о Торочке»[151], «я уже писал вам, дорогая, что имею 8 лет, а потому особых перспектив и надежд не имею»[152]. Один-єдиний лист до доньки — як заповіт: «Придется тебе тяжело, но верь, дорогая, что я тут не виноват, не сердись, люби и помни своего несчастного отца. Мои книги, если они целы, возьми себе, читай, но береги и не раздавай их. Они лучшие друзья. Целую тебя крепко и люблю от души. Пиши, учись хорошо и помни обо мне. Твой татко»[153]. Книги стали для Вікторії Сергіївни не лише друзями, вони стали її професією. Майже 30 років вона присвятила бібліотечній справі. Найбільша святиня її життя — пам'ять про батька. Його ім'ям вона назвала свого першого онука.

З листів Сергія зрозуміло, що він нічого не відав про жахливе літо 1938 р. на Паньківській, 9 — арешт Катерини і Олександра Грушевських. Ганна Сергіївна бачила позначки «проверено» і добре усвідомлювала, що її листи читає першим не

---

[147] Лист С. Шамрая до матері, дружини і доньки. Літо 1938 р. З родинного архіву В. С. Шамрай.

[148] Лист С. Шамрая до матері. 18 листопада 1938 р. З родинного архіву В. С. Шамрай.

[149] Там само.

[150] Лист С. Шамрая до матері. 21 червня 1938 р. З родинного архіву В. С. Шамрай.

[151] Лист С. Шамрая до матері, дружини і доньки. Літо 1938 р. З родинного архіву В. С. Шамрай.

[152] Лист С. Шамрая до доньки. 27 липня 1938 р. З родинного архіву В. С. Шамрай.

[153] Там само.

Знак в пам'ять репресованого історика Сергія Шамрая, встановлений біля могил баби і матері. Київ. Байкове кладовище. 2004 р.

Сергій. Вона не могла дозволити собі ускладнити цими новинами і без того тяжкі гулагівські будні сина. Як останню надію, яка підтримає його фізично, чекав він посилки від рідних. Телеграма кінця 1938 р. про отримані гроші, посилки і листи була останньою звісткою від Сергія.

У слідчій справі зберігається повідомлення управління «Севвостлага» в обліковий відділ НКВС СРСР про смерть 4 січня 1939 р. Сергія Вікторовича Шамрая [154]. Документ позначений грифом «секретно», отже, не для рідних. Цю трагічну новину їм сповістили добрі люди. «Довідалися ми про це з коротенької записки, яку нам прислала, не називаючи себе, жінка, яка працювала в той час у лікарні. Офіційне повідомлення про смерть татка я одержала лише у 1995 році», — пише у своїх спогадах Вікторія Сергіївна Шамрай[155].

В окупованому Києві 1943 р. померла мати, Ганна Сергіївна Грушевська (Шамрай), того ж року в магаданських таборах загинула улюблена двоюрідна сестра Катерина, ще раніше, 1942 р.— дядько і перший вчитель — «Сашенька». 3 жовтня 1957 р. найближчий друг Сергія, чоловік його сестри Ольги, Василь Денисенко подав клопотання про реабілітацію. 20 грудня 1958 р. справа С. Шамрая була закрита постановою Чернігівського обласного суду «за недостаточностью собранных доказательств»[156]. Справжня реабілітація прийшла лише 30 листопада 1992 р.[157]

Сергій Шамрай прожив неповні 40 років. Лише десять з них доля відвела для напруженої наукової праці. Він не встиг розкрити та реалізувати всі грані свого таланту, але з честю пройшов обраний шлях, гідно репрезентуючи українську історичну науку та славний рід Грушевських.

---

[154] ДА Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 10767, арк. 103.

[155] Спогади зберігаються в архіві Історико-меморіального музею Михайла Грушевського.

[156] ДА Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 10767, арк. 150 зв.

[157] Там само, арк. 155.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ СХЕМИ
ТА БІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ДО НИХ

РІД ГРУШЕВСЬКИХ (ГЕНЕАЛОГІЧНІ СХЕМИ)

Старші покоління

I покоління | II покоління | III покоління | IV покоління | V покоління

Умовні позначення та скорочення

& — шлюб
бл.— близько
н. р.— не раніше
н. п.— не пізніше
п.— після
р. н.— року народження
N — невідомі імена, по батькові, прізвища.
Жіночі персоналії на схемах подано лише за дівочим прізвищем (якщо його встановлено). Прізвища, імена та по батькові осіб, які одружуються з нащадками роду Грушевських, подано курсивом.

Данило Грушевський (поч. XVIII ст. - п. 1771)
& NNN

- Петро Грушевський (бл.1749-п.1809) *& Любов Якимівна (бл.1758-п.1808)*
  - Денис Грушевський (бл.1779-п.1823) *& Олена Йосипівна (бл.1780-п. 1814)*
    - Григорій Грушевський (бл.1803-1863) ***Схема 1***
    - Семен Грушевський (бл.1811-п.1812)
    - Федір Грушевський (бл.1819-п.1821)
    - Аврамій Грушевський (бл.1821-п.1890) — ***Схема 1***
  - Прокіп Грушевський (бл.1780-1798)
  - Йосип Грушевський (бл.1783-п.1800)
  - Павло Грушевський (бл.1785-бл.1830) *& Ганна Мойсеївна Ланівська (бл.1792-бл.1821)*
    - Марфа Грушевська (1814-п.1856)
    - Антон Грушевський (1816-1818)
    - Микита Грушевський (1818-1818)
    - Стефанида Грушевська (1819-п.1850)
  - Іван Грушевський (бл.1787-1857) *& Агрипина Семенівна Чухало (бл.1793-1864)*
    - Текля Грушевська (1812-п.1827) *& Дмитро Лук'янович Перевізник (бл.1813-п.1850)*
    - Григорій Грушевський (1814-1815)
    - Григорій Грушевський (1815-п.1882) *& Олена Яківна (бл.1820-п.1882)*
      - Олександра Грушевська (бл.1841-п.1855)
      - Параскева Грушевська (бл.1841-п.1863)
      - Надія Грушевська (бл.1848-п.1863)
      - Олександр Грушевський (1851-п.1876) *&Євгенія Сидорівна (?-?)*
    - Яків Грушевський (1817-1818) *Марія Григорівна (бл. 1826 —1853)*
    - &Кирило Грушевський (бл.1818-п.1855) *& Параскева Денисівна (бл.1823-п.1865)*
      - Мотрона Грушевська (бл.1849-п.1867) *& Шапаренко Андрій Гнатович (згад. 1867)*
    - Прокіп Грушевський (бл.1820-1822)
    - Євфимія Грушевська (бл.1822-п.1840)
    - Марфа Грушевська (1822-до 1827)
    - Ульяна Грушевська (бл. 1825-п.1845)
    - Федір Грушевський (бл.1827-п.1876) ***Схеми 2, 2 а, 2 б.***
    - Юстина Грушевська (бл.1829-п.1845)
    - Захарій Грушевський (1832-1832)
    - Федора Грушевська (бл.1833-п.1863)
  - Мотрона Грушевська (бл.1792-п.1794)
  - Євдокія Грушевська (1793-п.1844) *& NN*
    - Устинія Грушевська (1818-п.1833)
    - Трохим Грушевський (бл.1825-п.1833)
    - Євфимія Грушевська (бл.1831-п.1850
  - Марія Грушевська (1798-п.1821) *& Ілля Семенович Комашка (?—?)*
  - Стефан Грушевський (бл.1801-п.1845) *& Євдокія Василівна (бл.1812-п.1837)*
    - Григорій Грушевський (бл.1830-п.1887) *& Олександра Минівна (бл.1830-п.1882)*
    - Ольга Грушевська (бл.1831-п.1850)

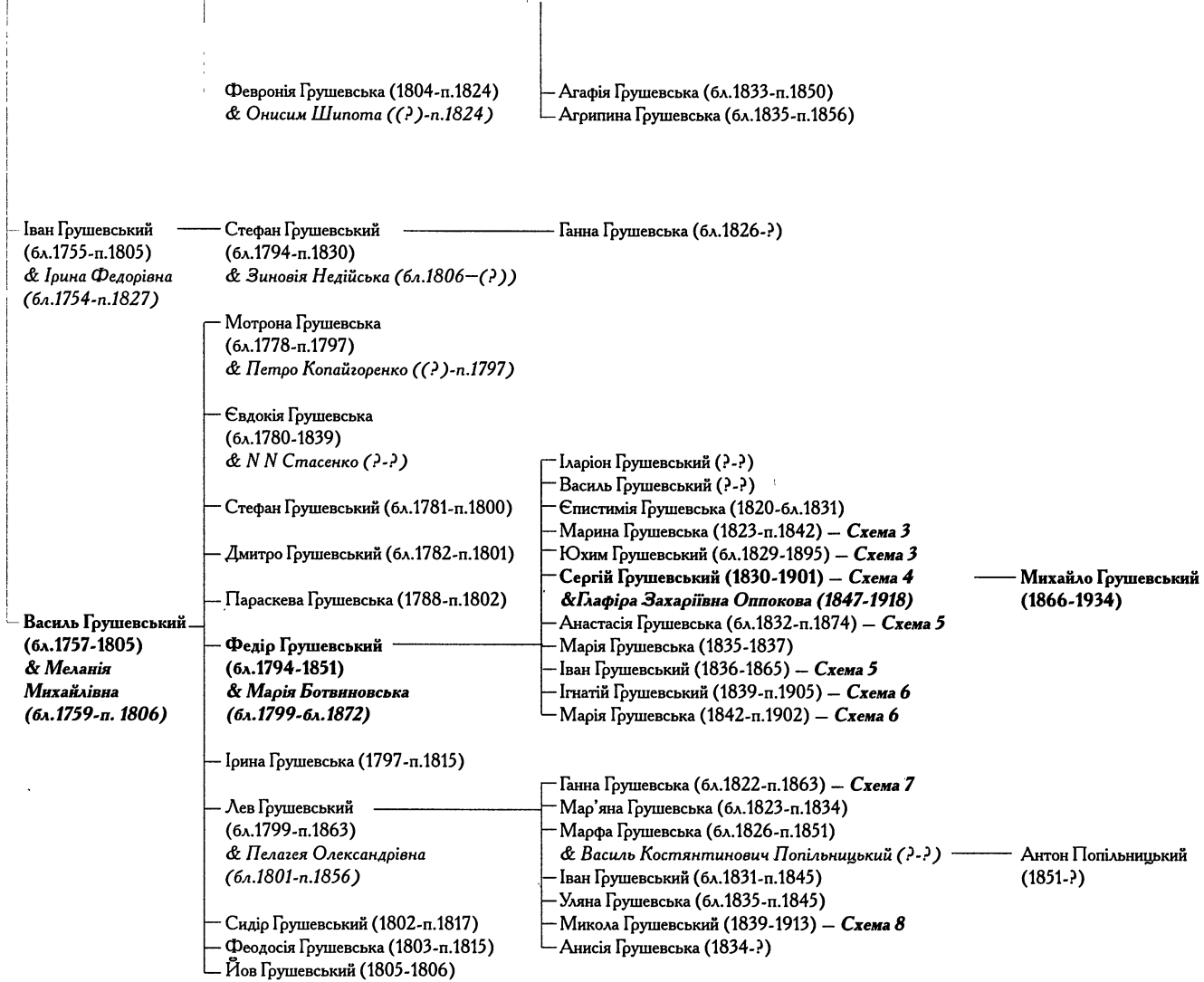
Февронія Грушевська (1804-п.1824)
& Онисим Шипота ((?)-п.1824)
Агафія Грушевська (бл.1833-п.1850)
Агрипина Грушевська (бл.1835-п.1856)
Іван Грушевський (бл.1755-п.1805) & Ірина Федорівна (бл.1754-п.1827)
Стефан Грушевський (бл.1794-п.1830) & Зиновія Недійська (бл.1806–(?))
Ганна Грушевська (бл.1826-?)
Мотрона Грушевська (бл.1778-п.1797) & Петро Копайгоренко ((?)-п.1797)
Євдокія Грушевська (бл.1780-1839) & N N Стасенко (?-?)
Стефан Грушевський (бл.1781-п.1800)
Дмитро Грушевський (бл.1782-п.1801)
Параскева Грушевська (1788-п.1802)
Василь Грушевський (бл.1757-1805) & Меланія Михайлівна (бл.1759-п. 1806)
Федір Грушевський (бл.1794-1851) & Марія Ботвиновська (бл.1799-бл.1872)
Іларіон Грушевський (?-?)
Василь Грушевський (?-?)
Єпистимія Грушевська (1820-бл.1831)
Марина Грушевська (1823-п.1842) — Схема 3
Юхим Грушевський (бл.1829-1895) — Схема 3
Сергій Грушевський (1830-1901) — Схема 4 & Глафіра Захаріївна Оппокова (1847-1918)
Михайло Грушевський (1866-1934)
Анастасія Грушевська (бл.1832-п.1874) — Схема 5
Марія Грушевська (1835-1837)
Іван Грушевський (1836-1865) — Схема 5
Ігнатій Грушевський (1839-п.1905) — Схема 6
Марія Грушевська (1842-п.1902) — Схема 6
Ірина Грушевська (1797-п.1815)
Лев Грушевський (бл.1799-п.1863) & Пелагея Олександрівна (бл.1801-п.1856)
Ганна Грушевська (бл.1822-п.1863) — Схема 7
Мар'яна Грушевська (бл.1823-п.1834)
Марфа Грушевська (бл.1826-п.1851) & Василь Костянтинович Попільницький (?-?)
Антон Попільницький (1851-?)
Іван Грушевський (бл.1831-п.1845)
Уляна Грушевська (бл.1835-п.1845)
Микола Грушевський (1839-1913) — Схема 8
Анисія Грушевська (1834-?)
Сидір Грушевський (1802-п.1817)
Феодосія Грушевська (1803-п.1815)
Йов Грушевський (1805-1806)

Схема 1

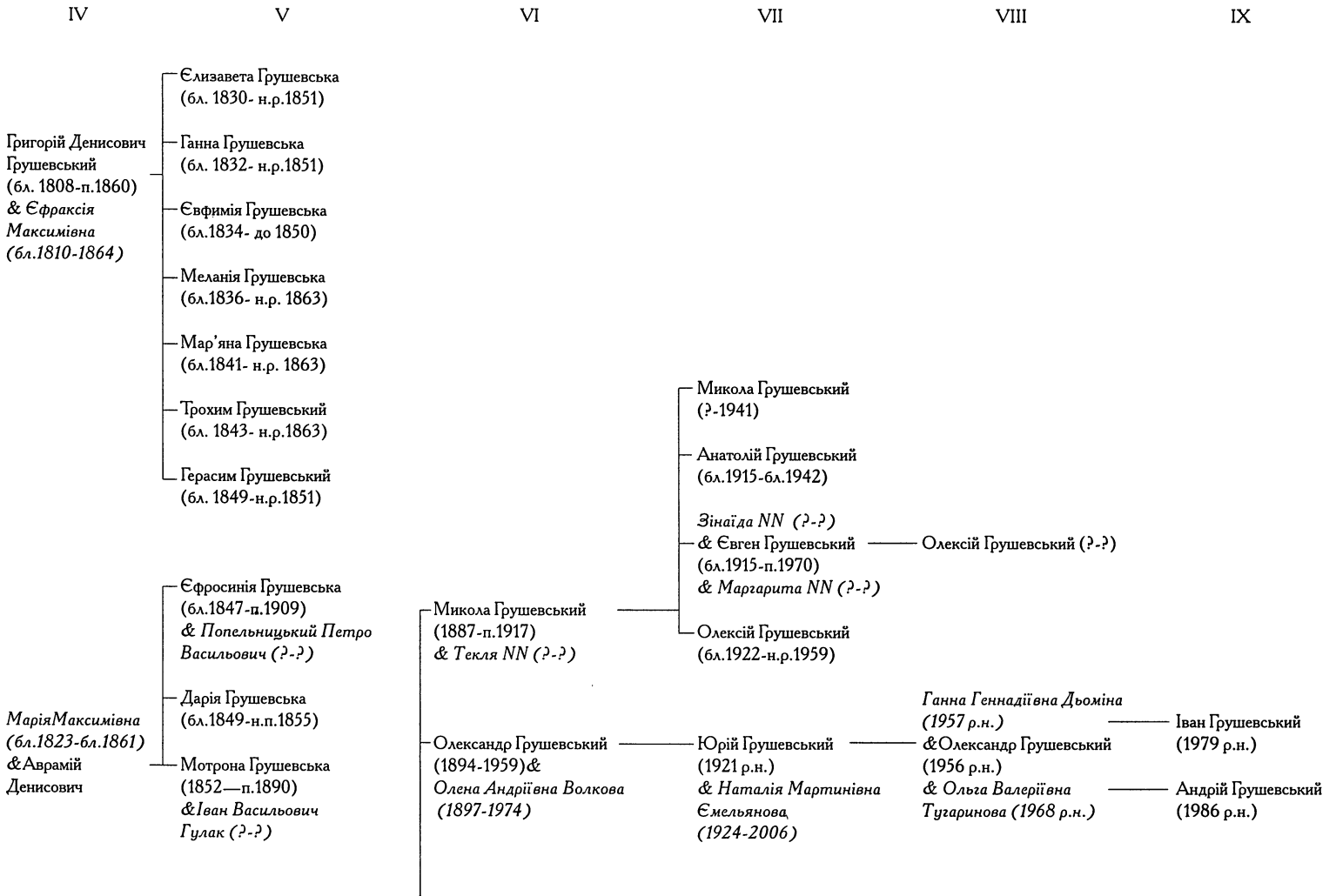
IV
V
VI
VII
VIII
IX
Григорій Денисович Грушевський (бл. 1808-п.1860) & Єфраксія Максимівна (бл.1810-1864)
Єлизавета Грушевська (бл. 1830- н.р.1851)
Ганна Грушевська (бл. 1832- н.р.1851)
Євфимія Грушевська (бл.1834- до 1850)
Меланія Грушевська (бл.1836- н.р. 1863)
Мар'яна Грушевська (бл.1841- н.р. 1863)
Трохим Грушевський (бл. 1843- н.р.1863)
Герасим Грушевський (бл. 1849-н.р.1851)
МаріяМаксимівна (бл.1823-бл.1861) &Аврамій Денисович
Єфросинія Грушевська (бл.1847-п.1909) & Попельницький Петро Васильович (?-?)
Дарія Грушевська (бл.1849-н.п.1855)
Мотрона Грушевська (1852—п.1890) &Іван Васильович Гулак (?-?)
Микола Грушевський (1887-п.1917) & Текля NN (?-?)
Олександр Грушевський (1894-1959)& Олена Андріївна Волкова (1897-1974)
Микола Грушевський (?-1941)
Анатолій Грушевський (бл.1915-бл.1942)
Зінаїда NN (?-?) & Євген Грушевський (бл.1915-п.1970) & Маргарита NN (?-?)
Олексій Грушевський (бл.1922-н.р.1959)
Олексій Грушевський (?-?)
Юрій Грушевський (1921 р.н.) & Наталія Мартинівна Ємельянова (1924-2006)
Ганна Геннадіївна Дьоміна (1957 р.н.) &Олександр Грушевський (1956 р.н.) & Ольга Валеріївна Тугаринова (1968 р.н.)
Іван Грушевський (1979 р.н.)
Андрій Грушевський (1986 р.н.)

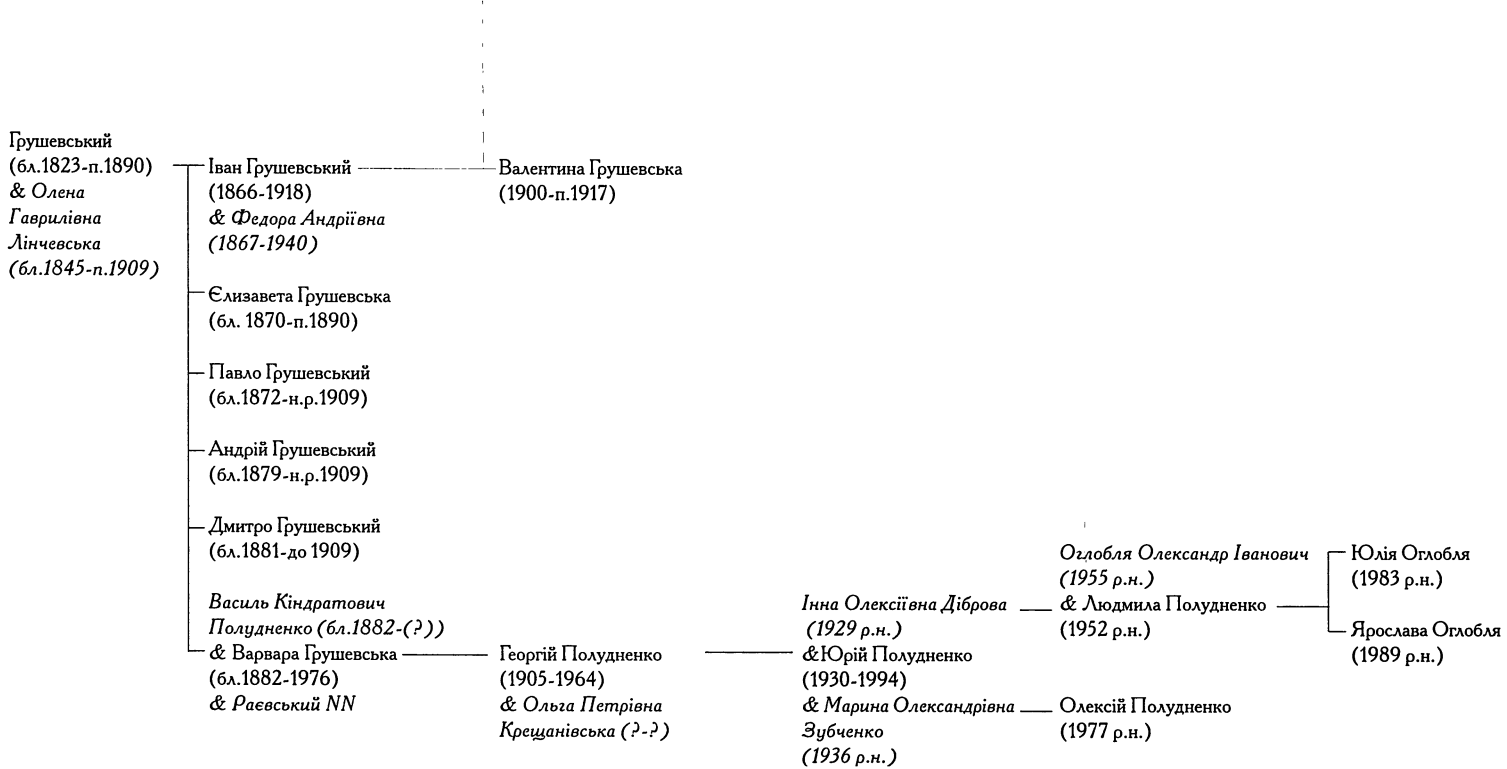
Грушевський
(бл.1823-п.1890)
& Олена
Гаврилівна
Лінчевська
(бл.1845-п.1909)
Іван Грушевський
(1866-1918)
& Федора Андріївна
(1867-1940)
Валентина Грушевська
(1900-п.1917)
Єлизавета Грушевська
(бл. 1870-п.1890)
Павло Грушевський
(бл.1872-н.р.1909)
Андрій Грушевський
(бл.1879-н.р.1909)
Дмитро Грушевський
(бл.1881-до 1909)
Василь Кіндратович
Полудненко (бл.1882-(?))
& Варвара Грушевська
(бл.1882-1976)
& Раєвський NN
Георгій Полудненко
(1905-1964)
& Ольга Петрівна
Крещанівська (?-?)
Інна Олексіївна Діброва
(1929 р.н.)
&Юрій Полудненко
(1930-1994)
& Марина Олександрівна
Зубченко
(1936 р.н.)
Оглобля Олександр Іванович
(1955 р.н.)
& Людмила Полудненко
(1952 р.н.)
Олексій Полудненко
(1977 р.н.)
Юлія Оглобля
(1983 р.н.)
Ярослава Оглобля
(1989 р.н.)

РІД ФЕДОРА ІВАНОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО

Схема 2

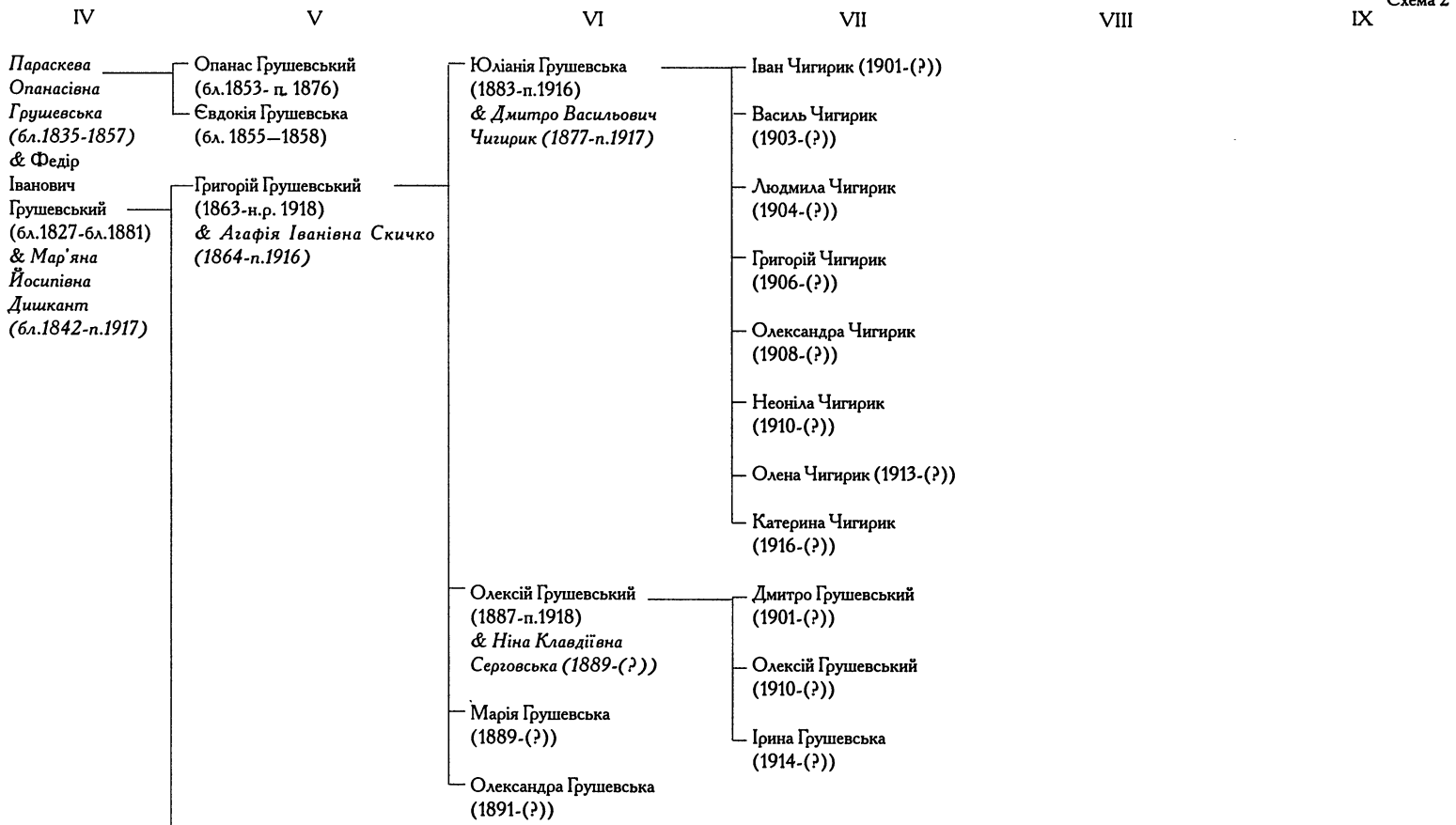

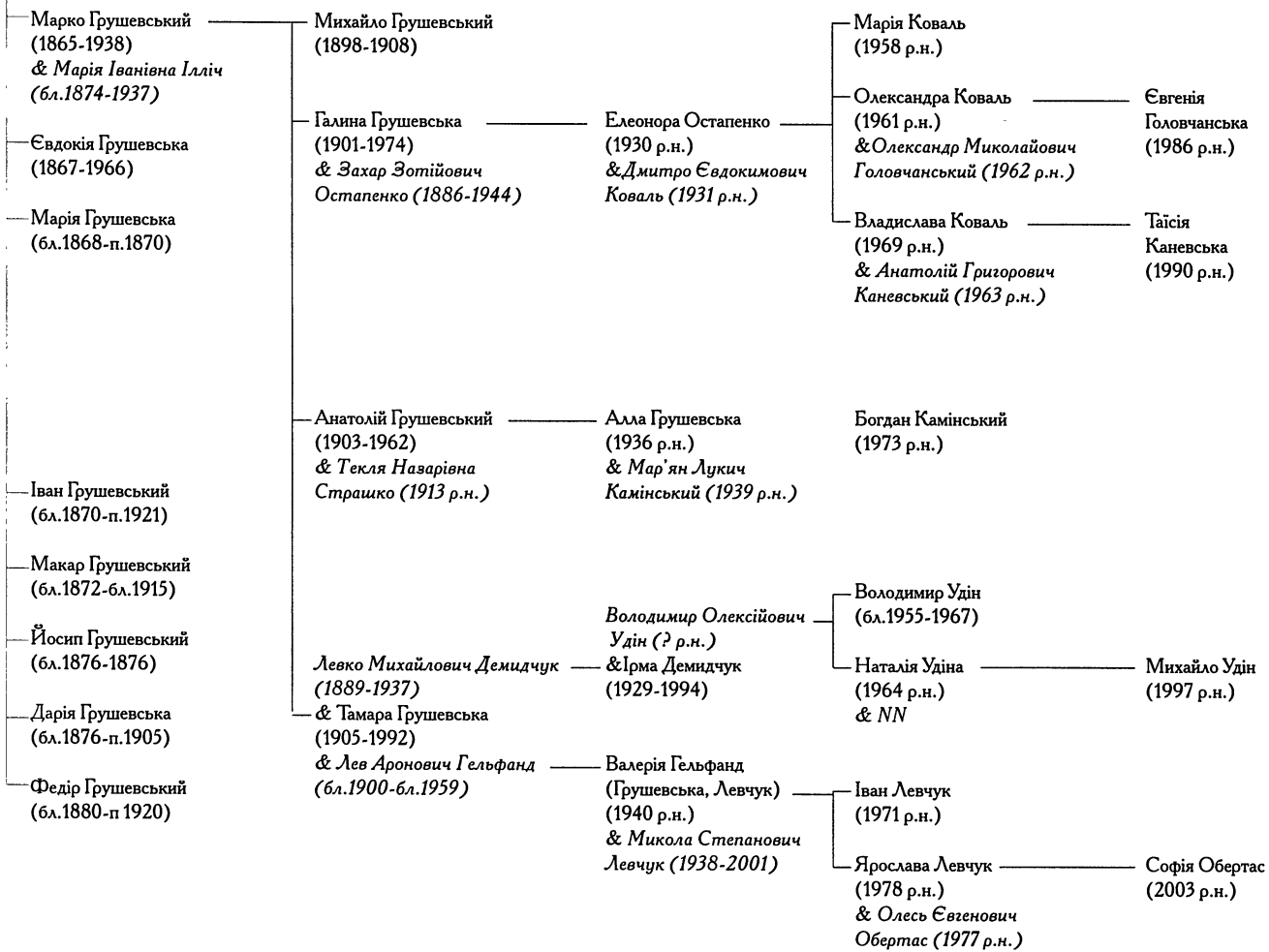
Марко Грушевський
(1865-1938)
& Марія Іванівна Ілліч
(бл.1874-1937)
Євдокія Грушевська
(1867-1966)
Марія Грушевська
(бл.1868-п.1870)
Іван Грушевський
(бл.1870-п.1921)
Макар Грушевський
(бл.1872-бл.1915)
Йосип Грушевський
(бл.1876-1876)
Дарія Грушевська
(бл.1876-п.1905)
Федір Грушевський
(бл.1880-п 1920)
Михайло Грушевський
(1898-1908)
Галина Грушевська
(1901-1974)
& Захар Зотійович
Остапенко (1886-1944)
Елеонора Остапенко
(1930 р.н.)
&Дмитро Євдокимович
Коваль (1931 р.н.)
Марія Коваль
(1958 р.н.)
Олександра Коваль
(1961 р.н.)
&Олександр Миколайович
Головчанський (1962 р.н.)
Євгенія
Головчанська
(1986 р.н.)
Владислава Коваль
(1969 р.н.)
& Анатолій Григорович
Каневський (1963 р.н.)
Таїсія
Каневська
(1990 р.н.)
Анатолій Грушевський
(1903-1962)
& Текля Наварівна
Страшко (1913 р.н.)
Алла Грушевська
(1936 р.н.)
& Мар'ян Лукич
Камінський (1939 р.н.)
Богдан Камінський
(1973 р.н.)
Левко Михайлович Демидчук
(1889-1937)
& Тамара Грушевська
(1905-1992)
& Лев Аронович Гельфанд
(бл.1900-бл.1959)
Володимир Олексійович
Удін (? р.н.)
&Ірма Демидчук
(1929-1994)
Валерія Гельфанд
(Грушевська, Левчук)
(1940 р.н.)
& Микола Степанович
Левчук (1938-2001)
Володимир Удін
(бл.1955-1967)
Наталія Удіна
(1964 р.н.)
& NN
Михайло Удін
(1997 р.н.)
Іван Левчук
(1971 р.н.)
Ярослава Левчук
(1978 р.н.)
& Олесь Євгенович
Обертас (1977 р.н.)
Софія Обертас
(2003 р.н.)

РІД ФЕДОРА ІВАНОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО

Схема 2 а

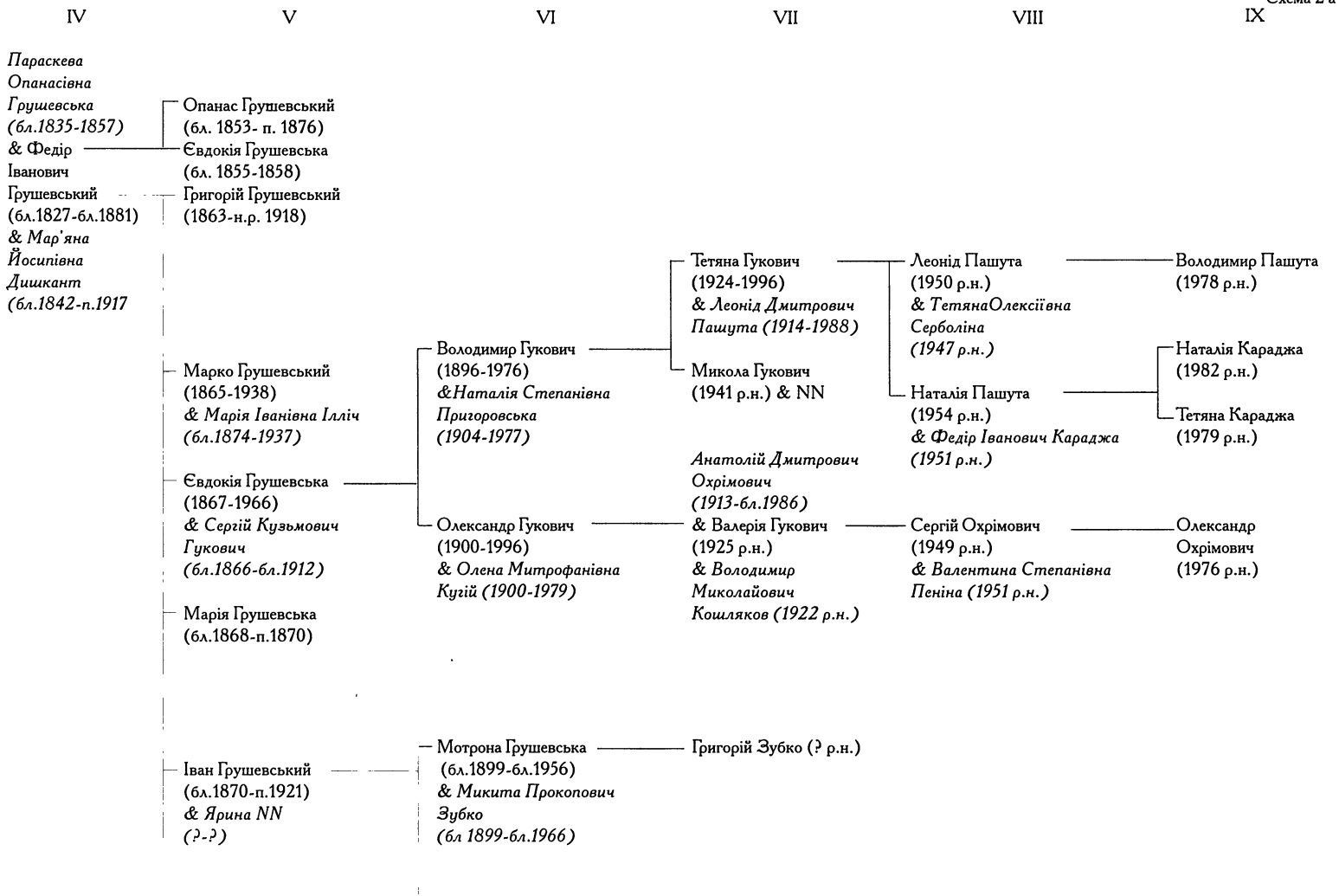

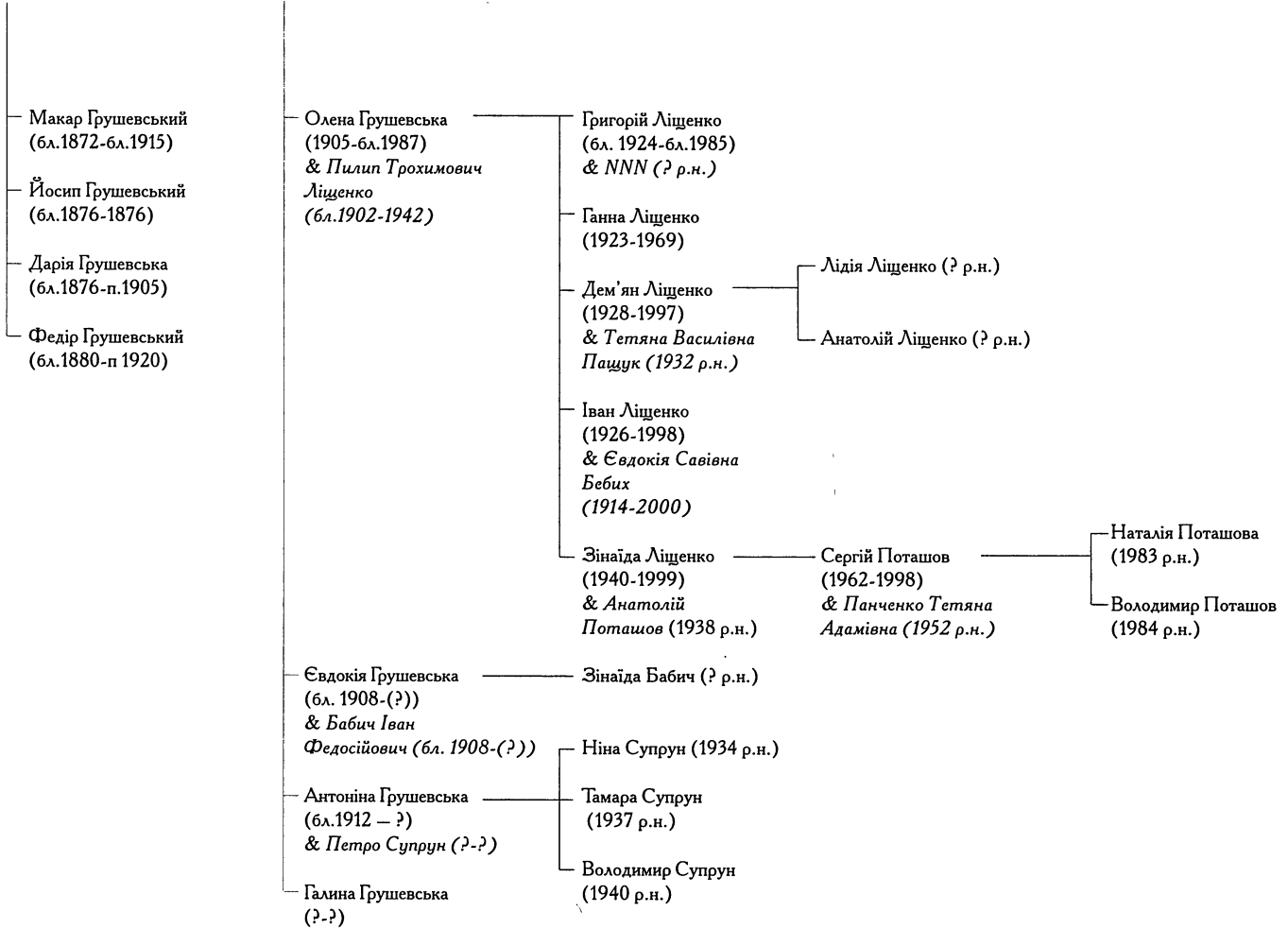
Макар Грушевський
(бл.1872-бл.1915)
Йосип Грушевський
(бл.1876-1876)
Дарія Грушевська
(бл.1876-п.1905)
Федір Грушевський
(бл.1880-п 1920)
Олена Грушевська
(1905-бл.1987)
& Пилип Трохимович Ліщенко
(бл.1902-1942)
Григорій Ліщенко
(бл. 1924-бл.1985)
& NNN (? р.н.)
Ганна Ліщенко
(1923-1969)
Дем'ян Ліщенко
(1928-1997)
& Тетяна Василівна Пащук (1932 р.н.)
Лідія Ліщенко (? р.н.)
Анатолій Ліщенко (? р.н.)
Іван Ліщенко
(1926-1998)
& Євдокія Савівна Бебих
(1914-2000)
Зінаїда Ліщенко
(1940-1999)
& Анатолій Поташов (1938 р.н.)
Сергій Поташов
(1962-1998)
& Панченко Тетяна Адамівна (1952 р.н.)
Наталія Поташова
(1983 р.н.)
Володимир Поташов
(1984 р.н.)
Євдокія Грушевська
(бл. 1908-(?))
& Бабич Іван Федосійович (бл. 1908-(?))
Зінаїда Бабич (? р.н.)
Антоніна Грушевська
(бл.1912 – ?)
& Петро Супрун (?-?)
Ніна Супрун (1934 р.н.)
Тамара Супрун
(1937 р.н.)
Володимир Супрун
(1940 р.н.)
Галина Грушевська
(?-?)

РІД ФЕДОРА ІВАНОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО

Схема 2 б

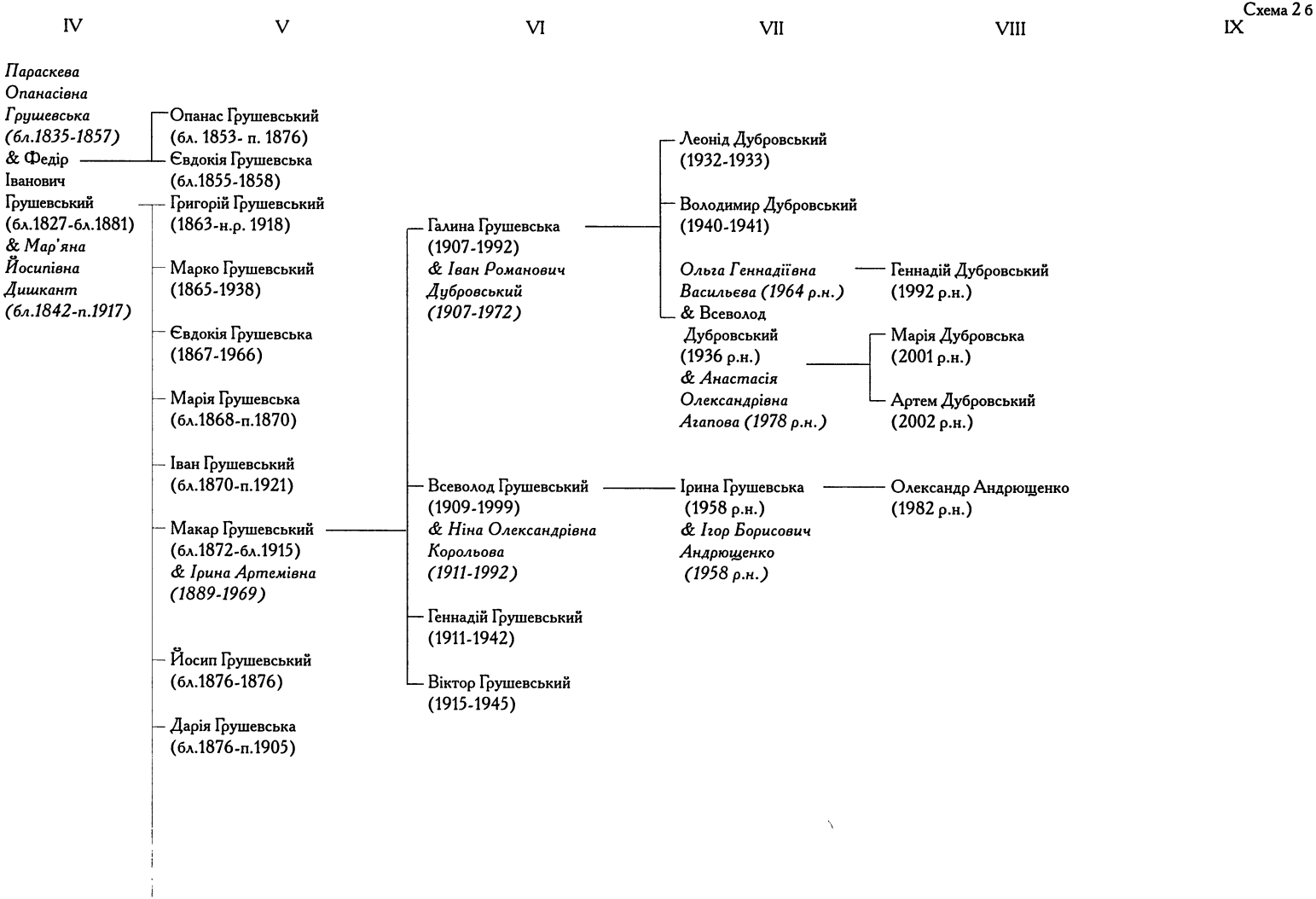

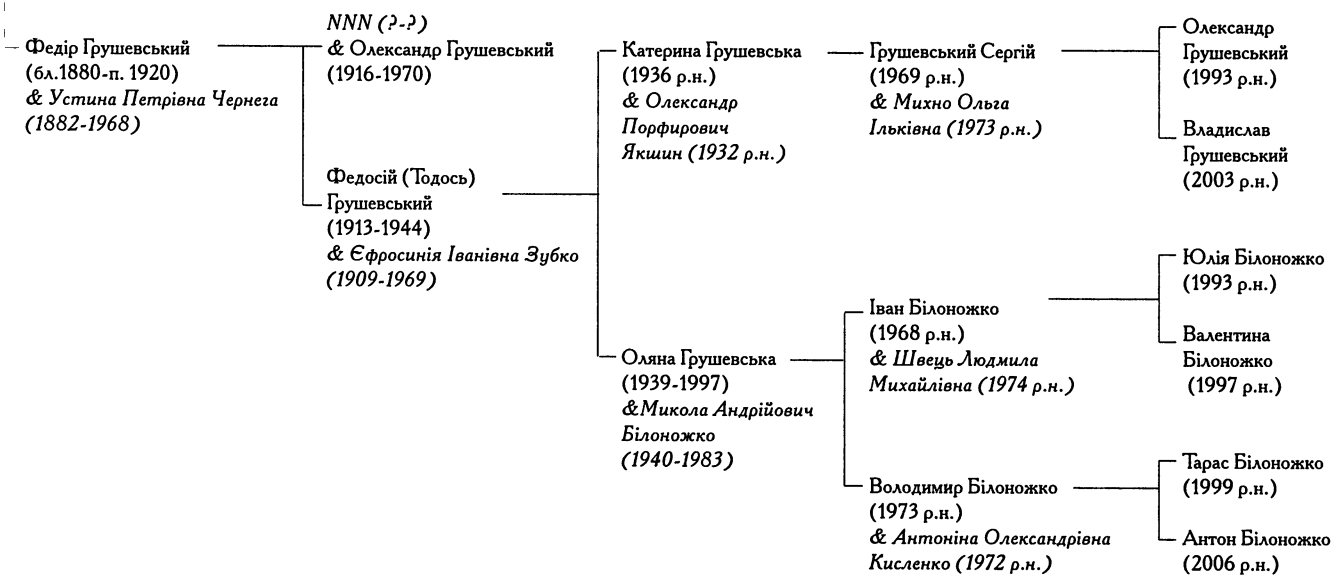
Федір Грушевський
(бл.1880-п. 1920)
& Устина Петрівна Чернега
(1882-1968)
NNN (?-?)
& Олександр Грушевський
(1916-1970)
Федосій (Тодось)
Грушевський
(1913-1944)
& Єфросинія Іванівна Зубко
(1909-1969)
Катерина Грушевська
(1936 р.н.)
& Олександр
Порфирович
Якшин (1932 р.н.)
Оляна Грушевська
(1939-1997)
&Микола Андрійович
Білоножко
(1940-1983)
Грушевський Сергій
(1969 р.н.)
& Михно Ольга
Ільківна (1973 р.н.)
Іван Білоножко
(1968 р.н.)
& Швець Людмила
Михайлівна (1974 р.н.)
Володимир Білоножко
(1973 р.н.)
& Антоніна Олександрівна
Кисленко (1972 р.н.)
Олександр
Грушевський
(1993 р.н.)
Владислав
Грушевський
(2003 р.н.)
Юлія Білоножко
(1993 р.н.)
Валентина
Білоножко
(1997 р.н.)
Тарас Білоножко
(1999 р.н.)
Антон Білоножко
(2006 р.н.)

РОДИ МАРИНИ ФЕДОРІВНИ ТА ЮХИМА ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКИХ

Схема 3

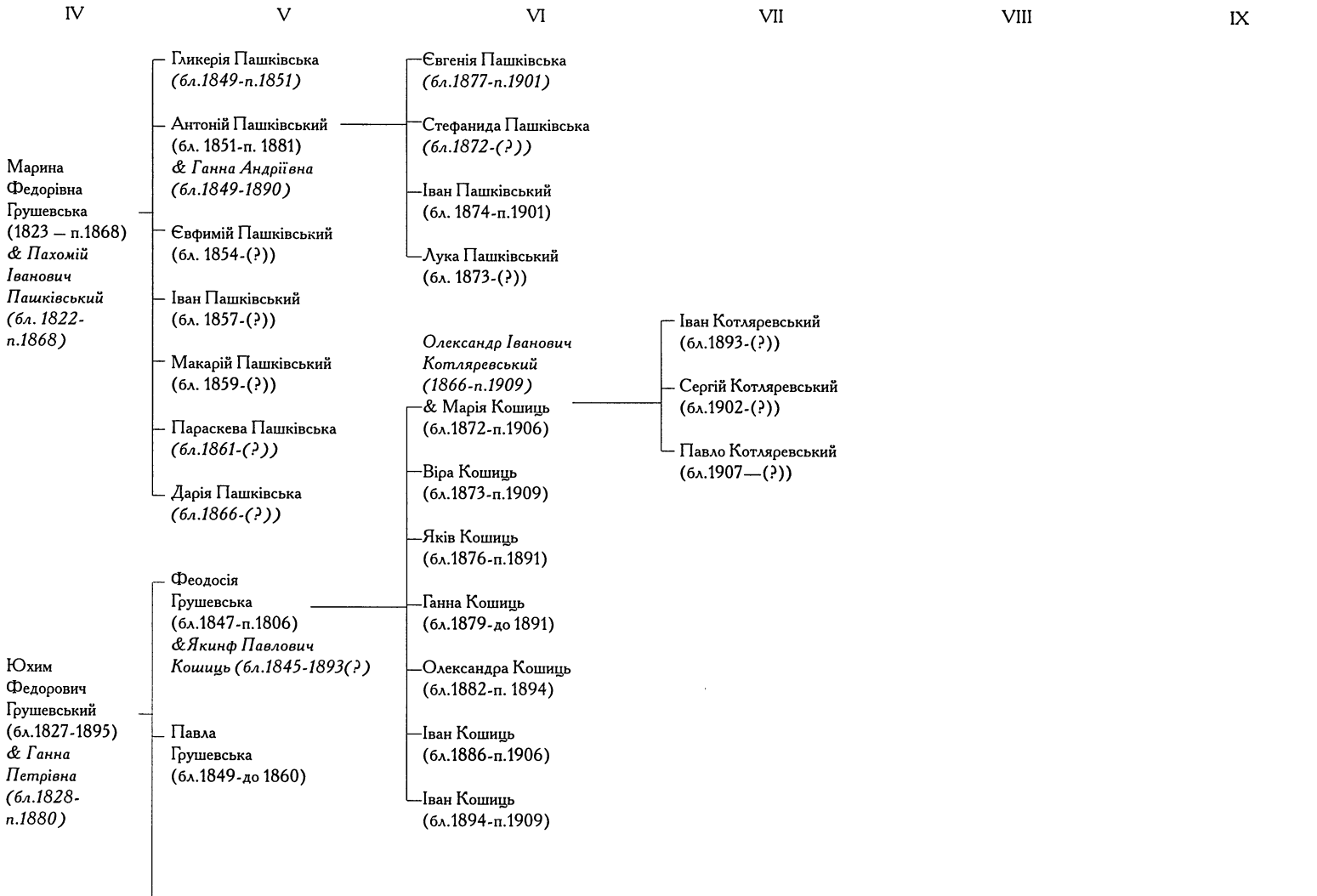

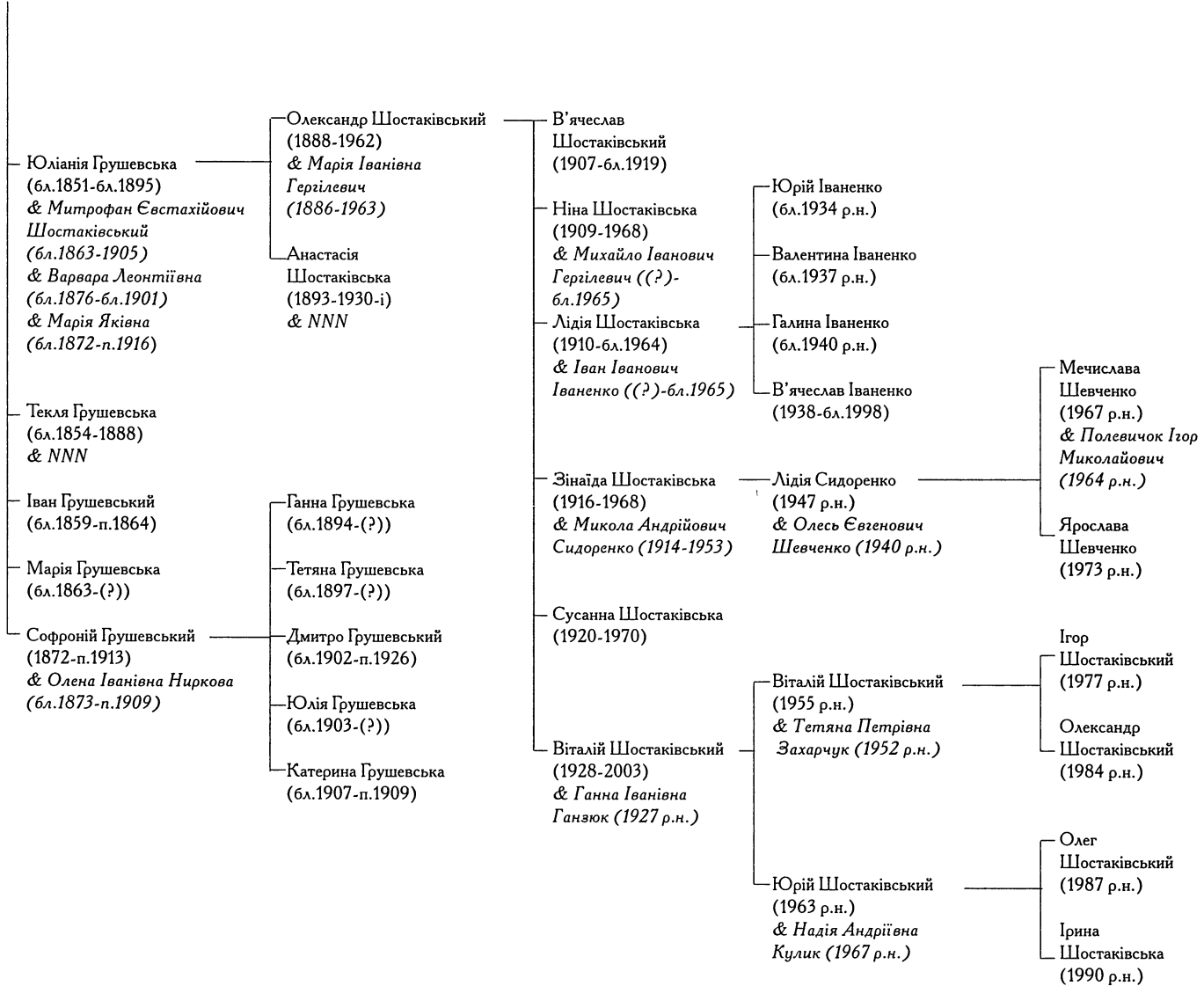
Юліанія Грушевська
(бл.1851-бл.1895)
& Митрофан Євстахійович Шостаківський
(бл.1863-1905)
& Варвара Леонтіївна
(бл.1876-бл.1901)
& Марія Яківна
(бл.1872-п.1916)
Олександр Шостаківський
(1888-1962)
& Марія Іванівна Гергілевич
(1886-1963)
Анастасія Шостаківська
(1893-1930-і)
& NNN
В'ячеслав Шостаківський
(1907-бл.1919)
Ніна Шостаківська
(1909-1968)
& Михайло Іванович Гергілевич ((?)-бл.1965)
Лідія Шостаківська
(1910-бл.1964)
& Іван Іванович Іваненко ((?)-бл.1965)
Юрій Іваненко
(бл.1934 р.н.)
Валентина Іваненко
(бл.1937 р.н.)
Галина Іваненко
(бл.1940 р.н.)
В'ячеслав Іваненко
(1938-бл.1998)
Зінаїда Шостаківська
(1916-1968)
& Микола Андрійович Сидоренко (1914-1953)
Лідія Сидоренко
(1947 р.н.)
& Олесь Євгенович Шевченко (1940 р.н.)
Мечислава Шевченко
(1967 р.н.)
& Полевичок Ігор Миколайович
(1964 р.н.)
Ярослава Шевченко
(1973 р.н.)
Сусанна Шостаківська
(1920-1970)
Віталій Шостаківський
(1928-2003)
& Ганна Іванівна Ганзюк (1927 р.н.)
Віталій Шостаківський
(1955 р.н.)
& Тетяна Петрівна Захарчук (1952 р.н.)
Ігор Шостаківський
(1977 р.н.)
Олександр Шостаківський
(1984 р.н.)
Юрій Шостаківський
(1963 р.н.)
& Надія Андріївна Кулик (1967 р.н.)
Олег Шостаківський
(1987 р.н.)
Ірина Шостаківська
(1990 р.н.)
Текля Грушевська
(бл.1854-1888)
& NNN
Іван Грушевський
(бл.1859-п.1864)
Марія Грушевська
(бл.1863-(?))
Софроній Грушевський
(1872-п.1913)
& Олена Іванівна Ниркова
(бл.1873-п.1909)
Ганна Грушевська
(бл.1894-(?))
Тетяна Грушевська
(бл.1897-(?))
Дмитро Грушевський
(бл.1902-п.1926)
Юлія Грушевська
(бл.1903-(?))
Катерина Грушевська
(бл.1907-п.1909)

РІД СЕРГІЯ ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО

Схема 4

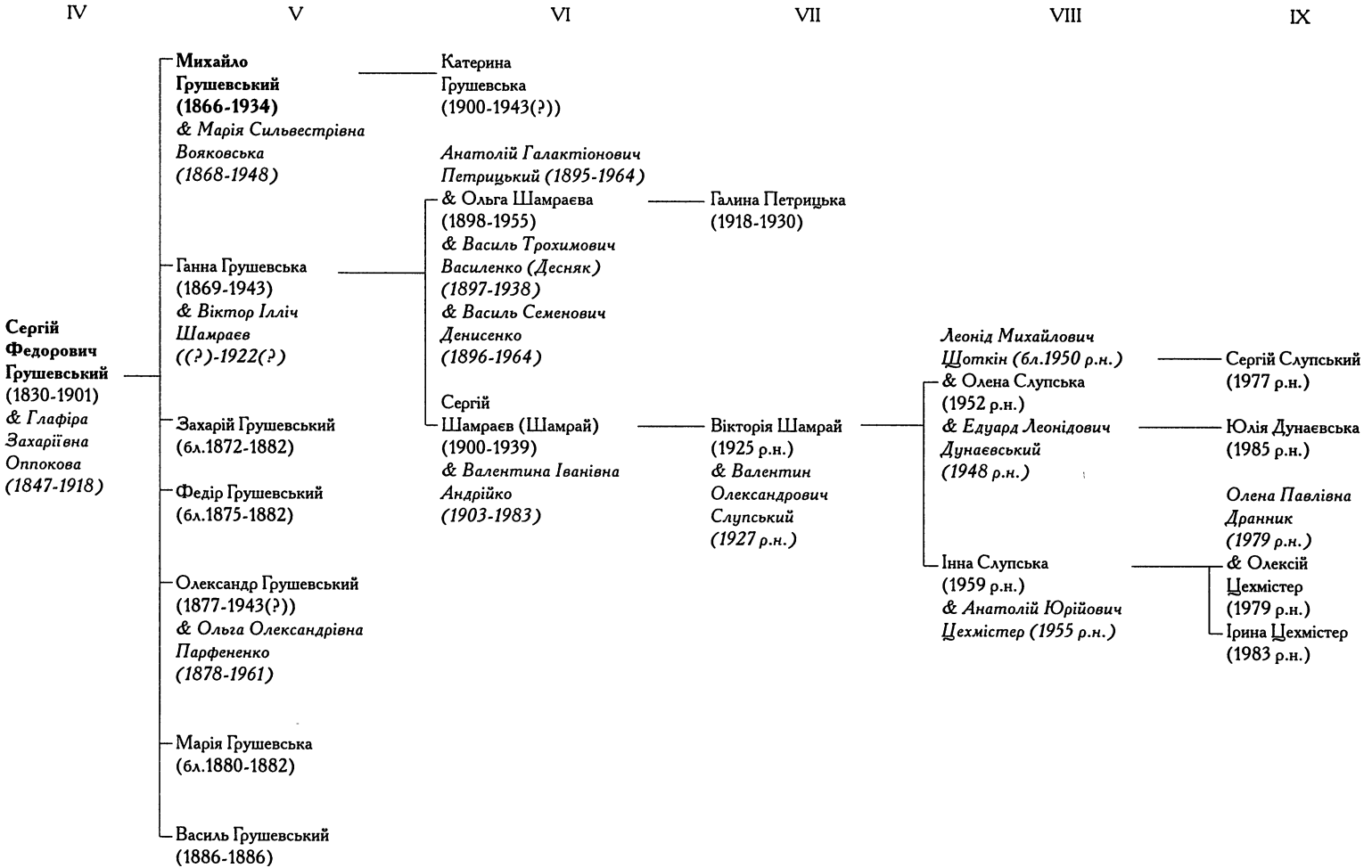

РОДИ АНАСТАСІЇ ФЕДОРІВНИ ТА ІВАНА ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКИХ

Схема 5

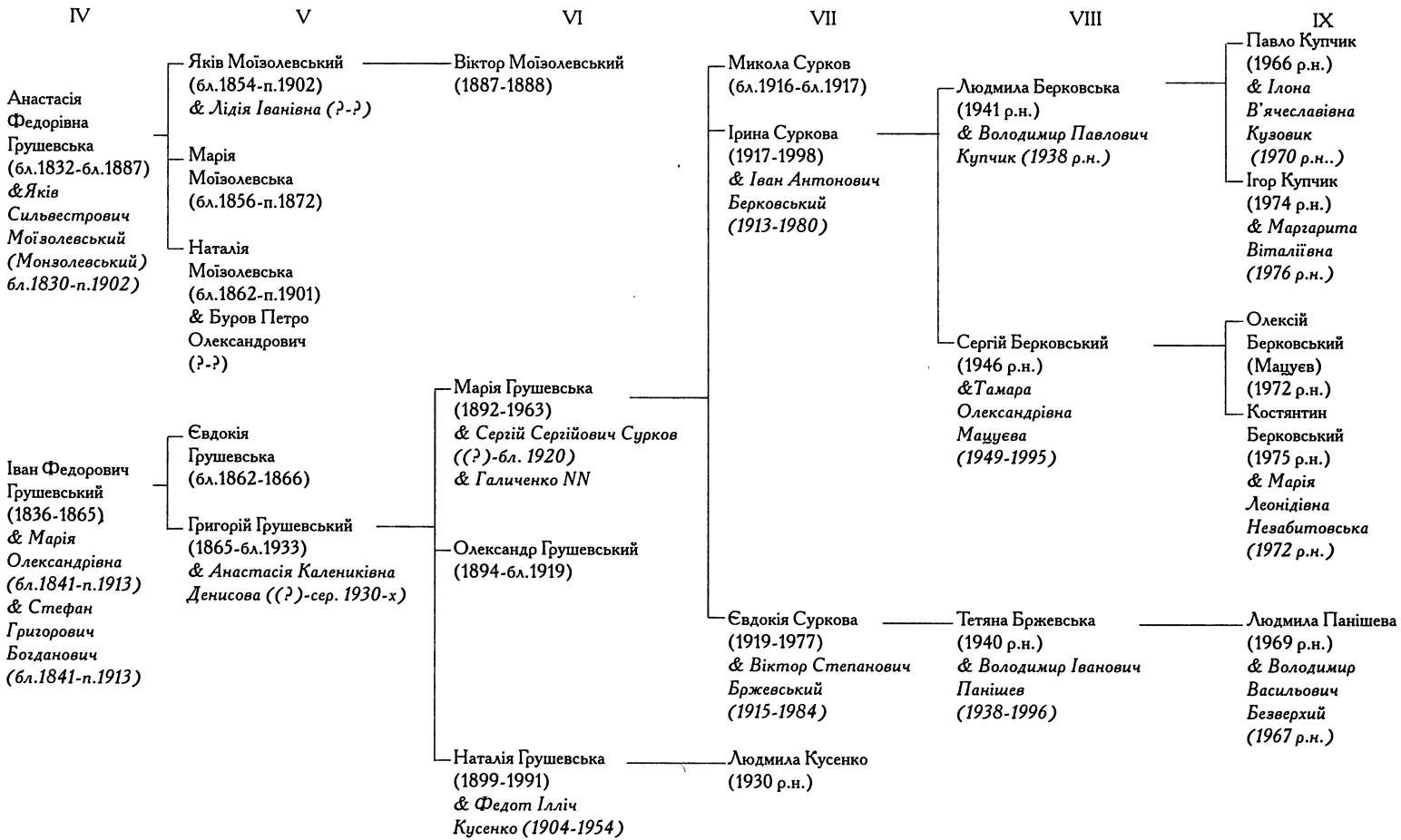

РОДИ ІГНАТІЯ ФЕДОРОВИЧА ТА МАРІЇ ФЕДОРІВНИ ГРУШЕВСЬКИХ

Схема 6

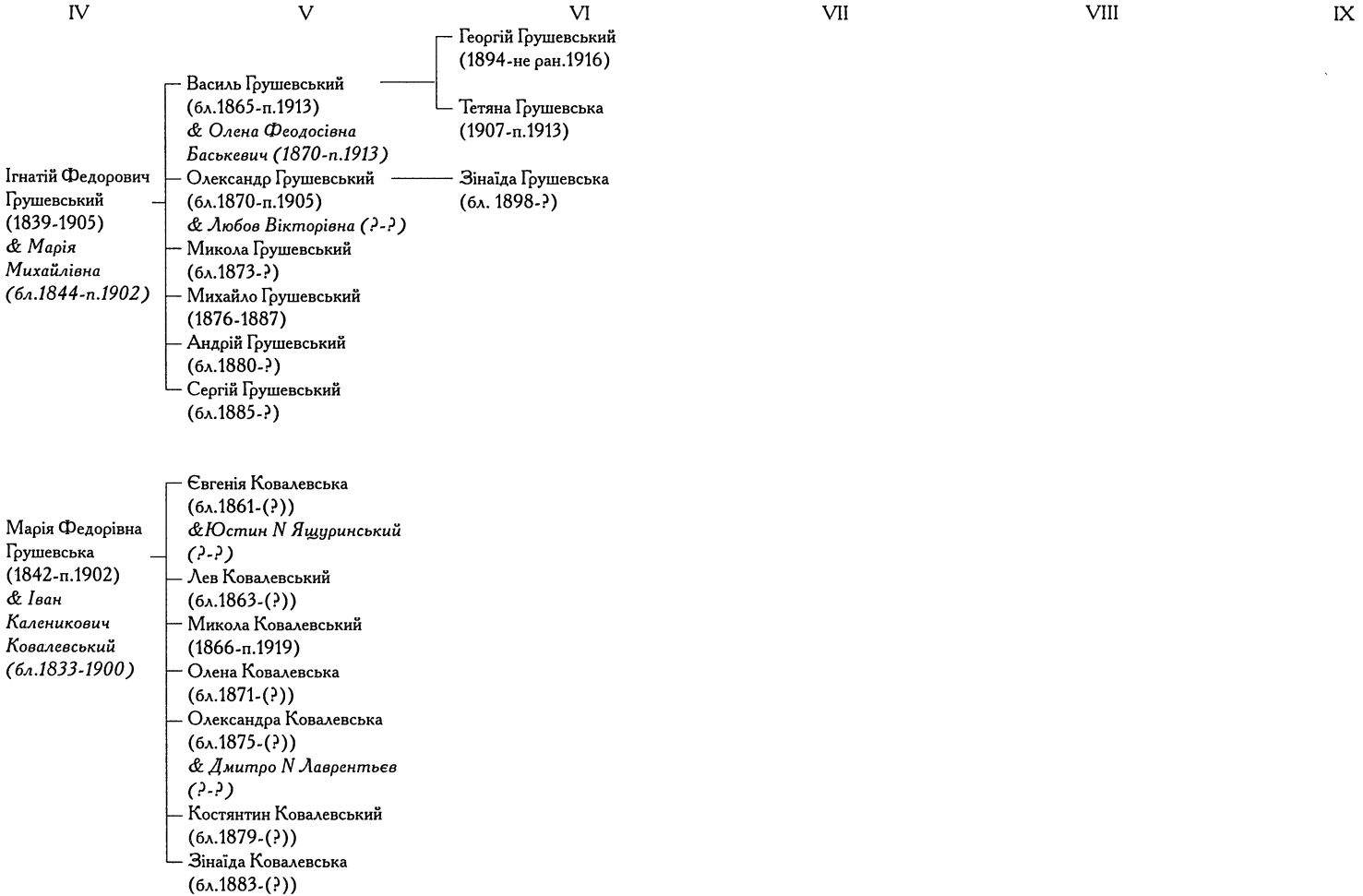

РІД ГАННИ ЛЬВІВНИ ГРУШЕВСЬКОЇ

Схема 7

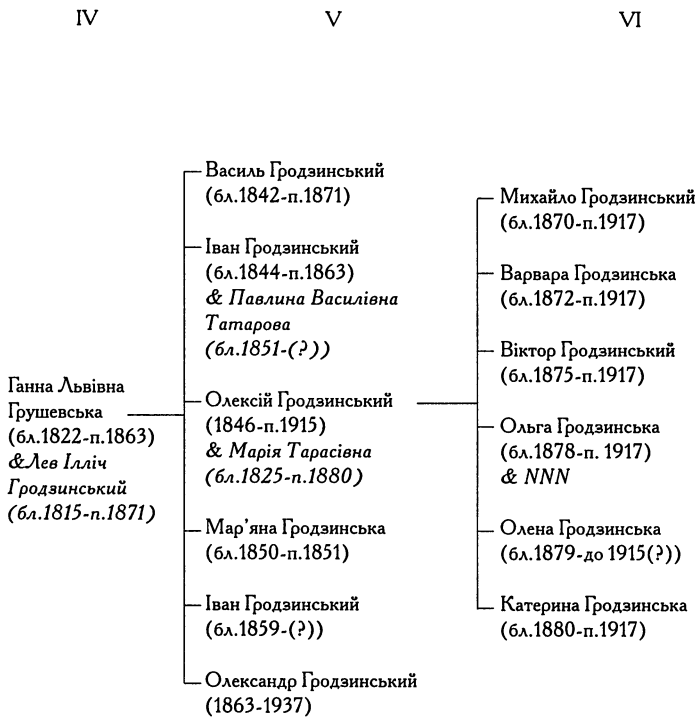

РІД МИКОЛИ ЛЬВОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО

Схема 8

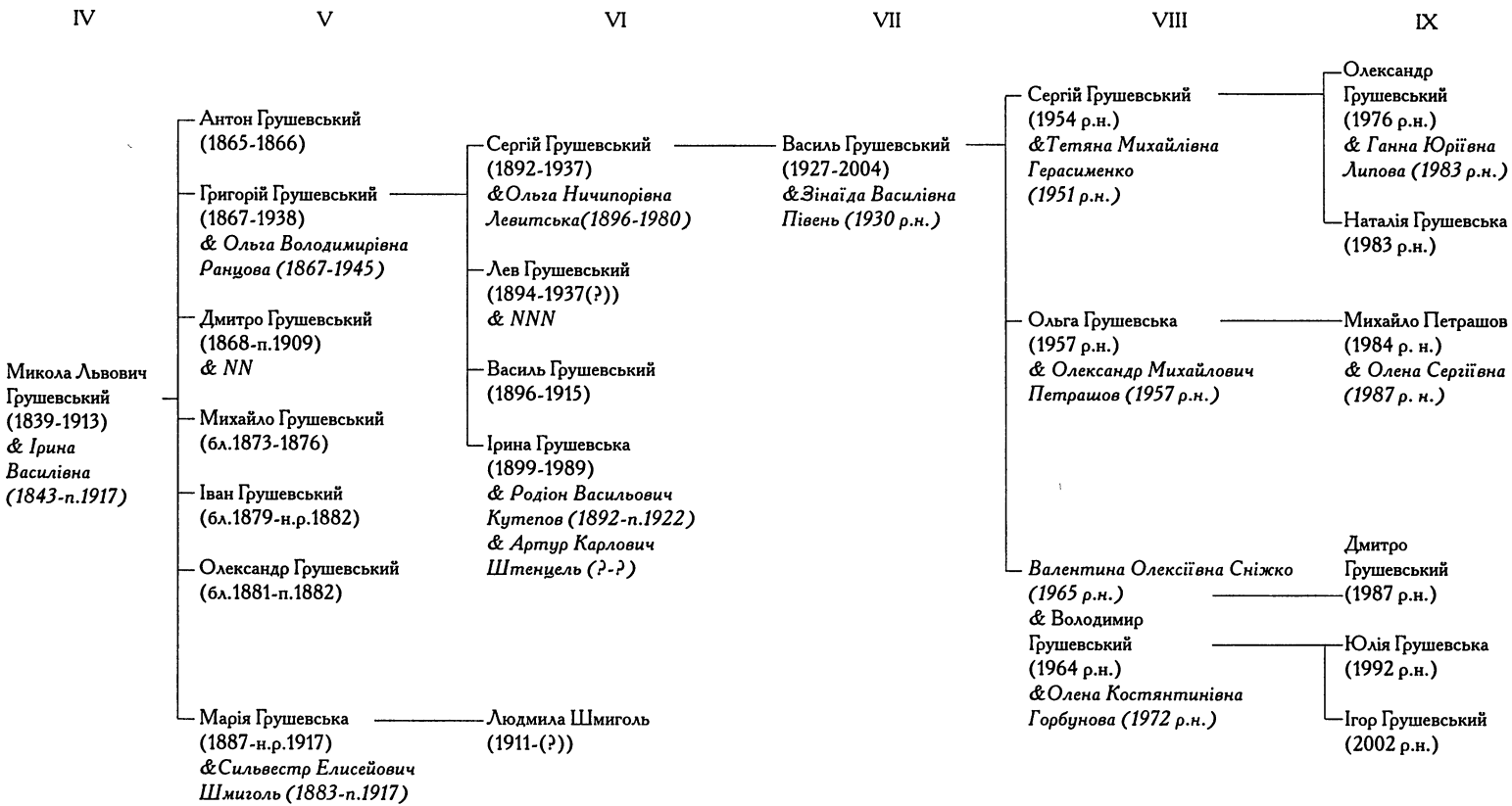

РІД ГРУШЕВСЬКИХ*
БІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ДО ГЕНЕАЛОГІЧНИХ СХЕМ**

АГАПОВА (*ДУБРОВСЬКА*) Анастасія Олександрівна (нар. 25.01.1978, м. Москва) — дружина *Дубровського Всеволода Івановича*, з яким має двох дітей. Студентка Православного Свято-Тихонівського богословського інституту.

Розповідь *Дубровського В. І.*

АНДРІЙКО (*ШАМРАЙ*) Валентина Іванівна (14(27).11.1903, м. Курськ – 18.12.1983, Київ) — дружина *Шамраєва (Шамрая) Сергія Вікторовича*. Походила з родини Івана Васильовича й Агрипини Олексіївни Андрійків. Згодом сім'я мешкала у м. Новоросійську, а бл. 1911 р. переїхала до с. Парафіївка (Борзнянського пов. Чернігівської губ.), де батько працював на цукровому заводі. По закінченні Ніжинської гімназії (бл. 1921 р.), вступила до медичного інституту в Києві (закінчила 2 курси). 1924 р. вийшла заміж і оселилася на вул. Паньківській, 9. У 1925 р. народилась донька Вікторія (див. *Шамрай (Слупська) В. С.*). Бл. 1931–1933 рр. пішла працювати на Кондитерську фабрику ім. К. Маркса. Після 1-го арешту чоловіка (1933 р.) була змушена розлучитись, щоб уникнути репресій. Бл. 1937–1938 рр. стала дружиною Гаврила Йосиповича Гончаренка (1894–1978). Наприкінці 1940-х рр. закінчила заочні курси і здобула фах економіста, за яким працювала в Укоопспілці (вул. Велика Підвальна), а згодом — на 2-му поверсі Бессарабського ринку. З 1959 р.— на пенсії. З 1975 р. мешкала з онукою Оленою (див. *Слупська О. В.*) на бульв. Верховної Ради. Похована на Лісовому кладовищі.

Розповідь *Шамрай (Слупської) В. С.*

АНДРЮЩЕНКО Ігор Борисович (нар. 1958 р.) — чоловік *Грушевської (Андрющенко) Ірини Всеволодівни* (розлуч.). Мешкає в м. Москві. Машиніст метрополітену.

Розповідь *Грушевського В. М.*

АНДРЮЩЕНКО Олександр Ігоревич (нар. 1982 р., м. Москва) — син *Грушевської (Андрющенко) Ірини Всеволодівни* та *Андрющенка Ігоря Борисовича*. Закінчив середню школу. На 1999 р. відбував військову службу. Подальша доля невідома.

Розповідь *Грушевського В. М., Грушевської (Андрющенко) І. В.*

БАБИЧ Зінаїда Іванівна (бл. 1930, с. Худоліївка Чигиринського р-ну – (?)) — дочка *Грушевської (Бабич) Євдокії Іванівни* та *Бабича Івана Феодосійовича*. У дитинстві батьками була вивезена до Росії. Подальша доля невідома.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

---

* Усі персоналії у біографічному покажчику роду Грушевських подано за документально засвідченими прізвищами (за винятком даних, отриманих з усних джерел). Жіночі персоналії подано за дівочими прізвищами (якщо воно встановлене). Прізвище, набуте в заміжжі, виділено курсивом. До біографій Ботвиновської (Грушевської) М. К., Вояковської (Грушевської) М. С. та Парфененко (Грушевської) О. О. долучено короткі довідки про їхні роди. У Михайла Грушевського та ряду провідних персоналій з його роду основні дати життя до 1918 р. іноді наводяться і за новим стилем (у дужках). На теренах колишньої Австро-Угорщини датування подано за новим стилем.

**Подано у авторській редакції.

БАБИЧ Іван Феодосійович (бл. 1908, с. Худоліївка Чигиринського пов.— (?)) — чоловік *Грушевської (Бабич) Євдокії Іванівни*. Худоліївський селянин, невдовзі після шлюбу виїхав з родиною до Росії. Подальша доля невідома.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

БАСЬКЕВИЧ *(ГРУШЕВСЬКА)* Олена Феодосіївна (11.07.1870—не ран. 1913) — дружина *Грушевського Василя Ігнатійовича*. Походила з Київщини, з родини парафіяльного священика Феодосія Миколайовича Баськевича (бл. 1827—не ран. 1870) та Єлизавети Степанівни (бл. 1835—після 1870) (у 1852—1869 рр. батько служив священиком у с. Гнилець Звенигородського пов., а сама Олена Баськевич на 1881 р. згадується як виходець з Васильківського пов.). Заміж вийшла 7.07.1891. Згадується також у листах Василя Ігнатійовича з Кавказу до Михайла Грушевського: «Теперь благодаря Ели [Елене.— *Авт.*] я всегда по-малороссийски говорю с нею, к моему величайшему удовольствию, а то иногда совсем забываешь его». Була доброю знайомою родинам Сергія та Михайла Грушевських. Остання відома згадка — у послужному списку чоловіка (1913).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 894, арк. 48 зв.; спр. 901, арк. 48 зв.—49; спр. 665, арк. 405 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 290, арк. 10—11 зв.; спр. 277, арк. 62; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2851, арк. 16-18; КЕВ.— 1881.— № 29.— С. 8.

БЕБИХ *(ЛІЩЕНКО)* Євдокія Савівна (1914—2000) — дружина Ліщенка Івана Пилиповича. Інших відомостей нема.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

БЕЗВЕРХИЙ Володимир Васильович (нар. 7.08.1967, м. Київ) — чоловік *Панішевої Людмили Володимирівни*. Навчався в Київському торговельно-економічному інституті. Бізнесмен.

Розповідь *Бржевської (Панішевої) Т. В.*

БЕРКОВСЬКА *(КУПЧИК)* Людмила Іванівна (нар. 31.09.1941, м. Красний Луч Ворошиловградської обл.) — дочка *Суркової (Берковської) Ірини Сергіївни* та *Берковського Івана Антоновича*. По закінченні КПІ (1965) працювала на Київському заводі «Точелектроприлад». З 1996 р. на пенсії, працює в агентстві нерухомості. З чоловіком *Купчиком В. П.* має дітей Ігоря та Павла (див. Купчик І. В, Купчик П. В.).

Власна розповідь.

БЕРКОВСЬКИЙ *(МАЦУЄВ)* Олексій Сергійович (нар. 9.12.1972, м. Київ) — син *Берковського Сергія Івановича* та *Мацуєвої (Берковської) Тамари Олександрівни*. Закінчив Київський будівельний технікум, тепер приватний підприємець. З 1999 р. працює в Брюсселі (Бельгія). Був одружений. З дружиною М'ясниковою Тетяною Анатоліївною (нар. бл. 1973 р., м. Київ) розлучений, має дочку Берковську Єлизавету Олексіївну (нар. бл. 1997 р., м. Київ).

Розповідь *Берковської (Купчик) Л. І.* і *Берковського С. І.*

БЕРКОВСЬКИЙ Іван Антонович (12.04.1913, с. Юріївка, тепер Луганської обл.— 27.06.1980, Київ) — чоловік *Суркової (Берковської) Ірини Сергіївни*. По закінченні Авіаційної академії ім. Жуковського (бл. 1946) працював у Київському вищому інженерно-авіаційному училищі старшим викладачем. Підполковник. Похований на Лук'янівському військовому кладовищі.

Розповідь *Берковської (Купчик) Л. І.* і *Берковського С. І.*

БЕРКОВСЬКИЙ Костянтин Сергійович (нар. 27.06.1975, м. Київ) — син *Берковського Сергія Івановича* та *Мацуєвої (Берковської) Тамари Олександрівни*. У 1992 р. закінчив ЗОШ № 206 м. Києва, у 1993 р.— СПТУ № 18. У 1993—1994 рр. навчався в середній школі м. Аменія (США), у 1994—1996 рр.— в американському бізнес-коледжі в Києві, у 1996—2001 рр. у Київському національному педагогічному університеті ім. М. Драгоманова (ф-т дошкільного виховання). Працює у школі викладачем англійської мови. Дружина — *Незабитовська Т. О.*

Власна розповідь.

БЕРКОВСЬКИЙ Сергій Іванович (нар. 9.03.1946, м. Астрахань) — син *Суркової (Берковської) Ірини Сергіївни* та *Берковського Івана Антоновича*. Виростав у м. Києві. Закінчив КПІ (1975).

Радіоелектронник. Тепер працює на «Укртелекомі». З дружиною *Мацуєвою (Берковською) Т. О.* має дітей Костянтина та Олексія (див. *Берковський К. С.* і *Берковський О. С.*).

Власна розповідь.

БІЛОНОЖКО Антон Володимирович (нар. 2006 р., м. Чигирин) — син *Білоножка Володимира Миколайовича* і *Кисленко (Білоножко) Антоніни Олександрівни.*

БІЛОНОЖКО Валентина Іванівна (нар. 1997 р., с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської обл.) — дочка *Білоножка Івана Миколайовича* і *Швець (Білоножко) Людмили Михайлівни.* Школярка.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

БІЛОНОЖКО Володимир Миколайович (нар. 1973, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської обл.). Син *Грушевської (Білоножко) Оляни Тодосівни* і *Білоножка Миколи Андрійовича.* Мешкає в м. Чигирині з дружиною *Кисленко (Білоножко) А. О.* і синами Тарасом і Антоном (див. *Білоножко Т. В., Білоножко А. В.*). Працівник міліції.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

БІЛОНОЖКО Іван Миколайович (нар. 1968, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської обл.) — син *Грушевської (Білоножко) Оляни Тодосівни* і *Білоножка Миколи Андрійовича.* Одружившись (див. *Швець (Білоножко) Л. М.*), має дочок Юлію та Валентину (див. *Білоножко Ю. І., Білоножко В. І.*).

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

БІЛОНОЖКО Микола Андрійович (1940, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Київської обл.— 1983, с. Худоліївка) — чоловік *Грушевської (Білоножко) Оляни Феодосіївни.*

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

БІЛОНОЖКО Тарас Володимирович (нар. 1999 р., м. Чигирин Черкаської обл.) — син *Білоножка Володимира Миколайовича* і *Кисленко (Білоножко) Антоніни Олександрівни.*

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

БІЛОНОЖКО Юлія Іванівна (нар. 1993 р., с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської обл.) — дочка *Білоножка Івана Миколайовича* і *Швець (Білоножко) Людмили Михайлівни.* Школярка.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

БОГДАНО́ВИЧ Стефан Григорович (бл. 1841—після 1913, с. Пирогів Київського пов.(?)) — другий чоловік *Грушевської (Богданович) Марії Олександрівни.* Після навчання в Полтавському духовному училищі був дзвонарем Києво-Софійського собору (1864—1866). 19.01.1866 призначений дяком до Хрестовоздвиженської церкви с. Пирогів, де 26.01.1866 одружився з Марією Олександрівною — вдовою дяка *Грушевського І. Ф.* і прожив решту свого життя. Разом з власними дітьми виростив пасинка — *Грушевського Г. І. (1865—бл. 1933)*, який згадував про вітчима (називаючи батьком) у листах до Михайла Грушевського та автобіографічних оповіданнях. Звільнений за штат 18.04.1905. Остання відома згадка — у пирогівській кліровій відомості 1913 р.

Стефан Григорович мав з Марією Олександрівною четверо власних дітей: Олександру, Марію, Степана (Стефана) і Федора. Богдано́вич Олександра Стефанівна (бл. 1871—після 1900) згадується як у клірових відомостях с. Пирогів, так і в автобіографічному оповіданні брата — *Грушевського Г. І.* (літ. псевдонім Грицько Чулай) — «Як я шершнів з груші викурював». Вийшла заміж 1888 р. (про це свідчить лист від 2.07.1888 від *Грушевського В. Г.* до Михайла Грушевського: «Григорий был дома, его сестра выходила замуж». Про цю подію побіжно згадує в щоденнику Михайло Грушевський: «Гриць розказав про сестру й нещасливе її весілля». (10.10.1888). Остання відома згадка («состоит в замужестве») — у пирогівській кліровій відомості 1900 р. Богдано́вич Марія Стефанівна (бл. 1878—після 1900) зникає зі сторінок пирогівських клірових документів 1900 р., і її подальша доля невідома. Про передчасну смерть свого малого брата Богдано́вича Федора Стефановича (бл. 1884—6.10.1887) Григорій Іванович розповів у листі до Михайла Грушевського від 18.10.1887. За мотива-

ми цієї родинної трагедії він згодом написав оповідання «Божий попуст». У листуванні Григорія та Михайла Грушевських неодноразово згадується і Богдано́вич Степан (Стефан) Стефанович (4.08.1878–23.12.1942(?)): «Хлопчик він дуже гарний і розвитий»,— писав Грицько і просив взяти брата під свою опіку, бо «хтілось би, щоб з єго вийшов чоловік, та біда моя, що живу я від него далеко». По закінченні КДС (1899) Степан Стефанович вчителював у ЦПШ с. Мотижин, де одружився з Ходзицькою (в зам. Богдано́вич) Валентиною Савівною (бл. 1879—не ран. 1941), з якою мав дітей: Наталію (бл. 1902—не ран. 1941), Анатолія (бл. 1903—не ран. 1959) та Василя (1907—не ран. 1941). У 1901—1907 рр. Степан Богдано́вич служив священиком у с. Наливайківка. У 1907—1911 рр. навчався в Київській духовній академії, а після її закінчення залишився в Києві і викладав у КДС (до 1917). У 1918 р. його знаходимо поміж делегатів Всеукраїнського православного собору, а також як лектора з релігії серед професорів і викладачів (поруч з *Грушевським О. С.* (1877–1943(?))) Українського народного університету. Паралельно служив священиком у київському виправному відділенні (1912–1921). У 1921–1928 рр.— священик церкви на території Жовтневої лікарні. У православ'ї дотримувався тихонівської орієнтації. На 1930 р. мешкав по вул Госпітальній, 3, кв. 1, був безробітним, тимчасово служив в Олександро-Невській церкві. 24.10.1930 заарештований за звинуваченням в «антирадянській агітації з використанням релігійних забобонів віруючої маси». Ув'язнений на 5 років. Після дострокового звільнення (травень 1933) мешкав у Києві по вул Овруцькій, 9-б, кв. 1 і працював на різних роботах (у 1941 р.— сторожем в артілі «Червона охорона»). 27.06.1941 був заарештований вдруге. 22.07.1941 в Новосибірську засуджений на 10 років. Згідно з довідкою 1959 р., помер у Сиблагу 23.12.1942. Був 11.09.1959 реабілітований «за недоказанностью обвинения».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1078, спр. 2012, арк. 305 зв.–306; оп. 1009, спр. 926, арк. 118–119 зв; спр. 1183, арк. 299 зв; оп. 1011, спр. 1188, арк. 158 (68) зв.; спр. 1214, арк. 23 зв.–24; спр. 1190, арк. 460 зв.–461; спр. 1190, арк. 460 зв.–461; спр. 1172, арк. 278 зв.; оп. 1012, спр. 3673, арк. 423 зв.–424; ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 9, 17; Д А м. Києва, ф. Р-936, оп. 1, спр. 11, арк. 2; ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 3, арк. 6; ЦДАГО України, ф. 263, спр. 46806; *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.— К., 1997.— С. 22; *Чулай Грицько.* «Як я шершнів з груші викурював» //*Його ж.* Оповідання.— К. 1891; *Його ж.* «Божий попуст»//*Його ж.* Оповідання.— К. 1891.

БОТВИНОВСЬКА (*ГРУШЕВСЬКА*) Марія Кирилівна (бл. 1799, с. Суботів Чигиринського пов.–бл. 1872, м. Ставрополь) — дружина *Грушевського Федора Васильовича*, баба Михайла Грушевського. Походила зі священичої родини Кирила Прокоповича і Агрипини Захарівни Ботвиновських. Вперше відома зі сповідного розпису с. Суботова 1800 р. у віці бл. 1 року. Втративши в ранньому дитинстві батька, була на вихованні матері. Одружившись (бл. 1819 р.), мала численну родину. Мешкала в с. Кожарках (до 1821 р.) Чигиринського пов. і м. Чигирині (1821–1831 рр.), с. Забуянні Київського пов. (1831 р.), с. Цвітній (1831–1832 рр.) і Подорожньому (1832–1836) Чигиринського пов., с. Лісниках Київського пов. (1836–1858(?)). У 1851 р. Марія Кирилівна овдовіла й надалі сама ростила менших дітей. Про її пізніше життя маємо досить суперечливі відомості: за даними лісницьких клірових документів, вона до 1858 р. залишалася в Лісниках, у той час, як інші документи свідчать, що з 10.09.1854 Марія Грушевська була проскурницею церкви Георгія у с. Почуйках Сквирського пов. (мешкала там без дітей у благочинні свого небожа Олексія Георгійовича Ботвиновського). Лише 1872 р. клірова відомість Почуйків засвідчила її відсутність. Останнім, короткочасним місцем проживання став Ставрополь, куди вона переїхала до сина Сергія не пізніше 1872 р. (за спогадом Михайла Грушевського, «на кілька місяців тільки дожити віку»).

Рід Ботвиновських на Чигиринщині сягає 1-ї пол. XVIII ст.— часу повторного освоєння краю після десятиліть Руїни та «великого згону». Його найдавнішим відомим представником був якийсь **Ботвиновський Ничипір** (Никифор; кін. XVII ст.– XVIII ст., с. Суботів(?)) — прапрапрадід Михайла Грушевського. Відомий з інформації про сина — **Ботвиновського Прокопа Ничипоровича** (бл. 1716, с. Суботів(?)–після 1794, с. Суботів) — священика суботівської Іллінської церкви з 1760 р. Документи згадують його дружину Ірину (бл. 1727–18.08. 1800 (?),с. Суботів) та сина — **Ботвиновського Кирила Прокоповича** (бл. 1753, с. Суботів –30.09.1803, Суботів), який з 1780 р. був

священиком (поруч з батьком) церви св. Іллі. З дружиною **Ботвиновською Агрипиною Захарівною** (бл. 1758—після 1836, с. Суботів) Кирило Прокопович мав дітей: Уляну (в заміжжі Хотинська; бл. 1779—після 1840), Євдокію (в заміжжі Діаковська; бл. 1783—не ран. 1804), Онисима (бл. 1784—після 1845), Георгія, Дарію (бл. 1791— після 1800), Олександру (бл. 1792—після 1814), Павла (бл. 1793—після 1801), Кирила, Марію (баба Михайла Грушевського) й Микиту (бл. 1800—1804). Поміж нащадків Кирила Прокоповича та Агрипини Захарівни особливо виділяються їхні сини **Ботвиновський Кирило Кирилович** (1797—після 1851), який по закінченні у 1819 р. Київської академії зробив блискучу духовну кар'єру в Києві, і **Ботвиновський Георгій Кирилович** (1787—після 1836; по закінченні у 1808 р. Київської академії був дияконом Михайлівської церкви і священиком Іллінської церкви в с. Суботові, а з 1829 р.— священиком київської церкви Йоана Златоуста), а також онук — **Ботвиновський Юхим Георгійович** (бл. 1822—1873), відомий як священик і безкорисливий громадський діяч у м. Києві. До уваги грушевськознавців потрапила також онука вже згаданої Уляни Кирилівни Ботвиновської (Хотинської) — Хотинська (Орловська) Анастасія Олександрівна (бл. 1834, с. Суботів—після 1905, м. Київ) з її чоловіком — о. Орловським Романом Антоновичем (бл. 1826—1896, м. Київ). Подружжя мало сина Олександра (бл. 1858—після 1905) та дочок — Надію (бл. 1855—після 1879), Ольгу (бл. 1863—після 1905), Лідію (бл. 1865—після 1905), Неонілу (бл. 1868—після 1870) і Софію. Ще з юності Анастасія Олександрівна була знайома з Сергієм Федоровичем Грушевським, а вже згодом і з його родиною. Орловські неодноразово згадувалися в листуванні Грушевських, зберігся лист Р. Орловського до С. Грушевського, написаний 21.01.1893. Михайло Грушевський у період навчання в київському Університеті св. Володимира бував у їхній родині, про що неодноразово засвідчував його студентський щоденник. «А на вівторок просив о[тець] Роман на служеніе й потім до себе,— записав він 7.09.1892 у щоденнику і при цьому зауважив: — Сім'я собі нічого, приємна, тільки що на мене рахують очевидячки яко на cavalier serrante [впійманого кавалера]. Збереглись запрошення дочок Романа Орловського до Михайла Грушевського (1894). Про смерть Романа Антоновича повідомляла 6.02.[1896] синові Глафіра Грушевська. З листа *Грушевського О. С.* (22.01.1896) довідуємося, що «поховали єго у Фроловському [монастирі]». Численні листи особистого характеру, адресовані в 1900—1905 рр. дочкою — Орловською Софією Романівною (бл. 1871—(?)) до Олександра Грушевського зберігаються у ЦДІАК України (ф. 1235, спр. 1294). Подальша доля цієї родини невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 84, арк. 1 зв.; спр. 134, арк. 45 зв.; спр. 278, арк. 68; спр. 14, арк. 57 зв.; спр. 694, арк. 13—21 зв.; спр. 848, арк. 72 зв.—73 зв.; оп. 1011, спр. 1161, арк. 57 зв.—59; спр. 3790-а, арк. 28—29; спр. 1549, арк. 102 зв.; спр. 3782, арк. 142 зв.; спр. 1584, арк. 57; спр. 1544, арк. 36—40; спр. 3784, арк. 31 зв.; спр. 3785, арк. 43—44; спр. 3798, арк. 63 зв.—64 зв. спр. 2510, арк. 271 зв.; спр. 2628, арк. 53 зв.—54; спр. 2629, арк. 54 зв.; спр. 1659, арк. 59-61 зв.; оп. 1012, спр. 2724, арк. 735 зв.-736; спр. 1098, арк. 73 зв.; спр. 1465, арк. 95 зв.; спр. 1493, арк. 253; спр. 1180, арк. 356; оп. 1014, спр. 105, арк. 49—49 зв.; оп. 1015, спр. 526, арк. 245; спр. 480, арк. 1, спр. 442, арк. 273; спр. 137, арк. 1171; оп. 1017, спр. 31, арк. 74; ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 365 зв.; спр. 299, арк. 1—3; спр. 308, арк. 52; спр. 1294, арк. 1-414; ІР НБУВ, ф. 2, спр. 3944, арк. 1; КЕВ.— 1862.— С. 343; *Грушевський М.* Спомини//м. Київ.— 1988.— № 9.— С. 116-117; № 12.— С. 120; *Грушевський М.* Щоденник (1888—1894 рр.).— К., 1997.— С. 23; *Кучеренко М.* Некрополь роду Грушевських//Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— Том 9. Тематичний випуск «Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень».— К., 2002.— Том 9.— С. 242—256; *Лесков Н.* Собрание сочинений в 11-ти томах.— М.-Л., 1958.— Т. 11.— С. 202—211. Докладніше див.: *«Дід був характеру легкого і веселого, ... притім характеру доволі самостійного» (Федір Васильович Грушевський).*

БРЖЕВСЬКА (*ПАНІШЕВА*) Тетяна Вікторівна (нар. 25.07.1940, м. Київ) — донька *Суркової (Бржевської) Євдокії Сергіївни* і *Бржевського Віктора Степановича*). Закінчила КПІ (1966) і Ленінградський інженерно-економічний ін-т ім. Тольятті (1979 р.). Працює старшим викладачем в КПІ. З чоловіком *Панішевим В. І.* має дочку Людмилу. (див. *Панішева Л. В.*).

Власна розповідь.

БРЖЕВСЬКИЙ Віктор Степанович (21.07.1915, м. Київ—27.10.1984, м. Київ) — чоловік *Суркової (Бржевської) Євдокії Сергіївни*. По закінченні Київського автошляхового інституту служив

у технічній частині військ МВС (1938–1941). Протягом 1941–1944 рр. воював на фронті, був учасником оборони м. Сталінграда. У 1944–1954 рр. працював на заводах м. Іжевська, Москви та Ярославля. З 1954 р. в м. Києві, де працював начальником автоколони № 2241, головним інженером автотресту «Головкиївбуд», а з кінця 1950-х рр. і до кінця життя — заст. нач. управління «Київпасавтотранс». Одружився бл. 1939 р.

Розповідь Бржевської (Панішевої) Т. В.

БУРОВ Петро Олександрович (?–?) — чоловік *Моїзолевської (Бурової) Наталії Яківни*. Про його походження і час одруження відомостей не виявлено. Ім'я згадується в листі Глафіри Грушевської до сина Михайла: «Приехал Папа не один, а с Петром Алекс[андровичем(?)] Буровым. Они были у нас в гостях, а потом Нат[алья] Як[овлевна] уехала в Кисловодск, а он остался с Папой и потом Папа его уговорил поехать с ним» (23.07.[1900]). Інші неодноразові згадки в листуванні Грушевських дозволяють виснувати, що Петро Буров мешкав у м. Владикавказі, а пізніше в м. Моздоку та Георгієвську і був, найімовірніше, освітянином. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 143 зв., арк. 227 зв., 236–236 зв.

ВАСИЛЕНКО Василь Трохимович (літ. псевд. Десняк) (7(19).03.1897, с. Семиполки, тепер Броварського р-ну Київ. обл.–20.10.1938, Уфа (?)) — чоловік *Шамраєвої (Петрицької, Василенко) Ольги Вікторівни* (у 1923–1938). Навчався в Чернігівській учительській семінарії, Московському інституті журналістики, Вищому літературно-художньому інституті (м. Москва). Став літературним критиком, публіцистом. На поч. 1920-х рр. працював заступником головного редактора газети «Більшовик», де також друкував свої статті *Шамрай (Шамраєв) С. В.* Бл. 1923–1924 рр. одружився (див. *Шамраєва (Петрицька, Василенко) О. В.*) й оселився з дружиною в м. Харкові. Бл. 1933 р. був ув'язнений, переведений до мм. Уральська та Уфи, а згодом розстріляний.

Розповіді Шапран Г. М., Шамрай (Слупської) В. С., Костишиної О. П.; УЛЕ.— К., 1990.— Т. 2.— С. 39.

ВАСИЛЬЄВА (*ДУБРОВСЬКА*) Ольга Геннадіївна (нар. 1964 р., м. Москва) — дружина *Дубровського Всеволода Івановича*, з яким має сина Геннадія. Розлучилась і наприкінці 1990-х рр. переїхала з сином до Великої Британії.

Розповідь Дубровського В. І. Власна розповідь.

ВОЛКОВА (*ГРУШЕВСЬКА*) Олена Андріївна (10.05(н.ст.).1897, с. Райгород Черкаського пов.–8.04.1974, м. Москва) — дружина *Грушевського Олександра Івановича*. Походила з родини залізничника. Навчалася в початковій школі в м. Черкасах, де подружилась зі своїм майбутнім чоловіком (діти мешкали на одній квартирі, за дорученням батьків ними опікувалась господиня квартири). Після закінчення черкаської гімназії Олена Волкова навчалась на фізико-математичному факультеті (природниче відділення) Вищих жіночих курсів у м. Києві (1915–1919). Внаслідок І Світової війни курси, як і Київський університет, були евакуйовані до м. Саратова, де молоді люди знову зустрілися, а 31.01(13.02).1918 одружились. У 1920–1921 рр. разом з чоловіком вчителювала в с. Коробчине (нині Кіровоградської обл.), але після народження сина (див. *Грушевський Ю. О.*) залишила роботу. В 1924 р. родина повернулась до Києва, де Олена Андріївна з 1927 р. працювала лаборантом у ряді медичних установ, зокр. в Інституті епідеміології та мікробіології на Батиєвій горі (1934–1941). У 1941–1944 рр. працювала в Ташкентському інституті епідеміології та мікробіології, а 1944 р. переїхала до м. Ленінграда, щоб очолити лабораторію в Інституті ім. Пастера. У 1949 р. повернулась до Києва, де подружжя знову було разом. До 1952 р. завідувала лабораторією пеніцилінового заводу. З 1972 р. мешкала в м. Москві в сина, де й померла. Урна з її прахом перевезена на Лук'янівське цивільне кладовище.

ЦДІАК УКРАЇНИ, ф. 127, оп. 1080, спр. 481, арк. 224 зв.–225; Автобіографія Грушевського О. І. (копія; Архів ІММГ); *Розповідь Грушевського Ю. О.*

ВОЯКОВСЬКА (*ГРУШЕВСЬКА*) Марія Сильвестрівна (8.11.1868, с. Підгайчики Золочівського пов., Австро-Угорщина–19.09.1948, м. Київ) — дружина *Михайла Грушевського*. Походила зі священичої родини, рано втратила батьків. У 1885 р. вступила до вчительської семінарії у

Львові, а 1887 р. була спрямована на практику до подільського містечка Скала, де вчителювала до 1893 р. і мешкала в родині сестри Олімпії — дружини місцевого пароха Олександра Левицького. Протягом 1893—1896 рр. викладала у школі ім. королеви Ядвіги у м. Львові, де поринула у вир інтелектуального, творчого життя великого міста, подружилася з родинами української інтелігенції. Тоді ж вона і познайомилася з молодим професором Львівського університету Михайлом Грушевським. Вінчання відбулося 26 травня 1896 р. у Скалі. Подружжю Грушевських І.Франко присвятив повість «Перехресні стежки». Від природи активна й обдарована, Марія Грушевська брала участь у роботі комітету на чолі з Н. Кобринською по збиранню коштів на купівлю будинку для І.Франка, а пізніше стала членом різних товариств і об'єднань: «Школьная помощь» (1894), «Українсько-Руська видавнича спілка» (1898), «Клуб русинок», «Руське педагогічне товариство», «Українсько-руське драматичне товариство ім. І. Котляревського (1900), жіноча спілка промислова «Труд» (1905), товариство «Медична допомога» та ін. Свої життєві орієнтири вона погоджувала з Михайлом Грушевським, співпрацювала в заснованому за його участі «Літературно-науковому вістнику». Досконало володіючи кількома іноземними мовами, вільно перекладала французьких, англійських, німецьких, норвезьких, ро-сійських авторів: Й.-В. Гете, А. Доде, Е. Золя, Г. Ібсена, В. Микулич, Гі де Мопассана, Ф. Поппе, І. Тургенєва, Ш. Фолеї, А. Чехова, А. Шніцлера та ін. 21 червня 1900 р. у родині з'явилася донька Катерина (Кулюня; див. *Грушевська К. М.*). У 1902 р. Грушевські перейшли до новозбудованої власної вілли на вул. Понінського, 6. З 1896 р. Марія Сильвестрівна дедалі частіше відвідувала Київ, а 1908 р. стала співвласницею дому на вул. Паньківській, 9. Після арешту чоловіка разом з ним поїхала на заслання до м. Симбірська, Казані й Москви. На Всеукраїнському національному кон-гресі 6—8 квітня 1917 р. була обрана до складу Української Центральної Ради від просвітніх та інших організацій м. Києва. Належала до Української трудової партії, від фракції якої входила до складу комісії для розробки проекту автономії України. У травні 1917 р. увійшла до президії товариства «Український національний театр». Стала одним з фундаторів товариства «Вільний театр» при Троїцькому народному домі, членом театральної ради «Молодого театру» (1918) та «Укрaїнофільму» (1918). У 1919—1924 рр. Марія Грушевська перебувала з чоловіком і донькою на еміграції. Входила там до складу президії Української національної жіночої ради (1919—1922), обраної на жіночому з'їзді в Кам'янці-Подільському для ведення роботи в міжнародних жіночих організаціях. Повернувшись 1924 р. до Києва, цілком присвятила себе родині. Допомагала чоловікові і доньці у науковій роботі. Після смерті М. С. Грушевського (1934) зберігала його архів та бібліотеку. В одній із своїх численних скарг до місцевих органів влади писала: «Кабінет Михайла Сергійовича ми зберігали як заповідник, нічого не змінюючи в ньому за весь час. Се для нас найдорожча пам'ять...» Особливо тяжко переживала арешт і заслання доньки (1938), на яку чекала до кінця свого життя. Під час німецької окупації українська наукова громадськість в особі професорів О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Б. Якубського та інших добилася для Марії Сильвестрівни невеличкої пенсії, обрала її почесним членом Історичної секції Будинку вчених. Похована на Байковому кладовищі до свого чоловіка. Навесні 1995 р. спільними зусиллями науковців ІММГ та внучатих небожів — Олександра Микласевича (м. Стрий) і Зиновія Савицького (м. Ріверсайд, США) на могилі Марії Грушевської було встановлено надгробок (скульптор Микола Гринчук).

Як і Грушевські, Вояковські були давнім шляхетським родом (за дослідженнями Р. Дзюбана), який пізніше перейшов до духовного стану. Переважно саме з духовенства (в умовах Галичини — греко-католицького) згодом творився цвіт української інтелігенції, що добре видно і на прикладі роду Вояковських. Подані нижче короткі довідки спираються головно на надані ІММГ записані свідчення та матеріали родинних архівів нащадків цього роду — Олександра Микласевича, Ксені Антипів (уродж. Микласевич) і Зиновія Савицького, за що автор висловлює їм свою найщирішу вдячність. Зібрані дані дозволяють подати упродовж кількох поколінь біографії рідних Іванни-Марії Вояковської. Більшість з тих імен зустрічаються у родинному листуванні Грушевських, через що викликають значний інтерес і серед грушевськознавців.

За зібраними даними, Сильвестр Вояковський і його дружина Кароліна (уродж. Зембович) мали дітей Олімпію, Еміля, Сильвестра та Іванну-Марію (Р. Дзюбан на підставі архівних матеріалів додає до цього переліку ще й Теодору (1855—(?)) та Олександра (1856—1863), пам'ять про яких у наступних поколіннях не збереглась).

Старшою сестрою Марії Грушевської була **Олімпія Вояковська** (16.10.1851—15.10.1915). Вона стала дружиною о. **Олександра Левицького** (2.06.1850—29.09.1910; син о. Йосифа Левицького і Доміцелі Ілевич). По закінченні Львівської семінарії служив парохом на Тернопільщині, зокрема з 1886 р. в м-ку Скала, де виявив великий вплив на життя української громади: заклав касу взаємодопомоги і читальню «Просвіти», а також, за свідченням рідних, зумів викорінити пиятику. Організував своїх парафіян на допомогу єврейській громаді Скали, коли пожежа знищила незаможні будинки єврейської частини містечка. Мав добрі, сердечні відносини зі своїм швагром Михайлом Грушевським, зокрема зробив молодому подружжю весілля у Скалі. Згодом вчений часто з родиною приїжджав до Скали, досліджував руїни місцевого замку, писав розділи «Історії України-Руси». На похороні Олександра Левицького 29 вересня 1910 р. Михайло Грушевський ніс його труну. Пам'ять про свого надзвичайного пароха о. Олександра досі бережуть мешканці Скали, доглядають його могилу. Невдовзі вдова переїхала до Стрия, до зятя Єроніма Калитовського. Була похована у Стрию, а бл. 1927 р. її останки були перепоховані у Скалі до чоловіка. Подружжя Левицьких мало дітей Модеста, Стефанію, Людмилу, Ольгу, Анну (1888—1890) та Марту.

Модест Левицький (16.08.1873—10.02.1927) народився в Ніжневі, закінчив польську гімназію у Станіславі, а потім правничі студії в Чернівцях. Мав добру посаду в Дирекції залізниць у Чернівцях. Водночас розгорнув на Буковині велику культурно-просвітницьку роботу: створив Музичне товариство «Боян», українську музичну школу ім. Лисенка, організовував концерти приїжджих співаків. Сам їздив з хором О. Кошиця. У 1907 р. одружився з Марією Балько (в заміжжі *Левицькою*; 1880—1957(?) — дочкою пароха з Турильча. Під час І Світової війни Модест Левицький вивіз родину до Відня (мешкали разом з родиною сестри — Людмили Савицької), а пізніше — до Чехії, де залишались до 1916 р. Сам він далі працював у Чернівцях, провідуючи часом родину. Його наступні роки і місце життя ще не досліджені. Відомо, що, не змирившись з польською окупацією Галичини і відмовившись присягати на вірність урядові Польщі, Модест Левицький у 1925 р. виїхав до Бразилії, куди його покликав поет Петро Карманський. Надія обжитись на новому місці і забрати згодом родину не справдилась: він мешкав у Ріо-де-Жанейро, звідки прислав захоплені відгуки, потім чомусь переїхав до Сан-Пауло, де бідував і невдовзі помер від малярії. Його вдова залишилася з дітьми Борисом (1912—1992(?)) і Христею (1914—бл. 1921). Борис навчався у Львівській політехніці, потім у Брно (Чехословаччина), повернувся до Галичини, а 1943 р. вступив до дивізії «Галичина», хоч і не воював. По закінченні війни Борис Левицький переховувався, потім завербувався до Казахстану і працював 15 років у селищі Курмінське, де отримав інсульт. Останні роки життя пройшли у Брюховичах. Залишався неодруженим.

Стефанія Левицька (*в заміжжі* ***Калитовська***) (1878—1.02.1917) до одруження працювала у Львові на посаді секретарки в НТШ, головою якого був Михайло Грушевський. Захоплювалась літературою та українськими народними піснями, 1915 р. влаштувала у Стрию виставку українських народних вишивок, була активісткою Товариства українських жінок. Її чоловіком став адвокат Калитовський Єронім (1866—22.12.1926), який мав канцелярію у Борщеві і через свою громадську діяльність був давнім знайомим Михайла Грушевського. На заклик відомого громадського діяча Є. Олесницького Єронім Калитовський переїхав бл. 1905 р. до м. Стрия. У стрийському будинку Калитовських була його адвокатська канцелярія, у 1914 р.— контора Січових Стрільців, у 1919 р. там зупинялись Михайло Грушевський з Олександром Жуковським, залишивши на зберігання, за розповіддю дочки Тетяни, стоси документів. 1985 р. будинок Калитовських з ще трьома будівлями був розібраний і на їх місці була створена пл. В. Леніна з пам'ятником. У недовгі часи української державності Калитовського обирали мером Стрия. Був співробітником часописів, автором (під псевдонімом Трохим

Дріт) поезій, оповідань «Декани з гір», «Гостина о. Миколая», «Подорож на Маківку», споминів з часів російського наступу в Галичині та ін. Подружжя рано пішло з життя: 1917 р. на лікуванні в Закопаному померла Стефанія, а 1926 р. у Стрию — Єронім, залишивши трьох сиріт — Павла (Пусьо), Тетяну і Марту. Павло Калитовський (1908–бл. 1944) закінчив хімічний факультет Львівської політехніки і працював у місцевості Сосновєц у польській частині Сілезії. Бл. 1940 р. був мобілізований німцями і десь загинув. Тетяна Калитовська (в заміжжі *Зінько*) (19.01.1911–11.04.1999; хрещениця Марії Грушевської) закінчила Стрийську гімназію та учительські курси, а 1939 р. стала дружиною Теодора Зінька (1909–26.07.1992), який був кооператором, багато їздив, зокрема у Києві відвідував стару і самотню Марію Сильвест-рівну. Подружжя мешкало у Львові і мало сина Андрія Зінька (нар. 20.08.1943). Марта Калитовська (22.10.1916–18.01.1990) після гімназії в Перемишлі працювала продавцем у молочних крамницях «Маслосоюзу» у Львові, а 1939 р. стала студенткою Львівського університету. Побувавши в листопаді 1943 р. у лабетах гестапо за причетність до українського визвольного руху (була порятована братом Павлом Калитовським), залишила Львів і виїхала до Бельгії, де вступила на археологіч-ний факультет Льєжського університету (закінчила 1950). Згодом переїхала до Франції, де працювала в редакції енциклопедії українознавства в Сарселі. Там познайомилася зі своєю землячкою — українською письменницею Софією Яблонською, стала помічницею і членом родини. Як поетеса, Марта Калитовська опубліку-вала збірки «Лірика» (1955), «Рими і не-рими» (1959), «Десять листів до Софії» (1974), «Світлотіні» (1987). Перекладала твори французьких письменників на українську мову та з української на французьку. Була авторкою багатьох літературно-критичних есе, статей, нарисів. Мешкала з Яблонською в містечку Геріньєр на острові Нуармутьє в Біскайській затоці, біля м. Нант. Померла в лікарні в Парижі, похована в Нуармутьє.

Людмила Левицька (*Савицька*) (1.10.1881–30.05.1953) народилася в с. Трибухівцях Чортківського пов. Навчалася у Львові в Інституті Сестер Василіянок (разом з сестрою Стефанією; префектою (вихователькою) була рідна тітка — Марія Вояковська), а потім у школі ім. королеви Ядвіги. Мала добрий слух і гарний голос, була вчителькою музики в Жіночому інституті в Перемишлі, де познайомилася зі студентом теології Йосифом Савицьким. Одружилися 7.08.1906. Йосиф Савицький (29.01.1882–31.12.1943) був сином учителя з Перемишля Іллі Савицького та його дружини Катерини (уродж. Сабарай). По закінченні в Перемишлі української гімназії та духовної семінарії служив катехитом у кількох селах, а 1913 р. осів у м. Стрий. Незважаючи на слабке здоровя, був членом усіх стрийських громадсько-національних організацій, засновником станового українського священичого Товариства ім. св. Андрія. До громадської роботи долучився і єдиний син Зиновій Савицький (у родині — Зайко; 26.11.1912–30.05.2006), який народився у Бібрці. Закінчивши Музичний інститут ім. Лисенка (1935), він навчався на правничих студіях Львівського університету. Протягом 1933–1934 рр. Савицький-молодший брав участь у здійсненні одного з проектів Товариства ім. св. Андрія: обїхав десятки парохій і зробив бл. 1000 світлин церков, священиків, парохіяльних будинків, церковних хорів та памяткових хрестів (три альбоми знімків Товариство 1938 р. подарувало Митрополитові Андрею Шептицькому). Тоді ж юнак відвідав і сфотографував у Криворівні місце, де до 1915 р. була вілла Грушевських. Через активну опозицію до польської окупаційної влади о. Йосиф 1935 р. був примусово позбавлений праці. У 1936 р. він з родиною переїхав до Львова, де й помер (похований на Личаківському цвинтарі). Зиновій по закінченні університету (1936 р.) працював в Українському «Центробанку», Львівському радіо, а з приходом німців — референтом у львівській Торговельній палаті. 1943 р. він одружився з колежанкою з правничого факультету Теодозією Клюфас (в заміжжі Савицькою; 1.06.1917–9.05.1998), яка народилася в с. Лежахів біля Ярослава у священичій родині Івана Клюфаса і Марії (уродж. Тун), а виростала в м-ку Куликів під Львовом. З наближенням фронту овдовіла Людмила Савицька з сином Зиновієм і невісткою Теодозією в березні 1944 р. виїхала на захід, взявши з собою у плетеному лозяному коші невеликий архів та інші родинні реліквії. Савицькі пережили тяжку долю біженців у таборах DP у

Штрасгофі біля Відня, в Німеччині, щоб зрештою 1949 р. ступити на землю Америки й оселитися в м. Ютика (штат Нью-Йорк). У вигнанні Людмила Савицька зберігала грудку рідної львівської землі, яку їй поклали до труни. Похована на українському цвинтарі св. Андрія у м. Баунд-Брук (штат Нью-Джерсі). Нелегкими були перші роки в Америці і для молодшого покоління Савицьких, але, освоївши англійську мову і здавши спеціальний екзамен, дістали працю в Бюро суспільної опіки (працювали там до 1982 р.). Брали активну участь у житті української громади міста. Протягом 47 років Теодозія Савицька на громадських засадах працювала в Союзі Українок Америки (СУА). Як референтка суспільної опіки СУА, розвинула велику стипендійну акцію, яка допомагає студентам українського походження по цілому світу, за що була відзначена Світовим Конгресом Українців нагородою Володимира Великого. Була пізніше першою заступницею голови СУА. Теодозія Савицька стала членом екзекутиви З'єднаного українсько-американського допомогового комітету (ЗУАДК) з осідком у Філадельфії, першою заступницею Президента ЗУАДК, членом Українського Музею в Нью-Йорку. Захистила докторську дисертацію в Українському Вільному Університеті в Мюнхені (1968 р.). Підготувала збірник «Приватна дівоча гімназія «Рідної Школи» Українського Педагогічного Товариства імені Іллі та Івании Кокорудзів» (Дрогобич, 1997), який розповів про кузню духовного зростання молодих галичанок. Далеко від України творився життєпис родів Савицьких, Левицьких і Клюфасів. Відомості, зібрані Зиновієм і Теодозією Савицькими, згодом стали безцінним надбанням київського ІММГ, гостями якого подружжя було 1994 р. На той час уже мешкали в м. Ріверсайд (штат Коннектикут), куди переїхали ближче до своїх уже дорослих дітей — Юрія Савицького (нар. 10.05.1944) та Аніси (Гандзі; в заміжжі Мицак; нар. 6.05.1948).

Ольга Левицька (в заміжжі ***Микласевич***) (21.03.1885—27.09.1959) народилася в Гермаківці, а виростала в Скалі. Екстерном закінчила в Перемишлі жіночу гімназію і бухгалтерську школу у Відні. Саме помер батько — о. Олександр, то ж матері-вдові з сиротами довелося звільнити священичий будинок і переїхати до Стрия, де вже мешкала Стефанія Калитовська. У 1912 р. Ольга і Марта Левицькі купили будинок під назвою «Ясна поляна» (тепер вул. Ф. Колесси, 28). Ольга Левицька працювала в «Маслосоюзі». 12.08.1913 стала дружиною правника, випускника Львівського університету Вікентія Микласевича (2.12.1886—25.04.1959). Родина мала дітей: Олександра, Ксеню та Олега. Їхніми хрещеними були відповідно Михайло, Катерина і Марія Грушевські. Родина Грушевських була в тісних стосунках з Микласевичами і, за переказами, виїжджаючи на поч. 1919 р. в еміграцію, зупинялася в «Ясній поляні». Упродовж 1920-х рр. Вікентій Микласевич працював повітовим суддею в Калуші, заснував там філії товариства «Просвіта» і Товариства опіки над інвалідами, а його дружина Ольга — філію «Союзу українок». У 1930 р., коли польська окупаційна влада розпочала на українських землях «пацифікацію», Вікентій Микласевич також зазнав утисків, був звільнений з роботи і переведений до Центральної Польщі, але невдовзі повернувся з родиною до Стрия, щоб відкрити адвокатську канцелярію в Журавно. Його дружина стала секретарем, а через два роки — головою стрийської філії «Союзу українок». Батькові допомагав у Журавно син — Олександр Микласевич (15.10.1918—17.01.1999), який 1936 р. закінчив Стрийську гімназію, вчився на правника, але з приходом 1939 р. «перших совітів» покинув навчання. У 1940 р. був забраний до Червоної армії, а 7.08.1943 р.— заарештований «за розмови». З таборів повернувся 1949 р. до Станіславівської обл. Пізніше пустили до Стрия. З дружиною *Любомирою Кравчук (Микласевич)*; нар. 10.10.1923) мав дітей Зиновія (нар. 25.12.1952), Нестора (19.01.1955—17.05.1994) і Ларису (в зам. Бавикін; нар. 11.07.1956). Ксеня Микласевич (в заміжжі Антипів; нар. 28.07.1921) навчалася у Стрию, а в часи німецької окупації поїхала до Праги вивчати україністику, але закінчити навчання не встигла і при наближенні фронту виїхала до Німеччини, а потім до США. З чоловіком Олексою Антипівим (20.10.1895—19.09.1970) дітей не мала. Тепер мешкає у Воррені. Молодший брат Олександра та Ксені, Олег Микласевич 9.02.1928—19.09.1988), музично здібний і, водночас, хворобливий, у Дрогобичі закінчив музичне училище і лишився там викладачем. Мав дружину Анну (Микла-

севич) (нар. 14.07.1924; уродж. Вербицьку, далеку родичку автора музики українського гімну), дочок Христину (Лопушанську; нар. 14.09.1954); Лідію (Садовську; 26.02.1956).

Еміль Вояковський (бл.1858–1910(?)) закінчив Військову академію у Відні і на 1896 р. служив капітаном у Кракові капітаном 100-го легіону піхоти. Помер 1910 р. у званні полковника, коменданта полку залоги фортеці в Перемишлі. Відомостей про його одруження нема. **Сильвестр Вояковський**-син (14.09.1862–1938) був священиком у с. Богданівка на Тернопільщині (1937 р. відсвяткував 50-річчя своєї священичої діяльності), був одружений з Євгенією (уродж. Білинською (?-?) і мав дітей Ольгу, Галину, Миколу, Володимиру. У Богданівці існує його гробівець. Ольгу Вояковську (Мочульську; 1885–15.03.1967) рідні згадують як освічену (О. Микласевич вважав, що вона навчалась у Сорбонні), дуже скромну, ніжну, делікатну, уважну до всіх — шляхетну, правдиву «пані». Товаришувала з Катериною Грушевською. Її чоловік Михайло Мочульський (5.11.1875–14.02.1940) народився в робітничій родині. Навчався у гімназіях Стрия та Львова, згодом — на юридичному та філологічному факультетах Львівського університету. По закінченні університету мав судову практику, хоч дедалі більше віддавався літературній діяльності. Член НТШ (з 1901), близько знайомий з І. Франком, М. Павликом, В. Гнатюком та іншими громадськими і культурними діячами Галичини. Також був літературознавцем, письменником і перекладачем. Важливе значення для Михайла Мочульського мала поїздка до Києва та Харкова, знайомство з культурними діячами Наддніпрянської України (1912). Наприкінці 1914 р. після вступу російських військ до Галичини царські власті заарештували Михайла Мочульського і заслали до Татарстану, де він перебував до подій 1917 р., продовжував літературну діяльність, співробітничав з часописом «Украинская жизнь». Після повернення з Росії працював нотарем у Городку, Тернополі, Коломиї, а з 1930-х рр.— у Станіславі. Галина Вояковська (Тишовницька; 1887–30.04.1942) бл. 1907 р. вийшла заміж за Якова Тишовницького (1877–1939(?)) — власника великої маєтності в с. Довголука біля Стрия. Мали синів: Романа (18.06.1916–5.12.1988) і Гната (1920–1985). З приходом радянської влади її чоловік був розстріляний. Роман перейшов нелегально до окупованої німцями Польщі, туди ж 1940 р. виїхала Галина, але невдовзі померла у Кракові. Роман з дружиною Дарією Гавриляк (Тишовницькою; нар. 23.08.1916) з Надвірної згодом осів у Рочестері (США). Вояковський Микола (1900–12.05.1972) закінчив львівську теологію, одружився з Анною Левицькою (в заміжжі Вояковська; ?–?), але дітей не мав. Був парохом у м-ку Грималів, займався богослов'ям. У 1944 р. виїхів на захід. У 1946 р. був заступником о. Павла Вергуна — Апостольського візитатора українців-католиків у Німеччині, а після арешту і заслання візитатора о. Микола взяв на себе організацію українського релігійного життя в Західній Німеччині, де було багато переміщених осіб з України. У 1947 р. відвідав і українську громаду в невеличкому містечку Кіслєґґ, де зустрівся з двоюрідною сестрою Людмилою Савицькою. Пізніше переїхав до США, був на парафіях у штаті Нью-Йорк. Останнім його осідком став Бруклін (дільниця м. Нью-Йорк). Похований на українському цвинтарі св. Духа в м. Гептонбург (штат Нью-Йорк).

Володимира Вояковська (1894–14.07.1971) одруженою не була. Працювала вчителькою в Богданівці, а згодом жила з сестрою Ольгою у Станіславі.

Дзюбан Р. Скала-Подільська — місце одруження Михайла Грушевського//Пам'ятки України: історія та культура.— 2003.— Ч. 3.— С. 78–89. Його ж. Львівські адреси Михайла Грушевського//Пам'ятки України: історія та культура.— 2005.— Ч. 1.— С. 122–131; ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 4-а, спр. 3335, арк. 6; там само, спр. 3327, арк. 139.— про одруж. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 287, 943, 1457, 933, 1015; Листи Марії Грушевської до Володимира Дорошенка (1942–1943 рр.)/Вступ, публікація та коментарі Вальо М.//Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.— Львів, 2004.— Випуск 12.— С. 464–94; *Білокінь С.* Грушевська Марія Сильвестрівна//Довідник з історії України. Видання 2-ге.— К., 2001.— С. 187; *Верба І.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.// Український історичний журнал.— 1996.— № 5.— С.133–134; *Дзюбан Р.* Село Підгайчи-ки — батьківщина Марії Грушевської//Пам'ятки України: історія та культура.— 2001.— Ч. 1–2.— С. 58–65; *Його ж.* Як одружувався Михайло Грушевський//Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 416–422; *Матяш І.* Зірка першої величини. Життєпис К. М. Грушевської.— К., 2002.— С.27–33; *Кучеренко М.* Некрополь роду Грушевських //Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— Том 9. Тематичний випуск «Біографічна некрополі-

стика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень».— К., 2002.— С. 242–256; *Його ж.* До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (за родинним листуванням//Архіви України.— 2004.— № 4–6.— С. 157–175; *Панова М., Пантюхова О.* «Ваш люблячий... М. Грушевський» (маловідомі документи з родинного архіву)//Архіви України.— 1996.— № 1–3.— С. 18–29.

ГАЛИЧЕНКО (рік нар. і см. невід.) — чоловік *Грушевської (Суркової-Галиченко) Марії Григорівни* (у 1920-х рр.). За розповідями, був працівником банку в м. Києві, відзначався заможністю і скупістю. Шлюб невдовзі розпався.

Розповіді *Кусенко Л. Ф.* і *Бржевської (Панішевої) Т. В.*

ГАНЗЮК (*ШОСТАКІВСЬКА*) Ганна Іванівна (нар. 4.07.1927, с. Ярешки Андрушівського р-ну Житомирської обл.) — дружина *Шостаківського Віталія Олександровича*. Походить з сім'ї колгоспника, батько загинув на фронті. Закінчила педагогічне уч-ще (1947 р.) та учительський ін-т у м. Бердичеві, Житомирський педагогічний ін-т (1960-і). Вчителювала в селах Василівка, Ярешки, Бровки Андрушівського р-ну Житомирської обл. На пенсії з 1981 р.

Власна розповідь.

ГЕЛЬФАНД (*ГРУШЕВСЬКА, ЛЕВЧУК*) Валерія Львівна (нар. 21.12.1940, м. Київ) — донька *Грушевської (Демидчук, Гельфанд) Тамари Марківни* і *Гельфанда Лева Ароновича*. Закінчила Київський інженерно-будівельний інститут (1968). Працювала в Науково-дослідному інституті будівельного виробництва й Палаці піонерів та школярів. Майстриня вишивки. Член Спілки народних майстрів. На прикладі роду Грушевських береже й поширює кращі надбання з багатої спадщини української народної педагогіки і мистецтва. Автор публікацій: «Суботівські спадки» («Наука і культура. Україна». Щорічник. Випуск 24.— Київ, 1990), «Червоними і чорними нитками» (Київ: Реклама, 1986). З чоловіком *Левчуком М. С.* має дітей Івана (див. *Левчук І. М.*) та Ярославу (див. *Левчук Я. М.*).

З власної розповіді .

ГЕЛЬФАНД Лев Аронович (бл. 1900 – бл. 1959, м. Київ) — чоловік *Грушевської (Демидчук, Гельфанд) Тамари Марківни* (прибл. з 1938 р.). Працював лікарем у київській клініці ім. Стражеска. Канд. мед. наук (1938). У 1941 р. був мобілізований на фронт. Мав медаль «За оборону Сталінграда», дійшов до Німеччини. Після війни шлюб розпався. Мешкав як до війни, так і згодом на вул. Саксаганського, 35 (з батьками і дружиною). Подальша доля невідома.

Розповіді *Остапенко (Коваль) Е. З., Гельфанд (Грушевської, Левчук) В. Л.*

ГЕРАСИМЕНКО (*ГРУШЕВСЬКА*) Тетяна Михайлівна (нар. 1951, с.м.т. Ахтирський Абінського р-ну Краснодарського кр.) — дружина *Грушевського Сергія Васильовича*. Закінчила школу в Ахтирському (1971) і Ростовський машинобудівний технікум. З 1975 р. працює у м. Усинську Пермської обл. інженером-проектувальником.

Матеріали *В. Чумаченка* (м. Краснодар, Росія).

ГЕРГІЛЕВИЧ (*ШОСТАКІВСЬКА*) Марія Іванівна (11.01.1886, с. Городище Сквирського пов.—бл. 1963, с. Бровки Андрушівського р-ну Житомирської обл.) — дружина *Шостаківського Олександра Митрофановича*. Походила з багатодітної селянської родини. Не пізн. 1906 р. вийшла заміж, мала численну родину.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 140, арк. 58 зв.–59; Розповідь *Шостаківського Вік. О.*

ГЕРГІЛЕВИЧ Михайло Іванович ((?)—бл. 1966, с. Бровки Андрушівського р-ну Житомирської обл.). Чоловік *Шостаківської (Гергілевич) Ніни Олександрівни*. Працював у Бровках ковалем.

Розповідь *Шостаківського Вік. О.*

ГОЛОВЧАНСЬКА Євгенія Олександрівна (нар. 24.12.1986, м. Київ) — донька *Коваль (Головчанської) Олександри Дмитрівни* і *Головчанського Олександра Миколайовича*. Закінчила Технічний ліцей Дніпровського району м. Києва, музичну школу по класу фортепіано. Нині студентка Київського національного університету технологій та дизайну (ф-т технологій легкої промисло-

вості; спеціальність — конструктор-технолог швейних виробів). Захоплюється моделюванням одягу, художньою вишивкою, малюванням.

Власна розповідь.

ГОЛОВЧАНСЬКИЙ Олександр Миколайович (нар. 6.08.1962, м. Київ) — чоловік *Коваль (Головчанської) Олександри Дмитрівни*. Закінчив з відзнакою Київський медичний інститут ім. О. Богомольця (нині — Національний медичний університет) у 1985 році, к. мед. н. з 2000 р. Асистент кафедри неврології та реабілітаційної медицини Національного медичного університету. Практикує і викладає класичну гомеопатію, акупунктуру, Чжунь Юань Цигун, краніо-сакральну терапію. Має друковані праці за фахом.

Власна розповідь.

ГОРБУНОВА (*ГРУШЕВСЬКА*) Олена Костянтинівна (нар. 15.03.1972, Україна) — дружина *Грушевського Володимира Васильовича*. Мешкає в. м. Покачі Ханти-Мансійського АО Тюменської обл. Вихователька в дитячому садку.

Матеріали *В. Чумаченка* (м. Краснодар, Росія).

ГРОДЗИНСЬКА Варвара Олексіївна (бл. 1872, с. Зікрачі Київського пов. (?)—після 1917) — дочка *Гродзинського Олексія Львовича* і *Гродзинської Марії Тарасівни*. Вперше виявлена 8-річною у клір. відомості м-ка Погребище Бердичівського пов. 1880 р. На 1915 р. закінчила Київське духовне училище й мешкала при батькові. На 1917 р. була самотньою. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 17, арк. 443 зв.; спр. 1192, арк. 773 зв.—774.

ГРОДЗИНСЬКА Катерина Олексіївна (після 1880, м-ко Погребище Бердичівського пов.—після 1917) — дочка *Гродзинського Олексія Львовича* і *Гродзинської Марії Тарасівни*. На 1915 р. була вже вдовою й мешкала з трьома синами при батькові. Остання відома згадка — у клір. відомості м-ка Обухів Київського пов. 1917 р. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1192, арк. 773 зв.—774.

ГРОДЗИНСЬКА Мар'яна Львівна (бл. 1850, с. Боровиця—між 1851 і 1863, с. Боровиця Чигиринського пов. (?) — дочка *Грушевської (Гродзинської) Ганни Львівни* і *Гродзинського Лева Ілліча*. Виявлена 1-річною у боровицькій клір. відомості 1851 р. На 1863 р. вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3806-а, арк. 26 зв.; спр. 3815, арк. 44 зв.

***ГРОДЗИНСЬКА* Марія Тарасівна** (бл. 1825—між 1880 і 1915) — дружина *Гродзинського Олексія Львовича*. Відома з кліров. відомості с. Погребище Бердичівського пов. 1880 р. На 1915 р. вже була покійною.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 17, арк. 443 зв.; спр. 1192, арк. 773 зв.—774.

ГРОДЗИНСЬКА Олена Олексіївна (бл. 1879, м-ко Погребище Бердичівського пов.—до 1915 (?)) — дочка *Олексія Львовича* і *Марії Тарасівни Гродзинських*. На 1915 р. вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 17, арк. 443 зв.; спр. 1192, арк. 773 зв.—774.

ГРОДЗИНСЬКА Ольга Олексіївна (бл. 1878, м-ко Погребище Бердичівського пов.—після 1917) — дочка *Гродзинського Олексія Львовича* і *Гродзинської Марії Тарасівни*. На 1915 р. вже була вдовою з двома дітьми. Остання відома згадка — у клір. відомості м-ка Обухів Київського пов. 1917 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 17, арк. 443 зв.; спр. 1192, арк. 773 зв.—774.

ГРОДЗИНСЬКИЙ Василь Львович (бл. 1842, с. Боровиця Чигиринського пов.—після 1871) — син *Грушевської (Гродзинської) Ганни Львівни* і *Гродзинського Лева Ілліча*. Виявлений 9-річним у боровицькій клір. відомості 1851 р., коли навчався в місцевій ЦПШ. У 1863 р. звільнився з вищого відділення Черкаського духовного повітового училища. Вчителював у ЦПШ с. Рацеве (1866–1867) і с. Боровиця (1868–1869) Чигиринського пов. У 1869 р. призначений дяком у Боровицю до церкви Різдва Богородиці на місце батька. Незабаром після 1871 р. залишив село. Був неодруженим. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3806-а, арк. 26 зв.; спр. 3815, арк. 44 зв.; спр. 3887, арк. 3 зв.

ГРОДЗИНСЬКИЙ Віктор Олексійович (бл. 1875, с. Зікрачі Київського пов. (?)—після 1917) — син *Гродзинського Олексія Львовича* і *Гродзинської Марії Тарасівни*. У 1915 р. був мировим суддею. Остання відома згадка — у кліровій відомості м-ка Обухів Київського пов. 1917 р. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 17, арк. 443 зв.; спр. 1192, арк. 773 зв.—774.

ГРОДЗИНСЬКИЙ Іван Львович (бл. 1859, с. Боровиця Чигиринського пов.—(?)) — син *Грушевської (Гродзинської) Ганни Львівни* і *Гродзинського Лева Ілліча*. Виявлений 4-річним у боровицькій клір. відомості 1863 р. На 1871 р. навчався в Києво-Софійському училищі. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3815, арк. 44 зв.; спр. 3887, арк. 3 зв.

ГРОДЗИНСЬКИЙ Іван Львович (бл. 1844, с. Боровиця Чигиринського пов.—(?)) — син *Грушевської (Гродзинської) Ганни Львівни* і *Гродзинського Лева Ілліча*. Виявлений 7-річним у боровицькій клір. відомості 1851 р., коли навчався в місцевій ЦПШ. У 1863 і 1868 рр. згадувався як студент КДС. 11.11.1868 одружився (див. *Татарова (Гродзинська) П. В.*). Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3806-а, арк. 26 зв.; спр. 3815, арк. 44 зв.

ГРОДЗИНСЬКИЙ Лев Ілліч (бл. 1815—після 1871, с. Боровиця Чигиринського пов. (?) — чоловік *Грушевської (Гродзинської) Ганни Львівни*. Служив дзвонарем (1833—1837) і паламарем (1837—1840) Києво-Софійського собору; дяком церкви Різдва Богородиці в с. Боровиці (1840—1869). Бл. 1841 р. одружився. У 1869 р. звільнений за штат на користь сина — *Гродзинського В. Л.*

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3806-а, арк. 26 зв.; спр. 3815, арк. 44 зв.; спр. 3887, арк. 3 зв.

ГРОДЗИНСЬКИЙ Михайло Олексійович (бл. 1870, с. Курилівка Канівського пов.—після 1917) — син *Гродзинського Олексія Львовича* і *Гродзинської Марії Тарасівни*. Вперше виявлений 10-річним у клір. відомості м-ко Погребище Бердичівського пов. 1880 р. На 1915 р. був членом окружного суду. Остання відома згадка — у клір. відомості м-ка Обухів Київського пов. 1917 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 17, арк. 443 зв.; спр. 1192, арк. 773 зв.—774.

ГРОДЗИНСЬКИЙ Олександр Львович (1863, с. Боровиця Чигиринського пов.—1937) — син *Грушевської (Гродзинської) Ганни Львівни* і *Гродзинського Лева Ілліча*. На 1871 р. навчався в ЦПШ с. Боровиці. У 1888—1935 служив священиком у Фастові. За звинуваченням у контрреволюційній діяльності 4.09.1937 був заарештований, а 13.11,1937 — засуджений до розстрілу. Син — Гродзинський Олександр Олександрович — мешкав на 1956 р. у м. Київ, вул. Чкалова, 71, пом. 6.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3815, арк. 44 зв.; спр. 3887, арк. 3 зв.; Матеріали з архіву С. Білоконя.

ГРОДЗИНСЬКИЙ Олексій Львович (5.10.1846, с. Боровиця Чигиринського пов.—після 1917) — син *Грушевської (Гродзинської) Ганни Львівни* і *Гродзинського Лева Ілліча*. У 1869 р. закінчив КДС. Служив священиком у с. Курилівка Канівського пов. (1869—1872), с. Зікрачі Київського пов. (1872—1875), Києво-Подільській Введенській церкві (1875—1877), м-ку Погребище (1877—1913), Воскресенській церкві м-ка Обухова Київського пов. (з 1913). Проводив значну громадську роботу, зокрема був членом попечительства за народну тверезість, членом санітарної комісії тощо. З дружиною Марією Тарасівною (див. *Гродзинська М. Т.*) мав дітей Михайла, Віктора, Варвару, Катерину, Ольгу, Олену (див. *Гродзинський М. О., Гродзинський В. О., Гродзинська В. О. Гродзинська К. О., Гродзинська О. О., Гродзинська О. О.*). На 1915 р. був удівцем. Клірова відомість 1917 р. Олексія Львовича вже не згадує, ймовірно, він переїхав до когось з дітей.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3806-а, арк. 26 зв.; спр. 3815, арк. 44 зв.

ГРУША Семен (Симеон) (бл. 1770, с. Худоліївка Чигиринського пов. (?) — після 1798) — ймовірно, онук *Грушевського (Груші, Грушки) Данила*. Міг бути сином *Грушевського (Груші) Петра Даниловича*. Згадується в іменній відомості с. Ясківців Чигиринського пов. 1798 р. у віці 28 років як паламар місцевої Преображенської церкви. При тій же церкві дяком служив 20-річний *Грушевський (Груша) Д. П.*, що дає підстави вважати їх братами. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 14, арк. 46 зв., 54 зв.

ГРУШЕВСЬКА (*АНДРЮЩЕНКО*) Ірина Всеволодівна (нар. 1958 р., м. Москва) — дочка *Грушевського Всеволода Макаровича* і *Корольової (Грушевської) Ніни Олександрівни*. Мешкає в Москві. Вихователька в дитячому садку. З чоловіком *Андрющенком І. Б.* (розлуч.) має сина Олександра (див. *Андрющенко О. І.*).

Розповідь *Грушевського В. М.*

ГРУШЕВСЬКА (*БАБИЧ*) Євдокія Іванівна (бл. 1908, с. Худоліївка Чигиринського пов.—(?)) — дочка *Грушевського Івана Федоровича* і *Грушевської Ярини*. Стала дружиною *Бабича І. Ф.* і мала з ним дочку Зінаїду (див. *Бабич З. І.*). Невдовзі після шлюбу виїхала з родиною до Росії. Подальша доля невідома.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ГРУШЕВСЬКА (*БІЛОНОЖКО*) Оляна Тодосівна (1939, с. Худоліївка Чигиринського пов.—1997, Худоліївка) — дочка *Грушевського Федосія (Тодося) Федоровича* і *Грушевської Єфросинії Іванівни*. У Худоліївці мешкала в центрі села на «кутку Грушівських». Після закінчення 7 класів здобула середню освіту у вечірній школі. Працювала в селі. З чоловіком *Білоножком М. А.* мала синів Івана та Володимира (див. *Білоножко І. М., Білоножко В. М.*).

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

***ГРУШЕВСЬКА (БОГДАНО́ВИЧ)* Марія Олександрівна** (бл. 1841—після 1913, с. Пирогів Київського пов.(?)) — дружина *Грушевського Івана Федоровича* (1836—1865), з яким мала дітей Євдокію та Григорія (див. *Грушевська Є. І.* та *Грушевський Г. І.* (1865—бл. 1933)). Після смерті чоловіка вдруге вийшла заміж 26.01.1866 за *Богдановича С. Г.* і ще мала дітей Олександру, Степана і Федора (див. *Богданович О. С., Богданович С. С.* і *Богданович Ф. С.*). З родиною мешкала в Пирогові (остання відома згадка — у пирогівській клір. відомості 1913 р.).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 926, арк. 118—119 зв; оп. 1011, спр. 1190, арк. 460 зв.—461; спр. 1214, арк. 23 зв.—24; спр. 1190, арк. 460 зв.—461; оп. 1012, спр. 3673, арк. 423 зв.—424.

ГРУШЕВСЬКА (*ГРОДЗИНСЬКА*) Ганна Львівна (бл. 1822, с. Шабельники Чигиринського пов.—між 1863 і 1871, с. Боровиця Чигиринського пов.) — дочка *Грушевського Лева Васильовича* і *Грушевської Пелагеї Олександрівни*. Вперше відома 8-річною з клір. відомості с. Шабельник 1830 р. Бл. 1841 р. стала дружиною *Гродзинського Л. І.*— дяка с. Боровиці. Мала з ним дітей Василя, Івана, Олексія, Мар'яну, Івана, Олександра (див. *Гродзинський В. Л., Гродзинський І. Л., Гродзинський О. Л., Гродзинська М. Л., Гродзинський І. Л., Гродзинський О. Л.*).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 278, арк. 23 зв.—24; оп. 1011, спр. 3798, арк. 19 зв.; спр. 3815, арк. 44 зв.

ГРУШЕВСЬКА (*ШАПАРЕНКО*) Мотрона Кирилівна (бл. 1849, с. Худоліївка Чигиринського пов.—не ран. 1867, м-ко Медведівка(?)Чигиринського пов.) — донька *Грушевського (Груші) Кирила Івановича* і *Грушевської Марії Григорівни*. 30.01.1867 вийшла заміж за медведівського селянина *Шапаренка А. Г.* (записана при вінчанні як Грушенко) і ймовірно переїхала до м-ка Медведівки.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 797, спр. 41, арк. 101 зв.-102; оп. 1012, спр. 2598, арк. 1519 зв.—1520.

ГРУШЕВСЬКА Євдокія Петрівна (1.03.1793, с. Худоліївка Чигиринського пов.—після 1850, с. Худоліївка(?))— дочка *Грушевського (Груші) Петра Даниловича* і *Грушевської Любові Якимівни*. Худоліївська клірова відомість 1830 р. повідомляла, що Євдокія «самокрытка, живет здесь при родственниках и находится иногда во услужениях и тем питается». Інколи була записана, як «Грушівна». Остання відома згадка — у спов. розпису 1850 р. Мала дітей Устинію, Трохима, Євфимію (див. *Грушевська У., Грушевський Т., Грушевська Є.*).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 278, арк. 75 зв.; оп. 1014, спр. 130, арк. 141 зв.; оп. 1015, спр. 480, арк. 287; спр. 799, арк. 608 зв.; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 27.

ГРУШЕВСЬКА (*ГУКОВИЧ*) Євдокія Федорівна (5.08.1867, с. Худоліївка Чигиринського пов.—бл. 1966, м. Черкаси) — дочка *Грушевського Федора Івановича* і *Дишкант (Грушевської) Мар'яни Йосипівни*. У 1879 р. втратила батька. Не пізн. 1887 р. стала дружиною псаломника

с. Івківців Чигиринського пов. *Гуковича С. К.*, з яким мала дітей Володимира (див. *Гукович В. С.*) та Олександра (див. *Гукович О. С.*). Бл. 1912 р. овдовіла. На 1917 р. була проскурницею в с. Трушівцях Чигиринського пов. Пізніше переїхала до м. Черкас, мешкала з родиною сина Володимира.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1148, арк. 39–44 зв.; оп. 1010, спр. 203, арк. 13 зв.; оп. 1011, спр. 3590, арк. 89–90; оп. 1012, спр. 3789, арк. 1505 зв.–1506; Розповіді *Гуковича О. С.* і *Гукович В. О., Пашути (Караджі) Н. Л.*

ГРУШЕВСЬКА (*ГУЛАК*) Мотрона Авраміївна (бл. 1852, м-ко Крилів Чигиринського пов.– не ран. 1890) — дочка *Грушевського Аврамія Денисовича* і *Грушевської Марії Максимівни*. Вперше виявлена 4-річною в сповідальному розпису м-ка Крилів 1856 р. У крилівських клірових відомостях 1887 і 1890 рр. вже згадується як дружина *Гулака І. В.* Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 989, арк. 44 зв.-45; оп. 1010, спр. 203, арк. 59 зв.; оп. 1015, спр. 905, арк. 819.

ГРУШЕВСЬКА (*ДЕМИДЧУК, ГЕЛЬФАНД*) Тамара Марківна (1(14).05.1905, с. Суботів Чигиринського пов.–26.03.1992, Київ) — донька *Грушевського Марка Федоровича* та *Ілліч (Грушевської) Марії Іванівни*. Навчалась у Черкаській жіночій гімназії, а після переїзду родини до м. Києва (1918) — у Другій українській гімназії (закінчила 5 класів з 8-ми). Згодом вступила до Інституту цукрової промисловості, але через духовне походження була виключена. Ймовірно, в інституті познайомилася з *Демидчуком Л. М.*, з яким одружилася бл. 1927 р., мала дочку Ірму (див. *Демидчук (Удіна) І. Л.*). Бл. 1932–1934 рр. мешкала з родиною в *Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) Г. С.* на вул. Паньківській, 9 (кв. 4). Після того як чоловіка було репресовано, Тамара Марківна бл. 1938 р. одружилася з *Гельфандом Л. А.*, мала з ним доньку Валерію (див. *Гельфанд (Грушевська, Левчук) В. Л.*). У 1938–1941 рр. подружжя мешкало на вул. Саксаганського, 35. У 1941 р. чоловіка забрали до війська, а Тамара Марківна виїхала з дітьми в евакуацію на Поволжя (зокр. до м. Саратов). Після війни шлюб з Гельфандом розпався, мешкала на вул. Жилянській, Киянівському пров. 6, на вул. Клименка 40. Працювала, зокрема, бібліотекарем у Державній медичній бібліотеці УРСР (1944–1951) та в Київській художній середній школі (1952), керівником гуртка художньої вишивки (мистецтво вишивки успадкувала від матері) й методистом художнього крою та шиття в Київському палаці піонерів і школярів (1953–1974). Організовувала республіканські художні виставки. Єдиною з дітей Марка і Марії Грушевських дожила до відновлення вистражданої ними незалежності України, стала автором спогадів (опубліковані посмертно). У 1992 р. розповідала науковцям ІММГ про свою родину. Підпохована на Лук'янівському кладовищі до матері.

ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1009, спр. 1131, арк. 12; оп. 1011, спр. 3845, арк. 51 зв.; спр. 964, арк. 438 зв.–439; Трудова книжка Грушевської Т. М.; Власна розповідь; Розповіді *Гельфанд (Грушевської, Левчук) В. Л., Остапенко (Коваль) Е. З., Грушевської А. А.*; Маленька «сага» про рід Грушевських. (Спогади Тамари Марківни Грушевської)//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 80–87.

ГРУШЕВСЬКА (*ДУБРОВСЬКА*) Галина Макарівна (6(19).08.1907, с. Олександрівка Липовецького пов.—23.11.1992, м. Москва) — дочка *Грушевського Макара Федоровича* і *Грушевської Ірини Артемівни*. Закінч. Бердичівський педагогічний інститут і надалі працювала вчителькою початкових класів. З 1931 р. мешкала в м. Києві, з чоловіком *Дубровським І. Р.* мала дітей Леоніда, Володимира і Всеволода (див. *Дубровський Л. І., Дубровський Всев. І., Дубровський Вол. І.*), з яких вижив один Всеволод. Після смерті чоловіка й матері переїхала 1985 р. до м. Москви.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1929, арк. 4 зв.–5; Власна розповідь.

ГРУШЕВСЬКА (*ЗУБКО*) Мотрона Іванівна (бл. 1899, с. Худоліївка Чигиринського пов.–бл. 1956, Росія) — дочка *Грушевського Івана Федоровича* і *Грушевської Ярини*. Була неписьменною. 23.01.1919 обвінчалася з 20-річним худоліївським селянином *Зубком М. П.*, з яким мала сина Григорія (див. *Зубко Г. М.*). Невдовзі родина виїхала до Росії.

ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 43, арк. 88–88 зв.; Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ГРУШЕВСЬКА (*КОВАЛЕВСЬКА*) Марія Федорівна (11.08.1842, с. Лісники Київського пов.–не ран. 1902, м. Київ(?)) — донька *Грушевського Федора Васильовича* і *Ботвиновської (Грушевської) Марії Кирилівни*. Втративши в 1851 р. батька, залишалась під опікою матері та інших родичів. 13.11.1861 вийшла заміж за священика *Ковалевського І. К.* й оселилася з ним у

с. Велика Бугаївка Київського пов. Мала дітей: Євгенію, Лева, Миколу, Олену, Олександру, Костянтина і Зінаїду (див. *Ковалевська (Ящуровська) Є. І., Ковалевський Л. І., Ковалевський М. І., Ковалевсь-ка О. І., Ковалевська (Лаврентьєва) О. І., Ковалевський К. І., Ковалевська З. І.*). 1897 р. сім'я з невідомих причин переїхала до с. Лісників, а не пізніше 1898 р.— до м. Києва, де Ковалевські вже раніше мали 2-поверховий будинок по вул. Тарасівській, 32 (№ 34 ?). До кінця життя підтримувала стосунки з родиною брата — Сергія Грушевського. Коли Михайло Грушевський приїхав 1886 р. на навчання до Києва, він налагодив стосунки зріднею, у т. ч. з Ковалевськими, гостював у них. Про одне з таких відвідань Михайло зазначив 26.09.1890 у щоденнику: «Ввечері був я [у] М[арії] Фед[орівни]». Листом від 10.06.1900 Марія Ковалевська повідомила брата про смерть чоловіка. 3.03.1902 вона одержала заповідану їй Сергієм Федоровичем частку майна (1000 крб.). Остання відома згадка датується 24.05.1902, коли Глафіра Грушевська повідомляла в листі Михайлові: «А вчера были на именинах у Ковалевской. У нее [дома были] дочка Елена и сын Константин. [...] Они собираются на дачу ехать в Боярку — две дочки Леля и Саша с маленькой девочкой, а Мария Федоровна поедет к дочке Зине, которая ее приглашала».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1177, арк. 216 зв.; спр. 1370, арк. 94 зв.—95; спр. 2510, арк. 271 зв; ф. 1235, оп. 1, спр. 276, арк. 78 зв.; спр. 277, арк. 223 зв.; спр. 876; *Грушевський М.* С. Щоденник (1888—1894 рр.).— К., 1997.— С. 65.

ГРУШЕВСЬКА (*КОМАШКА*) Марія Петрівна (1.04.1798, с. Худоліївка Чигиринського пов.— не ран. 1821) — дочка *Грушевського (Груші) Петра Даниловича* і *Грушевської Любові Якимівни*. 1.05.1821 стала дружиною *Комашки І. С.* Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1012, спр. 1132, арк. 132 зв.; спр. 1493, арк. 375; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр.9, арк. 1; спр. 11, арк. 9.

ГРУШЕВСЬКА (*КОПАЙГОРЕНКО*) Мотрона Василівна (бл. 1778, с. Худоліївка Чигиринського пов.—не ран. 1797) — дочка *Грушевського (Груші) Василя Даниловича* і *Грушевської Меланії Михайлівни*. Відома з худоліївської метричної книги 1797 р. у зв'язку з одруженням з «молодиком» *Копайгоренком П.*, мешканцем Худоліївки. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1098, арк. 107 зв.

ГРУШЕВСЬКА (*КОШИЦЬ*) Феодосія Юхимівна (бл. 1847, с. Гадомці Бердичівського пов.— між 1906 і 1909, Гадомці(?)) — донька *Грушевського Юхима Федоровича* і *Грушевської Ганни Петрівни*. Виявлена 3-річною у клір. відомості с. Гадомці 1850 р. Не пізн. 1867 р. стала дружиною *Кошиця Я. П.*, з яким мала дітей Марію, Віру, Якова, Ганну, Олександру, Івана, Івана (див. *Кошиць (Котляревська) М. Я., Кошиць В. Я., Кошиць Я. Я., Кошиць Г. Я., Кошиць О. Я., Кошиць І. Я. (бл. 1886—після 1906), Кошиць І. Я. (бл. 1894—після 1909)*. 14.01.1906 одержала через *Грушевського М. С.* заповідану частину спадщини *Грушевського С. Ф.* (200 крб.). Була неписьменною.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3, арк. 126 зв.—127; спр. 15, арк. 106 зв.; спр. 16, арк. 109 зв.; спр. 17, арк. 71 зв.; спр. 35, арк. 61 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 294, арк. 1—6; спр. 879, арк. 71.

ГРУШЕВСЬКА (*КУСЕНКО*) Наталія Григорівна (21.08.1899, м. Київ—21.09.1991, м. Київ) — дочка *Грушевського Григорія Івановича* та *Денисової (Грушевської) Анастасії Калениківни*, хрещениця Михайла Грушевського. Багаторазово згадується в листах батька до Михайла Сергійовича. Навчалась у гімназії м-ка Златопіль Чигиринського пов., де оселилась родина. За родинними переказами, бл. 1917—1918 рр. Михайло Грушевський забрав її до Києва під свою опіку і влаштував на роботу. Ймовірно, на поч. 1920-х рр. мешкала в Севастополі, де допомагала старшій сестрі Марії. За розповідями нащадків, стала дружиною «грека-мільйонера» (його прізвище й ім'я не встановлено), проте, не бажаючи розлучатися з сестрою, відмовилась виїжджати з ним за кордон. Залишилася зі своєю малолітньою дитиною — донькою Оленою (нар. і пом. бл. 1920—1922 рр.). У 1-й половині або середині 1920-х рр. переїхала з сестрою до м. Києва. Про цей переїзд засвідчує і недатований лист Григорія Івановича до *Грушевського О. С.* (зі Златополя до Києва). У Києві оселилась на 1-му поверсі 2-поверхового «будинку Орлових» на Бехтерівському пров., 8. Продавала

речі в «Торгсині», щоб допомогти сестрі. Від іншого шлюбу пізніше мала доньку Людмилу (див. *Кусенко Л. Ф.*). Бл. 1933 р. одружилася з *Кусенком Ф. І.*

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, ч. 2, арк. 127–128; спр. 1293, арк. 9–10; Д А м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2849, арк. 1–19; Розповіді *Кусенко Л. Ф.* і *Бржевської (Панішевої) Т. В.*

ГРУШЕВСЬКА (*КУТЄПОВА, ШТЕНЦЕЛЬ*) Ірина Григорівна (11(23).09.1899, с. Мордва Чигиринського пов.–3.09.1989 (1990(?)), м. Берлін (НДР)) — дочка *Грушевського Григорія Миколайовича* і *Ранцової (Грушевської) Ольги Володимирівни*. Бл. 1916 р. стала дружиною *Кутєпова Р. В.* й оселилася в м. Києві. Разом з чоловіком мешкала у м. Полтаві (1920–1925), м. Луганську (1925–1930), м. Краснодарі (з 1930). За спогадами нащадків, у 1933 р. після арешту чоловіка, щоб уникнути репресій і голоду, розлучилася з Родіоном Васильовичем та одружилася з німецьким інженером *Штенцелем А. К.* 22.04.1941 виїхала з ним до Німеччини, а під час німецької окупації у 1942(?) р. вивезла до Німеччини стару матір — Ольгу Володимирівну. У повоєнні часи подружжя оселилося в м. Берліні (алея Карла Маркса, 131). Дітей не мала.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3845, арк. 281 зв.; спр. 3849, арк. 495 зв.–496; спр. 4066, арк. 90; ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 3, спр. 823, арк. 1–2; Матеріали В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія).

ГРУШЕВСЬКА (*ЛІЩЕНКО*) Олена Іванівна (бл. 1905, с. Худоліївка Чигиринського пов.– бл. 1987, с. Худоліївка) — дочка *Грушевського Івана Федоровича* і *Грушевської Ярини*. Одружилася з *Ліщенком П. Т.*, з яким мала дітей: Григорія, Ганну, Дем'яна, Івана та Зінаїду (див. *Ліщенко Гр. П., Ліщенко Г. П., Ліщенко Д. П., Ліщенко І. П., Ліщенко (Поташова) З. П.*).

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ГРУШЕВСЬКА (*МОЇЗОЛЕВСЬКА*) Анастасія Федорівна (17.10.1832, с. Цвітна Чигиринського пов.–бл. 1887) — дочка *Грушевського Федора Васильовича* і *Ботвиновської (Грушевської) Марії Кирилівни*. Виросла в с. Лісниках, де 1854 р. вийшла заміж за нового священика *Моїзолевського (Монзолевського) Я. С.* Мала з ним троє дітей: Якова, Марію, Наталію (див. *Моїзолевський Я. Я., Моїзолевська М. Я., Моїзолевська (Бурова) Н. Я.*). Остання відома згадка — у кліровій відомості церкви Благовіщення м-ка Рожів 1883 р. Померла не пізніше 1887 р., про що видно з листів Глафіри Грушевської синові Михайлові: «Получено письмо от [Марии Федоровны] Ковалевской. Она жалуется на свое горе, что [...] сестра Настасия умерла» (12.04.1887). У заповіті брата — *Грушевського С. Ф.* (1892) згадується серед покійних.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1207, арк. 46 зв.–47; спр. 2182, арк. 238 зв.–239; оп. 1012, спр. 1702, арк. 282зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв; спр. 278, арк. 26, ч. 2, арк. 17; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 125.

ГРУШЕВСЬКА (*ПАШКІВСЬКА*) Марина Федорівна (18.07.1823, м. Чигирин–між 1868 і 1892) — дочка *Грушевського Федора Васильовича* і *Ботвиновської (Грушевської) Марії Кирилівни*. З батьками мешкала на Чигиринщині та в с. Лісниках Київського пов. (з 1836). Бл. 1844 р. стала дружиною пирогівського дяка *Пашківського П. І.* Мешкала з ним у с. Пирогів (1843–1845) та с. Юрівка (1845–1846) Київського пов., с. Парипси Сквирського пов. (1846–1858), с. Велика Снітинка Васильківського пов. (1858–1868). Подальші місцеперебування і доля невідомі. До 1868 р. мала дітей: Гликерію, Антонія, Євфимія, Івана, Макарія, Параскеву і Дарію (див. *Пашківська Г. П., Пашківський А. П., Пашківський Є. П., Пашківський І. П., Пашківський М. П., Пашківська П. П., Пашківська Д. П.*). Про зв'язки з родиною брата — Сергія Федоровича — відомостей у родинному листуванні Грушевських не виявлено. У його заповіті (1892) Марина Федорівна згадується вже серед покійних.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2505, арк. 119 зв.; оп. 1012, спр. 1522, арк.; ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв.; спр. 879, арк. 56; спр. 365, арк. 136 зв.–137 зв.; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 123.

ГРУШЕВСЬКА (*ПЕРЕВІЗНИК*) Текля Іванівна (24.09.1812, с. Худоліївка Чигиринського пов.—після 1850, с. Худоліївка (?)) — дочка *Грушевського Івана Петровича* і *Чухало (Грушевської) Агрипини Семенівни*. 12.11.1833 обвінчалася з *Перевізником Д. Л.* Сповід. розпис 1850 р.

застає Теклю Іванівну рекруткою з однорічною донькою — Перевізник Марією Дмитрівною (бл.1849–(?)). Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1361, арк. 157 зв.; оп. 1015, спр. 480, арк. 287; спр. 526, арк. 318 зв.

ГРУШЕВСЬКА (*ПЕТРАШОВА*) Ольга Василівна (нар. 22.12. 1957, с.м.т. Ахтирський Абінського р-ну Краснодарського кр.) — дочка *Грушевского Василя Сергійовича* і *Півень (Грушевської) Зінаїди Василівни*. З 1988 р. працює у м. Покачі Ханти-Мансійського АО Тюменської обл. (УТТ «Нєфтєгаз»). З чоловіком *Петрашовим О. М.* має сина Михайла (див. *Петрашов М. О.*).

Матеріали В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія).

ГРУШЕВСЬКА (*ПОЛУДНЕНКО, РАЄВСЬКА*) Варвара Авраміївна (бл. 1882, м-ко Крилів Чигиринського пов.–1976, м. Київ) — дочка *Грушевського Аврамія Денисовича* і *Лінчевської (Грушевської) Олени Гаврилівни*. Вперше виявлена 5-річною у кліровій відомості церкви Миколая м-ка Крилів 1887 р. На 1909 р. вже мешкала в м. Києві й була дружиною *Полудненка В. К.*, з яким мала сина Георгія (див. *Полудненко Г. В.*). Пізніше її чоловіком був *Раєвський N. N.*

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 203, арк. 59 зв.; оп. 1011, спр. 3848, арк. 94 зв.; Розповіді *Крещанівської (Полудненко) О. П.* і *Грушевського Ю. О.*

ГРУШЕВСЬКА (*ПОПЕЛЬНИЦЬКА*) Єфросинія Авраміївна (бл. 1847, м-ко Крилів Чигиринського пов.–після 1909) — донька *Грушевського Аврамія Денисовича* і *Грушевської Марії Максимівни*. Вперше виявлена 3-річною в ревізькій казці м-ка Крилів 1850 р. У 1887 р. вже згадується як дружина *Попельницького П. В.*

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 797, спр. 41, арк. 20 зв.-21; оп. 1009, спр. 989, арк. 44 зв.-45; оп. 1010, спр. 203, арк. 59 зв.

ГРУШЕВСЬКА (*ПОПІЛЬНИЦЬКА*) Марфа Львівна (бл. 1826, с. Шабельники Чигиринського пов.–після 1851) — дочка *Грушевського Лева Васильовича* і *Грушевської Пелагеї Олександрівни*. Вперше виявлена 4-річною з клір. відомості с. Шабельник 1830 р., де і пройшло її дитинство. Згодом стала дружиною *Попільницького В. К.*, з яким оселилася в с. Колонтаєве Олександрівського пов. Херсонської губ. Остання відома згадка відноситься до 1851 р. у зв'язку з народженням сина Антона (див. *Попільницький А. В.*).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 278, арк. 23 зв.–24; оп. 1011, спр. 3798, арк. 19 зв.; оп. 1012, спр. 2724, арк. 402 зв.–403.

ГРУШЕВСЬКА (*СТАСЕНКО*) Євдокія Василівна (бл. 1780, с. Худоліївка Чигиринського пов.–19.11.1839, с. Лісники Київського пов.) — дочка *Грушевського (Груші) Василя Даниловича* і *Грушевської Меланії Михайлівни*. За найдавнішою відомою згадкою (в худоліївському сповідному розпису 1794 р.) вже мала на той час 14 років. На 1807 р. ще мешкала в родині. Була дружиною казенного селянина *Стасенка N. N.*, а згодом, ймовірно, овдовівши, переїхала до свого брата *Грушевського Ф. В.* до с. Лісників під Києвом. Таке уявлення постає з запису в лісницькій метричній книзі за 19.11.1839 про її смерть: «Проживающая у местного священника Феодора Грушевского родная сестра Чигиринского староства казенная крестьянка Евдокия Васильева по мужу Стасенкова».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1909, арк. 608 зв.; оп. 1015, спр. 184-а, арк. 376 зв.; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.

ГРУШЕВСЬКА (*СУПРУН*) Антоніна Іванівна (бл. 1912, с. Худоліївка Чигиринського пов.–(?)) — дочка *Грушевського Івана Федоровича* і *Грушевської Ярини*. З *Супруном П.*, мала дітей: Ніну, Тамару і Володимира (див. *Супрун Н. П., Супрун Т. П., Супрун В. П.*). Бл. 1960 р. з родиною переїхала до м. Сміли.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ГРУШЕВСЬКА (*СУРКОВА-ГАЛИЧЕНКО*) Марія Григорівна (30.08.1892, с. Стремигород Радомишльського пов.–1963, м. Київ) — дочка *Грушевського Григорія Івановича* та *Денисової (Грушевської) Анастасії Калениківни*, хрещениця Михайла Грушевського. Відомості про неї знаходимо як у численних листах її батька, так і в її власних, адресованих Михайлові Грушевському.

Закінчила Златопільську гімназію з золотою медаллю. Далі освіту здобувала в м. Петербурзі, через що зверталася до Михайла Грушевського з проханням дати гроші на навчання (за спогадами нащадків, прохання було задоволено) на дворічні «курси нових мов» — можливо, йшлося про Бестужевські вищі жіночі курси. Володіла французькою, німецькою та англійською мовами. Бл. 1916 р. одружилася з *Сурковим С. С.*, мешкала з ним у м. Севастополі, мала трьох дітей (див. *Сурков М. С., Суркова (Берковська) І. С.* і *Суркова (Бржевська) Є. С.*). Після смерті чоловіка (бл. 1920 р.) дуже бідувала. Нащадки згадують, що їй на допомогу переїхала до Севастополя сестра Наталія. До того періоду відноситься лист її батька — Григорія Івановича — до Михайлового брата *Грушевського О. С.*: «У мене є дві дочки — Маруся й Таля; вони живуть в Севастополі і збираються переїхати до Києва.» У сер. 1920-х рр. переїхала з матір'ю і дітьми до м. Києва (мешкали в особняку на Діонісіївському (Бехтерівському) пров.), де одружилася знову (див. *Галиченко N. N.*), працювала до 1940 р. перекладачкою.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 32–33 зв., 108-109 зв.; спр. 295, с. 1–10; спр. 296, арк. 3; спр. 1293, арк. 9-10; Розповіді *Кусенко Л. Ф.* і *Бржевської (Панішевої) Т. В.*

ГРУШЕВСЬКА (*ЧИГИРИК*) Юліанія Григорівна (21.12.1883, с. Триліси Чигиринського пов.— після 1917) — дочка *Грушевського Григорія Федоровича* і *Скичко (Грушевської) Агафії Іванівни*. Вперше відома 12-річною з клір. відомості с. Мордви Чигиринського пов. 1895 р. Бл. 1900 р. стала дружиною місцевого псаломника *Чигирика Д. В.*, з яким мала дітей: Івана, Василя, Людмилу, Григорія, Олександру, Неонілу, Олену, Катерину (див. *Чигирик І. Д., Чигирик В. Д., Чигирик Л. Д., Чигирик Г. Д., Чигирик О. Д., Чигирик Н. Д., Чигирик О. Д., Чигирик К. Д.*). Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, оп. 1011, спр. 3837, арк. 58 зв.–59; спр. 3848, арк. 38 зв.–39 зв.; спр. 1515, арк. 80 зв.–81.

ГРУШЕВСЬКА (*ШАМРАЄВА, ШАМРАЙ*) Ганна Сергіївна (4.04.1869, с. Сестринівка Бердичівського пов. Київської губ.–7.08.1943, м. Київ) — дочка *Грушевського Сергія Федоровича* та *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захарівни*, сестра Михайла Грушевського. Хоч народилась Ганна (в родині звалась Галею) Грушевська на українській землі, але її дитинство та юність пройшли на Кавказі, оскільки батько керував становленням народної освіти в Ставропольській губернії (1870–1878) і Терській області (м. Владикавказ; 1878–1901). Закінчила Владикавказьку жіночу гімназію (1887). Як свідчать епістолярні джерела, Галя Грушевська була пройнята щирим родинним пієтизмом щодо своїх батьків, братів і маленької сестрички Марії, поділяла патріотичний світогляд старшого брата Михайла. Під час його навчання в Тифліській гімназії підбирала для нього літературу, зокрема українських авторів, готувала до вступу до гімназії молодшого брата Олександра, завдяки чому сама набувала навичок дослідницької роботи. Сильна духовна спорідненість зі старшим братом відобразилася в листі матері — Глафіри Захарівни до Михайла Грушевського, за яким Ганна «мечтает о том, что как бы хорошо учительствовать, т. е. иметь уроки и жить вместе с тобою» (1.11.1889). Втім, її становленню як науковця не сприяло подружнє життя — 14.06.1891 р. стала дружиною офіцера *Шамраєва В. І.* Мали доньку Олю і сина Сергія (див. *Шамраєва (Петрицька, Василенко) О. В., Шамраєв (Шамрай) С. В.* Віктор Ілліч неодноразово змінював місце служби і подружжя мешкало в різних містах Кавказу: м. Владикавказі, Тифлісі, Душеті, Батумі, П'ятигорську тощо. Через фактичний розпад шлюбу (1905) Ганна Шамраєва переїхала з дітьми та матір'ю Глафірою Захарівною до м. Києва, де мешкали більшість їхніх родичів і навчався в Університеті св. Володимира молодший брат Олександр. У Києві для себе і дітей знімала помешкання, зокрема, на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 111. Після придбання спільно з Михайлом, його дружиною Марією та Олександром Грушевськими будинку на вул. Паньківській, 9, оселилась там на третьому поверсі (кв. 4), де мешкала до кінця життя (з 1930-х рр. їй разом з дочкою Ольгою належала лише одна кімната). У Києві поринула в наукову та громадську роботу: співпрацювала в часописах «Село», «Засів», «Літературно-науковий вістник» (1909–1912), була членом-співробітником Історичної секції Українського наукового товариства (1917–1921), редактором видавництва «Книгоспілка» (1920),

Державного видавництва України (з 1921). Стала автором ряду літературознавчих та історичних розвідок і рецензій. Друкувалася під прізвищем Шамрай. У роки Української революції була членом Української партії соціалістів-революціонерів. У 1919—поч. 1920 рр. мешкала в м. Кам'янець-Подільський, працювала в Управлінні поштово-телеграфних установ, перекладачкою у видавництві Подільського земства. У 1930 р. Ганна Сергіївна за поданням комісії з чистки апарату ВУАН була звільнена з роботи, пережила смерть онуки Лялі, а ще пізніше — розправу над сином Сергієм. Восени 1941 р. їй, як сестрі Михайла Грушевського, постановою київського міського голови була призначена довічна пенсія. Померла за німецької окупації через отруєння неякісною їжею, була підпохована на Байковому кладовищі до матері. Восени 1995 р. клопотаннями науковців київського Історико-меморіального музею Михайла Грушевського на надгробкові Глафіри Грушевської було вирізьблено й ім'я Ганни Шамрай (робота скульптора Миколи Гринчука). Низка збережених мистецьких виробів та унікальних фотознімків з зібрання Ганни Сергіївни поповнили колекцію ІММГ.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 20; спр. 278, арк. 54 зв.; спр. 283; спр. 284; спр. 943; спр. 1287; Некролог//Нове Українське слово.— 3.09.1943.— № 207 (525).— С. 4; *Верба І.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.//Український історичний журнал.— 1996.— № 5.— С. 139; *Панькова С.* Сергій Шамрай: вибір шляху (Штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського)//Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 314–315. Матеріали С. Білоконя.

ГРУШЕВСЬКА (*ШИПОТА*) Февронія Петрівна (26.06.1804, с. Худоліївка Чигиринського пов.—не ран. 1824, с. Топилівка Чигиринського пов.(?) — донька *Грушевського (Груші) Петра Даниловича* і *Грушевської Любові Якимівни*. Остання відома згадка — запис у худоліївській метричній книзі 1824 р. про її вінчання з молодиком *Шипотою О. Г.* з с. Топилівки.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1225, арк. 382; спр. 1493, арк. 375; спр. 1538-а, арк. 141.

ГРУШЕВСЬКА *(ШМИГОЛЬ)* Марія Миколаївна (9.05.1887, с. Шабельники Чигиринського пов.—після 1917) — дочка *Грушевського Миколи Львовича* і *Грушевської Ірини Василівни*. Бл. 1910–1911 р. вийшла заміж за нового псаломника с. Шабельник *Шмиголя С. Є.*, мала з ним доньку Людмилу (див. *Шмиголь Л. С.*). Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 203, арк. 3 зв.; оп. 1011, спр. 3845, арк. 143 зв.; спр. 3849, арк. 229 зв.-230.

ГРУШЕВСЬКА (*ШОСТАКІВСЬКА*) Юліанія Юхимівна (бл. 1851, с. Гадомці Бердичівського пов.—бл. 1895, с. Сингаївка Бердичівського пов.(?)) — дочка *Грушевського Юхима Федоровича* і *Грушевської Ганни Петрівни*. Виявлена 9-річною у клір. відомості церкви Покрови с. Гадомці Бердичівського пов. 1864 р. Бл. 1887 р. стала дружиною *Шостаківського М. Є.*, народила дітей Олександра й Анастасію (див. *Шостаківський О. М.* і *Шостаківська А. М.*). Збереглось групове фото з Юліанією, її чоловіком Митрофаном та сином Олександром (кін. XIX ст.). Остання відома згадка — в Сингаївській клір. відомості 1894 р. Невдовзі померла, лишивши двох сиріт.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 15, арк. 106 зв.; спр. 95, арк. 72 зв.–73.

ГРУШЕВСЬКА Агафія Стефанівна (бл. 1832, м. Чигирин—не ран. 1850) — донька *Грушевського Стефана Петровича* і *Грушевської Євдокії Василівни*. Вперше виявлена 7-річною в кліровій відомості Михайлівської церкви с. Голикове Чигиринського пов. 1839 р. Рано осиротіла.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3797, арк. 206 зв.; спр. 3806, арк. 128 зв.–129.

ГРУШЕВСЬКА Агрипина Стефанівна (бл. 1834, м. Чигирин—(?)) — донька *Грушевського Стефана Петровича* і *Грушевської Євдокії Василівни*. Вперше виявлена 5-річною в кліровій відомості Михайлівської церкви с. Голикове Чигиринського пов. 1839 р. Рано осиротіла. За останніми відомими згадками (1856) була записана до двору бондурівського дяка Луки Шимковського (спов. розпис церкви Івана Богослова с. Бондурове Чигиринського пов.) або мешкала в сім'ї брата Григорія (спов. розпис с. Красноселиці Чигиринського пов.).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3797, арк. 206 зв.; оп. 1015, спр. 905, арк. 209, 773.

ГРУШЕВСЬКА Алла Анатоліївна (нар. 1.02.1936, м. Київ) — дочка *Грушевського Анатолія Марковича* і *Страшко Теклі Назарівни*. По закінченні Київського університету (біофак; 1961) до

2005 р. працювала в Києві бактеріологом. З чоловіком *Камінським М. Л.* має сина Богдана (див. *Камінський Б. М.*).

Власна розповідь.

ГРУШЕВСЬКА Анисія Львівна (9.01.1834, с. Шабельники Чигиринського пов.—(?)) — дочка *Грушевського Лева Васильовича* і *Грушевської Пелагеї Олександрівни*. Згадується новонародженою у зв'язку з хрещенням. Певно, померла в дитинстві.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1755, арк. 85.

ГРУШЕВСЬКА Валентина Іванівна (10.02.1900, м-ко Крилів Чигиринського пов.—не ран. 1917) — дочка *Грушевського Івана Аврамійовича* і *Грушевської Федори Андріївни*. Протягом 1909(?)—1917 рр. навчалась у Другому 8-класному жіночому духовному училищі в м. Києві. У зв'язку з цим її брат *Грушевський О. І.* просив у Михайла Грушевського сприяння у відновленні для нього стипендії ім. С. Ф. Грушевського, тому що «батько мій бідний чоловік і не може заплатити в семінарію, бо уже 4 рік плате за сестру, котра в духовній гімназії, по 275 крб.» (1912). По закінченні училища від 7.06 до 2.09.1917 працювала в с. Денисовичах Радомишльського пов. конторницею з заготівлі та розробки лісоматеріалів в бюро з військових робіт Київської округи шляхів сполучення (звільнилась у зв'язку з переведенням батька до м-ка Крилова). Подальша доля невідома. За неясними спогадами *Остапенко (Коваль) Е. З.*, пізніше мешкала в м. Котовську.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1148, арк. 98'105 зв.; оп. 1011, спр. 3848, арк. 92 зв.; ф. 692, оп. 1, спр. 7843, арк. 1—6; ф. 1235, оп. 1, спр. 293, арк. 1—5; Розповідь *Остапенко (Коваль) Е. З.*

ГРУШЕВСЬКА Галина Іванівна ((?), с. Худоліївка Чигиринського пов.—(?), Росія) — дочка *Грушевського Івана Федоровича* і *Грушевської Ярини*. Відомо лише, що вона виїхала до Росії («селище Окунєв Челябінської області»).

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ГРУШЕВСЬКА Галина Марківна (16(29).01.1901, с. Суботів Чигиринського пов.—6.11.1974, м. Київ) — донька *Марка Федоровича* та *Ілліч (Грушевської) Марії Іванівни*, хрещениця Михайла Грушевського. З родиною мешкала в с. Суботові, з 1910 р.— у м-ку Таганчі, з 1918 р.— у м. Києві. У травні 1918 р. з золотою медаллю закінчила 7-класний курс Черкаської жіночої гімназії і в серпні 1918 подала документи до 8 кл. Другої Української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства в Києві, яку закінчила 5.05.1919. Приблизно в 1918—1920 рр. вступила до Київського університету (ВІНО), щоб здобути фах біолога. За родинними спогадами, була виключена за духовне походження, але поновлена з допомогою Михайла Грушевського. У 1937 р.— також закінчила хімічний ф-т Київського ун-ту. Добре знала німецьку, французьку та латинську мови. Викладала хімію у школах (1943—1951 рр.— у школі № 155, а 1950—1969 рр.— у 3-й вечірній школі). З дитинства добре вишивала, співала. Вийшовши заміж 1928 р. за *Остапенка З. З.*, мала доньку Лесю (див. *Остапенко (Коваль) Е. З.*). Прізвища не змінювала (вже її онуки розповідали: «Батьки наказували нам мало не кожного дня, проводжаючи до школи, не згадувати прізвища бабусі»). Підтримувала родинні зв'язки зі своїм хрещеним батьком Михайлом Грушевським і, за спогадами дочки, вишила йому рушника, але не встигла подарувати (згодом рушник був подарований до ІММГ). Після смерті вченого Галина Марківна доглядала його могилу (пізніше цю справу продовжила її донька). Зберігала листи від нього, які заповідала покласти їй у труну (заклопотані рідні вчасно цього не зробили, а потім ті листи були замуровані у стіні будинку на Киянівському пров. 6 і загинули внаслідок пожежі). Похована на Байковому кладовищі до брата — *Грушевського А. М.*

ЦДІАК України, оп. 1009, спр. 1131, арк. 12; оп. 1011, оп. 1011, спр. 3844, арк. 170 зв.—171; спр. 964, арк. 438 зв.—439; ДА м. Києва, ф. Р-332, оп. 1, спр. 91, арк. 1—4; Розповіді *Остапенко (Коваль) Е. З.* і *Коваль (Головчанської) О. Д.*; *Коваль Е.* Спогади про Марка Федоровича Грушевського//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 127—135.

ГРУШЕВСЬКА Ганна Григорівна (бл. 1832, с. Мордва Чигиринського пов.—не ран. 1851) — дочка *Грушевського Григорія Денисовича* і *Грушевської Єфраксії Максимівни*. Вперше виявлена 1-річною в сповідальному розпису с. Мордви 1833 р. Остання відома згадка — 1851 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3806-а, арк. 103 зв.—104; оп. 1015, спр. 480, арк. 234.

***ГРУШЕВСЬКА* Ганна Петрівна** (бл. 1828—після 1880) — дружина *Грушевського Юхима Федоровича*, з яким мала численну родину. Відомостей про походження не виявлено. Остання відома згадка — у кліровій відомості с. Бистрик Бердичівського пов. 1880 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 15, арк. 106 зв.; там само, спр. 2629, арк. 3 зв.; там само, спр. 17, арк. 81 зв.

ГРУШЕВСЬКА Ганна Софроніївна (бл. 1894, с. Кердани Таращанського пов.—(?)) — донька *Грушевського Софронія Юхимовича* і *Ниркової (Грушевської) Олени Іванівни*. На 1909 р. навчалась у двокласній школі (назва населеного пункту нерозб.). Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 118 зв.—119.

ГРУШЕВСЬКА Ганна Стефанівна (бл. 1826—не ран. 1827) — донька *Грушевського Стефана Івановича* та *Недійської (Грушевської) Зиновії*. Відома з клір. відомості Михайлівської церкви м-ка Обухів Київського пов. 1827 р. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1544, арк. 115.

ГРУШЕВСЬКА Дарія Авраміївна (бл. 1849, м-ко Крилів Чигиринського пов.—не пізн. 1855, м-ко Крилів) — донька *Грушевського Аврамія Денисовича* і *Грушевської Марії Максимівни*. Вперше виявлена 1-річною в ревізькій казці м-ка Крилів 1850 р. Ймовірно, померла в дитинстві, бо в 1855 р. вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 797, спр. 41, арк. 20 зв.—21; оп. 1015, спр. 905, арк. 819.

ГРУШЕВСЬКА Дарія Федорівна (бл. 1876, Худоліївка—не ран. 1905, с. Худоліївка(?)) — дочка *Грушевського Федора Івановича* і *Дишкант (Грушевської) Мар'яни Йосипівни*. Вперше виявлена 5-річною у кліровій відомості церкви Параскеви с. Худоліївки 1881 р. У 1879 р. втратила батька. На 1897 р. ще жила при матері, а на 1905 р. вже була заміжньою за селянином. За спогадами племінниці — *Грушевської (Демидчук, Гельфанд) Т. М.*, «з Дарією рано загубили зв'язок, бо її чоловік, дуже обрусілий, заборонив з українофілом [*Марком Грушевським*, братом Дарії.— *М. К.*] мати які-небуть стосунки». Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3825, арк. 117 зв.; спр. 3845, арк. 134 зв.; спр. 3839, арк. 86 зв.; Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської)//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 81—82.

***ГРУШЕВСЬКА* Євгенія Сидорівна** (згад. 1876) дружина *Грушевського Олександра Григоровича*. Відома з метричної книги церкви Івана Богослова с. Головківки Чигиринського пов. від 13.02.1876 у зв'язку з народженням сина — Грушевського Олексія.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 4586, арк. 549 зв.—550.

***ГРУШЕВСЬКА* Євдокія Василівна** (бл. 1806—між 1836 і 1839, с. Голикове Чигиринського пов. (?)) — дружина *Грушевського Стефана Петровича*. Вперше виявлена в сповідному розпису чигиринського Хрестовоздвиженського собору 1831 р. Остання відома згадка — у чигиринському спов. розпису 1836 р. У 1839 р. її чоловіка місцева голиківська клірова відомість вже називає вдівцем.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3797, арк. 206 зв.; спр. 3797, арк. 206 зв.; оп. 1015, спр. 442, арк. 1 зв.; спр. 480, арк. 1; спр. 526, арк. 1.

ГРУШЕВСЬКА Євдокія Іванівна (бл. 1862, с. Пирогів Київського пов.—1.08.1866, с. Пирогів) — донька *Грушевського Івана Федоровича* і *Грушевської (Богданович) Марії Олександрівни*. Померла в дитинстві, незабаром після батька.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3673, арк.440 зв.—441.

ГРУШЕВСЬКА Євдокія Федорівна (бл. 1855, с. Худоліївка Чигиринського пов.—11.01.1858, с. Худоліївка) — дочка *Грушевського Федора Івановича* і *Грушевської Параскеви Опанасівни*. Померла невдовзі після смерті матері. Пізніше її ім'ям Федір Грушевський назвав іншу свою доньку.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 926, арк. 1704; спр. 985, арк. 543; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 36, арк. 34 зв.

ГРУШЕВСЬКА Євфимія (12.07.1831, с. Худоліївка Чигиринського пов.—не ран. 1850, с. Худоліївка) — донька *Грушевської Євдокії Петрівни*. Остання відома згадка — у сповідному розпису 1850 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 480, арк. 287. ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 17; спр. 799, арк. 608 зв.

ГРУШЕВСЬКА Євфимія Григорівна (бл. 1834, с. Мордва Чигиринського пов.—не пізн. 1850) — донька *Грушевського Григорія Денисовича* і *Грушевської Єфраксії Максимівни*. Ймовірно, померла в дитинстві, оскільки в 1850 р. вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3797, арк. 77 зв.

ГРУШЕВСЬКА Євфимія Іванівна (бл. 1821, с. Худоліївка Чигиринського пов.—(?)) — дочка *Грушевського Івана Петровича* і *Чухало (Грушевської) Агрипини Семенівни*. Після 1840 р. подальша доля невідома. Ймовірно, вийшла заміж.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1009, спр. 278, арк. 75 зв.; оп. 1011, спр. 3798, арк. 116 зв.

ГРУШЕВСЬКА Єлизавета Авраміївна (бл. 1870, м-ко Крилів Чигиринського пов.—після 1890) — дочка *Грушевського Аврамія Денисовича* і *Лінчевської (Грушевської) Олени Гаврилівни*. Вперше виявлена 11-річною у кліровій відомості м-ка Крилів 1881 р. Між 1890 і 1909 рр. зникає зі сторінок крилівських документів. Ймовірно, вийшла заміж. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3825, арк. 42 зв.; спр. 3848, арк. 94 зв.

ГРУШЕВСЬКА Єлизавета Григорівна (бл. 1830, с. Мордва Чигиринського пов.—після 1851) — дочка *Грушевського Григорія Денисовича* і *Грушевської Єфраксії Максимівни*. Вперше виявлена 3-річною у сповідному розпису с. Мордви 1833 р. Остання відома згадка — 1851 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3806-а, арк. 103 зв.—104; оп. 1015, спр. 480, арк. 234.

ГРУШЕВСЬКА Єпистимія Федорівна (5.11.1820, с. Кожарки Чигиринського пов.—14.10.1832, с. Цвітна Чигиринського пов.) — дочка *Грушевського Федора Васильовича* і *Ботвиновської (Грушевської) Марії Кирилівни*. Перша достеменно відома дитина в родині. Померла в дитинстві. Згадується також 1892 р. у заповіті брата — *Грушевського С. Ф.* — про поминання померлих родичів.

ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1012, спр. 1480, арк. 60; спр. 1702, арк. 291 зв.; оп. 1015, спр. 442, арк. 1; ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв.

***ГРУШЕВСЬКА* Єфраксія Максимівна** (бл. 1810—1.12.1864, с. Мордва Чигиринського пов.) — дружина *Грушевського Григорія Денисовича*. Відома вперше зі сповідного розпису с. Мордви 1833 р. Мала з ним 7-х дітей. Померла «від задухи».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3579, т. 2, арк. 1000 зв.—1001; оп. 1015, спр. 480, арк. 234.

***ГРУШЕВСЬКА* Зінаїда** (рік нар. і см. невід.) — друга дружина *Грушевського Євгена Миколайовича*. Працювала лікарем у с. Кухарі Іванківського р-ну на Київщині.

Розповідь *Грушевського Ю. О.*

ГРУШЕВСЬКА Зінаїда Олександрівна (бл. 1898, м. Ардон Терської обл.—(?)) — дочка *Грушевського Олександра Ігнатійовича* і *Грушевської Любові Вікторівни*. Вперше згадується в недатованому листі Глафіри Грушевської до сина Михайла: «Сегодня получили письмо из Ардона, что им Бог дал дочку Зинаиду». Остання відома згадка (в листі *Грушевського С. І.* до сина Михайла) стосується складного для родини часу, коли через важку хворобу Олександра всім довелося з Ардона переїхати до Капітанівки Чигиринського пов.: «В общем, дома, исключая Зиночки, все больны». Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 58 зв.; спр. 292, арк. 4.

***ГРУШЕВСЬКА* Ірина Артемівна** (16(28).04.1889, с. Ярове Чигиринського пов.—1969, м. Київ) — дружина *Грушевського Макара Федоровича*. Селянка з с. Ярового. Мала добрий голос і співала в церковному хорі. Бл. 1906 р. стала дружиною молодого псаломника Макара Грушевського, з яким згодом мала 4 дітей. Після загибелі чоловіка (1915), за свідченням сина Всеволода, замість чоловіка співала на кліросі (до 1923), бідувала, але намагалась вивчити всіх дітей. Під час голодомору 1932—1933 рр. переїхала до Києва до дочки Галини.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1929, арк. 4 зв.—5; Розповіді *Грушевської (Дубровської) Г. М., Грушевського Всев. М.*

ГРУШЕВСЬКА Ірина Василівна (23.06.1797, с. Худоліївка Чигиринського пов.—після 1815) — дочка *Грушевського (Груші) Василя Даниловича* і *Грушевської Меланії Михайлівни*. Остання відома згадка — у худоліївській ревізькій казці 1815 р. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1098, арк. 106 зв.; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 5, арк. 1 зв.

***ГРУШЕВСЬКА* Ірина Василівна** (4.05.1843—після 1917, с. Шабельники Чигиринського пов. (?)) — дружина *Грушевського Миколи Львовича*, з яким мала численну родину.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 988, арк. 31—34 зв.; спр. 1148, арк. 19—25 зв.

ГРУШЕВСЬКА Ірина Олексіївна (14.02.1914, с. Великий Карашин Київського пов.—(?)) — дочка *Грушевського Олексія Григоровича* і *Серговської (Грушевської) Ніни Клавдіївни*. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1316, арк. 42 зв.—43 зв.

***ГРУШЕВСЬКА* Ірина Федорівна** (бл. 1760—не ран. 1827) — дружина *Грушевського (Груші) І. Д.* Вперше згадується в сповідному розпису с. Топилівка Чигиринського пов. 1800 р. Залишивши Топилівку 1806 р., можливо, з родиною мешкала в с. Погорільцях і с. Чаплище Чигиринського пов., де Ірина Грушевська овдовіла. На 1827 р. мешкала в родині сина — дяка в м-ку Обухові.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1544, арк. 113 зв.—114; оп. 1012, спр. 1493, арк. 93 зв.; оп. 1015, спр. 137, арк. 1314.

Докладніше див.: «Груші змінили шаблю на хрест».

ГРУШЕВСЬКА Катерина Михайлівна (21.06.1900, м. Львів, Галичина—30.03.1943(?)). Донька *Грушевського М. С.* і *Вояковської (Грушевської) М. С.* Через слабке здоров'я початкову освіту отримала вдома під керівництвом батьків. Володіла англійською, німецькою, польською та французькою мовами. У 1917—1918 рр. була вільною слухачкою Київського державного українського університету (правничий відділ) та Університету св. Володимира (природничий фак-т). Член товариства «Просвіта» (з 1918). Протягом 1919—1924 рр. з батьками перебувала на еміграції (м. Женева, Прага, Відень). Навчалась у Женевському університеті (1919—1920), виконувала обов'язки секретаря Українського соціологічного інституту у Відні (1919—1924). Після повернення до м. Києва була науковим співробітником Кафедри історії українського народу (1924—1930), вченим секретарем Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності Науково-дослідчої кафедри історії України ВУАН (1924—1931), очолювала Кабінет примітивної культури ВУАН (1925—1930 рр.). Дійсний член НТШ (з 1927). Редагувала щорічник «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (1926—1930). Готувала до друку корпус українських народних дум (вийшли тт. 1—2 у 1927 і 1931 рр.). У 1927—1928 рр. виїжджала у наукове відрядження до м. Парижа, Берліна та Відня, у 1931—1934 рр. разом з батьками мешкала в м. Москві. Після батькової смерті (24.11.1934) встигла підготувати до друку 10-й т. його «Історії України-Руси» (опубліковано 1936) та 6-й т. «Історії української літератури». Заарештована 10.07.1938, а у квітні 1939 р. засуджена як учасниця «антирадянської націоналістичної організації» до 8 років позбавлення волі. Заслання відбувала в Магаданській обл., зокр. в селищі Ельген. Від літа 1941 р. її сліди губляться. Свідчення про місце смерті і поховання носять суперечливий характер. І. Матяш на підставі кримінальної справи робить висновок, що Катерина Грушевська померла 30 березня 1943 року.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1430, 1453, 1458; ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 4-а, спр. 3335, арк. 6; *Полонська-Василенко Н. Д.* Пам'яті Михайла Сергійовича та Катерини Михайлівни Грушевських//Наше життя.— 1956.— № 3; *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви.— К., 1997; *Її ж.* Зірка першої величини: Життєпис К. М. Грушевської.— К., 2002; *Її ж.* Одну потіху маю — в своїй доньці... (з листів М. С. Грушевського до К. М. Грушевської)// Архіви України.— 1996.— № 1—3.— С. 29—37; *Її ж.* «Первісне громадянство» як явище історіографії (покажчик змісту)//Молода нація.— 2002.— № 2.— С. 325—348; *Її ж.* «Бажаю всего найкращого і спокою і радости» (Листи Катерини Грушевської до Олександра та Ольги Грушевських)//Пам'ятки: Археографічний щорічник.— 2003.— Т. 4.— С. 198—209; *Кучеренко М.* Некрополь роду Грушевських//Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— Том 9. Тематичний випуск «Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень».— К., 2002.— С. 242—256; Покажчик праць К.Грушевської, література про її життя та діяльність, огляд архівних джерел до біо-графії див.: *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви.— К., 1997.— С. 130—131.

ГРУШЕВСЬКА Катерина Софроніївна (бл. 1907, с. Сингаївка Бердичівського пов.—(?)) — донька *Грушевського Софронія Юхимовича* і *Ниркової (Грушевської) Олени Іванівни*. Виявлена 2-річною у клір. відомості с. Сингаївка 1909 р. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 118 зв.—119.

ГРУШЕВСЬКА Катерина Федосіївна (нар. 1936, с. Худоліївка Чигиринського пов.) — дочка *Грушевського Федосія (Тодося) Федоровича* і *Грушевської Єфросинії Іванівни*. У Худоліївці мешкала в центрі села на «кутку Грушівських». Після закінчення 7 класів працювала техробітницею в Худоліївській школі, а потім у м. Черкасах листоношею. З чоловіком *Якшиним О. П.* (розлуч.) має сина Сергія (див. *Грушевський С. О.*).

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

***ГРУШЕВСЬКА* Любов Вікторівна** (рр. народж. і см. невід.) — дружина *Грушевського Олександра Ігнатійовича*. Походження не з'ясовано. З 1890-х рр. з чоловіком і донькою мешкала в м. Ардоні (Терська обл.). Згадується в листах *Грушевського С. І.* до Михайла Грушевського (1904—1905). Зберігся її лист до *Оппокової (Грушевської) Г. З.* (бл. 1904) з розповіддю про хворобу чоловіка та недавній вимушений переїзд родини в с. Капітанівку Чигиринського пов. до свекра — *Грушевського І. Ф.* Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 292, арк. 4; спр. 1431, арк. 3—6.

***ГРУШЕВСЬКА* Любов Якимівна** (бл. 1758—між 1809 і 1814, с. Худоліївка Чигиринського пов.) — дружина *Грушевського (Груші) Петра Даниловича*. Під цим іменем вперше згадується у спов. розпису с. Худоліївки 1787 р. (попереднього 1786 р. місцева метрична книга помилково (?) називала дружину Петра Грушевського Марією). Найдавніша відома згадка про її вік відноситься до 1787 р., і визначає її 29-річною, отже, вона мала б народитись бл. 1758 р. За пізнішими документами рік народження Любові Якимівни варіюється між 1747 (спов. розпис 1794) і 1764 (спов. розписи 1803—1808) рр. Народила не менше, ніж 11 дітей. Остання відома прижиттєва згадка — у спов. розпису 1809 р. На 1814 р. вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 220, арк. 380; оп. 1017, спр. 31, арк. 212; спр. 58, арк. 462; Д А Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

ГРУШЕВСЬКА Мар'яна Григорівна (бл. 1841, с. Мордва Чигиринського пов. (?)—не ран. 1863) — дочка *Грушевського Григорія Денисовича* і *Грушевської Єфраксії Максимівни*. Вперше виявлена 10-річною в ревізьких казках с. Мордви 1850 р. Остання відома згадка — 1863 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 797, спр. 41, арк. 113 зв.—114; оп. 1011, спр. 3815, арк. 232 зв.

ГРУШЕВСЬКА Мар'яна Львівна (бл. 1823, с. Шабельники Чигиринського пов.—після 1840) — дочка *Грушевського Лева Васильовича* і *Грушевської Пелагеї Олександрівни*. Остання відома згадка — у кліровій відомості 1840 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 278, арк. 23 зв.—24; оп. 1011, спр. 3798, арк. 19 зв.

***ГРУШЕВСЬКА* Маргарита** (рік нар. і см. невід.) — перша дружина *Грушевського Євгена Миколайовича*.

Розповідь *Грушевського Ю. О.*

ГРУШЕВСЬКА Марія Григорівна (5.06.1889, с. Триліси Чигиринського пов.—(?)) — дочка *Грушевського Григорія Федоровича* і *Скичко (Грушевської) Агафії Іванівни*. Остання виявлена згадка — у клір. відомості с. Водяної Звенигородського пов. 1906 р.

ЦДІАК України, оп. 1011, спр. 3837, арк. 58 зв.—59; спр. 685, арк. 368 зв.

***ГРУШЕВСЬКА* Марія Григорівна** (бл. 1826—25.03.1853, с. Худоліївка Чигиринського пов.) — дружина *Грушевського (Груші) Кирила Івановича*. Вперше відома з ревізьких казок с. Худоліївка 1850 р. Померла від сухот.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 797, спр. 41, арк. 101 зв.-102. Д А Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 29, арк. 166 зв.

***ГРУШЕВСЬКА* Марія Максимівна** (бл. 1823—бл. 1861, м-ко Крилів Чигиринського пов.) — дружина *Грушевського Аврамія Денисовича*. Вперше відома з клір. відомості м-ка Крилів 1845 р. Остання відома згадка — 1860 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3803, арк. 42 зв.; оп. 1015, спр. 985, арк. 810.

***ГРУШЕВСЬКА* Марія Михайлівна** (бл. 1844—між 1902 і 1904(?), с. Капітанівка Чигиринського пов. (?)) — дружина *Грушевського Ігнатія Федоровича*, з яким мешкала в с. Капітанівка.

Остання відома згадка — у кліровій відомості 1902 р. Очевидно, невдовзі померла, бо в листах сина — *Грушевського С. І.* (1904–1905 рр.) серед членів сім'ї не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 929, арк. 323-326 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 292, арк. 4-13.

ГРУШЕВСЬКА Марія Сергіївна (5.04.1880, м. Владикавказ–6.04.1882, м. Владикавказ) — донька *Грушевського Сергія Федоровича* й *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захарівни*. Охрещена 13 квітня 1880 р. Померла в ранньому віці, ймовірно від скарлатини. Матеріали владикавказького Спасо-Преображенського (Старого) собору свідчать, що Марія була похована 7 квітня на Першому міському (загальному) цвинтарі (на поч. 1960-х рр. цвинтар було знищено, а на його території — розбито Комсомольський парк). Її батько Сергій Федорович у заповіті (1892) називав у переліку рідних, яких заповідав поминати «во все воскресные и праздничные дни, а также во дни великих панахид». Про те, що скорбота від тієї втрати в родині не пройшла, свідчить лист від 26.12.1896 до Михайла Грушевського від *Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) Г. С.*: «Как бы я хотела найти в ней [Михайловій дружині *Вояківській (Грушевській) М. С.— Авт.*] настоящую сестру для себя, взамен маленькой Маруси, которую отняла у нас смерть».

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв; спр. 283, с. 272; ЦДАРПОА, ф. 291, оп. 1, спр. 171, арк. 19 зв.; ф. 296, оп. 1, спр. 172, арк. 127; Лист президента Громадської організації «Українське національне товариство «Батьківщина» С. Гуляєва. 9.08.03. Владикавказ; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 118).

ГРУШЕВСЬКА Марія Федорівна (24.04.1835, с. Подорожнє Чигиринського пов.–25.12.1837, с. Лісники Київського пов.) — донька *Грушевського Федора Васильовича* і *Ботвиновської (Грушевської) Марії Кирилівни*, яка померла в ранньому віці. У 1842 р. у родині назвали Марією ще одну дитину (див. *Грушевська (Ковалевська) М. Ф.*

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1790, арк. 197; спр. 1853, арк. 127 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв.

ГРУШЕВСЬКА Марія Федорівна (бл. 1868, с. Худоліївка Чигиринського пов.–між 1870 і 1876, с. Худоліївка) — дочка *Грушевського Федора Івановича* і *Дишкант (Грушевської) Мар'яни Йосипівни*. Зафіксована 2-річною у худоліївській клір. відомості 1870 р. На 1876 р. вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 848, арк. 96 зв.; оп. 1011, спр. 3941, арк. 4-6.

ГРУШЕВСЬКА Марія Юхимівна (бл. 1863, с. Гадомці Бердичівського пов.–?) — дочка *Грушевського Юхима Федоровича* і *Грушевської Ганни Петрівни*. Остання відома згадка — у клір. відомості с. Бистрик Бердичівського пов. 1880 р. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 17, арк. 81 зв.; спр. 2629, арк. 3 зв.

ГРУШЕВСЬКА Марта Іванівна (бл. 1834–12.08.1859, с. Івківці Чигиринського пов.) — дружина (бл. 1858–1859 рр.) *Грушевського Федора Івановича*. Померла від пологів.

Д А Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 36, арк. 41 зв.

ГРУШЕВСЬКА Марфа Іванівна (3.09.1822, с. Худоліївка Чигиринського пов.–між 1822 і 1830, с. Худоліївка) — дочка *Грушевського Івана Петровича* і *Чухало (Грушевської) Агрипини Семенівни*. Відома у зв'язку з народженням. Померла в дитинстві.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1508, арк. 133 зв.; оп. 1015, спр. 442, арк. 335.

ГРУШЕВСЬКА Марфа Павлівна (9.06.1814, с. Худоліївка Чигиринського пов.–27.02.1855, с. Худоліївка) — донька *Грушевського Павла Петровича* і *Ланівської (Грушевської) Ганни Мойсеївни*. Після смерті батьків перебувала, за даними клірових документів, «во служениях».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 797, спр. 41, арк. 101 зв.–102; оп. 1010, спр. 60, арк. 21–24 зв.; оп. 1012, спр. 1389, арк. 134 зв.; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 36, арк. 13 зв.

ГРУШЕВСЬКА Меланія Григорівна (бл. 1836, с. Мордва Чигиринського пов.–не ран. 1863) — дочка *Грушевського Григорія Денисовича* і *Грушевської Єфраксії Максимівни*. Вперше виявлена 14-річною в ревізьких казках с. Мордви 1850 р. Остання відома згадка — 1863 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 797, спр. 41, арк. 113 зв.–114; оп. 1011, спр. 3815, арк. 232 зв.

***ГРУШЕВСЬКА* Меланія Михайлівна** (бл. 1759–не ран. 1815, с. Худоліївка Чигиринського пов.) — дружина *Грушевського (Груші) Василя Даниловича*, прабаба Михайла Грушевського.

Вперше відома 28-річною зі сповідного розпису 1787 р., коли вже була одружена. Мала численну родину. Овдовіла 1805 р., залишившися з малими дітьми. Остання відома згадка — в худоліївській ревізькій казці 1815 р. На відміну від решти джерел, сповідний розпис 1794 р. називає її Меланією Семенівною, а ревізька казка 1815 р.— Меланією Іванівною. Рік народження варіюється між 1854 (спов. розпис 1794 р.) і 1769 (спов. розпис 1803 р.) рр.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1017, спр. 31, арк. 212; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 3, арк. 1 зв.; спр. 5, арк. 1 зв.

ГРУШЕВСЬКА Мотрона Петрівна (бл. 1788, с. Худоліївка Чигиринського пов.—до 1800, с. Худоліївка) — дочка *Грушевського (Груші) Петра Даниловича* і *Грушевської Любові Якимівни*. Походила з родини дяка. Вперше згадується 2-річною в сповід. розпису с. Худоліївка 1794 р. Певно, померла в дитинстві.

ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

ГРУШЕВСЬКА Надія Григорівна (бл. 1848, с. Головківка Чигиринського пов.—(?)) — донька *Грушевського Григорія Івановича (1815—після 1882)* і *Грушевської Олени Яківни*. Остання відома згадка — у головківській кліровій відомості 1863 р. На 1876 р. вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 797, спр. 41, арк. 81 зв.—82; оп. 1011, спр. 3815, арк. 75—78.

ГРУШЕВСЬКА Наталія Сергіївна (нар. 7.09.1983, м. Усинськ Республіки Комі) — дочка *Грушевського Сергія Васильовича* і *Герасименко (Грушевської) Тетяни Михайлівни*. По закінченні школи в Усинську працює оператором котельні і навчається у педагогічному ін-ті м. Кіров на ф-ті іноземних мов.

Матеріали *В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія)*.

ГРУШЕВСЬКА Олександра Григорівна (4.08.1891, с. Триліси Чигиринського пов.—(?))— дочка *Грушевського Григорія Федоровича* і *Скичко (Грушевської) Агафії Іванівни*. Остання виявлена згадка — у клір. відомості с. Водяного Звенигороського пов. 1906 р.

ЦДІАК України, оп. 1011, спр. 3837, арк. 58 зв.—59; спр. 685, арк. 368 зв.

ГРУШЕВСЬКА Олександра Григорівна (бл.1841, с. Головківка Чигиринського пов.—(?)) — дочка *Грушевського Григорія Івановича (1815—після 1882)* і *Грушевської Олени Яківни*. Вперше відома 4-річною з головківської клірової відомості 1845 р. Остання відома згадка — 1855 р. У 1860 р. вже не згадується; ймовірно, вийшла заміж.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 683, арк. 59 зв.; оп. 1011, спр. 3803, арк. 90 зв.

ГРУШЕВСЬКА Ольга (Олена) Стефанівна (бл. 1830, м. Чигирин—(?)) — дочка *Грушевського Стефана Петровича* і *Грушевської Євдокії Василівни*. Вперше виявлена в сповідному розпису чигиринського собору 1833 р. Рано осиротіла. За повідомленням клірової відомості с. Бондурове Чигиринського пов. (1850), у 1852 р. призначена проскурницею до с. Адамівки Чигиринського пов. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3806, арк. 128 зв.—129; оп. 1015, спр. 480, арк. 1.

***ГРУШЕВСЬКА* Олена Йосипівна** (бл. 1780—між 1814 і 1833) — дружина *Грушевського (Груші) Дениса Петровича*, з яким мала не менше 4-х дітей. Остання відома згадка — 1814 р. На 1833 р. вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 220, арк. 238.

***ГРУШЕВСЬКА* Олена Яківна** (бл. 1820—між 1892 і 1895, с. Головківка Чигиринського пов.) — дружина *Грушевського Григорія Івановича*. Вперше відома з головківської клірової відомості 1845 р. Остання відома згадка у клір. відомості 1892 р. У 1895 р. вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 929, арк. 103 зв.; оп. 1011, спр. 3803, арк. 90 зв.; спр. 3834, арк. 142 зв.

ГРУШЕВСЬКА Павла Юхимівна (бл. 1849, с. Гадомці Бердичівського пов.—не пізн. 1860, с. Гадомці) — дочка *Грушевського Юхима Федоровича* і *Грушевської Ганни Петрівни*. Виявлена 1-річною у клір. відомості с. Гадомці 1850 р. Ймовірно, померла в дитинстві, бо клір. відомість 1860 р. її вже не фіксує.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3, арк. 126 зв.—127.

ГРУШЕВСЬКА Параскева Василівна (бл. 1786, с. Худоліївка Чигиринського пов.—після 1808, с. Худоліївка) — дочка *Грушевського (Груші) Василя Даниловича* і *Грушевської Меланії Михайлівни*. Вперше відома 8-річною зі сповідного розпису с. Худоліївка 1794 р. Після 1808 р. доля невідома.

ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.; спр. 5, арк. 1 зв.

ГРУШЕВСЬКА Параскева Григорівна (бл. 1841, с. Головківка Чигиринського пов.—?) — дочка *Грушевського Григорія Івановича (1815—після 1882)* і *Грушевської Олени Яківни*. Вперше відома 1-річною з головківської клірової відомості 1845 р. Остання відома згадка — у головківській кліровій відомості 1863 р. На 1876 р. вже не згадується; ймовірно, вийшла заміж.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3803, арк. 90 зв.; спр. 3815, арк. 75—78.

***ГРУШЕВСЬКА* Параскева Денисівна (Дем'янівна(?))** (бл. 1823—між 1865 і 1870, с. Худоліївка Чигиринського пов. (?)) — друга дружина *Грушевського (Груші) Кирила Івановича*. Вперше відома з худоліївської клірової відомості 1855 р. У 1857 р. записана, як Параскева Дем'янівна. Остання відома згадка — у худоліївській метр. книзі 1865 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 118, арк. 397—400; оп. 1011, спр. 3809; оп. 1012, спр. 3650, арк. 1497 зв.

ГРУШЕВСЬКА Параскева Опанасівна (бл. 1835—28.08.1857, с. Худоліївка Чигиринського пов.) — дружина (бл. 1852—1857) *Грушевського Федора Івановича*. Мала з ним двоє дітей. Померла від сухот.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 118, арк. 397—400; оп. 1015, спр. 906, арк. 642; ЦДАМЛМ України, ф., 271, оп. 1, спр. 56.

***ГРУШЕВСЬКА* Пелагея Олександрівна** (бл. 1801—між 1856 і 1862, с. Шабельники Чигиринського пов.) — дружина *Грушевського Лева Васильовича*, з яким вона мала численну родину.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3803, арк. 26 зв.; оп. 1015, спр. 906, арк. 730.

ГРУШЕВСЬКА Стефанида Павлівна (13.11.1819, с. Худоліївка Чигиринського пов.—не ран. 1850) — донька *Грушевського Павла Петровича* і *Ланівської (Грушевської) Ганни Мойсеївни*. Рано осиротіла. Мешкала при родичах. Після 1850 р. подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, там само, оп. 797, спр. 41, арк. 101 зв.—102; оп. 1011, спр. 3797, арк. 85 зв.; оп. 1012, спр. 1465, арк. 129 зв.

***ГРУШЕВСЬКА* Текля** — дружина *Грушевського Миколи Івановича*. Інших даних немає.

Розповідь Ємельянової (Грушевської) Н. М.

ГРУШЕВСЬКА Текля Юхимівна (бл. 1854, с. Гадомці Бердичівського пов.—літо 1888) — дочка *Грушевського Юхима Федоровича* і *Грушевської Ганни Петрівни*. Виявлена 6-річною у клір. відомості с. Гадомці 1860 р. Після одруження відомостей про місце проживання і родину немає. Про її смерть дізнаємося з щоденника Михайла Грушевського: «Дядько Єфим Федорович пише, що вмерла сестра [була двоюрідною сестрою для Михайла. — *Авт.*] Текла од родин» (16.08.1888).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2629, арк. 3 зв.; *Грушевський М. С.* Щоденник. 1888—1894 рр.— К., 1997.— С. 12.

ГРУШЕВСЬКА Тетяна Василівна (4.01.1907, м. Ардон Терської обл.—не ран. 1913) — донька *Грушевського Василя Ігнатійовича* і *Баськевич (Грушевської) Олени Феодосівни*. Відома з університетської справи її брата — *Грушевського Г. В.* (1913). Подальша доля невідома.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2851, арк. 16—18.

ГРУШЕВСЬКА Тетяна Софроніївна (бл. 1897—після 1909) — донька *Грушевського Софронія Юхимовича* і *Ниркової (Грушевської) Олени Іванівни*. На 1909 р. мешкала в с. Сингаївка Бердичівського пов. і навчалась у місцевій школі. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 118 зв.—119.

ГРУШЕВСЬКА Уляна (Юліанія) Іванівна (бл. 1824, с. Худоліївка Чигиринського пов.—(?)) — дочка *Грушевського Івана Петровича* і *Чухало (Грушевської) Агрипини Семенівни*. Після 1845 р. подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 278, арк. 75 зв.; оп. 1011, спр. 3803, арк. 110 зв.

ГРУШЕВСЬКА Уляна Львівна (бл. 1835, с. Шабельники Чигиринського пов.—між 1840 і 1845, с. Шабельники (?)) — дочка *Грушевського Лева Васильовича* і *Грушевської Пелагеї Олександрівни*. Остання відома згадка — у кліровій відомості 1840 р. Певно, померла в дитинстві.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3796, арк. 14 зв.; спр. 3798, арк. 19 зв.

ГРУШЕВСЬКА Устинія (16.01.1818, с. Худоліївка Чигиринського пов.—після 1833) — дочка *Грушевської Євдокії Петрівни*. Остання відома згадка — у сповідному розпису 1833 р. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 278, арк. 75 зв.; оп. 1012, спр. 1450, арк. 126; оп. 1015, спр. 480, арк. 287.

***ГРУШЕВСЬКА* Федора Андріївна** (1.02.1867, м-ко Крилів Чигиринського пов. (?)—1940) — дружина *Грушевського Івана Аврамійовича*, з яким мала 3-х дітей. Вперше виявлена у крилівській клір. відомості 1890 р. Після 1917 р. доля невідома, хоч за автобіографією *Грушевського О. І.* померла 1940 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 988, арк. 77—80 зв.; спр. 1148, арк. 98—105 зв. Автобіографія *Грушевського О. І.* (Копія; Архів ІММГ).

ГРУШЕВСЬКА Федора Іванівна (14.09.1833, с. Худоліївка Чигиринського пов.—не ран. 1863) — донька *Грушевського Івана Петровича* і *Чухало (Грушевської) Агрипини Семенівни*. Після 1863 р. доля невідома. Про одруження відомостей не виявлено.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3793, арк. 91—92 зв.; спр. 3815, арк. 358 зв.; оп. 1012, спр. 1729, арк. 291 зв.

ГРУШЕВСЬКА Феодосія Василівна (1.06.1803, с. Худоліївка Чигиринського пов.—похов. 4.09.1806, с. Худоліївка) — донька *Грушевського (Груші) Василя Даниловича* і *Грушевської Меланії Михайлівни*. Померла в дитинстві.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1226, арк. 456; спр. 1277, арк. 136.

ГРУШЕВСЬКА Юлія Володимирівна (нар. 7.07.1992, смт Ахтирський Абінського р-ну Краснодарського кр.) — дочка *Грушевського Володимира Васильовича* і *Горбунової (Грушевської) Олени Костянтинівни*.

Матеріали *В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія)*.

ГРУШЕВСЬКА Юлія Софроніївна (бл. 1903, с. Сингаївка Бердичівського пов.—(?)) — дочка *Грушевського Софронія Юхимовича* і *Ниркової (Грушевської) Олени Іванівни*. Виявлена 6-річною у клір. відомості с. Сингаївка 1909 р. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 118 зв.—119.

ГРУШЕВСЬКА Юстина Іванівна (бл. 1829, с. Худоліївка Чигиринського пов.—не ран. 1845) — дочка *Грушевського Івана Петровича* і *Чухало (Грушевської) Агрипини Семенівни*. Вперше виявлена 1-річною в кліровій відомості с. Худоліївки 1830 р. Після 1845 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 278, арк. 75 зв.; оп. 1011, спр. 3803, арк. 110 зв.

***ГРУШЕВСЬКА* Ярина** ((?),м-ко Медведівка Чигиринського пов.—(?), с. Худоліївка Чигиринського пов.) — дружина *Грушевського Івана Федоровича*, після одруження з яким перебралась до с. Худоліївки. Мала п'ятьох дочок.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Аврамій Денисович (бл. 1823—між 1892 і 1909, м-ко Крилів Чигиринського пов.) — син *Грушевського (Груші) Дениса Петровича* і *Грушевської Олени Йосипівни*. Вперше виявлений 9-річним у сповідальному розпису с. Мордви Чигиринського пов. 1833 р. Виховувався в родині брата Григорія (див. *Грушевський Г. Д.*), вчився в нього читання і нотного співу. 31.08.1839 призначений паламарем до Миколаївської церкви м-ка Крилова. Згідно клір. відомості 1845 р., був «поведения примерно кроткого». З дружиною Марією Максимівною (див. *Грушевська М. М.*; на 1845 р. вже був одружений) мав дітей — Єфросинію, Дарію, Мотрону (див. *Грушевська (Попельницька) Є. А., Грушевська Д. А. Грушевська (Гулак) М. А.*), а з дружиною Оленою Гаврилівною (див. *Лінчевська (Грушевська О. Г.)* — дітей Івана, Єлизавету, Павла, Андрія, Дмитра, Варвару (див. *Грушевський І. А., Грушевська Є. А., Грушевський П. А., Грушевський А. А., Грушевський Д. А., Грушевська (Полудненко, Раєвська) В. А.*).

ЦДІАК України, ф. 127, там само, оп. 1009, спр. 988, арк. 77–80 зв.; оп. 1011, спр. 3793, арк. 84 зв.–85; спр. 3798, арк. 55 зв.; спр. 3803, арк. 42 зв.; спр. 3815, арк. 163 зв.; оп. 1015, спр. 480, арк. 234.

ГРУШЕВСЬКИЙ Анатолій Маркович (21.10. (4.11).1903, с. Суботів Чигиринського пов.– 15.06.1962, м. Київ) — син *Грушевського Марка Федоровича* та *Ілліч (Грушевської) Марії Іванівни*. З родиною мешкав у Суботові, м-ку Таганчі Канівського пов. (з 1910). Навчався в Черкаській міністерській чоловічій гімназії. У 1918 р. з родиною переїхав до Києва, де бл. 1921–1922 рр. вступив до Київського медінституту, але через 2–3 роки був виключений через соціальне походження. Працював чорноробом. Закінчив курси електриків і в 1935–1936 рр. працював на КРЕСі (електростанція на Подолі), але потім був звільнений. Працював на різних роботах, зокр. стелив сходи на будівництві ЦУМу. З початком війни був мобілізований і під Харковом потрапив до німецького полону. У таборі під Уманню захворів на туберкульоз, 1942 р. зумів втекти і добрався до Києва завдяки членам Червоного Хреста з с. Покришів Житомирської обл., які організовували допомогу пораненим полоненим бійцям. По війні влаштувався завгоспом до лабораторії водопроводу, звідки в 1961 р. пішов на пенсію по інвалідності. З дружиною *Страшко Т. Н.* мав доньку Аллу (див. *Грушевська А. А.*). Похований на Байковому кладовищі.

ЦДІАК України, оп. 1009, спр. 1131, арк. 12; оп. 1011, спр. 3845, арк. 51 зв.; спр. 964, арк. 438 зв.–439; Розповіді *Остапенко (Коваль) Е. З.*, *Страшко Т. Н.* і *Грушевської А. А.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Анатолій Миколайович (бл. 1915–1916, м. Київ–бл. 1942, м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл.) — син *Грушевського Миколи Івановича* та *Грушевської Теклі*. Мав дві вищі освіти. Під час німецької окупації був командиром диверсійного загону, який, вірогідно діяв на Дніпропетровщині. Тяжко пораненим потрапив у полон і був розстріляний німцями у м. Дніпродзержинську.

Розповідь *Грушевського Ю. О.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Андрій Аврамійович (бл. 1879, м-ко Крилів Чигиринського пов.–не ран. 1909) — син *Грушевського Аврамія Денисовича* і *Лінчевської (Грушевської) Олени Гаврилівни*. У 1898 р. по закінченні головківської 2-класної школи став псаломником церкви Покрови у с. Вираїв Канівського пов., а з 1900 р.— ще й учителем при Вираївській ЦПШ. У 1902 р. здав іспит на звання вчителя 1-класної церковної школи і був переміщений до школи грамоти (назва села нерозб.), де вчителював до 1906 р., а надалі залишався псаломником.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3825, арк. 42 зв.; спр. 3848, арк. 94 зв.; спр. 963, арк. 280 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Андрій Ігнатійович (бл. 1880, с. Капітанівка Чигиринського пов.–?) — син *Грушевського Ігнатія Федоровича* і *Грушевської Марії Михайлівни*. На 1905 р. навчався в Черкаському духовному училищі. Остання відома згадка (заняття не називалось) — у кліровій відомості с. Капітанівка 1902 р. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 929, арк. 323–326 зв.; оп. 1011, спр. 3844, арк. 306 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Андрій Олександрович (нар. 12.01.1986, м. Москва) — син *Грушевського Олександра Юрійовича і Тугаринової (Грушевської) Ольги Валеріївни*. З 2002 р. мешкає в Канаді. Студент, навчається в Торонто в галузі реклами і дизайну.

Розповідь Грушевського О. Ю.

ГРУШЕВСЬКИЙ Антон Миколайович (22.01.1865, с. Шабельники Чигиринського пов.– 27.08.1866, с. Шабельники) — син *Грушевського Миколи Львовича* і *Грушевської Ірини Василівни*. Помер у ранньому дитинстві.

ЦДІАК України, ф.1 27, оп. 1012, спр. 3650, арк. 1589 зв.–1590; спр. 3719, арк. 412 зв.–413.

ГРУШЕВСЬКИЙ Антон Павлович (10.07.1816, с. Худоліївка Чигиринського пов.–14.08.1818, с. Худоліївка) — син *Грушевського Павла Петровича* і *Ланівської (Грушевської) Ганни Мойсеївни*. Помер у ранньому дитинстві.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1417, арк. 83 зв.; спр. 1450, арк. 127 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Василь Григорович (28.12.1896, с. Мордва Чигиринського пов.–18.04.1915, фронт) — син *Грушевського Григорія Миколайовича* і *Ранцової (Грушевської) Ольги Володи-*

мирівни. З 1899 р. жив у с. Кримки Чигиринського пов. На 1905–1911 р. навчався в Златопільській чоловічій гімназії. 1.12.1914 закінчив Київське І військове училище й став прапорщиком 265 Вишневолоцького полку. Був смертельно поранений у бою проти німецького війська під с. Суха. Похований у с. Кримках.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3845, арк. 281 зв.; спр. 3849, арк. 495 зв.–496; спр. 4066, арк. 90.

ГРУШЕВСЬКИЙ (ГРУША) Василь Данилович (бл. 1757–похов. 4.03.1805, с. Худоліївка Чигиринського пов.) — син *Грушевського (Груші, Грушка) Данила*, прадід Михайла Грушевського. Рік народж. варіюється між 1752 (спов. розпис 1794 р.) і 1761 (спов. розпис 1803 р.) рр. Вперше виявлений 30-річним поміж худоліївських селян у сповідному розпису 1787 р. Освіту, ймовірно, одержав у родині. На 1794 р. і надалі вже значився паламарем місцевої церкви св. Параскеви. З дружиною Меланією Михайлівною (див. *Грушевська М. М.*) мав не менше ніж 11 дітей: Мотрону, Євдокію, Стефана, Дмитра, Параскеву, Федора, Ірину, Лева, Сидора, Феодосію, Йова (див. *Грушевська (Копайгоренко) М. В., Грушевська (Стасенко) Є. В., Грушевський Ст. В., Грушевський Д. В., Грушевська П. В., Грушевський Ф. В., Грушевська І. В., Грушевський Л. В., Грушевський С. В., Грушевська Ф. В., Грушевський Й. В.*). Прізвище зустрічається у клірових документах у формах «Груша» (до 1798) і «Грушевський» (з 1800).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3782, арк. 158 зв. 159; оп. 1012, спр. 1262, арк. 130; оп. 1017, спр. 31, арк. 212; спр. 58, арк. 462; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.; спр. 3, арк. 1 зв.; *Грушевський М.* Спомини// Київ.— 1988.— № 9.— С. 117; *Кучеренко М.* Слідами Грушевських: Чигиринщина//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 64–79; *Його ж.* Некрополь роду Грушевських//Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Тематичний випуск «Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень».— К., 2002.— Том 9.— С. 242–256. Докладніше див.: «*Груші змінили шаблю на хрест*».

ГРУШЕВСЬКИЙ Василь Ігнатійович (бл. 1865, с. Капітанівка Чигиринського пов.–після 1913) — син *Грушевського Ігнатія Федоровича* і *Грушевської Марії Михайлівни*. Навчався в гімназії у Златополі (не закінч.), у 1885–1887 рр.— у Тифліській 1-й класичній гімназії (у 1880–1886 рр. там навчався і Михайло Грушевський). Сергій Федорович підтримував свого небожа Василя (у т. ч. й матеріально), а при його невдачах у навчанні «в письме к Маркову [директор гімназії.— *Авт.*] просил об нем,— повідомляла в листі Глафіра Грушевська сину Михайлові. Залишивши все ж гімназію, того ж 1887 р. був зарахований в «ратники ополчения» й одержав свідоцтво про явку для виконання військової повинності. Проте в 1888–1890 рр. Василь уже слухав лекції в Харківському ветеринарному ін-ті (разом з кузеном *Ковалевським Л. І.*). За домовленістю з С. Ф. Грушевським переїхав до Терської обл., де працював помічником учителя Костянтинівського училища у Владикавказі (1890–1891). Одружився 7.07.1891, зберігся його лист до Ганни і Михайла Грушевських із запрошенням на весілля. Був рукопокладений на священика в с. Арешевку Кизлярського відділу 30.08.1891 (за посл. списком і щоденником Михайла Грушевського, хоч у Василевому листі до Михайла названа дата 13.08.1891). У 1892–1903 рр. служив священиком у станиці Старопавловській П'ятигорського відділу Терської обл. (через що, як видно з листів цього періоду від Глафири Захарівни до сина Михайла, в їх родині сім'ю Василя Гнатовича називали «Старопавловскими»). Працюючи далеко від Владикавказа, залишався в тісних родинних стосунках з сім'єю Сергія Федоровича, був частим її гостем. У 1903 р. переїхав до станиці Ардон Сунженського відділу Терської обл., де в Георгіївській церкві зайняв місце свого брата *Грушевського О. І.* Проводив значну діяльність як на церковній, так і на освітянській і громадській нивах. Про довіру Сергія Федоровича до Василя Гнатовича свідчить передбачена в заповіті (1892) можливість надання йому прав духівника спадщини. Можливо, після смерті Сергія Грушевського придбав у вдови — Глафіри Захарівни — їхній будинок, про що можна припускати з її листа до сина Михайла: «Вчера привез старопавловский псаломщик письмо от Вас[илия] И[гнатьевича], в котором пишет [...] насчет дома, что 5 [тысяч] не может, а 4 $^{1}/_{2}$ даст, но, может, Бог даст, и продадим». Невідомо, чи дана угода відбулась, але послужний список (1912) о. Василія свідчив: «Во Владикавказе имеет дом». З дружиною Оленою Феодосів-

ною (див *Баськевич (Грушевська) О. Ф.*) на 1913 р. мав дітей: Георгія і Тетяну (див. *Грушевський Г. В., Грушевська Т. В.*). Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3837, арк. 298 зв., 299; ф. 1235, оп. 1, спр. 290, арк. 1–32; спр. 11, арк. 20; спр. 277, арк. 114; 215 зв.; спр. 278, арк. 353, 374; спр. 289, арк. 42 зв., 67–67 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2851, арк. 15–18; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1992.— № 2.— С. 118–119. *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.).— К., 1997.— С. 121, 126, 198.

ГРУШЕВСЬКИЙ Василь Сергійович (2.01.1886, м. Владикавказ–1886, м. Владикавказ) — остання дитина *Грушевського Сергія Федоровича* й *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захарівни*. Згадується в недатованих листах Глафіри Грушевської до сина Михайла: «2-го февраля [...] Василька когда крестили и погружали в воду, то он все время молчал, так архиерей сказал, что он, должно быть, будет монахом. И все удивлялись, что он такой тихий». Помер у ранньому віці. Через тимчасову відсутність батька похорон організовував Михайло Грушевський. Хоч запису про поховання Василя поки що не виявлено, відомо, що він був похований до трьох інших дітей на владикавказькому Першому міському (загальному) кладовищі (на поч. 1960-х рр. цвинтар було знищено, а на його території розбито Комсомольський парк). Сергій Федорович у заповіті (1892) називав Василя у переліку рідних, яких заповідав поминати «во все воскресные и праздничные дни, а также во дни великих панахид».

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв.; спр. 277, арк. 230; 480; ЦДАРПОА, ф. 291, оп. 1, спр. 174, арк. 18 зв.; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1992.— № 3.— С. 134, 135.

ГРУШЕВСЬКИЙ Василь Сергійович (4.04.1927, м. Луганськ–24.05. 2004, смт Ахтирський, Абінського р-ну Краснодарського краю, Росія) — син *Грушевського Сергія Григоровича* і *Левитської (Грушевської) Ольги Ничипорівни*. З поч. 1930-х рр. з батьками оселився у м. Краснодарі. У 1944–1951 рр. служив в армії. Закінчив заочно Краснодарський нафтовий технікум (1956), навчався у Всесоюзному політехнічному інституті (не закінчив). У 1956 р. переїхав до с.м.т. Ахтирського, де понад 30 років працював на нафтопромислах оператором, інженером, геологом. З 1987 р. на пенсії. Незважаючи на трагічні випробування, яких зазнала його родина, зберіг з матір'ю цінний родинний архів. У 1953 р. одружився з *Півень (Грушевською) З. В.* мав дітей: Сергія, Ольгу і Володимира (див. *Грушевський С. В., Грушевська (Петрашова) О. В., Грушевський В. В.*).

Матеріали *В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія)*.

ГРУШЕВСЬКИЙ Василь Федорович (рік нар. і см. невід.) — син *Грушевського Федора Васильовича* і *Ботвиновської (Грушевської) Марії Кирилівни*. Відомий із заповіту брата — *Грушевського С. Ф.* (1892), який просив «производить поминовение во все воскресные и праздничные дни года, а также в дни великих панахид (в родительские дни)» як Василя, так і інших покійних членів родини. Помер у ранньому дитинстві, найімовірніше, у 1820-х рр.— період, характерний нестачею джерел, через що в інших документах, як і його брат *Грушевський Іл. Ф.*, не виявлений.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Віктор Макарович (23.09. (6.10).1915, с. Олександрівка Липовецького пов.– 1945, фронт) — син *Грушевського Макара Федоровича* і *Грушевської Ірини Артемівни*. Навчався в Київському металургійному ін-ті, за анекдот був репресований. Згодом забраний до війська. У родині вважали, що Віктор загинув 1945 р. на війні з Японією. Був неодруженим.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1929, арк. 4 зв.–5; Розповіді *Грушевського В. М.* і *Грушевської (Дубровської) Г. М.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Владислав Сергійович (нар. 3.11.2003, м. Черкаси) — син *Грушевського Сергія Олександровича* і *Михно (Грушевської) Ольги Ільківни*.

ГРУШЕВСЬКИЙ Володимир Васильович (нар. 17.11. 1964, смт Ахтирський Абінського р-ну Краснодарського кр.) — син *Грушевского Василя Сергійовича* і *Півень (Грушевської) Зінаїди Василівни*. Закінчив СПТУ в Ахтирському (1982). Водій. З 1990 р. працює у м. Покачі Ханти-Мансійського АО Тюменської обл. З дружиною *Сніжко (Грушевською) В. О.* (розлуч.) має сина

Дмитра (див. *Грушевський Д. В.*), а з дружиною *Горбуновою (Грушевською) О. К.*— дітей Юлію та Ігоря (див. *Грушевська Ю. В.* і *Грушевський І. В.*).

Матеріали В. *Чумаченка (м. Краснодар, Росія).*

ГРУШЕВСЬКИЙ Всеволод Макарович (19.05. (1.06).1909, с. Олександрівка Липовецького пов.—29.06.1999, м. Москва) — син *Грушевського Макара Федоровича* і *Грушевської Ірини Артемівни*. Походив з родини псаломника. Закінчив 7-річну школу в с. Чагів (за 3 км. від Олександрівки), технікум в Іллінцях та Інститут цукрової промисловості (за його словами, згодом звався Інститутом харчової промисловості) в м. Києві. Щоб порятуватись від голодомору, в 1932 р. отримав направлення до Московського машинобудівного з-ду (виробництво стрілецької зброї). Пізніше працював на з-ді «Борець», з 1943 р. під керівництвом Капіци в Інституті кисневого машинобудування (тепер — Інститут геліотехніки). Звідти в 1987 р. пішов на пенсію. З дружиною *Корольовою (Грушевською) Н. О.* мешкав на Ленінському проспекті, мав дочку Ірину (див. *Грушевська (Андрющенко) І. В.*). Під час відвідання автором (1992) подарував для ІММГ книгу оповідань М. Грушевського «Під зорями». Живописні портрети 1937 р. (худ. Борис Пономар, Київ) і 1943 р. (худ. Борис Шонін, Москва).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1929, арк. 4 зв.—5; Власна розповідь.

ГРУШЕВСЬКИЙ Геннадій Макарович (17(30).08.1911, с. Олександрівка Липовецького пов.— 1942, фронт) — син *Грушевського Макара Федоровича* і *Грушевської Ірини Артемівни*. Працював агрономом. Рятуючись від голодомору, переїхав 1932 р. до м. Кузнецк Пензенської обл. Власної родини не мав. У 1942 р. на фронті під м. Ржевом пропав безвісти.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1929, арк. 4 зв.—5; Розповідь *Грушевського В. М.* і *Грушевської (Дубровської) Г. М.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Георгій Васильович (19.04.1894, ст-ця Старопавловська Терської обл.—не ран. 1916) — син *Грушевського Василя Ігнатійовича* і *Баськевич (Грушевської) Олени Феодосіївни*, хрещеник *Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) Г. С.* Згадується в листах Глафіри Грушевської, зокрема в недатованому: «Сегодня гость у нас был — Вас[илий] Иг[натьевич] с Жоржиком». Навчався у Владикавказькій класичній гімназії (1904—1913). У серпні 1913 р. був зарахований студентом на юридичний факультет Університету св. Володимира в м. Києві, де навчався, ймовірно, до 1915 р., а потім був переведений з університетом до м. Саратова. 1.08.1916 звільнений з університету у зв'язку з призовом на військову службу. Подальша доля невідома.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2851.

ГРУШЕВСЬКИЙ Герасим Григорович (бл. 1849, с. Мордва Чигиринського пов.—між 1851—1855) — син *Грушевського Григорія Денисовича* і *Грушевської Єфраксії Максимівни*. Вперше виявлений 1-річним в ревізьких казках с. Мордви 1850 р. Остання відома згадка — 1851 р. У 1855 р. вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 797, спр. 41, арк. 113 зв.—114; оп. 1010, спр. 118, арк. 273 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Григорій (Георгій) Стефанович (бл. 1829, м. Чигирин — не ран. 1892) — син *Грушевського Стефана Петровича* і *Грушевської Євдокії Василівни*. Вперше виявлений у сповідному розпису чигиринського собору 1833 р. На 1839 р. вчився читанню в Миколаївському монастирі. У 1845 р. став паламарем (в 1848 р.— дяком, а в 1865 р.— дияконом) церкви Різдва Богородиці в с. Красноселиці Чигиринського пов. Бл. 1851 р. одружився (див. *Грушевська О. М.*), про дітей згадок не виявлено. Остання відома згадка — у Красноселицькій кліровій відомості 1892 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3797, арк. 206 зв.; спр. 3806, арк. 132 зв.—133; спр. 3806-а, арк. 197 зв.—198; спр. 3834, арк. 230 зв.; оп. 1015, спр. 480, арк. 1.

ГРУШЕВСЬКИЙ Григорій Денисович (бл. 1808, с. Новоселиця Чигиринського пов.— після 1860, с. Мордва Чигиринського пов.) — син *Грушевського (Груші) Дениса Петровича* і *Грушевської Олени Йосипівни*. Освіту одержав дома. Згодом був паламарем Успенської церкви с. Мордва, але 1828 р. через каліцтво (за пізнішими даними — «по болезненной близорукости») звільне-

ний за штат. Остання відома згадка — 1860 р. Мав дружину Єфраксію Максимівну (див. *Грушевська Є. М.*) і дітей — Єлизавету, Ганну, Євфимію, Меланію, Мар'яну, Трохима, Герасима (див. *Грушевська Єл. Г., Грушевська Г. Г, Грушевська Євф. Г., Грушевська Мел. Г., Грушевська Мар'яна Г., Грушевський Т. Г., Грушевський Г. Г.*), а також виховував малолітнього брата Аврамія. Спов. розпис 1862 р. в Мордві нікого з Грушевських вже не називає.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 84, арк. 7 зв.; оп. 1011, спр. 3793, арк. 84 зв.–85; спр. 3792, арк. 77 зв.; спр. 3798, арк. 80 зв.; оп. 1015, спр. 480, арк. 234; оп. 1015, спр. 1024, арк. 1081.

ГРУШЕВСЬКИЙ Григорій Іванович (22.02.(5.03).1865, с. Пирогів Київського пов.–бл. 1933, м-ко Златопіль Чигиринського пов.) — син *Грушевського Івана Федоровича* і *Грушевської (Богданович) Марії Олександрівни*. Виріс у с. Пирогів, у родині вітчима — *Богдано́вича С. Г.* Навчався в Київській духовній семінарії (до 1889), де зазнав впливу нелегальної української семінарської громади. Вчителював у школах с. Нова Гребля Уманського пов. (1889–1892), с. Стремигород Радомишльського пов. і гімназії м-ка Златопіль Чигиринського пов. (1897–1922). З дружиною *Денисовою (Грушевською) А. К.* мав дітей Марію, Олександра і Наталію (див. *Грушевська (Суркова-Галиченко) М. Г., Грушевський О. Г., Грушевська (Кусенко) Н. Г.*; всі троє — хрещеники Михайла Грушевського). Літературну творчість (літ. псевдонім Грицько Чулай) почав з поезії (збірник «Зірка». К., 1894), згодом писав оповідання («Божий попуст», «Герасим», «Дві свічки», «За нелюбом», «На святім вечорі», «Панна Фося», «П'яниця», «Страшна кара», та ін.) і драми («Душогубка», «Нехрист», «Через своє серце»). Окремими збірками твори виходили у Львові, Києві, Москві та Златополі. Також друкувався в «Киевском слове», львівських часописах «Правда» і «Зоря». Прозові твори Григорія Грушевського (востаннє публікувались 1914 р.) відзначаються симпатією до українського села і глибоким знанням його життя, вихованням поваги до споконвічних моральних цінностей. Працюючи на Волині, на прохання Миколи Лисенка записував по селах народні пісні. Збереглись листи Г.І.Грушевського до Михайла Грушевського (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289). Помер в умовах голодомору 1932–1933 рр. Згодом дослідники помилково ототожнювали Г. І. Грушевського з його троюрідним братом — священиком (з 1921 — УАПЦ) *Грушевським Г. М.* (1865– бл. 1937).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1188, арк. 257 зв.; спр. 1183, арк. 299 зв.; оп. 1012, спр. 3607, арк. 116 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 276, арк. 29–29 зв.; спр. 277, арк. 226, 292; спр. 289, арк. 30; ч. 2, арк. 27 зв., 170 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2849, арк. 1–19; Розповіді Гончаренка Б. А., *Кусенко Л. Ф., Бржевської (Панішевої) Т. В.*; *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 139–140; *Затока В.* Златопільська гімназія. Сторінки історії.— Кіровоград, 1998; *Лисенко М.* Листи.— К., 1964; УЛЕ.— К., 1988.— Т. 1.— С. 509–510; *Кучеренко М.* Забутий письменник Григорій Грушевський//Календар «Благовіста». Ювілейний 2000 рік.— Гурово Ілавецьке (Польща).— С. 130–132; *Його ж.* Г. І. Грушевський: «Трудитись треба для доброго діла»//Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 3.— К., 2003.— С. 256–264. Докладніше див.: *«І будеш вірити мені у цій святій правді» (Григорій Іванович Грушевський).*

ГРУШЕВСЬКИЙ Григорій Іванович (25.01.1814, с. Худоліївка Чигиринського пов.–9.09.1815, с. Худоліївка) — син *Грушевського Івана Петровича* і *Чухало (Грушевської) Агрипини Семенівни*, хрещеник *Грушевського П. П.* Помер у ранньому дитинстві.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1389, арк. 134; спр. 1403, арк. 167 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Григорій Іванович (28.09.1815, с. Худоліївка Чигиринського пов.–між 1882 і 1892, с. Головківка Чигиринського пов.) — син *Грушевського Івана Петровича* і *Чухало (Грушевської) Агрипини Семенівни*. Освіту одержав дома. У 1837 р. став паламарем худоліївської церкви св. Параскеви. У 1838 р. був посвячений на дяка до Михайлівської церкви с. Голикове, а 1840 р. переміщений до Богословської церкви с. Головківки Чигиринського пов. З дружиною Оленою Яківною (див. *Грушевська О. Я.*) мав дітей: Олександру, Параскеву, Надію, Олександра (див. *Грушевська О. Г., Грушевська П. Г., Грушевська Н. Г., Грушевський О. Г.*).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 683, арк. 59 зв.; оп. 1010, спр. 60, арк. 21–24 зв.; оп. 1011, спр. 3797, арк. 85 зв.; спр. 3798, арк. 105 зв.; спр. 3803, арк. 90 зв.; спр. 3834, арк. 142 зв.; оп. 1012, спр. 3203, арк. 1575.

ГРУШЕВСЬКИЙ Григорій Миколайович (24.01.(5.02.)1867, с. Шабельники Чигиринського пов.— 9.02.1938, (Омська обл., Росія)) — син *Грушевського Миколи Львовича* і *Грушевської Ірини Василівни*. У 1884 р., закінчивши Черкаське духовне училище, вступив до КДС, де став учасником патріотично настроєної семінарської громади (разом з *Грушевським М. Ф.*, О. Лотоцьким, Л. Скочковським, С. Єфремовим, Ф. Матушевським та ін.), яку протягом 1888–1894 рр. очолював його троюрідний брат *Грушевський М. С.* Про тісні зв'язки Григорія і Михайла Грушевських свідчать також їхнє листування і часті згадки про Григорія в Михайловому університетському щоденнику (на жаль, із щоденника не завжди можна зрозуміти, про якого з Григоріїв йдеться: про Грушевського Григорія Миколайовича чи про його троюрідного брата і приятеля *Грушевського Г. І.* (1865–бл. 1933)). По закінченні КДС (1890 р.) вчителював у м-ку Кам'янка Чигиринського пов. (1890–1892). 1.09.1891 в Києві одружився з Ольгою Ранцовою (див. *Ранцова (Грушевська) О. В.*). Свідками на вінчанні були Михайло Грушевський (він «дарував молодим на господарство срібний полонок»), Олександр Лотоцький, Володимир Самійленко і рідний брат — *Грушевський Д. М.* У 1892–1893 рр. Григорій Миколайович був на посаді псаломника в с. Ковалівка Васильківського пов. Київської губ. 21.03.1903 — рукопокладений на священика. Служив священиком Успенської церкви в с. Мордва (1893–1899) і Троїцької церкви с. Кримки (з 1899; обидва Чигиринського пов.). Також виконував обов'язки місіонера (з 1900) і духовного слідчого (з 1906). Намагався відстоювати інтереси української культури в церковній сфері, про що свідчать кілька його публікацій на сторінках КЄВ. Газета «Рада» 31.10.1910 надрукувала його лист (з підписом «священик Григорій Грушевський»), в якому автор розповідав, що він уже п'ять років передплачує «Раду», турбується за її долю і пропонував ще одного можливого передплатника — *Грушевського Г. І.* (1865–бл.1933). Водночас зазнав з боку товаришів-громадівців звинувачень у відході від ідеалів семінарської громади. Так, за свідченням Михайла Грушевського, не без впливу дружини, він «махнув рукою на принципи гуртка і пустився на попівський кар'єризм: на місіонерство, боротьбу з сектанством і т. ин.» через що зазнав осуду української демократичної громадськості. «Я поруган, оклеветан и изгнан яко язычник и мытарь(...). Обізваний я шпіоном, доносчиком, гнобителем, словом, хуже невірного»,— скаржився він у листі до вченого. У 1921 р. вступив до УАПЦ. З 1926 р. був «за духовника в районовім об'єднанні». Коли 1929 р. вийшов за штат, продовжував мешкати у Кримках. Ймовірно, невдовзі після того з Кримок переїхав до Черкас, де бл. 1937 р. був заарештований. Анкета заарештованого подавала його тогочасну адресу (м. Черкаси, вул. Шевченка, 46) та останнє місце роботи (садівник у дитячому садку № 2). За даними онука — *Грушевського В. С.* і відповіді МВС Росії, загинув в ув'язненні (Омська обл.). З дружиною Ольгою Володимирівною мав дітей — Сергія, Лева, Василя та Ірину (див. *Грушевський С. Г., Грушевський Л. Г., Грушевський В. Г., Грушевська (Кутєпова, Штенцель) І. Г.*).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 929, арк. 63–66 зв.; оп. 1011, спр. 3887, арк. 59 зв.; спр. 4066, арк. 90; спр. 3849, арк. 494–496; спр. 3848, арк. 148 зв.; спр. 3837, арк. 58 зв.–59; оп. 1078, спр. 837, арк. 182 зв.–183; ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 144–149 зв.; ЦДАВО, ф. 3984, оп. 3, спр. 823, арк. 1–2; *Грушевський Г.* О проповеди слова Божия на малороссийском языке//КЕВ.— № 9.— 1906.— С. 294–296; «Рада», 31 жовтня 1910 р.// ІР НБУВ, ф. І, спр. 42449; *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.).— К., 1997; *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 140, 143–144; *Єфремов С.* Про дні минулі//Молода нація.— 2002.— № 2.— С. 238; *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Частина перша.— Варшава, 1932.— С. 68–70; 10 років Черкаської єпархії Української Православної Церкви і архієрейській хіротонії архієпископа Черкаського і Канівського Софронія.— С. 14 (фото слідчої справи). Матеріали *В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія)*.

ГРУШЕВСЬКИЙ Григорій Стефанович (бл. 1830, с. Худоліївка Чигиринського пов.—після 1887) — син *Грушевського Стефана Петровича* і *Грушевської Євдокії Василівни*. З 1845 р. був паламарем (з 1848 — дяком) у с. Красноселиця Чигиринського пов. З дружиною *Грушевською Олександрою Минівною* дітей не мав.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3815, арк. 154 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Григорій Федорович (10.01.1863, м-ко Медведівка Чигиринського пов.—не ран. 1918) — син *Грушевського Федора Івановича* і *Дишкант (Грушевської) Мар'яни Йосипів-*

ни. Закінчив 3 класи в Черкаському духовному училищі, яке через смерть батька і нестатки був змушений 12.01.1881 р. покинути «по прошению своей матери для поддержания ея сирот». З 1.02 до 10.04.1881 вчителював у ЦПШ м-ка Медведівка. Протягом 1881–1893 рр.— дяк (псаломник) (з 1885 р.— також вчитель ЦПШ) у с. Трилісах. У 1893–1899 рр.— псаломник с. Мордви (священиком там у 1893–1899 рр. був його чотириюрідний брат *Грушевський Г. М.*, а вчителем у 1895–1896 рр.— його рідний брат *Грушевський М. Ф.*). Витримавши екзамен, 28.11.1895 був удостоєний звання вчителя ЦПШ і в 1896–1899 рр. також вчителював у с. Росошинцях (все Чигиринського пов.). У 1899 р. перевівся на посаду псаломника до м-ка Медвин Канівського пов., а в 1900 р.— до с. Мельників Чигиринського пов. У 1902 р. рукопокладений на диякона у с. Суботів Чигиринського пов. до Михайлівської церкви, де був священиком його брат Марко. У 1903–1909 рр. служив священиком у с. Водяній Звенигородського пов. У 1909 р. переміщений до с. Сагунівки, 1912 р.— до с. Бузуків, а 1913 р.— до с. Краснопілля Чигиринського пов. За пізньою розповіддю племінника — *Гуковича О. С.*, Григорій Федорович збудував кілька церков, зокрема під час І Світової війни — у с. Хацьках (та церква «поміж вікнами була прикрашена дзеркалами»). Загинув по дорозі з с. Хацьок до с. Мошен (обидва села Черкаського пов.). З дружиною Агафією Іванівною (одруж. бл. 1882 р. в Трилісах, (див. *Скичко* (*Грушевська А. І.*) мав сина Олексія (див. *Грушевський О. Г.*) і дочок Юліанію, Марію, Олександру (див. *Грушевська (Чигирик) Ю. Г., Грушевська М. Г., Грушевська О. Г.*). За розповіддю *Грушевської (Демидчук, Гельфанд) Т. М.*, син загинув у роки громадянської війни, а якась із дочок померла від туберкульозу.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1009, спр. 929, арк. 162 зв.; оп. 1011, спр. 3815, арк. 358 зв.; спр. 3825, арк. 148 зв.; спр. 3837, арк. 58 зв.–59; спр. 3844, арк. 81 зв.–82; спр. 3844, арк. 81 зв.–82; спр. 3844, арк. 170 зв.–171; спр. 4066, арк. 74 зв.; Розповіді *Гуковича О. С.* і *Грушевської (Демидчук, Гельфанд) Т. М.*

ГРУШЕВСЬКИЙ (ГРУША, ГРУШКА) Данило (поч. XVIII ст.–між 1771 і 1786, с. Худоліївка) — прапрадід Михайла Грушевського, найдавніший достеменно відомий його предок по лінії Грушевських. Ймовірно, походив з покозаченої української православної шляхти. 12.07.1746 став священиком церкви св. Параскеви у с. Худоліївці Чигиринського пов. на Київщині. Михайло Грушевський знав про нього з розповідей *Грушевського М. Ф.* Остання відома прижиттєва письмова згадка про Данила Грушевського датується 1771 р. Наступні свідчення (найбільш ранні з них датуються 1786–1787) вже не застають Данила Грушевського серед живих, але називають трьох його синів: Петра, Івана й Василя Груш / Грушевських (див. *Грушевський (Груша) П. Д., Грушевський (Груша) І. Д.*, і *Грушевський (Груша) В. Д.*). Прижиттєві сторичні джерела подають два варіанти прізвища о. Данила: Грушевський і Грушка.

ІР НБУВ, ф. 2, спр. 3944, арк. 2; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1017, спр. 31, арк. 207–215; Описание староства и протопопии Чигиринской...//Киевские епархиальные ведомости.— К., 1862.— С. 345, 346; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 116; *Кучеренко М.* Слідами Грушевських: Чигиринщина//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— Ч. 2.— С. 64–79. *Докладніше див.: «Груші змінили шаблю на хрест».*

ГРУШЕВСЬКИЙ (ГРУША) Денис (Діонісій) Петрович (бл. 1779, с. Худоліївка Чигиринського пов.– між 1823–1833, с. Мордва Чигиринського пов.) — син *Грушевського (Груші) Петра Даниловича* і *Грушевської Любові Якимівни*. Вперше згадується 9-річним у сповід. розпису с. Худоліївка 1788 р. Освіту одержав від батька (на 1794 р. вивчав примологій). На 1798 р. вже служив дяком Преображенської церкви с. Ясківців. Згідно з пізнішими документами, в 1800–1806 рр. був дяком Успенської церкви с. Погорільців, у 1806–1820 рр.— паламарем Георгіївської церкви с. Новоселиці. Потім повернувся до Погорільців (все Чигиринського пов.). Ймовірно, після 1823 р. перейшов до Мордви, де й помер (клір. відомість с. Мордви 1835 р. називає його «здешним умершим пономарем»). З дружиною Оленою Йосипівною (див. *Грушевська О. Й.*) мав дітей — Григорія, Федора, Семена, Аврамія (див. *Грушевський Г. Д., Грушевський Ф. Д., Грушевський С. Д., Грушевський А. Д.*). За свідченням клірових документів, був малописьменним. Прізвище варіюється як Груша (відомість с. Ясківців 1798 р.) і Грушевський (наступні документи).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 14, арк. 46 зв., 54 зв.; спр. 84, арк. 7 зв.; спр. 134, арк. 47 зв.; оп. 1015, спр. 220, арк. 238; оп. 1017, спр. 58, арк. 462.

ГРУШЕВСЬКИЙ Дмитро Аврамійович (бл. 1881, м-ко Крилів Чигиринського пов.— між 1882 і 1909) — син *Грушевського Аврамія Денисовича* і *Лінчевської (Грушевської) Олени Гаврилівни*. Вперше виявлений 1-річним у кліровій відомості м-ка Крилів 1882 р. На 1909 р. серед живих членів родини не згадується.

ЦДІАК України, оп. 1009, спр. 929, арк. 35–38 зв.; оп. 1011, спр. 3848, арк. 94 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Дмитро Васильович (бл. 1782, с. Худоліївка Чигиринського пов.—після 1801) — син *Грушевського (Груші) Василя Даниловича* і *Грушевської Меланії Михайлівни*. Вперше відомий 12-річним зі сповідного розпису с. Худоліївка 1794 р. Освіту одержав у родині (на 1794 р. вже вчився писати). Після 1801 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 137, арк. 1284 зв.; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.; спр. 3, арк. 1 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Дмитро Володимирович (нар. 07.02.1987, смт Ахтирський Абінського р-ну Краснодарського кр.) — син *Грушевського Володимира Васильовича* і *Сніжко (Грушевської) Валентини Олексіївни*. Студент Краснодарського державного університету культури і мистецтв.

Матеріали *В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія)*.

ГРУШЕВСЬКИЙ Дмитро Миколайович (29.10.1868, с. Шабельники Чигиринського пов.— після 1909) — син *Грушевського Миколи Львовича* і *Грушевської Ірини Василівни*. Клірові відомості місцевої Іллінської церкви засвідчують, що на 1881–1982 рр. Дмитро навчався в Черкаському міському училищі, а на 1887 р.— у Новобузькій вчительській семінарії, яку він закінчив не пізніше 1890 р. Завдяки своєму братові Григорію (див. *Грушевський Григорій Миколайович*) мав у Києві тісні стосунки з членами нелегальної патріотично налаштованої семінарської громади та українською інтелігенцією міста, у тому числі зі своїм троюрідним братом Михайлом Грушевським. Зокрема, метрична книга Києво-Подільської Йорданської Миколаївської церкви розповідає, що 1.09.1891 на вінчанні Григорія «поручителями» були з боку нареченого «студент Михаил Сергеев Грушевский, и учитель Димитрий Грушевский, по невесте — чиновник Владимир Иванов Самойленко и семинарист Александр Игнатьев Лотоцкий», а псаломником на вінчанні був Лука Скочковський. Уривчасті відомості про подальше життя Дмитра Миколайовича трапляються в листах Григорія Миколайовича до Михайла Грушевського. Він, зокрема, повідомляв, що Дмитро Грушевський у 1898 р. одружився з учителькою (ім'я не називається). Вчителював у Херсонській губ., зокрема за даними 1892 і 1896 рр.— у с. Себине, а в 1902–1909 рр.— у земській 1-кл. школі с. Олександрівка. Про подальшу громадську активність може свідчити його лист до Михайла Грушевського (без дати), з яким він, за порадою *Грушевського М. Ф.*, передавав 5 крб. «на звісне [...] діло» (ймовірно, на діяльність НТШ).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 929, арк. 63–66 зв.; спр. 988, арк. 31–34 зв.; спр. 1148, арк. 19–25 зв.; оп. 1010, спр. 203, арк. 3 зв.; оп. 1011, спр. 3887, арк. 59 зв.; спр. 3825, арк. 70 зв.; спр. 3844, арк. 89 зв.; спр. 3845, арк. 143 зв.; спр. 3849, арк. 229 зв.–230; спр. 3838, арк. 75 зв.; оп. 1012, спр. 3894, арк. 514 зв.; оп. 1078, спр. 837, арк. 182 зв.–183; ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 149; спр. 296, арк. 33; ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 3, спр. 823, арк. 1–2; *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 140; КЕВ.— 1913.— № 9.— С. 96; № 18.— С. 533–535.

ГРУШЕВСЬКИЙ Дмитро Олексійович (3.03.1909, с. Оленівка Васильківського пов.–(?)) — син *Грушевського Олексія Григоровича* і *Серговської (Грушевської) Ніни Клавдіївни*. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1316, арк. 42 зв.–43 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Дмитро Софронійович (бл. 1902, с. Олександрівка Липовецького пов.—після 1926) — син *Грушевського Софронія Юхимовича* і *Ниркової (Грушевської) Олени Іванівни*. На 1909 р. мешкав у с. Сингаївка Бердичівського пов. й навчався в місцевій школі. Збереглось його фото в формі сержанта Червоної армії, яке Дмитро, гостюючи 1926 р. у с. Бровках у свого двоюрідного брата — *Шостаківського О. М.*, подарував одній з його дочок з автографом. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 118 зв.–119; Розповідь *Шевченка О. Є.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Євген Миколайович (бл. 1915, м. Київ —1970-і, с. Кухарі Іванківського р-ну Київської обл.) — син *Грушевського Миколи Івановича* та *Грушевської Теклі*. Був борцем-важовиком, лікарем. Поранений на Ленінградському фронті. Після війни переїхав до с. Кухарі Іванківського р-ну на Київщині, де працював лікарем (зав. лікарнею(?)). Був двічі одружений (див. *Грушевська М., Грушевська З.*), мав 4-х дітей, з яких наразі відомий один — Олексій (див. *Грушевський О. Є.*).

Розповідь *Грушевського Ю. О.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Захарій Іванович (5.04.1832, с. Худоліївка Чигиринського пов.—31.08.1832, с. Худоліївка) — син *Грушевського Івана Петровича* і *Чухало (Грушевської) Агрипини Семенівни*. Помер немовлям.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1702, арк. 176 зв., 187 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Захарій Сергійович (бл. 1872, м. Ставрополь — 20.04.1882, м. Владикавказ) — син *Грушевського Сергія Федоровича* й *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни*. Основи домашньої освіти здобув від батька. Помер, ймовірно, внаслідок скарлатини. З-поміж усіх померлих братів і сестер його втрату Михайло переживав особливо гірко: «Який се був милий, добрий, ласкавий хлопчик, які незвичайно теплі почуття зв'язували нас. Як я любив його і він мене. В момент смерті йому було 10 літ, се вже була вповні свідома людина, батько почав уже його вчити латинської мови з того самого Кюнера, що вчив колись я. Між нами було без малого шість років різниці, він, як то говориться, вступав в мої сліди. З яким тихим ентузіазмом він вітав мене в перший мій приїзд з гімназії: ніколи ми досі не розлучались. В таких відносинах між старшим і меншим братом буває стільки любові і ніжності, не менше, ніж [між] батьками і дітьми. При моїй схильності до підвищеної чутливості пам'ять про них була невимовно солодка — і заразом невимовно болюча». Матеріали владикавказького Спасо-Преображенського (Старого) собору свідчать, що Захарій був похований на Першому міському (загальному) кладовищі (на поч. 1960-х рр. цвинтар було знищено, а на його території розбито Комсомольський парк). Його батько — Сергій Федорович — у заповіті (1892) називав Захара в переліку рідних, яких заповідав поминати «во все воскресные и праздничные дни, а также во дни великих панахид».

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв; спр. 277, арк. 218; ЦДАРПОА, ф. 296, оп. 1, спр. 172, арк. 127; *Грушевський М.* Спомини.//Київ.— 1988.— № 12.— С. 118; Лист президента Громадської організації «Українське національне товариство «Батьківщина» С. Гуляєва. 9.08.03. Владикавказ.

ГРУШЕВСЬКИЙ Іван Аврамійович (4(16).07.1866, м-ко Крилів Чигиринського пов.—1918, м-ко Крилів) — син *Грушевського Аврамія Денисовича* і *Лінчевської (Грушевської) Олени Гаврилівни*. Після звільнення за власним бажанням з 2-го класу Черкаського духовного училища був послушником у Києво-Михайлівському монастирі (1881—1883). У 1883 р. був призначений псаломником у м-ко Крилів до церкви св. Миколая (поруч з батьком), де і створив власну сім'ю. З дружиною Федорою Андріївною (див. *Грушевська Ф. А.*) мав дітей — Миколу, Олександра та Валентину (див. *Грушевський М. І., Грушевський О. І., Грушевська В. І.*). Про особисте знайомство з Михайлом Грушевським та його родиною свідчить недатований лист до вченого від Глафіри Захарівни: «Грушевский Иван Аврамович из м. Крылов Чигиринского уезда был в отсутствии меня и просил устроить на стипендию Грушевских в семинарию и оставил мне записку. Не писал ли он тебе?» (йдеться про стипендію для його сина Олександра — учня КДС.— *Авт.*) У 1907 р. Іван Аврамійович був рукопокладений на диякона (з залишенням на посаді псаломника) при тій же церкві. У 1911 р. став членом місцевого будівельного комітету і законовчителем місцевої ЦПШ. У 1912 р. був рукопокладений на священика до с. Денисовичів Радомишльського пов., а 30.09.1917 переміщений знову до Крилова на посаду священика церкви св. Миколая. У 1918 р. за невідомих тепер обставин (ймовірно, в час навали війська М. Муравйова через спорідненість з Михайлом Грушевським або через українофільську позицію) був розстріляний більшовиками.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 988, арк. 77—80 зв.; спр. 988, арк. 77—80 зв.; спр. 1148, арк. 98—105 зв.; оп. 1011, спр. 3825, арк. 42 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 489; ДА м. Киева, ф. 16, оп. 464, спр. 2857, арк. 3—3 зв.

Розповідь *Грушевського Ю. О.*

ГРУШЕВСЬКИЙ (ГРУША) Іван Данилович (між 1755 і 1764, с. Худоліївка Чигиринського пов.—між 1806 і 1821) — син *Грушевського (Груші, Грушки) Данила*. Найдавнішу згадку про Івана Грушу знаходимо у метричній книзі с. Худоліївка 1786 р., коли він уже служив дяком у місцевій церкві св. Параскеви. Ймовірно, в Худоліївці на поч. 1790-х рр. одружився (див. *Грушевська І. Ф.*), мав від того шлюбу сина Стефана (див. *Грушевський С. І.*). На 1798 р. уже був дяком у с. Топилівці, де, за характеристикою місцевого священика Стефана Бориславського, був «в чтении и нотном пении искусен», хоча й «состояния вовсе негодного и пьянственною страстию заражен и штрафован бывал». У 1799 р. Бориславський позивався з Іваном Грушевським, звинувачуючи його в недисциплінованості та грубощах. У 1806 р. з посади в Топилівці звільнився. Можливо, оселився в с. Погорільцях (у метричній книзі с. Кожарок 1812 р. згадується якась «погорельского жителя Груши жена Ирина Иванова дочь») чи відразу переїхав до с. Чаплища (всі села — Чигиринського пов.), де й помер. Сповідний розпис с. Чаплища за 1821 р. засвідчує, що «у церковной хате жительствует исключенного из ведомства духовного а уже умершего Груши жена Ирина Федорова дочь». Прізвище Івана Даниловича варіюється як «Груша» 1798 р., Грушів [Грушовъ] (1786, 1788), Грушенко (1794), Грушевський (з 1800).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 14, арк. 47 зв.; оп. 1011, спр. 1544, арк. 113 зв.—114; спр. 3782, арк. 162 зв.—163; оп. 1012, спр. 1262, арк. 126 ; спр. 1361, арк. 74 ; спр. 1493, арк. 93 ; оп. 1014, спр. 134, арк. 67; оп. 1015, спр. 137, арк. 1314; оп. 1017, спр. 58, арк. 466 зв.; ДА Черкаської обл., ф. 660, оп. 1, спр. 187, арк. 4—6. Докладніше див.: «Груші змінили шаблю на хрест».

ГРУШЕВСЬКИЙ Іван Львович (бл. 1831, с. Шабельники Чигиринського пов.—1845) — син *Грушевського Лева Васильовича* і *Грушевської Пелагеї Олександрівни*. Вперше виявлений 6-річним зі спов. розпису с. Шабельник 1836 р. (ймовірно, саме його клірова відомість 1838 р. називає Йосипом), де пройшло дитинство. Після 1845 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3796, арк. 14 зв.; спр. 3803, арк. 26 зв.; оп. 1015, спр. 526, арк. 70.

ГРУШЕВСЬКИЙ Іван Миколайович (бл. 1879, с. Шабельники Чигиринського пов.—між 1882 і 1887, с. Шабельники(?)) — син *Грушевського Миколи Львовича* і *Грушевської Ірини Василівни*. Зафіксований 3-річним у клір. відомості с. Шабельники 1882 р. Помер у дитинстві. На 1887 р. вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 929, арк. 63—66 зв.; оп. 1010, спр. 203, арк. 3 зв.; оп. 1011, спр. 3825, арк. 70 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Іван Олександрович (нар. 4.02.1979, м. Москва) — син *Грушевського Олександра Юрійовича* і *Дьоміної (Грушевської) Ганни Геннадіївни*. Закінчив географічний факультет Московського державного університету ім. Ломоносова (кафедра океанології) у 2000 р. Працює в Москві, спеціалізується на комп'ютерному дизайні.

Розповідь *Грушевського О. Ю.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Іван Петрович (бл. 1787, с. Худоліївка Чигиринського пов.—13.03.1857, с. Худоліївка) — син *Грушевського (Груші) Петра Даниловича* і *Грушевської Любові Якимівни*. Вперше згадується 7-річним у сповід. розпису с. Худоліївка 1794 р. Освіту одержав вдома (на 1801 р. навчався письма). 13.05.1807 «за праздное при отцу нахождение» був виключений з духовного відомства для призначення на військову службу, потім був визнаний хворим на сухоти й призначений 28.06.1807 на посаду паламаря до місцевої церкви св. Параскеви. Хоч і не закінчував навчальних закладів, але, за оцінкою клірової відомості, «читать и петь может хорошо», а також був «поведения хорошого». У 1854 р. звільнений в заштат на користь сина — *Грушевського Ф. І.* З дружиною *Чухало (Грушевською) А. С.* (обвінчався 10.02.1812), мав дітей — Теклю, Григорія, Григорія, Кирила, Якова, Марфу, Федора, Федо́ру, Захарія, Євфимію, Уляну, Юстину (див. *Грушевська (Перевізник) Т. І., Грушевський Г. І. (1814—1815), Грушевський Г. І. (1815—між 1882 і 1892), Грушевський (Груша) К. І., Грушевський Я. І., Грушевська Марфа І., Грушевський Ф. І., Грушевська Ф. І., Грушевський З. І., Грушевська Є. І. Грушевська У. І., Грушевська Ю. І.*). У сер. 1850-х рр. у його родині також мешкали внуки Тетяна та Євдокія «Авксентьеви»

(відповідно бл. 1841 і бл. 1842 рр. народж.) — діти котроїсь із дочок. У запису про смерть зазначений під прізвищем «Груша». Згадувався у спогадах невістки — Мар'яни Йосипівни (див. *Дишкант (Грушевська) М. Й.*), включених до праці під назвою «З життя селян на Чигиринщині».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 118, арк. 397–400; оп. 1011, спр. 3783, арк. 49–50 зв.; спр. 3815, арк. 359 зв.; оп. 1015, спр. 906, арк. 642 зв.; Д А Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1; там само, спр. 27, арк. 27 зв.; спр. 36, арк. 27 зв.; З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 127, 135.

ГРУШЕВСЬКИЙ Іван Федорович (29.08.1836, с. Подорожнє Чигиринського пов.—10.12.1865, с. Пирогів Київського пов.) — син *Грушевського Федора Васильовича* і *Ботвиновської (Грушевської) Марії Кирилівни*. Навчався в Києво-Софійському духовному повітовому училищі, але через слабке здоров'я був звільнений з нижчого відділення. Бл. 1851 р. став послушником Києво-Миколаївського монастиря, а 5.10.1856 — дяком церкви Покрови в с. Креничі Київського пов. 14.10.1857 пострижений у стихар. У 1860 р. за сприяння брата — *Грушевського С. Ф.*— переміщений у с. Пирогів до Хрестовоздвиженської церкви на місце диякона. Рано помер, залишивши дружину (див *Грушевська (Богданович) М. О.*) з дітьми Євдокією та Григорієм (див. *Грушевська Є. І.* та *Грушевський Г. І.*).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1214, арк. 22 зв.–24; оп. 1012, спр. 1825, арк. 248 зв.; спр. 3607, арк. 154 зв.–155.

ГРУШЕВСЬКИЙ Іван Федорович (бл. 1870, с. Худоліївка Чигиринського пов.— після 1921, с. Худоліївка (?)) — син *Грушевського Федора Івановича* і *Дишкант (Грушевської) Мар'яни Йосипівни*. Бл. 1880 р. втратив батька. Дорослим залишався при матері. Між 1895 і 1902 рр. одружився (див. *Грушевська Ярина*). У худоліївській клір. відомості 1917 р. значиться як ремісник. За спогадами *Грушевського Всев. М.*, який 1916 р. з матір'ю відвідував Худоліївку, Іван Федорович мав 5 дочок, працював столярем, наймався споруджувати будинки. Після 1921 р. зв'язок з ним був втрачений. Ці відомості доповнює *Грушевська К. Ф.*, подаючи імена дочок: Олена, Євдокія, Мотрона, Антоніна та Галина (див. *Грушевська (Ліщенко) О. І, Грушевська (Бабич) Є. І., Грушевська (Зубко) М. І., Грушевська (Супрун) А. І., Грушевська Г. І.*).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1148, арк. 31–37 зв.; спр. 848, арк. 96 зв.; оп. 1011, спр. 3844, арк. 81 зв.–82. Розповіді *Грушевського В. М.* і *Грушевської К. Ф.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Іван Юхимович (бл. 1859, с. Гадомці Бердичівського пов.—між 1864 і 1872, с. Гадомці(?), с. Парипси Сквирського пов.(?)) — син *Грушевського Юхима Федоровича* і *Грушевської Ганни Петрівни*. Виявлений 1-річним у клір. відомості с. Гадомці 1860 р. Помер у дитинстві, остання відома згадка зустрічається в кліровій відомості с. Гадомці під 1864 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 15, арк. 106 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Ігнатій Федорович (19.12.1839, с. Лісники Київського пов.— 7.08.1905, м. Київ) — син *Грушевського Федора Васильовича* і *Ботвиновської (Грушевської) Марії Кирилівни*. Після закінчення 1863 р. КДС вчителював у Києво-Притисько-Миколаївському училищі. 9.02.1865 рукопокладений на священика до Іллінської церкви м-ка Макарова, а 28.06.1866 був переміщений у с. Капітанівку Чигиринського пов. до Успенської церкви, де з дружиною *Грушевською М. М.* мав шістьох синів: Василя, Олександра, Миколу, Михайла, Андрія та Сергія (див. *Грушевський В. І., Грушевський О. І., Грушевський М. І., Грушевський М. І., Грушевський А. І., Грушевський С. І.*). Деяку характеристику Ігнатія Федоровича маємо з листа Глафіри Грушевської до Михайла: «Игнатий [...] очень рассчетливый. Не балует детей, как и мы тебя не баловали» (без дати). Саме з ним підтримував особливо тісні стосунки його брат Сергій Грушевський, зокрема 1882 р. під час чергового відвідання України вся його сім'я, за спогадами Михайла Грушевського, «їздила до Капітанівки коло Черкас до молодшого батькового брата Ігнатія». Хоч листи від нього не збереглись, проте відомо, що листування було досить регулярним. Про це свідчить і недатований лист Глафіри Грушевської до сина Михайла: «От дядей Игнат[ия] Ф[едоровича], Иполит[а] З[ахаровича] и З[ахара] З[ахаровича] получены поздравительные письма». Згодом двоє його синів — Василь

та Олександр — за сприяння Сергія Федоровича поїхали працювати на Кавказ. Певно, в добрих стосунках з дядьком Ігнатієм був і Михайло, який записав у щоденнику: «Сегодня дядько Ігнацій именинник, дай Боже здоров'я!» (20.12.1890). «Одержали сегодня лист од Ігн[атія] Фед[оровича], де він поздоровля із медалею» (3.02.1891). Ігнатій Федорович 28.05.1902 одержав заповідану йому братом частину спадщини (1000 крб.). Десь наприкінці 1904—на поч. 1905 рр. через хворобу він увільнився від священничої служби й переїхав до Києва (ймовірно, до якогось із синів), де невдовзі й помер, про що засвідчують метрична книга київської церкви Олександра Невського на Липках і «Киевские епархиальные ведомости». Похований на Байковому кладовищі (могилу не виявлено).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 929, арк. 323–326 зв.; оп. 1011, спр. 3844, арк. 306 зв.; оп. 1080, спр. 134, арк. 654 зв.–655 (63 зв.–64); ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 85 зв.; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 119; *Його ж.* Щоденник (1888–1894 рр.).— К., 1997.— С. 84, 90; КЕВ.— 1905.— № 33.— С. 359.

ГРУШЕВСЬКИЙ Ігор Володимирович (нар. 19.11.2002, м. Покачі Ханти-Мансійського АО Тюменської обл.) — син *Грушевського Володимира Васильовича* і *Горбунової (Грушевської) Олени Костянтинівни*.

Матеріали *В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія)*.

ГРУШЕВСЬКИЙ Іларіон Федорович (рік нар. і см. невід.) — син *Грушевського Федора Васильовича* і *Ботвиновської (Грушевської) Марії Кирилівни*. Відомий із заповіту брата — *Грушевського С. Ф.* (1892), який просив «производить поминовение во все воскресные и праздничные дни года, а также в дни великих панахид (в родительские дни)» як Іларіона, так і інших покійних членів родини. Помер у ранньому дитинстві, найімовірніше у 1820-х рр.— період, характерний нестачею джерел, через що в інших документах він, як і *Грушевський В. Ф.*, поки що не виявлений.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Йов Васильович (6.05.1805, с. Худоліївка Чигиринського пов.—1806, с. Худоліївка) — остання дитина *Грушевського (Груші) Василя Даниловича* і *Грушевської Меланії Михайлівни*. Помер немовлям.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1262, арк. 127 зв.; спр. 1277, арк. 137.

ГРУШЕВСЬКИЙ Йосип Петрович (бл. 1783, с. Худоліївка Чигиринського пов.—не ран. 1806) — син *Грушевського (Груші) Петра Даниловича* і *Грушевської Любові Якимівни*. Походив з родини дяка. Вперше згадується в сповід. розпису с. Худоліївка 1794 р. Освіту одержав вдома (на 1794 р. вивчав числовець). Востаннє згадується в худоліївському сповідному розпису 1800 р., але в 1806 р. знову з'являється вже як паламар, зайнявши місце свого покійного дядька *Грушевського (Груші) В. Д.* Був на той час неодруженим. У 1807 р. худоліївським паламарем став його брат *Грушевський І. П.* Подальша ж доля Йосипа невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 137, арк. 1284; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1; спр. 10, арк. 1 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Йосип Федорович (бл. 1876, с. Худоліївка Чигиринського пов.—15.09.1876, Худоліївка) — син *Грушевського Федора Івановича* і *Дишкант (Грушевської) Мар'яни Йосипівни*. Помер півріччним.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1012, спр. 4586, арк. 212 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ (ГРУША) Кирило Іванович (18.03.1819, с. Худоліївка Чигиринського пов.— між 1865 і 1870, с. Худоліївка) — син *Грушевського Івана Петровича* і *Чухало (Грушевської) Агрипини Семенівни*. Характеризувався в клір. документах як неписьменний. З 1838 р. був паламарем чигиринського Хрестовоздвиженського собору і чомусь значився в документі як «пономарь Кирилл Петров Грушевский, сын дьячковский» (за дідом — *Грушевським (Грушею) П. Д.*). Хворів, у зв'язку з чим клірова відомість 1839 р. повідомляла, що Кирило Грушевський «на должности не находится». У 1847 р. через хворобу був звільнений за штат «с числением при сей церкви», після чого повернувся до Худоліївки. З дружиною *Грушевською М. Г.* мав дочку Мотрону (див. *Грушевська (Шапаренко) М. К.*). У 1853 р. овдовів і пізніше одружився вдруге (див. *Грушевська П. Д.*). Остання відома згадка — в худоліївській метр. книзі 1865 р., де називається як казенним селянином

Грушею, так і заштатним паламарем Грушевським. Також його згадують (не називаючи імені) записані Марком Грушевським спомини його матері — *Дишкант (Грушевської) М. Й.*

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 797, спр. 41, арк. 101 зв.–102; оп. 1010, спр. 118, арк. 397–400; оп. 1011, спр. 3792, арк. 2 зв.; спр. 3803, арк. 5 зв.; спр. 3809, арк. 418 зв.; оп. 1012, спр. 1465, арк. 129; спр. 3650, арк. 1458 зв.–1459, 1462 зв.–1463; З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 127, 135.

ГРУШЕВСЬКИЙ Лев Васильович (бл. 1798, с. Худоліївка Чигиринського пов.— 8.10.1868, с. Шабельники Чигиринського пов.) — син *Грушевського (Груші) Василя Даниловича* і *Грушевської Меланії Михайлівни*. Вперше відомий 2-річним з худоліївського спов. розпису 1800 р. У документах названий переважно Левом, хоч спов. розписи 1800 і 1807 рр. звуть його Левком. Ос-віту одержав дома (на 1809 р. вивчав часословець). Призначався на навчання до Київської академії, але «по убожеству его матери и по переростости лет» навчатись не зміг, а був призначений 1813 р. паламарем у с. Головківку Чигиринського пов. З 26.07.1819 — дяк Іллінської церкви с. Шабельники. Одружився після 1820 р. (див. *Грушевська П. О.*). 7.07.1831 рукопокладений на диякона. 16.07.1862 звільнений за штат. Мав не менше ніж восьмеро дітей: Ганну, Мар'яну, Марфу, Івана, Уляну, Анисію, Миколу (див. *Грушевська (Гродзинська) Г. Л., Грушевська М. Л., Грушевська (Попільницька) М. Л., Грушевський І. Л., Грушевська У. Л., Грушевська А. Л., Грушевський М. Л.*).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3797, арк. 16 зв.; спр. 3815, арк. 372 зв.; спр. 3786, арк. 41 зв.; спр. 3803, арк. 26 зв.; оп. 1012, спр. 3894, арк. 545 зв.; оп. 1015, спр. 137, арк. 1284 зв.; спр. 184-а, арк. 376 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Лев Григорович (16.05.1894, с. Мордва Чигиринського пов.–1937(?)) — син *Грушевського Григорія Миколайовича* і *Ранцової (Грушевської) Ольги Володимирівни*. Походив зі священничої родини, з 1899 р. мешкав у с. Кримки Чигиринського пов. На 1905–1911 рр. навчався в Златопільській чоловічій гімназії, а на 1916 р.— в київському Університеті св. Володимира. Подальша доля маловідома. За даними рідних, репресований у 1930-х рр. Про родину відомостей нема.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3845, арк. 281 зв.; спр. 3849, арк. 495 зв.–496; спр. 4066, арк. 90; ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 3, спр. 823, арк. 1–2; Матеріали *В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія)*.

ГРУШЕВСЬКИЙ Макар Федорович (бл. 1872, с. Худоліївка Чигиринського пов.— бл. 1915) — син *Грушевського Федора Івановича* і *Дишкант (Грушевської) Мар'яни Йосипівни*. Вперше виявлений 4-річним у кліровій відомості с. Худоліївки 1876 р. У 1879 р. втратив батька. Наприкінці 1880-х рр. навчався на казенному утриманні в Черкаському духовному училищі (закінчив 3 класи), а потім — у Ново-Бузькій вчительській семінарії (не закінчив, за словами сина — *Грушевського В. М.*,— через звинувачення в «неблагонадійності»). У 1891 р. був призначений псаломником до Петропавлівської церкви с. Чорнявка Черкаського пов. (на місце вибулого брата Марка). Протягом 1894–1898 рр. відбував військову повинність. У 1898–1900 рр. був псаломником і вчителем у с. Суботові, в 1900–1903 рр.— псаломником у с. Мале Старосілля Черкаського пов., звідки 1903 р. звільнився через хворобу. У 1904–1906 рр.— псаломник у с. Яровому Чигиринського пов., де одружився (див. *Грушевська І. А.*), згодом мав дітей Галину, Всеволода, Геннадія, Віктора (див. *Грушевська (Дубровська) Г. М., Грушевський Всев. М., Грушевський Ген. М. Грушевський Вік. М.*). У 1906 р. був переведений до Параскевіївської церкви с. Олександрівки Липовецького пов. Син Всеволод пояснював це переведення як покарання за те, що Макар Федорович, як і старший брат Марко, поширював серед селян освіту, готував з-поміж них учителів, намагався пробуджувати українську самосвідомість, розповсюджував українські книги та періодичні видання, у т. ч. «Літературно-науковий вістник», який одержував від Михайла Грушевського. Унаслідок подальших звинувачень він 21 липня 1914 р. був забраний до війська (саперна частина). Його листи з фронту, написані «по-мужицьки», читало все село. За розповідями свідків, загинув у 1915 р. при наведенні мосту, а за офіційним повідомленням,— пропав безвісти (через що в 1916 р. олександрівська клір. відомість подає його ще як живого).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 988, арк. 39–42 зв.; оп. 1010, спр. 203, арк. 13 зв.; оп. 1011, спр. 3520, арк. 117 зв.–118; спр. 3844, арк. 81 зв.–82; спр. 1835, арк. 41 зв.–42; спр. 1831, арк. 27 зв.; спр. 3941, арк. 4; спр. 1929, арк. 4 зв.–5. Розповіді *Грушевської (Дубровської) Г. М., Грушевського Всев. М.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Марко Федорович (25.04.(7.05).1865, с. Худоліївка Чигиринського пов. Київської губ.–2.09.1938, м. Київ(?)) — син *Грушевського Федора Івановича* і *Дишкант (Грушевської) Мар'яни Йосипівни*. Закінчив Черкаське духовне училище (1883) і Київську духовну семінарію (1889). Був одним із засновників і найактивніших членів нелегальної патріотично налаштованої української семінарської громади, яку згодом очолював Михайло Грушевський. У 1889–1893 і 1894–1897 рр. вчителював і служив псаломником у Чигиринському і Черкаському пов. У 1893–1894 рр.— псаломник у київській Андріївській церкві. 20.07.1897 одружився з Марією Ілліч (див. *Ілліч (Грушевська) М. І.*). Мав дітей — Михайла, Галину, Анатолія, Тамару (див. *Грушевський М. М., Грушевська Г. М., Грушевський А. М., Грушевська (Демидчук, Гельфанд) Т. М.*). 3.08.1897 висвячений на священика до Михайлівської церкви с. Суботова Чигиринського пов. За роки праці на Чигиринщині, головно в Суботові, Марко Грушевський зібрав серед селян багато матеріалів з історії, фольклористики та етнографії краю. Частину дослідницького доробку опублікував за підтримки Михайла Грушевського у Львові та Києві: «Дытячи забавки та гры усяки. Зибрани по Чыгирынщыни Кыивской губерни» (1904), «Гетьманське гніздо. Урочища і перевози села Суботова, зібрані в рр. 1897–9» (1912), «З життя селян на Чигиринщині» (1914). Найбільшою науковою працею стала незакінчена «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа», що в 1906–1907 рр. вийшла у Львові в обробці Зенона Кузелі і стала одним з перших у світі досліджень з етнографії дитинства. Також збирав старожитності для музеїв, зокрема разом з дружиною Марією Іванівною (ур. Ілліч) зібрав унікальну колекцію народних вишивок і ляльок (збереглась до нашого часу). За звинувачування в україно фільській діяльності й підбурюванні селян проти царської влади був 1910 р. переведений до м-ка Таганчі Канівського пов. Літом 1918 р. з родиною переїхав до Києва. Став членом Всеукраїнської Православної Церковної Ради, активним учасником руху за автокефалію православної церкви в Україні. Влітку 1919 р. увійшов до складу першого українського кліру Софійського собору. В 1920 р. був інструктором-організатором ВПЦР, у численних поїздках пропагував ідеї УАПЦ, закликав до заснування нових парафій. 1922–1930 рр. єпископ УАПЦ. Член редколегії журналу «Церква і життя», керівник видавничого відділу. Внаслідок тиску з боку репресивних органів змушений був 1930 р. припинити церковну діяльність і зректися духовного сану. В останні роки життя працював сторожем, вдома продовжував вести наукові записи (вилучені під час арешту). Заарештований 11.06.1938 р., ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. Розстріляний 2.09.1938 за постановою Особливої Трійки УНКВД по Київській області від 9.08.1938. Реабілітований 16.05.1989. Кенотаф М. Грушевському 1997 р. встановлено на могилі дружини та доньки Тамари на Лук'янівському кладовищі.

ЦДАМЛМ України, ф., 271, оп. 1, спр. 56; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 787, спр. 131, арк. 1–70; оп. 1009, спр. 929, арк. 119 зв.; оп. 1010, спр. 203, арк. 13 зв.; оп. 1011, спр. 3520, арк. 117 зв.–118; спр. 3844, арк. 170 зв.–171; спр. 3845, арк. 51 зв.; спр. 964, арк. 438 зв.–439; спр. 3834, арк. 79 зв.; оп. 1012, спр. 3650, арк. 1445 зв.; Д А м. Києва, ф. Р-332, оп. 1, спр. 91, арк. 1–4; ЦДАМЛМ України, ф., 271, оп. 1, спр. 56; Записники Марка Грушевського (Архів ІММГ); *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.).— К., 1997.— С. 45, 133, 126; *Його ж.* Спомини//Український історик.— 2002.— 1–4 (152–155).— С. 140–143; Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської)//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 80–87; *Коваль Е.* Спогади про Марка Федоровича Грушевського//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 127-135; *Кучеренко М.* Марко Грушевський//Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2-х т.— К.: ЄВРОІМІДЖ, 2002.— Т. 1.— С. 492–495; *Його ж.* Марко Грушевський: «Не тут і не в сі часи»//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 88–107; *Левчук В.* Суботівські спадки//Наука і культура. Україна.— Випуск 24.— К., 1990.— С. 356–359; *Франко І.* Рецензія на видання: Грушевський Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народа, матеріяли з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г., обробив Др. Зенон Кузеля. Матеріяли до української етнольогії.— Т. VIII// Літературно-науковий вістник.— Т. XXXVIII.— Книжка V.—1907.— С. 371.— Т. XL.— Книжка XII.—1907.— С. 548. Докладніше див.: *«Не тут і не в сі часи» (Марко Федорович Грушевський).*

ГРУШЕВСЬКИЙ Микита Павлович (29.05.1818, с. Худоліївка Чигиринського пов.—6.06.1818, с. Худоліївка) — син *Грушевського Павла Петровича* і *Ланівської (Грушевської) Ганни Мойсеївни*. Помер у ранньому дитинстві.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1450, арк. 126, 127 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Микола Іванович (4.05.1887, м-ко Крилів Чигиринського пов.—(?)) — син *Грушевського Івана Аврамійовича* і *Грушевської Федори Андріївни*. За даними крилівських клір. відомостей, служив у Києві в поліції (на 1909), а згодом — чиновником (на 1917). Подальша доля невідома. З дружиною *Грушевською Теклею* мав дітей — Миколу, Анатолія, Євгена та Олексія (див. *Грушевський М. М., Грушевський А. М., Грушевський Є. М., Грушевський О. М.*).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 988, арк. 77—80 зв.; спр. 1148, арк. 98—105 зв.; оп. 1011, спр. 3848, арк. 92 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Микола Ігнатійович (бл. 1873, с. Капітанівка Чигиринського пов.—(?)) — син *Грушевського Ігнатія Федоровича* і *Грушевської Марії Михайлівни*. Наприкінці 1880-х рр. навчався в КДС, але, як видно з листа його брата *Грушевського В. І.* до Михайла Грушевського (бл. 1890), був звільнений і збирався продовжити освіту в Одеській семінарії, а згодом, можливо, знову в КДС. По закінченні навчання Микола Ігнатійович вчителював, зокр. в м-ку Шполі (на 1895) і с. Терешки Звенигородского повіту (на 1900 р.). 1.02.1902 був прийнятий до Київської контрольної палати на посаду канцелярського службовця, а 25.05.1902 допущений до тимчасового виконання справами рахункового чиновника. 9.08.1903 подав прохання на ім'я ректора Університету св. Володимира про зарахування вільним слухачем юридичного факультету. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 929, арк. 323—326 зв.; спр. 1054, арк. 343 зв.; оп. 1011, спр. 3837, арк. 298 зв.—299; ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 41—42; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2843, арк. 1—4.

ГРУШЕВСЬКИЙ Микола Львович (9.05.1839, с. Шабельники Чигиринського пов.—26.01.1913, с. Шабельники) — наймолодший син *Грушевського Лева Васильовича* і *Грушевської Пелагеї Олександрівни*. Освіту одержав дома. Спов. розпис 1862 р. застає його на посаді паламаря в с. Тіньках Чигиринського пов. Того ж року повернувся до с. Шабельник, де замінив батька на посаді стихарного дяка (псаломника) місцевої церкви св. Іллі. Там пройшла решта його життя. З дружиною *Грушевською І. В.* мав дітей — Антона, Григорія, Дмитра, Михайла, Івана, Олександра та Марію (див. *Грушевський А. М., Грушевський Г. М., Грушевський Д. М., Грушевський М. М., Грушевський І. М., Грушевський О. М., Грушевська М. М.*). У 1910 р. вийшов за штат, передавши місце зятю (див. *Шмиголь С. Є.*). Мав власний будинок на громадській землі. Володів гарним голосом, захоплювався бджільництвом і рибальством. Повідомлення про смерть Миколи Львовича і написаний його сином *Грушевським Г. М.* некролог були вміщені на сторінках КЕВ.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 797, спр. 41, арк. 45 зв.—46; оп. 1009, спр. 929, арк. 63—66 зв.; оп. 1010, спр. 203, арк. 1—4 зв.; оп. 1011, спр. 3849, арк. 230 зв.—231; спр. 3798, арк. 19 зв.; оп. 1015, спр. 1024, арк. 1701; КЕВ.— 1913.— № 9.— С. 96;— № 18.— С. 533—535.

ГРУШЕВСЬКИЙ Микола Миколайович ((?), м. Київ —1941) — син *Грушевського Миколи Івановича* та *Грушевської Теклі*. За даними *Грушевського Ю. О.*, був археологом, професором Московського ун-ту, загинув при обороні Москви. Оскільки лист з Музею історії Московського університету таку розповідь не підтверджує , можна припускати, що Микола Миколайович був археологом на якійсь нижчій посаді.

Розповідь *Грушевського Ю. О.* Лист з Музею історії Московського державного університету ім. М. Ломоносова. 21.04.2003 (Архів ІММГ).

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Ігнатійович (1.03.1876, с. Капітанівка Чигиринського пов.—20.12.1887, м. Черкаси (?),с. Капітанівка (?)) — син *Грушевського Ігнатія Федоровича* і *Грушевської Марії Михайлівни*. Хрещеним батьком 24.03.1876 був записаний *Грушевський С. Ф.* Дитинство його проходило в с. Капітанівка. Згодом навчався в Черкаському духовному училищі. 14.01.1888 його рідний брат *Грушевський В. Г.* повідомив Михайла Грушевського: «Наш брат Михаил, учившийся в Черкассах, отправился ad patres, упокой, Господи, душу его! Он умер 20 декабря».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 929, арк. 323—326 зв.; оп. 1012, спр. 4581, арк. 162.

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Маркович (12(24).12.1898, с. Суботів Чигиринського пов.— 21.01.(6.02).1908, с. Суботів) — син *Грушевського Марка Федоровича* та *Ілліч (Грушевської) Марії Іванівни*. Вперше відомий з недатованого листа Марка до Михайла і Марії Грушевських: «Сего 12 грудня нам Бог послав сина, ім'я йому Михайло». На прохання Марка Федоровича, хрещеною матір'ю його первісткові стала *Вояковська (Грушевська) М. С.* У пізніших листах він неодноразово згадував про сина. Про його смерть Марко Федорович розповів у листі за 14(27).09.1908: «Змучений я добре цим роком. Змучений як ніколи. Вдруге не видержу. Не сповіщали ми Вас (бо й сил не було на це), що 23 січня поховали ми свого Михайлика». Про смерть і похорон сина також коротко згадують опубліковані спогади його наймолодшої сестри — *Грушевської (Демидчук, Гельфанд) Т. М.*

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3840, арк. 171 зв.; спр. 3848, арк. 54 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 63, 79, 104; Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської)//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 80–87; *Кучеренко М.* Марко Грушевський: «Не тут і не в сі часи»//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 88–107).

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Миколайович (бл. 1873, с. Шабельники Чигиринського пов.— 8.04.1876, с. Шабельники) — син *Грушевського Миколи Львовича* і *Грушевської Ірини Василівни*. Згад. в метр. книзі 1876 р. у зв'язку зі смертю.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 4588, арк. 899 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (17(29). 09.1866; Холм — 24.11.1934; Кисловодськ, похований у Києві) — старший син *Грушевського Сергія Федоровича* та *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни*. Історик, літературознавець, письменник, публіцист, громадсько-політичний діяч. Закінчив Тифліську гімназію (1880–1886) та історично-філологічний факультет Університету св. Володимира (1886–1890), у 1891–1894 рр.— професорський стипендіат на здобуття звання магістра історії. Учень В. Антоновича. У 1894–1914 рр. очолював у Львівському університеті першу на українських землях кафедру історії України. Член (з 1893), голова Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1897–1913), яке розбудовував на зразок західноєвропейських академій. За редакцією вченого у 1895–1913 рр. вийшло 110 томів «Записок» НТШ. Університетська кафедра та НТШ стали базою наукової школи Грушевського, з якої постала плеяда відомих українських істориків. Після революції 1905–1907 рр. прагнув поширити свою наукову та громадську діяльність у Наддніпрянській Україні. 1906 р. заснував Українське наукове товариство у Києві, редагував його головні видання. Основи громадської діяльності набув ще у студентські роки як керівник семінарської громади у співпраці з провідниками Київської Старої Громади О. Кониським та В. Антоновичем. Активними діячами семінарської громади були брат у третіх *Грушевський Марко Федорович* та брат у других *Грушевський Григорій Миколайович*. У 1899 р.— один із організаторів першого політичного об'єднання в Галичині — Української національно-демократичної партії. У 1905–1906 рр. активно співпрацював з Українською думською громадою у I та II Державних думах та її друкованим органом «Украинским вестником». Один із засновників та член Ради Товариства українських поступовців (1908). З початком Першої світової війни заарештований за звинуваченням в австрофільстві, після двомісячного ув'язнення висланий до Симбірська, згодом Казані, з осені 1916 р.— до Москви. З березня 1917 р.— незмінний голова Української Центральної Ради, автор головних політичних документів УЦР, що визначили концепцію державної незалежності України. Після гетьманського перевороту відійшов від активної політичної діяльності. У 1919–1924 рр. перебував на еміграції (Прага, Женева, Відень). Наукова та видавнича діяльність зосереджувалась у заснованому ним Українському соціологічному інституті, громадсько-політична — у керівництві «Закордонною делегацією» Української партії соціалістів-революціонерів, створенні Комітету «Голодним України». У березні 1924 р. повернувся в Україну задля продовження масштабних наукових досліджень та завершення написання «Історії України-Руси». Об'єктивно своєю науковою та науково-організаційною діяльністю вчений протистояв більшовицькому режимові в Україні. У 1924–1930 рр. очолював усі головні історичні установи ВУАН. За редакцією вченого в цей період було видано 80 книг, серед них періо-

дичні та серійні видання: «Україна», «Науковий збірник», «Студії з історії України», «За сто літ». На початку 1931 р., після розгрому Історичної секції, змушений виїхати до Москви. Архівні джерела свідчать, що тотальне стеження за вченим органів ГПУ—НКВС розпочалося від перших днів повернення в Україну і у березні 1931 р. завершилося арештом за сфабрикованим звинуваченням у керівництві т. зв. «Українським національним центром»(УНЦ). Через короткий час після допитів у Харкові Михайло Сергійович був звільнений. Документів, що дозволяють однозначно з'ясувати обставини та пояснити мотиви звільнення вченого, на сьогодні не виявлено. У 1931—1934 рр. проживав у Москві під постійним наглядом слідчих органів. Працював над десятим томом «Історії України-Руси», який був підготовлений до друку донькою Катериною та виданий у 1936 р. вже по смерті історика. Помер у Кисловодську після ряду хірургічних операцій. 1896 р. у містечку Скалі вінчався з *Марією Вояковською*, 1900 р. в родині народилася донька Катерина. У 1908 р. на залишені у спадок кошти батька Михайло разом з братом Олександром, сестрою Ганною та дружиною Марією придбали в Києві садибу з флігелем по вул. Паньківській, 9. Упродовж 1908—1909 рр. збудували на ній прибутковий будинок, який у 1918 р. був зумисне зруйнований під час наступу на Київ більшовицьких військ. Родинним притулком на довгі роки залишався флігель, у якому незабаром відкриється експозиція Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. Родинний пієтизм, у якому був вихований Михайло, яскраво виявляється у його щоденниках, спогадах, а особливо епістолярних джерелах. За заповітом батька опікувався будівництвом народного училища на Куренівці, яке до встановлення більшовицької влади у Києві носило імя С. Ф. Грушевського. Після смерті батьків разом з братом і сестрою започаткував видавничі проекти: «Видавництво ім. С. Ф. Грушевського» та «Шкільна бібліотека ім. Г. З. Грушевської». Підтримував добрі стосунки з рідною по лінії батька і матері, всіляко допомагав їм.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 9, 18, 25, 275, 873, 1014, 1285, 1393, 1425; *Грушевський М.* Автобіографія.— К., 1926; *Його ж.* Щоденник (1883—1884)/Передне слово та публікація Л.Зашкільняка//Київська старовина.— 1993.— № 3—5. *Його ж.* Щоденник (1888—1894 рр.)/Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Л. Зашкільняка.— К., 1997; *Його ж.* Спомини/Публікація та примітки С. Білоконя//Київ.— 1988.— №№ 9—12; 1989.— №№ 8—11; 1992.— №№ 2—3; *Його ж.* Спомини/Вступ та публікація М. Магунь//Український історик. 2002.— Ч. 1—4.— С. 129—153; *Гирич І., Гирич В.* Листування М. Грушевського до О. Грушевського//Український історик. 1991—1992.— Ч. 34; 1—4.— С. 416—432; *Дзюбан Р.* Як одружився Михайло Грушевський//Український історик.— 2002.— Ч. 1—4.— С. 416—422; *Ковалинський В.* Духівниця педагога//Пам'ять століть.— 1996.— Ч. 2.— С. 93—96; *Кучеренко М.* До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (за родинним листуванням)//Архіви України.— 2004.— № 4—6.— С. 157—175; *Матяш І. Б.* «Одну потіху маю в своїй доньці...» (з листів М. С. Грушевського до К. М. Грушевської)//Архіви України.— 1996.— № 13.— С. 29—38; *Панова М. А., Пантюхова О. Б.* «Ваш люблячий... М. Грушевський» (маловідомі документи з родинного архіву)//Там само.— № 1—3.— С. 18—29; *Панькова С.* До витоків материнського роду Михайла Грушевського//Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції.— К., 2002.— Вип. 2.— С. 51—63. Бібліографію праць про життя та діяльність М. Грушевського *див.*: Михайло Грушевський. Перший Президент України, академік. Біобібліографія (1885—2000 рр.) /Укладач Б. Грановський.— К., 2001.

ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Григорович (13.03.1894, с. Стремигород Радомишльського пов.— бл. 1919) — син *Грушевського Григорія Івановича* та *Денисової (Грушевської) Анастасії Калениківни*, хрещеник Михайла Грушевського. Згадується в адресованих ученому численних листах батька — Григорія Івановича. Протягом 1902—1913 рр. навчався в Златопільській гімназії. У 1913 р. вступив до Університету св. Володимира в м. Києві на математичне відділення фізико-математичного факультету. Одержавши відмову щодо відстрочки від військової повинності (13.10.1915), він 19.11.1915 подав заяву про переведення до Новоросійського університету в м. Одесі. Про подальшу долю відомо лише, що Олександр Григорович у роки громадянської війни воював на боці білих, потрапив у полон до більшовиків і помер там від тифу.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, ч. 2, арк. 108—109 зв., 121—123 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2849, арк. 1—19; Розповіді *Кусенко Л. Ф.* і *Бржевської (Панішевої) Т. В.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Григорович (25.08.1851, с. Головківка Чигиринського пов.— (?)) — син *Грушевського Григорія Івановича (1815—після 1882)* і *Грушевської Олени Яківни*.

Мав дружину Євгенію Сидорівну (див. *Грушевська Є. С.*). Остання відома згадка — у головківській метричній книзі 1876 р. у зв'язку з хрещенням сина Олексія, де Олександр Григорович характеризується як «житель села Головковки личный почетный гражданин».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 2724 арк. 829 зв.; спр. 4586, арк. 549 зв.—550.

ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Іванович (4(12).01.1894, м-ко Крилів Чигиринського пов.— 13.08.1959, м. Москва) — син *Грушевського Івана Аврамійовича* і *Грушевської Федори Андріївни*. Походив з родини псаломника (пізніше — священика). На 1909 р. навчався в КДС. Збереглось кілька листів до Михайла Грушевського, де Олександр просив поклопотатись щодо повернення йому стипендії ім. *Грушевського С. Ф.* (відповідь на запит вченого дали з семінарії 5.08.1913), а також розповідав про заснований при семінарії «український гурточок» і бібліотеку на 150 українських книг, просив прислати книг і «Літературно-науковий вістник» на свою адресу в м. Києві: вул. Львівська (Артема), № 46. Той «український гурточок» продовжував традиції нелегальної української семінарської громади середини 1880-х—початку 1900-х рр. У 1915—1919 рр. навчався на юридичному ф-ті київського Ун-ту св. Володимира. Одружився 31.01(13.02).1918 обвінчавшись у київському Володимирському соборі (див. *Волкова (Грушевська) О. А.*). Того ж року у м. Крилові більшовики розстріляли о. Івана — батька О. Грушевського. У 1920—1922 рр. подружжя жило у с. Коробчине (тепер — Новомиргородський район Кіровоградської області), де народився єдиний їхній син Юрій (див. *Грушевський Ю. О.*), у 1922—1923 рр.— у с. Лип'янка, а в 1923—1924 рр.— у м-ку Сміла Черкаського пов. Працював учителем у місцевих школах, а 1924 р. повернувся з родиною до Києва, де Олександр Іванович став викладачем загальноосвітніх дисциплін у розташованому на Солом'янці І Київському артилерійському училищі. Екстерном навчався в Київському педагогічному ін-ті на історико-економічному та літературно-лінгвістичному відділеннях (закінчив відповідно в 1931 і 1932 рр.). Причетність до роду Грушевських і колись отримувана стипендія ім. С. Ф. Грушевського мало не стали фатальними в 1937 р., коли його звільнили з роботи і всю сім'ю виселили з помешкання. Все ж зміг влаштуватись на викладацьку роботу до Київського педагогічного училища фізичної культури, де працював до 1941 р. З липня 1941 р. воював на Південному фронті, а потім викладав у Ташкентському стрілецько-мінометному училищі (1942—1943) та у Вищій офіцерській школі (1943—1945; протягом війни вона змінювала місцерозташування). У жовтні 1945 р. повернувся до І Київського артилерійського училища, звідки й пішов на пенсію в серпні 1954 р. За особистий внесок у розгром ворога та підготовку бойових кадрів Олександр Грушевський був нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки й чотирма медалями. Помер у м. Москві, куди він виїхав до сина на лікування, прах його похований на Лук'янівському цивільному кладовищі в Києві.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 988, арк. 77—80 зв.; спр. 1148, арк. 98—105 зв.; оп. 1011, спр. 3848, арк. 92 зв.; оп. 1080, спр. 481, арк. 224 зв.—225; ф. 1235, оп. 1, спр. 881, с. 8—10; спр. 293, арк. 1—5; Автобіографія *Грушевського О. І.* (копія; Архів ІММГ); Лекційна книжка студента Університету св. Володимира О. Грушевського (Архів ІММГ). Розповідь *Грушевського Ю. О.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Ігнатійович (бл. 1870, с. Капітанівка Чигиринського пов.— не ран. 1905, с. Капітанівка (?)) — син *Грушевського Ігнатія Федоровича* і *Грушевської Марії Михайлівни*. Під час навчання в КДС (кін. 1880-х—поч. 1890-х рр.) підтримував близькі стосунки зі своїм двоюрідним братом Михайлом Грушевським, про що свідчить запис у щоденнику за 12 квітня 1891 р.: «Перед вечером в середу був у мене Саша Капитанов[ський...]» (у родині Сергія Федоровича Олександра Ігнатійовича називали «Сашею капітанівським», щоб не плутати зі «своїм» — Сашею — Олександром Сергійовичем). За прикладом старшого брата — *Грушевського В. І.*— поїхав працювати на Кавказ. Лист Глафіри Грушевської дає уявлення про його перше ознайомлення з тим краєм: «У них [у родині брата.— *Авт.*] теперь гостит Саша Капитановский, [...] он собирается приехать к нам посмотреть горы и Владикавказ и нас проведать, а после смотреть на Минеральные Воды [...]. Саше понравилось так, что он не прочь и остаться здесь». За сприяння дядька — Сергія Грушевського — невдовзі влаштувався вчителювати на Північному Кавказі. Зберігся його тогочасний владикавказький лист, адресований до м. Києва Михайлові Грушевському (вересень 1892).

Олександр Ігнатійович був частим гостем у родині Сергія Федоровича та Глафіри Захаріївни, неодноразово згадується в їхньому листуванні, з якого простежуються подробиці його життя: «Теперь будет и Саша искать себе невесту. Конечно, не наш Саша, а капитановский, потому что имеет намерение подать прошение нашему арх[иерею] предоставить место священника»,— писала Глафіра Захаріївна до сина Михайла (б/д). Одружившись (див. *Грушевська Л. В.*), мав дочку Зінаїду (див. *Грушевська З. О.*), служив священиком у м. Ардоні Терської обл. Через важку хворобу, яку рідні називали «паралічем мозку», був змушений вийти за штат і, спродавши майно (крім подарованих Сергієм Федоровичем меблів), повернувся бл. 1903 р. до Капітанівки, де оселився з родиною в батька. Про все це довідуємося з листів його брата *Грушевського С. І.* до Михайла Грушевського та дружини — до *Оппокової (Грушевської) Г. З.* Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 929, арк. 323–326 зв.; оп. 1011, спр. 3837, арк. 298 зв.–299; ф. 1235, оп 1, спр. 292, арк. 7–9; спр. 277, арк. 287; спр. 292, арк. 4, 10; спр. 290, арк. 7, 8; спр. 1431, арк. 3–6; спр. 289, арк. 41–42; *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.).— К., 1997.— С. 105.

ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Миколайович (бл. 1881, с. Шабельники Чигиринського пов.— між 1882 і 1887, с. Шабельники (?)) — син *Грушевського Миколи Львовича* і *Грушевської Ірини Василівни*. Зафіксований 1-річним у клір. відомості с. Шабельники 1882 р. Помер у дитинстві. На 1887 р. вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 1009, спр. 929, арк. 63–66 зв.; оп. 1010, спр. 203, арк. 3 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Сергійович (12.08.1877, Ставрополь — 1942 (?), Іртишський р-н Павлодарської обл.) — син *Грушевського Сергія Федоровича та Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни*. Історик, літературознавець, етнограф, архівіст, громадський діяч. Закінчив Владикавказьку класичну гімназію (1893 р.) та історично-філологічний факультет Київського університету (1899). Учень В. Б. Антоновича. У 1907–1908 рр.— приват-доцент Новоросійського університету, де вперше запровадив читання лекцій з історії України українською мовою, за що отримав сувору догану і змушений був залишити цей навчальний заклад. Згодом викладав у Московському (1909–1910 рр.) та Санкт-Петербурзькому (1910–1917) університетах, Університеті св. Володимира (1917–1918). Один з фундаторів Українського народного університету, з серпня 1918 р.— приват-доцент, згодом професор Київського державного українського університету. У 1920–1921 рр. викладав історію, історичну географію та архівознавство у Київському археологічному інституті. Член Української Центральної Ради, Тимчасової комісії для заснування Національної бібліотеки України. З 1919 р.— співробітник ВУАН: директор Постійної комісії зі складання історико-географічного словника української землі з правами академіка, дійсний член Археографічної комісії (з 1921), заступник голови Історичної секції (1921–1930), керівник секції соціально-політичної та економічної історії Науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом М. С. Грушевського (з 1925 р.). Дійсний член НТШ (з 1902), УНТ у Києві (1907–1921). У 1933 р. звільнений з усіх посад ВУАН. У 1938 р. репресований. Помер на засланні в Казахстані. 22 жовтня 1908 р. у церкві Різдва Богородиці с. Снігурівки Васильківського повіту обвінчався з *Ольгою Олександрівною Парфененко*. Подружжя дітей не мало.

ЦДІАК України, ф. 235, оп. 1, спр.1048–1245; ІР НБУВ, ф. Х, №№ 12003–12110, 31615–31635, 4175; Архів СБУ, № 64688 ФП; *Гирич І., Гирич В.* Листування М. Грушевського до О. Грушевського//Український історик. 1991–1992.– Ч. 3–4; 1–4.— С. 416–432; *Качкан В. А.* З родоводу Грушевських (Олександр Грушевський історик, етнограф, літературознавець)//Українське народознавство в іменах.– К., 1993.— Ч. 2.– С.160–171; *Матяш І.* Олександр Грушевський як діяч архівної справи //*Матяш І.Б.* Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси.— К., 2001.— С. 14–30; *Пиріг Р. Я.* Рідний брат Михайла Грушевського//З архівів ВУЧК–ГПУН–КВС–КДБ.— 1994.— №4.— С. 89–93; *Приходько Л. Ф.* Висвітлення життя і діяльності О. С. Грушевського в працях українських та зарубіжних дослідників: спроба історіографічного аналізу//Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. К., 2003.— Вип. 6.— С. 220–239; *Її ж.* Олександр Сергійович Грушевський історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог. Дис...канд. іст. наук.— К., 2005; *Рудницький Л.* У тіні великого брата — літературознавчі праці Олександра Грушевського (спроба аналізи)/125 років київської української академічної традиції.— 1861–1986. Збірник. Нью-Йорк, 1993.— С. 319–339.

ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Сергійович (нар. 1993, м. Черкаси) — син *Грушевського Сергія Олександровича* і *Михно (Грушевської) Ольги Ільківни*. Школяр.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Сергійович (нар. 24.01.1976, м. Усинськ Республіки Комі) — син *Грушевського Сергія Васильовича* і *Герасименко (Грушевської) Тетяни Михайлівни*. По закінченні торговельно-економічного технікуму в м. Сиктивкарі та нафтового університету в м. Усинську працює свердлувальником у рідному місті. З дружиною *Липовою (Грушевською) Г. Ю.* має доньку Карину Олександрівну Грушевську (нар. 16.06.2002).

Матеріали В. *Чумаченка (м. Краснодар, Росія)*.

ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Федорович (1916, с. Худоліївка Чигиринського пов.—1970, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської обл.(?)) — син *Грушевського Федора Федоровича* і Чернеги *(Грушевської) Устини Петрівни*. Був одружений (про дружину докладних відомостей не виявлено), дітей не мав.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Юрійович (нар. 4.01.1956, м. Ленінград) — син *Грушевського Юрія Олександровича* та *Ємельянової (Грушевської) Наталії Мартинівни*. У ранньому дитинстві з батьками переїхав до м. Москви. У 1978 р. закінчив географічний ф-т Московського державного університету ім. Ломоносова, у 1992 р. захистив там кандидатську дисертацію в галузі економічної географії (присвячена сучасним міграціям населення в Африці). Працював в Інституті Африки Академії наук СРСР. Аналітик Центру етнополітичних досліджень у Москві (1991—1994). Магістр Колумбійського університету у Нью-Йорку (1996). Економіко-географ, етнополітолог. Починаючи з 1996 брав участь у реалізації ряду міжнародних проектів соціально-економічного розвитку Росії (створення фондового ринку), України (реструктуризація промислових підприємств) та ін. країн, деяких екологічних проектів. Володіє англійською, французькою та українською мовами (останню вивчав самотужки). Наприк. 1980-х брав участь у створенні українських культурно-громадських об'єднань «Славутич» та Український молодіжний клуб (м. Москва). Автор наукових і громадсько-політичних публікацій, зокрема з проблем українознавства. З 2002 р. мешкає в Канаді. З дружиною *Дьоміною (Грушевською) Г. Г.* має сина Івана (див. *Грушевський І. О.*), з *Тугариновою (Грушевською) О. В.*— Андрія (див. *Грушевський А. О.*).

Власна розповідь; «Нащадок Грушевського — українець з Москви»//Газета «Свобода».— Нью-Йорк, 4.02.1992.

ГРУШЕВСЬКИЙ Олексій Григорович (16.03.1887, с. Триліси Чигиринського пов.—не ран. 1918) — син *Грушевського Григорія Федоровича* і *Скичко (Грушевської) Агафії Іванівни*. Навчаючись у КДС, 1907 р. у листах до Михайла Грушевського кілька разів наполегливо просив укласти з ним «сделку» — позичити $2\,^1/_2$ тис. крб. на продовження навчання в університеті, бо «отец всеми силами души ненавидит университет и поклялся, что ломаного гроша на ученье не даст». У 1908 р. закінчив КДС. У 1908—1909 рр. вчителював у ЦПШ с. Оленівка Васильківського пов., у 1909—1911 рр.— в учительській семінарії м. Хреновськ Костромської губ. 21.11.1911 рукопокладений на священика до Троїцької церкви с. Великий Карашин Київського пов. З дружиною *Серговською (Грушевською) Н. К.* мав дітей — Дмитра, Олексія та Ірину (див. *Грушевський Д. О., Грушевський О. О., Грушевська І. О.*). Після 1917 р. доля невідома. За розповіддю двоюрідної сестри — *Грушевської (Демидчук, Гельфанд) Т. М.*— «син Григорія Федоровича [ім'я Олексія вона не назвала, але інших синів він не мав.— *Авт.*] загинув у роки Громадянської війни».

ЦДІАК України, оп. 1011, спр. 3837, арк. 58 зв.—59; спр. 3844, арк. 171 зв.—172; спр. 685, арк. 368 зв.; спр. 4066, арк. 74 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 293, арк. 14—17; Розповідь *Грушевської (Демидчук, Гельфанд) Т. М.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Олексій Євгенович (р. нар. невід.) — син *Грушевського Євгена Миколайовича*. На 1970-і рр. мешкав у м. Ленінграді. Пошук виявився безуспішним.

Розповідь *Грушевського Ю. О.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Олексій Миколайович (нар. бл. 1922 р., м. Київ) — син *Грушевського Миколи Івановича* та *Грушевської Теклі*. Працював головним педіатром Ленінградської обл. Був неодруженим. Підтримував родинні відносини зі своїм двоюрідним братом *Грушевським Ю. О.*, але після 1959 р. зв'язок був втрачений.

Розповідь *Грушевського Ю. О.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Олексій Олексійович (25.08.1910, м. Хреновськ Костромської губ.—(?)) — син *Грушевського Олексія Григоровича* і *Серговської (Грушевської) Ніни Клавдіївни*. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1316, арк. 42 зв.—43 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Опанас (Афанасій) Федорович (бл. 1853, с. Краснопілля Чигиринського пов.—після 1876) — син *Грушевського Федора Івановича* і *Грушевської Параскеви Опанасівни*. Вперше відомий з клірової відомості церкви Параскеви с. Худоліївка 1855 р. У ранньому віці втратив матір, яку замінила мачуха (див. *Грушевська Марта Іванівна, Дишкат (Грушевська) М. Й.*). Ймовірно, навчався в Києві (в КДС?), бо, за пізніми спогадами *Грушевської (Демидчук, Гельфанд) Т. М.*, «в Київ до Афанасія вчитись» хотів йти його малолітній брат Марко (див. *Грушевський М. Ф.*). Остання відома згадка — в худоліївській кліровій відомості 1876 р., де 22-річний Опанас є в переліку родини. Того ж року Панаса, за спогадами Марка Федоровича, «було вислано за межі України з причин невідомих, але політичних очевидно». Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 118, арк. 397—400; оп. 1011, спр. 3941, арк. 4-6. Спогади *Грушевської (Демидчук, Гельфанд) Т. М.*; ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56.

ГРУШЕВСЬКИЙ Павло Аврамійович (бл. 1872, м-ко Крилів Чигиринського пов.—не ран. 1909) — син *Грушевського Аврамія Денисовича* і *Лінчевської (Грушевської) Олени Гаврилівни*. Вперше виявлений 9-річним у кліровій відомості м-ка Крилів 1881 р. На 1909 р. вже мешкав у Києві. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3825, арк. 42 зв.; спр. 3848, арк. 94 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Павло Петрович (бл. 1785, с. Худоліївка Чигиринського пов.—бл. 1829, с. Худоліївка) — син *Грушевського (Груші) Петра Даниловича* і *Грушевської Любові Якимівни*. Вперше згадується 9-річним у сповід. розпису с. Худоліївка 1794 р. Навчався в Київській академії, а після звільнення з неї 28.04.1811 був призначений дияконом церкви св. Параскеви с. Худоліївки, але посади не одержав через «умаление в Худолеевки прихожан». З 1815 р. став указним дяком при тій же церкві. З дружиною *Ланівською (Грушевською) Г. М.* (обвінчаний 12.05.1814) мав дітей — Марфу, Антона, Степаниду та Микиту (див. *Грушевська М. П., Грушевський А. П., Грушевська С. П., Грушевський М. П*). Поховав обох синів (1818) і дружину (1821). Документи 1830 р. серед живих його вже не згадують.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 134, арк. 3 зв.—4; спр. 147, арк. 39—40; оп. 1011, спр. 3784, арк. 51 зв.; спр. 3786, арк. 67 зв.—68; спр. 3790-а, арк. 34 зв.—35; оп. 1012, спр. 1389, арк. 136; Д А Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

ГРУШЕВСЬКИЙ (ГРУША) Петро Данилович (бл. 1749, с. Худоліївка Чигиринського пов. (?)—між 1809 і 1813, с. Худоліївка) — син *Грушевського (Груші, Грушки) Данила*. Перша відома згадка — у метричній книзі с. Худоліївки за 15 вересня 1786 р., коли згадується «того ж села [Худолеевки] жителя Петра Грушенка жена Мария [всі наступні документи називають його дружину Любов'ю.— *Авт.*]». Найдавніша відома згадка про його вік відноситься до 1787 р., і визначає 38-річним, отже, він мав би народитися бл. 1749 р. За пізнішими документами, рік народження Петра Грушевського варіюється між 1746 (спов. розпис 1794 р.) і 1752 (спов. розписи 1800—1801 рр.) рр. Освіту одержав дома. Після смерті батька значився серед селян, але на 1793—1794 і наступні роки вже записаний дяком. За характеристикою місцевого священика Мойсея Борисова, був «[в чтении] искусен и нотное пение знает», а також [поведения] хорошого и не штрафован». 22.04.1798 посвячений у стихар. З дружиною *Грушевською Л. Я.* мав дітей — Дениса, Прокопа, Йосипа, Павла, Івана, Євдокію, Мотрону, Стефана, Марію, Февронію, (див. *Грушевський Д. П.*,

Грушевський Прок. П., Грушевський Й. П., Грушевський Пав. П., Грушевський І. П., Грушевська Є. П., Грушевська Мотр. П., Грушевський Ст. П., Грушевська (Комашка) М. П., Грушевська (Шипота) Ф. П.). Остання відома прижиттєва згадка — 1809 р. У кліровій відомості 1813 р. вже згадується як покійний. Прізвище зустрічається в формах «Грушенко» (метр. книга с. Худоліївки 1786 р.), «Груша» (документи 1787–1788, 1793–1798), «Грушовський» (метр. кн. с. Худоліївки 1800 р.) і «Грушевський» (з 1801).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3782, арк. 158 зв.–159; спр. 3784, арк. 51 зв.; оп. 1012, спр. 1180, арк. 405–409; оп. 1014, спр. 102, арк. 140; спр. 130, арк. 141 зв.; спр. 134, арк. 263–266; оп. 1017, спр. 58, арк. 462; спр. 31, арк. 212; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1. Докладніше див.: «Груші змінили шаблю на Хрест».

ГРУШЕВСЬКИЙ Прокіп Іванович (бл. 1821, с. Худоліївка Чигиринського пов.–19.01.1822, с. Худоліївка) — син *Грушевського Івана Петровича* і *Чухало (Грушевської) Агрипини Семенівни*. Помер у ранньому дитинстві від віспи.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1508, арк. 135.

ГРУШЕВСЬКИЙ Прокіп Петрович (бл. 1780, с. Худоліївка Чигиринського пов.–27.08.1798, с. Худоліївка) — син *Грушевського (Груші) Петра Даниловича* і *Грушевської Любові Якимівни*. Вперше згадується 14-річним у сповід. розпису с. Худоліївка 1794 р. Освіту одержав вдома (на 1794 р. вивчав примологій).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1132, арк. 137; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

ГРУШЕВСЬКИЙ Семен Денисович (бл. 1811, с. Новоселиця Чигиринського пов.–не пізн. 1823) — син *Грушевського Дениса Петровича* і *Грушевської Олени Йосипівни*. Вперше зафіксований 1-річним у кліровій відомості с. Новоселиці 1812 р. Ймовірно, помер у дитинстві, на 1823 р. (клір. відомість с. Погорільці) і в наступні роки в родині батька вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 84, арк. 7 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Сергій Васильович (нар. 7.06.1954, м. Краснодар, Росія) — син *Грушевського Василя Сергійовича* і *Півень (Грушевської) Зінаїди Василівни*. Закінчив школу у с.м.т. Ахтирському (1971) і Хадиженський нафтовий технікум (1975). З 1975 р. працює свердлувальником у м. Усинськ, Республіка Комі. З дружиною *Герасименко (Грушевською) Т. М.* має дітей Олександра та Наталію (див. *Грушевський О. С., Грушевська Н. С.*).

Матеріали *В.Чумаченка (м. Краснодар, Росія)*.

ГРУШЕВСЬКИЙ Сергій Григорович (24.06.1892, м-ко Кам'янка Чигиринського пов.–3.11.1937, уроч. Сандормох, Росія) — син *Грушевського Григорія Миколайовича* і *Ранцової (Грушевської) Ольги Володимирівни*. Хрещеник Михайла Грушевського. Ще до народження Сергія, в листі від 2.12.1891 його батько Григорій Миколайович писав до Михайла Грушевського — свого троюрідного брата і свідка на весіллі: «Ти на весіллі бажав, щоб було дванадцять синів-козаків, то от вже положен початок, так що літом позвемо тебе в куми, готуйся воспринять на руки нового громадянина». Вступивши до Златопільської чоловічої гімназії, Сергій виявив хист до історії і закінчив її з золотою медаллю (1909). Того ж року вступив до Університету св. Володимира в м. Києві на кафедру російської історії історико-філологічного факультету. У зв'язку з цим Григорій Миколайович писав до Михайла Грушевського: «Знаючи кебету свого сина я дуже хочу, щоб він пішов по твоїй дорозі, щоб він продовжив твоє діло. Задля цього я дуже тебе благаю, щоб ти познайомив [його] з людьми, котрі б вели його по цій стежці, а щоб ти сам хоч надзірці наглядав за ним, як це тобі можна. Сам я тепер не маю сили вести його в такому напрямку за браком знання. Як би то було добре, щоб з нашої хвамилії не переводились історики» (1909). Мабуть, Михайло Сергійович зважив на це прохання, принаймні спеціалізуватись Сергій почав у М. Довнар-Запольського (згодом ще й у В. Данилевича). Через бідність батька Сергій Григорович був звільнений від плати за навчання, одержував допомогу Київської міської думи та стипендію. Можливо, ці пільги були спричинені переходом до найреакційніших монархічних сил, де він, за оцінкою М. Грушевського, «став окрасою чорносотенного студенства і ним похвалялись в банді Шульгина-Савенка, от у них єсть «свій Грушевський». Так

само різко характеризує його й О. Лотоцький: «Він вступив до найреакційнішого угруповання — Двуглавого Орла під провід відомого чорносотенця-психопата Голубєва». У вересні 1917 р. став заступником голови «Клубу прогресивних російських націоналістів». Певно, саме через таку політичну орієнтацію нема відомостей про прямі зв'язки між Сергієм Григоровичем і Михайлом Грушевським. За працю «Коломенский уезд по писцовым книгам XVI века» був удостоєний срібної медалі (джерельні матеріали до праці опубліковані в «Университетских известиях».— 1916.— № 3, 5–6, 7–8, 9–10.— 1917.— № 1–2). По закінченні (зі срібною медаллю) у 1913 р. університету він до 1917 р. був залишений професорським стипендіатом при кафедрі російської історії. Одночасно викладав історію у 8-й чоловічій гімназії. Не пізн. 1916 р. одружився (див. *Левитська (Грушевська) О. Н.*). Згадувався у 1917 р. серед кандидатів до Установчих зборів по Київському виборчому округу № 8 від позапартійного блоку російських виборців (бюлетень подавав також його адресу: вул. Пушкінська, 5). У 1921 р. заснував у Златополі замість ліквідованої гімназії інститут народної освіти ім. III Інтернаціоналу і був його директором. Але вже незабаром працював інспектором народної освіти в м. Полтаві (за іншими даними — лектором у Полтавському ІНО). У 1922 р. викривався разом зі своїм швагером *Кутєповим Р. В.* (вже як «буржуазний націоналіст») і був змушений покаятись у газеті Полтавського губкому «Голос труда». 23.05.1923 колегія Полтавської губнаросвіти прийняла це покаяння й вирішила використати Грушевського і Кутєпова «поки що для роботи на Донбасі» (хоч, з профспілкової книжки Сергія Григоровича виходить, що він перебував на профобліку в Полтаві до літа 1925 р.). До кінця 1920-х рр. працював на Донбасі: професором, проректором з наукової роботи Донецького інституту народної освіти (у м. Луганську). Заснував і очолив Наукове товариство на Донеччині (1926). У 1930 р. переїхав з дружиною та сином (нар. 1927; див.: *Грушевський В. С.*) на Кубань, працював зав. кафедрою історії Краснодарського педагогічного інституту. Докладав зусиль щодо здійснення тогочасної програми РКП (б) з «українізації» серед місцевого українського населення. 1932 р. у Краснодарі було опубліковано його працю «План украинизации Северо-Кавказского украинского аграрно-педагогического института имени Н. А. Скрипника» (у співавторстві). У зв'язку з її згортанням 13.01.1933 був заарештований, як активний учасник так зв. самостійницької повстанської контрреволюційної організації «Союз Кубані та України». 22.08.1933 колегія ОГПУ за статтею 58-2, 11, 13 КК засудила його до ВТТ терміном на десять років ув'язнення, яке відбував на Соловках. За постановою особливої трійки УНКВД по Ленінградській області від 9.10.1937 Сергій Грушевський 3.11.1937 був розстріляний в урочищі Сандормох (Карелія) серед 134-х представників української інтелігенції. Родині повідомили про його повторне засудження на 10 років, а значно згодом — про смерть 1948 р. в ув'язненні. Постановою Військового трибуналу Північно-Кавказького округу від 8.08.1960 р. посмертно реабілітований за відсутністю складу злочину.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3845, арк. 281 зв.; спр. 3849, арк. 495 зв.–496; спр. 4066, арк. 90; ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 62-64, 156 зв.–157; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 3329; ф. 77, оп. 1, спр. 4506, арк. 1–23; Список студентов историко-филологического факультета Императорского Университета Св. Владимира. На 1913–1914 учебный год.— К., 1913.— С. 20; *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 144; *Євселевський Л., Фарина С.* «Совєтизація» та занепад товариств «Просвіта» в 1920–23 рр.//Розбудова держави.— 1994.— Ч. 5.— С. 46–57; *Затока В.* Златопільська гімназія. Сторінки історії.— Кіровоград, 1998; *Кармава Н.* Я Вам пишу...//Кубанские новости.— 1993.— 15 сентября; *Кучеренко М.* Рід Грушевських: штрихи до портрета//Український історик.— 1999.— Т. XXXVI.— С. 170–174; *Його ж.* Некрополь роду Грушевських//Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— Том 9. Тематичний випуск «Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень».— К., 2002.— С. 242–256; *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Частина перша.— Варшава, 1932.— С. 68–70; Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії.— Т. 1.— К., 1997.— С. 37, 164; Т. 2.— К., 1998.— С. 11, 95; *Ткачова Л.* Соціальне обличчя української інтелігенції 20–30 рр.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.— 1992.— № 2.— С. 72; *Чумаченко В.* Казачья литературная Голгофа (писатели, историки и журналисты — жертвы политических репрессий//Третьи кубанские литературно-исторические чтения.— Краснодар, 2001.— С. 255–266 (о Грушевском С. Г.— С. 259). Складено у співавторстві з проф. *В.Чумаченком (м. Краснодар, Росія).*

ГРУШЕВСЬКИЙ Сергій Ігнатійович (бл. 1885, с. Капітанівка Чигиринського пов.–(?)) — син *Грушевського Ігнатія Федоровича* і *Грушевської Марії Михайлівни*. Навчався в Златопільській

гімназії (1890-і). У 1904–1905 рр. листувався з Михайлом Грушевським, просив матеріальної допомоги (одержав її через *Грушевського О. С. (1877–1943(?)*, розповідав, що закінчує Київську II гімназію і збирається вступати до Львівського університету. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3837, арк. 298 зв., 299; спр. 3844, арк. 306 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 292, арк. 10–13; оп. 1, спр. 292, арк. 1–2 зв., 10–13.

ГРУШЕВСЬКИЙ Сергій Олександрович (нар. 12.06.1969, м. Черкаси) — син *Грушевської Катерини Федосіївни* та *Якшина Олександра Порфировича*. З дружиною *Михно (Грушевською) О. І.* має синів Олександра (див. *Грушевський О. С., 1993 р.н.)* і Владислава (див. *Грушевський Владислав Сергійович)*. Працює в автосервісі.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Сергій Федорович (7(19).10.1830, м. Чигирин–27.01.(9.02).1901, м. Владикавказ) — син *Грушевського Федора Васильовича* і *Ботвиновської (Грушевської) Марії Кирилівни*, батько Михайла Грушевського. Навчався в Києво-Подільському духовному училищі та Київській духовній семінарії (1844–1855), Київській духовній академії (1855–1859). Працював професором словесності в Полтавській духовній семінарії (1859–1860) і професором по класу святого письма в Київській духовній семінарії (1860–1865). Одночасно займався дослідженнями з історії релігії та етнографії, частину з яких опублікував у тижневику «Руководство для сельских пастырей». Педагог, організатор народної освіти. Одружився 5.08.1865 з Оппоковою Г. З. (див. *Оппокова (Грушевська) Г. З.*), мав з нею дітей — Михайла, Ганну, Захарія, Федора, Олександра, Марію і Василя (див. *Грушевський М. С., Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Г. С., Грушевський З. С., Грушевський Ф. С., Грушевський О. С., Грушевська М. С., Грушевський В. С.*). У 1865–1868 працював у Царстві Польському, призначався вчителем російської мови та словесності Холмської русько-греко-уніатської гімназії (1865), Холмського жіночого греко-уніатського шестикласного училища (1866) та Ломжинської чоловічої класичної гімназії (1868), а також — інспектором Холмських російських педагогічних курсів (1867). Переїхавши на Кавказ, був учителем Кутаїської класичної гімназії (1869–1870); інспектором (1870–1876) і директором (1876–1878) народних училищ Ставропольської губернії; директором народних училищ Терської області (з 1878). За час роботи на Кавказі виявив великі організаторські здібності в становленні системи народної освіти й підготовці педагогічних кадрів. Був автором методичних посібників і підручників для шкіл, зокрема підручника «Первая учебная книга церковно-славянского языка», що з 1872 р. в Києві і згодом у Москві мав понад 30 перевидань. Дослужився до чину дійсного статського радника (1884), мав численні нагороди. За умов побєдоносцевської реакції підтримував ліберальний напрям і світський характер народної освіти. Відіграв винятково важливу роль у започаткуванні патріотичного світогляду Михайла Грушевського, підтримував його становлення як ученого і громадського діяча (застерігаючи водночас від політичної діяльності). Згідно із заповітом (1892), частина спадщини Грушевського С. Ф. призначалася на заснування стипендій його імені в Києво-Подільському духовному училищі й Київській духовній семінарії, а також на будівництво й утримання народного училища в м. Києві чи м. Владикавказі (нащадки обрали київську околицю Куренівку, де збудували школу, яка протягом 1911–1914 рр. та з 1915 р. до встановлення радянської влади носила ім'я С. Ф. Грушевського). Помер на службі. Похований у Владикавказі на І міському (загальному) кладовищі, яке на поч. 1960-х рр. було перетворене на Комсомольський парк (могила не збереглася).

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 1–29 зв.; спр. 37, арк. 1–25; *[Грушевський М.]* Сергій Федорович Грушевський. [Некролог]//Літературно-науковий вістник.— 1901.— Т. 13.— Ч. II.— С. 220; *Його ж.* Автобіографія, 1906 р.//Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.— К., 1992; *Його ж.* Спомини//Київ.—1988.—№ 9–12; *Ковалинський В.* Училище Грушевського//*Ковалинский В.* Меценаты Киева.— К., 1995.— С. 314–322; *Його ж.* Духівниця педагога//Пам'ять століть.— 1996.— С. 93–96; *Кучеренко М.* Рід Грушевських: штрихи до портрета//Український історик.— 1999.— Т. XXXVI.— С. 170 –174; *Його ж.* Сергій Грушевський: науковець, освітянин і громадянин//Український історик.— 2004.— № 1–2 (161–162).— С. 85–103); *Його ж.* До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (за родинним листуванням)//Архіви України.— 2004.— № 4–6.— С. 157–175. Докладніше див.: *«Ділу сьому посвятив він всею душею» (Сергій Федорович Грушевський).*

ГРУШЕВСЬКИЙ Сидір Васильович (1801, с. Худоліївка Чигиринського пов.—після 1849, с. Ротмистрівка Черкаського пов. (?)) — син *Грушевського (Груші) Василя Даниловича* і *Грушевської Меланії Михайлівни*. Найдавніша відома згадка зустрічається в клір. відомості с. Худоліївка 1801 р., коли він був записаний 1-річним (метр. книга 1800 р. його не згадує, отже народився він 1801 р.). На 1817 р. вивчав псалтир. У 1818 р. був призначений паламарем у с. Ротмистрівку Черкаського пов. до церкви Архістратига Михаїла, а в 1828 р. став при тій церкві церковним сторожем. Згідно з клірovою відомістю, був «малограмотен», «[поведения] нехудого» і «пьянственною страстию [...] не заражен». Залишався неодруженим. Остання відома згадка — у ротмистрівській клір. відомості 1849 р. Наступна збережена відомість (1851) Сидора Грушевського вже не називає.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 134, арк. 61 зв.; оп. 1011, спр. 3782, арк. 158 зв.—159; спр. 3474, арк. 140 зв.—141; спр. 3482-а, арк. 249 зв.—250.; спр. 3494, арк. 246 зв.—247; спр. 3495, арк. 240—243 зв.; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 3, арк. 1 зв.; оп. 2, спр. 60).

ГРУШЕВСЬКИЙ Софроній Юхимович (26.11.1872, с. Парипси Сквирського пов.—після 1913) — син *Грушевського Юхима Федоровича* і *Грушевської Ганни Петрівни*. По закінченні Києво-Подільського духовного училища шість років учителював. Служив псаломником в Успенській церкві с. Кердани Таращанського повіту (1893—1897), у церкві св. Параскеви с. Олександрівка Липовецького повіту (1897—1905) й Миколаївській церкві с. Сингаївка Бердичівського повіту (1905—1913). Про його одруження дізнаємося з листа (1893 р.(?) до Михайла Грушевського від матері: «А нас на свадьбу приглашали, ты и не угадаешь, к кому. Дядя Ефимий Федорович сына женит в вернигородского пономаря, который и место уступает зятю Софронию Ефим[овичу] Грушевскому. А свадьба будет 10-го мая» (клір. відомість с. Вернигородка Бердичівського пов. про перебування на тій парафії Софронія Грушевського чомусь не згадує). З дружиною Оленою Іванівною (див. *Киркова (Грушевська) О. І.*) на 1909 р. мав 5 дітей: Ганну, Тетяну, Дмитра, Юлію, Катерину (див. *Грушевська Г. С., Грушевська Т. С., Грушевський Д. С., Грушевська Ю. С., Грушевська К. С.*). У зв'язку з розподілом частини спадщини *Грушевського С. Ф.* серед родичів до Софронія Юхимовича звертався його двоюрідний брат Михайло Грушевський, і 1.11.1905 Софроній також одержав свою частку (200 крб.). Збереглися листи-відповіді за 1905—1909 рр., в яких він дякує Михайлові Сергійовичу за надіслані гроші, розповідає про себе і свою рідню, просить допомогти небозі-сироті *Шостаківській А. М.* Як повідомляють КЕВ, 8.03.1913 він був звільнений за штат (помилково написано «Грушецкий»). Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 118 зв.—119; спр. 2629, арк. 3 зв.; спр. 2842, арк. 34 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 283, арк. 42; спр. 294, арк. 1—12; спр. 879, арк. 72; КЕВ.— 1913.— № 11.— С. 145.

ГРУШЕВСЬКИЙ Стефан Іванович (бл. 1794, с. Худоліївка Чигиринського пов.(?)—після 1830) — син *Грушевського (Груші) Івана Даниловича* і *Грушевської Ірини Федорівни*. Вперше згадується 4-річним у «Репорті» 1798 р. Освіту здобув вдома. Згодом «по случаю исключения онаго его отца за его поступки из духовного в светское состояние» не числився в духовному стані, та все ж був знову «1822 года сентября 6 [...] в духовное состояние принят» і призначений дяком до Георгіївської церкви с. Чаплищ Чигиринського пов. 8.11.1825 в Печерській Феодосіївській церкві обвінчався з Зиновією Недійською (див. *Недійська (Грушевська) З.*, з якою мав доньку Ганну (див. *Грушевська Г. Ст.*). У 1826 р. переміщений до Михайлівської церкви м-ка Обухова Київського повіту. Клірова відомість 1827 р. засвідчує, що Стефан Іванович в академії чи семінарії не навчався, але «читать и петь может», а також, що він був «поведения хорошего и не штрафован». Як видно з клірових відомостей, у 1830 р. його змінив інший дяк. Наступне місце проживання Стефана Грушевського з родиною та його подальша доля невідомі. Ймовірно, перебрався до Києва, про що твердить і клірова відомість с. Чаплище 1830 р.: «Бывший здесь дьячок Стефан Грушевский перемещен в Киев к дьячком к какой-то церкви».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 14, арк. 47 зв.; спр. 278, арк. 7 зв.; оп. 1011, спр. 1156, арк. 68 зв.—69 зв.; спр. 3787, арк. 20 зв.; 1011, спр. 1544, арк. 113 зв.—114; оп. 1012, спр. 1541.

ГРУШЕВСЬКИЙ Стефан Васильович (бл. 1781, с. Худоліївка Чигиринського пов.—після 1800) — старший син *Грушевського (Груші) Василя Даниловича* і *Грушевської Меланії Михайлівни*. Вперше відомий 6-річним зі сповідного розпису с. Худоліївка 1787 р. Освіту одержав у родині. Після 1800 р. подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 137, арк. 1284 зв.; оп. 1017, спр. 31, арк. 212; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Стефан Петрович (бл. 1801, с. Худоліївка Чигиринського пов.—між 1845 і 1850, с. Бондурове Чигиринського пов.) — син *Грушевського (Груші) Петра Даниловича* і *Грушевської Любові Якимівни*. Вперше згаданий у кліровій відомості с. Худоліївка 1801 р. Освіту одержав вдома. 15.04.1819 став паламарем церкви Різдва Богородиці с. Боровиці (з 15.11.1821 — дяк). 26.11.1829 рукопокладений на диякона Хрестовоздвиженського собору в Чигирині. З 7.07.1837 р.— священик Михайлівської церкви с. Голикове Чигиринського пов. У 1843 р. переведений до Богословської церкви с. Бондурового. З дружиною Євдокією Василівною (див. *Грушевська Є. В.*) мав дітей — Григорія (Георгія), Ольгу (Олену), Агафію та Агрипину (див. *Грушевський Г. С., Грушевська О. С., Грушевська Агаф. С., Грушевська Агрип. С.*) Остання відома згадка — 1845 р. Клірова відомість 1850 р. вже називає Стефана Петровича покійним.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3797, арк. 206 зв.; спр. 3803, арк. 238; спр. 3806, арк. 128 зв.—129; спр. 3782, арк. 158 зв.—159; спр. 3785, арк. 37—38.; оп. 1015, спр. 442, арк. 1 зв.; спр. 480, арк. 1.

ГРУШЕВСЬКИЙ Трохим (бл. 1825, с. Худоліївка Чигиринського пов.—після 1833) — син *Грушевської Євдокії Петрівни*. Вперше відомий 5-річним у худоліївській кліровій відомості 1830 р. Остання відома згадка — у сповідному розпису 1833 р. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 278, арк. 75 зв.; там само, оп. 1015, спр. 480, арк. 287.

ГРУШЕВСЬКИЙ Трохим Григорович (бл. 1843, с. Мордва Чигиринського пов.—не ран. 1863) — син *Грушевського Григорія Денисовича* і *Грушевської Єфраксії Максимівни*. Вперше виявлений 7-річним в ревізьких казках с. Мордви 1850 р. Остання відома згадка — 1863 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 797, спр. 41, арк. 113 зв.-114; оп. 1011, спр. 3815, арк. 232 зв.

ГРУШЕВСЬКИЙ Федір Васильович (бл. 1791, с. Худоліївка Чигиринського пов.—2(14).09.1851, с. Лісники Київського пов.) — син *Грушевського (Груші) Василя Даниловича* і *Грушевської Меланії Михайлівни*, дід Михайла Грушевського. Освіту одержав у родині. Рано (1805 р.) втратив батька, але спромігся на духовну кар'єру. Був паламарем у с. Лубенцях (1810—1817) і дяком у с. Кожарках Чигиринського пов. (1817—1821). Бл. 1819 р. одружився (див. *Ботвиновська (Грушевська) М. К.*). Мав дітей — Василя (?), Іларіона (?), Єпистимію, Марину, Юхима, Сергія, Анастасію, Марію, Івана, Гната і Марію (див. *Грушевський В. Ф., Грушевський Ил. Ф., Грушевська Єп. Ф., Грушевська (Пашківська) Марина Ф., Грушевський Ю. Ф., Грушевський С. Ф., Грушевська (Моїзолевська) А. Ф., Грушевська Марія Ф., Грушевський Ів. Ф., Грушевський І. Ф., Грушевська (Ковалевські) М. Ф.*). 30.08.1821 був рукопокладений на диякона до Хрестовоздвиженського собору в Чигирині. 25.03.1831 став священиком. Служив у селах Забуянні (1831) Київського пов., Цвітній (1831—1832), Подорожньому (1832—1836) Чигиринського пов. і Лісниках (з 1836) Київського пов. Заснував у Лісниках школу для селянських дітей. Кам'яний надгробок на могилі о. Федора у 1894 р. встановив Михайло Грушевський (відновлений 2001 р. завдяки клопотанням Історико-меморіального музею М. Грушевського).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 147, арк. 7 зв.; спр. 438, арк. 18—20; оп. 1010, спр. 3793, арк. 69 зв.; оп. 1011, спр. 3788, арк. 3 зв.—4; ф. 1235, оп. 1, спр. 9, арк. 21—21 зв.; спр. 278, арк. 465 зв.; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 117, 123; *Кучеренко М.* Слідами Грушевських: Лісники//Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16—18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення.— Чернівці, 2001.— Том 3.— С. 195—197; *Його ж.* Нащадки пам'ятають Федора Грушевського//Столиця.— 15-21 лютого 2002 р.; *Його ж.* Наукові та організаційні аспекти відновлення надгробка Федора Грушевського//Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності.— К., 2002.— С. 374—380; *Його ж.* Зде почи іерей с. Лісник... Про що розповіло дослідження історії надгробка Федора Грушевського// Матеріали четвертої міжобласної генеалогічної конференції «Український родовід». 27—28 березня 2004 року.— Львів,

2005.— С. 10–53. *Кучеренко М., Шевчук Г.* Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського відзначає ювілей Великого Українця//Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 550–556. Докладніше див.: *«Дід був характеру легкого і веселого, ... притім характеру доволі самостійного» (Федір Васильович Грушевський).*

ГРУШЕВСЬКИЙ Федір Денисович (бл. 1819, с. Новоселиця Чигиринського пов.—після 1823) — син *Грушевського (Груші) Дениса Петровича* і *Грушевської Олени Йосипівни*. Вперше зафіксований 2-річним у кліровій відомості с. Погорільці Чигиринського пов. 1821 р. Остання відома згадка — 1823 р. Ймовірно, помер у дитинстві.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, 3786, арк. 63 зв.; спр. 3787, арк. 59 зв.–60.

ГРУШЕВСЬКИЙ Федір Іванович (бл. 1827, с. Худоліївка Чигиринського пов.—14.11.1879, с. Худоліївка) — син *Грушевського Івана Петровича* і *Чухало (Грушевської) Агрипини Семенівни*. Вперше виявлений однорічним у кліровій відомості батька 1818 р. Освіту одержав дома. У 1846 р. призначений паламарем понад штат до Успенської церкви м. Чигирина, 1848 р. переведений у с. Краснопілля до церкви Різдва Богородиці, а 1854 р. повернувся до Худоліївки, де став дяком церкви св. Параскеви. З дружиною Параскевою Опанасівною (див. *Грушевська П. О.* мав дітей — Опанаса (див. *Грушевський О. Ф.*) та Євдокію (бл. 1855–1858) (див. *Грушевська Є. Ф.*) У 1857 р. овдовів, у 1858 р. переведений до с. Івківці. Там 1858 р. знову одружився, але дружина (див. *Грушевська Марта Іванівна*) теж померла. У вересні 1860 р. Федір Іванович перевівся до м-ка Медведівка, а 1863 р. повернувся до Худоліївки (все Чигиринського пов.). Ще в Медведівці 1861 р. одружився втретє — з місцевою селянкою Мар'яною Йосипівною (див. *Дишкант (Грушевська) М. Й.*), з якою мав дітей — Григорія, Марка, Івана, Марію, Йосипа, Макара, Євдокію (мол.), Дарію, Федора (див. *Грушевський Г. Ф., Грушевський Марко. Ф., Грушевсь-кий І. Ф., Грушевська М. Ф., Грушевський Й. Ф., Грушевський Макар. Ф., Грушевська (Гукович) Є. Ф., Грушевська Д. Ф., Грушевський Ф. Ф.*). У Худоліївці мав власний дім на громадській землі. Доклав багато зусиль, щоб дати освіту дітям. Про точну дату смерті Федора Івановича дізнаємося з пізнішого записника його сина *Грушевського М. Ф.*: «14 Ноября 1879 г. / папаша вмер». Відомості про нього також містяться в розповідях дружини — Мар'яни Йосипівни, що були записані Марком Грушевським і видані під заголовком «З життя селян на Чигиринщині».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 118, арк. 397–400; оп. 1011, спр. 3790-а, арк. 34 зв.–35; спр. 3806, арк. 118 зв.; спр. 3941, арк. 4; оп. 1012, спр. 3387, арк. 395 зв.-396; оп. 1015, спр. 1024, арк. 1035; ЦДАМЛМ України, ф., 271, оп. 1, спр. 56; Записники Грушевського М. Ф. (Архів ІММГ); З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 127–135.

ГРУШЕВСЬКИЙ Федір Сергійович (бл. 1875, м. Ставрополь–7.05.1882, м. Владикавказ) — син *Грушевського Сергія Федоровича* та *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захарівни*. Зберігся його дитячий автограф до брата: «Дорогой Миша желаю т[ебе] всего хорошого / Федя». Помер у дитинстві. Дату смерті Глафіра Грушевська згадує в листі до Михайла: «7 мая день кончин нашего Федюшечки». Похований на владикавказькому Першому міському (загальному) цвинтарі (на поч. 1960-х рр. цвинтар було знищено, а на його території розбито Комсомольський парк). Сергій Грушевський у заповіті (1892) називав сина в переліку рідних, яких заповідав поминати «во все воскресные и праздничные дни, а также во дни великих панахид».

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1., спр. 11, арк. 19 зв.; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 118; Лист президента Громадської організації «Українське національне товариство «Батьківщина» С. Гуляєва. 9.08.03. Владикавказ.

ГРУШЕВСЬКИЙ Федір Федорович (?.02.1880, с. Худоліївка Чигиринського пов.–бл. 1920–1925, с. Худоліївка (?)) — син *Грушевського Федора Івановича* і *Дишкант (Грушевської) Мар'яни Йосипівни*. Походив з родини дячка. Приблизну дату народження дізнаємося з пізнішого записника брата — *Грушевського М. Ф.*: «1880 г./февраль (...)/Федя родився». Виростав без батька. На 1909 р. вже був одруженим з *Чернегою (Грушевською) У. П.*, з якою мав синів Федосія та Олександра (див. *Грушевський Феод. Ф., Грушевський О. Ф.*). Мешкав на спільному дворищі з братом Іваном. Про останні роки життя чітких даних нема. Передчасно захворів і помер.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3825, арк. 117 зв.; оп. 1011, спр. 3848, арк. 139 зв.; Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Федосій (Тодось) Федорович (1913, с. Худоліївка Чигиринського пов.— 1944) — син *Грушевського Федора Федоровича* і *Чернеги (Грушевської) Устини Петрівни*. У 1935 р. одружився (див. *Зубко (Грушевська) Є. І.*, мав дочок Катерину та Оляну (див. *Грушевська К. Ф., Грушевська (Білоножко) О. Т.*). У 1941 р. був мобілізований. Загинув на війні.

Розповідь *Грушевської К. Т.*

ГРУШЕВСЬКИЙ Юрій Олександрович (нар. 20.07.1921, с. Коробчине (тепер — Кіровоградської обл.) — син *Грушевського Олександра Івановича* і *Волкової (Грушевської) Олени Андріївни*. З 1924 р. в м. Києві. У 1939 р. закінчив середню школу і вступив до Київського політехнічного інституту, але у грудні був мобілізований на радянсько-фінську війну й відтоді служив у Червоній армії. Учасник оборони м. Ленінграда (1941–1942). У 1943 р. закінчив курси начальників штабів артилерійських полків і був направлений на І Український фронт в 17 артилерійську дивізію, в якій прослужив до закінчення війни. Був учасником визволення мм. Києва, Житомира, Львова, Кракова, Праги, Сілезії та взяття Берліна. У 1945–1949 рр. був на лікуванні, а потім служив у війську. Протягом 1949–1955 рр. Олександр Іванович навчався у Військовій академії зв'язку в м. Ленінграді. Там одружився (див. *Ємельянова (Грушевська) Н. М.*), у 1956 р. народився син *Грушевський О. Ю.* Надалі працював у м. Москві в підрозділі Міністерства оборони СРСР. Заочно закінчив Військову академію генштабу, згодом — старший викладач, заст. начальника кафедри Академії. З 1965 р.— кандидат військових наук, з 1966 р.— доцент по кафедрі радіопротидії. Генерал (з 1985 р. у відставці). Має 30 урядових нагород (7 орденів і 23 медалі) СРСР та ін. держав. На запрошення Українського Уряду неодноразово приїжджав до Києва на святкові урочистості.

Власна розповідь.

ГРУШЕВСЬКИЙ Юхим Федорович (бл. 1827, м. Чигирин–30.12.1895, с. Кердани Таращанського пов.(?)) — син *Грушевського Федора Васильовича* і *Ботвиновської (Грушевської) Марії Кирилівни*. Навчався в Києво-Подільському повітовому училищі, але 1842 р. через хворобу був виключений. 1.02.1846 був призначений дзвонарем до Києво-Софійського собору, а 29.09.1846 — посвячений на стихарного дяка в с. Гадомці Бердичівського пов. до церкви Покрови. Десь у той самий час одружився (див. *Грушевською Г. П.*). Мав не менше ніж семеро дітей: Феодосію, Павлу, Юліанію, Теклю, Івана, Марію, Софронія (див. *Грушевська (Кошиць) Ф. Ю., Грушевська П. Ю., Грушевська (Шостаківська) Ю. Ю., Грушевська Т. Ю., Грушевський І. Ю., Грушевська М. Ю., Грушевський С. Ю.*). 5.07.1867 переведений до церкви св. Стефана в с. Парипси Сквирського пов., а 1873 р.— до с. Бистрик Бердичівського пов., звідки в 1887 р. був «уволен за штат по старости и глухоте». На 1894 р. ще був записаний у бистрицькій клір. відомості, хоч водночас зазначалось, що в окрузі не мешкає. Найімовірніше, віку доживав у сина Софронія в с. Керданах. Ніколи не втрачав зв'язків з братом Сергієм Федоровичем: свідченням тому є часті згадки про Юхима в щоденниках і «Споминах» Михайла Грушевського та в листах його матері — Глафіри Захарівни, які допомагають одержати деяке уявлення про нього та його родину. Один з тих листів дозволяє припускати, що Сергій Федорович, напевно, неодноразово відвідував брата: «Дедушка [о. Захар Оппоков] собирались было ехать в Бердычев и Папа хотел было ехать, чтобы заехать к дяде Ефимию Фед[оровичу]» (без дати). Зберігся недатований лист від Юхима Федоровича, де він повідомляв одну зі своїх адрес: Волинської губернії, Житомирського повіту, Солотвинської волості с. Половецьке, станція Рея (у послужних списках така адреса не згадується). За Михайловими спогадами, «кілька літ жила у нас в домі [у Ставрополі(?)] одна з доньок дядька Євфима, яка також говорила українською мовою свобідніш, ніж російською; але вона якось не прижилася у нас, не вміла знайтися відповідно, і з нами, своїми братами і сестрами в перших, не зав'язала приязних відносин». У щоденнику за 16.08.1888 Михайло Грушевський згадував, що до їхньої родини у Владикавказ «дядько Єфим Федорович пише, що вмерла сестра [Михайлова, а для Юхима — дочка.— *Авт.*] Текла од родин. [...] А сам скаржиццця на життя, каже, що бажа[є] смерти». Нарешті, в листі за 25.02.1896

Глафіра Захаріївна повідомляла: «Вчера получили письмо от Софрония Грушевского, что отец его, а брат папы Евфимий умер 30 декабря [1895 г.]. [...] Просит прислать денег и долг уплатить».

ЦДІАК України, ф. 127, там само, оп. 1011, спр. 3, арк. 126 зв.—127; спр. 2629, арк. 3 зв.; спр. 95, арк. 7 зв.—8; оп. 1015, спр. 442, арк. 1; ф. 1235, оп. 1, спр. 10, арк. 4—5 зв; спр. 277, арк. 171 зв.; спр. 278, ч. 2, арк. 17, арк. 368—368 зв.; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 125; *Його ж.* Щоденник (1888—1894 рр.).— К., 1997.— С. 12.

ГРУШЕВСЬКИЙ Яків Іванович (20.10.1817, с. Худоліївка Чигиринського пов.—12.02.1818, с. Худоліївка) — син *Грушевського Івана Петровича* і *Чухало (Грушевської) Агрипини Семенівни*. Помер у ранньому дитинстві від віспи.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1432-а, арк. 132; там само, оп. 1012, спр. 1450, арк. 127 зв.

ГУКОВИЧ (*ПАШУТА*) Тетяна Володимирівна (30.04.1924, м. Черкаси—25.03.1996, м. Кишинів) — дочка *Гуковича Володимира Сергійовича* і *Пригоровської (Гукович) Наталії Степанівни*. Закінчила Ялтинський технікум садівництва і виноградарства (1948) і Московський педагогічний ін-т (заочно). З 1949 — дружина *Пашути Л. Д.*, з яким мала дітей Наталію та Леоніда (див. *Пашута (Караджа) Н. Л.* і *Пашута Л. Л.*). Працювала агрономом і техніком з озеленення в Черкасах. Після смерті чоловіка переїхала до дочки в Кишинів. Похована в Черкасах.

Розповідь *Пашути (Караджі) Н. Л.*

ГУКОВИЧ Валерія Олександрівна (нар. 2.02.1925, м. Черкаси) — дочка *Гуковича Олександра Сергійовича* і *Кугій (Гукович) Олени Митрофанівни*. З 1930 р. мешкала з родиною в Севастополі. По закінченні школи (1942 р., під час евакуації до Сочі) навчалася в Ленінградському електротехнічному інституті інженерів зв'язку ім. Бонч-Бруєвича (1942—1944; евакуйований до Тбілісі), а після повернення до Криму (1944) вступила до Кримського медичного інституту (на 3—4 курсах одерж. Сталінську стипендію). У 1948 р. перевелась до І Московського медичного інституту (тепер — Медична академія), який 1949 закінчила з відзнакою. Працювала отоларингологом у лікувальних закладах Ялти (1950—1952), а з 1953 р.— в Київській обласній лікарні, на кафедрі отоларингології Інституту вдосконалення лікарів, де стала ученицею О. С. Коломійченка — основоположника слуховідновлювальної хірургії в Україні. 1961 р. в новоствореному науково-дослідному ін-ті отоларингології очолила відділ слуховідновлювальної хірургії. У 1961 р. захистила кандидатську, а в 1964 — докторську дисертацію, в 1976 р. одержала звання професора. Провела пон. 6 тис. операцій з відновлення слуху, підготувала 5 кандидатів і 2 докторів медичних наук, має бл. 213 друкованих праць у медичних часописах, є героїнею десятків публікацій в українських і закордонних газетах і журналах. На науковій пенсії з 2001 року. З дитинства добре малює, з 1987 р. є членом Київського товариства художників-аматорів «Творчість». Здобула диплом і золоту медаль на Всесоюзній виставці художників-аматорів (1988). З чоловіком *Охрімовичем А. Д.* (розлуч.) мала сина *Охрімовича С. А.* Тепер одружена з *Кошляковим В. М.*

Власна розповідь.

ГУКОВИЧ Володимир Сергійович (5(17).07.1896, с. Івківці (?), с. Худоліївка Чигиринського пов. (?)—18.06.1976, м. Черкаси) — син *Грушевської (Гукович) Євдокії Федорівни* і *Гуковича Сергія Кузьмовича*. На 1911 р. навчався в Черкаському духовному училищі (збереглося тогочасне фото Володимира з братом Олександром), а пізніше, за свідченням рідних, в КДС. За радянської влади мешкав у м. Черкасах, працював рахівником у школі № 3 і на головпоштамті. Захоплювався рибальством і садівництвом. З дружиною *Пригоровською (Гукович) Н. В.* мав дітей Тетяну і Миколу (див. *Гукович (Пашута) Т. В.* і *Гукович М. В.*).

ЦДІАК України, оп. 1011, спр. 3590, арк. 89—90; спр. 3849, арк. 339 зв.—340. Розповіді *Гуковича О. С.* і *Гукович В. О., Пашути (Караджі) Н. Л.*

ГУКОВИЧ Микола Володимирович (нар. 27.03.1941, м. Черкаси) — син *Гуковича Володимира Сергійовича* і *Пригоровської (Гукович) Наталії Степанівни*. По закінченні Ленінградського вищого морехідного училища був направлений до Владивостока, де працював другим помічником капітана на суднах торговельного флоту. Одружений, дітей не мав.

Розповідь *Пашути (Караджі) Н. Л.*

ГУКОВИЧ Олександр Сергійович (20.11.1900, с. Чорнявка Черкаського пов.—30.07.1996, м. Київ) — син *Грушевської (Гукович) Євдокії Федорівни* і *Гуковича Сергія Кузьмовича*. На 1911 р. навчався в Черкаському духовному училищі, а в 1916—1917 рр.— у КДС. За родинною легендою, врятував у м-ку Смілі дочку графа Бобринського, яка топилась, за що батько отримував платню (клір. відомість підтверджує факт такої платні й називає її розмір: 6 крб. щомісячно). У 1917 р. вступив на медичний ф-т київського Університету св. Володимира. Під час громадянської війни воював у Червоній армії. Був кадровим військовим у м. Батурині, у 1930 р. переведений до м. Севастополя, де служив у школі морських льотчиків в Інкермані та в учбовому загоні. Після демобілізації (1933) навчався в Кримському медичному інституті (м. Сімферополь), працював головним лікарем станції швидкої допомоги в Севастополі. З 23.06.1941 р. був військовим лікарем, евакуйовував госпіталі з м. Одеси на Кавказ (залишив Одесу з останнім пароплавом). Працював у мм. Гурзуфі, Севастополі, а після евакуації з Криму (тоді був втрачений родинний архів) — у м. Сочі, де був хірургом, інспектором сочі-мацестинської групи госпіталів. З 1944 р. працював у м. Ялті, а з 1954 р.— у м. Києві, де до виходу на пенсію (1962) працював кардіологом в санаторії «Україна» (Ворзель). Тривалий час мешкав на вул. Виборзькій, 40. З дружиною *Кугій (Гукович) О. М.* мав дочку Валерію (див. *Гукович В. О.*).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3849, арк. 339 зв.—340. Розповіді *Гуковича О. С.* і *Гукович В. О.*

ГУКОВИЧ Сергій Кузьмович (бл. 1866, с. Матвіївка Чигиринського пов.—бл. 1912, м. Київ) — чоловік *Грушевської (Гукович) Євдокії Федорівни*. Син псаломника Кузьми Стефановича і Марії Федорівни (ур. Мізецька) Гуковичів. Походив з с. Матвіївки — найдавнішого відомого осередку старовинного духовного роду Гуковичів. Одержав домашню освіту. У 1886 р. став псаломником Покровської церкви с. Івківців, незабаром одружився з Євдокією Грушевською, мав двох синів. У 1889—1894 рр.— на військовій службі. Служив псаломником у сс. Чорнявка Черкаського пов. (з 1894) і Ребедайлівка Чигиринського пов. (з 1903) За розповіддю сина — *Гуковича О. С.*, у Ребедайлівці Сергій Кузьмович створив хор, давав концерти української музики. Пізніше потрапив в аварію і лікувався в київській Кирилівській лікарні. Там помер і був похований на Сирці.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 988, арк. 39—42 зв.; оп. 1011, спр. 3590, арк. 89—90; спр. 3838, арк. 105 зв.; спр. 3849, арк. 339 зв.—340.; оп. 1015, спр. 1287, арк. 3. Розповіді *Гуковича О. С.*, *Гукович В. О.*, *Пашути (Караджі) Н. Л.*

ГУЛАК Іван Васильович ((?)—не пізн. 1890) — чоловік *Грушевської (Гулак) Мотрони Аврамії вни*. Відомий з крилівських клір. відомостей 1887 і 1890 рр. Був міщанином м-ка Власівки Кременчуцького пов. Полтавської губ.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 203, арк. 59 зв.

ДЕМИДЧУК (*УДІНА*) Ірма Львівна (29.05.1929, м. Київ—30.12.1994, с. Буки Черкаської обл.) — донька *Грушевської (Демидчук, Гельфанд) Тамари Марківни* і *Демидчука Левка Михайловича*. Закінчила Київський медичний ін-т ім. О. Богомольця (1955). Працювала корабельним лікарем Мурманського рибного флоту. З чоловіком *Удіним В. О.* (згодом розлуч.) мала дітей Володимира і Наталію (див. *Удін В. В.* і *Удіна Н. В.*). У 1960-х рр., у зв'язку з трагічною загибеллю сина переїхала до Молдавії, де працювала головним лікарем однієї з лікарень, а з 1970-х рр.— лікарем-рентгенологом у с. Буках (Черкаська обл.).

Розповідь *Остапенко (Коваль) Е. З.*

ДЕМИДЧУК Левко Михайлович (1889, м. Буськ, Галичина—1937, м. Челябінськ (?)) — чоловік *Грушевської (Демидчук, Гельфанд) Тамари Марківни*. Вищу освіту здобув під час служби в австрійському війську, став офіцером, але через хворобу демобілізувався. Жив у м. Відні, Празі. За нез'ясованих обставин потрапив до м. Бійська (Алтай). Бл. 1924—1925 рр. за контрактом переїхав працювати до м. Києва, де оселився в *Грушевського М. Ф.*, а бл. 1927 р. одружився з його дочкою Тамарою, мав з нею доньку Ірму (див. *Демидчук (Удіна) І. Л.*). Родина мешкала на Киянівському пров., 6, а в 1932—1934 рр.— на вул. Паньківській, 9. Працював Левко Демидчук інженером по компресорах, був професором в Інституті цукрової та спиртової промисловості (за спогадами

Тамари Марківни, був фахівцем з виготовлення технічних спиртів). Автор наукових статей і книг. У м. Черкасах (поблизу теперішньої телевежі) мав дачу. У 1935 р. за конкурсом потрапив до секретної установи в Кунцево під м. Москвою, де очолював лабораторію, мав наукові розробки щодо виробництва етилового спирту з деревини. Влітку 1936 р. поїхав у відрядження до м. Архангельська й там був заарештований. Незабаром дружині сповістили, що він помер у відрядженні, і лише 1991 р. повідомили, що був розстріляний 1937 р.

За розповідями Демидчук (Удіної) І. Л., Грушевської (Демидчук, Гельфанд) Т. М., Грушевської А. А., Остапенко (Коваль) Е. З.

ДЕНИСЕНКО Василь Семенович (4.04.1896, м-ко Великий Токмак Бердянського пов.— 4.08.1964, м. Київ) — чоловік *Шамраєвої (Петрицької, Василенко) Ольги Вікторівни* (у 1944—1955 рр.). Походив з селянської родини Семена Павловича й Олександри Герасимівни (уродж. Грюкач) Денисенків. По закінченні гімназії в м. Санкт-Петербурзі протягом 1915—1917 рр. служив у війську писарем. У 1918—1923 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського ВІНО, викладав у труд. школах і робфаках (1921—1933). Тоді ж подружився з *Шамраєвим (Шамраєм) С. В.*, хрестив 1925 р. його доньку Вікторію. У 1927—1930 рр. навчався на аспірантурі науково-дослідної кафедрі первісної культури (згодом йому судилося бути одним з кількох нерепресованих аспірантів Михайла Грушевського). Бл. 1929 р. одружився з вчителькою музики Безручко Марією Іванівною (1903—1955), з якою мав сина Ігоря (сестра Марії Безручко — Безручко Ганна Іванівна (1905—1962) бл. 1929 р. одружилася з іншим аспірантом Михайла Грушевського — Глушком С. В.). У 1930—1933 рр. був науковцем Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН та Інституту матеріальної культури (пізніше перейменов. на Інститут археології). Автор ряду наукових рецензій. Був звільнений з роботи і, рятуючись від репресій, виїхав на Крайню Північ, де працював завідуючим краєзнавчим пунктом Казимської культбази (1934—1936; тепер Ханти-Мансійський авт. окр.). Працював у Казимській експедиції (1936—1938), директором Ямало-Ненецького окружного (Заполярного) музею в м. Салехарді (1939—1944). Вивчав матеріальну та духовну культуру ханти, ненців і комі, якій присвятив ряд науково-дослідницьких праць і пон. 100 газетних публікацій. У 1944 р. за сприяння М. Рильського повернувся до м. Києва, де невдовзі уклав цивільний шлюб з сестрою свого давнього друга *Сергія Шамрая* — Ольгою Вікторівною Василенко й оселився в домі Грушевських (вул. Паньківська, 9). Працював старшим науковцем в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнографії (1944—1947; в 1945—1946 також вченим секретарем), Інституті художньої промисловості Академії архітектури УРСР (1947—1948). Після арешту сина Ігоря виїхав до м. Кизил, де був директором і старшим науковцем Тувинського обласного краєзнавчого музею (1948—1949). Повернувшись в Україну, спершу працював старшим науковцем Миколаївського обласного історичного музею (1949—1950). Згодом повернувся до столиці, ставши старшим лаборантом у Київському державному університеті ім. Т. Шевченка (1950—1952). Незадовго до смерті клопотався щодо реабілітації *Грушевської К. М. і Шамраєва (Шамрая) С. В.*, повернення до літературного процесу і перевидання творів О. Олеся. Похований на Байковому кладовищі в м. Києві. Денисенко Ігор Васильович (нар. 4.05.1930, м. Київ) — син *Денисенка Василя Семеновича* та Безручко (Денисенко) Марії Іванівни. Виростав на вул. Володимирській, 79-б. Значний вплив на становлення світогляду мали традиції родини, а також — майже дворічне спілкування з провідними діячами УАПЦ (1942—1943). Вищу освіту (1947 р. став студентом-медиком) здобути не встиг — 1948 р. був заарештований у справі ОУН. Пройшов табори Мордовії та Колими. Після звільнення в 1958 р. повернувся до Києва. Матері живою вже не застав, а оселився в батька, у помешканні, що залишилося після смерті *Шамраєвої (Петрицької, Василенко) О. В.* (вул. Паньківська, 9, кв. 4). Оскільки шлях до вищої освіти вже був закритий, працював робітником-зварювальником. Незважаючи на можливість повторних арештів, багато читав, перебував у вирі українського громадського життя столиці. Завдяки Ігореві Васильовичу було врятовано і передано науковцям багато цінних матеріалів з документальної спадщини Михайла Грушевського. Останніми роками працює над створен-

ням циклу спогадів про побачене і пережите (опубліковано: *Денисенко І.* У будинку Михайла Грушевського// Зона.— № 18.— 2004.— С. 33–41; *Денисенко І.* Уривки з минулого. Ч. І. До 1948-го/Примітки Кучеренка М. і Преловської І.//Молода нація.— № 2 (35).— 2005.— С. 5–60; *Денисенко І.* Уривки з минулого.— К., 2005).

Особова справа Денисенка В. С. Зв. 1952 – 76//Архів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.).— К., 1999.

Розповідь *Денисенка І. В.*

ДЕНИСОВА (*ГРУШЕВСЬКА*) Анастасія Калениківна (рік нар. невід., м. Київ—пом. у сер. 1930-х, м. Київ) — дружина *Грушевського Григорія Івановича* (з 1890), з яким мала трьох дітей (див. *Грушевська (Суркова-Галиченко) М. Г., Грушевський О. Г., Грушевська (Кусенко) Н. Г.*). Походила з Києва. Київську адресу родини Денисових Григорій Іванович у листах до Михайла Грушевського повідомляв двічі: вул. Спаська, 25, будинок Ельперина (1888) і вул. М. Васильківська, 13, квартира Денисових (поч. 1890-х рр.(?)). Анастасію Калениківну знав особисто Михайло Грушевський і в щоденнику 5.09.1892 про неї писав: «Жінка добра й хазяйновита», а в «Споминах» 1934 р. називав «гарною і солідною швачкою». Про батьків своєї дружини Григорій Іванович згадував у листах до Михайла Сергійовича, а згодом її батько, Каленик Семенович (?), жив з молодим подружжям у Стремигородку, у листах до Михайла Грушевського, характеризував свого зятя Григорія як людину «с доброю душою и кротким сердцем». Після того, як шлюб з Григорієм Івановичем розпався (бл. 1914–1916 рр.), Анастасія Калениківна переїхала до дочки Марії в м. Севастополь, а в сер. 1920-х рр. разом з нею — до м. Києва.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 89–90 зв., 162–163 зв.; ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 2849, арк. 11; *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.).— К., 1997.— С. 23; *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 139–140. Розповіді *Кусенко Л. Ф.* і *Бржевської (Панішевої) Т. В.*

ДИШКАНТ *(ГРУШЕВСЬКА)* Мар'яна Йосипівна (бл. 1842, с. Медведівка Чигиринського пов.—не ран. 1917, с. Худоліївка Чигиринського пов. (?)) — дружина *Грушевського Федора Івановича*. Походила з родини Йосипа Пилиповича і Домнікії Гаврилівни Дишкантів — селян з м-ка Медведівки. 5.11.1861 р. (у віці 19 років) одружилася з 38-річним дяком-удівцем Федором Грушевським. У 1863 р. з чоловіком переїхала до Худоліївки, де прожила решту життя. Овдовівши 1879 р., намагалася всім дітям (виростила 7 дітей) дати освіту, що відзначали її нащадки. У 1888 р. стала проскурницею при місцевій церкві св. Параскеви, лікувала людей травами. Розповіді Мар'яни Йосипівни про Грушевських у Худоліївці були записані сином — Марком Грушевським (видані під заголовком «З життя селян на Чигиринщині». У 1990-х рр. її ще пам'ятали внуки: *Гукович О. С., Грушевський В. М., Грушевська (Дубровська) Г. М.* і Грушевська (Демидчук, Гельфанд) Т. М.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3844, арк. 81 зв.–82; оп. 1012, спр. 3387, арк. 395 зв.–396, 369 зв.–370; оп. 1015, спр. 1024, арк. 1035; ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56; Розповіді *Гуковича О. С., Грушевської (Дубровської) Г. М.* і *Грушевського В. М.*; З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 127–135.

ДІБРОВА (*ПОЛУДНЕНКО*) Інна Олексіївна (нар. 1929, м. Київ) — дружина *Полудненка Ю. Г.*

Розповідь *Зубченко (Полудненко) М. О.*

ДРАННИК (*ЦЕХМІСТЕР*) Олена Павлівна (нар. 1979, м. Київ) — дружина *Цехмістера Олексія Анатолійовича*. Закінчила Національну академію внутрішніх справ України.

Розповідь *Шамрай (Слупської) В. С.*

ДУБРОВСЬКА Марія Всеволодівна (нар. 19.08.2001, м. Москва) — дочка *Дубровського Всеволода Івановича* та *Агапової (Дубровської) Анастасії Олександрівни*.

Розповідь *Дубровського В. І.*

ДУБРОВСЬКИЙ Артем Всеволодович (нар. 26.09.2002, ст-ця Калінінська Краснодарського краю) — син *Дубровського Всеволода Івановича* та *Агапової (Дубровської) Анастасії Олександрівни*.

Розповідь *Дубровського В. І.*

ДУБРОВСЬКИЙ Володимир Іванович (1940, м. Київ—1941, м. Київ) — син *Грушевської (Дубровської) Галини Макарівни* і *Дубровського Івана Романовича*. Помер незадовго до початку війни.

Розповідь *Грушевської (Дубровської) Г. М.*

ДУБРОВСЬКИЙ Всеволод Іванович (нар. 3.04.1936, м. Київ) — син *Грушевської (Дубровської) Галини Макарівни* і *Дубровського Івана Романовича*. Після закінчення Київського музичного училища і Кишинівської консерваторії (1960 р., клас віолончелі) закінчив у 1963 р. аспірантуру при Московській консерваторії, рік працював викладачем у Кишинівській консерваторії. З 1964 р. в Москві. Працював в оркестрі К. Кондрашина, викладав музику, десять років був на керівних посадах. З 1973 р. виготовляє скрипки. У 1990 р. став лауреатом IX Міжнародного конкурсу ім. П.Чайковського, альт його роботи під девізом «Модест» одержав III місце. Автор книги «Гений в тени веков» (Москва, 1993). Заслужений працівник культури Росії. Засновник гри в 100-кліткові шахи та присвяченого їм журналу «Амати» (1994—2000 рр., вийшло 7 випусків). Президент Федерації 100-кліткових шахів і заступник голови Спілки майстрів. З дружиною *Васильєвою (Дубровською) О. Г.* (розлуч.) має сина Геннадія (див. *Дубровський Г. В.*), з *Агаповою (Дубровською) А. О.* — дітей Марію та Артема (див. *Дубровська М. В.* і *Дубровський А. В.*).

Власна розповідь.

ДУБРОВСЬКИЙ Геннадій Всеволодович (нар. 18.09.1992, м. Москва) — син *Дубровського Всеволода Івановича* та *Васильєвої (Дубровської) Ольги Геннадіївни*. Останні роки мешкає з матір'ю у Великій Британії.

Розповідь *Дубровського В. І.*

ДУБРОВСЬКИЙ Іван Романович (26.02.1907, с. Білилівка Бердичівського пов.—1972, с. Білилівка Ружинського р-ну Житомирської обл.) — чоловік *Грушевської (Дубровської) Галини Макарівни*. Закінчив Київський художній ін-т. Працював живописцем.

Розповіді *Грушевської (Дубровської) Г. М., Грушевського Всев. М., Дубровського В. І.*

ДУБРОВСЬКИЙ Леонід Іванович (1932, м. Київ—1933, м. Київ) — син *Грушевської (Дубровської) Галини Макарівни* і *Дубровського Івана Романовича*. Помер за умов голодомору.

Розповідь *Грушевської (Дубровської) Г. М.*

ДУНАЄВСЬКА Юлія Едуардівна (нар. 24.03.1985, м. Київ) — донька *Слупської Олени Валентинівни* і *Дунаєвського Едуарда Леонідовича*. Студентка Києво-Могилянської академії.

Розповідь *Шамрай (Слупської) В. С.*

ДУНАЄВСЬКИЙ Едуард Леонідович (нар. 1948, м. Краматорськ) — чоловік *Слупської Олени Валентинівни*. Закінчив Харківський ін-т радіоелектроніки і Київський ін-т народного господарства. Працює арбітражним управляючим.

Розповідь *Шамрай (Слупської) В. С.*

ДЬОМІНА (*ГРУШЕВСЬКА*) Ганна Геннадіївна (нар. 12.04.1957, м. Благовєщенськ Амурської обл.) — дружина (1977—1984) *Грушевського Олександра Юрійовича*. Закінчила Географічний факультет Московського державного університету ім. Ломоносова (кафедра економічної географії СРСР) у 1979 р., працювала викладачем географії, завучем у низці московських шкіл.

Розповідь *Грушевського О. Ю.*

ЄМЕЛЬЯНОВА (*ГРУШЕВСЬКА*) Наталія Мартинівна (16.08.1924, м. Новоржев Псковської обл.—4.02.2006, м. Москва) — дружина *Грушевського Юрія Олександровича*. Походила з родини інженера. З 1924 р. в Ленінграді. На 1941 р. встигла закінчити 9-й клас. Під час німецької окупації партизанила на території Псковської та Ленінградської областей (була агентурницею). Після війни працювала в райкомі комсомолу м. Великі Луки, у газеті «Беженецкая правда». У 1947—1951 рр. навчалась у Ленінградському ін-ті залізничного транспорту. У Ленінграді в 1954 р. одружилась, у 1956 р.— народила сина (див. *Грушевський О. Ю.*). У 1958—1980 рр. працювала в московському НДІ машинобудування над розробкою систем космічного зв'язку (спостереження). З

1980 р. на пенсії. Групове фото з Наталією Мартинівною опубліков. в газеті «Правда» 10.05.1989 (1 стор.).

Власна розповідь.

ЗАХАРЧУК (*ШОСТАКІВСЬКА*) Тетяна Петрівна (нар. 19.11.1952, смт Немішаєве Бородянського р-ну Київської обл.) — дружина *Шостаківського Віталія Віталійовича*, з яким мешкає в м. Києві. Інженер.

Розповідь *Шостаківського В. В.*

ЗУБКО (*ГРУШЕВСЬКА*) Єфросинія Іванівна (1909, с. Худоліївка Чигиринського пов. (?)—1969, с. Худоліївка(?)) — дружина *Грушевського Федосія (Тодося) Федоровича* (з 1935). Працювала в колгоспі.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ЗУБКО Григорій Микитович (нар. бл. 1919, с. Худоліївка Чигиринського пов.) — син *Грушевської (Зубко) Мотрони Іванівни* та *Зубка Микити Прокоповича*. У дитинстві батьками був вивезений до Росії. Подальша доля невідома.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ЗУБКО Микита Прокопович (бл. 1899, с. Худоліївка Чигиринського пов.—бл. 1966, Росія) — чоловік *Грушевської (Зубко) Мотрони Іванівни*. Худоліївський селянин. Невдовзі після шлюбу виїхав з родиною до Росії. Подальша доля невідома.

ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 43, арк. 88—88 зв. Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ЗУБЧЕНКО (*ПОЛУДНЕНКО*) Марина Олександрівна (нар. 29.09.1936, м. Київ). Закінчила Київський інженерно-будівельний інститут (1969). Остання робота — головний фахівець будівельного відділу Інституту транспорту нафти. З 2001 р. на пенсії.

Власна розповідь.

ІВАНЕНКО В'ячеслав Іванович (1938, Кіровоградська обл.—бл. 1998, м. Тетіїв) — син *Шостаківської (Іваненко) Лідії Олександрівни* та *Іваненка Івана Івановича*. У Тетієві працював військовим комісаром. Про родину відомостей нема.

Розповідь *Шостаківського Вітм. О., Шевченка О. Є.*

ІВАНЕНКО Валентина Іванівна (нар. бл. 1937, Кіровоградська обл.) — дочка *Шостаківської (Іваненко) Лідії Олександрівни* та *Іваненка Івана Івановича*. Мешкає з родиною у Чернівцях, працює бухгалтером.

Розповідь *Шостаківського Вітм. О.*

ІВАНЕНКО Галина Іванівна (нар. 1940, Кіровоградська обл.) — дочка *Шостаківської (Іваненко) Лідії Олександрівни* та *Іваненка Івана Івановича*. З родиною мешкає в Чернівцях, працювала кранівницею.

Розповідь *Шостаківського Вітм. О., Шевченка О. Є.*

ІВАНЕНКО Іван Іванович ((?)—бл. 1965, Кіровоградська обл.) — чоловік *Шостаківської (Іваненко) Лідії Олександрівни*. Вчитель-історик, працював директором школи у с. Вчорайшему та завучем у с. Бровках Андрушівського р-ну Житомирської обл. Згодом з сім'єю виїхав до Кіровоградської обл.

Розповідь *Шостаківського Вітм. О.* і *Шевченка О. Є.*

ІВАНЕНКО Юрій Іванович (нар. бл. 1934, Кіровоградська обл.) — син *Шостаківської (Іваненко) Лідії Олександрівни* та *Іваненка Івана Івановича*. Після закінчення Української сільськогосподарської академії працював агрономом у м. Чернівцях, потім переїхав до с. Бровок Андрушівського р-ну Житомирської обл., працював на залізниці. Вправний гармоніст. Двічі одружувався. Про родину відомостей нема.

Розповідь *Шостаківського Вітм. О.* і *Шевченка О. Є.*

ІЛЛІЧ (*ГРУШЕВСЬКА*) Марія Іванівна (бл. 1875, с. Мліїв Черкаського пов.—10.01.1937, м. Київ) — дружина *Грушевського Марка Федоровича*. Була найменшою дитиною в багатодітній

родині диякона (з 1885 р.— священика) Івана Іларіоновича Ілліча (бл. 1831—1892) та його дружини Феодосії Яківни (бл. 1832—після 1900). 20.07.1897 стала дружиною Марка Грушевського; мала з ним четверо дітей. У с. Суботові допомагала чоловікові в його етнографічних пошуках, зокр. зібрала унікальну колекцію народних ляльок і вишивок. Усіляко підтримувала громадську діяльність Марка Федоровича. Марію Іванівну добре знали в родині Михайла Грушевського в Києві, що видно і з листа до нього від матері — *Оппокової (Грушевської) Г. З.*: «И была я одна в церкви на вечерни, а на обедни была и матушка Грушевска[я], жена о. Марка. Она приезжала по каким-то делам, у нас ночевала и говорила, что приедет еще и муж ее». Зберігала тісні зв'язки з сестрою Антоніною Ілліч, яка незаміжньою жила в м. Черкасах на вул. Верхгоровій, 33 (за розповіддю *Остапенко (Коваль) Е. З.*, у роки навчання в Черкаській гімназії там мешкали діти Марії та Марка Грушевських). У 1910 р. переїхала з родиною до м-ка Таганчі Канівського пов., а 1918 р.— до м. Києва, де невдовзі оселилися на пров. Киянівському, 6 і прожила решту життя.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 787, спр. 131, арк. 11; оп. 1009, спр. 1131, арк. 9 зв.; оп. 1011, спр. 3520, арк. 134 зв.—135; спр. 3844, арк. 170 зв.—171, 175; ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 370; Посвідка про смерть Грушевської М. І.//МІК -КВ - 54532 (Архів ІММГ); *Коваль Е.* Спогади про Марію Іванівну Грушевську (Архів ІММГ). Розповідь *Остапенко (Коваль) Е. З.*

КАМІНСЬКИЙ Богдан Мар'янович (нар. 24.09.1973, м. Київ) — син *Грушевської Алли Анатоліївни* і *Камінського Мар'яна Лукича*. Закінчив Київський ун-т, працює астрофізиком.

Розповідь *Грушевської А. А.*

КАМІНСЬКИЙ Мар'ян Лукич (нар. 1939, с. Гаї Старобродські Бродівського р-ну Львівської обл.) — чоловік *Грушевської Алли Анатоліївни*. По закінченні Київського університету ім. Т. Шевченка (бл. 1969; фак-т іноземних мов) працював перекладачем. Тепер учитель англійської мови в с. Велика Вільшанка Васильківського р-ну Київської обл.

Розповідь *Грушевської А. А.*

КАНЕВСЬКА Таїса Анатоліївна (нар. 04.09.1990, м. Київ) — дочка *Коваль (Каневської) Владислави Дмитрівни* і *Каневського Анатолія Григоровича*. З 2005 р.— студентка Економіко-правового технікуму Міжрегіональної академії управління персоналом.

Розповідь *Коваль (Каневської) В. Д.*

КАНЕВСЬКИЙ Анатолій Григорович (нар. 21.02.1963, м. Монастирище Черкаської обл.) — чоловік *Коваль (Каневської) Владислави Дмитрівни*. Навчався на радіофізичному факультеті Київського університету ім.Т. Шевченка. Розлуч.

Розповідь *Коваль (Каневської) В. Д.*

КАРАДЖА Наталія Федорівна (нар. 30.09.1982, м. Кишинів) — дочка *Пашути (Караджі) Наталії Леонідівни* і *Караджі Федора Івановича*. Студентка Одеської політехнічної академії.

Розповідь *Пашути (Караджі) Н. Л.*

КАРАДЖА Тетяна Федорівна (нар. 11.02.1979, м. Кишинів) — дочка *Пашути (Караджі) Наталії Леонідівни* і *Караджі Федора Івановича*. По закінченні Одеської політехнічної академії (2001) працює в Одесі програмістом.

Розповідь *Пашути (Караджі) Н. Л.*

КАРАДЖА Федір Іванович (нар. 9.04.1951, с. Делень Одеської обл.) — чоловік *Пашути (Караджі) Наталії Леонідівни*. Походив з родини колгоспників. По закінченні Одеського політехнічного ін-ту (1977) працює в Кишиневі. Одружився 1978 р.

Розповідь *Пашути (Караджі) Н. Л.*

КИСЛЕНКО (*БІЛОНОЖКО*) Антоніна Олександрівна (нар. 1972, м. Черкаси) — дружина *Білоножка Володимира Миколайовича*.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

КОВАЛЕВСЬКА *(ЛАВРЕНТЬЄВА)* Олександра Іванівна (бл. 1875, с. Велика Бугаївка Київського пов.—?) — дочка *Грушевської (Ковалевської) Марії Федорівни* і *Ковалевського Івана*

Калениковича. На 1892 р. вже за-кінчила духовне училище в м. Києві й вивчала рукоділля. На 1897 р. була заміжня за присяжним повіреним *Лаврентьєвим Д.* (м. Одеса). Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1172, арк. 198 зв.; спр. 1177, арк. 216 зв.; спр. 1370, арк. 93, 94 зв.

КОВАЛЕВСЬКА *(ЯЩУРИНСЬКА)* Євгенія Іванівна (бл. 1861, с. Велика Бугаївка Київського пов.—(?)) — дочка *Грушевської (Ковалевської) Марії Федорівни* і *Ковалевського Івана Калениковича*. На 1892 р. вже не згадується. З відомості с. Лісник Київського пов.1897 р. дізнаємось, що Євгенія «в замужестве за врачем Устином Ящуринским». (Див *Ящуринський Ю.*). Ймовірно, мешкала в Києві.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1214, арк. 57–58 зв.; спр. 1370, арк. 93, 94 зв.

КОВАЛЕВСЬКА Зінаїда Іванівна (бл. 1883, с. Велика Бугаївка Київського пов.—(?)) — дочка *Грушевської (Ковалевської) Марії Федорівни* і *Ковалевського Івана Калениковича*. На 1897 р. навчалася в гімназії в м. Києві. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1172, арк. 198 зв.; спр. 1177, арк. 216 зв.; спр. 1370, арк. 93, 94 зв.

КОВАЛЕВСЬКА Олена Іванівна (бл. 1871, с. Велика Бугаївка Київського пов.—(?)) — дочка *Грушевської (Ковалевської) Марії Федорівни* і *Ковалевського Івана Калениковича*. Як близька родичка була знана в родині Грушевських, згадувалась у їхньому листуванні під іменем Льоля. На 1892 р. закінчила курс гімназії й навчалася в музичному училищі (м. Київ). Після 1897 р. подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1172, арк. 198 зв.; спр. 1177, арк. 216 зв.; спр. 1370, арк. 93, 94 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 4 зв.

КОВАЛЕВСЬКИЙ Іван Каленикович (бл. 1833, м-ко Крилів Чигиринського пов. (?)—13.05.1900, м. Київ) — чоловік *Грушевської (Ковалевської) Марії Федорівни*. Походив з Чигиринщини. Його батько Каленик Стефанович (вперше згадувався ще 3-річним у сповідному розпису с. Чаплище Чигиринського пов. за 1807 р. як «утопшего дьячка Стефана сын Каленик») був дяком у м-ку Крилові. У 1859 р. Іван Каленикович закінчив КДС, 30.11.1860 був рукопокладений на священика в с. Велику Бугаївку до церкви Різдва Богородиці. Був добрим знайомим *Грушевського С. Ф.* і за його сприяння 13.11.1861 одружився з його сестрою Марією (за «Споминами» М. Грушевського, Сергій Федорович «видав заміж за священика Івана Ковалевського меншу сестру Марію і дістав йому неплоху парафію під Києвом»). У с. Велика Бугаївка Іван Каленикович прослужив понад 36 років, виростив семеро дітей. З клір. відомості 1885 р. видно, що в нього мешкала овдовіла мати, 75-річна Анастасія Миколаївна. Упродовж всього життя Іван Каленикович залишався у близьких стосунках зі своїм швагром Сергієм Федоровичем і його сім'єю. Так, 3.02.1891 Михайло Грушевський записав у щоденнику: «Шкода, що Микола [син Івана Калениковича.— *Авт.*] і старший Ковалевські слабі». У 1897 р. чомусь перевівся до с. Лісників. Але він уже «по болезни [...] с великим трудом священнодействовал», а тому залишив службу й переїхав до Києва, де мав будинок. Про його смерть дізнаємося з листа Сергія і Глафіри Грушевських до Михайла від 11.06.1900: «Вчера получил из Киева письмо от сестры Марии Федоровны с несчастным извещением о смерти 13 мая Ивана Калинича, [...] с 13 февраля лежал без движения».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1177, арк. 216 зв.; спр. 1370, арк. 94 зв.–95; спр. 1172, арк. 199 зв.; оп. 1015, спр. 184-а, арк. 104; ф. 1235, оп. 1, спр. 276, арк. 78 зв.; *Грушевський М.* Спомини //Київ.— 1988.— № 9.— С. 118; *Його ж.* Щоденник (1888–1894 рр.).— К., 1997.— С. 90.

КОВАЛЕВСЬКИЙ Костянтин Іванович (бл. 1879, Велика Бугаївка—(?)) — син *Грушевської (Ковалевської) Марії Федорівни* і *Ковалевського Івана Калениковича*. На 1892 р. виховувався в Києво-Софійському духовному училищі, на 1897 р. навчався в 1-му кл. КДС. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1172, арк. 198 зв.; спр. 1177, арк. 216 зв.; спр. 1370, арк. 93, 94 зв.

КОВАЛЕВСЬКИЙ Лев Іванович (бл. 1863, с. Велика Бугаївка Київського пов.—(?)) — син *Грушевської (Ковалевської) Марії Федорівни* і *Ковалевського Івана Калениковича*. На 1892 р.

навчався в Харківському ветеринарному інституті (разом з *Грушевським В. Г.*). За клір. відомістю 1897 р., був лікарем в Уманському пов. Про родину згадок нема. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 805, арк. 12 зв.; оп. 1011, спр. 1177, арк. 216 зв.; спр. 1370, арк. 93, 94 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 29, арк. 31, 32.

КОВАЛЕВСЬКИЙ Микола Іванович (5.12.1866, с. Велика Бугаївка Київського пов.—не ран. 1919, м. Київ(?)) — син *Грушевської (Ковалевської) Марії Федорівни* і *Ковалевського Івана Калениковича*. Закінчив 4 кл. гімназії в Києві. За сприяння дядька — *Грушевського С. Ф.*— переїхав до Терської області. Ще раніше на його можливий переїзд Глафіра Грушевська дещо критично зауважила в недатованому листі до сина Михайла: «А Коля Ковал[евский], говорит Яков Сильв[естрович Моизолевский], хотел с ним ехать к нам. Они думают, что здесь на Кавказе так все легко достается без труда и без познания». Проте 17.11.1886 він успішно витримав екзамен у Сеннинському повітовому училищі на звання вчителя. Служив учителем у м. Владикавказі (1887–1889), Назрані (1889–1890; 1895–1896), Грозному (1890–1895; 1896–1903). Розрив у роботі 1895–1896 рр. пояснює лист Глафіри Грушевської до Михайла: «Сегодня был у нас Ник[олай] Ковалевский. [...] Он хотя и едет к родным, но не надеется там устроиться, так что просит на всякий случай, чтобы за ним место пока держать, а то, пожалуй, по его словам, и воинскую повинность отбывать привлекут» (9.05.[1895]). Працюючи на Кавказі, підтримував міцні зв'язки з родиною Сергія Федоровича. Протягом 1903–1905 рр. вчителював у м. Санкт-Петербурзі. У 1905 р. повернувся до Києва і відтоді працював у гімназії № 8 (у 1914–1917 рр. там також працював *Грушевський С. Г.*). Від 1919 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 926, арк. 22 зв.; оп. 1011, спр. 1177, арк. 216 зв.; спр. 1370, арк. 93, 94 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 225, 282 зв.; спр. 278, арк. 374; спр. 289, арк. 11 зв.; ДА м. Києва, ф. 77, оп. 1, спр. 4525, арк. 1–62 зв.

КОВАЛЬ (*ГОЛОВЧАНСЬКА*) Олександра Дмитрівна (нар. 28.07.1961, м. Київ) — донька *Остапенко (Коваль) Елеонори Захарівни* і *Коваля Дмитра Євдокимовича*. Дошкільні роки пройшли на Киянівському провулку, 6, в «родовому гнізді» прадіда — *Грушевського М. Ф.* Закінчила з відзнакою Київський медичний інститут ім. О. Богомольця (нині — Національний медичний університет) у 1985 р. Лікар-стоматолог вищої категорії, працює нейростоматологом у стоматологічній поліклініці при Національному медичному університеті. Автор ряду статей у фахових виданнях. З чоловіком *Головчанським О. М.* має доньку Євгенію (див. *Головчанська Є. О.*).

Власна розповідь.

КОВАЛЬ (*КАНЕВСЬКА*) Владислава Дмитрівна (нар. 06.06.1969, м. Тізі-Узу, Алжир) — донька *Остапенко (Коваль) Елеонори Захарівни і Коваля Дмитра Євдокимовича*. У 1986 р. закінчила середню школу № 59 м. Києва. Навчалася у Київському інституті народного господарства. Працювала у сфері приватизації та реструктуризації підприємств (1994–2000), парламентським кореспондентом (1996–1999). З 2000 р.— у благодійній організації «Український Центр Порозуміння»: віце-президент, координатор із зв'язків з громадськістю, фасилітатор, тренер. Захоплюється конфліктологією, медіацією, технологіями розвитку та прийняття рішень. Організовувала та приймала участь у численних конференціях, семінарах, тренінгах тощо (у т. ч. у США, Угорщині, Чехії, Польщі, Білорусі). Головний редактор бюлетеню «Відновне правосуддя в Україні» (2005). З чоловіком *Каневським А. Г.* має дочку Таїсу (*див. Каневська Т. А.*), розлучена.

Власна розповідь.

КОВАЛЬ Дмитро Євдокимович (нар. 16.01.1931, м. Київ) — чоловік *Остапенко (Коваль) Елеонори Захарівни*. Закінчив Київський медичний ін-т (1956). Лікар, канд. мед. наук. Працює в Київському ін-ті ортопедії і травматології. 2005 р. видав збірку віршів «Благослови ту мить...».

Розповідь *Остапенко (Коваль) Е. З.* і *Коваль (Каневської) В. Д.*

КОВАЛЬ Марія Дмитрівна (нар. 15.01.1958, м. Владивосток) — донька *Остапенко (Коваль) Елеонори Захарівни* і *Коваля Дмитра Євдокимовича*. Дитячі роки пройшли на Киянівському провулку, 6, у родовому домі — *Грушевського М. Ф.* Закінчила з відзнакою філософський фак-т Київ-

вського університету ім. Т. Шевченка (1984), аспірантуру (1988). Підготувала кандидатську дисертацію «Збільшення ролі людини в НТП». З 1992 р.— інвалід другої групи загального захворювання.

Розповідь *Остапенко (Коваль) Е. З.*

КОМАШКА Ілля Семенович (згад. 1.05.1821, с. Худоліївка Чигиринського пов.— (?)) — чоловік *Грушевської (Комашки) Марії Петрівни*, з якою він одружився 1.05.1821. Був худоліївським селянином. Подальша доля невідома.

ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 11, арк. 9.

КОПАЙГОРЕНКО Петро (згад. 14.10.1797–(?)) — чоловік *Грушевської (Копайгоренко) Мотрони Василівни*. Худоліївський мешканець, відомий з худоліївської метричної книги у зв'язку з одруженням. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1098, арк. 107 зв.

КОРОЛЬОВА (*ГРУШЕВСЬКА*) Ніна Олександрівна (1911, м. Ярославль—(?).01.1992, м. Москва) — дружина *Грушевського Всеволода Макаровича* (з 1936). Походила з робітничої родини (батько пізніше став парт. працівником, у роки II Світової війни партизанив). По закінченні ін-ту ім. Губкіна працювала в Москві гірничим інженером.

Розповідь *Грушевського В. М.*

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Іван Олександрович (бл. 1893, с. Гадомці Бердичівського пов.—(?)) — син *Кошиць (Котляревської) Марії Якинфівни* і *Котляревського Олександра Івановича*. Виявлений 1-річним у клір. відомості с. Гадомці 1894 р. У 1909 р. був переведений (ймовірно, після училища) до КДС. Про це повідомляв Михайлу Грушевському його кузен *Грушевський С. Ю.* у зв'язку з питанням про одержання ним стипендії ім. *Грушевського С. Ф.* Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 35, арк. 61 зв.; спр. 37, арк. 67 зв.; спр. 95, арк. 14 зв.–15; ф. 1235, оп. 1, спр. 294, арк. 10–12.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Олександр Іванович (12.08.1866, с. Новоспасівка Маріупольського пов.—після 1909) — чоловік *Кошиць (Котляревської) Марії Якинфівни*. Син диякона. Після 1 року навчання в Катеринославській духовній семінарії (1885) служив у 1887–1888 рр. псаломником с. Горностаївка Таврійської губернії, послушником у Балаклавському монастирі (1888–1892), з 3.10.1892 — вчителем с. Сингаївка, а з 18.06.1893 — псаломником церкви Покрови в с. Гадомці Бердичівського пов. (4.12.1909 рукопокладений на диякона), де одружився. Згадується в 1905 і 1909 рр. у листах *Грушевського С. Ю.* до Михайла Грушевського. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 67 зв.; спр. 35, арк. 61 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 294, с. 1–6, 10–12.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Павло Олександрович (бл. 1907, с. Гадомці Бердичівського пов.—(?)) — син *Кошиць (Котляревської) Марії Якинфівни* і *Котляревського Олександра Івановича*. Мешкав у Гадомцях. Після 1909 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 67 зв.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Сергій Олександрович (бл. 1902, с. Гадомці Бердичівського пов.—(?)) — син *Кошиць (Котляревської) Марії Якинфівни* і *Котляревського Олександра Івановича*. Мешкав у Гадомцях. Після 1909 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 67 зв.; спр. 35, арк. 61 зв.

КОШИЦЬ (*КОТЛЯРЕВСЬКА*) Марія Якинфівна (бл. 1872, с. Гадомці Бердичівського пов.—після 1909) — дочка *Грушевської (Кошиць) Феодосії Юхимівни* і *Кошиця Якинфа Павловича*. Бл. 1893 р. стала дружиною *Котляревського О. І.*, на 1909 р. мала з ним дітей — Івана, Сергія та Павла (див. *Котляревський І. О., Котляревський С. О., Котляревський П. О.*). Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 17, арк. 71 зв.; спр. 37, арк. 67 зв.

КОШИЦЬ Віра Якинфівна (бл. 1873, с. Гадомці Бердичівського пов.—після 1909) — дочка *Грушевської (Кошиць) Феодосії Юхимівни* і *Кошиця Якинфа Павловича*. Мешкала в с. Гадомці. Після 1909 р. подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 17, арк. 71 зв.; спр. 37, арк. 67 зв.

КОШИЦЬ Ганна Якинфівна (бл. 1879, с. Гадомці Бердичівського пов.—не пізн. 1891, с. Гадомці) — донька *Грушевської (Кошиць) Феодосії Юхимівни* і *Кошиця Якинфа Павловича*. Вперше виявлена однорічною у клір. відомості 1880 р. Невдовзі в документах перестала згадуватись. Ймовірно, померла в дитинстві.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 17, арк. 71 зв.

КОШИЦЬ Іван Якинфович (бл. 1886, с. Гадомці Бердичівського пов.—після 1906) — син *Грушевської (Кошиць) Феодосії Юхимівни* і *Кошиця Якинфа Павловича*. Згадується, зокрема, в клірових відомостях с. Гадомці 1894 і 1906 рр. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 35, арк. 61 зв.; спр. 95, арк. 15 зв.—16.

КОШИЦЬ Іван Якинфович (бл. 1894, Гадомці Бердичівського пов.—після 1909) — син *Грушевської (Кошиць) Феодосії Юхимівни* і *Кошиця Якинфа Павловича*. Згадується в клірові відомості с. Гадомці 1909 р. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 67 зв.; спр. 35, арк. 61 зв.

КОШИЦЬ Олександра Якинфівна (бл. 1882, с. Гадомці Бердичівського пов.—після 1894) — дочка *Грушевської (Кошиць) Феодосії Юхимівни* і *Кошиця Якинфа Павловича*. Згадується в клірових відомостях с. Гадомці 1891 і 1894 рр. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 24, арк. 39 зв.; спр. 95, арк. 15 зв.—16.

КОШИЦЬ Якинф Павлович (бл. 1845—1893(?), с. Гадомці Бердичівського пов.) — чоловік *Грушевської (Кошиць) Феодосії Юхимівни*. Син дяка, ймовірний родич хорового диригента і композитора Олександра Кошиця, батько якого — Кошиць Антон Гнатович (1830—1898) — також належав до духовного стану і був вихідцем з Бердичівського пов. Навчався в Києві у духовному училищі (звільнений 1864). У 1864—1867 рр. вчителював у ЦПШ с. Молотківці Бердичівського повіту. З 1867 р.— дяк церкви Покрови в с. Гадомцях. Бл. 1870 р. одружився. У 1893 р. Якинфа Павловича на дяківській посаді замінив зять — *Котляревський О. І.* У 1894 р. його дружину Феодосію клірова відомість вже називала вдовою.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 17, арк. 71 зв.; спр. 95, арк. 15 зв.—16; Кошиць О. Спогади.— К., 1995.— С. 375—381.

КОШИЦЬ Яків Якинфович (бл. 1876, с. Гадомці Бердичівського пов.—після 1894) — син *Грушевської (Кошиць) Феодосії Юхимівни* і *Кошиця Якинфа Павловича*. На 1891 р. навчався в Києво-Подільському духовному училищі на казенному утриманні. На 1894 р. вчителював у с. Станилівці Бердичівського пов. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 17, арк. 71 зв.; спр. 24, арк. 39 зв.; спр. 95, арк. 15 зв.—16.

КОШЛЯКОВ Володимир Миколайович (нар. 21.12.1922, м. Сімферополь) — чоловік *Гукович Валерії Олександрівни*. Працює в Інституті математики. Доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАН України. Лауреат Державної премії СРСР (1975), заслужений діяч науки і техніки України.

Розповідь *Гукович В. О.*

КРЕЩАНІВСЬКА (*ПОЛУДНЕНКО*) Ольга Петрівна (?—?) — дружина *Полудненка Георгія Васильовича*, з яким мала сина *Полудненка Ю. Г.* Згодом була одружена з Німим Наумом Григоровичем (1911—2000).

Розповідь *Зубченко (Полудненко) М. О.*

КУГІЙ (*ГУКОВИЧ*) Олена Митрофанівна (15.04.1900, м. Черкаси —27.06.1979, м. Київ) — дружина *Гуковича Олександра Сергійовича*. Походила з родини, де було 11 дітей. Працювала у Криму вчителькою хімії, а після переїзду в 1954 р. до Києва була лікарем-кардіологом санаторію у Ворзелі.

Розповіді *Гуковича О. С.* і *Гукович В. О.*

КУЗОВИК (*КУПЧИК*) Ілона В'ячеславівна (нар. 13.05.1970, м. Київ) — дружина *Купчика Павла Володимировича* (розлуч.). По закінченні медтехнікуму працювала медсестрою в Інституті ім. Шалімова. Тепер приватний підприємець.

Розповідь *Берковської (Купчик) Л. І.*

КУЛИК (*ШОСТАКІВСЬКА*) Надія Андріївна (нар. 25.01.1967, смт Рокитне Київської обл.) — дружина *Шостаківського Юрія Віталійовича*. Начальник будівельної дільниці.

Розповідь *Шостаківського О. Ю.*

КУПЧИК Володимир Павлович (нар. 16.11.1938, Приморський край, Росія—15.11.1997, м. Київ) — чоловік *Берковської (Купчик) Людмили Іванівни*. З 1946 р. жив у м. Ворошиловграді (Луганську). По закінченні КПІ (1965) працював в Інституті автоматики (1965—1994).

Розповідь *Берковської (Купчик) Л. І.*

КУПЧИК Ігор Володимирович (нар. 10.01.1974, м. Київ) — син *Берковської (Купчик) Л. І.* та *Купчика В. П.* У 1996 р. закінчив Київський авіаційний інститут (тепер — Національний авіаційний університет). Тепер приватний підприємець. З дружиною *Купчик М. В.* має дочку Купчик Єлизавету Ігорівну (нар. 12.07.2000, м. Київ).

Розповідь *Берковської (Купчик) Л. І.*

***КУПЧИК* Маргарита Віталіївна** (нар. 26.08.1976, м. Київ) — дружина *Купчика Ігоря Володимировича*. Закінчила Київський педагогічний інстут та Інститут народного господарства. Працює бухгалтером на заводі «Авіант».

Розповідь *Берковської (Купчик) Л. І.*

КУПЧИК Павло Володимирович (нар. 8.03.1966, м. Київ) — син *Берковської (Купчик) Людмили Іванівни* та *Купчика Володимира Павловича*. По закінченні КПІ (1988) працює приватним підприємцем. З дружиною *Кузовик (Купчик) І. В.* має дочку Купчик Анжеліку Павлівну (нар. 7.05.1993, м. Київ).

Розповідь *Берковської (Купчик) Л. І.*

КУСЕНКО Людмила Федотівна (нар. 5.09.1930, м. Київ) — донька *Грушевської (Кусенко) Наталії Григорівни* та *Кусенка Федота Ілліча*. По закінченні Київського гідромеліоративного інституту працювала, головно, у проектних інститутах Києва. З 1972 р. на пенсії. Від народження до 1986 р. мешкала з матір'ю в «будинку Орлових» на Бехтерівському пров., 8.

Власна розповідь.

КУСЕНКО Федот Ілліч (1904, м-ко Канів—1954, м. Київ) — чоловік *Грушевської (Кусенко) Наталії Григорівни*. Одружився бл. 1933 р., удочерив і виховував її дочку Людмилу (див. *Кусенко Л. Ф.*). Закінчив Київський фінансово-економічний інститут. Працював у плановій сфері.

Розповідь *Кусенко Л. Ф.*

КУТЄПОВ Родіон Васильович (23.10.1892, с. Мельники Канівського пов.—1937(?)) — чоловік *Грушевської (Кутєпової, Штенцель) Ірини Григорівни*. Походив зі священницької родини. З 1910 р. навчався на історико-філологічному ф-ті київського Університету св. Володимира, на 1916 р. був професорським стипендіатом. Разом зі своїм швагром *Грушевським С. Г.* працював на викладацькій роботі у Полтавському ІНО (1920—1925; був деканом, зазнав переслідувань за участь у «Просвіті»), Донецькому ІНО (м. Луганськ; 1925—1930), Краснодарському педагогічному інституті (1930—1933). За спогадами рідних, у 1930-х рр. був репресований.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3849, арк. 679 зв.—681 зв.; спр. 4066, арк. 90; *Євселевський Л., Фарина С.* «Советизація» та занепад товариств «Просвіта» в 1920—23 рр.//Розбудова держави.— 1994.— Ч. 5.— С. 46—57; Список студентов историко-филологического факультета Императорского Университета св. Владимира. На 1913—1914 учебный год.— К., 1913.— С. 40; Матеріали В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія).

ЛАВРЕНТЬЄВ Дмитро (згад. 1897) — чоловік *Ковалевської (Лаврентьєвої) Олександри Іванівни*. Служив в Одесі присяжним повіреним.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1370, арк. 93, 94 зв.

ЛАНІВСЬКА (*ГРУШЕВСЬКА*) Ганна Мойсеївна (бл. 1791—1.03.1821, Худоліївка) — дружина *Грушевського Павла Петровича*, з яким обвінчалася 12.06.1814. Походила з родини худоліївського священика Мойсея Борисовича Ланівського (пізніше став писатися як «Моисей Борисов Борисов же»). Мала четверо дітей.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3786, арк. 67 зв.—68; оп. 1012, спр. 1389, арк. 136; оп. 1015, спр. 184-а, арк. 376; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр.11, арк. 9 зв.

ЛЕБЕДИНСЬКА *(ГРУШЕВСЬКА)* Олександра Минівна (бл. 1830, с. Ставидло Чигиринського пов.—не ран. 1892) — дружина *Грушевського Григорія Стефановича*. Донька диякона. Відома вперше з клір. відомості с. Красноселиця Чигиринського пов. 1851 р. Остання відома згадка — 1892 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3806-а, арк. 197 зв.—198; спр. 3834, арк. 230 зв.

ЛЕВИТСЬКА *(ГРУШЕВСЬКА)* Ольга Ничипорівна (бл. 1896, с. Івангород Чигиринського пов.—11.07.1980, смт Ахтирський Абінського р-ну Краснодарського краю) — дружина *Грушевського Сергія Григоровича*. Походила з багатодітної священницької родини Ничипора Діонісійовича і Параскеви Вікторівни Левитських. Вперше виявлена 3-річною в івангородській клір. відомості 1899 р. Одружилась не пізн. 1916 р. (того року згадана в клір. відомості свекра — *Грушевського Г. М.*). З чоловіком мешкала в м. Києві, Златополі (бл. 1920), Полтаві (бл. 1921—бл. 1925), де закінчила музичний технікум, Луганську (бл. 1925—1930), Краснодарі (з 1930). Виступала у концертних програмах. Після арешту чоловіка (1933) була викинута з професорського помешкання в центрі міста в сарай, де зберігалася сіль, пішла працювати на Краснодарську кондитерську фабрику. Відома її адреса поч. 1960-х рр.: м. Краснодар, вул. Леніна, 24, кв.8. Останні роки життя мешкала в смт Ахтирському у сина Василя, з яким, незважаючи на трагічні випробування, зберегла родинний архів свого чоловіка. Нащадкам також залишився її старовинний німецький рояль.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 4017, арк. 34 зв.—35; спр. 4066, арк. 90. Матеріали *В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія)*.

ЛЕВЧУК Іван Миколайович (нар. 24.09.1971, м. Київ) — син *Гельфанд (Грушевської, Левчук) Валерії Львівни* і *Левчука Миколи Стефановича*. Має середню освіту. З 1995 р. належить до причту церкви св. Миколая на Аскольдовій могилі.

Розповідь *Гельфанд (Грушевська, Левчук) В. Л.*

ЛЕВЧУК Микола Стефанович (30.09.1938, с. Самгородок Сквирського р-ну Київ. обл.—4.07.2001, м. Київ) — чоловік *Гельфанд (Грушевської, Левчук) Валерії Львівни* (з 1970 р.). Походив з селянської родини. По закінченні фізико-математичного ф-ту Іркутського університету (1960) працював у м. Калінін в галузі Міністерства оборони СРСР. З 1963 р. у Києві, де працював в Інституті систем будівництва. Захоплення краєзнавством і туризмом привело до роботи в Київському бюро подорожей та екскурсій (у 1986—1998 — штатний екскурсовод), яку він вважав найцікавішою у своєму житті. Був одним з найвідоміших екскурсоводів Києва. Передав до ІММГ унікальні матеріали з зібрання Грушевського М. Ф. 6.07.2001 похований у Самгородку.

Власна розповідь.

ЛЕВЧУК Ярослава Миколаївна (нар. 11.08.1978, м. Київ) — дочка *Гельфанд (Грушевської, Левчук) Валерії Львівни* і *Левчука Миколи Стефановича*. У 2001 р. закінчила Київський національний університет ім. Т. Шевченка (філологічний ф-т). Лауреат конкурсу молодих науковців за серію публікацій з історії й теорії фольклористики (2000). Навчається в аспірантурі. Добре володіє збереженою від минулих поколінь технікою народної вишивки Чигиринщини. Майстер народних ремесел. З чоловіком *Обертасом О. Є.* має доньку Софію (див. *Обертас С. О.*).

Власна розповідь.

ЛИПОВА *(ГРУШЕВСЬКА)* Ганна Юріївна (нар. 13.12.1983, м. Красноярськ) — дружина *Грушевського Олександра Сергійовича (1976 р. н.)*. Працівник торгівлі в Сиктивкарі.

Матеріали *В.Чумаченка (м. Краснодар, Росія)*.

ЛІНЧЕВСЬКА *(ГРУШЕВСЬКА)* Олена Гаврилівна (бл. 1845, м-ко Крилів Чигиринського пов. (?)—після 1909, м-ко Крилів) — друга дружина *Грушевського Аврамія Денисовича*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3848, арк. 94 зв.; оп. 1012, спр. 4588, арк. 188 зв.

ЛІЩЕНКО Анатолій Дем'янович (нар. 11.05.1959, м. Чигирин Черкаської обл.) — син *Ліщенка Дем'яна Пилиповича* і *Пащук (Ліщенко) Тетяни Василівни*.

Розповідь Грушевської К. Ф.

ЛІЩЕНКО Ганна Пилипівна (бл. 1923, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської окр.—бл. 1969, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської обл.) — дочка *Грушевської (Ліщенко) Олени Іванівни* та *Ліщенка Пилипа Трохимовича*. Власної родини не мала.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ЛІЩЕНКО Григорій Пилипович (бл. 1924, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської окр.— бл. 1985, м. Вороніж (?) — син *Грушевської (Ліщенко) Олени Іванівни* та *Ліщенка Пилипа Трохимовича*. Згодом виїхав до Воронежа, де одружився.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ЛІЩЕНКО Дем'ян Пилипович (10.11.1928, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської окр.— 1997, м. Чигирин) — син *Грушевської (Ліщенко) Олени Іванівни* та *Ліщенка Пилипа Трохимовича*. Працював водієм автоколони № 17 м. Чигирина. З дружиною *Пащук (Ліщенко) Т. В.* мав дітей Лідію та Анатолія (див. *Ліщенко Л. Д., Ліщенко А. Д.*).

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ЛІЩЕНКО *(ПОТАШОВА)* Зінаїда Пилипівна (1940, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Київської обл.—бл. 1999, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської обл.) — дочка *Грушевської (Ліщенко) Олени Іванівни* та *Ліщенка Петра Трохимовича*. З чоловіком *Поташовим А.* мала сина Сергія (див. *Поташов С. А.*).

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ЛІЩЕНКО Іван Пилипович (рік нар. невід.) — син *Грушевської (Ліщенко) Олени Іванівни* та *Ліщенка Петра Трохимовича*. Інших відомостей нема.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ЛІЩЕНКО Лідія Дем'янівна ((?), м. Чигирин Черкаської обл.) — дочка *Ліщенка Дем'яна Пилиповича* і *Пащук (Ліщенко) Тетяни Василівни*.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ЛІЩЕНКО Пилип Трохимович (бл. 1902, с. Худоліївка Чигиринського пов.—1942, фронт) — чоловік *Грушевської (Ліщенко) Олени Іванівни*, з якою мав численну родину.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

МАЦУЄВА *(БЕРКОВСЬКА)* Тамара Олександрівна (7.06.1949, м. Семипалатинськ, Казахстан—26.03.1995, м. Київ) — дружина *Берковського Сергія Івановича*. Працювала в лікарні масажистом.

Розповідь *Берковської (Купчик) Л. І.* і *Берковського С. І.*

МИХНО *(ГРУШЕВСЬКА)* Ольга Ільківна (нар. 8.03.1973, с. Трушівці Чигиринського р-ну Черкаської обл.) — дружина *Грушевського С. О.*

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

МОЇЗОЛЕВСЬКА *(БУРОВА)* Наталія Яківна (бл. 1862, с. Наливайківка Київського пов.— не ран. 1901) — донька *Грушевської (Моїзолевської) Анастасії Федорівни* і *Моїзолевського (Монзолевського) Якова Сильвестровича*. У 1874 р. вступила до Київського жіночого духовного училища на своєкоштне утримання. Згодом з допомогою дядька — *Грушевського С. Ф.*— переїхала жити і працювати до Терської обл. Ймовірно, на той час уже була одруженою (див. *Буров П. О.*). З коротких згадок про неї, що трапляються в листах Глафіри Грушевської, видно, що Наталія Яківна та її чоловік служили в освіті під керівництвом Сергія Федоровича. Згадувані у зв'язку з Буровими м. Владикавказ, Георгієвськ, Грозний, Моздок, найімовірніше, були місцями їхнього життя та праці. Адресний календар за 1900 р. повідомляв, що Наталія Моїзолевська була начальницею моздоцького міського жіночого 2-класного училища. У 1892 р. Сергій Грушевський заповідав на користь Наталії Яківни 500 крб. від своєї спадщини. З документів за 1901 р. по розподілу спадщини Сергія Федоровича бачимо, що Наталія Бурова продовжувала мешкати в Моздоку. Відомостей про дітей нема. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1498, арк. 30—30 зв.; спр. 2182, арк. 238 зв.—239; ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19; спр. 278, ч. 2, арк. 5 зв., 23 зв.; спр. 879, арк. 57; КЕВ.— 1874.— № 15.— С. 190.

***МОЇЗОЛЕВСЬКА* Лідія Іванівна** (рр. нар. і см. невід.) — дружина *Моїзолевського Якова Яковича*. Згадується в недатованому листі з м. Владикавказа від Глафіри Грушевської до Михайла Сергійовича: «Вчера у нас была Лидия Ив[ановна] Моиз[олевская]». Детальних відомостей про неї не виявлено.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 451.

МОЇЗОЛЕВСЬКА Марія Яківна (бл. 1856, с. Лісники Київського пов.— після 1872) — донька *Грушевської (Моїзолевської) Анастасії Федорівни* і *Моїзолевського (Монзолевського) Якова Сильвестровича*. Зникла зі сторінок клірових документів між 1872 і 1882 рр.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1504, арк. 46 зв.

МОЇЗОЛЕВСЬКИЙ Віктор Якович ((?).12.1887, м. Владикавказ—6.(?).1888, м. Владикавказ) — син *Моїзолевського Якова Яковича* і *Моїзолевської Лідії Іванівни*. Відомий з листа *Грушевської Г. З.* від 11.12.1887 до Михайла Грушевського: «Вчера были на крестинах у Моизолевских, крестили сына Виктора, Папа [*Грушевський С. Ф.— Авт.*] был крестным отцом [...]». З іншого листа (недатованого) дізнаємося про його смерть: «Новорожденный Виктор Моизолевский 6-го умер. [...]. Похоронили его на Госпитальном кладбище где-то около железной дороги».

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 213 зв.; спр. 278, арк. 21.

МОЇЗОЛЕВСЬКИЙ (МОНЗОЛЕВСЬКИЙ) Яків Сильвестрович (бл. 1830, м-ко Макарів Київського пов. (?) — не ран. 1902) — чоловік *Грушевської (Моїзолевської) Анастасії Федорівни*. Дитинство пройшло в с. Княжичі Київського повіту, де батько — Сильвестр Степанович Монзолевський (бл. 1800—після 1840) з 1831 р. був священиком. У 1853 р. закінчив КДС. У 1854 — одружився з дочкою покійного священика Преображенської церкви с. Лісників (див. *Грушевська (Моїзолевська) Анастасія Федорівна*). 21.01.1854 був рукопокладений на священика до парафії тестя. 1.10.1858 переміщений до церкви св. Миколая с. Наливайківки Київського пов., а 28.06.1874 — до Благовіщенської церкви м-ка Рожів Радомишльського пов. Подружжя мало дітей: Якова (мол.), Марію і Наталію (див. *Моїзолевський Я. Я., Моїзолевська М. Я., Моїзолевська (Бурова) Н. Я.*). У 1884 р. сім'я виїхала з Рожева і подальше місце служби Якова Сильвестровича невідоме. Певно, невдовзі овдовів, оскільки 30.01.1887 Глафіра Грушевська повідомляла в листі синові Михайлові: «Яков Сильвестрович жалуется на свое одиночество и на свою болезнь». З листів Глафіри Грушевської до Михайла довідуємося про поїздки на Кавказ до дітей: «Яков Сильвестрович приехал неожиданно, я сначала не поверила[...], но после [...] он пришел, то уже убедилась». «Был Папа [Сергій Федорович] в Грозном. Яков Сильвестрович уже в Буровых гостит. Они намерены [ехать] по окончании занятий с отцом Як[овом] Сильвестр[овичем] на воды, показать ему кавказские виды, и только к 1 июля он, о. Яков, воротится домой» (обидва листи без дати). 12.04.1888 вона переказувала Михайлові, що «получено письмо от Яши [Моїзолевського Якова Яковича], [...] пишет, что отец его бедный в Кирилловской больнице». Також згадку про нього знаходимо в щоденнику Михайла Грушевського за 16.08.1888: «Дядько Яков Сильвестро[вич] пише про свою хворобу й теж скаржиться на сестру, що хтів теж вмерти». Подальша доля невідома, хоч 1902 р. Глафіра Грушевська при розподілі спадщини свого чоловіка, згадуючи й Моїзолевського, не називає його покійним (на відміну від Грушевського «Евф[имия] покойного»). Не виключено, що о. Яків доживав віку на Кавказі з дітьми. Як видно з різних тогочасних документів, прізвище цієї родини поступово змінилося з «Монзолевский» на «Моизолевскій». У листі Глафіри Грушевської трапляється й варіант «Мондзолевскій» («Мондзолевских мальчик был крепко болен»). Ймовірно, всі варіанти походять від «Mądzolewski» — колись спольщеної форми даного прізвища.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1159, арк. 493 зв.; спр. 1203, арк. 43; спр. 1498, арк. 30—30 зв. спр. 2186, арк. 238 зв.—239; ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 211, 217 зв., 222 зв., 225; 453; спр. 278, арк. 35, арк. 17; КЕВ.— 1874.— № 15.— С. 187; *Грушевський М.* Щоденник (1888—1894 рр.).— К., 1997.— С. 12—13.

МОЇЗОЛЕВСЬКИЙ Яків Якович (бл. 1854, с. Лісники Київського пов.— не ран. 1902, Терська обл.(?) — син *Грушевської (Моїзолевської) Анастасії Федорівни* і *Моїзолевського (Монзолевського) Якова Сильвестровича*. Навчався в одному з духовних повітових училищ м. Києва в

1870-х рр. Невдовзі по тому, судячи з листів *Грушевського С. Ф., Оппокової (Грушевської) Г. З.* і *Грушевського В. І.* до Михайла Грушевського, Яків Якович (з сестрою *Моїзолевською (Буровою) Н. Я.*) переїхав жити на Північний Кавказ, де Сергій Федорович надав роботу в якомусь із навчальних закладів. Про службову кар'єру Якова Яковича маємо нечітке уявлення з коротких згадок у листуванні Грушевських. «Получили протокол из ремесленного училища, и секретарем [стал] Моизолевский» (б/д). «Получены Терские ведомости» и в них напечатано [про] высочайшие награды [...] Моизолевскому и Бурову — [орден св.] Станислава»(б/д). У 1887 р. став статським радником. З дружиною *Моїзолевською Л. І.* мав дітей, зокр. сина Віктора (див. *Моїзолевський В. Я.*) і, можливо, Миколу (2.02.1886 Глафіра Грушевська писала Михайлові, що на хрестинах її сина Василя гостювали «Моизолевские с[о] своим Никол[аем]»). Мешкав з сім'єю у Владикавказі. Підтримував стосунки з Сергієм Грушевським і його сім'єю. Водночас Глафіра Захаріївна писала Михайлові, що Яків Якович «у нас бывает очень редко». У 1892 р. С. Ф. Грушевський заповідав на користь Я. Я. Моїзолевського 500 крб. від своєї спадщини. Від поч. XX ст. подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1207, арк. 46 зв.—47; спр. 1498, арк. 30—30 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19; спр. 277, арк. 439 зв., 480; спр. 278, арк. 17, 22 зв.

НЕДІЙСЬКА (*ГРУШЕВСЬКА*) Зиновія (бл. 1806—(?)) — дружина *Грушевського Стефана Івановича*. Донька київської міщанки-вдови. Обвінчалася 8.11.1825. Надалі мешкала у с. Чаплище Чигиринського пов. (до 1826) і м-ку Обухів Київського пов. (до 1830). Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1544, арк. 115; оп. 1012, спр. 1541.

НЕЗАБИТОВСЬКА Марія Леонідівна (нар. 13.11.1972, м. Київ) — дружина *Берковського Костянтина Сергійовича*.

НИРКОВА (НИРКО?) (*ГРУШЕВСЬКА*) Олена Іванівна (бл. 1873, м. Житомир((?)—після 1909) — дружина *Грушевського Софронія Юхимовича*. Донька житомирського міщанина, вийшла заміж бл. 1893 р., мала п'ятьох дітей. Після 1909 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2842, арк. 34 зв.; спр. 37, арк. 118 зв.—119.

ОБЕРТАС Олесь Євгенович (нар. 29.03.1977, м. Київ) — чоловік *Левчук Ярослави Миколаївни* (з 1999). Виростав у родині, де батьки — Євген Васильович Обертас і Ніна Миколаївна (уродж. Калюжна) долучились до дисидентського руху 1970—1980-х рр. Брав участь у діяльності Київської організації «Пласт». По закінченні Національного київського державного педагогічного університету ім. М. Драгоманова (1999) вчиться в аспірантурі Інституту літератури ім. Т. Шевченка (каф. сучасної української літератури). Працює вчителем української мови, директором Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип».

Власна розповідь.

ОБЕРТАС Софія Олесівна (нар. 27.06.2003, м. Київ) — донька *Левчук Ярослави Миколаївни* та *Обертаса Олеся Євгеновича*.

ОГЛОБЛЯ Олександр Іванович (нар. 1955, с. Пекурівка Чернігівської обл.) — чоловік *Полудненко (Оглоблі) Людмили Юріївни*.

ОГЛОБЛЯ Юлія Олександрівна (нар. 1983, м. Київ) — дочка *Полудненко (Оглоблі) Людмили Юріївни* та *Оглоблі Олександра Івановича*.

ОГЛОБЛЯ Ярослава Олександрівна (нар. 1989, м. Київ) — дочка *Полудненко (Оглоблі) Людмили Юріївни* та *Оглоблі Олександра Івановича*.

ОППОКОВА (*ГРУШЕВСЬКА*) Глафіра Захаріївна (13(25).05.1847, с. Сестринівка Бердичівського пов.—30.01.(12.02).1918, м. Київ) — дочка *Оппокова Захара Івановича* і *Зарчинської (Оппокової) Ганни Василівни*, мати Михайла Грушевського. *Див. біографічну довідку до розділу «Оппокови»*.

ОСТАПЕНКО (*КОВАЛЬ*) Елеонора Захарівна (нар. 10.08.1930, м. Умань) — донька *Грушевської Галини Марківни* і *Остапенка Захара Зотійовича*. Більша частина життя пов'язана з м. Києвом, де протягом 1930—1968 рр. мешкала на Киянівському пров., 6. Добре пам'ятає останні

роки життя свого діда — *Грушевського М. Ф.*— та його родину. У роки німецької окупації ходила малою по селах і міняла одяг на продукти (часто їх відбирали поліцаї), працювала в наймах. 1949 р., під час навчання в 10 кл. школи № 155, була звинувачена в «націоналізмі» на підставі учнівського твору про Лесю Українку. Наслідком виклику до НКВД на вул. Короленка, 33 стали затримання на добу у холодній камері і перехід до іншої (№ 6) школи. Закінчивши в 1950 р. школу зі срібною медаллю, не була прийнята до Київського ун-ту на фізико-математичний ф-т («перебувала на окупованій території»), тому вступила на біологічний ф-т, а після його закінчення (1955) працювала за призначенням у Далекосхідному філіалі АН СРСР у Владивостоку. У 1960 р. повернулась до Києва, працювала в Інституті ботаніки АН УРСР, а з 1963 р.— в Інституті мікробіології та вірусоології АН УРСР. Їздила у відрядження до Алжиру (1968–1970). Доктор біологічних наук (1984), професор, автор 6 монографій, 22 авторських свідоцтв, бл. 300 наукових статей. З 1990 р. на пенсії, продовжує працювати за фахом. Протягом багатьох років Елеонора Захарівна (спочатку з мамою) доглядала могилу Михайла Грушевського. Активно сприяє ІММГ, ділячись спогадами (опублік.: *Коваль Е.* Спогади про Марка Федоровича Грушевського//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 127–135), допомагаючи поповнювати колекцію, беручи участь у багатьох справах музейників. З чоловіком *Ковалем Д. Є.* має дочок — Марію, Олександру і Владиславу (див. *Коваль М. Д., Коваль (Головчанська) О. Д., Коваль (Каневська) В. Д.*).

Власна розповідь.

ОСТАПЕНКО Захар Зотійович (1891, с. Верхнячка, тепер Христинівського р-ну Черкаської обл.–січень 1944) — чоловік *Грушевської Галини Марківни*. Походив з селянської родини. Закінчив Верхняцьке 2-класне училище, Велико-Сорочинську вчительську семінарію ім. М. Гоголя (1911), Миколаївський учительський ін-т (1916) і був удостоєний звання вчителя. Брав участь у Громадянській війні. Вчителював у сільських школах Уманського пов., де й одружився (1928). Незабаром подружжя переїхало до м. Києва. Працював інспектором у Київському облвно (на 1930) і викладачем у Київському учбовому комбінаті Головспирту (на 1934 р.). Викладав українську мову в середній єврейській школі № 33 (вул. Саксаганського) та в Київському вищому артилерійському училищі, звідки в липні 1941 р. був мобілізований. Загинув на фронті.

Розповідь *Остапенко (Коваль) Е. З.*

ОХРІМОВИЧ Анатолій Дмитрович (17.07.1913, м. Кам'янець-Подільський–бл. 1986, м. Краснодар) — чоловік *Гукович Валерії Олександрівни* (розлуч. 1957). Учасник фронтового ансамблю. Закінчив Московську консерваторію (1947). Соліст оперної студії Московської консерваторії (1947–1949), паралельно — артист вокально-драматичного складу Малого театру. Соліст Мінського оперного театру (1949–1951). У 1950-х рр.— соліст Київського театру опери і балету ім. Т. Шевченка. У сер. 1950-х рр. переїхав до м. Москви, а згодом — до м. Краснодару.

Розповідь *Гукович В. О.*

ОХРІМОВИЧ Олександр Сергійович (нар. 30.04.1976, м. Київ) — син *Охрімовича Сергія Анатолійовича* і *Пеніної (Охрімович) Валентини Степанівни*. Закінчив Київський національний університет ім. Т. Шевченка (філософія), аспірантуру. Працює в університеті.

Розповідь *Гукович В. О.*

ОХРІМОВИЧ Сергій Анатолійович (14.10.1949, м. Ялта–2.02.2005, м. Київ) — син *Гукович Валерії Олександрівни* та *Охрімовича Анатолія Дмитровича*. Закінчив Київський медичний інститут 1985 р. Працював лікарем-педіатром спортивної медицини. З дружиною *Пеніною (Охрімович) В. С.* мав сина Олександра (див. *Охрімович О. С.*).

Розповідь *Гукович В. О.*

ПАНІШЕВ Володимир Іванович (16.11.1938, Кіровоград–24.06.1996, Київ) —чоловік *Бржевської (Панішевої) Тетяни Вікторівни* (З 1964 р.). Закінчив КПІ (1966). Був на комсомольській роботі (1966–1971), потім працював заст. директора з-ду «Електронмаш».

Розповідь *Бржевської (Панішевої) Т. В.*

ПАНІШЕВА Людмила Володимирівна (нар. 2.11.1969, м. Київ) — дочка *Бржевської (Панішевої) Тетяни Вікторівни* і *Панішева Володимира Івановича*. Закінчила КПІ (1995). Працює в КПІ інженером-металознавцем. З *Безверхим В. В.* має доньку Панішеву Дарину Володимирівну (нар. 10.02.1996, м. Київ).

Розповідь Бржевської (Панішевої) Т. В.

ПАНЧЕНКО (*ПОТАШОВА*) Тетяна Адамівна (нар. 1952, с. Трушівці Чигиринського пов.) — дружина *Поташова Сергія Анатолійовича*.

Розповідь Грушевської К. Ф.

ПАРФЕНЕНКО (*ГРУШЕВСЬКА*) Ольга Олександрівна (4(16).01.1878, м. Шуя Владимирської губ.— 17.05.1961, м. Київ) — Дружина *Грушевського Олександра Сергійовича (1877—1943(?)*, дочка Олександра Романовича Парфененка та Юстини Костянтинівни (уродж. Шистовської). Ольга Парфененко народилась далеко від України, оскільки її батькові-офіцеру неодноразово змінювали місце служби, переводячи разом з родиною до тієї чи іншої частини Російської імперії. Тож освіту здобувала в гімназії м. Радом (тепер — Польща), а по її закінченні (1901) родина переїхала до Києва. Того ж року батько помер. У 1906 р. (на той час мешкала в Боярці (Будаївці) Київського пов.) вступила на історичний відділ Київських вищих жіночих курсів. На курсах приєдналася до українського земляцтва і брала участь в організації першого українського семінару (під керівництвом проф. Лободи), організувала бібліотеку, яку пізніше передала до філологічного семінару. У 1903 р. познайомилася з Грушевським О. С. (їхні батьки приятелювали ще з 1870-х рр., коли обидві родини мешкали у м. Ставрополі), а 22.10.1908 обвінчалася з ним. У тім році подружжя виїхало до м. Москви, а 1910 р.— до м. Петербурга, де Ольга Олександрівна продовжила навчання на Вищих жіночих правничо-історико-літературних курсах ім. Раєва. По їх закінченні (1914) залишилась на кафедрі порівняльного мовознавства у проф. Фасмера, два роки слухала лекції Шахматова, Фасмера, Бодуена де Куртене, Щерби, Перетца та ін. Під керівництвом Шахматова написала працю «Язык грамот XV—XVI вв. по грамотам, собранным проф. Розовым» (робота була прийнята як кандидатська, але лишилась неопублікованою). За час перебування в Петербурзі прослухала бібліотечний курс проф. Волтера при бібліотеці Петербурзької академії наук і повний курс Петроградського археологічного інституту, викладала історію та мову в комерційній школі. У 1914 р. клопоталась перед російськими властями про пом'якшення вироку Михайлу Грушевському у зв'язку з його можливим засланням до Сибіру. Коли 1917 р. подружжя повернулось до м. Києва, Ольга Грушевська працювала діловодом у технічному відділі Міністерства торгу і промисловості (до 1.01.1918), секретарем організаційної комісії із заснування Українського народного університету, обиралась секретарем правління, діловодом і скарбником університету (1917—1918), була членом Київського товариства «Просвіта» (з 1918). Пізніше — секретар бібліотечної комісії Київського державного українського університету, фундатор відділу українознавства в університетській бібліотеці (1918—1920). Після ліквідації Університету св. Володимира та Київського державного університету і створення на їхній базі Вищого інституту народної освіти (1920) працювала там бібліотекарем. Член Історичної секції Українського наукового товариства в Києві (1918—1921). У 1925—1930 рр.— постійний позаштатний співробітник бібліотеки Історико-філологічного відділу ВУАН. Упродовж 1920-х рр. була також науковим співробітником Комісії по складанню історико-географічного словника української землі та Постійної комісії для складання історичного словника української мови. Автор шевченкознавчих розвідок, літературознавчих статей, досліджень з історії Києва. Після звільнення 1930 р. з ВУАН Ольга Олександрівна працювала в бібліотеках Київського хіміко-технологічного інституту та інших вищих шкіл міста. У 1938 р. був репресований її чоловік — Олександр Грушевський (помер бл. 1942—1943 рр. у Казахстані), і всі зусилля дружини врятувати його (як і його небогу Катерину), зокрема звернення до Сталіна, не дали наслідків. У 1942 р. була членом комісії українських громадських і культурних діячів при відділі суспільної опіки Київської міської управи, з 1943 р. якийсь час завідувала бібліотекою Цукротресту. Останньою з Грушевських у злиднях доживала віку на Паньківській, 9, зберегла й передала до Істо-

ричного архіву в Києві їхній родинний архів (ЦДІАК України, фонд 1235). Похована на Байковому кладовищі поруч з батьками. У 2003 р. зусиллями науковців Історико-меморіального музею М. Грушевського на могилі Ольги Олександрівни було встановлено гранітний надгробок, що також містив епітафію її репресованому чоловікові.

Рід Ольги Олександрівни по матері простежується до її діда — **Шистовського Костянтина Гнатовича**, який на 1870-і рр. вчителював у Ставропольській гімназії. Цікаво, що в тій же гімназії на 1875 р. також вчителювали якісь В. Воскресенський і В. Борковський; саме такі прізвища матимуть майбутні чоловіки його дочки Марії та онуки Єлизавети. Як видно з листування та інших архівних матеріалів (ЦДІАК України, ф. 1235), К.Шистовський добре знав родину *Грушевського С. Ф.* З дружиною (ім'я невідоме) мав дочок Юстину (в заміжжі Парфененко), Марію (в заміжжі Воскресенська) і N (в заміжжі Агапєєва).

Шистовська (Парфененко) Юстина Костянтинівна (бл. 1855—бл.1932) стала дружиною військового — **Парфененка Олександра Романовича** (1845—1902) (був, зокрема, наприкінці XIX ст. комендантом фортеці Івангород (тепер м. Демблін) у Польщі). Мала з ним дітей — Володимира, Костянтина та Ольгу (1878—1961; в заміжжі Грушевська). На 1901 р. мешкала в Києві, на 1917 р.— у Владикавказі, невдовзі оселилась у дочки в Києві на вул. Паньківській, 9. Парфененко Володимир Олександрович на поч. XX ст. навчався в Київському Володимирському кадетському корпусі, у роки І Світової війни служив мічманом на міноносці «Свирепый». Пізніше воював у Білій армії. Парфененко Костянтин Олександрович (?—?) з дружиною Катериною (Катиш) на 1920-і рр. мешкав у Владикавказі.

Шистовська (Воскресенська) Марія Костянтинівна (бл. 1855—1870-і) мала у Ставрополі з чоловіком міським архітектором дійсним таємним радником Воскресенським Павлом дочок — Надію та Олександру. Воскресенська (Кулешина) Олександра Павлівна (1869—1921) вийшла заміж за генерала Кулешина Степана Івановича ((?)—1918), який нар. у с. Таранівка під Харковом, став підпоручиком, отримав дворянство, служив в Івангороді, де познайомився з Олександрою Воскресенською. Закінчив Академію Генштабу. У роки І Світової війни в чині генерал-майора командував 44-ю піхотною дивізією, був поранений, отруєний газами. У 1917 р. став нач. штабу Верховного Головнокомандуючого. Після укладення Брестського миру 1918 р. повертався додому в Єлисаветград і на станції Ворожба був вбитий у поїзді за відмову зняти погони. Подружжя Кулешиних мало дочок Марію та Руфину. Після смерті Олександри Павлівни цих осиротілих дівчат у 1921 р. забрала з Єлисаветграда до себе, у дім Грушевських, їхня двоюрідна тітка Парфененко (Грушевська) Ольга Олександрівна. Кулешина (Волинська) Руфина Степанівна (1900—1952) залишилася жити на Паньківській, 9. Працювала секретарем у ВУАН (в А. Кримського; 1921—1923), в Наркомосі (бл. 1923—1930). Мала чоловіка — Волинського Петра Костевича (1893—1982) — філолог, знав 11 мов, учитель української мови, зокрема викладав у Польському інституті (до 1937(?)), завідував кафедрою української літератури в Київському педінституті (з 1945). Автор понад 100 наук. праць, з них 32 монографій, його підручник з української літератури (8 кл.) витримав 34 видання. Професор, засл. діяч науки. Донька Волинська (Костишина) Олександра Петрівна (1927 р. н.) по закінченні Київського ун-ту (1952) працювала в Інституті чорної металургії (1952—1953), Інституті загальної та неорганічної хімії (1953—1954), в Київському ун-ті (доц. каф. аналітичної хімії; 1954—1986). Чоловік — Костишин Максим Тимофійович (1920 р. н.) — працював в Інституті напівпровідників НАН України (1965—2001; у 1965—2001 — зав. відділом). Син — Костишин Олексій Максимович (нар. 1950 р.) — зав. відділом мовно-інформаційного фонду НАН України. Марія Степанівна Кулешина (1906—1966) з майбутнім чоловіком — Волошиновим Віктором Володимировичем (1905—1960) виїхала 1929 р. до Ленінграда. Віктор Володимирович став проф. Ленінградської консерваторії, композитором. Мали дітей — Тетяну і Василя. Волошинова (Єршова) Тетяна Вікторівна (1932 р. н.) — доцент Ленінградського ун-ту. Волошинов Василь Вікторович (1938—1991) — був інженером-конструктором на підприємствах Міністерства суднобудівельної промисловості СРСР.

Шистовська (Агапеєва) N з чоловіком — генералом Миколою Агапеєвим мала сина Миколу Агапеєва (офіцер, учасник оборони Порт-Артура, емігрував після 1918 р., помер бл. 1932 р. в США) та дочку Єлизавету ((?)—1951), яка стала дружиною Луки Борковського (дітей подружжя не мало).

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1291, 1292, 1371, 1427; Справа № 1397 Київської психоневрологічної лікарні за 1961 р. (історія хвороби Грушевської О.О.); Спогади *Шамрай (Слупської) В. С.* і Костишиної О. П.; *Верба І.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.//Український історичний журнал.— 1996.— № 5.— С.138—139; *Гісцова Л.* До історії фонду Грушевських//Архіви України.— 1996.— № 1—3.— С. 16—18; *Денисенко І.* У будинку Михайла Грушевського//Зона.— № 18.— 2004.— С. 33—41; *Матяш І.* «Бажаю всего найкращого і спокою і радости» (Листи Катерини Грушевської до Олександра та Ольги Грушевських)//Пам'ятки: Археографічний щорічник.— 2003.— Т. 4.— С. 198—209.

***ПАШКІВСЬКА* Ганна Андріївна** (бл. 1849—між 1890 і 1894(?)) — дружина *Пашківського Антонія Пахомійовича*, з яким мала 4 дітей. Відома з клір. відомості с. Городище Сквирського пов. 1881 р. У городищенській клір. відомості 1894 р. вже згадуються лише її діти-сироти Іван та Євгенія.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2521, арк. 260 зв. ; спр. 2535, арк. 368 зв.—369 зв.

ПАШКІВСЬКА Гликерія Пахомівна (бл. 1849, с. Парипси Сквирського пов.—між 1851 і 1857, Парипси) — дочка *Грушевської (Пашківської) Марини Федорівни* і *Пашківського Пахомія Івановича*. Померла в дитинстві.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2505, арк. 119 зв.

ПАШКІВСЬКА Дарія Пахомівна (бл. 1866, с. Велика Снітинка Васильківського пов.—не ран. 1868) — дочка *Грушевської (Пашківської) Марини Федорівни* і *Пашківського Пахомія Івановича*. Після 1868 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 367, арк. 111 зв.—112.

ПАШКІВСЬКА Євгенія Антонівна (бл. 1877, с. Городище Сквирського пов. (?) — не ран. 1901) — дочка *Пашківського Антонія Пахомійовича* і *Пашківської Ганни Андріївни*. Відома 4-річною з клір. відомості с. Городище (1881) і 17-річною з клір. відомості церкви св. Параскеви с. Великі Низгурці Бердичівського пов. (1894). На 1894 р., як сирота, навчалася в «Киевском училище девиц духовного ведомства на казенном содержании». Недатований лист Глафіри Грушевської до Михайла повідомляв, що «родичи наши переводятся в Владик[авказ]. Помнишь Пашковскую Евг[ению] Ант[оновну]. Она вышла замуж, и муж ее переведен в ремесленное училище учит[елем] и, должно быть, праздниками переедут на новое место. Хорошо было бы, если бы они оказались людьми хорошими, но что-то я сомневаюсь» (можливо, причини цих сумнівів і фактична відсутність зв'язків Сергія Федоровича з сестрою Мариною, на відміну від усіх інших братів і сестер, були тісно пов'язані). В іншому листі (бл. 1899) Глафіра Захаріївна повідомляла, що «Пашковская [...] у нас была [...], выходит замуж за учителя гор[одского] уч[илища] там же в Моздоке, просила совета и благословения у деда и бабушки, т. е. у нас, и свадьба 7 февраля». Також згадується у складеному Михайлом Грушевським списку розподілу батькової спадщини (1901), згідно з яким передбачалась можливість виділення частини спадщини Сергія Федоровича «его двоюродным внукам Евгении и Ивану Антоновичам Пашковским». Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2521, арк. 260 зв.; спр. 95, арк. 57 зв.—58; ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 419 зв.; спр. 278, арк. 555; спр. 879, арк. 56.

ПАШКІВСЬКА Параскева Пахомівна (бл. 1861, с. Велика Снітинка Васильківського пов.—не ран. 1868) — дочка *Грушевської (Пашківської) Марини Федорівни* і *Пашківського Пахомія Івановича*. Після 1868 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 365, арк. 137 зв.—138.

ПАШКІВСЬКА Степанида Антонівна (бл. 1872, Великі Низгурці Бердичівського пов.—після 1881) — дочка *Пашківського Антонія Пахомійовича* і *Пашківської Ганни Андріївни*. Після 1881 доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2521, арк. 260 зв.

ПАШКІВСЬКИЙ Антоній Пахомійович (бл. 1851—між 1881 і 1890, с. Городище Сквирського пов.) — син *Грушевської (Пашківської) Марини Федорівни* і *Пашківського Пахомія Івановича*.

По закінченні 1869 р. Києво-Подільського духовного уч-ща став учителем ЦПШ с. Колодистого Звенигородського пов. Служив дяком у Параскевівській церкві с. Великі Низгурці Бердичівського пов. (з 1870) і Дмитрівській церкві с. Городище Сквирського пов. (з 1879). З дружиною Ганною Андріївною (див. *Пашківська Г. А.*) мав дітей — Стефаниду, Луку, Івана та Євгенію (див. *Пашківська С. А., Пашківський Л. А., Пашківський І. А., Пашківська Є. А.*). На 1890 р. його дружина вже названа вдовою.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2505, арк. 119 зв.; спр. 853, арк. 34 зв.; спр. 2718, арк. 71 зв.

ПАШКІВСЬКИЙ Євфимій Пахомійович (бл. 1854, с. Парипси Сквирського пов.—не ран. 1868) — син *Грушевської (Пашківської) Марини Федорівни* і *Пашківського Пахомія Івановича*. Після 1868 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2510, арк. 256 зв.

ПАШКІВСЬКИЙ Іван Пахомійович (бл. 1857, с. Парипси Сквирського пов.—не ран. 1868) — син *Грушевської (Пашківської) Марини Федорівни* і *Пашківського Пахомія Івановича*. Після 1868 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2510, арк. 256 зв.

ПАШКІВСЬКИЙ Іван Антонович (бл. 1874, с. Великі Низгурці Бердичівського пов.—не ран. 1901) — син *Пашківського Антонія Пахомійовича* і *Пашківської Ганни Андріївни*. На 1894 р. навчався в КДС. Останні відомі згадки — у городищенській кліровій відомості за 1900 р. (інших членів родини відомість не називає) і в складеному Михайлом Грушевським списку розподілу спадщини *Грушевського С. Ф.* (1901), згідно з яким передбачалась можливість виділення частини спадщини Сергія Федоровича «его двоюродным внукам Евгении и Ивану Антоновичам Пашковским».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2521, арк. 260 зв.; спр. 2535, арк. 368 зв.—369 зв.; спр. 95, арк. 15 зв.—16; ф. 1235, оп. 1, спр. 879, арк. 56.

ПАШКІВСЬКИЙ Лука Антонович (бл. 1873, с. Великі Низгурці Бердичівського пов.—після 1881) — син *Пашківського Антонія Пахомійовича* і *Пашківської Ганни Андріївни*. Відомий 8-річним з клір. відомості с. Городище Сквирського пов. (1881). Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2521, арк. 260 зв.

ПАШКІВСЬКИЙ Макарій Пахомійович (бл. 1859, с. Велика Снітинка Васильківського пов.— не ран. 1868) — син *Грушевської (Пашківської) Марини Федорівни* і *Пашківського Пахомія Івановича*. Після 1868 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 365, арк. 137 зв.—138.

ПАШКІВСЬКИЙ Пахомій Іванович (бл. 1822—після 1868) — чоловік *Грушевської (Пашківської) Марини Федорівни*. Походив з родини диякона, ймовірно, на Київщині, де прізвище «Пашківський» досить поширене поміж духовенства. З Мариною Грушевською познайомився, певно, через свого брата Олексія — дяка Преображенської церкви с. Лісників Київського пов. Після навчання в одному з духовних училищ Києва був дяком Воздвиженської церкви с. Пирогів (1843—1845), Богородичної церкви с. Юрівки (1845—1846) Київського пов., церкви св. Стефана с. Парипси Сквирського пов. (з 1846). 24.10.1850 висвячений на диякона до тієї ж церкви. У 1858—1868 рр.— диякон церкви Миколая с. Велика Снітинка Васильківського пов. Клірова відомість 1867 р. повідомляла, що Пахомій Пашківський «состоит под следствием по репорту священника за неблаговидные поступки». Певно, через це наступного 1868 р. Пахомій Іванович разом з родиною залишив Велику Снітинку. Подальші його місцеперебування і доля невідомі. Варто згадати і брата — **Пашківського Олексія Івановича** (бл. 1818 – після 1866), котрий після навчання в Києво-Софійському духовному училищі від 26.02.1841 упродовж кількох десятиліть був дяком церкви с. Лісників. З дружиною Ганною Семенівною (бл. 1823—після 1866) мав дітей — Дмитра (бл. 1845—(?)), Гаврила (бл. 1847—(?)), Діонисія (бл. 1849—(?)), Параскеву (бл. 1841—(?)), Мотрону (бл. 1854—(?)), Федора (бл. 1855—(?)), Павла (бл. 1857—(?)), Варвару (бл. 1857—(?)), Георгія (бл. 1859—(?)), Мойсея (бл. 1862—(?)). Серед правнуків Діонісія (зокрема, в Києві — Левицька (Башкотова)

Сивілья Володимирівна, 1938 р.н.), зберігся переказ про те, що вони є «близькими родичами Михайла Грушевського» (див.: *Пешкова Л.* Пепельница семьи Грушевских//Газета по-киевски.— 9.08.2005.— С. 10).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 152, арк. 7 зв.; спр. 152, арк. 7 зв.; оп. 1011, спр. 2510, арк. 256 зв.–257; спр. 365, арк. 136 зв.–137 зв.; спр. 367, арк. 111 зв.; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.—№ 12.— С. 123.

ПАШУТА Володимир Леонідович (нар. 16.02.1978, м. Мурманськ) — син *Пашути Леоніда Леонідовича* і *Серболіної (Пашути) Тетяни Олексіївни*. Мешкає у Мурманську.

Розповідь *Пашути (Караджі) Н. Л.*

ПАШУТА Леонід Дмитрович (16.04.1914, м. Брацлав Подільської губ.–26.01.1988, м. Черкаси) — чоловік *Гукович (Пашути) Тетяни Володимирівни*. Походив з дворянської родини, батьки загинули в роки Громадянської війни. Був на вихованні бабусі, а після її смерті (1921) — у дитбудинку, де його розшукала й забрала до себе старша сестра Ганна. По закінченні 7-річки працював на цукровому з-ді в Гайсині (1930–1936). Навчався в Ленінградському танко-технічному уч-щі (1936–1939), був інструктором у Монголії, брав участь у боях на Халхін-Голі (1939). З червня 1941 по вересень 1945 р. воював на Західному, Сталінградському, 2-му Українському і Далекосхідному фронтах. У 1951–1954 рр. – у складі радянських військ у Румунії. Після звільнення в запас у званні гвардії майора (1954) працював у Черкаському обласному комітеті ДТСААФ. Член КПРС з 1939 р. У 1949 одружився з Тетяною Гукович, з якою мав 2-х дітей.

Розповідь *Пашути (Караджі) Н. Л.*

ПАШУТА Леонід Леонідович (нар. 19.10.1950, м. Черкаси) — син *Гукович (Пашути) Тетяни Володимирівни* і *Пашути Леоніда Дмитровича*. Після закінчення Херсонського риболовецького і Мурманського вищого морехідного уч-щ працював на риболовецькому флоті Мурманська. Після виходу на пенсію (2000) викладає в Мурманському морехідному уч-щі. З дружиною *Серболіною (Пашутою) Т. О.* має сина Володимира (див. *Пашута В. Л.*).

Розповідь *Пашути (Караджі) Н. Л.*

ПАШУТА (*КАРАДЖА*) Наталія Леонідівна (нар. 30.11.1954, м. Черкаси) — дочка *Гукович (Пашути) Тетяни Володимирівни* і *Пашути Леоніда Дмитровича*. По закінченні Одеського політехнічного ін-ту (1978) працювала науковцем Науково-дослідного ін-ту тютюну в Кишиневі, а пізніше — бухгалтером у фірмі. З чоловіком — *Караджею Ф. І.* має дітей Тетяну й Наталію (див. *Караджа Н. Ф.* і *Караджа Т. Ф.*).

Власна розповідь.

ПАЩУК (*ЛІЩЕНКО*) Тетяна Василівна (нар. 1932, Худоліївка Чигиринського р-ну Київської обл.(?)) — дружина *Ліщенка Дем'яна Пилиповича*.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ПЕНІНА (*ОХРІМОВИЧ*) Валентина Степанівна (нар. 4.06.1951, с. Єпанчино Мічурінського р-ну Тамбовської обл.) — дружина *Охрімовича Сергія Анатолійовича*. Закінчила Челябінський юридичний технікум. З 1975 р. у м. Києві. Працює на ВАТ «Більшовик» заступником начальника відділу кадрів.

Власна розповідь.

ПЕРЕВІЗНИК Дмитро Лук'янович (бл. 1813, с. Худоліївка Чигиринського пов.—не ран. 1850, с. Худоліївка(?)) — чоловік *Грушевської (Перевізник) Теклі Іванівни*. Худоліївський селянин, згад. 12.11.1833 у зв'язку з одруженням. На 1850 р. у Худоліївці був відсутній, а його дружина — записана рекруткою. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1729, арк. 295; оп. 1015, спр. 799, арк. 608 зв.

ПЕТРАШОВ Михайло Олександрович (нар. 29.02.1984, смт. Ахтирський, Абінського р-ну Краснодарського краю) — син *Грушевської (Петрашової) Ольги Василівни* і *Петрашова Олександра Михайловича*. Працює таксистом у м. Покачі Ханти-Мансійського АО Тюменської обл. з дружиною *Петрашовою О. С.* має дочку Петрашову Ірину Михайлівну (нар. 28.05.2005, м. Покачі Ханти-Мансійського АО Тюменської обл.).

Матеріали *В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія).*

ПЕТРАШОВ Олександр Михайлович (нар. 26.05.1957, смт Ахтирський, Абінського р-ну Краснодарського краю) — чоловік *Грушевської (Петрашової) Ольги Василівни*. Працював водієм у Краснодарі та Ахтирському, а з 1988 р.— у м. Покачі Ханти-Мансійського АО Тюменської обл.

Матеріали В.Чумаченка (м. Краснодар, Росія).

***ПЕТРАШОВА* Олена Сергіївна** (нар. 5.09.1987, м. Покачі Ханти-Мансійського АО Тюменської обл.) — дружина *Петрашова Михайла Олександровича*. Студентка філіалу Будівельного ін-ту в м. Тюмені.

Матеріали В.Чумаченка (м. Краснодар, Росія).

ПЕТРИЦЬКА Галина Анатоліївна (2.08.1920, м. Київ—1930, м. Київ) — донька *Шамраєвої (Петрицької, Василенко) Ольги Вікторівни* та *Петрицького Анатолія Галактіоновича*. Мешкала на Паньківській, 9 (після від'їзду батьків до м. Харкова і пізнішого їх розлучення залишилась на вихованні бабусі — *Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) Г. С.* і дядька — *Шамраєва (Шамрая) С. В.*). Неодноразово згадується в листах Михайла Грушевського до Кирила Студинського, зокрема, у справі допомоги голодуючим в Україні: «Пише сестра, Ш[амраєва], про свою маленьку внучку, що живе з нею: довідавшися, що посилки прийшли від «дяді Студинського», вона запитала: «Як звуть дядю Студинського?» «Дядя Кирило». І з того часу Ляля щодня як молиться, то, поменувши всіх, додає: і дядю Кирила, бо він присилає Лялі моню і цукрик» (22.05.1923). З іншого його листа (3.08.1924) довідуємось, що «Ш[амраєва] і ми з нею пережили дуже прикрі часи: мала Петрицька була тяжко хора на скарлятину, кілька разів була на березі [при смерті.— *Авт.*], і тепер має якісь комплікації, в ухах». Певно, відтоді дівчинка захворіла на отит, який 1930 р. перейшов у менінгіт, що й стало причиною її передчасної смерті (крики помираючої дитини було чути на всіх трьох поверхах будинку). Похована на Байковому кладовищі. У 1955 р. до Галі була підпохована її мати.

Спогади *Шамрай (Слупської) В. С.* (Архів ІММГ); Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894—1932).— Львів, Нью-Йорк, 1998.— С. 101, 157; Матеріали з архіву С. Білоконя.

ПЕТРИЦЬКИЙ Анатолій Галактіонович (31.01.1895, м. Київ—6.03.1964, м. Київ) — чоловік *Шамраєвої (Петрицької, Василенко) Ольги Вікторівни* (бл. 1918—бл. 1922 рр.). Походив з сім'ї залізничника. Бл. 1910—1918 рр. навчався в Київському художньому училищі, зокр. в художника Федора Кричевського, який не пізніше 1918 р. оселив Анатолія Петрицького у своєї приятельки Лідії Старицької на вул. Паньківській, 9. Там молодий Петрицький познайомився з небогою Михайла Грушевською Ольгою Шамраєвою. Одружились 3.(16).11.1919 в м. Кам'янець-Подільський. Мав з нею дитину Галю (див. *Петрицька Г. А.*). Шлюб розпався, ймовірно, під час проживання митця в м. Москві в 1922—1924 рр., де Анатолій Галактіонович навчався у ВХУТЕМАСі. Згодом часто провідував доньку, намагався, хоч і безуспішно, відновити сім'ю. Після смерті дитини одружився вдруге.

Розповіді Шапран Г. М., *Шамрай (Слупської) В. С.*, Костишиної О. П.; Митці України.— К., 1992.— С. 453—454; Матеріали з архіву С. Білоконя.

ПІВЕНЬ (*ГРУШЕВСЬКА*) Зінаїда Василівна (14.04.1930, хут. Ново-Петровський Сєверського р-ну Краснодарського краю) — дружина *Грушевського Василя Сергійовича*. Робітниця. З 1985 р. пенсіонерка.

Матеріали В.Чумаченка (м. Краснодар, Росія).

ПОЛЕВИЧОК Ігор Миколайович (нар. 11.12.1964, с. Старі Боровичі Чернігівської обл.) — чоловік *Шевченко (Полевичок) Мечислави Олесівни*. Закінчив Київський художній інститут (1995). Працював директором художньої галереї, генеральним директором Фундації ім. О. Ольжича в м. Києві. Нині з родиною мешкає в м. Вінніпег (Канада), працює за фахом художника-архітектора.

Розповідь *Сидоренко (Шевченко) Л. М.* і *Шевченка О. Є.*).

ПОЛУДНЕНКО Василь Кіндратович (бл. 1882—(?), м. Київ (?)) — чоловік *Грушевської (Полудненко, Раєвської) Варвари Аврамії вни*. Вперше відомий з крилівської клір. відомості 1909 р. У Києві служив тюремним наглядачем. Невдовзі розлучився і відомостей про нього в нащадків не

збереглось. Можливо, походив з с. Суботова чи с. Полуднівка Чигиринського пов., де прізв. «Полудненко» має значне поширення.

ЦДІАК України, оп. 1011, спр. 3848, арк. 94 зв.

ПОЛУДНЕНКО Георгій Васильович (1905, м. Київ–1964, м. Київ) — син *Грушевської (Полудненко, Раєвської) Варвари Аврамії вни* і *Полудненка Василя Кіндратовича*. Докладних відомостей не виявлено, але, за спогадами родичів, по війні (до поч. 1960-х) мешкав з родиною в м. Митищі Московської обл. і працював технологом на Московському заводі шампанських вин. З дружиною *Крещанівською (Полудненко) О. П.* мав сина *Полудненка Ю. Г.*

Розповідь *Зубченко (Полудненко) М. О.*

ПОЛУДНЕНКО (*ОГЛОБЛЯ*) Людмила Юріївна (нар. 1952, м. Київ) — дочка *Полудненка Юрія Георгійовича* і *Діброви (Полудненко) Інни Олексіївни*. З чоловіком *Оглоблею О. І.* має дочок Юлію та Ярославу (див. *Оглобля Ю. О.* і *Оглобля Я. О.*

ПОЛУДНЕНКО Олексій Юрійович (нар. 10.12.1977, Київ) — син *Полудненка Юрія Георгійовича* і *Зубченко (Полудненко) Марини Олександрівни*. Закінчив Києво-Могилянську академію (1999). Астрофізик, працює в м. Чикаго (США).

ПОЛУДНЕНКО Юрій Георгійович (1930, м. Київ–1994, м. Київ) — син *Крещанівської (Полудненко) О. П.* і *Полудненка Г. В.* З дружиною *Дібровою (Полудненко) І. О.* мав дочку Людмилу (див. *Полудненко (Оглобля) Л. Ю.*), а з *Зубченко (Полудненко) М. О.* — сина Олексія (див. *Полудненко О. Ю.*).

Розповідь *Зубченко (Полудненко) М. О.*

ПОПЕЛЬНИЦЬКИЙ Петро Васильович (рр. нар. і см. невід.) — чоловік *Грушевської (Попельницької) Єфросинії Аврамії вни*. Згад. в 1887 і 1890 рр. у кліров. відомостях м-ка Крилів. На той час був псаломником у с. Табурище (1887) та с. Іванківці (1890) Олександрійського пов. Херсонської губ.

ЦДІАК України, оп. 1009, спр. 989, арк. 44 зв.–45; оп. 1010, спр. 203, арк. 59 зв.

ПОПІЛЬНИЦЬКИЙ Антон Васильович (8.06.1851, с. Шабельники Чигиринського пов.–(?)) — син *Грушевської (Попільницької) Марфи Львівни* і *Попільницького Василя Костянтиновича*. Відомий з запису в метричній книзі с. Шабельники про його народження й хрещення.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 2724, арк. 402 зв.–403.

ПОПІЛЬНИЦЬКИЙ Василь Костянтинович (рр. нар. і см. невід.) — чоловік *Грушевської (Попільницької) Марфи Львівни*. Згаданий у метричній книзі с. Шабельників Чигиринського пов. за 1851 р. у зв'язку з хрещенням сина Антона (див. *Попільницький А. В.*). Був названий паламарем с. Колонтаєве Олександрівського пов. Херсонської губ.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 2724, арк. 402 зв.–403.

ПОТАШОВ Анатолій (нар. бл. 1938) — чоловік *Ліщенко (Поташової) Зінаїди Пилипівни*. Згодом розлучений. Подальша доля невідома.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ПОТАШОВ Володимир Сергійович (нар. бл. 1984, с. Худоліївка Чигиринського пов.) — син *Поташова Сергія Анатолійовича* і *Панченко (Поташової) Тетяни Адамівни*. На поч. 2003 р. навчався в 11 кл. загальноосвітньої школи с. Трушівці Чигиринського р-ну Черкаської обл.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ПОТАШОВ Сергій Анатолійович (бл. 1962, с. Худоліївка Чигиринського пов.–бл. 1998, Худоліївка) — син *Ліщенко (Поташової) Зінаїди Пилипівни* і *Поташова Анатолія*. З дружиною *Панченко (Поташовою) Т. А.* мав дітей — Наталію та Володимира (див. *Поташова Н. С., Поташов В. С.*).

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ПОТАШОВА Наталія Сергіївна (нар. бл. 1983, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської обл.) — дочка *Поташова Сергія Анатолійовича* і *Панченко (Поташової) Тетяни Адамівни*. Навчається в м. Черкасах.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ПРИГОРОВСЬКА (*ГУКОВИЧ*) Наталія Степанівна (8.09.1904, с. Піски Гродненської губ.— 12.08.1977, м. Черкаси) — дружина *Гуковича Володимира Сергійовича*. Походила з родини жандармського генерала. Після революції 1917 р. батьки були розстріляні, а Наталію виростила тітка. Змушена була приховувати своє соціальне і національне (польське) походження, пізніше записалась українкою. Після закінчення 1919 р. гімназії пішла працювати до епідеміологічного військового шпиталю в м. Черкасах. У 1921 р. закінчила дошкільні курси. Працювала в Черкасах вихователькою в дитбудинку, а з 1923 р.— в дитячих садках (з 1931 — завідуючою). У 1923 р. стала дружиною Володимира Гуковича, з яким мала двох дітей. У 1936–1940 рр. навчалася в Харківському педагогічному ін-ті, по війні продовжила завідування дитсадком.

Розповідь *Пашути (Караджі) Н. Л.*

РАЄВСЬКИЙ ((?)–бл. 1927) — другий чоловік *Грушевської (Полудненко, Раєвської) В. А.* За неясними спогадами *Грушевського Ю. О.*, під час Громадянської війни пішов з білими.

Розповідь *Зубченко (Полудненко) М. О.*

РАНЦОВА (*ГРУШЕВСЬКА*) Ольга Володимирівна (14.04.1867, м. Петербург–17.11.1945, м. Галле (?), Німеччина) — дружина *Грушевського Григорія Миколайовича*. Дочка *Володимира Львовича Ранцова* — штабс-капітана (згодом — титулярного радника), автора книг для дітей, перекладача. О. Лотоцький розповідав, що Ольга Ранцова «була з інтелігентної, літературної петербурзької родини, з великим діялєктичним хистом та жвавою вдачею». Закінчила гімназію (з золотою медаллю) і жіночі курси. Ще в Петербурзі познайомилася з українським письменником і публіцистом Т. Зіньківським, з яким навесні–літом 1890 р. приїхала до м. Києва. Незабаром стала шанованою постаттю в середовищі української семінарської громади. Як згадував безпосередній учасник подій Михайло Грушевський, «Кониський нею дуже заінтересувався і взяв темою свого оповідання [...], представивши процес українізації молодої Великоросіянки» (йдеться про оповідання «Вісім день з життя Люлі. Фотографія»). У Києві Ольга Володимирівна стала гувернанткою в родині банкіра Левіна, доглядала тяжко хворого на сухоти Зіньківського. Невдовзі після його смерті обвінчалася 1.09.1891 р. в Подільській Йорданській церкві з Григорієм Миколайовичем Грушевським (одним зі свідків був Михайло Грушевський). З чоловіком мешкала в м. Кам'янка (1891–1892) Чигиринського пов., с. Ковалівка (1892–1893) Васильківського пов., с. Мордва (1893–1899), і Кримки (з 1899) Чигиринського пов. За спостереженнями Михайла Грушевського, «молода швидко війшла в ролю попаді і пильно займалась приходами Грицька, якого й звала, мовляв, не инакше як «батюшка». У ранніх листах Григорія до Михайла трапляються приписки від Ольги Володимирівни, яка називала Михайла «новейшим братцем». На той час подружжя, за словами О. Лотоцького, «цілком зійшли з демократичного грунту [...] і зносини між ними й громадою припинилися». «Так сумно скінчилась адоптація нашим гуртком панни Ранцевої»,— робив висновок Михайло Грушевський. Саме в Ользі Володимирівні київські громадівці вбачали причину відходу Григорія Миколайовича від їхнього кола (як показує аналіз подальших подій, такий висновок був дещо перебільшеним). Після виходу чоловіка поза штат (1929) родина перебралася до м. Черкас (вул. Шевченка, 46). Бл. 1937 р. Григорія Миколайовича було репресовано. Ще за її життя загинули чоловік і всі сини: Василь, Сергій, Лев (див. *Грушевський С. Г., Грушевський В. Г., Грушевський Л. Г.*). Бл. 1942 р. донька Ірина (див. *Грушевська (Кутєпова, Штенцель) І. Г.*), яка з 1933 р. була дружиною німецького інженера, забрала стару матір до Німеччини.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 4066, арк. 90; спр. 3849, арк. 494–496; спр. 3848, арк. 148 зв.; спр. 3837, арк. 58 зв.–59; оп. 1078, спр. 837, арк. 182 зв.–183; ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 3, спр. 823, арк. 1–2; *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 143–144; *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Частина перша.— Варшава, 1932.— С. 68–70; *Кониський О.* Вісім день з життя Люлі. Фотографія//Зоря.— 1894.— № 21.— С. 454–458; № 22.— С. 472–476; № 23.— С. 492–495; Матеріали *В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія)*.

СЕРБОЛІНА (ПАШУТА) Тетяна Олексіївна (нар. 23.12.1947) — дружина *Пашути Леоніда Леонідовича*. Походить з родини військового. По закінченні Ленінградського медичного ін-ту працює лікарем.

Розповідь *Пашути (Караджі) Н. Л.*

СЕРГОВСЬКА (*ГРУШЕВСЬКА*) Ніна Клавдіївна (13.01.1889–(?)) — дружина *Грушевського Олексія Григоровича*. Походила з родини колезького радника. З чоловіком мешкала у м. Хреновську Костромської губ. (1909–1911), а з 1911 р.— у с. Великий Карашин Київського пов. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1316, арк. 42 зв.–43 зв.

СИДОРЕНКО (*ШЕВЧЕНКО*) Лідія Миколаївна (нар. 16.07.1947, с. Бровки Вчорайшенського (тепер — Андрушівського) р-ну Житомирської обл.) — дочка *Шостаківської (Сидоренко) Зінаїди Олександрівни* і *Сидоренка Миколи Андрійовича*. Після закінчення Лідією 4 класів Бровківської школи її забрала на виховання до себе в м. Ригу материна сестра Сусанна. У Ризі закінчила середню школу та Ризький індустріальний політехнікум за спеціальністю хімік-неорганік (1966). Побравшись зі студентом факультету журналістики Київського університету *Шевченком О. Є.*, працювала в Києві техніком в Інституті скляної і фарфоро-фаянсової промисловості (1967–1970), старшим лаборантом Інституту хімії високомолекулярних сполук АН УРСР (1970–1973), оператором на дослідному заводі Інституту електрозварювання ім. Є. Патона АН УРСР (1976–2002). З чоловіком *Шевченком О. Є.* має дочок — Мечиславу і Ярославу (див. *Шевченко (Полевичок) М. О.* і *Шевченко Я. О.*).

Власна розповідь.

СИДОРЕНКО Микола Андрійович (13.12.1914, с. Бровки Сквирського пов. (?)–2-а пол. вересня 1953, с. Бровки Андрушівського р-ну Житомирської обл. (?)) — чоловік *Шостаківської (Сидоренко) Зінаїди Олександрівни*. Його батько, Андрій Сидоренко, до революції служив у маєтку дядька поета-академіка Максима Рильського — Діонісія Каетана (за спогадами, цього польського пана селяни у Бровках щиро шанували, бо й він до них ставився уважно, нікого не лишав у біді). У роки колективізації та репресій у родині Сидоренків з трьома дітьми відібрали всю худобу (двоє коней, троє корів, вола, овець тощо). Господареві наказали працювати в колгоспі сторожем, а старшого брата — Дмитра Андрійовича, який працював монтером-зв'язківцем,— заарештували і вивезли у невідомому напрямі (через багато років стало відомо, що Д. Сидоренко невдовзі по арешті став жертвою масового розстрілу у м. Вінниці). Тоді Микола з сестрою Ольгою, тікаючи від терору, поїхали шукати прихистку в м. Ленінград. Під час блокади Ленінграда Ольга Андріївна Сидоренко зі своєю 6-місячною донькою загинули від голоду. Микола Сидоренко возив у суворі морози через Ладозьке озеро продукти для ленінградців. Від застуди втратив здоров'я і по війні інвалідом 1 групи повернувся у Бровки до батьків, одружився (див. *Шостаківської (Сидоренко) З. О.*), але невдовзі помер. Його батько, старий Андрій Сидоренко, пережив своїх трьох дітей і помер бідним радянським колгоспником у 1962 р., а бабу Явдоху (Євдокію Потапівну, уродж. Коксун), його дружину, в 1969 р. забрали до себе в Київ онука Лідія Сидоренко (Шевченко) з чоловіком Олесем Шевченком.

Розповідь *Шевченка О. Є.*, *Шевченка О. Є.* та *Сидоренко (Шевченко) Л. М.*

СКИЧКО (*ГРУШЕВСЬКА*) Агафія Іванівна (19.02.1864, с. Триліси Чигиринського пов.—не ран. 1916) — дружина *Грушевського Григорія Федоровича*. Дочка селянина. Остання відома згадка — у клір. відомості с. Краснопілля Чигиринського пов. 1916 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 929, арк. 162 зв.; оп. 1011, спр. 3837, арк. 58 зв.–59; спр. 4066, арк. 74 зв.

СЛУПСЬКА (*ЦЕХМІСТЕР*) Інна Валентинівна (нар. 29.04.1959, м. Київ) — дочка *Шамрай (Слупської) Вікторії Сергіївни* і *Слупського Валентина Олександровича*. Має середню освіту. Була радіомонтажником на з-ді «Арсенал». Тепер працює в торгівлі. З чоловіком *Цехмістером А. Ю.* має дітей — Олексія та Ірину (див. *Цехмістер О. А.*, *Цехмістер І. А.*).

Розповідь *Шамрай (Слупської) В. С.*

СЛУПСЬКА Олена Валентинівна (нар. 18.08.1952, м. Київ) — дочка *Шамрай (Слупської) Вікторії Сергіївни* і *Слупського Валентина Олександровича*. Закінчила Інститут народного господарства (1973). Працює бухгалтером-касиром у школі мистецтв. З чоловіком *Щоткі-*

ним Л. М. має сина Сергія, з *Дунаєвським Е. Л.*— дочку Юлію (див. *Слупський С. Л., Дунаєвська Ю. Е.*).

Розповідь *Шамрай (Слупської) В. С.*

СЛУПСЬКИЙ Валентин Олександрович (нар. 29.12.1927, м. Київ) — чоловік *Шамрай (Слупської) Вікторії Сергіївни.* Протягом 1943–1945 рр. воював на фронтах II Світової війни, учасник штурму Берліна. У 1945–1950 рр. служив у Монголії. Після демобілізації працював на заводах «Комуніст» (1951–1952) і «Арсенал» (1952–1989, останні двадцять років — начальник цеху). Закінчив Київський інститут народного господарства (1966). З 1989 р. на пенсії.

Власна розповідь.

СЛУПСЬКИЙ Сергій Леонідович (нар. 24.03.1977, м. Київ) — син *Слупської Олени Валентинівни* і *Щоткіна Леоніда Михайловича.* Закінчив Київський інститут народного господарства (2000) і КПІ (2001).

Розповідь *Шамрай (Слупської) В. С.*

СНІЖКО (*ГРУШЕВСЬКА*) Валентина Олексіївна (нар. 24.02.1965, смт. Ахтирський Абінського р-ну Краснодарського кр.) — дружина *Грушевського Володимира Васильовича.* По закінченні технікуму в Новоросійську (1988) працює перукарем в Ахтирському.

Матеріали *В. Чумаченка (м. Краснодар, Росія).*

СНІТКО (ШОСТАКІВСЬКА) Марія Яківна (бл. 1872—після 1916) — дружина *Шостаківського Митрофана Євстахійовича.* Мала з ним двох дітей, доглядала Олександра та Анастасію (див. *Шостаківський О. М., Шостаківська А. М.)* — дітей від попереднього шлюбу свого чоловіка. Згодом Олександр у клір. відомості Дмитрівської церкви с. Городище називав її матір'ю.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2541, арк. 357 зв.–358.

СТАСЕНКО (рр. нар. і см. невід.) — чоловік *Грушевської (Стасенко) Євдокії Василівни.* Ймовірно, селянин з Чигиринського повіту. Згадується 19.11.1839 (можливо, на той час вже був покійним) у метричній книзі с. Лісників Київського пов. у зв'язку зі смертю дружини.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1909, арк. 608 зв.

СТРАШКО Текля Назарівна (нар. 24.09.1913, с. Калужине, Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ.) — дружина *Грушевського Анатолія Марковича* (з 1935 р.). Походила з бідної багатодітної сім'ї. Після семирічки і робфаку (в м. Кременчуці) навчалася в Київському мединституті (зак. 1935). Працювала в м. Києві лікарем-педіатром з новонародженими. З 1968 р. на пенсії.

Власна розповідь.

СУПРУН Володимир Петрович (нар. бл. 1940, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Київської обл.) — син *Грушевської (Супрун) Антоніни Іванівни* та *Супруна Петра.* Бл. 1960 р. з батьками переїхав до м. Сміли. Подальша доля невідома.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

СУПРУН Ніна Петрівна (нар. бл. 1934, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Київської обл.) — дочка *Грушевської (Супрун) Антоніни Іванівни* та *Супруна Петра.* Ймовірно, мешкає в м. Смілі Черкаської обл.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

СУПРУН Петро ((?–?), с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської обл.) — чоловік *Грушевської (Супрун) Антоніни Іванівни.* Бл. 1960 р. з родиною переїхав до м. Сміли.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

СУПРУН Тамара Петрівна (нар. бл. 1937, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Київської обл.) — дочка *Грушевської (Супрун) Антоніни Іванівни* та *Супруна Петра.* Бл. 1960 р. з батьками переїхала до м. Сміли. Подальша доля невідома.

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

СУРКОВ Микола Сергійович (нар. і помер бл. 1916–1917, м. Севастополь (?)) — син *Грушевської (Суркової-Галиченко) Марії Григорівни* і *Суркова Сергія Сергійовича.* Помер у ранньому дитинстві.

Розповідь *Бржевської (Панішевої) Т. В.*

СУРКОВ Сергій Сергійович (р. нар. невід., м. Маріуполь – бл. 1920, м. Севастополь (?)) — чоловік *Грушевської (Суркової-Галиченко) Марії Григорівни* (бл. 1916–бл. 1920). У м. Петербурзі закінчив кораблебудівельний факультет Політехнічного інституту. Працював суднобудівельником на Чорному морі (ймовірно, в м. Севастополі). Помер від тифу.

Розповіді *Кусенко Л. Ф.* і *Бржевської (Панішевої) Т. В.*

СУРКОВА (*БЕРКОВСЬКА*) Ірина Сергіївна (28.08.1917, м. Маріуполь–7.06.1998, м. Київ) — дочка *Грушевської (Суркової-Галиченко) Марії Григорівни* і *Суркова Сергія Сергійовича*. Працювала бухгалтером, у т. ч. головним бухгалтером у Президії АН УРСР (1960–1970-і). З чоловіком *Берковським І. А.* мала дітей — Людмилу і Сергія (див. *Берковська (Купчик) Л. І.* та *Берковський С. І.*). Похована на Лук'янівському військовому кладовищі.

Розповіді *Берковської (Купчик) Л. І.* і *Берковського С. І.*

СУРКОВА (*БРЖЕВСЬКА*) Євдокія Сергіївна (1.04.1919, м. Маріуполь–27.04.1977, м. Київ) — дочка *Грушевської (Суркової-Галиченко) Марії Григорівни* і *Суркова Сергія Сергійовича*. Закінчила Київський автошляховий ін-т, працювала в Києві на автотранспорті. 1939 р. одружилася з *Бржевським В. С.*, мала з ним доньку Тетяну (див. *Бржевська (Панішева) Т. В.*). У 1941–1944 рр. була в евакуації в Казахстані. Згодом проживала з чоловіком в м. Іжевську, Москві, Ярославлі. З 1954 р. в м. Києві, де до кінця життя працювала начальником відділу на з-ді ім. Петровського.

Розповідь *Бржевської (Панішевої) Т. В.*

ТАТАРОВА (ГРОДЗИНСЬКА) Павлина Василівна (бл. 1851–(?)) — дружина *Гродзинського Івана Львовича*. Дочка священика с. Шабельники Чигиринського пов. Відома з шабельницької метричної книги, де 11.11.1868 було записано її шлюб.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3894, арк. 514 зв.

ТУГАРИНОВА (*ГРУШЕВСЬКА*) Ольга Валеріївна (нар. 16.03.1968, м. Москва) — дружина *Грушевського Олександра Юрійовича*. Закінчила географічний факультет Московського державного університету ім. Ломоносова (кафедра економічної та політичної георафії зарубіжних країн) у 1991 р. Проживає у Москві. Викладає англійську мову.

Розповідь *Грушевського О. Ю.*

УДІН Володимир Володимирович (бл. 1955, м. Мурманськ–1967, м. Київ) — син *Демидчук (Удіної) Ірми Львівни* та *Удіна Володимира Олексійовича*. У віці 12–13 років трагічно загинув (потонув у Дніпрі на Русанівських садах). Похований на кладовищі Берківці.

Розповідь *Остапенко (Коваль) Е. З.*

УДІН Володимир Олексійович — чоловік *Демидчук (Удіної) Ірми Львівни*. Розлучений. Відомості відсутні.

УДІН Михайло (нар. 6.01.1997, с. Буки Маньківського р-ну Черкаської обл.) — син *Удіної Наталії Володимирівни*. Перебуває в інтернаті м. Умань.

Розповіді *Остапенко (Коваль) Е. З.* і *Гельфанд (Грушевської, Левчук) В. Л.*

УДІНА Наталія Володимирівна (нар. 30.01.1964 (1965(?)) — дочка *Демидчук (Удіної) Ірми Львівни* та *Удіна Володимира*. Після закінчення школи навчалася в Київському інституті культури (не закінчила). Працювала санітаркою у лікарні в с. Буки Маньківського р-ну Черкаської обл. Має сина Михайла (див. *Удін М.*).

Розповіді *Остапенко (Коваль) Е. З.* і *Гельфанд (Грушевської, Левчук) В. Л.*

ЦЕХМІСТЕР Анатолій Юрійович (нар. 27.10.1955, м. Київ) — чоловік *Слупської (Цехмістер) Інни Валентинівни*. По закінченні КПІ (1985) працював інженером-оптиком на заводі «Арсенал». Тепер старший інспектор охорони.

Розповідь *Шамрай (Слупської) В. С.*

ЦЕХМІСТЕР Ірина Анатоліївна (нар. 7.09.1983, м. Київ) — дочка *Слупської (Цехмістер) Інни Валентинівни* і *Цехмістера Анатолія Юрійовича*. Студентка Харківської фармацевтичної академії. Працює фармацевтом.

Розповідь *Шамрай (Слупської) В. С.*

ЦЕХМІСТЕР Олексій Анатолійович (нар. 27.06.1979, м. Київ) — син *Слупської (Цехмістер) Інни Валентинівни* і *Цехмістера Анатолія Юрійовича*. По закінченні СПТУ працює авторемонтником. З дружиною *Дранник (Цехмістер) О. П.* має доньку — Цехмістер Катерину Олексіївну (нар. 2001, м. Київ).

Розповідь Шамрай (Слупської) В. С.

ЧЕРНЕГА (*ГРУШЕВСЬКА, КУЛИК*) Устина Петрівна (1882, с. Худоліївка Чигиринського пов.—1968, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської обл.) — дружина *Грушевського Федора Федоровича*, з яким мала двох синів. Овдовівши, наприкінці 1920-х рр. одружилася вдруге — з Куликом Марком Сисойовичем (бл. 1896, с. Худоліївка—бл. 1975, с. Худоліївка). У пам'яті нащадків лишилась доброю, роботящою, красивою жінкою.

Розповідь Грушевської К. Ф.

ЧИГИРИК Василь Дмитрович (26.03.1903, с. Мордва Чигиринського пов.—між 1909 і 1917) — син *Грушевської (Чигирик) Юліанії Григорівни* і *Чигирика Дмитра Васильовича*. Ймовірно, помер у дитинстві, оскільки згодом не згадувався.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3848, арк. 38 зв.—39 зв.; спр. 1515, арк. 80 зв.—81.

ЧИГИРИК Григорій Дмитрович (5.08.1906, с. Мордва Чигиринського пов.—(?)) — син *Грушевської (Чигирик) Юліанії Григорівни* і *Чигирика Дмитра Васильовича*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3848, арк. 38 зв.—39 зв.; спр. 1515, арк. 80 зв.—81.

ЧИГИРИК Дмитро Васильович (бл. 1877, с. Боровиця Чигиринського пов. (?)—не ран. 1917) — чоловік *Грушевської (Чигирик) Юліанії Григорівни*. Походив з селян. У 1892 р. закінчив Боровицьке 2-класне церковнопарафіяльне училище. Протягом 1892—1900 рр. вчителював по селах Бужин, Рацеве, Радиванівка Чигиринського пов. У 1896—1897 рр. закінчив у м. Києві курси церковного співу, у 1896—1897 рр. вчителював у с. Головківці та Боровиці. У 1900 р. став псаломником (з 1909 р.— дияконом) у с. Мордві (Чигиринського пов.), де одружився, мав 8 дітей. З 1912 р.— диякон у с. Ромашки Васильківського пов., а з 1914 р.— у с. Стайки Київського пов. Після 1917 р. доля його та його родини невідомі.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3848, арк. 38 зв.—39 зв.; спр. 1515, арк. 80 зв.—81.

ЧИГИРИК Іван Дмитрович (23.09.1901, с. Мордва Чигиринського пов.—(?)) — син *Грушевської (Чигирик) Юліанії Григорівни* і *Чигирика Дмитра Васильовича*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3848, арк. 38 зв.—39 зв.; спр. 1515, арк. 80 зв.—81.

ЧИГИРИК Катерина Дмитрівна (14.11.1916, с. Стайки Київського пов.—(?)).— дочка *Грушевської (Чигирик) Юліанії Григорівни* і *Чигирика Дмитра Васильовича*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1515, арк. 80 зв.—81.

ЧИГИРИК Людмила Дмитрівна (11.08.1904, с. Мордва Чигиринського пов.—(?)) — дочка *Грушевської (Чигирик) Юліанії Григорівни* і *Чигирика Дмитра Васильовича*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3848, арк. 38 зв.—39 зв.; спр. 1515, арк. 80 зв.—81.

ЧИГИРИК Неоніла Дмитрівна (6.10.1910, с. Мордва Чигиринського пов.—(?)) — дочка *Грушевської (Чигирик) Юліанії Григорівни* і *Чигирика Дмитра Васильовича*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1515, арк. 80 зв.—81.

ЧИГИРИК Олександра Дмитрівна (8.11.1908, с. Мордва Чигиринського пов.—(?)) — дочка *Грушевської (Чигирик) Юліанії Григорівни* і *Чигирика Дмитра Васильовича*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3848, арк. 38 зв.—39 зв.; спр. 1515, арк. 80 зв.—81.

ЧИГИРИК Олена Дмитрівна (26.05.1913, с. Ромашки Васильківського пов.—(?)) — дочка *Грушевської (Чигирик) Юліанії Григорівни* і *Чигирика Дмитра Васильовича*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1515, арк. 80 зв.—81.

ЧУХАЛО (*ГРУШЕВСЬКА*) Агрипина Семенівна (бл. 1793, с. Худоліївка Чигиринського пов.—24.01.1864, с. Худоліївка) — дружина *Грушевського Івана Петровича*. Походила з селянської родини. Обвінчалася 10.02.1812, виростила не менше ніж 11 дітей. Згадується у записаних *Грушевським М. Ф.* спогадах невістки — Мар'яни Йосипівни (див. *Дишкант (Грушевська) М. Й.*).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 848, арк. 96 зв.; оп. 1011, спр. 3815, арк. 359 зв.; оп. 1012, спр. 1361, арк. 159; спр. 3579, т. 2, арк. 1472 зв.—1473; ДА Черкаської обл., ф. 580, оп. 1, спр. 36, арк. 80 зв.; З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 127, 135.

ШАМРАЄВ (ШАМРАЙ) Сергій Вікторович (17.08.1900, Владикавказ — 4.01.1939, «Севвостлаг», копальня «Партизан», м. Хатиннах, Магаданська обл.) — син *Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) Ганни Сергіївни та Шамраєва Віктора Ілліча*. Небіж *Михайла* та *Олександра Грушевських*. Історик, києзнавець. Був одружений з *Андрійко (Шамрай) Валентиною Іванівною*. Їхня донька, *Шамрай (Слупська) Вікторія Сергіївна*, впродовж багатьох років співпрацює з Історико-меморіального музеєм Михайла Грушевського, передала до його колекції унікальні світлини, документи, предмети побуту родини Грушевських.

Білокінь С. Біо-бібліографія києзнавців. Вип. 4: Шамрай Сергій Вікторович (1900—1939)//Софійський собор.— К., 1985; *Верба І., Юркова О.* Київська історична школа М. С. Грушевського: Організаційно-технічні моменти//Український історик.— 1996.— № 1—4.— С. 268—284; *Панькова С.* Сергій Шамрай: вибір шляху (штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського)//Український історик.— 2002.— Ч. 1—4.— С. 313—338; *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924—1934).— К., 1993; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930 рр.).— К., 1999. Докладніше див.: «...назвали Сергієм на честь Дідуся» (Сергій Вікторович Шамрай).

ШАМРАЄВ Віктор Ілліч (31.10.1862(?), м. Владикавказ (?)—30.05.1922, м. Владикавказ) — чоловік *Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) Ганни Сергіївни*. Про походження Віктора Ілліча відомостей майже нема, можна припускати, що він є нащадком зросійщеної в минулих поколіннях української родини Шамраїв. З його листа до Михайла Грушевського (бл. 1891) знаємо, що він походив з дворянської родини, виховувався у Владикавказькому реальному училищі; згодом закінчив 1-е військове Павлівське училище і в 1883 р. став поручиком 4 Кавказької стрілецької (туземної) дружини, з 1887 р. завідував учбовою командою. Листи Ганни Сергіївни та *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни* часто згадують Ольгу Вікентіївну, Олександра та Миколу — матір та братів Віктора Шамраєва. 14.06.1891 р. Віктор Ілліч одружився з Ганною Грушевською, мав з нею дітей — Ольгу (див. *Шамраєва (Петрицька, Василенко) О. В.*) і Сергія (див. *Шамрай (Шамраєв) С. В.*). Листи Віктора Шамрая до Михайла Грушевського дозволяють також простежити його подальші стосунки з Грушевськими. Спочатку він називав Михайла «дорогим братом», дякував за подарований фотоапарат тощо. У своєму листі Глафіра Захаріївна нагадувала Михайлові, що «31 октября день рождения Виктора Ильича». У 1896 р. одержав чин титулярного радника. Судячи з листів як самого Віктора Шамраєва, так і його дружини, Віктор Ілліч все ж не зміг відірватися від типового для Владикавказу суспільного прошарку, що його Михайло Грушевський охарактеризував «вислуженою, некультурною офіцернею». «Мы ведь материалисты, а потому все мерим на деньги»,— писав він до вченого 27.01.1897. Невідповідність світогляду та характерів подружжя стала причиною розпаду шлюбу. Згоду на юридично оформлене розлучення дав лише після одержання великої грошової виплати. На отримані кошти пробував розгорнути видавничу діяльність — про це свідчать кілька листівок з вихідними даними та автографом «Моя профессия», що зберігалися в Ганни Шамрай. Похований на міському кладов. у Владикавказі.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 274, арк. 14 зв.; спр. 278, арк. 311; спр. 283, арк. 287—290, 466—469; арк. 583 620; спр. 285, арк. 6, 59, 88; спр. 1288; спр. 1428; спр. 1456; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 129; Розповідь *Шамрай (Слупської) В. С.* Матеріали з архіву С. Білоконя.

ШАМРАЄВА (*ПЕТРИЦЬКА, ВАСИЛЕНКО*) Ольга Вікторівна (11.01.1898, м. Владикавказ—осінь 1955, м. Київ) — дочка *Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) Ганни Сергіївни* і *Шамраєва Віктора Ілліча*. Багато подробиць про раннє дитинство Ольги Шамраєвої подають листи Ганни Сергіївни. «Вчера было у нас торжество, крещение нашей Ольги, крестным отцом был Папа, т. е. дедушка и Бабушка Ольга Викентиевна, а крестил госпитальный священник» (11.02.[1899]). Після розлучення батьків (1905) мешкала з матір'ю та братом у м. Києві (з 1908 на вул. Паньківській, 9), де закінчила гімназію. 3(16).11.1919 р. у м. Кам'янець-Подільському одружилася з *Петрицьким А. Г.*, з яким мала доньку Галину (див. *Петрицька Г. А.*). Працювала в Міністерстві пошт

(1918–1920; Київ), Книгоспілці (1921–1922). Бл. 1923–1924 рр. розлучилась і стала дружиною *Василенка В. Т.* Невдовзі з чоловіком виїхала до м. Харкова, залишивши під опікою бабусі Ганни Сергіївни дочку (померла 1930 р.). У Харкові працювала у вид-вах «Пролетар» (1930–1932), «Господарство України» (1932–1934). 1933 р. чоловіка було заарештовано і вислано. Поїхавши за ним, працювала в м. Уральську та м. Уфі, але після повторного суду над чоловіком з подальшим його розстрілом була змушена повернутись до Києва. У 1940–1941 рр. працювала діловодом Інституту Укр. фольклору АН УРСР, у 1942 р.— в Музеї-архіві переходової доби, а з 1944 р. (за сприяння М. Рильського) — у ЦНБ АН України. З 1944 р. була дружиною *Денисенка В. С.* Похована на Байковому кладовище поруч з донькою Галею.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 944; спр. 1429; Спогади *Шамрай (Слупської) В. С.*; Матеріали з архіву С. Білоконя.

ШАМРАЙ (*СЛУПСЬКА*) Вікторія Сергіївна (нар. 17.09.1925, м. Київ) — дочка *Шамраєва (Шамрая) Сергія Вікторовича* й *Андрійко (Шамрай) Валентини Іванівни.* Народилась і прожила до 1962 р. в будинку Грушевських на вул. Паньківській, 9, кв. 2, добре пам'ятає його мешканців — своїх близьких родичів, зокрема *Грушевського М. С., Вояковську (Грушевську) М. С., Грушевську (Шамраєву, Шамрай) Г. С., Грушевську К. М., Грушевського О. С. (1877–1943(?)), Парфененко (Грушевську) О. О.* По закінченні Харківського бібліотечного інституту (1954) працювала в районних бібліотеках Києва, зокр. у 1962–1982 рр.— у бібліотеці Ін-ту народного господарства (останні десять років — зав. відділом). На пенсії з 1982 р. Активно допомагає науковцям ІММГ щодо збору відомостей про родину Грушевських і меморіальних речей. З чоловіком *Слупським В. О.* має дітей — Олену та Інну (див. *Слупська О. В.* і *Слупська (Цехмістер) І. В.).*

Власна розповідь.

ШАПАРЕНКО Андрій Гнатович (рр. нар. і см. невід.) — чоловік *Грушевської (Шапаренко) Мотрони Кирилівни.* Селянин з м-ка Медведівки Чигиринського пов., одружився 30.01.1867.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3789, арк. 1519 зв.–1520.

ШВЕЦЬ (*БІЛОНОЖКО*) Людмила Михайлівна (нар. 1974, с. Худоліївка Чигиринського р-ну Черкаської обл.) — дружина *Білоножка Івана Миколайовича.*

Розповідь *Грушевської К. Ф.*

ШЕВЧЕНКО (*ПОЛЕВИЧОК*) Мечислава Олесівна (нар. 13.09.1967, м. Київ) — донька *Сидоренко (Шевченко) Лідії Миколаївни* і *Шевченка Олеся Євгеновича.* Закінчила середню школу № 37 (1985), художню школу та архітектурний факультет Київського художнього інституту (1995) — все з відзнакою. Після навчання в аспірантурі Української академії мистецтв захистила у 1999 р. кандидатську дисертацію. За здобутим у відкритому конкурсі грантом Фулбрайта викладала (2000–2001) в університеті м. Гонолулу на Гавайських островах (США). Здобула магістерську освіту в університеті Манітоба (Канада). Науковий співробітник Інституту урбаністики (Вінніпег, Канада). З чоловіком *Полевичком І. М.* має сина — Полевичка Мирослава Ігоревича (нар. 5.10.1990, м. Київ).

Розповідь *Сидоренко (Шевченко) Л. М.* і *Шевченка О. Є.*

ШЕВЧЕНКО Олесь Євгенович (нар. 22.02.1940, м. Сквира Київської обл.) — чоловік *Сидоренко (Шевченко) Лідії Миколаївни.* Закінчив середню школу в с. Бровки Вчорайшенського (тепер — Андрушівського) р-ну Житомирської обл. Після навчання в київському училищі енергетиків № 2 (1957–1959) працював електриком у Київському деревообробному комбінаті (1959–1967), служив в армії (1961–1964). Закінчив ф-т журналістики Київського університету ім. Т. Шевченка (1960–1969). За демонстративні протести проти викладання в університеті не українською мовою двічі розглядалося питання про його виключення з університету. Працював літ. редактором на Київському комбінаті масової реклами (1967–1969), референтом відділу преси в Українському товаристві дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами (1969), відповід. секретарем «Українського біохімічного журналу» АН УРСР (1969–1980). Від початку 70-х років нелегально займається виготовленням і поширенням «самвидаву» та забороненої літератури, створює громадський

фонд допомоги дітям українських політв'язнів, бере участь у поновленні випуску нелегального журналу «Український вісник», стає неоголошеним членом Української Гельсінкської Групи. У 1980–1987 рр.— політв'язень; перебував у концтаборах ВС-389/36 та ВС-389/37 у Пермській обл. та в засланні у Казахстані — аул Жаскайрат Гур'євської обл. Після дострокового звільнення у 1987 р. повернувся до Києва. Працював землекопом у Подільській археологічній експедиції, став співзасновником і лідером переслідуваного владою Українського культурологічного клубу. У 1988 р. поновлений на посаді відповід. секретаря «Українського біохімічного журналу». З 1988 р.— голова Київської філії Української Гельсінкської Спілки. На початку 1990 р. був висунутий кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР загальною конференцією викладачів і студентів Київського університету ім. Т. Шевченка, перемігши за таємного голосування ректора університету В. Скопенка. Нар. деп. України 12 (1) скликання (1990–1994), член Комісії з питань держ. суверенітету, міжреспубліканських та міжнац. відносин. Входив до Народної Ради. У 1990–1995 рр.— член Проводу Української Республіканської Партії, створеної на базі УГС, заст. голови УРП, голова Київської організації УРП. Член Великої Ради Руху (з 1989), заступник голови ОУН (1997–2000). У 1997–2006 рр.— член Центрального Проводу НРУ, Українського Народного Руху, керівник ідеологічного управління, Центрального Проводу Української Народної Партії.

Власна розповідь; Хто є хто в Україні.— К., 2005.

ШЕВЧЕНКО Ярослава Олесівна (нар. 1.07.1973, м. Київ) — дочка *Сидоренко (Шевченко) Лідії Миколаївни* і *Шевченка Олеся Євгеновича*. Навчалася у Київській консерваторії ім. П. І. Чайковського, брала участь у багатьох концертах, організованих Міжнародним фондом розвитку мистецтв України, протягом 1995–2000 рр. була стипендіатом цього фонду. Лауреат Міжнародного конкурсу камерної музики П'єра Лантьє у Парижі, Франція (1995). У 1996 –1998 рр. навчалася у Міжнародній музичній академії Є. Менухіна (Швейцарія). У складі камерного оркестру «Camerata Lysy» здійснила численні гастролі по Швейцарії, Італії, Франції, Німеччині та Південно-Африканській Республіці. Виступала з сольними концертами та камерними групами в Україні, Швейцарії та Франції. Закінчивши з відзнакою Національну музичну академію ім. П. І. Чайковського(1999), склала іспит і отримала стипендію на навчання у Вищій школі музики королеви Софії в Мадриді. У 2001 р. пройшла курс аспірантури у Вищій королівській консерваторії в Мадриді та отримала диплом сольного виконавця, укладає контракти з провідними авдиторіями Мадриду. На даний час поєднує концертну і викладацьку діяльність в Іспанії. Володіє шістьома європейськими мовами — українською, англійською, іспанською, німецькою, французькою та російською.

Розповіді *Сидоренко (Шевченко) Л. М.* і *Шевченка О. Є.*

ШИПОТА Онисим Григорович (згад. 9.04.1824, с. Худоліївка Чигиринського пов.) — чоловік *Грушевської (Шипоти) Февронії Петрівни*. Мешканець с. Топилівки. Зафіксований в запису про одруження в метричній книзі с. Худоліївка Чигиринського пов. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1538-а, арк. 141.

ШМИГОЛЬ Людмила Сильвестрівна (14.09.1911, с. Шабельники Чигиринського пов.–(?)) — донька *Грушевської (Шмиголь) Марії Миколаївни* і *Шмиголя Сильвестра Єлисейовича*. Згадується в клірових відомостях с. Шабельник 1911–1917 рр. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1148, арк. 19–25 зв.; оп. 1011, спр. 3849, арк. 229 зв.–230.

ШМИГОЛЬ Сильвестр Єлисейович (1.01.1883, с. Боровиця Чигиринського пов.—після 1917) — чоловік *Грушевської (Шмиголь) Марії Миколаївни*. Закінчив Боровицьку 2-кл. ЦПШ (1897). Вчителював по ЦПШ у селах Ульянине, Зам'ятниця, Стара Осота, Подорожнє (1899–1904). Протягом 1905–1907 рр. служив у війську, де здав екзамен на звання народного вчителя. Вчителював у ЦПШ с. Турія (1908–1910). У 1910 р. був призначений псаломником до Іллінської церкви с. Шабельник (все — Чигиринського пов.) на місце *Грушевського М. Л.* й одружився з його дочкою Марією. Мав з нею доньку (*Шмиголь Л. С.*). Після 1917 р. доля родини невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1148, арк. 19–25 зв.; оп. 1011, спр. 3849, арк. 229 зв.–230.

ШОСТАКІВСЬКА (*ГЕРГІЛЕВИЧ*) Ніна Олександрівна. (1(14).02.1909, с. Городище Сквирського пов.—1968, с. Бровки Андрушівського р-ну Житомирської обл.) — дочка *Шостаківського Олександра Митрофановича* і *Гергілевич (Шостаківської) Марії Іванівни*. Відома ще з клір. документів с. Городище, де батько був псаломником і вчителем. Згодом мешкала у Бровках. Була домогосподаркою, підробляла швачкою. З чоловіком *Гергілевичем М. І.* дітей не мала.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 140, арк. 58 зв.—59; Розповіді *Шостаківського Віт. О., Шевченка О. Є.* та *Сидоренко (Шевченко) Л. М.*

ШОСТАКІВСЬКА (*ІВАНЕНКО*) Лідія Олександрівна (19.11.(2.12).1910, с. Городище Сквирського пов.—бл. 1964, с. Бровки Андрушівського р-ну Житомирської обл.) — дочка *Шостаківського Олександра Митрофановича* і *Гергілевич (Шостаківської) Марії Іванівни*. Відома ще з клір. документів с. Городище, де батько був псаломником і вчителем. Згодом мешкала в Бровках, де працювала бухгалтером, пізніше з сім'єю виїхала до Кіровоградської обл. З чоловіком *Іваненком І. І.* мала дітей — Юрія, Валентину, Галину, В'ячеслава (див. *Іваненко Ю. І., Іваненко Вал. І., Іваненко Г. І., Іваненко Вяч. І.*).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 140, арк. 58 зв.—59.

Розповіді *Шостаківського Віт. О., Шевченка О. Є.* та *Сидоренко (Шевченко) Л. М.*

ШОСТАКІВСЬКА (*СИДОРЕНКО*) Зінаїда Олександрівна (16.01.1916, с. Городище Сквирського пов.—11.03.1968, м. Київ) — дочка *Шостаківського Олександра Митрофановича* і *Гергілевич (Шостаківської) Марії Іванівни*. Працювати почала на тютюновій фабриці в м. Новомосковську, куди родина виїхала, рятуючись від колективізації та репресій. Після закінчення війни, коли Шостаківські повернулися до с. Бровок, стала дружиною *Сидоренка М. А.*, з яким мала доньку Лідію (див. *Сидоренко (Шевченко) Л. М.*). Працювала продавцем сільмагу. У 1967—1968 рр., тяжко хвора, перебувала у Києві на догляді дочки.

Розповіді *Шостаківського Віт. О., Шевченка О. Є.* та *Сидоренко (Шевченко) Л. М.*

***ШОСТАКІВСЬКА (СНІТКО)* Марія Яківна** (бл. 1872—після 1916, с. Городище Сквирського пов.(?)) — дружина (остання) *Шостаківського Митрофана Євстахійовича*, з яким мала дітей — Івана та Олену (див. *Шостаківський І. М.* і *Шостаківська О. М.*) і виховувала двох його дітей від шлюбу з *Грушевською (Шостаківською) Ю. Ю.*— Олександра й Анастасію (див. *Шостаківський О. М.* і *Шостаківська А. М.*). На 1916 р. залишалася з дітьми в с. Городище, де Олександр став псаломником і в кліровій відомості називав Марію Яківну матір'ю. Мала повторний шлюб з учителем Снітком. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2539, арк. 351—352 зв.; спр. 140, арк. 58 зв.—59.

ШОСТАКІВСЬКА Анастасія Митрофанівна (27.10. (за ін. даними—12.09.).1893, с. Сингаївка Бердичівського пов.—1930-і (?)) — донька *Грушевської (Шостаківської) Юліанії Юхимівни* та *Шостаківського Митрофана Євстахійовича*. З 1898 р. мешкала в с. Городище Сквирського пов., де батько одержав місце псаломника. Рано втратила матір і з братом *Шостаківським О. М.* була на вихованні однієї, а потім іншої мачухи (див. *Шостаківська В. Л., Шостаківська (Снітко) М. Я.*). Турботу за Анастасію виявив її дядько *Грушевський С. Ю.*, котрий у відповідь на запит Михайла Грушевського щодо родичів, серед яких слід розподілити заповідану його батьком частину спадщини, просив спрямувати певні кошти на утримання й освіту сироти. Про те, що доля Анастасії та Олександра Шостаківських не залишала байдужими всю родину Михайла Грушевського, свідчить лист, написаний 9.01.1906 до нього сестрою Ганною: «Сиротке Шостаковской, по-нашему, следует дать, но, пожалуй, следует дать и ее брату. И не мало ли 100 р.? Не дать ли 200, как остальным». На 1916 р. Анастасія Шостаківська вже здобула освіту і вчителювала у Сквирському повіті. Неясні спогади про Анастасію залишилися в її племінника — *Шостаківського В. О.*, згідно з якими вона зі своїм чоловіком-вчителем мешкала в с. Городище, а померла, ймовірно, ще до початку II Світової війни. Подружжя мало дочку **Олиту**, яка, за неясними спогадами *Шостаківського В. О.*, мешкала в с. Городище, під час II Світової війни була вивезена на роботу до Німеччини, де вийшла заміж за

українця, народила дочку Марію, а потім з родиною повернулась на Батьківщину й тепер мешкає десь у Білоцерківському р-ні (зв'язки втрачено).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2539, арк. 351–352 зв.; спр. 2541, арк. 357 зв. 358; спр. 140, арк. 58 зв.–59; ф. 1235, оп. 1, спр. 283, с. 603; спр. 294, арк. 1–9; Розповідь *Шостаківського Вік. О.*

***ШОСТАКІВСЬКА* Варвара Леонтіївна** (бл. 1876–бл. 1901, с. Городище Сквирського пов. (?)) — друга дружина (прибл. з 1896) *Шостаківського Митрофана Євстахійовича*. Мешкала з ним у с. Городище, виховувала його дітей (від покійної дружини *Грушевської (Шостаківської) Ю. Ю.*) Олександра й Анастасію. За свідченням *Грушевського С. Ю.* в листі до Михайла Грушевського, мачуха «глумилась над бедными детьми, как хотела».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2535, арк. 368 зв.–369 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 294, арк. 1–6.

ШОСТАКІВСЬКА Ірина Юріївна (нар. 6.07.1990, м. Київ) — дочка *Шостаківського Юрія Віталійовича* і *Кулик (Шостаківської) Надії Андріївни*. Школярка.

Розповідь *Шостаківського Вік. О.*

ШОСТАКІВСЬКА Сусанна Олександрівна (нар. 2.08.1920, Городище–1970, Рига) — дочка *Шостаківського Олександра Митрофановича* і *Гергілевич (Шостаківської) Марії Іванівни*. Працювала майстром, нач. цеху Ризького склотарного заводу «Комунар» (Латвія). Виховувала у 1958–1966 рр. племінницю — *Сидоренко (Шевченко) Л. М.*

Розповіді *Шостаківського Вік. О.* та *Сидоренко (Шевченко) Л. М.*

ШОСТАКІВСЬКИЙ В'ячеслав Олександрович (1.10.1907, с. Городище Сквирського пов.–бл. 1919, с. Городище) — син *Шостаківського Олександра Митрофановича* і *Гергілевич (Шостаківської) Марії Іванівни*. За спогадами брата – *Шостаківського Вік. О.* помер від тифу в роки громадянської війни.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 140, арк. 58 зв.–59; Розповідь *Шостаківського Вік. О.*

ШОСТАКІВСЬКИЙ Віталій Віталійович (нар. 17.05.1955, с. Бровки Андрушівського р-ну Житомирської обл.) — син *Шостаківського Віталія Олександровича* і *Ганзюк (Шостаківської) Ганни Іванівни*. Після закінчення КПІ працює в Києві. З дружиною *Захарчук (Шостаківською) Т. П.* має синів — Ігоря та Олександра (див. *Шостаківський І. В., Шостаківський О. В.*).

Власна розповідь.

ШОСТАКІВСЬКИЙ Віталій Олександрович (5.04.1928, с. Бровки–13.06.2003, с. Бровки Андрушівського р-ну Житомирської обл.) — син *Шостаківського Олександра Митрофановича* і *Гергілевич (Шостаківської) Марії Іванівни*. Після військової служби на флоті мав направлення на цілину, повернувся до Бровок і працював у МТС, а потім на залізниці. З дружиною *Ганзюк (Шостаківською) Г. І.* мав синів — Віталія та Юрія (див. *Шостаківський В. В., Шостаківський Ю. В.*).

Власна розповідь.

ШОСТАКІВСЬКИЙ Ігор Віталійович (нар. 25.06.1977, м. Київ) — син *Шостаківського Віталія Віталійовича* і *Захарчук (Шостаківської) Тетяни Петрівни*. Закінчив КПІ (2003). Працює інженером в «Укртелекомі».

Розповідь *Шостаківського В. В.*

ШОСТАКІВСЬКИЙ Митрофан Євстахійович (бл. 1863–4.11.1905, с. Городище Сквирського пов.) — чоловік *Грушевської (Шостаківської) Юліанії Юхимівни*. Син диякона. Освіту здобув дома. Служив псаломником у селах Терехове (1884–1892) і Сингаївка (1892–1896) Бердичівського пов., де бл. 1887 р. одружився з Юліанією Грушевською. Мав від того шлюбу дітей — Олександра й Анастасію (див. *Шостаківський О. М.* і *Шостаківська А. М.*). Овдовівши (бл. 1895), одружувався ще двічі (див. *Шостаківська В. Л., Шостаківська М. Я.*). Від останнього шлюбу мав ще двох дітей — Івана (бл. 1902–(?)) й Олену (бл. 1905–(?)). Згідно з сингаївською клір. відомістю 1894 р., «причетнические предметы знает, глуховат, [нерозб.] и дерзок. Состоит под следствием». Пізніше «за неблаговидные поступки» був «удален» на 3 місяці з Сингаївки до монастиря. У 1897 р. призначений псаломником у с. Торчин Радомишльського повіту, а 1898 р.— до Дмитрівської церк-

ви с. Городище Сквирського пов. Згадується в листах до Михайла Грушевського від *Грушевського С. Ю.* (1905), який також повідомив дату смерті Митрофана Євстахійовича.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2539, арк. 351–352 зв.; спр. 95, арк. 72 зв.–73; ф. 1235, оп. 1, спр. 294, арк. 1–6.

ШОСТАКІВСЬКИЙ Олег Юрійович (нар. 1.12.1987, м. Київ) — син *Шостаківського Юрія Віталійовича* і *Кулик (Шостаківської) Надії Андріївни*. Студент Геологорозвідувального технікуму.

Власна розповідь.

ШОСТАКІВСЬКИЙ Олександр Віталійович (нар. 10.07.1984, м. Київ) — син *Шостаківського Віталія Віталійовича* і *Захарчук (Шостаківської) Тетяни Петрівни*. Студент КПІ.

Розповідь *Шостаківського В. В.*

ШОСТАКІВСЬКИЙ Олександр Митрофанович (бл. 1888, с. Терехове Бердичівського повіту–(?).06.1962, с. Бровки Андрушівського р-ну Житомирської обл.) — син *Грушевської (Шостаківської) Юліанії Юхимівни* та *Шостаківського Митрофана Євстахійовича*. З 1898 р. мешкав у с. Городище Сквирського пов., де батько одержав місце псаломника. Рано втратив матір і з сестрою Анастасією (див. *Шостаківська А. М.*) був на вихованні мачухи — Марії Яківни (див. *Шостаківська (Снітко) М. Я.*). Листи *Грушевського С. Ю.*, *Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) Г. С.* і розповіді сина — *Шостаківською В. О.* показують, що долею юного Олександра Шостаківського опікувався Михайло Грушевський з родиною. Так 9.01.1906 *Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Г. С.* писала братові Михайлові: «Сиротке Шостаковской, по-нашему, следует дать, но, пожалуй, следует дать и ее брату. И не мало ли 100 р.? Не дать ли 200, как остальным». Навчався в другокласній вчительській школі с. Кривого Сквирського повіту, але через смерть батька (1905) звільнився і посів замість нього місце псаломника в городищенській Дмитрівській церкві, а з 1916 р.— ще й вчителя ЦПШ. З дружиною *Гергілевич (Шостаківською) М. І.* мав 6 дітей: В'ячеслава, Ніну, Лідію, Зінаїду, Сусанну та Віталія (див. *Шостаківський В'яч. О.*, *Шостаківська (Гергілевич) Н. О.*, *Шостаківська (Іваненко) Л. О.*, *Шостаківська (Сидоренко) З. О.*, *Шостаківська С. О.*, *Шостаківський Вік. О.*). За спогадами сина Віталія, в часи непу Олександр Митрофанович служив дяком у церкві, а потім почав «фаринувати» — торгувати худобою та м'ясом, мав у Бровках біля залізничної станції власну ковбасню. Купив у с. Бровках великий будинок. Ймовірно, не втрачав зв'язків з Михайлом Грушевським, який, за родинними переказами, десь у сер. 1920-х рр. відвідував Шостаківських у Бровках. Згодом у родині про спорідненість з вченим дітям намагались не говорити, хоч син Віталій пам'ятає, як після арешту М. Грушевського мати (див. *Гергілевич (Шостаківська) М. І.*) сказала: «Нашого Михайла забрали». Під час колективізації, щоб уникнути репресій, з сім'єю та двома земляками втік до м. Києва (жив на вул. Садовій), де влаштувався на посаду начальника кінного двору. Знову відчувши небезпеку, переїхав до м. Новомосковська, працював на будівництві жерстікатального (тепер трубопрокатного) заводу. Під час німецької окупації з сім'єю за 26 днів на возі повернувся до с. Бровок. Після повернення радянської влади родину виселили з їхнього будинку, де зробили контору райспоживспілки. Купивши невеличку хату, доживав там віку з дружиною та сином Віталієм.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2539, арк. 351–352 зв.; спр. 2541, арк. 357 зв. 358; спр. 140, арк. 58 зв.–59; ф. 1235, оп. 1, спр. 283, с. 603; спр. 294, арк. 1–9; Розповіді *Шостаківського Вік. О.* та *Сидоренко (Шевченко) Л. М.*

ШОСТАКІВСЬКИЙ Юрій Віталійович (нар. 17.05.1963, с. Бровки Андрушівського р-ну Житомирської обл.) — син *Шостаківського Віталія Олександровича* і *Ганзюк (Шостаківської) Ганни Іванівни*. Мешкає в м. Києві, працює слюсарем-монтажником. З дружиною *Кулик (Шостаківською) Н. А.* має дітей — Олега та Ірину (див. *Шостаківський О. Ю.*, *Шостаківська І. Ю.*).

Розповідь *Шостаківського В. В.*

ЩОТКІН Леонід Михайлович (нар. бл. 1950) — чоловік *Слупської Олени Валентинівни* (розлуч.). Закінчив Київський електромеханічний технікум.

Розповідь *Шамрай (Слупської) В. С.*

ЯКШИН Александр Порфирович (нар. 1932 р.) — чоловік *Грушевської Кетерини Федосіївни* (розлуч.).

ЯЩУРИНСЬКИЙ Юстин (згад. 1897) — чоловік *Ковалевської (Ящуринської) Євгенії Іванівни*. Служив у м. Києві (?) лікарем.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1370, арк. 93, 94 зв.

ОППОКОВИ

«ЗВАЛИСЬ ВОНИ ВЛАСТИВО ОПОЦКЕВИЧІ...»

Першим літописцем свого материнського роду був сам Михайло Грушевський. Короткі, але яскраві образи рідних постають перед нами з його автобіографій, щоденників і, насамперед, «Споминів»[1]. Вони переконливо засвідчують глибоке прив'язання видатного історика і державного діяча до своїх родинних коренів, дідівської землі, традицій роду. Вчений неодноразово підкреслював надзвичайно важливу роль родини у становленні свого характеру і світогляду: «[...] я виховувавсь, так би сказати, в культі родинного пієтизму»[2]. Ці почуття стали близькими М. Грушевському з дитинних літ: як сповідь перед собою сприймаються його щирі записи у гімназичному щоденнику в день 17-ліття: «[...] во мне уцелела еще, так сказать, «очажная» семейственная черта. Я приписываю ее своему малороссийскому происхождению. В малороссе, если только, конечно, он не совсем выродился, всегда заметна эта стихия, ясная любовь к своей семье, к родине, и это, по моему мнению, одна из наиболее симпатичных черт малороссийского характера. К таким наиболее симпатичным чертам отношу более или менее искреннюю набожность, спокойное отношение к окружающему и пр.»[3]. Відомості, подані Михайлом Сергійовичем у автобіографічних джерелах, стали тим благодатним підґрунтям, на якому розвивалися дослідження материнської гілки родоводу вченого. Наполегливі архівні пошуки доповнювали їх, давали нові, часом несподівані факти — і так ця гілка переросла в плодовите дерево.

З біографії історика знаємо, що до вступу в Університет св. Володимира він з батьками тричі змінив місце постійного проживання (Холм, Ставрополь, Владикавказ), згодом самостійно жив у Тифлісі, де проходив курс гімназійних наук. Дід Михайла по батькові, Федір Васильович Грушевський, який служив священиком у

---

[1] *Грушевський М.* Щоденник (1883–1884)/Передне слово та публікація Л. Зашкільняка//Київська старовина.— 1993.— № 3–5. *Його ж.* Щоденник (1888–1894 рр.)/Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Л. Зашкільняк.— К., 1997; *Його ж.* Автобіографія.— К., 1926; *Його ж.* Спомини/Публікація та примітки С. Білоконя//Київ.— 1988.— № 9–12; 1989.— № 8–11; 1992.— № 2–3.

[2] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 144–145.

[3] *Грушевський М.* Щоденник (1883–1884)//Київська старовина.— 1993.— № 3.— С. 31.

с. Лісники під Києвом, помер ще до народження онука у 1851 р.[4] Тому єдиним сталим родинним гніздом для нього завжди було село Сестринівка Бердичівського повіту на Київщині. Там понад півстоліття служив священиком його дід, Захарій Іванович Оппоков, народилася мати, там завжди збиралася велика дружна родина. Саме там майбутній історик зі світовим ім'ям «став почувати родинну зв'язь і в мені підіймавсь культ сім'ї, у власті котрого я жив незвичайно довго і вважав його, так би сказати, першою основою свого життя — тут я бачу теж вплив чи дідичність [спадковість.— *Авт.*] моєї матері»[5].

Материнська земля стала колискою національної свідомості, яка визначила життєве credo видатного вченого і суспільно-політичного діяча. «Українське село, ліси, води, український народ, українська мова — все се ввірвалося в мою душу як якийсь інший, кращий світ»[6] — такі яскраві, незабутні спогади залишила Сестринівка в пам'яті 7-річного хлопця. Пізніше прадідівській землі студент Михайло Грушевський присвятив своє перше монографічне дослідження «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия»: «Отцу и матери эту историю родной земли благоговейно посвящает автор»[7].

Ми присвячуємо своє дослідження його роду по материнській лінії, по можливості уточнюючи і розширюючи відомості про нього, подані вченим.

ПРАПРАДІД ТА ПРАДІД
(Петро Опуцкевич та Іван Опуцкевич (Опоцкевич, (Оппоков))

«Сім'я, з котрої походила моя мати, була теж духовна, але іншого складу, ніж батькова. Вона була з західної Київщини, і глибока різниця між київським Подніпров'ям, козацько-гайдамацьким, що вело неустанну боротьбу з польським пануванням, і Київщиною західною, що пасивно і більш-менш покірно зносила се панування, відбилося також на фізіономії обох сих родів. Дід мій Захарій Іванович походив з дуже многолюдної родини, котрої гніздо, здається, було в Сквирському повіті. Звались вони властиво Опоцкевичі[8]: се мені якось незадовго до смерті сказала бабка — се держалось під секретом чомусь, і дід не любив і ніколи не згадував про се. Правда, що взагалі не любив говорити про родину. [...] Ближче я взагалі про дідову

---

[4] *Кучеренко М.* Наукові та організаційні аспекти відновлення надгробка Федора Грушевського //Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції.— К., 2001.— Вип. 1.— С. 73–77.

[5] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 123.

[6] Там само.— С. 136.

[7] *Грушевский М.* Очерк истории Кіевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.— К., 1891.

[8] Прізвище «Опоцкевич» називає М. Грушевський і в своїх автобіографіях 1906 р. та 1926 р. (див.: Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.— К., 1992.— С. 197, 221).

сім'ю не знаю майже нічого»[9] — ці слова вченого спонукали до пошуків витоків його материнського роду. І перед нами відкрилася надзвичайно цікава картина одного з численних духовних родів, які плекали паростки майбутньої української еліти.

Скориставшись вказівкою історика, родинне гніздо тих, хто звалися «властиво Опоцкевичі», взялися шукати серед збережених духовних документів Сквирського повіту Київської губернії. Вже перші виявлені відомості містили в собі запитання, на які однозначної відповіді ми не можемо дати і сьогодні через обмежену кількість доступних джерел. Йдеться про первісне прізвище, яке на початку XIX ст. мало форми: «Опоцкевич», «Опоцкой», «Опоцкий» та «Опуцкевич». Найчастіше зустрічається форма «Опуцкевич» (1802, 1804–1805[10]; 1810–1820[11]), значно рідше — з коренем «опо»: «Опоцкой», «Опоцкий» (1806–1807[12]), «Опоцкевич» (1811[13]). Власне, ця остання виявлена лише раз, до того ж одночасно з «Опуцкевич». Йдеться про метричну книгу Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту за 1811 р., де 45 актових записів про хрещення дітей та вінчання подружжя скріплені підписом священика Івана Опуцкевича[14], а зведена відомість про народжених, вінчаних та померлих за цей рік («экстракт») — підписом «священник Опоцкевич»[15]. Рідний брат Івана, паламар Покровської церкви містечка Паволочі Сквирського повіту, того ж року записаний у метричній книзі «Петром Опуцкевичем»[16]. Знаємо також, що батько Івана і Петра носив прізвище Опуцкевич, що дає підстави визначити цю форму ранішою і поширенішою, щонайменше на письмі. Всі різночитання прізвища могли бути пов'язані з правописними непорозуміннями при переході наприкінці XVIII ст. з офіційної польської мови та традиційної латинської греко-католицької церкви — на російську. Не слід відкидати і можливі відмінності при написанні та вимові прізвища.

Вперше ім'я Івана Петровича Опуцкевича (саме Опуцкевича!) — прадіда Михайла Грушевського по материнській лінії — виявлено у сповідному розписові містечка Паволочі Сквирського повіту за 1802 р.[17] На той час 27-річний Іван був дячком однієї з місцевих церков — Покровської. Разом з ним записаний 22-річний брат — Петро Петрович Опуцкевич[18]. Досліджуючи рік за роком усі збережені документи,

---

[9] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 119.

[10] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1015, спр. 158, арк. 750; оп. 1012, спр. 1243, арк. 559; спр. 1253, арк. 414.

[11] Там само, оп. 1012, спр. 1328-а, арк. 122; спр. 1344, арк. 233–238; спр. 1357-а, арк. 522; спр. 1371, арк. 36, 77; спр. 1384 зв., арк. 651 зв.; спр. 1398, арк. 223–228; спр. 1445, арк. 333 зв.; спр. 1475, арк. 158–166.

[12] Там само, спр. 1274, арк. 312–31 2зв., 316; спр. 1287, арк. 37.

[13] Там само, спр. 1344, арк. 240 зв.

[14] Там само, арк. 233–238.

[15] Там само, арк. 240 зв.

[16] Там само, арк. 271 зв.

[17] Там само, оп. 1015, спр. 158, арк. 750, 756.

[18] Там само, арк. 750.

зустрічаємо ім'я Івана Опуцкевича у тій же Паволочі і в 1804–1807 рр. У цей час він обіймає так само посаду дячка вже Богоявленської церкви[19], у якій 4 листопада 1806 р. хрестили сина Йоаникія, про що зроблено запис: «4 ноября крестил протоиерей Ефрем Карпинский рожденного младенца Іоанникия от благородных родителей Іоанна Петрова сына Опоцкого и жены Екатерины Стефановой дочери»[20].

Докладніше про духовну кар'єру І. П. Опуцкевича розповідають клірові відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту за 1820–1837 рр.[21], які стали головним джерелом до укладання короткого життєпису прадіда Михайла Грушевського. Народився він близько 1774 р. у сім'ї священика. Після шестирічної служби дячком у Покровській та Богоявленській церквах містечка Паволочі Сквирського повіту та закінчення Житомирської польської семінарії по класу риторики єпископом Чигиринським Іринеєм 28 листопада 1808 р. був рукопокладений на диякона Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту. 4 липня 1809 р. з благословення митрополита Київського і Галицького тим самим єпископом висвячений на священика цієї ж церкви, де прослужив 27 років[22].

Для дослідження витоків цього роду важливе значення мають також зібрані короткі відомості про рідного брата Івана Петровича — Петра Петровича Опуцкевича[23]. У 1802–1818 рр. він служив паламарем Покровської церкви містечка Паволочі Сквирського повіту, 12 вересня 1818 р. (окремі документи датують це призначення 1815 та 1819) був переведений на таку саму посаду до Дмитрівської церкви с. Мусіївки. 1824 р. «по слабости здоровья и старости лет в заштат уволен, живет на собственном пропитании от работы»[24]. З дружиною Тетяною Несторівною мав сина Микиту та двох доньок — Меланію і Тетяну; помер не пізніше 1840 р.[25]

У кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки за 1834 р. про обох братів записано: «Из дворян»[26]. Священик, дворянин — оце і все, що повідомляють сини про свого батька, згадуючи про власне походження. Водночас з'ясувалося, що у Ва-

---

[19] Там само, оп. 1012, спр. 1243, арк. 559; спр. 1253, арк. 414; спр. 1274, арк. 312–312 зв., 316; спр. 1287, арк. 36–37.

[20] Там само, спр. 1274, арк. 312–312 зв.

[21] Там само, спр. 1357-а, арк. 552 (1812 р.); спр. 1384-а, арк. 651зв. (1814 р.); спр. 1398, арк. 223–228 (1815 р.); спр. 1445, арк. 333 зв. (1818 р.); спр. 1475, арк. 158–166 (1820 р.); спр. 1504, арк. 565–578 (1822 р.); спр. 1845, арк. 560 (1837 р.); оп. 1011, спр. 2484, арк. 132–135 (1820 р.); спр. 2485, арк. 86 зв.–87 (1821 р.); спр. 2487, арк. 105 зв.–106 (1826 р.); спр. 2489, арк. 175–179 зв. (1829 р.); спр. 2496, арк. 60–63 зв. (1834 р.); спр. 2495, арк. 316–319 зв. (1836 р.).

[22] Там само, оп.1011, спр. 2484, арк. 132 зв.–133; спр. 2485, арк. 86 зв.–87; спр. 2487, арк. 105 зв.–106; спр. 2489, арк. 177 зв.; спр. 2496, арк. 61 зв.; спр. 2495, арк. 317 зв.

[23] Відомостей про інших братів та сестер Івана Петровича Опуцкевича не виявлено.

[24] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2484, арк. 133 зв.; спр. 2487, арк. 106 зв.–107; спр. 2496, арк. 62 зв.; оп. 1012, спр. 1344, арк. 271 зв.; спр. 1371, арк. 77; оп. 1015, спр. 158, арк. 750.

[25] Там само, оп. 1011, спр. 2496, арк. 62 зв.; спр. 2497, арк. 158 зв.

[26] Там само, спр. 2496, арк.61–62 зв.

тиканському архіві збереглися окремі документи XVIII ст. зі згадками про уніатського священика, пароха села Кошовини Петра Опуцкевича. Відомості про ці джерела, датовані 1778 р. та 1787 р., подав у своїй розвідці «Замітка до родоводу предків М. Грушевського»[27] дослідник Українського вільного університету у Мюнхені, на той час його ректор, св. пам'яті Мирослав Лабунька. Зокрема, автор згадував лист 1787 р. київського уніатського митрополита Ясона Смогоржевського до Рима. У ньому повідомлялося, що о. Петро Опуцкевич (Petrus Opuckiewicz) «поповнив серйозний проступок і підлягав карі, що зарезервована була Апостольському Престолові»[28]. М. Лабунька припускав, що згаданий священик міг бути родичем М. Грушевського, проте зауважив, що не має достатніх аргументів назвати його прямим предком. Комплекс досліджених джерел, датування документів Ватиканського архіву у порівнянні з роками народження двох братів Опуцкевичів (Іван Петрович — близько 1774; Петро Петрович — близько 1779) та надзвичайно рідкісне прізвище дають всі підстави назвати Петра Опуцкевича найстарішим з відомих на сьогодні прабатьків цього роду, прапрадідом Михайла Грушевського.

На жаль, поки що не вдалося встановити, де саме знаходилося згадане в листі про Петра Опуцкевича село Кошовина. Це могло бути скоріш Київське, можливо, Волинське воєводство, греко-католицькі церкви яких до другого поділу Польщі (1793) належали до київської уніатської митрополії. Проте у довідниках населених пунктів Київської та Волинської губерній[29], а також відомому польському виданні «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krojów słowiańskich» села чи містечка з такою назвою не виявлено. Близькі до неї лише село Кошов та містечко Кошовата Таращанського повіту Київської губернії[30]. Ці ж населені пункти — Koszow і Koszowata — подає «Słownik»[31] та інші дослідження польських вчених[32]. У ґрунтовних довідках до історії Кошева і Кошоватої нічого не сказано про зміну їх назв. Серед подібних назв та території Волинської губернії зустрічаємо також Кошів, Кошелів і Кошелівка[33]. Сподіваємось, подальші спеціальні дослідження допоможуть

---

[27] *Лабунька М.* Замітка до родоводу предків М. Грушевського//Свобода.— 1992.— 23 січня.

[28] Там само.

[29] *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городках, в пределах губернии находящихся.— К., 1864; *Його ж.* Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их.— К., 1887; Список населенных мест Киевской губернии.— К., 1900; Список населенных мест Волынской губернии.— Житомир, 1911.

[30] Список населенных мест Кіевской губернии.— С. 1438, 1451.

[31] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krojów słowiańskich.— Warszawa, 1902.— T. 15.— S. 138–139.

[32] Socjografia kościoła greckokatolickiego na bracławszczyźnie i kijowszczyźnie w 1782 roku/Opracował i wydał Marian Radwan.— Lublin, 2004.— S. 82, 108.

[33] Список населенных мест Волынской губернии.

доповнити відомості про Кошовину (не виключено, що у документах, на які посилається М. Лабунька, допущена помилка при написанні назви села), виявити інші важливі реалії історії роду Опуцкевичів (Опоцкевичів)—Оппокових. Не знайдено також у фондах Київського і Волинського дворянських зібрань і відомостей про шляхетне походження І. П. Опуцкевича[34]. Навіть коли син Івана Петровича Захарій Оппоков подавав документи на отримання права спадкового дворянства, він нічого не згадував про дворянські корені свого батька і діда [35].

Поки що невідомо, за який саме вчинок мав бути покараний Петро Опуцкевич. Невідомо також, чи перейшов він з уніатської церкви на православ'я. Знаємо лише зі спогадів М. Грушевського, що в сім'ї діда «держалось під секретом»[36] все, пов'язане з історією роду. Певно, на це були причини. Адже про те, що сім'я баби по материнській лінії, Ганни Василівни Зарчинської[37], «була уніатська», що батько її «згодився прийняти православіє» [38], Михайло добре знав.

Вірогідно, Захарій Іванович Оппоков був утаємничений у обставини духовної кар'єри свого діда Петра, а пам'ять про нього зберігав навіть в оздобленні сестринівської церкви, про що згадував Михайло Грушевський: «Церковні окраси, образи й корогви, котрі я тут вперше мав нагоду оглядати зблизька, і вони викликали в мені досі не знане почуття інтимної близькості — особливо маленька статуя ангела, захована дідом [...] всупереч усій тодішній церковній політиці,— я стояв звичайно коло сеї статуї перед одним з бічних католицьких олтарів, також затриманих дідом в сій фамільній церкві, може, не без деякої опозиції сій політиці»[39].

Певно, в цьому був прояв пошани до своїх предків, характерний для всіх Оппокових родинний пієтизм. Пізніше, 26 травня 1896 р., сам Михайло Грушевський, залишаючись православним, вінчався з Марією Вояковською уніатським священиком о. Олександром Левицьким у церкві св. Миколая в Скалі-Подільській[40]. З нагоди цього вінчання сестра Ганна писала Михайлові: «Не следует обращать внимания на все эти формальности, ведь, правду сказать, мы с тобой и не можем назваться

---

[34] Державний архів Київської області (далі — ДА Київської обл.), ф. 782; *Лисенко С., Чернецький Є.* Правобережна шляхта: кінець XVIII—перша половина XIX ст. Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірили Центральна ревізійна комісія.— Біла Церква, 2002.

[35] ДА Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8419, арк.2—2 зв.; оп. 2, спр. 437, арк. 245—248 зв.

[36] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 119.

[37] Прізвище баби по материнській лінії М. Грушевський у спогадах називає Сарчинська, проте за дослідженими документами воно писалося «Зарчинська» (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2497, арк. 12 зв.—13; спр. 2125, арк. 112 зв.)

[38] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 120.

[39] Там само.— С. 138—139.

[40] *Дзюбан Р.* Як одружився Михайло Грушевський//Український історик.— 2002.— Ч. 1—4.— С. 416—422; *Його ж.* Скала-Подільська — місце одруження Михайла Грушевського// Пам'ятки України: історія і культура.— 2003.— № 3.— С. 78—89.

вполне православными, да и все религии хороши, коль их правильно понимают, кроме того униатская вера и наша православная очень мало рознятся друг от друга»[41]. У цих словах не лише толерантність, розуміння брата, а й пам'ять про віру своїх прадідів. Згодом, у греко-католицькій церкві св. Петра і Павла м. Львова подружжя Михайло і Марія Грушевські охрестили свою єдину доньку Катерину[42].

Однак повернімося до материнського родового прізвища. «Коли і при якій оказії змінено їм сю фамілію, я так і не знаю. Практиковано се в духовних школах, практикували люди й на власну руку»[43],— писав учений. І якщо про форми первісного прізвища ми маємо лише міркування та подаємо їх варіанти для спеціальних досліджень, то на ці роздуми Михайла Грушевського можемо дати відповідь однозначну.

У збережених та опрацьованих метричних книгах Дмитрівської церкви с. Мусіївки за 1810–1815 рр. та 1818 р.[44] Іван Петрович власноручно ставить свої підписи — «священник Іоанн Опуцкевич». У записах про народження синів Сильвестра (1812), Захарія (1814) та Євдосія (1818) читаємо: «В священника Іоанна Петровича Опуцкевича и жены его Екатерины Стефановны родился младенец...» У метричній книзі за 1820 р. кожний запис про хрещення, вінчання, померлих засвідчено: «Молитствован священником Іоанном Опуцкевичем», «венчан священником Іоанном Опуцкевичем»[45]. Проте підсумкову відомість — «экстракт» — Іван Петрович вже підписав — «священник Іоанн Опоков»[46]. Ця нова форма прізвища саме в 1820 р. вперше задокументована і в кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки[47], що підтверджує час зміни прізвища з Опуцкевича на Опоков, а згодом — і Оппоков. З 1821 р. в метричних книгах та клірових відомостях зустрічається лише прізвище «Опоков» або «Оппоков»[48]. В окремих випадках у документах за один рік (упродовж 1820–1830-х) вживається водночас «Опоков» і «Оппоков», що свідчить про поступове утвердження сталої форми. Ми не знаємо, чи мав Петро Опуцкевич інших синів, окрім відомих Івана і Петра, і як вони вчинили зі своїм прізвищем. Достеменно лише відомо, що одночасно з Іваном змінив прізвище і молодший брат — Петро Опуцкевич: клірова відомість Дмитрівської церкви с. Мусіївки за 1820 р. подає ім'я паламаря Петра Петровича Опокова[49].

---

[41] Цит. за: *Кучеренко М.* До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (за родинним листуванням)//Архіви України.— 2004.— № 4–6.— С. 169.

[42] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАЛ України), ф. 201, оп. 4-а, спр. 3335, арк. 6.

[43] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 119.

[44] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1328-а, арк. 122; спр. 1344, арк. 233–238; спр. 1357-а, арк. 522; спр. 1371, арк. 36; спр. 1384-а, арк. 651 зв.; спр. 1398, арк. 223–228 зв.; спр. 1445, арк. 331–340.

[45] Там само, спр. 1475, арк. 158–165.

[46] Там само, арк. 166.

[47] Там само, оп. 1011, спр. 2484, арк. 132-135.

[48] Там само, оп. 1012, спр. 1504, арк. 565–578; оп. 1011, спр. 2485, арк. 86 зв.–87.

[49] Там само, оп. 1011, спр. 2484, арк. 133 зв.

Власне, від 1820 р. прізвище Оппоков стало справді родовим. Дослідивши сотні метричних книг і клірових відомостей, документів Київської духовної семінарії, особових справ студентів Університету св. Володимира та київських гімназій, переглянувши сотні чисел «Киевских епархиальных ведомостей», десятки томів «Памятной книжки Киевской губернии» та «Весь Киев», ми не зустріли жодного з Оппокових, хто б не належав до цього роду. Генеалогічне дерево роду, укладене на сьогодні, включає понад 300 осіб, з них понад 100 — носії рідкісного прізвища Оппоков. Відповіді про причину зміни прізвища варто шукати в історичних обставинах Правобережної України кінця XVIII ст., переході краю під владу Російської імперії, а уніатських священиків — на православ'я.

Сподіваємося, з часом вдасться відповісти на запитання, пов'язані з духовною кар'єрою Петра Опуцкевича, а наша розповідь далі — про його нащадків.

НАЩАДКИ ПРАДІДА
Сини

Іван Петрович Опуцкевич (Оппоков) з дружиною Катериною Стефанівною мав шістьох синів: Віктора (бл.1804—не пізніше 1880), Йоаникія (1806–1871)[50], Федора (бл. 1809—не пізніше 1853), Сильвестра (1812–1876)[51], Захарія (1814–1895)[52], Євдосія (1818–1819)[53] та чотирьох доньок: Марію (Маріамну, бл.1817–1899), Агрипину (бл. 1820–1865), Уляну (бл. 1822–1848), Ганну (бл. 1826—після 1888)[54]. Помер Іван Петрович 14 травня 1837 р.[55] в Мусіївці, залишивши дружину з двома незаміжніми доньками — Уляною і Ганною. Невдовзі Уляна вінчалася з дияконом Павлом Карповим, рукопокладеним до Дмитрівської церкви с. Мусіївки[56]. Не пізніше 1842 р. побралася і Ганна з випускником Київської духовної семінарії Стефаном Гришковським[57], а Катерина Стефанівна з цього часу продовжувала проживати в родинному гнізді «на собственом иждивении»[58]. Востаннє її ім'я зустрічається у кліровій відомості за 1850 р.[59] Саме про неї згадувала Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська) після народження онуки Катерини: «Я как пишу Катя, так мне хочется спросить, в честь кого это имя? У меня была бабушка Екатерина и дво-

---

[50] Там само, оп. 1012, спр. 1274, арк. 312–312 зв.

[51] Там само, спр. 1357-а, арк. 522.

[52] Там само, спр. 1384-а, арк. 651 зв.

[53] Там само, спр. 1445, арк. 333 зв.

[54] Там само, оп. 1011, спр. 2489, арк. 177 зв.; спр. 2496, арк. 61 зв.

[55] Там само, оп.1012, спр.1845, арк.560.

[56] Там само, оп. 1011, спр. 2498-а , арк. 320 зв.

[57] Там само, спр. 2261, арк. 2 зв.; спр. 1799, арк. 52 зв.

[58] Там само, спр. 2498-а, арк. 120 зв.; спр. 2503, арк. 126 зв.; спр. 2504, арк. 114 зв.; оп. 1009, спр. 628, арк. 120 зв.

[59] Там само, спр. 637, арк. 36 зв.

юродная сестра»[60]. Звісно, Глафіра, народжена 1847 р., пам'ятала свою бабу за розповідями старших та могилкою, яку відвідувала з батьками.

«Були се люди, очевидно, здібні й енергійні»[61],— не помилявся Михайло Грушевський, коли характеризував так материнський рід. Традиція дбати про кар'єру дітей була властивою ознакою Оппокових. Іван Петрович надавав особливої уваги духовній освіті своїх синів та добробуту доньок у шлюбі. Окрім найстаршого **Віктора** (найменший Євдосій помер немовлям), сини Йоаникій, Федір, Сильвестр та Захарій закінчили духовні училища та Київську духовну семінарію. Віктор після завершення курсу духовного училища набув фаху лікаря. Розповідаючи про родину свого діда Захарія, М. Грушевський писав: «Один з них був дуже популярний хірург, практикував десь на Московщині і на складені гроші купив маєток в Пензенській губернії, й там осівся на старість»[62]. Цей маєток у с. Сергіївській Вирзі Нижнєломовського повіту Пензенської губернії[63] Віктор Іванович заповів своєму небожу Іполиту Захарійовичу Оппокову. Яскраву розповідь про знаного ескулапа подав у своїх листах до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського і онук Іполита — Юрій Георгійович Ломов-Оппоков: «Он был известным хирургом, проводившим в ту пору серьезнейшие операции (например, удаление камней желчного пузыря). Какое-то время он был военным хирургом (или в начале или в конце своей карьеры). Был женат на женщине из высшего света (княгиня или графиня), но детей у них не было и это ими тяжело переживалось. В 1880 году Ипполит Захарович Оппоков получил от Виктора Ивановича в наследство имение в Пензенской губернии. Несколько лет живет в этом имении»[64]. Успадкувавши професію В. І. Оппокова, Юрій Георгійович до цього часу зберігає його хірургічні інструменти.

Курс богословських наук Київської духовної семінарії першим із синів Івана Петровича Оппокова у 1831 р. завершив Йоаникій[65]. У фонді семінарії знаходимо також документи 1833 р. про успішну здачу іспитів митрополиту Київському, вікарію та єпископу Чигиринському Кирилу Захарієм Оппоковим[66]. Тут же зберігаються копії атестатів від 24 липня 1833 р. Федора та Сильвестра Оппокових[67].

Йоаникій Іванович зі своїми синами гідно продовжив славу духовного роду Опуцкевичів-Оппокових. 1832 р. він був рукопокладений священиком Покровської церкви с. Плоского Сквирського повіту[68], де виконував пастирські обов'язки тридцять

---

[60] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 578 зв.–579.

[61] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 119.

[62] Там само.

[63] ДА Київської області, ф. 782, оп. 1, спр. 8419, арк. 12.

[64] Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (1997 р., 2000 р.).

[65] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2495, арк. 141 зв.

[66] Там само, ф. 712, оп. 2 (1833 р.), спр. 426, арк. 4.

[67] Там само, арк. 11, 13–13зв., 114, 116.

[68] Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 2495, арк. 141 зв.

шість років. Упродовж десятиліть у клірових відомостях писали, що саме його стараннями у 1843 р. у селі була побудована нова церква, будинки для священика і церковнослужителів, церковнопарафіяльне училище[69]. У 1868 р. на власне прохання переведений заштатним священиком[70]. Парафію в селі посів чоловік молодшої доньки Ганни — Михайло Аполінарійович Ольшевський[71], а з 1883 р.— син Федір Оппоков[72].

Гордістю не лише Йоаникія, а й усього роду, були його сини: Михайло, Андрій, Федір, Микола, Віктор, Володимир, Костянтин, Петро і Павло[73]. Долі кожного, як і їхніх нащадків,— окремі сюжети. А втім, зберігся цікавий нарис, з якого постає колоритний портрет великої, знаної і шанованої в Київській єпархії духовної родини Оппокових. Він написаний онуком Йоаникія, студентом Київської духовної академії Олексієм Михайловичем Оппоковим (єдиний з роду, кому вдалося закінчити славнозвісну вищу духовну школу[74]). Цей «родинний портрет» вміщений у «Киевских епархиальных ведомостях»[75] у зв'язку поїздкою влітку 1883 р. митрополита Київського і Галицького Платона по Київській єпархії. Подорож була пов'язана з відзначенням сорокаліття архіпастирського служіння митрополита. Олексій описує візит до рідного села Підвисокого Липовецького повіту, де священиком Дмитрівської церкви був його батько — Михайло Оппоков, найстарший з синів Йоаникія.

Завітаємо і ми до Підвисокого.

«Высокопреосвященный митрополит Платон, вторично обозревая в настоящее лето свою паству, проездом из Умани в г. Липовец 22 сего августа соизволил посетить и нашу богоспасаемую весь — село Подвысокое. [...] О. благочинный И. Стефановский поднес Владыке на блюде св. крест, а приходской священник и помощник благочиннаго о. Михаил Оппоков поднес св. воду и кропило. Приложившись ко св. кресту и окропив свою главу св. водой, Владыка благословил ход в церковь. [...] Затем, когда Владыка, приложившись к св. иконам, стал в царских вратах, за отсутствием диакона, священником с. Франтовка о. Константином Оппоковым[76], обладающим превосходным басом, была прочитана эктения с провозглашением многолетия. [...] После этого Владыка соизволил узнать фамилию приходского священика. При слове «Оппоков» Архипастырь припомнил и упомянул о других софамильцах (об протоиерее с. Сестреновки Бердич[евского] у[езда] Захарии Оппокове[77],

---

[69] Там само, спр. 2527, арк. 223; спр. 2503, арк. 389.

[70] Там само, спр. 2774, арк. 55.

[71] Там само, спр. 2536, арк. 212 зв.

[72] Киевские епархиальные ведомости (далі — КЕВ).— 1883.— № 20.— С. 397.

[73] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2505, арк. 399 зв.; спр. 139, арк. 79 зв.—80.

[74] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 175, спр. 1816.

[75] КЕВ.— 1883.— № 17.— С. 347–359.

[76] Константин Йоаникійович Оппоков — син Йоаникія Івановича Оппокова.

[77] Захарій Іванович Оппоков — брат Йоаникія Івановича Оппокова.

о свящ[еннике] с. Терешек Николае Оппокове[78], о свящ[еннике] м. Китайгорода Васил[ие] Оппокове[79]... Когда приходскій священник сказал, что «нас семь родных братьев священниками», Владыка соизволил ответить так: «дело хорошое и похвальное, что все вы и вступили, и пребываете в том звании, во еже призвани бысте... Да благословит всех вас Господь Бог». [...] Подошел и приходский священник и попросил Архипастыря к себе — осчастливить своим личным посещением его квартиру. Владыка принял приглашение и направился к дому священника, отстоящему от церкви на разстоянии 260 шагов. Во все время этого пути Архипастырь не переставал благословлять народ. Впереди Владыки по пути, по которому он имел идти, шли две дочери приходскаго священника (одна 18 летняя — невеста[80], а другая 8 летняя девочка[81]) и две таких же лет их подруги и из своих корзинок бросали под ноги Архипастыря цветы... Перед домом Владыка был встречен супругою священика с хлебом в руках»[82].

Архівні джерела документально підтверджують слова Михайла Йоаникійовича про сімох рідних братів-священиків. З дев'яти синів Йоаникія Івановича лише Андрій мав світську освіту. Петро[83] після закінчення Києво-Подільського духовного училища вчителював у церковнопарафіяльному училищі у рідному Плоскому Сквирського повіту, 1883 р. висвячений псаломником церкви Іоанна Богослова с. Карабчиєва Сквирського повіту. Згодом у пошуках заможнішої парафії кілька разів змінював місце служби. У 1902–1914 рр. служив псаломником Параскевівської церкви с. Бачкурина Липовецького повіту. Михайло, Федір, Микола, Віктор, Володимир, Костянтин і Павло закінчили Київську духовну семінарію і на 1883 рік тримали парафії у Київській єпархії: Михайло[84] — у с. Підвисокому (1855-1894), згодом у с. Кальник (1894–1895) Липовецького повіту; Федір[85] — у с. Карабчиєві Сквирського повіту (1864–1883), з 1883 р. до останніх днів (1905) — на батьківщині,

---

[78] Микола Йоаникійовия Оппоков — син Йоаникія Івановича Оппокова.

[79] Василь Федорович Оппоков — син рідного брата Йоаникія Оппокова Федора.

[80] Йдеться про старшу доньку Михайла Йоаникійовича — Оппокову Олену.

[81] Йдеться про молодшу доньку Михайла Йоаникійовича — Оппокову Феклу.

[82] КЕВ.— 1883.— № 17.— С. 347–350.

[83] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 249, арк. 9 зв.; спр. 28, арк. 431 зв.; спр. 1835, арк. 677–678 зв.

[84] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1817, арк. 226 зв.; спр. 1811, арк. 294; спр. 2020, арк. 24 зв.; спр. 2025, арк. 12 зв.; спр. 2509, арк. 290 зв.; КЕВ.— 1882.— № 8.— С. 135; 1883.— № 17.— С. 347–350; 1884.— № 18.— С. 791; 1885.— № 5.— С. 214; 1888.— № 40.— С. 610; 1890.— № 15.— С. 191; 1895.— № 7.— С. 224; 1895.— № 10.— С.135.

[85] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2539, арк. 227–228 зв.; оп. 1012, спр. 3901, арк. 18 зв.–19; оп. 1014, спр. 269-а, арк. 842 зв.–843; 865 зв.–866; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; КЕВ.— 1878.— № 23.— С. 3; 1880.— № 51-52.— С. 24; 1887.— № 14.— С. 283; 1889.— № 18.— С. 292; 1906.— № 2.— С.27.

у с. Плоскому Сквирського повіту; Микола[86] — у с. Терешках Сквирського повіту (1867–1895) та с. Кальник Липовецького повіту (1895–1898); Віктор[87] – у с. Трощі Липовецького повіту (1869–1879), а у 1879–1918 рр.— у містечку Джунькові Бердичівського повіту; Володимир[88] — понад 50 років незмінно в Рудому Селі Сквирського повіту (1868–1919); Костянтин[89], про бас якого згадує небіж Олексій, від дня висвячення у 1870 р. до 1917 р.— у с. Франтівці Липовецького повіту. Наймолодший Павло[90] працював у рідному Плоскому на посаді вчителя церковнопарафіяльної школи (1873–1876), 1876 р. був висвячений священиком Тимофіївської церкви с. Верем'я Київського повіту, пізніше служив у с. Єрчики Малі Сквирського повіту (1885–1893) та с. Непедівці Бердичівського повіту (1893–1918). Всі сім синів Йоаникія, про яких з гордістю повідомляв митрополиту найстарший з братів, користувалися пошаною серед духівництва і парафіян, їхні імена постійно зустрічаються на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей». До буремного 1917 р. дожили Віктор, Володимир, Костянтин і Павло. Цим роком практично уривається джерельна база, яка дає можливість простежити долі священиків Оппокових, як і сотен інших духовних родів.

Гілка Йоаникія була однією з найплодючиших у родовому древі Опуцкевичів-Оппокових. І якщо його сини складали славу роду на духовній ниві, то онуки заявили про себе на ниві української науки і культури. Серед них — академік ВУАН Євген Володимирович Оппоков; літературознавець, співробітник відомого київсь-

---

[86] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2509, арк. 290 зв.; спр. 2568, арк. 24 зв.; спр. 2577, арк. 21 зв.; спр. 2527, арк. 36; спр. 2520, арк. 25 зв.; спр. 2525, арк. 36; спр. 1824, арк. 220–221; спр. 2584, арк. 58; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; КЕВ.— 1895.— № 20.— С. 247–248; 1898.— № 2–3.— С. 27; 1895.— № 8.— С. 114.

[87] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 281, арк. 30 зв.; спр. 1900, арк. 92 зв.; спр. 29, арк. 433 зв.; спр. 28, арк. 431 зв.; спр. 249, арк. 8 зв.; спр. 1907, арк. 94з в.–95; спр. 40, арк. 665–666 зв.; спр. 37, арк. 387 зв.

[88] Там само, спр. 2539, арк. 114 зв.; спр. 2527, арк. 150; спр. 2546, арк. 150 зв.–152; спр. 2520, арк. 89 зв.; спр. 2509, арк. 290 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; оп. 1079, спр. 300, арк. 241 зв.–242, 300 зв.; спр. 346, арк. 117 зв.; ф. 712, оп. 3; спр. 137, арк. 8 зв.; КЕВ.— 1889.— № 46.— С. 779; 1892.— № 17.— С. 218; 1898.— №10.— С. 148; 1904.— № 25.— С. 53; 1912.— № 19.— С. 216; 1916.— № 20.— С. 252.

[89] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1811, арк. 294–302; спр. 2010, арк. 128–134; спр. 1835, арк. 486 зв.–487; спр. 1831, арк. 262 зв.; спр. 2509, арк. 290 зв.; ф. 712, оп. 3, спр. 137, арк. 11 зв.; КЕВ.— 1883.— № 17; С. 347; 1897.— № 24.— С. 354; 1901.— № 4.— С. 148; 1904.— № 25.— С. 51; 1914.— № 20.— С. 204; 1917.— № 19.— С. 154; 1917.— № 18.— С. 153; 1917.— № 28–29.— С. 227.

[90] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 109 зв.; спр. 38, арк. 169–170; спр. 27, арк. 169 зв.; спр. 28, арк. 179 зв.; спр. 35, арк. 101-102 зв; спр. 1300, арк. 2 зв.; спр. 40, арк. 175 зв.–176; спр. 1164, арк. 143; спр. 139, арк. 79 зв.–80; спр. 33, арк. 100 зв.; спр. 36, арк. 56 зв.; спр. 2584, арк. 68; спр. 2509, арк. 290 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; КЕВ.— 1876.— № 22.— С. 268; 1888.— № 19.— С. 287; 1888.— № 43–44.— С. 680; 1902.— № 7.— С. 198; 1916.— № 20.— С.251; Киевский православный вестник.— 1918.— № 7.— С. 204.

кого видавничого товариства «Вік» Михайло Володимирович Оппоков; книговидавець, журналіст Іван Костянтинович Оппоков.

На жаль, не дала плодів гілка молодшого брата Йоаникія — **Сильвестра**, проте ім'я цього священика і добродійника довго пам'ятали і парафіяни, і рідні. Разом зі старшим братом Федором та молодшим Захарієм у 1823 р. він розпочав навчання у Київському духовному повітовому училищі. Через чотири роки вступив до Київської духовної семінарії, 23 липня 1833 р. склав іспити і отримав атестат. Вже на час закінчення семінарії Сильвестр Іванович мав місце священика[91]. Це була парафія Петропавловської церкви містечка Білопілля Махнівського (пізніше Бердичівського) повіту Київської губернії, священиком якої він був висвячений 3 жовтня 1833 р. Наприкінці року переведений до Михайлівської церкви містечка Погребища того ж повіту[92]. Зведена ще 1785 р., Михайлівська церква коштом і «стараниєм» священика Сильвестра Івановича Оппокова у 1840 р. була відновлена і приведена у зразковий стан[93]. У 1836 р. призначений благочинним 5-го округу Махнівського повіту, обов'язки якого виконував до 1849 р. У 1838–1854 рр. брав участь у роботі Київського опікунського товариства осіб духовного звання. Під час Кримської війни 1853–1856 рр. виконував пастирські обов'язки у військових лазаретах[94]. У 1838 р. о. Сильвестр побудував власним коштом у містечку Погребище училище для місцевих дітей, наставником якого був упродовж багатьох років[95]. 1861 р. свій власний будинок подарував училищу, придбав для нього букварі, часослови, книги Святого Письма[96]. Невдовзі отримав парафію Михайлівської церкви в с. Очеретній Липовецького повіту, а у травні 1863 р. був переведений в с. Нову Греблю Бердичівського повіту, де продовжив свою доброчинну діяльність. Як свідчать клірові відомості, Михайлівська церква в селі Очеретній була споруджена ще у 1860 р. коштом покійного протоієрея Луки Тромбовецького при підтримці його зятів — Георгія Франківського та Сильвестра Оппокова. У 1863 р. о. Сильвестр власний «капитал серебром 500 руб.» вклав у побудову в Новій Греблі училища для дітей.

З дружиною Зиновією Луківною з роду Тромбовецьких власних дітей не мав. Проте у 1848 р. у родині Сильвестра Оппокова знайшли притулок племінники, «лишенные родителей во время эпидемии» холери, діти молодшої рідної сестри Уляни та священика с. Малої Сквирки Сквирського повіту Павла Карпова — 2-річний Олександр та 5-річна Агрипина[97]. У кліровій відомості за 1856 р. він називає Олександра

---

[91] ЦДІАК України, ф.712, оп. 2 (1833 р.), спр. 426, арк. 1–1 зв.

[92] Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 5, арк. 353 зв.; спр. 8, арк. 359–359 зв.

[93] Там само, спр. 2, арк. 432 зв.; спр. 1-а, арк. 312 зв.; спр. 8; арк. 359–359 зв.

[94] Там само, спр. 15, арк. 93.

[95] Там само, спр. 8; арк. 359–359 зв.

[96] КЕВ.— 1861.— № 4.— С. 58; № 17.— С. 145.

[97] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1-а, арк. 314 зв.

сином[98], у 1860 р.— «усыновленным племянником»[99]. Після смерті рідного брата Федора опікувався його синами — Василем і Михайлом[100]. 13 квітня 1847 р. Сильвестр Іванович був запрошений хрещеним батьком доньки свого молодшого брата Захарія, Глафіри[101] — матері Михайла Сергійовича Грушевського. У серпні 1865 р. з братом Йоаникієм він був шлюбним боярином при її вінчанні з Сергієм Грушевським[102]. Помер 29 листопада 1876 р. у с. Нова Гребля[103].

Духовна кар'єра **Федора** Івановича Оппокова не склалася так успішно, як у братів Йоаникія, Сильвестра та Захарія. Після закінчення семінарії у грудні 1833 р. він був рукопокладений на диякона, а через місяць — на священика Успенської церкви містечка Борщагівки Махнівського повіту. Невдовзі був переведений до с. Камені того ж повіту, де тримав парафію до 1845 р. і «за усердное 14-летнее служение, украшение храма и постройку новой колокольни в 1845 г. награжден набедренником»[104]. На початку 1846 р. був переведений до села Буки Сквирського повіту, того ж року після смерті Павла Карпова, чоловіка рідної сестри Уляни, посів вільну парафію Михайлівської церкви в с. Малій Сквирці Сквирського повіту[105]. Це було останнє місце духовної кар'єри Федора. У кліровіх відомостх за 1849–1851 рр. знаходимо записи про перебування Ф. Оппокова під слідством за заявою парафіян попереднього місця служби[106]. В лютому 1852 р. священиком до Малої Сквирки був призначений випускник Київської духовної семінарії Митрофан Турчинович[107], оскільки Федір Оппоков знову перебував під слідством із забороною богослужіння. Цим же роком датується і звернення його старшого сина Василя до правління Київської духовної семінарії про допомогу в навчанні. Зокрема, він писав: «Отец мой, по причине запрещения Богослужения, отказался воспитывать меня»[108]. Помер Федір Іванович не пізніше 1853 р., оскільки з цього року його синів Василя та Михайла, як сиріт, взяв на виховання дядько Сильвестр[109].

Доньки

Складніше, але надзвичайно цікаво досліджувати жіночі лінії — родові гілки доньок Івана Петровича Оппокова.

---

[98] Там само, спр. 8, арк. 359 зв.

[99] Там само, спр. 11, арк. 323 зв.

[100] Там само, спр. 8, арк. 359 зв.; спр. 5, арк. 354 зв.

[101] Там само, оп. 1012, спр. 2418, арк. 764–765.

[102] Там само, спр. 3583, арк. 701–702.

[103] КЕВ.— 1877.— № 5.— С. 43.

[104] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2503, арк. 326 зв.

[105] Там само, оп. 1012, спр. 2421, арк. 859–874 (зі зв.); оп. 1011, спр. 2504, арк. 310 зв.

[106] Там само, оп. 1009, спр. 2505, арк. 334; оп. 1011, спр. 2505, арк. 334; спр. 2506, арк. 305 зв.

[107] Там само, оп. 1011, спр. 2506, арк. 306.

[108] Там само, ф. 712 , оп. 1, спр. 159, арк. 1.

[109] Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 8, арк. 359 зв.; спр. 5, арк. 354 зв.

Чи не найскладнішими стали пошуки відомостей про старшу доньку Івана Оппокова, **Марію**, гілка якої дала справжнє сузір'я діячів української науки і культури. Вперше на ім'я Марії Іванівни — дружини священика Петра Топачевського — звернули увагу при дослідженні метричних книг Покровської церкви с. Сестринівки Бердичівського повіту. У 1845 та 1847 рр. вона мала честь стати хрещеною матір'ю дітей Захарія Івановича Оппокова — сина Захарія[110] та доньки Глафіри[111]. Вже відома, документально підтверджена оппоківська традиція — брати хрещеними рідних братів та сестер — дала підстави припустити, що Марія була рідною сестрою Захарія Оппокова. У клірових відомостях Дмитрівської церкви с. Мусіївки за 1829 р. серед дітей Івана Петровича записана 14-літня донька Маріамна[112]. Щоб пересвідчитись, що Марія Іванівна Топачевська і Маріамна Оппокова — одна особа, довелося шукати відомості про її вінчання. І такий запис було виявлено: у метричній книзі Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту записано, що 1 липня 1832 р. в Богоявленській церкві містечка Паволочі Таращанського повіту «священника Іоакима Топачевского сын, окончивший курс семинарских учений, Петр Топачевский с девицею Маріамною Сквирського уезда села Мойсеевки приходского священника Іоанна Петрова Оппокова дочерью венчан»[113]. Згадаймо, саме в цьому містечку починав свою духовну кар'єру батько Марії, прослуживши майже 5 років дячком Богоявленської церкви.

Власне, цей запис не залишав сумнівів, що Марія Топачевська була найстаршою донькою Івана Оппокова. З 1832 р. подружжя оселилося у Ставищі Таращанського повіту, і вона вже ніколи не покидала це містечко. Після вінчання Петро Топачевський отримав тут парафію Покровської церкви[114], яка згодом перейшла до нащадків роду[115]. Марія та Петро мали четверо дітей: сина Якова та доньок — Юлію, Анастасію і Олександру. Рано, у 32 роки, Марія залишилася вдовою. З 16 грудня 1849 р. була призначена проскурницею Успенської церкви м. Ставища, обов'язки якої виконувала до останніх днів. Померла у 1899 р.[116] Як і всі Оппокови, Марія Іванівна пишалася своїми дітьми. У клірових Успенської церкви м. Ставища з року в рік вона подавала відомості про сина і доньок, що допомогло дослідити їхні долі, а також долі онуків і правнуків.

---

[110] Там само, оп. 1012, спр. 2287, арк. 168–169 зв.

[111] Там само, спр. 2418, арк. 764 зв.–765.

[112] Там само, оп. 1011, спр. 2489, арк. 177 зв.

[113] Там само, оп. 1012, спр. 1698, арк. 490 зв.

[114] Там само, оп. 1011, спр. 2808, арк. 152 зв.

[115] Після смерті Петра Топачевського його місце посів чоловік найстаршої доньки Юлії, Костянтин Войдецький (з 1850 по 1893), згодом, не повний 1894 р., місце священика отримав чоловік онуки — Олександри Костянтинівни Войдецької, відомий діяч української семінарської громади у Києві Стефан Кедреновський. Подружнє життя було коротким, менш як за півроку Стефан помер і парафія Покровської церкви перейшла до чоловіка правнуки Марії Іванівни, Антонія Ільяшевича.

[116] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 373, арк. 124 зв.

А її славні онуки були справжньою втіхою. Чи не найбільшою гордістю родини були діти наймолодшої доньки, Олександри. Всі семеро синів Олександри і Григорія Черняхівського — священика Миколаївської церкви с. Мазепинців Васильківського повіту — закінчили Університет св. Володимира[117]. З відомими київськими лікарями і громадськими діячами Олександром та Євгеном Черняхівськими, своїми братами в других, упродовж десятиліть підтримував родинні стосунки Михайло Грушевський. В одному з листів до доньки Ганни Глафіра Захаріївна Грушевська писала: «Сегодня Мишенька приходил прощаться, так как он едет сегодня во Львов. Нашел он наших родствен[ников] со стороны Дедушкиной — Черняховских»[118]. Співпрацювали брати і в громадських організаціях, зокрема в Українському науковому товаристві у Києві, заснованому наприкінці 1906 р. видатним істориком[119].

Серед нащадків Марії Іванівни і Дмитро Якович Топачевський — протоієрей, настоятель Казанського собору м. Чигирина, депутат Чигиринської міської думи[120], учасник українських віче в Чигирині на підтримку Української Центральної Ради[121]. Її правнук — Олександр Вікторович Топачевський — один з корифеїв вітчизняної науки гідробіології, засновник української школи альгологів, академік АН УРСР, директор Інституту гідробіології АН УРСР[122].

Дослідити рід доньок Агрипини та Ганни допоміг Михайло Грушевський.

Коротенької згадки про Володимира Менчиця, який був «сестринич діда Захарія, син Амвросія Менчиця»[123] було достатньо, щоб виявити відомості про **Агрипину** Оппокову. У віці 16 років вона взяла шлюб з сином протоієрея Федора Гавриловича Менчиця та Марії Гаврилівни з дому Корчаковських Амвросієм[124]. Після закінчення Київської духовної семінарії у 1835 р. Амвросій був висвячений священиком Георгіївської церкви села Почуйки Сквирського повіту. Через рік на прохання рідного брата Ясона, священика Михайлівської церкви містечка Вчорайшого того ж повіту, був переведений на його місце. Власне, це вже була традиція — парафію церкви в містечку ще від початку XVIII ст. тримав батько Ясона і Амвросія о. Федір Менчиць[125].

---

[117] Там само, спр. 373, арк. 124 зв.

[118] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 1423, арк. 26.

[119] *Хорунжий Ю.* Олександер Черняхівський//Зона.— 1999.— С. 12–29.

[120] ЦДІАК України, ф.127, оп.1011, спр.3921, арк.42 зв.–43.

[121] *Панькова С.* Чигирин і околиця 1917 р. Голоси тогочасної преси//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— Ч. 2.— С. 138–143.

[122] *Гуржій О.* Учений, без якого Україна не обійдеться//Віче.— 1997.— № 8.— С. 109–115.

[123] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 120.

[124] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1314, арк. 81; оп. 1011, спр. 2484, арк. 116 зв.; спр. 2495, арк. 225 зв.

[125] Там само, оп. 1012, спр. 1314, арк. 77–87; оп. 1011, спр. 2484, арк. 116 зв.

Якщо про вдачу Амвросія Менчиця ми знаємо хоча б коротко зі слів Михайла Грушевського, який називав його чудакуватим священиком, «що марив про різні винаходи, вроді млина «perpetuum mobile»[126], то про Агрипину Іванівну лише те, що вона дала життя одинадцятьом дітям (Володимиру, Михайлу-старшому, Фавію-старшому, Захарію, Марії, Ганні, Олександрі, Фавію-молодшому, Надії, Михайлу-молодшому, Данилу)[127] та була хрещеною матір'ю у сина свого рідного брата Захарія Івановича Оппокова — Захарія[128]. Її старші діти — сини Михайло і Фавій, донька Марія — померли малолітніми. І сама матір, народивши 1865 р. останнього сина Данила, померла. Метрична книга за 1865 р. не збереглася, але у кліровій відомості за цей рік Амвросій вперше згадує однорічного сина Данила, а про себе пише: «Вдов»[129]. Вірогідно, Агрипина померла від пологів. Вже наступного, 1866 р. у сповідних розписах Вчорайшого знаходимо лише імена Амвросія та його сімох молодших дітей[130]. «Неутомиму деятелю пастырского звания»[131] після смерті дружини довелося самому піднімати дітей, дбати про їхню освіту. І тут він виявився наполегливим: дівчата закінчили Київське жіноче духовне училище[132], хлопці навчалися в духовних училищах, прогімназіях, гімназіях та університеті[133]. Про родинне гніздо Менчиців, містечко Вчорайше, збирав легенди, повір'я, занотовував звичаї найстарший син Володимир — відомий етнограф, книгар, громадський діяч, народний лікар, якого Михайло Грушевський у своїх спогадах назвав людиною «в широкім значенні слова, з українськими інтересами»[134]. Досліджуючи родовід Оппокових, вдалося зібрати надзвичайно цікаві відомості про цього самобутнього етнографа, якому присвячуємо окремий нарис.

Епістолярні та мемуарні джерела свідчать, що з родиною Менчиців мати Михайла Грушевського підтримувала впродовж багатьох років близькі стосунки. Насамперед, йдеться про Ганну Амвросіївну Менчиць, яка разом з чоловіком Андрієм Григоровичем Мизецьким проживала у с. Снігурівці Васильківського повіту. Так, у листі до сина Михайла від 13 травня 1902 р. Глафіра Захаріївна писала: «А мы с

---

[126] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 120–121.

[127] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2504, арк. 191 зв.; спр. 628, арк. 195 зв.; спр. 2780, арк. 26 зв.

[128] Там само, оп. 1012, спр. 2287, арк. 168–169 зв.

[129] Там само, оп. 1011, спр. 2517, арк. 52 зв.

[130] Там само, оп. 1015, спр. 1118, арк. 240.

[131] Там само, оп. 1011, спр. 2520, арк. 362 зв.

[132] *Копецкий П.* Историческая записка о состоянии 1-го Киевского Женского Училища духовного ведомства, состоящего под Высочайшим покровительством Ее Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны, в течении первого пятидесятилетия его существования. 1861–1911.— К., 1911.— С. 231–232; КЕВ.— 1873.— № 14.— С. 109, 411.

[133] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2521, арк. 399 зв.; спр. 2641-а, арк. 6; спр. 2774, арк. 10 зв.; спр. 2780, арк. 26 зв.; спр. 2524, арк. 391 зв.

[134] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 120.

Сашей ездили в Сестриновку [...], потом поехали в Снигуровку, там наняли лошадок и поехали и встретили на дороге двоюродную сестру Анюту и поехали к ней, там погостили немножко и поехали домой»[135]. Іншим разом вона сповіщає до Львова: «Я ездила в Снигуровку варенье варить с вишень, но пока приехала — они и посохли, Анюта, спасибо ей, сварила»[136]. Саме церкву Різдва Богородиці у Снігурівці обрав молодший син Глафіри Захаріївни Оппокової (Грушевської) Олександр для вінчання з Ольгою Парфененко. 22 жовтня 1908 р. їх обвінчав о. Андрій Мизецький. Шлюбними боярами з боку нареченого були Михайло Грушевський та завідуючий редакцією «Літературно-наукового вістника» Павло Лавров (під таким ім'ям працював у Києві Ю.Тищенко-Сірий)[137]. Про вінчання брата Олександра залишив записи у своєму щоденнику Михайло Грушевський. Так, 16 жовтня 1908 р. він занотував, що отримав «від мами візванне, щоб приїхати на 22 з причини Сашиного весілля»[138]. 22 жовтня Михайло так змалював поїздку до Снігурівки: «Був невеликий мороз. Мама, Саша і всі стріли мене дуже радісно. Напилися гербати, закусили й поїхали в Снігурівку — мама, Саша, Ол[ьга] Ол[ександрівна] з братом, П[авло] Фил[ипович] і я. Залізниця везла дуже довго, а кінна дорога була повна небезпек «перевороту». Матушка стріла кисло, батюшка нічого, вінчанне пройшло гарно, досить задушевно, тільки разила мене російська вимова. Потім обідали — й ледво поспіли на поїзд»[139].

Культ родини, який свято сповідували всі Оппокови, вивів нас на стежку і до оселі **Уляни** Іванівни Оппокової. Збираючи матеріали про діда Михайла Грушевського, Захарія, та його брата, Сильвестра, звернули увагу на одночасні записи, зроблені ними у клірових відомостях 1848 та 1849 рр. Як уже згадувалося в розповіді про Сильвестра Оппокова, у 1848 р. він повідомив, що з ним проживають «сироты, лишенные родителей во время эпидемии» Олександр та Агрипина Карпови[140]. У 1849 р. Захарій Оппоков записав, що в його родині знайшла притулок «племянница его Катерина, дочь умершего священника Павла Карпова»[141]. Розшукати священика Павла Карпова без зазначення місця служби було непросто. І тут знову допомагає Сильвестр, який у 1853 р. додає, що батько всиновленого ним небожа Олександра був священиком у с. Малій Сквирці Сквирського повіту[142]. Клірові відомості місцевої Михайлівської церкви зафіксували також ім'я матері осиротілих дітей: нею

---

[135] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 308–309.

[136] Там само, арк. 209.

[137] Там само, ф. 127, оп. 1078, спр. 1433, арк. 26 зв.–27; ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 65 зв.–66.

[138] *Грушевський М.* Щоденник (1904–1910) (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 218–218 зв.).

[139] Там само, арк. 220–220 зв.

[140] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 8, арк. 359 зв.; спр. 1-а, арк. 314 зв.

[141] Там само, спр. 2, арк. 164 зв.

[142] Там само, спр. 5, арк. 354 зв.

виявилася Уляна Оппокова, якій доля відвела лише 27 років життя. Познайомилась Уляна з майбутнім чоловіком, Карповим Павлом Андрійовичем, у рідній Мусіївці, куди у серпні 1837 р. він був рукопокладений на диякона. Після вінчання у вересні того ж року висвячений священиком місцевої Дмитрівської церкви. Після недовгого перебування на батьківщині Уляни подружжя перебралося в Малу Сквирку[143]. Уляна і Павло мали чотирьох дітей: Надію (померла між 1843 і 1845), Катерину, Агрипину та Олександра[144]. Проте виростити і виховати їх не встигли: в цей час у краї лютувала епідемія холери. У 1846 р. помер Павло[145]. Молода вдова Уляна записана цього року разом з дітьми в Малій Сквирці[146], а вже наступного року про дітей повідомлялося: «Живут при родственниках в Бердичевском уезде»[147]. Не знаємо, як склалися долі дівчат. Завдяки дядькові Сильвестрові, Олександр успішно закінчив Київську духовну семінарію і понад 40 років служив священиком Троїцької церкви с. Павлівки Липовецького повіту. У 1914 р. нагороджений саном протоієрея. Останні документальні відомості про Олександра датуються 1917 р.[148]

Ключем до дослідження гілки наймолодшої доньки Івана Оппокова, **Ганни**, стали спогади М. Грушевського. Вперше у трирічному віці її згадано разом з іменами старших сестер — Марії, Агрипини та Уляни у кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту лише 1829 р.[149], оскільки раніше батько за тогочасною традицією подавав лише імена синів. Після смерті батька та вінчання того ж 1837 р. сестри Уляни Ганна мешкала з матір'ю. На 1840 р. припадають останні записи в клірових Дмитрівської церкви с. Мусіївки про 15-річну «девицу Анну»[150]. Вже через рік Катерина Стефанівна залишилася в селі одна. На цих даних, здавалося, і урвалися всі сліди Ганни. Припущення, що вона взяла шлюб і переїхала за місцем служби чоловіка, не вдалося підтвердити записами у всіх збережених метричних книгах місцевої церкви. Не знаючи прізвища чоловіка, практично неможливо було дослідити її подальшу долю.

І тут на допомогу знову прийшли відомі «Спомини» М. Грушевського. Згадуючи про родинне оточення у Ставрополі, вчений писав: «[...] брат Акима Полікарповича Гришковського був жонатий з сестрою діда Захарія, так здається. Але про сю рідню мої батьки, здається, не мали досі ніякого підозріння, тим менше не підозрювали, що вона може знайтися так близько»[151]. Прізвище Гришковський стало клю-

---

[143] Там само, спр. 2497, арк. 157зв.; спр. 2498-а, арк. 320 зв.

[144] Там само, спр. 2498-а, арк. 320 зв.; спр. 2501, арк. 331 зв.; спр. 2503, арк. 327 зв.

[145] Там само, оп. 1012, спр. 2421, арк. 859-874 зв.; оп. 1011, спр. 2503, арк. 327 зв.

[146] Там само, оп. 1011, спр. 2503, арк. 327 зв.

[147] Там само, спр. 2504, арк. 311 зв.—312.

[148] Там само, спр. 1970, арк. 79.

[149] Там само, спр. 2489, арк. 177 зв.

[150] Там само, спр. 2497, арк. 158 зв.

[151] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 133.

чем до пошуків. Переглядаючи численні записи клірових відомостей, звернули увагу на священика Покровської церкви с. Мотовилівки Казенної Васильківського повіту Олександра Стефановича Гришковського. У своєму послужному списку він записав, що після закінчення Київської духовної семінарії працював у церковнопарафіяльній школі в с. Довжку Липовецького повіту[152]. Відома традиція вчителювання неодружених випускників семінарії у рідних селах привела нас до села Довжок: за даними клірових відомостей Троїцької церкви цього села встановлено, що парафію місцевого храму з 1842 р. тримав Стефан Полікарпович Гришковський[153]. Незаперечним доказом, що його дружиною була Ганна Оппокова, став запис 1871 р.: «Жена — дочь священника из села Мойсеевки Сквирского уезда»[154]. Клірові відомості церков, де служив Стефан Гришковський, свідчать, що Ганна Іванівна мала вісьмох дітей (Стефана, Павлу, Олександра, Павла, Михайла, Катерину, Миколу та Івана). Останні згадки про неї за 1888 р. пов'язані з с. Більківцями Радомишльського повіту, де з 1874 р. парафію Георгіївської церкви тримав її чоловік[155]. Після смерті Стефана Гришковського (не пізніше 1889) прослідкувати долю Ганни не вдалося.

Так виглядає на сьогодні короткий життєпис Івана Петровича Опуцкевича—Оппокова та його дітей, з яких на долю сина Захарія випало найбільше почестей і слави.

---

[152] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 393, арк. 40 зв.

[153] Там само, спр. 1799, арк. 52 зв.; спр. 1862, арк. 10 зв.; спр. 1853, арк. 18 зв.; спр. 1856, арк. 10 зв.

[154] Там само, спр. 1862, арк. 10 зв.

[155] Там само, спр. 2294, арк. 11 зв.—12; спр. 2261, арк. 2 зв.; спр. 2272, арк. 10 зв.

«ДІД МІЙ ...ВИЯВЛЯВ ПЕВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПАТРІОТИЗМ І НЕОХОТУ ДО ВЕЛИКОРОСІЇ...»

(Захарій Іванович Оппоков)

Родинним гніздом, малою батьківщиною Михайла Грушевського було село Сестринівка Бердичівського повіту на Київщині, де понад півстоліття служив священиком його дід по матері — Захарій Іванович Оппоков. «І коли я все-таки любив Сестринівку незвичайно, страшенно мріяв про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то се тому, що як-не-як се був, властиво, єдиний пункт, де я міг зв'язатися з українською стихією, доторкнутися до української природи, до її культури»[1],— згадував вчений. Вплив діда Захарія був визначальним для формування споконвічних християнських принципів у свідомості Михайла Грушевського, ставлення до Бога, віри і служіння своєму народові. Пам'ять про діда, улюблену Сестринівку вчений зберіг на все життя. Згадаймо, як писав він про свій непростий від'їзд до Тифліської гімназії: «Дід прислав мені на дорогу ікону Спасителя, котру я дійсно з того часу возив з собою скрізь, як Еней своїх пенатів»[2]. Ця ікона була тим міцним духовним ланцюжком, який з'єднував юного гімназиста з найдорожчими людьми. А Сестринівка зачаровувала і надихала як благодатне джерело української стихії.

«ЗАВДЯКИ СВОЇЙ ОСВІТІ, ЗДІБНОСТЯМ, ВЛАСТНОМУ Й САМОСТІЙНОМУ ХАРАКТЕРОВІ, ГРАВ РОЛЮ СЕРЕД ДУХОВЕНСТВА...»

«Дід мій скінчив семінарію, коли се ще було великою рідкістю, визначався любов'ю до книги, особливо любив історію України; виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великоросії, критично дивився на правительство, але боявся всякої політики і всякого оказательства дуже сильно. [...] Скінчивши семінарію, посватав собі Анну Василівну з Сарчинських[3], дочку священика з Сестринівки, в Бердичівському повіті. [...] По оженению був недовго на парафії в Рудім Селі в Сквирському

---

[1] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 138.

[2] Там само.— С. 148.

[3] За офіційними документами — Зарчинська (див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2497, арк. 12 зв.–13).

повіті, але скоро потім зайняв тестеву парафію в Сестринівці — з котрою зв'язані найкращі спомини моїх сірих і неприглядних дитинних літ»[4].

Портрет діда, так любовно змальований Михайлом Сергійовичем, доповнюють штрихи, взяті з архівних джерел, насамперед — з документів Київської духовної консисторії, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, «Киевских епархиальных ведомостей» та інших матеріалів. У спогадах, щоденниках Михайла Грушевського, листах його матері, брата та сестри зустрічаємо чимало теплих і зворушливих слів про Захарія Івановича, з яких вимальовується портрет непересічної, поважної особи, духовного пастиря, просвітянина, люблячого батька і діда.

Перші виявлені архівні відомості про Захарія Івановича пов'язані з його приходом у світ 8 лютого 1814 р.: «В священника Иоанна Петровича Опуцкевича и жены его Екатерины Стефановны родился младенец Захарий»[5]. Наступного дня у Дмитрівській церкві села Мусіївки Сквирського повіту Київської губернії його охрестили. Збереглися також і документи про навчання в Київській духовній семінарії, яку Захарій скінчив 1833 р. за першим розрядом успішності зі званням студента: «Июля 17 дня означенный семинарист Захарий Оппоков был мною испытываем в чтении церковных книг, в нотном пении по слогам, Катехизисе, церковном уставе [...] и оказался очень исправным»[6].

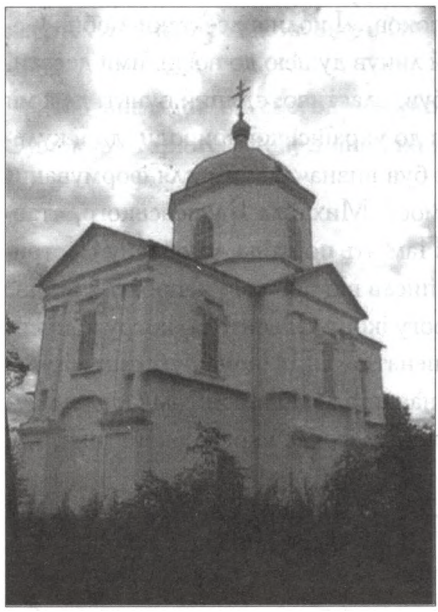

Троїцька церква Рудого Села, де розпочинав свою духовну кар'єру Захарій Іванович Оппоков. Сучасний вигляд

9 грудня 1833 р. він був висвячений на диякона, 26 грудня — на священика Троїцької церкви Рудого Села Сквирського повіту[7]. 14 січня 1839 р. Захарій Оппоков подає прохання до Київської духовної консисторії про переведення його на місце священика Покровської церкви с. Сестринівки тоді ще Махнівського (згодом Бердичівського) повіту[8], парафію якої тримав його тесть — Зарчинський Василь Пантелеймонович[9]. Своє звернення обґрунто-

---

[4] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 119.

[5] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1384-а, арк. 651 зв.

[6] Там само, ф. 712, оп. 2 (1833 р.), спр. 426, арк. 4.

[7] Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 2495, арк. 394 зв. *Перерва В.* Рудосельські святині.— Біла Церква, 2005.— С. 8, 19.

[8] Там само, оп. 702, спр. 25, арк. 5—5 зв.

[9] Там само, оп. 1011, спр. 2125, арк. 112 зв.; спр. 2497, арк. 12 зв.—13. Зарчинський Василь Пантелеймонович (бл. 1790 —(?)) 1815 р. закінчив Київську духовну академію, того ж року висвя-

вував тим, що тесть «поражен опасною болезнью» і він вважає своїм обов'язком підтримати родину. Консисторія задовольнила прохання і 12 травня 1839 р. відповідно до рішення Махнівського духовного правління Захарій Іванович був переведений до с. Сестринівки[10]. У 1830–1840-х рр. кошти на утримання священиків не виділялися, вони жили від прибутків церковної землі та парафіян[11]. Пізніше (до 1870) платня священика складала 76 руб. 80 коп., з 1870 р.— 304 р. 40 $^1/_2$ коп. Щорічно З. І. Оппоков відраховував «из жалования назначенного 4% в инвалидный капитал и для Киевского училища девиц духовного звания»[12]. З 1842 р. він був призначений наставником Сестринівського церковнопарафіяльного училища. Як свідчать клірові відомості, це училище було засноване Захарієм Оппоковим 1 травня 1842 р. і утримувалося ним власним коштом[13]. На 1861 р. в ньому навчалося 29 дітей державних селян та однодвірців[14], на 1870 р.— 49 дітей[15], на 1894 р.— 89[16]; на 1912 р.— 620[17]. У «Киевских епархиальных ведомостях» зустрічаються факти, які свідчать про небажання селян віддавати дітей до школи. Вони вважали це за повинність, яка відбирає з господарства працівників. Проте відповідна наполеглива просвітницька діяльність Захарія Оппокова та його наступників дала відчутні результати.

З 1846 р. Захарій Іванович був затверджений благочинним 3-го округу Бердичівського повіту[18], виконував ці обов'язки кілька десятків років. У 1860–1863 рр.— куратор церковнопарафіяльних училищ усього Бердичівського повіту. Від 1867 р. до 1881 р. обирався делегатом семи з'їздів Києво-Подільського училищного округу, на яких був незмінним головою; у 1869–1879 рр.— делегатом чотирьох загальноєпархіальних з'їздів. 23 березня 1871 р. отримав сан протоієрея[19]. Брав участь у роботі Свято-Володимирського при Софійському соборі братства, обирався почесним членом та здійснював пожертви на його потреби, був членом комітету Православного місіонерського товариства.

чений священиком Покровської церкви с. Сестринівки Махнівського повіту. Відомостей про тяжку хворобу В. Зарчинського не виявлено. Відомо лише, що передавши парафію зятеві, він служив в інших церквах, зокрема 1840 р. призначений священиком Успенського собору м. Сквири, але продовжував мешкати з родиною в Сестринівці.

[10] Там само, оп. 702, арк. 3–3 зв.; оп. 1011, спр. 2136, арк. 107 зв.

[11] Там само, оп. 1011, спр. 2136, арк. 106.

[12] Там само, спр. 151, арк. 1.

[13] Там само, спр. 2, арк. 164 зв.; спр. 151, арк. 1–2 зв.; спр. 18, арк. 208.

[14] Там само, оп. 1009, спр. 725, арк. 462.

[15] Там само, оп. 1011, спр. 151, арк. 1.

[16] Там само, спр. 175, арк. 62.

[17] Там само, ф. 442, оп. 707, спр. 370, арк. 44–45.

[18] Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 151, арк. 2 зв.

[19] Там само, спр. 175, арк. 62–63 зв.; спр. 165, арк. 58 зв.–59 зв.

Усі ці офіційні почесті діда з-під пера вже дорослого онука виглядали так: «Завдяки своїй освіті, здібностям, властному й самостійному характерові, грав ролю серед духовенства, був беззмінним благочинним, часто бував у різних делегаціях до єпархіальних властей, предсідателем єпархіальних з'їздів. Не був невразливий на зверхні декорації, доволі часто фотографувавсь з своїми регаліями й оздобами, котрих мав досить. Але вульгарним кар'єристом не був, не шукав переходу до міста, не кланявсь, не запобігав. Держав себе з великою гідністю. Але вдачі був вразливої, згризливої. Легко роздражнювавсь, але ненадовго»[20].

Клірові відомості за 1833–1849 рр. свідчать, що Покровська церква с. Сестринівки була побудована 1741 р. («кем, неизвестно»)[21]. Пізніше, у 1880-х рр., ця дата була уточнена: «Церковь построена 1758 р., тщанием священника и прихожан. Деревяная на каменном фундаменте, при ней тоже на каменном фундаменте колокольня. Обе покрыты листовым железом. Стены снаружи побелены, церковь внутри расписана»[22]. Саме такою вона і закарбувалася у пам'яті Михайла Грушевського: «Коло попівства дерев'яна, пофарбована білою фарбою велика трибанна церква українського стилю серед засадженого вишняком цвинтаря, засіяного фамілійними й чужими могилками»[23].

Ті ж самі клірові відомості дають можливість скласти уяву про попівство та господарство Захарія Оппокова. На 1894 р. присадибної землі при церкві разом з цвинтарем значилося 4 десятини; орної — 42 десятини; сіножаті, що знаходилась на окремому хуторі — 42 десятини. Всього — 89 десятин. Сестринівські селяни самочинно захопили у своє користування близько 15 десятин церковної землі і, незважаючи на порушення священиком судової справи, не повертали її у власність церкви. Будинки для священика та церковних служителів були побудовані на церковній присадибній землі «тщанием протоиерея и прихожан» і перебували у власності церкви. Крім того, церкві належали будинок церковнопарафіяльної школи та пасіка. На церковній землі Захарій Оппоков мав також окремі приватні будівлі[24].

І знову ці офіційні відомості постають яскравим живописним полотном зі спогадів М. Грушевського: «Парафія була багата — церковної землі дуже доброї було щось 100 десятин, крім того, замалоду дід пускався на промисел — продавав сіно,

---

[20] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 119–120.

[21] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2125, арк. 111; спр. 213, арк. 106; спр. 2, арк. 164.

[22] Там само, спр. 165, арк. 57; спр. 25, арк. 270; спр. 175, арк. 61. У своєму дослідженні Л. Похилевич подає такі відомості про Покровську церкву с. Сестринівки: «Деревянная, на каменном фундаменте, с такою же колокольнею, построена 1747 года. По штатам она состоит в 5-м классе, земли имеет 50 десятин. Предшествовавшая церковь, описанная в визите за 1741 год, была дубовая; строилась 1722 года. Во время визита священником при ней был Иоанн Душеньковский» (*Похилевич Л.* Сказания ...— К., 1864.— С. 258).

[23] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 138.

[24] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 175, арк. 61–62.

купував худобу на зиму і продавав потім тощо, і зложив невеличкий капіталець: крім того, що уділив дітям, по смерті його зосталось щось коло 40 тисяч рублів»[25]. Ще мальовничіше описана садиба священика, яка ніби оживає перед нами: «Старе попівство, крите соломою, з старосвітським ганочком і на жовто помазаною призьбою наоколо, мащені, не оббиті обоями стіни попівства, дерев'яні, некрашені підлоги з широкими шпарами — пам'ятаю, який фурор викликав в мені один раз чудовий жук-олень з величезними рогами, що виліз з-під підлоги в залі сього старого попівства, прикрашеній старосвітськими меблями березовими та мальованнями руки церковного маляра, котрими були завішені стіни всіх світлиць,— різними сценами Старого і Нового Завіту. Велика півтемна комора — освітлена тільки невеличким віконечком під стелею, звідки проходив таємничий півсвіт, в котрім ледве можна було розрізнити різні прецікаві предмети, бачілку з грушняком, з которої ми тягали настояні горілкою груші, великі макітри з медом, в'язки сушених груш і яблук, й інші тому подібні прегарні речі. В сінях старосвітська шафа, заложена старими книжками [...] Садок старий, запущений, повний старих овочевих дерев і кущів венгрини (агрусу) і малини, з маленькою пасікою посередині, і коло неї маленька хижа з глиняною підлогою, де я мав щастя часом мешкати з ким-небудь з сім'ї, коли в хатах попівства ставало занадто людно і тісно. За садом величезний город і за ним болотистий берег, зарослий лозою і вербами. [...] За селом великий церковний хутір з млином і невеликим ставком, де часом ловили неводом рибу, з другого — пасікою й гайком — які ж то були скарби для мене після нудного камінного Ставрополя самі по собі і в додатку ще й тому, що «рідні, українські»[26].

Обкладинка справи родоводу та підтвердження права спадкового дворянства З. І. Оппокова. 1887 р.

У 1884 р. «Киевские епархиальные ведомости» вміщують повідомлення про святкування в с. Сестринівці 50-ліття пастирської служби протоієрея З. Оппокова[27], яке автор називає видатною подією: «За что, спрашивается, духовенство так чтило

---

[25] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 119.

[26] Там само.— С. 138–139.

[27] *Кудрицкий В.* 50-летний юбилей священника протоиерея З. Оппокова//КЕВ.— 1884.— № 9.— С. 425–427.

Запис у родовідній книзі дворян Київської губернії про визнання З. І. Оппокова та його сина Іполита з дітьми спадковими дворянами. 1887 р.

о. юбиляра, протоиерея Захария Оппокова. За то, что юбиляр во время большей половины своего пятидесятилетия, проходя должность благочинного, всегда ласково, гуманно, без всякого высокомерия относился к подведомственному духовенству. Всякий, кто только из подведомственного духовенства нуждался в совете, поддержке, всегда с полною уверенностью мог обратиться к о. юбиляру, от которого и получал или благовременный совет, или поддержку. [...] Высшее епархиальное начальство вполне оценило такую немаловажную деятельность о. юбиляра, что выразило в разных наградах, пожалованных о. юбиляру»[28]. Зокрема, у 1861 р. він був нагороджений орденом Святої Анни 3-го ступеня, у 1876 р.— орденом Святої Анни 2-го ступеня, 28 квітня 1884 р., у зв'язку із зазначеним ювілеєм,— орденом Святого Володимира 4-го ступеня[29].

Саме остання нагорода давала право спадкового дворянства. Скориставшись ним, у 1887 р. Захарій Іванович подає прохання до Київського дворянського депутатського зібрання занести його, молодшого сина Іполита та дітей останнього — Віктора, Миколу та Євгена — до родовідної книги дворян Київської губернії[30]. Рішення Київського дворянського зібрання було затверджено 11 грудня 1887 р. наказом Урядового Сенату по Департаменту Герольдії. Захарій Оппоков був визнаний спадковим дворянином[31]. 1894 р. він знову подає документи для оформлення спадкового дворянства вже на старшого сина Захарія і його дітей — Сергія, Віктора, Євгенія та Софію. Подання Київського дворянського депутатського зібрання було підтвер-джено наказом Урядового Сенату по Департаменту Герольдії від 17 травня 1895 р., і всі названі особи були також занесені до третьої частини родовідної книги Київської губернії[32].

---

[28] Там само.

[29] ЦДІАК України, ф. 127, оп 1011, спр. 175, арк. 62–63 зв.

[30] ДА Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8419, арк. 2–2 зв.

[31] Там само, оп. 2, спр. 437, арк. 245–246 зв.

[32] Там само, арк. 247–248 зв.

56 років виконував свої пастирські обов'язки священик Захарій Іванович Оппоков, користуючись авторитетом серед парафіян і духовенств, а як люблячий батько і дід — серед своїх дітей та онуків.

«СІМ'Ю МАВ ВЕЛИКУ...»

Посватавши Ганну Зарчинську, придане якої складало невелику суму грошей та кілька голів худоби на господарство, Захарій Оппоков «ввійшов вповні в обставини й відносини жінчиної сім'ї. В його сім'ї продовжались далі традиції сім'ї Сарчинських [Зарчинських.— *Авт.*], що сиділа тут на старім корені,— з тими неминучими відмінами, розуміється, які вносили зміни часу й обставин. До польського повстання 1863 р. в сих кругах був ще доволі сильний польський елемент. Священики жили в приязні з польськими офіціалістами і дрібнішим панством; був доволі сильний польський культурний вплив. Ліквідація повстання підірвала се все. Я вже того не застав, і молодші діти Захарія виховувались уже в новій обстанові — російській. Але мати моя, котра була середньою між дітьми (третьою з п'яти), в своїм вихованню носила сліди переходового часу»[33]. Пізніше, вже у студентські роки, Михайла неприємно вразило, що бабуня Ганна «не бачить ніякої одміни між тутейшим людом і росийським і більше любить мову росийську як мужичу»[34]. Але поза тим, він згадував її з любов'ю: «[...] бабка моя мала характер легкий, трохи амбітний, завсіди привітний і погідний; людина була дуже розумна, тактовна й хазяйновита, невеличка собою, при тім, певно, колись дуже гарна, жвава й непосидюща настільки, наскільки був нерухливий і маєстатичний в своїм поводженні дід. Освіту мала вона «домашню», трохи з польським відтінком»[35].

«Сім'ю мав велику — вижило з неї два сини і три доньки»[36] — ці слова Михайла Грушевського про дідову родину стали ключем наших архівних пошуків. Гортаючи рік за роком десятки клірових та метричних книг Покровської церкви с. Сестриновки, вдалося встановити, що Захарій Іванович та Ганна Василівна мали дев'ятьох дітей: Вікторію (1837)[37], Павлину (1839)[38], Платониду (1841)[39], Захарія (1845)[40], Глафіру (1847)[41], Іполита (1850)[42], Павлину (1852)[43], Олександра (1856)[44] та Фео-

---

[33] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 120.

[34] *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.).— С. 162 (запис від 13 квітня 1892 р.).

[35] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 120.

[36] Там само.— С. 119.

[37] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1845, арк. 188.

[38] Там само, оп. 1011, спр. 76, арк. 26.

[39] Там само, оп. 1012, спр. 2037-а, арк. 573–574 зв.

[40] Там само, спр. 2287, арк. 168–169 зв.

[41] Там само, спр. 2418, арк. 764 зв.– 765.

[42] Там само, спр. 2582, арк. 365.

[43] Там само, спр. 2728, арк. 818 зв.

[44] Там само, оп. 1011, спр. 11, арк. 483 зв.

філа (1859)[45]. Малолітніми померли: у 1842 р.— Платонида [46], у 1843 р.— Павлина[47], у 1860 р.— Феофіл[48], у 1862 р.— Олександр[49].

Цікаві спостереження щодо характеру дідової родини, а власне його дітей, передає Михайло Грушевський: «Я з цікавістю придивлявсь сій його [Захарія Захарійовича.— *Авт.*] аристократичній манєрі — характеристичній для всеї сеї родини Опокових: відки у сеї стопроцентної попівської родини, яка не мала ніяких шляхетських аспірацій: не виводила себе з якоїсь гербової родини, як то часто бувало, не мала ні маєтків, ні достатків,— відки, кажу, взявсь у неї сей культурний склад, відраза від всього вульгарного, сей своєрідний арістократизм — помітний особливо на старших дітях: Вікторії Дашкевичевій, моїй матери, і особливо — на дядьку Захарії; я не одідичив сеї риси, я пішов в Грушевських, і з тим більшою цікавістю придивлявся сьому цікавому феноменови нашого старого життя»[50].

Можливо, витоки цього феномена у достеменно незнаних Михайлом коренях Опуцкевичів—Оппокових. Можливо, цей феномен у генетичному прагненні до освіти. Так чи інакше, а Захарій Іванович Оппоков був першим серед братів та сестер, хто поклав традицію світської освіти для своїх синів. Пізніше у клірових відомостях він докладно повідомляв про їх успішну службову кар'єру.

ЗАХАРІЙ[51]

Старший, Захарій Захарійович, народився 19 лютого 1845 р. Його хрещеними батьками були рідний брат та сестра батька — Оппоков Йоаникій Іванович та Оппокова (Топачевська) Марія Іванівна. За даними клірових відомостей Захарій пішов слідами батька, здобуваючи освіту у Київському духовному училищі та Київській духовній семінарії[52]. Після закінчення семінарії у вересні 1866 р. вступив на історико-філологічний факультет Університету св. Володимира[53]. Перші чотири семестри він навчався коштом батька, а з другого семестру 1868 р. був звільнений від оплати і навіть отримував допомогу у розмірі 50 та 30 руб. за семестр. 1 червня 1870 р. Захарій вислухав повний курс університетських наук, 15 січня 1871 р. отримав звання дійсного студента, а з 31 травня 1871 р. взявся до підготовки дисертації[54]. 1872 р.

---

[45] Там само, спр. 10, арк. 396 зв.

[46] Там само, оп. 1012, спр. 2095, арк. 655 зв.

[47] Там само, спр. 2153, арк. 577 зв.

[48] Там само, оп. 1011, спр. 11, арк. 481 зв.

[49] Там само, оп. 1012, спр. 3396, арк. 825 зв.—826.

[50] Грушевський М. Спомини//Український історик.— 2002.— № 1—4.— С. 146.

[51] Далі подаємо відомості про двох синів (Захарія і Іполита) та двох доньок (Вікторію і Павлину) З. І. Оппокова. Доньці Глафірі, матері Михайла Грушевського, присвячуємо у цьому виданні окремий нарис під назвою «...Я дуже багато одідичив від матері...»

[52] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 11, арк. 483 зв.

[53] Державний архів м. Києва (далі — ДА м. Києва), ф. 16, оп. 465, спр. 479, арк. 270—271 зв.

[54] Там само.

разом з відомими у майбутньому істориками Іваном Каманіним, Володимиром Щербиною та Володимиром Істоміним захистив роботу на ступінь кандидата[55]. Кандидатська робота З. З. Оппокова «Князь А. М. Курбский» була видрукована того ж, 1872 р. в «Университетских известиях», згодом — окремою книгою[56].

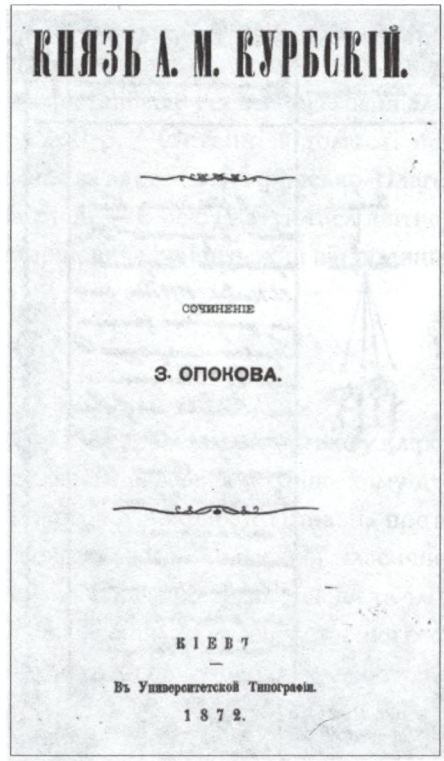
КНЯЗЬ А. М. КУРБСКІЙ.

СОЧИНЕНІЕ

З. ОПОКОВА.

КІЕВЪ

Въ Университетской Типографіи.

1872.

Обкладинка кандидатської роботи Захарія Захарійовича Оппокова

З серпня 1872 р. З. З. Оппоков розпочав роботу вихователя (1872–1888) Володимирської київської військової гімназії (так певний час називався Володимирський київський кадетський корпус)[57]. Перші півтора року навчання в Університеті св. Володимира (1886–1887) в його квартирі на території корпусу (тепер там, на Повітрофлотському проспекті, 6, міститься Міністерство оборони України) проживав М. Грушевський[58], щодня долаючи немалу відстань пішки. Пізніше цей побут він докладно описав у спогадах: «Я прожив у дядька Захарія в Кадетськім корпусі щось з півтора року, і потім переконав батька, що мені краще жити в місті. Відносини мої з дядьком і з його родиною були дуже добрі, але ріжні обставини сильно докучали. Кадетський корпус був за містом, трамваїв в Київі ще не було; щоб здибати візника, треба було йти на двірець, добрий кільометр дороги — ще до того цілком недогідної, через шини залізниць тощо. Правда, хоч батько і наставав на тім, щоб я їздив, я вважав се не допустимою для себе марнотратністю, і ходив пішо, витренірувався так, що дорога від корпуса до університета брала в мене тільки півгодини — а було то добрих 3 кільометри. Але зробити таких два кінці можна було без натуги,— але вибратися до міста вдруге того самого дня — се вже було тяжкенько, особливо в негідь або зимою. Се була перша неприємність: вона відтинала мене від світу і фактично замикала мене в мурах Кадетського корпусу»[59].

---

[55] Там само, спр. 902, арк. 1–2.

[56] *Опоков З.* Князь А. М. Курбский.— К., 1872. При підготовці своєї фундаментальної праці «Історія України-Руси» М. Грушевський посилався на роботу дядька (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.— К., 1991.— Т. VI.— С. 441).

[57] ДА м. Києва, ф. 112, оп. 2, спр. 126, арк. 121–128; спр. 122, арк. 119–122; спр. 125, арк. 255 зв.

[58] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1992.— № 3.— С. 138.

[59] *Грушевський М.* Спомини/Публікація, вступ та примітки М. Магунь//Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 144–145.

Запис у родовідній книзі дворян Київської губернії про визнання З. І. Оппокова та його сина Захарія з дітьми спадковими дворянами. 1894 р.

Зі спогадів Михайла Грушевського складається образ дядька Захарія, постає коло його оточення і спілкування: «Він імпонував сею своєю незвичайною витриманою, очищеною від усякого міщанства поведінкою. Памятаю як мій старший колєга Андрій Ясинський — медіявіст, що спеціялізувався під проводом Фортинського і тримав досить високий фасон, взявши лєкції в Кадетськім корпусі і спізнавшися там з дядьком Захарієм, з захопленнєм говорив мені: «Какой почтенный человек ваш дядя! Я не видел еще такого почтенного человека!» Але окруженнє сього почтенного чоловіка було цілком terre a terre. Хоча між персоналом корпуса було трохи інтелігентних людей, почавши від Житецького, тоді ще здорового (потім його спіткала апоплєксія),— товариство Захарія Захарієвича складалось здебільшого з «воспитателів» — досить ординарних офіцерів, що через ріжні звязки діставались на сі посади, на те щоб перегнати «учебною службою» своїх колєгів-строєвиків і сягнути до корони — дістати «полк». Ніколи не чув я, щоб темою розмов були якісь політичні події, культурні новини, література, театр»[60]. Через півтора року Михайло вирішив змінити пристанище у дядька Захарія, певний час проживав у тітки Павлини, а потім перебрався на квартиру. Проте з Захарієм Захарійовичем Оппоковим продовжував спілкуватися й надалі, його ім'я зустрічається на сторінках університетського щоденника, в листуванні з рідними.

З 1878 р. З. З. Оппоков був атестований на посаду викладача російської мови, яку обіймав до виходу на пенсію у листопаді 1897 р. Займатися творчою роботою часу не мав, в листах до Михайла жалівся на безкінечну зайнятість перевіркою письмових робіт курсантів. Мав численні нагороди: ордени Св. Анни 2-го і 3-го ступенів, Св. Станіслава 2-го і 3-го ступенів, Св. Володимира 3-го і 4-го ступенів[61]. При виході на пенсію отримав звання дійсного статського радника. Після 1897 р. оселився на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 74, кв. 4[62] (будинок зберігся), де

[60] Там само.— С. 147.

[61] ДА м. Києва, ф. 112, оп. 2, спр. 126, арк. 123–128

[62] Звід пам'яток історії та культури України. Том «Київ».— К., 2004.— Кн. 1, ч. II (М–С).— С. 1133–1135; ДА м. Києва, ф. 163, оп. 6, спр. 233, арк. 8 зв.–9.

часто збиралася родина Оппокових, бував М. Грушевський. Чорна рука більшовицьких репресій не обминула і родину З. З. Оппокова. Двоє його синів, підполковники царської армії Євген та Сергій Оппокови, за постановою Київської губерніальної надзвичайної комісії були розстріляні у 1920 р.[63] Останні відомості про З. З. Оппокова як власника квартири з 5-ти кімнат за адресою: Маріїнсько-Благовіщенська, 74, кв. 4 (кількість мешканців у квартирі — 8 осіб) датуються квітнем 1918 р. Як склалася подальша доля Захарія Захарійовича і чи пережив він родинну трагедію, з'ясувати не вдалося.

ІПОЛИТ

Молодший, Іполит, народився 15 лютого 1850 р.[64] Як повідомляв батько у клірових відомостях, на 1865 р. він разом з братом Захарієм навчався у Київському духовному училищі[65]. Пізніше вступив до 2-ї Київської чоловічої гімназії, проте 14 липня 1867 р. отримав документи, щоб перевестися до Холмської класичної гімназії[66]. Саме в цей час (з жовтня 1865) посаду викладача російської мови та словесності Холмської російсько-греко-уніатської гімназії обіймав чоловік старшої сестри Глафіри — С. Ф. Грушевський. Певно, це було родинне рішення — взяти під опіку молодшого брата. Підтримка Сергія Федоровича та здібності Іполита забезпечили йому успішне закінчення гімназії з золотою медаллю[67]. Наслідуючи старшого брата Захарія, 1 вересня 1868 р. Іполит вступає на історико-філологічний факультет Університету св. Володимира, проте вже у листопаді переводиться на юридичний, який зі званням дійсного студента закінчує у 1872 р.[68] 3 січня 1873 р. призначається помічником контролера 3-го розряду Державного банку (Петербург), згодом отримує посаду молодшого (1875) та старшого (1877) контролера[69].

Як свідчить послужний список, 1 червня 1880 р. за власним проханням «по домашним обстоятельствам» він звільняється зі служби та призначається чиновником з особливих доручень Державного банку (29 липня 1880 р.)[70]. Цього року Іполит отримав у спадок від свого дядька, Віктора Івановича Оппокова, маєток у с. Сергіївській Вирзі Нижнєломівського повіту Пензенської губернії. Найстарший брат Захарія Івановича Оппокова, Віктор, був відомим лікарем; власних дітей не

---

[63] Вісти Київського губерніального революційного комітету.— 1920.— 1 жовтня.— Ч. 214.— С. 2.

[64] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 2582, арк. 365.

[65] Там само, оп. 1011, спр. 147, арк. 5–6.

[66] ДА м. Києва, ф. 81, оп. 51, спр. 1084, арк. 3.

[67] Там само, ф. 16, оп. 465, спр. 479, арк. 284–285; спр. 518, арк. 17 зв.

[68] Университетские известия.— 1872.— № 1.— С. 13; № 6.— С. 28; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 479, арк. 285.

[69] ДА Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8419, арк. 8–10 зв.

[70] Там само.

мав. Певно, саме 1880 р. дядько помер, і небіж мав зайнятися оформленням спадку та господарюванням у маєтку. Ще одну вагому причину цього кроку подає у своїй статті праправнучка Іполита Захарійовича Оппокова, співробітниця Центру документації новітньої історії Саратовської області Світлана Соломатіна: «Бурную деятельность на государственном поприще временно затмила и отодвинула на второй план Ольга Семеновна (дочь Семена Романовича Козицына — председателя земской управы Нижнеломовского уезда Пензенской губернии). Возникшее чувство было столь глубоким и сильным, что Ипполит Захарович осмелился обратиться с прошением об отпуске с временным оставлением госслужбы. Прошение было удовлетворено, и в июле 1880 г. Ипполит Захарович и Ольга Семеновна обвенчались»[71]. Про цей період маємо нагоду послухати розповідь самого Іполита, який докладно описує побут та стан справ у маєтку відомому вченому, професору Олександру Федоровичу Кістяківському в листі від 20 листопада 1880 р. У перші роки навчання Іполита в університеті О. Ф. Кістяківський був професором кримінального права[72], і, найвірогідніше, серед його слухачів був і І. Оппоков. Цей єдиний збережений лист свідчить про їхнє попереднє листування та добрі дружні стосунки. Іполит щиро розповідає про своє нове життя і найближчі плани: «Покидая Петербург, я главным образом имел в виду первое, т. е. сельское хозяйство, хотя при удобном случае не прочь был занять какую-нибудь должность и по земству, если бы с нею можно было совместить успешное хозяйничанье. В настоящее, впрочем, время служба по земству меня ничуть не соблазняет, так как направление деятельности местных земских дельцов мне очень не нравится, а для изменения этого направления или даже для борьбы с ним я не чувствую в себе достаточно сил. В виду этого я порешил закупориться в своей Вырге и заняться исключительно своими делами. Но и тут мне пришлось ограничить свою деятельность самыми узкими рамками, так как в своем именьице я не застал ни скота, ни орудий, ни даже построек, необходимых для хо-

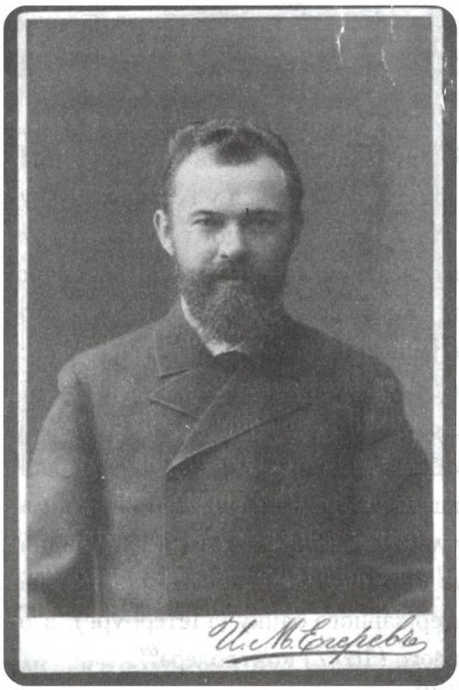

Іполит Захарійович Оппоков — управляючий Саратовським губернським відділенням Держбанку. Саратов. 1895 р.

---

[71] *Соломатина С.* Карьера//Саратовский вестник.— 1999.— 16 августа.

[72] *Бутич І.* Передмова//*Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885). У 2-х тт.— К., 1994.— Т. І (1874–1879).— С. 9.

зяйства, то по неволе мне пришлось умерить свою сельско-хозяйственную прыть и при том на довольно продолжительное время, так как первоначальное обзаведение требует довольно значительных затрат, а свободных капиталов у меня не имеется. Хозяйство у меня в настоящее время самое маленькое: имею пять лошадок да одну корову, которые объедают меня весьма успешно, так как корм для них у меня большей частью покупной. В будущем году думаю посеять десятин сорок, а в последующие годы разсчитываю увеличить эту цифру десятин на 100—150. [...] я всю почти свою землю сдаю крестьянам и при том на немного льготных условиях»[73].

Проте сільське господарство не було стихією Іполита Оппокова і, провівши два роки у немалому, як показує лист, маєтку, він повертається до банківської справи. У червні 1883 р. був призначений управляючим Царицинським відділенням Державного банку, а через рік, 4 липня 1884 р.,— управляючим Саратовським губернським відділеням Державного банку, де прослужив понад 20 років[74].

У січні 1908 р. у Саратові відзначали 35-річчя державно-фінансової служби І. З. Оппокова. Під час урочистостей йому було вручено вітальну адресу з високою оцінкою ділових та особистих якостей: «Долголетнее пребывание на службе не наложило на вас отпечаток чиновничества, не помешало быть отзывчивым к интересам населения. Таким отношением к делу вы обогатили историю Государственного банка новою светлою страницею заслуг перед торгово-промышленным миром. [...] Вы, дорогой Ипполит Захарович, вносите в служебную деятельность ту особенность, что всегда деликатно и гуманно, но в то же время честно и твердо стояли на страже интересов казны, клиентуры и подчиненных»[75]. Вчитуючись у ці слова, в пам'яті зринає характеристика, яку у дні свого ювілею отримав батько Іполита, Захарій Іванович Оппоков. Відданість справі і людяність були споріднені рисою батька і сина.

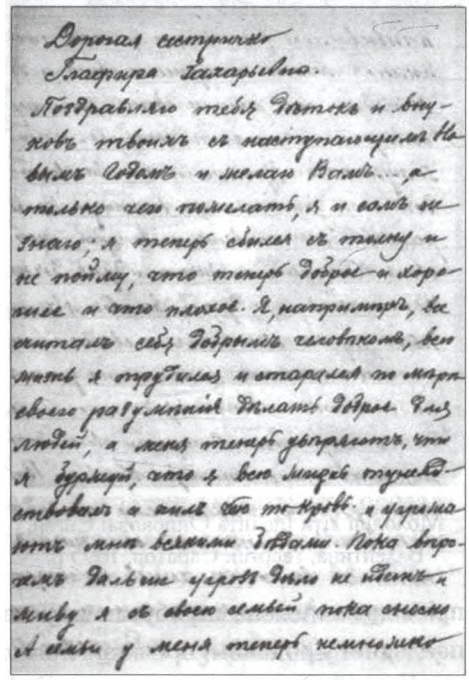

Лист Іполита Оппокова до сестри Глафіри. Грудень 1917 р.

А через півроку після урочистостей, у зв'язку з революційною діяльністю сина Георгія, Іполит Захарійович був викликаний до губернатора, «который предлагает

[73] ІР НБУВ, ф. III, № 69102.

[74] ДА Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8419, арк. 8—9.

[75] *Соломатина С.* Карьера...

ему отказаться от детей, чтобы сохранить пост. До предела возмущенный подобным компромиссом, Ипполит Захарович уходит с должности управляющего и вплоть до самой революции работает по приглашениям в коммерческих банках Саратова»[76]. Зокрема, обіймав посаду бухгалтера-касира Саратовського відділення Міжнародного комерційного банку[77]. Службова кар'єра І. З. Оппокова і зовсім обірвалася у 1917 р. Зберігся його лист до сестри Глафіри від 28 грудня 1917 р., в якому він писав: «[...] я теперь сбился с толку и не пойму, что теперь доброе и хорошее и что плохое. Я, например, все считал себя добрым человеком, всю жизнь я трудился и старался по мере своего разумения делать доброе для людей, а меня теперь уверяют, что я буржуй, что я всю жизнь тунеядствовал и пил чью то кровь и угрожают всякими бедами»[78].

Молодші діти Іполита Оппокова: Євген, Валентина, Георгій. Саратов. 1895 р.

Залишивши службу, Іполит Оппоков займався домашнім господарством та вихованням онуків. Помер у 1933 р. під час чергового голоду в краї. Був похований в родинному склепі на Воскресенському кладовищі м. Саратова. Життя багатьох нащадків Іполита Захарійовича пов'язане з Саратовим, де і нині проживають його правнуки та праправнуки.

З дружиною, Козициною (Оппоковою) Ольгою Семенівною, мав чотирьох синів (Віктора, Миколу, Євгена, Георгія) та доньку Валентину. В роки першої російської революції 1905–1907 рр. на квартирі І. З. Оппокова відбувалися підпільні засідання Саратовського міськкому РСДРП (б), одним з активних членів якого був наймолодший син Георгій. Останній вперше підписав свою статтю прізвищем Ломов, перебуваючи у маєтку в Нижнєломовському повіті. Згодом, у поєднанні з родовим, прізвище Ломов-Оппоков набуло офіційної форми.

Георгій Оппоков захопився політичним рухом ще в гімназичні роки і став одним з лідерів більшовицького центру в Саратові. Ще наприкінці 1917 р. у своєму листі до сестри, Глафіри Грушевської, батько писав: «Мало сведений имею я также и о младшем своем сыне; он принадлежит к партии большевиков; писали в газетах, что

---

[76] Там само. Газетна публікація не дозволяє встановити — посилається автор на архівні джерела чи родинні перекази.

[77] Весь Саратов. Справочник календарь на 1911 г.— Саратов, 1910.— С. 225.

[78] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 17, арк. 10.

его назначили было министром юстиции, но это едва ли правда, так как мне известно, что он постоянно жил в Москве и выезжать оттуда не собирается»[79]. Після жовтневого перевороту він дійсно увійшов до першого складу Раднаркому як міністр юстиції, згодом обіймав високі партійні та державні посади: заступник голови, член президії Всеросійської ради народного господарства (1918–1931), заступник голови Держплану СРСР (1931–1934), член бюро Комісії радянського контролю при РНК СРСР (1934–1938), неодноразово обирався кандидатом та членом ЦК ВКП(б)[80].

Старший син Іполита Віктор Оппоков — керівник російського медичного загону в Сербії. 1910 р.

Власне, кожен з Оппокових обрав свій шлях. У контексті нашої розповіді постать Георгія Іполитовича важлива, насамперед, його ставленням до долі брата в перших, Михайла Грушевського, у двох ключових моментах його життя. Свого часу відомий український історик С. Білокінь опублікував лист Георгія до Ганни Грушевської (Шамрай), який стосується першого моменту — повернення Михайла Сергійовича з еміграції. З нього виразно постають взаємини рідних, яких роз'єднувала ідеологія. Відсилаючи читача до ґрунтовних коментарів автора публікації, дозволимо собі процитувати цей документ: «Мама мне передала о том, что Михаил Сергееевич несколько опасается приехать в Советскую Россию. Со своей стороны я следил все время за разсмотрением вопроса о разрешении М. С. приезда. Я должен сказать, что приезд таких крупных лиц как М. С. у нас обсуждается в самых высоких инстанциях и только после этого уже выносится то или иное решение. Поэтому, если М. С. по приезде не будет заниматься прежней политической работой, то он спокойно должен приехать на Украину, тем более что и мы в серьез перешли к украинизации всего соваппарата, школы и пр. Я знаю, что решено М. С. предоставить полную возможность работать во всех научных о[бщест]вах, академиях и пр. Да, наконец, ведь надо сказать, что имя М. С. исключает возможность «надуть» — это пахнет ведь политическим скандалом на Европу, а нам это не выгодно»[81].

---

[79] Там само, арк. 11–11 зв.

[80] *Коновалов Д.* Г. И. Ломов-Оппоков.— Саратов, 1976: *Стасова Е.* Жизнь, отданная партии //Правда.— 1963.— 10 февраля.

[81] Цит. за: *Білокінь* С. Лист Георгія Ломова до кузини — Ганни Грушевської-Шамрай//Український історик.— 1995.— Ч 1–4.— С. 185.

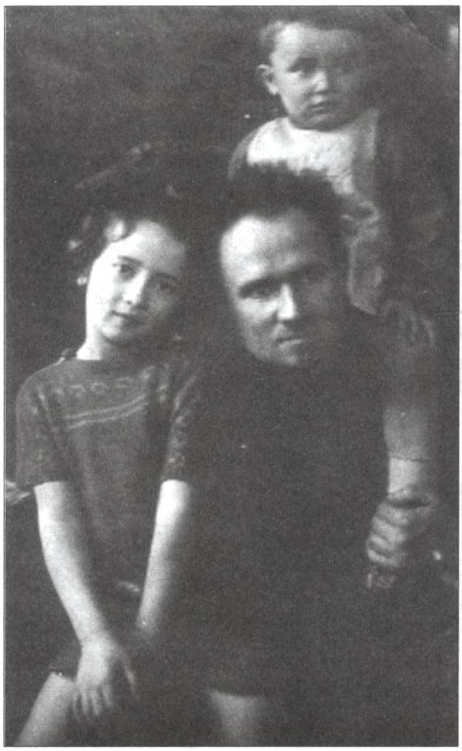

Георгій Іполитович Ломов-Оппоков з дітьми — Ніною і Юрієм. Москва. 1927 р.

Лист однозначно засвідчує масштабність постаті видатного історика та розкриває більшовицькі «технології» щодо повернення з еміграції українських діячів. Георгій Ломов-Оппоков був добре обізнаний з цими «технологіями» і щиро розкриває їх. А втім, де був щирішим Георгій? У цьому листі до сестри чи у більш ранньому, 1923 р., листі до Х. Раковського: «Я не просил за своего двоюрод-[ного] брата Михаила Грушевского, ибо он может опять начать свое украинское самостийничество»[82]. Ідеологія змушувала вписуватися в «систему», часом витісняючи родинні прив'язання, «релігію сім'ї...»

Трагічним наслідком повернення вченого в Україну став його арешт 1931 р. І за цих обставин знову з'являється ім'я Ломова-Оппокова: версія про його «заступництво» в справі М. Грушевського побутує в літературі до цього часу[83]. Вперше вона була висловлена ученицею історика — О. Степанишиною у 1942 р.: «В Москві опікувався Михайлом Сергійовичем (як він сам говорив) родич по матері Ломов. Довідавшись про арешт Михайла Сергійовича, Ломов пішов у Кремль на засідання політбюро, де завжди бував Сталін. Сталін начебто нічого не знав, дуже обурився таким свавільним вчинком НКВД і видав наказ негайно звільнити академіка Грушевського»[84]. Це припущення про роль «брата-комуніста Оппокова» у звільненні історика з-під арешту на сьогодні не знаходить ні підтвердження, ані спростування навіть на підставі численних документів ГПУ–НКВД[85]. Проте, на думку дослідників (як раніше, так і тепер), звернення Г. Ломова-Оппокова до Сталіна виглядає правдоподібним. Інша річ — що остаточно могло спонукати тоталітарний режим до прийняття рішення про звільнення.

---

[82] Там само.— С. 187.

[83] *Гирич І.* Нове цінне дослідження в галузі грушевськознавства//*Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934).— К., 1999.— С. 18.

[84] Цит. за: *Білокінь С.* Лист Георгія Ломова до кузини — Ганни Грушевської-Шамрай.— С. 182.

[85] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934).— К., 1999; *Вони ж.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934.— К., 1996.

Сьогодні ж однозначно можна лише стверджувати, що перебуваючи у «почесному засланні» у Москві, М. Грушевський спілкувався з братом. Безперечно, їх становище було різним: Ломов-Оппоков належав до вищих ешелонів більшовицької влади, М. Грушевський, позбавлений навіть керівництва створеними ним науковими установами, залишався лише зі своїми переконаннями. «Они с отцом были очень дружны и любили говорить за стаканом чая. Мы с сестрой (Ниной Георгиевной) называли М. С. дядей Мишей, но мне было лишь 10 лет и, к сожалению, я мало что помню. Сестре было 15 лет (в [19]34 году) и она более четко помнит дядю Мишу, утверждает, что он обычно приходил один и бывал очень доволен, когда заставал отца более-менее свободным»[86] — так зафіксувала дитяча пам'ять сина Георгія Іполитовича зустрічі братів. Про їхнє спілкування свідчить і доповідна записка начальника секретно-політичного відділу ОГПУ Я. Агранова від 15 квітня 1931 р., в якій наголошувалося: «Грушевский несколько раз бывал на квартире у Ломова»[87]. В день смерті батька Катерина Грушевська сповістила Ломову-Оппокову трагічну новину телеграмою[88], що зафіксували співробітники Управління НКВД по Північно-кавказькому краю, які вели безперервний нагляд за родиною Грушевських у Кисловодську.

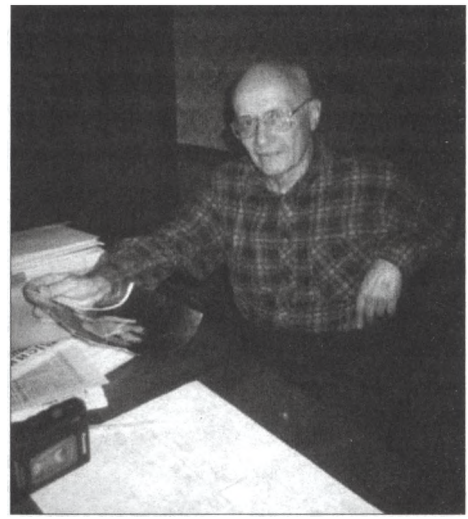

Онук Іполита Оппокова — Юрій Георгійович Ломов-Оппоков. Москва. 1999 р.

Система, якій довгі роки служив Г. Ломов-Оппоков, була безжалісною і до «чужих», і до «своїх». У 1938 р. він був репресований і розстріляний, незважаючи на відданість своїй ідеології.

ВІКТОРІЯ

Не без гордощів писав Захарій Іванович Оппоков у щорічних клірових відомостях і про доньок та їхні родини. Найстаршу Вікторію, народжену 12 травня 1837 р.[89] ще під час служби в Рудому Селі, він видав за священика Василя Дашке-

---

[86] Лист Ю. Г. Ломова-Оппокова від 5.01.1994 р. Архів Історико-меморіального музею Михайла Грушевського.

[87] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД.— С. 267.

[88] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934).— С. 111. Окрім Г. Ломова-Оппокова, К. Грушевська надіслала до Москви телеграми Іпатьєву, Бачманову, О. Богомольцю.

[89] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1845, арк. 188.

Вікторія Захаріївна Оппокова (Дашкевич) з невісткою Олександрою. Київ. Початок 1890-х рр.

вича[90] — сина відомого бердичівського протоієрея Михайла Корибута-Дашкевича. Подружжя проживало в с. Дерганівці Бердичівського повіту, неподалік від батьківщини Вікторії. Духовна традиція роду Дашкевичів була давньою. Ще дід Василя, священик церкви Іоанна Богослова с. Любчі Таращанського повіту Пилип Іванович Дашкевич (бл. 1769–1823), називав себе сином священика. 1794 р. він був «в Любчу к сей церкви униатским Митрополитом Феодосием Ростоцким во священники рукоположен»[91], а через рік вже перейшов з унії на православ'я. М. Грушевський називав батька Василя, Михайла Пилиповича Дашкевича, «людиною книжною, навіть з деякими літературно-науковими потягами»[92]. Той мав велику бібліотеку, частку якої його онук, Володимир Васильович Дашкевич, мав намір передати М. Грушевському. «Незначительные остатки книг, из имеющихся после смерти моего деда — Дашкевича, с удовольствием вышлю дорогому Мих[аилу] Серг[еевичу]. Очень буду рад, если книги эти представляют какой либо научный интерес и попадут Мих[аилу] Серг[еевичу][93]»,— писав Володимир Дашкевич у листі до Ганни Грушевської. Напевно, ці книги таки дісталися М. Грушевському, і він високо оцінив інтереси їх власника.

Рідня матері була дуже близькою Михайлові Грушевському, і, завдячуючи його спогадам, ми маємо на сьогодні такі виразні портрети дітей Захарія Івановича і, зокрема, його найстаршої доньки: «Тітка Вікторія була оппоківської крові: велика на зріст, гарна з себе, сильна, енергійна, діяльна, практична. Доля не була ласкава до неї. Її донька, гарна дівчина, вмерла саме на укінченню єпархіальної школи, потім в молодих ще літах, в силі віку вмер її чоловік; я більш пам'ятаю її вже після сих ударів — енергійну і повну сили і до старості свіжу, здорову і сильну, але з вічною нотою огірчення і скарги в голосі. Мені здається, що ся нота була і за щасливших часів — що се була фамілійна риса вічного незадоволення, котру я пам'ятаю в діда і

---

[90] Там само, оп. 1011, спр.287, арк. 12 зв.

[91] Там само, спр. 2793, арк. 148 зв.; спр. 2794, арк. 154 зв.

[92] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 139.

[93] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 17, арк. 12 зв.

в його дітях — тільки тяжки переживання потім обгострили її в ній. На мене зробила сильне враження її дерганівська резиденція — так чисто, культурно-нарядно було у неї в покоях, такий чудесний сад окружав попівство, такі чудесні квітники окружали могилку її доньки під церквою. На всім відчувалась сильна, хазяйновита культурна рука, свобідна від усякого малоросейства»[94].

Як підтверджують офіційні документи та епістолярні джерела, доля дійсно не була ласкавою до Вікторії. У неповні 17 років, 13 травня 1872 р., від розриву селезінки помирає донька Марія. За дозволом київського, подільського та волинського генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова її тіло було перевезено в рідну Дерганівку, де вона і була похована біля церкви Різдва Богородиці[95]. А через 10 років поруч поховали і батька Марії. П'ятидесятирічний «кучерявий червонолиций сибарит, веселої безжурної вдачі, великий аматор співу»[96] священик Василь Дашкевич помер від тяжкої недуги[97], якої не міг подолати навіть такий відомий київський ескулап Мерінг[98]. Виснаженого хворобою, застала родина Грушевських Василя Дашкевича під час чергової літньої подорожі по Україні у 1882 р.: «Вас[иль] Мих[айлович] Дашкевич лежав невилічно хорий, на божій дорозі, як то кажуть; страшно було подивитись, як зломила, знищила хороба колись таку повну життя і її радості людину — се був сивий сухий старець, що не міг піднятися з постелі і скоро потім помер»[99].

14 квітня 1883 р. вдова Вікторія Дашкевич була призначена проскурницею Покровської церкви с. Сестринівки і виконувала ці обов'язки до початку 1897 р.[100] За листами молодшої сестри Глафіри вдалося відтворити останні місяці життя Вікторії. У березні 1897 р. вона тяжко захворіла і була перевезена сином на лікування до Києва. 18 березня 1897 р. Глафіра писала: «Только-что получила письмо от Павочки [Павлина Захаріївна Оппокова (Златоверховникова).— *Авт.*], что тетю Витю привезли больную лечить в Киев»[101]. Через місяць листи Глафіри були ще тривожнішими: «[...] сестра Виктория больна и даже безнадежно»[102]. А 25 квітня 1897 р. син Вікторії Володимир Дашкевич надіслав телеграму Глафірі Захаріївні про смерть матері[103].

---

[94] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 139.
[95] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 4212, арк. 166.
[96] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 139.
[97] КЕВ.— 1883.— № 2.— С. 27.
[98] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 8, арк. 2.
[99] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 119.
[100] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 165, арк. 24 зв.
[101] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 438.
[102] Там само, арк. 441 зв.—442 (лист від 16 квітня 1897 р.).
[103] Там само, арк. 473 зв.

Павлина Захаріївна Оппокова (Златоверховникова) з молодшою донькою Людмилою. Київ. Бл. 1896 р.

Сестринівка опустіла... Поховавши доньку, останньою з Оппокових виїхала Ганна Василівна. Про славний рід нагадували лише могили батьків, чоловіка та дітей. «Боюсь я только за дорогую Бабушку, как то она бедненькая такое горе перенесет — смерть дочери и такая, главное, неожиданная»,[104] — з болем сповіщала Михайлові Грушевському мати.

Свої останні дні Ганна Оппокова доживала у наймолодшої доньки Павлини у Києві.

ПАВЛИНА

Народилася Павлина в Сестринівці наприкінці вересня 1852 р.[105] 1869 р. вона з відзнакою закінчила Київське жіноче училище духовного відомства[106], відкрите 1861 р. Її ім'я знаходимо в числі 21-ї вихованки третього випуску цього нового навчального закладу, пожертви на яке щорічно відраховував із своєї платні і батько. Слідом за Павлиною тут навчалося чимало дівчат розгалуженого роду Оппокових. Училище забезпечувало належну релігійно-моральну освіту донькам священиків, майбутнім дружинам служителів церкви, які, виховуючи своїх дітей, були покликані сприяти розвитку просвіти та культури на селі. Випускниці мали право обіймати посади домашніх вчителів та відкривати народні училища[107]. Проте перші його вихованки здебільшого залишалися берегинями своїх домашніх вогнищ.

Так і Павлина. За декілька місяців після закінчення училища, 26 жовтня 1869 р., в Покровській церкві с. Сестринівки вона обвінчалася з випускником Київської духовної академії, викладачем Чернігівської чоловічої гімназії — Михайлом Даниловичем Златоверховниковим[108] і залишила рідний дім, щоб доглядати своє ро-

---

[104] Там само, арк. 474.

[105] Там само, ф. 127, оп. 1012, спр. 2728, арк. 818 зв. Запис про народження, без вказівки точної дати, занесений до метричної книги після 26 вересня 1852 р. Дата хрещення — 5 жовтня 1852 р.

[106] *Копецкий П.* Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства.— С. 230; КЕВ.— 1869.— № 15.— С. 97.

[107] *Гневушев М.* Историческая записка о состоянии Киевского женского училища духовного ведомства в течение первого 25-летия его существования. 1861–1886.— К., 1890.— С. 41–44.

[108] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3901, арк. 18 зв.–19.

динне гніздечко. Мала двох доньок (Ольгу та Людмилу) та трьох синів (Михайла, Володимира, Бориса).

Перші майже десять років молоде подружжя проживало в Чернігові, а 15 липня 1878 р. Михайло Златоверховников був переведений на посаду законовчителя 1-ї Київської чоловічої гімназії, яку обіймав упродовж 30 років. Всі ці роки він був також настоятелем гімназичної Миколаївської церкви. Це про нього у виданні до 100-літнього ювілею гімназії писалося: «За 100-летний период существования гимназии, о. М. Д. Златоверховников представляет первый пример такого продолжительного служения в должности законоучителя гимназии. Он имел редкое для законоучителя утешение провести чрез все классы гимназии два последовательно сменявшихся поколения: отцов и их сыновей»[109].

Старша донька Павлини — Людмила Златоверховникова з двоюрідною сестрою Ганною Грушевською. Київ. Бл. 1887 р.

Як свідчать спогади М. Грушевського, О. Шульгина та інші джерела, М. Д. Златоверховников був вірним слугою російської православної церкви та тогочасного режиму: «Проживши весь вік на Україні, оженившись в українській родині, ніколи не цікавившись заглянути до своєї батьківщини — Тульської губернії, він заховав згірдливе, іронічне трактованнє місцевої стихії, і цілком неприязно ставився до всяких проявків україноФільства — до всього, що «пахло кожухом», як він висловлювався. Помітивши сю стихійну антипатію, я ніколи не входив з ним в розмови на сю тему — взагалі рідкі між нами були розмови»[110].

О. Шульгин, відомий у майбутньому державний діяч доби УНР, у своїх спогадах про навчання в 1-й Київській гімназії дає влучні характеристики його викладачам і, зокрема, М. Златоверховникову, з яким мав конфлікт через своє визнане лідерство серед гімназистів та участь у різних акціях: «Влаштували якось великий бешкет священику Златоверховнікову, бо знали, що він дуже правий і переконаний монархіст. Нічим іншим він не мусів викликати гнів кляси. Але за цей «бенефіс» він зробив відповідальним мене, хоч я й пробував стримувати товаришів. І при закінченні гімназії,

---

[109] Столетие Киевской первой гимназии (1809–1811–1911 г.г.).— К., 1911.— Т. І. Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии.— С. 86.

[110] *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 152.

Михайло Данилович Златоверховников — кафедральний протоієрей Софійського собору. Київ. Бл. 1911 р.

як побачимо, Златоверховніков мав таки на мені помститися»[111]. Перед випускними іспитами в річному атестаті О. Шульгин отримав «чотири» з Закону Божого, що було перешкодою до отримання золотої медалі. «Звичайно, я сам і всі мої товариші зрозуміли, що це мені покута за скандал, який два роки перед тим наша кляса влаштувала О[тцю] Златоверховнікову. Це була платня за моє «лідерство»... Це була не зовсім християнська помста священика»[112].

Але все це Михайло зрозумів вже пізніше, а у 1886 р. для з'ясування правил вступу до Університету св. Володимира він звернувся саме до М. Д. Златоверховникова. У відповідь отримав пояснення та запрошення: «Желаю тебе с полным успехом и отличным результатом окончить испытание зрелости и с аттестатом зрелости явиться в наш богоспасаемый Киев для водворения в высшем разсаднике наук. Мы же примем тебя с любовью»[113]. Власне, все спілкування Михайла Грушевського з родиною тітки Павлини формувалося через призму сприйняття її чоловіка — М. Д. Златоверховникова, який визначав обличчя і характер цієї сім'ї, тому саме йому так багато уваги приділяє у своїх спостереженнях вчений. Його щоденники рясніють записами про гостини у Златоверховникових, де він проживав останні два роки навчання в університеті (1888—1890): «[...] у дядька Златоверховникова, законовчителя першої гімназії, опорожнилася гарна кімната, з окремим входом, цілком ізольована, з виглядом на Старий Город, і я перейшов туди»[114].

18 жовтня 1908 р. митрополит Флавіан призначив М. Златоверховникова кафедральним протоієреєм Києво-Софійського собору, 30 жовтня 1908 р.— членом Київської духовної консисторії[115]. Оцінюючи цю успішну кар'єру, Михайло Грушевський писав: «Златоверховников [...] вийшов на першу позицію між попами всеї пра-

---

[111] *Шульгин О.* Шкільні роки і революція 1905//Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Париж; Мюнхен, 1969.— Т. CLXXXVI: Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960).— С. 276.

[112] Там само.— С. 279.

[113] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 871, арк. 69 зв.

[114] *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— № 1—4.— С. 150.

[115] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1734, арк. 181—182 зв.

вославної України — прославлену іменнями Леванди, і Лебеденцева. Цікава се була постать; рідко можна було стрінути людину, що була б такої великої думки про себе і думаю, що в сім містився секрет його успіху»[116].

Постійне спілкування Михайла Грушевського з людьми, навіть рідними, які не завжди були близькими духовно і за переконаннями, рано сформувало важливе життєве кредо, яке він виголосив 1891 р. у листі до рідного брата Олександра: «Дякую Богові милосердному й молюся єму, щоб був ти мині братом не тільки по плоті, а й по духу»[117]. У цьому сенсі є показовим лист Марії Грушевської, адресований 19 грудня 1922 р. з Відня до Ганни Грушевської (Шамрай). Безперчно, вона висловлювала думки, близькі Михайлові Сергійовичу: «Розуміється, справді сердечного пожитя з ними, себто зі Злат[оверховниковими] бути не може, бо нема ніякого для сього ґрунту, нема душевної близкости крім кровних звязків, а сего може бути за мало, але все ж таки щось найдеться, хоч би спомини про давнє»[118].

Ледь помітний заіржавілий хрест вказує на поховання Павлини та Михайла Златоверховникових на Байковому кладовищі у Києві. У 1929 р. колишнього кафедрального протоієрея з почестями вже не відспівували. Через 10 років тут же була похована Павлина Захаріївна, згодом — двоє дітей, Борис та Людмила. Відомості про долі трьох інших дітей (Ольги, Михайла та Володимира) обриваються 1917 роком. Та хіба лише про них?..

«ЖИТТЯ В СЕСТРИНІВЦІ БУЛО ДЛЯ МЕНЕ ОДНИМ НЕУСТАННИМ СВЯТОМ...»

І народили діти Захарію Івановичу 24 онуків, але гордістю і славою діда та всього роду Оппокових став безперечно Михайло Грушевський. Виразний штрих до прояву взаємної любові діда з бабою та онука дає лист Ганни Йоаникіївни Оппокової до Михайла Сергійовича від 25 листопада 1903 р. Після двох пожеж попівства в с. Карабчиєві Сквирського повіту, вона звертається до нього за допомогою зі словами: «Вас же я знаю с малых лет, когда Вы еще были детем и обещали дедушке о. Захарию купить золотые очки [...] Тут, с малолетства, отображалась Ваша доброта. Бабушка Ваша, тоже, всегда твердила: «то у меня будет найлучший внук»»[119].

І Михайло Грушевський гідно виправдав ці сподівання. А дід Захарій в уяві і реаліях нерозривно поєднувався з Сестринівкою. І хоча село не вирізнялося особливим національним колоритом, в пам'яті воно завжди залишилося справжнім українським вогником, з якого спалахнуло вогнище щирої безмежної закоханості в Україну.

---

[116] *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 152.

[117] *Гирич І., Гирич В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (До проблеми взаємин двох братів)//Український історик.— 1991–1992.— Ч. 3–4, 1–4.— С. 422.

[118] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1425, арк. 57.

[119] Там само, спр. 871, арк. 203.

У дитячі роки Михайла Сестринівка була єдиним родинним осідком, до якого він линув цілими десятиліттями. Звідси з батьками здійснював подорожі до численних родичів, які проживали в навколишніх і віддалених селах і містечках. На схилі літ у своїй праці «Як я був колись белетристом» видатний вчений писав: «Обставини склалися так, що мої батьки, щиро прив'язані до рідної Київщини, опинилися на Кавказі, серед російської і зросійщеної людності, і тільки раз на три роки мій батько діставав довшу вакаційну відпустку, котру використовував для об'їзду широко розгалуженої рідні своєї, а ще більше — моєї матері. Він використовував ці об'їзди на те, щоб скріпити й поглибити в мені пієтизм до рідного краю, його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії»[120].

Свою першу зустріч з Сестринівкою Михайло згадував скоріше не з власних вражень, а під впливом оповідань старших. 1869 р. за порадою лікарів батько пішов у відставку, залишив Холм і «мусів з сім'єю просити пристановища у тестів, без служби, без здоров'я і без всякого господарства»[121]. Невдовзі поїхав шукати служби на Кавказі, полишивши дружину з малим сином у Сестринівці. Хоча Михайло прожив у селі близько року, власних споминів не залишилось.

Перше ж свідоме знайомство з омріяною Україною, занурення в стихію українського побуту і мелодію рідної мови відбулося у 1873 р., коли «користаючи з можливості взяти двохмісячну відпустку, батько повіз нас усіх до діда, до Сестринівки. Враження сеї великої подорожі покрилося враженнями пізніших аналогічних поїздок, і мало деталей зосталось з неї в моїй пам'яті. Але вони були незвичайно сильні, яскраві. Українське село, ліси, води, український народ, українська мова — все це ввірвалося в мою душу як якийсь інший, кращий світ, до котрого я потім міг тільки душею і мрією тягнутися, відраховуючи місяць за місяцем ті три роки, коли батьки мої могли повторити сю подорож»[122]. Через три роки зустріч із омріяною Сестринівкою повторилася. Михайлові вже скінчався десятий рік, і «сим разом від подорожі, від українського села, від Києва, від тих людей, що мені приходилося бачити, у мене лишилась така маса вражень, що, власне, може, через те вони своїм натовпом і потовкли себе в моїй пам'яті»[123].

Наступна подорож влітку 1882 р. відбулася після трагічних подій в родині Грушевських. Навесні того року померло троє дітей — Марія, Федір та Захарій. Обставини цієї поїздки знову зафіксували спогади: «Батько [...], оплакавши одшедших, заходився утверджувати життя помилуваних долею. Він зараз же взяв відпустку і рішив зробити більшу, ніж коли, подорож — щоб побачитися зріднею і розвіяти тяжкі переживання. [...] В Сестринівці пожили з приємністю — в новій обстановці.

---

[120] *Грушевський М.* Як я був колись белетристом//*Грушевський М.* Предок.— К., 1990.— С. 6.
[121] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 122.
[122] Там само.— С. 136.
[123] Там само.— С. 137.

Старе попівство згоріло, виставлено новий будинок, дерев'яний, просторніший, вигідніший [саме цей будинок, де зупинявся Михайло Грушевський не раз і який по праву є видатною історичною пам'яткою, зараз доживає віку.— *Авт.*], але вже без того етнографізму і романтичного архаїзму, що чарував мене давніше»[124]. На сторінках гімназичного щоденника заховалося і безпосереднє враження від цієї поїздки, набагато реальніше, аніж пізніші дорослі спогади: «Я мало видел малорусскую жизнь, но, надо признаться, явилась она мне далеко не в ореоле гармонии и поэтичности. Хоть милые, родные, задушевные звуки украинской речи, типичные, дышавшие гомеровскою простотою и вместе с тем добродушным лукавством лица парубков и дидив скрадывали отчасти неприглядные стороны малорусской жизни, однако и сквозь радужную призму своей любви к Украине я рассмотрел много не завидного — бедность, пьянство, низкопоклонство пред сильным, стремление выйти из своей среды и проч. Но, разумеется, обвинять за все это народ было бы также несправедливо, как и выставлять крестьянина каким-то идеалом чести и благородства. Особенно на меня неприятно подействовала всеобщая эксплуатация крестьянского труда»[125]. Такою сприймав Україну і Сестринівку 17-річний Михайло Грушевський.

У спогадах зустрічаємо і згадку про наступну поїздку в Україну: «Літом 1885 року батько знову повіз нас на Київщину — в останню фамілійну подоріж цілим домом. [...] Об'їхавши родичів, засіли ми в дорогій моєму серцю Сестренівці, де я ніколи не міг досить налюбуватися українською природою, наслухатися української мови, натішитися українськими краєвидами і обстановою»[126].

Останні дві подорожі (1882, 1885) відбувалися в роки, які стали для М. Грушевського періодом громадської і національної самоосвіти, самовиховання. Інтерес до української старовини розвинули та поглибили книжки «Киевской старины», яку 1882 р. передплатив йому батько. За вміщеним в часописі каталогом книгарні Л. В. Ільницького Михайло знову переконав батька замовити українські видання: «При нашій цілковитій ізоляції від українського життя не мали ми ніякої міри того, що можна і чого не можна, що допустиме, а що небезпечне під тодішніми гаслами заборони українського слова; два роки пізніше [1885.— *Авт.*] покійний дід Захарій, побачивши у себе в Сестринівці в моїй скриньці куплені в київських книгарнях українські книжки, дуже серйозно в моїй присутності запитав мого батька, чи се за його відомом я тримаю такі книги і чи він позволяє мені такі — розумій небезпечні! — маніфестації? При загальній стриманості і великій делікатності діда треба було розуміти, що він був дуже серйозно заклопотаний такими моїми небезпечними вчин-

---

[124] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 119.

[125] *Грушевський М.* Щоденник (1883–1884)//Київська старовина.— 1993.— № 3.— С. 32 (запис від 18 вересня 1883 р.).

[126] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1992.— № 2.— С. 121–122.

ками»[127]. Гадаємо, що в цій реакції діда — не істинне відношення до українства. Скоріше, за цією реакцією була захована турбота старшого друга, який був свідомий допустимого і небезпечного в тодішніх умовах реакційно-репресивних наслідків Емського указу.

Всі ці подрожі в Україну, проживання в Сестринівці і навіть дідові застереження стали міцним фундаментом формування національної свідомості Михайла Грушевського. Саме тут він «милувавсь українською мовою в устах хоч би й сестринівської шляхти, хоч би того духовного товариства, що бувало на сестринівськім попівстві, хоч сі люди, що говорили сею мовою, і не мали до неї пошанівки. Я кохавсь у сім селі, що назверх мало всі українські прикмети — біленькі, назверх чепурні хатки, солом'яні стріхи, садки, городи й перелази, зарослі вербами «береги»[128]. Саме завдяки Сестринівці в юнакові досить рано пробудилося усвідомлення не лише малої батьківщини, але і Батьківщини — України, про що свідчать його думки, довірені щоденнику: «От сегодня мої ім'янини, і, як уся жизнь моя, день уже пройшов тихо й сумно. Бог єго святий знає, що буде дальше, чи збудуться мої думи, чи марно згинуть, як згинули лучші думи других повних надій хлопців. Е, якби збулись вони, якби так міні та й велике діло зробити на потребу, на пользу родині й всему роду людському. [...] Ще й, як на сміх, занесла мене доля серед людей чужих, зробила мене заволокою. Живеш і нікди рік цілий рідної мови не почуєш. [...] Як би скоріш на рідну Україну вернутись, хоч біда та лихо, та біднота у нас на Україні, але ж усе лучче, аніж тут на чужині»[129].

У студентські роки Михайло вже самостійно гостював у діда Захарія. До Сестринівки він приїжджав відпочити, а більше — попрацювати. Відновити хронологію цих поїздок, безперечно не всіх, дозволяють епістолярні та мемуарні джерела. Так, 5 червня 1887 р. Сергій Федорович Грушевський писав до сина: «Душевно рад, что поездка в Сестриновку произвела на тебя хорошое впечатление и подействовала на тебя освежающим образом. Дай Бог, чтобы все так на тебя действовало»[130]. Напевно, душевний спокій наступав після сповідей, про що збереглися щоденникові записи, а також документ про сповідь у діда 1888 р.[131] Гостини в Сестринівці зафіксував і сам М. Грушевський в університетському щоденнику 1888–1894 рр. 24 березня 1892 р. після праці в московських архівах та короткого перебування у Києві він записує: «З великою радістю виїздив з Москви, а ще з більшою приїхав до Сестринівки»[132]. Домашній затишок заспокоював, відволікав від неприємних думок: «При-

---

[127] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 124.

[128] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 138.

[129] *Грушевський М.* Щоденник (1883–1884)//Київська старовина.— 1993.— № 3.— С. 34 (запис від 20 вересня 1883 р.).

[130] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 30.

[131] Там само, спр. 24, арк. 51.

[132] *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.).— С. 158–159.

їхавши до Сестр[инівки], збувся я й колотнечи своєї»[133]. Тут він пробув до 16 квітня, готуючись до магістерських іспитів, разом з дідом Захарієм їздив у пошуках документів про Бар[134]. Провів він у Сестринівці й літо 1892 р. (від 3 липня до 24 серпня)[135], не маючи змоги виїхати у Владикавказ до батьків через епідемію холери на півдні Росії.

Останнє побачення з дідом відбулося влітку 1895 р. 24 липня 1895 р., запрошуючи Олександра Кониського відвідати Сестринівку, Михайло писав: «Не віриться мені, щоб Ви приїхали, а варто, на хуторі чудесно; шкода тільки, що чоловік забагато має на голові. [...] Здоров'я моє було трохи замнялося, а тепер я здоров, і хожу «в полной формі», себто тільки в сорочці і штанях, і годі»[136]. З сестринівського дідового дому, де панував культ родинного пієтизму, він «сотворив своєрідну релігію сім'ї, положив в основу обов'язок любити своїх рідних і передусім своїх батьків, братів і сестер, не вважаючи ні на що, тремтіти за їх життя і здоров'я, служити їм і піклуватись ними і над усе цінити можливість жити вкупі і тим тішитись як найвищим щастям»[137]. Цей родинний пієтизм він сповідував до кінця своїх днів...

«Я НЕ МАВ НАГОДИ ВИСТУДІЮВАТИ ІСТОРІЮ ЗАСЕЛЕННЯ СЬОГО СЕЛА...»

Михайло Грушевський щиро зізнавався у цьому, хоча без його теплих споминів про Сестринівку наша спроба дослідити її історію виглядала б традиційним історико-краєзнавчим нарисом. То ж перше слово ми надаємо людині, яка залишила нащадкам свої найщиріші слова захоплення і любові цим мальовничим куточком нашої України:

«Сестринівка була велике, навіть величезне село. Бабка небіжка оповідала, що як вона одного разу їхала від нас, з Холма з фірманом, єврейчиком, котрого згоджено до віоски (сельця) Сестринівки, і він, доїхавши до Сестринівки, заявив: «Добра [...] два рази Холм!» Вона була широко розкидана серед городів і садків, по болотистих верхів'ях потічків, що спливають відси до Ростависці, і, мабуть, мало не менше 5 верст в довжину. Етнографізмом не визначалося. Я не мав нагоди вистудіювати історію заселення сього села, але воно мало не український селянський характер, а сильну домішку офіціалістів, «шляхти» сумнівного походження, і всякого елементу, який тягнув до поляків, підчеркував в одежі і в мові свою неприналежність до хлопства, носив кашкети, з простого сукна шив не свитки, а щось «на кшталт» пальта, жінки вбирались по-міщанськи і под. Коли в 1870-х роках в сусіднім Козятині,

---

[133] Там само.— С. 159 (запис від 3 квітня 1892 р.).

[134] Там само.— С. 161 (запис від 13 квітня 1892 р.).

[135] Там само.— С. 175–184.

[136] Цит за: Листування Михайла Грушевського.— Київ; Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1997.— Т. I/Упоряд. Г. Бурлака, ред. Л. Винар.— С. 57.

[137] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 145.

відділенім від Сестринівки тільки лісом, з'явився важний залізний вузол, він зараз же потягнув до себе сестринівську людність і особливо отсі не дуже прив'язані до ріллі її елементи. Чоловіки потягнули до залізничної служби, пішли в будники, мазчики, робітники, сторожі, кондуктори і т. д., жінки і діти зайнялись збиранням ягід і грибів, почали пекти хліб, носити молоко і т.д., і в міру того, як Козятин виростав фактично на містечко або місто, Сестринівка набирала характеру підміського. В 1876 р. се було ще в початках, потім, в пізніших роках я бачив сей процес уже в повнім розвитку»[138].

Сьогодні село Сестринівка лежить на межі Вінницької і Житомирської областей уздовж річечки Шапової, що тече до Роставиці і з нею впадає в Рось — праву притоку Дніпра. На цьому ж вододілі беруть свій початок численні річечки і потічки, що наповнюють іншу праву притоку Дніпра — р. Тетерів. З південного заходу до села підступає лісовий масив, який фігурує в архівних документах під назвою «Сестринівська лісова дача»[139]. Найвідомішим місцем цього лісового масиву, про яке у Сестринівці існують різні легенди, є «Басарабова гребля». Одна з легенд розповідає про скарб, який залишив пан Басараб, що ніби мав там маєток. Ні греблі, ні маєтку зараз немає, але місце заворожує своєю таємничістю і спокоєм. У хащах протікає річечка, а в дощове літо тут утворюється озерце, що заростає очеретом та півниками.

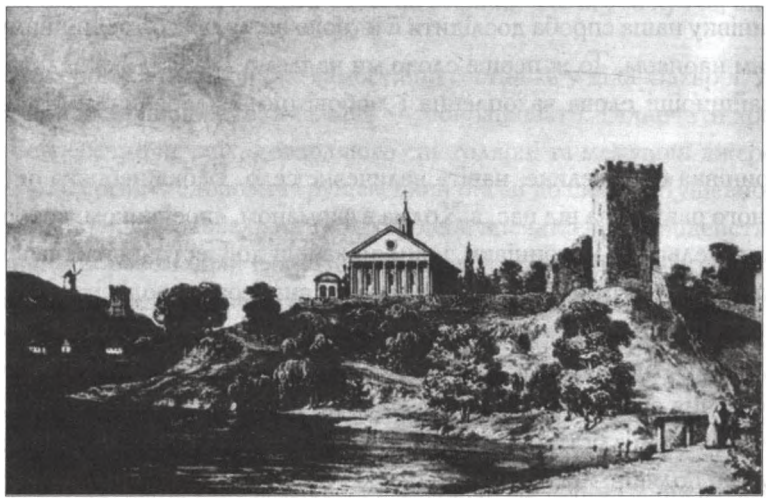

Рештки Білилівського замку. 60-ті рр. XIX ст.

Село розкинулось десь на 5 км у довжину і до 4 км у ширину. Поділене, як майже всі українські села, на кутки: Зарудня, Доярня, Дворок, Березина, Козлівщина, Хутір, Центр. Ці назви збереглися віддавна.

---

[138] Там само.— С. 137–138.

[139] ЦДІАК України, ф. 491, оп. 95, спр. 6; оп. 94, спр. 129.

Початки історії Сестринівки сягають XVII ст., коли ці землі входили до Київського воєводства Речі Посполитої. Польські дослідники пов'язують їх з історією містечка Білилівки, яке ще 1608 р. набула Ганна з Ходкевичів (рідна сестра великого гетьмана Ходкевича), княгиня Корецька, спадкоємиця Корця. Невдовзі, десь 1612 р., тільки-но заселену Білилівку татарська навала перетворила на згарище. Своїми стараннями господиня залюднила і впорядкувала спустошену місцевість, до того ж інші села поблизу заснувала: Сестренівку, Махаринці, Огіївку, Голубівку. Заселенцями тих сіл була бідна шляхта, що перебувала на службі у князів Корецьких: Сестренець (Siestrzeniec), Махаринський (Macharzyński), Огій (Ohij), Голуб (Hołub)[140]. З цієї історії постає дата заснування села — після 1612 р.— і один з ключів до пояснення його назви, яка, дещо трансформувавшись під впливом української мови, пишеться нині Сестринівка.

У народній легенді про походження села, яка побутує і зараз, його назва асоціюється зі словом «сестра». Легенда розповідає, що в далекі часи, коли цю землю плюндрували орди кочових завойовників, а все навколо було винищено і люди забрані в неволю, лише двом сестрам вдалося сховатися під містком недалеко від лісу. Згодом, коли небезпека минула, сестри побудували житло на околиці лісу біля струмка і там оселились. Невдовзі до них пристали інші люди, кому вдалося врятуватися, і так виникло поселення Сестренівка.

Що стосується походження назви, то цілком імовірно, що і прізвище шляхтича, який заснував село, теж похідне від слова «сестра». Слова «сестреницяя», «сестриниця», «сестріниця», «сестринець», «сестрінець», «сестрич» є застарілими синонімами слів «племінник» і «племінниця»[141]. Форма «сестринич» зустрічається і у «Споминах» М. Грушевського при означенні ним родинних зв'язків діда Захарія Оппокова. В різні часи назва села як в усній мові, так і в історичних документах мала переважно дві паралельні форми: Сестренівка і Сестринівка. Їх вживає також і сам Михайло Грушевський. Більш поширеною була назва Сестренівка.

Як бачимо, обставини заснування села і в народній легенді, і в історичних фактах, на яких ґрунтуються відомості польського «Słownika», співпадають. І покладаючись на ці джерела, можна стверджувати, що Сестринівка, як і інші навколишні села та містечки, була заснована на місці більш ранніх поселень, знищених татарами. До цього висновку доходить і М. С. Грушевський, який на підставі Іпатіївського літопису та інших джерел XI—XII ст. зазначав, що вздовж річки Раставиці на місці сучасної Білилівки стояло ліпописне місто Раставець (Роставець)[142]. Збройні су-

---

[140] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego innych krojów słowiańskich.— Warszawa, 1880.— T. I.— S. 191.

[141] Словник української мови.— К., 1978.— Т. IX.— С. 151.

[142] *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.— С. 37—38.

тички, які впродовж віків точилися тут, охоплювали і територію сучасної Сестринівки, що розкинулась за 8 км від Білилівки. Про ті трагічні події відомий дослідник Київщини Л. Похилевич писав: «У жителей сохранилось предание, что Белиловка прежде существовала под именем города Белилова. [...] Предание также говорит, что, при разорении татарами Белилова, жители были избиты, многие уведены в плен, только немногие спаслись бегством. Как бы в подтверждение сохранившегося у жителей предания, время сохранило древние могилы, кладбища и валы»[143].

Мешканці Білилівки. Мал. Де ля Фліза. 1854 р.

І в подальшому історія Сестринівки була тісно пов'язана з Білилівкою. Власне, упродовж XVII—першої третини XIX ст. село було частиною Білилівського маєтку, який належав різним власникам. Як і польські дослідники, Л. Похилевич веде початки маєтку від княгині Ганни Ходкевич (Корецької). Пізніше, «по восстановлении польского владычества [йдеться про відновлення влади Речі Посполитої на всій Правобережній Україні після Карловицького миру 1699 р.— *Авт.*] Белиловка принадлежала Антонию Любомирскому, старосте казимирскому. С половины XVIII века — Иоанну-Клементию Браницкому, каштеляну краковскому, последнему потомку по мужской линии могущественной польской фамилии, женатому на сестре короля Понятовского. От него Белиловка досталась по родству князю Любомирскому, дочь коего Мария была за Радзивиллом, и, не имея детей, подарила

[143] *Похилевич Л.* Сказания....— С. 255.

Белиловское имение в 1792 году крестному и усыновленному своему сыну, графу Иоанну Потоцкому, сыну Франца-Петра графа Потоцкого старосты щержецкого. У сына Иоаннова Германа Белиловка с Дергановкою и Сестриновкою конфискованы в казну в 1831 году, за участие его в польском мятеже и за государственные преступления»[144].

Відомості про окремих власників Білилівки, а отже, і Сестринівки, наведені Л. Похилевичем, підтверджуються збереженими історичними документами. Це, насамперед, справа про надання коронному гетьману, краківському воєводі Яну-Клемансу Браницькому копій документів з книг гродського і земського судів Київського воєводства, які б підтвердили його право власності на Білилівські маєтності з селами Сестринівкою, Великою Чорнявкою, Голубівкою та ін. (29 червня—17 листопада 1752 р.)[145]. Цю справу Браницький доручив своєму уповноваженому, шляхтичу Антонію Чернявському, який 29 червня 1752 р. подав «челобытную» до Київської губернської канцелярії з проханням розшукати документи про маєтності Я. Браницького та видати завірені виписи з них[146]. Як свідчить офіційне листування між Київською губернською канцелярією та Київським магістратом, місія А. Чернявського ускладнювалася тим, що Білилівка, Сестринівка та інші села маєтку розташовувалися за 10—15 км від кордону між Росією і Польщею. Канцелярія ж керувалася указом державної колегії іноземних справ від 10 жовтня 1745 р. «дабы по прошению польских шляхтичей из Киевского магистрата книг давать выписи только на отдаленные от российских границ маетности»[147]. З «доношения» Київського магістрату відомо, що документи про маєтності Браницького «приискались», з них «вчинен экстракт» і направлений до губернської канцелярії з застереженням («варунком») про їх неправочинність в разі розмежування кордонів між Росією і Польщею[148]. 17 листопада 1752 р. А. Чернявський «с выданными [из] киевского магистрата маетностей господина гетмана Браницкого двумя выписями» через романівський форпост Київського гарнізону відбув до Польщі[149]. Через 5 років, у лютому 1757 р., Браницький з невстановлених причин знову посилає до Києва свого уповноваженого, гетьманського архівіста Петра Любецького, з метою пошуку документів про право володіння м. Білилівкою, селами Чорнявкою, Сестринівкою, Махаринцями та ін.[150] Керуючись тим же указом від 10 жовтня 1745 р., Київське губернське управління відмовило П. Любецькому самостійно займатися архівними пошуками та ознайоми-

---

[144] Там само.— С. 256.

[145] ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 2074, арк. 1—21.

[146] Там само, арк. 9.

[147] Там само, спр. 2943, арк. 7—7 зв.

[148] Там само, спр. 2074, арк. 13—13 зв.

[149] Там само, арк. 20—21.

[150] Там само, спр. 2943, арк. 1—9.

тись з виписами до їх затвердження канцелярією. Документів про отримання у 1757 р. архівних копій про маєтності Браницького не виявлено.

Всі наступні власники Сестринівки були пов'язані з родом Браницьких герба «Гриф»[151], власне, рідними сестрами Яна-Клеменса Браницького Урсулою і Христиною. Урсула Браницька при одруженні з Яном-Казиміром Любомирським отримала Білиловський маєток з Сестринівкою як віно. Пізніше він перейшов у спадок їхній доньці Марії, яка мала шлюб з віленським воєводою Станіславом-Карольом Радзівіллом. Подружжя не мало дітей, і шлюб швидко розпався. За рік до смерті, у 1792 р., Марія Любомирська (Радзівілл) подарувала маєток Яну-Алоізію (Іоанну) Потоцькому (1776—(?)) — правнуку Христини Браницької (Сапєги), онуку своєї двоюрідної сестри Терези Потоцької. Реально Сестринівкою, як і всім маєтком, управляв батько Іоанна — Франц-Петро Потоцький, про що збереглося чимало документів[152]. Після його смерті (між 1828 і 1831) ці маєтності переходить у спадок онукам, Герману та Йосипу Іоанновичам Потоцьким[153].

Як відзначав Л. Похилевич та свідчать історичні джерела, права власності на Сестринівку брати були позбавлені за участь Германа Потоцького у польському повстанні 1830—1831 рр.[154] «Герман Потоцкий, помещик, граф [...] находится в толпах мятежников, вывел с собою козаков вооруженных шляхты, и крестьян 359 душ»[155],— зафіксовано у «Списке о помещиках, отлучившихся с Махновского повита и присоединившихся к мятежнической шайке» від 4 червня 1831 р. За наказом начальника Головного штабу 1-ї армії від 15 березня 1832 р. маєтки всіх учасників повстання, серед них і весь Білилівський з 1503 селянами чоловічої статі (з них 402 — сестринівських селян) було конфісковано в казну[156]. Щодо їх подальшої долі 20 вересня 1832 р. Київська казенна палата подала київському, подільському та волинському генерал-губернатору пропозицію про передачу їх в оренду[157], а 21 червня 1834 р.— про люстрацію маєтків[158]. Проте на підставі «высочайшего повеления» від 29 квітня 1836 р. Сестринівку з 416 селянами та річним прибутком

---

[151] *Черкаська Н.* Документи Браницьких герба «Гриф» з Вишнівця у «магнатських» фондах ЦДІАК України//Архіви України.— 2005.— № 2.— С. 117—132. Принагідно висловлюємо вдячність науковому співробітнику Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Наталі Черкаській за наукові консультації щодо родоводу Браницьких і Потоцьких.

[152] ЦДІАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 291, арк. 94—94 зв; ф. 486, оп. 1, спр. 2690, арк. 11— 19; ф. 533, оп. 3, спр. 285, арк. 37—37 зв.

[153] Там само, ф. 533, оп. 4, спр. 163, арк. 13—13 зв; ф. 445, оп. 1, спр. 2, арк. 37; ф. 442, оп. 64, спр. 183, арк. 1—3 зв.; спр. 296, арк. 134 зв. —135; оп. 66, спр. 173-б, арк. 42 зв.

[154] Там само.

[155] Там само, ф. 553, оп. 4, спр. 163, арк. 14.

[156] Там само, ф. 442, оп. 64, спр. 183, арк. 2.

[157] Там само.

[158] Там само, оп. 66, спр. 173-б, арк. 37—44.

3178 руб. сріблом, як і всі інші конфісковані маєтки учасників повстання в Київській та Подільській губерніях, було передано військовому відомству[159].

У примітці до документа «О передаче и приеме конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в военное ведомство» було зазначено, що на Сестринівку заявлено довічне право. Відстоювати це право взялася дружина Германа — Антоніна Потоцька. Як свідчать виписи з документів Заславського повітового суду, у 1842 р. вона подала позов щодо сплати їй суми з прибутків за час перебування в казенному управлінні села Сестринівки, «доставшегося было мне в заставное владение от графов Геронима и Осифа Потоцких, но в последующем ошибочно конфискованного в казну»[160]. Суд прийняв рішення про виплату компенсації, але повернути колишню власність чоловіка їй не вдалося.

Тим часом після 1836 р. Сестринівка належала військовому відомству, хоча, як свідчать документи, розміщення там додаткових підрозділів обмежувалося. 11 листопада 1838 р. начальник штабу інспектора резервної кавалерії Тимчасового відділення по військовому поселенню в Київській та Подільській губерніях, генерал-лейтенант Задонський звернувся до київського, подільського та волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова з проханням про виведення з Сестринівки 9-ї роти Олексопольського єгерського полку. Ця рота «прибыла в 3-й округ военного поселения Киевской и Подольской губерний на зимовые квартиры, и по распоряжению гражданского начальства назначено их помещение в м. Белиловке и селениях Дергановке и Сестриновке. По сему случаю я входил с представлением к господину директору Департамента военных поселений [...] и получил [...] уведомление, что селения округов упомянутого военного поселения постороннему воинскому постою не подлежат»[161]. За розпорядженням Д. Г. Бібікова від 17 листопада 1838 р. рота була виведена зі вказаних населених пунктів[162].

А вже на 14 жовтня 1841 р. «Ведомость имениям ведомства Государственных имуществ Киевской губернии, находящихся в административном управлении» включає і Білилівський маєток у складі містечка Білилівки та сіл Дерганівки і Сестринівки[163]. На той час в Сестринівці проживало 432 селян чоловічої статі, а також відставних солдатів, купців, міщан, однодворців та вільних людей — 221 особа[164]. З 1 квітня 1841 р. всім цим казенним маєтком управляв виходець із Курської губернії підпоручик артилерії Олександр Висоцький. Хоча реально функції управляючого він передавав іншим особам, про що свідчать його доручення 1841–1842 рр.[165]

---

[159] Там само, ф. 445, оп. 1, спр. 2, арк. 37.

[160] Там само, ф. 442, оп. 794, спр. 26, арк. 17.

[161] Там само, оп. 69, спр. 323 (ч. III), арк. 39–39 зв.

[162] Там само, арк. 40–41.

[163] Там само, оп. 74, спр. 410, арк. 163 зв.–164.

[164] Там само.

[165] Там само, ф. 486, оп. 5, спр. 153, арк. 193–194; спр. 170, арк. 30–31.

Отже, у 1830–40-х рр. XIX ст. Сестринівка отримала статус казенного села, яке певний час було підпорядковане військовому відомству, а згодом — управлінню державного майна Київської губернії. Це підтверджується і записами у клірових відомостях та метричних книгах місцевої Покровської церкви[166]. У перших обов'язково зазначалося, чиєю власністю є той чи інший населений пункт, склад населення, у других — соціальний статус парафіян. Названі церковні документи є надзвичайно важливим джерелом інформації про демографічні зміни в селі, соціальний склад населення та інших статистичних відомостей. Виглядає ця статистика так: у 1742 р. в с. Сестринівці було 80 дворів[167]; у 1828 р.— 186 дворів[168] (число селян чоловічої статі на 1823 р. та 1832 р. відповідно складало 396 та 402 особи[169]); у 1842 р.— 153 $^1/_2$ дворів (православних парафіян) і 18 дворів римо-католиків та 1141 мешканців (без римо-католиків); з них дворян — 64, однодвірців — 408, відставних солдатів — 35, державних селян — 634[170]; у 1861 р.— 275 дворів та 2123 мешканців (з них духовних, дворян, міщан, різночинців — 828, військових — 159, державних селян — 956; православних — 1943, римо-католиків — 163)[171]; у 1900 — 601 дворів та 3466 мешканців[172], у 1915 р. відповідно — 544 і 4686 (з них духовних — 23, дворян — 25, міщан — 2, державних селян — 4427; православних — 4477, римо-католиків — 123)[173].

Більш розгорнуту картину соціально-економічного розвитку Сестринівки на 1912 р. подає огляд селянських господарств Бердичівського повіту[174], а саме: кількість дворів — 540, населення — 4300 осіб, присадибні наділи — 225 десятин; посіви — 2387 десятин; всього наділеної землі — 2613 десятин; безземельних дворів — 43, з володінням до 1 десятини — 35; коней (на 1910) — 770; корів (на 1910) — 435; без коней дворів — 142; число хлопчиків та дівчаток шкільного віку — 620; відвідують школу — 210; кількість письменних — 310; школа церковнопарафіяльна — 1.

Власне, упродовж 1842–1911 рр. початковий освітній рівень дітей на селі підтримувала єдина церковнопарафіяльна школа, заснована Захарієм Івановичем Оппоковим. А 28 травня 1911 р. куратор церковнопарафіяльних шкіл Бердичівського повіту звернувся до київського, подільського та волинського генерал-губернатора з про-

---

[166] Так, у кліровій відомості за 1833 р. священик В. Зарчинський записав: «Селение Сестреновка по выбытию графа Германа Потоцкого [...] поступило в ведомство казенное» (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2125, арк. 114 зв.).

[167] *Похилевич Л.* Сказания...— С. 258.

[168] ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 285, арк. 38 зв.

[169] Там само, ф. 484, оп. 5, спр. 291, арк. 94–94 зв.; ф. 442, оп. 64, спр. 183, арк. 3 зв.

[170] Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 2136, арк. 109 зв.

[171] Там само, оп. 1009, спр. 725, арк. 462.

[172] Список населенных мест Киевской губернии.— С. 341.

[173] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 40, арк. 466.

[174] Там само, ф. 442, оп. 707, спр. 370, арк. 44 зв.–45.

ханням відкрити у с. Сестринівці двокласне парафіяльне училище[175]. І вже клірова відомість за 1913 р. зафіксувала наявність у селі двокласного парафіяльного училища та двокласного земського училища, відкритого, вірогідно, не раніше 1912 р.[176]

Національний, соціальний та конфесійний склад населення, звичаї, побут Сестринівки безпосередньо пов'язаний з її історією. Залюднення села після спустошення краю татарами на початку XVII ст. відбувалося переважно прибульцями з різних земель. Про це свідчать хоча б прізвища її мешканців, які збереглися до наших днів: Волинець, Басараб, Бойко, Поліщук, Варшавчук, Галицький, Дончак, а також різноманітність прізвищ, яких налічується до сотні. В пізніші часи населення села поповнювалося також за рахунок різного служилого люду, відставних солдатів, які були потім перетворені на однодвірців, а ті, в свою чергу,— на державних селян.

Так коротко виглядає історія залюднення Сестринівки, з якою майже сторіччя було пов'язане життя представників материнської родової гілки Михайла Грушевського.

«... І ТІЛЬКИ МОГИЛКА ПОКАЗУЄ, ДЕ ВІН ПОХОВАНИЙ...»

А 26 листопада 1895 р. діда Захарія не стало[177].

«От горе у нас случилось. Дедушка твой сегодня умерли, вчера жаловались на грудь, вчера служили вечерню, и сегодня заутреню, а на обедню не ходили, прилегли на подушку и заснули на век, царствие небесное им»[178],— писала Глафіра Захаріївна у листі до молодшого сина Олександра. А Михайлові сповіщала: «Нет же нашего Дедушки и только могилка показывает, где он похоронен. Хоронили его торжественно 15 священ[ников] и два диакона, из детей и внуков были дядя З[ахарий] З[ахариевич] с женой, тетя Витя и ее дети, тетя Павочка с Мишей, а наш Сашурочка приехал уже после погребения»[179].

Почуття всіх онуків після смерті діда передає Ганна Сергіївна Грушевська (Шамрай) у своєму листі до брата Михайла:

«Вчера получили мы письмецо от Мамочки, в котором она сообщает о смерти Дедушки. Хотя Дедушка были уже старенькие и мы конечно знали, что скоро они должен умереть, но все же смерть его страшно поразила и опечалила нас. Так грустно думать, что их больше нет и что тихая мирная Сестриновка, в которой мы сбирались и где видели милые старческие лица Дедушки и Бабушки, станет чужой для нас. И какая тихая, мирная и трогательная кончина! До последнего часа служили Дедушка и только обедни не могли отслужить, так и то заплакали бедненький!»[180].

---

[175] Там само, оп. 664, спр. 10, арк. 51–52.

[176] Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 216, арк. 96.

[177] КЕВ.— 1896.— № 1.— С. 1.

[178] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1284, арк. 628.

[179] Там само, спр. 278, арк. 361.

[180] Там само, спр. 283, арк. 219.

Відновлений надгробок на могилі Захарія Івановича Оппокова на тлі його будинку. Село Сестринівка. 1996 р.

Кожна річ, пов'язана з дідом і Сестринівкою, була як оберіг. Після смерті діда Михайло прагнув перенести до своєї оселі хоча б частку тепла і неповторного колориту сестринівського попівства, з'єднати минуле з майбутнім. Він просив передати йому килими з дідового дому, про що свідчить лист брата в перших Володимира Васильовича Дашкевича[181].

Такі схожі долі двох дідів Михайла Грушевського: Захарій Оппоков, як і Федір Грушевський, був знаним священиком і просвітянином. Подібними, на жаль і на диво, виявилися і долі надгробків дідів видатного історика. У 1960-х рр. войовничі атеїсти Покровську церкву в Сестринівці «перепрофілювали» на клуб. На місці цвинтаря, надгробні плити з якого позникали безслідно, було влаштовано танцювальний майданчик. Надгробок з могили Захарія Оппокова, ретельно збивши напис на ньому, використали для облаштування декоративних квітників перед школою та лави біля криниці. Інший камінь слугував постаментом під бюст О. Пушкіна у шкільному саду. А один фрагмент надгробку уже ніколи не повернеться на могилу, бо його вмурували у фундамент спортзали. Навіть при такому цинічному ставленні ці святі речі Божою ласкою збереглися від повного знищення. Як у Лісниках, так і в Сестринівці. У 1996 р., до 130-річчя від дня народження М. Грушевського, вцілілі фрагменти надгробоку Захарія Оппокова (на них вказав колишній технічний працівник школи, який саме і збивав напис) було відновлено на осиротілій могилі. Власне, через сто років по смерті. Ініціаторами цієї шляхетної справи була дирекція і педагоги місцевої школи, насамперед, вчителі історії — Людмила Геннадіївна Ступницька (Левчук) і світлої пам'яті Володимир Петрович Надорожний, директор школи Станіслава Дем'янівна Сушко. На фасаді школи одночасно було встановлено пам'ятну дошку про присвоєння навчальному закладу імені видатного вченого і суспільно-політичного діяча. Це

[181] Там само, спр. 17, арк. 12–13 зв.

рішення сестринівських освітян і сільської ради, на жаль, і до цього часу не знайшло відповідного підтвердження на державному рівні. Проте учні і вчителі не лише пишаються набутим почесним ім'ям свого навчального закладу, але й намагаються донести слово пошани про славний рід Оппокових та його видатного нащадка до своїх односельців, відкривши при школі музейну експозицію про Михайла Грушевського.

Переживши лихоліття XX століття, продовжує зберігати тепло і пам'ять про славний рід і будинок діда, о. Захарія Оппокова. Будинок, який не раз приймав талановитого онука. Таких автентичних пам'яток не так і багато на карті України. Та чи довго ще він, старенький і похилений, протримається... На превеликий жаль, попри всі зусилля педагогів, краєзнавців, музейників, поки що не вдається зрушити з місця справу відбудови цієї історичної пам'ятки. На запит народного детутата України О. І. Юхновського від 1 липня 2003 р. Кабінет Міністрів України доручив Вінницькій обласній держадміністрації забезпечити виготовлення необхідної проектно-кошторисної документації на ремонт і реконструкцію зазначеної будівлі та провести відповідну організаційну роботу щодо визначення джерел фінансування та залучення коштів для виконання робіт, а також опрацювати питання про утворення Меморіального музею-садиби М. С. Грушевського[182]. Влада змінюється, а проблеми лишаються...

І все ж — завітайте в Сестринівку і ви побачите колишню садибу священика Захарія Оппокова, відчуєте той неповторний колорит, що на все життя зачарував Михайла Грушевського.

---

[182] *Шевчук Г.* Сестринівка. Мала Батьківщина//Шлях перемоги.— 2005.— 13 липня.— № 28.— С. 15. Справа вшанування пам'яті М. Грушевського в Сестринівці неодноразово висвітлювалася у пресі та наукових виданнях. Див.: *Шевчук Г.* Михайло Грушевський називав Сестринівку «одним неустанним святом»//Пам'ятки України.— 1995.— № 1.— С.105; *Її ж.* «...Линув до неї цілими десятиліттями»//Час Time.— 1996.— 11 жовтня; *Її ж.* Звертаймося до первовитоків народу//Урядовий кур'єр.— 1997.— 23 вересня; *Її ж.* Тут бував перший Президент України//Літературна Україна.— 1998.— 8 жовтня; *Її ж.* Відфутболювання Сестринівки Грушевського//Українська газета.— 1999.— № 8–10; *Її ж.* Життя в Сестринівці було для мене одним неустанним святом...//На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності.— Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000.— С. 255–265; *Її ж.* «Дід прислав на дорогу ікону Спасителя»//Наша віра.— 2000.— № 7; *ІЇ ж.* Сестринівка Михайла Грушевського//Там само.— 2000.— № 9–10; *Страшний В.* Витає дух Грушевського в Сестринівці//Вінниччина.— 2001.— 31 липня; *Його ж.* Зустрічала Сестринівка гостей//Там само.— 2001.— 23 жовтня; *Панькова С.* До витоків материнського роду Михайла Грушевського// Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Збірник тез та доповідей учасників науково-практичної конференції, що відбулася в Музеї історії м. Києва 23 грудня 2002 р.— К., 2002.— Вип. 2.— С. 51–63; *Кучеренко М., Шевчук Г.* Історико-меморіальний музей Михайло Грушевського відзначає ювілей Великого Українця//Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 550–556; *Панькова С., Шевчук Г.* Родинний пієтизм Михайла Грушевського// Україна молода.— 2003.— 30 вересня.— С. 10.

«...Я ДУЖЕ БАГАТО ОДІДИЧИВ ВІД МАТЕРІ...»
(Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська))

Головною берегинею родинного культу після смерті діда Захарія стала його донька — Глафіра Оппокова (Грушевська).

«Характеру вона була дуже замкненого, скупленого в собі й твердо трималась того, що вважала для себе обов'язковим. Був в ній сильно розвинений моральний аскетизм, між іншим, він знаходив свій вираз в побожності, незвичайно твердім і безжаліснім виконуванні всяких релігійних обов'язків [...]. До всякого роду житейської вигоди і комфорту вона була байдужа, якось не мала для сього змислу — хоч певного декоруму пильнувала: в ній теж була певна амбіція, як у діда Захарія,— [...] не осмішити себе перед людьми»[1],— писав Михайло Грушевський про свою матір.

«МУСІЛА ВОНА БУТИ ДУЖЕ ГАРНА...»

Народжена 13 квітня 1847 р.[2], Глафіра була п'ятою з дев'ятьох дітей Захарія та Ганни Оппокових. Хрещеними новонародженої 18 травня 1847 р. стали рідні брат та сестра батька — Сильвестр Оппоков та Марія Оппокова (Топачевська). Скінчивши пансіон у Махнівці, «де її вчили російського й польського, гри на фортепіяні і різних ручних робіт»[3], 5 вересня 1865 р. Глафіра обвінчалася з випускником Київської духовної академії, професором Київської духовної семінарії 35-літнім Сергієм Грушевським[4]. 20 вересня 1865 р. С. Ф. Грушевський був «уволен со службы в семинарии для поступления на уездную службу в Царстве Польском»[5], і молоде подружжя невдовзі виїхало до Холма, куди глава родини 23 жовтня 1865 р. «по прошению определен учителем русского языка и словесности в Холмскую русско-грекоуниатскую гимназию»[6]. Через багато років, даючи настанови старшому синові перед

---

[1] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 120.

[2] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 2418, арк. 764 зв.–765.

[3] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 120.

[4] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3583, арк. 701 зв.–702.

[5] Див.: *Кучеренко М.* Сергій Грушевський: науковець, освітянин і громадянин//Український історик.— 2004.— Ч. 1–2.— С. 88.

[6] Там само.

Глафіра Оппокова з молодшим братом Іполитом. Київ. Бл. 1864 р.

Глафіра Оппокова (Грушевська). Ставрополь. Бл. 1876 р.

його від'їздом до Львова, Глафіра Захаріївна згадувала: «Папа тоже, когда задумал оставлять родину, то подумал о женитьбе, чтобы не ехать одному»[7]. Вже дорослий Михайло Грушевський обставини шлюбу батьків описував так: «Але вибираючись на чужу сторону, рішив одружитися і їхати не самому. Мав він на оці сім'ю одного з своїх учеників по семінарії Захара Оппокова. Батько якось ніколи не оповідав мені ближче історії своєї знайомості з сею сім'єю. Я можу тільки здогадуватись, просто з того, що шлюб сей стався перед самим виїздом батька на нову службу до Холма,— що женячка його сталась в зв'язку з сим виїздом на нову службу»[8].

«Мусіла вона бути дуже гарна, судячи по фотографіям»[9] — ці слова старшого сина зринають в пам'яті, коли тримаєш в руках знімки молодої Глафіри, які, пережившн півтора століття, потрапили до збірки Історико-меморіального музею Михайла Грушевського.

---

[7] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 330 зв.

[8] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 119.

[9] Там само.— С. 120.

Сергій та Глафіра Грушевські з дітьми — Захарієм, Ганною, Федором та Михайлом. Ставрополь. Бл. 1876 р.

Одним з проявів родинного оппоківського пієтизму Глафіри були імена дітей, яким вона присвятила все своє життя. Сини Захарій і Федір були названі на честь дідів — Захарія Івановича Оппокова і Федора Васильовича Грушевського[10]. Доньки Ганна і Марія — на честь бабусь, Ганни Василівни Зарчинської (Оппокової) і Марії Кирилівни Ботвиновської (Грушевської)[11]. Найменший Василь отримав ім'я від прадідів — Василя Пантелеймоновича Зарчинського та Василя Даниловича Груші (Грушевського)[12]. Олександр, найвірогідніше, названий на честь молодшого брата Глафіри — Олександра, який прожив усього 6 років (1856—1862)[13].

Залишається загадкою ім'я лише старшого сина Михайла... Чи то від значення імені: «рівний Богові»? Чи то на честь покровителя Києва Архістратига Михаїла, барельєф якого на будівлі Київського магістрату на Подолі споглядав батько під час свого навчання у Київській духовній семінарії та академії? Тим паче, за 10 днів до народження первістка Глафіри за церковним календарем випадало свято Чуда Архістратига Михаїла. Ймовірно, нарікаючи цим іменем, батьки сподівалися, що стане син також покровителем...

Підтверджує думку щодо імен дітей і М. Грушевський. Зокрема, про улюбленого молодшого брата Захарія він писав у спогадах: «Названого так по імені діда»[14].

---

[10] *Кучеренко М.* Слідами Грушевських: Чигиринщина//Пам'ятки України історія та культура.— 2002.— Ч. 2.— С. 70—73.

[11] Там само.

[12] Там само.

[13] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3396, арк. 825 зв.— 826.

[14] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 136.

Знаходимо це підтвердження і в його оповіданні «Остання кутя»: «Назвемо єго Занею, як твого батька звуть,— каже нахилившись батько,— дай Біг єму завше таке щастя, як ми у сей час маємо. Й дитину окрестили»[15].

«...БУЛА ЦІЛКОМ ЗЛАМАНА СИМИ СТРАШНИМИ ПЕРЕЖИВАННЯМИ...»

Трагедія, яку пережила родина Грушевських після смерті упродовж квітня—травня 1882 р. трьох своїх дітей (Марії, Захарія і Федора), на все життя залишила глибоку рану в серці люблячої матері: «Мати моя при своїй незвичайній вражливості і чутливості та природженім нахилі до меланхолії була цілком зламана сими страшними переживаннями і властиво так і не вийшла з них. При своїй замкненій в собі вдачі вона не ділилась своїм горем ні з нами, ні з чужими, і воно тим більше з'їдало її»[16].

Цю страшну немилосердність долі, це родинне спустошення описав М. Грушевський у своїх спогадах, не втративши відчуття жалю і через багато літ: «На великодніх святах 1882 року, коли я був дома, захорувала сестричка Марія, найменша з дітей, на другім році життя; була то скарлатина, здається, я лишив її хворою; і вона за кілька тижнів потім померла. За нею захорували два менші брати Федір і Захарій, на дифтерію, і, не вважаючи на всі зусилля, їх теж не вдалося відрятувати. Протягом одного місяця — квітня—травня — вмерло троє! Зісталося нас трьох з дітей — я з сестрою і п'ятий з ряду Олександр, що мав тоді чотири роки. [...] Мені не написали всього, щоб не смутити на чужині. Але коли я приїхав щось у два тижні по смерті останнього з небіжчиків, побачив батька і матір, їх постави і лиця [...], мене обхопив такий тяжкий невимовний жаль, що я роздер би небо своїм плачем, коли б дав йому волю»[17]. В метричних книгах владикавказького Спасо-Преображенського собору збереглися записи про народження (5 квітня 1880 р.)[18] та смерть Марії від скарлатини (6 квітня 1882 р.)[19], а також про смерть Захарія (20 квітня 1882 р.) від водянки[20]. Відомостей про смерть Федора не виявлено.

Отримавши першу сумну звістку, Михайло виплеснув свій біль на сторінки гімназичного щоденника, не маючи змоги розділити його з матір'ю і батьком: «Сегодня утром после чаю я получил письмо [...], что наша Машенька отдала душу Богу. Упокой господи ее душу. Бедная, в свои 2 года сколько она страдала [...]. Я же не мог удержать своих слез. Нужно покориться воли Господней, но трудно покориться

---

[15] *Грушевський М.* Із літературної спадщини/Упоряд. Г. Бурлака, А. Шацька; ред. Л. Винар.— Нью-Йорк; Київ, 2000.— С. 151.

[16] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 118.

[17] Там само.

[18] Центральний державний архів Республіки Північна Осетія—Аланія, ф. 291, оп. 1, спр. 171, арк. 19 зв.

[19] Там само, ф. 296, оп. 1, спр. 172, арк. 127.

[20] Там само.

в таких случаях»[21]. А скільки теплих слів присвятив старший брат своєму улюбленцю Захарію: «Який се був милий, добрий, ласкавий хлопчик, які незвичайно теплі почуття зв'язували нас. Як я любив його і він мене. В момент смерті йому було 10 літ, се вже була вповні свідома людина, батько почав уже його вчити латинської мови з того самого Кюнера, що вчив колись я. Між нами було без малого шість років різниці, він, як то говориться, вступав в мої сліди. З яким тихим ентузіазмом він вітав мене в перший мій приїзд з гімназії; ніколи ми досі не розлучались. В таких відносинах між старшим і меншим братом буває стільки любові і ніжності, не менше ніж [між] батьками і дітьми»[22]. Але виховати такі теплі відносини могла лише любляча і мудра мати.

Страх перед смертю близьких навічно закарбувався у душі Михайла. У одному з щоденникових записів гімназичних часів, через рік після втрати братів і сестри, читаємо: «Только что получил я письмо. Прежде чем развернуть, я заглянул в него и сердце у меня похолодело, когда я увидел слово «покойничков», я подумал, что все кончено, Сашенька уже умер; но дальше я увидел «Сашенька поправился»: я готов был подпрыгнуть от радости. Успокоившись, я прочел письмо и почти не верил своему счастью, увидя Сашенькин почерк. Но среди моей радости на меня грустно подействовало упоминание мамы о покойничках»[23].

Свій власний біль і тугу батьків Михайло Грушевський передав також в оповіданні «Остання кутя». Посилаючи текст нового твору, у листі до І. Нечуя-Левицького від 26 травня 1885 р. молодий автор писав: «А другу мрію «Остання кутя» хтів би я посвятить рідним покійникам, бо дітенята в тій мрії справді жили й справді вмерли, довічний покій хай буде їм! Як се на Вашу думку, добре чи ні? Як добре, подпишіть «на вічну пам'ять Захару, Федіру і Марії Грушевським», чи ініціяли, чи як там, Вам вже лучче знати»[24].

Та за декілька років і матері, і всій родині довелося знову пережити нещастя: 1886 р. від дезинтерії померла найменша дитина Глафіри — син Василь[25]. «Його викликали на сей світ в реванш спустошенням, заданим нашій родині смертю три роки тому,— але мати не мала вже сил поставити його на ноги. Лікар домагався для

---

[21] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 485 (запис від 14 квітня 1882 р.).

[22] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 12.— С. 118.

[23] *Грушевський М.* Із літературної спадщини. — С. 59. На другий день свого 17-річчя, згадуючи прожитий рік, Михайло передав цей всеохоплюючий страх словами: «Памятен мне особенно страх смерти, который напал на меня в декабре и марте... Я не стыжусь сознаться, что испугался смерти» (*Грушевський М.* Щоденник (1883–1884)//Київська старовина.— 1993.— № 3.— С. 29 (запис від 18 вересня 1883 р.).

[24] Листування Михайла Грушевського.— Т. І.— С. 38. У 1885 р. оповідання опубліковане не було, вперше побачило світ у збірці: *Грушевський М.* Із літературної спадщини.— С. 144–154. На початку твору посвята: «На вічну пам'ять З. Ф. і М. Г-ім».

[25] Василь народився 2 січня 1886 р. (Центральний державний архів Республіки Північна Осетія–Аланія, ф. 291, оп. 1, спр. 171, арк. 18 зв.).

нього сильнішої поживи, настоював, щоб взяли для нього мамку, але се цілком противилося родинним традиціям, брати мамку — се була панська забаганка, щось неприродне, майже непристойне — всіх дітей годували самі матері, що могло бути для дитини здоровше, як молоко матері? Малого підгодовували «швейцарською мукою», молоком коров'ячим, але він хорував і видимо слаб і гас. Батько по повороті виїхав в шкільних справах, ми зісталися самі з матір'ю навіч з сею страшною хоробою, що з дня на день руйнувала життя дитини. [...] Я випрошував божої ласки, якогось чуда, що повернуло б життя дитині. Чудо не прийшло»[26],— так описав цю страшну втрату матері Михайло Грушевський. Батько залишався у відрядженні, і організацію поховрон взяв на себе Михайло як найстарший син, на той час — випускник Тифліської гімназії.

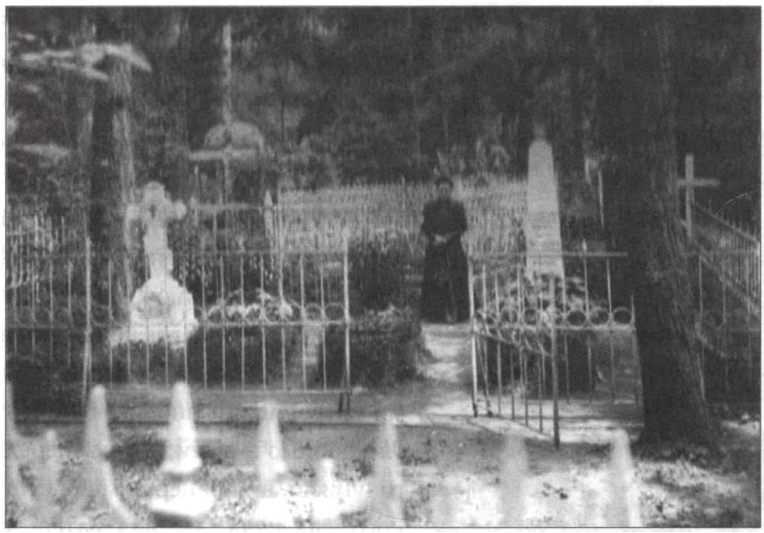

Глафіра Грушевська біля могил дітей (Захарія, Федора, Василя, Марії) та чоловіка. Владикавказ. Бл. 1905 р.

Пізніше, 1901 р., біля могил своїх чотирьох дітей на владикавказькому кладовищі буде похований і батько, Сергій Федорович Грушевський. В музейній колекції зберігається фотографія Глафіри Захаріївни біля цих дорогих могилок. Знімок зроблено найвірогідніше 1905 р., коли вона залишала Кавказ і назавжди поверталася на рідну землю, до Києва, сповіщаючи сину: «Теперь никого у нас не будет в Владикавказе, только одно кладбище своими могилками и будет нас принимать»[27]. Композиція світлини настільки глибоко образно-філософська, що не кожний митець міг би створити щось подібне. Вічний біль і туга в самітній жіночій постаті серед п'яти могил...

---

[26] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1992.— № 3.— С. 134–135.

[27] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 257 зв.

Втрата чоловіка і вірного друга стала ще одним непоправним ударом. Перші роки по його смерті жінку охоплював відчай, і в листі до молодшого сина Олександра вона навіть висловлювала думку, чи «не поселиться мне где-нибудь в монастыре»[28]. Нелегко було також залишати місця, де минули понад 30 років життя: «Теперь уже не будет своего дома, как прежде бывало — и в Сестр[иновке], и здесь»[29]. При першій же нагоді Глафіра Захаріївна намагалася побувати в Сестринівці[30], збереглися відомості і про поїздку до Владикавказу. Так, у листі до брата Олександра 1 серпня (19 липня) 1908 р. Михайло Грушевський писав: «Ми тішемося, що Мама побувала в Владикавказі»[31].

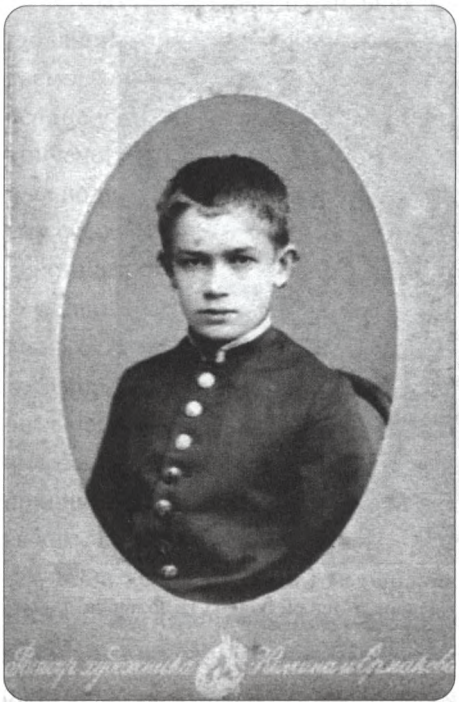

Михайло Грушевський в день вступу до Тифліської гімназії. 1880 р.

ВИЩЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Але її вищим призначенням була турбота про дітей, і тим, хто лишився в живих, ця мужня жінка сповна віддала все своє тепло і турботу. Збереглося понад 2000 листів Глафіри до Михайла, Олександра і Ганни[32]. Власне, ці листи — портрет МАТЕРІ, з якого вона промовляє до своїх дітей, вболіваючи за їхню наукову кар'єру, радіючи творчим успіхам, турбуючись про онуків та кожну родинну проблему. За цими щирими і безпосередніми листами матері можна вповні скласти картину життя кожного з дітей, і насамперед найстаршого Михайла. Він першим вилетів з батьківського гніздечка, але для матері завжди залишався дитиною. У свята і будні вона молилася за сина: «Когда бы тебя Господь и святые угодники сохранили от всяких наветов и помогли в твоей науке»[33]. Її добре слово, порада, уболівання були найдорожчими і такими бажаними.

Під час навчання Михайла в Тифліській гімназії особливе занепокоєння матері викликало його зацікавлення українським письменством і мовою. Глафіра Захаріїв-

---

[28] Там само, спр. 1284, арк. 149.

[29] Там само, спр. 277, арк. 153–153 зв.

[30] Там само, арк. 209, 308–309.

[31] *Гирич І., Гирич В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського.— С. 428.

[32] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, 278, 1284, 1424.

[33] Там само, спр. 277, арк. 241.

на, як свого часу і її батько, намагалася застерегти сина від небезпечного захоплення українством, не раз звертаючись із проханням: «Я тебя только об одном прошу. Когда будешь говорить с братом, пожалуйста, не употребляй вашего и, вообще, малороссийского языка избегай. Я тебя покорно прошу. Поверь мне, что ни одному малороссу от этого не будет ни легче, ни сытнее, ни теплее»[34]. Іншим разом вона писала: «Зачем тебе эти выписки книжек? Как мне, мой голубчику, за тебя страшно, что ты так привязался до этих малороссийских книжек. Я с Папой будем очень рады, если переменишь свои страсти [...]. Но нас крепко твоя хохлащина безспокоит. Пожалей же и ты нас, не увлекайся очень»[35].

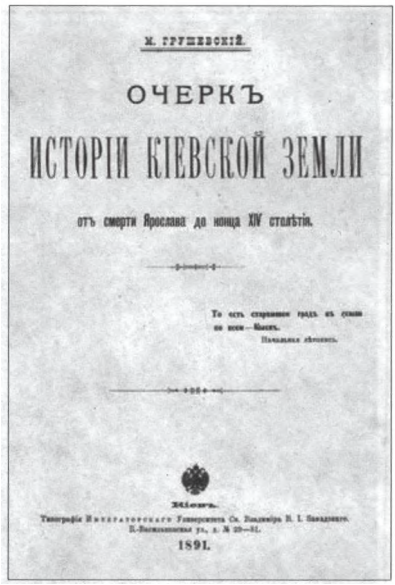
М. ГРУШЕВСКІЙ.

ОЧЕРКЪ

ИСТОРІИ КІЕВСКОЙ ЗЕМЛИ

отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія.

Титульна сторінка першого монографічного дослідження Михайла Грушевського. На шмуцтитулі видання посвята: «Отцу и матери эту историю родной земли благоговейно посвящает автор»

Материнські застереження син розумів, їх сприйняття пояснив у повісті «Чужі і свої», описуючи почуття головного героя, а власне, свої: «Батько, Матір сперше самі раділи, що синочок так любить батьківські співи, мову, але потім, довідавшися про усе, ізлякались — в той час письменство, мова українська була річ небезпешна, до того ще на батьківські очі. Але Івась, завше слухняний й добрий син, тут не слухав — мови не кидав; батьки побачили, що нічого не зроблять і тільки так вже собі іноді лякали й нарікали на єго»[36]. Проте ці нарікання вже не могли змінити шлях, який обрав 17-річний Михайло Грушевський, мріючи «зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Вкраїну»[37].

Перші університетські здобутки сина викликали в матері почуття гордощів і надії. «Желаю тебе крепости сил телесных и духовных, мира душевного и успеха в деле твоем, да будешь достойным сыном церкви святой и отечества нашего на всякое честное доброе дело уготованным [...] во славу рода нашего»[38],— писала вона 11 вересня 1889 р. Ще з більшою радістю вона сприйняла і першу вагому наукову

---

[34] Там само, арк. 391 зв.

[35] Там само, арк. 440–440 зв.

[36] *Грушевський М.* Чужі й свої//*Грушевський М.* Із літературної спадщини.— С. 160.

[37] *Грушевський М.* Щоденник (1883–1884 рр.)//Київська старовина.— 1993.— № 5.— С. 17 (запис від 15 листопада 1883 р.). Докладно про гімназичні роки М. Грушевського див: *Верба І.* Михайло Грушевський — гімназист//Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності.— К., 2002.— С. 111–116.

[38] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 47–48.

Портрет Михайла Грушевського, вміщений в часописі «Зоря» з повідомленням про його від'їзд до Львова. Київ. 1894 р.

відзнаку Михайла: «Сегодня получено твое письмо из которого узнали, что ты получил золотую медаль, поздравля[ю] тебя, мой дорогой голубчик, и желаю тебе и в дальнейших твоих трудах успеха»[39]. Вдячний і люблячий син своє перше монографічне дослідження «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» (К., 1891), яке було відзначене золотою медаллю, видав з посвятою: «Отцу и матери эту историю родной земли благоговейно посвящает автор». Це надзвичайно зворушило матір, яка так щиро дякувала синові: «[...] спасибо тебе, мой дорогой, что при твоей многотрудной работе ты все-таки не забываешь и пишешь, чтобы мы не беспокоились. Спасибо тебе также, мой дорогой Сыночек, за твой подарок, особенно за те слова, которые на твоей дорогой книжке написаны, которая получена у нас несколько дней тому назад. По своей не красноречивости я не могу высказать, но я сердечно тебе благодарю»[40].

Певним випробуванням як для М. Грушевського, так і батьків стало його рішення про від'їзд до Галичини[41]. Ця звістка засмутила матір, в її листах звучить відвертий неспокій, адже цього разу вона не змогла благословити сина в таку непросту дорогу: «И где же ты будешь праздновать день своего рождения и именины: чи в Бози, чи в дорози? Очень мне жаль, что я тебя не могу проводить в далекую дорогу, в чужую

---

[39] Там само, арк. 108 (лист від 21 лютого 1891 р.). Звістку про те, що його робота «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» удостоєна золотої медалі, М. Грушевський отримав з листів В. Антоновича та В. Вовка-Карачевського 18 грудня 1890 р., перебуваючи у батьків у Владикавказі (див.: *Зашкільняк Л.* М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.)// *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.).— С. 236. Лист Глафіри Захаріївни був написаний у відповідь на повідомлення сина про безпосереднє отримання нагороди, про що він занотував у щоденнику 13 лютого 1891 р.: «Учора вранці одібрав свою медалю» (*Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.).— С. 91).

[40] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 321 зв.

[41] Докладно ця проблема досліджена у статті: *Кучеренко М.* До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (за родинним листуванням)//Архіви України.— 2004.— № 4–6.— С. 157– 175.

сторону. Ты напиши, а я хоть здесь за путешествующего помолюсь»[42]. Але вісточки про успішний дебют молодого професора Львівського університету потішили серце Глафіри Захаріївни. «Поздравляю тебя, Голубчику наш, с добрым началом, и помоги и умудри тебя Господи на твоем новом поприщи, это нам очень приятно, что тебя на первый же раз оценили. Дай Господи тебе и на будущее время доброго успеха»[43],— писала вона синові 8 жовтня 1894 р. після його вступної публічної лекції для студентів і громадськості Львова, прочитаної 30 вересня 1894 р.[44]

Подружжя Марія (уроджена Вояковська) та Михайло Грушевські. Львів. 1896 р.

Не менше турбували матір і здоров'я сина, проблеми особистого життя та побуту. Наївні, але такі щирі слова летіли до Львова: «И как я иногда подумаю, как ты там живешь одиноким, то ужасно неприятно становиться, хоть бы тебе Бог послал скорее добрую жену, чтобы не жить тебе одиноким»[45]. Отримуючи видання праць Михайла та його розповіді про свої наукові плани, Глафіра Захаріївна відповідала: «Судя по трудам твоим, ты очень много труди[шься], много пишешь и тем подрываешь свое неказистое здоровье, а лучше бы поддерживать здоровье, меньше трудить-

---

[42] Цит. за: *Кучеренко М.* До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського.— С. 160.

[43] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 287.

[44] Докладно див.: *Зашкільняк Л.* Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.) //Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському.— Львів, 1999.— С. 155–156. Сам же молодий професор 4 жовтня 1894 р. у листі до О. Барвінського писав: «Щиро дякую Вас за сердечне, братське привітання; дай Боже, щоб справдилися Ваші бажання, й бажання тіх союзників, що проважали мене з Киева, щоби як найбільше на новій ниві користі дати спільній вітчизні, як найбільше послужити ділу, якому служив цілим серцем!» (Там само.— С. 156).

[45] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 261 зв.

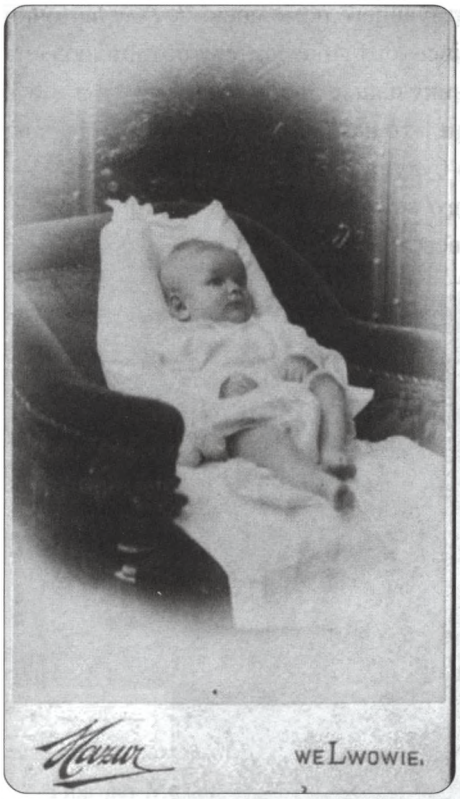

Катерина Грушевська.
Львів. 1900 р.

ся. Всего, голубчику, не переделаешь и никого особенно не удивишь, и поэтому труды твои не оценят, а здоровье потеряешь и пожалеешь, да позд[но] будет»[46].

З особливою радістю сприймала Глафіра Захаріївна появу онуків, негайно сповіщаючи всю рідню про новонароджених. Відповідаючи на привітання Михайла і Марії Грушевських з народженням першої онуки, Ольги Шамраєвої (донька Ганни), ще доволі молода бабуся писала: «Благодарю Вас за поздравления нас [с] внучкой, [...], а хорошенькая она у нас, жаль, что Вы не можете на ее теперь посмотреть и понянчить»[47]. Намагаючись передати і закріпити в роду свою традицію щодо імен дітей, вона з захопленням сповіщала про народження Сергія Шамраєва (Шамрая): «Я Вам писала уже, что у Гали родился сын и назвали его Сергеем, приглашает Галя меня быть крестной матерью»[48]. За декілька днів Глафіра Захаріївна наголошувала: «Маленького новорожденного назвали Сергеем в честь Дедушки»[49]. Вітаючи старшого сина з приходом у світ довгоочікуваної доньки

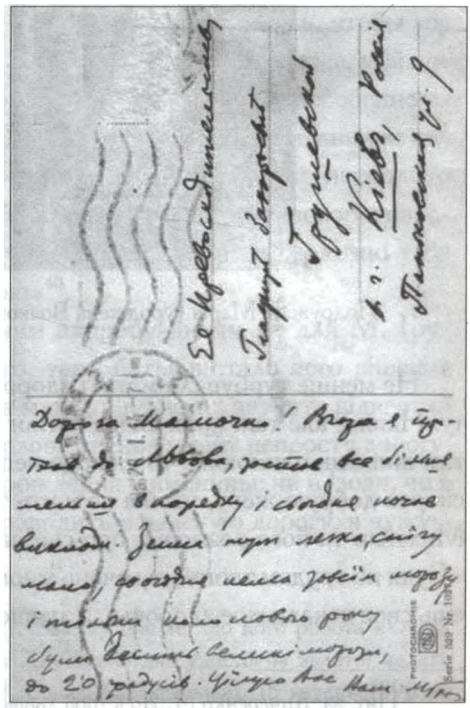

Лист Михайла Грушевського до матері зі Львова до Києва. 1907 р.

[46] Цит. за: *Кучеренко М.* До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського.— С. 162.

[47] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 205 (1898 р.).

[48] Там само, спр. 278, арк. 584.

[49] Там само, арк. 595 зв.

Глафіра Грушевська з дітьми і онуками. Стоять: Олександр (син), Ганна Шамраєва (донька), Михайло (син), Марія (невістка). Сидять: Сергій та Ольга Шамраєви, Катерина Грушевська (онуки), Глафіра Грушевська. Київ. Близько 1908 р.

ки, мати не поминула наголосити: «Я как пишу Катя, так мне хочется спросить — в честь кого это имя? У меня была бабушка Екатерина и двоюродная сестра»[50].

Епістолярні джерела зафіксували і певні ускладнення у стосунках вже дорослих дітей і матері, зокрема Михайла, пов'язані з розподілом спадщини по смерті батька. Сутність цього конфлікту докладно зафіксована у листі Михайла до брата Олександра від 5 серпня (24 липня) 1905 р.: «[...] між нами по смерти Тата сталася умова — навіть письменна, по котрій ми з тобою постановили виділити третю частину капіталу Галі, а Мама за те зрікалася всього, що мало їй прийти з спадщини. [...] Тим часом, як прийшов час ділити капітал, мама заявила, що супроти якихось можливих говорень, хоче дістати частину з капітала. Як ти знаєш, я відписав, що не бачу підстав до якихось говорень на нас і не бачу причини відступити від нашої умови. Мама на се нічого не відповіла, і ти щось три чи чотири рази промовчав на моє запитанне, чи годишся на розділ по умові, і тепер заявляєш, що хочеш піддержувати жадання Мами. [...] На якісь можливости говорень — найліпший аргумент наша угода 1901 р., де мама добровільно зріклася своїх прав на користь дітей, а ми брати — добровільно згодилися наділити часть сестрі — акт найліпшої родинної гармонії. Тим часом, як те, що тепер зарисовується, вже зовсім на ніяку гармонію не заносить»[51]. Люблячий син і брат відверто висловив свою думку, навіть якщо вона була неприємною рідним. Досвідчений господарник, Михайло Грушевський зумів розумно використати нажиті батьком кошти: разом з братом і сестрою вони вклали їх у спорудження прибуткового будинку на придбаній раніше садибі у Києві. Тільки тоді, 1908 р., ніхто з них не знав, яка доля спіткає «фамільний дім», родину, матір рівно через 10 років.

---

[50] Там само, арк. 578 зв.—579 (лист від 7 серпня 1900 р.).

[51] *Гирич І., Гирич В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського.— С. 424.

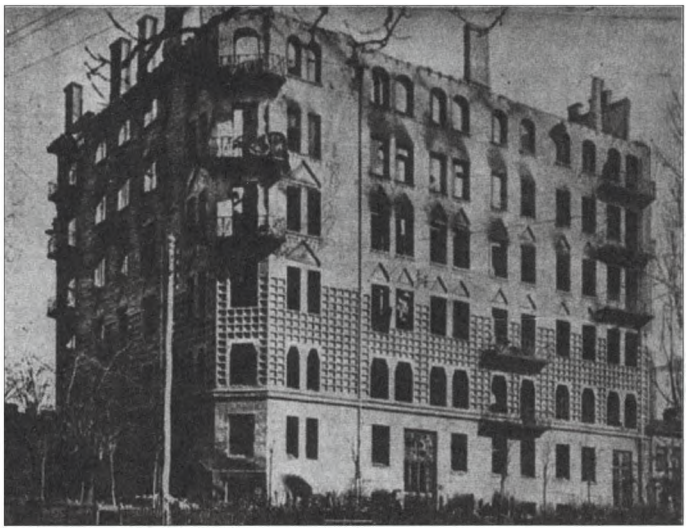

Будинок родини Грушевських, зумисне зруйнування під час наступу на Київ більшовицьких військ М. Муравйова у січні 1918 р.

«ПІВЖИВОЮ ВИНЕСЛИ З ПОЖАРУ»

Глафіра Захаріївна переживала з дітьми і їхні злети, і невдачі. Проте найтяжче випробування, яке випало у січні 1918 р. усій родині, вже не змогла пережити. Це був зумисний обстріл більшовиками їхнього родинного прибуткового будинку по вулиці Паньківській, 9 у Києві. Удар був спрямований проти її сина, лідера українського руху, голови Української Центральної Ради Михайла Грушевського. У статті «На переломі» історик згодом напише, що матір «півживою винесли з пожару, і вона за кілька день умерла від сих страшних заворушень і потрясень»[52]. Серед матеріалів Історичної секції ВУАН, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, були виявлені документи про перебування Глафіри Захаріївни Грушевської впродовж 25–30 січня 1918 р. у Тарасівській лікарні м. Києва[53]. У цьому ж комплексі збереглася і квитанція похоронного бюро від 30 січня 1918 р., в якій не вказано ні прізвища, ні адреси померлої[54]. Сплачена була лише вартість домовини, всі інші послуги не замовлялися. В метричній книзі Благовіщенської церкви[55] виявлено запис про смерть (30 січня 1918 р.) та похорон (31 січня

---

[52] *Грушевський М.* На переломі// На порозі Нової України. Гадки і мрії.— К., 1918.— С. 7.

[53] ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 18747, арк. 1–3, 5.

[54] Там само, арк. 4.

[55] З часу проживання у Києві Глафіра Захаріївна була парафіянкою Благовіщенської церкви, розташованої на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, неподалік від родинної садиби Грушевських по Паньківській, 9. Цю церкву відвідував і М. Грушевський під час свого перебування у Києві, про що свідчить запис у щоденнику від 22–24 грудня 1908 р.: «По вечері пішли з Мариною і мамою до прихідської церкви. Але разила страшенно росийська мова» (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 233 зв.).

1918 р.) Г. З. Грушевської. Причина смерті: «От старческого истощения»[56]. Звісно, в метричній книзі не записали, якими обставинами була прискорена ця смерть[57].

Часопис Союзу визволення України, що виходив у 1918 р. у Відні під назвою «Вістник політики, літератури й життя», помістив коротку замітку про смерть матері М. Грушевського: «Похорони Покійниці відбулися тоді потайно, бо большевики чатували на сем'ю проф. Грушевського, щоб її ув'язнити. 24 марта яко в сороковий день смерти Покійниці

Глафіра Грушевська. Київ. Бл. 1917 р.

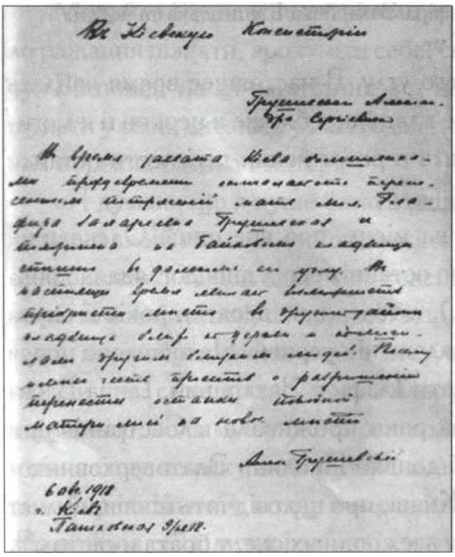

Лист Олександра Грушевського до Київської духовної консисторії з проханням дозволити перепоховання матері. 1918 р.

відправлено в соборі св. Володимира у Київі панахиду»[58]. Панахиду на 40 днів замовляла Варвара Петренко[59] — дружина керуючого будинком Грушевських. За яких умов відбувся похорон матері, дізнаємося також зі звернення молодшого сина Олександра Грушевського, поданого 6 серпня 1918 р. до Київської духовної консисторії: «Во время захвата Киева большевиками преждевременно скончалась от перенесенных потрясений мать моя, Глафира Захарьевна Грушевская, и похороне-

---

[56] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1080, спр. 481, арк. 117 зв.

[57] Метрична книга Благовіщенської церкви зафіксувала 5 осіб, які померли у січні 1918 р. Дати (26–30 січня) та причини смерті («убит на улице», «от осколков снаряда при обстреле города», «от ранения головы») — ще одне незаперечне підтвердження жахливої більшовицької навали (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1080, спр. 481, арк. 117 зв.–118).

[58] Вістник політики, літератури й життя (Відень).— 1918.— Ч. 14.— С. 213.

[59] ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 18747, арк. 6.

Благовіщенська церква, парафіянами якої була Глафіра Захаріївна Грушевська та її діти. Київ. Поч. XX ст.

на на Байковом кладбищи спешно в дальнем его углу. В настоящее время явилась возможность приобрести место в другом районе кладбища ближе к церкви и к могилам близких людей. Посему имею честь просить о разрешении перенести останки покойной матери моей на новое место»[60].

Невідомо, чи вдалося перепоховати матір на місце, про яке пише Олександр. Адже сучасна могила Глафіри Захаріївни, яку до останніх своїх днів доглядала донька Ганна (поруч вона була і похована у 1943 р.), а тепер вже десятки років її онука Вікторія Шамрай, розташована все ж досить далеко від церкви. Не виявлено поруч і могил «близких людей». Проте відомо, що мати Глафіри Захаріївни, Ганна Василівна Оппокова, після смерті чоловіка ще два роки проживала в Сестринівці, а 1898 р. перебралася до Києва, до наймолодшої доньки Павлини Златоверховникової[61]. Того ж 1898 р. вона померла, похована у Києві, про що свідчить пізніший лист Глафіри Захаріївни до сина Михайла: «Была я у всех родных, т.е. у брата и сестры[62], и на кладбищи на могиле дорогой Маменьки, еще очень хотелось бы побывать в Сестриновке на своей дорогой родини, но это уже и не знаю, когда моя мечта збудется»[63]. Вірогідно, у своєму листі Олександр мав на увазі саме місце поховання Г. В. Оппокової. Вагомим аргументом на користь такого передбачення може слугувати той факт, що могили Павлини і Михайла Златоверховникових [а саме вони хоронили Ганну Василівну.— *Авт.*] та їх дітей — Людмили і Бориса — розташовані поруч з церквою. Встановити, що родина Златоверховникових похована біля

---

[60] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1049, арк. 351.

[61] Там само, спр. 277, арк. 199–205 зв.

[62] Лист датований 1904 р. В цей час у Києві проживали рідні сестра Глафіри — Павлина Златоверховникова та брат — Захарій Оппоков з родинами.

[63] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 293.

могили Ганни Василівни Оппокової, неможливо, адже книги реєстрації поховань на Байковому кладовищі по 1942 р. включно втрачені.

В пам'ять про матір після її трагічної смерті сини започаткували серію видань під назвою «Шкільна бібліотека ім. Г. З. Грушевської»[64]. За умов постійної зміни влади серія проіснувала недовго. Невідомо поки що, яке саме видання відкривало серію. Під № 2 у 1918 р. вийшла книга Олександра Грушевського «Життє і творчість Т. Г. Шевченка. 1814–1838».

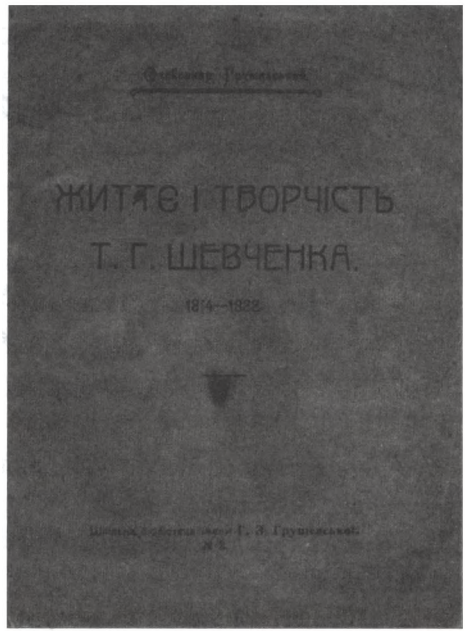

Одне з видань «Шкільної бібліотеки імені Г. З. Грушевської», заснованої синами після смерті матері

Михайла Грушевського ніколи не покидало бажання пізнати, зрозуміти себе, свою вдачу. Відповіді на ці запитання він намагався шукати у своїх витоках, у життєдайних родинних коренях батька і матері:

«Я думаю, що я дуже багато одідичив від матері в своїй психіці — хоч завсіди почував себе ближче з більш одвертим і експансивним батьком. Певна психічна неурівноваженість в моїй вдачі, ся прикмета, що я [в] кожній хвилі, в кожній стадії мого життя мушу мати перед собою якусь мету, котрій мушу віддаватись ціло і без останку, доводячи свої сили до крайнього напруження, до самозабуття, і тільки тоді чую себе нормально, коли мушу без перешкоди віддаватись досягненню сього завдання, се те, в чім я бачу психіку моєї матері, тільки загострену ще більше, ніж у неї. [...] Гостра полоса релігійності, котру я пережив в третім десятку мого життя, дає мені ключ до зрозуміння сеї дідичної зв'язи з матір'ю і дідом Захарієм»[65].

---

[64] Цю традицію діти започаткували ще після смерті батька. Про своє рішення щодо видавництва імені С. Ф. Грушевського Михайло разом з братом і сестрою повідомили у 1911 р. на сторінках часописів «Рада» та «Засів»: «Сього року скінчилося десять літ, як умер наш батько Сергій Федорович Грушевський. За сей час сповнено все, що він наказав нам своєю духівницею: виплачені вказані ним суми, засновані стипендії при тих школах, де він учився, і отсе недавно відкрито школу його імени в Київі на Куренівці. Але нам відомо, що ся духівниця, написана задовго до смерти, не вповні відповідала бажанням покійного в останніх літах, і тільки через наглу смерть він не встиг її змінити. Сповнивши те, до чого ми були обов'язані юридично, приложили ми старання, щоб зробити дещо і в дусі його останніх бажань: з ріжних засобів, полишених покійним, творимо видавництво популярних книжок імени покійного і отсим відкриваємо конкурс на першу серію книжок, що мають вийти коштом сього видавництва, а саме: популярну, ілюстровану географію світа по краям і народам» (Засів.— 1911.— 23 грудня.— № 42.— С. 662; Рада.— 1911.— 29 грудня).

[65] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 120.

«...ЧИ НЕ ЄДИНИЙ АКТИВНИЙ УКРАЇНОФІЛ В СІМ'Ї МОЄЇ МАТЕРІ...»

(Володимир Амвросійович Менчиць)

«Але все-таки се був чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері» — так називає Володимира Менчиця у своїх «Споминах» Михайло Грушевський, виділяючи його серед інших Оппокових як людину «в широкім значенні слова, з українськими інтересами» [1].

«Він був сестринич діда Захарія, син Амвросія Менчиця, чудакуватого священика. [...] Володимир учився в академії, вийшов з неї через якийсь продовольчий бунт, в котрім опинився в провідниках. [...] Оповідали, що покинувши академію, він сам зайнявся чумацтвом, причім і приїхав потім якось до академії в чумацькім убранні, «бідою» — або, як оповіщав високим російським штилем якийсь студент,— «Менчиц приехал на неприятности». Інтересувавсь фольклором, багато записував і зоставив визначний слід в українській етнографії (напр., йому належить найкращий запис легенди про Михайла і Золоті ворота), але сам нічого не публікував. Пізніше, взявши за жінкою якісь грошенята, зайнявсь книгарством»[2]. Так коротко, лаконічно, влучно висвітлює історик всі грані вдачі та віхи життя свого родича.

НАРОДНИК-УКРАЇНОФІЛ

Крім характеристики Михайла Грушевського, образ цієї самобутньої особистості постає перед нами з окремих публікацій та спогадів, огляд яких подаємо далі. Чи не вперше широкий загал української інтелігенції довідався про діяльність Володимира Менчиця зі сторінок «Літературно-наукового вістника», редагованого М. Грушевським, який, безперечно, найбільше зробив для популяризації імені та добрих справ талановитого родича. У спогадах Софії Тобілевич про Івана Карпенка-Карого окремий розділ було присвячено етнографу, книгареві та громадському діячеві В. Менчицю[3]. Авторка спогадів, яка добре знала його по Єлисаветграду, зробила спробу

---

[1] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 120–121.

[2] Там само.— С. 121.

[3] *Тобілевич С.* Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)//Літературно-науковий вістник.— 1913.— Т. LXIII.— Кн. IX.— С. 381–383.

осмислити філософію життя цієї колоритної постаті: «До людей, які в той час семидесятих років робили великий вплив на своє оточенне серед культурного городського суспільства, належав перш усього відомий всім в городі і по за городом книготорговець, філософ і богослов учений Володимир Амбросієвич Менчиць. Українець з роду, знаний з своїх етнографічних праць і збірок, був чоловіком не звичайного розуму і характеру [...]. Жорсткий критик всього сущого порядку, всіх світових і товариських звичаїв і установ, лютий ворог комфорту і естетики, він наумисне бравував перед людьми зовнішнім неохайством, призирством до всіх вимог етикети, до всіх «не годиться» і через те прославився на весь город чудаком і оригіналом»[4].

По смерті етнографа в середені березня 1916 р. короткий некролог вмістила газета «Киевская мысль», що відзначалася певною прихильністю до українського руху:

«На днях скончался, в глубокой старости, некогда известный работник по народоведению Юга России Владимир Амвросиевич Менчиц. Вместе с В. Б. Антоновичем и Драгомановим покойный принимал горячее деятельное участие в работе по собранию и записи памяток народного творчества, и имя его занимало почетное место среди деятелей тогда еще молодой плеяды народолюбцев. [...] Скончался В[ладимир] А[мвросиевич] на восьмидесятом году в Киеве и погребен на Лукьяновском кладбище»[5]. Встановлено, що автором цього некрологу був В. Чаговець[6], який пізніше згадував: «Работая тогда в «Киевской мысли», я отметил эту смерть маленьким некрологом о бывшем народнике украинофильского толка и о члене старой громады, о «даргомановце», вложившем свою лепту в сокровищницу украинской культуры»[7]. Власне, з цього некролога широкий загал вперше дізнався про народника-українофіла В. Менчиця.

«...МАБУТЬ, БІЛЬШ НІЧОГО ПРО НЬОГО ВЗНАТИ НЕ МОЖНА...»

У 1920-х рр. на сторінках видань Історичної секції ВУАН з ініціативи М. Грушевського з'явилися докладніші розповіді про цю неординарну постать. Характерною особливістю цих публікацій була надзвичайно вузька джерельна база, всі біографічні дані ґрунтувалися винятково на спогадах. Вповні це стосується і першої спеціальної розвідки про Володимира Амвросійовича, яка була подана істориком куль-

---

[4] Там само.— С. 381–382.

[5] [*Чаговец В.*]. Владимир Амвросиевич Менчиц (некролог)//Киевская мысль.— 1916.— 20 марта.— № 80.— С. 3. Некролог передруковано у виданні: Исторический вестник.— 1916.— Май.— С. 574.

[6] Всеволод Чаговець (1877–1950) — театрознавець і критик, публіцист. Був далеким родичем другої дружини В. Менчиця, Неоніли Костянтинівни Менчиць (уродж. Грищинської), на початку 1890-х рр. на одному з родинних свят познайомився з Володимиром Амвросійовичем. У 1920-ті рр. збирав матеріали про його життя да тврчість.

[7] ІР НБУВ, ф. Х, № 30728, арк. 10.

тури, нештатною постійною співробітницею Комісії історії Полудневої України та Комісії новітньої історії України Історичної секції Наталею Аркадіївною Бракер[8]. Збережені листи цієї невтомної дослідниці громадського руху Єлисаветграду до М. Грушевського дають підстави передбачити, що її робота виконувалася за безпосереднім дорученням вченого. Так, у листі від 26 липня 1927 р. вона повідомляла: «Постараюся виконати всі Ваші бажання, але не можу сказати у якому порядку. Ось сподівалася за якийсь тиждень надіслати Вам «Менчиця», коли впізнала, що в Харкові жила його небога, якась Ільяшева-Менчиць і мала там свою гімназію»[9]. Наталя Аркадіївна сподівалася здобути відомості про В. Менчиця і через сина його приятеля, одного з провідників єлисаветградської української громади О. Михалевича[10]. По завершенні своєї статті 7 вересня 1927 р. вона сповіщала: «Одночасно надсилаю «Менчиця». На жаль, маю лише приблизні хронологічні дані, але помилки не можуть бути більш, як на 2–3 роки. [...] Вся родина М[енчиця] померла, й, мабуть, більш нічого про нього взнати не можна»[11]. На сторінках відомого українознавчого часопису Історичної секції «Україна» зустрічаємо цікаві спогади самого Володимира Менчиця, записані ще 1893 р. і подані О. Михалевичем, та згадки про його життя відомих діячів українського руху[12]. Крім того, науковий співробітник Комісії історичної пісенності Історичної секцією ВУАН М. А. Жуковська досліджувала та готувала до друку етнографічні записи В. А. Менчиця[13]. Після ліквідації Історичних установ М. Грушевського та інших гуманітарних інституцій ВУАН, що займалися українознавчими студіями, ім'я Володимира Менчиця багато років залишалося поза увагою дослідників. За останні майже 40 років про відомого українського етнографа і народознавця вийшла лише одна розвідка в журналі «Народна

---

[8] *Бракер Н.* Володимир Амвросієвич Менчиц (1837–1916 рр.)//За сто літ.— 1928.— Кн. IV.— С. 196–200. В ІР НБУВ зберігається рукопис (в трьох частинах) цієї статті, в основу якої були покладені згадки сучасників В. Менчиця (ф. Х.— № 14679). Первісний задум авторки подати матеріал у вигляді спогадів був змінений у Києві. Зібрані матеріали були відредаговані і скомпоновані у статтю. Можливо, це було зроблено самим М. Грушевським, оскільки деякі факти вилучені, що міг вчинити лише обізнаний з темою редактор. Цікаві згадки про В. Менчиця подані також у статті: *Бракер Н.*: Опанас Іванович Михалевич. 1848–1925 рр.//За сто літ.— 1930.— Кн. 6.— С. 153–165.

[9] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 361, с. 5–6.

[10] Там само, с. 9.

[11] Там само, с. 13.

[12] Костомаров в Петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів Вол. Менчиця. Подав А. Михалевич//Україна.— 1925.— Кн. 3.— С. 66–68; *Житецький І.* Київська Громада за 60-х років//Україна.— 1928.— Кн. 1.— С. 91–125; *Студинський К.* До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873//Україна.— 1928.— Кн. 2.— С. 6–40.

[13] Діяльність Історичної секції при Всеукраїнській академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в рр. 1929–1930//*Сохань П., Ульяновський В., Кіржаев С.* М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність.— К., 1993.— С. 294.

творчість та етнографія»[14] і невеличкі замітки в «Українській радянській енциклопедії»[15] та «Енциклопедії українознавства»[16].

Важливі джерела до біографії В. Менчиця, що дозволяють документувати окремі періоди життя, висвітлити зв'язки з видатними діячами українського руху, вдалося виявити в архівах. Вперше до наукового обігу вводяться відомості, виявлені в метричних книгах та клірових відомостях Михайлівської церкви містечка Вчорайше Сквирського повіту Київської губернії[17], а також фонді Київської духовної семінарії[18]. Ці документи спростовують припущення, висловлене свого часу Н. Бракер, що «про Менчиця (особливо першої половини його життя) більш нічого взнати не можна, бо вся родина його померла[19]. Низка маловідомих фактів про творчу спадщину В. Менчиця була зібрана свого часу для Постійної комісії по складанню біографічного словника діячів України ВУАН В. Чаговцем[20]. Цікаві деталі містить чернетка записів Опанаса Івановича Михалевича про Менчиця [21]. Надзвичайно цінним джерелом до вивчення творчості В. А. Менчиця є збережений рукопис: «Менчиць Володимир. Сборник этнографических материалов» [Легенди, примітки-ліки, анекдоти, приказки й поговірки, бувальщини, вірші, пісні, зокрема: про Байду, про Палія і

---

[14] *Стеценко Л.* В. А. Менчиць (до 50-річчя з дня смерті)// Народна творчість та етнографія.— 1966.— № 2.— С. 87–88.

[15] *Білокінь С.* Менчиць Володимир Амвросійович//УРЕ.— К.,— 1981.— Т. 6.— С. 459.

[16] Менчиць Володимир//Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні.— Львів, 1994.— Т. 4.— С. 1520.

[17] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2497; 2511.

[18] Там само, ф. 712, оп. 1 (1856 р.), спр. 176; оп. 1 (1857 р.), спр. 58, 99.

[19] Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 361, с. 13.

[20] ІР НБУВ, ф. Х, № 30728. Справа складається з трьох частин. Перша містить записи окремих епізодів з життя В. Менчиця, біографічну довідку, аналіз його рукописних записів. Друга — спогади В. Чаговця про особисті зустрічі з Володимиром Амвросійовичем, у яких докладно змальована його зовнішність і духовний світ, філософія життя. Третя частина — це листи доньки, Олени Володимирівни Менчиць, адресовані до Президії ВУАН та В. Чаговця 1930 р. В листах чимало фактів, які не зустрічаються в інших джерелах. На той час Олена проживала з матір'ю в Краснодарі, працювала в Кубанському педагогічному інституті. Цей факт був не відомий ні М. Грушевському, ні Н. Бракер на час підготовки її публікації.

[21] Там само, ф. 209, № 103. Цей документ, що зберігається у фонді О. О. Тулуба, має заголовок: «Замітки про Менчиця Михайла Амвросійовича. 8 серпня 1924 р.» Проте подані у ньому відомості збігаються з біографічними даними В. А. Менчиця, що дає підстави атрибутувати його як записку про останнього. Ці матеріали разом з іншими записами О. І. Михалевича його син передав О. О. Тулубу в середині 1920-х рр. Про це відомо з листів Н. Бракер до М. Грушевського. Зокрема, готуючи розвідку про Опанаса Івановича, вона писала: «Маю відповідь від молодого Михалевича. Він охоче дасть мені всі потрібні відомости, але трохи згодом [...]. М[ихалевич] дуже жалкує, що не знав, що я займуся життям його батька (хіба ж я сама це знала) і передав майже всі батькові папери О. О. Тулубу, який мав «привести їх у сістему» й передати Академії (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 361, с. 13–14; лист від 7 вересня 1927 р.).

Мазепу, запорожців, Орду, Коліївщину, про Понятовського]. На 235 сторінці рукою автора записів зазначено: «1 ноября 1861. Ніжайший раб, худоумний Владимір Менчиць»[22].

Докладне опрацювання всіх публікацій та виявлених джерел викликає і тепер, як і свого часу для Н. Бракер, складність у датуванні того чи іншого періоду життя В. Менчиця, визначенні послідовності певних сюжетів та фактів. На обмеженості джерел наголошувала ще 1930 р. і донька у своїх листах до В. Чаговця: «Сгодом [...] засяду за десть бумаги, еще сохранившейся у меня, и постараюсь составить, заказанную Вами, планомерную схему деятельности и содержания жизни В[ладимира] А[мвросиевича], однако не оставившей, т[а]к велика его, тут неуместная, скромность, никаких материальн[ых] следов»[23]. Ці обставини не дозволяють і на сьогодні скласти вичерпну біографію та репрезентувати у повному обсязі творчий доробок видатного етнографа. Його життя та діяльність можна подати окремими епізодами, які не завжди рівноцінно представлені у джерелах. Тим часом з цих епізодів вимальовується портрет надзвичайно цікавої, самобутньої, непересічної у багатьох проявах особистості, яка переймалася духовним життям свого народу, цікавилася його культурою, історією, побутом.

«ВІН БУВ СЕСТРИНИЧ ДІДА ЗАХАРІЯ...»

Володимир Амвросійович Менчиць народився 1837 року у містечку Вчорайше Сквирського повіту на Київщині[24]. Він був первістком у родині священика Амвросія Федоровича Менчиця та Агрипини Іванівни Оппокової — рідної сестри Захарія Івановича Оппокова, діда Михайла Грушевського. Отець Амвросій тримав парафію місцевої Михайлівської церкви майже 50 років (1836–1883). Власне, ще дід Володимира, протоієрей Федір Гаврилович Менчиць, служив тут щонайменше з 1808 р.[25] Тут, у Вчорайшому, побачили світ п'ятеро синів Федора Гавриловича (Олександр, Платон, Ясон, Амвросій, Августин)[26], які разом зі своїми нащадками складали один з відомих священницьких родів Київщини. В родині Амвросія та Аргипини Менчиців дітей було одинадцятеро (Володимир, Михайло, Фавій, Захарій, Ма-

---

[22] ІР НБУВ, ф. І, № 22380. Рукопис зберігається в архіві А. Кримського. На титульному аркуші збірника іншою рукою графітним синім олівцем зроблено пізніший напис «Сборник этнографических материалов П. А. Куліша». Тим же олівцем і рукою зроблено заголовки перед текстами окремих записів В. Менчиця. Як зазначено в анотації до справи, це зроблено А. Кримським. Порівняльний аналіз текстів, поданих В. Менчицем до видання «Малорусские народные предания и рассказы» М. Драгоманова з текстами названої рукописної збірки, однозначно засвідчує, що цей рукопис належить Володимиру Амвросійовичу.

[23] Там само, ф. Х, № 30728, арк. 23.

[24] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2497, арк. 201 зв.

[25] Там само, оп. 1012, спр. 1314, арк. 81.

[26] Там само, оп. 1011, спр. 2484, арк. 116 зв.

рія, Ганна, Олександра, Фавій, Надія, Михайло, Данило)[27]. 1865 р., після народження останнього сина Данила Агрипина Менчиць померла[28].

Про свою батьківщину Володимир Амвросійович свого часу розповів історику, етнографу, археологу, вчителеві реального училища в Єлисаветграді В. М. Ястребову, який записав та опублікував його яскраві оповідки у 1895 р.[29] Особливий інтерес викликає опис мешканців Вчорайшого: «Население местечка, занимавшее местность тотчас по выходе из вала, называлось, неизвестно почему, *Галич* [тут і далі підкреслення в тексті замітки.— *Авт.*]. Эта часть населения представляла собою совершенно оригинальную в этническом отношении группу, резко отличавшуюся от остальной массы населения. Все они блондины, мужики брили не только бороду, но и усы, а также голову, оставляя на ней только *гичку* — клок волос, который начесывали на бока головы; женщины их отличались необыкновенной красотой; в отношении нравственном все они отличались утонченной вежливостью, честностью и природным благородством. Другая часть населения, — бедняки, жившие на выходе из местечка,— назывались почему-то *Шуя*»[30]. З уст Менчиця записав В. Ястребов різні місцеві повір'я та легенди, згадки про знахаря Лук'яна Завіруху, прозваного Гадючий Піп. Саме від Лук'яна Завірухи у рідному Вчорайшому занотував і сам В. Менчиць перекази: «Клад в виде щуки в колодязе», «Разговор со стариком Лукьяном Заверухой о кладах», «Михайло и Золотые ворота», опубліковані М. Драгомановим у «Малорусских народных преданиях и рассказах»[31]. Чи не ці місцеві оповідки сприяли формуванню особистості Володимира, визначивши неординарність його вдачі, любов до народних переказів та легенд?

ШЛЯХ ДО ВИЩОЇ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ «...ПРИ ПОВЕДІНЦІ ДОБРІЙ, ЗДІБНОСТЯХ ВІДМІННИХ...»

Батько, Амвросій Федорович, був священиком, як тоді говорили — «передового образа мысли». Йдучи «об руку с эпохой», він не заважав синові вибрати світський шлях[32]. Початкову грамоту Володимир здобував удома, згодом навчався у Київській бурсі, як тоді називали Києво-Подільське духовне училище[33]. У 1849 р., в доволі

---

[27] Там само, оп. 1011, спр. 2503, арк. 209 зв.; спр. 2517, арк. 52 зв. ; оп. 1015, спр. 922, арк. 235. Після смерті малолітніх дітей новонароджених іноді називали їх іменами. Так було з синами Михайлом та Фавієм.

[28] Там само, оп. 1011, спр. 2517, арк. 52 зв.

[29] *Я[стребов] В.* Кое-что о м. Вчорайше//Киевская старина.— 1895.— Кн. 7.— С. 22–24.

[30] Там само.— С. 24.

[31] Малорусскія народныя преданія и разсказы/Свод [з передм. та прим.] Михаила Драгоманова.— К.: Издание Юго-Зап. Отд. Имп. Рус. Географ. О-ва., 1876.— С. 84, 84–88, 249–251. На джерело використаних записів вказують примітки до видання.

[32] ІР НБУВ, ф. Х, № 30728, арк. 12.

[33] ЦДІАК України, ф. 712, оп. 1 (1857 р.), спр. 99, арк. 25.

молодому віці (12 років), він вступає до Київської духовної семінарії[34]. У 1857 р. Володимир закінчив семінарію, про що свідчить збережений атестат № 443 від 16 серпня 1857 р.[35] Зважаючи на всі спогади про неабиякий талант семінариста В. Менчиця, варто навести результати випускних іспитів, зазначені в атестаті. У порівнянні з іншими випускниками вони справді були блискучими: «При поведении примерно добром, способностях отлично хороших, прилежании примерно усердном на окончательном испытании и по разрядным спискам оказался успевшим по классу св[ятого] писания — весьма хорошо; богословия — отлично хорошо; истории библейской, церковной всеобщей, российской церкви — весьма хорошо; обрядословия, каноничн[ого] права — весьма хорошо; патрологии, логики и психологии — отлично хорошо; истории гражданской всеобщей, российской — весьма хорошо; математике — удовлетворительно; физике, практ[ической] геометрии — весьма хорошо; катехизического учения и учения о богослужебных книгах — отлично хорошо; народной медицине — очень хорошо; сельского хозяйства и естественной истории — отлично хорошо. По языкам латынскому и греческому — весьма хорошо»[36]. Це, безперечно, був той міцний підмурівок, на якому розвивався талант Володимира Амвросійовича. За результатами іспитів він отримав спупінь студента та був рекомендований для вступу до Київської духовної академії для здобуття вищої освіти. Разом з В. Менчицем право вступу до Академії отримали ще два випускники Київської духовної семінарії 1857 р.: Григорій Филомонович Монзолевський — син покійного священика с. Липівки Київського повіту та Іван Гаврилович Левитський — син покійного священика с. Смольчинців Звенигородського повіту[37]. З огляду на одну з причин звільнення В. Менчиця з Академії, висловлену у спогадах, привертає увагу факт медичного обстеження випускників семінарії перед їх вступом до вищої духовної школи. Результати обстеження подав доктор медицини, хірург П. П. Посихін: «Менчиць и Левитский здоровые, довольно крепкого телосложения, а потому благонадежны к продолжению наук в Киевской Д[уховной] Академии[38]. «На первоначальную обмундировку трех воспитанников», яких випускали у світ вищої духовної науки, правління семінарії перерахувало 102 руб. 85 $^{1}/_{2}$ коп. сріблом[39].

---

[34] Там само. У зібраних спогадах до статті Н. Бракер зазначалося, що В. Менчиць навчався у Волинській духовній семінарії (ІР НБУВ, ф. Х, № 14679, арк. 1). У тексті опублікованої статті цей факт не брався до уваги. М. Грушевський, який вірогідно редагував статтю, міг достовірно знати про навчання Володимира у Київській духовній семінарії від свого батька. Сергій Федорович Грушевський так само 1849 р. вступив до семінарії, де вони і навчалися разом, хоча у різних відділеннях та класах (ЦДІАК України, ф. 712, оп. 1 (1856 р.), спр. 176, арк. 1 зв.—2, 8 зв.—9).

[35] Там само, оп. 1 (1857 р.), спр. 99, арк. 25—25 зв.

[36] Там само.

[37] Там само, спр. 58, арк. 3—4.

[38] Там само, арк. 3—3 зв.

[39] Там само, арк. 6.

Як свідчать спогади, в КДА він «допрацювався до галюцінацій та до нервової хвороби і, за порадою лікарів, мусив покинути академію на третьому курсі»[40]. М. С. Грушевський причиною звільнення В. Менчиця з Київської духовної академії називає якийсь «продовольчий бунт»[41]. На жаль, офіційних документів про навчання та наведені причини звільнення не виявлено. Єдиним достовірним джерелом слід вважати запис батька у кліровій відомості Михайлівської церкви містечка Вчорайше Сквирського повіту за 1858 р.: «Владимир — 22 года, КДА, согласно его прошению по указу св. Синода от 5 августа 1859 г. за № 520 уволен из данного звания для поступления в университет»[42].

«ПАМ'ЯТАЮ, Я БУВ ТОДІ У ПЕТЕРБУРЗЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ»

Невідомо, про який університет тут ідеться, але у замітках О. Михалевича зазначено, що тоді, «як Менчиць бував в Пет[ербурзькій] Гром[аді], він був студ[ентом] унів[ерситету] (Петерб[урзького])»[43]. Це підтверджується і спогадами самого В. Менчиця, поданими О. Михалевичем в журналі «Україна»: «Пам'ятаю, я був тоді у Петербурзькому університеті. Зібралися у мого дядька (протоієрея одного полку лейбгвардії), де я жив тоді, співробітники українського часопису,— «Основа»: П. А. Куліш, В. Білозерський та інші»[44]. За спогадами єлисаветградських приятелів, зібраними Н. Бракер, «Менчиць вступив до Київського університету, мабуть, на філологічний факультет, бо, між іншим, знав головні слов'янські мови — польську, чеську і сербську. Проте, ходили поголоски, що він студіював медицину, які почасти підтверджувалися його знаннями у цій галузі і великою прихильністю до самостійного лікування»[45]. Факт навчання В. Менчиця саме в Петербурзькому університеті на початку 1860-х рр. виглядає достатньо достовірно, тоді як вступ до Київського не знаходить документального підтвердження. Серед відомостей про зарахування абітурієнтів у 1859 р. та у докладних посеместрових списках студентів усіх факультетів Київського університету за 1859–1862 навчальні роки його ім'я не значиться[46].

Певно, на період між КДА та Петербурзьким університетом припадає початок його записів усної народної творчості. Це достовірно підтверджується власноруч-

---

[40] ІР НБУВ, ф. Х, № 14679, арк. 12.

[41] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 120–121.

[42] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2511, арк. 58 зв.

[43] ІР НБУВ, ф. 209, № 103.

[44] Костомаров в Петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів Вол. Менчиця.— С. 66.

[45] ІР НБУВ, ф. Х, № 14679, арк. 12. В. Чаговець у своїй біографічній замітці про В. Менчиця писав, що він навчався спочатку на природничому, згодом — медичному факультеті університету, проте не називав, якого саме (Там само, № 30728, арк. 12).

[46] ДА м. Києва, ф. 16, оп. 368, спр. 16 (1859 р.), спр. 31 (1859 р.), спр. 32 (1860 р.); оп. 474, спр. 282 (1859–1862 рр.).

ним датуванням 1861 роком «Сборника этнографических материалов», впорядкованого захопленим мандрівником. Вірогідно, зі слів Володимира Амвросійовича, О. І. Михалевич так описує ці мандри: «М[енчиць] свої етнограф[ічні] записі робив довго, найб[ільше], як ходив на батькових волах і мажах у Крим по сіль»[47]. Записи народних легенд, анекдотів, приказок, віршів та пісень зроблені ним у багатьох населених пунктах України, зокрема у Старому Бихові, Коростишеві, Могилеві, селах Сквирського та Васильківського повітів Київської губернії. Обійшов він також Чернігівщину, завітав до с. Мусіївки, де народилася мати, та навколишніх сіл. Через багато років В. Менчиць з приємністю згадував, як він за молодих літ ходив з чумаками у Крим та на Дон вивчати місцеве життя та звичаї[48]. Його яскраві розповіді про цей час закарбувалися надовго і в пам'яті дітей. Донька Олена у своїх листах писала: «В детстве помню книгу (сказания, песни...), выноски над текстом, прим[ечания] «студента Менчиц[а]», что нас очень забавляло — наш большой папа (В[ладимир] А[мвросиевич] б[ыл] оч[ень] большого роста) и студент! К[а]к будто это было собрано [в] 60 гг. в Сев[ерно]-Зап[адном] крае, т. е. области верхнего Днепра, Зап[адной] Двены. В[ладимир] А[мвросиевич] и сам, думаю, был-бы затруднен, даже с приблизительной точностью, указать перечисление мест записей, ведь они т[а]к многочисленны, долговременны и локально т[а]к широки и многообразны. [...] Уже на моей памяти — 80[-ые] гг.— отец долгими периодами кочевал по степи (имея телегу и пару лошадей — предмет спора в семье, которые «съедали нас» по образному выражению няни)»[49].

Звертаючись у своєму листі до цієї сторони діяльності батька, Олена Володимирівна відзначала: «Отец был филолог и языковед одной стороной интеллекта, что увлекало и давало базу заняться всем и каждым языковедческим материалом, собираемым по пути долгих и многих кочевок. Юность в певучей Киевщине дала надлежащий камертон»[50]. Надзвичайно глибока і різнобічна освіченість Володимира Амвросійовича підтверджується і численними згадками друзів та знайомих, зокрема В. Чаговця: «Таким образом, он считался у нас человеком «с тремя высшими факультетами», и с двенадцатью языками, на которых читал и изъяснялся»[51]. Спираючись на враження людей, які багато років спілкувалися з відомим етнографом, Н. Бракер підсумовувала, що, крім слов'янських мов, він знав ще й німецьку, французьку, латинську, грецьку й санскритську. Цю останню — у такій мірі, що вже в Єлисаветграді, бувши немолодою людиною, він перекладав Веди[52].

---

[47] ІР НБУВ, ф. 209, № 103.

[48] Там само, ф. Х, № 30728, арк. 17.

[49] Там само, арк. 16 зв., 18 зв.

[50] Там само, арк. 17.

[51] Там само, арк. 12.

[52] *Бракер Н.* Володимир Амвросієвич Менчиц.— С. 196–197.

Він був обізнаний з різними філософськими поглядами, уважно і ґрунтовно студіював природничі науки, цікавився медициною. Його знання мали універсальний характер, особливо у всьому, що стосувалися України та її минувшини. «Это универсализм книголюба, библиофила, каким был В[ладимир] А[мвросиевич] все время и видимыми знаками которого была огромная библиотека»[53].

Винятково важливу роль у житті В. Менчиця відіграло його спілкування та співпраця з провідниками українського руху у Петербурзі кінця 1850-х — початку 1860-х рр. Гнат Павлович Житецький називав Володимира Амвросійовича Менчиця в числі членів Петербурзької української громади початку 1860-х рр.: «В Петербурзі за осередок такої громади стала редакція «Основи» — Костомаров, Шевченко, Куліш, В. Білозерський, В. П. Коховський, О. Х[в]. Кістяковський, Г. С. Вашкевич, бр[ати] Лазаревські, Х. І. Черненко, Д. С. Каменецький, Мик. І. Стороженко, Недоборовський, Степан Іпатович Глушановський, Я. Кухаренко, В. А. Менчиц, Д. Г. Лебединцев, Честаховський та ин.»[54]. Про особисте знайомство з М. Костомаровим свого часу повідав і сам етнограф[55]. У споминах «Костомаров в Петербурзькій громаді 1860-х р.» він описує зустрічі членів української громади, що відбувалися переважно у помешканні його дядька, доброго знайомого колишнього провідника кирило-мефодіївців. Господарем цієї квартири був один із старших братів батька, протоієрей лейб-гвардії Семенівського полку Платон Федорович Менчиць[56]. Платон Менчиць був також близьким приятелем Я. Г. Кухаренка[57] і, безперечно, інших українських діячів, про що свідчить сам факт зібрань громадівців у його помешканні.

З притаманними йому своєрідним гумором і скромністю, В. Менчиць надзвичайно колоритно передає атмосферу цих зустрічей: «Так ото, бувало, зберемося. Подадуть чай, садовину. На чиї це гроші все це було, не знаю; мабуть, у складку, але з мене не правили. Все було так звичайно, пристойно, як кажуть, гоже. Завітали на ці зібрання: небіжчик Я. Кухаренко, наказний отаман війська чорноморського, П. А. Куліш, М. І. Костомаров, В. Білозерський, статс-секретарь сенатор Н., теж

---

[53] ІРНБУВ, ф. Х, № 30728, арк. 11.

[54] *Житецький І.* Київська Громада за 60-тих років.— С. 92.

[55] Костомаров в Петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів Вол. Менчиця.— С. 66–68.

[56] Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи. Часть І. Власти и лица центральных управлений и ведомств их.— СПб,, 1859–1860.— С. 165; 1861–1862.— С. 155; 1871.— С. 219. Ім'я Платона Менчиця зустрічається у клірових відомостях Михайлівської церкви містечка Вчорайше Сквирського повіту серед дітей Федора Гавриловича Менчиця (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2484, арк. 116 зв.).

[57] Кухаренко Яків Герасимович (1800–8.10.1862) — український письменник і етнограф, генерал-майор. Був наказним отаманом Чорноморського козацького війська. Відомий як автор п'єси «Чорноморський побит на Кубані» (1836). Приятель Т. Шевченка. листувався з ним, підтримував засланого поета. Саме П. Ф. Менчиць відправив панахиду по Я. Кухаренку (див.: Панахида по Я. Г. Кухаренке в С. Петербурге//Основа.— 1862.— Листопад.— С. 126–127).

дуже прихильний до цього діла. Він, казали тоді, піклувався про дозвіл у вищого уряду цієї громади і доводив, що в коханні до свого рідного немає шкоди; якби не він, «Основа» не існувала-би ніколи. Одним словом, збиралася громада статечна, не те, що зелена молодь. М. І. Костомаров казав рідко, а як що і казав, то думка його розверталася якось повагом, туго. І я, буваючи на цих вечірках, частенько розповідав, але більше з селянського життя... І чомусь то мої прості оповідання всім подобалися, всіх дуже цікавили. Дивна річ, що в них могло бути особливого та щей для таких людей, перед якими я був — «пігмей»?... Безпосередність, щирість натури молодої — мабуть це приваблювало всіх. Такий був час...»[58]

Вірогідно, така зацікавленість петербурзької української громади розповідями з селянського життя спонукала Володимира подати до журналу «Основа» свої враження від подорожування до рідного Вчорайшого та околиць. Так з'явилася публікація у рубриці «Вісті» під заголовком «З Бердичева (1862 р. 4-го жовтня)», підписана криптонімом «В. М.»[59]. Ідентифікувати цей підпис як В. Менчиця дозволяє порівняння тексту замітки з окремими записами його етнографічної збірки 1861 р.[60], спорідненість їхніх сюжетів, особливості лексики, манера викладу.

Наступним етапом діяльності В. А. Менчиця була поїздка за кордон, яка розпочалася десь близько 1862 року. У цю подорож він вирушає не просто зі студентської лави, а вже з певним досвідом українського діяча.

«Шість років мандрував він Західною Європою, переважно Німеччиною, пішки переходячи з міста в місто. Побував у Галичині. Там він зустрічався з видатними людьми того часу і всюди записував народні пісні, перекази, легенди, казки та інші цікаві матеріали з галузі народознавства. Повернувся він відтіля захоплений європейською культурою і з бажанням служити освіті рідного народу, яко найпершій його потребі»[61]. Додаткові, хоча і скупі відомості про закордонну подорож В. Менчиця та здобутий ним авторитет в українських колах, подає у своєму дослідженні К. Студинський: «Наталь Вахнянин, що вчився на віденському університеті від листопада 1865 до перших днів марта 1868 року, писав у листі до Данила Танячкевича з Сіняви дня 12 вересня 1868 р.: «Я бачив Кулішеву у Відні. Щира та Ганна Барвінок (те її псевдонім) і розумна дуже. І Івана Білозерського бачив я там у вічи, і Імшенецького (з Борзни), Менчиця, хоч мушу сказати, що окрім останнього, другі ще дуже у аристократизмі любують собі»[62]. Донька Олена згадує у своїх листах про коротке перебування батька також у Парижі[63]. На жаль, інших відомостей, які б підтвердили час перебування В. Менчиця за кордоном, не виявлено.

---

[58] Костомаров в Петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів Вол. Менчиця.— С. 66–67.

[59] Основа.— 1862.— Листопад.— С. 109–110.

[60] ІР НБУВ, ф. І, № 22380, арк. 62 (запис В. Менчиця, зроблений у селі Мусіївці Сквирського повіту).

[61] Там само, ф. Х, № 14679, арк. 1.

[62] *Студинський К.* До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873.— С. 32.

[63] ІР НБУВ, ф. Х, № 30728, арк. 18 зв.

ЄЛИСАВЕТГРАД ПОЧАТКУ 1870-х рр.: «ХОДІННЯ В НАРОД» ЯК КНИГОНОШІ

Після закордонних мандрів Володимир Менчиць на короткий час оселився в Катеринославі. Там він одружився, а купно у 900 десятин землі хутко продав і вклав кошти у книгарні. За різними джерелами мав їх 12, зокрема — у Єлисаветграді, Києві, Херсоні, Одесі, Маріуполі, Катеринославі, Житомирі, Харкові, Кременчуці і навіть Петербурзі[64]. Таким він бачив шлях поширення освіти серед народу і своє місце у цій важливій справі. Побутували легенди про його «ходіння в народ» як книгоноші з коробкою українських книжок за плечима. Праця у книгарні в Єлисаветграді, куди він перебрався наприкінці 1860-х чи на початку 1870-х рр.[65], була для Менчиця одним зі способів спілкування з народом, і він виступав більше промовцем чи порадником, аніж крамарем. Облаштував при книгарні бібліотеку, якою користувалися місцеві гімназисти, любив дарувати книжки. Книготоргівля В. Менчиця щонайменше на 1871 р. була фактом достатньо відомим, про що свідчить листування членів Київської Старої Громади. Так, у листі В. Беренштама до М. Драгоманова від 25 травня 1871 р. сповіщалося: «Что касается помещения имеющихся изданий, то это дело идет не вполне успешно; песни почти разошлись, зато с сказками туго: Литов[66], преобревший дешево оба издания от Менчица, и сам не принимает от нас книг, и, как кажется, доставляет эти книги провинциальным книгопродавцам»[67].

Принагідно зробимо короткий відступ про родинне життя Володимира Менчиця. У зібраних В. Чаговцем матеріалах знаходимо відомості про те, що перший шлюб був невтішним. Володимир Амвросійович рано овдовів, вдруге одружився з Неонілою Костянтинівною з дому Грищинських з села Кривошиїнці на Сквирщині[68]. У метричних книгах церкви Воскресіння села Кривошиїнці Сквирського повіту на Київщині знаходимо запис від 8 червня 1874 р.: «Сочитались браком житель Киева колежский секретарь Владимир Амвросиевич Менчиц, вдов, православного вероисповедания, вторым браком, 37 лет; села Кривошеинцы священицкая дочь Неонила Константиновна, девица, православного вероисповедания, первым браком, 20 лет»[69]. Вірогідно, і цей шлюб, в якому він мав доньок Тамару і Олену, не дав душевного спокою і родинного затишку. Навіть близькі приятелі, якими була родина Тобілевичів в Єлисаветграді, не відали всього про родинне життя Менчиця, і тому так

---

[64] Там само, ф. Х, № 30728, арк. 3, 8; № 14679, арк. 1; ф. 209, № 103, арк. 1.

[65] Цей перший приїзд до Єлисаветграда можна датувати за спогадами Н. Бракер, яка писала: «Пам'ятаю, що вже 1872-го або 73-го року, гімназисткою, я купувала перші свої власні «дорослі» книжки в книгарні Менчица в Єлизаветі» (*Бракер Н.* Володимир Амвросієвич Менчиц.— С. 199).

[66] Йдеться про власника київської книгарні Літова Степана Івановича.

[67] Архів Михайла Драгоманова.— Варшава, 1938.— Том І. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.).— С. 45.

[68] ІР НБУВ, ф. Х, № 30728, арк. 12.

[69] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 4497, арк. 227 зв.–228.

незатишно воно виглядає у їхніх спогадах: «Він жив без родини, хоча там десь, як говорили люди, була й жінка і дочки. Ніхто не одважувався довідатись про сю родинну таємницю. Сам варив собі їсти, прибирав в хаті і в книгарні, сам прав сорочки...»[70] Але це було вже пізніше.

КИЇВСЬКА СТАРА ГРОМАДА: «ЗДРУЖИВСЯ З ДРАГОМАНОВИМ»

А після одруження Володимир та Неоніла Менчиці на якийсь час оселяються в Києві[71]. Найбільш важливою інформацією щодо цього київського періоду є згадка доньки про зв'язки В. Менчиця з Київською Старою Громадою: «Будучи членом «Громады» и другом Ф. О.[72] верно через него и сдружился с Драгомановым»[73]. Окрім цієї згадки, відомості про його приналежність до Старої Громади знаходимо у В. Чаговця[74] та С. Тобілевич[75]. Незаперечним аргументом цих зв'язків є факт співпраці з М. Драгомановим по підготовці «Малорусских народных преданий и рассказов», які були видані провідним науковим осередком Київської Старої Громади — Південно-Західним відділом Російського географічного товариства. І хоча дослідники історії Київської Громади не називають В. Менчиця серед її членів[76], факт його участі в ній виглядає цілком логічним продовженням безпосередньої діяльності в українській громаді у Петербурзі. Безперечно, поява В. Менчиця у Києві не могла бути не поміченою, а його діяльна натура не могла стояти осторонь всіх задумів громадівців. Тим більше 1874–1875 рр. були позначені надзвичайно активною видавничою діяльністю Громади, до якої, як свідчать листи доньки, долучився і В. Менчиць: «Начало 70[-ых] гг. Еще деталь — в Киеве была у В[ладимира] А[мвросиевича] типография на Больш[ой] Влад[имирской] ул., где работал сам четвертый (верно комитетская или «Громады»), стоя за наборной кассой, корректируя, и мама держа-

---

[70] *Тобілевич С.* Життє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого).— С. 382.

[71] ІР НБУВ, ф. Х, № 30728, арк. 13.

[72] Йдеться про Василевського Феофана Олексійовича — члена Одеської громади, приятеля М. Драгоманова, двоюрідного брата і друга дитинства другої дружини Володимира Менчиця — Неоніли Грищинської. У 1880-х рр. В. Менчиць разом з ним брав участь у статистичних дослідженнях Херсонського земства.

[73] ІР НБУВ, ф. Х, № 30728, арк. 19.

[74] Там само.

[75] *Тобілевич С.* Життє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого).— С. 381.

[76] *Житецький І.* Київська Громада за 60-х років; *Палієнко М.* Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX–початок XX ст.)//Київська старовина.— 1998.— № 2.— С. 49–84; *Побірченко Н.* Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX–на початку XX століття: У 2 кн.— К., 2000.— Книга 1. Київська громада.— С. 129–131 (бібліографія за темою: С. 228–261); *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870 рр.— Харків; Київ, 1930; *Рябінін-Скляревський О.* Київська Громада 1870-х рр.//Україна.— 1927.— Кн. 1–2.— С.144–162.

ла корректуры, и не было ли это непосредств[енной] причиной ссылки в Ел[исаветград]»[77]. Чи не про цю друкарню йдеться у сумнозвісній записці М. В. Юзефовича, один з пунктів якої наголошував на влаштуванні технічних засобів для українського друку в одній з київських друкарень?[78]. Чи не це було причиною «заслання» В. Менчиця до Єлисаветграда після впровадження Емського указу 1876 р.?

ЄЛИСАВЕТГРАД КІНЦЯ 1880-х рр.: «ПОЧЕСНИЙ ЧЛЕН ГУРТКА Й ВЕЛИКИЙ АВТОРИТЕТ В ГАЛУЗІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ПРАЦІ»

Наслідком репресивного царського указу проти українства стала ліквідація Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, закриття газети «Киевский телеграф», вимушений від'їзд за кордон М. Драгоманова, М. Зібера, Ф. Вовка, С. Подолинського. Найвірогідніше, що саме наступ реакції змусив і Володимира Амвросійовича повернутися до Єлисаветграда. Час приїзду В. Менчиця до міста можна датувати бл. 1876—1878 рр. Це припущення ґрунтується на його зв'язках з українським гуртком у Єлисаветграді, діяльність якого активізувалася з приїздом туди у 1878 р. Опанаса Михалевича[79]. До складу гуртка вже на початку 1880-х рр. входили: М. Федоровський, І. К. Тобілевич, М. Лащенко, К. Станкевич, І. Шевченко, О. Волошин, А. Грабенко, Д. Маркович, О. Михалевич. Ім'я Володимира Амвросійовича згадувалося так: «Так би сказати, почесним членом гуртка й великим авторитетом в галузі літературної праці і видавництва був відомий етнограф В. А. Менчиц — великий приятель Михалевича»[80]. Він брав діяльну участь у підготовці альманаху «Степ», і, за спогадами упорядників та видавців, його слово мало велику вагу: «До його висловів про склад альманаха ми прислухалися досить пильно, його оцінки, що він робив з приводу окремих статтів альманаху, ми цінували високо, бо бачили, що старий книгар добре розуміє справу, його вказівки мають велике значіння як з боку літературного, так і з боку практичного: чи буде мовляв книжка мати поспіх на книжному ринку»[81]. За його порадою в альманасі були надруковані «Пісня про Бондарівну», «Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде», «Свадебные песни в Елисаветградском уезде», «Песни Обозновской волости» та інші.

---

[77] ІР НБУВ, ф. Х, № 30728, арк. 26—26 зв.

[78] *Паліенко М.* Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України.— С. 66.

[79] 1878 р., після російсько-турецької війни, О. І. Михалевич повернувся до Києва, але дозволу залишитися там не отримав. Питання про нове місце проживання обговорювалося у Старій Громаді, членом якої він був. В. Антонович наполягав на Єлисаветграді, де були потрібні «українські інтелігентні сили» (див.: *Бракер Н.* Опанас Іванович Михалевич.— С. 155—156).

[80] *Бракер Н.* Опанас Іванович Михалевич.— С. 156.

[81] *Бракер Н.* Володимир Амвросієвич Менчиц.— С. 199.

Авторитетний громадський діяч, найкращий і найповажніший лікар в Єлисаветграді, Опанас Михалевич «чимало записував [...] зі слів місцевого Сковороди В. А. Менчиця, з яким приятелював ще до заслання[82] і, здається, надіслав до «Київської Старини» спомини Менчиця про Костомарова. [...] Згодом ця дружба чогось ослабла, але він не переставав тішитися, немов якоюсь художньою постаттю, оригінальною особою Менчиця, якого прозвав Перебендею»[83]. Такі ж теплі стосунки мав відомий етнограф і з родиною Тобілевичів: «З Іваном Карповичем він був в дуже приязних відносинах, і коли допустити, що той суворий критик всього на світі міг любить кого небудь, то тут щось дуже було на те похоже... Семя Тобілевичів, їх діти, родинне оточення було для одинокого бурлаки моральним притулком, який він потеряв розставшись з своєю родиною»[84]. Напевне, саме ці творчі стосунки з І. К. Карпенком-Карим мала на увазі донька Менчиця Олена, коли писала: «[...] ск[олько] труда приложил отец, подводя научно-историч[ескую] базу, давая темы, верную историч[ескую] канву пьесам и правильное их этнографич[еское] обрамление, т. е. переводя театр из кустарничества к искусству, корифеи ушли, а соврем[енный] театр и думать забыл о В[ладимире] А[мвросиевиче]!»[85].

Власне, цей другий єлисаветградський період був так само логічним продовженням попередніх етнографічних пошуків, діяльності в галузі книготоргівлі, а також співпраці з місцевою українською громадою та інших його зацікавлень.

Лише з часом книготоргівля Менчиця занепала, оскільки він не приділяв комерційній стороні належної уваги. Первинною у цій справі була для нього освітня діяльність. У своїй праці Н. Бракер називає низку вагомих причин такого занепаду. Однією з них була трагічна смерть доньки, яку серед дня зарізав у книгарні її наречений[86]. Інша причина: «Його жінка, що дістала в спадщину у Києві будинок й улаштувала там книгарню, позабирала найкращі книжки»[87]. Сам В. Менчиць в Єлисаветграді прожив майже решту свого життя і тільки за 4 роки до смерті переїхав до дружини у Київ.

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК: «ПИСАВ ВІН МАЛО»

Творчий доробок В. А. Менчиця — один з яскравих проявів його неспокійної вдачі. Він не вимірюється кількістю надрукованих праць, бо стихією його творчої невтомної натури було насамперед збирання усної народної творчості. Певний час

---

[82] На засланні О. І. Михалевич перебував у 1885–1892 рр.

[83] *Бракер Н.* Опанас Іванович Михалевич.— С. 162.

[84] *Тобілевич С.* Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого).— С. 383.

[85] ІР НБУВ, ф. Х, № 30728, арк. 21.

[86] *Бракер Н.* Володимир Амвросієвич Менчиць.— С. 198. Вірогідно, йдеться про доньку від першого шлюбу.

[87] Там само.

правдивими порадниками цього захоплення були В. Антонович і М. Драгоманов. Він співпрацював також з Історичним товариством Нестора-літописця, для якого постачав записи народних пісень та інші матеріали. Чимало матеріалів, зібраних В. Менчицем, надруковано в книзі «Малорусские народные предания и рассказы», упорядкованій і виданій М. Драгомановим у 1876 р. З 400 найрізноманітніших творів, вміщених у цій книзі, 62 належали В. А. Менчицю. Всі вони взяті з рукописної добірки етнографа 1861 р.[88] У передмові до свого видання М. Драгоманов відзначив імена тих, хто особисто зібрав, записав та передав до Південно-Західного відділу Російського географічного товариства або йому особисто записи унікальних зразків народної творчості: І. Манджура, Як. Новицький, М. Мурашко, В. Менчиць, Ст. Руданський та інші[89]. Високо оцінив цей колективний твір І. Франко, а між збирачами, записи яких відмітив особливо, називає Володимира Амвросійовича[90].

Серед матеріалів Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України ВУАН зберігається порівняльний аналіз відомого на той час рукописного збірника В. Менчиця з видрукуваними його записами у виданні М. Драгоманова. Дослідник, ім'я якого не вказано, відзначав чимало розбіжностей рукописних та опублікованих текстів. Крім цього, за його підрахунками, до видання М. Драгоманова увійшло 20 записів за підписом В. Менчиця, яких не було в тій рукописній збірці, що була в його розпорядженні. На підставі цього він дійшов висновку про існування більш повної збірки або додатку до відомої[91]. І дослідник виявився абсолютно правий, адже тексти записів В. Менчиця з його неодноразово згаданого, збереженого на сьогодні «Сборника этнографических материалов» 1861 р. дослівно відповідають текстам, вміщеним у «Малорусских народных преданиях и рассказах» 1876 р. Отже, у 1920-ті рр. у розпорядженні етнографів була інша рукописна добірка В. Менчиця, сліди якої розшукати не вдалося. Охайність записів збереженого збірника свідчить про те, що він був переписаний начисто — вірогідно перед тим, як подавати М. Драгоманову, а також відредагований і доповнений відомостями про населені пункти, де були записані ті чи інші твори.

Проте значна частина етнографічних матеріалів В. А. Менчиця, що містяться у рукописному збірнику, залишається невиданою, а отже, і невідомою широкому загалу шанувальників української старовини. На 236 аркушах вміщено 121 запис народних легенд, анекдотів, приказок, віршів, пісень. Після ліквідації Південно-Західно-

---

[88] ІР НБУВ, ф. І, № 22380. На підтвердження цього автором проведено порівняння всіх видрукуваних текстів з рукописом. Всі записи зі збірки передруковані практично без будь-якої редакції.

[89] Малорусскія народныя преданія и разсказы /Свод [з передм. та прим.] Михаила Драгоманова.— С. XIV.

[90] *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.//*Франко І.* Зібрання творів у 50 томах.— К., 1977.— Т. 41.— С. 330.

[91] ІР НБУВ, ф. Х, № 30728, арк. 4—7.

го відділу Російського географічного товариства, яке видало збірку М. Драгоманова, рукопис Менчиця потрапив до Г. Житецького, а вже від нього — до А. Кримського[92], у фонді якого зберігається і нині.

Свого часу Наталя Бракер відзначала, що сам Менчиць писав мало. У 1870-х роках вийшли дві його брошури для народу, написані «чудернацькою мовою — великоруською з домішкою українських слів для заохоти українських читачів. В останніх десятиліттях він уже нічого не писав, хоча в гуртку похвалявся, що має ще написати «Повесть про убелившагося мужика», але про зміст цієї повісти не дуже багато розказував»[93]. Про брошури, видані В. А. Менчицем, згадує і Михайло Грушевський: «Хочу одмітити іншу сторону його діяльності, доволі характеристичну для сього часу. Він признав за благо витворити якусь середню великорусько-українську мову і в 1870-х роках видав нею дві популярні брошурки «Волинську повість про Шукай-добро Господаря»[94] і «Київську повість про діда Неурожайка і бабу Недо-

Обкладинка популярної брошури В. Менчиця «Волынская повесть про «Шукай-Добро» Господаря» (К., 1876)

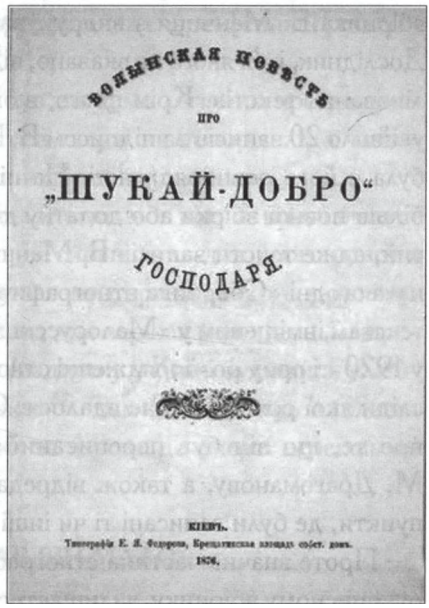

Титульна сторінка праці В. Менчиця «Волынская повесть про «Шукай-Добро» Господаря» (К., 1876)

---

[92] *Стеценко Л.* В. А. Менчиць.— С. 88.

[93] *Бракер Н.* Володимир Амвросієвич Менчиц.— С. 199.

[94] [*Менчиц В. А.*] Волынская повесть про «Шукай-Добро» Господаря.— К.: Тип. Е. Я. Федорова, 1876.— 37 с.: карта.— Авт. зазначено в кінці кн.— В кн. карта Волин. губ.

Обкладинка популярної брошури В. Менчиця «Киевская сказка про Деда Неурожайка и бабусю Недоимку» (К., 1876)

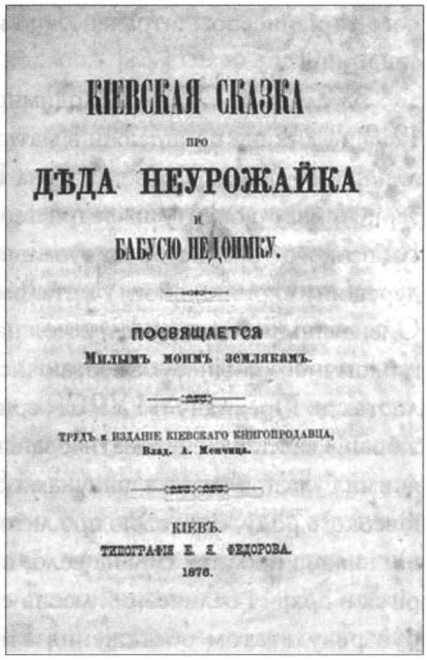

Титульна сторінка праці В. Менчиця «Киевская сказка про Деда Неурожайка и бабусю Недоимку» (К., 1876)

їмку»[95]. Вони були написані великоруською мовою з вставними українськими словами, які пояснялись в нотках, так що виходило наче брошурки призначались не для українських селян, а для великоруських, котрих треба було привчати до українських слів»[96]. Власне, обидві ці брошури були видані у Києві 1876 р. Перша, як зазначає у кінці автор, була написана в Житомирі 30 квітня 1876 р., отримала дозвіл цензури незабаром після підписання сумнозвісного Емського указу 28 травня 1876 р. Друга, написана у Києві 18 березня 1876 р., дозволена цензурою 30 березня 1876 р. Час їх видання та відомості про автора, подані на титулі «Киевской сказки» — «Труд и издание киевского книготорговца Влад. А. Менчица» — засвідчує, що 1876 р. Володимир Амросійович проживав у Києві та мав тут книгарню. Це є ще одним незаперечним підтвердженням його переїзду до Єлисаветграда близько 1876–1878 рр.

Проте спогади доньки про батькові історичні рукописи піддають сумніву твердження Н. Бракер. Радше, він мало опублікував з написаного. Ще більше із зібра-

---

[95] *Менчиц В. А.* Киевская сказка про деда Неурожайка и бабусю Недоимку.— К.: Тип. Е. Я. Федорова, 1876. На титулі у підзаголовку посвята: «Посвящается Милым моим землякам». На відміну від попереднього, відомостей про це видання бібліографічні покажчики не подають. Див.: Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. 1798–1923. Бібліографічний покажчик.— К., 2003.— Т. І. 1798–1911; Т. ІІІ. Науково-допоміжний апарат. Примірник книги В. Менчиця зберігається в НБУВ (ВА 567837).

[96] *Грушевський. М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 121.

ного та написаного втрачено, що не дозволяє скласти цілісну картину його творчої спадщини.

За словами Олени Володимирівни, історія архіву В. Менчиця виглядає так. У 1918 р., спішно покидаючи з матір'ю Київ при підході німецького війська, вони залишили скриню з архівом батька Петру Устимовичу Грищинському — небожу матері, приват-доценту кафедри геології Київського університету, мінералогу, члену Київського товариства шанувальників природи[97]. Детально описуючи прадідівську дерев'яну скриню, оббиту металом з власними ініціалами французькою «E.W.M.», Олена сподівалася, що її ще можна розшукати десь у підвалах університету, поблизу геологічного кабінету. Звертаючись з проханням вжити заходів до її пошуків, у своїх листах до Президії АН УРСР вона наголошувала на змісті архіву батька. Він містив зібрані і частково систематизовані матеріали з історії Литви і Білорусі, зацікавленість якими була пов'язана з пошуками Володимиром Амвросійовичем коренів свого батьківського роду, гіпотезою про литовське походження прізвища Менчиць (свого часу він виявив поблизу Вільна село, в якому всі мешканці носили це прізвище)[98]. Зберігся в архіві і величезний масив статистичного матеріалу по Херсону, який, певно, був результатом обстеження Півдня Росії в період служби В. А. Менчиця у Херсонському земстві[98].

Серед вагомих наукових доробків батька Олена Володимирівна згадує і «очень пухлую», до 1000 сторінок, «Історію України» з багатьма ще невідомими тогочасній науці фактами, річ тоді небезпечну і заборонену. В. Менчиць вважав цю працю своєю гордістю[100], але вона пропала в Єлисаветграді у одного з читачів. Слідів архіву В. Менчиця, про який розповідала його донька, розшукати не вдалося, а він, безперечно, міг би бути справжнім «банком» безцінних відомостей про багатогранну діяльність етнографа і народознавця. Про широке коло його зацікавлень могла би повідати і втрачена бібліотека, яку родина залишила напризволяще при спішному від'їзді до Катеринодара у 1918 р.

ДУХОВНА ФІЛОСОФІЯ: «МАБУТЬ, ВІД ГРИГОРІЯ САВИЧА СКОВОРОДИ, ЯКОГО ВІН ДУЖЕ ЛЮБИВ І ЗНАВ»

Дослідники життя і творчості В. А. Менчиця звертали увагу на його оригінальну духовну філософію, сутність якої формувалася під впливом постійних невтомних мандрів. В. Чаговець, якому пощастило спілкуватися з Володимиром Амвросійовичем, прагнув збагнути цю філософію: «Это, конечно, нечто от Руссо, от Толстого,

---

[97] ІР НБУВ, ф. Х, № 30728, арк. 23; Весь Киев на 1915 год.— К., 1915.— С. 439, 450, 626.
[98] ІР НБУВ, ф. Х, № 30728, арк. 17 зв.
[99] Там само, арк. 21—21 зв.
[100] Там само.

может быть, от Григория Саввича Сковороды, которого он очень любил и знал и книжечку которого «Убогий жайворонок» он мне подарил. [...] Было здесь нечто и от Диогена, конечно»[101].

Софія Тобілевич, характеризуючи життєву філософію В. Менчиця, відзначала: «Як син свого віку, носив в самому собі безліч противулежних симпатій і поглядів, які вічно сперечались в йому за право старшинства: ніби не признаючи ніякої краси, ні мистецтва, любив природу, квітки, поезію степів, спів і музику. Лаяв панів і попів, а не міг довго обходитись без їх інтелігентного товариства; лаяв і ніби терпіть не міг мужиків за їх хитрість, а лічив їх всякими травами і зіллєм безплатно, а його квартира завше повна була панів, попів і мужиків [...]. Самі великі пани і учені богослови дуже ним цікавились і за ради його оригінального складу думки, за ради великого дару слова, прощали всі його чудацтва. Усвоївши з молодості всі теологічні знання, всі книги священнописанія, він давав всьому зовсім інше освітленнє, і як поет по натурі, оповідаючи події з старо-біблійного часу, домальовував цілі поеми, виснуті з власної фантазії, з красою образів, стилю, порівнянь і нежданих виводів, прямо дивував і чарував своїх слухачів. З лицем пророка, з очима піднятими в гору, не дивлячись на нікого з присутніх, він вів свої образні речі, і стародавнє, дохристиянське житє як живе воскресало перед слухачами, і вони захоплені забували і про убожество всеї обстанови і про незвичайний вигляд оратора. Часто балакаючи на сучасні теми, сипав сміливими, ядовитими речами, в яких доставалось всім по заслугах — панам і мужикам і всьому суспільному устроєві»[102].

Та і сам спосіб життя, який сповідував В. Менчиць, був значною часткою його філософії. В Єлисаветграді довго побутували легенди про Володимира Амвросійовича, в яких він поставав своєрідним чарівником і благодійником. Його особливо цікавили народні повір'я, він захоплено збирав усілякі трави, настоянками зілля лікував хворих. «З самої весни по глуху осінь він блукав по околицях Лисавет, відшукуючи всяке зілля для своїх ліків. У широкому брилі або просто з холодним компресом на лисій голові, у довгому балахоні, підперезаному ремінцем, за який застромлено кілька очеретинок, з цілим оберемком зілля перед собою, він являв собою досить кумедну постать, що викликала смішки вуличних дітей, але не звертав на те ніякої уваги»[103] — таким запам'ятали його сучасники. Він по-своєму бачив, розумів і любив природу, а власне сприйняття її передав у розповіді, яка надовго запам'яталася В. Чаговцю: «Я почувствовал, что ни книги, ни люди не могли мне дать ответа на те запросы, которые волновали меня, мучили, не давали покоя. [...] С той поры я возлюбил природу, ее красу и музыку, с той поры я слышу только ее голос и ее веленья.

---

[101] Там само, арк. 9–10.

[102] *Тобілевич С.* Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого).— С. 382–383.

[103] *Бракер Н.* Володимир Амвросієвич Менчиц.— С. 197.

Она мне все: и закон, и бог, и врач, и друг, и советник, и собеседник... Все...»[104] У цьому можна вбачати головні прояви його світогляду, віри, моралі.

Ми не маємо знімків Володимира Менчиця. Та чи й спадало колись йому на думку фотографуватись? Адже, як згадувала донька, він принципово уникав необхідності отримання навіть паспорта. Проте історія залишила нам розкішний словесний портрет, з якого постає відкритий і щирий проповідник добра, «молчаливый, бессребренник, опрощенец и суровый аскет — одинокий и замкнутый, как шкатулка, ключ от которой затерян»[105]:

«[...] появился человек высокого роста с открытым лбом, уходящим куда-то вверх, как купол готического храма, с большими, выпуклыми глазами, которые он иногда надолго закрывал бледными веками, когда что-то обдумывал или вспоминал. Его лицо было покрыто неровной растительностью, как у людей, которые почему нибудь долго не брились. Голова как-будто выходила из широкого, костистого стана, но вполне гармонировала массивности всей фигуры, слегка сутулящейся как у людей, привыкших подолгу сидеть за книгами. Поражали длинные кисти рук с бледными и длинными пальцами. Такие руки бывают у старых, почтенных дедушек-крестьян, уже находящихся на покое. У пасечников преимущественно. Следы многолетнего труда и стариковской вялости. Крепкие, могучие, но мягкие. Но более всего обращала на себя внимание его одежда. Суровая крестьянская сорочка с тоненькой мережкой, такие же суровые полотняные брюки на выпуск, и на ногах нечто в роде опорок. Простые, стоптанные, нечищенные сапоги «без халявок»»[106].

Маленькі штрихи до цього портрету дописує жіноча рука С. Тобілевич: «Високий, сильний старець, з розумним, характерним обличчям і очима завжди в гору, до неба звернутими, щоб не дивитися на нікчемні діла земні. Про одежу бодай не згадувать, бо вона гармонізувала з оточенням і одповідала байдужості хазяїна до зовнішнього вигляду і всіх взагалі «добр дочесних». Босий, в рядняним мішку на голові ріжком замість шапки»[107].

Таким він був, цей мандрівний філософ, Сковорода XIX століття.

---

[104] ІР НБУВ, ф. Х, № 30728, арк. 9.

[105] Там само, арк. 13.

[106] Там само, арк. 9.

[107] *Тобілевич С.* Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого).— С.382.

«БУЛИ СЕ ЛЮДИ, ОЧЕВИДНО, ЗДІБНІ Й ЕНЕРГІЙНІ»

(Євген Володимирович Оппоков, Михайло Володимирович Оппоков, Іван Костянтинович Оппоков, Олександр Григорович Черняхівський, Олександр Вікторович Топачевський)

Наша розповідь добігає кінця. Бачимо розлоге родовідне дерево зі старими й молодими гілками, достиглими плодами і молодесенькими паростками. Доля не була милосердною до цього дерева: не раз жорстока рука зрубувала його галузки — ще зовсім молоді і сильні, готові щедро родити. Але воно вистояло, від глибокого його коріння живилися старші і молодші, прадідусі й онуки, від нього будуть живитися і прийдешні покоління. Кожна родовідна гілка Оппокових виплекала суцвіття, яке своєю працею і талантом складає славу української історії. Вони увібрали найкращі гуманістичні традиції своїх дідів-прадідів, християнську мораль священницьких родів і гордо понесли їх у світське життя. Шляхетність духу стала визначальною у формуванні особистостей. П'яте покоління Опоцкевичів—Опуцкевичів—Оппокових пішло вже не втоптаною батьками стежкою сільських священиків і просвітян. Це була нова генерація, яка бачила своє покликання у служінні науці і культурі. Найяскравішою зіркою цього покоління став Михайло Грушевський. Проте наші родовідні студії відкривають імена його численних братів у других, майже однолітків, кожний з яких вніс краплинку свого таланту у річище українського національного життя. Чи збиралися брати колись разом: найвидатніший історик України Михайло Сергійович Грушевський, засновник української гідрологічної науки Євген Володимирович Оппоков, мовознавець, вихованець української семінарської громади та київського видавничого товариства «Вік» Михайло Володимирович Оппоков, редактор—видавець першого українського часопису в Москві — журналу «Зоря» — Іван Костянтинович Оппоков, знаний лікар і громадський діяч Олександр Григорович Черняхівський та їхній племінник — видатний український гідробіолог Олександр Вікторович Топачевський? Певно, що таким гуртом — ніколи. Безперечно, вони мали багато спільних думок, було про що й посперечатися. Ми не маємо достеменних відомостей навіть про їхнє особисте знайомство. Проте залишимо це історії і зберемо братів у наших маленьких есеях.

ЄВГЕН ВОЛОДИМИРОВИЧ ОППОКОВ

Перше слово — про онуків Йоаникія Івановича Оппокова. Щасливий дідусь мав їх аж п'ятдесят троє. Євген Володимирович Оппоков народився за два роки до смерті діда, і старенькому вже не судилося знати, що ім'я його онука увійде до анналів української науки, стане знаним серед європейських фахівців у галузі гідрології. Збережена метрична книга Троїцької церкви Рудого Села Сквирського повіту містить запис про народження (21 січня 1869 р.) і хрещення (16 лютого) первістка Володимира Йоаникійовича та Марії Василівни Оппокових[1]. Тут, в Рудому Селі, де колись починав свою духовну кар'єру Захарій Оппоков, дід Михайла Грушевського, Євген проходив перші домашні науки.

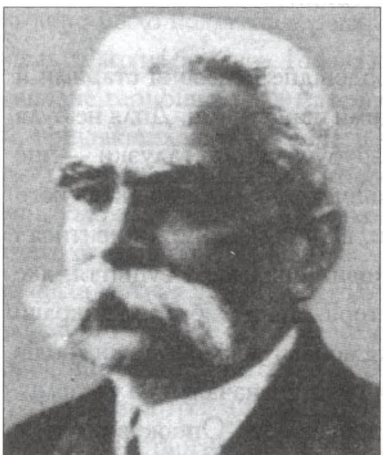

Гідролог, академік Євген Оппоков. Київ. 1920-ті рр.

Згодом здібний юнак закінчив з золотою медаллю 3-ю Київську гімназію (1886) та розпочав навчання на фізико-математичному факультеті Університету св. Володимира. Після закінчення першого курсу Євген облюбував Петербурзький технологічний інститут, курс наук у якому завершив 1892 року.[2] З цього часу розпочалася його успішна службова і наукова кар'єра: у 1893–1913 рр. працював у експедиціях Міністерства землеробства по осушенню боліт у Чернігівській, Полтавській, Курській губерніях, очолював «Дослідчу партію по обстеженню заболочених річок Полісся» (1913–1915), розробив ряд масштабних меліоративних проектів, підготував та видав понад 100 наукових праць, частина з яких була опублікована в перекладі німецькою та французькою. Член Російського географічного товариства (з 1903), Товариства шанувальників природознавства, антропології та географії (з 1908). Одним з фундаментальних результатів гідрологічних досліджень вченого-практика стало уточнення ним рівняння водного балансу, відоме як рівняння Пенка-Оппокова[3].

У квітні 1917 р. Євген Володимирович був обраний викладачем Київського політехнічного інституту[4], і відтоді рівно двадцять років його наукова діяльність була пов'язана з Україною, Києвом. У 1918 р. він активно включився в роботу природни-

---

[1] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1079, спр. 300, арк. 89 зв.–90.

[2] ДА м. Києва, ф.18, оп. 2, спр. 186, арк. 33.

[3] Там само, арк. 18, 36–62, 77–93, 143–143 зв.; *Луговский А.* Евгений Владимирович Оппоков (1869–1938) //Очерки историии естествознания и техники.— 1989.— Вип. 37.— С. 113–117; *Падун-Лук'янова Л.* Академік Євген Володимирович Оппоков (до 65-х роковин від загибелі) //Зона.— 2002.— № 16.— С. 118–164 (ця публікація містить унікальну добірку архівних джерел, які відтворюють науково-педагогічну діяльність та життєвий шлях видатного вченого).

[4] ДА м. Києва, ф.18, оп. 2, спр. 186, арк. 18.

чої та новоствореної технічної секцій Українського наукового товариства у Києві, входив до складу оргкомітету з підготовки з'їзду дослідників природи України[5]. Поза сумнівом, що до участі в діяльності УНТ він був залучений своїм троюрідним братом, засновником і головою товариства, Михайлом Грушевським. Перший президент Української академії наук В. І. Вернадський у своєму щоденниковому записі від 12 травня 1918 р. називає Є. Оппокова серед видатних українських вчених, які мають скласти інтелектуальний потенціал майбутньої Академії. Міркування В. Вернадського, висловлені у «Щоденнику», підтверджує і його лист до Євгена Володимировича від 18 травня 1927 р.: «Вы знаете мое отношение самое высокое — к Вашим работам. Я всегда его высказывал и высказываю и Вы были тем кандидатом, которого я в свое время выставлял кандидатом в академики Укр. Ак. Наук. Я был бы рад, если бы Вы им были. [..] посылаю Вам эти строки и очень прошу верить в мое хорошее отношение и глубокое уважение к Вашей деятельности»[6]. Проте дійсним членом ВУАН Євген Оппоков стане лише у 1929 р., хоча ще десять років перед тим він був членом провідних секцій Постійної комісії для виучування природних багатств України[7], результати роботи в якій виголосив у численних доповідях[8] та узагальнив в монографії «Водные богатства Украины» (1925).

Десять років науково-педагогічної діяльності Є. В. Оппокова пов'язані з вищою технічною школою Києва — Київським політехнічним інститутом. 17 (4) березня 1918 р. він захистив дисертацію на здобуття звання ад'юнкта (рівнозначне доктору наук) «Режим речного стока в бассейне верхнего Днепра выше г. Киева по данным за 1876—1908 гг.»[9], того ж дня Міністерство народної освіти УНР затвердило його на посаді екстраординарного професора КПІ, яку він обіймав протягом 1917—1919, 1921—1927 рр.[10], а 1922 р. організував та очолив кафедру гідрології. За 10 років він збагатив своїх студентів фундаментальними знаннями, передав їм свій багатолітній практичний досвід, і ніякі обставини не могли цьому завадити. Так, 26 лютого 1919 р. професор Оппоков подав ректору КПІ рапорт, у якому повідомляв: «Через низьку температуру в приміщеннях Інституту я керую вправами з гідротехніки вдома»[11]. Пізніше, заповнюючи анкету про умови поліпшення роботи вищої

---

[5] *Онопрієнко В., Регент О., Щербань Т.* Українське наукове товариство: 1907—1921 роки.— К., 1998.— С.87, 89, 99, 166.

[6] *Кіржаєв С.* Біля джерел Української академії наук у Києві (Сторінки щоденника В. І. Вернадського 1918 р.)//Український археографічний щорічник.— К., 1992.— Нова серія. Вип. І.— С. 324.

[7] Історія Академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали.— К., 1993.— С. 532.

[8] Історія Академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали.— К., 1993.— С. 555; Історія Національної академії наук України. 1929—1933: Документи і матеріали.— К., 1998.— С. 474.

[9] ДА м. Києва, ф.18, оп. 2, спр. 186, арк. 90, 93.

[10] Там само, арк. 100.

[11] *Падун-Лук'янова Л.* Академік Євген Володимирович Оппоков... — С. 122.

школи, у березні 1922 р. висловлював побажання: «Опалення аудиторій. Покращання матеріального стану професури і студентів для можливості займатися наукою без пошуків сторонніх заробітків»[12]. А в одній із своїх заяв до керівництва КПІ від 17 січня 1926 р. наголошував: «Можу викладати курс сільськогосподарської меліорації і гідрології українською мовою»[13].

Працював над важливими проблемами водного балансу басейну річок, особливу увагу звертав на басейн Дніпра вище Києва. Доробок Є. В. Оппокова був високо поцінований на урочистому засіданні з нагоди 30-літнього ювілею наукової діяльності, яке відбулося 30 грудня 1924 р. Це було єдине ювілейне вшанування професора, на якому він щиро і скромно говорив про свої здобутки: «[...] я робив те, що повинен був робити кожний фахівець, що любить своє діло і свою країну, вірить в їх розвиток і працює для них, не покладаючи рук. Може, більше я зробив в справі гідрології, де я вперше підняв ті питання, яких раніш не зачіпали, але і тут я не бачу дуже великої заслуги і гадаю, що це була царина, на якій гарний врожай завше має той, хто посіяв вперше»[14].

Авторитет ученого зростав, його проекти знаходили підтримку в академічних колах. У січні 1926 р. заснована при КПІ Науково-дослідна кафедра гідрології (1922) була реорганізована на Науково-дослідний інститут водного господарства, який став провідною академічною установою з вивченню водного господарства України та комплексного використання водних ресурсів. Від 1922 р. до 1 травня 1925 р. він — засновник і голова Гідрометеорологічної служби України. 30 листопада 1927 р. Є. Оппоков став першим доктором гідрології в СРСР. 29 червня 1929 р. Всеукраїнська академія наук обрала його своїм дійсним членом. У характеристиці-рекомендації на кандидата в дійсні члени ВУАН відзначалося: «Професор Є. В. Оппоков здавна широковідомий не тільки в нашій, але і закордонній науковій літературі діяч, що нараховує в своєму науковому активі понад 170 наукових праць, у тому числі й капітальні праці, що ними встановлено вперше в широкому обсязі режим р. Дніпра і численні нові факти та закономірності щодо річкового стоку. В своїх працях Є. В. Оппоков спростував і численні неправильні уяви про режим рік. Ім'я його зв'язано з важливим для гідрології, метеорології, кліматології та агрономії рівнянням Пенка—Оппокова[15]». Від 1935 р.— дійсний член Всесоюзної академії сільськогосподарських наук. У 1936 р. академічна громадськість готувалася до відзначення 45 років науково-дослідної діяльності Євгена Володимировича і 10 років— від заснування Інституту водного господарства України. Але цей ювілей, призначений на 17 лютого 1937 року, вже не відбувся... Урочистості замінили обстеженням Інституту та його реорганізацією[16]. Був початок 1937-го...

---

[12] Там само.— С. 131.

[13] ДА м. Києва, ф.18, оп. 2, спр. 186, арк. 196.

[14] *Падун-Лук'янова Л.* Академік Євген Володимирович Оппоков... — С. 137.

[15] ДА Київської обл., ф. Р—742, оп. 1, спр. 24, арк. 56.

[16] *Падун-Лук'янова Л.* Академік Євген Володимирович Оппоков...— С. 147—148.

По закінченні навчання у Петербурзі 15 травня 1892 р. Євген Володимирович одружився з Бурцевою Параскевою Петрівною, з якою мав доньок — Марію та Ольгу. Родинний затишок, як і батьківський дім, були важливим підґрунтях успіхів і наукових злетів. Проте доля ніколи не була милосердною до цієї мужньої людини. 1915 р. на фронтах Першої світової загинув наймолодший брат Михайло. Невгамовного болю завдали і буремні 1917–1919 рр. Впродовж 1917–1918 рр. він втратив 18-річну молодшу доньку Ольгу й дружину. У своєму формулярному списку професора КПІ у квітні 1917 р.[17] Є. В. Оппоков називає дружину Параскеву Петрівну і двох доньок (Марію та Ольгу) та подає про них короткі біографічні відомості. Опитувальний лист, заповнений ним 27 листопада 1918 р., містить запис: «Вдов, единственная дочь Мария»[18]. Дату смерті (26 листопада 1917 р.) доньки Ольги вдалося встановити за повідомленням у газеті «Киевлянин» (причина смерті не зазначена). За архівними джерелами, опублікованими в розвідці Лесі Падун-Лук'янової, можна передбачити, що дружина померла у серпні—на початку вересня 1918 р. Так, у рапорті ректору КПІ декана П. Ришкова від 12 вересня 1918 р. сказано: «Інженерний факультет в засіданні своєму від 4 та 10 вересня 1918 р., обговоривши питання про звільнення професора Є. В. Оппокова, внаслідок важких обставин, які склалися для нього, від читання в цьому році загального курсу Водних Сполучень [...] ухвалив: звільнити в осінньому семестрі 1918 р. професора Є. В. Оппокова від читання заг. курсу Водних Сполучень»[19]. Цими обставинами була, найвірогідніше, смерть дружини.

А рівно через рік в родині Є. Оппокова сталася ще одна трагедія. Як свідчать документи, 17 вересня 1919 р. було вбито його батька, Оппокова Володимира Йоаникійовича[20]. Аналіз записів метричної книги Троїцької церкви Рудого Села за 1919 р. показує, що серед 188 осіб, що померли того року, лише протоієрей В. Оппоков був «убит». 102 особи померли від тифу, який почав лютувати ще з 1918 р. (в цей рік померло 104 особи[21], тоді як у 1915 р.— 33[22]), 19— по старості, 2 — від побоїв, діти — від віспи[23]. З'ясувати обставини, за яких чиясь безжалісна рука піднялася на отця Володимира, не вдалося.

Коли Євген Володимирович дізнався про смерть батька— невідомо, адже напередодні цієї трагедії, 6 вересня 1919 р., він отримав дозвіл на «відпустку до м. Єсентуки на Кавказі терміном від 9 вересня до 7 жовтня 1919 р.». На прохання вченого ця відпустка була продовжена, пізніше військові та політичні обставини затримали

---

[17] ДА м. Києва, ф.18, оп. 2, спр. 186, арк. 2.

[18] Там само, арк. 132.

[19] *Падун-Лук'янова Л.* Академік Євген Володимирович Оппоков... — С. 122.

[20] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1079, спр. 346, арк. 117 зв.

[21] Там само, арк. 159 зв.–160.

[22] Там само, арк. 197зв.

[23] Там само, арк. 109 зв.– 125 зв.

його на два роки на посаді професора гідротехніки Кубанського політехнічного інституту. Повернувся він до Києва лише у серпні 1921 р.[24]

Та і ця, здавалося б, світла подія знов потьмяніла. Лиха доля переслідувала родину. Повернувшись до Києва, Євген Володимирович дізнався, що на початку 1921 р. був заарештований молодший брат, священик Преображенської церкви м. Канева Оппоков Леонід Володимирович[25]. Підставою для арешту став рапорт інформатора на прізвище Горький від 19 січня 1921 р.: «Доношу, что по собранным сведениям священник Апоков [Оппоков Л. В.— *Авт.*] Каневского прихода во время службы призывает молящихся к низвержению советской власти»[26]. Безпідставність звинувачення в контрреволюційній діяльності була зрозуміла навіть самим уповноваженим особливого відділу КВО при 58-й стрілецькій дивізії, де розглядалася справа. Висновки слідчих змінювалися від: «[...] ввиду недоказаности их виновности, но как убежденных монархистов, и принимая во внимание, что г. Канев и Каневский уезд — гнездо контрреволюций и бандитизма, изъять выше названых из пределов Украины» (26 січня 1921 р.)[27] до: «Арестованных из под ареста освободить, дело следствием прекратить и сдать в архив» (10 березня 1921 р.)[28]. Вірогідно, братові довелося залишити Канів, бо у 1923 р. в особовій справі Євгена Володимировича зазначено, що на його утриманні перебували племінники Віталій та Галина (діти Леоніда).

А 15 жовтня 1937 р. був заарештований і сам Є. В. Оппоков — учений зі світовим ім'ям в галузі гідрології, блискучий організатор науки[29]. Вже наступного дня Президія Академії наук УРСР спішно ухвалила: «В зв'язку з викриттям ОППОКОВА, як ворога народу, зняти ОППОКОВА з посади директора Інституту водного господарства та вивести його зі складу дійсних членів Академії наук УРСР[30]. Доля вченого була визначена «сценаристами» з НКВС. 19 жовтня проведений одиноединий допит[31], на підставі якого 4 листопада було винесено вирок — розстріл. 11 листопада вирок виконано[32]. Майже через півроку після розстрілу, 22 квітня 1938 р., співробітниками НКВС разом з іншим майном була конфіскована «в доход государства» найбільша в Києві бібліотека спеціальної гідрологічної літератури, яка

---

[24] ДА м. Києва, ф.18, оп. 2, спр. 186, арк. 143–143 зв.

[25] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 53130.

[26] Там само, арк. 54.

[27] Там само, арк. 162.

[28] Там само, арк. 164.

[29] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56306, том 1, арк. 1–140; том 2, арк. 1-15; *Падун-Лук'янова Л.* Академік Євген Володимирович Оппоков...— С. 118–164.

[30] *Падун-Лук'янова Л.* Академік Євген Володимирович Оппоков...— С. 154.

[31] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56306, том 1, арк. 14–25.

[32] Там само, арк. 29, 33; *Падун-Лук'янова Л.* Академік Євген Володимирович Оппоков...— С. 156–157.

належала Є. Оппокову[33]. Її доля, як і доля багатьох книгозбірень репресованих видатних українських учених, до цього часу невідома. Принагідно згадаємо посвідчення комісаріату освіти, видане професору Є. Оппокову 14 лютого 1919 р. У третьому пункті цього документа наголошувалося: «Книг, наукових приладів ні в якому разі не реквізувати»[34]. Коментарі зайві.

Та головне, що довгий час залишалася невідомою і доля самого Євгена Володимировича. Лише за запитом головного редактора Української Радянської Енциклопедії, академіка АН УРСР М. Бажана, 5 березня 1963 р. справа була переглянута, вчений реабілітований посмертно[35]. Повна правда про долю академіка Оппокова, що «надійно» зберігалася у його слідчій справі, стала відомою лише наприкінці 1990-х рр.[36]

Про взаємини М. Грушевського та Є. В. Оппокова немає документальних підтверджень. Безперечно, Михайло Сергійович не міг не звернути уваги на таку помітну постать в українській науці, до того ж — з досить рідкісним прізвищем своєї матері. З іншого боку, виявом поваги до видатного історика і брата став виступ Є. Оппокова на урочистому зібранні з нагоди 60-річчя від дня народження М. Грушевського: «[...] кожний більш-менш загальноосвічений фахівець, хоч він і є трохи однобокий у своїй освіті [...], але коли він Українець, то він добре знає Вашу Історію України-Руси. Ми, старі робітники, майже однолітки з Вами, знаємо її ще відтоді, як Ви її друкували вперше у Львові. [...] Ваша Історія України-Руси збудила свідомість, збудила найкращі почуття до рідного краю, до рідного народу в багатьох з нас, навіть тих, що ставились до цього раніше більш-менш байдуже,— і ось чому Вам безмірно вдячні і всі наші фахівці—інженери, ось чому вони шанують Вас, ось чому Ви і для них любий і дорогий, як і для всього радянського суспільства, всього українського народу, де б він не знаходився. Нехай же живе ще довго й працює на користь всесвітньої науки і свого народу його славетний історик Михайло Грушевський»[37]. Ці слова засвідчують, що Є. В. Оппоков цікавився науковою діяльністю М. Грушевського з молодих років, і, напевно, знав про спільні родинні корені.

МИХАЙЛО ВОЛОДИМИРОВИЧ ОППОКОВ

І якщо старший брат Євген здобув собі славу світову на ниві науки, то наймолодший з чотирьох синів Володимира Йоаникійовича та Марії Василівни Оппокових

---

[33] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56306, т. 2, арк. 15.

[34] *Падун-Лук'янова Л.* Академік Євген Володимирович Оппоков...— С. 124.

[35] Там само, арк. 138.

[36] *Роженко М., Богацька Е.* Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства.— К., 1999.— Книга перша.— С. 319.

[37] Ювілей академіка М С. Грушевського. 1866–1926. Ювілейні засідання. Привітання.— К., 1927.—С. 57–58.

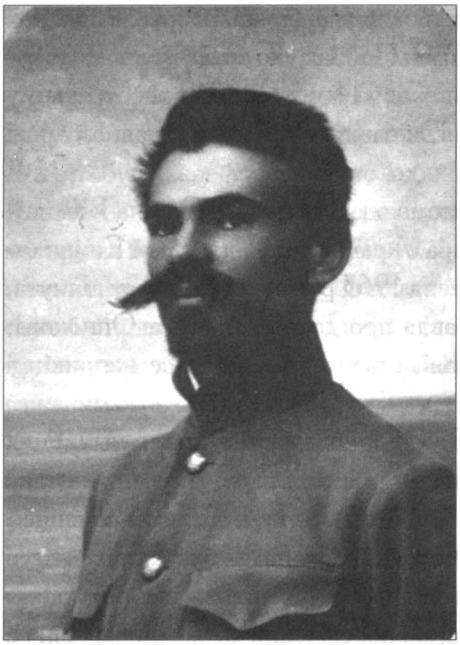

Мовознавець Михайло Оппоков. Київ. 1905–1906 рр.

Михайло, залишив про себе добру згадку безкорисною натхненною працею в колі славнозвісного видавничого товариства «Вік», хоч доля і не дозволила розвинути власний літературний талант. Коли старші брати Євген і Віктор вже скінчили вищі школи, 11-річний Михайло разом з 12-річним Леонідом проходили перші бурсацькі випробування у Києво-Подільському духовному училищі (1891–1895)[38]. Далі — традиційний шлях до Київської духовної семінарії, яку скінчив у 1899 р.[39]

Саме в стінах цієї духовної школи Михайло ввійшов до кола діячів української семінарської громади. До її організації та керівництва у свої студентські роки був причетний його брат у других, Михайло Грушевський[40], приймаючи «діяльну й дуже практичну участь в обміркуванню способів української пропаганди на селі»[41]. Досить чітко сформулював ці завдання громадівець С. Єфремов: «Звичайно, кар'єра для нас, семінаристів, була духовна — от і була досить популярна думка, що громадяни повинні, покінчивши вчення в семінарії, йти на село — вчителями, дяками, священиками, щоб там служити рідному народові. [...] Цим і пояснюється те, що багато визначних громадян, які могли б проживотіти в місті, кінчали все-таки на тому, що йшли священствувати на село: не релігійні переконання і примус життя гнав їх туди, а думка, що так і там, близько до народу, найкраще вони зможуть свою громадську повинність виконати»[42]. Невдовзі ці питання викличуть особливу стурбованість М. Оппокова, що змусить його звернутися за порадою до Івана Франка.

На час навчання Михайла Оппокова в семінарії М. С. Грушевський вже відбув до Галичини і його наставником був С. Єфремов, який 1896 р. завершував духовну

---

[38] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 150 зв. ; ф. 712, оп. 3 (1899 р.), спр. 33, арк. 95.

[39] Там само, ф. 712, оп. 3 (1899 р.), спр. 33, арк. 95, 99.

[40] *Грушевський М.* Спомини //Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 141–144; *Єфремов С.* Про дні минулі /Підготовка тексту В. Плачинди, коментарі В. Плачинди та Н. Плачинди// Молода нація. — 2003.— № 1.— С. 150–151; *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Варшава, 1932.— Ч. 1.— С. 224–234.

[41] *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Ч. 1.— С. 225.

[42] *Єфремов С.* Про дні минулі //Молода нація.— 2003.— № 1.— С. 147–148.

освіту. Цей факт засвідчує сам Сергій Олександрович, називаючи Михайла своїм учнем з семінарської громади[43]. Власне, спогади провідних діячів громади С. Єфремова та О. Лотоцького дають можливість прослідкувати життя Михайла Оппокова після семінарського курсу: 1901 р. він скінчив Київське військове училище і до 1905 р. служив у Києві підпоручиком при штабі 129-го полку пішої Бессарабської дивізії[44]. У нелегку для себе годину розгублений випускник Університету св. Володимира С. Єфремов згадав свого учня. Влітку 1901 р., завершивши курс університетських наук, Сергій змушений відбути військову повинність з правом вибору місця служби. Він «зараз же написав листа до Михайла Оппокова, мого учня з семінарської громади, який саме кінчав тоді юнкерську школу і вже був зачислений до одного з київських піхотних полків. Я розповів йому, що зо мною трапилось, і прохав якнайшвидше сповістити мене в Ситківці, в якому полку він служить, подаючи йому, що хочу прохатись до того ж таки полку, якщо він нічого проти цього не має, а в усякім разі до одного з київських полків»[45].

Школа семінарської громади не пройшла даремно. Як згадує О. Лотоцький, Михайло Оппоков став активним діячем української громади і при військовій школі: «Гурток у київській військовій школі повстав та існував власне як філія київської громади. Року 1901 стали приймати у військові школи семинаристів. Тому в константинівській військовій школі появилося досить семинаристів київських,— пішли туди кращі учні, що семинарське начальство рихтувало їх до духовної академії [...]; серед них було і кілька членів української громади. [...] Серед членів того гуртка був між иншим Пилькевич (після — генерал української армії), Опоків (він, між иншим, р.1905 відмовився брати участь у збройних «усмиреніях»,— обійшлося йому лише гауптвахтою)»[46].

1895 р. громадівське братство у складі О. Лотоцького, С. Єфремова, Ф. Матушевського, В. Дурдуківського, В. Доманицького, В. Прокоповича з ініціативи О. Кониського заснувало у Києві видавниче товариство «Вік». Вже від 1901 р. у числі його співробітників зустрічаємо і Михайла Оппокова, про що красномовно засвідчує його листування з Іваном Франком. Сюжети листів, які переважно відтворюють участь Михайла у підготовці до друку творів письменника, зокрема його «Перехресних стежок», ілюструють надзвичайно тонке відчуття мелодії мови, виваженість і самобутність редактора-початківця.

Перший збережений лист (від вересня 1901 р.) особливо важливий для розуміння внутрішнього світу семінариста-випускника. Михайло поділяв ідеї семінарської громади про високу місію сільських священиків, які мали стати «першими світочами

---

[43] Там само.— 2004.— № 1.— С. 160–161.

[44] Весь Киев. Адресная и справочная книга на 1904 г.— К., 1903.— С. 336.

[45] *Єфремов С.* Про дні минулі //Молода нація. — 2004.— № 1.— С. 160–161.

[46] *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Ч. 1.— С. 234.

національної ідеї, а заразом просвітниками й тими каменярями поступу»[47], проте він не бачив шляхів реалізації цього завдання. І насмілився шукати поради у «високоповажного доктора-батька»: «Не мене їдного боляче цікавить питання: яка має бути діяльність (молодого) українця на селі. Спеціяльно я шукаю відповіді про діяльність попа і вчителя. Не маючи сам досвіду, питав людей, що вже кілька років живуть і дещо роблять на селі. Одержав відповіді, котрі не задовольняють мене і не задоволять, я думаю, й подібних до мене. Читання з «туманними картинами», бібліотека з десятка дозволених українських книжечок задля народу,— от що я почув. [...] Дайте, змилуйтесь, хоч коротенький нарис діяльности попа і вчителя (професора, по вашому, здається) в Галичині, що його ідеалом є Україна. [...] Розмова й книжка не дадуть нашому селянинові виховання, а з нього ж треба зробити політичну силу. Як же його? Невже се зроблять видання РУП, так не численні? На великий жаль, я так не довго був знайомий з пок. О. Я. Кониським, на слово котрого можна було б покладатись в сій справі; думок М. П. Драгоманова я також не відаю. Скажіть, батьку, Ваше слово і знайте, що семинарська г[ромад]а у Київі зуміє його послухатись, а я особисто буду на сьомому небі од радости»[48]. Рецепт був один — щоденна праця всього свідомого громадянства, серед якого чільне місце посідав і Михайло Оппоков.

Подальші листи Михайла розкривають його редакційну лабораторію з підготування до друку творів видатного письменника. Молодий редактор з величезною увагою опрацьовує текст для затвердження цензурою, проте, дбаючи про його доступність для наддніпрянського читача, пропонує розкрити численні «галицизми»: «Ніяких змін ні змістових, зглядом цензури, ні язикових я в Вашій повісті не зважаюсь робити. Щодо змін змістових, то Ви знаєте, що таке цензура, а щодо змін мови, то робити їх — значить шкодити колоритности мови дієвих осіб в повісті. Але не можна не пожадати, щоб ті чужі для росийських українців, а то й зовсім не зрозумілі слова й терміни, от як: меценас, ґратулюю і інші, їм же несть числа,— і навіть цілі вирази були замінені так, щоб вони, не теряючи своєї колоритности, стали зрозумілими й сьвійськими загалові українців-понаддніпрян»[49]. Підкреслюючи важливість видання творів Франка в Наддніпрянській Україні, Михайло радив поправити мову самому авторові, а не «тетіївському кравцеві» [так називав він себе, оскільки Тетіїв був найближчим поштовим пунктом від рідного Рудого Села.— *Авт.*] чи навіть «київському портному». Вибрані маловживані в підросійській Україні слова з текстів І. Франка, надіслані автору, і сьогодні залишаються важливим лексичним матеріалом для упорядників творів Каменяра.

---

[47] *Єфремов* С. Про дні минулі //Молода нація. — 2003.— № 1. —С. 148.

[48] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, ф. 3, спр. 1620, с. 357–359.

[49] Там само, с. 293–294.

Збережені листи Михайла Оппокова вводять нас у світ широкого спілкування молодого мовознавця і редактора. До цього кола входила родина Б. Грінченка[50], з донькою якого він мав приятельські відносини. Вірогідно, дівчина симпатизувала Михайлові[51], який не завжди вчасно відповідав на її листи. 7 жовтня 1903 р. Настя Грінченко подала заяву з проханням про вступ до Львівського університету в «характері надзвичайної слухачки на відділ філософічний, група історична»[52]. Вона записалася на лекції професорів М. Грушевського, О. Колесси, К. Студинського, що було відомо Михайлові. І невдовзі, 4 листопада 1903 р., він надсилає дівчині відкритого листа на поштівці з портретом Михайла Грушевського: «Не сердіться, пані Настю: я й з дуже давніми приятелями ледве-ледве листуюсь. Спасибі за чудову картку. Посилаю Вам патрет Вашого професора,— адже так? Як же Ви вчитеся? Студіюйте найщирійше психологію — найцікавійшіша наука. Я <нерозбірливо> Вам завидую»[53].

Про власну творчість М. Оппокова відомості досить обмежені. Зберігся його автограф «Маршу памяті великого історика-федераліста Миколи Костомарова», датований 11 січня 1910 р.[54] У цьому творі автор висловлює свою прихильність до ідеї єднання слов'янських народів. З опублікованого відомий огляд журналу «Русская мысль» за 1902 р., поданий в «Записках Наукового товариства імені Шевченка»[55]. Цей дебют Михайла у славнозвісних «Записках», як і співпрацю з «Віком», забезпечив йому наставник по семінарській громаді С. Єфремов. Так, у листі Сергія Олександровича до М. Грушевського від 20 листопада 1902 р. уточнено: «Рецензенти, що їх ініціяли я подав під рецензіями: Володимир Дурдуківський, Михайло Оппоков, Володимир Страшкевич та я»[56]. Згадки про Михайла Оппокова в епістоляріях Грушевського дають підстави передбачити і особисте знайомство братів. «М. Опокову скажіть, що одержав і дякую»,— писав М. Грушевський С. Єфремову 27 жовтня 1904 р.[57] Правдоподібно, Михайло Володимирович брав участь у підго-

---

[50] ІР НБУВ, ф. III, № 38897.

[51] В університетській справі збереглася його фотографія: ДА м. Києва, ф. 16, оп. 469 (т. II—ОЦ), спр. 2438.

[52] *Качмар Л.* Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку XX ст.— Львів, 2002.— С. 46.

[53] ІР НБУВ, ф. III, № 44622.

[54] Там само, ф. XXIX, № 1824.

[55] ЗНТШ.— Львів, 1902.— Т. L.— С. 1–3; Там само.— Львів, 1903.— Т. LVI.— С. 13–14 (рубрика: Наукова хроніка: Огляд часописей за 1902 р.). Криптонім «М. О.» розкриває С. Єфремов у листі до М. Грушевського від 20 листопада 1902 р.

[56] Листування Михайла Грушевського.— Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006.— Т. 3 /Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар.— С. 207.

[57] Там само.— Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997.— Т. 1 /Упоряд. Г. Бурлака; ред. Л. Винар.— С. 152.

товці до видання збірки оповідань видатного історика[58] і надіслав до Львова коректу чи готовий примірник книги.

Співпраця з «Віком» стала для Михайла Оппокова важливою сходинкою до вершини університетських наук. Небагата добірка документів особової університетської справи свідчить, що у 1906—1910 рр. він навчався на історично-філологічному факультеті Університету св. Володимира[59]. На слов'яно-руському відділенні цього факультету спеціалізувався на порівняльному мовознавстві; одна з його студентських робіт була відзначена срібною медаллю. Лекційна книжка за 1907—1909 рр. називає імена професорів, курси яких вислухав М. Оппоков: В. Перетц, О. Гіляров, В. Данилевич, Т. Флоринський, М. Довнар-Запольський та інші[60]. У документах відзначалося, що впродовж 1907—1909 рр. Михайло звільнявся від сплати за окремі семестри. Певно, на батьківську допомогу 27-річний студент вже не розраховував. У травні 1910 р., прослухавши 8 семестрів університетських наук та закінчивши Викладацькі курси, Михайло подав декану факультету заяву з проханням видати випускне свідоцтво та залишити вільним слухачем за спеціальностями: порівняльне мовознавство та німецька філологія[61]. Це рішення було пов'язане з необхідністю «служебного заработка», як відзначав сам Михайло Оппоков. У київських довідкових виданнях зустрічаємо викладача музики Михайла Володимировича Оппокова. Можливо, таким чином він заробляв на життя, що й змусило його перервати університетські студії[62].

Востаннє у довідкових виданнях Києва та клірових відомостях Троїцької церкви Рудого Села ім'я Михайла Володимира Оппокова згадується у 1914 р. (довідник «Весь Киев. Адресная и справочная книга за 1915 р.», який подає його ім'я, традиційно укладався наприкінці попереднього, отже 1914 р.). У кліровій відомості за 1915—1916 рр. Володимир Йоаникійович Оппоков називає всіх своїх дітей, окрім наймолодшого сина. І залишилася б невідомою доля Михайла, якби не згадки колишнього семінариста О. Лотоцького у своїх мемуарах: «Загинув під час війни на Карпатах,— у Києві урядили йому урочистий похорон»[63]. Так прощалися побратими з людиною, щоденна праця якої була маленькою краплинкою у річищі українського культурного і наукового життя.

---

[58] *Грушевський М.* Оповідання.— К.: Видавництво «Вік», 1904.

[59] ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465 (т. II— ОЦ), спр. 3687, арк. 1—3.

[60] Там само, оп. 469 (т. II—ОЦ), спр. 2438.

[61] Там само, оп. 465 (т. II— ОЦ), спр. 3687, арк. 3.

[62] Весь Киев. Адресная и справочная книга на 1913 г.— К., 1913.— С. 958; Весь Киев... 1915 г.— К., 1915.—С. 717.

[63] *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Ч. 1.— С. 234.

ІВАН КОСТЯНТИНОВИЧ ОППОКОВ

Серед українських діячів початку XX століття яскравою зорею спалахнуло ім'я Івана Костянтиновича Оппокова. В дійсності, за дивною грою слів, його справді прославила саме «Зоря». Але про це— пізніше. На жаль, на сьогодні немає жодної ґрунтової розвідки про цю самобутню постать, окреслені лише окремі сюжети його видавничої діяльності[64]. Зібравши досить небагатий документальний матеріал, що зберігся в архівних фондах, спробуємо подати маленький образок правника і редактора-видавця Івана Оппокова.

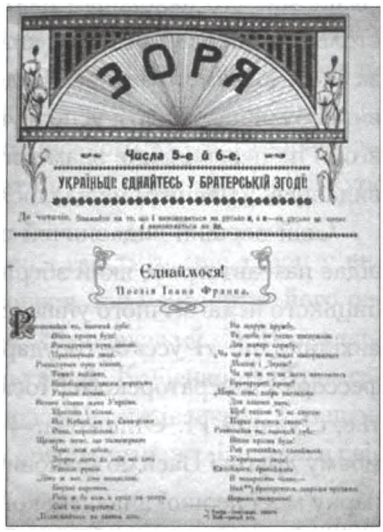

Обкладинка та титульна сторінка першого літературно-мистецького україномовного часопису у Росії. 1906 р.

Народжений 30 липня 1871 р. у селі Франтівка Липовецького повіту на Київщині[65], він був первістком і єдиним сином в родині Костянтина Йоаникійовича та Надії Никифорівни Оппокових, Завдяки традиції священиків сповіщати про своїх дітей у клірових книгах, маємо короткі відомості про його освіту. Іван закінчив 3-ю

---

[64] *Білокінь С.* Листи Георгія Ломова до Ганни Грушевської-Шамрай//Український історик.— 1995.— Ч.1–4.— С. 183–184; *Дудко В.* «Лихоліття»: доля російської версії. До видавничої історії драми Гната Хоткевича//Книжник.— 1991.— №. 3.— С. 56–58; Історія Академії наук України. 1918–1923.— К., 1993.— С. 532; *Сидоренко О.* «Зоря»— перший літературно-мистецький україномовний журнал Росії (1906)//Слово і час.— 1991.— № 8.— С. 61–63; Українська преса Росії 1905–1907 рр. Анотований покажчик періодичних видань/Уклад. О. І. Сидоренко.— К., 1987.

[65] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2010, арк. 130 зв.–131.

Київську чоловічу гімназію, згодом вивчав право у Московському університеті (до 1895) та Демидівському юридичному ліцеї у Ярославлі (1896)[66].

Раннє зацікавлення українською літературою, видавничі плани студента Оппокова постають з окремих джерел, що зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. Так, в одному з листів із Москви від 2 листопада 1893 р. до знаного літературознавця М. І. Петрова він звертається з проханням надіслати «Очерки истории украинской литературы XIX века»: «Убедительно [підкреслення в тексті.— *Авт.*] прошу Вас, если только есть, хоть даже подержанный экз[емпляр] упомянутого сочинения (которое, к слову сказать, должно быть настольною книгой всякого истого украинца) не отказать [підкреслення в тексті.— *Авт.*] в присылке мне его наложным платежом, за что буду искренне благодарен. Будьте настолько любезны! Без этой книги мне как без рук»[67]. Популярність «Очерков», які, за словами самого автора, «підбадьорили прибитих українців, мов скрижалі, що повинні були одмічувати успіхи українського письменства»[68], спонукала Івана просити згоди на перевидання знаменитої праці М. І. Петрова. Проте цей задум молодому видавцеві здійснити не вдалося.

Свій перший видавничий проект він реалізує через декілька років. Про це повідає нам автограф, який зберігся на книзі з приватної бібліотеки професора Дрогобицького педагогічного університету, Євгена Пшеничного. На титулі повна назва та вихідні дані: «Русское государственное право. Конспект лекций ординарного профессора Императорского Московского университета А. С. Алексеева. Издание третье, студента И. Оппокова.— Москва, 1895». На авантитулі автограф: «Любому моєму другові Василю Івановичу Подол[ь]ському на добрую згадку дарую цю одинарку моєї першої видавецької праці. Коли глянеш на цю книжку, може, і мене згадаєш. Іван Опоченко-Оппоков. С. Франтівка. 16-го липця (16/VII) 1895 року». Цей дарчий підпис документує час першого видавничого проекту студента Івана Оппокова. Проте в контексті наших родовідних студій він має ще більшу вагу. Невідомо, чи знав Іван історію свого родового прізвища, але у ним поданій новій формі бачимо щире бажання підкреслити своє українство. Це був і певний свідомий виклик обставинам, що змусили його предків майже століття перед тим зрусифікувати первісне «Опоцкевич» («Опуцкевич»).

Після здобуття освіти Іван Костянтинович практикував як адвокат у Москві. Так, у клірових відомостях Космо-Даміанівської церкви с. Франтівки за 1897–1908 рр. батько писав про його посаду: «Помощник присяжного поверенного в

---

[66] Там само, спр. 1811, арк. 302; спр. 1813, арк. 230 зв.–231; спр. 1818, арк. 343 зв.–344; спр. 1820, арк. 258 зв.–259; спр. 1822, арк. 252 зв.–253; спр. 1823, арк. 259 зв.–260; *Дудко В.* «Лихоліття»: доля російської версії...— С. 58.

[67] ІР НБУВ, ф. III, № 13468.

[68] *Петров М.* Скрижалі пам'яті /Упоряд. В. Ульяновський, І. Карсим.— К., 2003.— С. 81.

г. Москве», «присяжный поверенный в Москве»[69]. А втім, правнича діяльність не була головною стихією Івана Оппокова. Студентське захоплення видавничою роботою стало справою життя. В історії української преси І. К. Оппоков відомий як редактор і видавець двотижневого україномовного літературно-мистецького журналу «Зоря»[70], що виходив у Москві у 1906 р. під гаслом «Українці! Єднайтеся у братерській згоді». Мету, яку ставив перед собою видавець часопису, його концепцію, спадкоємність кращих традицій українського письменства красномовно засвідчує художньо оформлена українськими символами і сюжетами обкладинка, виконана О. Я. Соколом. На ній кирилицею виписано Шевченкове: «І возвеличу малих отих рабів німих: я на сторожі коло їх поставлю слово». Нижче розміщені портрети Т. Шевченка, І. Котляревського, О. Конисього, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького та П. Куліша. Про зміст часопису видавець інформує майбутніх читачів у своєму зверненні, вміщеному в числі 1–2 від 1906 р. У «Зорі» передбачалися розділи: красного письменства, історії України та української культури, філології, суспільного життя, бібліографії, хроніки— переважно українського життя, гумористичний, музичний та малюнки. Видавець обіцяв друкувати в часописі практичний курс вивчення української мови.

Поданий список майбутніх авторів, які зголосилися вмістити свої твори у виданні, засвідчує як про нагальну потребу такого часопису, так і авторитет його редактора і видавця Івана Оппокова. Х. Алчевська, М. Біляшівський, В. Вернадський, Б. Грінченко, М. Грінченко (Загірня), П. Житецький, А. Кащенко, А. Кримський, І. Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, Леся Українка— з таким авторським колективом розпочинав реалізовувати свій сміливий задум Іван Костянтинович.

Схвально оцінював проект першого літературно-мистецького україномовного журналу в Росії А. Кримський[71]. В наддніпрянській газеті «Громадська думка», що постала у Києві від перших днів «дарованої» російською революцією свободи слова, відомий мовознавець наголошував: «Одною з одмінних (демократичних) особливо-

---

[69] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1831, арк. 262 зв.; спр. 1825, арк. 256 зв.–257; спр. 1827, арк. 254 зв.–255.

[70] Перше число часопису вийшло 23 лютого 1906 р. Дата виходу в журналі не вказана, встановлена дослідником української преси О. І. Сидоренком за архівними джерелами (див. *Сидоренко О.* «Зоря»— перший літературно-мистецький україномовний журнал Росії...— С. 61). Всього з'явилося вісім подвійних чисел у чотирьох зшитках. Див.: *Доманицький В.* Українська преса в 1906 р. //Україна.— 1907.— Т. І.— Кн. І.— С. 58–61; *Животко А.* Історія української преси.— К., 1999.— С. 204–205; *Кондра С.* Реєстр української періодичної преси 1816–1916 рр. //Книгар.— 1918.— Ч. 16.— С. 999; *Оленин М.* Українська преса від 17 жовтня 1905 року до 1 липня 1906 р. (Бібліографічна замітка) //Рідний край.— 1906.— Ч. 32.— С. 16:; Україномовна преса Росії 1905–1907 рр.— С. 17–18.

[71] *Кримський А.* Українські часописи в Москві//Громадська думка.— 1906.— 25 січня.

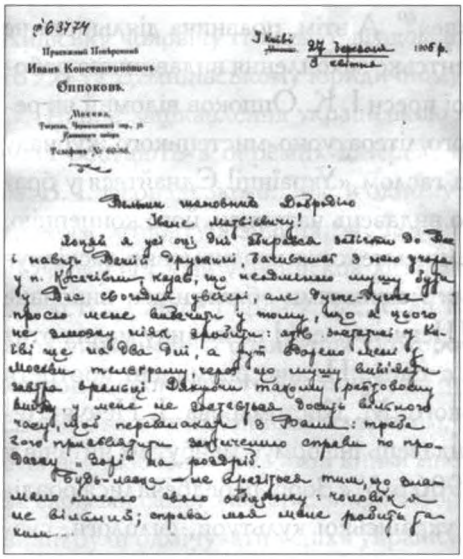

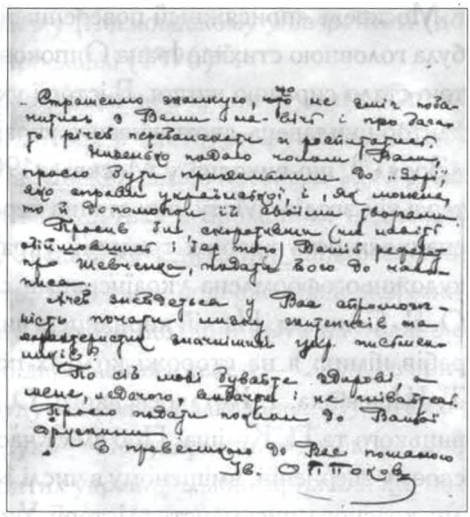

Лист редактора-видавця часопису «Зоря» Івана Оппокова до літературознавця Івана Стешенка з запрошенням до співпраці у виданні. 7 березня 1906 р.

стей літературного обличчя «Зорі» буде те, що в ній даватиметься воля всім українським наріччям: якою мовою напише кожен автор свою статю або оповідання, розуміється, доброю мовою — достоту тією самою мовою воно й друкуватиметься; хоч би це виходило й дуже по-діалектичному, дуже по-місцевому»[72]. Ця замітка засвідчує і особисте знайомство Агатангела Юхимовича з Іваном: «Щодо редактора, Ів. К. Оппокова, то з його мови зовсім виразно виблискують деякі яркі особливості східно-подільського діалекту; тільки він не дозволить собі виправляти яке-небуть, скажемо, полтавське писання свого співробітника на свій подільсько-київський лад»[73]. Саме така оцінка редакційної політики Івана Оппокова та особисте знайомство сприятимуть їх подальшій співпраці вже в Українській академії наук.

В ІР НБУ ім. В. І. Вернадського зберігається лист І. К. Оппокова від 27 березня 1906 р. до І. М. Стешенка, в якому він запрошує відомого літературознавця до співпраці в «Зорі»: «Хоцяй я усі дні збирався забігти до Вас і навіть Вашій дружині, бачившись з нею учора у п. Косачівни, казав, що неодмінно мушу бути у Вас сьогодні увечері, але дуже-дуже просю мене вибачити у тому, що я цього не зможу ніяк зробити: хтів зостатись у Києві ще на два дні, а тут вдарено мені з Москви телеграму, через що мушу виїхати завтра вранці. Дякуючи такому раптовому виїзду, у мене не зостається досить вільного часу, щоб перебалакати з Вами: треба його присвятити закінченню справи по продажу «Зорі» на роздріб. [...] Низенько подаю чолом Вам, просю бути прихильним до «Зорі», яко справи української, і, як можна, то й допо-

[72] Там само.

[73] Там само.

могти їй своїми творами. Просив би, скоротивши (чи навіть обійшовшись і без того) Ваший реферат про Шевченка, подати його до часописа»[74]. Підтвердження про особисте знайомство Івана Костянтиновича з Лесею Українкою та згадану зустріч знаходимо у її листі до матері від 26 квітня 1906 р.: «[...] Оппоков зустрів мене на вечорі Шевченка і там дав мені примірник своєї «Зорі» — нічого собі журналець, надто ілюстрації порядно зроблені»[75].

Як відлуння цих схвальних відгуків поетеси звучить заклик видавця до своїх читачів вже в наступному зшитку: «Керовництво «Зорі» дуже прохає своїх читачів та инших прихильників українського слова й письменства, дивлячись на видання «Зорі» не як на справу поодинокої людини чи гуртка людей, а як на справу спільну, яка, укупі з другими, прямує до відродження рідної країни, не бути пассівними, а й прийняти активну участь і, чім змога, допомогти їй у нелегкій справі видання поки що поодинокого й першого в Росії укр[аїнського] ілюстрованого часописа»[76]. Принагідно відзначимо, що формат «Зорі» став до певної міри зразком для М. Грушевського, який у 1909 р. започаткував у Києві видання народної ілюстрованої газети «Село»[77].

Зміст восьми чисел часопису, які вдалося видати, засвідчує, що обіцяне редактор зумів успішно реалізувати. Окрім творів красного письменства, часопис видрукував початок «Практического курса для изучения малорусского языка» А. Кримського «задля тих читачів, що не знають іще вкраїнської мови, а допіро хтять її вивчитися»[78]. «Зоря» щедро ілюструвалася кращими творами українських митців. На її сторінках вмістили добірку світлин Д. Щербаківського з виставки народного мистецтва, розгорнутої в стінах Київського науково-промислового і художнього музею.

Незважаючи на успіх, справа з виданням була непростою. Для друкування довелося спеціально замовляти українські шрифти. Журнал виходив нерегулярно через непорозуміння з друкарнею і , врешті, припинив своє коротке існування. Щирі прихильники журналу висловлювали свою стурбованість його долею. Так, у своєму листі до А. Кримського Леся Українка цікавилась: «Що се «Зорі» щось більше не чуть, може, п. Оппоков «зрезигнував»? Чи не знаєте Ви?»[79] Більш як через 10 років

---

[74] ІР НБУВ, ф. ІІІ, № 63774.

[75] Цит. за: *Сидоренко О.* «Зоря»— перший літературно-мистецький україномовний журнал Росії...— С. 62.

[76] *[Оппоков І.]*. Від редакції //Зоря.— 1906.— Ч. 3–4.— С. 50.

[77] *Панькова С.* Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел //Український історик.— 2004–2005.— Ч. 3–4, 1.— С. 25–46.

[78] Практический курс для изучения малорусского языка (Практичний курс для вивчення української мови) професора А. Є. Кримського. Вступне слово //Зоря.— 1906.— Ч. 1–2.— С. 26. Урок 1–3 курсу були подані у числах 1–2, 3–4, 7–8.

[79] Цит. за: *Сидоренко О.* «Зоря»— перший літературно-мистецький україномовний журнал Росії...— С. 62.

перший в Україні бібліографічний часопис «Книгар» назве дві головні обставини, за яких згасла «Зоря» — «адміністративний гніт і брак національної свідомости»[80]. І все ж «Зоря», яскрава і самобутня, залишила своє світло в історії української культури як «єдиний представник україномовної преси Москви періоду революції 1905—1907 рр.»[81].

Мав Іван Оппоков й інші задуми щодо українських видань. Він планував видавати газету «Україна» (1906) як орган політичної ліги московського товариства ім. Т. Шевченка, а також щомісячний журнал «Хата» (1906)[82]. Зокрема, у листі до Т. Романченка від 27 січня 1906 р. він писав: «Ілюстрована «Зоря» почне виходити з початку лютого (февр.), а «Хата» — трохи згодом: перепинили справу страйки, святки та лаштування (організація) цейї зовсім новойї справи. Часописи можно — поки шо — можно безпешно друкувати, але газету мушу на якій час залишити»[83]. А після невдачі з «Зорею» він вже не взявся за видання «Хати».

Збереглися відомості і про переклади російською мовою творів Гната Хоткевича та Михайла Коцюбинського, зроблені І. К. Оппоковим. Ще наприкінці 1903 р. він перебрав право на видання й редагування ілюстрованого місячника «Охота» (1902—1906) та ілюстрованого тижневика «Псовая и ружейная охота» (1904—1907). Як додаток до «Охоты», видавав журнал «Литературные вечера» (1903—1907)[84]. Саме в цьому виданні Іван Костянтинович почав друкувати власний переклад драми Г. Хоткевича «Лихоліття». За сприяння Лесі Українки продовження твору було подано в «Литературных вечерах» в перекладі самого автора[85].

Репресії, розгорнуті по всій Російській імперії, нагінки насамперед на українські видання[86], змусили І. Оппокова зайнятися правничою діяльністю. За даними клірових відомостей Космо-Даміанівської церкви с. Франтівки, у 1914—1916 рр. він перебував у Ташкенті[87].

Нове піднесення українського руху 1917 р. покликало Івана на батьківщину. Ще менше документальних джерел до життєпису І. К. Оппокова зберегла для нащадків доба революції. Знаємо, що повертається він насамперед до улюбленої справи,

---

[80] *Кондра С.* Реєстр української періодичної преси 1816—1916 рр.— С. 1003.

[81] Україномовна преса Росії 1905—1907 рр.— С. 17—18.

[82] *Сидоренко О. І.* Нездійсненні видання. Анотований покажчик нереалізованих проектів україномовних періодичних видань кінця XIX— початку XX ст.— К., 1990.— С. 46—48; Україномовна преса Росії 1905—1907 рр.— С. 17—18.

[83] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 46, спр. 839, № 5128.

[84] *Сидоренко О.* «Зоря»— перший літературно-мистецький україномовний журнал Росії...— С. 61.

[85] *Дудко В.* «Лихоліття»: доля російської версії...— С. 58.

[86] *Доманицький В.* Українська преса в 1906 р.— С. 48—65.

[87] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1836, арк. 449 зв.—450; спр. 2010, арк. 130 зв.—131.

співпрацюючи зі знаним українським видавничим товариством «Час». У одному з листів до В. Л. Модзалевського від 15 грудня 1918 р. І. К. Оппоков писав: « Якщо якась [книжка,— *Авт.*] знадобиться, то позвоніть по телефону в т-[оварист]во «Час» (Володимирська, 42), де я щодня працюю до 5-ї години»[88]. Ім'я Івана Костянтиновича як працівника товариства «Час» згадується у списку осіб, які підтримали збирання коштів на розбудову української школи[89].

Як журналіст, він друкується у книгознавчо-бібліографічному часописі «Книгар», газеті «Нова Рада», «Універсальному журналі». Власне, саме ці видання і дозволяють простежити його публіцистичну діяльність у 1918–1919 рр. З помітних публікацій назвемо його статтю про Симона Петлюру[90], рецензію на журнал «Украинская жизнь»[91], відгук на видання Д. Дорошенка «По рідному краю. Дорожні враження і замітки» (К., 1919)[92]. У цьому останньому — певна ностальгія за своїми минулими та нереалізованими проектами: «Невеличка книжка оця така мила і проста, непретенсійна й лагідна— і в цій простоті та непретенсійності й вся її сила і принада. Як же додати до цього ту щиру любов до рідного краю й рідного люду, якою перенято всі начерки, що входять в книгу, добрий літературний смак і вироблений стиль автора,— то все це поможе нам уявити, яке коштовне придбання становить книжечка д. Дорошенка. [...] Щаслива це думка — дати збірку невеличких монографій, що торкаються історії й сучасного стану визначнійших міст і місцевостей України. Цього так потребують інтереси нашої культури»[93].

У газеті «Нова Рада» вміщено статтю Івана Оппокова «Два засланці — два пам'ятники»[94]. Це роздуми, навіяні історичними долями римського поета Публія Овідія та українського — Тараса Шевченка. Місце заслання Овідія в Добруджі шанобливо пом'януто: «Вмер. Давно вмер. Ні роду, ні народу його давно не стало. А пам'ять не пройшла. І пам'ять тут через стільки віків вшановано. І вшановано не аби як,— «мідяною хвалою». Нічого подібного немає на місці заслання нашого Кобзаря. «Недоля за життя— недоля й по смерти [...] Тиша. Тиша од вічного спокою. Безлюдь. Земля та небо. Та дужий вітер. Та хвиля бурхливого моря. Лиш «думка край світа на хмарі гуля»...[...]. Світичу України! Пробач! Ми ще не доросли до «мідяної хвали»[95],— схвильовано пише автор. Останні слова можемо віднести і до долі самого Івана Оппокова, належно не пошанованого. Всі спроби розшукати відо-

---

[88] ІР НБУВ, ф. III, № 38962.

[89] Слово.— 1919.— 9 листопада (22 жовтня).

[90] *Оппоков І.* Симон Петлюра //Книгар.— 1919.— Ч. 17.— С. 1019–1024.

[91] Книгар.— 1919.— Ч. 21.— С. 1411–1413.

[92] Там само.— Ч. 25–26.— С. 1724–1725.

[93] Там само.

[94] *Оппоков І.* Два засланці— два пам'ятники //Нова Рада.— 1918.— 14 (1) листопада.— № 213.— С. 4.

[95] Там само.

мості про останні роки життя одного з представників славного роду Оппокових не мали успіху. Останні згадки про перебування Івана Костянтиновича у Києві пов'язані з його працею у 1919–1923 рр. в установах Української академії наук як співробітника «Постійної комісії для складання словника живої української мови» під головуванням академіка А. Кримського (1919, 1923) та члена-співробітника «Постійної комісії для виучування звичаєвого права» під головуванням академіка О. Левицького (1919)[96]. На 1923 році відомості обриваються.

Ми доросли сьогодні до усвідомлення того, що гідного пошанування заслуговують не лише національні генії. Славу України складали тисячі скромних трударів на ниві історії та культури. Таким був і Іван Оппоков. Можливо, наша коротка розповідь стане поштовхом до увічнення цього імені на його батьківщині, у рідній Франтівці.

ОЛЕКСАНДР ГРИГОРОВИЧ ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ

Рясною на українських діячів була і родова гілка найстаршої доньки Івана Петровича Оппокова — Марії Іванівни Оппокової (Топачевської). Безперечно, зіркою першої величини в сузір'ї її славних онуків був Олександр Григорович Черняхівський. Його справедливо називають будівничим української медицини, йому присвячена низка наукових розвідок і есеїв[97]. Його батьки, Олександра Петрівна Топачевська (Черняхівська) та Григорій Іванович Черняхівський, виростили в любові сімох синів-красенів: Михайла, Миколу, Олександра, Івана, Євгена, Костянтина, Григорія та доньку Вікторію. Всі сини здобули освіту в Університеті св. Володимира. Михайло, Олександр та Євген закінчили медичний факультет, Микола та Іван — юридичний, Костянтин — фізико-математичний, Григорій — історико-філологічний. У їхньому рідному селі Мазепинці Васильківського повіту на Київщині Черняхівські відомі щонайменше від 1834 р., коли парафію місцевої Миколаївської церкви посів дід, Іван Іванович Черняхівський[98]. 1857 р. зовсім молодим, у 42 роки, дід помирає. У рік смерті батька найстарший син Григорій закінчував Київську духовну

---

[96] Історія Академії наук України. 1918–1923.— К., 1993.— С. 532.

[97] *Гніткевич Я.* Олександр Черняхівський— засновник української школи гістологів, будівничий української медицини // *Його ж.* Українські лікарі-вчені першої половини XX століття та їхні наукові школи. Біографічні нариси та бібліографія.— Львів, 2002.— С. 82–110; *Його ж.* Історія української медицини в датах і іменах.— Львів, 2004; *Хорунжий Ю.* Братська солідарність // Дзеркало тижня.— 2001.— 22 вересня; *Його ж.* Медики Олександр, Євген, Михайло Черняхівські //*Його ж.* Мужі чину: Історичні парсуни.— К., 2005.—С. 177–197; *Його ж.* Олександр Черняхівський //Зона.— 1999.— № 4.— С. 12–29. Бібліографію вченого див.: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 271, оп. 1, спр. 178.

[98] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 345, арк. 212 зв.; спр. 360, арк. 153.

семінарію і, побравшися з Олександрою Топачевською, 1858 р. був висвячений на священика до Миколаївської церкви в рідні Мазепинці[99]. Під його опікою залишалися молодші брати і сестри: Іван (17 років), Михайло (16), Олександра (14), Ольга (13), Марія (8)[100]. Григорій Іванович тримав парафію у Мазепинцях 42 роки — до літа 1900 р., коли перейшов до Воскресенської церкви с. Синяви Васильківського повіту[101], де невдовзі, 15 січня 1902 р., помер[102]. З чим пов'язано це переміщення — не з'ясовано. Проте для дітей Григорія та Олександри Черняхівських Мазепинці впродовж десятиліть були улюбленим родинним гніздечком.

Олександр був четвертою дитиною в родині. Народився пізньої осені, 13 листопада 1869 р. Як і більшість хлопців з роду Оппокових та всі його рідні брати, закінчив 3-ю Київську чоловічу гімназію[103]. 1887 р., наслідуючи найстаршого брата Михайла, вступив на медичний факультет Київського університету[104]. 17 грудня 1893 р. за результатами іспитів у медичній випробувальній комісії отримав ступінь лікаря[105]. Серед документів випробувальної комісії зберігається факультетська обіцянка, підписана О. Черняхівським. На все життя він лишився вірним їй: «Принимая с глубокою признательностию даруемые мне наукою права врача и постигая всю важность обязанностей, возлагаемых на меня сим званием, даю обещание в течение всей своей жизни ничем не помрачить чести сословия, в которое ныне вступаю [...] Обещаю продолжить изучать врачебную науку и способствовать всеми силами ее процветанию, сообщая ученому свету все, что открою»[106].

Професійну діяльність розпочав у Alma Mater на медичному факультеті. Від 1894 р. працював лаборантом при кафедрі фізичної хімії під керівництвом професора С. Реформатського. У 1896–1906 рр.— помічник прозектора при кафедрі гістології та ембріології, 1900 р. витримав докторантські іспити, 1906 р. обраний прозектором тієї ж кафедри[107], 1918 р.— професором по кафедрі гістології.

У 1917 р. в колі відомих українських діячів виступив з ініціативою створення Українського народного університету[108] та його медичного факультету. Через 10 років на урочистому засіданні з нагоди двадцятиліття заснування Українського наукового товариства в Києві, О. Черняхівський у своїй доповіді відзначав: «[...] мені було

---

[99] Там само, спр. 372, арк. 148 зв.; спр. 373, арк. 124 зв.

[100] Там само, спр. 360, арк. 153.

[101] Там само, спр. 376, арк. 394 зв.

[102] Там само, оп. 1078, спр. 1327, арк. 196 зв.–197.

[103] Там само, ф. 707, оп. 287, спр. 2029-а, арк. 111; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 631, арк. 160 зв.

[104] ЦДІАК України, ф. 707, оп. 287, спр. 2029-а, арк. 111.

[105] Там само, арк. 108–108 зв.

[106] Там само, арк. 107.

[107] ДА м. Києва, ф. Р–352, оп. 1, спр. 3202, арк. 1-а, 5–6 зв.

[108] ІР НБУВ, ф. Х, № 21240.

доручено зреалізувати медичний факультет у Київі. Тому я почав бувати на засіданнях ради Народного Українського Університету, який в той час зорганізувався, але без медичного факультету. Але несподівано ідея медичного факультету зустріла опір в особі ректора, проф. Ганіцького, який не зважаючи на те, що вже поталанило згуртувати чимало кваліфікованих медичних сил, як то кажуть «без пояснення причин» робив усе можливе, щоб не допустити заснувати цей факультет»[109]. Справа створення цього факультету зусиллями Олександра Черняхівського була реалізована після затвердження 15 серпня 1918 р. гетьманом П. Скоропадським закону про перетворення народного університету на Київський державний український університет. А ще 12 серпня наказом міністра освіти Української держави М. П. Василенка О. Черняхівський був затверджений секретарем факультету та професором кафедри гістології. Зберігся лист О. Черняхівського до А. Кримського, яким він звертається до авторитетного вченого з проханням виступити з привітанням від Українського наукового товариства у Києві на святі відкриття вищої державної української школи[110]. Після реорганізації радянськими органами управління вищих шкіл Києва (1920) і відкриття Київського медичного інституту Олександр Григорович впродовж 1921—1929 рр. обіймав посаду завідувача кафедри гістології та ембріології. «Нові» органи влади відкидали всі «старі» звання, і знаний професор О. Черняхівський вдруге став професором за рішенням Колегії Головпрофосвіти від 4 листопада 1922 р. [111]

Проте ідея розвитку національної вищої школи не полишала її фундаторів. За спогадами відомого історика О. Оглоблина, українська професура активізувалася на початку осені 1922 р., виборюючи справу утворення нового Українського університету в Києві на базі Вищого інституту народної освіти (таку назву отримав Університет св. Володимира). В будинку ВУАН під головуванням А. Кримського відбулися збори, які репрезентували українські професори вищих шкіл Києва. «Від ВІНО були Г. Г. Павлуцький, О. А. Яната, М. О. Столяров і я. Не пригадую вже всіх, хто був на тих зборах, бо було багато люду, і кімната була повнісінька. Добре пам'ятаю лише С. О. Єфремова, монументальні постаті обох Черняхівських— Олександра і Євгена»,— згадував учений[112]. На жаль, всі зусилля педагогічних кіл Києва організувати український університет не мали успіху.

Олександр Черняхівський продовжує свою наукову діяльність у Київському медичному інституті. У 1926—1929 рр. відбув ряд наукових відряджень, працював

---

[109] *Черняхівський О.* Природничо-лікарська і медична секція Українського Наукового Товариства в Київі//Україна.— 1929.— Січень—лютий.— С. 44.

[110] ІР НБУВ, ф. Х, № 18892.

[111] ДА м. Києва, ф. Р—352, оп. 1, спр. 3202, арк. 5 зв.

[112] *Оглоблин О.* Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича//Хроніка 2000.— 1993.— Вип. 1—2(3—4).— С. 92.

в Невробіологічному інституті в Берліні, налагодив тісні зв'язки зі всесвітньо відомою іспанською неврологічною школою в Мадриді, друкував свої роботи в закордонних медичних журналах. У 1925–1929 рр.— член науково-дослідної кафедри теоретичної медицини Київського медичного інституту.

Після арешту в справі «СВУ», про що буде окрема розмова, понад 4 роки працював професором гістології Сталінського (тепер — Донецького) медичного інституту — від 1 серпня 1930 р. до 6 жовтня 1934 р.[113] Повернувшись з цього заслання до Києва, влаштувався позаштатним науковим співробітником Інституту експериментальної біології та патології (1934–1938). Останнього року життя, 1939, продовжував науково-дослідну роботу в Інституті клінічної фізіології АН УРСР.[114] Результатом багатогранної наукової, педагогічної, практичної діяльності стало присвоєння йому звання доктора медичних наук за сукупністю робіт: на засіданні вченої ради Київського медичного інституту 20 листопада 1939 р. всі її 27 членів одностайно подали свої голоси за Олександра Григоровича Черняхівського[115]. На той час він проводив надзвичайно важливі дослідження онкологічних захворювань, що були відзначені на з'їзді онкологів у травні 1938 р.[116] Науковий доробок ученого отримав високу оцінку видатних учених: академік АН УРСР О. О. Богомолець назвав професора Черняхівського одним з найвидатніших гістологів СРСР.

Не менш насиченою була й праця Олександра Черняхівського на ниві національного громадського і культурного життя. Школою політичної діяльності ще за студентських літ стала участь у «Братстві тарасівців», заснованому в Каневі 1891 р.[117] Ось що згадував про ті часи відомий діяч української культури О. Лотоцький: «Але з початку 90-х років засновується студентська організація, що виявляє і активність, і певну міць організаційну. Сюди входили люде, що в своїй більшості по скінченню школи творять спеціальну організацію («тарасівців»). [...] з сього гуртка вийшла перша друкована програма українська, що появилася в 1893 році у «Правді» під заг. «Profession de foi молодих українців»[118]. Найбільш активний і провідний київський гурток «братства» діяв під опікою О. Кониського та В. Антоновича. А Олександр Черняхівський під їх впливом став діяльним членом відомих українських організацій. В колі Київської Громади називає Олександра як «дуже сердечну людину»[119] український громадсько-політичний діяч Є. Чикаленко. Про омолодження Старої Громади новими силами — О. Черняхівським, І. Стешенком, С. Єфремовим —

---

[113] ДА м. Києва, ф. Р–352, оп. 1, спр. 3202, арк. 1-а.

[114] Там само.

[115] Там само, арк. 8, 17, 43.

[116] Там само, арк. 6.

[117] *Наумов С. О.* Братство тарасівців //Український історичний журнал.— 1999.— № 5.— С. 38.

[118] *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Ч. І.— С. 211.

[119] *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). — К., 2003.— С. 213.

згадує і О. Лотоцький[120]. Маємо відомості про обрання О. Черняхівського членом ради Загальної української організації (1897) та Загальної безпартійної української організації (1900), членом Української демократичної партії (1905)[121]. Зі спогадів О. Лотоцького відомо, що Олександр Григорович в останні роки життя лікував провідника Київської Громади Олександра Яковича Кониського: «За кілька літ до смерти О. Я. почав хорувати,— почалися в його тяжкі приступи астми. [...] В рр. 1898—99 ті приступи дуже посилилися. Лікував його О. Г. Черняхівський, тоді ще молодий лікарь. На ту хворобу, характеру переважно нервового, впливає душевний стан хворого,— то здебільшого О. Я. лікувався тим, що під час припадку дивився на феноменально спокійне, незворушливе, кругловате обличчя свого ескулапа, і се вкінці так заспокоювало його, що приступи проходили»[122].

Людмила Старицька.
Київ. Кінець 1870-х рр.

Захоплення літературою привело Олександра до відомого київського літературного салону, заснованого у 1888 р. під назвою «Плеяда»[123] з ініціативи Лесі Українки та її брата Михайла Косача. На засіданнях цього «літературного грона», які проходили щосуботи в гостинній оселі Миколи Лисенка, О. Черняхівський виступав зі своїми перекладами українською мовою «Розбійників» Шіллера і «Подорожі на Гарц» Гейне[124]. З цього гуртка розпочалося знайомство Олександра з донькою українського драматурга Михайла Старицького — Людмилою. 27 січня 1896 р. Людмила Михайлівна та Олександр Григорович побралися, 25 квітня 1900 р. народилася їхня донька Вероніка, яку в родині всі звали Роною,— у майбутньому відома українська поетеса і перекладачка. Брав участь в роботі видавничого товариства «Вік»[125], активно співпрацював з галицькими виданнями «Правда», «Зоря», «Записками НТШ», захоплювався вивченням політичних течій, працював над перекла-

---

[120] *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Ч. І.— С. 162.

[121] *Чикаленко Є.* Спогади.— С. 176, 223, 256.

[122] *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Ч. І.— С. 177.

[123] *Пчілка Олена.* Микола Лисенко (Спогади й думки) //М. В. Лисенко у спогадах сучасників.— К., 1968.— С. 148.

[124] *Старицька-Черняхівська Л.* Хвилини життя Лесі Українки //*Її ж.* Вибрані твори.— К., 2000.— С. 746–747.

[125] *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Ч. І.— С. 263.

дом твору Ф. Енгельса «Людвіг Фаєрбах». Переклад, опублікований у Львові у 1900 р. під псевдонімом «Будовий», став першою книгою з теорії марксизму українською мовою.

Олександр Черняхівський. Київ. 1893 р.

Тісно співпрацював зі своїм троюрідним братом Михайлом Грушевським в заснованих ним товариствах і виданнях. Про близькі стосунки братів свідчить згадка у листі Глафіри Захаріївни Грушевської до доньки Ганни про зустріч Михайла з братами по лінії «дедушкиной», Черняхівськими[126]. Досить теплі взаємини між братами засвідчує і лист Олександра Черняхівського до Михайла Грушевського від 15 травня 1896 р. зі щирим привітанням його з одруженням: «Випадково дізнався я, що Ви недавно одружилися. Користуючись з випадка подорожі Вашого брата, засилаю Вам од жінки і од себе щире привітання з сього поводу, бажаючи аби щастя, яке можливе, розпустило над Вами і Вашим подружжям з сього моменту свої крила, і побільшило ще Ваші сили надалі для користної праці на користь нашої бідної неньки»[127]. Пізніше, в період конфлікту в НТШ 1913 р. Олександр підтримав брата, підписавши разом з Є. Чикаленком, В. Леонтовичем та іншими членами Товариства із Наддніпрянщини протест-звернення проти поправок до статуту[128]. Надзвичайно тісні стосунки встановилися і між подружжями Грушевських та Черняхівських. У листах Марії Сильвестрівни Грушевської неодноразово згадуються відвідини родини Черняхівських. В листах Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської до Михайла Грушевського обговорюються не лише справи «Літературно-наукового вістника»[129], але і постійно посилаються запрошення для Марії Сильвестрівни та доньки Катерини (Кулюні) на гостини, концерти, родинні свята[130]. Досить часто вона з нетерпін-

---

[126] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1423, арк. 26.

[127] Там само, спр. 871, арк. 323.

[128] *Гніткевич Я.* Олександр Черняхівський— засновник української школи гістологів, будівничий української медицини.— С. 85; *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). У 2-х т.— К., 2004.— Т. 1.— С. 291.

[129] *Заруба В.* «Всім серцем Ваша» //Вітчизна.— 1991.— № 10.— С. 166–176.

[130] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 765.

ням писала Грушевському: «Я чекаю Вас, як чекають схода сонця після полярної ночі»[131], сподіваючись, що лише його приїзд залагодить всі видавничі проблеми. Саме Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська відвідає 1916 р. у Москві засланих Михайла Грушевського та інших українських діячів[132].

Громадська діяльність і співпраця О. Черняхівського та М. Грушевського на початку XX ст. була щільно пов'язана з Українським науковим товариством у Києві. У доповіді з нагоди 20-ліття товариства М. Грушевський називає його серед 50 будівничих цього важливого наукового осередку[133]. Олександр Черняхівський брав участь в установчих зборах Товариства, входив до складу його Президії, виконував обов'язки секретаря, бібліотекаря, скарбника[134]. Саме його організаційними заходами у 1907 р. була заснована природничо-лікарська секція Товариства, а 1911 р.— медич-

Олександр Черняхівський (у першому ряду другий праворуч) в залі відкритого судового процесу в справі СВУ. Харків. 1930 р.

на. Взірцем для її організації була аналогічна секція НТШ, з якою вже упродовж багатьох років співпрацював Олександр як дійсний член Товариства[135]. У 1909 р. головою секції було обрано М. Галина, секретарем — О. Черняхівського. У 1920 р. головою медичної секції УНТ став О. Корчак-Чепурківський, товаришем голови—

---

[131] *Заруба В.* «Всім серцем Ваша»//Вітчизна.— 1991.— № 10.— С. 171.

[132] *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1989.— № 8.— С. 114.

[133] *Грушевський М.* Велике діло//Україна.— 1929.— Січень—лютий.— С. 3–9.

[134] ІР НБУВ, ф. X, № 32018.

[135] *Гніткевич Я.* Олександр Черняхівський — засновник української школи гістологів, будівничий української медицини.— С. 86; *Черняхівський О.* Природничо-лікарська і медична секція Українського Наукового Товариства в Київі.— С. 42–43

Людмила Старицька-Черняхівська (перша праворуч) в залі відкритого судового процесу в справі СВУ. Харків. 1930 р.

О. Черняхівський, який вже з наступного року очолив секцію. Зусилля згуртованих фахівців були зосереджені на підготовці медичної термінології та виданні друкованого органу секції. Упорядкуванням «Збірника медичної секції Українського наукового товариства в Київі» займався безпосередньо Олександр Григорович. Впродовж 1910—1922 р. вийшло 5 збірників (I, IV, V — за редакцією О.Черняхівського), на сторінках яких висвітлювалися різноманітні проблеми, нові наукові дослідження в галузі медицини. Три статті були підготовлені О.Черняхівським, п'ять— його братом Євгеном. Важливим здобутком праці медичної секції став підготовлений та виданий у 1920 р. перший медичний термінологічний словник (українською, російською, німецькою та польською мовами). В цей час Олександр Григорович працює над завершенням і редакцією перекладу на українську анатомічної номенклатури, яка була видрукувана у 1924 р. під назвою «Nomina Anatomica Ukrainica». У 1924—1929 рр. О. Черняхівський очолює медичну секцію ВУАН.

1929—1930 роки стали трагічними для всієї родини Черняхівських. Звинувачені у приналежності до «Спілки визволення України», в числі 45 відомих науковців, письменників, професорів вищих шкіл, учителів, священиків, у грудні 1929 р. були заарештовані Людмила Михайлівна, Олександр Григорович, ще раніше, у жовтні,— донька Вероніка (в січні 1930 р. звільнена як непричетна до організації)[136]. Головне звинувачення — прагнення до відновлення Української Народної Республіки. Сьогодні ми розуміємо — кожний свідомий українець дійсно прагнув цього і мріяв про це. Тоді ж такі мрії були злочином. Показовий суд, що відбувся у Харкові в квітні 1930 р., засудив подружжя Черняхівських на 5 років позбавлення волі та 3 роки позбавлення прав. У червні 1930 р. термін замінено на умовний. У місті Сталіно, де вони відбували заслання, Олександр брав участь в організації медичного інституту, Людмила продовжувала творчу працю. Повернулися до Києва у 1935 р.

---

[136]*Гніткевич Я.* Олександр Черняхівський— засновник української школи гістологів, будівничий української медицини.— С. 97—102; *Хорунжий Ю.* Олександр Черняхівський.— С. 12—29.

Портрет коханої дружини і вірного друга Олександра, видатної письменниці і невтомної громадської діячки — Людмили Старицької-Черняхівської — яскраво виписаний сучасними дослідниками[137]. Здавалося б — що можна додати? Але пригадалася її автобіографія, подана Миколі Плевако, який збирав матеріали до біобібліографічного словника письменників України. Цей оригінальний твір зберігається в його фонді донині[138]. Привертають увагу її спостереження: «Питання «отцы и дети» — у нас не існувало, вони, «отцы», були нашими щирими друзями, товаришами й учителями»[139]. Такі взаємини набути важко — насправді вони спадкові. Саме таке порозуміння мали Людмила і Олександр зі своєю донькою Веронікою. Почитайте її листи з Берліна![140] Це не просто листи до батька і матері, а щира бесіда з найближчими друзями. А ще вражають роздуми Людмили Михайлівни про минуле і майбутнє:«Наша родина— родина Себастяна Баха: від батька до внука всі живуть — усі літератори. [...] Сподіваюсь, що і їхні діти і внуки теж будуть писати драми, романи, вірші і т. п., але про них певних відомостей я ще Вам подати не можу»[141]. Як трагічно звучать ці слова сьогодні! «Своїм найкращим твором»[142] вона називала єдину доньку. Та доля була немилосердно жорстокою до красуні Вероніки, її самобутнього таланту. Арешт доньки 8 січня 1938 р. став найжахливішим випробуванням для батьків. Життя наповнилося лише бажанням розшукати і врятувати єдину дитину. Коли писали листи до Сталіна, Вероніки вже не було... 21 вересня 1938 р. вона засуджена до вищої міри покарання — розстрілу. Наступного дня вирок виконано[143]. «Зрубана гілка древа Старицьких» — так образно назвав свій нарис про Вероніку Черняхівську знаний сучасний письменник Юрій Хорунжий. Такою ж «зрубаною гілкою» була і доля її сестри та однолітки Катерини Грушевської. Хто посмів, хто дозволив? За яким правом і за що?

Батько, Олександр Черняхівський, не відаючи про цей нелюдський вирок, помер 21 грудня 1939 р. У Людмили Михайлівни вистачило сили встановити надгро-

---

[137] *Білокінь С.* Із родини велетнів//Українська мова і література в школі.— 1989.— № 1.— С. 20–23; *Заруба В.* «Всім серцем Ваша»//Вітчизна.— 1991.— № 10.— С. 166–176; *Його ж.* Риси до портрету Людмили Старицької-Черняхівської//*Його ж.* Постаті.— Дніпропетровськ, 1996.— С. 226–242; *Хорунжий Ю.* Людмила Старицька-Черняхівська//*Старицька-Черняхівська Л. М.* Вибрані твори.— К., 2000.— С. 5–34.

[138] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 165.

[139] Там само, арк. 6.

[140] *Хорунжий Ю.* Вероніка Черняхівська: зрубана гілка древа Старицьких//*Його ж.* Шляхетні українки: Есеї-парсуни.— К., 2004.— С. 119–123.

[141] ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 165, арк. 8.

[142] Там само, арк. 7.

[143] *Роженко М., Богацька Е.* Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства.— К., 1999.— Кн. 1.— С.449–450; *Хорунжий Ю.* Вероніка Черняхівська: зрубана гілка древа.— С. 111–132; *Його ж.* Людмила Старицька-Черняхівська.— С. 5–34; *Його ж.* Олександр Черняхівський.— С. 12–29.

бок на могилі найкращого у світі чоловіка і друга зі словами вічної любові: «Радість, щастя, життя моє»[144]. У неї вистачило сили жити далі з надією побачити Вероніку. Її власний арешт 20 липня 1941 р. на тлі материнського горя певно вже не здавався таким трагічним. Вона померла по дорозі до сумнозвісного Акмолінська. Ніхто не відає, де могила талановитої письменниці, вірної матері і дружини.

«Радість, щастя, життя моє»— перед цією найвищою нагородою долі тьмяніють всі найдостойніші почесті Олександра Черняхівського.

ОЛЕКСАНДР ВІКТОРОВИЧ ТОПАЧЕВСЬКИЙ

Нагадаймо, що на початку цього нарису ми уявили зустріч родичів Михайла Грушевського, братів: гідролога Є. В. Оппокова, мовознавця М. В. Оппокова, видавця І. К. Оппокова, лікаря і громадського діяча О. Г. Черняхівського та їхнього племінника, гідробіолога О. В. Топачевського, їхні можливі бесіди та суперечки. Напевно, найбільш плідна дискусія в цьому удаваному родинному гурті могла би спалахнути поміж дядьком і небожем — Євгеном Володимировичем Оппоковим та Олександром Вікторовичем Топачевським. Між гідрологом та гідробіологом. Старший вирішував проблеми меліорації, молодший дбав про збереження річок, озер і заплав такими, якими сотворила їх матінка-природа. Розв'язати цю дискусію можуть лише послідовники їхніх наукових шкіл.

Повернімося ж до витоків роду видатного українського гідробіолога, професора, академіка АН УРСР Олександра Вікторовича Топачевського. Про одну гілку його родоводу маємо найдавніші відомості: від прапрапрадіда — уніатського пароха Петра Опуцкевича (середина XVII ст.) до прабаби — Марії Іванівни Оппокової (бл. 1817— не пізніше 1899). Ця лінія має спільні корені з родоводом Михайла Грушевського: Марія Іванівна була рідною сестрою його діда, Захарія Івановича Оппокова. Знаємо, хоч і довго довелося мандрувати сторінками метричних книг, що 1 липня 1832 р. у містечку Паволоч Сквирського повіту прабаба Олександра Вікторовича, Марія (Маріамна), побралася з випускником Київської духовної семінарії Петром Якимовичем Топачевським[145].

По лінії Топачевських архівні джерела зберігають відомості про прапрадіда Олександра Вікторовича — Якима Топачевського, який у 1832 р. тримав парафію Покровської церкви містечка Жашкова Таращанського повіту. Окрім згадуваного Петра, Яким Топачевський мав старшого сина Миколу, який після закінчення Київської духовної академії у 1828 р. був висвячений на священика до церкви Іоанна Богослова села Топори Сквирського повіту[146]. Служив він у Топорах щонайменше

---

[144] *Хорунжий Ю.* Медики Олександр, Євген, Михайло Черняхівські.— С. 196.

[145] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1698, арк. 490 зв.

[146] Там само, оп. 1011, спр. 2495, арк. 129–131 зв. На 1836 р. подружжя Микола та Анастасія Топачевські мали синів Іполита, Георгія та доньку Марію.

до 1864 р., бо згадується у відомому дослідженні «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» Л. Похилевича. Зокрема, описуючи історію Топорів, дослідник писав, що дерев'яна церква була збудована там ще в 1722 р., а «в недавнее время, при нынешнем священнике Николае Топачевском, с 1828 года, она поднята на каменный фундамент, расширена и покрыта железом»[147].

Після вінчання прадід Олександра Вікторовича — Петро Якимович Топачевський — був висвячений на священика до Покровської церкви містечка Ставище Таращанського повіту, де прослужив 18 років[148]. На час прибуття молодого подружжя до Ставища Покровська церква своєї будівлі не мала. Перший Покровський храм згорів ще 1806 р. (за іншими даними — 1804), і власниця Ставищ, графиня Олександра Василівна Браницька, пообіцяла збудувати нову велику кам'яну церкву. Графиня встигла виділити матеріали, найняти архітектора та придбати церковні речі для храму, спорудження якого затягнулося майже на третину століття[149]. Тому миряни з Покровської парафії сходилися на службу до єдиної в містечку Успенської церкви, «которая на такое число людей весьма тесна, [...] отчего бывает в церкви шум и крик, что и слова Божия слышать не можно»[150]. Власне, весь період перебування на парафії прадіду довелося вести тривалу боротьбу з економією графині О. Браницької за спорудження храму. Благочинним Таращанського повіту на той час був батько Петра, Яким Топачевський, який неодноразово звертався до митрополита в справі завершення будівництва. Не дочекавшись освячення новозбудованого храму, наприкінці 1849 р. ще зовсім молодий о. Петро помирає. Завершення будівництва та освячення Покровської церкви (1852) випало на долю зятя— Войдецького Костянтина Васильовича. Після смерті чоловіка з кінця 1849 р. Марія Іванівна була призначена проскурницею Успенської церкви у містечку Ставищі, де і прослужила рівно 50 років[151].

Дід Олександра Вікторовича — Яків Петрович Топачевський — був єдиним сином в родині Петра та Марії Топачевських[152]. На час смерті батька мав неповних 13 років, за родинною традицією навчався в Києво-Подільському духовному училищі, згодом — Київській духовній семінарії[153]. Служив священиком у селах Київського повіту (1859–1890). «Вследствии погорения от пожара при многосемейственности» восени 1890 р. отримав місце священика церкви Різдва Богородиці села

---

[147] *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии...— С. 246.

[148] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2812, арк. 174 зв., спр. 2808, арк. 152 зв.

[149] *Перерва В.* Православне Надросся у XIX столітті.— Біла Церква, 2004.— С. 228.

[150] Там само.— С. 228–229.

[151] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2841, арк. 408 зв.; спр. 2844, арк. 411 зв.; спр. 2814, арк. 160 зв.; спр. 2840, арк. 416 зв.; спр. 2843, арк. 406 зв.; спр. 3073, арк. 55 зв.; спр. 2939, арк. 414 зв.; спр. 3074, арк. 56 зв.

[152] Там само, спр. 2812, арк. 174 зв.

[153] Там само, спр. 29, арк. 257 зв.

Малополовецького Васильківського повіту, де певний час тримав парафію разом зі старшим сином Дмитром. Залишивши парафію синові, 1893 р. перейшов до Покровської церкви села Ліщинці Бердичівського повіту і прослужив там до останніх днів[154]. Сім'ю й справді мав дуже велику — п'ятьох синів і чотирьох доньок.

Подружжя Віктор та Софія Топачевські. Київ. Середина 1890-х рр.

До 1897 р. відомості про батька Олександра Вікторовича — Віктора Яковича Топачевського — маємо виключно за кліровими відомостями церкви Різдва Богородиці с. Малополовецького Васильківського повіту та Покровської церкви с. Ліщинців Бердичівського повіту. Після закінчення Київської духовної семінарії (1888) йому не пощастило отримати парафію. Мешкав разом з батьками і, переїжджаючи разом з ними, працював вчителем та законовчителем церковнопарафіяльних шкіл в селах Новосілки та Малополовецьке[155]. У 1897 р. батько записав у клірових відомостях: «Проучительствовал 5 лет, хлопочет получить священства»[156]. Проте духовна кар'єра Віктора так і не склалася. Коли у 1893 р. батько перейшов на парафію Покровської церкви до села Ліщинці, Віктор продовжував мешкати з родиною старшого брата Дмитра у Малополовецькому. Саме на цей час припадає його вінчання з Лаврентьєвою Софією Олександрівною та народження доньки Раїси— події, що були занесені братом до клірової книги[157].

Далі 1897 р. прослідкувати долю Віктора за кліровими книгами не вдалося. І власне, можливо на цьому б наші пошуки урвалися, але ім'я знаного українського вченого Олександра Вікторовича Топачевського не дозволяло зупинятися. Надто багато лишалося питань. Шлях подальших студій здавався простим— енциклопедичні відомості про місце народження академіка Олександра Топачевського розставлять всі крапки, дозволять пов'язати його з уже дослідженим родом. Але... Сьо-

---

[154] Там само, спр. 372, арк. 170–171 зв.; спр. 29, арк. 254–257 зв.; спр. 2843, арк. 406 зв.; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии с алфавитным списком протоиереев и священников за 1890.— К., 1890.— С. 26; КЕВ.—1899.— № 7.— С. 114

[155] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 29, арк. 254–257 зв.; спр. 372, арк. 170–171 зв.

[156] Там само, спр. 29, арк. 257 зв.

[157] Там само, спр. 482, арк. 51 зв.

годні важко пригадати — скільки часу було витрачено в пошуках хутора Бобрівки Таращанського повіту Київської губернії, вказаного УРЕ як місце його народження. Найдокладніші карти, списки населених пунктів і географічних назв завели у глухий кут — хутора з такою назвою жодне з видань (де позначені навіть численні хутори під назвою «Церковний»[158]) не давало. Але інтуїція підказувала — вихід існує.

І врешті пішли традиційним шляхом музейника— спілкування з родиною. Так, дякуючи друзям з Інституту гідробіології НАН України, ми познайомилися з молодшим сином вченого — Андрієм Олександровичем Топачевським. Пригадується, з чого почалася перша розмова: «Де знаходиться хутір Бобрівка»? — «А Ви певні, що такий хутір взагалі існував?» — так запитанням на запитання відповів Андрій Олександрович. Що такого хутора не було, ми вже знали, але чому так вперто саме його подають (власне і донині) всі академічні видання? І врешті ми почули правду яку знали лише деякі родичі. Як повідомила перед кінцем свого життя (1981) його рідна сестра, Віра Вікторівна Топачевська, насправді Олександр Вікторович народився в с. Будаївці Київського повіту Київської губернії. Коли відкрили сторінку метричної книги[159] з записом про його народження (18 лютого 1901 р., за ст. ст.) та хрещення (2 березня, за ст. ст.) — здивування було ще більшим, бо офіційна дата народження — 13 березня 1897 р. (за новим стилем)! І знову пояснює Андрій Олександрович: бажання приховати від «компетентних органів» своє походження зі священницької родини, а ще більше — прагнення найшвидше почати працювати та здобути освіту змусили батька, досить високого і кремезного на свої тодішні літа, дописати собі років.

Завдяки цій зустрічі розшукалися і сліди Віктора Яковича, який на початку XX століття служив бухгалтером на залізничній станції Боярка. При народженні сина Олександра був записаний у метричній книзі «потомственным почетным гражданином». Доля не була улесливою до Віктора Топачевського, довелось помандрувати після страйків 1905 р. Звинувачений у їх організації, він змушений був постійно шукати роботу, мешкати у Луцьку, Вінниці, навіть Симбірську. Деякий час довелося служити управителем маєтку Куликовичі, що належав матері письменника Олексія Толстого. Саме тут, на річці Стир, Олександр Вікторович Топачевський вперше зустрівся з незайманою природою Полісся, ще не понівеченою «меліораторами». Водяні млини, кришталева вода, біле і жовте латаття — здавалось, так буде завжди. Пізніші політичні та техногенні реалії змусять захищати знайоме і близьке з дитинних літ життя річок і озер, їх невимовну красу — це стане професією і громадянським обов'язком.

Мати Олександра Вікторовича — Софія Олександрівна Лаврентьєва — походила з роду купця, орендаря поміщицької землі села Ставище Радомишльського

---

[158] Список населенных мест Киевской губернии.— К., 1900.

[159] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1078, спр. 2241, арк. 8 зв.

повіту Київської губернії, Олександра Йосиповича Лаврентьєва та «вільної козачки» Корибут-Дашкевич Параскеви Іллівни[160]. Старший брат Софії, Степан Олександрович Лаврентьєв, завідував відділом банку, був членом київської міської управи. Відомий своєю прихильністю до українського руху, один із засновників Українського клубу та фребелівських курсів. На першому поверсі його прибуткового будинку по вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 101[161] у 1911 — середині 1913 р. проживала письменниця, фольклорист, культурно-громадська діячка Олена Пчілка (Косач О. П.). В її квартирі впродовж квітня—травня 1911 р. та квітня—травня 1913 р. мешкала і працювала її донька — Леся Українка[162]. За родинними переказами Лаврентьєвих, в цьому будинку певний час жив також і славетний український композитор Микола Віталійович Лисенко.

Віра, Раїса та Олександр Топачевські. Київ. Бл. 1903 р.

У 1920-х роках батько з родиною повернувся до Києва. Оселилися вони на Діонісіївському провулку. Настінний годинник фірми «Руа де Парі» — єдина коштовна річ, придбана за життя, відбиває час ще й сьогодні у вітальні онука — Андрія Олександровича Топачевського. Та справжнім скарбом була родина— тендітна дружина Софія, доньки Раїса та Віра, гордість батьків — син Олександр.

Олександр стояв перед вибором. Йому вже довелося попрацювати на лісорозробках, завідувати столярнею і бондарською майстернями, працювати на залізниці у Вінниці, завідувати канцелярією у Київській трудшколі. Вабив світ знань, шлях до яких з «попівсько-купецьким» походженням батьків був непростим. Можливо, саме тоді він приймає рішення: майже 30-річний абітурієнт з достатнім трудовим стажем мав більше шансів на вступ до університету. Так у 1925 р., ставши враз дорослішим на цілих чотири роки, Олександр поспішив до КІНО (так тоді обізвали Київський університет — Київський інститут народної освіти)[163]. Там ще лишалася стара професура, яка давала справжню університетську освіту. Збереглася унікальна світлина

---

[160] Спогади внучатого племінника С. О. Лаврентьєвої (Топачевської)— А. В. Мерзлякова. З родинного архіву А. О. Топачевського.

[161] Весь Киев... на 1913 г.— К., 1913.— С. 159.

[162] Звід пам'яток історії та культури. Том «Київ».— К., 2004.— Кн. І, ч. ІІ.— С. 1126.

[163] *Гуржій О.* Учений, без якого Україна не обійдеться //Віче.— 1997.— № 8.— С. 110—111.

Професор І. І. Шмальгаузен (у першому ряду третій ліворуч) зі студентами- біологами Київського університету. Стоїть у центрі — Олександр Топачевський, сидить перша праворуч його майбутня дружина — Марія Макаревич. Київ. 1929 р.

університетської лабораторії, на якій зображений всесвітньо відомий вчений Іван Іванович Шмальгаузен зі своїми учнями: майбутніми академіками О. В. Топачевським і О. П. Маркевичем, генетиком М. Я. Воскресенським, гідробіологами І. М. Лозицькою та М. Я. Кирпиченком. В цьому ж колі майбутня дружина Олександра Вікторовича — Марія Флоріанівна Макаревич. Вірний друг і колега, відомий український ботанік-ліхенолог, доктор біологічних наук, одна з організаторів Українського ботанічного товариства, вона багато років наполегливої праці присвятить дослідженням ліхенофлори Карпат — найбільшого гірського масиву України. Разом з чоловіком підготувала посібник «Короткий визначник прісноводних водоростей УРСР» (1955), який впродовж десятиліть залишається настільною книгою студентів, які спеціалізуються в галузі нижчих рослин[164].

Впродовж чотирьох років випускник Олександр Топачевський працював на ниві народної освіти. Як колись батько, вчителював: у трудшколі, школі робітничої молоді, на робфаці, фабрично-заводському училищі. Його племінник А. Мерзляков згадував: «Мне же с Александром Викторовичем не пришлось много встечаться. Пожалуй, лишь когда я учился в ФЗУ (1931–1932) в Киеве. Он работал в этом ФЗУ завучем и преподавал какие-то предметы. Крупноносый, как все Топачевские, всегда слегка сутулившийся, как многие высокие люди, он проводил урок без азарта, рассказывал и спрашивал ровным голосом, особой строгости не проявлял, однако фезеушники его почему-то боялись. [...] У меня создалось впечатление, что работа завучем ему не нравилась. Да это и не удивительно, не тот масштаб»[165].

---

[164] *Вассер С. П., Навроцька І. Л., Кондратюк С. Я.* Внесок Марії Флоріанівни Макаревич у розвиток ліхенології //Український ботанічний журнал.— 1990.— № 1 (Т. 47).— С. 103–105.

[165] Спогади внучатого племінника С. О. Лаврентьєвої (Топачевської)— А. В. Мерзлякова. З родинного архіву А. О. Топачевського.

Лише 1934 р. Олександр Вікторович вступає до аспірантури при Інституті водного господарства АН УРСР, який очолював Є. В. Оппоков. Наступного року переходить до аспірантури при кафедрі морфології й систематики спорових рослин Київського університету, приєднавшись до гурту провідних науковців, які розкрили щирий талант і потенціал майбутнього вченого. Коло дослідницьких інтересів — рослинний світ водойм, флора водоростей. Пройде небагато часу, і школа альгологів Топачевського стане провідною в Україні, збагатить вітчизняну науку талановитими вченими. Формування цієї школи було нерозривно пов'язане з науково-педагогічною діяльністю в Київському університеті, де він викладав курси нижчих рослин, цитології, філогенії рослин, альгології та гідробіології, завідував кафедрою нижчих рослин (від 1938), обіймав посаду декана біологічного факультету (1956—1959). Водночас у 1945—1951 рр. завідував новоствореною лабораторією альгології Інституту ботаніки АН УРСР.

Є сотні блискучих вчених у всіх галузях вітчизняної науки, але — лише десятки правдивих наукових шкіл. Фундатор школи повинен мати не лише ґрунтовні знання, генерувати і впроваджувати ідеї. Школа не може існувати без особливого таланту вчителя-науковця, який своє вище покликання вбачає у згуртуванні навколо себе молодих перспективних дослідників, вміє і охоче передає їм свій досвід, знання, не переймаючись власними амбіціями і славою. Таком учителем був Олександр Вікторович, такими стали його кращі учні О. П. Оксіюк та Н. П. Масюк. Згадуючи студентські роки, Надія Масюк писала: «Для всіх біологів, які навчалися у Київському університеті від 1935 року по 1960 рік, спогади про «Alma Mater» пов'язані з могутньою фігурою Олександра Вікторовича. Він мав безпомилкове чуття щодо обдарованих студентів. Після літньої навчальної практики у Каневі, неодмінної для всіх біологів, навколо нього формувалася група студентів, які відзначалися допитливістю, спостережливістю, незалежністю поглядів»[166].

У 1959 р., як видатний вчений-альголог і здібний організатор, О. В. Топачевський очолив Інститут гідробіології АН УРСР. Саме завдяки його дослідженням «цвітіння» води у дніпровських водоймах були зроблені обґрунтовані висновки щодо екологічно небезпечних проектів «будов комунізму» — зведення гребель на Десні, будівництва каналу Дунай—Дніпро, перекриття дамбами Дніпровського лиману і Керченської протоки. Це врятувало від екологічного лиха водні басейни Дніпра і Азовського моря.

Ось якою була послідовність цих драматичних подій. У 50-ті роки доля Дніпровського «каскаду», була вже, на жаль, вирішена. У 60-ті — побудована Київська ГЕС, завершувалося будівництво греблі Канівської гідроелектростанції. Шістьма гігантськими ставками під назвою «морів» було затоплено майже мільйон гектарів родю-

---

[166] Проблеми гідробіології та альгології. Збірник наукових праць.— К., 1978.

Гідробіолог, засновник української школи альгологів О. В. Топачевський. Київ. 1960-ті рр.

чих земель, заплавних угідь, пасовищ; загинули десятки сіл, безліч історичних пам'яток, досліджуваних ще академіком Дмитром Яворницьким. Та згодом постало питання і про спорудження трьох гребель на Десні, що призвело б до неминучої катастрофи всього басейну Дніпра. Олександр Вікторович з колегами і учнями виступили проти злочинних планів гідробудівництва на Десні. Він домігся прийому у колишнього першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста, від якого почув: «Без вашого інституту Україна обійдеться, а без штучних морів — ні!»[167]. Обстоювати правду і науку завжди нелегко. У часи тоталітарного комуністичного режиму це було практично неможливим і мало хто зважувався на боротьбу. Але академік О. В. Топачевський зі своїм інститутом зберіг для нащадків неповторну, оспівану О. Довженком «зачаровану Десну», врятував від затоплення мало не пів-Чернігівщини, згуртував молодих екологів, які повірили у свої сили. Пізніше вчений піднявся на захист Азовського моря, яке збиралися відділити дамбою від моря Чорного, та виступив проти спорудження дамби Очаків—Тендра[168]. Ця остання мала перекрити дельту Дніпра, і до Чорного моря не потрапило б ані краплини води з третьої за водністю річки в Європі. Наслідки такої екологічної катастрофи важко навіть передбачити... І він переміг.

Олександр Вікторович у 1973 р. залишив посаду і до останнього дня життя (1975) очолював в інституті відділ санітарної гідробіології. Чи кожний киянин знає, що чисту деснянську воду ми п'ємо завдяки цій мужній людині та її науковим однодумцям?

Все наукове життя і вся боротьба Олександра Вікторовича проходили на очах у дітей. Старший, Вадим Олександрович, з таким же вродженим професійним відчуттям природи — вчений-теріолог, доктор біологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік НАН України. В Інституті зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до директора. З 1990-х рр. до останніх днів (9 листопада 2004 р.) завідував відділом палеозоології хребетних та Палеонтологічним музеєм Національного нау-

---

[167] *Гуржій О.* Учений, без якого Україна не обійдеться.— С. 110—111.

[168] Там само.— С. 115.

ково-природничого музею НАН України, якому у 2005 р. просвоєно його ім'я. Зробив значний внесок у розвиток низки фундаментальних розділів теріології — систематика, філогенетика, історична фауністика, екологічна морфологія, зоогеографія. Один з фундаторів нового наукового напряму палеозоологічного циклу — мікропалеоте-ріології[169].

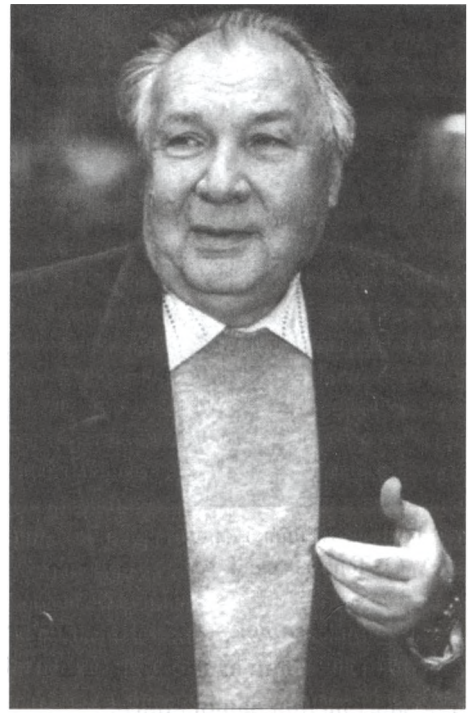

Біолог, фундатор мікропалеотеріологічних досліджень в Україні, академік В. О. Топачевський. Київ. 1990-ті рр.

В. О. Топачевський — автор 9 монографій, понад сотні наукових старей. Всі його фундаментальні різнобічні дослідження були підпорядковані кредо: «Наукове пізнання історії біосфери Землі — основа для визначення майбутньої долі планети людства». Видатний український вчений, професор, академік Вадим Олександрович Топачевський завжди залишився вдячним своїм вчителям і наставникам: «академіку І. Г. Підоплічку, який настановив мене на шлях пізнання палеонтології. Я дуже вдячний професору О. Б. Кістяківському за те, що він заклав у мені основні знання щодо тваринного світу. І найбільше я зобов'язаний своєму батькові, академіку О. В. Топачевському, який навчив мене любити природу і намагатися пізнати її»[170].

Засобами літератури і кіномистецтва продовжує наукову справу батька молодший син — письменник і кінодраматург Андрій Олександрович Топачевський. Він — один з засновників природоохоронного руху в літературі і кіно, де послідовно досліджує стосунки людини з природним довкіллям, як єдиний соціоприродний процес. Про це свідчать назви книжок Андрія Топачевського: «Симфонія життя», «Майстерня Флори», «Барви землі». В колі його творчих зацікавлень — проблеми екології та охорони природи, теорія еволюції, етноботаніка, біблеїстика, зокрема — біблійні ботаніка і зоологія. Лауреат першої премії Українського товариства охорони природи та премії Міжнародної спілки охорони природи (1987) за книгу «Симфонія життя», літературних премій «Благовіст» (1988) та премії імені Івана Огієнка (2001) за твір «З Божого саду». За його сценаріями у 1971—1991 рр. на кіностудіях «Київнаукфільм», «Укркінохроніка», «Белорусьфильм» ство-

[169] Вадим Александрович Топачевский.—К., 2005; Топачевський Вадим Олександрович//Київський національний університет імені Тараса Шевченка.— К., 2004.— С. 247.

[170] Там само.

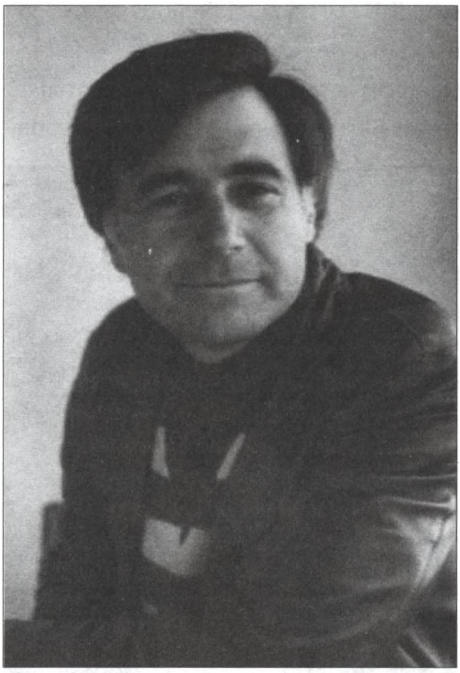

Письменник і кінодраматург
А. О. Топачевський. Київ. 1980-ті рр.

рені документальні та науково-просвітницькі фільми: «Ті, що живуть поруч», «У співавторстві з природою», «Коріння трави», «Іду до тебе, птах», «Акварелі Волошина», «До чистої криниці», «Чи вернеться чорний лелека», «Посміхніться вовку», «Зоряний час Либеді», «Примирися в дусі», «Страницы Красной книги», «Трава у дома» та інші.

Мабуть, успадкована від матері любов до рослин поєдналася в його особистості з християнськими традиціями батькових прадідів. При цьому, як письменникові, йому не чужі еволюційні ідеї Чарлза Дарвіна і Тейяра де Шардена. Творчий пошук на межі наук? Так чи ні, але Андрій Топачевський, не відмежовуючи релігію від науки, і далі працює в галузі народознавства: завершує другу частиту книги «З Божого саду» про місце і час біблійних істот — рослин та тварин у Святому Письмі.

«...Долі людей — це втілення історії. Власне, в них і реалізується історія»[171],— так закінчує один зі своїх нарисів А. О. Топачевський. Важко віднайти кращі слова для завершення нашої книги.

Остання сторінка перегорнута, а історія родів Грушевських, Оппокових, Топачевських, Черняхівських і ще десятків славних родів, про які ми повідали, продовжується. Вона живе у добрих справах теперішніх поколінь, вона належить Прийдешньому.

[171] *Топачевський А.* Не тільки як трагедія//Київ.— 2005.— № 6.— С. 12.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ СХЕМИ
ТА БІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ДО НИХ

I ПОКОЛІННЯ | II ПОКОЛІННЯ | *III ПОКОЛІННЯ* | *IV ПОКОЛІННЯ* | *V ПОКОЛІННЯ*

Умовні позначення та скорочення
& — шлюб
бл.— близько
не ран.— не раніше
не пізн.— не пізніше
р. н.— року народження
N — невідомі імена, по батькові, прізвища
Прізвища, ім'я та по батькові осіб, які одружилися з нащадками роду Оппокових, подано курсивом.
На першому місці у жіночих персоналіях подано дівоче прізвище (якщо його встановлено).

Віктор Оппоков
(бл.1804-не пізн. 1880)
&NNN

- Юлія Оппокова (бл.1833-(?))
- Михайло Оппоков (бл.1835-1895)
- Андрій Оппоков (бл. 1836-(?))
- Федір Оппоков (бл.1839-1905)
- Микола Оппоков (1842-1898)
- Віктор Оппоков (1843-після 1918)
- Володимир Оппоков (бл.1844-1919)
- Костянтин Оппоков (1846-після 1917)
- Ганна Оппокова (1848-після 1916)
- Петро Оппоков (бл.1850-після 1914)
- Павло Оппоков (1853-після 1918)
- Стефан Оппоков (1856-1958)

Йоаникій Оппоков
(1806-1871)
&Марфа Миколаївна Оппокова
(бл.1813-не пізн.1891)
Схеми 1, 1 а, 1 б

Федір Оппоков
(бл.1809-не пізн.1853)
&Олександра Володимирівна Марковська
(бл.1818-між 1841 і 1844)
Схема 2

- Василь Оппоков (бл.1835-1899)
- Михайло Оппоков (бл.1837-(?))

Сильвестр Оппоков
(1812-1876)
&Зиновія Луківна Тромбовецька
(бл.1818-1859)

- Вікторія Оппокова (1837-1897)
- Павлина Оппокова (бл. 1839-1843)
- Платонида Оппокова (1841-1842)
- Захарій Оппоков (1845-після 1918)
- **Глафіра Оппокова (1847-1918)**
  &Сергій Федорович Грушевський(1830-1901)
  - **Михайло Грушевський (1866—1934)**
    &Марія Сильвестрівна Вояковська
    (1868-1948)
    - Ганна Грушевська(1869-1943)
    - Захарій Грушевський (бл. 1872-1882)
    - Федір Грушевський (бл. 1875-1882)
- Іполит Оппоков (1850-1933)
- Павлина Оппокова (1852-1939)
- Олександр Оппоков (бл. 1856-1862)
- Феофіл Оппоков (бл. 1859-1860)

Захарій Оппоков(1814-1895)
&Ганна Василівна Зарчинська
(бл.1818-1898)
Схема 3, 3 а, 3 б

Петро N
Опуцкевич
(серед. XVIII ст.-не ран. 1787)
&NNN

Іван Опуцкевич
(Опоцкевич, Оппоков)
(бл. 1774-1837)
& Катерина Стефанівна Опуцкевич (Оппокова)
(бл.1782-бл.1852)

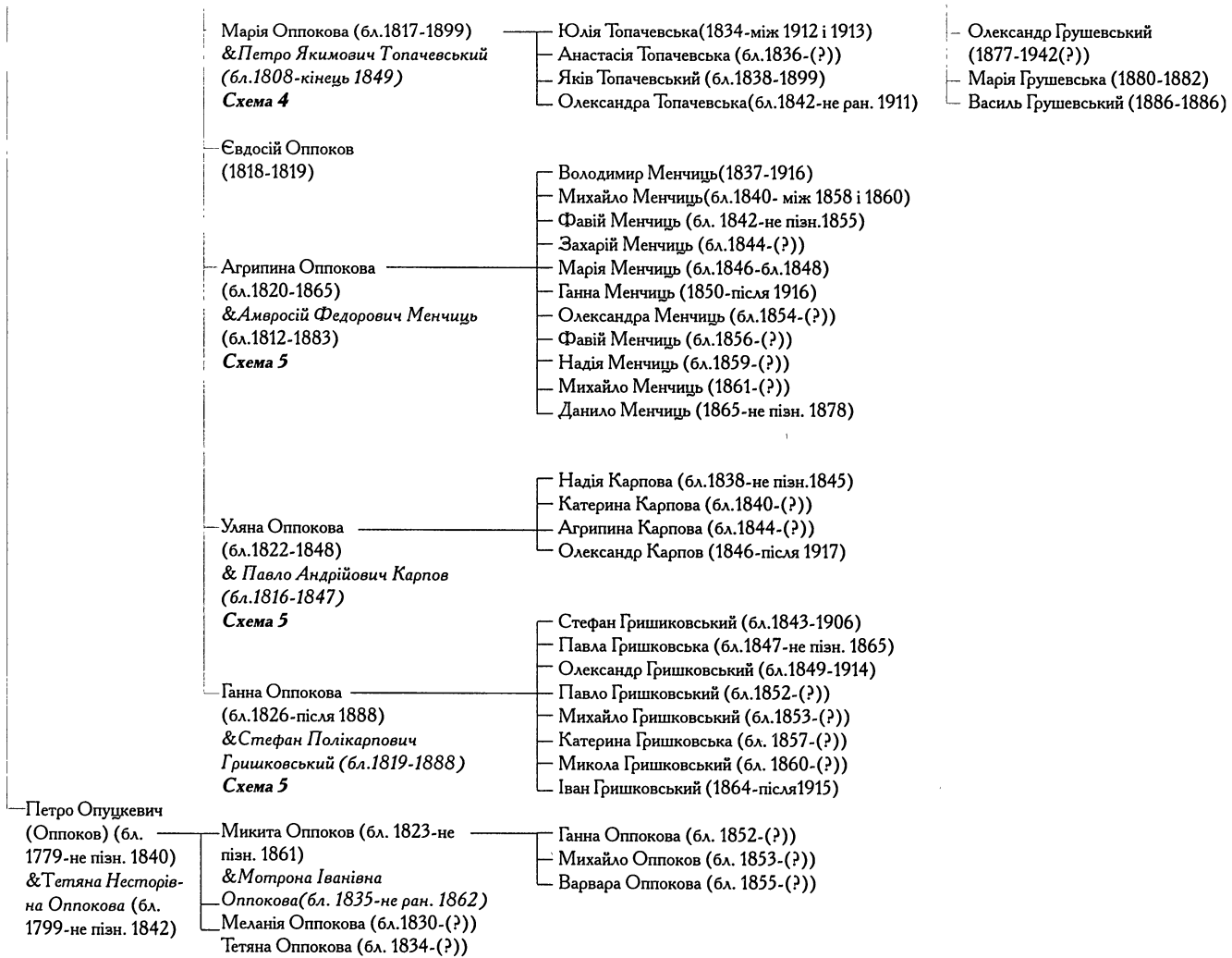
Марія Оппокова (бл.1817-1899)
&Петро Якимович Топачевський
(бл.1808-кінець 1849)
Схема 4
Юлія Топачевська(1834-між 1912 і 1913)
Анастасія Топачевська (бл.1836-(?))
Яків Топачевський (бл.1838-1899)
Олександра Топачевська(бл.1842-не ран. 1911)
Олександр Грушевський (1877-1942(?))
Марія Грушевська (1880-1882)
Василь Грушевський (1886-1886)
Євдосій Оппоков (1818-1819)
Агрипина Оппокова (бл.1820-1865)
&Амвросій Федорович Менчиць
(бл.1812-1883)
Схема 5
Володимир Менчиць(1837-1916)
Михайло Менчиць(бл.1840- між 1858 і 1860)
Фавій Менчиць (бл. 1842-не пізн.1855)
Захарій Менчиць (бл.1844-(?))
Марія Менчиць (бл.1846-бл.1848)
Ганна Менчиць (1850-після 1916)
Олександра Менчиць (бл.1854-(?))
Фавій Менчиць (бл.1856-(?))
Надія Менчиць (бл.1859-(?))
Михайло Менчиць (1861-(?))
Данило Менчиць (1865-не пізн. 1878)
Уляна Оппокова (бл.1822-1848)
& Павло Андрійович Карпов
(бл.1816-1847)
Схема 5
Надія Карпова (бл.1838-не пізн.1845)
Катерина Карпова (бл.1840-(?))
Агрипина Карпова (бл.1844-(?))
Олександр Карпов (1846-після 1917)
Ганна Оппокова (бл.1826-після 1888)
&Стефан Полікарпович Гришковський (бл.1819-1888)
Схема 5
Стефан Гришиковський (бл.1843-1906)
Павла Гришковська (бл.1847-не пізн. 1865)
Олександр Гришковський (бл.1849-1914)
Павло Гришковський (бл.1852-(?))
Михайло Гришковський (бл.1853-(?))
Катерина Гришковська (бл. 1857-(?))
Микола Гришковський (бл. 1860-(?))
Іван Гришковський (1864-після1915)
Петро Опуцкевич (Оппоков) (бл. 1779-не пізн. 1840)
&Тетяна Несторівна Оппокова (бл. 1799-не пізн. 1842)
Микита Оппоков (бл. 1823-не пізн. 1861)
&Мотрона Іванівна Оппокова(бл. 1835-не ран. 1862)
Меланія Оппокова (бл.1830-(?))
Тетяна Оппокова (бл. 1834-(?))
Ганна Оппокова (бл. 1852-(?))
Михайло Оппоков (бл. 1853-(?))
Варвара Оппокова (бл. 1855-(?))

РІД ЙОАНИКІЯ ІВАНОВИЧА ОППОКОВА З НАЩАДКАМИ

Схема 1

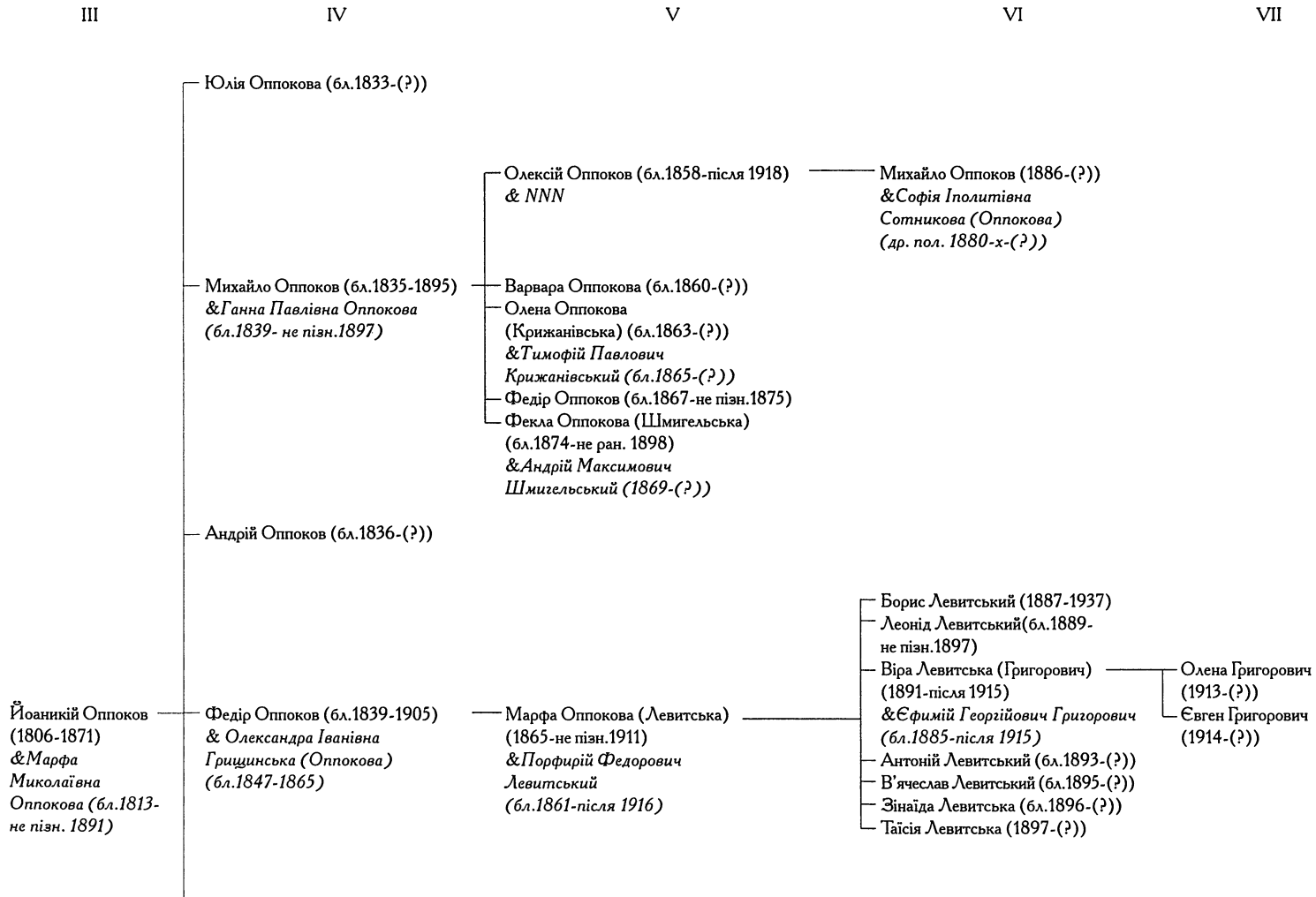

Микола Оппоков (1842-1898)
&Ганна Капітонівна
Бобровницька (Оппокова)
(бл.1851-не ран.1916)
Вікторія Оппокова (1868-не пізн.1875)
Олександр Оппоков
(1869-не пізн.1875)
Василина Оппокова (Никифорова)(1875-(?))
&Данило N Никифоров (?-?)
Єлизавета Оппокова (Лещенецька)
(1876-1930-ті)
& Віктор Петрович
Лещенецький
(бл.1873-бл. 1938(?))
Леонід Лещенецький (1900-(?))
Євгенія Лещенецька (Гуляницька)
(1901-1976)
&Семен Степанович Гуляницький
(?-?)
Галина Гуляницька(?-?)
Борис Гуляницький
((?)-після 1994)
Ігор Гуляницький(?-?)
Ольга Лещенецька (1903-(?))
Павло Оппоков (1878-бл. 1938(?))
Неоніла Оппокова (1881-після 1913)
Катерина Оппокова (Соколовська)
(1883-після 1917)
&Серапіон Миколайович
Соколовський (1873-після 1917)
Ніна Соколовська (1902-(?))
Галина Соколовська (1906-(?))
Костянтин Соколовський (1907-(?))
Олена Соколовська (1910-(?))
Микола Оппоков (бл.1884-не пізн. 1891)
Олександр Оппоков (бл.1886-не пізн.1888)
Євстафій Оппоков (бл.1887-не пізн.1891)
Ганна Оппокова (1890-?)
& NNN
Антоніна Оппокова (1892-?)
Арсеній Оппоков (1894-?)
Сергій Оппоков (1897-після 1924)

РІД ЙОАНИКІЯ ІВАНОВИЧА ОППОКОВА З НАЩАДКАМИ

Схема 1 а

III IV V VI VII

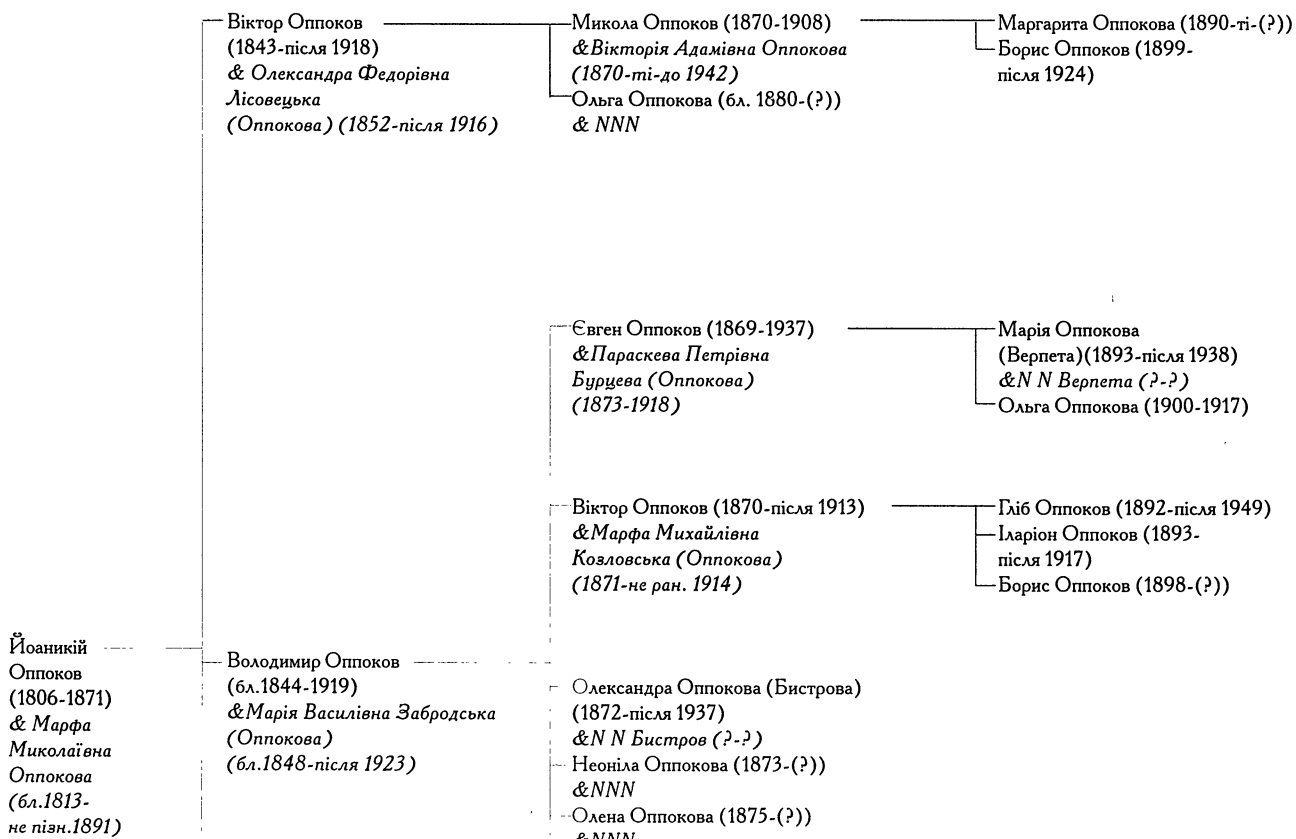

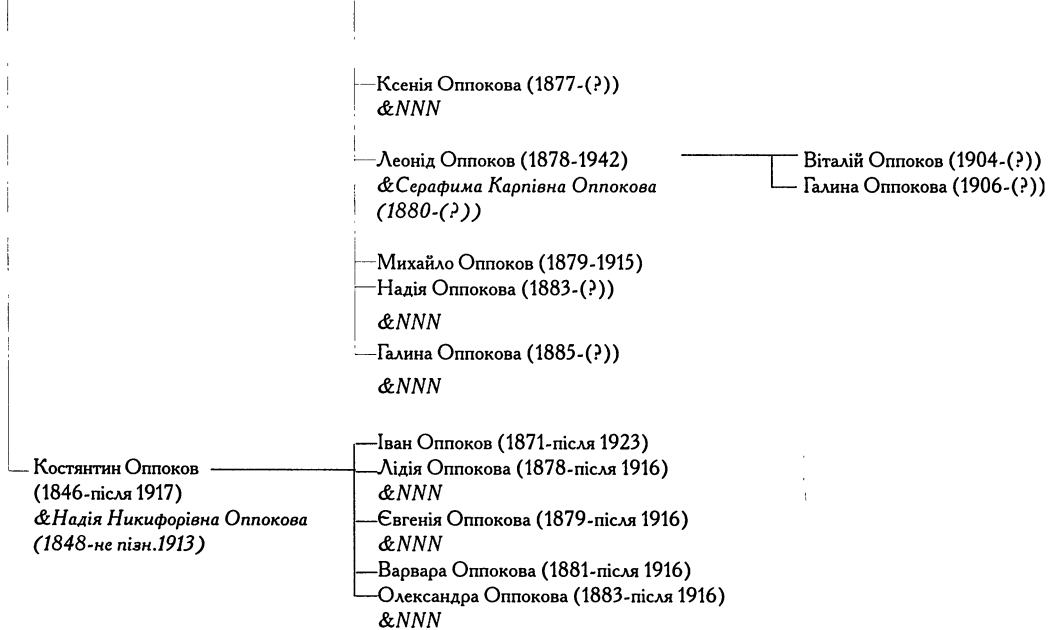
Ксенія Оппокова (1877-(?))
&NNN
Леонід Оппоков (1878-1942)
&Серафима Карпівна Оппокова
(1880-(?))
Віталій Оппоков (1904-(?))
Галина Оппокова (1906-(?))
Михайло Оппоков (1879-1915)
Надія Оппокова (1883-(?))
&NNN
Галина Оппокова (1885-(?))
&NNN
Костянтин Оппоков
(1846-після 1917)
&Надія Никифорівна Оппокова
(1848-не пізн.1913)
Іван Оппоков (1871-після 1923)
Лідія Оппокова (1878-після 1916)
&NNN
Євгенія Оппокова (1879-після 1916)
&NNN
Варвара Оппокова (1881-після 1916)
Олександра Оппокова (1883-після 1916)
&NNN

РІД ЙОАНИКІЯ ІВАНОВИЧА ОППОКОВА З НАЩАДКАМИ

Схема 1 б

III IV V VI VII

Йоаникій Оппоков
(1806-1871)
& Марфа Миколаївна Оппокова (бл.1813- не пізн. 1891)

Ганна Оппокова (Ольшевська)
(1848-після 1916)
&Михайло Аполлінарійович Ольшевський (1840-1916)

- Антоній Ольшевський (бл.1869-1872)
- Наталія Ольшевська (1870-не пізн.1884)
- Микола Ольшевський (1872-1942) *&Олександра Ананіївна Ольшевська (бл.1883-1947)*
  - Георгій (Юрій) Ольшевський (1902-1950)
- Костянтин Ольшевський (бл.1875-після 1912) *&Анастасія Юхимівна Ольшевська (1881-після 1912)*
  - Олена Ольшевська(1900-(?))
  - Марія Ольшевська (1902-(?))
  - Григорій Ольшевський (1904-(?))
  - Олександра Ольшевська (1906-(?))
  - Ганна Ольшевська (1909-(?))
  - Петро Ольшевський (1911-(?))
- Варвара Ольшевська (Привродська) (бл.1877-після 1918(?)) *&Павло Карпович Привродський (бл.1871-після 1918)*
  - Олена Привродська (бл. 1897-(?))
  - Євгенія Привродська (бл.1898-(?))
  - Ольга Привродська (бл.1900-(?))
  - Зінаїда Привродська (бл.1901-(?))
  - Тетяна Привродська (бл.1904-(?))
  - Антоніна Привродська (бл.1905-(?))
  - Ірина Привродська (бл.1907-(?))
- Анастасія Ольшевська (бл. 1879-(?))
- Михайло Ольшевський (1882-після 1918) *&Марія Климентівна Мачуговська (Ольшевська) (бл.1887-після 1917)*
  - Віктор Ольшевський (1907-(?))

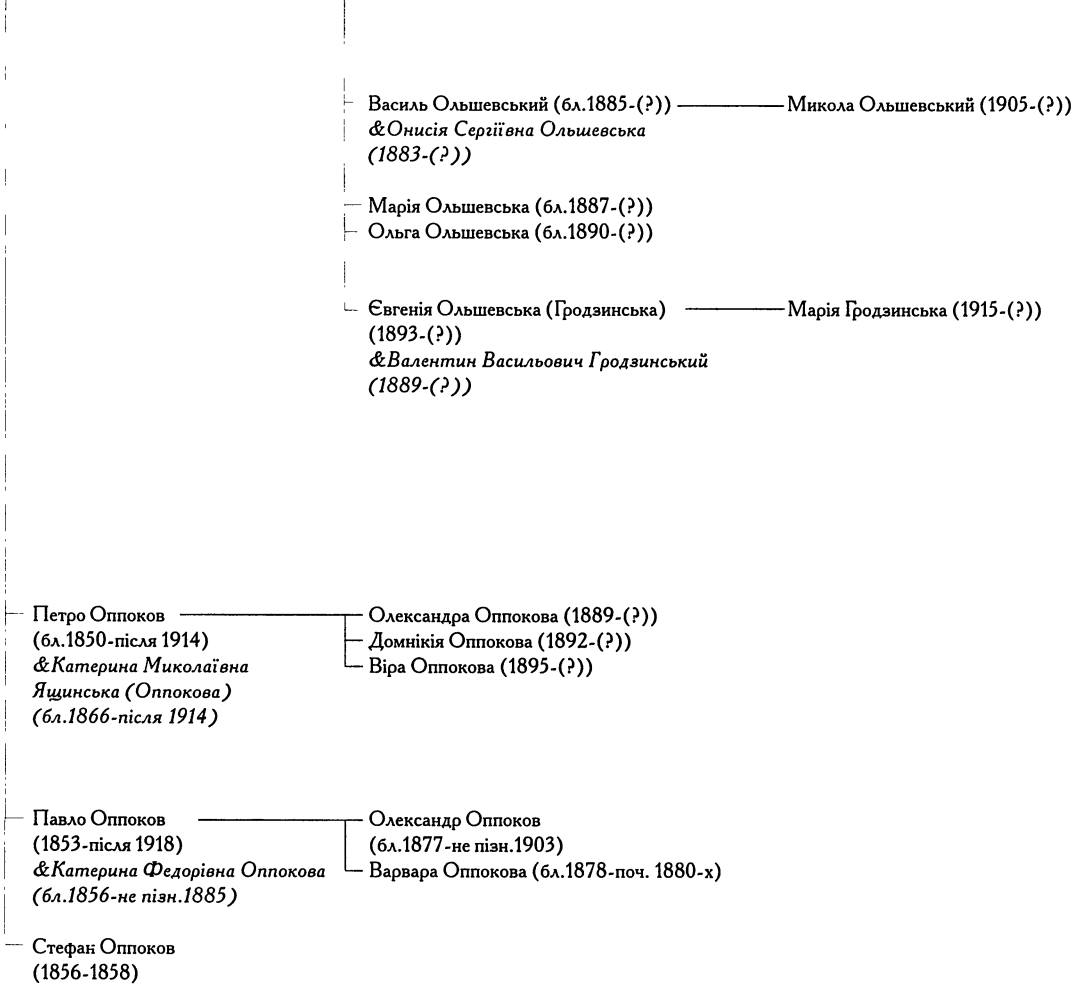
Василь Ольшевський (бл.1885-(?))
&Онисія Сергіївна Ольшевська
(1883-(?))
Микола Ольшевський (1905-(?))
Марія Ольшевська (бл.1887-(?))
Ольга Ольшевська (бл.1890-(?))
Євгенія Ольшевська (Гродзинська)
(1893-(?))
&Валентин Васильович Гродзинський
(1889-(?))
Марія Гродзинська (1915-(?))
Петро Оппоков
(бл.1850-після 1914)
&Катерина Миколаївна
Ящинська (Оппокова)
(бл.1866-після 1914)
Олександра Оппокова (1889-(?))
Домнікія Оппокова (1892-(?))
Віра Оппокова (1895-(?))
Павло Оппоков
(1853-після 1918)
&Катерина Федорівна Оппокова
(бл.1856-не пізн.1885)
Олександр Оппоков
(бл.1877-не пізн.1903)
Варвара Оппокова (бл.1878-поч. 1880-х)
Стефан Оппоков
(1856-1858)

РІД ФЕДОРА ІВАНОВИЧА ОППОКОВА З НАЩАДКАМИ

Схема 2

III IV V VI VII

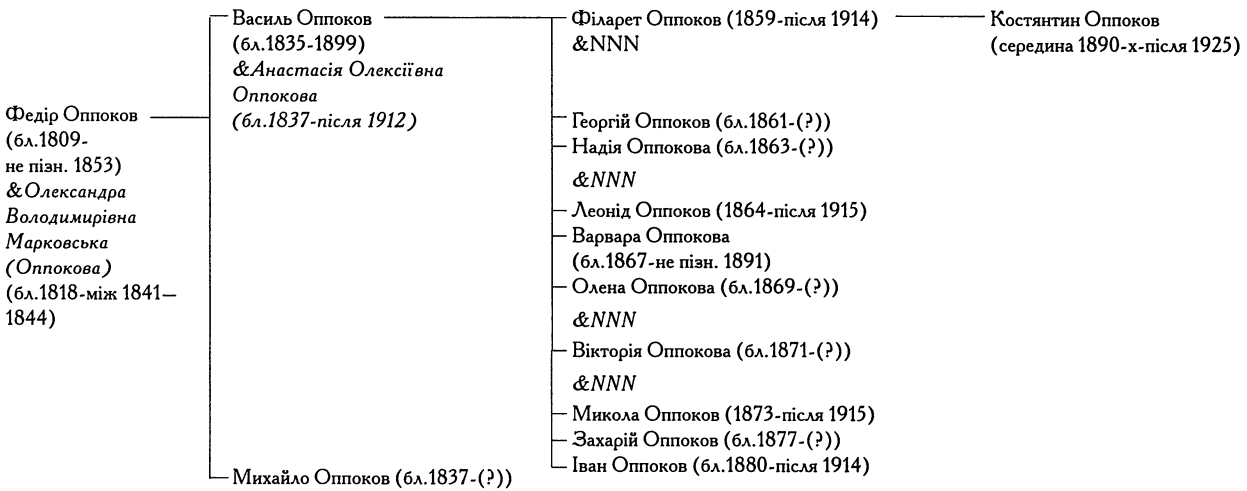

РІД ЗАХАРІЯ ІВАНОВИЧА ОППОКОВА З НАЩАДКАМИ

Схема 3

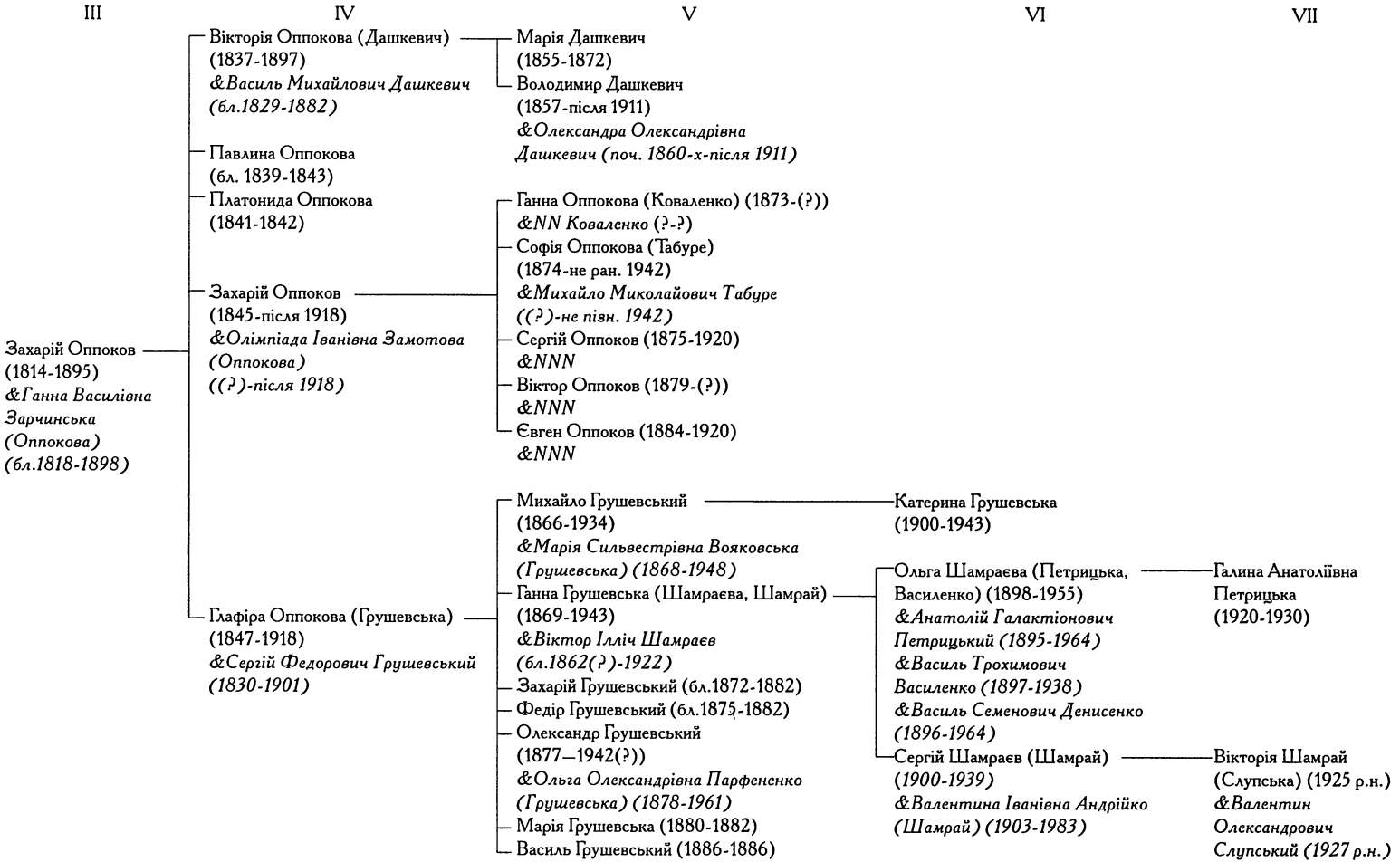

РІД ЗАХАРІЯ ІВАНОВИЧА ОППОКОВА З НАЩАДКАМИ

Схема 3 а

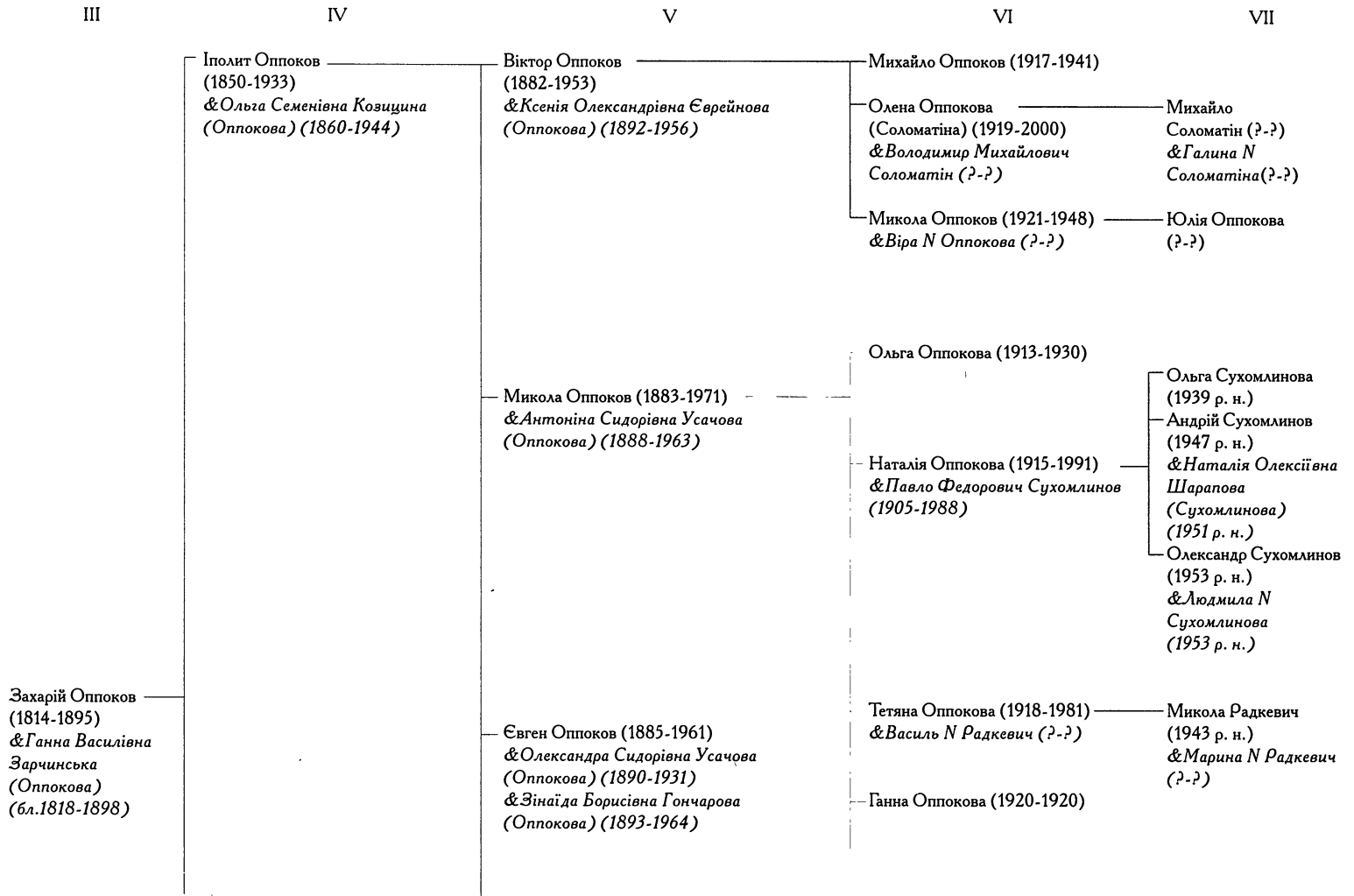

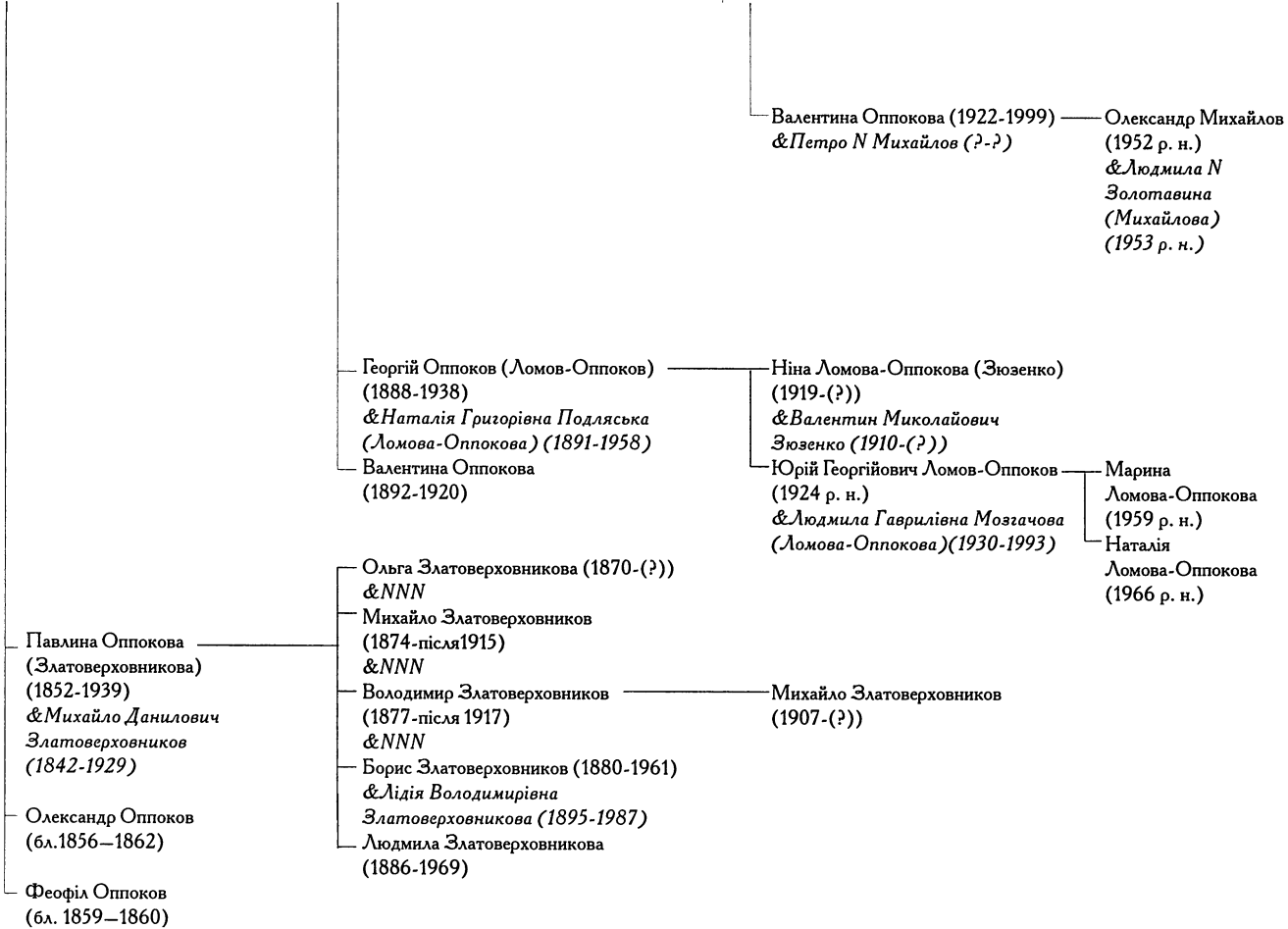
Валентина Оппокова (1922-1999)
&Петро N Михайлов (?-?)
Олександр Михайлов
(1952 р. н.)
&Людмила N
Золотавина
(Михайлова)
(1953 р. н.)
Георгій Оппоков (Ломов-Оппоков)
(1888-1938)
&Наталія Григорівна Подлянська
(Ломова-Оппокова) (1891-1958)
Валентина Оппокова
(1892-1920)
Ніна Ломова-Оппокова (Зюзенко)
(1919-(?))
&Валентин Миколайович
Зюзенко (1910-(?))
Юрій Георгійович Ломов-Оппоков
(1924 р. н.)
&Людмила Гаврилівна Мозгачова
(Ломова-Оппокова)(1930-1993)
Марина
Ломова-Оппокова
(1959 р. н.)
Наталія
Ломова-Оппокова
(1966 р. н.)
Ольга Златоверховникова (1870-(?))
&NNN
Михайло Златоверховников
(1874-після1915)
&NNN
Володимир Златоверховников
(1877-після 1917)
&NNN
Михайло Златоверховников
(1907-(?))
Борис Златоверховников (1880-1961)
&Лідія Володимирівна
Златоверховникова (1895-1987)
Людмила Златоверховникова
(1886-1969)
Павлина Оппокова
(Златоверховникова)
(1852-1939)
&Михайло Данилович
Златоверховников
(1842-1929)
Олександр Оппоков
(бл.1856–1862)
Феофіл Оппоков
(бл. 1859–1860)

РІД МАРІЇ ІВАНІВНИ ОППОКОВОЇ З НАЩАДКАМИ

Схема 4

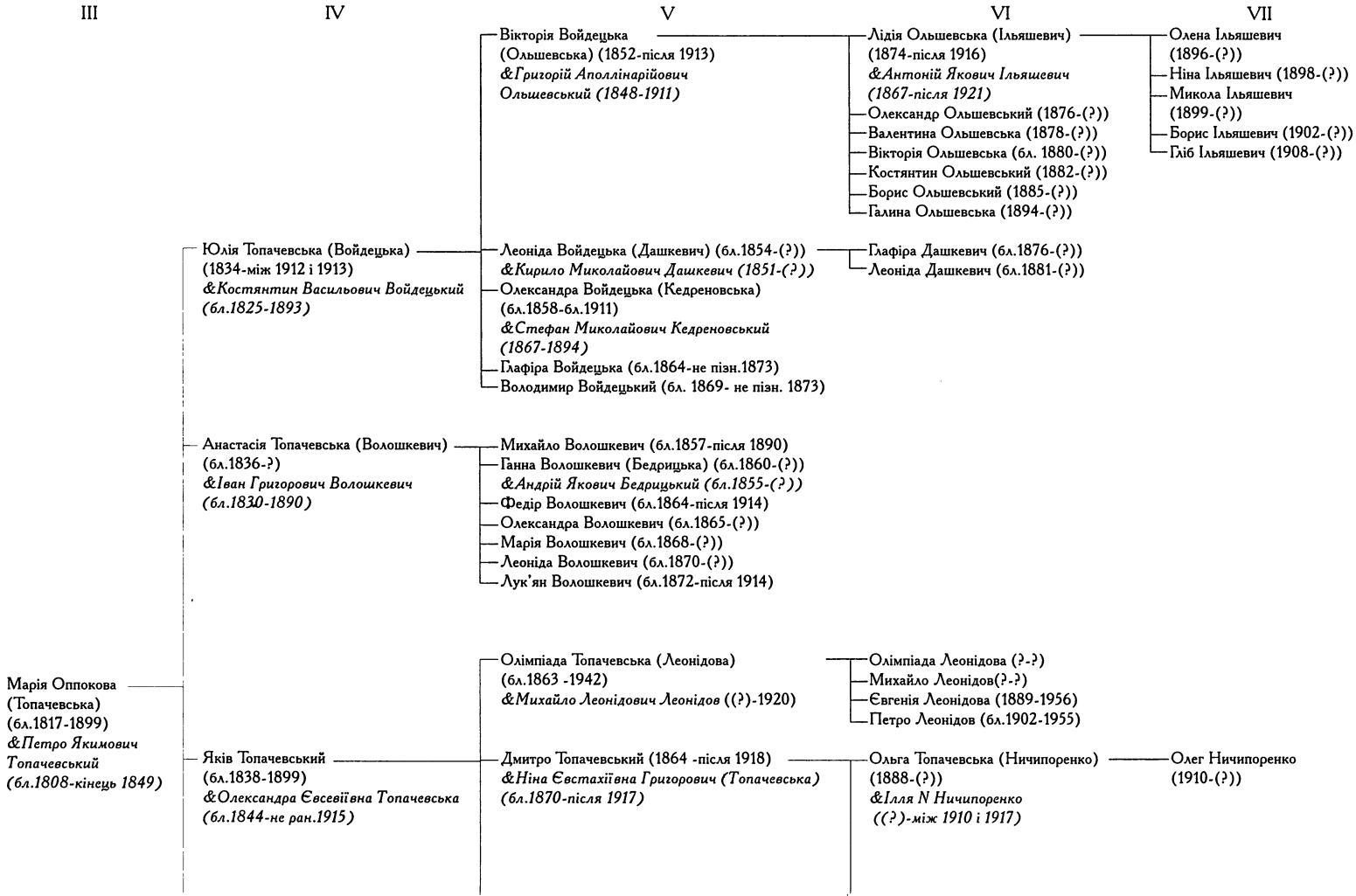

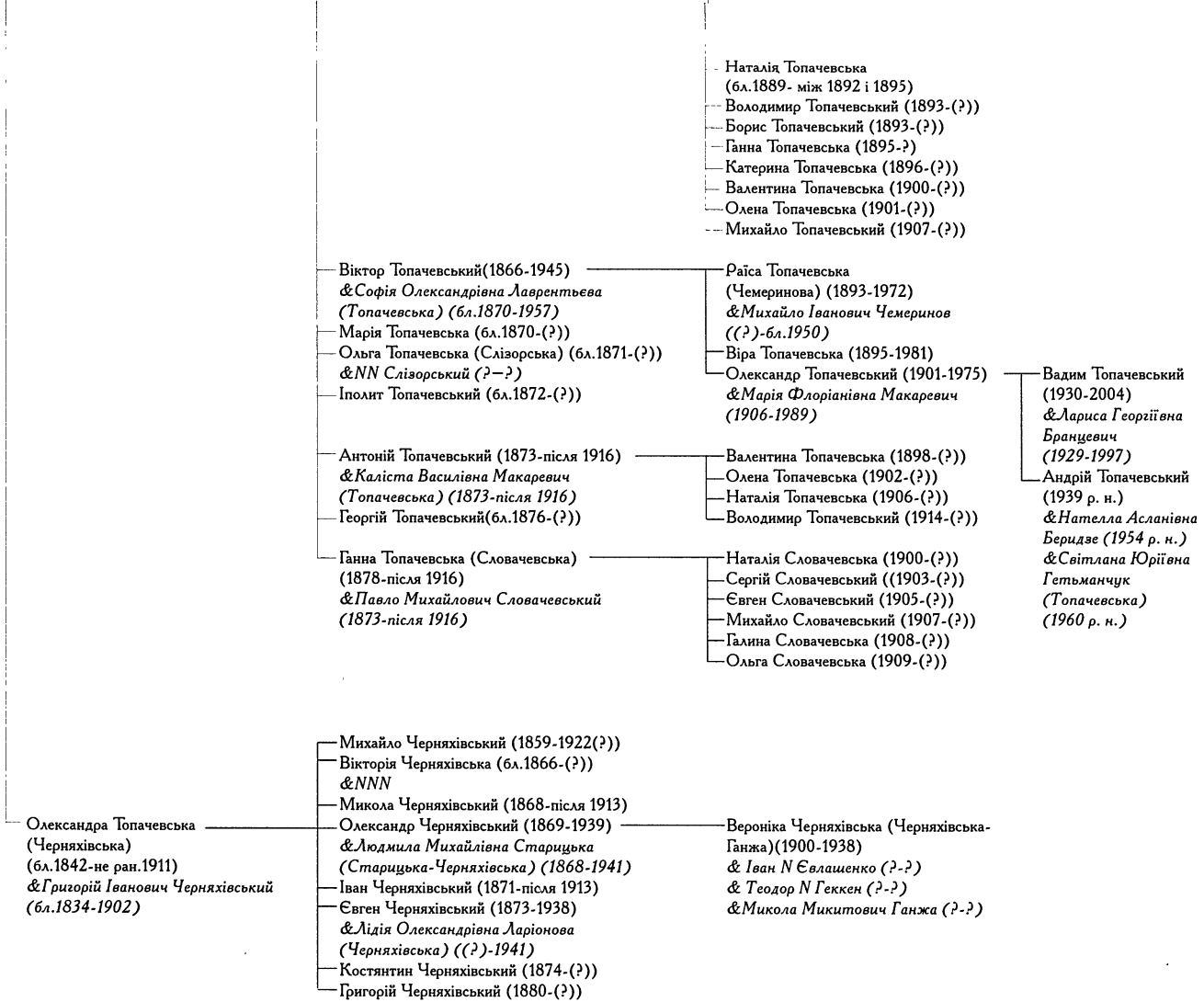
Наталія Топачевська
(бл.1889- між 1892 і 1895)
Володимир Топачевський (1893-(?))
Борис Топачевський (1893-(?))
Ганна Топачевська (1895-?)
Катерина Топачевська (1896-(?))
Валентина Топачевська (1900-(?))
Олена Топачевська (1901-(?))
Михайло Топачевський (1907-(?))
Віктор Топачевський(1866-1945)
&Софія Олександрівна Лаврентьєва
(Топачевська) (бл.1870-1957)
Марія Топачевська (бл.1870-(?))
Ольга Топачевська (Слізорська) (бл.1871-(?))
&NN Слізорський (?–?)
Іполит Топачевський (бл.1872-(?))
Раїса Топачевська
(Чемеринова) (1893-1972)
&Михайло Іванович Чемеринов
((?)-бл.1950)
Віра Топачевська (1895-1981)
Олександр Топачевський (1901-1975)
&Марія Флоріанівна Макаревич
(1906-1989)
Вадим Топачевський
(1930-2004)
&Лариса Георгіївна
Бранцевич
(1929-1997)
Андрій Топачевський
(1939 р. н.)
&Нателла Асланівна
Беридзе (1954 р. н.)
&Світлана Юріївна
Гетьманчук
(Топачевська)
(1960 р. н.)
Антоній Топачевський (1873-після 1916)
&Каліста Василівна Макаревич
(Топачевська) (1873-після 1916)
Георгій Топачевський(бл.1876-(?))
Валентина Топачевська (1898-(?))
Олена Топачевська (1902-(?))
Наталія Топачевська (1906-(?))
Володимир Топачевський (1914-(?))
Ганна Топачевська (Словачевська)
(1878-після 1916)
&Павло Михайлович Словачевський
(1873-після 1916)
Наталія Словачевська (1900-(?))
Сергій Словачевський ((1903-(?))
Євген Словачевський (1905-(?))
Михайло Словачевський (1907-(?))
Галина Словачевська (1908-(?))
Ольга Словачевська (1909-(?))
Олександра Топачевська
(Черняхівська)
(бл.1842-не ран.1911)
&Григорій Іванович Черняхівський
(бл.1834-1902)
Михайло Черняхівський (1859-1922(?))
Вікторія Черняхівська (бл.1866-(?))
&NNN
Микола Черняхівський (1868-після 1913)
Олександр Черняхівський (1869-1939)
&Людмила Михайлівна Старицька
(Старицька-Черняхівська) (1868-1941)
Іван Черняхівський (1871-після 1913)
Євген Черняхівський (1873-1938)
&Лідія Олександрівна Ларіонова
(Черняхівська) ((?)-1941)
Костянтин Черняхівський (1874-(?))
Григорій Черняхівський (1880-(?))
Вероніка Черняхівська (Черняхівська-
Ганжа)(1900-1938)
& Іван N Євлашенко (?-?)
& Теодор N Геккен (?-?)
&Микола Микитович Ганжа (?-?)

РОДИ АГРИПИНИ ІВАНІВНИ, УЛЯНИ ІВАНІВНИ ТА ГАННИ ІВАНІВНИ ОППОКОВИХ З НАЩАДКАМИ

Схема 5

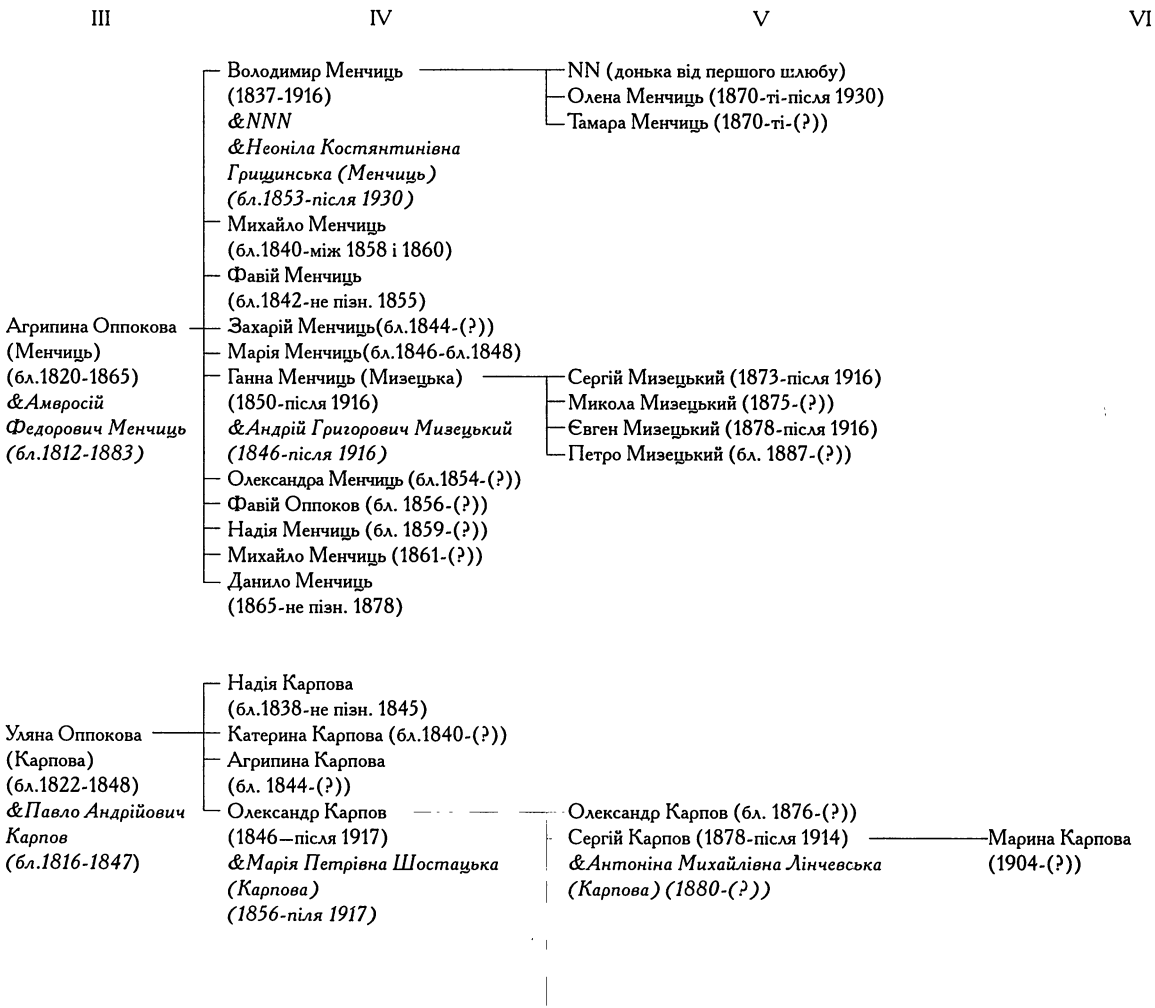

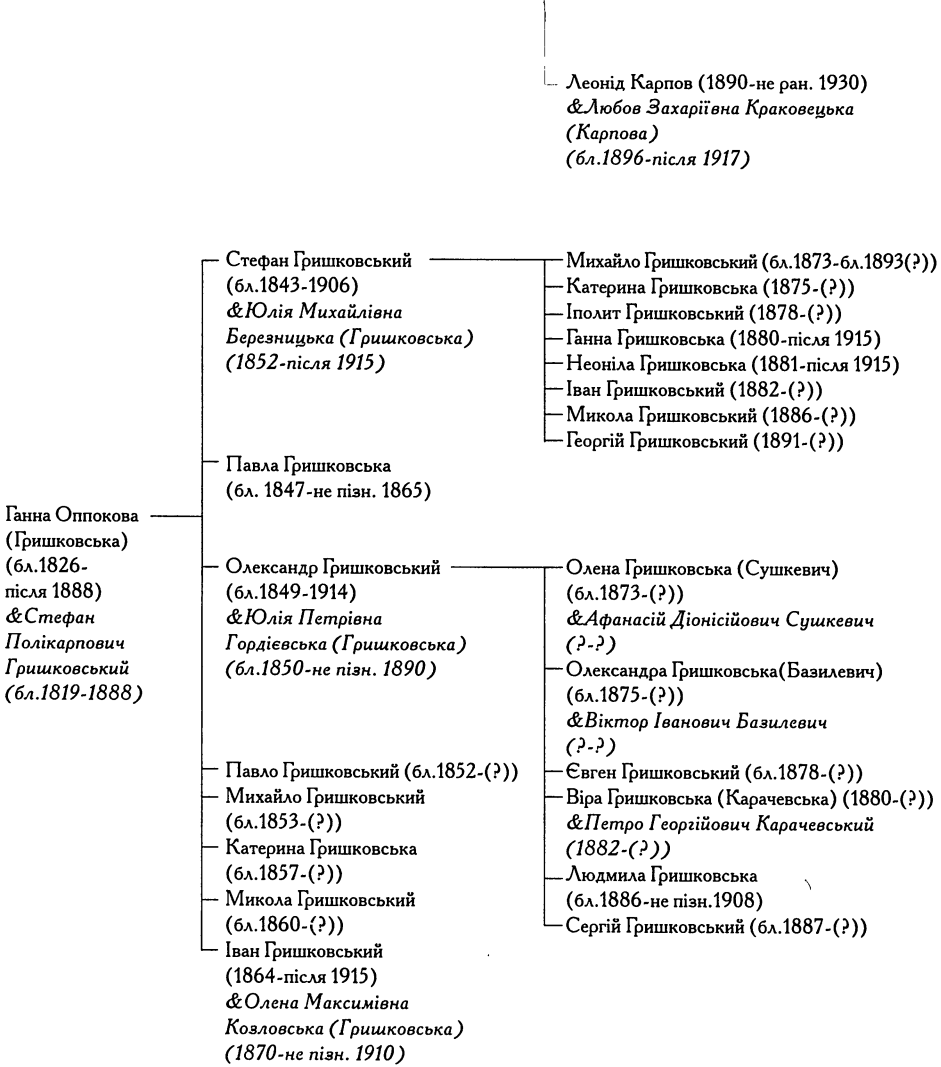
Леонід Карпов (1890-не ран. 1930)
&Любов Захаріївна Краковецька (Карпова)
(бл.1896-після 1917)
Ганна Оппокова (Гришковська) (бл.1826-після 1888)
&Стефан Полікарпович Гришковський (бл.1819-1888)
Стефан Гришковський (бл.1843-1906)
&Юлія Михайлівна Березницька (Гришковська)
(1852-після 1915)
Михайло Гришковський (бл.1873-бл.1893(?))
Катерина Гришковська (1875-(?))
Іполит Гришковський (1878-(?))
Ганна Гришковська (1880-після 1915)
Неоніла Гришковська (1881-після 1915)
Іван Гришковський (1882-(?))
Микола Гришковський (1886-(?))
Георгій Гришковський (1891-(?))
Павла Гришковська (бл. 1847-не пізн. 1865)
Олександр Гришковський (бл.1849-1914)
&Юлія Петрівна Гордієвська (Гришковська)
(бл.1850-не пізн. 1890)
Олена Гришковська (Сушкевич) (бл.1873-(?))
&Афанасій Діонісійович Сушкевич (?-?)
Олександра Гришковська(Базилевич) (бл.1875-(?))
&Віктор Іванович Базилевич (?-?)
Євген Гришковський (бл.1878-(?))
Віра Гришковська (Карачевська) (1880-(?))
&Петро Георгійович Карачевський (1882-(?))
Людмила Гришковська (бл.1886-не пізн.1908)
Сергій Гришковський (бл.1887-(?))
Павло Гришковський (бл.1852-(?))
Михайло Гришковський (бл.1853-(?))
Катерина Гришковська (бл.1857-(?))
Микола Гришковський (бл.1860-(?))
Іван Гришковський (1864-після 1915)
&Олена Максимівна Козловська (Гришковська)
(1870-не пізн. 1910)

РІД ОППОКОВИХ*
БІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ДО ГЕНЕАЛОГІЧНИХ СХЕМ

АНДРІЙКО *(ШАМРАЙ)* Валентина Іванівна (14.11.1903, Курськ – 18.12.1983, Київ)— дружина *Шамраєва (Шамрая) Сергія Вікторовича.*

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний довідник до генеалогічних схем.

БАЗИЛЕВИЧ Віктор Іванович (р. нар. і см. невід.)— чоловік *Гришковської (Базилевич) Олександри Олександрівни*, мировий суддя. Вперше ім'я Віктора зустрічається у кліровій відомості Покровської церкви с. Мотовилівки Казенної Васильківського повіту за 1908 р., укладеній тестем, *Гришковським Олександром Стефановичем*. Там названа лише посада без вказівки місця служби. Дослідження довідкових видань дозволило встановити, що Віктор Іванович обіймав посаду мирового судді у м. Сквирі (1899–1912), з 1913 р.— працював у Луцькому окружному суді.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1081, арк. 38 зв.; оп. 1011, спр. 382, арк. 40 зв.–42; Памятная книжка Киевской губернии на 1899 г.— К., 1899.— С. 262; Памятная книжка Киевской губернии на 1904 г.— К., 1904.— С. 196; Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1913 г.— СПб., 1913.— Ч. II.— С. 968.

БЕДРИЦЬКИЙ Андрій Якович (бл. 1855, с. Матюші Васильківського пов.– (?))— чоловік *Волошкевич (Бедрицької) Ганни Іванівни*. Син паламаря Михайлівської церкви с. Матюшів Васильківського повіту. Після смерті батька в селі мешкала матір, Мотрона Василівна Бедрицька, подаючи у клірових відомостях місцевої церкви дані про сина. Був одружений з донькою місцевого священика, о. Івана Волошкевича. За кліровими відомостями Михайлівської церкви с. Матюшів на 1889 р., служив псаломником Варшавського собору. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 368, арк. 279 зв.; спр. 527, арк. 32–33 зв.; спр. 370-є, арк. 122 зв.

БЕРЕЗНИЦЬКА *(ГРИШКОВСЬКА)* Юлія Михайлівна (31.12.1852 – після 1915)— дружина *Гришковського Стефана Стефановича*, з яким мала трьох доньок і п'ятьох синів. Донька священика. Востаннє зустрічаємо ім'я Юлії Михайлівни у 1915 р. у кліровій відомості Преображенського собору Білої Церкви. В Білій Церкві вона залишалася проживати після смерті чоловіка.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 371, арк. 191 зв., 194 зв.; спр. 378, арк. 214 зв.; спр. 592, арк. 23 зв.

БЕРИДЗЕ Нателла Асланівна (нар. 22.02.1954 р.)— дружина у першому шлюбі *Топачевського Андрія Олександровича*. Інженер-програміст. Має сина — Топачевського Олександра Андрійовича (1986 р. нар.).

Відомості родини.

---

*Покажчик включає всі імена, подані на генеалогічних схемах, і є додатком до них. На першому місці у жіночих персоналіях подано родові прізвища, в дужках курсивом— набуті у шлюбі. В разі, коли дівочі прізвища встановити не вдалося, подаються так само курсивом лише набуті. Дати народження і смерті до введення нового стилю подано виключно за старим календарем. Оскільки життя та діяльність переважної більшості представників роду була пов'язана з Київською губернією, зазначається лише місто, містечко, село та повіт (повні відомості про їх адміністративну підпорядкованість подано у географічному покажчику). У всіх інших випадках губернія зазначається.

БОБРОВНИЦЬКА *(ОППОКОВА)* Ганна Капітонівна (бл. 1851 – не раніше 1916)— дружина *Оппокова Миколи Йоаникійовича*. Мала чотирнадцятьох дітей (Вікторію, Олександра-старшого, Василину, Єлизавету, Павла, Неонілу, Катерину, Миколу, Олександра-молодшого, Євстафія, Ганну, Антоніну, Арсенія, Сергія). Після передчасної смерті чоловіка продовжувала жити з малолітніми дітьми в с. Кальнику Липовецького повіту, де парафію Миколи Йоаникійовича посів чоловік доньки Єлизавети, *Лещенецький Віктор Петрович*. Як і чоловік, дбала про освіту дітей. З 1912 р. була призначена проскурницею при місцевій церкві Різдва Богородиці. Опікувалася братом Іваном, який був інвалідом і після смерті батька проживав з матір'ю в родині сестри. Серед досліджених матеріалів востаннє зустрічаємо ім'я Ганни Капітонівни у 1916 р. в с. Кальнику. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2568, арк. 24 зв.; спр. 1826, арк. 228–231 зв.; спр. 2010, арк. 45–45 зв.; спр. 1835, арк. 393 зв.–395; спр. 2527, арк. 36 зв.; спр. 2523, арк. 26 зв.

БРАНЦЕВИЧ Лариса Георгіївна (16.11.1929, Одеса – 8.05.1997, Київ) — дружина *Топачевського Вадима Олександровича*. Вчений-мікробіолог, кандидат біологічних наук. Понад 40 років працювала доцентом Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. На біологічному факультеті університету підготувала не одне покоління науковців-мікробіологів. Автор низки наукових статей та підручників. Похована на Байковому кладовищі. Син Ігор — учений-палеонтолог.

Відомості родини.

БУРЦЕВА *(ОППОКОВА)* Параскева Петрівна (10.10.1873 –серпень–поч. вересня 1918, Київ) — дружина *Оппокова Євгена Володимировича*. Одружилася з Євгеном Володимировичем у 1892 р., коли він закінчував Петербурзький технологічний інститут. Мала доньок Марію та Ольгу. За нез'ясованих на сьогодні обставин її життя обривається у 45 років. Померла чи загинула у Києві у 1918 р. (за збереженими документами в особових справах чоловіка, трагедія сталася в серпні — на початку вересня). Виявити інші джерела для з'ясування причин чи обставин смерті не вдалося.

ДА м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 186, арк. 2, 7, 132, 151.

ВАСИЛЕНКО Василь Трофимович (літ. псевд. Десняк) (7.03.1897, м-ко Семиполки Остерського пов. Чернігівської губ.– 20.10.1938) — чоловік у другому шлюбі *Шамраєвої (Петрицької, Василенко) Ольги Вікторівни*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ВОЙДЕЦЬКА *(ДАШКЕВИЧ)* Леоніда Костянтинівна (бл. 1854, м-ко Ставище Таращанського пов.–(?))— донька *Топачевської (Войдецької) Юлії Петрівни* та *Войдецького Костянтина Васильовича*. Близько 1876 р. одружилася з *Дашкевичем Кирилом Миколайовичем*. Двоюрідний брат Кирила, *Василь Михайлович Дашкевич*, був одружений з *Вікторією Захаріївною Оппоковою* (тітка Леоніди, двоюрідна сестра її матері). У 1883 р. переїхала на нове місце служби чоловіка у с. Дерганівку Бердичівського повіту. Після передчасної смерті брата, Василя Дашкевича, Кирило отримав його парафію. Мала двох доньок— Глафіру та Леоніду. З 1 серпня 1905 р. в Дерганівку був призначений інший священик і ніхто з родини Дашкевичів у клірових відомостях з цього року не записаний. Встановити нове місце проживання родини, а отже, і долю Леоніди, не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2843, арк. 401 зв.; спр. 3076, арк. 3 зв.; спр. 30, арк. 235 зв.; спр. 33, арк. 231 зв.; спр. 36, арк. 245 зв.

ВОЙДЕЦЬКА *(КЕДРЕНОВСЬКА)* Олександра Костянтинівна (бл. 1858, м-ко Ставище Таращанського пов.–бл. 1911, там само)— донька *Топачевської (Войдецької) Юлії Петрівни* та *Войдецького Костянтина Васильовича*. До 1894 р. жила з батьками (у клірових на 1893 р. батько називав Олександру «девицей»), працювала вчителькою Ставищенської церковнопарафіяльної школи. Після смерті батька на парафію Покровської церкви м-ка Ставище 30 січня 1894 р. був висвячений *Кедреновський Стефан Миколайович*, з яким незадовго перед тим побралася Олександра. Проте подружнє життя було недовгим: 1 листопада 1894 р. С. Кедреновський помер. Олександра лишилася вдовою і після смерті бабусі, *Топачевської Марії Іванівни*, у травні 1899 р. була призначена на її

місце проскурницею Успенської церкви у рідному Ставищі. У серпні 1911 р. до Успенської церкви м-ка Ставище була призначена нова проскурниця. Найвірогідніше, це призначення було пов'язане зі смертю О. К. Кедреновської. Збережена метрична книга про померлих парафіян Успенської церкви містечка Ставище за червень—грудень 1911 р. відомостей про смерть Олександри не подає. Якщо передбачення про смерть Олександри у 1911 р. вірне, то померла вона не пізніше червня 1911 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2823, арк. 253 зв.; спр. 2839, арк. 408 зв.; спр. 2843, арк. 401 зв.; спр. 2921, арк. 43 зв.; спр. 3073, арк. 51 зв.; спр. 3076, арк. 56 зв.; спр. 2851, арк. 191 зв.; спр. 2844, арк. 416 зв.; спр. 3074, арк. 53 зв.; оп. 1079, спр. 1064.

ВОЙДЕЦЬКА *(ОЛЬШЕВСЬКА)* Вікторія Костянтинівна (18.09.1852, м-ко Ставище Таращанського пов.— після 1913)— донька *Топачевської (Войдецької) Юлії Петрівни* та *Войдецького Костянтина Васильовича*. Вперше зустрічається у кліровій відомості Покровської церкви м-ка Ставище Таращанського повіту за 1852 р. у віці одного року. Була одружена зі священиком *Ольшевським Григорієм Аполлінарійовичем*, з яким мала трьох синів (Олександра, Костянтина, Бориса) та чотирьох доньок (Лідію, Валентину, Вікторію, Галину). Після смерті чоловіка (1911) продовжувала проживати у Звенигородці, де мала «дом с усадьбой». Після 1913 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2814, арк. 157 зв.; спр. 2823, арк. 253 зв.; спр. 2962, арк. 43 зв.; спр. 2843, арк. 401 зв.; спр. 2839, арк. 408 зв.; спр. 713, арк. 12 зв.; спр. 3076, арк. 3 зв.; спр. 691, арк. 35 зв.; спр. 689, арк. 23–25 зв.; КЕВ.— 1911.— № 38.— С. 629.

ВОЙДЕЦЬКА Глафіра Костянтинівна (бл. 1864, м-ко Ставище Таращанського пов.— не пізніше 1873, там само)— донька *Топачевської (Войдецької) Юлії Петрівни* та *Войдецького Костянтина Васильовича*. Вперше виявлена у кліровій відомості Покровської церкви м-ка Ставище в 1864 р. у віці 1-го року. Померла малолітньою, оскільки починаючи з 1873 р. ім'я Глафіри серед дітей жодного разу не зустрічається.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2823, арк. 253 зв.; спр. 2962, арк. 43 зв.; спр. 2921, арк. 43 зв.

ВОЙДЕЦЬКИЙ Володимир Костянтинович (бл. 1869, м-ко Ставище Таращанського пов.— не пізніше 1873, там само)— син *Топачевської (Войдецької) Юлії Петрівни* та *Войдецького Костянтина Васильовича*. Виявлений у кліровій відомості Покровської церкви м-ка Ставище за 1870 р. у віці 2-х років. Помер малолітнім, оскільки вже з 1873 р. його ім'я серед дітей священика Войдецького К. В. не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2921, арк. 43 зв., спр. 2968, арк. 42 зв.—43 зв.

ВОЙДЕЦЬКИЙ Костянтин Васильович (бл. 1825–21.10. 1893, м-ко Ставище Таращанського пов.) — чоловік *Топачевської (Войдецької) Юлії Петрівни, протоієрей*. Його батько, Василь Войдецький, на початку 1830-х років служив дияконом Покровської церкви с. Сестринівки Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) повіту, священиком якої в ті часи був Василь Зарчинський, тесть *Оппокова З. І.* Саме на сторінках клірової відомості цієї церкви зустрічаємо 9-річного Костянтина, який на той час «читать и писать учится». Після смерті батька (не пізніше 1844 р.) мати з Костянтином продовжувала мешкати в Сестринівці. У 1849 р. він закінчив Київську духовну семінарію. Через рік був висвячений священиком Покровської церкви м-ка Ставище Таращанського повіту, де перед тим майже 20 років служив священиком батько дружини, *Топачевський Петро Якимович*. Відтоді тримав парафію 43 роки. У 1852 р. зусиллями молодого священика К. Войдецького було закінчено будівництво нової церкви, розпочате ще на початку XIX ст. графинею Олександрою Браницькою. Під його опікою було і спорудження коштом тієї ж графині місцевого парафіяльного училища (1857–1866). Впродовж 1855–1865 рр. виконував обов'язки благочинного 3-го округу Таращанського повіту, за що у 1867 р. був нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня. 1889 р. отримав сан протоієрея. Звістку про смерть К. Войдецького подали «Киевские епархиальные ведомости». Парафію Покровської церкви м-ка Ставище посів *Стефан Кедреновський*, який незадовго до висвячення одружився з молодшою донькою о. Костянтина, *Олександрою Костянтинівною Войдецькою*. Мав чотирьох доньок — Вікторію, Леоніду, Олександру, Глафіру та сина Володимира. Глафіра та Володимир померли малолітніми.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2814, арк. 157 зв.; спр. 2840, арк. 409 зв., 416 зв.; спр. 2125, арк. 113 зв.; спр. 2923, арк. 253 зв.; спр. 2843, арк. 400–400 зв.; спр. 2839, арк. 406–407 зв.; спр. 2823, арк. 253 зв.; спр. 2962, арк. 43 зв.; спр. 2921, арк. 43 зв.; спр. 2962, арк. 43 зв.; спр. 2968, арк. 42–43 зв.; спр.3073, арк.49–50 зв.; спр. 2138, арк. 115 зв.; КЕВ.— 1893.— № 22.— С. 258; *Перерва В.* Православне Надросся у XIX столітті.— Біла Церква, 2004.— С. 229.

ВОЛОШКЕВИЧ *(БЕДРИЦЬКА)* Ганна Іванівна (бл. 1860, с. Волоські Махаринці Бердичівського пов.–(?))— донька *Топачевської (Волошкевич) Анастасії Петрівни* та *Волошкевича Івана Григоровича*. За даними клірових відомостей на 1889 р., була заміжня за псаломником Варшавського собору *Бедрицьким Андрієм Яковичем*. Після 1890 р. (смерті батька) доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 369, арк. 282 зв.; спр. 527, арк. 32 зв.; спр. 370-є, арк. 122 зв.

ВОЛОШКЕВИЧ Іван Григорович (бл. 1830–17.03.1890, с. Матюші Васильківського пов.)— чоловік *Топачевської (Волошкевич) Анастасії Петрівни*. Син священика. Закінчив Київську духовну семінарію (1853). У вересні 1855 р. єпископом Чигиринським був рукопокладений на священика Успенської церкви с. Волоських Махаринців Бердичівського повіту, де тримав парафію понад двох десятиліть, де народилися його семеро дітей. У 1879 р. за власним проханням переведений до Михайлівської церкви с. Матюшів Васильківського повіту і прослужив там до останніх днів. Остання клірова відомість була оформлена і підписана І. Г. Волошкевичем у 1889 р. Вже наступного року дружина, Анастасія Петрівна, у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Матюшів записана вдовою. Про смерть І. Г. Волошкевича повідомили «Киевские епархиальные ведомости».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 369, арк. 282 зв.; спр. 527, арк. 32 зв.; спр. 3073, арк. 55 зв.; спр. 370-є, арк. 122 зв.; спр. 371, арк. 233 зв.; КЕВ.— 1890.— № 13–14.— С. 186.

ВОЛОШКЕВИЧ Леоніда Іванівна (бл. 1870, с. Волоські Махаринці Бердичівського пов.–(?))— донька *Топачевської (Волошкевич) Анастасії Петрівни* та *Волошкевича Івана Григоровича*. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 527, арк. 32 зв.; спр. 369, арк. 282 зв.; спр. 370-є, арк. 122 зв.

ВОЛОШКЕВИЧ Лук'ян Іванович (бл. 1872, с. Волоські Махаринці Бердичівського пов.— після 1914)— син *Топачевської (Волошкевич) Анастасії Петрівни* та *Волошкевича Івана Григоровича*. За даними довідкових видань Києва та Київської губернії, протягом 1906–1913 рр. обіймав посаду помічника діловода торговельного відділу Управи Київської міської думи. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 369, арк. 282 зв.; спр. 370-є, арк. 122 зв; спр. 527, арк. 32 зв; ДА м. Києва, ф. 163, оп. 6, спр. 109, арк. 37, 63; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.— К., 1912.— С. 18; Весь Киев. Адресная и справочная книга на 1908 г.— К., 1908.— С. 536; Весь Киев... на 1909 г.— К., 1909.— С. 395; Весь Киев... на 1912 г.— К., 1912.— С. 480; Весь Киев... на 1914.— К., 1914.— С. 436.

ВОЛОШКЕВИЧ Марія Іванівна (бл. 1868, с. Волоські Махаринці Бердичівського пов.— (?))— донька *Топачевської (Волошкевич) Анастасії Петрівни* та *Волошкевича Івана Григоровича*. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 527, арк. 32 зв.; спр. 369, арк. 282 зв.; спр. 370-є, арк. 122 зв.

ВОЛОШКЕВИЧ Михайло Іванович (бл. 1857, с. Волоські Махаринці Бердичівського пов.— після 1890)— син *Топачевської (Волошкевич) Анастасії Петрівни* та *Волошкевича Івана Григоровича*. За даними, які подає батько у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Матюшів Васильківського повіту, на 1889 р. був священиком с. Аннівки Таврійської губернії. Подальшу долю після смерті батька (1890) з'ясувати не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 369, арк. 282 зв.; спр. 527, арк. 32 зв.; спр. 370-є, арк. 122 зв.

ВОЛОШКЕВИЧ Олександра Іванівна (бл. 1865, с. Волоські Махаринці Бердичівського пов.— (?))— донька *Топачевської (Волошкевич) Анастасії Петрівни* та *Волошкевича Івана Григоровича*. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 369, арк. 282 зв.; спр. 527, арк. 32 зв.; спр. 370-є, арк. 122 зв.

ВОЛОШКЕВИЧ Федір Іванович (бл. 1864, с. Волоські Махаринці Бердичівського пов.–після 1914(?))— син *Топачевської (Волошкевич) Анастасії Петрівни* та *Волошкевича Івана Григоровича*. Ім'я Ф. І. Волошкевича зустрічається у списках учнів 4-го класу (1884) Київської духовної

семінарії, куди він вступив після закінчення Києво-Подільського духовного училища. Як повідомляє батько у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Матюшів Васильківського повіту, на 1889 р. Федір вже закінчив семінарію і жив при батьках. За даними довідкових видань Київської губернії, у 1911–1914 рр. Ф. Волошкевич разом з братом Лук'яном працював у господарському відділі Управи Київської міської думи на посаді помічника діловода.

ЦДІАК України, ф. 712, оп. 3 (1884 р.), спр. 11, арк. 13 зв.; ф. 127, оп. 1011,спр. 369, арк. 282 зв.; спр.370-є, арк. 122 зв.; спр. 527, арк. 32 зв.; ДА м. Києва, ф. 163, пп. 6, спр. 109, арк. 36, 63; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.— К., 1912.— С. 18; Весь Киев... на 1912 г. — К., 1912.— С. 481.

ВОЯКОВСЬКА *(ГРУШЕВСЬКА)* Марія Сильвестрівна (08.11.1868, с. Підгайчики Золочівського пов., Галичина,–19.09.1948, Київ)— дружина *Грушевського Михайла Сергійовича*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ГАНЖА Микола Микитович (?–?)— чоловік у третьому шлюбі *Черняхівської Вероніки Олександрівни*. Професор вищої математики та астрономії. Скупі відомості про нього подають у листі до Сталіна батьки Вероніки: «1935 р. донька моя вийшла заміж за професора вищої математики та астрономії Миколу Микитовича Ганжу». Їх доповнюють спогади приятельки родини А. М. Грінченко: «Згодом Вероніка втретє вийшла заміж. Чоловік її за прізвищем Ганжа був математиком і астрономом. Він жив десь недалеко від Києва і час від часу, частіше на вихідні, приїздив до Вероніки Олександрівни. Вона до нього їздила дуже рідко. Він був астенічного складу, досить цікавий зовні, з борідкою, і чимось нагадував мені Дон Кіхота. Малоконтактний і мовчазний». Доля невідома.

Хорунжий Ю. Людмила Старицька-Черняхівська //*Старицька-Черняхівська Л. М.* Вибрані твори.— К., 2000.— С. 28; *Його ж.* Вероніка Черняхівська: Зрубана гілка древа Старицьких //*Його ж.* Шляхетні українки: Есеї-парсуни.— К., 2004.— С. 129.

ГЕККЕН Теодор N (р. нар. і см. невід.)— чоловік у другому шлюбі *Черняхівської Вероніки Олександрівни*. Німецький підданий, швейцарець. Перше знайомство з Веронікою відбулося у Києві. Побралися під час її закордонного відрядження з батьком до Німеччини у 1928 р. Окремі відомості про подружнє життя містять листи Вероніки до батьків з Берліна та спогади друзів її родини. 1929 р. Вероніка повернулася в Україну. За розповідями А. М. Грінченко «чоловік Вероніки Олександрівни писав листи, просив приїхати до Німеччини [...]. Згодом вона одержала від чоловіка листа, в якому він писав, що у нього виникли непрємності в зв'язку з її відсутністю, що його звинувачують у тому, що він кудись дів дружину і, якщо вона остаточно вирішила не повертатися до Німеччини, він змушений подати на розлучення. Після цього вони офіційно розійшлися». Саме цей шлюб стане фатальним у її долі.

Хорунжий Ю. Вероніка Черняхівська: Зрубана гілка древа Старицьких //*Його ж.* Шляхетні українки: Есеї-парсуни.— К., 2004.— С. 111–132.

ГЕТЬМАНЧУК *(ТОПАЧЕВСЬКА)* Світлана Юріївна (нар. 8.04.1960 р.) — дружина у другому шлюбі *Топачевського Андрія Олександровича*. Зі стародавнього роду Горленків. Закінчила хімічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Київський національний економічний університет. Магістр економіки.

Відомості родини.

ГОНЧАРОВА *(ОППОКОВА)* Зінаїда Борисівна (1893–1964, Саратов)— дружина *Оппокова Євгена Іполитовича* в другому шлюбі. Іхтіолог за фахом.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ГОРДІЄВСЬКА *(ГРИШКОВСЬКА)* Юлія Петрівна (бл. 1850– не пізніше 1890, с. Мотовилівка Казенна Васильківського пов.)— дружина *Гришковського Олександра Стефановича*. Донька священика. Вперше згадується у 1873 р. у кліровій відомості Покровської церкви с. Мотовилівки Казенної Васильківського повіту, де з 1872 р. служив священиком чоловік. Мала шістьох дітей (Олену, Олександру, Євгенія, Віру, Людмилу, Сергія). Померла не пізніше 1890 р., оскільки у клірових відомостях з цього року вже не згадується, а в пізніших *Гришковський О.С.* писав про себе: «Вдов».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 451, арк. 38 зв.; спр. 438, арк. 36 зв.; спр. 428, арк. 62 зв.; спр. 371, арк. 70 зв.

ГРИГОРОВИЧ *(ТОПАЧЕВСЬКА)* Ніна Євстахіївна (бл. 1870– після 1917) — дружина *Топачевського Дмитра Яковича*. Донька диякона. Вперше зустрічається у кліровій відомості церкви Різдва Богородиці с. Малополовецького Васильківського повіту за 1892 р. Мала дев'ятьох дітей. На 1917 р. проживала з родиною в Чигирині. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1011, спр. 482, арк. 51 зв.; спр. 486, арк. 60 зв., спр. 372, арк. 168 зв.; спр. 375, арк. 165–168 зв.; спр. 487, арк. 60 зв.; спр. 3921, арк. 43; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии с алфавитным списком протоиереев и священников за 1901 г.— К., 1901.— С. 54.

ГРИГОРОВИЧ Євген Єфимович (3.12.1914, с. Черкас Васильківського пов.–(?))— син *Левитської (Григорович) Віри Порфиріївни* та *Григоровича Єфимія Георгійовича*. Виявлений у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Черкаса Васильківського повіту за 1915 р. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 601, арк. 109зв.–110.

ГРИГОРОВИЧ Єфимій Георгійович (бл. 1885– після 1915)— чоловік *Левитської (Григорович) Віри Порфиріївни*. Син псаломника. 1908 р. закінчив Київську духовну семінарію та був призначений псаломником у с. Зелений Ріг Уманського повіту, а 1909 р.— на таку ж посаду до Києво-Успенського собору. Через два роки переведений до Михайлівської церкви с. Пединівки Звенигородського повіту. У серпні 1912 р. висвячений священиком Михайлівської церкви с. Черкаса Васильківського повіту. У кліровій відомості Михайлівської церкви с. Черкаса за 1915 р. зроблено запис: «В пастырской деятельности проявляет странности». Певно, поведінка Є. Г. Григоровича дала підстави єпар-хіальній духовній владі перевести його на інше місце, оскільки на 1917 р. в с. Черкасі вже був інший священик. З'ясувати нове місце служби, а отже, і долю після 1915 р. не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 601, арк. 109зв.-110; КЕВ.— 1912.— № 30.— С. 424; № 34.— С. 459.

ГРИГОРОВИЧ Олена Єфимівна (17.04.1913, с. Черкас Васильківського пов.–(?))— донька *Левитської (Григорович) Віри Порфиріївни* та *Григоровича Єфимія Георгійовича*. Єдину згадку про Олену виявлено у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Черкаса Васильківського повіту за 1915 р. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 601, арк. 109зв.–110.

ГРИШКОВСЬКА *(БАЗИЛЕВИЧ)* Олександра Олександрівна (бл. 1875, с. Мотовилівка Казенна Васильківського пов.–(?))— донька *Гришковського Олександра Стефановича* та *Гордієвської (Гришковської) Юлії Петрівни*. Як і старша сестра Олена закінчила Київське жіноче єпархіальне училище та гімназію (на 1894). За даними, занесеними батьком до клірової відомості Покровської церкви с. Мотовилівки Казенної Васильківського повіту за 1908 р. , була «в замужестве за мировым судьей *Виктором Базилевичем*». Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1081, арк. 38 зв.; оп. 1011, спр. 438, арк. 36 зв.; спр. 379, арк. 12 зв.; спр. 382, арк. 41–43 зв.

ГРИШКОВСЬКА *(КАРАЧЕВСЬКА)* Віра Олександрівна (28.08.1880, с. Мотовилівка Казенна Васильківського пов.–(?))— донька *Гришковського Олександра Стефановича* та *Гордієвської (Гришковської) Юлії Петрівни*. За даними кліровых відомостей Покровської церкви с. Мотовилівки Казенної Васильківського повіту на 1894–1898 рр., навчалася у Київському духовному училищі. На 1908 р. — заміжня за священиком *Петром Георгійовичем Карачевським*. Востаннє згадується чоловіком у кліровій відомості церкви Іоанна Богослова при Черкаському духовному училищі за 1916 р. Дітей не мала.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1009, спр. 1081, арк. 38 зв.; оп. 1011, спр. 381, арк. 67 зв.–68; спр. 382, арк. 43 зв.; спр. 428, арк. 62 зв.; спр. 3592, арк. 76 зв.; спр. 3593, арк. 82 зв.–83 зв.

ГРИШКОВСЬКА *(СУШКЕВИЧ)* Олена Олександрівна (бл. 1873, с. Мотовилівка Казенна Васильківського пов.–(?))— донька *Гришковського Олександра Стефановича* та *Гордієвської (Гришковської) Юлії Петрівни*. Закінчила Києво-Софійське жіноче духовне училище та гімназію. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1081, арк. 38 зв.; оп. 1011, спр. 438, арк. 36 зв.; спр. 382, арк. 43.

ГРИШКОВСЬКА Ганна Стефанівна (24.06.1880, с. Дулицьке Васильківського пов.—після 1915) — донька *Гришковського Стефана Стефановича* та *Березницької (Гришковської) Юлії Михайлівни*. Закін-чила Білоцерківську гімназію. У 1911–1915 рр. у цьому ж навчальному закладі працювала класною доглядачкою. Після 1915 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 371, арк. 191 зв.; спр. 378, арк. 214 зв.; спр. 532, арк. 6 зв.; спр. 535, арк. 12 зв.; Памятная книжка Киевской губернии на 1911 г.— К., 1911.— С. 137; Памятная книжка Киевской губернии на 1912 г.— К., 1911.— С. 137; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.— К., 1912.— С. 140; Памятная книжка Киевской губернии на 1914 г.— К., 1914.— С. 145.

ГРИШКОВСЬКА Катерина Стефанівна (8.11.1875, с. Дулицьке Васильківського пов.—(?)) — донька *Гришковського Стефана Стефановича* та *Березницької (Гришковської) Юлії Михайлівни*. На 1890–1893 рр. навчалася у Білоцерківській гімназії. На 1899 р. батько подає відомості, що Катерина була заміжня за «козачим офицером». Інших даних зібрати не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 371, арк. 191 зв.; спр. 378, арк. 214 зв.; спр. 535, арк. 12 зв.

ГРИШКОВСЬКА Катерина Стефанівна (бл. 1857, с. Довжок Липовецького пов.—(?))— донька *Оппокової (Гришковсько) Ганни Іванівни* та *Гришковського Стефана Полікарповича*. Названа на честь баби по матері, *Опуцкевич (Оппокової) Катерини Стефанівни*. Освіту здобула вдома. До одруження проживала з батьками. У кліровій відомості Георгіївської церкви с. Більківців Радомишльського повіту за 1888 р. батько записав: «Жена полицейского надзирателя в г. Радомышле, 1-я часть». Інших відомостей зібрати не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1803, арк. 52 зв.; спр. 1853, арк. 18 зв.; спр. 1856, арк. 10 зв.; спр. 1862, арк. 10 зв.; спр. 1863, арк. 10 зв.; спр. 2182, арк. 94 зв.; спр. 2261, арк. 2 зв.; спр. 2294, арк. 11 зв.–12.

ГРИШКОВСЬКА Людмила Олександрівна (бл. 1886, с. Мотовилівка Казенна Васильківського пов.— не пізніше 1908, там само)— донька *Гришковського Олександра Стефановича* та *Гордієвської (Гришковської) Юлії Петрівни*. Вперше зустрічається у клірових відомостях Покровської церкви с. Мотовилівки Казенної Васильківського повіту за 1889 р. трирічною дівчинкою. Остання згадка про Людмилу датується 1898 р., коли вона навчалася в духовному училищі. З 1908 р. у клірових відомостях не згадується, хоча про інших дітей, в тім числі і доньок, батько подає докладну інформацію. Імовірно померла у молодому віці.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 438, арк. 36 зв.; спр. 428, арк. 36 зв.; спр. 442, арк. 40 зв.

ГРИШКОВСЬКА Неоніла Стефанівна (20.10.1881, с. Дулицьке Васильківського пов.— після 1915)— донька *Гришковського Стефана Стефановича* та *Березницької (Гришковської) Юлії Михайлівни*. Закінчила Білоцерківську гімназію. На 1899 р. була заміжня за офіцером.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 371, арк. 191 зв.; спр. 378, арк. 214 зв.; спр. 532, арк. 6 зв.; спр. 535, арк. 12 зв.

ГРИШКОВСЬКА Павла Стефанівна (бл. 1847, с. Довжок Липовецького пов.— не пізніше 1865, там само)— донька *Оппокової (Гришковської) Ганни Іванівни* та *Гришковського Стефана Полікарповича*. Вперше зустрічається в клірових відомостях за 1856 р. У кліровій відомості Троїцької церкви с. Довжка Липовецького повіту за 1861 р. батько записав: «14 лет, учится читать и писать в доме отца». З 1865 р. серед дітей вже не згадується, що може свідчити про її передчасну смерть.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1799, арк. 52 зв.; спр. 1803, арк. 52 зв.

ГРИШКОВСЬКИЙ Георгій Стефанович (16.04.1891, м. Біла Церква Васильківського пов.—(?))— син *Гришковського Стефана Стефановича* та *Березницької (Гришковської) Юлії Михайлівни*. Закінчив Білоцерківську гімназію (1912). У 1912 р. вступив на юридичний факультет Університету св. Володимира. За документами особової університетської справи встановлено, що за власним проханням 21 лютого 1917 р. він був зачислений юнкером Константинівського артилерійського училища в Петрограді. Збереглося також прохання від 2 вересня 1918 р. про зарахування на 4 курс (7 семестр) університету після демобілізації. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 535, арк. 12 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 262, арк. 1–28.

ГРИШКОВСЬКИЙ Євген Олександрович (бл. 1878, с. Мотовилівка Казенна Васильківського пов.—(?))— син *Гришковського Олександра Стефановича* та *Гордієвської (Гришковської) Юлії Петрівни*. Закінчив Київське духовне училище та семінарію. На 1908 р. навчався в Університеті св.

Володимира. Згодом працював у банківській системі у Києві, зокрема — 12-му міському відділенні ощадкаси (на 1915). Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1081, арк. 38 зв.; оп. 1011, спр. 438, арк. 36 зв.; спр. 442, арк. 40 зв.; спр. 382, арк. 41–43 зв.; Весь Киев...на 1915 г.— К., 1915.— С. 422.

ГРИШКОВСЬКИЙ Іван Стефанович (14.08.1864, с. Довжок Липовецького пов. — після 1915)— син *Оппокової (Гришковсько) Ганни Іванівни* та *Гришковського Стефана Полікарповича*. Закінчив Києво-Софійське духовне училище та Київську духовну семінарію (1886), після чого за проханням призначений на посаду вчителя церковнопарафіяльної школи у с. Більківців Радомишльського повіту, де тримав парафію батько. 2 жовтня 1888 р. рукопокладений на священика Хрестовоздвиженської церкви с. Красятичів Радомишльського повіту. З 1 січня 1889 р.— законовчитель Красятичського однокласного народного училища, з 1 березня 1907 р.— Левковичського земського парафіяльного училища Радомишльського повіту. Мав ряд церковних нагород та срібну медаль на Олександрівській стрічці в пам'ять імператора Олександра III. Був одружений з *Козловською (Гришковською) Оленою Максимівною*. Подружжя дітей не мало. За даними клірової відомості Хрестовоздвиженської церкви с. Красятичів на 1910 р., був вдівцем. Тримав парафію у Красятичах до 1915 р. включно. Подальшу долю встановити не вдалося, оскільки після 1915 р. клірові відомості церкви не збереглися.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1853, арк. 18 зв.; спр. 1856, арк. 10 зв.; спр. 1862, арк. 10 зв.; спр. 2105, арк. 282 зв.; спр. 2182, арк. 94 зв.; спр. 2198, арк. 512 зв.–513; спр. 2200, арк. 450 зв.; спр. 2261, арк. 2 зв.; спр. 2409, арк. 40 зв.; спр. 2417, арк. 28 зв.; спр. 2197, арк. 308; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 7; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии...за 1894 г.— К., 1894.— С. 6; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.— К., 1901.— С. 124; КЕВ.— 1887.— № 25.— С. 472; 1907.— № 14.— С. 138; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.— К., 1912.— С. 171; Памятная книжка Киевской губернии на 1914 г.— К., 1914.— С. 175; Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г.— К., 1915.— С. 154.

ГРИШКОВСЬКИЙ Іван Стефанович (8.05.1882, с. Дулицьке Васильківського пов.—(?))— син *Гришковського Стефана Стефановича* та *Березницької (Гришковської) Юлії Михайлівни*. На 1899 р. навчався в Білоцерківській гімназії. За короткими даними, що збереглися у фонді Київського університету, встановлено, що у 1903 р. Іван вступив на юридичний факультет університету. Книги записів лекцій, які прослухав І. С. Гришковський, датовані 1907/1908 академічним роком. На 1913 р. служив у департаменті поліції м. Петербурга помічником молодшого діловода.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 371, арк. 191 зв.; спр. 378., арк. 214 зв.; спр. 535, арк. 12 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 4049; Адрес-календарь. Общая роспись...— СПб., 1913.— Ч. І.— С. 218.

ГРИШКОВСЬКИЙ Іполит Стефанович (28.01.1878, с. Дулицьке Васильківського пов.—(?)) — син *Гришковського Стефана Стефановича* та *Березницької (Гришковської) Юлії Михайлівни*. Навчався в Білоцерківській гімназії (на 1899). За послужним списком батька 1905 р., що зберігається в особовій справі брата Георгія (студента юридичного факультету Університету св. Володимира), встановлено, що Іполит працював службовцем в управлінні Південно-Західної залізниці. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 371, арк. 191 зв.; спр. 378, арк. 214 зв.; спр. 535, арк. 12 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2621, арк. 20.

ГРИШКОВСЬКИЙ Микола Стефанович (6.12.1886, с. Дулицьке Васильківського пов.—(?))— син *Гришковського Стефана Стефановича* та *Березницької (Гришковської) Юлії Михайлівни*. На 1899 р. навчався в Білоцерківській гімназії, на 1909 р.— у Київському університеті.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 371, арк. 191 зв.; спр. 378., арк. 214 зв.; спр. 379, арк. 201 зв.; спр. 535, арк. 12 зв.

ГРИШКОВСЬКИЙ Микола Стефанович (бл. 1860, с. Довжок Липовецького пов.—(?))— син *Оппокової (Гришковської) Ганни Іванівни* та *Гришковського Стефана Полікарповича*. У 1871 р. навчався в Києво-Подільському духовному училищі. Востанне згадується у клірові відомості Георгіївської церкви с. Більківців Радомишльського повіту за 1880 р., де йдеться про звільнення з 2-го класу Київської духовної семінарії. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1853, арк. 18 зв.; спр. 1856, арк. 10 зв.; спр. 1862, арк. 10 зв.; спр. 1863, арк. 10 зв.; спр. 1868, арк. 19; спр. 2182, арк. 94.

ГРИШКОВСЬКИЙ Михайло Стефанович (бл. 1853, с. Довжок Липовецького пов.—(?))— син *Оппокової (Гришковської) Ганни Іванівни* та *Гришковського Стефана Полікарповича*. На 1865—1868 рр. навчався у Києво-Подільському духовному училищі, на 1871 р.— Київській духовній семінарії. Звільнений з 2-го класу. На 1888 р.— урядник в с. Розважеві Радомишльського повіту. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1799, арк. 52 зв.; спр. 1803, арк. 52зв.; спр. 1853, арк. 18 зв.; спр. 1856, арк. 10 зв.; спр. 1862, арк. 10 зв.; спр 2261, арк. 2 зв.

ГРИШКОВСЬКИЙ Михайло Стефанович (бл. 1873, с. Дулицьке Васильківського пов.— бл. 1893(?), м. Біла Церква Васильківського пов.) — син *Гришковського Стефана Стефановича* та *Березницької (Гришковської) Юлії Михайлівни*. Клірові відомості Преображенського собору м. Білої Церкви за 1890 р. свідчать про навчання Михайла у Білоцерківській гімназії. З 1893 р. батько не згадує Михайла у клірових книгах, що може свідчити про його передчасну смерть.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 371, арк. 191 зв.

ГРИШКОВСЬКИЙ Олександр Стефанович (бл. 1849, с. Довжок Липовецького пов.— 2.01.1914, с. Мотовилівка Казенна Васильківського пов.)— син *Оппокової (Гришковської) Ганни Іванівни* та *Гришковського Стефана Полікарповича*. У 1871 р. закінчив Київську духовну семінарію, після чого один рік працював учителем церковнопарафіяльного училища в рідному Довжку. У 1872 р. призначений священиком Покровської церкви в с. Мотовилівку Казенну Васильківського повіту. У 1875 р. отримав архіпастирське благословення, в 1879 р. нагороджений набедреником. З 1885 р. по 1888 р. був членом благочинної ради. У 1891 р. нагороджений скуфією, 1899 р.— камилавкою, 1909 р.— наперсним хрестом, 1913 р.— орденом Св. Анни 3-го ступеню. У клірових відомостях зазначав, що має у власності $^1/_2$ десятини землі та два дачні будинки на хуторі Борова поблизу станції Мотовилівки. З дружиною *Юлією Петрівною Гордієвською (Гришковською)* мав шістьох дітей (Олену, Олександру, Євгенія, Віру, Людмилу, Сергія). Востаннє зустрічаємо ім'я О. С. Гришковського у клірових відомостях Покровської церкви Мотовилівки Казенної за 1913 р. Після його смерті з 20 січня 1914 р. парафію в селі посів інший священик.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1081, арк. 38 зв.; спр. 1127, арк. 46 зв.; оп. 1011, спр. 1799, арк. 52 зв.; спр. 1853, арк. 18 зв.; спр. 1856, арк. 10 зв.; спр. 1862, арк. 10 зв.; спр. 393, арк. 40 зв.; спр. 451, арк. 38 зв.; спр. 382, арк. 41—43 зв.; спр. 438, арк. 36 зв.; спр. 428, арк. 62 зв.; спр. 379, арк. 12 зв.; спр. 442, арк. 40 зв.; спр. 444, арк. 28 зв.; спр. 451, арк. 38 зв.; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 7; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1894 г.— К., 1894.— С. 6; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.— К., 1901.— С. 50; КЕВ.— 1913.— № 19.— С. 277; 1914.— № 3.— С. 26.

ГРИШКОВСЬКИЙ Павло Стефанович (бл. 1852, с. Довжок Липовецького пов.—(?))— син *Оппокової (Гришковської) Ганни Іванівни* та *Гришковського Стефана Полікарповича*. У 1866—1872 рр. навчався у Києво-Подільському духовному училищі, згодом— Київській духовній семінарії, з 4-го класу якої був звільнений, вірогідно за станом здоров'я. У 1888 р. у кліровій відомості Георгіївської церкви с. Більківців Радомишльського повіту батько писав: «Находится с 1880 г. в помрачении ума». Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1799, арк. 52 зв.; спр. 1853, арк. 18 зв.; спр. 1856, арк. 10 зв.; спр. 1862, арк. 10 зв.; спр. 2182, арк. 94; спр. 2261, арк. 2 зв.

ГРИШКОВСЬКИЙ Сергій Олександрович (бл. 1887, с. Мотовилівка Казенна Васильківського пов.—(?))— син *Гришковського Олександра Стефановича* та *Гордієвської (Гришковської) Юлії Петрівни*. На 1908 р. навчався у Київському реальному училищі, згодом — Київському комерційному інституті (на 1913). Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1081, арк. 38 зв.; оп. 1011, спр.382, арк.43 зв.; спр. 428, арк. 62 зв.; спр. 438, арк. 36 зв.; спр. 442, арк. 40 зв.

ГРИШКОВСЬКИЙ Стефан Полікарпович (бл. 1819—31.12.1888, с. Більківці Радомишльського пов.)— чоловік *Оппокової (Гришковської) Ганни Іванівни*. Син священика. Закінчив курс богословських наук Київської духовної семінарії у 1841 р. з атестатом успішності 1-го розряду та ступінню студента. 30 березня 1842 р. єпископом Чигиринським і Київським Іеремією висвячений

священиком Троїцької церкви с. Довжка Липовецького повіту. 1856 р. Митрополитом Київським і Галицьким призначений приватним духівником 1-го округу Липовецького повіту. У 1862 р. нагороджений набедрeником від Митрополита Арсенія і скуфією від Синоду. 30 червня 1874 р. на підставі резолюції Митрополита Київського і Галицького призначений священиком Георгіївської церкви с. Більківців Радомишльського повіту. Клірова відомість цієї церкви за 1888 р. проливає світло на причини нового призначення: «Переведен на настоящий приход в с. Бельковцы за вымогательство платы от прихожан, за что был под судимостью. Указом Святейшего Синода от 8 апреля 1885 г. за № 1258 таковая подсудность с него сложена». 1888 р. датується останній запис у кліровій відомості Георгіївської церкви с. Більківців, зроблений Стефаном Гришковським. 11 березня 1889 р. на цю парафію був призначений інший священик. Син Стефана Іван у кліровій відомості Хресто-Воздвиженської церкви с. Красятичів Радомишльського повіту за 1889 р. записав: «*Іоанн Стефанов Гришковский*, сын священника умершего в с. Бельковцы». Цей документ дав підставу вважати, що Стефан Полікарпович Гришковський помер наприкінці 1888 р., що знайшло підтвердження у «Киевских епархиальных ведомостях». З дружиною, *Оппоковою (Гришковською) Ганною Іванівною*, мав вісьмох дітей (Стефана, Павлу, Олександра, Павла, Михайла, Катерину, Миколу та Івана).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1799, арк. 52 зв.; спр. 1853, арк. 18 зв.; спр. 1856, арк. 10 зв.; спр. 1862, арк. 10 зв.; спр. 1863, арк. 10зв.; спр. 2294, арк. 11 зв.–12; спр. 2182, арк. 94 зв.; спр. 2261, арк. 2 зв.; спр. 2272, арк. 10 зв.; КЕВ.— 1889.— № 4–5.— С. 62.

ГРИШКОВСЬКИЙ Стефан Стефанович (бл. 1843, с. Довжок Липовецького пов.–1906, м. Біла Церква Васильківського пов.)— син *Оппокової (Гришковської) Ганни Іванівни* та *Гришковського Стефана Полікарповича*. У 1869 р. закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. У 1871 р. Митрополитом Київським Арсенієм висвячений священиком Михайлівської церкви с. Дулицького Васильківського повіту. У 1883 р. нагороджений грамотою і набедрeником. 22 травня 1889 р. затверджений помічником благочинного 3-го округу Васильківського повіту. 31 січня 1885 р. Митрополитом Київським Платоном призначений наглядачем церковнопарафіяльних шкіл 3-го округу Васильківського повіту. Перебував на цій посаді до 1886 р. 5 грудня 1886 р. перевеведений до храму рівноап. Марії Магдалини м. Білої Церкви. З 28 лютого 1887 р.— викладач Закону Божого у місцевому міністерському однокласному училищі (до 1891). 12 квітня 1890 р. був призначений настоятелем Преображенського кафедрального собору в Білій Церкві. 14 квітня 1897 р. нагороджений камилавкою. У с. Лосіївці Бердичівського повіту мав у приватній власності 122 десятини орної землі, у Білій Церкві— власний будинок. Останній послужний список С. С. Гришковського був складений ним 1905 р. Копія з нього, затверджена 3 січня 1912 р. Київською духовною консисторією та скріплена підписом її члена *М. Златоверховникова*, подана сином, *Георгієм Стефановичем Гришковським*, при вступі до Університету св. Володимира. А вже наступного, 1906 р., у кліровій відомості Преображенського собору Білої Церкви дружина, *Юлія Михайлівна Березницька (Гришковська)*, записана «вдовою умершого священника Гришковского». Мав вісьмох дітей (Михайла, Катерину, Іполита, Ганну, Неонілу, Івана, Миколу, Георгія).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1799, арк. 52 зв.; спр. 2261, арк. 2 зв.; спр. 532, арк. 6 зв.; спр. 535, арк. 12 зв.; спр. 371, арк. 191 зв.; спр. 378, арк. 214 зв.; спр. 592, арк. 23 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2621, арк. 20; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 7; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.— К., 1901.— С. 55; КЕВ.— 1882.— № 20.— С. 368; *Перерва В.* Преображенський кафедральний собор у м. Біла Церква.— Біла Церква, 2004.— С. 46.

ГРИЩИНСЬКА *(МЕНЧИЦЬ)* Неоніла Костянтинівна (бл. 1853, с. Кривошиїнці Сквирського пов.— після 1930, м. Краснодар (?))— дружина у другому шлюбі *Менчиця Володимира Амвросійовича*. Батько Неоніли, Костянтин Йосипович Грищинський, служив священиком у селі Кривошиїнці Сквирського повіту, що розкинулось по сусідству з батьківщиною майбутнього чоловіка, містечком Вчорайшим. І хоча був молодшим за батька Володимира, *Амвросія Менчиця*, на 20 років, вірогідно добре знав останнього. Як і Амвросій, Костянтин був вдівцем. На відміну від багатодітного Менчиця, мав єдину доньку Неонілу. На 1873 р. Неоніла Грищинська мала 21 рік, закінчила Фундуклеївську гімназію у Києві. Зберігся запис про вінчання 8 червня 1874 р. Неоніли Грищинської та

Володимира Менчиця у Вознесенській церкві с. Кривошиїнців Сквирського повіту. Шлюбними боярinами були священики, батьки нареченого і нареченої,— *Амвросій Менчиць* та Костянтин Грищинський. Вінчав Володимира та Неонілу протоієрей містечка Сквири Сташевський. Після вінчання подружжя проживало у Києві, де спільно відкрили книгарню. Близько 1876–1878 рр. чоловік змушений був оселитися у Єлисаветграді, а Неоніла з доньками Оленою і Тамарою залишилася у Києві. У 1918 р., напередодні вступу німецьких військ до Києва, виїхала до Катеринодара. На 1930 рік, яким датуються листи доньки до співробітників ВУАН зі згадками про тяжкий стан здоров'я матері, проживала на Кубані. Там, найвірогідніше, і померла.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2780, арк. 18 зв.; спр. 2778, арк. 22 зв.; спр. 2782, арк. 22 зв.; оп. 1012, спр. 4497, арк. 227 зв.–228; ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 30728, арк. 10; Весь Киев... на 1909 г.— К., 1909.— С. 433; Весь Киев... на 1915 г.— К., 1915 г.— С. 397.

ГРИЩИНСЬКА *(ОППОКОВА)* Олександра Іванівна (бл. 1847, с. Карабчиїв Сквирського пов.–2.08.1865, там само)— дружина *Оппокова Федора Йоаникійовича*. Донька священика церкви Іоанна Богослова с. Карабчиєва Івана Грищинського, після смерті якого цю парафію посів її майбутній чоловік. Народивши єдину доньку Марфу, через місяць після пологів померла (у метричній книзі зазначена причина смерті — «от родов»). Відспівував Олександру благочинний Михайло Дашкевич.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2516, арк. 179 зв.; оп. 1014. спр. 269-а, арк. 842зв.–843, 865 зв.–866.

ГРОДЗИНСЬКА Марія Валентинівна (15.08.1915, с. Карабчиїв Сквирського повіту–(?))— донька *Ольшевської (Гродзинської) Євгенії Михайлівни* та *Гродзинського Валентина Васильовича*. Вперше ім'я Марії зустрічається у кліровій відомості церкви Іоанна Богослова с. Карабчиєва Сквирського повіту за 1915 р. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2546, арк. 314 зв.–315; спр. 2691, арк. 36.

ГРОДЗИНСЬКИЙ Валентин Васильович (12.04.1889–(?))— чоловік *Ольшевської (Гродзинської) Євгенії Михайлівни*. Син священика з с. Луки Таращанського повіту. Після закінчення Київської духовної семінарії (1913) вчителював у двокласній церковнопарафіяльній школі с. Германівської Слобідки Київського повіту (вересень 1913–вересень 1914). З вересня 1914 р. призначений на посаду вчителя однокласної церковнопарафіяльної школи с. Карабчиєва Сквирського повіту. Найімовірніше, саме в цей час вінчався з наймолодшою донькою місцевого священика, *Ольшевського Михайла Аполлінарійовича*, Євгенією. 28 вересня 1914 р. був висвячений священиком церкви Іоанна Богослова с. Карабчиєва, посівши парафію тестя, який вийшов у заштат. Продовжував викладати Закон Божий у школі. На 1915 р. мав одну доньку Марію. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2546, арк. 314 зв.–315; спр. 2691, арк. 36.

ГРУШЕВСЬКА *(ШАМРАЄВА, ШАМРАЙ)* Ганна Сергіївна (4.04.1869, с. Сестринівка Бердичівського пов.–7.08.1943, Київ)— донька *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни* та *Грушевського Сергія Федоровича*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ГРУШЕВСЬКА Катерина Михайлівна (21.06.1900, Львів – 30.03.1943, Темлаг, Магаданська обл.)— донька *Грушевського Михайла Сергійовича* та *Вояковської (Грушевської) Марії Сильвестрівни*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ГРУШЕВСЬКА Марія Сергіївна (5.04.1880, Владикавказ–6.04.1882, там само) — донька *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни* та *Грушевського Сергія Федоровича*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ГРУШЕВСЬКИЙ Василь Сергійович (2.01.1886, Владикавказ–1886, там само) — син *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни* та *Грушевського Сергія Федоровича*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ГРУШЕВСЬКИЙ Захарій Сергійович (бл. 1872, Ставрополь—20.04.1882, Владикавказ) — син *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни* та *Грушевського Сергія Федоровича*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (17.09.1866, м. Холм, тепер — м. Хелм, Республіка Польща —24.11.1934, Кисловодськ, похований у Києві)— син *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни* та *Грушевського Сергія Федоровича*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Сергійович (12.08.1877, Владикавказ —1942, за ін. даними — 1943, Іртишський р-н Павлодарської обл., Казахстан)— син *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни* та *Грушевського Сергія Федоровича*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ГРУШЕВСЬКИЙ Сергій Федорович (07.10.1830, м. Чигирин —27.01.1901, Владикавказ)— чоловік *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни*.

Докладніше див.: «Ділу сьому посвятив він всею душею» (Сергій Федорович Грушевський).

ГРУШЕВСЬКИЙ Федір Сергійович (бл. 1875, Ставрополь —7.05.1882, Владикавказ)— син *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни* та *Грушевського Сергія Федоровича*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ГУЛЯНИЦЬКА Галина Семенівна (рр. нар. і см. невід.)— донька *Лещенецької (Гуляницької) Євгенії Вікторівни* та *Гуляницького Семена Степановича*.

Розповідь Гуляницького Бориса Семеновича. 1994 р.

ГУЛЯНИЦЬКИЙ Борис Семенович ((?)— після 1994 р., Київ)— син *Лещенецької (Гуляницької) Євгенії Вікторівни* та *Гуляницького Семена Степановича*.

Власна розповідь. 1994 р.

ГУЛЯНИЦЬКИЙ Ігор Семенович (рр. нар. і см. невід.)— син *Лещенецької (Гуляницької) Євгенії Вікторівни* та *Гуляницького Семена Степановича*.

Розповідь Гуляницького Бориса Семеновича. 1994 р.

ГУЛЯНИЦЬКИЙ Семен Степанович (рр. нар. і см. невід.)— чоловік *Лещенецької (Гуляницької) Євгенії Вікторівни*.

Розповідь Гуляницького Бориса Семеновича. 1994 р.

ДАШКЕВИЧ Василь Михайлович (бл. 1829, с. Янівка Богуславського (з 1844 р.— Канівського) пов.—24.11.1882, с. Дерганівка Бердичівського пов.)— чоловік *Оппокової (Дашкевич) Вікторії Захаріївни*. Син настоятеля Успенського собору м. Бердичева протоієрея Михайла Пилиповича Дашкевича. Духовна традиція роду Дашкевичів була давньою. Ще дід Василя, священик церкви Іоанна Богослова с. Любчі Таращанського повіту Пилип Іванович Дашкевич (бл.1769—1823), називав себе сином священика. 1794 р. він був «в Любчу к сей церкви униатским Митрополитом Феодосием Ростоцким во священники рукоположен». Через рік перейшов з унії на православ'я. Від цього часу бере початок служби православній церкві розгалуженого роду Корибутів-Дашкевичів. М. Грушевський називав батька Василя, Михайла Дашкевича, «людиною книжною, навіть з деякими літературно-науковими потягами». А сам Василь Дашкевич вперше зустрічається у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Янівки Богуславського повіту за 1835 р. 6-річним хлопцем. У 1854 р. закінчив Київську духовну семінарію з атестатом 2-го розряду успішності і був висвячений на священика церкви Різдва Богородиці с. Дерганівки Бердичівського повіту, де і прослужив до останніх днів свого короткого життя. Доброчинними справами на духовно-просвітній ниві залишив добру пам'ять про себе. Коштом Василя Дашкевича у 1862 році в селі була побудована нова церква, будинки для священика та церковних служителів. Ще раніше, 1861 р., було відкрито парафіяльне училище в будинку, зведеному з ініціативи В. Дашкевича. Мав численні подяки, нагороди та благословіння Боже від митрополита Київського і Галицького Арсенія. Обирався окружним благочинним та депутатом

єпархіальних з'їздів. З дружиною, *Вікторією Захаріївною Оппоковою (Дашкевич)*, мав доньку Марію, яка померла в неповні 17 років, та сина Володимира. Помер 24 листопада 1882 р. після тяжкої хвороби. Похований на дерганівському цвинтарі біля могили доньки. Парафію дерганівської церкви Різдва Богородиці посів двоюрідний брат Василя, *Кирило Миколайович Дашкевич* (їхні батьки, Михайло і Микола, були рідними братами, синами вже згаданого священика Пилипа Івановича Дашкевича).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2793, арк. 148 зв.; спр. 2794, арк. 154 зв.; спр. 1076, арк. 18 зв.—19; спр. 310, арк. 104 зв.; спр. 2, арк. 3 зв.; спр. 287, арк. 11—14 зв.; спр. 293, арк. 9—12 зв.; спр. 15, арк. 125; спр. 289, арк. 6; спр. 16, арк. 128; ф. 1235, спр. 8, арк. 2; КЕВ.— 1883.— № 2.— С. 27; *Грушевський М.* Спомини //Київ.— 1988.— № 9.— С. 139; № 12.— С. 119; [Михаил Корибут-Дашкевич] Некролог //КЕВ.— 1861.—№1.—С. 31—36.

ДАШКЕВИЧ Володимир Васильович (1857, с. Дерганівка Бердичівського пов.— після 1911)— син *Оппокової (Дашкевич) Вікторії Захаріївни* та *Дашкевича Василя Михайловича*. Закінчив гімназію (місце навчання не встановлено) та природничий факультет Новоросійського університету. Ще з гімназичних років був знайомий з *Михайлом Грушевським*. У своїх «Споминах» Михайло яскраво змальовує одну з таких зустрічей, яка відбулася в Дерганівці влітку 1876 р. під час чергової подорожі Грушевських в Україну: «Зібралося багато молоді, товаришів і знайомих Володимира— гімназистів і студентів, і вечір пройшов в балачках, забавах і особливо в співі. Ніколи ні перед тим, ні потім не бачив я такого моря українського співу— хорів поважних і жартівливих, пародійних і курйозних». Цей день у товаристві брата запам'ятався 10-літньому хлопцеві «як один найяскравіший промінь світла, як найбільше свято радості життя». Згадуючи зустріч з Володимиром Дашкевичем у Києві 1885 р., Михайло писав: «Побіжно тільки довелося побачити мені мого кузена Володимира Дашкевича, що незадовго перед тим скінчив природничий факультет; він був збентежений смертю батька і тим, що з своїм природничим дипломом не міг знайти собі підхожого заняття. Се дійсно було цікаво, що в старій Росії, де була така гостра потреба в природничім і технічнім знанню, для людей, що покінчали природничий факультет та різні агрономічні школи, не знаходили відповідної роботи, і [вони] мусіли пускатися на цілком далекі від свого фаху заняття. Володимир Дашкевич звертався до мого батька з проханням, чи не міг би він йому дістати яку-небуть адміністративну посаду в Терській області, а скінчилось се тим, що він взяв посаду акцизного контролера!». Збереглося також декілька листів Володимира та його дружини до *Михайла Грушевського* та *Ганни Грушевської (Шамраєвої, Шамрай)*, згадки про нього в листах *Глафіри Захаріївни Оппокової (Грушевської)*. Ці джерела засвідчують про досить приязні стосунки, що склалися між родиною Михайла Грушевського і Володимира Дашкевича, та дають можливість з'ясувати місця служби та проживання Володимира. Після закінчення університету він працював у акцизних управліннях у Хмільнику, Проскурові, Гайсині, на 1906 р.— у Вінниці. У листі до Михайла Грушевського наприкінці 1890-х рр. він писав: «Я уже положительно узнал о своем назначении в Проскуров [...] Теперь собираю свои скудные монатки и дня через два выеду из Хмельника». 6 листопада 1906 р. вже дружина Олександра повідомляла: «Слава богу избавились от Гайсина, в Виннице все-таки лучше, только разъезды одолевают Володю: день дома сидит, а неделю в разъездах. Служба без протекции тяжела. И вот так человек всю жизнь будет из-за куска хлеба». Цікавим є лист В. Дашкевича до тітки, Глафіри Захаріївни, та двоюрідної сестри, Ганни Грушевської (Шамраєвої, Шамрай): «Дорогая Галя Сергеевна, при встрече в Ялте вы говорили, что Мих[аил] Серг[еевич] писал мне, чтобы я выслал ему ковры, которые остались после смерти бабушки [*Зарчинської (Оппокової) Ганни Василівни*]. Передайте ему, что письма от него я не получал. Не писал ли он мне в Проскуров, когда я жил уже в Гайсине? После смерти бабушки я решительно не получал никаких вещей и не знаю, остались ли какие вещи или нет. Бабушка умерла после смерти покойной моей мамы и жила в последнее время у Златоверховниковых. Незначительные остатки книг, из имевшихся после смерти моего деда—Дашкевича, с удовольствием вышлю дорогому Мих[аилу] Серг[еевичу]. Очень буду рад, если книги эти представляют какой-либо научный интерес и попадут Мих[аилу] Серг[еевичу]». Ім'я Володимира Васильовича

Дашкевича зустрічається також на сторінках «Памятной книжки Подольской губернии», яка дає офіційні відомості про місця його служби (останні— на 1911 р.), згадані в епістолярних джерелах. Був одружений з Олександрою Олександрівною (дівоче прізвище не встановлено) родом з м-ка Білилівки Бердичівського повіту. Разом з нею гостював у брата, Михайла Грушевського, у Львові. Відомостей про дітей Володимира та Олександри Дашкевичів зібрати не вдалося. Після 1911 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 165, арк. 23 зв., 59 зв.; спр. 175, арк. 63 зв.; спр. 287, арк. 12 зв.; спр. 293, арк. 10 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 294, арк. 14–15; спр. 17, арк. 12–12 зв.; спр. 1443, арк. 1–3; спр. 278, арк. 493–493 зв.; Памятная книжка Подольской губернии на 1904 г.— Каменец-Подольск, 1904.— С. 17; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г.— Каменец-Подольск, 1911.— С. 123; *Грушевський М.* Спомини //Київ.— 1988.— № 9— С. 139; 1992.— № 2.— С. 122.

ДАШКЕВИЧ Глафіра Кирилівна (бл. 1876, с. Бабичі Черкаського пов.—(?))— донька *Войдецької (Дашкевич) Леоніди Костянтинівни* та *Дашкевича Кирила Миколайовича*. За кліровою відомістю церкви Різдва Богородиці с. Дерганівки Бердичівського повіту, на 1898 р. закінчила Київський інститут шляхетних дівчат, проживала з батьками. За даними «Памятной книжки Киевской губернии на 1915 г.», працювала в Бердичівській приватній жіночій гімназії О. Копронович. Після 1915 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 30, арк. 235 зв.; спр. 33, арк. 231зв.; ДА м. Києва, ф. 144, оп. 2, спр. 99; Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г.— К., 1915.— С. 117.

ДАШКЕВИЧ Кирило Миколайович (26.03.1851, с. Янівка Канівського пов.—(?))— чоловік *Войдецької (Дашкевич) Леоніди Костянтинівни*. З давнього священницького роду Корибутів-Дашкевичів. Вперше ім'я Кирила зустрічається на сторінках клірових відомостей Михайлівської церкви с. Янівки Канівського повіту. Там служив священиком його батько, Микола Пилипович Дашкевич— рідний брат протоієрея, настоятеля Успенського собору м. Бердичева Михайла Пилиповича Дашкевича (Корибута). Після закінчення Київської духовної семінарії (1871) був призначений учителем у рідне село Янівку. У травні 1876 р. рукопокладений на священика до Троїцької церкви с. Бабичів Черкаського повіту. На початку 1883 р. переведений до церкви Різдва Богородиці с. Дерганівки Бердичівського повіту, де до цього служив священиком його двоюрідний брат, *Дашкевич Василь Михайлович* (помер у 1882). Мав двох доньок— Глафіру і Леоніду. 1 серпня 1905 р. в Дерганівку був призначений інший священик. З'ясувати обставини, за яких Дашкевичі змушені залишити Дерганівку, не вдалося. У офіційній частині «Киевских епархиальных ведомостей» за 1904–1905 рр. нічого не сказано а ні про призначення К. М. Дашкевича на інше місце, а ні про смерть. З 1905 р. його ім'я не зустрічається і в «Памятной книжке Киевской губернии».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2843, арк. 401зв.; спр. 3074, арк. 53 зв.; спр. 30, арк. 235 зв.; спр. 33, арк. 231 зв.; спр. 1076, арк. 18 зв.–19; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 8; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.— К., 1901.— С. 38; КЕВ.—1883.— № 7.— С. 140; 1887.— № 7.— С. 156.

ДАШКЕВИЧ Леоніда Кирилівна (бл. 1881, с. Бабичі Черкаського пов.—(?))— донька *Войдецької (Дашкевич) Леоніди Костянтинівни* та *Дашкевича Кирила Миколайовича*. За даними клірової відомості церкви Різдва Богородиці с. Дерганівки Бердичівського повіту на 1903 р., закінчила Київський інститут шляхетних дівчат і проживала з батьками. Після 1905 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 30, арк. 235 зв.; спр. 33, арк. 231 зв.; ДА м. Києва, ф. 144, оп. 2, спр. 99.

ДАШКЕВИЧ Марія Василівна (29.09.1855, с. Дерганівка Бердичівського пов.—13.05.1872, Київ, похована в с. Дерганівці)— донька *Оппокової (Дашкевич) Вікторії Захаріївни* та *Дашкевича Василя Михайловича*. Хрещеними батьками Марії були дід по батькові, Михайло Дашкевич, дружина батькового брата Пилипа, Домнікія Сильвестрівна Дашкевич, та молодша сестра батька— Олександра. Була в числі перших вихованок 1-го Київського жіночого училища духовного відомства. Померла у 1872 р. на останньому році навчання від розриву селезінки. Як свідчить метрична книга церкви Різдва Богородиці с. Дерганівки, за дозволом київського, подільського та волинського генерал-губернатора була похована 17 травня 1872 р. на церковному цвинтарі в рідному селі. У дитячій

пам'яті *Михайла Грушевського* закарбувалася могила двоюрідної сестри, яку він живою, певно, і не пам'ятав.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 287, арк. 12 зв.; оп. 1012, спр. 2946, арк. 1152–1153; спр. 4212, арк. 166; *Грушевський М.* Спомини //Київ.— 1988.— № 9.— С. 139.

***ДАШКЕВИЧ* Олександра Олександрівна** (поч. 1860-х– після 1911)— дружина *Дашкевича Володимира Васильовича*. З листів Олександри та Володимира Дашкевичів відомо, що вона спілкувалася з родиною *Михайла Грушевського*, гостювала в його оселі у Львові. З цих епістолярних джерел можна також передбачити, що вона була родом з м-ка Білилівки Бердичівського повіту. Так, у листі від 25 січня [1899] до сина Михайла у Львів *Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська)* запитувала: «Что же она [Олександра Дашкевич] Вам рассказывала, мне это очень интересно, вспоминала про покойную мою сестру и свою свекровь, продали ли дом в Билиловке». Відомостей про дітей та долю Олександри Дашкевич не виявлено.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1443, арк. 1–3; спр. 278, арк. 493–493 зв.

ДЕНИСЕНКО Василь Семенович (4.04.1896, Великий Токмак Бердянського пов.– 4.08.1964, Київ)— чоловік (в цивільному шлюбі) *Шамраєвої (Петрицької, Василенко) Ольги Вікторівни*.

Детально про нього див. у цьому виданні: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ЄВЛАШЕНКО Іван N (рр. нар. і см. невід.)— чоловік у першому шлюбі *Черняхівської Вероніки Олександрівни*. У своєму щоденнику Вероніка сповідувалася собі у своєму нещасливому подружньому житті: «Я нещасна зараз, нічого всередині не маю, але я вільна і спокійна. Мене трогає, що він приніс мені цукерки— для нього взагалі це дивно— але я ще настільки молода, що маю право на щастя, збудоване не тільки на жалості». Не проживши і року, в середині 1923 р. вона розлучилася з Іваном. Відомостей про його долю не виявлено.

Хорунжий Ю. Вероніка Черняхівська: Зрубана гілка древа Старицьких //*Його ж.* Шляхетні українки: Есеї-парсуни.— К., 2004.— С. 111–132.

ЄВРЕЙНОВА *(ОППОКОВА)* Ксенія Олександрівна (1892–1956, Москва) – дружина *Оппокова Віктора Іполитовича*. Мала трьох дітей: Михайла, Олену, Миколу.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 1996–2001 рр.

ЗАБРОДСЬКА (*ОППОКОВА*) Марія Василівна (19.01.1848, Руде Село Сквирського пов.— після 1923)— дружина *Оппокова Володимира Йоаникійовича*. Донька священика Троїцької церкви Рудого Села Василя Лукича Забродського. Вперше виявлена у сповідних розписах вищезгаданої церкви 6-річною дівчиною. Зберігся запис про вінчання Марії з Володимиром Йоаникійовичем Оппоковим у Троїцькій церкві Рудого Села Сквирського повіту. Народила і виховала десятьох дітей: Євгена, Віктора, Олександру, Неонілу, Олену, Ксенію, Леоніда, Михайла, Надію, Галину. Останні відомості про Оппокову Марію Василівну знаходимо в особовій справі професора Київського політехнічного інституту, її найстаршого сина Євгена, який 23 лютого 1923 р. свідчить про перебування матері на його утриманні. Невідомо, проживала вона з ним у Києві, чи в Рудому Селі, чи з кимось з інших дітей. Після 1923 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2539, арк. 114 зв.; спр. 2546, арк. 151; спр. 2520, арк. 89 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 296; оп. 1079, арк. 241зв.–242; ДА м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 186, арк. 151.

ЗАМОТОВА *(ОППОКОВА)* Олімпіада Іванівна ((?)– після 1918)— дружина *Оппокова Захарія Захарійовича*. Донька підпоручика Івана Замотова. Згадується у послужному списку чоловіка, листах сестри чоловіка, *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни*, листах, спогадах та щоденнику племінника чоловіка, *Грушевського Михайла Сергійовича*. Найбільш повні відомості про родину Олімпіади Іванівни містить опублікований у 2002 р. фрагмент спогадів М. Грушевського зі студентських часів. Згадуючи свої перші університетські роки та проживання у дядька, Захарія Захарійовича Оппокова, в кадетському корпусі, Михайло докладно описав родину О. І. Замотової: «Тітка Олімпіяда Іванівна, була вихована власне в традиціях ситого міщанського життя; батько її був, як вона оповідала, вислужений поручик Замотов, але він рано відумер, лишивши садибу на Жандармській вул. [тепер — вул. Саксаганського], де його вдова поставила новий домок. Вона й

була головою родини — Федорова з дому— сестра досить відомого в 1860–70-х рр. книгаря-видавця Федорова. Він був мало-освічений, але з потягами до культурної ролі торговець, охоче видавав наукові книжки— але не мав добрих дорадників і його видання були мало корисні і не приносили йому доходу. Антикварські операції також; найбільш відомою роспродажа славної Кибинецької бібліотеки Трощинського, що наділяла духовною стравою миргородську околицю, між ин. обох Гоголів: батька і сина. Бібліотека була велика, добре дібрана для свого часу, в міцних, дорогих оправах телячої шкіри місцевого майстра, що був славний своїм кунштом, і йому здалека присилали книги для оправи; оправа одної книги в 1820 рр. коштувала 2 карб. — велику для того часу суму. Федоров, купивши сю бібліотеку, видрукував її катальог— що лишився цінним культурно-історичним документом, але, мабуть, не вмів його добре поширити, не вмів притягти увагу до сього книжного фонду, роспродав тільки частину його, і решту подарував новозаснованій міській бібліотеці. Се дає поняте про його культурні потяги. На жаль, мені не довелось познайомитися з ним ближче. В тих роках він уже був цілком зруйнований і здається, вже не мав навіть крамниці. Я якось припадком бачив його самого і його сина— паробка, убраного «під студента», в характеристичнім кашкеті, які носили спеціяльно студенти поляки перед заведеннєм одностроїу (денце кашкета не рівне, а зібране в зморшки, синього сукна)— вони приходили до Олімпіяди Іванівни, або до старої Замотової, що жила у неї. Дядько Захарій [Захарійович] з роднею жінки ніяких звязків не підтримував, я навіть не бачив, аби він коли небудь розмовляв з своєю тещою, він попросту ігнорував їх, з характеристичною своєю міною аристократа, який не завважає того, що стоїть нижче його. Дійсно родина була малокультурна — дядько Федоров не защіпив їй своїх культурних потягів; сестра Олімп. Ів. була замужем за мануфактурщиком Користелевим, якому не вдавалося «вийти в люди». Меньший брат дістав вищу освіту— був інженером-будівничим, працював на будові Гомельської залізниці, жив роскішно, пиячив, і стратив службу; часом я бачив його в домі дядька Захарія, але і його він теж більше ігнорував». З чоловіком, З. З. Оппоковим, мала двох доньок (Ганну, Софію) та трьох синів (Сергія, Віктора, Євгена).

ДА м. Києва, ф. 12, оп. 2, спр. 126, арк. 122–123; *Грушевський М.* Спомини //Український історик.— 2002.—Ч. 1–4.— С. 145–146.

ЗАРЧИНСЬКА *(ОППОКОВА)* Ганна Василівна (бл. 1818, с. Сестринівка Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) пов.–1898, Київ)— *дружина Оппокова Захарія Івановича*, баба по матері *Грушевського Михайла Сергійовича*. Старша донька священика Василя Пантелеймоновича Зарчинського, який після закінчення Київської духовної академії (1815) служив у Покровській церкві с. Сестринівки. Про рід Зарчинських згадує у своїх споминах *М. Грушевський* [називає прізвище баби Сарчинська, проте у всіх досліджених джерелах прізвище писалося «Зарчинська»], наголошуючи, що сім'я ця була уніатська. Перші роки після вінчання у 1833 р. з випускником Київської духовної семінарії, *Захарієм Оппоковим*, мешкала в Рудому Селі Сквирського повіту, а з травня 1839 р. переїхала в рідну Сестринівку. Батько Ганни, Василь Зарчинський, передавши парафію зятеві, був призначений священиком Успенського собору м. Сквири, дружина і дві молодші доньки (Домникія і Надія) проживали в Сестринівці. Ганна Всилівна мала домашню освіту, трохи з «польським відтінком». З чоловіком, З. І. Оппоковим, мала дев'ятьох дітей: Вікторію, Павлину, Платониду, Захарія, Глафіру, Іполита, Павлину, Олександра та Феофіла. Вижили з них п'ятеро: Вікторія, Захарій, Глафіра, Іполит, Павлина. Після смерті Захарія Івановича Оппокова (1895) залишалася в Сестринівці. Разом з нею жила найстарша донька, *Оппокова (Дашкевич) Вікторія*, яка після передчасної смерті чоловіка була призначена проскурницею Покровської церкви с. Сестринівки. У 1897 р. Вікторія померла і Ганна Василівна перебралася до Києва, до молодшої доньки, *Оппокової (Златоверховникової) Павлини Захаріївни*. Як свідчать листи *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни* до своїх дітей, Ганна тяжко пережила смерть Вікторії. У квітні 1898 р. Глафіра, стурбована станом матері, писала: «Как там дорога наша Бабушка, писали, что очень ослабела [...] хоть бы Бог дал еще повидать». Наступні вісті були сумними: «Сегодня 9 дек[абря] [1898] день Ангела нашей дорогой

Бабушки, но нет кого уже поздравлять, ну я в церкви отслужила панахиду». В наступному листі, датованому 30 грудня 1898 р., Глафіра Захаріївна писала: «Какой то Господь пошлет нам новый год, прошлый был [для] меня очень и очень тяжелый». Ці листи вказують на рік смерті Ганни Василівни —1898. Інші листи засвідчують і місце поховання, оскільки у 1904 р. Глафіра Захаріївна писала з Києва, що побувала на могилі матері. Встановити точне місце її поховання неможливо, адже книги реєстрації поховань на центральних кладовищах Києва по 1942 р. включно втрачені. Проте ряд фактів свідчить, що цим місцем могло бути Байкове кладовище. Одним з таких аргументів може слугувати лист *Олександра Сергійовича Грушевського* 1918 р. до Київської духовної консисторії з проханням дозволити перепоховання матері, *Глафіри Оппокової (Грушевської)*, ближче до церкви і могилок рідних. У листі йшлося про Байкове кладовище і, вірогідно, поховання Ганни Василівни. Додатковим аргументом служить і той факт, що Михайло та Павлина Златоверховникови, в яких доживала віку Г. В. Зарчинська (Оппокова), поховані неподалік від церкви на Байковому кладовищі.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2125, арк. 112 зв.; спр. 2495, арк. 394 зв.; спр. 2497, арк. 12 зв.–13; спр. 2136, арк. 107 зв.; спр. 2497, арк. 13 зв.; спр. 27, арк. 261 зв.; спр. 28, арк. 276 зв.; спр. 29, арк. 276 зв.; спр. 1-а, арк. 160–161; спр. 18, арк. 208; спр. 25, арк. 270; оп. 1015, спр. 674, арк. 347; ф. 1235, оп. 1, спр. 8, арк. 1–10; спр. 277, арк. 293–293 зв.; спр. 278, арк. 474, 479–480, 524, 526; спр. 871, арк. 203; *Грушевський М.* Спомини // Київ.— 1988.— № 9.— С. 119–120; *Панькова С.* До витоків материнського роду Михайла Грушевського //Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції.— К., 2002.— Вип. 2.— С. 51–63.

ЗЛАТОВЕРХОВНИКОВ Борис Михайлович (21.01.1880, Київ–1961, там само)— син *Оппокової (Златоверховникової) Павлини Захаріївни* та *Златоверховникова Михайла Даниловича*. Навчався в 1-й Київській чоловічій гімназії (1889–1898). У 1897 р. разом з батьками, братами Михайлом та Володимиром, молодшою сестрою Людмилою був занесений до родовідної книги дворян Київської губернії. Після закінчення гімназії обрав медичний факультет Університету св. Володимира. У 1904 р. витримав іспити у медичній випробувальній комісії та отримав диплом лікаря з відзнакою. Медичну практику розпочав на посаді молодшого лікаря 173-го пішого Каменецького полку як відряджений до Київського військового шпиталю. 18 грудня 1904 р. був затверджений на посаді позаштатного ординатора шпитальної терапевтичної клініки, згодом був призначений в. о. асистента тієї ж клініки (15 листопада 1907 р.–16 січня 1908 р.). У 1908 р. склав іспити на ступінь доктора медицини і в тому ж році був призначений молодшим ординатором Київського військового шпиталю. В радянські часи працював у медичних установах Києва. Був одружений з Лідією Володимирівною (дівоче прізвище невідомо). Подружжя дітей не мало. З дружиною та молодшою сестрою, *Людмилою Златоверховниковою*, мешкав у батьківській квартирі на Рильському провулку, 3. Похований на Байковому кладовищі біля батьків.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1113, арк. 2 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 293–294; ф. 707, оп. 287, спр. 2242, арк. 109–111; Столетие Киевской первой гимназии (1809–1811–1911 г.г.).— К., 1911.— Т. I: Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии.— С. 278, 341; Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 98.

ЗЛАТОВЕРХОВНИКОВ Володимир Михайлович (20.08.1877, Чернігів–після 1917)— син *Оппокової (Златоверховникової) Павлини Захаріївни* та *Златоверховникова Михайла Даниловича*. Закінчив 1-шу Київську чоловічу гімназію (1887–1896), де батько обіймав посаду законовчителя та настоятеля гімназичної Миколаївської церкви. Після закінчення гімназії, як і старший брат, *Златоверховников Михайло Михайлович*, вступив на юридичний факультет Університету св. Володимира. У 1897 р. разом з батьками, братами Михайлом та Борисом, молодшою сестрою Людмилою був занесений до родовідної книги дворян Київської губернії. Склав іспити в юридичній випробувальній комісії, 20 липня 1900 р. отримав диплом 2-го ступеня. Після цього був призначений молодшим кандидатом на судову посаду при Київській судовій палаті. Відбувши військову службу та витримавши іспит на прапорщика запасу (1901), отримав посаду помічника столичного начальника головного військово-медичного управління (Петербург), звідки 5 листопада 1902 р. перейшов на службу в канцелярію Державного банку. Впродовж 1902–1917 рр. обіймав посади службовця кан-

целярії, старшого діловода, помічника директора банку (з 1916). На 1917 р. мав чин надвірного радника. Про власну родину вдалося виявити відомості лише про сина Михайла, який у 1918 р. був переведений з 7-ї Петроградської гімназії до 1-ої Київської гімназії. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1113, арк. 2 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 293–294; ф. 707, оп. 287, спр. 3998, арк. 322–331; ДА м. Києва, ф. 108, оп. 94, спр. 174, арк. 87 зв.–88; Адрес-календарь. Общая роспись.... на 1913 г. Ч. І.— СПб., 1913.— С. 608; Столетие Киевской первой гимназии (1809–1811–1911 г.г.).— К., 1911.— Т. І: Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии.— С. 275, 341–342; Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 98; Весь Петербург на 1905 г. Отдел III. Алфавитный указатель жителей города Петербурга.— СПб., 1905.— С. 106; Весь Петербург на 1917 г. Отдел III. Алфавитный указатель жителей города Петербурга.— СПб., 1917.— С. 263.

ЗЛАТОВЕРХОВНИКОВ Михайло Володимирович (1.12.1907, Петербург–(?))— син *Златоверховникова Володимира Михайловича*. Єдина згадка виявлена серед матеріалів 1-ї Київської чоловічої гімназії. 30 серпня 1918 р. Володимир витримав іспит та був зарахований до 1-го класу навчального закладу. У цих же документах відзначалося, що він був переведений з 7-ї Петроградської гімназії. Інших відомостей не виявлено.

ДА м. Києва, ф. 108, оп. 94, спр. 174, арк. 87 зв.–88.

ЗЛАТОВЕРХОВНИКОВ Михайло Данилович (14.09.1842, Тульська губ.–1929, Київ)— чоловік *Оппокової (Златоверховникової) Павлини Захаріївни*. Син священика Тульської єпархії. Освіту здобув у Тульській духовній семінарії, згодом— Київській духовній академії, курс якої закінчив у 1869 р. Службу розпочав у Чернігівській чоловічій гімназії, куди у світському званні був призначений 5 серпня 1869 р. 26 жовтня 1869 р. обвінчався з Павлиною Златоверховниковою, після чого, 22 лютого 1870 р., був висвячений священиком, затверджений магістром богослов'я та законовчителем Чернігівської чоловічої гімназії. Паралельно викладав Закон Божий, словесність та логіку в Чернігівській жіночій гімназії. 15 липня 1878 р. був переведений на посаду законовчителя 1-ї Київської чоловічої гімназії. Впродовж 1878–1908 рр. був настоятеля гімназичної Миколаївської церкви. Одночасно обіймав посади законовчителя Київської жіночої міністерської гімназії (1878–1883) та 3-ї Київської чоловічої гімназії (1883–1895). У 1890–1896 рр. обирався членом київського духовного цензурного комітету, а з 1890 р. по 1908 р.— членом-екзаменатором по Закону Божому у випробувальному комітеті при Київській учбовій окрузі. Член правління товариства допомоги учням 1-ї Київської чоловічої гімназії. 18 жовтня 1908 р. Митрополитом Флавіаном був призначений кафедральним протоієреєм Києво-Софійського собору, 30 жовтня 1908 р.— членом Київської духовної консисторії. Тридцятилітня служба М. Д. Златоверховникова була відзначена вищими відзнаками та нагородами. Після нагородження у травні 1896 р. орденом Св. Володимира 4-го ст. був визнаний спадковим дворянином та занесений до родовідної книги дворян Київської губернії. Підготував низку творів релігійного, історичного, просвітнього характеру. Його праці постійно друкувалися на сторінках «Трудов Киевской Духовной Академии, «Церковного вестника», «Киевских епархиальных ведомостей», «Воскресного чтения» та інших. Підтримував добрі стосунки зріднею дружини. Останні два роки навчання в університеті (1888–1890) в гімназичній квартирі М. Д. Златоверховникова мешкав *Михайло Грушевський*. В родині Златоверховникових доживала віку мати Павлини— *Зарчинська (Оппокова) Ганна Василівна*. Мав трьох синів та двох доньок. Помер у Києві, похований на Байковому кладовищі неподалік від церкви. Пізніше, там же була похована дружина Павлина й молодші діти— Борис та Людмила.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1656, арк. 103–106 зв.; спр. 1661, арк. 99–102 зв.; спр. 1678, арк. 130зв.; спр. 1690, арк. 165–166 зв.; спр. 1696, арк. 57–58 зв.; спр. 1734, арк. 181–183 зв.; оп. 1012, спр. 3901, арк. 18 зв.–19; ф. 1235, оп. 1, спр. 1425, арк. 56–57; *Грушевський М.* Спомини //Український історик.— 2002.— Ч. 1–4. — С. 150–152; Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 98; Столетие Киевской первой гимназии (1809–1811–1911 г.г.).— К., 1911.— Т. І: Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии.— С. 86–87; *Шульгин О.* Шкільні роки і революція 1905 //Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Париж; Мюнхен, 1969.— Т. CLXXXVI: Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960).— С. 276.

ЗЛАТОВЕРХОВНИКОВ Михайло Михайлович (1.02.1874, Чернігів– після 1915)— син *Оппокової (Златоверховникової) Павлини Захаріївни* та *Златоверховникова Михайла Дани-*

ловича. Закінчив 1-шу Київську чоловічу гімназію (1892). Після вступив на юридичний факультет Університету св. Володимира. У квітні—травні 1897 р. витримав іспити в юридичній випробувальній комісії університету, захистив роботу за темою «Меры охранения наследства» та отримав диплом 2-го ступеня. Того ж року разом з батьком, матір'ю, братами Володимиром і Борисом, молодшою сестрою Людмилою був занесений до родовідної книги дворян Київської губернії. Перші роки по закінченні університету (1897—1898) був кандидатом на службову посаду при Київській судовій палаті. З 1900 р. працював помічником секретаря кримінального департаменту Київської судової палати. За листами тітки, *Глафіри Захаріївна Оппокової (Грушевської)*, у 1904 р. отримав місце в провінції (місце не зазначено). На 1911 р. обіймав посаду товариша прокурора Луцького окружного суду. За даними довідкових видань у 1913—1915 рр., Михайло працював товаришем прокурора прокурорського нагляду Київського окружного суду. Після 1915 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 293—294; ф. 127, оп. 1009, спр. 1113, арк. 2 зв.; ф. 707, оп. 287, спр. 3432, арк. 1—10; Адрес-календарь. Общая роспись.... на 1913 г.— Ч. І.— СПб., 1913.— С. 965; Памятная книжка Киевской губернии на 1914 г.— К., 1914.— С. 42; Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 98; Столетие Киевской первой гимназии (1809—1811—1911 г.г.)—К., 1911.— Т. І. Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии.— С. 269, 342; Весь Киев... на 1900 г.— К., 1899.— С. 245.

***ЗЛАТОВЕРХОВНИКОВА* Лідія Володимирівна** (1895—1987, Київ)— дружина *Златоверховникова Бориса Михайловича*. Подружжя дітей не мало. З чоловіком та його сестрою Людмилою проживала у Києві на Рильському провулку, 3, кв. 22. На початку 1987 р. була переселена на вул. Рєпіна (тепер — вул. Терещенківська), 13, кв. 14, де і померла. Похована біля чоловіка, його батьків та сестри Людмили на Байковому кладовищі. Остання з роду Златоверховникових, хто міг знати про долю родинного архіву.

Лист Комунального підприємства № 601 по утриманню, обслуговуванню та ремонту житлового фонду Управління житлового господарства Шевченківського району м. Києва від 9.07.1996 р.; розповіді Шамрай (Слупської) Вікторії Сергіївни; книги реєстрації поховань Байкового кладовища.

ЗЛАТОВЕРХОВНИКОВА Людмила Михайлівна (12.03.1886, Київ—1969, там само)— донька *Оппокової (Златоверховникової) Павлини Захаріївни* та *Златоверховникова Михайла Даниловича*. В серпні 1895 р. вступила до підготовчого класу Київської жіночої гімназії міністерства народної освіти, яку закінчила зі срібною медаллю у 1903 р. У 1897 р. разом з батьками, братами Михайлом, Володимиром та Борисом була занесена до родовідної книги дворян Київської губернії. Викладала у рідній міністерській гімназії, яка пізніше отримала назву Ольгинської. В радянські часи працювала у школі. Власної родини не мала, проживала разом з рідним братом, *Борисом Златоверховниковим*, у батьківській квартирі на Рильському провулку, 3. З Людмилою та Борисом тісно спілкувалася їхня двоюрідна сестра, *Ганна Сергіївна Грушевська (Шамраєва, Шамрай)*, її донька Ольга та онука Вікторія, яка і вказала на місце поховання Людмили на Байковому кладовищі у Києві. Вона була похована біля батьків та брата Бориса неподалік від церкви.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1113, арк. 2 зв.; ДА м. Києва, ф. 55, оп. 1, спр. 1277, арк. 29 зв.—30; спр. 1189, арк. 11 зв.; спр. 1193, арк. 358 зв.—359; Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 98.

ЗЛАТОВЕРХОВНИКОВА Ольга Михайлівна (6.10.1870, Чернігів—(?))— донька *Оппокової (Златоверховникової) Павлини Захаріївни* та *Златоверховникова Михайла Даниловича*. У 1880 р. вступила до Київської жіночої гімназії міністерства народної освіти, яку закінчила у 1888 р. з золотою медаллю та атестатом на звання домашньої наставниці. У одному класі з Ольгою навчалася донька відомого українського громадського діяча і письменника Олександра Кониського— Марія. Пізніше у своїх спогадах Марія Олександрівна Кониська (Малиновська) згадувала гімназичні роки та подружні стосунки з Ольгою Златоверховниковою. У квітні 1893 р. Ольга вийшла заміж. Шлюбним боярином на її весіллі був *Михайло Грушевський*, про що згадується в його університетському щоденнику та листах матері, *Г. З. Оппокової (Грушевської)*: «Конечно, тебе неловко было отказываться быть шафером у Оли, но только как же ты без фрака был, или может купил, или напрокат взял?». В іншому листі Глафіра писала: «Спасибо тебе за описание сватьбы Олиной, была у них сватьба многолюдная, не то что у нас Галина, скромная». Невідомо, ким був її чоловік, проте перші

роки після одруження вона проживала у Бресті. Про це свідчить лист від 30 березня 1894 р. діда з бабою, *Оппокових Захарія* та *Ганни*, до тітки, *Глафіри Захаріївни Оппокової (Грушевської)*: «Оля собирается быть матерью. Павочка <нерозбірливо> говорила, что поедет в Брест [...]. Поехала 6 марта [...], а того же дня послала из Бреста телеграмму, что того дня родился сын». Пізніше, у 1904–1907 рр., в листах Глафіри згадується, що Ольга проживала у Вінниці. З цих же джерел дізнаємося і про смерть її доньки. Інших відомостей про життя та долю Ольги зібрати не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1113, арк. 2 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 8, арк. 10 зв.; спр. 277, арк. 364–365; спр. 1284, арк. 427, 539, 562; ДА м. Києва, ф. 55, оп. 1, спр. 1185; оп. 2, спр. 66, арк. 17; *Александрович В. С.* Двадцатипятилетие Киевской женской гимназии Министерства народного просвещения.— К., 1895.— С. 136; *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.).— К., 1997.— С. 207.

ЗОЛОТАВИНА *(МИХАЙЛОВА)* Людмила (1953 р. нар.)— дружина *Михайлова Олександра Петровича*. Подружжя має доньку Людмилу (1974 р. нар.), мешкає в Саратові.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ЗЮЗЕНКО Валентин Миколайович (1910–(?))— чоловік *Ломової-Оппокової (Зюзенко) Ніни Георгіївни*. Наприкінці 1940-х рр. допоміг Ніні уникнути повторного арешту, виїхав з нею до Казахстану, де вони одружилися. Дітей подружжя не мало. З 1950-х рр. проживали в Москві.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (5 січня 1994 р., 27 січня 1996 р.).

ІЛЬЯШЕВИЧ Антоній Якович (21.01.1867, с. Зелена Діброва Звенигородського пов.—після 1921)— чоловік *Ольшевської (Ільяшевич) Лідії Григорівни*. Син псаломника. У 1891 р. закінчив Київську духовну семінарію. Працював учителем церковнопарафіяльної школи в с. В'язівці Черкаського повіту (1891–1894) та викладачем Закону Божого Шполянського двокласного та однокласного училищ. У лютому 1895 р. рукопокладений на священика Покровської церкви м-ка Ставище Таращанського повіту, парафію якої впродовж 43 років тримав дід дружини, протоієрей *Войдецький К. В.*, а після його смерті короткий час *Стефан Кедреновський*— чоловік тітки дружини, *Олександри Костянтинівни Войдецької (Кедреновської)*. У 1901 р. призначений законовчителем двокласного училища м-ка Ставище, з 1909 р.— на ту ж посаду в Ставищанську однокласну школу. У 1911 р. обраний почесним членом Таращанського відділення повітової училищної ради. З дружиною, *Ольшевською (Ільяшевич) Лідією Григорівною*, мав синів Бориса, Гліба, Миколу та доньок— Олену і Ніну. Останніми свідченнями про А. Ільяшевича є його власноручні підписи у останній збереженій метричній книзі Покровської церкви м-ка Ставище (про померлих парафіян з жовтня 1913 р. по вересень 1921 р.). Після 1921 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2843, арк. 401 зв.; спр. 2844, арк. 411 зв.; спр. 2851, арк. 186 зв., спр. 2855-а, арк. 336 зв.–337; спр. 2994, арк. 121 зв.; спр. 3076, арк. 3 зв.; оп. 1079, спр. 1081; КЕВ.— 1888.— № 25.— С. 485; 1901.— № 4.— С. 145; 1917.— № 38–29.— С. 230; *Перерва В.* Православне Надросся у XIX столітті.— Біла Церква, 2004.— С. 229.

ІЛЬЯШЕВИЧ Борис Антонійович (14.01.1902, м-ко Ставище Таращанського пов.–(?))— син *Ольшевської (Ільяшевич) Лідії Григорівни* й *Ільяшевича Антонія Яковича*. На 1915 р. навчався у 2-му класі Білоцерківської гімназії. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2851, арк. 186 зв.; спр. 2855-а, арк. 336 зв.-337; спр. 2994, арк. 121 зв.

ІЛЬЯШЕВИЧ Гліб Антонійович (25.03.1908, м-ко Ставище Таращанського пов.–(?))— син *Ольшевської (Ільяшевич) Лідії Григорівни* та *Ільяшевича Антонія Яковича*. Вперше зустрічається у кліровій відомості Покровської церкви м-ка Ставище Таращанського повіту за 1908 р. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2851, арк. 186 зв.; спр. 2855-а, арк. 336 зв.–337; спр. 2994, арк. 121 зв.

ІЛЬЯШЕВИЧ Микола Антонійович (29.06.1899, м-ко Ставище Таращанського пов.–(?))— син *Ольшевської (Ільяшевич) Лідії Григорівни* й *Ільяшевича Антонія Яковича*. На 1915 р. навчався у 4-му класі Білоцерківської гімназії. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2851, арк. 186 зв.; спр. 2855-а, арк. 336 зв.–337; спр. 2994, арк. 121 зв.

ІЛЬЯШЕВИЧ Ніна Антоніївна (15.08. 1898, м-ко Ставище Таращанського пов.—(?))— донька *Ольшевської (Ільяшевич) Лідії Григорівни й Ільяшевича Антонія Яковича*. За відомостями, поданими батьком, на 1915 р., навчалася в Білоцерківській гімназії. З 1916 р. працювала вчителькою Ставищанського однокласного училища. Доля після 1916 р. невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2843, арк. 401 зв.; спр. 2851, арк. 186 зв.; спр. 2855-а, арк. 336 зв.—337; спр. 2994, арк. 121 зв.

ІЛЬЯШЕВИЧ Олена Антоніївна (5.02.1896, м-ко Ставище Таращанського пов.—(?))— донька *Ольшевської (Ільяшевич) Лідії Григорівни й Ільяшевича Антонія Яковича*. На 1915 р. навчалася у 5-му класі Білоцерківської гімназії, на 1916 р.— у 6-му класі Київської приватної гімназії М. Стельмашенка. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2843, арк. 401 зв.; спр. 2851, арк. 186 зв.; спр. 2855-а, арк. 336 зв.—337; спр. 2994, арк. 121 зв.

КАРАЧЕВСЬКИЙ Петро Георгійович (5.08.1882—(?))— чоловік *Гришковської (Карачевської) Віри Олександрівни*. Син священика. У 1903 р. закінчив Київську духовну семінарію за 1-м розрядом успішності. Того ж року призначений псаломником Покровської церкви с. Мотовилівки Казенної Васильківського повіту. 4 листопада 1905 р. висвячений священиком Троїцької церкви с. Хейлова Сквирського повіту. У вересні 1906 р. звільнений в заштат у зв'язку зі вступом до Київської духовної академії, яку успішно закінчив у 1910 р. зі ступенем кандидата богослов'я і правом отримання ступеня магістра без нових усних іспитів. 20 серпня 1910 р. резолюцією Митрополита Київського і Галицького Флавіана призначений настоятелем соборної церкви Антонія і Феодосія м. Василькова. З 10 грудня 1911 р. обіймав посаду директора Васильківського повітового відділення товариства опіки над тюрмами. 23 лютого 1911 р. затверджений законоучителем Васильківського комерційного училища. 15 травня 1912 р. призначений настоятелем церкви Іоанна Богослова при Черкаському духовному училищі, де служив до 1917 р. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1081, арк. 38 зв.; оп. 1011, спр. 381, арк. 67 зв.—68; спр. 382, арк. 43 зв.; спр. 3592, арк. 78 зв.; спр. 3593, арк. 82 зв.—83 зв.; спр. 381, арк. 67 зв.—68; КЕВ.— 1910.— № 36.— С. 436; 1913.— № 19.— С. 285; 1917.— № 28.— С. 232; Памятная книжка Киевской губернии на 1912 г.— К., 1911.— С. 136—137; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.— К., 1912.— С. 201, 203; Памятная книжка Киевской губернии на 1914 г.— К., 1914.— С. 206, 208; Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г.— К., 1915.— С. 186, 189.

КАРПОВ Леонід Олександрович (30.03.1890, с. Павлівка Липовецького пов.—не раніше 1930)— син *Карпова Олександра Павловича* та *Шостацької (Карпової) Марії Петрівни*. Навчався в Немирівській гімназії, 2-й Київській гімназії (з останньої кілька разів відраховувався, зокрема 1905 р. за участь у демонстраціях), Київській приватній гімназії Степовича. У 1912 р. закінчив Уманську чоловічу гімназію, директором якої на той час був троюрідний брат — *Оппоков Микола Васильович*. 1917 р. закінчив історично-філологічний факультет Університету св. Володимира. 1914 р. одружився з *Любов'ю Захаріївною Краковецкою*, про що свідчить його заява на ім'я ректора та запис батька у кліровій відомості. З 1917 р. вчителював у Умані. 1922 р. переїхав до Києва, був висвячений священиком Софійського собору. Після другого собору УАПЦ 1927 р. став настоятелем собору. Разом з митрополитом В. Липківським, Н. Шараєвським та Ю. Красицьким служив панахиду по І. Франкові. Заарештований 3 липня 1929 р. у справі СВУ, засуджений до 10 років, загинув у хабаровському концтаборі.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1831, арк. 166 зв.; спр. 1836, арк. 280 зв.; спр. 1970, арк. 79; спр. 1925, арк. 64 зв.; спр. 1926, арк. 64 зв.; спр. 1823, арк. 166 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 4567, арк. 1—14; ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, № 62952 ФП/кор. 1713, арк. 2, 27-27 а, 78 (останні архівні відомості надані С. І. Білоконем).

КАРПОВ Олександр Олександрович (бл. 1876, с. Павлівка Липовецького пов.—(?))— син *Карпова Олександра Павловича* та *Шостацької (Карпової) Марії Петрівни*. За даними клірової відомості Троїцької церкви с. Павлівки на 1887 р., навчався у 2-му класі, на 1893 р.— 7 класі Немирівської гімназії, на 1894 р.— у Київському університеті. З 1896 р. у клірових відомостях не згадується. Ім'я Олександра Олександровича Карпова зустрічається у довідкових виданнях 1899 р. як

бухгалтера тимчасового відділення Державного земельного банку у Нижньому Новгороді. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1817, арк. 162 зв.; спр. 1919, арк. 70 зв.; спр. 1818, арк. 266 зв.; спр. 1925, арк. 64 зв.; спр. 1926, арк. 64 зв.; Адрес-календарь. Общая роспись...— СПб., 1899.— Ч. І.— С. 362.

КАРПОВ Олександр Павлович (28.09.1846, с. Мала Сквирка Сквирського пов.—після 1917)— син *Оппокової (Карпової) Уляни Іванівни* та *Карпова Павла Андрійовича*. Вперше зустрічається у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Малої Сквирки за 1847 р. Після смерті батька (1847) і матері (1848) Олександра з сестрою Агрипиною забрав дядько по матері, *Оппоков Сильвестр Іванович*. Зокрема, завдяки запису Сильвестра Івановича у кліровій відомості Михайлівської церкви м-ка Погребища Бердичівського повіту за 1860 р.— «усыновленный племянник Александр Оппоков (14 лет) — сын умершего священника Малой Сквирки Павла Карпова»— вдалося дослідити родову гілку Оппокової Уляни Іванівни. Виростав Олександр у м-ку Погребищі та с. Новій Греблі Бердичівського повіту, завдяки Сильвестру Івановичу закінчив Києво-Подільське духовне училище та Київську духовну семінарію (1871) і зробив успішну духовну кар'єру. У 1874 р. висвячений священиком Михайлівської церкви с. Нової Греблі Бердичівського повіту, де на той час мешкав дядько Сильвестр. Через рік за власним проханням був переведений у с. Павлівку Липовецького повіту священиком місцевої Троїцької церкви. З того часу він тримав цю парафію понад сорок років. Під час виконання пастирських обов'язків обіймав також посади куратора церковнопарафіяльних шкіл 2-го округу Липовецького повіту (1885—1896), був членом Липовецького відділення Київської єпархіальної училищної ради (1888—1896). Виконував обов'язки благочинного 3-го округу Липовецького повіту (1903—1904; 1913—1917). У 1910 р. нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня, у 1914 р. св. Синодом нагороджений саном протоієрея. З дружиною, *Шостацькою (Карповою) Марією Петрівною*, мав трьох синів — Олександра, Сергія та Леоніда. Остання клірова відомість Троїцької церкви с. Павлівки збереглася за 1917 р. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2503, арк. 327 зв.; спр. 2504, арк. 312; спр. 2510, арк. 372 зв.; спр. 1-а, арк. 314 зв.; спр. 5, арк. 353 зв.; спр. 8, арк. 359 зв.; спр. 9, арк. 362—363 зв.; спр. 11, арк. 323 зв.; спр. 16, арк. 96; спр. 1831, арк. 166 зв.; спр. 1836, арк. 280 зв.—281; спр. 1970, арк. 79; оп. 1015, спр. 838, арк. 1201; спр. 872, арк. 1214; КЕВ.— 1888.— № 19.— С. 226; 1914.—№ 20.— С. 206.

КАРПОВ Павло Андрійович (бл. 1816—1847, с. Мала Сквирка Сквирського пов.) — чоловік *Оппокової (Карпової) Уляни Іванівни*. Син священика. Після закінчення Київської духовної семінарії у серпні 1837 р. був висвячений на диякона Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту. У вересні того ж року після одруження з *Оппоковою Уляною Іванівною* був висвячений священиком і посів парафію померлого тестя. У 1841 р. переведений до Михайлівської церкви с. Малої Сквирки того ж повіту. З дружиною, *Оппоковою (Карповою) Уляною Іванівною*, мали чотирьох дітей: Надію, Катерину, Агрипину, Олександра. Помер на початку 1847 р. під час епідемії холери. Записів про смерть у метричній книзі за 1847 р. не виявлено, а всю метричну книгу за 1846 р. підписав ще П. Карпов. Проте підписи у метричних книгах з початку 1847 р. іншого священика (Антонія Руткевича, священика Миколаївської церкви с. Яблунівки), записи у кліровій відомості 1847 р. про вдову священика Карпова свідчать, що на початку 1847 р. Павла вже не було серед живих. Через рік померла і дружина (епідемію холери, як причину смерті Павла і Уляни, називає *Сильвестр Іванович Оппоков*, який забрав до себе молодших дітей). Парафію в Малій Сквирці після смерті Карпова П. А. отримав брат дружини, *Федір Іванович Оппоков*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 2360-а; спр. 2421, арк. 859—847 зв.; оп. 1011, спр. 2497, арк. 157 зв.; спр. 2498-а, арк. 320 зв.; спр. 2501, арк. 331 зв.; спр. 2503, арк. 327 зв.; спр. 2504, арк. 311 зв.—312; спр. 1-а, арк. 314 зв.; спр. 11, арк. 323 зв.; спр. 2, арк. 164 зв.

КАРПОВ Сергій Олександрович (28.03.1878, с. Павлівка Липовецького пов.—після 1914)— син *Карпова Олександра Павловича* та *Шостацької (Карпової) Марії Петрівни*. Хрещеними батьками Сергія були священик Воскресенської церкви м-ка Іллінців Липовецького повіту *Костянтин Іванович Черняхівський* та дружина священика з с. Кам'янки того ж повіту Григорія Ле-

щенецького — Олена Марківна. Перші 5 класів (1887–1893) та 7-й клас (1896) навчався в Немирівській гімназії, згодом закінчив 2-гу Київську гімназію. Копія атестата, видана 6 червня 1898 р., зберігається в особовій університетській справі Сергія. 1898 р. вступив на медичний факультет Київського університету. Диплом від 22 травня 1908 р. свідчить про здачу в травні–вересні 1907 р. іспитів у медичній випробувальній комісії Київського університету та присвоєння ступеня лікаря. На 1908 р. працював лікарем Полтавської губернської земської лікарні. Був одружений з донькою протоієрея, *Антоніною Михайлівною Линчевською*. З 1914 р. відомостей про сина Сергія *Карпов О.П.* не подає.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1831, арк. 166 зв.; спр. 1817, арк. 162 зв.; спр. 1823, арк. 166 зв.; спр. 1925, арк. 64 зв.; спр. 1925, арк. 64 зв.; спр. 1926, арк. 64 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 17793, арк. 1–18; оп. 469, спр. 1988.

КАРПОВА Агрипина Павлівна (бл. 1844, с. Мала Сквирка Сквирського пов.–(?))— донька *Оппокової (Карпової) Уляни Іванівни* та *Карпова Павла Андрійовича*. Вперше зустрічається у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Малої Сквирки за 1845 р. Після смерті батьків у 1848 р. Агрипину з братом Олександром забрав на виховання рідний брат матері, *Оппоков Сильвестр Іванович*, про що записано у клірових відомостях Михайлівської церкви м-ка Погребище Бердичівського повіту. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2501, арк. 331 зв.; спр. 2503, арк. 327 зв.; спр.2504, арк. 311 зв.–312; спр. 1-а, арк. 314 зв.; спр. 5, арк. 353 зв.; спр. 8, арк. 359–359 зв.; спр. 9, арк. 362–363 зв.; оп. 1015, спр. 838, арк. 1201; спр. 872, арк. 1214.

КАРПОВА Катерина Павлівна (бл. 1840, с. Мусіївка Сквирського пов.–(?))— донька *Оппокової (Карпової) Уляни Іванівни* та *Карпова Павла Андрійовича*. Вперше записана у кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки за 1840 р. однолітньою дитиною. Після смерті батьків у 1848 р. Катерину забрав на виховання рідний брат матері, *Оппоков Захарій Іванович*, про що записано у кліровій відомості Покровської церкви с. Сестринівки Бердичівського повіту за 1848 р. Це про неї, свою двоюрідну сестру, яку пам'ятала з дитячих літ, згадує у листі мати *Михайла Грушевського* після народження його доньки Катерини: «Я как пишу Катя, так мне хочется спросить. в честь кого это имя? У меня была бабушка Екатерина и двоюродная сестра». Востаннє зустрічається у сповідних розписах с. Сестринівки за 1853 р. Наступного, 1854 р., у клірових книгах села вже не згадується. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2497, арк. 157 зв.; спр. 2498-а, арк. 320 зв.; спр. 2501, арк. 331 зв.; спр. 2503, арк. 327 зв.; спр. 2504, арк. 311 зв.–312; спр. 2, арк. 164 зв.; спр. 6, арк. 396 зв.; оп. 1015, спр. 838, арк. 499; ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 578 зв.–579.

КАРПОВА Марина Сергіївна (18.07.1904–(?))— донька *Карпова Сергія Олександровича* та *Лінчевської (Карпової) Антоніни Михайлівни*. Єдиний раз згадується дідом по батькові у кліровій відомості Троїцької церкви с. Павлівки Липовецького повіту за 1908 р. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1831, арк. 166 зв.

КАРПОВА Надія Павлівна (бл. 1838, с. Мусіївка Сквирського пов.— не пізніше 1845, с. Мала Сквирка Сквирського пов.) — донька *Оппокової (Карпової) Уляни Іванівни* та *Карпова Павла Андрійовича*. Зустрічається у клірових відомостях Дмитрівської церкви с. Мусіївки та Михайлівської церкви с. Малої Сквирки Сквирського повіту за 1840 р. та 1842 р. Померла малолітньою, оскільки у кліровій книзі за 1845 р. серед дітей священика Карпова П. А. її ім'я вже не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2497, арк. 157 зв.; спр. 2498-а, арк. 320 зв.

КЕДРЕНОВСЬКИЙ Стефан Миколайович (2.08.1867, с. Буда Макіївська Чигиринського пов.–1.11.1894, м-ко Ставище Таращанського пов.)— чоловік *Войдецької (Кедреновської) Олександри Костянтинівни*. Народився в сім'ї псаломника с. Буди Макіївської Чигиринського повіту. Закінчив Черкаське духовне училище (1884) та Київську духовну семінарію (1890). Після смерті протоієрея Покровської церкви м-ка Ставища Таращанського повіту, *Войдецького Костянтина Васильовича*, був призначений на місце священика цієї церкви (10 грудня 1893 р.), 30 січня 1894 р.

рукопокладений на священика. Незадовго до висвячення одружився з донькою померлого протоієрея — *Войдецькою Олександрою Костянтинівною*. Ці короткі відомості про Стефана, зібрані у клірових відомостях та «Киевских епархиальных ведомостях», значно доповнюють спогади «Прѣ дні минулі» відомого літературознавця Сергія Єфремова. За цими унікальними мемуарами можна передбачити шлях С. Кедреновського до Ставища. Найвірогідніше, цьому посприяло його знайомство з *Олександром Черняхівським*— двоюрідним братом майбутньої дружини: обоє належали до кола визначних діячів українського руху кінця XIX ст. Після смерті батька Олександри Стефану була запропонована парафія Покровської церкви у Ставищі. Напевно, не без участі О. Черняхівського відбулося і його знайомство з Олександрою Войдецькою. За короткий час своєї священницької кар'єри Стефан не встиг залишити яскравих спогадів у Ставищі. Проте серед українства Києва кінця 1880-х — поч. 1890-х рр. він був знаним і авторитетним діячем. Оповідаючи діяльність української семінарської громади, С. Єфремов згадував: «Опріч Скочковського [Луки,— *Авт.*], до фундаторів громади належали ще Степан Кедреновський (Ст. Юрковиця), *Грушевські Марко* та *Григорій*, Іоїль Руденко, Харитон Донець, здається, Крискент Матушевський; потім, в перших же роках, пристали до громади Ол. Лотоцький, Липковський Сергій, Т. Добрянський і багато молоді. Громада з кожним роком росла й ширилась, до неї приєднувалось все, що було в семінарії кращого, талановитішого й живішого [...] Другим [за Л. Скочковським,— *Авт.*] визначним членом громади з тих, що одійшли навіки, був Степан Кедреновський, той самий, якого реферат про «Навіжену» Левицького був другим прослуханим мною на першому в моєму житті політичному зібранні. Кедреновського я знав мало. Він був тоді вчителем на Юрковиці, але за рік щось пішов священствувати на село, де й помер незабаром. Був це тихий, скромний чоловік з дуже лагідним, делікатним, мов у панночки, обличчям та розумними очима, що визирали з-за сильно побільшуючих окулярів. Пам'ятаю, що мав він невеличкий, але надзвичайно гарний голос— баритон і коли збиралось співоче товариство, то він заспівував «Марсельєзу», якої переклад (Смоленського) саме тоді появився в «Народі». В цей спів укладав він стільки душі, щирости, чуття й художньої краси, що можу сказати— кращого виконання «Марсельєзи» я не чув з того часу. Наскільки міг я зрозуміти, у його переважали наукові інтереси, і вже тоді він пильно працював над етнографічними матеріалами, яких достачали йому члени громади з своїх записів. Частинно ця праця під заголовком «Українець у піснях та звичаях весільних» (під псевдонімом Ст. Юрковиця) була надрукована в «Правді» 189[2] р.; там же появились і деякі переклади Кедреновського (пам'ятаю, «Черкес» Короленка). Чи що лишилось по йому ще— невідомо, бо помер він на селі далеко від Київа і якось останніми годинами коло нього не було нікого з ближчих людей. Доля і до цього чоловіка поставилася немилосердно...» У коментарях до спогадів С. Єфремова Володимир Плачинда уточнює та поширює відомості про літературну працю С. Кедреновського: «Грунтовна праця С. Кедреновського «Сучасний українець у весільних звичаях і піснях» під криптонімом С. Ю. та псевдонімами С. Юрковиця та Ст. Юрковиця була надрукована в журналі «Правда» за 1892 (випуски 44—46) та 1893 (випуски 48—50) роки. Переклад нарису В. Короленка «Черкас» з'явився у 62 випуску «Правди» (квітень 1894 р.) під прізвищем перекладача Степана Гречинського. Можливо, це досі ще не зафіксований псевдонім С. Кедреновського, до чого схиляє нас видатна пам'ять С. Єфремова. Тим часом ще раніше С. Кедреновський під псевдонімом С. Юрковиця опублікував переклад оповідання В. Короленка «Тіні» у 47—49 випусках «Правди» (січень—березень 1893 р.)». З українською громадою Київської духовної семінарії, організованою у квітні 1888 р., активно співпрацювали О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, В. Вовк-Карачевський, Т. Зіньківський, І. Стешенко та ін. Одним з керівників громади був *М. Грушевський*, а місцем зібрання її членів часто бувало і його помешкання на вул. Тарасівській, 1. Про те, що Стефан був помітною фігурою у семінарській громаді, свідчить і згадка про нього у споминах видатного історика. Спогади ж С. Єфремова не залишають сумніву про особисте знайомство Грушевського і Кедреновського. Так, згадуючи обставини своєї першої зустрічі з І. Нечуєм-Левицьким, Сергій Олександрович писав: «Якось після зібрання громади у М. С. Грушевського на Тарасівській ул. Степан Кедреновський сказав мені, що він має справу до Івана Семеновича і що я можу з ним також піти. Я не зчувся, як я дійшов з Тарас-

ївської до Новоєлисаветинської,— пізніше Пушкінської, де в будинку Сегета мешкав письменник». За даними «Киевских епархиальных ведомостей» помер С. Кедреновський 1 листопада 1894 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3074, арк. 51 зв.; ф. 712, оп. 3 (1890 р.), спр. 12, арк. 25; КЕВ.— 1894.— № 1.— С. 1; 1894.— № 4.— С. 45; 1894.— № 23.— С. 419; *Грушевський М.* Спомини //Український історик.— 2002. — Ч. 1–4.— С. 142; *Єфремов С.* Про дні минулі /Підготовка тексту та коментарі В. Плачинди //Молода нація. — 2003.— № 1. — С. 143–145, 174, 178; № 2.— С. 128.

КОВАЛЕНКО N N (рр. нар. і см. невід.)— чоловік *Оппокової (Коваленко) Ганни Захаріївни*. Біографічних відомостей зібрати не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 455–455 зв.

КОЗИЦИНА *(ОППОКОВА)* Ольга Семенівна (1860, Пензенська губернія (?)–1944, Саратов)— дружина *Оппокова Іполита Захарійовича*. Донька голови земської управи Нижнєломовського повіту Пензенської губернії Семена Романовича Козицина. У липні 1880 р. обвінчалася з Оппоковим І. З. Мала п'ятьох дітей: Віктора, Миколу, Євгена, Георгія, Валентину. Підтримувала добрі стосунки з рідною чоловіка. Зберігся теплий лист Ольги до сестри чоловіка, *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни*, в якому вона розповідала про життя своїх дітей. До останніх днів проживала в Саратові.

ДА Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8419, арк. 9; ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 17, арк. 4–5 зв.; *Соломатина С.* Карьера //Саратовский вестник.—1999.— 16 серпня; лист Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 5 січня 1994 р.

КОЗЛОВСЬКА *(ГРИШКОВСЬКА)* Олена Максимівна (7.07.1870– не пізніше 1910, с. Красятичі Радомишльського пов.)— дружина *Гришковського Івана Стефановича*, донька надвірного радника Максима Федоровича Козловського. Як свідчать клірові відомості Хресто-Воздвиженської церкви с. Красятичів, дітей не мала. Померла не пізніше 1910 р., оскільки цього року чоловік записав про себе: «Вдов».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2105, арк. 282 зв.; спр. 2197, арк. 308; спр. 2198, арк. 512 зв.–513; спр. 2200, арк. 450 зв.; спр. 2409, арк. 40 зв.; спр. 2417, арк. 28 зв.

КОЗЛОВСЬКА *(ОППОКОВА)* Марфа Михайлівна (2.06.1871– не раніше 1914 р.)— дружина *Оппокова Віктора Володимировича*. Закінчила гімназію у Києві. 12 червня 1891 р. вінчалася з випускником Київського університету Віктором Володимировичем Оппоковим у Набережно-Микільській церкві м. Києва (випис з метричної книги зберігається серед документів Віктора Оппокова в юридичній випробувальної комісії університету). Переїздила з чоловіком відповідно до його призначення на посади в судових установах: Стародуб, Ковно, Ростов-на-Дону. Подружжя мало трьох синів: Гліба, Іларіона та Бориса. Останні відомості про Марфу Михайлівну, які вдалося розшукати, містяться в особовій справі сина Іларіона— студента юридичного факультету Університету св. Володимира. Це її власноручний підпис від 6 листопада 1914 р. про отримання документів сина, надісланих до Ростова-на-Дону. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 707, оп. 287, спр. 3144, арк. 281 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 7749, арк. 10, 18.

КРАКОВЕЦЬКА *(КАРПОВА)* Любов Захаріївна (бл. 1896– після 1917)— дружина *Карпова Леоніда Олександровича*. Донька нотаріуса м. Умані. 1914 р вінчалася зі студентом 2-го курсу Університету св. Володимира Леонідом Карповим. Прохання майбутнього чоловіка про дозвіл на одруження зберігається у його особовій студентській справі. Відомості про Любов подає також батько чоловіка у клірових книгах Троїцької церкви с. Павлівки Липовецького повіту за 1914 р. та 1917 р. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1836, арк. 280 зв.; спр. 1970, арк. 79; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 4567, арк. 2.

КРИЖАНІВСЬКИЙ Тимофій Павлович (бл. 1865, с. Підвисоке Липовецького пов.–(?))— чоловік *Оппокової (Крижанівської) Олени Михайлівни*. Син Павла Гавриловича Крижанівського— стихарного дячка Дмитрівської церкви с. Підвисокого Липовецького повіту, парафію якої тримав тесть Тимофія, *Михайло Йоаникійович Оппоков*. У 1886 р. батько подає такі відомості про

сина: «Сын Тимофей, окончил двухклассное училище, 20 лет, жена его Елена Михайловна— 22 года». Цього ж року тесть, *Оппоков М.Й.*, називає чоловіка доньки Олени «почетным гражданином». Інших відомостей зібрати не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1808, арк. 285 зв.; спр. 1815, арк. 307 зв.; спр. 1817, арк. 226 зв.

ЛАВРЕНТЬЄВА *(ТОПАЧЕВСЬКА)* Софія Олександрівна (бл. 1870 – 2.01.1957, Київ)— дружина *Топачевського Віктора Яковича*. Донька купця з с. Ставища Радомишльського повіту на Київщині Олександра Йосиповича Лаврентьєва. Мала трьох сестер: Марію Лаврентьєву (Костецьку), Євдокію Лаврентьєву (Дубинську), Ольгу Лаврентьєву (Гарбар) та брата Степана. Степан завідував відділом банку, був членом київської міської управи, збудував прибутковий дім на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 101. Саме в цьому будинку у 1911–1913 рр. на другому поверсі мешкала Леся Українка з матір'ю, Оленою Пчілкою, на четвертому — певний час проживав Микола Лисенко з сином Остапом. Сам же Степан мав дружні відносини з Миколою Віталійовичем, був одним з засновників українського клубу. За родинними переказами, Софія Олександрівна Лаврентьєва закінчила комерційне училище. Вперше згадується як дружина Віктора Топачевського у кліровій відомості церкви Різдва Богородиці с. Малополовецького Васильківського повіту у 1893 р. На той час вона вже мала доньку Раїсу. Пізніше народилася донька Віра та син Олександр. Останні роки мешкала у Києві. Похована на Лук'янівському кладовищі.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 482, арк. 51 зв.; записи А. В. Мерзлякова— внучатого племінника С. О. (Лаврентьєвої) Топачевської.

ЛАРІОНОВА *(ЧЕРНЯХІВСЬКА)* Лідія Олександрівна ((?)–21.12.1941, Київ)— дружина *Черняхівського Євгена Григоровича*. Баронеса фон дер Остен Дризен (можливо, за першим шлюбом). Донька Ларіонова Олександра Олександровича, генерал-лейтенанта, учасника Кримської 1853–1856 рр. та турецької 1877–1878 рр. воєн. 12 березня 1912 р. батько заповів у розпорядження Олександрівської лікарні у Києві «на вечные времена» 5 000 руб. для використання відсотків з цього капіталу на лікування незаможних хворих, незалежно від їх статі, звання та віросповідання. Сестра милосердя часів Першої світової війни, старша хірургічна сестра і багаторічний асистент свого чоловіка, професора Є. Г. Черняхівського. Похована біля чоловіка на Лук'янівському цивільному кладовищі.

ДА м. Києва, оп. 6, спр. 126, арк. 6 зв.; фонди Державного Лук'янівського заповідника.

ЛЕВИТСЬКА *(ГРИГОРОВИЧ)* Віра Порфиріївна (27.09.1891, с. Андріївка Київського пов.— після 1915)— донька *Оппокової (Левитської) Марфи Федорівни* і *Левитського Порфирія Федоровича*. 1912 р. вінчалася з *Григоровичем Єфимієм Георгійовичем*, з яким на 1915 р. мала доньку Олену та сина Євгенія. Після 1915 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011,спр. 1175, арк. 175; спр. 2854, арк. 379; спр. 2855-а, арк. 409; спр. 3033, арк. 35 зв.–36; спр. 601, арк. 109 зв.–110.

ЛЕВИТСЬКА Зінаїда Порфиріївна (бл. 1896, с. Бабинці Сквирського пов.–(?))— донька *Оппокової (Левитської) Марфи Федорівни* і *Левитського Порфирія Федоровича*. Вперше виявлена у кліровій відомості Покровської церкви с. Бабинців за 1897 р. у віці 1-го року та у 1901 р. у віці 5 років. У пізніших клірових не зустрічається, вірогідно померла малолітньою дитиною.

ЦДІАК України, ф. 127, оп.1 011, спр. 2532, арк. 247 зв.; спр. 2536, арк. 172 зв.–173.

ЛЕВИТСЬКА Таїсія Порфиріївна (бл. 1897, с. Бабинці Сквирського пов.–(?))— донька *Оппокової (Левитської) Марфи Федорівни* і *Левитського Порфирія Федоровича*. На 1915–1916 рр. жила з батьком. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2854, арк. 379; спр. 2855-а, арк.409; спр. 2536, арк. 172 зв.–173; спр. 3033, арк. 35 зв.–36.

ЛЕВИТСЬКИЙ Антоній Порфирійович (бл. 1893, с. Андріївка Київського повіту–(?))— син *Оппокової (Левитської) Марфи Федорівни* і *Левитського Порфирія Федоровича*. Навчався в Київській духовній семінарії (на 1911), згодом закінчив Київське військове училище. З 1915 р.— на військовій службі в діючій армії. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2854, арк. 379; спр. 2855-а, арк. 409; спр. 3033, арк. 35 зв. –36.

ЛЕВИТСЬКИЙ Борис Порфирійович (1887, с. Андріївка Київського пов.—23.11.1937, Київ)— син *Оппокової (Левитської) Марфи Федорівни* і *Левитського Порфирія Федоровича*. Педагог, хормейстер. Навчався у Києво-Подільському духовному училищі. У 1910-х рр. працював у гімназіях Черкас та Києва. На 1915 р.— викладач Київських жіночих приватних гімназій Л. Браткової та О. Яновської, учитель співів Київської жіночої приватної гімназії К. Євсеєвої. У 1930-х рр. керував хором при Публічній бібліотеці АН УРСР. 5 листопада 1937 р. був заарештований за сфабрикованим звинуваченням у співпраці з німецькою диверсійно-шпигунською організацією. У протоколі допиту Б. П. Левитський заявив, що «за своїми політичними переконаннями я— український націоналіст». 20 листопада 1937 р. засуджений до розстрілу, вирок виконано 23 листопада 1937 р. у Києві. Реабілітований 1956 р. за відсутністю складу злочину на підставі свідчень професорів Київської консерваторії Л. М. Ревуцького, Г. Г. Віріовки, Д. Г. Євтушенка, П. О. Козицького.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3033, арк. 35 зв.—36; спр. 1175, арк. 175; спр. 2854, арк. 379; спр. 2855-а, арк. 409; спр. 2532, арк. 247 зв.; Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г.— К., 1915.— С. 78, 80, 85; Весь Киев... на 1915 г.— К., 1915. — С. 458, 472, 481, 487; *Роженко М., Богацька Е.* Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства.— К., 1999.— Книга перша.— С. 258—259.

ЛЕВИТСЬКИЙ В'ячеслав Порфирійович (бл. 1895, с. Андріївка Київського пов.—(?))— син *Оппокової (Левитської) Марфи Федорівни* і *Левитського Порфирія Федоровича*. Навчався в Уманському духовному училищі та Київській духовній семінарії (на 1911), згодом закінчив Одеське військове училище. З 1915 р.— на військовій службі в діючій армії. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2852, арк. 316 зв.—317; спр. 2854, арк. 379; спр. 2855-а, арк. 409; спр. 3033, арк. 35 зв.—36.

ЛЕВИТСЬКИЙ Леонід Порфирійович (бл. 1889, с. Андріївка Київського пов.— не пізніше 1897, там само)— син *Оппокової (Левитської) Марфи Федорівни* і *Левитського Порфирія Федоровича*. Помер малолітнім. З 1897 р. у клірових відомостях не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1175, арк. 175; спр. 2532, арк. 247 зв.

ЛЕВИТСЬКИЙ Порфирій Федорович (бл. 1861— після 1916)— чоловік *Оппокової (Левитської) Марфи Федорівни*. Закінчив Київську духовну семінарію (1884), два роки працював учителем Яроповичської церковнопарафіяльної школи Сквирського повіту. 23 квітня 1886 р. висвячений дияконом, через день— священиком Воскресенської церкви с. Андріївки Київського повіту. Згодом, у 1897 р., переведений до Покровської церкви с. Бабинців Сквирського повіту, а 19 вересня 1903 р.— до Михай-лівської церкви с. Клюків Таращанського повіту. Мав чотирьох синів (Бориса, Леоніда, Антонія, В'ячеслава) та трьох доньок (Віру, Зінаїду, Таїсію). Востаннє ім'я священика зустрічається у кліровій відомості (остання, що збереглася) Михайлівської церкви с. Клюків за 1916 р. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 224; спр. 1175, арк. 175; спр. 2846, арк. 217 зв.; спр. 2854, арк. 378—379 зв.; спр. 2855-а, арк. 408—409 зв.; спр. 3033, арк. 35 зв.-36; спр. 2532, арк. 247 зв.; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 15; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.— К., 1901.— С. 136; КЕВ.— 1888.— № 17.— С. 257; 1910.— № 15.— С. 150; № 33.— С. 507; Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г.— К., 1915.— С.169.

ЛЕОНІДОВ Михайло Леонідович ((?)—16.12.1920, Київ)— чоловік *Топачевської (Леонідової) Олімпіади Яківни*. Відомості про Михайла Леонідова подає у клірових книгах батько його дружини, *Топачевський Яків Петрович*. У 1888 р. він записав про шлюб доньки (січень 1885) та коротко розповів про її чоловіка. На той час Михайло Леонідов був запасним військовим писарем Головного штабу, перебував на приватній службі управляючим земельними володіннями князя Гидронця, які знаходились при селах і містечках Радомишльського повіту. У збереженому витязі з метричної книги про народження доньки, *Євгенії Леонідової*, про батька записано: «Запасной писарь 2-го разряда». З 1891 р. Михайло Леонідович працював в управлінні Південноросійського товариства залізниць. У 1889 р. Я. Топачевський називає зятя «петербургским мещанином», а у 1897 р.— «почетным гражданином Леонидовым». З 1908 р. подружжя проживало у Києві на вулиці Львівській, 72. За цією ж адресою знаходимо ім'я Михайла Леонідовича Леонідова серед документів відомого

перепису власників київських будинків та квартиронаймачів 1918 р. Михайло і Олімпіада Леонідови мали доньк — Євгенію та Олімпіаду, синів — Петра і Михайла. За даними інвентаризації поховань Лук'янівського кладовища, які вдалося ідентифікувати, встановлено, що Михайло Леонідович помер 16 грудня 1920 р. Пізніше поруч з ним була похована дружина.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 29, арк. 254–257 зв.; спр. 371-а, арк. 162 зв.; спр. 372, арк. 171 зв.; спр. 1308, арк. 48 зв.; ДА м. Києва, ф. 163, оп. 6, спр. 224, арк. 119–120; ф. 16, оп. 464, спр. 6028, арк. 4; Весь Киев... на 1908 г.— К., 1908.— С. 245; Весь Киев... на 1909 г.— К., 1909.— С. 301; Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 г.— К.,1913.— С. 157; Книги реєстрації поховань Лук'янівського кладовища.

ЛЕОНІДОВ Михайло Михайлович (рр. нар. і см. невід.)— син *Топачевської (Леонідової) Олімпіади Яківни* та *Леонідова Михайла Леонідовича*. Відомостей про життя зібрати не вдалося. За даними довідкових видань м. Києва на 1912 р., проживав за тією ж адресою, що і батьки: вул. Львівська, 72. Доля невідома.

Весь Київ... на 1912 р.— К., 1912.— С. 421.

ЛЕОНІДОВ Петро Михайлович (бл. 1902–7.01.1955, Київ)— син *Топачевської (Леонідової) Олімпіади Яківни* та *Леонідова Михайла Леонідовича*. Відомостей про життя зібрати не вдалося. Похований на Лук'янівському цивільному кладовищі. На день смерті проживав за адресою: вул. Стрілецька, 26, кв. 3.

Книга реєстрації поховань Лук'янівського цивільного кладовища.

ЛЕОНІДОВА Євгенія Михайлівна (19.12.1889, Київ–5.08.1956, там само)— донька *Топачевської (Леонідової) Олімпіади Яківни* та *Леонідова Михайла Леонідовича*. Перші відомості про Євгенію містить витяг з метричної книги Києво-Подільської Хресто-Воздвиженської церкви про її хрещення 21 грудня 1889 р. Хрещеними батьками були рідні брат та сестра матері, *Іполит Якович Топачевський* та *Ольга Яківна Топачевська (Слізорська)*. Євгенія закінчила 2-ге Київське жіноче єпархіальне училище зі званням домашньої вчительки. У 1907/8–1908/9 навчальних роках додатково навчалася при училищі у дворічному педагогічному класі на словесно-історичному відділенні. За даними довідкових видань м. Києва, у 1912–1914 рр. працювала учителькою у Новостроєвському притулку для дітей робітників. Як свідчить посвідка відділу народної освіти м. Києва від 30 серпня 1918 р., у 1911–1918 рр. Євгенія обіймала також посаду вчительки Київського міського училища № 8 . 16 вересня 1918 р. подала заяву про вступ до Педагогічного інституту при Київському Фребелівському товаристві. Через рік забрала документи і залишила цей навчальний заклад. Відтоді службова кар'єра Є. М. Леонідової невідома. Померла 1956 р. у Києві, похована на Лук'янівському цивільному кладовищі . На день смерті проживала за адресою: вул. Леніна, 35, кв.15.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 6028, арк. 1–5; Весь Киев... на 1912 г.— К., 1912.— С. 623, Весь Киев... на 1913 г.— К., 1913.— С. 749, Весь Киев... на 1914 г.— К., 1914.— С. 696; Книга реєстрації поховань Лук'янівського цивільного кладовища.

ЛЕОНІДОВА Олімпіада Михайлівна (рр. нар. і см. невід.)— донька *Топачевської (Леонідової) Олімпіади Яківни* та *Леонідова Михайла Леонідовича*. Короткі відомості про Олімпіаду дають довідкові видання Київської губернії. На 1909 р. вона працювала вчителькою парафіяльного училища № 62 у Пущі-Водиці, на 1915 р.— вчителька 2-го Київського жіночого єпархіального училища. Після 1915 р. доля невідома.

Памятная книжка Киевской губернии на 1909 г.— К., 1909.— С. 104; Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г. — К., 1915.— С. 96.

ЛЕЩЕНЕЦЬКА *(ГУЛЯНИЦЬКА)* Євгенія Вікторівна (26.11.1901, с. Кальник Липовецького пов.–1976, Житомир)— донька *Оппокової (Лещенецької) Єлизавети Миколаївни* та *Лещенецького Віктора Петровича*. Навчалася в 1-му Київському жіночому духовному училищі. Була заміжня за *Гуляницьким Семеном Степановичем*, з яким мала трьох дітей: Галину, Бориса, Ігоря. В радянські часи вчителювала в Житомирській області. Її син Борис проживав у Києві, у 1994 р. подав окремі важливі відомості про прадіда, *Миколу Йоаникійовича Оппокова*, та його нащадків.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2010, арк. 44 зв.; спр. 1836, арк. 364 зв.; розповідь сина Євгенії — Гуляницького Бориса Семеновича. 1994 р.

ЛЕЩЕНЕЦЬКА Ольга Вікторівна (28.04. 1903, с. Кальник Липовецького пов.—(?))— донька *Оппокової (Лещенецької) Єлизавети Миколаївни* та *Лещенецького Віктора Петровича*. За даними клірових відомостей церкви Різдва Богородиці с. Кальника Липовецького повіту на 1913—1916 рр., навчалася в Київському духовному училищі. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1835, арк. 393 зв.; спр. 2010, арк. 44 зв.

ЛЕЩЕНЕЦЬКИЙ Віктор Петрович (20.03.1873, с. Тарнава Липовецького пов.—1938, Карелія)— чоловік *Оппокової Єлизавети Миколаївни*. У 1896 р. закінчив Київську духовну семінарію. Працював учителем церковнопарафіяльної школи с. Русалівки Уманського повіту. У 1897 р. отримав посаду псаломника Покровської церкви в с. Попівці того ж повіту, а в квітні 1898 р. був рукопокладений на священика церкви Різдва Богородиці с. Кальника Липовецького повіту та призначений законовчителем місцевого народного училища. Останні офіційні відомості, які вдалося зібрати до біографії священика Віктора Лещенецького, містять «Киевские епархиальные ведомости» за 1917 р. Офіційна частина видання повідомляла про його призначення благочинним 4-го округу Липовецького повіту. Мав трьох дітей: Леоніда, Євгенію та Ольгу. За розповідями онука, *Гуляницького Бориса Семеновича*, у 1930-х рр. Віктор Петрович був репресований, помер у Карелії.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1826, арк. 228—231 зв.; спр. 2010, арк. 44 зв. спр. 1835, арк. 393 зв.—395; спр. 1831, арк. 226 зв.; КЕВ.— 1915.— № 20.— С. 187; 1916.— № 24.— С. 201; 1917.— № 24.— С. 192; розповідь Гуляницького Бориса Семеновича — онука В. П. Лещенецького. 1994 р.

ЛЕЩЕНЕЦЬКИЙ Леонід Вікторович (5.06.1900, с. Кальник Липовецького пов.—(?))— син *Оппокової (Лещенецької) Єлизавети Миколаївни* та *Лещенецького Віктора Петровича*. Хрещеним батьками Леоніда був рідний брат батька, священик Тимофій Петрович Лещенецький, та рідна сестра матері, *Василина Миколаївна Оппокова (Никифорова)*. За записами батька у кліровій відомості, на 1916 р. навчався в гімназії. Документи особової студентської справи Леоніда дозволяють уточнити, що у 1918 р. він закінчив 2-гу Київську чоловічу гімназію. 3 червня того ж року подав заяву про вступ на природниче відділення фізико-математичного факультету Університету св. Володимира. Через місяць звернувся з проханням про зарахування його на юридичний або історико-філологічний факультет, якщо на фізико-математичному не буде вакантних місць. У серпні 1918 р. на заяві Леоніда читаємо резолюцію: «Названное лицо подлежит зачислению» [на юридичний факультет]. Після 1918 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2010, арк. 44 зв.; ДА м. Києва, ф. 16. оп. 464, спр. 6086, арк. 1—9.

ЛІНЧЕВСЬКА *(КАРПОВА)* Антоніна Михайлівна (1.03.1880, Київ—(?))— дружина *Карпова Сергія Олександровича*. Донька протоієрея, настоятеля Києво-Подольської Притисько-Микільської церкви Михайла Лінчевського. Прохання 1903 р. про дозвіл на шлюб та характеристика нареченої зберігаються у студентській особовій справі С. О. Карпова. Після вінчання до закінчення Сергієм університету подружжя проживало в родині Антоніни по вул. Хоревій, 5. Згадується у кліровій відомості Троїцької церкви с. Павлівки Липовецького повіту батьком чоловіка. На 1908 р. мала доньку Марину. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1831, арк. 166 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 17793, арк. 13.

ЛІСОВЕЦЬКА *(ОППОКОВА)* Олександра Федорівна (10.05.1852—після 1916)— дружина *Оппокова Віктора Йоаникійовича*, донька священика містечка Джунькова Бердичівського повіту. Мала сина Миколу і доньку Ольгу. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 28, арк. 431 зв.; спр. 29, арк. 433 зв; спр. 30, арк. 433 зв.; спр. 281, арк. 31; спр. 40, арк. 665 зв.-666; спр. 35, арк. 383 зв.; спр. 37, арк. 387 зв.

ЛОМОВА-ОППОКОВА *(ЗЮЗЕНКО)* Ніна Георгіївна (1919, Москва—(?))— донька *Оппокова (Ломова-Оппокова) Георгія Іполитовича* та *Подляської (Ломової-Оппокової) Наталії Григорівни*. У 1939 р. після закінчення школи разом з однокласницями була заарештована і три роки (1939—1941) провела в тюрмах і таборах. За розповідями брата, *Ломова-Оппокова Юрія Георгійовича*, у 1948 р. рідні і друзі вжили всіх заходів для врятування її від повторного арешту. Приятелька брата, Віра Романівна Бондарєва, віддала свій паспорт, майбутній чоловік Ніни замінив фотогра-

фію і вони виїхали в Казахстан, де і одружилися. Довгі роки Ніна Георгіївна змушена була жити під ім'ям Віри Романівни. Не менш складною була справа повернення власного імені, що було пов'язано з реабілітацією батьків і власною. Останні роки мешкала в Москві.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (5 січня 1994 р., 27 січня 1996 р.).

ЛОМОВА-ОППОКОВА Марина Юріївна (1959 р. нар., Москва)— донька *Ломова-Оппокова Юрія Георгійовича* та *Мозгачової (Ломової-Оппокової) Людмили Гаврилівни.*

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ЛОМОВА-ОППОКОВА Наталія Юріївна (1966 р. нар., Москва)— донька *Ломова-Оппокова Юрія Георгійовича* та *Мозгачової (Ломової-Оппокової) Людмили Гаврилівни.*

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ЛОМОВ-ОППОКОВ Юрій Георгійович (1924 р. нар., Москва)— син *Оппокова (Ломова-Оппокова) Георгія Іполитовича* та *Подляської (Ломової-Оппокової) Наталії Григорівни.* Наприкінці 1930-х рр. після арешту батьків і сестри був направлений до дитячого розподільника. Самовільно залишив його і проживав під опікою рідного брата батька, *Оппокова Віктора Іполитовича.* З початком Великої Вітчизняної війни добровольцем пішов на фронт, мав поранення. Після демобілізації закінчив Московський медичний інститут (1951), працював лікарем-хірургом. З початку 1970-х рр. викладав та практикував у медичному інституті. У 1958 р. одружився з *Мозгачовою Людмилою Гаврилівною,* з якою прожив 35 років. Має двох доньок— Марину і Наталію. З 2001 р. на пенсії. Зберігає медичні інструменти, які належали *Оппокову Віктору Івановичу*— рідному дядьку батька. Збирає матеріали до родоводу Оппокових. Багато років веде листування з Історико-меморіальним музеєм Михайла Грушевського.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (5 січня 1994 р., 27 січня 1996 р.).

МАКАРЕВИЧ *(ТОПАЧЕВСЬКА)* Каліста Василівна (6.01.1873—після 1916)— дружина *Топачевського Антонія Яковича.* Донька священика. Мала трьох доньок і сина. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 31, арк. 475 зв.; спр. 37, арк. 491 зв.; спр. 40, арк. 764; спр. 281, арк. 115—116.

МАКАРЕВИЧ Марія Флоріанівна (21.11.1906—24.02.1989, Київ)— дружина *Топачевського Олександра Вікторовича.* Відомий український ботанік-ліхенолог, доктор біологічних наук (1964). Близько 50 років працювала в Інституті ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України (1936—1982). Головні наукові інтереси були пов'язані з дослідженням ліхенофлори Карпат— одного з найцікавіших гірських масивів Європи. Описала 5 нових для науки і понад 100 нових для України видів лишайників, підготувала численні статті, монографічні дослідження «Аналіз ліхенофлори Українських Карпат», «Атлас географического распространения лишайников в Украинских Карпатах» (у співавторстві). Разом з чоловіком, О. В. Топачевським, підготувала посібник «Короткий визначник прісноводних водоростей» (1955), який впродовж десятиліть залишався настільною книгою студентів, які спеціалізувалися в галузі нижчих рослин. Один з організаторів Українського ботанічного товариства. Виховала двох синів — Вадима і Андрія.

Вассер С. П., Навроцька І. Л., Кондратюк С. Я. Внесок Марії Флоріанівни Макаревич у розвиток ліхенології //Український ботанічний журнал.— 1990.— № 1 (Т. 47).— С. 103—105.

МАРКОВСЬКА *(ОППОКОВА)* Олександра Володимирівна (бл. 1818—між 1841—1844, с. Камені Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) пов.)— донька протоієрея м. Махнівки Володимира Петровича Марковського, дружина *Оппокова Федора Івановича,* з яким мала синів Василя і Михайла. Останній раз ім'я Олександри зустрічається у кліровій відомості церкви Різдва Богородиці с. Каменів у 1841 р. З 1844 р. чоловік писав про себе: «Вдов».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2131, арк. 140 зв.; спр. 2134, арк. 134; спр. 2127, арк. 148 зв.

МАЧУГОВСЬКА *(ОЛЬШЕВСЬКА)* Марія Климентівна (бл. 1887—після 1917)— дружина *Ольшевського Михайла Михайловича.* Донька священика. Відомості про неї зустрічаються у кліровій

книзі церкви Всіх Святих с. Новосілки Липовецького повіту за 1908 р. та формулярному списку чоловіка за 1916 р. У цьому останньому документі М. М. Ольшевський повідомляв, що в його родині, окрім дружини і сина, проживає вдова священика, Пелагея Костянтинівна Мачуговська. Найвірогідніше, це була мати дружини, що і дозволило встановити її дівоче прізвище. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1831, арк. 308 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 7729, арк. 8 зв.

МЕНЧИЦЬ *(МИЗЕЦЬКА)* Ганна Амвросіївна (10.03.1850, м-ко Вчорайше Сквирського пов.— після 1916)— донька *Оппокової (Менчиць) Агрипини Іванівни* та *Менчиця Амвросія Федоровича*. Вперше виявлена у клірових відомостях та сповідних розписах Михайлівської церкви м-ка Вчорайшого на початку 1850-х рр. Як далі повідомляв батько, на 1864 р. вона навчалася російській мові, наступного року вивчала російську історію. Певно, це було пов'язано з бажанням здобути класичну гімназійну освіту. Вже на 1870 р. Ганна навчалася у Київській прогімназії. Цим роком датуються останні згадки про Ганну, які подає батько у клірових відомостях. Прослідкувати дальшу долю допомагає листування *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни* зі своїми дітьми, в якому вона неодноразово згадує сестру Анюту зі Снігурівки. Пошуки за цими слідами дозволили з'ясувати, що 1872 р. Ганна одружилася з випускником Київської духовної семінарії *Мизецьким Андрієм Григоровичем*. З 1881 р. подружжя проживало в с. Снігурівці Васильківського повіту, мало чотирьох синів (Сергія, Миколу, Євгена та Петра). З численних листів Глафіри Захаріївни зрозуміло, що саме зі своєю двоюрідною сестрою *Ганною Менчиць (Мизецькою)* вона підтримувала особливо теплі родинні стосунки. У одному з листів до сина Михайла Глафіра писала: «Я ездила в Снигуровку варенье варить с вишень, но пока приехала они и посохли, Анюта спасибо ей сварила». На 1916 р. продовжувала мешкати у Снігурівці, про що свідчить остання збережена клірова книга за цей рік.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2769, арк. 14 зв.; спр. 2517, арк. 52 зв.; спр. 2520, арк. 362 зв.; спр. 2774, арк. 10; спр. 373, арк. 156 зв.; спр. 379-а, арк. 97—100 зв.; оп. 1009, спр. 628, арк. 195 зв.; спр. 488, арк. 75; оп. 1015, спр. 884, арк .826; спр. 922, арк. 235; спр. 1118, арк. 240; ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 209; 308—309.

МЕНЧИЦЬ Амвросій Федорович (бл. 1812, м-ко Вчорайше Сквирського пов.—1883, там само) — чоловік *Оппокової (Менчиць) Агрипини Іванівни*. Зі священницького роду. Його батько, протоієрей Федір Гаврилович Менчиць, з початку XIX ст. служив настоятелем Михайлівської церкви містечка Вчорайшого, де згодом майже 50 років триматиме парафію Амвросій. Мати — Марія Гаврилівна з дому Корчаковських. Рід Менчиців був досить розгалуженим: подружжя Федора і Марії мало щонайменше п'ятьох синів (Олександра, Платона, Ясона, Амвросія, Августина), які стали відомими священиками на Київщині. Про доньок відомостей не зібрано. Амвросій вперше виявлений у кліровій відомості Михайлівської церкви містечка Вчорайшого у 1820 р. 9-річним хлопцем. У серпні 1835 р. закінчив Київську духовну семінарію. Після одруження з *Агрипиною Оппоковою*, 1 березня 1836 р. був висвячений священиком Георгіївської церкви с. Почуєк Сквирського повіту. Невдовзі, того ж року, «по прошению бывшего священника местечка Вчерайше Яссона Менчица в м. Вчерайше переведен». У перші роки служби у Вчорайшому змушений був продовжити судову справу брата щодо повернення церковного хутора та орної землі, захоплених поміщиком Івановським. Збереглися також документи про розгляд скарг А. Менчиця на місцевого католицького ксьондза, який заманював до костелу «православных прихожан то ласками, то музыкой и даже силою». Як відзначалося у клірових відомостях, о. Амвросій був «неутомимым деятелем пастырского звания», у 1864 р. за «усердное служение алтарю» нагороджений набедреником. Мав з дружиною чотирьох доньок (Марію, Ганну, Олександру, Надію) та сімох синів (Володимира, Михайла, Фавія, Захарія, Фавія, Михайла, Данила). Рано залишився вдівцем, сам піднімав дітей, дбав про їхню освіту. У 1869 р. був запрошений шлюбним боярином при вінчанні небоги дружини, *Павлини Захаріївни Оппокової*, з *Михайлом Даниловичем Златоверховниковим*. Востаннє Амвросій Менчиць розповів про свою духовну кар'єру та дітей у кліровій відомості Михайлівської церкви м-ка Вчорайшого за 1882 р. А вже з червня наступного, 1883 року, парафію у містечку посів інший священик — Іван

Крижанівський. Історію та народні оповідання і легенди Вчорайшого, з яким майже століття було пов'язано життя родини Менчиців, збирав найстарший син Володимир.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1314, арк. 81; спр. 4175, арк. 47–93 зв.; оп. 1011, спр. 2484, арк. 116 зв.; спр. 2495, арк. 225 зв.; спр. 2497, арк. 201 зв.; спр. 2043, арк. 1262; спр. 2503, арк. 209 зв.; спр. 2504, арк. 191 зв.; спр. 2505, арк. 208 зв.; спр. 2510, арк. 58 зв.; спр. 2511, арк. 58 зв.; спр. 2769, арк. 14 зв.; спр. 2517, арк. 52 зв.; спр. 2520, арк. 362 зв.; спр. 2774, арк. 10 зв.; спр. 2780, арк. 26 зв.; спр. 2521, арк. 399 зв.; спр. 2524, арк. 391 зв.; спр. 2641-а, арк. 6; оп. 1015, спр. 884, арк. 826; спр. 922, арк. 235; спр. 1118, арк. 240; ф. 442, оп. 142, спр. 211, арк. 1–56; КЕВ.— 1883.— № 13.— С. 289; *Грушевський М.* Спомини //Київ.— 1988.— № 9.— С. 120–121; *Я[стребов] В.* Кое-что о м. Вчорайше//Киевская старина.— 1895.— Кн. 7.— С. 22–24; Малорусские народные предания и разсказы /Свод [з передм. та прим.] Михаила Драгоманова.— К., 1876.

МЕНЧИЦЬ Володимир Амвросійович (1837, м-ко Вчорайше Сквирського пов.—березень 1916, Київ) — найстарший син *Оппокової (Менчиць) Агрипини Іванівни* та *Менчиця Амвросія Федоровича*. Етнограф, книгар, громадський діяч, народний лікар. Вперше з ім'ям Володимира Менчиця зустрічаємось на сторінках «Споминів» *М. Грушевського*, про якого вчений писав: «Чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері». В актових документах вперше виявлений у 1840 р. 4-літнім хлопцем. У 1849 р. вступив до Київської духовної семінарії, після її закінчення у 1857 р.— до Київської духовної академії. У клірових відомостях Михайлівської церкви містечка Вчорайшого востаннє зустрічаємо записи про Володимира у 1858 р. Вони свідчать, що на той час він за власним проханням, згідно з наказом св. Синоду від 5 серпня 1859 р., був звільнений з Київської духовної академії для вступу в університет. На початку 1860-х рр. був слухачем Петербурзького університету, співпрацював з місцевою українською Громадою, журналом «Основа». Спогади Володимира про ті часи та зустрічі були опубліковані його єлисаветградським приятелем О. Михалевичем. У 1860-х мандрував Україною, бував у Європі, збираючи фольклорні матеріали. Згодом оселився в Єлисаветграді, одружився, відкрив низку книгарень на півдні України. Рано овдовів, 1873 р. вінчався другим шлюбом з *Неонілою Костянтинівною Грищинською*. До 1876 р. проживав у Києві, брав участь у виданні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства «Малорусские народные предания и рассказы» (за ред. М. Драгоманова). Рукописи його записів, що увійшли до збірки, зберігаються в ІР НБУВ. 1876 р. видав також дві свої популярні праці: «Киевская сказка про деда Неурожайка и бабусю Недоимку» та «Волынская повесть про «Шукай-Добро Господаря». Після сумнозвісного Емського указу повернувся до Єлисаветграда, підтримував добрі стосунки з родиною Тобілевичів, О. Михалевичем та іншими діячами українського гуртка, продовжував книгарську діяльність, займався лікуванням травами. Жив самотньо. Мав доньку від першого шлюбу (її ім'я, як і ім'я матері невідомі) та доньок Олену і Тамару у шлюбі з *Неонілою Костянтинівною Грищинською (Менчиць)*. Родина залишалася у Києві, куди він повернувся лише за декілька років до смерті.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2497, арк. 201 зв.; спр. 2503, арк. 209 зв.; спр. 2504, арк. 191 зв.; спр. 2511, арк. 58 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 826; спр. 922, арк. 235; ф. 712, оп. 1 (1856 р.), спр. 176, арк. 1 зв.–9; оп. 1 (1857 р.), спр. 99, арк. 25–25 зв., спр. 58, арк. 3–6; *Бракер Н.* Володимир Амвросієвич Менчиць//За сто літ.— 1928.— Кн. IV.— С. 196–200; *Грушевський М.* Спомини // Київ.—1988.— № 9.— С. 120–121; Костомаров в Петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів Вол. Менчиця /Подав А. Михалевич //Україна.— 1925.— Кн. 3.— С. 66–68; *Стеценко Л. Ф.* В. А. Менчиць //Народна творчість та етнографія.— 1966.— № 2.— С. 87–88; *Тобілевич С.* Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) //Літературно-науковий вістник.— 1913.— Т. LXIII.— Кн. IX.— С. 381–383; *[Чаговец В.]*. Владимир Амвросиевич Менчиц (некролог) //Киевская мысль.— 1916.— 20 березня.— № 80.— С. 3.

Докладніше див.: «...Чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері...» (Менчиць Володимир Амвросійович).

МЕНЧИЦЬ Данило Амвросійович (1865, м-ко Вчорайше Сквирського пов.—не пізніше 1878, там само) — остання дитина *Оппокової (Менчиць) Агрипини Іванівни* та *Менчиця Амвросія Федоровича*, після народження якої мати померла. Вперше виявлений у клірові відомості Михайлівської церкви містечка Вчорайшого за 1865 р. однолітньою дитиною та у сповідному розписові 1866 р. у 2-річному віці. Востаннє зустрічаємо ім'я Данила у 1875 р. Від 1878 р. в актових книгах Михайлівської церкви містечка Вчорайшого Данило серед дітей священика А. Менчиця не записаний, що свідчить про його смерть у дитячому віці.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2517, арк. 52 зв.; спр. 2520, арк. 362 зв.; спр. 2774, арк. 10 зв.; спр. 2780, арк. 26 зв.; спр. 2521, арк. 399 зв.; оп. 1015, спр. 1118, арк. 240.

МЕНЧИЦЬ Захарій Амвросійович (бл. 1844, м-ко Вчорайше Сквирського пов.—(?))— син *Оппокової (Менчиць) Агрипини Іванівни* та *Менчиця Амвросія Федоровича*. Вперше виявлений у кліровій відомості Михайлівської церкви містечка Вчорайшого у 1848 р. 4-літнім хлопцем. У 1864—1865рр. А. Ф. Менчиць повідомляв про навчання сина Захарія у середньому відділенні Чернігівської духовної семінарії коштом батька. Серед досліджених документів востаннє згадується у сповідному розписові за 1866 р. Після 1866 р. на сторінках клірових книг батько не подає відомостей про Захарія. Певно, з цього року він пішов на власні хліба. Прослідкувати духовну кар'єру З. А. Менчиця не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2503, арк. 209 зв.; спр. 2504, арк. 191 зв.; спр. 2510, арк. 58 зв.; спр. 2769, арк. 14 зв.; спр 2517, арк. 52 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 826; спр. 922, арк. 235 спр. 1118, арк. 240.

МЕНЧИЦЬ Марія Амвросіївна (бл. 1846, м-ко Вчорайше Сквирського пов.—бл. 1848, там само)— донька *Оппокової (Менчиць) Агрипини Іванівни* та *Менчиця Амвросія Федоровича*. Єдиний раз виявлена у кліровій відомості Михайлівської церкви м-ка Вчорайшого за 1847 р. 2-річною дитиною. Вже наступного, 1848 р., ім'я Марії серед дітей не називається, що може свідчити про її смерть.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2503, арк. 209 зв.; спр. 2504, арк. 191 зв.

МЕНЧИЦЬ Михайло Амвросійович (1861, м-ко Вчорайше Сквирського пов.—(?))— син *Оппокової (Менчиць) Агрипини Іванівни* та *Менчиця Амвросія Федоровича*. Вперше виявлений у клірових відомостях Михайлівської церкви містечка Вчорайшого за 1864 р. та сповідному розписові за 1866 р. Названий в пам'ять старшого брата Михайла, який помер молодим (між 1858 і 1860). У 1873—1881 рр. навчався у 3-й Київській чоловічій гімназії. Після закінчення гімназії 1882 р. вступив на медичний факультет Університету св. Володимира. Ці дані, виявлені у фонді університету, подає також і батько у своїй останній кліровій відомості, яку він уклав 1882 р. Ім'я Михайла Менчиця знаходимо у списках студентів і в наступні, зокрема, 1883—1884 рр. Після закінчення університету доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2769, арк. 14 зв.; спр. 2517, арк. 52 зв.; спр. 2520, арк. 362 зв.; спр. 2774, арк. 10 зв.; спр. 2780, арк. 26 зв.; спр. 2521, арк. 399 зв.; спр. 2524, арк. 391 зв.; оп. 1015, спр. 1118, арк. 240; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 571, арк. 66 зв.; спр. 572, арк. 54 зв.; спр.576, арк. 21.

МЕНЧИЦЬ Михайло Амвросійович (бл. 1840, м-ко Вчорайше Сквирського пов.—між 1858 і 1860, там само)— син *Оппокової (Менчиць) Агрипини Іванівни* та *Менчиця Амвросія Федоровича*. Вперше виявлений у кліровій відомості Михайлівської церкви містечка Вчорайшого за 1840 р. однолітньою дитиною. Пізніше — у сповідних розписах за 1855р. та 1857 р. Востаннє згадується у 1858 р. як студент семінарії. З 1860 р. його ім'я серед дітей не називалося, що свідчить про передчасну смерть. Народженого 1861 р. наступного сина Агрипина і Амвросій назвали на честь померлого Михайла його ім'ям.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2497, арк. 201 зв.; спр. 2503, арк. 209 зв.; спр. 2504, арк. 191 зв.; спр. 2505, арк. 208 зв.; спр. 2510, арк. 58 зв.; спр.2511, арк. 58 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 826; спр. 922, арк. 235.

МЕНЧИЦЬ Надія Амвросіївна (бл. 1859, м-ко Вчорайше Сквирського пов.—(?))— донька *Оппокової (Менчиць) Агрипини Іванівни* та *Менчиця Амвросія Федоровича*. Закінчила 1-ше Київське жіноче духовне училище (1873), де і продовжувала працювати. Останню згадку про Надію подає батько в останній укладеній ним кліровій відомості Михайлівської церкви містечка Вчорайшого за 1882 р. На той час вона навчалася у фельдшерській школі (місце не зазначено). Після 1882 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2511, арк. 58 зв.; спр. 2517, арк. 52 зв.; спр. 2520, арк. 362 зв.; спр. 2769, арк. 14 зв.; спр. 2774, арк. 10 зв.; спр. 2780, арк. 26 зв.; спр. 2521, арк. 399 зв.; спр. 2524, арк. 391 зв.; *Копецкий П.* Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства...— К., 1911.— С. 232; КЕВ.— 1868.—№ 15.— С. 153; 1873.— № 14.— С. 411.

МЕНЧИЦЬ Олександра Амвросіївна (бл. 1854, м-ко Вчорайше Сквирського пов.—(?))— донька *Оппокової (Менчиць) Агрипини Іванівни* та *Менчиця Амвросія Федоровича*. Перші відомості

виявлені у сповідному розписові Михайлівської церкви містечка Вчорайшого за 1855 р. Після закінчення 1-го Київського жіночого духовного училища (1870) продовжувала працювати в ньому. «Киевские епархиальные ведомости» за 1873 р. уточнюють її посаду — «классная дама». Видання, присвячене 50-літтю Першого жіночого духовного училища, вказує точні дати її праці в цьому навчальному закладі: 19 жовтня 1872 р.—22 серпня 1874 р. Останню згадку про доньку подає у кліровій відомості Михайлівської церкви містечка Вчорайшого Амвросій Менчиць у 1873 р., коли вона була ще «девица». У подальших клірових її ім'я серед дітей не згадується, напевно була вже заміжня і залишила роботу в духовному училищі. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2510, арк. 58 зв.; спр. 2511, арк. 58 зв.; спр. 2769, арк. 14 зв.; спр. 2517, арк. 52 зв.; спр. 2520, арк. 362 зв.; спр. 2774, арк. 10 зв.; спр. 2780, арк. 26 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 826; спр. 922, арк. 235; спр. 1118, арк. 240; *Копецкий П.* Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства...— К., 1911.— С. 231, 224; КЕВ.— 1866.— № 13.— С. 496; 1873.— № 14.— С. 409.

МЕНЧИЦЬ Олена Володимирівна (1870-ті, Київ — після 1930, м. Краснодар (?))— донька *Менчиця Володимира Амвросійовича* та *Грищинської (Менчиць) Неоніли Костянтинівни*. Під час Першої світової війни виїхала з матір'ю з Києва до Катеринодара. На травень 1930 р. працювала в Кубанському педагогічному інституті. Листувалася з співробітником ВУАН В. Чаговцем, який збирав біографічні відомості про В. Менчиця. Залишила короткі спогади про батька. Найвірогідніше, проживала у Краснодарі до останніх днів.

ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 30728.

МЕНЧИЦЬ Тамара Володимирівна (1870-ті, Київ —(?)) — донька *Менчиця Володимира Амвросійовича* та *Грищинської (Менчиць) Неоніли Костянтинівни*. Єдину згадку про неї подає у своїх записах В. Чаговець.

ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 30728.

МЕНЧИЦЬ Фавій Амвросійович (бл. 1842, м-ко Вчорайше Сквирського пов.— не пізніше 1855, там само) — син *Оппокової (Менчиць) Агрипини Іванівни* та *Менчиця Амвросія Федоровича*. Вперше виявлений у кліровій відомості Михайлівської церкви містечка Вчорайшого за 1848 р. 6-літнім хлопцем. Помер малолітнім, не пізніше 1855 р., оскільки у сповідному розписові за цей рік вже не згадується. Проте через рік, у сповідному за 1857 р., серед дітей Амвросія Менчиця записаний син Фавій у віці одного року. Це свідчить, що після смерті Фавія-старшого наступного сина, народженого 1856 р. або 1857 р., назвали його ім'ям, як було у випадку з синами Михайлами.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2497, арк. 201 зв.; спр. 2503, арк. 209 зв.; спр. 2504, арк. 191 зв.; спр. 505, арк. 208 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 826; спр. 922, арк. 235.

МЕНЧИЦЬ Фавій Амвросійович (бл. 1856, м-ко Вчорайше Сквирського пов.—(?)) — син *Оппокової (Менчиць) Агрипини Іванівни* та *Менчиця Амвросія Федоровича*. Вперше виявлений у сповідному розпису Михайлівської церкви містечка Вчорайшого за 1857 р. у віці одного року. Названий на честь старшого брата Фавія, який помер малолітнім. З року в рік батько детально повідомляв про навчання Фавія: спочатку в Києво-Подільському духовному училищі (1868), далі— у новоствореній Київській прогімназії (1870), Житомирській гімназії (1872) і, нарешті, славнозвісній 1-й Київській чоловічій гімназії (1873). У 1878 р. Амвросій Менчиць вніс до клірової відомості такий запис про сина: «Фавел Амвросиевич Менчиць — 22 года, учитель, на должность не является, поведение неизвестно». Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2510, арк. 58 зв.; спр. 2511, арк. 58 зв.; спр. 2769, арк. 14 зв.; спр. 2517, арк. 52 зв.; спр. 2520, арк. 362 зв.; спр. 2774, арк. 10 зв.; спр. 2780, арк. 26 зв.; спр. 2778, арк. 18 зв.; спр. 2790, арк. 38 зв.; оп. 1015, спр. 922, арк. 235; спр. 1118, арк. 240.

МИЗЕЦЬКИЙ Андрій Григорович (14.10.1846, с. Черниші Канівського пов.— після 1916)— чоловік *Менчиць (Мизецької) Ганни Амвросіївни*. Батько Андрія, Григорій Мизецький, у 1847—1881 рр. тримав парафію церкви Різдва Богородиці села Снігурівки Васильківського повіту. Вперше ім'я Андрія зустрічається у кліровій відомості цієї церкви за 1868 р. Закінчив Київську духовну семінарію (1871). У червні 1872 р. був висвячений священиком та отримав у с. Великій Снітинці

Васильківського повіту посаду помічника штатного священика Миколаївської церкви Ільницького. Через місяць помічником Ільницького був переведений його зять, П. Миронович, а Андрій Мизецький залишився без місця. Після смерті у вересні 1872 р. священика Ільницького був знову призначений у Велику Снітинку помічником священика, тепер вже П. Мироновича. У 1873 р. за власним проханням переведений у с. Козичанку Київського повіту, де прослужив до 1881 р. Після смерті батька, з червня 1881 р. посів вільну парафію церкви Різдва Богородиці села Снігурівки Васильківського повіту. У 1904 р. призначений членом благочинної ради 2-ї округи Васильківського повіту, у 1909 р.— помічником благочинного тієї ж округи. «И в храме, и вне оного, при всех случаях сношения с прихожанами, поучает их доброй жизни и правилам веры христианской» — так оцінювали пастирську діяльність о. Андрія. Особливу увагу приділяв освіті дітей своїх мирян. Парафіяльне училище, відкрите ще 1861 р., з 1894 р. розмістилося в будинку, облаштованому коштом А. Мизецького. У 1899 р. єпархіальним керівництвом було відзначено «ревностное и усердное преподавание Закона Божия» Андрієм Мизецьким. 22 жовтня 1908 р. у снігурівській церкві Різдва Богородиці Андрій Мизецький обвінчав небожа дружини, *Грушевського Олександра Сергійовича*, з *Парфененко Ольгою Олександрівною*. У одному з листів до сина Михайла *Оппокова (Грушевська) Глафіра Захаріївна* описує поїздку з Олександром до Снігурівки: «Сашенька хочет там 22 окт[ября] венчаться и тихонько, чтобы никто не знал. Почему, уж это я и сама не знаю, но такой уже у него характер скрытный. А Галя не будет на венчании, а меня просит поехать». Записи в збереженій метричній книзі підтверджують цю подію і дату. Шлюбними боярами зі сторони Олександра були «доктор русской истории *Михаил Сергеевич Грушевский* и заведующий редакцией «Литературно-исторического вестника» [«Літературно-наукового вістника».— *Авт.*] Павел Филиппович Лавров [Юрій Тищенко (Сірий).— *Авт.*]», поручителями зі сторони Ольги — «потомственный дворянин Александр Александрович Парфененко и учитель Константин Павлович Кельвич». У щоденнику М. Грушевського 1904–1910 рр. збереглися записи про вінчання брата та поїздку до Снігурівки. З дружиною Ганною Андрій Мизецький виростив чотирьох синів (Сергія, Миколу, Євгена, Петра). Остання клірова відомість церкви Різдва Богородиці с. Снігурівки збереглася за 1916 р. На цей час А. Мизецький продовжував тримати парафію місцевої церкви. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 373, арк. 156 зв.; спр. 379-а, арк. 97–100 зв.; спр. 488, арк. 75; спр. 368, арк. 115–116 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 65 зв.–66; *Грушевський М.* Щоденник (1904–1910) //ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 218–218 зв., 220–220 зв.; КЕВ.— 1914.— № 20.— С. 207; Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г.— К., 1915.— С. 124.

МИЗЕЦЬКИЙ Євген Андрійович (6.02.1878, с. Козичанка Київського пов.— після 1916) — син *Менчиць (Мизецької) Ганни Амвросіївни* та *Мизецького Андрія Григоровича*. За даними клірових відомостей церкви Різдва Богородиці с. Снігурівки Васильківського повіту, укладених батьком, Сергій навчався у Київській духовній семінарії (1897), згодом (1902–1906)— на медичному факультеті Юр'ївського імператорського університету. У 1908 р. працював лікарем Гребінківської сільської лікарні Васильківського повіту, на 1909 р.— земським лікарем у Катеринославській губернії. У 1916 р.— лікар 55-го евакуаційного пункту в м. Коломиї. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 373, арк. 156 зв.; спр. 378, арк. 214 зв.; спр. 379-а, арк. 97–100 зв.; спр. 377, арк. 178 зв.; спр. 488, арк. 75; Памятная книжка Киевской губернии на 1909 г.— К., 1909.— С. 124.

МИЗЕЦЬКИЙ Микола Андрійович (11.12.1875, с. Козичанка Київського пов.–(?)) — син *Менчиць (Мизецької) Ганни Амвросіївни* та *Мизецького Андрія Григоровича*. За даними клірових відомостей церкви Різдва Богородиці с. Снігурівки Васильківського повіту, Микола обрав кар'єру військового. На 1897 р. він навчався у Чугуївському юнкерському училищі, на 1916 р.— підполковник 147-го піхотного роменського полку. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 373, арк. 156 зв.; спр. 379-а, арк. 97–100 зв.; спр. 488, арк. 75; Памятная книжка Киевской губернии на 1909 г.— К., 1909.— С. 188.

МИЗЕЦЬКИЙ Петро Андрійович (бл. 1887, с. Снігурівка Васильківського пов.–(?)) — син *Менчиць (Мизецької) Ганни Амвросіївни* та *Мизецького Андрія Григоровича*. За даними кліро-

вих відомостей церкви Різдва Богородиці с. Снігурівки Васильківського повіту, Петро навчався у Києво-Софійському духовному училищі (1897), Київській духовній семінарії (1902–1905), згодом— Юр'ївському університеті (1909–1914). У 1914 р. батько писав: «Состоит на службе при Юрьевском университете». Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 373, арк. 156 зв.; спр.379-а, арк. 97–100 зв.; спр.382-а, арк. 182, спр. 488, арк. 75; спр. 378, арк. 97 зв; спр. 488, арк. 75.

МИЗЕЦЬКИЙ Сергій Андрійович (25.09.1873, с. Козичанка Київського пов.– після 1916) — син *Менчиць (Мизецької) Ганни Амвросіївни* та *Мизецького Андрія Григоровича*. На 1897 р., після закінчення курсу богословських наук Катеринославської духовної семінарії, працював учителем земської школи (місце у клірових книгах не зазначено), згодом (на 1902) — священиком Троїцької церкви в Області Війська Донського (населений пункт у документах так само не зазначено). На 1909 р.— священик у с. Біленькому Олександрівського повіту на Катеринославщині. Останні згадки про Сергія знаходимо у кліровій відомості церкви Різдва Богородиці с. Снігурівки Васильківського повіту за 1916 р., де батько повідомляє про його службу священиком у Катеринославі. Після 1916 доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 373, арк. 156 зв.; спр. 378, арк. 214 зв.; спр. 379-а, арк. 97–100 зв.; спр. 377, арк. 178 зв.; спр. 488, арк. 75.

МИХАЙЛОВ Олександр Петрович (1952 р. нар.) — син *Оппокової Валентини Миколаївни* та *Михайлова Петра*. З дружиною, *Золотавиною (Михайловою) Людмилою*, має доньку Людмилу (1974 р. нар.). Мешкає в Саратові.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

МИХАЙЛОВ Петро N (рр. нар. і см. невід.) — чоловік *Оппокової Валентини Миколаївни*, з якою мав сина Олександра.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

МОЗГАЧОВА *(ЛОМОВА-ОППОКОВА)* Людмила Гаврилівна (1930, Москва –1993, там само) — дружина *Ломова-Оппокова Юрія Георгійовича*, з яким мала двох доньок (Марину і Наталію).

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (5 січня 1994 р., 27 січня 1996 р.).

НИКИФОРОВ Данило N (рр. нар. і см. невід.) — чоловік *Оппокової (Никифорової) Василини Миколаївни*. Згадується у кліровій відомості церкви Різдва Богородиці с. Кальника Липовецького повіту за 1901 р. Професія: «городской учитель». Інших відомостей зібрати не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1826, арк. 230 зв.

НИЧИПОРЕНКО Ілля N ((?)– між 1910 і 1917) — чоловік *Топачевської (Ничипоренко) Ольги Дмитрівни*, з якою мав сина Олега. Рано помер. У 1917 р. у кліровій відомості Соборно-Казанської церкви м. Чигирина батько дружини записав про свою доньку: «Вдова чиновника».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3921, арк. 43.

НИЧИПОРЕНКО Олег Ілліч (25.12.1910–(?))— син *Топачевської (Ничипоренко) Ольги Дмитрівни* та *Ничипоренка Іллі*. Записаний дідом, *Топачевським Д. Я.*, у кліровій відомості Казанського собору м. Чигирина за 1917 р. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3921, арк. 43.

ОЛЬШЕВСЬКА *(ГРОДЗИНСЬКА)* Євгенія Михайлівна (23.12.1893, с. Карабчиїв Сквирського пов.–(?)) — донька *Оппокової (Ольшевської) Ганни Йоаникіївни* та *Ольшевського Михайла Аполлінарійовича*. У 1901–1903 рр. навчалася у 2-му Київському жіночому духовному училищі. На 1912 р. працювала в рідному селі Карабчиєві вчителькою місцевої церковнопарафіяльної школи. Не пізніше вересня 1914 р. вінчалася з *Гродзинським Валентином Васильовичем*, який посів батьківську парафію церкви Іоанна Богослова с. Карабчиєва. За кліровими відомостями цієї церкви на 1915 р., мала одну доньку Марію. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2523, арк. 435 зв.; спр. 2644, арк. 28 зв.; спр. 2648, арк. 44 зв., спр. 2778, арк. 52; спр. 2536, арк. 211–214 зв.; спр. 2538, арк. 201–204 зв.; спр. 2543, арк. 348 зв.–349; спр. 2546, арк. 314 зв.–315; спр. 2691, арк. 36.

ОЛЬШЕВСЬКА *(ІЛЬЯШЕВИЧ)* Лідія Григорівна (20.06.1874, с. Лісовичі Таращанського пов.– після 1916)— донька *Войдецької (Ольшевської) Вікторії Костянтинівни* та *Ольшевського Григорія Аполлінарійовича*. Була заміжня за *Ільяшевичем Антонієм Яковичем*, який у 1895 р. після смерті її діда по лінії матері, протоієрея *Войдецького К.В.*, був рукопокладений на священика Покровської церкви м-ка Ставища Таращанського повіту. Мала п'ятьох дітей: Олену, Ніну, Миколу, Бориса, Гліба. Після 1916 р. (цим роком датується остання збережена клірова відомість Покровської церкви м-ка Ставища) доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2843, арк. 401 зв.; спр. 2851, арк. 186 зв.; спр. 2855-а, арк. 336 зв.–337; спр. 2994, арк. 121 зв.; спр. 3076, арк. 3 зв.

ОЛЬШЕВСЬКА *(ПРИВРОДСЬКА)* Варвара Михайлівна (бл. 1877, с. Плоске Сквирського пов.– після 1918) — донька *Оппокової (Ольшевської) Ганни Йоаникіївни* та *Ольшевського Михайла Аполлінарійовича*. Навчалася у Київському жіночому єпархіальному училищі. Близько 1896 р. одружилася з *Привродським Павлом Карповичем*, з яким мала сімох дітей (Олену, Євгенію, Ольгу, Зінаїду, Тетяну, Антоніну, Ірину). Мешкала з родиною за місцем служби чоловіка: в с. Завадівці Сквирського повіту, с. Воронівці Звенигородського повіту, с. Городниці Уманського повіту. Після 1918 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2523, арк. 435 зв.; спр. 2644, арк. 28 зв.; спр. 2648, арк. 44 зв.; спр. 2532, арк. 103 зв.; спр. 2536, арк. 211–214 зв.; спр. 2538, арк. 201–204 зв.; спр. 2778, арк. 52; спр. 692, арк. 214 зв.–215.

ОЛЬШЕВСЬКА Анастасія Михайлівна (бл. 1879 с. Плоске Сквирського пов.–(?)) — донька *Оппокової (Ольшевської) Ганни Йоаникіївни* та *Ольшевського Михайла Аполлінарійовича*. Закінчила 2-ге Київське жіноче духовне училище, де залишилася пепіньєркою (на 1901). Близько 1902 р. одружилася зі священиком Введинської церкви жіночої общини м. Києва (клірові церкви не збереглися, що унеможливлює встановлення імені чоловіка та подальшу долю Анастасії).

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1011, спр. 2523, арк. 435 зв.; спр. 2644, арк. 28 зв.; спр. 2648, арк. 44 зв., спр. 2778, арк. 52; спр. 2536, арк. 211–214 зв.; спр. 2538, арк. 201–204 зв.; спр. 2644, арк. 28 зв.; КЕВ.— 1901.— № 22.— С. 553.

***ОЛЬШЕВСЬКА* Анастасія Юхимівна** (22.12.1881– після 1912) — дружина *Ольшевського Костянтина Михайловича*. Подружжя мало шістьох дітей. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1011, спр. 2538, арк. 246 зв.; спр. 2543, арк. 416 зв.–417.

ОЛЬШЕВСЬКА Валентина Григорівна (24.06.1878, с. Лісовичі Таращанського пов.– (?))— донька *Ольшевського Григорія Аполлінарійовича* і *Войдецької (Ольшевської) Вікторії Костянтинівни*. За даними клірової відомості Успенської церкви м. Звенигородки за 1899–1913 рр., закінчила Київську Фундуклеївську гімназію, на 1899 р. працювала домашньою вчителькою в м. Умані, на 1910 р.— у Київському управлінні шляхів сполучення. Після 1913 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 713, арк. 12 зв.; спр. 691, арк. 35 зв.; спр. 689, арк. 24–25.

ОЛЬШЕВСЬКА Вікторія Григорівна (бл. 1880, с. Лісовичі Таращанського пов.–(?)) —донька *Ольшевського Григорія Аполлінарійовича* та *Войдецької (Ольшевської) Вікторії Костянтинівни*. Вперше виявлена у кліровій відомості церкви Різдва Богородиці с. Лісовичів Таращанського повіту за 1880 р. у віці 4-х років. Закінчила Київське єпархіальне жіноче училище, на 1910 р. працювала у Звенигородському жіночому двокласному училищі. Після 1913 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 691, арк. 35 зв.; спр. 689, арк. 24–25; спр. 2828, арк. 60 зв.; Памятная книжка Киевской губернии на 1906 г.— К., 1905.— С. 181.

ОЛЬШЕВСЬКА Галина Григорівна (23.02.1894, м. Умань –(?))— донька *Ольшевського Григорія Аполлінарійовича* та *Войдецької (Ольшевської) Вікторії Костянтинівни*. За даними клірових відомостей Успенської церкви м. Звенигородки, на 1910 р. навчалася в Київській Фундуклеївській гімназії, на 1913 р.— у Київській приватній гімназії М. Стельмашенка.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 691, арк. 35 зв.; спр. 689, арк. 24–25.

ОЛЬШЕВСЬКА Ганна Костянтинівна (12.06.1909, с. Ягнятин Сквирського пов.—(?))— донька *Ольшевського Костянтина Михайловича* та *Ольшевської Анастасії Юхимівни*. Зустрічається дитиною у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Ягнятина Сквирського повіту за 1912 р. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2543, арк. 416 зв.—417

ОЛЬШЕВСЬКА Марія Костянтинівна (26.12.1902, с. Ягнятин Сквирського пов.—(?)) — донька *Ольшевського Костянтина Михайловича* та *Ольшевської Анастасії Юхимівни*. Вперше зустрічається у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Ягнятина Сквирського повіту в 2-річному віці. На 1912 р. зі старшою сестрою Оленою навчалася в Київському жіночому єпархіальному училищі. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2538, арк. 246 зв.; спр. 2543, арк. 416 зв.—417.

ОЛЬШЕВСЬКА Марія Михайлівна (бл. 1887, с. Карабчиїв Сквирського пов.—(?))— донька *Оппокової (Ольшевської) Ганни Йоаникіївни* та *Ольшевського Михайла Аполлінарійовича*. У кліровій відомості церкви Іоанна Богослова с. Карабчиєва Сквирського повіту за 1901 та 1903 рр. батько повідомляє про навчання доньки у 2-му Київському жіночому духовному училищі. Інших відомостей зібрати не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2523, арк. 435 зв.; спр. 2644, арк. 28 зв.; спр. 2648, арк. 44 зв., спр. 2778, арк. 52; спр. 2536, арк. 211—214 зв.; спр. 2538, арк. 201—204 зв.

ОЛЬШЕВСЬКА Наталія Михайлівна (бл. 1870, с. Плоске Сквирського пов.— не пізніше 1884, там само) — донька *Оппокової (Ольшевської) Ганни Йоаникіївни* та *Ольшевського Михайла Аполлінарійовича*. Вперше виявлена у віці одного року в записах клірової відомості Покровської церкви с. Плоского за 1870 р. На 1882 р. навчалася в Київському жіночому єпархіальному училищі. З 1884 р. у клірових відомостях не згадується, хоча про інших доньок впродовж багатьох років батько сповіщає їх місце навчання, роботи, сімейний стан. Це може свідчити про її передчасну смерть.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2774, арк. 55 зв.; спр. 2780, арк. 54 зв.; спр. 2521, арк. 403 зв.; спр. 2523, арк. 435 зв.; спр. 2641-а, арк. 34 зв.

***ОЛЬШЕВСЬКА* Олександра Ананіївна** (бл. 1883—8.08.1947, Київ) — дружина *Ольшевського Миколи Михайловича*. Короткі біографічні відомості про Олександру містить путівник по Лук'янівському цивільному кладовищу. У довідці про чоловіка додано, що Олександра Анатоліївна [побатькові вказано помилково.— *Авт.*] «вчитель гри на фортепіано, вчила дітей Котовського». У книгах реєстрації поховань Лук'янівського цивільного кладовища виявлено запис про поховання 8 серпня 1947 р. Олександри Ананіївни на тій же дільниці, де у 1942 р. був похований чоловік. У цих же книгах вміщено запис про поховання у 1950 р. на Лук'янівському кладовищі (та ж 12-та дільниця) *Ольшевського Георгія (Юрія) Миколайовича*. Вірогідно, йдеться про сина Олександри Ананіївни та Миколи Михайловича Ольшевських.

Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. Видання друге, виправлене, доповнене.— К., 2001.— С. 144; Книги реєстрації поховань Лук'янівського цивільного кладовища.

ОЛЬШЕВСЬКА Олександра Костянтинівна (11.03.1906, с. Ягнятин Сквирського пов.—(?)) — донька *Ольшевського Костянтина Михайловича* та *Ольшевської Анастасії Юхимівни*. Зустрічається дитиною у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Ягнятина Сквирського повіту за 1912 р. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2543, арк. 416 зв.—417.

ОЛЬШЕВСЬКА Олена Костянтинівна (11.05.1900, с. Ягнятин Сквирського пов.—(?)) — донька *Ольшевського Костянтина Михайловича* та *Ольшевської Анастасії Юхимівни*. Вперше зустрічається у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Ягнятина Сквирського повіту 3-річною дитиною. На 1912 р. навчалася у Київському жіночому єпархіальному училищі. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1011, спр. 2538, арк. 246 зв.; спр. 2543, арк. 416 зв.—417.

ОЛЬШЕВСЬКА Ольга Михайлівна (бл. 1890, с. Карабчиїв Сквирського пов.—(?)) — донька *Оппокової (Ольшевської) Ганни Йоаникіївни* та *Ольшевського Михайла Аполлінарійовича*. За

даними клірових відомостей церкви Іоанна Богослова с. Карабчиєва Сквирського повіту, у 1901–1903 рр. навчалася у 2-му Київському жіночому духовному училищі. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2523, арк. 435 зв.; спр. 2644, арк. 28 зв.; спр. 2648, арк. 44 зв., спр. 2778, арк. 52; спр. 2536, арк. 211–214 зв.; спр. 2538, арк. 201–204 зв.

***ОЛЬШЕВСЬКА* Онисія Сергіївна** (31.12.1883–(?))— дружина *Ольшевського Василя Михайловича*. Зустрічається у клірових відомостях Троїцької церкви Рудого Села Сквирського повіту за 1907–1912 рр. Мала сина Миколу. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2541, арк. 109 зв.; спр. 2543, арк. 185 зв.–186.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Антоній Михайлович (бл. 1869, с. Плоске Сквирського пов.–7.09.1872, там само) — первісток *Оппокової (Ольшевської) Ганни Йоаникіївни* та *Ольшевського Михайла Аполлінарійовича*. Вперше ім'я Антонія виявлено у кліровій відомості Покровської церкви с. Плоского за 1870 р. Через два роки запис у метричній книзі цієї ж церкви сповіщає про смерть 4-річного сина священика Ольшевського М. А. Причина смерті — скарлатина. Поховання відбулося 8 листопада 1872 р., обряд здійснив благочинний округу Михайло Дашкевич.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2774, арк. 55 зв.; оп. 1012, спр. 4277, арк. 691 зв.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Борис Григорович (11.07.1885, с. Лісовичі Таращанського пов.–(?)) — син *Ольшевського Григорія Аполлінарійовича* та *Войдецької (Ольшевської) Вікторії Костянтинівни*. На 1910 р. працював у Харківському університеті, на 1913 р.— учитель комерційного училища (місце у кліровій відомості не зазначено). Після 1913 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 691, арк. 35 зв.; спр. 689, арк. 24–25.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Василь Михайлович (бл. 1885, с. Карабчиїв Сквирського пов.–(?)) — син *Оппокової (Ольшевської) Ганни Йоаникіївни* та *Ольшевського Михайла Аполлінарійовича*. Освіту здобував у Києво-Подільському та Уманському духовних училищах, Волинській духовній семінарії. Духовна кар'єра Василя (впродовж 1903–1912 рр. він обіймав виключно посади псаломника) свідчить про те, що семінарію він не скінчив. У 18 років, на початку 1903-го, він був призначений псаломником у с. Сасанівку Заславського повіту Волинської губернії. У січні 1906 р. отримав таку ж посаду в Житомирському кафедральному соборі, а у вересні 1906 р.— псаломника та вчителя церковнопарафіяльної школи с. Турчинки Житомирського повіту Волинської губернії. Через рік, у квітні 1907 р., зустрічаємо Василя псаломником Троїцької церкви Рудого Села Сквирського повіту, священиком якого був рідний брат матері — *Оппоков Володимир Йоаникійович*. З дружиною, *Ольшевською Онисією Сергіївною*, на 1908 р. мав сина Миколу. З січня 1913 р. у Руде Село призначається інший псаломник, і з цього часу сліди подальшої служби Василя Михайловича губляться.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2523, арк. 435 зв.; спр. 2644, арк. 28 зв.; спр. 2648, арк. 44 зв., спр. 2778, арк. 52; спр. 2536, арк. 211–214 зв.; спр. 2538, арк. 201–204 зв.; спр. 2532, арк. 243 зв.; спр. 2541, арк. 109 зв.; спр. 2543, арк. 185 зв.–186; спр. 2546, арк. 150 зв.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Віктор Михайлович (12.03.1907, с. Новосілка Липовецького пов.–(?)) — син *Ольшевського Михайла Михайловича* та *Мачуговської (Ольшевської) Марії Климентівни*. Вперше виявлений у кліровій церкви Всіх Святих с. Новосілки Липовецького повіту у віці 2-х років. Наступна згадка про Віктора зустрічається у формулярному списку батька 1916 р. На цей час він навчався в гімназії у Києві (в якій саме, з'ясувати не вдалося, серед учнів 1-ї та 2-ї гімназій його ім'я не значиться). Доля після 1917 р. невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1831, арк. 308 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 7729, арк. 8 зв.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Георгій (Юрій) Миколайович (1902–9.06.1950)— син *Ольшевських Миколи Михайловича та Олександри Ананіївни*, професор Київського політехнічного інституту.

Книги реєстрації поховань Лук'янівського цивільного кладовища.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Григорій Аполлінарійович (30.01.1848, с. Єрчики Малі Сквирського пов.–30.08. 1911, м. Звенигородка) — чоловік *Войдецької (Ольшевської) Вікторії Костянтинівни*. Вперше зустрічається у 1847 р на сторінках клірової відомості Михайлівської церкви с. Єрчиків

Малих Сквирського повіту, де служив священиком його батько. Старший брат Михайло був одружений з тіткою дружини, *Оппоковою (Ольшевською) Ганною Йоаникіївною*. У 1867 р. закінчив Київську духовну семінарію зі званням студента. Впродовж двох років (1867–1869) вчителював у м-ку Паволочі Сквирського повіту. У березні 1869 р. висвячений на священика Троїцької церкви с. Великих Лісівців Сквирського повіту. Через півроку за власним проханням був переведений до церкви Різдва Богородиці с. Лісовичів Таращанського повіту. Обирався благочинним (1881–1883), помічником благочинного (1883–1892) 10-го округу Таращанського повіту, окружним місіонером (1886–1892), членом Таращанського повітового відділення Київської єпархіальної училищної ради (1888–1892). У 1892 р. переведений до Успенського собору м. Умані. Обирався помічником благочинного церков м. Умані (1893–1897). Приділяв особливу увагу освітнім справам. 1893 р. призначений членом Уманського повітового відділення училищної ради та секретарем відділення. Викладав Закон Божий в Уманському міському двокласному училищі. За власним проханням у 1897 р. переведений до Успенської церкви м. Звенигородки, з того ж року попечителем Київського учбового округу був призначений законовчителем Звенигородського двокласного училища. З 1907 р.— законовчитель приватної жіночої гімназії м. Звенигородки. 1909 р. нагороджений орденом Св. Анни 3-го ст. за успіхи у викладанні Закону Божого. З дружиною, *Войдецькою(Ольшевською) Вікторією Костянтинівною*, мав сімох дітей: Лідію, Олександра, Валентину, Вікторію, Костянтина, Бориса та Галину. Остання клірова відомість, укладена Г. Ольшевським, датується 1910 р. Після його смерті вдова, *Вікторія Ольшевська*, продовжувала мешкати у Звенигородці.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2843, арк. 401 зв.; спр. 713, арк. 12 зв.; спр. 2503, арк. 52 зв.; спр. 689, арк. 23–25 зв.; КЕВ.—1909.— № 20.— С. 238; 1911.— № 38.— С. 629; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.— К., 1901.— С. 64.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Григорій Костянтинович (3.01.1904, с. Ягнятин Сквирського пов.–(?)) — син *Ольшевського Костянтина Михайловича* та *Ольшевської Анастасії Юхимівни*. Виявлений у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Ягнятина за 1912 р. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2543, арк. 416 зв.–417.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Костянтин Григорович (15.05.1882, с. Лісовичі Таращанського пов.–(?))— син *Ольшевського Григорія Аполлінарійовича* та *Войдецької (Ольшевської) Вікторії Костянтинівни*. За даними, які подає батько у кліровій відомості Успенської церкви м. Звенигородки, на 1910–1913 рр. був зарахований старшим штатним кандидатом на судову посаду при Уманському суді. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 691, арк. 35 зв.; спр. 689, арк. 24–25.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Костянтин Михайлович (бл. 1875, с. Плоске Сквирського пов.– після 1912) — син *Оппокової (Ольшевської) Ганни Йоаникіївни* та *Ольшевського Михайла Аполлінарійовича*. Навчався у Києво-Подільському духовному училищі, проте у 1888 р. звільнився з 2-го класу і розпочав працювати вчителем церковнопарафіяльної школи с. Карабчиєва Сквирського повіту, де тримав парафію його батько. Через два роки, в січні 1890 р., призначений псаломником церкви Іоанна Богослова в тому ж селі. У 1897 р. за власним проханням переведений псаломником Хресто-Воздвиженської церкви с. Завадівки Сквирського повіту, де священиком був чоловік рідної сестри Варвари, *Привродський Павло Карпович*. У 1900 р. зайняв ту ж посаду в Михайлівській церкві с. Ягнятина Сквирського повіту. За даними клірових відомостей, залишався там і на 1912 р. З 1915 р. на посаді в Ягнятині Костянтина Ольшевського не зустрічаємо, нове місце служби і подальшу долю з'ясувати не вдалося. З дружиною, *Анастасією Юхимівною Ольшевською*, мав двох синів (Григорія і Петра) і чотирьох доньок (Олену, Марію, Олександру, Ганну).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2523, арк. 435 зв.; спр. 2644, арк. 28 зв.; спр. 2648, арк. 44 зв.; спр. 2538, арк. 246 зв.; спр. 2543, арк. 416–417 зв.; спр. 2778, арк. 52; спр. 2536, арк. 211–214 зв.; спр. 2543, арк. 416 зв.–417.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Микола Васильович (5.12.1905, с. Сасанівка Житомирського пов. Волинської губ.–?) — син *Ольшевського Василя Михайловича* та *Ольшевської Онисії Сергіївни*. Впер-

ше його ім'я зустрічаємо у кліровій відомості Троїцької церкви Рудого Села Сквирського повіту у 1907 р., де служив псаломником батько. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2541, арк. 109 зв.; спр. 2543, арк. 185 зв.—186.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Микола Михайлович (30.01.1872, с. Плоске Сквирського пов.—15.12.1942, Київ)— син *Оппокової (Ольшевської) Ганни Йоаникіївни* та *Ольшевського Михайла Аполлінарійовича*. Вперше виявлений в метричній книзі Покровської церкви с. Плоского Сквирського повіту, де записано про його народження та хрещення відповідно 30 січня та 11 лютого 1872 р. У 1889 р. закінчив 2-гу Київську чоловічу гімназію. Того ж року вступив на юридичний факультет Університету св. Володимира. Вірогідно, через багатодітність родини в 1890—1893 рр. був звільнений від оплати за навчання. Закінчив університет у 1893 р. Напевно, був знайомий зі своїм троюрідним братом, *Михайлом Грушевським*. У листі до Михайла Грушевського від 25 листопада 1903 р. мати Миколи, Ганна Йоаникіївна, писала: «Старшего сына Николая Вы знаете, он был репетитором детей Златоверховниковых» [*Златоверховникова Павлини Захаріївна* — двоюрідна сестра *Ганни Йоаникіївни Ольшевської*. Її старші сини, троюрідні брати Миколи Ольшевського, навчалися на юридичному факультеті Університету св. Володимира: *Михайло Златоверховников* у 1892—1897 рр., *Володимир Златоверховников* — у 1896—1900 рр. Напевно, саме їх готував до вступу в університет Микола.— *Авт.*]. За даними клірових відомостей церкви Іоанна Богослова с. Карабчиєва Сквирського повіту, довідкових видань Києва та Російської імперії, на 1899 р. працював секретарем Уманського окружного суду, у 1901—1906 рр. обіймав посаду судового слідчого у м. Липовці Київської губернії. До 1913 р. працював у Бердичівському міському суді, а з 1913 р.— товаришем прокурора Київського окружного суду (між іншим, у цьому відомстві, і таку ж посаду в цей час обіймав і його троюрідний брат, якого він свого часу готував до вступу в університет, *Златоверховников Михайло Михайлович*). Після 1917 р. М. М. Ольшевський працював у Києві юрист-консультом, викладав у школі командного складу міліції. Помер у Києві, похований на Лук'янівському цивільному кладовищі. У книгах реєстрації поховань, що зберігаються в конторі Лук'янівського кладовища, є відомості про поховання тут його дружини, *Ольшевської Олександри Ананіївни*, та, вірогідно, сина, професора КПІ *Ольшевського Георгія (Юрія) Миколайовича*. Інших відомостей про склад родини розшукати не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2778, арк. 52; спр. 2780, арк. 54 зв.; спр. 2521, арк. 403 зв.; спр. 2523, арк. 435 зв.; спр. 2644, арк. 28 зв.; спр. 2648, арк. 44 зв.; спр. 2536, арк. 211—214 зв.; спр. 2538, арк. 201—204 зв.; оп. 1012, спр. 4277, арк. 671 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 625, арк. 181—182; Адрес-календарь. Общая роспись... на 1899 г.— СПб., 1899.— Часть I.— С. 561; Адрес-календарь. Общая роспись... на 1904 г.— СПб., 1904.— Ч. I; Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.— К., 1913.— С. 248; Памятная книжка Киевской губернии на 1901 г.— К., 1900.— С. 421; Памятная книжка Киевской губернии на 1906 г.— К., 1905.— С. 421; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.— К., 1912.— С. 40; Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г.— К., 1915.— С.40; *Проценко Л., Костенко Ю.* Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. Видання друге, виправлене, доповнене.— К., 2001.— С. 143, 144.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Михайло Аполлінарійович (1840, с. Єрчики Малі Сквирського пов.— 19.04.1916, с. Карабчиїв Сквирського пов.) — чоловік *Оппокової (Ольшевської) Ганни Йоаникіївни*. З родини священика Аполлінарія Даниловича Ольшевського, який впродовж десятиліть тримав парафію Михайлівської церкви в с. Єрчиках Малих Сквирського повіту. У 1867 р. закінчив Київську духовну семінарію, про навчання в якій по смерті священика писалося: «Рано лишившись отца, он, при прохождении курса духовной семинарии, сильно бедствовал. Но знакомсто с нуждой в раннем детском возрасте не ослабило его энергии, а, напротив, укрепило его характер, его волю, его стремление окончить курс, чтобы иметь возможность вступить на путь священника, который с детства был его мечтой, его идеалом». 2 лютого 1868 р., після одруження з *Ганною Йоаникіївною Оппоковою*, був рукопокладений на священика Покровської церкви с. Плоского Сквирського повіту, про службу в якій у тому ж некролозі розповідалося: «Здесь в маленьком патриархальном приходе, преемственно перешедшем к нему от тестя [*Оппокова Йоаникія Івановича.*— *Авт.*], покойный сразу отдался весь любимому делу. Приход был небольшой, средства прихода скудные. Но

о. Михаил своими убеждениями и в церкви, и при встречах в частном быту так сумел настроить прихожан, что очень скоро после его назначения маленькая тесная церковь была перестроена прихожанами заново, расширена и украшена редким по тому времени по красоте и живописи иконостасом и расписана одним из лучших киевских мастеров». Окрім своїх головних пастирських обов'язків М. Ольшевський відігравав важливу роль у полагодженні відносин між селянами і поміщиками в непростий пореформенний час. У 1883 р. за власним проханням переведений священиком церкви Іоанна Богослова с. Карабчиєва Сквирського повіту. До цього року священиком у Карабчиєві майже 20 років був рідний брат дружини, *Оппоков Федір Йоаникійович* (з 1864 по 1883), який у 1883 р. повернувся на батьківщину, в с. Плоске, посівши попереднє місце М.А.Ольшевського. У 1884 р. «старанием и трудами местного священника Михаила Ольшевского и прихожан» в Карабчиєві була перебудована та багато оздоблена стара церква, яка вміщала лише 200 осіб з загального числа мирян 2200. Після пожежі 1888 р., яка знищила третину села, на звернення Михайла Аполлінарійовича в «Киевских епархиальных ведомостях» надійшло чимало пожертв на відбудову потерпілих від стихії господарств. Від 1891 р. М. Ольшевський був затверджений Київською духовною консисторією членом благочинної ради 3-го округу Сквирського повіту. З дружиною, *Оппоковою (Ольшевською) Г. Й.*, мав п'ятьох синів і шістьох доньок. За даними останніх клірових відомостей, які збереглися до наших днів (1916), з 10 вересня 1914 р. перебував в заштаті. Парафію церкви Іоанна Богослова посів *Гродзинський Валентин Васильович* — чоловік наймолодшої доньки Євгенії. Допомагав зятю «в трудах по приходу». Помер після тривалої хвороби 19 квітня 1916 р. «Трогательно было прощание его с прихожанами. Накануне кончины по селу разнеслась скорбная весть о том, что батюшке тяжело. Многие из крестьян поспешили к его постели проститься с ним, получить от него последнее наставление, и всех принял он, каждому сказал доброе слово, а забота одного старика, который принес ему какую-то целебную траву, до слез растрогала умирающего. Но уже всякие целебные средства были безсильны».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2495, арк. 298–300; спр. 2774, арк. 55 зв.; спр. 2778, арк. 52; спр. 2780, арк. 54 зв.; спр. 2536, арк. 211–214 зв.; спр. 538, арк. 201–204 зв.; спр. 2543, арк. 348–349 зв.; спр. 2644, арк. 28 зв.; спр. 2546, арк.314 зв.-315; спр. 2520, арк. 406 зв.; спр. 2521, арк. 403 зв.; спр. 2523, арк. 435 зв.; спр. 2648, арк. 44 зв.; спр. 2532, арк. 243 зв.; оп. 1015, спр. 922, арк. 468; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 19; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.— К., 1901.— С. 137; КЕВ.— 1883.— № 20.— С. 397; 1915.— № 37.— С. 568; 1916.— № 19.— С. 241; *Гродзинский Н.* Священник М. А. Ольшевский (Некролог)//КЕВ— 1916.—№ 22. —С. 509–514; *Ольшевский М.* Воззвание//КЕВ.— 1889.— № 30.— С. 491–492.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Михайло Михайлович (13.10.1882 с. Плоске Сквирського пов.— після 1918) — син *Оппокової (Ольшевської) Ганни Йоаникіївни* та *Ольшевського Михайла Аполлінарійовича*. Хрещений в Покровській церкві с. Плоского 22 жовтня 1882 р. Хрещеним батьком був рідний брат матері, священик Покровської церкви м-ка Джунькова Бердичівського повіту *Оппоков Віктор Йоаникійович*. Навчання розпочав у Києво-Софійському духовному училищі. У 1897 р. вступив до Київської духовної семінарії, яку успішно закінчив у 1903 р. зі званням студента. Навчався безкоштовно, тому після семінарії повинен був 3 роки прослужити в духовному відомстві. З 1903 р. розпочав духовну кар'єру псаломником Воскресенської церкви м. Фастова Васильківського повіту. Вже через два роки був висвячений священиком церкви Всіх Святих с. Новосілки Липовецького повіту. У 1909 р. переміщений у с. Степківку Уманського повіту. На єпархіальному з'їзді 1912 р. обраний кандидатом у члени правління Уманського духовного училища. У листопаді 1913 р. за власним проханням звільнений в заштат і зарахований «сверх штата» до Києво-Софійського кафедрального собору. Певно, тут не обійшлося без допомоги чоловіка двоюрідної сестри матері *Михайла Даниловича Златоверховникова*, протоієрея Софійського собору. Того ж року Михайло був зачислений другим псаломником до Петропавлівської церкви в с. Оситняжки Чигиринського повіту. На початку 1914 р. призначений викладачем Закону Божого в підготовчі класи 1-го Київського жіночого духовного училища та секретарем Київського повітового Свято-Володимирського братства. З

1 вересня 1914 р. отримав дозвіл викладати Закон Божий у 58-му міському училищі імені Терещенка. У травні 1916 р. призначений на вакантну посаду іподиякона Києво-Софійського собору. У фонді Університету св. Володимира збереглося прохання від 4 серпня 1917 р. кафедрального протоієрея Софійського собору *Михайла Златоверховникова* до Митрополита Київського і Галицького Володимира дозволити Михайлу Михайловичу Ольшевському вступити до університету. На проханні Михайла до ректора Університету св. Володимира про зарахування студентом юридичного факультету зафіксована коротка резолюція: «Зачислен 19 сентября [1917]». Напевно вже студентом Михайло Ольшевський був нагороджений благословенням св. Синоду і грамотою, про що повідомлялося в «Киевском православном вестнике» (№ 7 за 1918 р.). На цьому відомості про М. М. Ольшевського обриваються. Бурхливий революційний час та жорстокі роки тоталітарного режиму знищили документи для з'ясування подальшої долі одного з численних талановитих троюрідних братів *Михайла Грушевського*. Мав сина Віктора.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2523, арк. 435 зв.; спр. 2644, арк. 28 зв.; спр. 2648, арк. 44 зв., спр. 2778, арк. 52; спр. 2536, арк. 211–214 зв.; спр. 2538, арк. 201–204 зв.; спр. 1831, арк. 308 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 7729, арк. 1-10; КЕВ.— 1912.— № 11–12.— С. 125; 1913.— № 37.— С.561; № 45.— С. 627; Киевский православный вестник.— 1918.— № 7.— С. 204; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.— К., 1912.— С. 193.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Олександр Григорович (5.03.1876, с. Лісовичі Таращанського пов.—(?)) — син *Ольшевського Григорія Аполлінарійовича* та *Войдецької (Ольшевської) Вікторії Костянтинівни*. За даними клірової відомості Успенської церкви м. Звенигородки на 1913 р., служив на залізниці. Після 1913 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 691, арк. 35 зв.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Петро Костянтинович (20.08.1911, с. Ягнятин Сквирського пов.—(?)) — син *Ольшевського Костянтина Михайловича* та *Ольшевської Анастасії Юхимівни*. Виявлений у кліровій відомості Михайлівської церкви с. Ягнятина Сквирського повіту за 1912 р. однорічною дитиною. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2543, арк. 416 зв.–417.

ОППОКОВ (ЛОМОВ-ОППОКОВ) Георгій Іполитович (1888, Саратов –1938, Москва)— син *Оппокова Іполита Захарійовича* та *Козициної (Оппокової) Ольги Семенівни*. Під час навчання в Саратовській гімназії захопився політичним рухом. У роки першої російської революції був обраний членом місцевого комітету РСДРП, згодом став одним із лідерів більшовицьких центрів в Іваново-Вознесенську, Москві, Петербурзі. Неодноразово заарештовувався. У 1912 р., перебуваючи на засланні, брав участь в експедиціях по дослідженню Півночі. У одному з листів до рідних мати писала: «А наш хороший Жоржик в экспедиции по обследованию Чешской Губы и Канинского полуострова. Если Господь сохранит его, то он вернется в Архангельск к 1-му окт[ября]. Он страшно увлекается изучением русского Севера. Эта экспедиция правительственная. Удивительно хорошо относятся к Жоржику власти; хотя и губернатор и вице-губерн[атор] сменились. И я, и Ипп[олит] Зах[арьевич] совершенно успокоились за Георгия и нигде, нигде не хлопочем». Після жовтневого перевороту обіймав вищі керівні державні та партійні посади. В історичній літературі до цього часу побутує версія про участь Георгія Іполитовича Ломова-Оппокова у звільненні *М. Грушевського* з-під арешту у 1931 р., його «заступництво» за брата перед Сталіним. Офіційних джерел на її підтвердження не виявлено, проте відомо, що під час «почесного заслання» до Москви у 1931–1934 рр. Михайло Грушевський спілкувався з Георгієм, часто гостював у нього вдома. 1938 р. Г. І. Ломов-Оппоков став жертвою необґрунтованих репресій.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 17, арк. 10–11 зв., 4–5 зв.; *Білокінь С.* Лист Георгія Ломова до кузини— Ганни Грушевської-Шамрай //Український історик.— 1995.— Ч. 1–4.— С. 180–189; *Гирич І.* Нове цінне дослідження в галузі грушевськознавства//*Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934).— К., 1999.— С. 18; *Коновалов Д.* Г. И. Ломов-Оппоков.— Саратов, 1976; *Стасова Е.* Жизнь, отданная партии//Правда.— 1963.— 10 февраля.

ОППОКОВ Андрій Йоаникійович (бл. 1836, с. Плоске Сквирського пов.—(?)) — син *Оппокова Йоаникія Івановича* та *Оппокової Марфи Миколаївни*. Єдиний з синів Йоаникія, хто не став

священиком, хоча здобував освіту у Київському духовному повітовому училищі (у 1847 р. навчався в 2-му класі) та Київській духовній семінарії (на 1856). За даними київських адресних довідників, на 1883 р. Андрій працював архіваріусом Київського окружного суду, мав чин колезького асесора. Подальша доля невідома. У довідкових книгах «Весь Киев» за 1907—1915 рр. зустрічається *Оппокова Марія Андріївна*, яка працювала службовцем телеграфної мережі, проживала за адресами: Підвальна, 5 та Стрітенська, 17. Можливо, йдеться про доньку Андрія Йоаникійовича Оппокова.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2496, арк. 143; спр. 2503, арк. 390 зв.; спр. 2505, арк. 399 зв.; спр. 2509, арк. 290 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; Киевский адрес-календарь с месяцесловом.— К., 1883.— С. 82; Весь Киев... на 1911 г.— К., 1911. — С. 405; Весь Киев...на 1912.— К., 1912. — С. 396; Весь Киев... на 1915.— К., 1915. — С. 365.

ОППОКОВ Арсеній Миколайович (28.08.1894, с. Терешки Сквирського пов.—(?)) — син *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. Згадується в «Киевских епархиальных ведомостях» за 1911 р. як учень 1-го класу Київської духовної семінарії. За даними клірової відомості церкви Різдва Богородиці с. Кальника Липовецького повіту, на 1913 р. навчався в Катеринославській духовній семінарії. Брав участь у Першій світовій війні: у кліровій відомості за 1916 р. зазначено— «в германском плену». Дальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1826, арк. 228—231 зв.; спр. 2010, арк. 44 зв.—45 зв.; спр. 1835, арк. 393 зв.—395; КЕВ.— 1911.— № 27.—С. 335.

ОППОКОВ Борис Вікторович (12.07.1898, м. Стародуб Чернігівської губ.—(?)) — син *Оппокова Віктора Володимировича* та *Козловської (Оппокової) Марфи Михайлівни*. Єдині відомості з датою народження Бориса вдалося виявити у формулярному списку батька, що міститься в особовій справі брата, *Іларіона Вікторовича Оппокова* — студента Університету св. Володимира. Інших даних про його життя розшукати не вдалося.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 7749, арк. 10.

ОППОКОВ Борис Миколайович (19.08.1899, Петербург — після 1924) — син *Оппокова Миколи Вікторовича та Оппокової Вікторії Адамівни*. У травні 1917 р. успішно закінчив Володимирський кадетський корпус у Києві. 19 вересня 1917 р. зарахований на фізико-математичний факультет Університету св. Володимира. Збережені в особовій справі окремі документи свідчать, що навчання Бориса було перерване революційними подіями. Останні відомості про нього відносяться до початку 1924 р. Йдеться про власноручну заяву, завірену 31 січня 1924 р. нотаріальною конторою м. Києва, до канцелярії Вищого інституту народної освіти [таку назву в 1920—1924 рр. мав реорганізований університет.— *Авт.*]. Заява містить доручення отримати його документи, подані при вступі до вищої школи у 1917 р. На той час, як свідчить нотаріус, Б. М. Оппоков працював у об'єднаній державній будівельній конторі м. Києва. Подальша доля невідома.

ДА м. Києва, ф. 16, оп.464, спр. 7751, арк.1—8 зв.

ОППОКОВ Василь Федорович (бл. 1835, с. Камені Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського пов.)— 25.03.1899, с. Мохначка Сквирського пов.) — старший син *Оппокова Федора Івановича* та *Марковської (Оппокової) Олександри Володимирівни*. Рано, у 9 років, залишився без матері. За нелегких матеріальних обставин здобував освіту спочатку у Києво-Подільському повітовому училищі, згодом — у Київській духовній семінарії. Зберіглася справа з заявою Василя від 22 травня 1852 р. до правління Київської духовної семінарії, в якій повідомлялося, що батько відмовився виховувати і утримувати його у зв'язку з забороною богослужіння: «[...] я же лишившись всякой помощи, не только не имею чем уплачивать за квартиру, но дажу вовсе не имею и приличного одеяния, в чем мог бы ходить в класс. Посему прошу Правления Киев [ской] Дух[овной] Сем[инарии] сколько-нибудь помочь мне в воспитании». Ректор семінарії звернувся до Київської духовної консисторії з проханням зобов'язати батька утримувати сина і оплачувати його навчання. Підтримати Василя в навчанні батько вже не встиг, помер 1853 р. Закінчити семінарію йому допоміг рідний дядько, брат батька *Оппоков Сильвестр Іванович*. Після смерті батька Василь та молодший брат Михайло проживали у дядька Сильвестра, що засвідчують записи у клірових відомостях Михайлівської церкви

містечка Погребища Бердичівського повіту. За офіційними документами, 1857 р. Василь закінчив семінарію з атестатом успішності 2-го розряду. Наступного, 1858 р., був висвячений священиком Миколаївської церкви с. Зрайок Таращанського повіту. У 1859 р. переведений священиком церкви Іоанна Предтечі с. Сичівки Уманського повіту, у 1870 р.— до Вознесенської церкви с. Ситківців Липовецького повіту. З 1876 р. служив у м-ку Китайгороді Липовецького повіту, а з 1884 р.— у с. Прибірську Радомильського повіту. Закінчив свою пастирську службу в с. Мохначці Сквирського повіту, куди був призначений у 1891 р. Був головою парафіяльного опікунства в с. Сичівці, у 1864—1870 рр. обіймав посаду помічника благочинного та куратора церковнопарафіяльних шкіл Уманського повіту. За старання і успіхи у справі народної освіти відзначений нагородами. З дружиною, *Анастасією Олексіївною Оппоковою*, мали десятьох дітей: шістьох синів (Філарета, Георгія, Леоніда, Миколу, Захарія, Івана) і чотирьох доньок (Надію, Варвару, Олену, Вікторію).

ЦДІАК України, ф. 712, оп. 1 (1852 р.), спр. 159, арк. 1–2 зв.; оп. 1 (1857 р.), спр. 99, арк. 42–43; ф.127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 354; спр. 2399, арк. 50 зв.; спр. 1900, арк. 87–90 зв.; спр. 1907, арк. 90 зв.–91; спр. 2530, арк. 406; спр. 3180, арк. 364; спр. 8, арк. 359 зв.; спр. 2532, арк. 411 зв.–412; спр. 2138, арк. 142 зв.; спр. 2187, арк. 281 зв.; спр. 2188, арк. 287 зв.–288; спр. 2189, арк. 285 зв.–286; спр. 5, арк.353 зв.; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 19; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1894 г.— К., 1894.— С. 18; КЕВ.— 1866.— № 17.— С. 128; 1867.— № 7.— С. 63; 1868.— № 1.— С. 7; 1871.— № 11.— С. 93; 1891.— № 14.— С. 148; 1899.— № 9.—С. 141.

ОППОКОВ Віктор Володимирович (20.03.1870, Руде Село Сквирського пов.— після 1913) — син *Оппокова Володимира Йоаникійовича* та *Забродської (Оппокової) Марії Василівни*. Збережений запис про народження Віктора називає імена хрещених батьків новонародженого— рідний брат батька, *Федір Йоаникійович Оппоков*, та рідна сестра матері, Ганна Василівна Забродська. У 1887 р. закінчив 3-ю Київську гімназію. Того ж року вступив на юридичний факультет Університету св. Володимира. У 1891 р. отримав свідоцтво про закінчення університету. У червні того ж року у Набережно-Микільській церкві м. Києва вінчався з *Козловською Марфою Михайлівною*. Після успішних іспитів в юридичній випробувальній комісії університету в червні 1893 р. отримав диплом 1-го ступеня, що дало можливість здобути успішну кар'єру. У жовтні 1893 р. наказом голови Київської судової палати призначений молодшим кандидатом палати. У 1894 р. проходив стажування при кримінальному департаменті судової палати, підрозділах Київського окружного суду. У березні 1895 р. отримав посаду помічника секретаря Стародубського окружного суду Чернігівської губернії, згодом виконував обов'язки секретаря кримінального відділу цієї судової установи. З січня 1904 р.— товариш прокурора окружного суду м. Ковно. Як свідчить прохання сина Іларіона про зарахування його студентом Університету св. Володимира та тогочасні довідкові видання, В. В. Оппоков на 1912–1913 рр. працював товаришем голови окружного суду м. Ростова-на-Дону. Подальша доля невідома. З дружиною, *Козловською (Оппоковою) Марфою Михайлівною*, мав трьох синів: Гліба, Іларіона та Бориса.

ЦДІАК України, ф. 127, оп.1011, спр. 2539, арк. 114 зв.; спр. 2527, арк. 150 зв.; спр. 2546, арк.151; оп. 1079, спр. 300, арк. 96 зв.–97; ф. 707, оп. 287, спр. 3144, арк. 277–284; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 7749, арк. 7 зв., 10–12 зв.; оп. 474, спр. 383, арк. 306; Адрес-календарь. Общая роспись... на 1913 г.— СПб., 1913.— Ч. І. — С. 980.

ОППОКОВ Віктор Захарійович (19.04.1879, Київ.–(?))— син *Оппокова Захарія Захарійовича* та *Замотової (Оппокової) Олімпіади Іванівни*. Військовий. У 1895 р. за поданням діда, *З. І. Оппокова*, разом з батьком, братами та сестрою Софією, був занесений до родовідної книги дворян Київської губернії. Згадується у листах тітки, *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни*, до своїх дітей. Так, в листі Глафіри Захаріївни від 1 жовтня 1904 р. згадується середній син Захарія Захарійовича [Віктор.— *Авт.*], який на той час служив у Ніжині та мав намір перебратися до Києва. У довідкових виданнях м. Києва ім'я Віктора не зустрічається. Найвірогідніше, він продовжував військову службу в Ніжині, або був переведений в інше місто. Доля невідома.

ДА м. Києва, ф. 112, оп. 2, спр. 126, арк. 122–123; ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 293–294; спр. 1423, арк. 11; ДА Київської обл., ф. 782, оп. 2, спр. 437, арк. 247–248 зв.

ОППОКОВ Віктор Іванович (бл. 1804, м-ко Паволоч Сквирського пов.— не пізн. 1880, с. Сергіївська Вирга Нижнєломовського пов. Пензенської губ.) — найстарший син *Опуцкевича (Оппо-*

кова) Івана Петровича та *Опуцкевич (Оппокової) Катерини Стефанівни*, рідний брат *Оппокова Захарія Івановича*— діда *Грушевського Михайла Сергійовича*. Вперше виявлений у найранішій зі збережених клірових відомостей Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту за 1820 р. 17-річним хлопцем. У пізніших клірових відомостях згадок про Віктора немає. Єдиний з синів Івана Оппокова, хто не пішов протореною предками духовною дорогою, а здобув професію лікаря. Згадуючи родину свого діда Захарія та його дітей, М. Грушевський писав: «Один з них був дуже популярний хірург, практикував десь на Московщині і на складені гроші купив маєток в Пензенській губернії, й там осівся на старість». Цей маєток Віктор Іванович заповів своєму племінникові, синові *Захарія Івановича Оппокова* Іполиту, який проживав там недовгий час на поч. 1880-х рр. У цьому маєтку у 1882 р. народився старший син Іполита — Віктор. Копія витягу з метричної книги про народження *Віктора Іполитовича Оппокова*, що зберігається в Державному архіві Київської області, дозволила встановити точну адресу цього маєтку — с. Сергіївська Вирга Нижнеломовського повіту Пензенської губернії. Про Віктора Івановича розповідає також у своїх листах до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського онук Іполита, *Юрій Георгійович Ломов-Оппоков*, зокрема, згадуючи і про його дружину: «Был женат на женщине из высшего света (княгиня или графиня), но детей у них не было и это ими тяжело переживалось». Встановити прізвище та ім'я дружини Віктора Івановича не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2484, арк. 132 зв.; ДА Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8419, арк. 12; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 119; лист Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2000 р.

ОППОКОВ Віктор Іполитович (7.09.1882, с. Сергіївска Вирга Нижнеломовського пов. Пензенської губ —1953, Москва) — син *Оппокова Іполита Захарійовича* та *Козициної (Оппокової) Ольги Семенівни*. Як свідчить копія свідоцтва про народження, що збереглася в фонді Київського дворянського депутатського зібрання Державного архіву Київської області (її подав І. З.Оппоков при оформленні дворянства), Віктор народився у подарованому батькові маєтку в Пензенській губернії. Його хрещеними був дід по матері, Козицин Семен Романович, та баба по батькові, *Зарчинська (Оппокова) Ганна Василівна*. У 1887 р. разом з батьком та братами Миколою і Євгеном був визнаний спадковим дворянином та занесений до родовідної книги дворян Київської губернії. Про гімназичні роки Віктора маємо короткі згадки в листі батька до *Михайла Грушевського*. У 1893 р. Іполит писав: «Виктор быстро догнал [після хвороби.— *Авт.*] своих товарищей и к Рождеству принес за четверть года пятерки по всем предметам, за исключением рисования (4)». Закінчив медичний інститут і працював хірургом. У 1910 р. під час балканського конфлікту був командиром російського медичного загону в Сербії. Окремі відомості про лікарську практику Віктора подає у своєму листі до сестри Глафіри батько: «Старший сын доктор живет около станции Кривичи Виленской губернии; живется ему незавидно вследствие нехорошего отношения нижних воинских чинов к старшим. Писал он как-то, что его с товарищами перевели на солдатский паек». Після революції працював у Москві в Старо-Катерининській лікарні. В роки Другої світової війни — майор медичної служби, гарнізонний лікар у м. Вічузі. Після війни повернувся на попереднє місце роботи, згодом перейшов на адміністративну роботу, обіймав просади головного лікаря хірургічного корпусу та поліклінічного відділення лікарні. Працював над проблемами медичної статистики, зібрав величезний фактичний матеріал, який не встиг науково опрацювати. Віктор Іполитович зберігав у себе хірургічні інструменти, які належали рідному брату діда, *Оппокову Віктору Івановичу*. Він розшукав їх у його маєтку в Сергієвській Вирзі Пензенської губернії. Після арешту рідного брата, *Ломова-Оппокова Георгія Іполитовича*, та його дружини допомагав їхнім дітям, у 1937—1941 рр. був офіційним опікуном малолітнього *Ломова-Оппокова Юрія Георгійовича*. З дружиною, *Єврейновою (Оппоковою) Ксенією Олександрівною*, мав двох синів (Михайла та Миколу) та доньку Олену. Помер від лейкозу. Правнука Віктора — Світлана Михайлівна Соломатіна проживає в Саратові, цікавиться історією свого роду.

ДА Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8419, арк. 12; оп. 2, спр. 437, арк. 246; ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 279, арк. 3—4; спр. 17, арк. 10; листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 1996—2001 рр.

ОППОКОВ Віктор Йоаникійович (1843, с. Плоске, Сквирського пов.— після 1918) — син *Оппокова Йоаникія Івановича* та *Оппокової Марфи Миколаївни*. Навчався в Київському духовному училищі, згодом — Київській духовній семінарії, яку закінчив з атестатом успішності 2-го розряду в 1867 р. 13 січня 1869 р. рукопокладений на священика церкви Різдва Богородиці с. Трощі Липовецького повіту. 14 лютого 1879 р. резолюцією митрополита Київського і Галицького за особистим проханням переведений до Благовіщенської церкви містечка Джунькова Бердичівського повіту. Після спорудження в містечку на пожертви земляка, петербурзького лікаря Миколи Олександровича Шубовича, нової Покровської церкви — продовжував службу в ній. Був членом Київського Петропавлівського опікунства (1888), призначався членом будівельного комітету 5-го округу Бердичівського повіту (1889). Мав нагороди св. Синоду. В період навчання сина Миколи в Університеті св. Володимира від 5-го округу благочиння Бердичівського повіту 18 вересня 1890 р. отримав посвідку, в якій зазначалося, що «означенный священник малосостоятельный, недвижимой собственности, капиталов и процентных бумаг совершенно не имеет». У клірових відомостях 1888 р. та 1896 р. відзначалося, що «дом священника в полуразрушенном состоянии [...], требует немедленной капитальной перестройки». З чим була пов'язана така скрута, з'ясувати не вдалося. Пізніші документи свідчать, що на 1911 р. і Покровська церква, і будинок священика В. Оппокова були в зразковому стані. У квітні—травні цього року єпископ Уманський Димитрій здійснив поїздку по парафіях Бердичівського повіту, про що писали «Киевские епархиальные ведомости»: «В 8 1/2 час. прибыли в мест. Дзюньков. Здесь прежде всего поднесли Преосвященному хлеб евреи. Чрез завод и местечко подъехали к прекрасной, разукрашенной, каменной на краю села церкви. Церковь построена заботами священника, при деятельной помощи петербургского врача г. Шубовича, о чем и поведал в приветственной речи священник о. Оппоков. Он отслужил литургию. Народу масса, и в храме необычайно душно. Поют очень хорошо. [...] Дом священника находится в прекрасной, спускающейся в глубокий, весь покрытый лесом, овраг. Чующий красоту природы батюшка перенес сюда свое помещение из центра местечка, развел прекрасную пасеку и благословляет Бога». 12 листопада 1911 р. за власним проханням Віктор Оппоков переводиться в заштатні священики, а 11 лютого 1914 р. знову призначається священиком Покровської церкви м-ка Джунькова. Останні офіційні відомості про В. Й. Оппокова містить «Киевский православный вестник» за 1918 р. Цей рік став визначальним у церковній кар'єрі Віктора Йоаникійовича— він був нагороджений саном протоієрея. Після 1918 р. доля невідома. З дружиною, *Лісовецькою (Оппоковою) Олександрою Федорівною*, мали двох дітей: Миколу і Ольгу.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 18, арк. 225; спр. 1900, арк. 92 зв.; спр. 1901, арк. 92 зв.; спр. 1907, арк. 94 зв.—95; спр. 249, арк. 8 зв.; спр. 27, арк. 413 зв.; спр. 28, арк. 431 зв.; спр. 29, арк. 433 зв; спр. 30, арк. 433 зв.; спр. 36, арк. 391; спр. 37, арк. 387 зв.; спр. 281, арк. 30 зв.—31; спр. 2509, арк. 290 зв.; спр. 40, арк. 665—666 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; ф. 712, оп. 3 (1867 р.), спр. 137, арк. 9 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 4536; КЕВ.— 1888.— № 45-46.— С. 729; 1911.— № 20.— С. 214; 1911.— № 33.— С. 785—786; 1911.— № 38.— С. 629; 1914.— № 8.— С. 67; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 19; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.— К., 1901.— С. 45; Киевский православный вестник.— 1918.— № 7.— С. 201.

ОППОКОВ Віталій Леонідович (8.05.1904, м. Канів —(?)) — син *Оппокова Леоніда Володимировича* та *Оппокової Серафими Карпівни*. Перші відомості, які вдалося зібрати про Віталія, містить клірова книга Преображенської церкви м. Канева за 1905 р. За цими ж джерелами на 1916 р., Віталій навчався у 2-му класі Канівської гімназії. У протоколі допиту від 8 березня 1921 р. батько відзначав, що має двох дітей, синові — 16 років. У 18-річному віці зустрічаємо ім'я Віталія в особовій справі його рідного дядька, професора Київського політехнічного інституту *Оппокова Є. В.* 21 лютого 1923 р. Євген Володимирович називає небожа Віталія Леонідовича серед членів своєї родини, які перебувають на його утриманні. Інших даних про Оппокова В. Л. не виявлено.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 960, арк. 10 зв.; спр. 1006, арк. 20—21 зв.; ДА м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 186, арк. 151.

ОППОКОВ Володимир Йоаникійович (бл. 1844, с. Плоске Сквирського пов.—17.09.1919, Руде Село Сквирського пов.) — син *Оппокова Йоаникія Івановича* та *Оппокової Марфи Миколаївни*.

Разом з братами Віктором і Костянтином у 1860-х рр. навчався в Київській духовній семінарії, про що збереглися документи у фонді семінарії в ЦДІАК України. Після закінчення семінарії у 1867—1868 рр. вчителював у церковнопарафіяльній школі рідного Плоского. 21 квітня 1868 р. у Троїцькій церкві Рудого Села Сквирського повіту вінчався з донькою місцевого священика *Марією Василівною Забродською*. Шлюбними боярами були рідні брати — *Федір* і *Михайло Оппокови*. Після одруження, 23 червня 1868 р., висвячений священиком Троїцької церкви Рудого Села, посівши парафію тестя, Забродського Василя Лукича. У цій церкві у 1833 р. розпочинав свою духовну кар'єру дядько Володимира, *Захарій Іванович Оппоков*. Троїцька церква, збудована 1841 р. коштом місцевого поміщика Станіслава Залеського, збереглася до наших днів, перебуває під охороною держави. У 1999 р. занесена до «Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України)». В. Й. Оппоков обирався депутатом єпархіальних з'їздів, а також з'їздів Києво-Подільського училищного округу. У 1884 р. призначений Київською духовною консисторією членом благочинної ради Сквирського повіту. За активну роботу по забезпеченню діяльності церковнопарафіяльної школи отримав благословення митрополита Київського і Галицького. Неодноразово нагороджувався, зокрема у 1912 р.— орденом Св. Анни 3-го ступеня. У 1916 р. йому було присвоєно сан протоієрея. З дружиною, *Забродською (Оппоковою) Марією Василівною*, мав чотирьох синів (Євгена, Віктора, Леоніда, Михайла) і шістьох доньок (Олександру, Неонілу, Олену, Ксенію, Надію, Галину). Дбав про освіту дітей. Син Євген закінчив Петербурзький технологічний інститут, Віктор та Михайло — Університет св. Володимира. Леонід продовжив справу батька. Всі доньки закінчили жіночі духовні училища. У метричній книзі Троїцької церкви Рудого Села за 1919 р. зберігся запис про смерть 17 вересня протоієрея Володимира Оппокова. Причина смерті— «убит». Аналіз записів метричної книги Троїцької церкви Рудого Села за 1919 р. показує, що серед 188 осіб, що померли того року, лише протоієрей Володимир Оппоков був убитий. 102 особи померли від тифу, який почав лютувати ще з 1918 р. (в цей рік померло 104 особи, тоді як у 1915 р.— 33). Саме в цей час Київщина була окупована денікінськими військами і можна передбачити, що їхні каральні заходи були причиною насильницької смерті отця Володимира.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2539, арк. 114 зв.; спр. 2527, арк. 150; спр. 2546, арк. 150 зв.—152; спр. 2520, арк. 89 зв.; спр. 2530, арк. 154 зв.; спр. 2509, арк. 290 зв.; спр. 2523, арк. 92—93 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; оп. 1079, спр. 300, арк. 241 зв.-242, 89 зв.—90, 96 зв.—97; спр. 346, арк. 117 зв.; ф. 712, оп. 3 (1867 р.), спр. 137, арк. 8 зв.; КЕВ.— 1889.— № 46.— С. 779; 1892.— № 17.— С. 218; 1898.— № 10.— С. 148; 1904.— № 25.— С. 53; 1905.— № 2.— С. 218; 1912.— № 19.— С. 216; 1916.— № 20.— С. 252; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 19; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.— К., 1901,— С. 135; Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України)//Пам'ятки України: історія та культура.— 1999.— Ч. 2—3.— С. 78.

ОППОКОВ Георгій Васильович (бл. 1861, с. Сичівка Уманського пов.—(?)) — син *Оппокова Василя Федоровича* та *Оппокової Анастасії Олексіївни*. Закінчив 2-гу Київську гімназію. За даними, які подає батько у кліровій відомості Троїцької церкви с. Мохначки Сквирського повіту за 1897 р., Георгій на цей час закінчив вищий навчальний заклад (не вказано який, встановити не вдалося) і перебував на державній службі. Дальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 354; спр. 1907, арк. 91; спр. 1900, арк. 88 зв.; спр. 2187, арк. 281 зв.; спр. 2188, арк. 287 зв.—288; спр. 2189, арк. 285 зв.—286; спр. 2527, арк. 354 зв.; спр. 2532, арк. 411зв.—412; ДА м. Києва, ф. 81, оп. 51, спр. 1084, арк. 4—7.

ОППОКОВ Гліб Вікторович (14.07.1892, Київ — після 1949) — син *Оппокова Віктора Володимировича* та *Козловської (Оппокової) Марфи Михайлівни*. Відомості про народження Гліба містить формулярний список батька, що зберігається в особовій справі брата Іларіона — студента Університету св. Володимира. Інших архівних матеріалів про його життя не виявлено. У фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка та Інституту математики НАН України зберігаються книги Гліба Вікторовича Оппокова — професора, генерал-майора, інженера артилерійської служби, видані у 1931—1949 рр. в Ленінграді та Москві. Це праці з прикладної математики,

її застосування в артилерії, зокрема балістиці. Рідкісне прізвище, ім'я та побатькові автора дають підстави вважати, що ним був саме Оппоков Гліб Вікторович.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 7749, арк. 10.

ОППОКОВ Євген Володимирович (21.01.1869, Руде Село Сквирського пов.—11.11.1937, Київ)— найстарший син *Оппокова Володимира Йоаникійовича* та *Забродської (Оппокової) Марії Василівни*. Гідролог, засновник української гідрологічної науки, академік ВУАН (з 1929), організатор і перший директор Науково-дослідного інституту водного господарства України (1926—1937). У метричній книзі Троїцької церкви Рудого Села зберігся запис про народження Євгена. Його хрещеним батьком був рідний брат батька, *Оппоков Федір Йоаникійович*, хрещеною матір'ю — рідна сестра матері, Ганна Василівна Забродська. Закінчив 3-тю Київську гімназію (1878—1886). У 1886 р. розпочав навчання на фізико-математичному факультеті Університету св. Володимира. Після закінчення першого курсу вступив до Петербурзького технологічного інституту, який закінчив у 1892 р. У 1893—1916 рр. працював у експедиціях по осушенню боліт у Чернігівській, Полтавській, Курській губерніях, Поліссі, розробив ряд масштабних меліоративних проектів, підготував та видав понад 100 наукових праць, частина з яких була опублікована в перекладі німецькою та французькою. Одним з результатів гідрологічних досліджень Є. Оппокова було уточнення ним рівняння водного балансу, відоме як рівняння Пенка—Оппокова. З 1917 р. проживав у Києві. У 1918 р. активно включився в роботу природничої та новоствореної технічної секції Українського наукового товариства у Києві, входив до складу оргкомітету з підготовки з'їзду природодослідників України. Поза сумнівом, що до участі в діяльності УНТ він був залучений засновником і головою товариства, троюрідним братом *М. Грушевським*. Високо оцінив наукові заслуги Є. Оппокова перший президент Української академії наук В. І. Вернадський. 1919 р. Є. Оппоков очолив гідрологічну секцію комісії по дослідженню виробничих сил України, результати роботи були узагальнені в монографії «Водные богатства Украины» (1925). Десять років науково-педагогічної діяльності Є. Оппокова пов'язані з вищою технічною школою Києва. Протягом 1917—1919, 1921—1927 рр.— професор Київського політехнічного інституту, де у 1918 р. захистив дисертацію «Режим речного стока в бассейне верхнего Днепра выше г. Киева по данным за 1876—1908 гг.», 1922 р. організував та очолив кафедру гідрології. Одним з перших викладав спеціальні дисципліни українською мовою. Працював над важливими проблемами водного балансу басейну рік, особливу увагу звертав на басейн Дніпра вище Києва. У 1926 р. заснована при КПІ кафедра була реорганізована на Науково-дослідний інститут водного господарства, який став провідною установою по вивченню водного господарства України та комплексного використання водних ресурсів. 15 травня 1892 р. одружився з *Бурцевою Параскевою Петрівною*, з якою мав двох доньок: Марію та Ольгу. Рано овдовів. У своєму формулярному списку професор КПІ Є. В. Оппоков у квітні 1917 р. називає дружину Параскеву Петрівну і двох доньок (Марію та Ольгу) та подає їх короткі біографічні відомості. Опитувальний лист, заповнений ним 27 листопада 1918 р., містить запис: «Вдов, единственная дочь Мария». Дату смерті доньки Ольги вдалося встановити за газетою «Киевлянин»: 26 листопада 1917 р. Аналіз архівних джерел дозволяє передбачити, що дружина померла в серпні — на початку вересня 1918 р. Так, у рапорті ректору КПІ декана П. Ришкова від 12 вересня 1918 р. сказано: «Інженерний факультет в засіданні своєму від 4 та 10 вересня 1918 р., обговоривши питання про звільнення професора Є. В. Оппокова, внаслідок важких обставин, які склалися для нього, від читання в цьому році загального курсу водних сполучень [...] ухвалив: звільнити в осінньому семестрі 1918 р. професора Є. В. Опокова від читання заг[ального] курсу водних сполучень [...]». Цими «важкими обставинами» була смерть дружини та доньки. А рівно через рік у родині Є. Оппокова сталася ще одна трагедія. Як свідчать документи, 17 вересня 1919 р. було вбито його батька, священика Троїцької церкви Рудого Села Сквирського повіту *Оппокова Володимира Йоаникійовича*. Коли дізнався Євген Володимирович про смерть батька — невідомо, адже напередодні цієї трагедії, 6 вересня 1919 р., він отримав дозвіл на «відпустку до м. Єсентуки на Кавказі терміном від 9 вересня до 7 жовтня 1919 р.». На прохання вченого ця відпу-

стка була продовжена, і повернувся Є. Оппоков до Києва лише в 1922 р., два роки пропрацювавши професором гідротехніки Кубанського політехнічного інституту. Зла тінь переслідувала родину і надалі: на початку 1921 р. був заарештований молодший брат, священик Преображенської церкви м. Канева *Оппоков Леонід Володимирович*. У 1923 р. в особовій справі вченого зазначено, що на його утриманні перебували мати, донька, племінник Віталій та племінниця Галина (діти Леоніда). Не минули репресії і самого Є. Оппокова. 15 жовтня 1937 р. він був заарештований, вже наступного дня виключений з числа академіків АН УРСР. 19 жовтня проведений один-єдиний допит, на підставі якого 4 листопада було винесено вирок — розстріл. 11 листопада 1937 р. вирок виконано. Майже через півроку після розстрілу, у квітні 1938 р., співробітниками НКВС разом з іншим майном була конфіскована «в доход государства» найбільша у Києві бібліотека спеціальної гідрологічної літератури, яка належала Є. Оппокову. Її доля, як і доля багатьох книгозбірень репресованих видатних українських вчених, до цього часу невідома. Реабілітований посмертно 5 березня 1963 р. У 1917–1937 рр. проживав за адресою: вул. Артема, 87, кв.1.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2530, арк. 154 зв.; спр. 2539, арк. 114 зв.; спр. 2546, арк. 151; оп. 1079, спр. 300, арк. 89 зв.–90; ДА м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 186, арк. 1–196; ф. 16, оп. 474, спр. 383, арк. 290; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56306, том 1, арк. 1–140; том 2, арк. 1–15; *Кіржаєв С.* Біля джерел Української академії наук у Києві (Сторінки щоденника В.І.Вернадського 1918 р.) //Український археографічний щорічник.— К., 1992.— Нова серія. Вип. 1.— С. 324; *Луговский А.* Евгений Владимирович Оппоков (1869–1938)//Очерки истории естествознания и техники.— 1989.— Вип. 37.— С. 113–117; *Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т.* Українське наукове товариство: 1907–1921 роки.— К., 1998.— С.87, 89, 99, 166; *Падун-Лук'янова Л.* Академік Євген Володимирович Оппоков (до 65-х роковин від загибелі)//Зона.— 2002.— № 16.— С. 118–164; *Роженко М., Богацька Е.* Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства.— К., 1999.— Книга перша.— С. 319; Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866–1926. Ювілейні засідання. Привітання.— К., 1927.— С. 57–58. Детально див.: «Були се люди, очевидно, здібні й енергійні» (Євген Володимирович Оппоков, Михайло Володимирович Оппоков, Іван Костянтинович Оппоков, Олександр Григорович Черняхівський, Олександр Вікторович Топачевський).

ОППОКОВ Євген Захарійович (28.10.1884, Київ – не пізніше 1 жовтня 1920, там само) — син *Оппокова Захарія Захарійовича* та *Замотової (Оппокової) Олімпіади Іванівни*. Військовий. У 1895 р. за поданням діда, *З. І. Оппокова*, разом з батьком, братами та сестрою Софією був занесений до родовідної книги дворян Київської губернії. Згадується у листах тітки, *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни*, до своїх дітей. З листа Глафіри Захаріївни від 1 жовтня 1904 р. дізнаємося, що кар'єру військового Євген розпочав здобувати «в Петербурге и заболел и его сюда перевели, он на Печерске в Военном училище». В іншому листі вже з Києва [після 1905 р.] Глафіра оповідала, що зустріла у Володимирському соборі *Софію Оппокову* з її чоловіком *М. Табуре*, які служили «молебень о здоровье Жени, потому что он параличем разбит, отнялась рука и нога и в госпиталь его отправили». За даними довідкових видань м. Києва, у 1910-х рр. він служив разом зі старшим братом Сергієм у 129-му піхотному бессарабському полку Київської військової округи. Проживав з батьками на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 74. Розстріляний у Києві разом зі старшим братом Сергієм не пізніше 1 жовтня 1920 р. як «підполковник старої армії», про що було офіційно повідомлено на сторінках газети «Вісті Київського губерніального революційного комітету».

ДА м. Києва, ф. 112, оп. 2, спр. 126, арк. 122–123; ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 293–294; ДА Київської обл., ф. 782, оп. 2, спр. 437, арк. 247–248 зв.; Весь Киев... на 1911 г.— К., 1911.— С. 476; Весь Киев... на 1913 г.— К., 1913.— С. 597; Вісті Київського губерніального революційного комітету.— 1920.— 1 жовтня.

ОППОКОВ Євген Іполитович (24.11.1885, Саратов–1961, там само) — син *Оппокова Іполита Захарійовича* та *Козициної (Оппокової) Ольги Семенівни*. У фонді Київського дворянського депутатського зібрання збереглася копія метричного випису про народження Євгена, подана батьком при оформленні спадкового дворянства. Вона свідчить, що новонародженого хрестили в кафедральному соборі Олександра Невського м. Саратова 5 грудня 1885 р. Його хрещеними були рідний брат батька, *Захарій Захарійович Оппоков*, та дружина австрійського консула Євгенія Емануїлівна Пітнер. У 1887 р. за поданням діда, *Захарія Івановича Оппокова*, разом з батьком, братами Віктором та Миколою був визнаний спадковим дворянином та занесений до родовідної книги дворян Київської губернії. З атестатом Саратовської гімназії вступив на механічне відділення Московського імпера-

торського технічного училища, яке закінчив у 1915 р. У студентські роки стажувався в Австрії. Про долю сина Євгена в перші місяці нової більшовицької влади розповідає у своєму листі до сестри Глафіри батько: «Еще хуже живется третьему сыну— инженеру; он состоит начальником дружины земско-городского союза, под начальством его состоит несколько сот человек; беда же заключается в том, что об этой дружине как бы забыли и с 10-го ноября не посылают ей никаких припасов и денег». У рідному Саратові пропрацював до 75 років. У 1929 р. одружився з *Усачовою Олександрою Сидорівною*, яка була рідною сестрою дружини старшого брата Миколи. Олександра невдовзі померла від туберкульозу. Через декілька років Є. І. Оппоков взяв другий шлюб з *Гончаровою Зінаїдою Борисівною*, з якою прожив до старості. Дітей не мав. У 1936 р. Є. І. Оппоков був заарештований. Племінник Євгена Іполитовича, *Юрій Георгійович Ломов-Оппоков*, так описує ті події: «Пятнадцать месяцев тетя Зина выстаивала очереди в тюрьму с передачами. Устроилась работать в игрушечной мастерской художником (по специальности ихтиолога устроиться не могла). Выпустили дядю Женю благодаря случаю. Арестовали начальника Саратовского НКВД Строміна, который был преду-прежден о предстоящем аресте и успел поджечь архивы. Сгорели не все дела. И оставшиеся стали проверять, выпуская ряд арестантов с наиболее дикими обвинениями. Так, дядю Женю обвиняли в том, что он построил на Урале завод, который потом взорвался. Но он никогда не был на Урале и строительство заводов не его специальность». Після арешту рідного брата, *Георгія Іполитовича Ломова-Оппокова*, допомагав його дітям, Юрію та Ніні. В родині Євгена жили батьки, Іполит Захарійович та Ольга Семенівна Оппокови. Помер і похований у Саратові.

ДА Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8419, арк. 9, 14; оп. 2, спр. 437, арк. 246; ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 17, арк. 11; листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ОППОКОВ Євдосій Іванович (4.08.1818, с. Мусіївка Сквирського пов.—1819, там само)— син *Опуцкевича (Оппокова) Івана Петровича* та *Опуцкевич (Оппокової) Катерини Стефанівни*. Єдина згадка про наймолодшого сина Івана та Катерини, пов'язана з його народженням та хрещенням, виявлена у метричній книзі Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту за 1818 р. Оскільки у клірових відомостях з 1820 р. Євдосій не згадується, а у метричній книзі за 1820 р. запису про його смерть немає, можна передбачити, що помер він у 1819 р. немовлям (метрична за цей рік не збереглася).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1445, арк. 333 зв.; спр. 1475, арк. 158—166; оп. 1011, спр. 2484, арк. 132 зв.

ОППОКОВ Євстафій Миколайович (бл. 1887, с. Терешки Сквирського пов.— не пізніше 1891, там само) — син *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. Помер малолітнім. Виявлений у кліровій відомості с. Терешок за 1888 р. в однорічному віці. З 1891 р. його ім'я серед дітей не зустрічається.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2526, арк. 36 зв.

ОППОКОВ Захарій Васильович (бл. 1877, м-ко Китайгород Липовецького пов.—(?)) — син *Оппокова Василя Федоровича* та *Оппокової Анастасії Олексіївни*. На 1897 р. навчався в гімназії в Києві. Відомостей про подальшу долю не виявлено.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 354; спр.2532, арк. 411 зв.—412; спр. 2187, арк. 281 зв.; спр. 2188, арк. 287 зв.—288; спр. 2189, арк. 285 зв.—286.

ОППОКОВ Захарій Захарійович (19.02.1845, с. Сестринівка Бердичівського пов.— після 1918)— син *Оппокова Захарія Івановича* та *Зарчинської (Оппокової) Ганни Василівни*. Перші відомості про Захарія виявлені у збереженій метричній книзі Покровської церкви с. Сестринівки Бердичівського повіту, які вказують точну дату його народження — 19 лютого 1845 р. та називають хрещених батьків: рідних брата та сестру батька, *Оппокова Йоаникія Івановича* та *Оппокову (Топачевську) Марію Іванівну*. Закінчив Київське духовне училище та Київську духовну семінарію. Після закінчення семінарії у вересні 1866 р. вступив на історико-філологічний факультет Університету св. Володимира. 1 червня 1870 р. Захарій вислухав повний курс університетських наук, 15 січня 1871 р. отримав звання дійсного студента. Після підготовки та захисту кандидатської роботи у 1872 р. отримав

ступінь кандидата. Кандидатська робота З. З. Оппокова «Князь А. М. Курбський» була видрукувана того ж 1872 р., в «Университетских известиях», згодом — окремою книгою. З серпня 1872 р. розпочав роботу вихователя (1872–1888) Володимирської Київської військової гімназії (таку назву певний час мав Володимирський Київський кадетський корпус). З 1878 р. був атестований на посаду викладача російської мови, яку обіймав до виходу на пенсію в листопаді 1897 р. В його квартирі на території корпусу в перші півтора роки навчання в Університеті св. Володимира мешкав *М. Грушевський*. Перебравшись на інші квартири, М. Грушевський продовжував спілкуватися з Захарієм Захарійовичем, а після переїзду до Львова — листувався з ним. Зокрема, у своєму університетському щоденнику записав: «31.X. було зібране у Захара— 16 внучат зібралося» (запис від 2 листопада 1893 р.). З. З. Оппоков мав численні нагороди: ордени Св. Анни 2-го і 3-го ступенів, Св. Станіслава 2-го і 3-го ступенів, Св. Володимира 3-го і 4-го ступенів. Рішенням Київського дворянського депутатського зібрання та наказом Урядового Сенату по Департаменту Герольдії у 1895 р. Захарій Захарійович зі своїми дітьми — Сергієм, Віктором, Євгеном та донькою Софією були занесені до родовідної книги Київської губернії. Після 1897 р. поселився на вулиці Маріїнсько–Благовіщенській, 74 (будинок зберігся), де часто збиралася родина Оппокових. У листі від 1 січня 1898 р. Глафіра Захаріївна ділиться з сином Михайлом новинами про вхідчини у дядька Захарія. Ім'я З. З. Оппокова постійно згадується в листах сестри, *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни*, університетському щоденнику М. Грушевського. З дружиною, *Замотовою (Оппоковою) Олімпіадою Іванівною*, мав двох доньок (Ганну та Софію) та трьох синів (Сергія, Віктора та Євгена). Останні відомості про Захарія Захарійовича Оппокова датуються квітнем 1918 р. На цей час він був власником київської квартири з 5-ти кімнат за адресою: вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 74, кв. 4 (кількість мешканців у квартирі — 8). Після 1918 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 11, арк. 483 зв.; спр. 147, арк. 1–6; спр. 18, арк. 208; спр. 165, арк. 58–59 зв.; спр. 175, арк. 63 зв.; оп. 1012, спр. 2287, арк. 168 зв.–169 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 8, арк. 11–12; спр. 277, арк. 220; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 479, арк. 270 зв.–271; спр. 902, арк. 1–2; ф. 112, оп. 2, спр. 126, арк. 121–128; спр. 122, арк. 119–122; ф. 163, оп. 6, спр. 233, арк. 8 зв.–9; ДА Київської обл., ф. 782, оп. 2, спр. 437, арк. 247–248 зв.; *Грушевський М.* Спомини //Київ.– 1992.— № 3.— С. 138; *Грушевський М.* Спомини /Публікація, вступ, примітки М. Магунь //Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 145–150; *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до видання, передмове слово, упорядкування, коментарі і післямова Л. Зашкільняка.— К., 1997; Звід пам'яток історії та культури України. Том «Київ». — К., 2004.— Кн. 1, ч. II (М–С).— С. 1133–1135; Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 189. Докладніше див.: «Дід мій... виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великоросії...» (Захарій Іванович Оппоков).

ОППОКОВ Захарій Іванович (8.02.1814, с. Мусіївка Сквирського пов.–26.11.1895, с. Сестринівка Бердичівського пов.) — син *Опуцкевича (Оппокова) Івана Петровича* та *Опуцкевич (Оппокової) Катерини Стефанівни*, дід *Грушевського Михайла Сергійовича*. 1833 р. скінчив Київську духовну семінарію за першим розрядом успішності зі ступенем студента. 9 грудня того ж року був висвячений дияконом, 26 грудня— священиком Троїцької церкви Рудого Села Сквирського повіту. У травні 1839 р. за власним проханням переведений до Покровської церкви с. Сестринівки Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) повіту, де отримав парафію тестя, Зарчинського Василя Пантелеймоновича. 1842 р. заснував і утримував власним коштом Сестринівське церковнопарафіяльне училище, був його наставником. У 1860–1863 рр. виконував обов'язки куратора церковнопарафіяльних училищ усього Бердичівського повіту. Від 1867 р. до 1881 р. був делегатом 7-ми з'їздів Києво-Подільського училищного округу, на яких був незмінним головою; у 1869-1879 рр.— делегатом 4-х загальноепархіальних з'їздів. 1871 р. отримав сан протоієрея. Брав участь в роботі Свято-Володимирського при Софійському соборі братства, обирався почесним членом та здійснював пожертви на його потреби, був членом Комітету православного місіонерського товариства. Мав нагороди: орден Св. Анни 3-го ступеня та 2-го ступенів, орден Св. Володимира 4-го ступеня. Рішенням Київського дворянського зібрання та наказом Урядового Сенату по Департаменту Герольдії від 11 грудня 1887 р. був визнаний спадковим дворянином та занесений до родовідної книги Київської губернії. З дружиною, *Зарчинською (Оппоковою) Ганною Василівною*, мав дев'ятьох дітей: Вікторію (1837),

Павлину-молодшу (1839), Платониду (1841), Захарія (1845), Глафіру (1847), Іполита (1850), Павлину-старшу (1852), Олександра (1856), Феофіла (1859). Малими померли: Платонида (1842), Павлина-молодша (1843), Феофіл (1860), Олександр (1862). Окрім власних дітей і онуків, Захарій Іванович опікувався осиротілими дітьми рідні. Після смерті у 1847–1848 рр. молодшої сестри Уляни та її чоловіка, *Карпова Павла*, взяв на виховання їхню доньку Катерину. У його родині проживала також небога дружини, сирота Олімпіада Іванівна Крижанівська, а також діти дядька, *Петра Петровича Опуцкевича (Оппокова)* — Микита, Тетяна, Меланія. Помер 26 листопада 1895 р. Похований на церковному цвинтарі в с. Сестринівці. У 1960-ті рр. цвинтар було знищено, камені з надгробку о. Захарія використовували для господарчих потреб школи. Надгробок відновлено з ініціативи педагогічного колективу села та краєзнавців у 1996 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 702, спр. 25, арк. 1–5; оп. 1011, спр. 2495, арк. 394 зв.; спр. 2136, арк. 106–107 зв.; спр. 674, арк. 347; спр. 1-а, арк. 160–161; спр. 2, арк. 164 зв.; спр. 3, арк. 154–158 зв.; спр. 11, арк. 482–483 зв.; спр. 27, арк. 261 зв.; спр. 147, арк. 1–6 зв.; спр. 151, арк. 1–5 зв.; спр. 160, арк. 1–4 зв.; спр. 18, арк. 208; спр. 165, арк. 57–60 зв.; спр. 25, арк. 270–272 зв.; спр. 1251, арк.2; спр. 2484, арк. 132 зв.; спр. 2487, арк. 105 зв.–106; спр. 2489, арк. 177 зв.; спр. 175, арк. 62–64 зв.; спр. 10, арк. 396 зв.; оп. 1012, спр. 1384-а, арк. 651 зв.; оп. 1015, спр. 674, арк. 347; ф. 712, оп. 2 (1833 р.), спр. 426, арк. 4; ДА Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8419, арк. 2–2 зв.; оп. 2, спр. 437, арк. 245–248 зв.; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 19; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1894 г.— К., 1894— С.18; *Грушевський М.* Спомини// Київ.— 1988.— № 9.— С. 119–122; 136–139; *Кудрицкий В.* 50-летний юбилей священника протоиерея З. Оппокова //КЕВ.— 1884.— № 9.— С.425–427; *Кучеренко М., Шевчук Г.* Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського відзначає ювілей Великого Українця //Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 550–556; *Панькова С.* До витоків материнського роду Михайла Грушевського //Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції.— К., 2002.— Вип. 2.— С. 51–63;. Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 189; *Шевчук Г.* «Життя в Сестринівці було для мене одним неустанним святом... » //На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності.— Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000.— С. 255–265. Докладніше див.: «Дід мій... виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великоросії...» (Захарій Іванович Оппоков).

ОППОКОВ Іван Васильович (бл. 1880, м-ко Китайгород Липовецького пов.— після 1914)— син *Оппокова Василя Федоровича* та *Оппокової Анастасії Олексіївни*. Навчався в духовному училищі та семінарії. У кліровій відомості Троїцької церкви с. Мохначки Сквирського повіту за 1897 р. батько записав, що після закінчення духовної семінарії Іван служив на залізниці. За довідковим виданням «Весь Киев. Адресная и справочная книга на 1914 г.» працював на станції Київ-Пасажирський. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 354; спр. 2532, арк. 411 зв.–412 спр. 2187, арк. 281 зв.; спр. 2188, арк. 287 зв.–288; спр. 2189, арк. 285 зв.–286; Весь Киев... на 1914 г.— К., 1914.

ОППОКОВ Іван Костянтинович (30.07.1871, с. Франтівка Липовецького пов.— після 1923) — найстарша дитина, єдиний син *Оппокова Костянтина Йоаникійовича* та *Оппокової Надії Никифорівни*. Закінчив 3-ю Київську гімназію. Вивчав право в Московському університеті (до 1895) та Демидівському юридичному ліцеї в Ярославлі. Зі студентських років захопився видавничою справою. Свідченням цього є лист І. К. Оппокова до М. І. Петрова від 2 листопада 1893 р., в якому він звертається до вченого з пропозицією дати згоду та передати право на перевидання його «Очерков истории украинской литературы XIX века». Першим відомим на сьогодні реалізованим видавничим проектом Івана є книга: Русское государственное право. Конспект лекций ординарного профессора Императорского Московского университета А. С. Алексеева. Издание третье, студента И. Оппокова.— Москва, 1895. Після здобуття освіти практикував як адвокат у Москві й Ташкенті. Так, у кліровій відомості Космо-Даміанівської церкви с. Франтівки за 1897 р. батько писав про посаду Івана: «Помощник присяжного поверенного в г. Москве». У 1905 р.— на початку 1906 р. І. К. Оппоков задумав проект видання низки українських часописів у Москві: журналу і газети «Зірниця» (1905), політичної газети «Україна» (1906), тижневика «Зоря» (1906) та місячника «Хата» (1906). З цих задумів вдалося реалізувати лише двотижневий україномовний літературно-мистецький журнал «Зоря», редактором і видавцем якого був Іван Оппоков. Про зміст часопису видавець інформував майбутніх читачів у своєму зверненні, вміщеному в числі 1–2 за 1906 р. У «Зорі» перед-

бачалися розділи красного письменства, історії України, історії культури України, ук-раїнської філології, суспільного життя, бібліографічний, хроніки — переважно українського життя, гумористичний, музичний, малюнки. Серед авторів, що зголосилися подати свої твори до видання: Х. Алчевська, М. Біляшівський, В. Вернадський, Б. Грінченко, М. Грінченко (Загірня), П. Житецький, А. Кащенко, А. Кримський, І. Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, Леся Українка. Журнал отримав схвальні відгуки. Один з них подав А. Кримський у київській газеті «Громадська думка» в січні 1906 р. Високо оцінила видання Леся Українка, яка була особисто знайома з Іваном Оппоковим. Всього вийшло 8 чисел «Зорі». Займався також перекладами творів українських письменників. 1917 р. Іван Костянтинович повернувся в Україну і поринув у вир національного руху. Як журналіст співпрацював з багатьма національними часописами, зокрема популярним видавничим товариством «Час». Разом з колегами по видавництву підтримав почин по збору коштів на розбудову української школи. У 1917–1918 рр. друкувався в газеті «Рада», часописі «Книгар». У 1919–1923 рр. працював в установах Української академії наук як співробітник Постійної комісії для складання словника живої української мови під головуванням академіка А. Кримського (1919, 1923) та член-співробітник Постійної комісії для виучування звичаєвого права під головуванням академіка О. Левицького (1919). 1923-м роком відомості обриваються. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1811, арк 302; спр. 2010, арк. 130–130 зв.; спр. 1836, арк. 450; спр. 1824, арк. 239зв.–240; спр. 1831, арк. 262 зв.; ІР НБУВ, ф. ІІІ, № 13468, 33962–33963, 37770, 37773, 37778; 38897, 38962, 63774; 69102, Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, ф. 46, спр. 839, № 5128; *Доманицький В.* Українська преса в 1906 р //Україна.—К., 1907.— Т. 1.— Частина 2.— С. 58–60; *Дудко В.* «Лихоліття». Доля російської версії //Книжник.— 1991.— Ч. 3.— С. 57–58; *Животко А.* Історія української преси.— К., 1999.— С. 204–205; Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали.— К., 1993.— С. 532; *Кримський А.* Українські часописи у Москві //Громадська думка.— 1906.— 25 січня.— № 21.— С. 3; *Оленин М.* Українська преса від 17 жовтня 1905 року до 1 липня 1906 р. Бібліографічна замітка //Рідний край.— 1906.— Ч. 32.— С. 15–16; *Сидоренко О. І.* «Зоря» — перший літературно-мистецький україномовний журнал Росії (1906)//Слово і час.— 1991.— № 8.— С. 61–63; Українська преса Росії 1905–1907 рр. Анотований покажчик періодичних видань /Уклад. О. І. Сидоренко.— К., 1987.— С. 17–18; 53. Докладніше див.: «Були се люди, очевидно, здібні й енергійні» (Євген Володимирович Оппоков, Михайло Володимирович Оппоков, Іван Костянтинович Оппоков, Олександр Григорович Черняхівський, Олександр Вікторович Топачевський).

ОППОКОВ Іларіон Вікторович (21.10.1893, Київ – після 1917) — син *Оппокова Віктора Володимировича* та *Козловської (Оппокової) Марфи Михайлівни*. За свідоцтвом, виданим Київською духовною консисторією, Іларіона хрестили у київській Стрітенській церкві 21 листопада 1893 р. Закінчив 1-шу Віленську гімназію (1908–1912). У липні 1912 р. подав прохання ректору Університету св. Володимира про зарахування студентом юридичного факультету. У проханні було відзначено, що батько, товариш голови Ростовського-на-Дону суду, клопотався про його вступ не до Петербурзького, а до Київського університету. З чим це клопотання було пов'язано— встановити не вдалося. Проте резолюцією ректора від 17 серпня 1912 р. Іларіон був зачислений студентом Київського університету. З початком Першої світової війни на підставі власного прохання отримує відстрочку від навчання, бажаючи «поступить добровольцем в действующую армию». Як свідчать документи особової університетської справи, за станом здоров'я Іларіон не був зарахований у діючу армію і 31 березня 1915 р., відновив навчання. 28 квітня 1917 р. отримав випускне свідоцтво. На цьому відомості про І. В. Оппокова обриваються і як склалося його подальше життя — невідомо.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 7749, арк. 1–20; спр. 7750, арк. 1–3 зв.; оп. 469 ІІ–оц., спр. 2457-а.

ОППОКОВ Іполит Захарійович (5.02.1850, с. Сестринівка Бердичівського пов.–1933, Саратов) — син *Оппокова Захарія Івановича* та *Зарчинської (Оппокової) Ганни Василівни*. Перші відомості про Іполита виявлені у збереженій метричній книзі Покровської церкви с. Сестринівки Бердичівського повіту, які вказують на точну дату його народження — 5 лютого 1850 р. Разом з братом Захарієм навчався у Київському духовному училищі, згодом вступив до 2-ї Київської чоловічої гімназії. У 1867 р. перевівся до Холмської гімназії, яку закінчив з золотою медаллю (1868). Вищу освіту здобув на юридичному факультеті Університету св. Володимира (1872). У 1873 р.

призначений помічником контролера 3-го розряду Державного банку (Петербург), згодом отримав посаду молодшого (1875) та старшого (1877) контролера. Влітку 1880 р. отримав у спадок від свого дядька, *Віктора Івановича Оппокова*, маєток у с. Сергієвській Вирзі Нижнєломівського повіту Пензенської губернії. За власним проханням Іполит звільнився з посади і разом з молодою дружиною Ольгою розпочав господарювати у маєтку, про що докладно розповідає у листі до свого професора по університету О. Ф. Кістяківського. У червні 1883 р. призначений управляючим Царицинським відділенням Державного банку, 4 липня 1884 р.— управляючим Саратовським губернським відділенням Державного банку, де прослужив понад 20 років. У грудні 1887 р. за визначенням Київського депутатського зібрання та наказом Урядового Сенату по департаменту герольдії разом з батьком Іполит Захарійович Оппоков, його сини Віктор, Микола та Євген були визнані спадковими дворянами та занесені до родовідної книги дворян Київської губернії. З дружиною, *Козициною (Оппоковою) Ольгою Семенівною*, мав чотирьох синів (Віктора, Миколу, Євгена, Георгія) та доньку Валентину. Революційна діяльність молодшого сина Георгія в роки першої російської революції 1905–1907 рр. змусила залишити посаду (1908). На 1911 р. працював бухгалтером-касиром відділення міжнародного комерційного банку. Після жовтневого перевороту 1917 р. зовсім залишив службу, займався домашнім господарством. Помер у 1933 р. під час голоду.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 11, арк. 482 зв.; спр. 147, арк. 1–6; спр. 18, арк. 208; спр. 165, арк. 59 зв.; спр. 151, арк. 2 зв.; спр. 18, арк. 208; спр. 25, арк. 272 зв.; спр. 175, арк. 63 зв.; оп. 1012, спр. 2582, арк. 365; ф. 1235, оп. 1, спр. 17, арк. 10–11 зв.; спр. 279, арк. 3–4; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 518, арк. 17 зв.; спр. 479, арк. 284 зв.– 285; ф. 81, оп. 51, спр. 1084, арк. 3; ДА Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8419, арк.1–20; ІР НБУВ, ф. ІІІ, № 69102; *Білокінь С.* Лист Георгія Ломова до кузини — Ганни Грушевської-Шамрай //Український історик.— 1995.— Ч. 1–4.— С. 180–189; Весь Саратов. Адрес-календарь. Указатель на 1911 г. — Саратов, 1911.— С. 225; *Соломатина С.* Карьера //Саратовский вестник.— 1999.— 16 серпня; Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 189; Университетские известия.— 1872.— № 1.— С. 13; № 6.— С. 28. Докладніше див.: «Дід мій... виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великоросії...» (Захарій Іванович Оппоков).

ОППОКОВ Йоаникій Іванович (листопад, 1806, м-ко Паволоч Сквирського пов.–26.03.1871, с. Плоске Сквирського пов.) — син *Опуцкевича (Оппокова) Івана Петровича* та *Опуцкевич (Оппокової) Катерини Стефанівни*, рідний брат *Оппокова Захарія Івановича*— діда *Грушевського Михайла Сергійовича*. Перші виявлені відомості пов'язані з хрещенням новонародженого у Богоявленській церкві м-ка Паволочі, про що зроблено запис: «4 ноября [1806 р.] крестил протоиерей Ефрем Карпинский рожденного младенца Иоаникия от благородных родителей Иоана Петрова сына Опоцкого и жены Екатерины Стефановой дочери». Наступна згадка — у кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту за 1820 р., де він записаний батьком 15-річним хлопцем. Закінчив курс Київської духовної семінарії в 1831 р. з атестатом успішності 2-го розряду. У 1832 р. висвячений священиком Покровської церкви с. Плоского Сквирського повіту, де виконував пастирську службу тридцять шість років. Стараннями Йоаникія Оппокова 1843 р. у с. Плоскому була побудована нова церква, будинки для священика і церковнослужителів, церковнопарафіяльне училище. Мав ряд нагород і подяк: набедреник (1861), оксамитову скуфію, бронзову медаль і бронзовий хрест (1864). У 1868 р. за власним проханням переведений заштатним священиком Покровської церкви с. Плоского. Указом св. Синоду йому була призначена пенсія в розмірі 90 крб. Парафію в селі посів чоловік молодшої доньки Ганни — *Ольшевський Михайло Аполлінарійович*, а з 1883 р.— син, *Федір Оппоков*. У родині Йоаникія Івановича та його дружини Марфи Миколаївни було дві доньки (Юлія та Ганна) і десятеро синів (Михайло, Андрій, Федір, Микола, Віктор, Володимир, Костянтин, Петро, Павло, Стефан). Йоаникій— хрещений батько старшого сина свого рідного брата Захарія Івановича — *Захарія Захарійовича Оппокова*. З братом Сильвестром був шлюбним боярином зі сторони нареченої при вінчанні *Оппокової Глафіри Захаріївни* з *Грушевським Сергієм Федоровичем* у 1865 р. Сім синів Йоаникія були священиками, Петро — псаломником, і лише Андрій працював чиновником у судових відомствах. Серед онуків Йоаникія — відомі діячі українського руху та національної культури: видавець і журналіст *Оппоков Іван Костянтинович*, гідролог, академік ВУАН *Оппоков Євген Володимирович* та інші.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 202, арк. 79–80; оп. 1011, спр. 2484, арк. 132 зв.; спр. 2485, арк. 86 зв.–87; спр. 2487, арк. 105 зв.–106; спр. 2489, арк. 177 зв.; спр. 2495, арк. 141 зв.; спр. 2774, арк. 55 зв.; спр. 2527, арк. 223; спр. 2497, арк. 399; спр. 2501, арк. 395; спр. 2503, арк. 390 зв.; спр. 2509, арк. 290 зв.; спр. 2510, арк. 286 зв.; спр. 2511, арк. 289 зв.; спр. 2520, арк. 406 зв.; спр. 2536, арк. 212 зв.; спр. 2505, арк. 399 зв.; оп. 1012, спр. 2287, арк. 168 зв.–169 зв.; спр.3583, арк.701-702; спр. 1274, арк. 312; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; КЕВ.— 1863.— № 16.— С. 150; 1868.— № 12.— С. 273; 1871.— № 8.— С. 57; 1883.— № 17.— С. 348; № 20.— С. 397. Докладніше див.: «Звались вони властиво Опоцкевичі...».

ОППОКОВ Костянтин Йоаникійович (6.04.1846, с. Плоске Сквирського пов.— після 1917) — син *Оппокова Йоаникія Івановича* та *Оппокової Марфи Миколаївни*. Разом зі старшими братами Віктором і Володимиром навчався у Київській духовній семінарії, яку закінчив у 1869 р. зі званням студента. 1 жовтня 1870 р. рукопокладений на диякона, через декілька днів — на священика Покровської церкви с. Франтівки Липовецького повіту, де прослужив 47 років (у 1876 р. після спорудження в селі нової, Космо-Даміанівської церкви, продовжував службу в ній). 1882 р. отримав нагороду за облаштування нової церкви. Користувався повагою серед духовенства і парафіян. З 1901 р. перебував у званні окружного духовника для духовенства 4-го благочинного округу Липовецького повіту. Обирався депутатом від духовенства повіту на Київський єпархіальний з'їзд (1904). Небіж К. Й. Оппокова, студент Київської духовної академії *Олексій Михайлович Оппоков*, у своїй статті про відвідини у 1883 р. Митрополитом Платоном с. Підвисокого Липовецького повіту розповідав, що під час урочистої служби (її правив брат Костянтина, *Михайло Йоаникійович Оппоков*) у зв'язку з відсутністю диякона священик с. Франтівки Костянтин Оппоков своїм чудовим басом прочитав ектінею з виголошенням многія літа. У 1914 р. нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня. У 1917 р. звільнений в заштат, про що повідомляли «Киевские епархиальные ведомости». Того ж року отримав нагороду від св. Синоду. З дружиною, *Надією Никифорівною Оппоковою*, виховали сина Івана, доньок Лідію, Євгенію, Варвару та Олександру. На 1913 р. був вдівцем. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1811, арк. 294–302; спр. 2010, арк. 128–134; спр. 1835, арк. 486 зв.–487; спр. 1831, арк. 262 зв.; спр. 2509, арк. 290 зв.; спр. 1836, арк. 450; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; ф. 712, оп. 3 (1867 р.), спр. 137, арк. 11 зв.; спр. 1836, арк. 449 зв.–450; КЕВ.— 1883.— № 17.— С. 347; 1897.— № 24.— С. 354; 1901.— № 4.— С. 148; 1904.— № 25.— С. 51; 1905.— № 1.— С.5; 1914.— № 20.— С. 204; 1917.— № 19.— С. 154; 1917.— № 18.— С. 153; 1917.— № 28–29.— С. 227; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 19; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.— К., 1900.— С. 54; Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г.— К., 1915.— С. 146.

ОППОКОВ Костянтин Філаретович (середина 1890-х – після 1925) — син *Оппокова Філарета Васильовича*. Єдині відомості, які вдалося виявити до біографії Костянтина, зберігаються в особовій справі троюрідного брата батька — професора Київського політехнічного інституту, академіка ВУАН, видатного гідролога *Є. В. Оппокова*. Це довідка від 10 червня 1925 р., в якій зазначено, що у 1918 р. К. Ф. Оппоков закінчив повний курс Київського політехнічного інституту та отримав спеціальність інженера-технолога. Довідка видана на підставі заяви інженера Костянтина Оппокова про те, що диплом був загублений. Доля невідома.

ДА м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 186, арк. 187–188.

ОППОКОВ Леонід Васильович (19.02.1864, с. Сичівка Уманського повіту – після 1915) — син *Оппокова Василя Федоровича* та *Оппокової Анастасії Олексіївни*. Закінчив 2-гу Київську гімназію. У 1886 р. вступив на юридичний факультет Університету св. Володимира. У 1890 р. отримав свідоцтво про закінчення університету. За даними довідкових видань на 1897 р., працював губернським секретарем Келецкого окружного суду Варшавської судової палати, на 1899 р.— у Сарапульському окружному суді (Єлабужська дільниця) Казанської судової палати. У 1913–1915 рр. проживав у Києві, працював присяжним повіреним. Після 1915 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 354; спр. 1907, арк. 91; спр. 1900, арк. 88 зв.; спр. 2187, арк. 281 зв.; спр. 2188, арк. 287 зв.–288; спр. 2189, арк. 285 зв.–286; спр. 2532, арк. 411 зв.–412; ДА м. Києва, ф. 81, оп. 51, спр. 1084, арк. 6–7; ф. 16, оп. 474, спр. 383, арк. 296; Адрес-календарь. Общая роспись на 1897 г.— СПб., 1897.— Ч. I.— С. 562; Адрес-календарь. Общая роспись...на 1899.— СПб., 1899.— Ч. I.— С. 550; Весь Киев... на 1912 г.— К., 1912.— С. 558; Весь Киев... на 1915 г.— К., 1915.— С. 717.

ОППОКОВ Леонід Володимирович (25.03.1878, Руде Село Сквирського пов.— 25.01.1942, Київ) — син *Оппокова Володимира Йоаникійовича* та *Забродської (Оппокової) Марії Василівни*. Єдиний з чотирьох синів В. Й. Оппокова, хто отримав духовну освіту і служив священиком. У кліровій відомості Троїцької церкви Рудого Села за 1905 р. батько пише про Леоніда— «священик», проте не вказує місця служби. Це місце, а за ним і докладні біографічні відомості вдалося розшукати після дослідження слідчої справи (1921) Оппокова Л. В.— на той час священика Спасо-Преображенського храму м. Канева. А вже за кліровими відомостями цієї церкви встановлено, що Л. В. Оппоков у 1900 р. закінчив Київську духовну семінарію, після чого вчителював у зразковій школі при Демидівській двокласній школі Херсонської губернії. Одночасно обіймав посаду бібліотекаря в народній читальні. У вересні 1901 р. призначений псаломником церкви Іоанна Богослова у с. Лип'янку Чигиринського повіту, де також був учителем грамоти місцевої школи. 27 червня 1902 р. висвячений священиком церкви Іоанна Златоуста в с. Марківці Бердичівського повіту, а в квітні наступного року переведений до Преображенської церкви м. Канева. Сумлінним виконанням пастирських обов'язків заслужив авторитет серед мирян та духовенства. У 1903 р. призначений вчителем Канівського однокласного парафіяльного училища. У 1904 р. обирався депутатом Київського єпархіального з'їзду від Канівського повіту, виконував обов'язки благочинного (з 1906). У 1914 р. затверджений членом благочинної ради. Неодноразово отримував відзнаки та нагороди. Про життя Л. В. Оппокова після 1917 р. дізнаємося зі слідчої справи. Зберігся короткий рапорт інформатора на прізвище Горький від 19 січня 1921 р.: «Доношу, что по собранным сведениям священник Апоков [Оппоков Л.В.— *Авт.*] Каневского прихода во время службы призывает молящихся к низвержению советской власти». Разом з іншими мешканцями м. Канева Л. В. Оппоков був заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Безпідставність звинувачення була зрозуміла навіть самим уповноваженим особливого відділу КВО при 58-й стрілецькій дивізії, де розглядалася справа. Перший висновок від 26 січня 1921 р. звучав так: «[...] ввиду недоказанности их виновности, но как убежденных монархистов, и принимая во внимание, что г. Канев и Каневский уезд — гнездо контрреволюций и бандитизма, изъять выше названых из пределов Украины». Про авторитет Л. В. Оппокова серед парафіян свідчить клопотання про звільнення, яке вже через декілька днів після його арешту направила до особливого відділу парафіяльна рада Преображенської церкви м. Канева. Подібне прохання громади міста підписали сотні мешканців Канева. У протоколі допиту від 8 березня 1921 р. Леонід Володимирович винним себе не визнав. Висновок слідчого від 10 березня 1921 р.— «арестованных из под ареста освободить, дело следствием прекратить и сдать в архив»— був затверджений начальником особливого відділу. Як склалося життя Л. В. Оппокова після арешту, з'ясувати не вдалося. У згаданому протоколі допиту Леонід Володимирович повідомляв, що мав двох дітей, синові 16 років. Рівно через два роки, 21 лютого 1923 р., найстарший брат Леоніда, *Євген Оппоков*, запише у своїй особовій справі, що на його утриманні перебувають крім матері і доньки 18-річний небіж, *Віталій Леонідович Оппоков*, та 16-річна небога, *Галина Леонідівна Оппокова*. Можливо перебування дітей на утриманні дядька було пов'язано з тим, що слідча справа їхнього батька 1921 р. мала продовження, або він змушений був залишити службу священика і певний час залишався без роботи. Проте відшукати відповіді на ці передбачення поки що не вдалося. Відомо лише, що помер Л. В. Оппоков у Києві 1942 р. і похований на Лук'янівському цивільному кладовищі.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 150 зв.; спр. 2530, арк. 154 зв.; спр. 2539, арк. 114 зв.; спр. 2546, арк. 151; спр. 960, арк. 10 зв.; спр. 1006, арк. 20–21 зв.; ДА м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 186, арк. 151; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 53130, арк. 1, 54, 142–162; КЕВ.— 1904.— № 1.— С. 5; 1904.— № 22.— С. 266; 1909.— № 18.— С. 151; 216; 1913.— № 14–15.— С. 206; 1916.— № 19.— С. 226; Памятная книжка Киевской губерниии на 1908 г.— К., 1908.— С. 167; Книга реєстрації поховань Лук'янівського кладовища.

ОППОКОВ Микита Петрович (бл. 1823, с. Мусіївка Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) пов.— не пізніше 1861, Київ) — син *Опуцкевича (Оппокова) Петра Петровича* та *Оппокової Тетяни Несторівни*. На 1834 р. проживав з батьками у селі Мусіївці. Після смерті батьків Микиту

взяв під опіку двоюрідний брат, *Захарій Іванович Оппоков*. 20 серпня 1837 р. Сквирським духовним правлінням Микита був призначений на посаду паламаря Троїцької церкви Рудого Села Сквирського повіту. 1840 р. переведений в с. Камені Бердичівського повіту. 27 вересня 1842 р. єпископом Іеремією «пострижен в стихарь на степень дьячка к Іоанно-Богословской церкви с. Великой Чернявки» (Бердичівського повіту). З 20 червня 1843 р. служив дячком Покровської церкви с. Сестринівки Бердичівського повіту. Останні відомості про його службу в Сестринівці датуються 1853 р. З 24 січня 1854 р.— диякон Софійського собору в Києві. З дружиною, *Оппоковою Мотроною Іванівною*, мав трьох дітей — Ганну, Михайла, Варвару. 1861 р. у кліровій відомості Софійського собору згадується вдова бувшого диякона Микити Оппокова, що свідчить про його передчасну смерть.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 681, арк. 22 зв.; спр. 709, арк. 47 зв.; спр. 631, арк. 52 зв.; оп. 1011, спр. 2496, арк. 62 зв.; спр. 1-а, арк. 160–161; спр. 2, арк. 164 зв.; спр. 3, арк. 158; оп. 1012, спр. 2153, арк. 497–528, 577 зв.; спр. 2287, арк. 165–206 зв.; спр. 2582, арк. 365; спр. 2728, арк. 818 зв.; оп. 1015, спр. 674, арк. 347.

ОППОКОВ Микола Васильович (17.02.1873, с. Ситківці Липовецького пов.— після 1915) — син *Оппокова Василя Федоровича* та *Оппокової Анастасії Олексіївни*. У 1882 р. після домашнього навчання вступив до 2-ї Київської гімназії. У 1887 р. на прохання батька був переведений до Колегії Павла Галагана. Своє прохання Василь Федорович обґрунтовував неспроможністю оплачувати навчання в гімназії. Після закінчення Колегії навчався в Московському університеті [найвірогідніше, на філологічному факультеті]. Працював викладачем у Коломенській гімназії, на 1899 р.— вчителем давньоруської мови у Ржевській гімназії. Прагнучи повернутися в Україну, у червні–липні 1900 р. веде листування з директором Колегії Павла Галагана, звертається з проханням зарахувати його на посаду викладача і вихователя. Мав солідні рекомендації і відгуки, але отримати посаду не зміг через відсутність вакансії. На 1904–1905 рр. обіймав посаду директора Рижської Олександрівської гімназії. З часом йому все ж вдалося перебратися на батьківщину. На сторінках «Памятной книжки Киевской губернии» за 1911–1915 рр. зустрічаємо ім'я Миколи Васильовича Оппокова як викладача, голову педагогічної ради, директора Уманської чоловічої гімназії та голову благодійного товариства допомоги учням гімназії. Одночасно в ці роки обіймав посаду начальника Уманської жіночої приватної гімназії А. В. Левицької. Після 1915 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 354; спр. 1907, арк. 91; спр. 2187, арк. 281 зв.; спр. 2188, арк. 287 зв.–288; спр. 2189, арк. 285 зв.–286; спр. 2532, арк. 411 зв.; ДА м. Києва, ф. 81, оп. 46, спр. 4, арк. 201–202; ф. 185, оп. 1, спр. 635, арк. 1–13; Адрес-календарь. Общая роспись... на 1899 г.— СПб., 1899.— Ч. І. — С. 199; Адрес-календарь. Общая роспись... на 1904 г.— СПб., 1904.— Ч. І. — С. 230; Адрес-календарь. Общая роспись... на 1905 г.— СПб., 1905.— Ч. І. — С. 237; Адрес-календарь. Общая роспись... на 1913.— СПб., 1913.— Ч. І. — С. 394; Памятная книжка Киевской губернии на 1911 г.— К., 1911.— С. 191-192; Памятная книжка Киевской губернии на 1912 г.— К., 1911.— С. 187,189; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.— К., 1912.— С. 192, 194; Памятная книжка Киевской губернии на 1914 г.— К., 1914.— С. 198, 200; Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г.— К., 1915.— С. 178.

ОППОКОВ Микола Вікторович (19.12.1870, с. Троща Липовецького пов.– 22.09.1908, Київ)— син *Оппокова Віктора Йоаникійовича* та *Лісовецької (Оппокової) Олександри Федорівни*. У 1888 р. закінчив 3-ю Київську гімназію. У 1888–1891 рр. навчався на фізико-математичному факультеті Університету св. Володимира. У фонді університету зберігається посвідка, видана 5-м округом благочиння Бердичівського повіту про незаможність батька, священика Покровської церкви м-ка Джунькова Бердичівського повіту Віктора Оппокова. Певно, через матеріальну скруту батька та неспроможність сплачувати за навчання, у травні 1891 р. Микола змушений був залишити університет «по прошению». За даними клірових відомостей Покровської церкви м-ка Джунькова на 1894–1897рр. перебував на військовій службі. В університетській справі сина Миколи Вікторовича, *Оппокова Бориса*, зазначено, що у 1899–1901р р. батько служив у Петербурзі старшим ад'ютантом управління Східносибірської стрілецької дивізії, мав чин поручика. Згодом — капітан 165-го Луцького полку, учасник походу до Китаю у 1901 р. і російсько-японської війни 1904–1905 рр. З дружиною, *Вікторією Адамівною Оппоковою*, мав сина Бориса та доньку Маргариту. Помер у Києві від рани, яку отримав випадково під час військового навчання від пострілу револьвера, що був у кишені. Про

це повідомляла газета «Киевлянин» від 23 вересня 1908 р. Похований на Лук'янівському цивільному кладовищі. Надгробок у вигляді стовбура дерева з чорного граніту зберігся до наших днів.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1907, арк. 94 зв.-95; спр. 249, арк. 8 зв.; спр. 28, арк. 431зв.; спр. 29, арк. 433 зв; спр. 35, арк. 383 зв.; спр. 40, арк. 663–666 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 4536, арк. 2; оп. 464, спр. 7751, арк. 3; Киевлянин.—1908.— 23 сентября; *Проценко Л., Костенко Ю.* Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. Видання друге, виправлене, доповнене.— К., 2001.—С. 140.

ОППОКОВ Микола Вікторович (1921, Москва –1948, там само) — син *Оппокова Віктора Іполитовича* та *Єврейнової (Оппокової) Ксенії Олександрівни*. Закінчив будівельний інститут у Москві, працював інженером. З дружиною Вірою мав єдину доньку Юлію. У 1948 р. помер від захворювання на черевний тиф.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ОППОКОВ Микола Іполитович (28.11.1883, Царицин – 1971, Саратов) — син *Оппокова Іполита Захарійовича* та *Козициної (Оппокової) Ольги Семенівни*. Збережена копія свідоцтва про народження Миколи, подана батьком при оформленні спадкового дворянства, засвідчує, що його хрещеними були дід по батькові, протоієрей *Оппоков Захарій Іванович*, та рідна сестра матері, Софія Семенівна Козицина. У листі до *Михайла Грушевського* батько оповідав про гімназичні будні Миколи: «Николаю же эта музыка гораздо труднее достается, и он далее четверок при всем своем старании подняться не может; но я и этим вполне доволен — дай только Бог, чтобы так продолжалось и далее». У 1887 р. разом з батьком, братами Віктором та Євгеном був визнаний спадковим дворянином та занесений до родовідної книги дворян Київської губернії. Після гімназії вступив до Московської сільськогосподарської академії, яку закінчив у 1909 р. Повернувся до Саратова, орендував землю неподалік від міста і організував молочну ферму. У 1912 р. був обраний членом земської управи. Обіймав цю посаду до 1918 р. Зі встановленням нової влади працював агрономом у різних тваринницьких господарствах, писав замітки до газет. У 1930 р. заарештований, через декілька місяців звільнений, зважаючи на «абсурдность фактов доносчика». З дружиною, *Усачовою (Оппоковою) Антоніною Сидорівною*, мали п'ятьох доньок (Ольгу, Наталію, Тетяну, Ганну, Валентину).

ДА Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8419, арк. 13; оп. 2, спр. 437, арк. 246; ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 279, арк. 3–4; спр. 17, арк. 10–11 зв.; листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ОППОКОВ Микола Йоаникійович (1842, с. Плоске Сквирського пов.– 7.01.1898, с. Кальник Липовецького пов.) — син *Оппокова Йоаникія Івановича* та *Оппокової Марфи Миколаївни*. Один з найбільш відомих і шанованих священиків з роду Оппокових у Київській єпархії. У 1865 р. закінчив повний курс Київської духовної семінарії з атестатом 2-го розряду успішності. У 1867 р. призначений священиком Миколаївської церкви с. Терешок Сквирського повіту. Одночасно завідував церковнопарафіяльною школою. З 1869 р. по 1873 р. виконував обов'язки помічника благочинного 1-го Сквирського округу, в 1885 р. обраний благочинним цього округу. За турботу про добробут парафіяльної церкви і школи від імені єпархії неодноразово отримував нагороди та відзнаки. Зокрема, у жовтні 1894 р. був відзначений грошовою винагородою «за преподавание Закона Божьего и внимательное отношение к воспитанию молодого крестьянского поколения». У 1895 р. переведений до церкви Різдва Богородиці с. Кальника Липовецького повіту, де зайняв парафію померлого брата, *Михайла Оппокова*. З дружиною, *Ганною Капітонівною Бобровницькою (Оппоковою)*, мав чотирнадцятьох дітей (Вікторію, Олександра-старшого, Василину, Єлизавету, Павла, Неонілу, Катерину, Миколу, Олександра-молодшого, Євстафія, Ганну, Антоніну, Арсенія, Сергія). П'ятеро з них: Вікторія (1868 р. нар.), Олександр-старший (1869 р. нар.), Микола (бл. 1884 р. нар.), Олександр-молодший (бл. 1886 р. нар.) та Євстафій (бл.1887 р. нар.) померли малолітніми. Вікторія та Олександр-молодший з 1875 р. вже не згадуються в клірових відомостях, а імена Миколи, Олександра-старшого та Євстафія востаннє зустрічаємо у 1887 р. Особливу увагу Микола Йоаникійович надавав освіті дітей. У родині М. Й. Оппокова та на його утриманні проживала мати дружини, вдова Юстина Варламівна Бобровницька, та брат дружини, Іван Капітонович Бобровницький (інвалід). У 55 років священика Миколи Оппокова не стало. За розповіддю одного з його нащадків по лінії доньки Єли-

завети, *Гуляницького Бориса Семеновича*, помер від інфаркту під час служби. Дружина залишилася з малолітніми дітьми, найменшому з яких, Сергієві, не було і року.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2509, арк. 290 зв.; спр. 2568, арк. 24 зв.; спр. 2577, арк. 21 зв.; спр. 2527, арк. 36; спр. 2520, арк. 25 зв.; спр. 2523, арк. 25 зв.; спр. 2525, арк. 36; спр. 1824, арк. 220–221; спр. 2584, арк. 58; спр. 2594, арк. 58 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1894 г.— К., 1894.— С. 18; КЕВ.— 1895.— № 20.— С. 247–248; 1898.— № 2–3.— С. 27; 1895.— № 8.— С. 114.

ОППОКОВ Микола Миколайович (бл. 1884, с. Терешки Сквирського пов.— не пізніше 1891, там само) — син *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. Помер малолітнім. З 1891 р. у клірових відомостях не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2525, арк. 36; спр. 2526, арк. 36 зв.

ОППОКОВ Михайло Вікторович (жовтень 1917, Саратов –1941)— син *Оппокова Віктора Іполитовича* та *Єврейнової (Оппокової) Ксенії Олександрівни*. Перші відомості про Михайла подає його дід, *Оппоков Іполит Захарійович*, у листі до сестри Глафіри від 28 грудня 1917 р.: «[...] с весны у меня поселилась жена старшего сына, а в октябре она родила сына,— это первый ребенок после четырех лет замужества». Після революції з батьками проживав у Москві. Як згадує його двоюрідний брат, *Ломов-Оппоков Юрій Георгійович*, «был очень цельным человеком. [...] Когда арестовали наших папу и маму, Миша очень нам помогал, поддерживая материально, обустраивая нашу жизнь. В ту пору он был студентом картографического института, кажется так. На институтском собрании комсомола его обвинили в близких отношениях с детьми «врагов народа». Он ответил, что если комсомол такая организация, которая запрещает помогать малолетним братьям и сестрам, попавшим в беду, то он в такой организации состоять не может. Его исключили и из комсомола, и из института. Об этом я долго не знал и очень многого не понимал. После этого Миша окончил артиллерийское училище. Война его застала в приграничном районе. Он командовал противотанковой батареей». Загинув у перші дні війни. Точне місце смерті невідоме.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 17, арк. 10; листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ОППОКОВ Михайло Володимирович (21.11.1879, Руде Село Сквирського пов.— 1915) — син *Оппокова Володимира Йоаникійовича* та *Забродської (Оппокової) Марії Василівни*. Закінчив Києво-Подільське духовне училище (1895) та Київську духовну семінарію (1899), згодом — юнкерську школу. У 1901–1905 рр. перебував на військовій службі на посаді підпоручика при штабі (містився у Києві) 129-го полку пішої Бессарабської дивізії. У 1906–1910 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира, про що засвідчує збережена особова справа та лекційна книжка за 1907–1909 рр. На слов'яно-руському відділенні факультету спеціалізувався на порівняльному мовознавстві, одна зі студентських робіт була відзначена срібною медаллю. Серед професорів М. Оппокова були В. Перетц, О. Гіляров, В. Данилевич, Т. Флоринський, М. Довнар-Запольський та інші. У травні 1910 р., прослухавши 8 семестрів університетських наук та закінчивши Викладацькі курси, подав заяву декану факультету з проханням видати випускне свідоцтво та залишити вільним слухачем по спеціальностях: порівняльне мовознавство та німецька філологія. Це було пов'язано з необхідністю «служебного заработка», як відзначав сам Михайло Оппоков. У довідковому виданні «Весь Киев.... на 1913 г.» та «Весь Киев... на 1915 г.» зустрічаємо викладача музики Михайла Володимировича Оппокова (проживав відповідно за адресами: вул. Фундуклеївська, 4; вул. Назаріївська, 15). Можливо, таким чином він заробляв на життя, що змусило залишити навчання в університеті. Брав участь в діяльності української громади (у своїх спогадах С. Єфремов називав його своїм учнем з семінарської громади), зокрема гуртка у київській військовій школі. Від 1901 р. співпрацював з видавничим товариством «Вік» у Києві, про що свідчать його листи до Івана Франка та Насті Грінченко, збережені автографи рецензій, творів, зокрема «Марш памяті великого історика-федераліста Миколи Костомарова», датований 11 січня 1910 р. За спогади О. Лотоцького, «загинув під час війни на Карпатах,— у Києві урядили йому урочистий похорон».

ЦДІАК України, ф. 127, ф. 712, оп. 3 (1899 р.), спр. 33, арк. 95, 99; оп. 1011, спр. 2539, арк. 114 зв.; спр. 2527, арк. 150 зв.; спр. 2530, арк. 154 зв.; спр. 2546, арк. 151; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 3687, арк. 1–3; оп. 469 II-оц.,

спр. 2438; спр. 3687; ІР НБУВ, ф. ІІІ, № 44622–44623; № 38897; ф. XXIX, № 1824; Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 3, № 1614, с. 45–48; № 1620, с. 293–295, 311–318, 327, 357–359, 45–48; ; Весь Киев...на 1904 г.— К., 1903.— С. 336; Весь Киев... на 1913 г.— К., 1913.— С. 958; Весь Киев... на 1915 г.— К., 1915.—С. 717; *Єфремов С.* Про дні минулі /Підготовка тексту В. Плачинди, коментарі В. Плачинди та Н. Плачинди //Молода нація. — 2004.— № 1.— С. 160–161; *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Варшава, 1932.— Ч. 1.— С. 234. Докладніше див.: «Були се люди, очевидно, здібні й енергійні» (Євген Володимирович Оппоков, Михайло Володимирович Оппоков, Іван Костянтинович Оппоков, Олександр Григорович Черняхівський, Олександр Вікторович Топачевський).

ОППОКОВ Михайло Йоаникійович (бл. 1835, с. Плоске Сквирського пов.—1.08.1895, с. Кальник Липовецького пов.) — найстарший син *Оппокова Йоаникія Івановича* й *Оппокової Марфи Миколаївни*. Вперше згадується у кліровій відомості Покровської церкви с. Плоского за 1836 р. у віці одного року. Духовну освіту здобував у Київському повітовому училищі (1849) та Київській духовній семінарії, курс якої з атестатом успішності 2-го розряду закінчив 1855 р. У семінарії він навчався в одному класі з батьком *Михайла Грушевського*— *Сергієм Федоровичем Грушевським*. 24 червня 1855 р. висвячений священиком Дмитрівської церкви с. Підвисокого Липовецького повіту. У 1861 р. за сумлінне навчання дітей своїх парафіян нагороджений набедреником. Того ж року був призначений бібліотекарем 6-го округу благочиння Липовецького повіту і виконував ці обов'язки до 1875 р. Неодноразово обирався членом благочинної ради в округах благочиння Липовецького повіту. У 1883 р. у дні святкування 40-річчя своєї архіпастирської служби Митрополит Київський і Галицький Платон здійснив поїздку по Київській єпархії. Однією з парафій, яку він відвідав, була Дмитрівська церква с. Підвисокого. Урочисту службу правив священик Михайло Йоаникійович Оппоков. Владика, який зацікавився ім'ям парафіяльного священика, згадав і інших, відомих йому в єпархії представників духовенства з роду Оппокових. Михайло з гордістю відповів, що «нас сім рідних братів священиками». У 1885 р. призначений куратором церковнопарафіяльних шкіл того ж повіту, приділяв особливу увагу їх облаштуванню, за що 1890 р. був нагороджений св. Синодом Біблією. За сумління, особливу турботу про парафіяльний храм йому була оголошена подяка єпархії. Обирався депутатом єпархіальних з'їздів. У липні 1894 р. отримав парафію у с. Кальнику Липовецького повіту, де через рік помер. Ім'я Михайла Йоаникійовича Оппокова часто зустрічається на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей». Разом з дружиною, *Ганною Павлівною Оппоковою*, мали п'ятьох дітей: синів Олексія і Федора та доньок Варвару, Олену і Феклу.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1817, арк. 226 зв.; спр. 1811, арк. 294; спр. 2020, арк. 24 зв.; спр. 2025, арк. 12 зв.; спр. 2509, арк. 290 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; ф. 712, оп. 1 (1856 р.), спр. 176, 1–2 зв.; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 19; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1894 г.— К., 1894.— С. 18; КЕВ.—1861.— № 17.— С. 148; 1882.— № 8.— С. 135; 1883.— № 17.— С. 347–350; 1884.— № 18.— С. 791; 1885.— № 5.— С. 214; № 17.— С. 257; № 19.— С. 287; 1888.— № 39–40.— С. 610; 1890.— № 15.— С. 191; 1895.— № 7.— С. 224; 1895.— № 10.— С. 135.

ОППОКОВ Михайло Микитович (бл. 1853–(?))— син *Оппокова Микити Петровича* та *Оппокової Мотрони Іванівни*. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 681, арк. 22 зв.; спр. 709, арк. 47 зв.; спр. 631, арк. 52 зв.

ОППОКОВ Михайло Олексійович (20.05.1886, с. Підвисоке Липовецького пов.—(?)) — син *Оппокова Олексія Михайловича*. На прохання батька, на той час священика Дмитрівської церкви с. Грушки Балтського повіту Подільської губернії, у 1895 р. був зарахований до підготовчого класу 1-ї Київської чоловічої гімназії. 2 липня 1905 р. отримав атестат зрілості. У невеличкій гімназичній особовій справі Михайла зберігається цікавий документ, який засвідчує суворість батька у вихованні свого сина. Перед початком останнього навчального року, 11 серпня 1904 р., *Олексій Михайлович Оппоков* подав прохання про звільнення сина з гімназії: «Честь имею покорно просить Ваше превосходительство уволить из вверенной Вам гимназии моего сына Михаила, воспитанника 8 класса как непочтительного, дерзкого и неблагонамеренного. Свою грубость он в особенности проявил сегодня и притом в таком нехорошем виде, что я никак не могу простить ему! Документы прошу вернуть мне». Ця заява, як миттєва реакція батька на суперечку, не вплинула на подальше навчання Михай-

ла. З часом образа відійшла, Михайло закінчив гімназію та подав заяву на економічне відділення Петербурзького технологічного інституту. За конкурсом атестатів він не пройшов до цієї вищої школи і вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Київського університету. Декілька разів подавав заяви ректору про переведення в інші навчальні заклади. Зокрема, після першого семестру просив перевести його в Московський університет. Відповіді на це прохання в особовій справі немає, проте наступні документи свідчать, що до 1909 р. він залишався в Університеті св. Володимира. 12 червня 1909 р. Михайло подав на ім'я ректора чергову заяву з проханням перевести його до Харківського університету, а в разі відсутності місця — до Новоросійського. Мотивував це прохання родинними та особистими обставинами. Вірогідно, йдеться про скрутне матеріальне становище, про що свідчить попереднє звернення батька до ректора від 14 лютого 1909 р. про звільнення сина від сплати за навчання. Цього разу бажання було задоволене: у серпні 1909 р. М. О. Оппоков отримав дозвіл завершити курс наук у Харківському університеті. Був одружений з *Софією Іполитівною Сотниковою*, про що свідчить його заява на ім'я ректора Київського університету від 17 червня 1908 р. та дозвіл (від 27 липня 1908 р.) взяти шлюб. Інших відомостей виявити не вдалося.

ДА м. Києва, ф. 108, оп. 93, спр. 1181, арк. 1–3; ф. 16, оп. 477, спр. 157, арк. 54–68; Столетие Киевской первой гимназии. (1809–1811–1911 г.г.).— К., 1911.— Том. I.— С. 292.

ОППОКОВ Михайло Федорович (бл. 1837, с. Камені Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) пов.—(?)) — молодший син *Оппокова Федора Івановича* та *Марковської (Оппокової) Олександри Володимирівни*. Вперше зустрічається у кліровій відомості церкви Різдва Богородиці с. Каменів за 1838 р. однолітньою дитиною. За даними, які подає батько у клірових відомостях Михайлівської церкви с. Малої Сквирки Сквирського повіту, у 1847–1851 рр. навчався зі старшим братом Василем у Києво-Подільському повітовому духовному училищі. Після смерті батька з 1853 р. перебував на утриманні дядька, *Сильвестра Івановича Оппокова*. Подальшу долю з'ясувати не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2137, арк. 148; спр. 2138, арк. 142 зв.; спр. 2131, арк. 140 зв.; спр. 5, арк. 353 зв.; ф. 1015, спр. 838, арк. 1201.

ОППОКОВ Олександр Захарійович (бл. 1856, с. Сестринівка Бердичівського пов.—10.12.1862, там само) — син *Оппокова Захарія Івановича* та *Зарчинської (Оппокової) Ганни Василівни*. Вперше зустрічається у кліровій відомості Покровської церкви с. Сестринівки Бердичівського повіту за 1859 р. 4-річним хлопцем. Запис в метричній книзі цієї церкви засвідчує точну дату смерті — 10 грудня 1862 р. (похований 12 грудня) та причину смерті — від кору.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 10, арк. 396 зв.; спр. 11, арк. 483 зв.; оп. 1012, спр. 3396, арк. 825 зв.–826.

ОППОКОВ Олександр Миколайович (1869, с. Терешки Сквирського пов.— не пізніше 1875, там само) — син *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. Вперше виявлений у 1870 р. в кліровій відомості Миколаївської церкви с. Терешок однолітньою дитиною. Помер малолітнім, з 1875 р. у клірових відомостях не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2568, арк. 24 зв.

ОППОКОВ Олександр Миколайович (бл. 1886, с. Терешки Сквирського пов.— не пізніше 1888, там само) — син *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. Помер немовлям. Єдиний раз згадується у кліровій відомості Миколаївської церкви с. Терешок за 1887 р. Наступного року його ім'я серед дітей вже не зустрічається.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2525, арк. 36; спр. 2526, арк. 36 зв.

ОППОКОВ Олександр Павлович (бл. 1877, с. Верем'я Київського пов.— не пізніше 1903) — син *Оппокова Павла Йоаникійовича* та *Оппокової Катерини Федорівни*. Навчався в 3-й Київській гімназії, був звільнений з 4-го класу (про що повідомлялося в клірових відомостях за 1898 р.). У досліджених клірових відомостях за 1903, 1907 і 1909 рр. Олександр не згадується. У 1913 р. про стан сім'ї батько повідомляв: «Вдов, детей нет». Цей запис може свідчити про передчасну смерть Олександра.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1300, арк. 2 зв.; спр. 27, арк. 169 зв.; спр. 28, арк. 179 зв.; спр. 30, арк. 177 зв.; спр. 2584, арк. 68.

ОППОКОВ Олексій Михайлович (бл. 1858, с. Підвисоке Липовецького пов.— після 1918)— первісток *Оппокова Михайла Йоаникійовича* та *Оппокової Ганни Павлівни*. Закінчив Уманське духовне училище та Київську духовну семінарію. У 1880–1883 рр. проходив курс богословських наук у Київській духовній академії. 1883 р. у «Киевских епархиальных ведомостях» Олексій подав замітку про візит Митрополита Київського і Галицького Платона до його рідного села, урочисту службу батька в Дмитрівській церкві та високу оцінку діяльності на духовній ниві представників роду Оппокових. Єдиний з відомих на сьогодні представників роду, хто здобув вищу духовну освіту. Принагідно відзначимо, що у зв'язку із закриттям Київської духовної академії його двоюрідний брат Сергій, син *Миколи Йоаникійовича Оппокова*, провчився в ній лише один рік (1918–1919). У зв'язку з підготовкою до 300-річчя Київської духовної академії Олексій Оппоков подав до ювілейної комісії записку з оглядом своєї діяльності на духовній ниві. Записка від 18 травня 1913 р., яка дозволила прослідкувати його духовну кар'єру, зберігається у фонді КДА Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Після закінчення академії був призначений законовчителем Милецького жіночого духовного училища Волинської губернії. Згодом (1887) за власним проханням був переведений на таку ж посаду до Глухівської шестикласної чоловічої прогімназії Чернігівської губернії, а звідти у 1892 р.— до Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії. Одночасно був священиком Трьохсвятительської церкви при цій гімназії. На поч. 1890-х рр. отримав парафію в с. Грушки Балтського повіту Подільської єпархії, про що згадує 1895 р. у проханні про зарахування сина Михайла до 1-ї Київської чоловічої гімназії. Декілька років був головою Летичівського відділення Подільської єпархії, благочинним округу, членом ради повітового відділення церковнопарафіяльних шкіл Балтського й Вінницького повітів, головою ради Тульчинського єпархіального жіночого училища. На 1904 р.— священик Успенської церкви м. Тульчина Брацлавського повіту Подільської губернії. Останні відомості про О. М. Оппокова виявлені в «Киевском православном вестнике» за 1918 р. У № 7 було вміщено список осіб, які отримали сан протоієрея. Серед них і Олексій Оппоков, який на той час обіймав посаду куратора церковнопарафіяльних шкіл Липовецького повіту Київської губернії. Після 1918 р. доля невідома. Мав сина Михайла та ще п'ятьох дітей. Одна з доньок навчалася у Київському Фребелівському жіночому педагогічному училищі; двоє синів — у духовних училищах. З листопада 1905 р.— вдівець. Відомостей про дружину не виявлено. З усіх дітей вдалося з'ясувати ім'я, прослідкувати певний період життя лише сина Михайла.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1817, арк. 226 зв.; спр. 1806, арк. 358 зв.; спр. 2020, арк. 24 зв.; спр. 2025, арк. 12 зв.; ІР НБУВ, ф. 175, спр. 1816; ДА м. Києва, ф. 108, оп. 93, спр. 1181, арк. 1-3; ф. 16, оп. 477, спр. 157, арк. 60; Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1887 г.— СПб., 1887.— Ч. І.— С. 405; Адрес-календарь. Общая роспись...на 1892 г.— СПб., 1892.— Ч. І.— С. 382; Адрес-календарь Подольской губернии на 1904 г.— Каменец-Подольск, 1904.— С. 66; КЕВ.— 1883.— № 17.— С. 347–350; Киевский православный вестник.— 1918.— № 7.— С. 201.

ОППОКОВ Павло Йоаникійович (3.06.1853, с. Плоске Сквирського пов.— після 1918) — син *Оппокова Йоаникія Івановича* і *Оппокової Марфи Миколаївни*. Вперше виявлений у сповідному розписові Покровської церкви с. Плоского Сквирського повіту за 1855 р. 2-річним хлопцем. У 1873 р. за родинною традицією закінчив Київську духовну семінарію. Того ж року призначений на батьківщину, в с. Плоске, на посаду вчителя церковнопарафіяльної школи. Через рік зайняв місце псаломника спочатку в Олександро-Невській церкві с. Городище Косівське Сквирського повіту, у 1875 р.— у Троїцькій церкві с. Шалієвки того ж повіту. 10 жовтня 1876 р. рукопокладений на диякона, через тиждень— висвячений священиком Тимофіївської церкви с. Верем'я Київського повіту. «Очень скромного характера и честного поведения, поучение произносит постоянно» — так характеризували молодого священика у 1878 р. Наприкінці 1885 р. за власним проханням переміщений до Михайлівської церкви с. Єрчиків Малих Сквирського повіту. У 1893 р. отримав парафію Миколаївської церкви с. Непедівки Бердичівського повіту, де служив майже 25 років. Виконував обов'язки куратора церковнопарафіяльних шкіл 1-го округу Сквирського повіту (1887–1890), скарбника Сквирського повітового відділення Київської єпархіальної ради. У 1910 р. призначений почесним

членом Бердичівського повітового відділення Київської єпархіальної училищної ради. «За труды и ревность по народному образованию» неодноразово відзначався Київською єпархіальною радою: у 1909 р. нагороджений Біблією, у 1916 р. отримав орден Св. Анни 3-го ступеня. Павло Йоаникійович користувався великою повагою серед парафіян. Його стараннями в Непедівці була побудована та чудово оздоблена нова кам'яна церква. Про ставлення мирян до свого священика свідчить низка фактів. Зокрема, у 1913 р. він подав прохання про переміщення на парафію Покровської церкви містечка Джунькова Бердичівського повіту, де проживав його рідний брат, *Віктор Йоаникійович Оппоков*, на той час заштатний священик. Єпархіальне керівництво змушене було відмінити своє вже затверджене рішення, зважаючи на численні клопотання парафіян. Павло Йоаникійович залишився священиком у Непедівці, де, певно, прожив до кінця своїх днів. Як повідомив «Киевский православный вестник» (№ 7 за 1918 р.), відповідно до указу св. Патріарха і св. Синоду 12 вересня 1918 р. священик Миколаївської церкви с. Непедівки Павло Оппоков був нагороджений благословенням св. Синоду і грамотою. Після 1918 р. доля невідома. З дружиною, *Катериною Федорівною Оппоковою*, мав сина Олександра та доньку Варвару. Варвара померла малолітньою. Молодим помер і син, оскільки у клірових відомостях за 1903, 1907 і 1909 рр. ім'я сина не згадується, а у 1913 р. Павло писав: «Детей нет». Рано, не пізніше 1885 р., залишився вдівцем.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 109 зв.; спр. 38, арк. 169–170; спр. 27, арк. 169 зв.; спр. 28, арк. 179 зв.; спр. 35, арк. 101–102 зв; спр. 1300, арк. 2 зв.; спр. 40, арк. 175 зв.–176; спр. 1164, арк. 143; спр. 139, арк. 79 зв.–80; спр. 30, арк. 177 зв.; спр. 33, арк. 100 зв.; спр. 36, арк. 56 зв.; спр. 2584, арк. 68; спр. 2509, арк. 290 зв.; спр. 2520, арк. 406 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 19; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.—К., 1901.— С. 36; КЕВ.— 1876.— № 22.— С. 268; 1883.— № 48.— С. 791; 1888.— № 19.— С. 287; 1888.— № 43–44.— С. 680; 1902.— № 7.— С. 198; 1904.— № 25.— С. 47; 1916.— № 19.— С. 251; Киевский православный вестник.— 1918.—№ 7.— С. 204.

ОППОКОВ Павло Миколайович (22.03.1878 р., с. Терешки Сквирського пов.— бл. 1938(?)) — син *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. У 1888–1889 рр. згадується в «Киевских епархиальных ведомостях» як учень Києво-Подільського духовного училища. Ці ж дані подає і батько у кліровій відомості Миколаївської церкви с. Терешок: на 1891 р. Павло навчався у 3-му класі училища. На 1901 р. закінчив два класи Київської духовної семінарії, працював на цукровому заводі в с. Кальнику Липовецького повіту. Останні офіційні відомості маємо на 1916 р. із зазначенням того ж місця роботи. За розповіддю його онука, Віталія Георгійовича Оппокова, який мешкає у Москві, Павло Миколайович з дружиною Марією мали чотирьох дітей : Анатолія, Геннадія, Миколу і Георгія.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2525, арк. 36; спр. 1826, арк. 228–231 зв.; спр. 2010, арк. 44 зв.–45 зв.; спр.835, арк.93 зв.–395; спр. 2523, арк. 25 зв.; спр. 2527, арк. 36 зв.; КЕВ.—1888.— № 48.— С. 413; 1889.— № 45.— С. 763; Розповідь Віталія Георгійовича Оппокова, 1994 р.

ОППОКОВ Петро Йоаникійович (бл. 1850, с. Плоске Сквирського пов.— після 1914) — син *Оппокова Йоаникія Івановича* та *Оппокової Марфи Миколаївни*. Вперше виявлений у кліровій відомості Покровської церкви с. Плоского за 1851 р. однорічною дитиною, згодом — у сповідному розписові цієї ж церкви за 1855 р. Закінчив курс Києво-Подільського духовного училища у 1869 р. Довгий час залишався без місця, проживав у с. Плоскому, працював при церковнопарафіяльній школі. Лише у 1883 р. призначений псаломником церкви Іоанна Богослова с. Карабчиєва Сквирського повіту, де на той час священиком служив рідний брат, *Федір Оппоков*, а згодом — чоловік рідної сестри Ганни, *Ольшевський Михайло Аполлінарійович*. Невдовзі, у пошуках більш заможної парафії, декілька разів змінював місце служби. У 1885 р. за власним проханням переведений до с. Ерчиків Малих того ж повіту, проте через чотири місяці у зв'язку з бідністю парафії переїхав до Києва, де отримав місце псаломника Києво-Подільського Успенського собору. У вересні 1886 р. перебрався до містечка Джунькова Бердичівського повіту, де служив псаломником при Благовіщенській, після побудови нової — при Покровській церкві, священиком якої понад 30-ти років служив його рідний брат, *Віктор Йоаникійович Оппоков*. У 1897 р. Петро призначається на нове місце — у с. Росішки Таращанського повіту, а через рік — у с. Балабанівку Липовецького повіту. Як

свідчать клірові відомості, у 1901 р. «за крайне оскорбительное и дерзкое отношение к священнику» Петро Оппоков був позбавлений місця та права впродовж 6 місяців звертатися з проханням про нове призначення. Лише в жовтні 1902 р. були відновлені його права і він отримав місце псаломника церкви св. Параскеви с. Бачкурина Липовецького повіту. У вересні 1914 р. за власним проханням рукопокладений на диякона, продовжуючи обіймати посаду псаломника церкви св. Параскеви в с. Бачкурині. 1914 р. датується остання збережена клірова відомість цієї церкви, отже, цим роком обмежується можливість подальшого пошуку даних про долю Петра Йоаникійовича. Близько 1887 р. одружився з донькою священика Миколи Ящинського — Катериною. Подружжя мало трьох доньок: Олександру, Домнікію та Віру.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 249, арк. 9 зв.; спр. 28, арк. 431 зв.; спр. 29, арк. 434 зв.; спр. 2784, арк. 3; спр. 1831, арк. 363 зв.; спр. 1835, арк. 677 зв.-678; спр. 1836, арк. 627 зв.—628; спр. 2509, арк. 290 зв.; спр. 2520, арк. 406 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; КЕВ.—1897.— № 23.— С. 329.

ОППОКОВ Сергій Захарійович (17.10.1875, Київ — не пізніше 1 жовтня 1920, там само)— син *Оппокова Захарія Захарійовича* та *Замотової (Оппокової) Олімпіади Іванівни*. Військовий. У 1895 р. за поданням діда, *З. І. Оппокова*, разом з батьком, братами та сестрою Софією, був занесений до родовідної книги дворян Київської губернії. За даними довідкових видань м. Києва, у 1899—1913 рр. служив у 129-му піхотному Бессарабському полку Київської військової округи. Спочатку проживав з батьками на Маріїнсько-Благовіщенській, 74, у 1910-х рр.— на Великій Дорогожицькій, 86 та Тургенівській, 65. Згадується у листах тітки, *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни*, до своїх дітей. З її листа до сина Михайла від 1 жовтня 1904 р. дізнаємося, що Сергій «пошел на войну» [російсько-японська війна 1904—1905 рр.— *Авт.*]. За постановою Київської губерніальної надзвичайної комісії разом з молодшим братом Євгеном був розстріляний як «підполковник старої армії» не пізніше 1 жовтня 1920 р., оскільки саме в цей день було опубліковано повідомлення по цей злочин на сторінках газети «Вісті Київського губерніального революційного комітету». Всього в опублікованому списку було 13 осіб.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 293—294; ДА м. Києва, ф. 112, оп. 2, спр. 126, арк. 122—123; ДА Київської обл., ф. 782, оп. 2, спр. 437, арк. 247—248 зв.; Весь Киев...на 1899 г.— К., 1898.— С. 282; Весь Киев... на 1902 г.— К., 1901.— С. 936; Весь Киев... на 1911 г.— К., 1911.—С. 475; Весь Киев... на 1913 г.— К., 1913.— С. 597; Вісті Київського губерніального революційного комітету.— 1920.— 1 жовтня.

ОППОКОВ Сергій Миколайович (2.07.1897, с. Кальник Липовецького пов.— після 1924) — син *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. Найменша дитина в родині (коли помер батько, йому було лише півроку), виявив особливу наполегливість у здобутті освіти. У 1918 р. закінчив курс наук Київської духовної семінарії. 16 серпня того ж року був зарахований студентом Київської духовної академії. Як зазначено в документах академії, у числі двох випускників «на стипендію», отже без сплати за навчання. Проте Сергієві не вдалося здобути вищу духовну освіту в славнозвісній академії. Вже через рік, з встановленням радянської влади у Києві, академія була ліквідована, і С. М. Оппоков подав заяву комісару Київського університету [таку назву отримав у 1919 р. Університет св. Володимира, об'єднаний на певний час з Київським державним українським університетом.— *Авт.*]: «Прошу зачислить меня в число студентов историко-филолог[ического] фак[ультета], вверенного Вам Университета. Док[ументы] мои при ликвидации академии были переданы Университету. 10 авг[уста] 1919 года». В його університетській справі, окрім заяви та переліку переданих документів, міститься довідка з фундаментальної бібліотеки університету від 7 жовтня 1919 р. про те, що за студентом С. М. Оппоковим не числяться книги. Це свідчить, що на кінець жовтня 1919 р. він залишив навчання у цій вищій школі. На початку 1920-х рр. продовжив здобувати освіту в Київському археологічному інституті. У цьому інституті в 1918—1921 рр. викладав *Олександр Сергійович Грушевський* (троюрідний брат Сергія), його ж у 1924 р. закінчив і *Сергій Шамрай* (син троюрідної сестри — *Ганни Грушевської*).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1826, арк. 228—231 зв.; спр. 2010, арк. 44 зв.—45 зв.; спр. 1835, арк. 393 зв.—395; ф. 712, оп. 5, спр. 353, арк. 1 зв., 2, 3, 8; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 7748, арк. 1—3; ДА Київської обл., ф. Р-1187, оп. 1, спр. 99.

ОППОКОВ Сильвестр Іванович (2.01.1812, с. Мусіївка Сквирського пов.— 29.11.1876, с. Нова Гребля Бердичівського пов.) — син *Опуцкевича (Оппокова) Івана Петровича* та *Опуцкевич (Оппокової) Катерини Стефанівни*, рідний брат *Оппокова Захарія Івановича* — діда *Грушевського Михайла Сергійовича*. У метричній книзі Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту за 1812 р. виявлено запис про народження Сильвестра. Разом зі старшим братом Федором та молодшим Захарієм у 1823 р. вступив до Київського духовного повітового училища. Через чотири роки переведений до Київської духовної семінарії, атестат про закінчення якої отримав 24 липня 1833 р. З 73-х випускників семінарії входив до числа 30-ти, хто на час її закінчення мав місце священика. Це була парафія Петропавлівської церкви містечка Білопілля Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) повіту, священиком якої він був висвячений 3 жовтня 1833 р. Наприкінці року отримав парафію Михайлівської церкви містечка Погребища того ж повіту. Місцева церква, збудована ще в 1785 р. коштом і «стараниєм» священика Сильвестра Івановича Оппокова, у 1840 р. була відновлена і приведена в зразковий стан. У 1838 р. о. Сильвестр побудував власним коштом у містечку училище для дітей і впродовж десятиліть виконував у ньому обов'язки наставника. Пізніше, у 1861 р. передав у дар училищу і свій власний будинок. У 1836 р. був призначений благочинним 5-го округу Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) повіту, обов'язки якого виконував до 1849 р. З 1838 р.— співробітник Київського опікунського товариства для бідних осіб духовного звання. На цій посаді перебував до 1854 р. Під час Кримської війни 1853—1856 рр. служив священиком при військових лазаретах. Після виконання цієї духовної місії повернувся до Погребища. Невдовзі отримав парафію Михайлівської церкви в с. Очеретній Липовецького повіту. У травні 1863 р. був переведений у с. Нову Греблю Бердичівського повіту, де продовжив свою доброчинну діяльність. Як свідчать клірові відомості, Михайлівська церква в селі була споруджена ще у 1860 р. коштом покійного протоієрея Луки Тромбовецького при підтримці його зятів, Георгія Франківського і Сильвестра Оппокова. У 1863 р. власний «капитал серебром в 500 руб.» вклав у побудову в Новій Греблі училища для дітей. За свою діяльність на духовній і просвітницькій ниві неодноразово відзначався св. Синодом та Київським єпархіальним відомством. Був одружений з *Зиновією Луківною Тромбовецькою*. Власних дітей подружжя не мало. Підтримував добрі родинні стосунки з братами і сестрами. У 1848 р. в родині Сильвестра Оппокова знайшли притулок племінники, діти померлих під час епідемії холери молодшої рідної сестри *Оппокової (Карпової) Уляни Іванівни* та її чоловіка, священика с. Малої Сквири *Карпова Павла*— 2-річний Олександр та 5-річна Агрипина. Згодом Сильвестр усиновив і виховував *Карпова Олександра Павловича* (у кліровій відомості за 1856 р. і 1859 р. він називає Олександра сином, у 1860 р.—«усыновленным племянником»). З 1853 р., після смерті рідного брата, *Оппокова Федора Івановича*, дав притулок і взяв під опіку його синів—*Оппокова Василя Федоровича* та *Оппокова Михайла Федоровича*. 13 квітня 1847 р. Сильвестр Іванович був запрошений хрещеним батьком доньки свого молодшого брата Захарія, *Глафіри Оппокової*— матері *Михайла Сергійовича Грушевського*. Він же був шлюбним боярином зі сторони нареченої при вінчанні Глафіри з *Сергієм Грушевським* у серпні 1865 р. 5 жовтня 1852 р. Сильвестр Іванович виконував обряд хрещення наймолодшої доньки брата Захарія, *Павлини Оппокової*, згодом разом з братом Федором був шлюбним боярином зі сторони нареченої і при її вінчанні з *Михайлом Златоверховниковим* 26 жовтня 1869 р. Рано овдовів, з 1859 р. у клірових відомостях записував: «вдов». Помер 29 листопада 1876 р. у селі Нова Гребля Бердичівського повіту, про що повідомили «Киевские епархиальные ведомости ».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 202, арк. 79—80; оп. 1011, спр. 1-а, арк. 312—316; спр. 2, арк. 432—437 зв.; спр. 5, арк. 353 зв.; спр. 8, арк. 359—359 зв.; спр. 9, арк. 362—363 зв.; спр. 10, арк. 359—360 зв.; спр. 266, арк. 41 зв.; спр. 1804, арк. 460—460 зв.; спр. 2484, арк. 132 зв.; спр. 2487, арк. 105—107 зв.; спр. 2489, арк. 177 зв.; спр. 15, арк. 93; спр. 11, арк. 322 зв.; спр. 16, арк. 96; оп. 1012, спр. 2728, арк. 818 зв.; спр. 1357-а, арк. 522; спр. 2418, арк. 764—765; спр. 3583, арк. 701 зв.—702; спр. 3901, арк. 18 зв.—19; оп. 1015, спр. 858-а, арк. 1148; ф. 712, оп. 2 (1833 р.), спр. 426, арк. 6, 13—13 зв., 114; КЕВ.— 1861.— № 17.— С. 145; 1861.— № 4.— С. 58; 1876.— № 19.— С. 249; 1877.— № 5.— С. 43. Докладніше див.: «Звались вони властиво Опоцкевичі...» .

ОППОКОВ Стефан Йоаникійович (1856, с. Плоске Сквирського пов.— 1858, там само) — син *Оппокова Йоаникія Івановича* і *Оппокової Марфи Миколаївни*, остання дитина подружжя. Записаний у клірових відомостях Покровської церкви с. Плоского Сквирського повіту за 1856–1857 рр. у віці одного та двох років. У кліровій книзі за 1858 р. і пізніше серед дітей Йоаникія Івановича не згадується, що свідчить про передчасну смерть.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2509, арк. 290 зв.

ОППОКОВ Федір Іванович (бл. 1809, с. Мусіївка Сквирського пов.— не пізніше 1853)— син *Опуцкевича (Оппокова) Івана Петровича* та *Опуцкевич (Оппокової) Катерини Стефанівни*, рідний брат *Оппокова Захарія Івановича*. 1 вересня 1823 р. разом з молодшими братами Сильвестром і Захарієм розпочав навчання у Київському духовному повітовому училищі. У 1827 р. після закінчення нижчого і вищого відділень училища був переведений до Київської духовної семінарії. Успішно склав іспити і отримав атестат 2-го розряду успішності (копія атестата за № 658 від 24 липня 1833 р. зберігається у фонді Київської духовної семінарії в ЦДІАК України). У грудні 1833 р. рукопокладений на диякона, а в січні 1834 р. висвячений священиком Успенської церкви містечка Борщагівки Сквирського повіту Київської губернії. Через місяць за власним проханням переведений до церкви Різдва Богородиці с. Каменів Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) повіту. Дбав про оздоблення храму, побудував нову дзвіницю, за що був нагороджений набедреником. У 1846 р. переведений у с. Буки Сквирського повіту. Після смерті чоловіка рідної сестри Уляни, священика с. Малої Сквирки Сквирського повіту *Карпова Павла Андрійовича*, з травня 1847 р. зайняв парафію місцевої церкви. Був одружений з *Олександрою Володимирівною Марковською*. Мав двох синів: Василя і Михайла. За даними клірової відомості церкви Різдва Богородиці с. Каменів на 1844 р., був вдівцем. Хрещений батько доньки рідного брата Захарія, *Платониди Оппокової*. У клірових відомостях Михайлівської церкви Малої Сквирки за 1849–1852 р. повторюється запис: «По прошению, поданному на него от прежних прихожан, был под следствием и переведен на настоящее место». У 1852 р. до цих слів додано: «Состоит под судом с запрещением Богослужения». Документи Київської духовної семінарії, де навчався старший син Василь, підтверджують, що на 1852 р. Федору Івановичу було заборонено богослужіння, через що він відмовився утримувати сина та сплачувати за його навчання. Ректор семінарії звернувся до Київської духовної консисторії з проханням вираховувати на навчання сина *Василя Оппокова* з платні його батька «50 руб. серебром». Проте батьківської допомоги діти не дочекалися. На 1853 р. Федора Івановича вже не було в живих, а синів Василя і Михайла взяв під опіку дядько, *Оппоков Сильвестр Іванович*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 202, арк. 79–80; спр. 628, арк. 308 зв.–309; оп. 1011, спр. 5, арк. 353 зв.; спр. 2484, арк. 132 зв.; спр. 2489, арк. 177 зв.; спр. 2137, арк. 148; спр. 8, арк. 359 зв.; спр. 2503, арк. 326 зв.; спр. 2504, арк. 309–312 зв.; спр. 2138, арк. 142 зв.; спр. 2134, арк. 134; спр. 2505, арк. 333 зв.–334; спр. 2506, арк. 304–306; спр. 2131, арк. 140 зв.; спр. 2520, арк. 386 зв.; оп. 1012, спр. 2421, арк. 859–874 зв.; ф. 712, оп. 2 (1833 р.), спр. 426, арк. 3, 3 зв., 11, 116; оп.1 (1852 р.), спр. 159, арк. 1–2 зв.

ОППОКОВ Федір Йоаникійович (бл. 1839, с. Плоске Сквирського пов.— 20.12.1905, там само)— син *Оппокова Йоаникія Івановича* та *Оппокової Марфи Миколаївни*. Вперше виявлений однорічною дитиною у клірові відомості Покровської церкви с. Плоского Сквирського повіту. Закінчив Київське духовне училище та курс богословських наук Київської духовної семінарії (1863). 2 серпня 1864 р. рукопокладений священиком церкви Іоанна Богослова с. Карабчиєва Сквирського повіту. У 1883 р. за власним проханням отримав парафію Покровської церкви на батьківщині, в с. Плоскому, де і служив до останніх днів. Обирався депутатом Київського єпархіального з'їзду, входив до православного місіонерського товариства. Був шлюбним боярином зі сторони нареченої при вінчанні наймолодшої доньки *Захарія Івановича Оппокова, Павлини Оппокової*, з *Михайлом Златоверховниковим*. Був одружений з донькою священика с. Карабчиєва, *Грищинською Олександрою Іванівною*, яка народила йому єдину доньку Марфу. Дружина померла через місяць після пологів, а Федір Йоаникійович виховував дитину з допомогою тещі, Грищинської Агафії Максимівни.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2497, арк. 399; спр. 2525, арк.246; спр. 2644, арк. 84 зв.; спр. 2509, арк. 290 зв.; спр. 2520, арк. 386 зв.; спр. 2521, арк. 375 зв.; спр. 2532, арк. 215 зв.; спр. 2518, арк. 170 зв.; спр. 2516, арк. 179 зв.;

спр. 2539, арк. 227–228 зв.; спр. 2644, арк. 84 зв.; оп. 1012, спр. 3901, арк. 18 зв.–19; оп. 1014, спр. 269-а, арк. 842зв.–843; 865 зв.–866; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.— К., 1901.— С. 138; КЕВ— 1878.— № 23.— С. 3; 1880.— № 51-52.— С. 24; 1887.— № 14.— С. 283; 1889.— № 18.—С. 292; 1906.— № 2.— С. 27.

ОППОКОВ Федір Михайлович (бл. 1867, с. Підвисоке Липовецького пов.— не пізніше 1875, там само)— син *Оппокова Михайла Йоаникійовича та Оппокової Ганни Павлівни*. Перші згадки виявлені у кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Підвисокого за 1870 р. Помер малолітнім, оскільки з 1875 р. вже не згадується серед дітей.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2020, арк. 24 зв.

ОППОКОВ Феофіл Захарійович (бл. 1859, с. Сестринівка Бердичівського пов.— не пізніше 1860, там само) — остання дитина *Оппокова Захарія Івановича* та *Зарчинської (Оппокової) Ганни Василівни*. Єдиний раз ім'я Феофіла у віці 1-го року зустрічається на сторінках клірової відомості Покровської церкви с. Сестринівки Бердичівського повіту за 1859 р. Вже наступного, 1860 р., серед дітей *Оппокова З. І.* Феофіл не записаний, що свідчить про його смерть немовлям.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 10, арк. 396 зв.

ОППОКОВ Філарет Васильович (15.09.1859, с. Сичівка Уманського повіту — після 1914)— найстарший син *Оппокова Василя Федоровича* та *Оппокової Анастасії Олексіївни*. Закінчив 2-гу Київську гімназію. У 1881 р. вступив на юридичний факультет Університету св. Володимира. У 1887 р. йому присвоєно звання «действительного студента». За даними «Памятной книжки Киевской губернии» за 1892–1914 рр. Філарет Васильович працював у Київському губернському акцизному управлінні, обіймаючи посади наглядача округ: Звенигородки (1892–1894; Фастова (1900–1903); Сквири (1906 –1908); Ставища (1909–1911, 1913, 1915); Тараща (1914). Подальша доля невідома. В архіві Київського політехнічного інституту виявлено коротку згадку про його сина Костянтина, який у 1918 р. закінчив цю вищу школу.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 354; спр. 1900, арк. 87–90 зв.; спр. 1907, арк. 90 зв.–91; спр. 1900, арк. 88 зв.; спр. 2187, арк. 281 зв.; спр. 2188, арк. 287 зв.–288; спр. 2189, арк. 285 зв.–286; спр. 2532, арк. 411 зв.; ДА м. Киева, ф. 16, оп. 474, спр. 383, арк. 212; ф. 18, оп. 2, спр. 186, арк. 187–188; ф. 81, оп. 51, спр. 1084, арк. 4–7; Памятная книжка Киевской губернии на 1892 г.— К., 1892.— С. 26; Памятная книжка Киевской губернии на 1907 г. — К., 1906.— С. 144; Памятная книжка Киевской губернии на 1909 г.—К., 1909.— С. 183; Памятная книжка Киевской губернии на 1911 г.— К., 1911.— С. 133; Памятная книжка Киевской губернии на 1914 г.— К., 1914.— С. 142.

ОППОКОВА *(БИСТРОВА)* Олександра Володимирівна (21.05.1872, Руде Село Сквирського пов.— після 1937) — донька *Оппокова Володимира Йоаникійовича* та *Забродської (Оппокової) Марії Василівни*. Навчалася в 1-му Київському духовному жіночому училищі. Після його закінчення (не пізніше 1891 р.) працювала вчителькою церковнопарафіяльної школи в Рудому Селі. На 1905 р. була заміжня. Ім'я Олександри згадується у слідчій справі 1937 р. старшого брата, *Оппокова Євгена Володимировича*. Він називає її серед членів родини, вказуючи прізвище за чоловіком (Бистрова) та місце проживання: м. Сквира, вул. Богачевська, 29. Інших відомостей про життя О. В. Оппокової (Бистрової) виявити не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 150 зв.; спр. 2539, арк. 114 зв.; спр. 2546, арк. 151; спр. 2587, арк. 158; спр. 2528, арк. 157 зв.; КЕВ.— 1887.— № 15.— С. 310; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56306, арк. 11 зв.

ОППОКОВА *(ВЕРПЕТА)* Марія Євгенівна (22.02.1893, Петербург — після 1938) — донька *Оппокова Євгена Володимировича* та *Бурцевої (Оппокової) Параскеви Петрівни*. Перші відомості про Марію знаходимо у формулярному списку батька, професора КПІ Є. В. Оппокова (квітень 1917 р.). Після трагічної передчасної смерті молодшої сестри Ольги (26 листопада 1917 р.) та смерті матері (не пізніше вересня 1918 р.) залишилася єдиною донькою і весь час, до арешту батька 15 жовтня 1937 р., проживала з ним у Києві по вул. Артема, 87, кв. 1. Зі слідчої справи та матеріалів реабілітації Є. В. Оппокова відомо, що вона була заміжня, носила прізвище Верпета (один із співробітників Інституту гідрології та гідротехніки у 1962 р. зміг згадати лише прізвище її чоловіка та місце його навчання — Київський меліоративний інститут). Мала сина (бл. 1926 р. н.), ім'я якого не вдалося встановити. Освіту, місце роботи, долю М. Є. Оппокової (Верпети) після 1937 р. з'ясувати

не вдалося. Відомо лише, що на 1963 р. вона не проживала ні в Києві, ні в Київській області. Про це свідчить відповідь начальника Київського обласного адресного бюро від 13 березня 1963 р. на запит Військового трибуналу КВО, поданий у зв'язку з необхідністю вручення довідки про посмертну реабілітацію її батька.

ДА м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 186, арк. 2, 7, 132, 151; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56306, том. 1, арк. 7, 11 зв., 68, 140–140 зв.

ОППОКОВА *(ГРИШКОВСЬКА)* Ганна Іванівна (бл. 1826, с. Мусіївка Сквирського пов.— після 1888) — донька *Опуцкевича (Оппокова) Івана Петровича* та *Опуцкевич (Оппокової) Катерини Стефанівни*. Рідна сестра *Оппокова Захарія Івановича*. Вперше виявлена разом зі старшими сестрами у кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту за 1829 р., оскільки раніше за тогочасною традицією батько подавав відомості лише про синів. З 1837 р. після смерті батька та вінчання сестри Уляни залишилася біля матері одна з дітей. У 1840 р. знаходимо останні відомості про проживання 15-річної Ганни в Мусіївці. Вже через рік в родинному гнізді Оппокових залишилася лише мати, Катерина Стефанівна. Перебачення, що після 1840 р. Ганна вийшла заміж і переїхала за місцем служби чоловіка, було логічним, проте, не знаючи його прізвища, практично неможливо було дослідити її подальшу долю. Ключем до пошуків стали згадки М. Грушевського у своїх «Споминах» про Акима Полікарповича Гришковського, брат якого «був жонатий з сестрою діда Захарія». Спочатку серед численних документів Київської духовної консисторії виявлено ім'я священика Покровської церкви с. Мотовилівки Казенної Васильківського повіту *Олександра Стефановича Гришковського*. Він повідомляв про своє вчителювання після семінарії в с. Довжку Липовецького повіту. За кліровими книгами с. Довжка з'ясували, що священиком у цьому селі служив *Гришковський Стефан Полікарпович*. У 1871 р. про свою дружину Ганну він записав: «Дочь священика из села Мойсеевки Сквирского уезда». Цей запис дав однозначну відповідь, що дружиною о. Стефана була Ганна Іванівна Оппокова. Дослідивши клірові відомості церков, де служив С. П. Гришковський, встановили, що Ганна мала вісьмох дітей (Стефана, Павлу, Олександра, Павла, Михайла, Катерину, Миколу та Івана). Останні згадки про неї знаходимо у кліровій відомості с. Більківців Радомишльського повіту за 1888 р., де до останніх днів тримав парафію чоловік. Після смерті Стефана Гришковського (1888) прослідкувати її долю не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2489, арк. 177 зв.; спр. 2496, арк. 61 зв.; спр. 2495, арк. 317 зв.; спр. 2497, арк. 158 зв.; спр. 2498-а, арк. 120 зв.; спр. 2261, арк. 2 зв.; спр. 1799, арк. 52 зв.; спр. 1862, арк. 10 зв.; спр. 2261, арк. 2 зв.; *Грушевський М.* Спомини //Київ.— 1988.— № 9.— С. 133. Докладніше див.: «Звались вони властиво Опоцкевичі...».

ОППОКОВА *(ГРУШЕВСЬКА)* Глафіра Захаріївна (13.04.1847, с. Сестринівка Бердичівського пов.— 30.01.1918, Київ) — донька *Оппокова Захарія Івановича* та *Зарчинської (Оппокової) Ганни Василівни*, мати *Грушевського Михайла Сергійовича*. Хрещеними батьками Глафіри були рідні брат та сестра батька, *Оппоков Сильвестр Іванович* та *Оппокова (Топачевська) Марія Іванівна*. Скінчила пансіон у Махнівці, «де її вчили російського й польського, гри на фортепіяні і різних ручних робіт». 5 вересня 1865 р. в Покровській церкві с. Сестринівки вінчалася з *Сергієм Федоровичем Грушевським*. Шлюбними боярами зі сторони нареченої були батькові брати Йоаникій та Сильвестр. Разом з чоловіком переїжджала відповідно до його місця служби: Холм, Ставрополь, Владикавказ. Після смерті С. Ф. Грушевського недовго залишалася у Владикавказі, 1905 р. разом з донькою Ганною та її дітьми, Ольгою і Сергієм, переїхала до Києва. З 1908 р. поселилася на Паньківській, 9, де прожила до останніх днів. 25 січня 1918 р. під час обстрілу більшовиками фамільного будинку Грушевських винесена з пожежі напівживою. Останні дні провела в Тарасівській лікарні. Померла 30 січня 1918 р., похорон на Байковому кладовищі відбувся таємно 31 січня 1918 р. Мала сімох дітей: Михайла, Ганну, Захарія, Федора, Олександра, Марію, Василя. Четверо з них, Захарій, Федір, Марія та Василь, померли малолітніми, поховані у Владикавказі. Сотні листів Глафіри Захаріївни до дітей— унікальне джерело до біографії кожного з них. Ці епістолярні джерела містять також численні згадки про представників роду Грушевських та Оппокових.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1080, спр. 481, арк. 117 зв.; оп. 1012, спр. 2418, арк. 764 зв.–765; спр. 3583, арк. 701–702; ф. 1235, оп. 1, спр. 277, 278, 1284, 1424; ІР НБУВ, ф. Х, № 18747, арк. 1–7; Вістник політики, літератури й життя (Відень).— 1918.— Ч. 14.— С. 213; *Гирич І., Гирич В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (До проблеми взаємин двох братів) //Український історик.— 1991–1992.—Ч. 3–4; 1–4.— С. 416–432; *Грушевський М.* Спомини //Київ.— 1988.— № 9— С. 120, 136; № 12.— С. 118; 1992.— № 3.— С. 134–135; *Його ж.* На переломі //На порозі Нової України. Гадки і мрії.—К., 1918.— С. 7; *Кучеренко М.* До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (за родинним листуванням) //Архіви України.— 2004.— № 4–6.— С. 157–175; *Панькова С.* До витоків материнського роду Михайла Грушевського // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Збірник тез та доповідей учасників науково-практичної конференції, що відбулася в Музеї історії м. Києва 23 грудня 2002 р.— К., 2002.— С. 51–63. Докладніше див.: «... Я дуже багато одідичив від матері...» (Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська)).

ОППОКОВА *(ДАШКЕВИЧ)* Вікторія Захаріївна (12.05.1837, Руде Село Сквирського пов. – 25.04. 1897, Київ) — донька *Оппокова Захарія Івановича* та *Зарчинської (Оппокової) Ганни Василівни*. Перша з виявлених дітей подружжя Захарія і Ганни Оппокових. Запис про її народження зберігся у метричній книзі Троїцької церкви Рудого Села за 1837 р. У 1854 р. Вікторія вінчалася з випускником Київської духовної семінарії, сином бердичівського протоієрея *Дашкевичем Василем Михайловичем*. Подружжя мешкало в с. Дерганівці Бердичівського повіту, неподалік від батьківщини Вікторії. Мала двох дітей: доньку Марію та сина Володимира. Марія, як описує *Михайло Грушевський* та підтверджують архівні документи, померла в рік закінчення 1-го Київського жіночого училища духовного відомства (1872). Через 10 років ще зовсім молодим помер чоловік (1882). Вдова Вікторія Дашкевич 14 квітня 1883 р. була призначена проскурницею Покровської церкви с. Сестринівки Бердичівського повіту, де служив священиком її батько. Виконувала ці обов'язки до початку 1897 р. Мала власність в містечку Білилівці, про що часто згадується в листах молодшої сестри *Глафіри Оппокової (Грушевської)*. Портрет тітки яскраво змальовує у своїх «Споминах» Михайло Грушевський. За листами сестри Глафіри вдалося відтворити останні місяці життя Вікторії. У березні 1897 р. вона тяжко захворіла і була перевезена сином на лікування до Києва. 25 квітня 1897 р. син Вікторії, *Володимир Дашкевич*, надіслав телеграму Глафірі Захаріївні про смерть матері. Наказом Київської духовної консисторії від 2 червня 1897 р. на її місце проскурницею Покровської церкви с. Сестринівки була призначена інша особа. Вікторія Захаріївна була хрещеною матір'ю небоги, *Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) Ганни Сергіївни*, яка народилася 1869 р. в Сестринівці. В колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського зберігається фотографія Вікторії з дарчим написом своїй хрещениці. Це єдина з відомих на сьогодні її знімка.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2136, арк. 107 зв.; спр. 3901, арк. 4 зв.–5; спр. 287, арк. 11–14 зв.; спр. 293, арк. 10 зв.; спр. 18, арк. 208; спр. 165, арк. 58–59 зв.; спр. 25, арк. 272 зв.; спр. 175, арк. 63 зв.; оп. 1012, спр. 1845, арк. 188; оп. 1015, спр. 674, арк. 347; спр. 1251, арк. 2; ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 438, 441–442 зв., 473–474; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 139. Докладніше див.: «Дід мій... виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великоросії...» (Захарій Іванович Оппоков).

ОППОКОВА *(ЗЛАТОВЕРХОВНИКОВА)* Павлина Захаріївна (вересень 1852 , с. Сестринівка Бердичівського пов.– 1939, Київ) — донька *Оппокова Захарія Івановича* та *Зарчинської (Оппокової) Ганни Василівни*. Збереглася метрична книга з записами про народження (кінець вересня, точна дата не зазначена, попередній запис здійснено 26 вересня 1852 р.) Павлини та її хрещення (5 жовтня 1852 р.). Таїнство хрещення здійснив рідний брат батька — *Оппоков Сильвестр Іванович*, хрещеними батьками були помічник окружного начальника державного майна Федір Дмитрович Борзиловський та дружина батькового брата Сильвестра— *Оппокова Зиновія Луківна*. Названа на честь старшої сестрички, яка померла малолітньою у 1843 р. У 1869 р. закінчила 1-ше Київське жіноче училище духовного відомства. За відмінні успіхи та «благонравное» поведение одержала атестат з відзнакою та була нагороджена книгами. Це був четвертий випуск відкритого у 1861 р. жіночого духовного закладу, який щедро підтримував батько Павлини. 26 жовтня 1869 р. в Покровській церкві рідної Сестринівки вінчалася з законовчителем Чернігівської гімназії *Златоверховниковим Михайлом Даниловичем*. Таїнство вінчання здійснив батьків брат, *Оппоков Йоаникій Іванович*. Серед шлюбних бояринів, як завжди, зустрічаємо батькову рідню: зі сторони на-

реченого— чоловік батькової сестри, священик *Менчиць Амвросій Федорович*, зі сторони нареченої— батьків брат, *Оппоков Сильвестр Іванович*, та племінник, *Оппоков Федір Йоаникійович*. Після вінчання подружжя переїхало на місце служби чоловіка в Чернігів. З 1878 р. мешкали у Києві. 31 березня 1897 р. разом з чоловіком та дітьми (Михайлом, Володимиром, Борисом та Людмилою) була занесена до родовідної книги дворян Київської губернії. Павлина та її родина досить часто згадуються в листах сестри, *Глафіри Захаріївни Оппокової (Грушевської)*, у щоденнику та спогадах небожа *М. Грушевського*. Два останні роки навчання в університеті Михайло Грушевський проживав у квартирі Златоверховникових, яка містилася в приміщенні 1-ї Київської чоловічої гімназії. Після смерті батька та найстаршої сестри Вікторії до Павлини переїхала з Сестринівки мати, *Ганна Василівна Зарчинська (Оппокова)*. З чоловіком, Златоверховниковим Михайлом Даниловичем, мала двох доньок (Ольгу та Людмилу) та трьох синів (Михайла, Володимира, Бориса). Померла у Києві. Похована на Байковому кладовищі біля чоловіка (можливо і матері).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1113, арк. 2 зв.; оп. 1011 спр. 18, арк. 208 зв.; спр. 165, арк. 58–59 зв.; спр. 175, арк. 63 зв.; спр. 1656, арк. 103–106 зв.; спр. 1661, арк. 99–102 зв.; спр. 1678, арк. 130зв.; спр. 1690, арк. 165–166 зв.; спр. 1734, арк. 181–183 зв.; оп. 1012, спр. 2728, арк. 818 зв.; спр. 3901, арк. 18 зв.–19; ф. 1235, оп. 1, спр. 1425, арк. 56–57; *Грушевський М.* Спомини//Український історик.— 2002.—Ч. 1–4.— С. 150–152; *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.). — К., 1997; КЕВ.— 1867— № 14.— С. 451; 1868.— № 15.— С. 150; 1869.— № 15.— С. 97; *Копецкий П.* Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства...— К., 1911.— С. 230, Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 98. Докладніше див.: «Дід мій... виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великоросії...» (Захарій Іванович Оппоков).

ОППОКОВА *(КАРПОВА)* Уляна Іванівна (бл. 1822, с. Мусіївка Сквирського пов.— 1848, с. Мала Сквирка Сквирського пов.) — донька *Опуцкевича (Оппокова) Івана Петровича* та *Опуцкевич (Оппокової) Катерини Стефанівни*, рідна сестра *Оппокова Захарія Івановича*. Вперше виявлена у кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки за 1829 р. у 8-річному віці. Після смерті батька побралася з висвяченим у серпні 1837 р. дияконом місцевої Дмитрівської церкви *Карповим Павлом Андрійовичем*. Після вінчання з Уляною у вересні 1837 р. він був рукопокладений на священика і отримав парафію Івана Петровича Оппокова. У травні 1841 р. перебралася з чоловіком до с. Малої Сквирки Сквирського повіту. Подружжя мало трьох доньок (Надію, Катерину, Агрипину) та сина Олександра. Донька Надія померла малолітньою. Під час епідемії холери у 1847 р. помер чоловік. Вдова Уляна Карпова ще у 1847 р. записана з трьома дітьми у Малій Сквирці, а вже 1848 р. у кліровій відомості Михайлівської церкви цього села її ім'я не згадується, лише зазначено, що сироти «умершего священника Павла Карпова дети Александр, Екатерина, Агрипина живут при своих родственниках в Бердичевском уезде». Після смерті Уляни дітей Олександра і Агрипину забрав її рідний брат *Сильвестр Оппоков*, доньку Катерину брат — *Захарій Оппоков*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1-а, арк. 314 зв.; спр 2, арк.164 зв.; спр. 2489, арк. 177 зв.; спр. 2497, арк. 157 зв.; спр. 2498-а, арк. 320 зв.; спр. 2501, арк. 331 зв.; спр. 2503, арк. 327 зв.; спр. 2504, арк. 311 зв.–312. Докладніше див.: «Звались вони властиво Опоцкевичі...».

ОППОКОВА *(КОВАЛЕНКО)* Ганна Захаріївна (19.05.1873, Київ –(?)) — донька *Оппокова Захарія Захарійовича* та *Замотової (Оппокової) Олімпіади Іванівни*. Збереглася метрична книга Володимирської церкви Київської військової гімназії (згодом — Володимирського Київського кадетського корпусу) із записом про народження та хрещення Ганни. Її хрещеними батьками був купець Георгій Якович Федоров (найвірогідніше, родич по лінії матері) та баба по лінії батька, *Ганна Василівна Зарчинська (Оппокова)*, в честь якої й була названа дівчинка. Згадується у листах тітки, *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни*, щоденнику двоюрідного брата — *Грушевського Михайла Сергійовича*. 11 серпня 1882 р. вступила до підготовчого класу Київської жіночої гімназії Міністерства народної освіти, яку закінчила у 1890 р. з атестатом домашньої вчительки. З листів Глафіри Захаріївни відомо, що Ганна була заміжня (відомості про чоловіка обмежуються лише його прізвищем— Коваленко), мала трьох дітей: «А тут вчера проводили Коваленко, старшего зятя Оппокова на войну и осталась она теперь одна с тремя детьми [лист недатований, вірогідно, йдеться про

російсько-японську війну 1904–1905 рр.— *Авт.*]. Інших відомостей про родину Ганни та її долю зібрати не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 4371, арк. 1371 зв.; ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 455–455 зв.; ДА м. Києва, ф. 112, оп. 2, спр. 126, арк. 122–123; ф. 55, оп.1, спр. 1187, арк. 15 зв.–16; спр. 1125, арк. 36 зв.; *Александрович В. С.* Двадцатипятилетие Киевской женской гимназии Министерства народного просвещения.— К., 1895.— С. 152.

ОППОКОВА *(КРИЖАНІВСЬКА)* Олена Михайлівна (бл. 1863, с. Підвисоке Липовецького пов.–(?))— донька *Оппокова Михайла Йоаникійовича* і *Оппокової Ганни Павлівни*. Як і старша сестра Варвара та інші дівчата з роду Оппокових, закінчила 1-ше Київське жіноче училище духовного відомства (1879). На 1886 р. була заміжня за почесним громадянином *Тимофієм Павловичем Крижанівським*. У 1895 р. мешкала разом з матір'ю в с. Терешках Сквирського повіту біля молодшої сестри — *Фекли Оппокової (Шмигельської)*, про що свідчить запис у кліровій відомості: «При нем [*Шмигельському А. М.— Авт.*] проживает и содержится на его средства вдова *Михаила Оппокова, Анна Оппокова*, и дочь ее замужем *Елена Михайловна Крижановская*». Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1817, арк. 226 зв.; спр. 1806, арк. 358 зв.; спр. 2530, арк. 68 зв.; спр. 1815, арк. 307 зв.; спр. 2020, арк. 24 зв.; *Копецкий П.* Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства...— К., 1911.— С. 234.

ОППОКОВА *(ЛЕВИТСЬКА)* Марфа Федорівна (25.06. 1865, с. Карабчиїв Сквирського пов.— не пізніше 1911, с. Клюки Таращанського пов.) — донька *Оппокова Федора Йоаникійовича* та *Грищинської (Оппокової) Олександри Іванівни*. Названа за поширеною родинною традицією на честь баби по лінії батька, *Оппокової Марфи Миколаївни*. Обряд хрещення онуки здійснив дід — *Оппоков Йоаникій Іванович*. Мати померла від пологів, і Марфа виховувалася батьком та бабусею по матері — Грищинською Агафією Максимівною. У 1874 р. вступила до Київської жіночої гімназії Міністерства народної освіти, яку закінчила у 1884 р. з атестатом домашньої вчительки. Близько1886 р. одружилася з дияконом Воскресенської церкви с. Андріївки Київського повіту *Левитським Порфирієм Федоровичем*. Мала синів — Бориса, Леоніда, Антонія, В'ячеслава та доньок — Віру, Зінаїду, Таїсію. У 1901 р. у кліровій відомості Покровської церкви с. Бабинців Сквирського повіту, парафію якої на той час тримав чоловік, записано: «Высшей степени непочтительна ко родному отцу». Рано померла: у клірових відомостях Михайлівської церкви с. Клюків Таращанського повіту за 1911 р. про сімейний стан чоловіка записано: «Вдов».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1014, спр. 269-а, арк. 842 зв.–843; оп. 1011, спр. 2525, арк. 246; спр. 2527, арк. 224; спр. 2536, арк. 172 зв.–173; спр. 2848, арк. 219 зв.; спр. 2774, арк. 19 зв.; спр. 2644, арк. 84 зв.; ДА м. Києва, ф. 55, оп. 1, спр. 1187; оп. 2, спр. 54, арк. 93-95.

ОППОКОВА *(ЛЕЩЕНЕЦЬКА)* Єлизавета Миколаївна (21.08.1876, с. Терешки Сквирського пов.— 1930-ті (?), с. Кальник Липовецького пов.) — донька *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. У 1893 р. закінчила 1-ше Київське жіноче духовне училище. 1898 р. одружилася з *Лещенецьким Віктором Петровичем*, який після смерті батька отримав місце священика церкви Різдва Богородиці в с. Кальнику Липовецького повіту. Мала трьох дітей: Леоніда, Євгенію та Ольгу. Все життя після одруження прожила в Кальнику.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2525, арк. 36; спр. 2527, арк. 36; спр. 1826, арк. 228–231 зв.; спр. 2010, арк. 44 зв.; спр. 1835, арк. 393 зв.–395; спр. 1831, арк. 226 зв.; спр. 2523, арк. 25 зв.; спр. 2527, арк. 36 зв.; *Копецкий П.* Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства...— К., 1911.—С. 241.

ОППОКОВА *(МЕНЧИЦЬ)* Агрипина Іванівна (бл. 1820, с. Мусіївка Сквирського пов.— 1865, м-ко Вчорайше Сквирського пов.) — донька *Опуцкевича (Оппокова) Івана Петровича* та *Опуцкевич (Оппокової) Катерини Стефанівни*, рідна сестра *Оппокова Захарія Івановича*. Перша жіноча гілка серед дітей Івана Оппокова, яку вдалося дослідити. Це вдалося завдяки спомина *Михайла Грушевського*, в яких він згадує її чоловіка, *Амвросія Менчиця*, та їхнього найстаршого сина Володимира, якого називає людиною «в широкім значенні слова, з українськими інтересами». В архівних джерелах Агрипина виявлена вперше у кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки за 1829 р. десятирічною дівчиною. У 16-річному віці одружилася з Амвросієм Менчицем, який після

закінчення Київської духовної семінарії був висвячений священиком Георгіївської церкви с. Почуєк Сквирського повіту, а невдовзі перебрався у родинне гніздо — містечко Вчорайше Сквирського повіту, де і народилися всі одинадцятеро дітей подружжя (Володимир, Михайло-старший, Фавій-старший, Захарій, Марія, Ганна, Олександра, Фавій-молодший, Надія, Михайло-молодший, Данило). 1865 р., народивши сина Данила, померла у віці 43 років. Вірогідно, від пологів, що неможливо однозначно ствердити, оскільки метрична книга за цей рік не збереглася. Востанне згадується у кліровій відомості м-ка Вчорайшого за 1864 р., а вже наступного, 1865 р. Амвросій Менчиць записав про свій сімейний стан: «Вдов». Була хрещеною матір'ю доньки брата Захарія, *Платониди Оппокової*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2489, арк. 177 зв.; спр. 2495, арк. 225 зв.; спр. 2497, арк. 201 зв.; спр. 2503, арк. 209 зв.; спр. 2504, арк. 191 зв.; спр. 2505, арк. 208 зв.; спр. 884, арк. 826; спр. 2510, арк. 58 зв.; спр. 922, арк. 235; спр. 2511, арк. 58 зв.; спр. 2769, арк. 14 зв.; спр. 2517, арк. 52 зв.; оп. 1012, спр. 2037-а, арк. 573 зв.—574; *Грушевський М.* Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 120. Докладніше див.: «Звались вони властиво Опоцкевичі...» .

ОППОКОВА *(НИКИФОРОВА)* Василина Миколаївна (11.01.1875, с. Терешки Сквирського пов.—(?))— донька *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. Вперше виявлена у кліровій відомості Миколаївської церкви с. Терешок однорічною дитиною у 1875 р. По закінченні 1891 р. 1-го Київського жіночого духовного училища залишилася при цьому навчальному закладі пепіньєркою. Згодом вчителювала у Звіринецькій церковнопарафіяльній школі м. Києва (на 1900 р.). Була хрещеною матір'ю сина молодшої сестри Єлизавети— *Лещенецького Леоніда Вікторовича*. За даними, які подає батько у кліровій відомості церкви Різдва Богородиці с. Кальника Липовецького повіту на 1901 р., Василина була заміжня за вчителем, *Никифоровим Данилом*, біографічних даних про якого зібрати не вдалося. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2577, арк. 21 зв.; спр. 1826, арк. 228—231 зв.; спр. 2010, арк. 44 зв.—45 зв.; спр. 1835, арк. 393 зв.-395; спр. 2523, арк. 25 зв.; спр. 2527, арк. 36 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 6086, арк. 4; *Копецкий П.* Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства...— К., 1911.— С. 240.

ОППОКОВА *(ОЛЬШЕВСЬКА)* Ганна Йоаникіївна (3.02.1848, с. Плоске Сквирського пов.— після 1916) — донька *Оппокова Йоаникія Івановича* та *Оппокової Марфи Миколаївни*. Вперше виявлена в сповідних розписах Покровської церкви с. Плоского Сквирського повіту за 1855 р. у віці 7-ми років. На початку 1868 р. вінчалася з випускником Київської духовної семінарії *Ольшевським Михайлом Аполлінарійовичем*, який після висвячення посів парафію батька Ганни в її рідному селі Плоскому. У 1883 р. разом з родиною переїхала до с. Карабчиева Сквирського повіту, куди був призначений священиком місцевої церкви Іоанна Богослова її чоловік. Зберігся лист Ганни Йоаникіївни від 25 листопада 1903 р. до сина своєї двоюрідної сестри *Глафіри Захаріївни Оппокової (Грушевської)* — *Михайла Грушевського*. Вона просить допомоги на відбудову потерпілого від двох пожеж господарства. «Вас же я знаю с малых лет, когда Вы еще были дитем и обещали дедушке о. Захарию купить золотые очки. [...] Тут, уже с малолетства отображалась Ваша доброта. Бабушка Ваша, тоже, всегда твердила : «то у меня будет найлучший внук»,— згадує в листі Ганна Йоаникіївна. Мала одинадцятьох дітей: п'ятьох синів (Антонія, Миколу, Костянтина, Михайла, Василя) та шістьох доньок (Наталію, Варвару, Анастасію, Марію, Ольгу, Євгенію). На 1915 р. продовжувала проживати в Карабчиеві. Після смерті чоловіка (квітень 1916) доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2520, арк. 406 зв.; спр. 2774, арк. 55 зв.; спр. 2778, арк. 52; спр. 2536, арк. 211—214 зв.; спр. 2538, арк. 201—204 зв.; спр. 2546, арк. 314 зв.—315; спр. 2543, арк. 348 зв.—349; спр. 2509, арк. 290 зв.; спр. 2523, арк. 435 зв.; спр. 2644, арк. 28 зв.; спр. 2648, арк. 44 зв.; спр. 2532, арк. 243 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; ф. 1235, оп. 1, спр. 871, арк. 203—204 зв.

ОППОКОВА *(СОКОЛОВСЬКА)* Катерина Миколаївна (7.11.1883, с. Терешки Сквирського пов.— після 1917) — донька *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. За даними клірової відомості церкви Різдва Богородиці с. Кальника Липовецького повіту на 1901 р., була заміжня за священиком Миколаївської церкви с. Жежелева Бердичівського повіту *Соколовським Серапіоном Миколайовичем*. Мала чотирьох дітей (Ніну, Галину,

Костянтина, Олену). Востаннє ім'я Катерини зустрічаємо у 1917 р. на сторінках клірової відомості церкви Різдва Богородиці с. Ширмівки Бердичівського повіту, де служив священиком її чоловік. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2525, арк. 36; спр. 1826, арк. 228–231 зв.; спр. 2010, арк.44 зв.–45 зв.; спр. 2523, арк. 25 зв.; спр. 2527, арк. 36 зв.; спр. 1835, арк. 393 зв.–395; спр. 37, арк. 522 зв.; спр. 40, арк. 894 зв.–895; спр. 35, арк. 23 зв.; спр. 297, арк. 106.

ОППОКОВА *(СОЛОМАТІНА)* Олена Вікторівна (1919, Москва –2000, Саратов) — донька *Оппокова Віктора Іполитовича* та *Єврейнової (Оппокової) Ксенії Олександрівни*. В середині 1940-х рр. вийшла заміж за *Соломатіна Володимира Михайловича*. Шлюб був нетривалим. Подружжя мало єдиного сина Михайла. *Михайло Володимирович Соломатін* з дружиною Галиною і донькою Світланою проживають в Саратові. Разом з ними останні роки життя мешкала і Олена. Похована в Саратові. Онука, Світлана Михайлівна Соломатіна, працює в Центрі документації новітньої історії Саратовської області, цікавиться історією свого роду.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ОППОКОВА *(ТАБУРЕ)* Софія Захаріївна (23.07.1874, Київ – не раніше 1942) — донька *Оппокова Захарія Захарійовича* та *Замотової (Оппокової) Олімпіади Іванівни*. Згадується у листах тітки — *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни*, щоденнику двоюрідного брата, *Грушевського Михайла Сергійовича*. У 1883 р., як і старша сестра Ганна, вступила до підготовчого класу Київської жіночої гімназії Міністерства народної освіти, яку закінчила у 1891 р. з атестатом домашньої вчительки. Зі щоденникових записів М. Грушевського дізнаємося про намір Софії вийти заміж: «[...] ходив до Злат[оверховникових] і там доседів до 10 години. Казали, що Соня Опокова має виходити заміж. Се добре, тільки коли б уже й Оля [старша донька *Павлини Златоверховникової*.— *Авт.*] виходила, та теж за військового, такого ж, щоб усі були ув одну стать» (запис від 21 листопада 1891 р.). Вірогідно, це сталося значно пізніше, бо в листопаді 1899 р. *Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська)* писала: «Получила я от тети Павочки письмо, пишет, между прочим, что сватьба Сонина Оппоковых назначена на 10 ноября в Гимназической церкви [церква 1-ої Київської чоловічої гімназії, настоятелем якої був чоловік рідної тітки по батькові, *Златоверховников М. Д.— Авт.*]». З інших листів дізнаємося про прізвище чоловіка Софії — Табуре, про народження її доньки (18 серпня 1900 р.) У 1895 р. за поданням діда, *З. І. Оппокова*, разом з батьком та братами була занесена до родовідної книги дворян Київської губернії. Підтримувала дружні стосунки зі своїми двоюрідними братами і сестрами з роду Оппокових. Разом з чоловіком і дітьми відвідала родину дядька *Іполита Оппокова* в Саратові, про що згадувала його дружина Ольга в листі від 12 липня 1912 р.: «Соня Табурэ с мужем и дочками доставила нам громадное удовольствие, погостивши недели три. Прекрасная семья. Мне грустно было провожать их, мы как-то все привязались к ним». З листа двоюрідного брата Софії, *Ломова-Оппокова Г. І.* до Х. Раковського, маємо короткі відомості про родину Софії за радянських часів. Цей лист надзвичайно важливий, оскільки джерельна база для вивчення родинних взаємин після 1917 р. значно звужується. У листі Георгій просить перевести чоловіка Софії з Білої Церкви до Києва, вказує її київську адресу: Маріїнсько-Благовіщенська вулиця, 95, квартира Гвоздик, «для передачи С. З. Табурэ». Це звернення дало результати, про що свідчать останні відомості про Софію Табуре, які вдалося зібрати. Вони виявлені в опублікованих Д. В. Малаковим протоколах засідань комісії українських громадських і культурних діячів при відділі суспільної опіки Київської міської управи часів 2-ої світової війни [до складу цієї комісії входила *Грушевська Ольга Олександрівна* — дружина двоюрідного брата Софії *Грушевського Олександра Сергійовича*.— *Авт.*]. Короткий лаконічний протокольний запис початку 1942 р. свідчить: «ТАБУРЕ Софія Захарівна, вдова Табуре, вся сім'я була репресована, бідувала і зараз бідує. Небіжчик — Табуре працював у Богданівській районній управі м. Києва». Після 1942 р. доля невідома.

ДА м. Києва, ф. 112, оп. 2, спр. 126, арк. 122–123; ф. 55, оп. 1, спр. 1125, арк. 65 зв.; ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 210–210 зв.; спр. 278, арк. 516 зв.; спр. 17, арк. 4–5 зв.; ДА Київської обл., ф. 782, оп. 2, спр. 437, арк. 247–248 зв.; *Александрович В. С.* Двадцатипятилетие Киевской женской гимназии Министерства народного просвеще-

ния.— К., 1895.— С. 153; *Білокінь С.* Лист Георгія Ломова до кузини — Ганни Грушевської-Шамрай//Український історик.— 1995.—Ч. 1–4.— С. 180–189; *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.).— К., 1997.— С.141; Згадка про трьохсот киян з 1942 року /Вступна стаття, публікація Д. Малакова //Київська старовина.— 2000.— № 5.— С. 76– 95.

ОППОКОВА *(ТОПАЧЕВСЬКА)* Марія (Маріамна) Іванівна (бл. 1817, с. Мусіївка Сквирського пов.– 1899, м-ко Ставище Таращанського пов.) — донька *Опуцкевича (Оппокова) Івана Петровича* та *Опуцкевич (Оппокової) Катерини Стефанівни*, рідна сестра *Оппокова Захарія Івановича*. В часі дослідження вперше ім'я Марії Іванівни Топачевської зустрілося у метричних книгах Покровської церкви с. Сестринівки Бердичівського повіту в 1845 та 1847 рр. у зв'язку з хрещенням дітей *Оппокова З. І.* Це дало підставу передбачити, що вона була рідною сестрою Захарія Івановича. У клірових відомостях Дмитрівської церкви с. Мусіївки за 1829 р. серед дітей Івана Петровича Оппокова записана 14-літня донька Маріамна. 1 липня 1832 р. в містечку Паволочі Сквирського повіту Маріамна Оппокова вінчалася з випускником Київської духовної семінарії *Топачевським Петром Якимовичем*. Запис про вінчання доньки зробив у метричній книги Дмитріївської церкви с. Мусіївки батько, *Оппоков І. П.* [запису про вінчання у метричних книгах ні Покровської, ні Богоявленської церков містечка Паволочі не виявлено.— *Авт.*]. Цей запис однозначно підтвердив, що Марія Іванівна Топачевська — рідна сестра *Оппокова З. І.* Вона була хрещеною матір'ю *Оппокової Глафіри Захаріївни* (18 травня 1847 р.) та *Оппокова Захарія Захарійовича* (29 лютого 1845 р.). Все життя після одруження прожила в м-ку Ставище Таращанського повіту, де парафію Покровської церкви тримав чоловік. Рано залишилася вдовою. З 16 грудня 1849 р. призначена проскурницею Успенської церкви м-ка Ставище, обов'язки якої виконувала 50 років, до останніх днів життя. Мала сина Якова і доньок — Юлію, Анастасію та Олександру. У клірових відомостях Успенської церкви м-ка Ставище за 1891–1898 рр. подавала докладні відомості про всіх своїх дітей, що стало ключем у пошуках її нащадків, серед яких відомі діячі української науки і культури — брати *Олександр* і *Євген Черняхівські*, *Олександр Топачевський* та ін. Востаннє зустрічаємо ім'я М. І. Топачевської у кліровій відомості Успенської церкви м-ка Ставище за 1898 р. З 10 травня 1899 р., найвірогідніше після смерті Марії Іванівни, проскурницею церкви була призначена її онука, *Войдецька (Кедреновська) Олександра*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2489, арк. 177 зв.; спр. 2812, арк. 174 зв., спр. 2808, арк. 152 зв.; спр. 2841, арк. 408 зв.; спр. 2844, арк. 411 зв.; спр. 2814, арк. 160 зв.; спр. 2840, арк. 416 зв.; спр. 2843, арк. 406 зв.; спр. 3073, арк. 55 зв.; спр. 2939, арк. 414 зв.; спр. 3074, арк. 56 зв.; оп. 1012, спр. 2418, арк. 764 зв.–765; спр.287, арк. 68 зв.– 169 зв.; спр. 1698, арк. 490 зв.; спр. 2851, арк. 191 зв. Докладніше див.: «Звались вони властиво Опоцкевичі...»

ОППОКОВА *(ШМИГЕЛЬСЬКА)* Фекла Михайлівна (бл. 1874, с. Підвисоке Липовецького пов.– не раніше 1898) — донька *Оппокова Михайла Йоаникійовича* і *Оппокової Ганни Павлівни*. Вперше виявлена однорічною дитиною у кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Підвисокого за 1875 р. У 1883 р. у своєму нарисі про відвідини Митрополитом Київським і Галицьким Платоном с. Підвисокого старший брат Олексій з любов'ю згадує і сестер: «Одна 18 летняя — невеста [Олена.— *Авт.*], а другая 8 летняя девочка [Фекла.— *Авт.*]», які зі своїх кошиків покривали квітами дорогу митрополита. Далі, описуючи гостини архіпастиря у батьківському домі, Олексій згадував: «Когда владыка начал собираться в путь, хозяин дома подвел к нему под благословение свое семейство. Архипастырь сразу заметил девиц, бросавших по пути его шествия из корзинок цветы. При этом особого внимания Владыки удостоилась младшая дочь священника (8 летняя девочка), усерднее других, по словам Владыки, усыпавшая ему путь цветами. Владыка полюбопытствовал узнать, где она взяла цветов. Когда она сказала, что «цветы мои собственные», что «я сама их сеяла», Владыка сказал: «Вот за это я тебя поиспытаю!». При этих словах он вынул из кармана новенькую рублевую бумажку и новенький блестящий двугривенный. «Вот смотри на эти две вещи! Вот эта как блестит! Какую ты из этих двух вещей выберешь, ту я тебе подарю!..» Девочка, не смотря на свой малый возраст, знала различие между рублем и двугривенным и указала на кредитовый билет. Тогда Владыка, очень довольный ответом девочки, подарил ей и новенькую кредитку, и блестящий дву-

гривенный. Архипастырский подарок весьма обрадовал девочку, а ее находчивый поступок вызвал на лицах присутствовавших улыбку...» Освіту Фекла здобула у Кам'янець-Подільській жіночій гімназії (на той час у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії працював старший брат, *Олексій Михайлович Оппоков*). На 1895 р. була заміжня за священиком Миколаївської церкви с. Терешок Сквирського повіту — *Шмигельським Андрієм Максимовичем*. Після смерті батька з Феклою проживала матір, а також деякий час старша сестра, *Олена Оппокова (Крижанівська)*. Клірові відомості Миколаївської церкви с. Терешок за 1895 р. та 1897 р. не дають відомостей про дітей Фекли. З середини 1898 р. в Терешки призначено іншого священика, і ніхто з родини Шмигельських та рідні Фекли з цього часу в селі не проживав. Вірогідно, вони перебралися на нове місце служби чоловіка, А. М. Шмигельського. Це місце проживання, а отже, і долю Фекли Михайлівни з'ясувати не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2025, арк. 12 зв.; спр. 2532, арк. 68 зв.; спр. 1817, арк. 226 зв.; спр. 2530, арк. 68; спр. 2594, арк. 58 зв.; КЕВ.— 1883.— № 17.— С. 349–350.

***ОППОКОВА* Анастасія Олексіївна** (бл. 1837– після 1912) — дружина *Оппокова Василя Федоровича*. Народила і виховала десятьох дітей. На 1897 р. проживала з чоловіком у с. Мохначці Сквирського повіту. Продовжувала мешкати в цьому селі і після його смерті (1899). У 1912 р. у кліровій відомості Троїцької церкви с. Мохначки ще записана вдова Анастасія Олексіївна Оппокова. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 354; спр. 1900, арк. 87–90 зв.; спр. 1907, арк. 90 зв.–91; спр. 2187, арк. 281 зв.; спр. 2188, арк. 287 зв.–288; спр. 2189, арк. 285зв.–286; спр. 2530, арк. 406; спр. 3180, арк. 364; спр. 2532, арк. 411 зв.–412; спр. 2535, арк. 409 зв.; спр. 2543, арк. 760.

ОППОКОВА Антоніна Миколаївна (20.02.1892, с. Терешки Сквирського пов.– (?)) — донька *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. У 1910 р. закінчила 1-ше Київське жіноче духовне училище. За даними клірової відомості церкви Різдва Богородиці с. Кальника Липовецького повіту на 1913 р., працювала вчителькою, на 1916 р.— служила на залізниці. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2525, арк. 36; спр. 1826, арк. 228–231 зв.; спр. 2010, арк. 44 зв.–45 зв.; спр. 1835, арк. 393 зв.–395; *Копецкий П.* Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства...— К., 1911.— С. 253.

ОППОКОВА Валентина Іполитівна (1892, Саратов – 1920, там само) — донька *Оппокова Іполита Захарійовича* та *Козициної (Оппокової) Ольги Семенівни*. Навчалася в Москві. Історик за фахом. Збереглися запити М. Грушевського до московського адресного бюро початку 1910-х рр., які свідчать про його наміри розшукати сестру. Наприкінці 1917 р. жила з батьками в Саратові, працювала вчителькою гімназії, займалася краєзнавчими дослідженнями, багато зусиль доклала до справи формування місцевого архіву. Була членом Саратовської губернської вченої архівної комісії, яку за її участі було перетворено на Саратовське товариство історії, археології та етнографії. Померла молодою.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 17, арк. 10 зв.; *Соломатина С.* Карьера//Саратовский вестник.— 1999.— 16 серпня; листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ОППОКОВА Валентина Миколаївна (1922, Саратов –1999, там само) — донька *Оппокова Миколи Іполитовича* та *Усачової (Оппокової) Антоніни Сидорівни*. Як і старша сестра Тетяна, закінчила Саратовський медичний інститут, працювала в Якутську, згодом — Саратові. З чоловіком, *Петром Михайловим*, мала сина Олександра. Після одруження залишила дівоче прізвище. Померла в Саратові, де зараз проживає родина її сина Олександра.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ОППОКОВА Варвара Василівна (бл. 1867, с. Сичівка Уманського повіту – не пізніше 1891, с. Прибірськ Радомишльського пов.) — донька *Оппокова Василя Федоровича* та *Оппокової Анастасії Олексіївни*. Вперше виявлена у кліровій відомості Вознесенської церкви с. Ситківців Липовецького повіту за 1870 р. У 1889 р. батько записав про Варвару: «При отце». Після переміщення

Василя Федоровича на парафію Троїцької церкви в с. Мохначку Сквирського повіту (1891) ім'я Варвари серед дітей не згадується. Пізніше, у 1897 р. батько писав про доньок: «Три дочери: Надежда, Елена, Виктория, в замужестве». Ці записи можуть свідчити про передчасну смерть Варвари не пізніше 1891 р.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1011, спр. 1907, арк. 91; спр. 1900, арк. 88 зв.; спр. 2410, арк. 42 зв.; спр. 2187, арк. 281 зв.; спр. 2188, арк. 287 зв.—288; спр. 2189, арк. 285 зв.—286; спр. 2532, арк. 68 зв.

ОППОКОВА Варвара Костянтинівна (20.12.1881, с. Франтівка Липовецького пов.— після 1916) — донька *Оппокова Костянтина Йоаникійовича* та *Оппокової Надії Никифорівни*. У 1899 р. закінчила Київське жіноче єпархіальне училище і залишилася при ньому пепіньєркою. У 1910-х рр. працювала вчителькою у 3-му Лук'янівському змішаному училищі (Київ). Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1811, арк. 302; спр. 1835, арк. 486 зв.—487; спр. 1836, арк. 450; спр. 2010, арк. 130—130 зв.; спр. 1831, арк. 262 зв.; КЕВ.— 1900.— № 18.— С. 424; Весь Киев... на 1911 г.— К., 1911.— С. 551; Весь Киев... на 1915 г.— К., 1915.— С. 495.

ОППОКОВА Варвара Микитівна (бл. 1855, Київ —(?))— донька *Оппокова Микити Петровича* та *Оппокової Мотрони Іванівни*. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 631, арк. 52 зв.

ОППОКОВА Варвара Михайлівна (бл. 1860, с. Підвисоке Липовецького пов.— (?)) — донька *Оппокова Михайла Йоаникійовича* і *Оппокової Ганни Павлівни*. Згадується у кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Підвисокого за 1864 р. п'ятирічною дитиною. У 1873 р. закінчила 1-ше Київське жіноче училище духовного відомства. В пізніших, зокрема 1875 р. клірових відомостях, згадок про неї немає. Вірогідно, була на той час заміжня. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1806, арк. 358 зв.; спр. 2020, арк. 24 зв.; КЕВ.— 1873.— № 14.—С. 101; *Копецкий П.* Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства...— К., 1911.— С. 232.

ОППОКОВА Варвара Павлівна (бл. 1878, с. Верем'я Київського пов.— поч. 1880-х) — донька *Оппокова Павла Йоаникійовича* та *Оппокової Катерини Федорівни*. Вперше виявлена у кліровій відомості Тимофіївської церкви с. Верем'я Київського повіту за 1879 р. однорічною дитиною. Померла малолітньою. У пізніших записах не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1164, арк. 143.

***ОППОКОВА* Вікторія Адамівна** (1870-ті – до 1942, Київ (?)) — дружина *Оппокова Миколи Вікторовича*. Єдину згадку про Вікторію виявлено в копії свідоцтва про народження сина Бориса, що зберігається в його університетській справі. Мала двох дітей: сина Бориса та доньку Маргариту. Вірогідно похована на Лук'янівському кладовищі поруч з чоловіком: на його надгробку зберігся медальйон з жіночою фотографією (зображення майже втрачено). У збережених (з 1942) реєстраційних книгах контори Лук'янівського цивільного кладовища даних про її поховання не виявлено. Найвірогідніше, померла до 1942 р.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 7751, арк. 3.

ОППОКОВА Вікторія Василівна (бл. 1871, с. Ситківці Липовецького повіту —(?)) — донька *Оппокова Василя Федоровича* та *Оппокової Анастасії Олексіївни*. Вперше виявлена у кліровій відомості Вознесенської церкви с. Ситківців за 1871 р. однорічною дитиною. На 1897 р. була заміжня. Відомостей про подальшу долю не виявлено.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 354; спр. 1907, арк. 91; спр. 2532, арк. 411 зв.—412; спр. 1903, арк. 90 зв.; спр. 2187, арк. 281 зв.; спр. 2188, арк. 287 зв.—288; спр. 2189, арк. 285 зв.—286.

ОППОКОВА Вікторія Миколаївна (1868, с. Терешки Сквирського пов.— не пізніше 1875, там само) — перша дитина *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. Вперше виявлена у кліровій відомості Миколаївської церкви с. Терешок за 1868 р. 3-місячною дитиною. Померла малолітньою, з 1875 р. у клірових книгах не згадується.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2568, арк. 24 зв.; спр. 2520, арк. 25 зв.

***ОППОКОВА* Віра N** (рр. нар. і см. невід.) — дружина *Оппокова Миколи Вікторовича*, з яким мала доньку Юлію.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ОППОКОВА Віра Петрівна (15.10.1895, м-ко Джуньків Бердичівського пов.—(?)) — донька *Оппокова Петра Йоаникійовича* та *Ящинської (Оппокової) Катерини Миколаївни*. На 1913–1914 рр. жила з батьками в с. Бачкурині Липовецького повіту, після 1914 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 28, арк. 431 зв.; спр. 29, арк. 434 зв.; спр. 1831, арк. 363 зв.; спр. 1835, арк. 677 зв. -678; спр. 1836, арк. 627 зв.–628.

ОППОКОВА Галина Володимирівна (5.04.1885, Руде Село Сквирського пов.—(?)) — донька *Оппокова Володимира Йоаникійовича* та *Забродської (Оппокової) Марії Василівни*. Згадується в клірових відомостях Троїцької церкви Рудого Села, укладених батьком. Навчалася у Київському жіночому єпархіальному училищі. На 1905 р. була заміжня. Матеріалів про долю виявити не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 150 зв.; спр. 2539, арк. 114 зв.; спр. 2530, арк. 154 зв.; спр. 2546, арк. 151; спр. 2527, арк. 150 зв.

ОППОКОВА Галина Леонідівна (28.02.1906, м. Канів –(?)) — донька *Оппокова Леоніда Володимировича* та *Оппокової Серафими Карпівни*. Згадується в клірових книгах Преображенської церкви м. Канева та в особовій справі дядька, професора КПІ *Оппокова Є.В.*, на утриманні якого перебувала у 1923 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп . 1011, спр. 1006, арк. 20–21 зв.; ДА м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 186, арк. 151.

ОППОКОВА Ганна Микитівна (бл. 1852–(?)) — донька *Оппокова Микити Петровича* та *Оппокової Мотрони Іванівни*. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 681, арк. 22 зв.; спр. 709, арк. 47 зв.; спр. 631, арк. 52 зв.

ОППОКОВА Ганна Миколаївна (1920, Саратов –1920, там само) — донька *Оппокова Миколи Іполитовича* та *Усачової (Оппокової) Антоніни Сидорівни*. Померла в Саратові трьохмісячним немовлям.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ОППОКОВА Ганна Миколаївна (6.07.1890, с. Терешки Сквирського пов.—(?)) — донька *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. Вперше виявлена у клірові відомості Миколаївської церкви с. Терешки у віці 2-х років. Навчалася в 1-му Київському жіночому духовному училищі. За даними клірової відомості церкви Різдва Богородиці с. Кальника Липовецького повіту на 1916 р., була заміжня за священиком (прізвище чоловіка і місце проживання не зазначено). Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 36 зв.; спр. 2525, арк. 36; спр. 1826, арк. 228–231 зв.; спр. 2010, арк. 44 зв.–45 зв.; спр. 1835, арк. 393 зв.–395.

***ОППОКОВА* Ганна Павлівна** (бл. 1839– не пізніше 1897, с. Терешки Сквирського пов.) — дружина *Оппокова Михайла Йоаникійовича*. Донька священика. Мала двох синів (Олексія і Федора) та трьох доньок (Варвару, Олену і Феклу). Після смерті чоловіка з 1895 р. Ганна Павлівна проживала в с. Терешках Сквирського повіту біля молодшої доньки Фекли, чоловік якої, *Шмигельський Андрій Максимович*, тримав парафію місцевої Миколаївської церкви.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1817, арк. 226 зв.; спр. 1806, арк. 358 зв.; спр. 2530, арк. 68.

ОППОКОВА Домнікія Петрівна (9.01.1892, м-ко Джуньків Бердичівського пов.—(?)) — донька *Оппокова Петра Йоаникійовича* та *Ящинської (Оппокової) Катерини Миколаївни*. На 1908 р. навчалася в 2-му Київському жіночому духовному училищі, після закінчення якого працювала вчителькою в Чернігівській єпархії. Після 1914 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 28, арк. 431 зв.; спр. 29, арк. 434 зв.; спр. 1831, арк. 363 зв.; спр. 1835, арк. 677 зв.–678; спр. 1836, арк. 627 зв.–628.

ОППОКОВА Євгенія Костянтинівна (15.12.1879, с. Франтівка Липовецького пов.— після 1916) — донька *Оппокова Костянтина Йоаникійовича* та *Оппокової Надії Никифорівни*. За

даними клірової відомості Космо-Даміанівської церкви с. Франтівки Липовецького повіту на 1908 р., була заміжня, на 1916 р. проживала в передмісті Петрограда — Шліссельбурзі. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1811, арк. 302; спр. 1835, арк. 486 зв.—487; спр. 1836, арк. 450; спр. 2010, арк. 130—130 зв.; спр. 1831, арк. 262 зв.

ОППОКОВА Катерина Федорівна (бл. 1856— не пізніше 1885, с. Верем'я Київського пов. (?)) — дружина *Оппокова Павла Йоаникійовича*. Мала сина Олександра та доньку Варвару. Рано померла. Клірова відомість Михайлівської церкви с. Єрчиків Малих Сквирського повіту за 1885 р. свідчить, що Павло на той час вже був вдівцем.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1300, арк. 2 зв.; спр. 1164, арк. 143; спр. 2584, арк. 68.

ОППОКОВА Ксенія Володимирівна (14.01.1877, Руде Село Сквирського пов.—(?)) — донька *Оппокова Володимира Йоаникійовича* та *Забродської (Оппокової) Марії Василівни*. Навчалася Київському жіночому єпархіальному училищі, працювала в церковнопарафіяльних школах учителькою. Була заміжня (на 1905). Відомостей про родину та долю Ксенії не виявлено.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2530, арк. 154 зв. спр. 2539, арк. 114 зв.; спр. 2546, арк. 151; спр. 2527, арк. 150 зв.

ОППОКОВА Лідія Костянтинівна (20.03.1878, с. Франтівка Липовецького пов.— після 1916) — донька *Оппокова Костянтина Йоаникійовича* та *Оппокової Надії Никифорівни*. За даними клірової відомості Космо-Даміанівської церкви с. Франтівки Липовецького повіту на 1908 р., була заміжня, на 1913 р.— вдова, проживала з дітьми в м. Гомелі Могилівського повіту. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1811, арк 302; спр. 1835, арк. 486 зв.—487; спр. 2010, арк. 130—130 зв; спр. 1831, арк. 262 зв.; спр. 1836, арк. 450.

ОППОКОВА Маргарита Миколаївна (1890-ті —(?))— донька *Оппокова Миколи Вікторовича та Оппокової Вікторії Адамівни*. Єдині відомості про Маргариту вдалося виявити серед документів Київського інституту шляхетних дівчат. 28 листопада 1912 р. рада інституту направила до Головного штабу повідомлення за № 1961: зважаючи на його звернення, донька капітана (без зазначення імені), Оппокова Маргарита, зарахована пансіонеркою військового міністерства. Особова справа Маргарити, що зберігається у фонді Київського інституту шляхетних дівчат (ДА м. Києва), не зашифрована і не видається дослідникам. Вона могла б дати однозначні відомості про батьків Маргарити, так як ці передбачення ґрунтуються на біографічних даних капітана Оппокова Миколи Вікторовича (військовий фах в роду Оппокових не був поширеним).

ДА м. Києва, ф. 144, оп. 2, спр. 178, арк. 11.

***ОППОКОВА* Марфа Миколаївна** (бл. 1813— не пізніше 1891, с. Плоске Сквирського пов.) — дружина *Оппокова Йоаникія Івановича*. Вперше виявлена у кліровій відомості Покровської церкви с. Плоского за 1836 р. у 22-річному віці. Народила і виховала дванадцятьох дітей: доньок — Юлію та Ганну; синів — Михайла, Андрія, Федора, Миколу, Віктора, Володимира, Костянтина, Петра, Павла, Стефана. Після смерті чоловіка (1871) до останніх днів проживала в с. Плоскому: спочатку біля доньки Ганни, чоловік якої, *Михайло Ольшевський*, посів парафію тестя, згодом — біля сина Федора, який у 1883 р., за власним проханням, був переведений на батьківщину. У 1887 р. Марфа Миколаївна згадується на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» серед вдів священиків, яким призначена пенсія з казни. З 1891 р. у клірових книгах місцевої церкви с. Плоского ім'я М. М. Оппокової не зустрічається. Найвірогідніше, не пізніше цього року вона померла.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2503, арк. 390 зв.; спр. 2778, арк. 54 зв.; спр. 2780, арк. 55 зв.; спр. 2774, арк. 55 зв.; спр. 2497, арк. 399; спр. 2501, арк. 395; спр. 2644, арк. 85 зв.; спр. 2520, арк. 406 зв.; спр. 2511, арк. 289 зв.; спр. 2521, арк. 404 зв.; спр. 2041, арк. 78 зв.; оп. 1015, спр. 884, арк. 1717; КЕВ.—1887.— № 12.— С. 73.

ОППОКОВА Меланія Петрівна (бл. 1830, с. Мусіївка Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) пов.—(?)) — донька *Опуцкевича (Оппокова) Петра Петровича* та *Оппокової Тетяни Несторівни*. Вперше виявлена у кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки за

1834 р. Після смерті батьків у 1842–1845 рр. разом з молодшою сестрою Тетяною записана серед «сиротствующих» у клірових відомостях Дмитрівської церкви с. Мусіївки. Одночасно її ім'я разом з братом Микитою і сестрою Тетяною у 1844 р. знаходимо в сповідному розписові Покровської церкви с. Сестринівки Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) повіту. Документи не дають можливості зафіксувати реальне місце проживання. У Мусіївці на той час мешкала тітка, *Катерина Стефанівна Опуцкевич (Оппокова)*, в Сестринівці служив дячком рідний брат *Микита Оппоков*, священиком — двоюрідний брат, *Захарій Іванович Оппоков*. Востаннє ім'я 16-річної Меланії зустрічаємо в 1845 р. Найвірогідніше, невдовзі вона вийшла заміж, що ускладнює подальші пошуки без відомостей про прізвище чоловіка.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 597, арк. 127 зв.–128; оп. 1011, спр. 2496, арк. 62 зв.; спр. 2498-а, арк. 120 зв.; спр. 2501, арк. 130 зв.; оп. 1015, спр. 674, арк. 347.

***ОППОКОВА* Мотрона Іванівна** (бл. 1835– не раніше 1862) — дружина *Оппокова Микити Петровича*. Вперше виявлена у кліровій відомості Софійського собору м. Києва за 1855 р. У 1861 р. записана як «вдова бывшего при соборе дьякона Никиты Оппокова, получает от попечительства в год 40 руб.». Мала двох доньок: Ганну та Варвару, сина Михайла. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 681, арк. 22 зв.; спр. 709, арк. 47 зв.; спр. 631, арк. 52 зв.

ОППОКОВА Надія Василівна (бл. 1863, с. Сичівка Уманського повіту –(?)) — донька *Оппокова Василя Федоровича* та *Оппокової Анастасії Олексіївни*. Записана разом з іншими дітьми у клірових відомостях Вознесенської церкви с. Ситківців Липовецького повіту, Покровської церкви с. Прибірська Радомишльського повіту та Троїцької церкви с. Мохначки Сквирського повіту. На 1888 р. була заміжня. Доля не відома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 354; спр. 1907, арк. 91; спр. 1900, арк. 88 зв.; спр. 2187, арк. 281 зв.; спр. 2188, арк. 287 зв.–288; спр. 2189, арк. 285 зв.–286; спр. 2532, арк. 411зв.–412.

ОППОКОВА Надія Володимирівна (8.11.1883, Руде Село Сквирського пов.–(?)) — донька *Оппокова Володимира Йоаникійовича* та *Забродської (Оппокової) Марії Василівни*. У 1901 р. закінчила 1-ше Київське жіноче духовне училище. За даними клірової відомості Троїцької церкви Рудого Села, складеної батьком, на 1905 р. була заміжня. Інших відомостей виявити не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2539, арк. 114 зв.; спр. 2527, арк. 150 зв.; спр. 2530, арк. 154 зв.; спр. 2546, арк. 151; *Копецкий П.* Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства...— К., 1911.— С. 244.

***ОППОКОВА* Надія Никифорівна** (9.09.1848– не пізніше 1913, с. Франтівка Липовецького пов.) — дружина *Оппокова Костянтина Йоаникійовича*. Донька священика. Згадується в клірових відомостях Покровської (з 1876 р.— Космо-Даміанівської) церкви с. Франтівки Липовецького повіту. Мала п'ятьох дітей (Івана, Лідію, Євгенію, Варвару, Олександру). Померла не пізніше 1913 р., з цього року К. Оппоков записував про себе в клірових відомостях: «Вдов».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1811, арк. 294–302; спр. 1835, арк. 486 зв.–487; спр. 1836, арк. 450; спр. 1831, арк. 262 зв.

ОППОКОВА Наталія Миколаївна (1915, Саратов –1991, там само) — донька *Оппокова Миколи Іполитовича* та *Усачової (Оппокової) Антоніни Сидорівни*. Після закінчення школи в Саратові вступила до Московського інституту нафти. Всі роки навчання часто гостювала в родині рідного дядька, *Оппокова (Ломова-Оппокова) Георгія Іполитовича*. Була головним художником домашньої газети Ломових-Оппокових «Чушь», у якій брали активну участь академік М. Вавілов, актор В. Качалов та інші вчені й актори. Після одруження залишила дівоче прізвище. З чоловіком, *Сухомлиновим Павлом Федоровичем*, мала трьох дітей (Ольгу, Андрія, Олександра). Бувала на батьківщині діда, в селі Сестринівці, цікавилася історією роду. Померла в Саратові.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ОППОКОВА Неоніла Володимирівна (2.10.1873, Руде Село Сквирського пов.–(?)) — донька *Оппокова Володимира Йоаникійовича* та *Забродської (Оппокової) Марії Василівни*. Закінчила 1-ше Київське духовне жіноче училище (не пізніше 1891.), працювала вчителькою в церковнопара-

фіяльних школах та училищах, зокрема в с. Липовець Київського повіту. За успішну педагогічно-виховну роботу неодноразово отримувала нагороди. На 1905 р. була заміжня, про що повідомляв батько у кліровій відомості, не вказуючи прізвища за чоловіком, що практично виключає можливість подальших пошуків.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 150 зв.; спр. 2528, арк. 156 зв.; спр. 2530, арк. 154 зв.; спр.2539, арк. 114 зв.; спр. 2546, арк. 51; КЕВ.— 1887.— № 15.— С. 310; 1898.— № 5.— С. 96.

ОППОКОВА Неоніла Миколаївна (11.10.1881, с. Терешки Сквирського пов.— після 1913) — донька *Оппокова Миколи Йоаникійовича* та *Бобровницької (Оппокової) Ганни Капітонівни*. Навчалася в 1-му Київському жіночому духовному училищі, після закінчення якого з 1900 р. залишалася там пепіньєркою. За даними клірової відомості церкви Різдва Богородиці с. Кальника Липовецького повіту на 1913 р. працювала в Київському окружному суді. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2525, арк. 36; спр. 1826, арк. 228–231зв.; спр. 2010, арк. 44 зв.–45 зв.; спр. 1835, арк. 393 зв.–395; спр. 2523, арк. 25 зв.; спр. 2527, арк. 36 зв.; КЕВ.— 1900.— № 18. —С. 417; КЕВ.— 1901.— № 22.— С. 546.

ОППОКОВА Олександра Костянтинівна (14.03.1883, с. Франтівка Липовецького пов.— після 1916) — донька *Оппокова Костянтина Йоаникійовича* та *Оппокової Надії Никифорівни*. Вперше згадується у кліровій відомості Космо-Даміанівської церкви с. Франтівки за 1884 р. За даними клірової цієї церкви на 1913–1915 рр., була заміжня, проживала в м. Лохвиці Полтавської губернії. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1835, арк. 486 зв.–487; спр. 1836, арк. 450; спр. 2010, арк. 130–130 зв; спр. 1831, арк. 262 зв.

ОППОКОВА Олександра Петрівна (31.07.1889, м-ко Джуньків Бердичівського пов.–(?)) — донька *Оппокова Петра Йоаникійовича* та *Ящинської (Оппокової) Катерини Миколаївни*. За даними, які подає батько у кліровій відомості церкви св. Параскеви с. Бачкурина Липовецького повіту на 1913–1914 рр., працювала на станції Рось. Після 1914 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 28, арк. 431 зв.; спр. 29, арк. 434 зв.; спр. 1831, арк. 363 зв.; спр. 1835, арк. 677 зв.–678; спр. 1836, арк. 627 зв.–628.

ОППОКОВА Олена Василівна (бл. 1869, с. Сичівка Уманського пов.–(?)) — донька *Оппокова Василя Федоровича* та *Оппокової Анастасії Олексіївни*. Вперше виявлена у кліровій відомості Вознесенської церкви с. Ситківців Липовецького повіту за 1870 р. На 1897 р. була заміжня. Відомостей про долю не виявлено.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2527, арк. 354; спр. 1907, арк. 91; спр. 1900, арк. 88 зв.; спр. 2187, арк. 281 зв.; спр. 2188, арк. 287 зв.–288; спр. 2189, арк. 285 зв.–286; спр. 2532, арк. 411 зв.–412.

ОППОКОВА Олена Володимирівна (4.05.1875, Руде Село Сквирського пов.–(?)) — донька *Оппокова Володимира Йоаникійовича* та *Забродської (Оппокової) Марії Василівни*. Закінчила Київське жіноче єпархіальне училище, працювала вчителькою у церковнопарафіяльних школах Сквирського повіту, зокрема в с. Війтівцях. Інших відомостей про життя та долю виявити не вдалося, окрім того, що на 1905 р. була заміжня.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1011, спр. 2528, арк. 156 зв.; спр. 2530, арк.154 зв. спр. 2539, арк. 114 зв.; спр. 2546, арк. 151; спр. 2527, арк. 150 зв.; КЕВ.— 1890.— № 21.— С. 361.

ОППОКОВА Ольга Вікторівна (бл. 1880, м-ко Джуньків Бердичівського повіту –(?)) — донька *Оппокова Віктора Йоаникійовича* та *Лісовецької (Оппокової) Олександри Федорівни*. Після закінчення духовного училища з 1896 р. працювала вчителькою церковнопарафіяльної школи м-ка Джунькова Бердичівського повіту, на 1898 р. мешкала з батьками. У кліровій відомості Покровської церкви містечка Джунькова за 1906 р. батько записав про Ольгу: «В замужестве», у 1909 р. уточнив: «Замужем за священником». Інших відомостей та документів про її родину, а отже, і долю виявити не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 249, арк. 8 зв.; спр. 28, арк. 431зв.; спр. 29, арк. 433 зв; спр. 30, арк. 433 зв.; спр. 32, арк. 442; спр. 254, арк. 24 зв.; спр. 35, арк. 383 зв.; спр. 37, арк. 387 зв.

ОППОКОВА Ольга Євгенівна (29.05.1900–26.11.1917, Київ) — донька *Оппокова Євгена Володимировича* та *Бурцевої (Оппокової) Параскеви Петрівни*. Єдину згадку про Ольгу знаходимо у формулярному списку батька, професора КПІ *Є. В. Оппокова*, складеному у квітні 1917 р. У наступних документах його особової справи, зокрема опитувальному листі від 27 листопада 1918 р. та інших документах його академічної діяльності, Ольга Євгенівна не називається. За відомостями, поданими в газеті «Киевлянин», Ольга померла 26 листопада 1917 р. і була похована на Лук'янівському кладовищі.

ДА м. Києва, ф. 18, оп. 2, спр. 186, арк. 2, 7, 132; Киевлянин.— 1917.— 26 ноября.

ОППОКОВА Ольга Миколаївна (1913–1930, Саратов) — донька *Оппокова Миколи Іполитовича* та *Усачової (Оппокової) Антоніни Сидорівни*. Померла від тифу.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ОППОКОВА Павлина Захаріївна (бл. 1839, Руде Село Сквирського пов.–2.08.1843, с. Сестринівка Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) пов.) — донька *Оппокова Захарія Івановича* та *Зарчинської (Оппокової) Ганни Василівни*. Вперше виявлена у кліровій відомості Покровської церкви с. Сестринівки Махнівського повіту за 1840 р. 2-річною дитиною. Померла малолітньою 2 серпня 1843 р., похована 4 серпня на цвинтарі біля Покровської церкви. В пам'ять про померлу доньку її ім'ям була названа остання дівчинка, народжена у 1852 р. Могила Павлини, як і інших дітей Оппокових, не збереглася. У 1960-х рр. всі могили знищено, на місці цвинтаря влаштовано танцювальний майданчик.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 76, арк. 23–26; оп. 1011, спр. 2136, арк. 107 зв.; оп. 1012, спр. 2153, арк .577 зв.

ОППОКОВА Платонида Захаріївна (21.02.1841, с. Сестринівка Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) пов.— 13.04. 1842, там само) — донька *Оппокова Захарія Івановича* та *Зарчинської (Оппокової) Ганни Василівни*. Відомості про народження Платониди виявлено у метричній книзі Покровської церкви с. Сестринівки. Хрещеними батьками дівчинки були батькові рідні: брат, *Оппоков Федір Іванович*, та сестра, *Оппокова (Менчиць) Агрипина Іванівна*. Проживши трохи більше року, померла від віспи.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 2037-а, арк. 573 зв.–574; спр. 2095, арк. 655 зв.

***ОППОКОВА* Серафима Карпівна** (20.08. 1880–(?)) — дружина *Оппокова Леоніда Володимировича*. Донька священика. Мала двох дітей: сина Віталія і доньку Галину. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 960, арк. 10 зв.; спр. 1006, арк. 20–21 зв.

ОППОКОВА Тетяна Миколаївна (1918, Саратов –1981, там само) — донька *Оппокова Миколи Іполитовича* та *Усачової (Оппокової) Антоніни Сидорівни*. Закінчила Саратовський медичний інститут. Працювала терапевтом-педіатром, згодом викладала в медичному інституті, обіймала посаду обласного дитячого терапевта. Шлюб з *Василем Радкевичем* був нетривалим. Після одруження залишила дівоче прізвище. Подружжя мало єдиного сина Миколу. Померла в Саратові.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

***ОППОКОВА* Тетяна Несторівна** (бл. 1799– не пізніше 1842, с. Мусіївка Сквирського пов.) — дружина *Опуцкевича (Оппокова) Петра Петровича*. Записана у кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту за 1834 р. разом з дітьми — Микитою, Меланією та Тетяною. На 1842 р. в селі проживали лише «умершего указного пономаря Петра Оппокова» доньки Меланія та Тетяна. Цей запис свідчить, що на той час Тетяни Несторівни вже не було в живих.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2496, арк. 62 зв.; спр. 2498-а, арк. 120 зв.

ОППОКОВА Тетяна Петрівна (бл. 1834, с. Мусіївка Махнівського (з 1846 р.— Бердичівського) пов.–(?)) — донька *Опуцкевича (Оппокова) Петра Петровича* та *Оппокової Тетяни Несторівни*. Вперше виявлена у кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки за 1834 р. одноріччою дитиною. Після смерті батьків у 1842–1845 рр. разом з сестрою Меланією записана серед «сиротствующих» у клірових відомостях Дмитрівської церкви с. Мусіївки. Одночасно (1844) — у сповідному розписові Покровської церкви с. Сестринівки Махнівського повіту, де служив дячком рідний брат *Микита Оппоков*, священиком —двоюрідний брат *Захарій Оппоков*. У 1848–

1850 рр. її ім'я постійно зустрічається поруч з братом Микитою у клірових відомостях Покровської церкви с. Сестринівки. Вірогідно, після одруження старшої сестри Меланії вона проживала з братом. Після переїзду Микити до Києва подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 597, арк. 127 зв.—128; оп. 1011, спр. 2496, арк. 62 зв.; спр. 2498-а, арк. 120 зв.; спр. 2501, арк. 130 зв.; спр. 1-а, арк. 160—161; спр. 2, арк. 164-165 зв.; спр. 3, арк. 158; спр. 2504, арк. 114 зв.; оп. 1009, спр. 628, арк. 120 зв.; оп. 1015, спр. 674, арк. 347.

ОППОКОВА Юлія Йоаникіївна (бл. 1833, с. Плоске Сквирського пов.—(?))— найстарша донька *Оппокова Йоаникія Івановича* й *Оппокової Марфи Миколаївни*. З 1855 р. у клірових відомостях не згадується. Так само не згадується в числі всіх дітей Йоаникія і в збереженому сповідному розписові Покровської церкви с. Плоского за 1855 р. Вірогідно, на той час вже була заміжня.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2495, арк. 141; спр. 2497, арк. 399; спр. 2501, арк. 395; спр. 2503, арк. 390 зв.

ОППОКОВА Юлія Миколаївна (р. нар. невід.) — донька *Опокова Миколи Вікторовича* та *Оппокової Віри*.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ОПУЦКЕВИЧ (ОПОЦКЕВИЧ, ОППОКОВ) Іван Петрович (бл. 1774—14.05.1837, с. Мусіївка Сквирського пов.) — син священика *Опуцкевича Петра*, прадід *Грушевського Михайла*. Найперша згадка виявлена у сповідному розписові Покровської церкви містечка Паволочі Сквирського повіту за 1802 р. На цей час він служив дячком Покровської церкви, у 1804—1807 рр.— дячком Богоявленської церкви в тому ж містечку. 1808 р. закінчив риторичний клас Житомирської польської семінарії. 28 листопада 1808 р. рукопокладений на диякона до Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту. 4 липня 1809 р. з благословення Митрополита Київського і Галицького єпископом Чигиринським Іринієм рукопокладений на священика цієї ж церкви. Відтоді до останніх днів служив священиком у Мусіївці, де і помер. Аналіз збережених духовних документів за 1802—1820 рр. засвідчує різночитання первісного прізвища (Опоцкевич, Опоцкой, Опоцкий, Опуцкевич) та дозволяє встановити точну дату зміни прізвища на «Оппоков» — 1820 р. З 1822 р. (за 1821 р. книга не збереглася) в метричних книгах вживається лише прізвище «Опоков» або «Оппоков». Іван Петрович разом з дружиною *Опуцкевич (Оппоковою) Катериною Стефанівною* мали шістьох синів: Віктора, Йоаникія, Федора, Сильвестра, Захарія, Євдосія та чотирьох доньок: Марію (Маріамну), Агрипину, Уляну, Ганну. Після смерті Івана Петровича священиком Дмитрівської церкви у вересні місяці 1837 р. був висвячений чоловік доньки Уляни — *Карпов Павло Андрійович*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2489, арк. 175—179 зв.; спр. 2495, арк. 316—319 зв.; спр. 2484, арк. 132—135 зв.; спр. 2485, арк. 86 зв.—87; спр. 2487, арк. 105 зв.—106; спр. 2496, арк. 60—63 зв.; спр. 2497, арк. 157 зв.; оп. 1012, спр. 1243, арк. 559; спр. 1253, арк. 414; спр. 1274, арк. 312—316; спр. 1287, арк. 26—37; спр. 1328-а, арк. 122; спр. 1344, арк. 233—271; спр. 1375-а, арк. 522; спр. 1371, арк. 36, 77; спр. 1344, арк. 233—240; спр. 1475, арк. 158—166; спр. 1357-а, арк. 522; спр. 1384-а, арк. 651 зв.; спр. 1398, арк. 223—228 зв.; спр. 1845, арк. 560; спр. 1445, арк. 331—340; спр. 1504, арк. 565—578; оп. 1015, спр. 158, арк. 750, 756. Докладніше див.: «Звались вони властиво Опоцкевичі...»

ОПУЦКЕВИЧ (ОППОКОВ) Петро Петрович (бл. 1779— не пізніше 1840, с. Мусіївка Сквирського пов.) — син священика *Опуцкевича Петра*, рідний брат *Опуцкевича (Опоцкевича, Оппокова) Івана Петровича*. Перші згадки (під прізвищем Опуцкевич) виявлено у сповідному розписові Покровської церкви містечка Паволочі Сквирського повіту за 1802 р. У цій церкві впродовж 1802—1818 рр. він служив паламарем. 12 вересня 1818 р. (за іншими даними — у 1815 р. чи 1819 р.) був переведений на таку ж посаду до Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту, священиком якої служив старший брат Іван. З 1820 р., як і Іван, зустрічається в документах під прізвищем «Опоков», «Оппоков». 1824 р. звільнений в заштат. З дружиною Тетяною Несторівною мав сина Микиту та доньок Меланію і Тетяну. Помер у Мусіївці не пізніше 1840 р., оскільки у кліровій відомості місцевої Дмитрівської церкви за 1840 р. згадується, що в селі мешкають діти «бывшего при сей церкви указного пономаря умершого Петра Оппокова». Не пізніше 1842 р. померла і дружина, дітей взяв під опіку небіж, *Захарій Іванович Оппоков*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2484, арк. 133 зв.; спр. 2487, арк. 106 зв.—107; спр. 2496, арк. 62 зв.; оп. 1012, спр. 1344, арк. 271 зв.; спр. 1371, арк. 77; оп. 1015, спр. 158, арк. 750.

***ОПУЦКЕВИЧ (ОППОКОВА)* Катерина Стефанівна** (бл. 1782– бл. 1852, м-ко Погребище Бердичівського пов.(?)) — дружина *Опуцкевича (Опоцкевича, Оппокова) Івана Петровича*, прабаба *Грушевського Михайла*. З роду священика. Вперше згадується в метричній книзі Богоявленської церкви містечка Паволочі Сквирського повіту за 1806 р. у зв'язку з хрещенням сина Йоаникія. 1808 р. разом з чоловіком перебралася на його нове місце служби в с. Мусіївку Сквирського повіту. У метричних книгах цієї церкви ім'я Катерини Стефанівни згадується так само при народженні та хрещенні синів: Сильвестра (1812), Захарія (1814) та Євдосія (1818). У клірових відомостях Дмитрівської церкви с. Мусіївки чоловік постійно записує її ім'я лише з 1829 р., оскільки раніше за тогочасною традицією подавалася інформація лише про «священнослужителей и их мужского пола детей». Це про неї згадувала *Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська)* в листі до сина Михайла після народження його доньки Катерини: «Я как пишу Катя, так мне хочется спросить, в честь кого это имя? У меня была бабушка Екатерина и двоюродная сестра». Мала шістьох синів (Віктора, Йоаникія, Федора, Сильвестра, Захарія, Євдосія) та чотирьох доньок (Марію, Агрипину, Уляну, Ганну). З 1837 р., після смерті чоловіка, продовжувала мешкати в Мусіївці з наймолодшими доньками Уляною і Ганною. Після вінчання Уляни (1837) та Ганни (бл. 1842) залишалася в селі одна «на собственном иждивении» до 1850 р. У 1847–1848 рр. окрім клірових відомостей Дмитрівської церкви с. Мусіївки вона також записана молодшим сином, *Захарієм Оппоковим*, у клірових відомостях Покровської церкви с. Сестринівки Сквирського повіту. Останні згадки припадають на 1852 р.: за сповідними розписами Михайлівської церкви м-ка Погребища Бердичівського повіту, разом з осиротілими дітьми доньки Уляни проживала в родині сина — *Сильвестра Оппокова*. Вже наступного року відомостей про К. С. Оппокову немає в документах ні Погребища, ні Сестринівки. Так само не виявлено і записів про смерть, які б могли уточнити цю дату та місце поховання.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 637, арк. 36 зв.; спр. 597, арк. 127 зв.–128; спр. 628, арк. 120 зв.; оп. 1011, спр. 2489, арк. 177 зв.; спр. 2489-а, арк. 120 зв.; спр. 2495, арк. 317 зв.; спр. 2496, арк. 61 зв.; спр. 1-а, арк. 160–161; спр. 2497, арк. 158 зв.; спр. 2501, арк. 130 зв.; спр. 2504, арк. 114 зв.; оп. 1012, спр. 1274, арк. 316; спр. 1357-а, арк. 522; спр. 1384-а, арк. 651 зв.; спр. 145, арк. 333 зв.; оп. 1015, спр. 818, арк. 1156; ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 578 зв.-579.

ОПУЦКЕВИЧ Петро N (середина XVIII ст.– не раніше 1787) — найстарший з відомих на сьогодні предків роду Опоцкевичів–Опуцкевичів-Оппокових, прапрадід *Михайла Грушевського*, уніатський священик. Документи зі згадками про нього за 1778 р. та 1787 р. зберігаються у Ватиканському архіві. У них вказується місце служби — с. Кошовина (найімовірніше Київського воєводства; населеного пункту з цією назвою в довідкових виданнях не виявлено, можливо допущена помилка при написанні або при публікації документів). Серед матеріалів фонду Київської духовної консисторії вдалося виявити дані лише про двох синів Петра: *Опуцкевича (Опоцкевича, Оппокова) Івана Петровича* та *Опуцкевича (Оппокова) Петра Петровича*. У кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту за 1834 р про обох братів записано: «З дворян», що свідчить про приналежність до дворянства їхнього батька (документальних даних на підтвердження цього факту не виявлено). Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2484, арк. 133 зв.; спр. 2496, арк. 61-62 зв.; оп. 1015, спр. 158, арк. 750, 756; *Лабунька М.* Замітка до родоводу предків М. Грушевського//Свобода.— 1992.— 23 січня.

ПАРФЕНЕНКО *(ГРУШЕВСЬКА)* Ольга Олександрівна (04.01.1878, м. Шуя Владимирської губ.– 17.05.1961, Київ)— дружина *Грушевського Олександра Сергійовича*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний довідник до генеалогічних схем.

ПЕТРИЦЬКА Галина Анатоліївна (2.08.1920, Київ –1930, там само) — донька *Шамраєвої (Петрицької, Василенко) Ольги Вікторівни* та *Петрицького Анатолія Галактіоновича*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний довідник до генеалогічних схем.

ПЕТРИЦЬКИЙ Анатолій Галактіонович (31.01.1895, Київ –6.03.1964, там само) — чоловік у першому шлюбі *Шамраєвої (Петрицької, Василенко) Ольги Вікторівни*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ПОДЛЯСЬКА *(ЛОМОВА-ОППОКОВА)* Наталія Григорівна (1891, Баку —1958, Москва) — дружина *Оппокова (Ломова-Оппокова) Георгія Іполитовича*. Мала доньку Ніну та сина Юрія. Після арешту чоловіка передала родинне листування давньому другу сім'ї О. Ю. Шмідту. Як згадує син, *Ломов-Оппоков Юрій Георгійович*, вони були передані Шмідтом в НКВД. У 1990-х рр. Юрія Георгійовича повідомили, що листи були спалені. У 1937 р. слідом за чоловіком була заарештована і відправлена в табори Сибіру. Через рік її перевезли до Москви, де піддавали жорстоким тортурам. Як згадує син, «многократные побои Александром Сериковым в Лефортовской тюрьме (кажется там) не прошли для мамы бесследно, и когда ее реабилитировали — на месте кровоизлияния в правом легком обнаружилась раковая опухоль и в январе 1958 года она в тяжелых муках умерла».

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (5 січня 1994 р., 27 січня 1996 р.).

ПРИВРОДСЬКА Антоніна Павлівна (бл. 1905, с. Завадівка Сквирського пов.—(?))— донька *Ольшевської (Привродської) Варвари Михайлівни* та *Привродського Павла Карповича*. Записана батьком у кліровій відомості церкви Іоанна Богослова с. Воронівки Звенигородського повіту за 1915 р. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 692, арк. 214 зв.—215.

ПРИВРОДСЬКА Євгенія Павлівна (бл. 1898, с. Завадівка Сквирського пов.—(?)) — донька *Ольшевської (Привродської) Варвари Михайлівни* та *Привродського Павла Карповича*. Записана батьком у клірових відомостях Хрестовоздвиженської церкви с. Завадівки Сквирського повіту за 1903 р. та церкви Іоанна Богослова с. Воронівки Звенигородського повіту за 1915 р. Після 1915 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2538, арк. 67—69 зв.; спр. 692, арк. 214 зв.—215.

ПРИВРОДСЬКА Зінаїда Павлівна (бл. 1901, с. Завадівка Сквирського пов.—(?)) — донька *Ольшевської (Привродської) Варвари Михайлівни* та *Привродського Павла Карповича*. Записана батьком у кліровій відомості Хрестовоздвиженської церкви с. Завадівки Сквирського повіту за 1903—1908 рр. На 1915 р. навчалася в Київському духовному училищі. Після 1915 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2538, арк. 67—69 зв.; спр. 692, арк. 214 зв.—215.

ПРИВРОДСЬКА Ірина Павлівна (бл. 1907, с. Завадівка Сквирського пов .—(?)) — донька *Ольшевської (Привродської) Варвари Михайлівни* та *Привродського Павла Карповича*. Записана батьком у кліровій відомості церкви Іоанна Богослова с. Воронівки Звенигородського повіту за 1915 р. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 692, арк. 214 зв.—215.

ПРИВРОДСЬКА Олена Павлівна (бл. 1897, с. Завадівка Сквирського пов.—(?)) — донька *Ольшевської (Привродської) Варвари Михайлівни* та *Привродського Павла Карповича*. Записана батьком у клірових відомостях Хрестовоздвиженської церкви с. Завадівки Сквирського повіту за 1897—1908 рр. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2532, арк. 103 зв.; спр. 2538, арк. 67—69 зв.; спр. 692, арк. 214 зв.—215; спр. 2540, арк. 71 зв.; спр. 2541, арк. 62 зв.

ПРИВРОДСЬКА Ольга Павлівна (бл. 1900, с. Завадівка Сквирського пов.—(?)) — донька *Ольшевської (Привродської) Варвари Михайлівни* та *Привродського Павла Карповича*. Записана батьком у клірових відомостях Хрестовоздвиженської церкви с. Завадівки Сквирського повіту за 1903—1908 рр. За даними клірової церкви Іоанна Богослова с. Воронівки Звенигородського повіту на 1915 р. навчалася з молодшими сестрами в Київському духовному училищі. Після 1915 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2538, арк. 67—69 зв.; спр. 692, арк. 214 зв.—215.

ПРИВРОДСЬКА Тетяна Павлівна (бл. 1904, с. Завадівка Сквирського пов.—(?)) — донька *Ольшевської (Привродської) Варвари Михайлівни* та *Привродського Павла Карповича*. Записа-

на батьком у кліровій відомості церкви Іоанна Богослова с. Воронівки Звенигородського повіту за 1915 р. В цей час разом зі старшими сестрами Ольгою і Зінаїдою навчалася в Київському духовному училищі. Після 1915 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 692, арк. 214 зв.–215.

ПРИВРОДСЬКИЙ Павло Карпович (бл. 1871– після 1918)— чоловік *Ольшевської (Привродської) Варвари Михайлівни*. Син псаломника. Навчався в Уманському духовному училищі. У 1895 р. закінчив Київську духовну семінарію, наступного року був висвячений священиком Хрестовоздвиженської церкви с. Завадівки Сквирського повіту, де служив не пізніше як до 1909 р. (з цього року священиком у селі служив Макарій Нагаєвський). За даними «Памятной книжки Киевской губернии» на 1915 р. тримав парафію церкви Іоанна Богослова в с. Воронівці Звенигородського повіту, 25 квітня 1917 р. за власним проханням він був звільнений з цієї посади в заштат. Як повідомляв «Киевский православный вестник», 29 липня 1918 р. П. Привродський був призначений на місце священика Дмитрівської церкви в с. Городницю Уманського повіту. Після 1918 р. року доля невідома. Подружжя мало сімох доньок.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1011, спр. 2538, арк. 67–69 зв.; спр. 692, арк. 214 зв.–215; спр. 2532, арк. 103 зв.; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.— К., 1901.— С. 133; КЕВ.— 1909.— № 20.— С. 249; № 22.— С. 276; 1916.— № 13.— С. 226; КЕВ.— 1917.— № 18.— С. 145; Киевский православный вестник.— 1918.— № 2.— С.63; Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год.— К., 1915.— С. 132.

РАДКЕВИЧ Василь N (рр. нар. і см. невід.) — чоловік *Оппокової Тетяни Миколаївни*, з якою мав сина Миколу.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

***РАДКЕВИЧ* Марина N** (р. нар. невід.) — дружина *Радкевича Миколи Васильовича*, з яким має доньку Марину.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

РАДКЕВИЧ Микола Васильович (1943 р. нар.) — син *Оппокової Тетяни Миколаївни* та *Радкевича Василя*. З дружиною Мариною має доньку Марину, яка мешкає в Саратові.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

СЛІЗОРСЬКИЙ N N (рр. нар. і см. невід.) — чоловік *Топачевської (Слізорської) Ольги Яківни*. Записаний батьком дружини у кліровій відомості Покровської церкви с. Ліщинців Бердичівського повіту: «дворянин». Інших даних виявити не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 29, арк. 254–257 зв.

СЛОВАЧЕВСЬКА Галина Павлівна (10.03.1908, с. Ліщинці Бердичівського повіту –(?)) — донька *Топачевської (Словачевської) Ганни Яківни* та *Словачевського Павла Михайловича*. Записана батьком у клірових відомостях Покровської церкви с. Ліщинців Бердичівського повіту за 1909 р. та 1915–1916 рр. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 399 зв.; спр. 40, арк. 686; спр. 281, арк. 46 зв.–47.

СЛОВАЧЕВСЬКА Наталія Павлівна (3.08.1900, с. Ліщинці Бердичівського пов.–(?)) — найстарша донька *Топачевської (Словачевської) Ганни Яківни* та *Словачевського Павла Михайловича*. За відомостями, які подає батько у 1915–1916 рр., навчалася у Київському жіночому єпархіальному училищі. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1011, спр. 31, арк. 262 зв.; спр. 37, арк. 399 зв.; спр. 40, арк. 686; спр. 281, арк. 47.

СЛОВАЧЕВСЬКА Ольга Павлівна (11.07.1909, с. Ліщинці Бердичівського повіту –(?)) — донька *Топачевської (Словачевської) Ганни Яківни* та *Словачевського Павла Михайловича*. Вперше зустрічається у клірових відомостях Покровської церкви с. Ліщинців Бердичівського повіту за 1909 р. 4-місячною дитиною. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 399 зв.; спр. 40, арк. 686; спр. 281, арк. 46 зв.–47.

СЛОВАЧЕВСЬКИЙ Євген Павлович (2.04.1905, с. Ліщинці Бердичівського повіту —(?)) — син *Топачевської (Словачевської) Ганни Яківни* та *Словачевського Павла Михайловича*. На

1916 р. разом зі старшим братом Сергієм навчався у Києво-Софійському духовному училищі. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 399 зв.; спр. 40, арк. 686; спр. 281, арк. 47.

СЛОВАЧЕВСЬКИЙ Михайло Павлович (2.03.1907, с. Ліщинці Бердичівського повіту — (?)) — син *Топачевської (Словачевської) Ганни Яківни* та *Словачевського Павла Михайловича*. Зустрічається у клірових відомостях Покровської церкви с. Ліщинців Бердичівського повіту за 1909 р. та 1915—1916рр. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 33, арк. 378 зв.; спр. 37, арк. 399 зв.; спр. 40, арк. 686; спр. 281, арк. 46 зв.—47.

СЛОВАЧЕВСЬКИЙ Павло Михайлович (6.11.1873— після 1916) — чоловік *Топачевської (Словачевської) Ганни Яківни*. Син диякона. Закінчив Київську духовну семінарію (1896). Впродовж трьох років (1896—1899) працював учителем та законовчителем церковнопарафіяльних шкіл у селах Яблунівці та Сорокотягах Васильківського повіту. 29 червня 1899 р. рукопокладений на священика до Покровської церкви с. Ліщинців Бердичівського повіту, заступивши парафію батька дружини, *Топачевського Я. П.*, який помер 3 березня 1899 р. З того ж року був завідувачем та законовчителем церковнопарафіяльної школи с. Ліщинців та хутора Смажинця. На 1916 р. продовжував служити в Ліщинцях, після 1916 р. доля невідома. З дружиною, *Топачевською (Словачевською) Г. Я.*, мав трьох синів і трьох доньок.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 178, арк. 50 зв.; спр. 31, арк. 262 зв.; спр. 37, арк. 399 зв.; спр. 40, арк. 685 зв.; спр. 281, арк. 46 зв.—47; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.— К., 1912.— С. 132; КЕВ.— 1911.— № 11.— С. 178.

СЛОВАЧЕВСКИЙ Сергій Павлович (16.03.1903, с. Ліщинці Бердичівського повіту —(?)) — син *Топачевської (Словачевської) Ганни Яківни* та *Словачевського Павла Михайловича*. На 1916 р. навчався у Києво-Софійському духовному училищі. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 33, арк. 378 зв.; спр. 37, арк. 399 зв.; спр. 40, арк. 686; спр. 281, арк. 47.

СЛУПСЬКИЙ Валентин Олександрович (нар. 29.12.1927, Київ) — чоловік *Шамрай (Слупської) Вікторії Сергіївни*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний довідник до генеалогічних схем.

СОКОЛОВСЬКА Галина Серапіонівна (1.04.1906, с. Жежелів Бердичівського пов.—(?))— донька *Оппокової (Соколовської) Катерини Миколаївни* та *Соколовського Серапіона Миколайовича*. Зустрічається у клірових відомостях церкви Різдва Богородиці с. Ширмівки Бердичівського повіту за 1909, 1915—1917 рр., де на той час служив священиком батько. На 1917 р. навчалася в Київському жіночому духовному училищі. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 522 зв.; спр. 40, арк. 894 зв.—895; спр. 35, арк. 23 зв.; спр. 296, арк. 119; спр. 297, арк. 106.

СОКОЛОВСЬКА Ніна Серапіонівна (18.12.1902, с. Жежелів Бердичівського пов.—(?)) — донька *Оппокової (Соколовської) Катерини Миколаївни* та *Соколовського Серапіона Миколайовича*. Записана батьком у клірових відомостях церкви Різдва Богородиці с. Ширмівки Бердичівського повіту за 1909, 1915—1917 рр. На 1916—1917 рр. навчалася в Київському жіночому духовному училищі. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 522 зв.; спр. 40, арк. 894 зв.—895; спр. 35, арк. 23 зв.; спр. 296, арк. 119; спр. 297, арк. 106.

СОКОЛОВСЬКА Олена Серапіонівна (28.12.1910, с. Ширмівка Бердичівського пов.—(?))— донька *Оппокової (Соколовської) Катерини Миколаївни* та *Соколовського Серапіона Миколайовича*. Згадується у клірових відомостях церкви Різдва Богородиці с. Ширмівки Бердичівського повіту за 1915—1917 рр. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 40, арк. 894 зв.—895; спр. 296, арк. 119; спр. 297, арк.106.

СОКОЛОВСЬКИЙ Костянтин Серапіонович (19.05.1907, с. Жежелів Бердичівського пов.—(?)) — син *Оппокової (Соколовської) Катерини Миколаївни* та *Соколовського Серапіона Миколайовича*. Зустрічається у клірових відомостях церкви Різдва Богородиці с. Ширмівки Бердичі-

вського повіту за 1909, 1915–1917 рр., де в той час служив священиком батько. На 1917 р. навчався в гімназії (місце не зазначено). Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 522 зв.; спр. 40, арк. 894 зв.–895; спр. 296, арк. 119; спр. 297, арк. 106.

СОКОЛОВСЬКИЙ Серапіон Миколайович (05.09.1873, с. Карабчин Радомишльського пов.– після 1917) — чоловік *Оппокової (Соколовської) Катерини Миколаївни*. Син священика. Закінчив курс наук Київської духовної семінарії в 1896 р. Того ж року був призначений псаломником Миколаївської церкви с. Водотиїв Радомишльського повіту. З 1898 р. працював учителем церковно-парафіяльної школи с. Ширмівки Бердичівського повіту. 1901 р., після вінчання з Катериною Оппоковою, єпископом Канівським Дмитрієм був висвячений священиком Миколаївської церкви с. Жежелева Бердичівського повіту. У 1907 р. за власним проханням переведений священиком церкви Різдва Богородиці с. Ширмівки того ж повіту. За останніми збереженими кліровими відомостями, служив там ще в 1917 р. Після 1917 р. доля невідома. Мав доньок — Ніну, Галину, Олену та сина Костянтина.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 522 зв.; спр. 40, арк. 894 зв.–895; спр. 35, арк. 23 зв.; спр. 33, арк. 70 зв.; спр. 139, арк. 35; спр. 297, арк. 105–106; КЕВ.— 1901.—№12.— С. 303.

СОЛОМАТІН Володимир Михайлович (р. нар. і см. невід.) — чоловік *Оппокової (Соломатіної) Олени Вікторівни*, з якою мав сина Михайла.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

СОЛОМАТІН Михайло Володимирович (рр. нар. невід.) — син *Оппокової (Соломатіної) Олени Вікторівни* та *Соломатіна Володимира Михайловича*. З дружиною, *Соломатіною Галиною*, мешкають в Саратові. Має доньку Світлану, яка працює завідувачкою відділу Центру документації новітньої історії Саратовської області. Світлана цікавиться історією роду Оппокових. На архівних матеріалах підготувала розвідку про прапрадіда — *Іполита Оппокова* (Карьера //Саратовский вестник.— 1999.— 16 серпня).

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

***СОЛОМАТІНА* Галина** (р. нар. невід.) — дружина *Соломатіна Михайла Володимировича*.

Лист Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 25 травня 2001 р.

СОТНИКОВА *(ОППОКОВА)* Софія Іполитівна (др. пол. 1880-х рр.–(?)) — дружина *Оппокова Михайла Олексійовича*. Згадується у заяві чоловіка ректору Київського університету від 17 червня 1908 р. з проханням дозволити взяти шлюб. У довідковому виданні «Весь Киев...на 1915 г.» знаходимо відомості про Софію Іполитівну Оппокову, яка проживала за адресою: Дорогожицька, 18. Вірогідно, йдеться про одну і ту ж особу. Інших відомостей зібрати не вдалося.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 477, спр. 157, арк. 54–68; Весь Киев... на 1915 г.— К., 1915.— С. 445.

СТАРИЦЬКА *(СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА)* Людмила Михайлівна (29.08.1868, Київ –1941, (?)) — дружина *Черняхівського Олександра Григоровича*. Письменниця, літературний критик, громадський і культурний діяч. Народилася в сім'ї письменника, драматурга М. Старицького та рідної сестри М. Лисенка — С. Лисенко. Освіту здобула у приватному пансіоні та гімназії В. Ващенко-Захарченко (закінчила 1886). Активний учасник літературного гуртка «Плеяда» (1888–93), який заснувала Леся Українка зі своїм братом Михайлом Косачем. Школу громадської діяльності набувала як один з організаторів Літературно-артистичного товариства (1895), Українського наукового товариства у Києві, київській «Просвіті». Секретар, активна діячка Українського клубу (1908–11), після смерті М. Лисенка керувала роботою його наступника — клубу «Родина» (1911–1917). Співпрацювала з літературними виданнями «Зоря», «Правда», «ЛНВ», «Житє і слово», газетою «Рада», «Село» та ін. Член Товариства українських поступовців та його президії. Дійсний член об'єднаного комітету в справі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Києві. У роки Першої світової війни брала дієву участь в роботі комітетів і товариств для допомоги населенню окупованих українських земель, заснуванні дитячих притулків, українських шкіл та гімназій для дітей біженців та депортованих галичан, працювала сестрою милосердя у шпиталі для поранених,

створеному при клубі «Родина». Восени 1916 р. здійснила поїздку до Сибіру з метою організації там ко-мітетів українських засланців, переселенців та військовополонених-галичан. Одна із засновників Української Центральної Ради, перше організаційне засідання якої відбулося 3 березня в «Родині». На Всеукраїнському національному конгресі обрана членом Української Центральної Ради, згодом Комітету УЦР. Член-засновник Комітету Українського національного театру. Викладала декламацію у заснованій 1917 р. Українській педагогічній академії для підготовки вчителів українознавства. У 1919 р. стала співзасновницею і заступницею Союзу Українок у Кам'янці-Подільському. Член І Всеукраїнського православного собору у Києві, який проголосив УАПЦ (1921). У 1920-х рр.— науковий співробітник Історично-філологічного відділу ВУАН. Входила до складу київського літературного угруповання «Аспис» (Асоціація письменників, 1923–24). Засуджена 1930 р. у справі «СВУ» до 5 років позбавлення волі, у червні 1930 р. вирок замінено на умовний. Після 5 років проживання у Сталіно (Донецьк) разом з чоловіком повернулася до Києва. Вдруге заарештована 20 липня 1941 р. По дорозі на заслання до Казахстану померла. Точна дата смерті і місце поховання невідомі. Літературний доробок досить різноманітний. Поезії були представлені І. Франком в антології «Акорди» та С. Єфремовим в «Українській музі». Автор драматичних творів «Гетьман Дорошенко» (1911), «Крила» (1913), «Останній сніп» (1917) «Іван Мазепа» (1929), першого дослідження з історії українського національного театру «25 років українського театру (Спогади та думки)» (1907), споминів про видатних діячів української культури: Лесю Українку, Миколу Лисенка, Михайла Старицького, Володимира Самійленка, Ганну Барвінок, Івана Франка, Миколу Садовського, Марію Заньковецьку та ін. 1896 р. взяла шлюб з Олександром Черняхівським, з яким мала доньку Вероніку. У своїй автобіографії Людмила Михайлівна писала: «[...] у 1900 році народилась у мене дочка Вероніка, яку я вважаю своїм найкращим твором». Впродовж десятиліть підтримувала дружні стосунки з *М. Грушевським* та його родиною.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 765; ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 165; ДА Київської обл., ф. 10, оп. 1, спр. 283, арк. 1–15; *Білокінь С.* Завещание Михаила Старицкого//Радуга.— 1970.— № 1.— С. 168–172; *Його ж.* Із родини велетнів//Українська мова і література в школі.— 1989.— № 1.— С. 20–23; *Грушевський М.* Спомини// Київ.— 1989.— Ч. 8.— С. 114–115; *Заруба В.* Риси до портрета Людмили Старицької-Черняхівської //*Заруба В.* Постаті.— Дніпропетровськ, 1996.— С. 226–242; *Хорунжий Ю.* Людмила Старицька-Черняхівська //*Старицька-Черняхівська Л. М.* Вибрані твори.— К., 2000.— С. 5–34; *Його ж.* Людмила Старицька-Черняхівська: Лицарка честі і праці //*Його ж.* Шляхетні українки: Есеї-парсуни.—К., 2004.— С. 23–70.

СУХОМЛИНОВ Андрій Павлович (1947 р. нар., Саратов) — син *Оппокової Наталії Миколаївни* та *Сухомлинова Павла Федоровича*. Інженер-нефтяник. Мешкає і працює в Москві. З дружиною, *Шараповою (Сухомлиновою) Наталією Олексіївною*, має сина Володимира та доньку Катерину.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

СУХОМЛИНОВ Олександр Павлович (1953 р. нар., Саратов) — син *Оппокової Наталії Миколаївни* та *Сухомлинова Павла Федоровича*. Лікар-отоларинголог. Мешкає і працює в Старому Осколі Белгородської області. З дружиною, *Людмилою Сухомлиновою*, має синів — Сергія (1975 р. нар.) та Ігоря (1988 р. нар.).

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

СУХОМЛИНОВ Павло Федорович (1905–1988, Саратов) — чоловік *Оппокової Наталії Миколаївни*, з якою мав доньку Ольгу та синів — Олександра й Андрія.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

***СУХОМЛИНОВА* Людмила** (1953 р. нар.) — дружина *Сухомлинова Олександра Павловича*, з яким має двох синів: Сергія (1975 р. нар.) та Ігоря (1988 р. нар.).

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

СУХОМЛИНОВА Ольга Павлівна (1939 р. нар., Саратов) — донька *Оппокової Наталії Миколаївни* та *Сухомлинова Павла Федоровича*. Лікар-рентгенолог за фахом. Нині пенсіонер. Мешкає в Саратові.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

СУШКЕВИЧ Афанасій Діонісійович (рр. нар. і см. невід.) — чоловік *Гришковської Олени Олександрівни*. Працював біржовим маклером (на 1908) та біржовим нотаріусом (на 1909, 1913).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1081, арк. 38 зв.; оп. 1011, спр. 379, арк. 12 зв.; спр. 382, арк.43 зв.

ТАБУРЕ Михайло Миколайович ((?)– не пізніше січня 1942 р., Київ) — чоловік *Оппокової (Табуре) Софії Захаріївни*. Згадується у листах тітки дружини, *Оппокової (Грушевської) Глафіри Захаріївни*, до своїх дітей. За даними довідкових видань, мав фах юриста, на 1904 р. працював у Київській окружній судовій палаті секретарем, на 1913 р.— член Київського окружного суду. Мешкав з родиною за адресою: Караваєвська, 49 (1909). Важливі відомості щодо Михайла містить лист від 6 червня 1923 р. двоюрідного брата дружини, *Ломова-Оппокова Георгія Іполитовича*, до Х. Г. Раковського. Звертаючись до вищого державного керівництва України, Георгій писав: «В Киеве у меня совершенно нет знакомых, и я обращаюсь непосредственно к Вам. Мои буржуазные родственники, теперь совершенно разоренные и много вынесшие горя (нами разстреляно два брата в семье [йдеться про рідних братів Софії Оппокової (Табуре) — Сергія і Євгена, роэстріляних восени 1920 р.— *Авт.*]), просят о том, чтоб Михаила Николаевича Табурэ, служащего в уфинотделе Белой Церкви, перевели бы в Киев. За то, что Табурэ не будет заниматься никакой политикой, я ручаюсь. Он честный чиновник, знающий свое дело. Мне бы очень хотелось, чтоб Вы, Христиан Георгиевич, на моей записке поставили резолюцию и двинули все это дело. Поверьте, что за Табурэ можно просить. Я не просил за своего двоюрод[ного] брата *Михаила Грушевского*, ибо он может опять начать свое украинское самостийничество, но за этого более мелкого человека мне хотелось бы Вас попросить». На листі резолюція Раковського: переслати листа до Києва і повідомити Ломова-Оппокова Г. І. про результат. Зважаючи на авторитет відомого більшовицького діяча, колишнього наркома юстиції РРФСР, справу, напевно, не залишили без уваги. М. М. Табуре був переведений до Києва (рік не встановлено). Про це свідчать останні згадки про дружину — протоколи засідань комісії українських громадських і культурних діячів при відділі суспільної опіки Київської міської управи, де вказано останнє місце роботи Михайла: Богданівська районна управа м. Києва. На час укладання протоколів (16 січня 1942 р.– 16 березня 1942 р.) — небіжчик.

Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1904 г. — СПб., 1904.— Ч. І.— С. 578; Адрес-календарь. Общая роспись... на 1913 г.— СПб., 1913.— С.964; *Білокінь С.* Лист Георгія Ломова до кузини— Ганни Грушевської-Шамрай //Український історик.— 1995.— Ч. 1–4.— С. 180–189; Згадка про трьохсот киян з 1942 року /Вступна стаття, публікація Д. Малакова //Київська старовина.— 2000.— № 5— С. 76– 95.

ТОПАЧЕВСЬКА *(ВОЙДЕЦЬКА)* Юлія Петрівна (18.05.1834, м-ко Ставище Таращанського пов.– між 1912 і жовтнем 1913, там само) — донька *Оппокової (Топачевської) Марії Іванівни* та *Топачевського Петра Якимовича*. Збереглася метрична книга з записом про народження та хрещення Юлії Топачевської. Таїнство хрещення здійснив дід, благочинний Яким Топачевський. Хрещеним батьком став рідний брат батька — священик с. Топори Сквирського повіту Микола Якимович Топачевський, хрещеною матір'ю — дружина рідного брата матері *Ганна Василівна Зарчинська (Оппокова)*. Була заміжня за священиком *Войдецьким Костянтином Васильовичем*, який з 1850 р. посів парафію її батька. Мала чотирьох доньок — Вікторію, Леоніду, Олександру, Глафіру та сина Володимира. Найменші діти Глафіра та Володимир померли малолітніми. Після смерті чоловіка (1893) продовжувала жити у Ставищі, де до 1899 р. мешкали мати — *Топачевська М. І.*, наймолодша донька — *Войдецька (Кедреновська) О. К.*, онука — *Ольшевська (Ільяшевич) Л. Г.* У 1902 р., після смерті свого чоловіка, до Юлії перебралася і наймолодша сестра, *Топачевська (Черняхівська) О. П.* У кліровій відомості Покровської церкви м-ка Ставище за 1898 р. записано: «вдова по протоерею К. Войдецком Юлия Петровна Войдецкая имеет свою усадьбу в 1135 кв. саж. и на усадьбе дом со службами». Останні згадки про Ю. П. Топачевську (Войдецьку) зустрічаємо у 1911 р. У кліровій відомості за 1913 р. її ім'я вже не згадується, що дає підставу вважати датою смерті 1912 або 1913 рр. (за виключенням жовтня—грудня 1913 р., оскільки збережена за

цей період метрична книга Покровської церкви м-ка Ставище відомостей про смерть Юлії Войдецької не подає).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2823, арк. 253 зв.; спр. 2921, арк. 43зв.; спр. 2810, арк. 161 зв.; спр. 2841, арк. 408 зв.; спр. 2840, арк. 409 зв., 416 зв.; спр. 2843, арк. 401–402 зв., 406 зв.; спр. 2812, арк. 174 зв., спр. 2808, арк. 152 зв.; спр. 2814, арк. 157 зв.; спр. 2844, арк. 411 зв.; спр. 2854, арк. 301 зв.; спр. 2839, арк. 408 зв.; спр. 2962, арк. 43 зв.; спр. 2968, арк. 42–43 зв.; спр. 3073, арк. 51 зв.; спр. 3074, арк. 53 зв.; оп. 1012, спр. 1750, арк. 589; оп. 1079, спр. 1081; *Перерва В.* Православне Надросся у XIX столітті.— Біла Церква, 2004.— С. 229.

ТОПАЧЕВСЬКА *(ВОЛОШКЕВИЧ)* Анастасія Петрівна (бл. 1836, м-ко Ставище Таращанського пов.–(?))— донька *Оппокової (Топачевської) Марії Іванівни* та *Топачевського Петра Якимовича*. Вперше виявлена у кліровій відомості Покровської церкви м-ка Ставище Таращанського повіту за 1845 р. 10-літньою дівчиною. Невідомо, чи вдалося б дослідити лінію Анастасії, якби не відомості, які подавала її мати — проскурниця Успенської церкви м-ко Ставище. Короткий запис: 1892 р. «Анастасия — жена священника с. Матюшей Киевского уезда» став ключем до подальших пошуків. Клірові відомості залишаються одним з небагатьох джерел до життєпису доньок і дружин священиків. Як і багато інших представниць роду Оппокових, Анастасія постає перед нами з цих коротких лаконічних записів багатодітною матір'ю. Зі своїм чоловіком, *Волошкевичем Іваном Григоровичем*, мала трьох синів (Михайла, Федора, Лук'яна) та чотирьох доньок (Олександру, Ганну, Марію, Леоніду). Рано залишилася вдовою. У клірових відомостях с. Матюшів Васильківського повіту з 1890 р. з'являється запис: «Проживает священицкая вдова Анастасия Петровна Волошкевич». Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2810, арк. 161 зв.; спр. 2812, арк. 174 зв.; спр. 2840, арк. 416 зв.; спр. 2808, арк. 152 зв.; спр. 369, арк. 282 зв.; спр. 371, арк. 233 зв; спр. 2843, арк. 406 зв.; спр. 527, арк. 32 зв.; спр. 3073, арк. 55 зв.; спр. 370-є, арк. 122 зв.

ТОПАЧЕВСЬКА *(ЛЕОНІДОВА)* Олімпіада Яківна (бл. 1863, с. Хамбиків Київського пов.– 18.08.1942, Київ) — донька *Топачевського Якова Петровича* та *Топачевської Олександри Євсеївни*. Закінчила 1-ше Київське жіноче училище духовного відомства у 1879 р. З 1885 р. була заміжня за петербурзьким міщанином *Михайлом Леонідовим*. За даними довідкового видання «Весь Киев», на 1913 р. родина проживала у Києві за адресою: Львівська вулиця, 72 (адреса зазначена за чоловіком — *Леонідовим Михайлом Леонідовичем*). Відомостей про фах та місце роботи О. Я. Топачевської (Леонідової) зібрати не вдалося. Книги реєстрації поховань Лук'янівського цивільного кладовища вказують дату смерті Олімпіади Яківни, подають окремі відомості про дітей. Записи свідчать, що О. Я. Леонідова померла у віці 80 років 18 серпня 1942 р. Вказана також вже відома адреса: Львівська, 72/12. У цих же книгах знаходимо записи про поховання на кладовищі *Леонідова Петра Михайловича* (бл. 1902–7.01.1955) та *Леонідової Євгенії Михайлівни* (19.12.1889–5.08.1956). На підставі дат життя, прізвищ та побатькові було висловлено припущення, що Петро і Євгенія Леонідови були дітьми Олімпіади Топачевської (Леонідової). Згодом це припущення знайшло підтвердження за архівними джерелами. Крім того, за довідковими книгами м. Києва вдалося встановити, що Олімпіада та Михайло Леонідови мали ще двох дітей: Олімпіаду і Михайла.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 29, арк. 254–257 зв.; спр. 371-а, арк. 162 зв.; спр. 372, арк. 171 зв.; спр. 1308, арк. 48 зв.; *Копецкий П.* Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства...— К., 1911.— С. 234; Весь Киев... на 1913 г.— К., 1913.— С. 441; Книги реєстрації поховань Лук'янівського кладовища.

ТОПАЧЕВСЬКА *(НИЧИПОРЕНКО)* Ольга Дмитрівна (8.06.1888, с. Карашин Великий Київського пов.–(?)) — найстарша дитина подружжя *Топачевського Дмитра Яковича* та *Григорович (Топачевської) Ніни Євстахіївни*. Вперше виявлена у кліровій церкви Різдва Богородиці с. Малополовецького Васильківського повіту за 1892 р. 4-річною дитиною. У 1900 р. батько повідомляв про навчання Ольги у 2-му Київському жіночому єпархіальному училищі. За даними клірової книги Казанського собору м. Чигирина на 1917 р. Ольга була вдовою чиновника *Іллі Ничипоренка*, мала сина Олега (1910 р. нар.). Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 372, арк. 168 зв.; спр. 373, арк. 148 зв.; спр. 487, арк. 60 зв.; спр. 375, арк. 165–168 зв.; спр. 3921, арк. 43.

ТОПАЧЕВСЬКА *(СЛІЗОРСЬКА)* Ольга Яківна (бл. 1871, с. Хамбиків Київського пов.— (?)) — донька *Топачевського Якова Петровича* та *Топачевської Олександри Євсевіївни*. Отримала домашню освіту. З клірової відомості с. Карашина Великого Київського повіту за 1888 р. дізнаємося, що Ольга в цей час працювала вчителькою у місцевій церковнопарафіяльній школі. У клірових відомостях Покровської церкви с. Ліщинців Бердичівського повіту за 1896—1897 рр. батько повідомляє, що Ольга заміжня за дворянином Слізорським. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 29, арк. 254-257 зв.; спр. 28, арк. 255 зв.; спр. 372, арк. 171 зв.; спр. 1308, арк. 40 зв.

ТОПАЧЕВСЬКА *(СЛОВАЧЕВСЬКА)* Ганна Яківна (5.10.1878, с. Хамбиків Київського пов.— після 1916) — найменша дитина *Топачевського Якова Петровича* та *Топачевської Олександри Євсевіївни*. 13-річною дівчиною вперше зустрічаємо Ганну Топачевську у кліровій відомості церкви Різдва Богородиці с. Малополовецького Васильківського повіту за 1892 р. Батько повідомляв, що вона навчається у 2-му Київському жіночому духовному училищі. Після закінчення курсу наук з 1895 р. мешкала з батьками в с. Ліщинцях Бердичівського повіту, де вчителювала. У 1899 р. вінчалася з *Словачевським Павлом Михайловичем*, який після смерті її батька був призначений священиком на парафію місцевої Покровської церкви. Мала шістьох дітей (Наталію, Сергія, Євгена, Михайла, Галину, Ольгу). З родиною Ганни проживала мати, *Олександра Євсевіївна Топачевська*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 29, арк. 254—257 зв.; спр. 178, арк. 50 зв.; спр. 372, арк. 171 зв.; спр. 31, арк. 262 зв.; спр. 33, арк. 378-б зв.; спр. 37, арк. 399 зв.; спр. 40, арк. 686; спр. 281, арк. 46зв.—47.

ТОПАЧЕВСЬКА *(ЧЕМЕРИНОВА)* Раїса Вікторівна (1893, с. Малополовецьке Васильківського пов.—1972, Київ) — донька *Топачевського Віктора Яковича* та *Лаврентьєвої (Топачевської) Софії Олександрівни*. Перша згадка виявлена у кліровій відомості церкви Різдва Богородиці с. Малополовецького за 1893 р. В цей час батько з молодою дружиною та новонародженою донькою проживав в родині старшого брата — *Топачевського Дмитра Яковича*, який тримав парафію місцевої церкви. За згадками її племінника, Андрія Мерзлякова, який досліджував родовід Лаврентьевих, Топачевських та інших споріднених гілок, «имела специальность счетного работника — бухгалтера или счетовода и работала в различных конторах и учреждениях. Крупная, как все Топачевские, неторопливая, рассудительная женщина, обладающая глубоким, низким, бархатистым с переливами голосом. Она вышла замуж за вдовца, *Михаила Ивановича Чемеринова*, и вместе с мужем приобрела сына Евгения». У 1940-х рр. Раїса разом з чоловіком проживала у Тиврові на Вінниччині, працювала в дитячому будинку, який знаходився в католицькому колегіумі. У 1950-х перебралися до Києва.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 482, арк. 51 зв.; записи А. В. Мерзлякова — внучатого племінника С. О. (Лаврентьєвої) Топачевської.

ТОПАЧЕВСЬКА *(ЧЕРНЯХІВСЬКА)* Олександра Петрівна (бл. 1842, м-ко Ставище Таращанського пов.— не раніше 1911) — донька *Оппокової (Топачевської) Марії Іванівни* та *Топачевського Петра Якимовича*. Вперше виявлена 4-річною дитиною у клірових відомостях Покровської церкви містечка Ставище Таращанського повіту за 1845 р. Долю Олександри Топачевської та відомості про її родину вдалося зібрати завдяки запису її матері у кліровій відомості Успенської церкви містечка Ставище за 1892 р.: «Александра — жена священика с. Мазепинцы Васильковского уезда». Клірові книги Миколаївської церкви с. Мазепинців засвідчують, що з чоловіком, *Черняхівським Григорієм Івановичем*, Олександра виховала сімох синів (Михайла, Миколу, Олександра, Івана, Євгена, Костянтина, Григорія) та доньку Вікторію. Родина Черняхівських мешкала в Мазепинцях до червня 1900 р. Лише півтора роки Олександра з Григорієм прожили на новому місці, у с. Синяві Васильківського повіту. Поховавши там чоловіка (17 січня 1902 р.), Олександра перебралася до старшої сестри, *Топачевської (Войдецької) Юлії Петрівни*, на батьківщину, в м-ко Ставище. Востаннє зустрічаємо ім'я О. П. Топачевської (Черняхівської) у кліровій відомості Покровської церкви м-ка Ставище у 1911 р. Оскільки у 1913 р. вона вже не записана у клірових книгах, можна передбачити, що після смерті старшої сестри Юлії перебралася до Києва до когось з дітей.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2812, арк. 174 зв., спр. 2808, арк. 152 зв.; спр. 2810, арк. 161 зв.; спр. 2840, арк. 416 зв.; спр. 486, арк. 36 зв.; спр. 370, арк. 245–248 зв.; спр. 372, арк. 148 зв.; спр. 2851, арк. 187 зв.; спр. 2854, арк. 301 зв.; спр. 376, арк. 394 зв.

ТОПАЧЕВСЬКА Валентина Антоніївна (21.02.1898, с. Спичинці Бердичівського пов.— (?)) — донька *Топачевського Антонія Яковича* та *Макаревич (Топачевської) Калісти Василівни*. На 1915 р. навчалася у 2-му Київському жіночому духовному училищі. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1011, спр. 37, арк. 491 зв.; спр. 40, арк. 764; спр. 281, арк. 116.

ТОПАЧЕВСЬКА Валентина Дмитрівна (8.02.1900, с. Малополовецьке Васильківського пов.— (?)) — донька *Топачевського Дмитра Яковича* та *Григорович (Топачевської) Ніни Євстахіївни*. Вперше згадується у записах клірової відомості церкви Різдва Богородиці с. Малополовецького за 1900 р. 1-річною дитиною. На 1917 р. навчалася в Черкаській гімназії. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 375, арк. 165–168 зв.; спр. 3921, арк. 43.

ТОПАЧЕВСЬКА Віра Вікторівна (1895, Київ–1981, Київ) — донька *Топачевського Віктора Яковича* та *Лаврентьєвої (Топачевської) Софії Олександрівни*. Бібліотекар за фахом. У своїх спогадах племінник Віри Вікторівни, А. В. Мерзляков, писав: «Она считалась очень квалифицированным библиотечным работником, долгое время заведовала отделом [...] научной библиотеки Киевского университета. Даже после выхода на пенсию она не имела покоя, постоянно приглашаемая на различные конференции, семинары и консультации в качестве докладчика и консультанта. Несколько лет Раиса [старша сестра —*Топачевська (Чемеринова) Р. В.— Авт.*] и Вера жили на Печерске, в районе недалеко от Лавры, куда я заезжал к ним, посещая столицу. Затем их, к их огорчению, переселили на новостройки. Там Раиса скончалась, а Вера продолжала некоторое время жить одна. Но с годами это оказывалось все сложнее, и к концу жизни Вера переселилась к овдовевшей жене своего брата, *Марии Флориановне Макаревич*. В последние годы Вера Викторовна с некоторой даже гордостью несколько раз говорила, что состоит на учете в Институте геронтологии. И не зря. В то время ей шел уже девятый десяток. [...] Со мной она переписывалась почти до самой своей кончины. Не смотря на свое «теткино положение» всегда была «Верочка» и «на ты»». Заміжня не була.

Записи А. В. Мерзлякова — внучатого племінника С. О. (Лаврентьєвої) Топачевської.

ТОПАЧЕВСЬКА Ганна Дмитрівна (2.07.1895, с. Малополовецьке Васильківського пов.— (?)) — донька *Топачевського Дмитра Яковича* та *Григорович (Топачевської) Ніни Євстахіївни*. Вперше виявлена у кліровій відомості церкви Різдва Богородиці с. Малополовецького Васильківського повіту за 1897 р. 2-річною дитиною. На 1917 р. була заміжня (прізвище чоловіка невідомо). Інших відомостей зібрати не вдалося.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 487, арк. 60 зв.; спр. 373, арк. 148 зв.; спр. 375, арк. 165–168 зв.; спр. 3921, арк 43.

ТОПАЧЕВСЬКА Катерина Дмитрівна (24.11. 1896, с. Малополовецьке Васильківського пов.— (?)) — донька *Топачевського Дмитра Яковича* та *Григорович (Топачевської) Ніни Євстахіївни*. Записана батьком у кліровій відомості церкви Різдва Богородиці с. Малополовецького за 1897 р. 1-річною дитиною. На 1917 р. працювала вчителькою. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 487, арк. 60 зв.; спр. 373, арк. 148 зв.; спр. 375, арк. 165-168 зв.; спр. 3921, арк. 43.

ТОПАЧЕВСЬКА Марія Яківна (бл. 1870, с. Хамбиків Київського пов.—(?)) — донька *Топачевського Якова Петровича* та *Топачевської Олександри Євсевіївни*. У 1885 р. закінчила 1-ше Київське жіноче училище духовного відомства. З 1887 р.— пепіньєрка при цьому училищі, у 1890-х рр.— класний вихователь та вчителька підготовчих класів зразкової жіночої школи при 2-му Київському жіночому єпархіальному училищі, у 1910-х рр.— класний куратором у цьому ж духовному навчальному закладі. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 29, арк. 254–257 зв.; спр. 372, арк. 171 зв.; КЕВ.— 1887.— № 15.— С. 303; 1900.— № 18.— С. 422–423; *Копецкий П.* Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства...— К., 1911.— С. 237; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.— К., 1912.— С. 94.

ТОПАЧЕВСЬКА Наталія Антоніївна (3.03.1906, с. Ординці Бердичівського пов.—(?)) — донька *Топачевського Антонія Яковича* та *Макаревич (Топачевської) Калісти Василівни*. Зустрічається на сторінках клірових відомостей церкви Іоанна Богослова с. Ординців Бердичівського повіту за 1909 р. та Покровської церкви с. Спичинців Бердичівського повіту за 1915—1916 рр., де служив священиком її батько. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 37, арк. 491 зв.; спр. 40, арк. 764; спр. 281, арк. 116.

ТОПАЧЕВСЬКА Наталія Дмитрівна (бл. 1889, с. Карашин Великий Київського пов.— між 1892—1895, с. Малополовецьке Васильківського пов.) — донька *Топачевського Дмитра Яковича* та *Григорович (Топачевсько) Ніни Євстахіївни*. У віці трьох з половиною років єдиний раз виявлена у клірової церкви Різдва Богородиці с. Малополовецького за 1892 р. У клірових відомостях за 1895 р. Наталя вже не згадується. Вірогідно померла дитиною між 1892 і 1895 рр.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 372, арк. 168 зв.

***ТОПАЧЕВСЬКА* Олександра Євсевіївна** (бл. 1844— не раніше 1915) — дружина *Топачевського Якова Петровича*. Донька священика. Мала п'ятьох синів (Дмитра, Віктора, Іполита, Антонія, Георгія) та чотирьох доньок (Олімпіаду, Марію, Ольгу, Ганну). Після смерті чоловіка (1899) продовжувала мешкати в Ліщинцях Бердичівського повіту з наймолодшою донькою Ганною, чоловік якої, *Словачевський Павло Михайлович*, посів парафію тестя. У клірових відомостях с. Ліщинців за 1915 р. про О. Є. Топачевську записано: «Вдова умершего священника местной Покровской церкви [...], 73 лет, получает пенсию из казны 65 руб. Дочь священника. Имеет пристроинными 5 сыновей и 4 дочери». Після 1915 р. відомостей не виявлено.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 29, арк. 254—257 зв.; спр. 178, арк. 50 зв.; спр. 372, арк. 170 зв.; спр. 40, арк. 686 зв.; спр. 281, арк. 47.

ТОПАЧЕВСЬКА Олена Антоніївна (7.05.1902, с. Ординці Бердичівського пов.—(?)) — донька *Топачевського Антонія Яковича* та *Макаревич (Топачевської) Калісти Василівни*. На 1915 р. разом зі старшою сестрою Валентиною навчалася в 2-му Київському жіночому духовному училищі . Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф.127, оп. 1011, спр. 37, арк. 491 зв.; спр. 40, арк. 764; спр. 281, арк. 116.

ТОПАЧЕВСЬКА Олена Дмитрівна (28.05.1901, с. Малополовецьке Васильківського пов.—(?)) — донька *Топачевського Дмитра Яковича* та *Григорович (Топачевської) Ніни Євстахіївни*. За даними, які подає батько у кліровій відомості Казанського собору м. Чигирина, на 1917 р. з сестрою Валентиною навчалася в Черкаській гімназії. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3921, арк. 43.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Андрій Олександрович (нар. 21.02.1939, Київ) — молодший син *Топачевського Олександра Вікторовича* та *Макаревич Марії Флоріанівни*. Письменник і кінодраматург. Закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (1961). У 1961—1973 рр. працював журналістом на Сахаліні, у Закарпатті, Києві. Згодом— редактор Української студії хронікально-документальних фільмів, Київської кіностудії науково-популярних фільмів. Член сценарної колегії Державного комітету кінематографії УРСР (1973—1988). У 1992—2000 рр. опікувався збереженням творчої спадщини кінематографії в Укркінофонді, Міністерстві культури і мистецтв України та Національному центрі Олександра Довженка. Продовжує наукову справу батька, надаючи їй широкого громадського звучання засобами літератури і кіномистецтва. Один з засновників природоохоронного руху в літературі і кіно, де послідовно досліджує стосунки людини і природи як єдиного соціоприродного процесу. Член Національної Спілки письменників України, Спілки кінематографістів України, Спілки журналістів України. Творчі успіхи відзначені дипломами і преміями, серед них — диплом Міжнародного кінофестивалю ЕКО-78, приз за кращий сценарій Всесоюзного кінофестивалю екологічних фільмів (1981), Перша премія Українського товариства охорони природи (1987) та Премія Міжнародної спілки охорони природи за книгу «Симфонія життя» (1987), літературна премія «Благовіст» (1988), премія імені Івана Огієнка (2001) за

твір «З Божого саду». За його сценаріями у 1971–1991 рр. створені документальні та науково-просвітницькі фільми: «Ті, що живуть поруч», «У співавторстві з природою», «Коріння трави», «Іду до тебе, птах», «Акварелі Волошина» (Київнаукфільм); «До чистої криниці», «Чи вернеться чорний лелека», «Посміхніться вовку», «Зоряний час Либеді», «Примирися в дусі» (Укркінохроніка); «Страницы Красной книги», «Трава у дома», (Білорусьфільм) та ін. Автор науково-художніх ессеїв, оповідань, екологічних та культурологічних нарисів, що побачили світ у часописах «Київ», «Дніпро», «Вітчизна», «Барвінок». Праці: «Симфонія життя» (К., 1982; М., 1986); «Майстерня флори» (К., 1988); «Літопис білого латаття. Оповідання» (К., 1991); «Барви землі» (у співавт. з Б. В. Заверухою; К., 1990); «З Божого саду. Новели з біблійної ботаніки» (Київ.—1997.— № 5–10). Має сина Олександра (1986 р. нар.) від першого шлюбу, який навчається в Інституті менеджменту і фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Власні відомості.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Антоній Якович (28.02.1873, с. Хамбиків Київського пов.— після 1916)— син *Топачевського Якова Петровича* та *Топачевської Олександри Євсевіївни*. Закінчив Київську духовну семінарію (1894). Працював учителем церковнопарафіяльної школи в с. Огіївці Бердичівського повіту (1894–1896). У 1896 р. переведений на посаду старшого вчителя двокласної школи с. Спичинців того ж повіту. У травні 1900 р. рукопокладений на священика до церкви Іоанна Богослова с. Ординців Бердичівського повіту. Обирався членом благочинної ради 7-го округу Бердичівського повіту та місіонером округу. Останнім місцем служби стало с. Спичинці Бердичівського повіту, до Покровської церкви якого він був переведений 10 лютого 1915 р. Одночасно обіймав посади завідуючого та законовчителя Спичинської двокласної школи, члена Бердичівського відділення училищної ради, окружного бібліотекаря. З дружиною, *Макаревич (Топачевською) Калістою Василівною*, мав трьох доньок (Валентину, Олену, Наталію) та сина Володимира. Після 1916 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 29, арк. 254–257 зв.; спр. 31, арк. 475 зв.; спр. 372, арк. 171 зв.; спр. 37, арк. 491 зв; спр. 40, арк. 763 зв.–764; спр. 281, арк. 115–116; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.— К., 1912.— С. 132.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Борис Дмитрович (23.06.1893, с. Малополовецьке Васильківського пов.— (?)) — син *Топачевського Дмитра Яковича* та *Григорович (Топачевської) Ніни Євстахіївни*. З братом Володимиром з близнюків чи двійні. На 1917 р., як повідомляє батько у кліровій відомості, перебував з братом Володимиром на військовій службі. За даними «Киевских епархиальных ведомостей», 13–19 жовтня 1916 р. батько Бориса, протоієрей Д. Топачевський, отримав дозвіл на відпустку з єпархіального з'їзду для побачення з пораненим сином. Йшлося про Бориса або його брата Володимира. Ця інформація свідчить про участь братів у Першій світовій війні. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 487, арк. 60 зв.; спр. 373, арк. 148 зв.; спр. 375, арк. 165–168 зв.; спр. 3921, арк. 43; КЕВ.— 1917.— № 8.— С. 116.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Вадим Олександрович (16.07.1930, Черкаси –9.11.2004, Київ) — старший син *Топачевського Олександра Вікторовича* та *Макаревич Марії Флоріанівни*. Вчений-зоолог, доктор біологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік НАН України. Закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, аспірантуру Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР. В цій науковій інституції пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до директора. З 1990-х р. до останніх днів завідував відділом палеозоології хребетних та Палеонтологічним музеєм Національного науково-природничого музею НАН України. Зробив значний внесок у розвиток низки фундаментальних розділів теріології — систематика, філогенетика, історична фауністика, екологічна морфологія, зоогеографія. Один з фундаторів нового наукового напряму палеозооло-гічного циклу — мікропалеотеріології. Автор 9 монографій, понад сотні наукових статей. З дружиною, *Бранцевич Ларисою Георгіївною*, виховали сина, Топачевського Ігоря Вадимовича (нар. 24.07.1957 р.), який продовжив наукові традиції родини. Учений-палеонтолог, співробітник Національного науково-природничого музею НАН України, автор досліджень з

палеонтології. Його син, Дмитро Ігоревич Топачевський (нар. 9.05.1981 р.)— випускник юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Імена славних сучасників.— К., 2004.— С. 247; Енциклопедія українознавства. Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1980.— Т. 9.— С. 3238.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Віктор Якович (1866, с. Хамбиків Київського пов.— березень 1945, Київ, похований у м. Тиврові Вінницької обл.) — син *Топачевського Якова Петровича* та *Топачевської Олександри Євсевіївни*. Як і старший брат Дмитро, закінчив Києво-Подільське духовне училище та Київську духовну семінарію (1888). У 1889–1890 рр. працював учителем та законовчителем у церковнопарафіяльній школі с. Новосілки Київського повіту, де служив священиком батько. Разом з батьком у вересні 1890 р. переїздить до с. Малополовецького Васильківського повіту і продовжує вчителювати в місцевій церковнопарафіяльній школі (до 1894). Саме під час проживання у Малополовецькому одружився з *Лаврентьевою Софією Олександрівною*. Тут народилася перша дитина подружжя — донька Раїса. У клірових відомостях Покровської церкви с. Ліщинців Бердичівського повіту за 1897 р. батько повідомляв, що Віктор впродовж декількох років клопотався про отримання місця священика. На 1901 р. застаємо В. Я. Топачевського в с. Будаївці під Києвом. Там народився син Олександр, про що свідчить запис у збереженій метричній книзі. Віктор Якович названий «потомственным почетным гражданином»: після невдалих пошуків священницького місця його духовна кар'єра обірвалася. Кілька років працював бухгалтером на залізниці. Звинувачений в організації страйку 1905 р., змушений був «мандрувати». Під постійним наглядом поліції проживав у Луцьку, Вінниці, Симбірську. У 1920-х рр. з родиною оселився у Києві, мешкали на Діонісіївському провулку. Теплі згадки про Віктора Яковича залишив внучатий племінник дружини, Андрій В'ячеславович Мерзляков: «Виктор Яковлевич во время нечастых и недолгих приездов в Винницу [там мешкала рідна сестра Софії Олександрівни Лаврентьевої (Топачевської) — Марія з дітьми та онуками.— *Авт.*] сразу принимался налаживать нам женско-детский быт. Баба Маша, мама, тетя Леля и мы, двое мальчишек, не умели да и не могли полностью справляться со всеми работами в огромной полудеревенской усадьбе. Виктор Яковлевич чинил и мастерил мебель [...], выполнял плотничьи и столярные работы первой очереди. Охотно возился в саду, окапывая деревья, подчищая их, «делал крону» как заправский садовник-художник. Он так же артистически чинил обувь и подшивал валенки. Видимо поэтому я долгое время считал его сапожником и даже придумал себе на взрослую жизнь специальности: сапожник, плотник и, почему-то, дворник. [...] Умер он в 1945 году, а незадолго перед смертью ему вследствие какой-то болезни ампутировали ногу. Похоронен в Тыврове» [там проживала старша донька Віктора Яковича — Раїса, з якою під час війни мешкали батьки.— *Авт.*].

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 29, арк. 254–257 зв.; спр. 482, арк. 51 зв.; спр. 372, арк. 171 зв.; оп. 1078, спр. 2241, арк. 8 зв.; ф. 712, оп. 3 (1884 р.), спр. 11, арк. 5 зв.; записи А. В. Мерзлякова — внучатого племінника С. О. (Лаврентьевої) Топачевської.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Володимир Антонійович (18.07.1914, с. Ординці Бердичівського пов.— (?))— син *Топачевського Антонія Яковича* та *Макаревич (Топачевської) Калісти Василівни*. Вперше зустрічається на сторінках клірової відомості Покровської церкви с. Спичинців Бердичівського повіту за 1915 р. у 1-річному віці. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 40, арк. 764; спр. 281, арк. 116.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Володимир Дмитрович (23.06.1893, с. Малополовецьке Васильківського пов.–(?)) — син *Топачевського Дмитра Яковича* та *Григорович (Топачевсько) Ніни Євстахіївни*. З братом Борисом з двійні чи близнюків. За відомостями, які подає батько, на 1917 р. разом з Борисом перебував на військовій службі. Як повідомляли «Киевские епархиальные ведомости», 32-й Київський епархіальний з'їзд прийняв постанову про дозвіл депутату, протоієрею Дмитру Топачевському, отримати 13–19 жовтня 1916 р. відпустку для побачення з пораненим сином. Йшлося про побачення з Володимиром або його братом Борисом. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 487, арк. 60 зв.; спр. 373, арк. 148 зв.; спр. 375, арк. 165–168 зв.; спр. 3921, арк. 43; КЕВ.— 1917.— № 8.— С. 116.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Георгій Якович (бл. 1876, с. Хамбиків Київського пов.—(?)) — син *Топачевського Якова Петровича* та *Топачевської Олександри Євсевіївни*. Закінчив 4 класи Києво-Подільського духовного училища з правом вступу до Київської духовної семінарії. Проте, як повідомляє батько у кліровій відомості за 1897 р., «по постигшей его глушоте — не поступил и изучает ремесло слесарное». Як склалася подальша доля — невідомо.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 29, арк. 254–257 зв.; спр. 28, арк. 255 зв.; спр. 372, арк. 171 зв.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Дмитро Якович (28.09.1864, с. Хамбиків Київського пов.— після 1918) — найстарший син багатодітного подружжя *Топачевського Якова Петровича* та *Топачевської Олександри Євсевіївни*. Після закінчення Києво-Подільського духовного училища у 1879 р. вступив до Київської духовної семінарії. Зважаючи на багатодітність родини, навчався «на благотворительной оплате». Курс богословських наук проходив у одному класі з Василем Липківським, майбутнім Митрополитом Української Автокефальної Православної Церкви. Успішно, зі званням студента, у 1885 р. закінчив семінарію. Перші півтора роки працював учителем церковнопарафіяльної школи в с. Погребах Васильківського повіту та Царе-Костянтинівської школи у Києві. На початку 1887 р. рукопокладений на диякона, через тиждень — на священика до Троїцької церкви с. Карашина Великого Київського повіту. З цього року безперервно викладав Закон Божий в церковнопарафіяльних школах тих сіл, де служив священиком. У 1889 р. призначений окружним місіонером. З вересня 1892 р. переведений до церкви Різдва Богородиці с. Малополовецького Васильківського повіту. Останні місяці 1892 р., як свідчать підписи у метричних книгах, тримав парафію разом з батьком. З 1898 р. призначений постійним членом Васильківського відділення училищної ради, з 1902-го — помічником благочинного. За власним проханням у 1906 р. переведений священиком до Іллінської церкви с. Руської Поляни Черкаського повіту, одночасно був законоучителем Черкаської лісної школи міністерства землеробства та державного майна. З 1907 р. призначений на трирічний термін членом правління Черкаського духовного училища. У лютому 1907 р. нагороджений орденом Св. Анни 2-го ст., 1911 р. затверджений на посаді благочинного 2-го округу Черкаського повіту. З 1911 р.— законоучитель земського 2-х класного училища с. Руської Поляни. У 1914 р. був призначений настоятелем Казанського собору Чигирина [зруйнований у 1930-х рр.— *Авт.*] та отримав сан протоієрея. З цього ж року обійняв посаду голови Чигиринського відділення єпархіального Свято-Володимирського братства. Продовжував працювати законоучителем Чигиринської вищої початкової школи та однокласного міського училища. У грудні 1914 р. обраний депутатом Чигиринської міської думи. З початком Української революції ім'я о. Дмитра Топачевського часто зустрічається на сторінках київських та місцевих часописів. Під час українського віче в Чигирині, що відбулося 23 травня 1917 р. на підтримку Української Центральної Ради, Д. Топачевський відправив панахиду та виголосив промову перед зібранням, про що повідомила газета «Народня Воля». 21 листопада 1917 р. в Чигирині урочисто вітали проголошення III Універсалу УЦР. Під час молебню Дмитро Топачевський прочитав Євангеліє українською мовою, що, як писали «Чигиринські вісти», «зробило дуже приємне враження на всіх присутніх». Брав активну участь у заснуванні української гімназії в Чигирині, виступив з ініціативою створення в місті спілки допомоги бідним учням гімназій. Напевно знав про свої спільні корені з троюрідним братом, провідником Української революції *М. С. Грушевським*. Можливо був знайомий з ним через своїх двоюрідних братів, *Олександра* та *Євгена Черняхівських*, які з Михайлом підтримували дружні родинні стосунки, співпрацювали в наукових та громадських організаціях. Останні відомості, виявлені на сторінках «Киевского православного вестника», засвідчують участь Дмитра Яковича у місіонерському з'їзді священиків, дияконів і псаломників Київської єпархії, що відбувся 16 жовтня 1918 р. у Києво-Печерській лаврі. Після 1918 р. доля невідома. З дружиною, *Ніною Євстахіївною Григорович (Топачевською)*, мав трьох синів (Володимира, Бориса, Михайла) та шістьох доньок (Ольгу, Наталію, Ганну, Катерину, Валентину, Олену).

ЦДІАК України, ф. 712, оп. 3 (1884 р.), спр. 11, арк. 19 зв, 78 зв.–79; ф. 127, оп. 1011, спр. 29, арк. 254–257 зв.; спр. 482, арк. 51 зв.; спр. 486, арк. 60 зв.; спр. 372, арк. 168 зв., 171 зв.; спр. 375, арк. 165–168 зв.; спр. 373, арк. 148

зв.; спр. 487, арк. 60 зв.; спр. 484, арк. 60 зв.; спр. 3921, арк. 42 зв.—43; оп. 1078, спр. 1178, арк. 313 зв; КЕВ.— 1887.— № 5.— С. 120; 1913.— № 19.— С. 281; 1914.— № 24.— С. 260; 1917.— № 27.— С. 213; Киевский православный вестник.— 1918— № 7.— С. 24; Народня Воля.— 1917.— 4 (17) червня; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.— К, 1912.— С. 201, 204; Чигиринські вісти.— 1917.— 22 листопада; Чигиринські вісти.— 1917.— 27 листопада.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Іполит Якович (бл. 1872, с. Хамбиків Київського пов.—(?))— син *Топачевського Якова Петровича* та *Топачевської Олександри Євсевіївни*. Закінчив курс 4-х класів Київської духовної семінарії. За власним проханням був звільнений для вступу до іншого навчального закладу. У зв'язку з закінченням терміну прийому, вступив вільнонайманим до Тираспольського полку для відбуття військової повинності. За даними клірових відомостей, у 1896 р. продовжував службу. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 29, арк. 254–257 зв.; спр. 371-а, арк. 162 зв.; спр. 28, арк. 255 зв.; спр. 372, арк. 171 зв.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Михайло Дмитрович (20.12.1907, с. Руська Поляна Черкаського пов.— (?)) — син *Топачевського Дмитра Яковича* та *Григорович (Топачевської) Ніни Євстахіївни*. Записаний у клірових відомостях Казанського собору м. Чигирина дитиною. На 1917 р. виховувався вдома. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3921, арк.43.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Олександр Вікторович (18.02.1901, с. Будаївка Київського пов.— 1.12.1975, Київ) — син *Топачевського Віктора Яковича* та *Лаврентьєвої (Топачевської) Софії Олександрівни*. Як свідчать енциклопедичні видання, Олександр Вікторович народився 13 березня 1897 р. на хуторі Бобрівка Таращанського повіту Київської губернії. Всі спроби розшукати цей хутір у довідникових виданнях початку XX ст. та на детальних картах з позначенням усіх, включно з церковними, хуторів, не мали успіху. Завдяки зустрічі з сином, *Топачевським Андрієм Олександровичем*, вдалося з'ясувати, що дата і місце народження були змінені самим Олександром Вікторовичем, а хутора Бобрівка взагалі не існувало. А. О. Топачевський назвав також і справжню дату та місце народження батька, що підтверджується збереженим записом в метричній книзі с. Будаївки [тепер — у складі м. Боярки Києво-Святошинського району] за 1901 р. Саме завдяки цьому запису вдалося довести, що родові гілки відомого гідробіолога, українського академіка Олександра Топачевського та видатного історика і політика *Михайла Грушевського* мають спільне коріння, спільного предка—уніатського священика *Петра Опуцкевича*. Хрещеною матір'ю Олександра була Марія Олександрівна Костецька — рідна сестра матері, а хрещеним батьком — чоловік другої рідної сестри матері (Ольги), Гарбар Олексій Миколайович. У 1925 р., ставши враз дорослішим на цілих чотири роки, Олександр поспішив здобувати освіту. У 1930 р. закінчив Київський інститут народної освіти (колишній Університет св. Володимира). Ботанік, один з корифеїв вітчизняної гідробіології. Видатний природознавець, педагог, організатор наукових досліджень, засновник наукової школи альгологів. Академік АН УРСР (1972). Завідувач кафедрою нижчих рослин (від 1938), декан біологічного факультету (1956–1959) Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Водночас у 1945–1951 рр. завідував лабораторією альгології Інституту ботаніки АН УРСР. У 1959–1973 рр.— директор, у 1961–1975 рр.— завідувач відділу санітарної гідробіології Інституту гідробіології АН УРСР. Автор численних наукових праць, монографічних досліджень. Завдяки його комплексним дослідженням «цвітіння» води у дніпровських водоймищах були зроблені обґрунтовані висновки щодо екологічно небезпечних проектів «будов комунізму» — зведення гребель на Десні, перекриття дамбами Дніпровського лиману і Керченської протоки. Завдяки цьому були врятовані басейни Дніпра і Азовського моря. На фасаді будинку по вул. Володимирській, 44, де у 1959–1973 рр. працював директором Інституту гідробіології АН УРСР О. В. Топачевський, встановлено меморіальну дошку (скульп. М. І. Білик). З дружиною, *Макаревич Марією Флоріанівною*, виховав двох синів — Вадима і Андрія.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1078, спр. 2241, арк. 8 зв.; История Академии наук Украинской ССР.— К., 1979.— С. 735; Енциклопедія українознавства. Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1980.— Т. 9.— С. 3238; *Гур-*

жій О. Учений, без якого Україна не обійдеться//Віче.— 1997.— № 8.— С. 109–115. Докладніше див.: «Були се люди, очевидно, здібні й енергійні» (Євген Володимирович Оппоков, Михайло Володимирович Оппоков, Іван Костянтинович Оппоков, Олександр Григорович Черняхівський, Олександр Вікторович Топачевський).

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Петро Якимович (бл. 1808– кінець 1849, м-ко Ставище Таращанського пов.) — чоловік *Оппокової (Топачевської) Марії Іванівни*. З родини священика Покровської церкви містечка Жашкова Таращанського повіту Якима Топачевського. У 1832 р. закінчив Київську духовну семінарію. 1 липня 1832 р. обвінчався з *Оппоковою Марією Іванівною*, 21 серпня висвячений священиком до Покровської церкви містечка Ставище Таращанського повіту. На той час храм своєї будівлі не мав (згоріла у 1806 р.). Миряни Покровської церкви сходилися на службу в єдину в містечку Успенську церкву, «которая на такое число людей весьма тесна», «отчего бывает в церкви шум и крик, что и слова Божия слышать не можно». Весь час перебування на парафії о. Петру Топачевському довелося вести затяжну боротьбу з економією графині О. Браницької за спорудження храму. Завершення будівництва, що тривало довгих 46 років, та освячення Покровської церкви (1852) випало на долю зятя — *Войдецького Костянтина Васильовича*. Мав чотирьох дітей — Юлію, Анастасію, Якова та Олександру. У 1846 р. у зв'язку з хворобою Петра Якимовича на парафію Покровської церкви Ставища було призначено ще одного священика, Філотовича. Остання клірова книга, що містить відомості про П. Я. Топачевського, датується 1849 р. У цьому ж році його ім'я востаннє записано і у сповідних розписах Покровської церкви містечка Ставище. У метричній книзі за 1849 р. стоять підписи священика — Філотовича, а з кінця 1849 р. дружина Петра була призначена проскурницею Успенської церкви у містечку Ставище. Наступного, 1850 р., парафію недобудованого Покровського храму у Ставищі зайняв *Войдецький Костянтин Васильович* — чоловік найстаршої доньки Юлії. Хоча записи про смерть П. Я. Топачевського у збережених метричних книгах Покровської церкви за 1849 р. і 1850 р. відсутні, найвірогідніше, що помер він наприкінці 1849 р.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2811, арк. 178 зв.; спр. 2812, арк. 174 зв., спр. 2808, арк. 152 зв.; оп. 1012, спр. 1698, арк. 490 зв.; оп. 1015, спр. 779; арк. 702.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Яків Петрович (бл. 1838, м-ко Ставище Таращанського пов.– 3.03.1899, с. Ліщинці Бердичівського пов.) — син *Оппокової (Топачевської) Марії Іванівни* та *Топачевського Петра Якимовича*. Вперше зустрічається у клірових відомостях Покровської церкви м-ка Ставища Таращанського повіту за 1845 р. 8-річним хлопцем, який «учится читать». Вже у 1849 р. батько записав, що Яків навчається у нижчому відділенні Києво-Подільського повітового духовного училища. У 1859 р. закінчив Київську духовну семінарію, через рік був висвячений на священика до Троїцької церкви с. Хамбиків Київського повіту. Бідність парафії змусила його у 1880 р. подати прохання про переведення до Хрестовоздвиженської церкви с. Новосілок Київського повіту. «Вследствии погорения от пожара при многосемейственности» восени 1890 р. отримав місце священика церкви Різдва Богородиці с. Малополовецького Васильківського повіту. З вересня 1892 р. священиком до цієї церкви був призначений старший син Якова — *Топачевський Дмитро*. Декілька місяців храм мав двох священиків — батька і сина. Залишивши парафію синові, у 1893 р. отримав місце у Покровській церкві с. Ліщинець Бердичівського повіту, де прослужив до останніх днів. Після його смерті парафію у Ліщинцях посів чоловік наймолодшої доньки Ганни — *Словачевський Павло Михайлович*. З дружиною Олександрою Євсевіївною мав дев'ятьох дітей: Олімпіаду, Дмитра, Віктора, Марію, Ольгу, Іполита, Антонія, Георгія та Ганну.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2810, арк. 161 зв.; спр. 2812, арк. 174 зв., спр. 2808, арк. 152 зв.; спр. 2840, арк. 416 зв.; спр. 28, арк. 255 зв.; спр. 29, арк. 254–257 зв.; спр. 372, арк. 170–171 зв.; оп. 1078, спр. 1178, арк. 88 зв.– 89, 313 зв.; КЕВ.— 1887.— № 20.— С. 385; 1899.— № 7.— С. 114; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890.— К., 1890 г.— С. 26.

ТРОМБОВЕЦЬКА *(ОППОКОВА)* Зиновія Луківна (бл. 1818 р.– 1859, м-ко Погребище Бердичівського пов.) — дружина *Оппокова Сильвестра Івановича*, донька протоієрея Луки Тромбовецького. Дітей не мала. Була хрещеною матір'ю *Павлини Захаріївни Оппокової* — наймолод-

шої доньки *Захарія Івановича Оппокова*, рідного брата чоловіка. Рано померла. Востаннє згадується у кліровій відомості за 1858 р. З 1859 р. ім'я Зиновії на сторінках клірових відомостей не зустрічається, а чоловік писав про себе: «Вдов».

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1-а, арк. 313 зв.; спр. 2, арк. 433 зв.; спр. 5, арк. 354 зв.; спр. 8, арк. 359–359 зв.; спр. 9, арк. 362–363 зв.; спр. 10, арк. 360 зв.; оп. 1012, спр. 2728, арк. 818 зв.

УСАЧОВА *(ОППОКОВА)* Антоніна Сидорівна (1888–1963, Саратов) — дружина *Оппокова Миколи Іполитовича*, з яким мала п'ятьох доньок (Ольгу, Наталію, Тетяну, Ганну та Валентину).

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

УСАЧОВА *(ОППОКОВА)* Олександра Сидорівна (1890–1931, Саратов) — дружина *Оппокова Євгена Іполитовича* в першому шлюбі. Рідна сестра дружини старшого брата Миколи — *Усачової (Оппокової) Антоніни Сидорівни*. Померла від туберкульозу.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ЧЕМЕРИНОВ Михайло Іванович ((?)– бл. 1950) — чоловік *Топачевської (Чемеринової) Раїси Вікторівни*. З Раїсою Вікторівною дітей не мав. Від першого шлюбу мав сина Євгена (1915–1992) — спортсмена, заслуженого тренера з академічного веслування.

Записи А. В. Мерзлякова — внучатого племінника С. О. (Лаврентьєвої) Топачевської.

ЧЕРНЯХІВСЬКА *(ЧЕРНЯХІВСЬКА-ГАНЖА)* Вероніка Олександрівна (25.04.1900, Київ – 22.09.1938, там само) — донька *Черняхівського Олександра Григоровича* та *Старицької (Старицької-Черняхівської) Людмили Михайлівни*. Поетеса і перекладачка. 1 червня 1918 р. закінчила Другу українську гімназію ім. Кирило-Мефодіївського братства, згодом здобула фах інженера-економіста в Київському інституті зовнішніх відносин. У 1928–1929 рр. вдосконалювала іноземні мови в Берлінському університеті. Перші поезії видрукувала у 1920 р. в альманасі «Гроно». Перекладала українською твори Джека Лондона, Чарльза Діккенса, Еміля Золя, вірші німецьких, французьких, іспанських поетів. Працювала референтом та перекладачем німецької мови Наркомату охорони здоров'я УРСР у Києві. Вперше заарештована у справі «СВУ» в жовтні 1929 р. У січні 1930 р. звільнена. За необґрунтованим звинуваченням в контрреволюційній шпигунській діяльності 8 січня 1938 р. заарештована вдруге. 21 вересня 1938 р. засуджена до вищої міри покарання — розстрілу. Наступного дня вирок було виконано. Можливим місцем її поховання є Биківня. Мала три шлюби, хоча жодний з них не дав справжнього жіночого щастя. З першим чоловіком, *Іван Євлашенком*, побралася у 1922 р. Проте менш ніж за півроку розірвала шлюб, зрозумівши, «що зв'язала своє життя з чужою людиною». Про подальше особисте життя Вероніки відомо з листа батька (разом з матір'ю) до Сталіна: «Мені відомо, що підставою для її арешту послужило те, що десять років тому вона протягом вельми короткого часу — одного року — була в шлюбі з іноземним підданим. Справді, одержавши наукове відрядження, я узяв з собою доньку для допомоги мені в науковій роботі. Познайомившись у Німеччині з німецьким підданим, вона 1928 року вийшла заміж, але через рік розлучилася з ним, бо з'ясувалося, що нічого спільного в них не було і не могло бути, і на початку 29 року вона повернулася в наш Союз». Цей шлюб з німецьким підданим, швейцарцем *Теодором Геккеном*, став фатальним в її долі. Певні відомості про своє подружнє життя, побут в Берліні подає сама Вероніка у листах до рідних. 1935 року вийшла заміж за професора вищої математики та астрономії *Миколу Микитовича Ганжу*.

ДА м. Києва, ф. Р-332, оп. 1, спр. 167, арк. 1–2 зв.; *Білокінь С.* Крутяни //На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльности.— Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000.— С. 444–459; З порога смерті. Письменники України— жертви сталінських репресій.— К., 1991.— Вип. 1.— С. 450–451; *Роженко М., Богацька Е.* Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства.— К., 1999.— Кн. 1.— С. 449–450; *Хорунжий Ю.* Вероніка Черняхівська: зрубана гілка древа Старицьких//*Його ж.* Шляхетні українки: Есеї-парсуни.— К., 2004.— С. 111–132; *Його ж.* Людмила Старицька-Черняхівська//*Старицька-Черняхівська Л. М.* Вибрані твори.— К., 2000.— С. 5–34; *Його ж.* Олександр Черняхівський//Зона.— 1999.— № 4.— С. 12–29.

ЧЕРНЯХІВСЬКА Вікторія Григорівна (бл. 1866, с. Мазепинці Васильківського пов.—(?))— донька *Топачевської (Черняхівської) Олександри Петрівни* та *Черняхівського Григорія Іванови-*

ча. Вперше виявлена у кліровій відомості Миколаївської церкви с. Мазепинців за 1868 р. 3-річною дівчинкою. У 1888 р. навчалася в гімназії (місце і назва не вказані), на 1892 р.— «в замужестве» («за директором ссудной казны»). Востанне згадується у 1901 р. Після 1901 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 368, арк. 244 зв.; спр. 370, арк. 245–248 зв.; спр. 372, арк. 148 зв.; спр. 376, арк. 394 зв.

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ Григорій Григорович (4.01.1880, с. Мазепинці Васильківського пов.— після 1917) — наймолодший син *Топачевської (Черняхівської) Олександри Петрівни* та *Черняхівського Григорія Івановича*. Вперше згадується у кліровій відомості Миколаївської церкви с. Мазепинців Васильківського повіту за 1880 р. 1-річною дитиною. У 1898 р. закінчив 3-тю Київську гімназію і вступив на історико-філологічний факультет Університету св. Володимира. У автобіографічному нарисі по закінченні університету писав: «Из университета в общем вынесено некоторое знание того, как надо заниматься изучением какого-нибудь предмета, и убеждение, что для более или менее основательного изучения какой-нибудь науки мало одного специализирования в ся области, а нужно общее более широкое образование и знакомство, более или менее близкое, и с другими науками, на первый взгляд, может быть, имеющими слишком мало общего между собою». Підставою для таких роздумів була багатогранна діяльність старшого брата Олександра— лікаря, перекладача, громадського діяча. Як свідчать документи історико-філологічної випробувальної комісії Університету св. Володимира, Г. Черняхівський витримав іспити і за рішенням комісії від 30 травня 1902 р. був удостоєний диплома 2-го ступеня по відділу слов'яно-руської філології. Того ж року він розпочав роботу на посаді викладача Мінської жіночої гімназії. Останні відомості про його працю в цьому навчальному закладі датуються січнем 1904 р. «Вістник Союза визволення України», що виходив у Відні в роки Першої світової війни, 14 жовтня 1917 р. (Ч. 173) у списку нових українських видань подав і книгу Г. Черняхівського «Т. Шевченко і славянофільство». Оскільки ім'я Григорія Черняхівського на сторінках довідкових видань м. Києва за 1904–1915 рр. не зустрічається, вірогідно він проживав і працював поза межами Києва. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 370, арк. 245–248 зв.; спр. 372, арк. 148 зв.; ф. 707, оп. 287, спр. 2031, арк. 31; спр. 1404, арк. 1–8; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1095, арк. 4 зв., спр. 1102, арк. 24 зв.; Вістник Союза визволення України (Відень).— 1917.— Ч. 173.— С. 687.

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ Григорій Іванович (бл. 1834, с. Мазепинці Васильківського пов.— 15.01.1902, с. Синява Васильківського пов.) — чоловік *Топачевської (Черняхівської) Олександри Петрівни*. Найстарший син багатодітної родини священика Івана Івановича Черняхівського, який з 1834 р. служив священиком Миколаївської церкви в с. Мазепинцях Васильківського повіту. Закінчив Києво-Подільське повітове училище. У 1857 р., в рік смерті батька, Григорій завершив курс богословських наук Київської духовної семінарії і наступного року був висвячений на священика в рідні Мазепинці, зайнявши парафію Миколаївської церкви після батька. При ньому залишилися його молодші брати: Іван (17 років), Михайло (16 років) та сестри: Олександра (14 років), Ольга (13 років), Марія (8 років). Користувався повагою серед мирян і духовенства. Виконував обов'язки благочинного округу (1872–1873). У 1880-ті рр. обирався помічником благочинного, членом благочинної ради. У 1892 р. затверджений духівником. Служив у Мазепинцях до літа 1900 р. Останній підпис у метричній книзі Миколаївської церкви с. Мазепинців Григорій Черняхівський поставив 23 липня 1900 р., хоча вже 12 червня 1900 р. він був «по прошению» переведений до Воскресенської церкви с. Синяви Васильківського повіту. З 10 серпня 1900 р. парафію в Мазепинцях, де більш як півстоліття служили батько та син Черняхівські, заступив К. Куликовський. З чим було пов'язано прохання про перехід— не з'ясовано, але на новому місці Г. І. Черняхівський прослужив недовго, лише до 15 січня 1902 р. В той день його не стало, похований 17 січня 1902 р. на церковному цвинтарі в Синяві. На парафію до Синяви прибув П. К. Бутович. Дату смерті Григорія Івановича — 1902 р.— повідомляє також у своїй особовій справі і син Олександр. Вже по його смерті дружина перебралася до старшої сестри у рідне Ставище. З дружиною, Топачевською (Черняхівською) О. П., мав сімох синів і доньку. Всім синам дав університетську освіту.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 345, арк. 212–213 зв.; спр. 363, арк. 162 зв.; спр. 370, арк. 245–248 зв.; спр. 484, арк. 36 зв.; спр. 486, арк.36 зв.; спр. 371-а, арк. 138 зв.; спр. 372, арк. 148 зв.; спр. 360, арк. 152 зв.–153; спр. 373, арк. 124 зв.; спр. 487, арк. 36 зв.; спр. 376, арк. 394 зв.; оп. 1078, спр. 1292, арк. 180 зв.–181; спр. 1327, арк. 196 зв.–197; ф. 712, оп. 1 (1857 р.), спр. 99; ДА м. Києва, ф. Р-352, оп. 1, спр. 3202, арк. 1, 1а; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1890 г.— К., 1890.— С. 27; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии... за 1901 г.— К., 1901.— С. 166.

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ Євген Григорович (1.02.1873, с. Мазепинці Васильківського пов.— 2.06.1938, Київ) — син *Топачевської (Черняхівської) Олександри Петрівни* та *Черняхівського Григорія Івановича*. Як і старші брати, закінчив Київську 3-тю чоловічу гімназію (1892). У серпні того ж року вступив на медичний факультет Університету св. Володимира. Витримавши іспити в медичній випробувальній комісії, у жовтні 1898 р. отримав диплом лікаря і розпочав лікарську практику у хірургічному відділенні Олександрівської лікарні у Києві. Разом з братом, *О. Г. Черняхівським*, брав активну участь в діяльності медичної секції Українського наукового товариства у Києві. У 1911 р. захистив дисертацію на звання доктора медицини за темою «К вопросу о дуоденальном диабете». Займався сердечно-судинною хірургією, трансплантацією нирок, гнійною хірургією. Першим у Києві зашив рану серця з успішним результатом (1904). Узагальнив дані з питань хірургії серця. Для лікування самовільної гангрени кінцівок запропонував перев'язку артерії стегна. Удосконалив шов судин (1914), за експериментальних умов здійснив пересадку тварині в пахову область нирки. У 1924 р. до цього експерименту долучився його учень Ю. Ю. Вороний, який здійснив першу в світі (1933) пересадку нирки хворій з гострим отруєнням сулемою (нирка функціонувала понад 2 доби). Одним з перших запровадив трепанацію черепа при гнійному цереброспинальному менінгіті. На 1913 р.— секретар Київського хірургічного товариства при Університеті св. Володимира, лікар-хірург інфекційного відділення Олександрівської лікарні, лікар безкоштовної амбулаторної дитячої лікарні Товариства надання допомоги хворим дітям, займався приватною лікарською практикою. В роки Першої світової війни працював при Київському тиловому евакуаційному пункті, виконував обов'язки по санітарному нагляду за тиловими і запасними частинами різних відомств, що базувалися в Києві (польової пошти, гарматного управління, продовольчого залізничного пункту). Одночасно за пропозицією куратора Київської учбової округи з серпня 1915 р. отримав дозвіл для читання лекцій з клінічної хірургії в Університеті св. Володимира та посаду приват-доцента. У 1917–1918 рр. брав участь у створенні медичного факультету Українського народного університету, з 1918 р. обіймав посаду професора та завідувача кафедри клінічної хірургії Київського державного українського університету. Наказом відділу вищої школи Київського губнарпросу № 56 від 19 березня 1920 р. на базі медичних факультетів Університета св. Володимира та Київського державного українського університету було створено Інститут охорони здоров'я. Керівництво новоствореною вищою школою здійснювало правління під головуванням професора Є. Г. Черняхівського, а в липні 1921 р. він був призначений першим ректором інституту, професором, завідувачем кафедри загальної (1921–1922), згодом — факультетської хірургії (1923–1929). Був довіреною особою «Комітету помочі голодним України», створеного у Відні наприкінці 1921 р. за участі *М. Грушевського* для підтримка робітників науки, літератури, мистецтва та культури. Після сумнозвісного процесу «СВУ», арешту брата Олександра, його дружини та доньки Є. Черняхівський залишився без посад, українська медицина — без висококваліфікованого хірурга і науковця. За спогадами С. Єфремова, цьому сприяла і відмова Євгена Григоровича від співпраці з органами ГПУ. Був одружений з *Ларіоновою (Черняхівською) Лідією Олександрівною*. Подружжя дітей не мало. Помер у Києві, похований на Лук'янівському цивільному кладовищі.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 370, арк. 245–248 зв.; спр. 372, арк. 148 зв.; ф. 707, оп. 287, спр. 2208, арк. 440–445; спр. 2031, арк. 58; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 4825, арк. 45-47; спр. 608, арк. 470; спр. 645, арк. 94; ДА Київської обл., ф. Р-742, оп. 1, спр. 24, арк. 24–25 зв., 56; ІР НБУВ, ф. І, № 26677, арк. 5; *Бурачек М.* Спогади про Г. І. Нарбута//Бібліологічні вісті.— 1927.— № 1 (14).— С. 100–101; *Гніткевич Я.* Історія української медицини в датах і іменах.— Львів, 2004; *Його ж.* Євген Черняхівський — видатний український хірург і педагог, засновник національної хірургічної школи//*Його ж.* Українські лікарі-вчені першої половини XX століття та їхні наукові школи.— Львів,

2002.— С. 236–249; *Оглоблин О.* Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича//Хроніка 2000.— 1993.— № 1–2(3–4).—С. 92; *Хорунжий Ю.* Братська солідарність//Дзеркало тижня.— 2001.— 22 вересня; *Його ж.* Медики Олександр, Євген, Михайло Черняхівські//*Його ж.* Мужі чину: Історичні парсуни.— К., 2005.—С. 177–197; *Його ж.* Олександр Черняхівський//Зона.— 1999.— № 4.— С. 12–29.

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ Іван Григорович (8.05.1871, с. Мазепинці Васильківського пов.— після 1913) — син *Топачевської (Черняхівської) Олександри Петрівни* та *Черняхівського Григорія Івановича*. У 1891 р закінчив 3-ю київську гімназію. Того ж року за прикладом старшого брата Миколи вступив на юридичний факультет Університету св. Володимира, який закінчив у 1896 р. Ім'я І. Г. Черняхівського зустрічається у київських довідникових виданнях серед службовців управління Південно-Західної залізниці (служба руху) та управління Київського товариства шляхів сполучення (1906–1907). У 1912–1913 рр. в тому ж управлінні обіймав посади завідувача товарним відділом та помічника начальника відділу розгляду скарг служби руху. У 1914–1915 рр. київські довідкові видання не подають відомостей про І. Г. Черняхівського. Вірогідно з початком Першої світової війни він був мобілізований на фронт. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 370, арк. 245–248 зв.; спр. 372, арк. 148 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 631, арк. 229 зв.; Календарь, справочная и адресная книга г. Киева на 1913 г.— К., 1913.— С. 260; Памятная книжка Киевской губернии на 1907 г.— К., 1906.— С. 158; Весь Киев... на 1912 г.— К., 1912.— С. 428; Весь Киев... на 1913 г.— К., 1913.— С. 550.

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ Костянтин Григорович (1.11.1874, с. Мазепинці Васильківського пов.— (?)) — син *Топачевської (Черняхівської) Олександри Петрівни* та *Черняхівського Григорія Івановича*. Закінчив 3-тю Київську гімназію у 1892 р. Порушивши традицію старших братів, які здобували освіту на медичному та юридичному факультетах, того ж року вступив на математичне відділення фізико-математичного факультету Університету св. Володимира. У травні 1896 р. витримав іспити у фізико-математичній випробувальній комісії університету і отримав диплом I ступеня. За даними довідкових видань м. Києва на 1904–1909 рр., працював контролером та бухгалтером у Київській конторі Державного банку. Доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 370, арк. 245–248 зв.; спр. 372, арк. 148 зв.; ф. 707, оп. 287, спр. 52, арк. 1–7; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 608, арк. 473–475; спр. 645, арк. 94; Весь Киев... на 1904 г.— К., 1903.— С. 26; Весь Киев... на 1909 г.— К., 1909.— С. 318.

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ Микола Григорович (1868, с. Мазепинці Васильківського пов.— після 1913) — син *Топачевської (Черняхівської) Олександри Петрівни* та *Черняхівського Григорія Івановича*. Перші документальні відомості виявлені у кліровій відомості Миколаївської церкви с. Мазепинців за 1868 р. , де він записаний 1-річною дитиною. Закінчив 3-тю Київську гімназію (1886). Того ж року вступив на юридичний факультет Університету св. Володимира, який закінчив у 1892 р. Подальшу службову кар'єру зафіксували довідкові видання. Після закінчення університету Микола працював у банківській системі Міністерства фінансів: на 1899 р.— секретар Казанського відділення держбанку, на 1904 р.— контролер Семипалатинського відділення, на 1905 р.— секретар Томського відділення, на 1913 р.— управляючий Омською конторою держбанку. Подальша доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 368, арк. 244 зв.; спр. 370, арк. 245–248 зв.; спр. 372, арк. 148 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 631, арк. 51 зв.; спр. 1395, арк. 1–4. Адрес-календарь. Общая роспись... на 1899 р. — СПб., 1899.— Ч. I.— С. 346; Адрес-календарь. Общая роспись... на 1904 р.— СПб., 1904.— Ч. I.— С. 371; Адрес-календарь. Общая роспись... на 1905 р.— СПб., 1905.— Ч. I.— С. 392; Адрес-календарь. Общая роспись... на 1913 р.— СПб., 1913.— Ч. I.— С. 620.

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ Михайло Григорович (14.10.1859, с. Мазепинці Васильківського пов.— 1922 (?)) — найстарший син *Топачевської (Черняхівської) Олександри Петрівни* та *Черняхівського Григорія Івановича*. Навчався 2-й Київській гімназії. 22 грудня 1884 р. закінчив повний курс медичного факультету Університету св. Володимира та отримав ступінь лікаря з відзнакою. У березні 1885 р. затверджений на посаду помічника прозектора при кафедрі гістології, а в кінці року за пропозицією куратора Київської учбової округи призначений ординатором при хірургічній факультетській

клініці терміном на три роки. З 1894 р.— приват-доцент медичного факультету університету, доктор медицини. Відтоді ім'я Михайла Черняхівського постійно зустрічається на сторінках усіх київських довідкових видань. Окрім приватної практики як хірург і терапевт, у 1901 р. працював у військовому шпиталі 9-ї кавалерійської дивізії, клініці громади сестер милосердя Червоного Хреста, товаристві Київської міської залізниці. У 1904–1913 рр. працював на кафедрі хірургії медичного факультету Варшавського університету. Повернувся до Києва після евакуації Варшавського університету до Ростова-на-Дону з початком Першої світової війни і, можливо, працював в Інституті вдосконалення лікарів. Інших відомостей про долю М. Г. Черняхівського зібрати не вдалося. Той факт, що найстарший брат не зустрічається разом з молодшими, відомими київськими медиками Олександром і Євгеном, ні серед діячів медичної секції УНТ у Києві, ні серед професорів Київського медичного інституту свідчить про те, що після 1917 р. Михайло не проживав у Києві.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 370, арк. 245–248 зв.; спр. 368, арк. 244 зв.; спр. 372, арк. 148 зв.; ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 4760, арк. 229–230; Адрес-календарь. Общая роспись...на 1904 г.— СПб., 1904.— Ч. І.— С. 315; Адрес-календарь. Общая роспись...на 1913 г.— СПб., 1913.— Ч. І.— С. 530; Памятная книжка Киевской губернии на 1898 г.— К., 1898.— С. 237; Памятная книжка Киевской губернии на 1902 г.— К., 1901.— С. 391; Памятная книжка Киевской губернии на 1903 г.— К., 1902.— С. 199; Весь Киев... на 1901 г.— К., 1900.— С. 341, 371, 381, 433, 404; Список лиц, служащих в Императорском университете Св. Владимира. Приложение к «Университетским известиям».— К., 1894.— С.68; *Хорунжий Ю.* Братська солідарність//Дзеркало тижня.— 2001.— 22 вересня; *Його ж.* Медики Олександр, Євген, Михайло Черняхівські//*Його ж.* Мужі чину: Історичні парсуни.— К., 2005.—С. 177–197; *Його ж.* Олександер Черняхівський//Зона.— 1999.— № 14.— С. 22.

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ Олександр Григорович (13.11.1869, с. Мазепинці Васильківського пов.— 21.12.1939, Київ) — син *Топачевської (Черняхівської) Олександри Петрівни* та *Черняхівського Григорія Івановича*. Середню освіту здобув у 3-й Київській чоловічій гімназії. У 1887 р. вступив на медичний факультет Університету св. Володимира, який успішно закінчив у 1893 р. з дипломом лікаря. Професійну діяльність розпочав у Alma Mater на медичному факультеті. Від 1894 р. працював лаборантом при кафедрі фізичної хімії під керівництвом професора С. Реформатського. У 1896–1906 рр.— помічник прозектора при кафедрі гістології та ембріології. 1900 р. витримав докторантські іспити, 1906 р. обраний прозектором тієї ж кафедри. Зі студентських років — активний діяч українського руху. Член «Братства тарасівців», Київської громади, відомого літературного салону «Плеяда» (1888). Брав участь в роботі видавничого товариства «Вік» (1895). Член Загальноукраїнської безпартійної демократичної організації та її Ради, з 1904 р.— Української демократичної партії. Активно співпрацював з галицькими виданнями «Правда», «Зоря», «Записками НТШ», «ЛНВ». Дійсний член математично-природописно-лікарської секції НТШ. Один з засновників Українського наукового товариства у Києві, що постало наприкінці 1906 р. з ініціативи *Михайла Грушевського*. Організаційними заходами О. Черняхівського у 1909 р. була заснована природничо-лікарська секція товариства, у 1911 р.— медична (з 1909 р.— секретар, з 1921 р.— голова секції). Важливим здобутком медичної секції став підготовлений та виданий у 1920 р. перший медичний термінологічний словник (українською, російською, німецькою та польською мовами). В цей час Олександр Григорович працював також над завершенням і редакцією перекладу на українську базельської анатомічної номенклатури, яка була видрукувана у 1924 р. під назвою «Nomina Anatomica Ukrainica». Один з ініціаторів створення медичного факультету в Українському народному університеті. З серпня 1918 р.— секретар факультету та професор кафедри гістології Київського державного українського університету. Після реорганізації радянськими органами вищих шкіл Києва (1920) і відкриття Київського медичного інституту Олександр Григорович впродовж 1921–1929 рр. обіймав посаду завідувача кафедри гістології та ембріології. У 1920-х рр. відбув ряд наукових відряджень, працював в Невробіологічному інституті в Берліні, налагодив тісні зв'язки зі всесвітньо відомою іспанською неврологічною школою в Мадриді, друкував свої роботи в закордонних медичних журналах. У 1925–1929 рр.— член науково-дослідної кафедри теоретичної медицини Київського медичного інституту. 1929 р. разом з дружиною, *Людмилою Михайлівною Старицькою-Черняхівською*, заарештований

у справі «СВУ», засуджений до 5 років позбавлення волі. У червні 1930 р. вирок замінено на умовний. Мешкали в м. Сталіно (Донецьк), де Олександр працював професором гістології медичного інституту (1 серпня 1930 р. – 6 жовтня 1934 р.). Повернувшись до Києва, влаштувався позаштатним науковим співробітником Інституту експериментальної біології та патології (1934–1938), останній рік життя продовжував науково-дослідну роботу в Інституті клінічної фізіології АН УРСР. 1939 р. О. Черняхівському присвоєно звання доктора медичних наук за сукупністю наукових праць. На той час він проводив надзвичайно важливі дослідження онкологічних захворювань, що були відзначені на з'їзді онкологів у травні 1938 р. Арешт єдиної доньки, *Черняхівської-Ганжі В. О.*, став останнім випробуванням. Похований на Байковому кладовищі.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 370, арк. 245–248 зв.; спр. 372, арк. 148 зв.; ф. 707, оп. 287, спр. 2029-а, арк. 105-114; ф. 1235, оп. 1, спр. 1424, арк. 26; спр. 871, арк. 323; ДА м. Києва, ф. Р-352, оп. 1, спр. 3202, арк. 1-43; ІР НБУВ, ф. Х, № 18389–18392; 18892; 21240; 32109; 32018; 32022–32033; ф. І, № 26677, арк. 5; Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, ф. 3, спр. 1635, арк. 325–328; ф. 72, спр. 130, арк. 1–2; ф. 59, спр. 2389; Центральний державний архів–музей літератури і мистецтва України, ф. 271, оп. 1, спр. 178 (арк.1 зв.–3 зв.: власноручний список праць); *Гніткевич Я.* Історія української медицини в датах і іменах.— Львів, 2004; *Його ж.* Українські лікарівчені першої половини XX століття та їхні наукові школи. Біографічні нариси та бібліографія.— Львів, 2002.— С. 82–110; *Грушевський М.* Велике діло//Україна.— 1929.— Січень-лютий.— С. 3–9; *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Варшава, 1932.— Ч. І.— С. 162, 211, 223, 256 262; *Макаренко И. М., Полякова И. М.* Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841–1991).— К., 1991.— С. 128–129; *Оглоблин О.* Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича //Хроніка 2000.— 1993.— № 1–2(3–4).— С. 92; *Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т.* Українське наукове товариство: 1907–1921 роки.— К., 1998.—С. 85, 160–163; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти.— К, 1995.— С. 14–15; *Пчілка О.* Микола Лисенко (Спогади й думки)//М. В. Лисенко у спогадах сучасників.— К, 1968.— С.148; *Роженко М., Богацька Е.* Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства.— К., 1999.— Кн. 1.— С. 449–450; *Хорунжий Ю.* Братська солідарність//Дзеркало тижня.— 2001.— 22 вересня; *Його ж.* Медики Олександр, Євген, Михайло Черняхівські//*Його ж.* Мужі чину: Історичні парсуни.— К., 2005.—С. 177–197; *Його ж.* Олександр Черняхівський // Зона.— 1999.— №4.— С. 12–29; *Черняхівський О.* Природничо-лікарська і медична секція Українського наукового товариства в Київі //Україна.— 1919.— Січень-лютий.— С.42–45; *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907).— К., 2003.— С. 176, 213, 223, 256; *Його ж.* Щоденник. — К., 2004.— Т. 1 (1907–1917).— С. 291. Докладніше див.: «Були се люди, очевидно, здібні й енергійні» (Євген Володимирович Оппоков, Михайло Володимирович Оппоков, Іван Костянтинович Оппоков, Олександр Григорович Черняхівський, Олександр Вікторович Топачевський).

ШАМРАЄВ (ШАМРАЙ) Сергій Вікторович (17.08.1900, Владикавказ –04.01.1939, «Севвостлаг», копальня «Партизан», м. Хатиннах Магаданської обл.) — син *Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) Ганни Сергіївни* та *Шамраєва Віктора Ілліча*.

Докладніше див.: «...назвали Сергієм на честь Дідуся» (Сергій Вікторович Шамрай).

ШАМРАЄВ Віктор Ілліч (31.10. 1862 (?), Владикавказ (?)– 30.051922, Владикавказ) — чоловік *Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) Ганни Сергіївни*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ШАМРАЄВА *(ПЕТРИЦЬКА, ВАСИЛЕНКО)* Ольга Вікторівна (11.01.1898, Владикавказ – осінь 1955, Київ) — донька *Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) Ганни Сергіївни* та *Шамраєва Віктора Ілліча*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ШАМРАЙ *(СЛУПСЬКА)* Вікторія Сергіївна (нар. 17.09.1925, Київ) — донька *Шамраєва (Шамрая) Сергія Вікторовича* й *Андрійко (Шамрай) Валентини Іванівни*.

Докладніше див.: Рід Грушевських. Біографічний покажчик до генеалогічних схем.

ШАРАПОВА *(СУХОМЛИНОВА)* Наталія Олексіївна (1951 р. нар.) — дружина *Сухомлинова Андрія Павловича*, з яким має сина Володимира та доньку Катерину.

Листи Юрія Георгійовича Ломова-Оппокова до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. 2001 р.

ШМИГЕЛЬСЬКИЙ Андрій Максимович (1869–(?)) — чоловік *Оппокової (Шмигельської) Фекли Михайлівни*. Закінчив курс наук Київської духовної семінарії (1894). У липні того ж року призначений на посаду псаломника церкви Різдва Богородиці с. Нових Шепеличів Радомишльсько-

го повіту. Одночасно викладав у місцевій церковнопарафіяльній школі. У жовтні 1895 р. призначений на місце священика Миколаївської церкви с. Терешок Сквирського повіту, через місяць висвячений священиком. На 1897 р. клірові відомості не подають даних про дітей Андрія і Фекли Шмигельських. З 12 вересня 1898 р. на парафію Миколаївської церкви с. Терешок був призначений інший священик, і з цього часу подружжя Шмигельських та рідні дружини в селі не проживали. Виявити місце подальшої духовної кар'єри Шмигельського А. М. та склад родини не вдалося, можливо він перебрався за межі Київської губернії (у всіх довідникових виданнях губернії імені Шмигельського А. М. не знаходимо).

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2530, арк. 68; спр. 2532, арк. 68 зв.; спр. 2594, арк. 58 зв.; КЕВ.— 1895.— № 21.— С. 257; № 24.— С. 285.

ШОСТАЦЬКА *(КАРПОВА)* Марія Петрівна (26.12.1856– після 1917) – дружина *Карпова Олександра Павловича*. Донька протоієрея. Мала трьох синів: Олександра, Сергія та Леоніда. За даними клірової відомості Троїцької церкви с. Павлівки Липовецького повіту на 1894 р., навчалася в Київському єпархіальному училищі. На 1917 р.— проживала з чоловіком у с. Павлівці Липовецького повіту. Після 1917 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1831, арк. 166 зв.; спр. 1836, арк. 280зв.–281; спр. 1970, арк. 79; спр. 1926, арк. 64 зв.

ЯЩИНСЬКА *(ОППОКОВА)* Катерина Миколаївна (24.11.1868– після 1914) — дружина *Оппокова Петра Йоаникійовича*. Донька священика. Мала трьох доньок (Олександру, Домнікію, Віру). На 1914 р. проживала з чоловіком у с. Бачкурині Липовецького повіту. Після 1914 р. доля невідома.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 249, арк. 9 зв.; спр. 28, арк. 431 зв.; спр. 29, арк. 434 зв.; спр. 1831, арк. 363 зв.; спр. 1835, арк. 677 зв.–678; спр. 1836, арк. 627 зв.–628.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК*

Австрія (Австро-Угорщина) — 255, 550

Адамівка, с., Чигиринський пов., Київська губ. (затоплене Кременчуцьким водосх.) — 282

Азовське море — 479, 480

Акмолінськ, м., тепер м. Астана, Казахстан —473

Алжир — 329

Аменія, м., шт. Нью-Йорк, США — 256

Америка *див.*— США

Америка, континент — 30

Андріївка, с. Київський пов., Київська губ., тепер Макарівський р-н, Київська обл. — 525, 526, 571; *Воскресенська церква — 526, 571*

Аннівка, с., Таврійська губ., тепер Білогорський р-н, Автономна Республіка Крим — 503

Ардон, ст-ця, Сунженський відділ, Терська обл., тепер м., р. ц., Республіка Північна Осетія-Аланія, Росія — 89, 99, 278, 280, 283, 286, 303; *Георгіївська церква — 286*

Арешевка, с., Кизлярський відділ, Терська обл., тепер Кизлярський р-н, Республіка Дагестан, Росія — 286

Архангельськ., м., Росія — 190, 315, 542

Астрахань, м., Росія — 256

Африка — 304

Ахтирський, смт, Абінський р-н, Краснодарський кр., Росія — 266, 273, 284, 287, 292, 306, 325, 334, 335, 339

Бабинці, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Погребищенський р-н, Вінницька обл. — 525, 526, 571; *Покровська церква — 525, 526, 571*

Бабичі, с., Черкаський пов., Київська губ., тепер Канівський р-н, Черкаська обл.— 513; *Троїцька церква — 513*

Баку, м., Азербайджан — 584

Балабанівка, с., Липовецький пов., Київська губ., тепер Оратівський р-н, Вінницька обл.— 563;

Балтський пов.— 562

Бар, м., Могилівський пов., Подільська губ., тепер р. ц., Вінницька обл.— 397

Баришпіль *див.*— Бориспіль

Батумі, м., Грузія — 274

Батурин, м-ко, Конотопський пов., Чернігівська губ., тепер смт, Бахмацький р-н, Чернігівська обл.— 314

Баунд-Брук, м., шт. Нью-Джерсі, США — 264; *св. Андрія цвинтар* — 264

Бачкурин, с., Липовецький пов., Київська губ., тепер с. Бачкурине, Монастирищенський р-н, Черкаська обл.— 361, 564, 577, 580, 605; *Параскеви церква — 361, 564, 580*

Белилов (Белиловка), м. *див.*— Білилівка

Бельгія — 263

Бердичів, пов. м., Київська губ., тепер р. ц., Житомирська обл.— 266, 312, 434, 511, 513; *Успенський собор — 511, 513*

Бердичівський пов. — 323, 352, 369, 373, 404, 546, 557, 570, 594

*До покажчика включено всі географічні об'єкти, що зустрічаються у текстах нарисів та біографічних довідників. З огляду на історико-краєзнавче спрямування видання, всі населені пункти, з якими були пов'язані життя та діяльність представників роду Грушевських та Оппокових, членів їхніх родин, а також нащадків, подано за тогочасним і нинішнім адміністративно-територіальним поділом згідно сучасних правил українського правопису. В разі повної зміни назви паралельно вказується новий топонім. В окремих випадках подано декілька варіантів написання, які згадуються в текстах. Населені пункти, які не вдалося локалізувати за сучасним поділом, позначені астериском (*).

Бердянський пов.— 128
Берлін, м., Німеччина — 272, 279, 312, 339, 467, 472, 504, 599, 603; *Карла Маркса алея — 272*
Бистрик, с., Бердичівський пов., Київська губ.; тепер Бердичівський р-н, Житомирська обл.— 55, 277, 281, 312; *Покровська церква — 55*
Бібрка, пов. м., Галичина, тепер Перемишлянський р-н, Львівська обл.— 263
Бійськ, м., тепер Алтайський кр., Росія — 314
Біла Церква, м., Васильківський пов., Київська губ., тепер р. ц., Київська обл.— 77, 128, 157, 500, 506, 509, 573, 589; *Преображенський собор — 500, 508, 509; Марії Магдалини церква — 509*
Біленьке, с., Олександрівський пов., Катеринославська губ., тепер Запорізький р-н, Запорізька обл.— 535
Білилівка (Белилов, Белиловка, Раставець, Роставець), м-ко, Бердичівський пов., Київська губ., тепер с., Ружинський р-н, Житомирська обл.— 317, 399, 400, 401, 403, 513, 514, 569; *Білилівський замок — 398*
Білогородка, с., Києво-Святошинський р-н, Київська обл.— 66
Білопілля, м-ко, Махнівський (з 1846 р. Бердичівський) пов., Київська губ., тепер с., Козятинський р-н, Вінницька обл.— 363, 565; *Петропавлівська церква — 363, 565*
Білорусь — 321, 442
Білоцерківський полк — 14
Білоцерківський р-н — 346
Більківці, с., Радомишльський пов., Київська губ., тепер Коростишівський р-н, Житомирська обл.— 370, 506–509, 568; *Георгіївська церква — 370, 506, 508, 509*
Біскайська затока — 263
Благовєщенськ, м., центр Амурської обл., Росія — 317
Бог *див.* Південний Буг, р.
Богданівка, с. (біля м-ка Скали), Галичина*— 265
Богуслав, пов. м-ко, Київська губ., тепер м., р. ц., Київська обл.— 178, 179; *Покровська церква — 178*
Богуславська вол.— 177
Богуславський пов. (Богуславщина) — 179, 180
Богушкова Слобідка, с., Золотоніський пов., Полтавська губ., тепер с. Чапаєвка, Золотоніський р-н, Черкаська обл.— 77
Бондурове, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер с. Бандурове, Олександрівський рн, Кіровоградська обл.— 29, 275, 282, 310; *Іоанна Богослова церква — 310*
Борзна, пов. м., Чернігівська губ., тепер р. ц., Чернігівська обл. — 434
Бориспіль (Баришпіль), м., Переяславський пов., Полтавська губ., тепер р. ц., Київська обл.— 218
Борова, хут., Васильківський пов., Київська губ., тепер смт., Фастівський р-н, Київська обл.— 508
Боровиця, м-ко, Чигиринський пов., Київська губ., тепер с., Чигиринський рн, Черкаська обл.— 13, 18, 19, 29, 267–269, 310, 341, 344; *Боровицький замок — 26; Різдва Богородиці церква — 267, 268, 310*
Бортничі, с., Козелецький пов., Чернігівська губ., тепер у складі м. Києва — 51
Борщагівка, м-ко, Сквирський пов., Київська губ., тепер с., Погребищенський р-н, Вінницька обл.— 364, 566; *Успенська церква — 364, 566*
Борщів, м-ко, пов. центр, Галичина, тепер р. ц., Тернопільська обл.— 262
Боярка, залізн. ст., Київський пов., Київська губ., тепер м. Боярка, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.— 271, 330, 476, 597
Бразилія — 262
Брацлав, пов. м-ко, Подільська губ., тепер смт, Немирівський р-н, Вінницька обл.— 334
Брест, м., Білорусь — 519
Брно, м., Чехія — 262
Бровки, с., Бердичівський пов., Київська губ., пізн. Вчорайшенський р-н, Житомирська обл., тепер Андрушівський р-н, Житомирська обл.— 56, 266, 292, 318, 338, 343, 347
Брюссель, м., Бельгія — 256
Брюховичі, смт, підпорядковане Львівській міській раді — 262
Буда Макіївська, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Смілянський р-н, Черкаська обл.— 522
Будаївка, с., Київський пов., Київська губ., тепер м. Боярка, Києво-Святошинський р-н,

Київська обл.— 186, 476, 595, 597; *Михайлівська церква — 186*
Бужин, м-ко, Чигиринський пов., Київська губ. (затоплено Кременчуцьким водосх.) — 18, 341
Бузуків, с., Черкаський пов., Київська губ.*— 291
Буки, с., Маньківський р-н, Черкаська обл.— 314, 340
Буки, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Сквирський р-н, Київська обл.— 364, 566
Буковина — 262
Буськ, м., Кам'янецький пов., Галичина, тепер р. ц., Львівська обл.— 314
В'язівок, с., Черкаський пов., Київська губ., тепер с. В'язівка Городищенський р-н, Черкаська обл.— 519
Варшава, м., Польща — 16, 81, 82, 85
Василівка, с., Попільнянський р-н, Житомирська обл.— 266
Васильків, пов. м., Київська губ., тепер р. ц., Київська обл.— 51, 218, 520; *Антонія і Феодосія церква — 520*
Васильківський пов.— 42, 256, 432, 509
Велика Британія — 260, 317
Велика Бугаївка (Бугаївка), с., Київський пов., Київська губ., тепер Васильківський р-н, Київська обл.— 59, 60, 271, 319–321; *Різдва Богородиці церква — 59, 320*
Велика Вільшанка, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер Васильківський р-н, Київська обл.— 319
Велика Снітинка, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер Фастівський р-н, Київська обл.— 54, 272, 332, 333, 533–534; *Миколаївська церква — 333*
Велика Чорнявка (Чорнявка), с., Бердичівський пов., Київська губ., тепер с. Вишневе, Ружинський р-н, Житомирська обл.— 401; 557; *Іоанна Богослова церква — 557*
Велике князівство Руське — 16
Великий Карашин, с., Київський пов., Київська губ., тепер Макарівський р-н, Київська обл.— 279, 304, 338, 514, 590, 591, 593, 596; *Троїцька церква — 304, 596*
Великий Токмак, м-ко, Бердянський пов., Таврійська губ., тепер м. Токмак, р. ц., Запорізька обл.— 315
Великі Лісівці, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Попільнянський р-н, Житомирська обл.— 539; *Троїцька церква — 539*
Великі Луки, м., Псковська обл., Росія — 317
Великі Низгурці, с., Бердичівський пов., тепер с. Великі Низгірці, Бердичівський р-н, Житомирська обл.— 54, 332, 333; *Параскеви церква — 332*
Великоросія *див.* Росія
Великоруська північ — 90
Веприк, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер Фастівський р-н, Київська обл.— 135,
Верем'я, с., Київський пов., Київська губ., тепер Обухівський р-н, Київська обл.— 362, 561, 562, 576, 578; *Тимофіївська церква — 362, 562, 576*
Вернигородок, с., Бердичівський пов., Київська губ., тепер Козятинський р-н, Вінницька обл.— 309
Верхнячка, с., Уманський пов., Київська губ., тепер Христинівський р-н, Черкаська обл.— 329
Вираїв, с., Канівський пов., Київська губ., тепер Корсунь-Шевченківський р-н, Черкаська обл.— 285; *Покровська церква* — 285
Вирга див. Сергіївська Вирга
Вись, р.— 224
Вишгород с., Київський пов., Київська губ., тепер м., р. ц., Київська обл.— 51
Вишнівець, м-ко, Волинське воєводство, тепер Збаразький р-н, Тернопільська обл.— 402
Відень, м., Австрія — 180, 215; 262, 264, 265, 279, 300, 314, 393, 421, 434, 600, 601; *Штрасгоф — 264*
Військово-Грузинська дорога — 89
Військово-Осетинська дорога — 90
Війтівці, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер с. Мостове, Андрушівський р-н, Житомирська обл.— 580
Вільно, м., тепер м. Вільнюс, Литва — 442
Вінницька обл. (Вінниччина) — 398
Вінницький пов.— 562
Вінниця, м.— 476, 477, 512, 519, 595
Вінніпег, м., Канада — 335, 343
Вічуга, пов. м., Владимирська губ., тепер Івановська обл., Росія — 545
Владивосток, м., Росія — 313, 329

Владикавказ, м., центр Терської обл., тепер столиця Республіки Північна Осетія-Аланія; Росія — 54, 59, 63, 70, 77, 87, 89, 9196, 98, 104, 121, 122, 207, 208, 210, 260, 274, 281, 286, 287, 293, 302, 308, 311, 312, 321, 326–328, 331, 332, 342, 351, 397, 413, 414, 416, 510, 511, 568, 604; *Александровський просп.— 90; Братська церква — 121; Вокзальний просп.— 93.; Госпітальне кладов.; Кизлярська вул.— 94; Комсомольський парк — 122, 293, 308, 311; Михайлівська німецька колонія — 95; Московська вул.— 92, 93; Перше міське (загальне) кладов.— 281, 287, 293, 308, 311, 342; Покрови Богородиці церква — 108; Смекаловська (?) вул.— 94; Спасо-Преображенський (Старий) собор — 281, 293, 411*

Владикавказька залізниця — 94

Владикавказько-Петербурзька дорога — 94

Власівка, м-ко, Кременчуцький пов., Полтавська губ.*— 314

Водотиї, с., Радомишльський пов., Київська губ., тепер Брусилівський р-н, Житомирська обл.— 587; *Миколаївська церква — 587*

Водяна, с., Звенигородський пов., Київська губ., тепер с. Водяне, Шполянський р-н, Черкаська обл.— 196, 280, 281, 291

Волинська губ.— 355, 356

Волинське воєводство — 355

Волинське Полісся — 180

Волинь — 15, 180, 181, 289

Волоські Махаринці, с., Бердичівський (до 1846 р. Махнівський) пов., Київська губ., тепер с. Махаринці, Козятинський р-н, Вінницька обл.— 399, 401, 503

Ворзель, смт, підпорядковане Ірпінській міськраді, Київська обл.— 314, 323

Ворожба, залізнич. ст., м-ко, Сумський пов., Харківська губ.; тепер Білопільський р-н, Сумська обл.— 331

Воронівка, м-ко, Чигиринський пов., Київська губ. (затоплене Кременчуцьким водосх.) — 18

Воронівка, с., Звенигородський пов., Київська губ., тепер Городищенський р-н, Черкаська обл.— 536, 584, 585; *Іоанна Богослова церква — 584, 585*

Вороніж, м., Росія — 326

Воррен (Уоррен), м., шт. Мічиган, США — 264

Вчорайше (Вчерайше), м-ко, Сквирський пов., Київська губ., тепер с., Ружинський р-н, Житомирська обл. 5–9, 318, 366, 367; 427—429, 431–433, 434, 530, 531–533, 572; *Михайлівська церква 366, 427, 428, 431, 433, 530–533*

Гадомці, с., Бердичівський пов., Київська губ., тепер Великі Гадомці, Бердичівський р-н, Житомирська обл.— 55, 271, 275, 281–283, 295, 312, 322, 323; *Покровська церква 55, 275, 312, 322, 323*

Гадяч, м., тепер р. ц., Полтавська обл.— 16

Гаї Старобродські, с., Бродівський р-н, Львівська обл.— 319

Гайсин, пов. м., Подільська губ., тепер р. ц., Вінницька обл.— 334, 512

Галичина — 64, 108, 118, 130, 204, 261–263, 265, 300, 417, 426, 434, 452, 454, 455

Галле м., Німеччина — 337

Гарбузин, с., Канівський пов., Київська губ., тепер Корсунь-Шевченківський р-н, Черкаська обл.— 180; *Онуфріївський монастир — 180*

Гарц, г.— 468

Гемптонбург, м., шт. Нью-Йорк, США — 265; *Св. Духа цвинтар — 265*

Георгієвськ, м., П'ятигорський відділ, Терська обл., тепер р. ц., Ставропольський кр., Росія — 260, 326

Геріньєр, м., Франція — 263

Гермаківка, с., Борщівський пов., Галичина, тепер Борщівський р-н, Тернопільська обл.— 264

Германівська Слобідка, с., Київський пов., Київська губ., тепер с. Красна Слобідка, Обухівський р-н, Київська обл.— 510

Гетьманщина *див.* Лівобережна Україна

Глухівщина — 181

Глушка, оз.— 42

Гнилець, с., Звенигородський пов., Київська губ., тепер Звенигородський р-н, Черкаська обл.— 265

Голикове, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Олександрівський р-н, Кіровоградська обл.— 29, 275, 277, 289, 310; *Михайлівська церква — 275, 289, 310*

Головківка, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл.—

33, 118, 134, 277, 282, 283, 289, 297, 301, 302, 341; *Іоанна Богослова церква — 277, 289*
Голубівка, с., Бердичівський пов., Київська губ., тепер Ружинський р-н, Житомирська обл. 399, 401
Гомель, м., Білорусь — 578
Гонолулу, м., Гавайські о-ви, США — 343
Горностаївка, с., Таврійська губ., тепер р. ц., Херсонська обл.— 322
Городище (Городища), с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Андрушівський р-н, Житомирська обл.— 54, 266, 332, 333, 339, 345–347; *Дмитрівська церква 333, 339, 346, 347*
Городище Косівське (Городища Косівські), с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Володарський р-н, Київська обл.— 562; *Олександро-Невська церква — 562*
Городниця, с., Уманський пов., Київська губ., тепер Уманський р-н, Черкаська обл.— 536, 585; *Дмитрівська церква — 585*
Городок, пов. м., Галичина, тепер м., р. ц., Львівська обл.— 265
Гречківка, с., Черкаський пов., Київська губ., тепер у складі м. Сміла, Черкаська обл.— 137
Гримайлів (Грималів), м-ко, Скалатський пов., Галичина, тепер смт Гримайлів, Гусятинський р-н, Тернопільська обл.— 265
Грозний, м., Терська обл., тепер столиця Чеченської Республіки, Росія — 97, 98, 321, 326
Грушка, с., Балтський пов., Подільська губ., тепер Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.— 560, 562; *Дмитрівська церква— 560*
Грушківка (Грушівка), с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Кам'янський р-н, Черкаська обл.— 17
Гуніб, плато, аул, Терська обл., тепер Дагестан, Росія — 86
Гурзуф, с., тепер смт, підпорядковане Ялтинській міській раді — 314
Дагестан, Росія — 86
Далекий Схід — 232, 234
Делень, с., Арцизький р-н, Одеська обл.— 319
Денисовичі, с., Радомишльський пов., Київська губ., тепер Іванківський р-н, Київська обл.— 276, 293
Дерганівка, с., Бердичівський (до 1846 р. Махнівський) пов., Київська губ., тепер Ружинський р-н, Житомирська обл.— 388, 389, 401, 403, 501, 511–513, 569; *Різдва Богородиці церква — 389, 511–513*
Десна, р.—479, 480, 597
Дешки, с., Канівський пов., Київська губ., тепер Богуславський р-н, Київська обл.— 179
Джуньків (Дзюньків), м-ко, Бердичівський (до 1846 р. Махнівський) пов., Київська губ., тепер с. Дзюньків, Погребищенський р-н, Вінницька обл.— 362, 528, 541, 546, 557, 563, 577, 580; *Благовіщенська церква — 546, 563; Покровська церква — 541, 546, 557, 563, 580*
Дзауджикау, с., тепер у складі м. Владикавказ, Республіка Північна Осетія-Аланія, Росія — 89
Дибинці, с., Канівський пов., Київська губ., тепер Богуславський р-н, Київська обл.— 180
Дике поле — 12
Дніпро, р.— 18, 26, 30, 40, 51, 129, 340, 398, 432, 447, 448, 479, 480, 548, 597
Дніпровський лиман — 479, 597
Дніпродзержинськ, м., р. ц., Дніпропетровська обл.— 285
Дністер, р.— 224
Добруджа, іст. обл. у складі Румунії та Болгарії — 463
Довголука, с., Стрийський пов., Галичина, тепер Стрийський р-н, Львівська обл.— 265
Довжок, с., Липовецький пов., Київська губ., тепер Погребищенський р-н, Вінницька обл.— 370, 506–509, 568; *Троїцька церква — 370, 506, 509*
Дон, р.— 432
Донбас — 307
Донецьк (Сталіно), м.— 471, 588, 604
Донеччина — 307
Дрогобич, пов. м., Галичина, тепер м., р. ц., Львівська обл.— 264
Дулицьке, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер Сквирський р-н, Київська обл.— 506–509; *Михайлівська церква — 509*
Дунай, р.— 479
Душет, пов. м. Тифліська губ., тепер р. ц., Грузія — 274
Ельген, с., тепер Ягоднинський р-н, Магаданська обл., Росія — 235, 279
Європа — 385, 480, 529, 531

Єлисаветград (Єлизавет, Лисавет, Кіровоград), пов. м., Херсонська губ., тепер м. Кіровоград, обл. ц.— 329, 331, 424, 426, 429, 432, 435, 437, 438, 441, 443, 510, 531
Єлисаветградський пов. (Лизаветчина) — 219, 437
Єпанчино, с., Мічурінський р-н, Тамбовська обл., Росія — 334
Єрчики Малі *див.*— Малі Єрчики
Єсентуки, м., Терська обл., тепер Ставропольський край, Росія — 449, 548
Жаскайрат, аул, Гур'євська обл., Казахстан — 344
Жашків, м-ко, Таращанський пов., тепер р. ц., Черкаська обл.— 473, 598; *Покровська церква — 473, 598*
Жежелів, с., Бердичівський (до 1846 р. Махнівський) пов., Київська губ., тепер Козятинський р-н, Вінницька обл.— 572, 586, 587; *Миколаївська церква — 572, 587*
Женева, м., Швейцарія — 279, 300
Житомир, м.— 66, 186, 312, 328, 435, 441, 527
Житомирська обл.— 398, 527
Журавно, м-ко, Жидачівський пов., Галичина, тепер Журавне, Жидачівський р-н, Львівська обл.— 264
Забуяння, с., Київський пов., Київська губ., тепер Макарівський р-н, Київська обл.— 39, 258, 310; *Покровська церква — 39*
Завадівка, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Володарський р-н, Київська обл.— 536, 539, 584, 585; *Хрестовоздвиженська церква — 539, 584, 585*
Задніпров'я *див.* Лівобережна Україна
Закавказький край — 86
Закарпаття — 593
Закопане, м-ко, Зах. Галичина, тепер Польща — 263
Заливанщина, с. Вінницький пов., Подільська губ., тепер Калинівський р-н, Вінницька обл.— 221
Зам'ятниця, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 344
Запорожжя (Запоріжжя) — *див.* Запорозька Січ
Запорозька Січ (Запорожжя, Запоріжжя, Січ) — 14, 20, 30, 43
Західна Двіна, р.— 432
Західна Європа — 434
Західна Німеччина — 265
Звенигородка, пов. м., Київська губ., тепер р. ц., Черкаська обл.— 502, 536, 538, 539, 542, 567; *Успенська церква — 536, 539, 542*
Звенигородський пов.— 25, 195
Зелена Діброва, с., Звенигородський пов., Київська губ., тепер Городищенський р-н, Черкаська обл.— 519
Зелений Ріг, с., Уманський пов., Київська губ., тепер Жашківський р-н, Черкаська обл.— 505;
Зеленьки, с., Богуславський пов., Київська губ., тепер Миронівський р-н, Київська обл.— 23
Зікрачі, с., Київський пов., Київська губ., тепер Кагарлицький р-н, Київська обл.— 267, 268
Златопіль, м-ко, Чигиринський пов., Київська губ., тепер у складі м. Новомиргорода, Кіровоградська обл.— 200, 205, 271, 286, 289, 307, 325
Золотоноша, м.— 77
Зрайки, с., Таращанський пов., Київська губ., тепер Володарський р-н, Київська обл.— 544; *Миколаївська церква — 544*
Івангород, м., фортеця, тепер м. Демблін, Польща — 331
Івангород, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Олександрівський р-н, Кіровоградська обл.— 325
Іванківці, с., Олександрійський пов., Херсонська губ., тепер Знам'янський р-н, Кіровоградська обл.— 336
Іваново-Вознесенськ, пов. м., Владимирська губ., тепер м. Іваново, Росія — 542
Івківці, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 269, 281, 311, 314; *Покровська церква — 314*
Іжевськ м., столиця Удмуртської АРСР (тепер Удмуртської Республіки), Росія — 260, 340
Іллінці, м-ко, Липовецький пов., Київська губ., тепер р. ц., Вінницька обл.— 288, 521; *Воскресенська церква — 521*
Інкерман, с., тепер підпорядковане Севастопольській міській раді — 314
Іртишський р-н, Павлодарська обл., Казахстан — 303, 511
Іспанія — 344

Італія — 344
Кабарда, Північний Кавказ, Росія — 103
Кавказ — 62, 86, 87, 89, 99, 100, 111, 112, 136, 210, 256, 274, 296, 302, 308, 314, 321, 327, 394, 413, 449, 548
Казань, м., Росія — 261, 300
Казахстан — 262, 303, 330, 340, 344, 511, 519, 529, 588
Казбек, г.— 89, 90
Калінін м., тепер м. Твер, Росія — 325
Калінінська, ст-ця, Краснодарський кр., Росія — 316
Калужине, с., Верхньодніпровський пов., Катеринославська губ., тепер Верхньодніпровський р-н, Дніпропетровська обл.— 339
Калуш, пов. м., Галичина, тепер р. ц., Івано-Франківська обл.— 264
Кальник, с., Липовецький пов., Київська губ., тепер Іллінецький р-н, Вінницька обл.— 361, 362, 501, 527, 528, 535, 543, 558, 559, 563, 564, 571, 572, 575, 577, 580; *Різдва Богородиці церква 501, 528, 543, 558, 571, 572, 575, 577, 580*
Кам'янець-Подільський, губ. м., Подільська губ., тепер р. ц., Хмельницька обл.— 275, 329, 335, 588; *Трьохсвятительська церква при чоловічій гімназії — 562*
Кам'янка, м-ко, Чигиринський пов., Київська губ., тепер р. ц., Черкаська обл.— 160, 195, 290, 306, 337
Кам'янка, с. Липовецький пов., Київська губ.*— 521
Кам'янський р-н, Черкаська обл.— 17
Камені, с., Бердичівський (до 1846 р. Махнівський) пов., Київська губ., тепер Андрушівський р-н, Житомирська обл.— 364, 529, 543, 557, 561, 566; *Різдва Богородиці церква — 529, 561, 566*
Канада — 181, 285, 304, 413
Канів, пов. м., Київська губ., тепер р. ц., Черкаська обл.— 18, 37, 198, 324, 450, 467, 479, 546, 549, 556, 577; *Преображенська церква — 450, 546, 549, 556, 577; Могила Шевченка — 153*
Канівський полк — 14
Канівщина (Канівський пов., Канівська округа) — 14, 166, 167, 177, 180, 198, 450, 556
Канін, півострів, Баренцеве море, Росія — 542
Капітанівка, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер смт, Новомиргородський р-н, Кіровоградська обл.— 58, 278, 280, 285, 286, 295, 299, 302, 303, 307; *Успенська церква — 58, 295*
Карабчиїв, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Ружинський р-н, Житомирська обл.— 361, 393, 510, 535, 537–541, 563, 566, 571, 572; *Іоанна Богослова церква — 361, 510, 537–541, 563, 566, 572*
Карабчин, с., Радомишльський пов., Київська губ., тепер Брусилівський р-н, Житомирська обл.— 587
Карапиші, с., Богуславський пов., Київська губ., тепер Миронівський р-н, Київська обл.— 128, 178–180
Карашин Великий — *див.* Великий Карашин
Карелія, Росія — 307, 528
Карпати (Українські Карпати) — 456, 478, 529, 559
Катеринодар — *див.* Краснодар
Катеринослав (Єкатеринослав), губ. м., тепер Дніпропетровськ, обл. ц.— 184, 187, 188, 435, 535
Катеринославщина (Катеринославська губ.) — 535
Кердани, с., Таращанський пов., Київська губ., тепер с. Кирдани, Таращанський р-н, Київська обл.— 55, 277, 309, 312; *Успенська церква — 55, 309*
Керченська протока — 479, 597
Киево-Святошинський р-н — 71
Кизил, м., столиця Тувинської АРСР, тепер Республіки Тива — 315
Кизляр, с., Терська обл., тепер р. ц., Республіка Дагестан, Росія — 98
Київ, м.— 6, 7, 32, 37, 40, 42, 4547, 51, 54, 58–60, 62, 63, 65, 66, 68, 71, 76, 81, 86, 99, 104, 105, 108, 110, 111, 113, 117, 125–129, 132, 134, 143, 147, 154, 157, 166, 170–178, 180, 182–185, 187, 195, 196, 198, 204, 205, 207, 210–212, 216, 218, 224–228, 231, 234, 236, 255, 256, 258–261, 263, 265–267, 270–276, 278, 279, 285, 288–290, 292, 293, 295, 296, 298–302, 305, 306, 308, 309, 312, 314–321, 323–331, 333–348, 358, 365, 379, 380, 389, 390,392, 394, 396, 401, 410, 413, 417–423, 425, 426,

435–438, 441, 442, 446–448, 450, 453, 454, 456, 459–461, 464, 466, 467, 471, 477, 478, 500, 501, 503, 504, 507, 509–518, 520, 523–529, 531, 533, 536, 538, 540, 543, 544, 547–553, 555–557, 559, 564, 568–570, 572, 573, 576, 577, 579, 581, 582–583, 586–596, 599–604; *Андріївська церква — 36, 132, 133, 298; Артема (Львівська) вул.— 129,302, 526, 527, 567, 590; Байкове кладов.— 59, 72, 190, 236, 261, 275, 276, 285, 296, 315, 331, 335, 343, 393, 422, 423, 516–518, 568, 570, 604; Батиєва гора — 260; Берківці, кладов.— 340; Бехтерівський (Діонісіївський) пров.— 271–272, 274, 324, 477, 595; Биківня (Биківнянський ліс) — 193, 451, 472, 526, 549, 599; Благовіщенська церква — 420–422; Богоявленська церква Братського монастиря — 23; Братський монастир — 76, 101, 157; Введенська церква на Подолі — 268; Введенська церква на Печерську — 536; Ветрова (Назаріївська вул.) — 559; Видубицький монастир — 40–42, 44; Воздвиженська церква — 527; Володимирська (Велика Володимирська, Короленка) вул.— 315, 329, 436, 463, 597; Володимирський собор — 421, 549; Голосіївський р-н — 54, 57; Гончара (Чкалова) вул.— 268; Госпітальна вул.— 258; Дорогожицька (Велика Дорогожицька) вул.— 564, 587; Жилянська вул.— 270; Золоті Ворота — 424, 429; Іоанна Златоуста церква — 36, 128, 259; Йорданівська Миколаївська церква — 128, 130; Києво-Печерська Лавра — 40, 52, 76, 101, 102, 592, 596; Китаєве — 64; Киянівський пров. (Киянівка) — 182, 184, 189, 191, 194, 270, 276, 314, 319, 321, 328; Клименка вул.— 270; Куренівка — 105,301, 308, 423; Либідь, р.— 594; Липки — 76, 296; Лісове кладов.— 255; Лук 'янівська в'язниця — 298; Лук'янівське військове кладов.— 256, 340; Лук'янівське цивільне кладов.— (Лук'янівський цвинтар) — 73, 190, 192, 193, 260, 270, 298, 302, 425, 525, 527, 537, 540, 556, 558, 576, 581, 590, 601; Львівська (Сінна) пл.— 182; Руставелі (Мала Васильківська) вул.— 316; Межигірський Спаський монастир — 186; Микільський монастир — 57; Микільсько-Притиська церква — 528; Миколаївська церква 1-ої Київської чоловічої гімназії — 391, 516, 573; Миколаївський монастир — 295; Михайлівський Золотоверхий монастир — 293; Мінський (тепер Оболонський) р-н —106; Набережно-Микільська церква — 524, 544; Овруцька вул.— 258; Олександро-Невська церква — 258, 296; Паньківська вул.— 155, 211, 231, 235, 255, 261, 274, 301, 314, 315, 331, 335, 342, 343, 420, 568; Перемоги (Галицька) пл.— 128; Печерськ — 549, 592; Повітрофлотський просп.— 379; Поділ — 76, 128, 130, 410, 212; Покровська церква на Пріорці — 138–139; Пріорка 138–139; Пушкінська (Новоєлизаветинська) вул.— 307, 524; Пуща Водиця — 527; Рильський пров.— 516, 518; Русанівські сади — 340; Садова вул.— 347; Саксаганського (Маріїнсько-Благовіщенська, Жандармська), вул.— 210, 266, 270, 274, 329, 380, 381, 420, 477, 514, 525, 549, 551, 573; Сирець — 314; Солом'янка — 302; Софійський собор — 36, 41, 55, 166, 172–177, 196, 257, 268, 298, 312, 342, 373, 392, 520, 541, 542, 551, 557, 579; Спаська вул.— 316; Старе місто — 392; Стрілецька вул.— 182, 527; Стрілецький (Георгіївський) пров.; Стрітенська вул.— 543, 553; Тарасівська вул.— 60, 130, 197, 271; Терещенківська (Рєпіна) вул.— 518; Толстого (Караваєвська) вул.— 130, 197, 589; Троїцька церква — 36; Тургеневська вул.— 564; Успенська церква (Пирогоща) — 563; Феодосіївська церква — 27, 309; Фролівський (Флорівський) монастир — 259; Фрунзе вул.— 106; Хмельницького (Фундуклеївська, Леніна) вул.— 527, 559; Хорива вул.— 528; Юрківка — 523; Ярославів Вал (Велика Підвальна) вул.— 255, 543*

Київська губ. 21, 45, 140, 159, 355, 356, 358, 376, 380, 403, 404, 474, 500, 503, 504, 507, 513, 516–518, 526, 527, 536, 540, 542, 544, 545, 549, 551, 552, 554–558, 564, 567, 570, 585, 586, 592, 594, 603, 605

Київська земля — 12, 209, 226, 352, 399, 416

Київська Наддніпрянщина (Київське Подніпров'я) — *див.* Наддніпрянщина

Київська обл.— 71, 568
Київська Русь — 40
Київська сотня, Київський полк — 44, 218, 224
Київське воєводство — 355, 399, 401
Київське намісництво — 45
Київський пов.— 27, 39, 41, 42, 355, 474
Київський полк — 226
Київщина (Західна Київщина, Південна Київщина) — 5, 62, 99, 135, 136, 149, 150, 166, 167, 177, 218, 222, 226, 227, 230, 256, 293, 298, 333, 352, 394, 395, 400, 428, 432, 474, 530, 547
Кирилівка, с., Звенигородський пов., Київська губ., тепер Звенигородський р-н, Черкаська обл.— 24
Кисловодськ, м., Терська обл., тепер Ставропольський край, Росія — 200, 232, 260, 300, 301, 387
Китай — 557
Китайгород, м-ко, Липовецький пов., Київська губ., тепер с., Іллінецький р-н, Вінницька обл.— 361, 544, 550, 552
Кишинів м., Молдова — 313, 319, 334
Кізляр, м.— 98
Кіров, м. Росія — 282
Кіровоград — *див.* Єлисаветград
Кіровоградська обл.— 318, 345
Кіслєгґ, м., Німеччина — 265
Клюки, с., Таращанський пов., Київська губ., тепер Тетіївський р-н, Київська обл.— 526, 571; *Михайлівська церква — 526, 571*
Княжичі, с., Київський пов., Київська губ., тепер Києво-Святошинський р-н, Київська обл.— 327
Кобижча (Кобижче), сотенне місто Київського полку, тепер с. Кобища, Бобровицький р-н, Чернігівська обл.— 227
Кобринський пов.— 14
Ковалівка, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер Васильківський р-н, Київська обл.— 290, 337
Ковно, м., Ковенська губ., тепер м. Каунас, Литва — 524, 544
Кожарки, с., Чигиринський пов., Київська губ. (затоплене Кременчуцьким водосх.) — 27, 37, 47, 258, 278, 294, 310; *Михайлівська церква — 37*
Козичанка, с., Київський пов., Київська губ., тепер Макарівський р-н, Київська обл.— 534, 535
Козятин, м., Бердичівський пов., Київська губ., тепер р. ц., Вінницька обл.— 397, 398
Колима, р.— 234, 315
Колодисте, с., Звенигородський пов., Київська губ., тепер Тальнівський р-н, Черкаська обл.— 54, 333
Коломенський пов.— 307
Коломия, пов. м., Галичина, тепер р. ц., Івано-Франківська обл.— 265, 534
Колонтаєве, с., Олександрівський пов., Херсонська губ.*— 273, 336
Конотоп, сотенне м-ко, тепер р. ц., Сумська обл.— 16
Конотопщина — 181
Корець, м., Волинське воєводство, тепер р. ц., Рівненська обл.— 399
Коробчине, с., Єлисаветградський пов., Херсонська губ., тепер Новомиргородський р-н, Кіровоградська обл.— 260, 302, 312
Королівство Польське — *див.* Польща
Коростень (Іскорость, Іскоростень), м-ко, Овруцький пов., Волинська губ., тепер р. ц., Житомирська обл.— 181
Коростишів, м., Житомирський пов., Волинська губ., тепер р. ц., Житомирська обл.— 432
Котовськ, м., р.ц. Одеської обл.— 276
Кошелів, с., Новоград-Волинський пов., Волинська губ. (до після 1987 р. с., Новоград-Волинський р-н, Житомирська обл., після 1987 р. в переліку населених пунктів не значиться) — 355
Кошелівка, с., Кременецький пов., Волинська губ., тепер Красилівський р-н, Хмельницька обл.— 355
Кошів (Koszów), с., Таращанський пов., Київська губ., тепер Тетіївський р-н, Київська обл.— 355
Кошів, с., Луцький пов., Волинська губ., тепер Луцький р-н, Волинська обл.— 355
Кошовата (Koszowata), м-ко, Таращанський пов., Київська губ., тепер с. Ківшувата, Таращанський р-н, Київська обл.— 355
Кошовина, с.*— 355, 356, 583
Крайня Північ — 315
Краків, м., Польща — 265, 312

Краматорськ, м., Донецька обл.— 317
Красний Луч, м., Луганська обл.— 256
Краснодар (Катеринодар), м.; Кубань 87, 272, 273, 287, 292, 296, 297, 306, 307, 324, 325, 329, 334, 335, 337, 339, 427, 442, 509, 510, 533; *Леніна вул. 325*
Краснопілля (Нижчі Верещаки), с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Олександрівський р-н, Кіровоградська обл.— 291, 305, 311, 338; *Різдва Богородиці церква — 311*
Красноселиця (Красносільці), с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер с. Красносілка, Олександрівський р-н, Кіровоградська обл.— 275, 288, 290, 325; *Різдва Богородиці церква — 288*
Красноярськ, м., Росія — 325
Красятичі, с., Радомишльський пов., Київська губ., тепер Поліський р-н, Київська обл.— 507, 509, 524; *Хрестовоздвиженська церква — 507, 509, 524*
Кременчук, пов. м., тепер р. ц., Полтавська обл.— 339, 435
Кременчуцьке водосх.— 30
Креничі, с., Київський пов., Київська губ., тепер Обухівський р-н, Київська обл.— 57, 196, 295; *Покровська церква— 57, 196, 295*
Криве, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Попільнянський р-н, Житомирська обл.— 347
Кривичі, залізнич. ст., Віленська губ., тепер Мядельський р-н, Мінська обл., Білорусь — 545
Криворівня, с., Косівський пов., Галичина, тепер Верховинський р-н, Івано-Франківська обл.— 149, 263
Кривошиїнці, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Сквирський р-н, Київська обл.— 435, 509, 510; *Вознесенська церква — 435, 510*
Крилів, м-ко, Чигиринський пов., Київська губ. (затоплене Кременчуцьким водосх.; мешканці переселені до м. Світловодська Кіровоградської обл.) — 13, 18, 30; 269, 273, 276–278, 280, 284, 285, 292, 293, 299, 302, 305, 320, 325, 336; *Миколаївська церква — 273, 284, 293*
Крилівська, ст-ця, Краснодарський кр.— 30
Крилівщина — 219
Крим — 93, 313, 432
Кримки, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Олександрівський р-н, Кіровоградська обл.— 286, 290, 297, 337; *Троїцька церква — 290*
Круглик, с., Київський пов., Київська губ., тепер Киево-Святошинський р-н, Київська обл.— 7, 67, 68, 70
Крути, залізнич. ст. (між Бахмачем і Ніжином), тепер Ніжинський р-н, Чернігівська обл.— 213
Кубань — 30, 307, 433, 510
Кузнецк, м., Пензенська обл., Росія — 288
Куликів, с., Галичина, тепер смт, Жовківський р-н, Львівська обл.— 263
Курилівка, с., Канівський пов., Київська губ., тепер Канівський р-н, Черкаська обл.— 268
Курмінське, смт, Казахстан — 262
Курськ, м., Росія — 255, 500
Курська губ. — 403, 446, 548
Кустівці, с., Вінницький пов., Подільська губ., тепер Хмільницький р-н, Вінницька обл.— 221
Кутаїсі (Кутаїс), м., Грузія — 86, 87
Кухарі, с., Іванківський р-н, Київська обл.— 278, 293
Латвія — 346
Лебедин, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Шполянський р-н, Черкаська обл.— 139.
Левковичі, с., Радомишльський пов., Київська губ., тепер Овруцький р-н, Житомирська обл.— 507
Лежахів, с., Ярославський пов., Галичина, тепер Польща — 263
Ленінград — *див.* Санкт-Петербург
Ленінградська обл.— 305, 317
Лизаветчина — *див.* Єлисаветградський пов.
Лип'янка, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Шполянський р-н, Черкаська обл.— 302, 556; *Іоанна Богослова церква — 556*
Липівка, с., Київський пов., Київська губ., тепер Макарівський р-н, Київська обл.— 430
Липове, с., Чигиринський пов., Київська губ., (затоплене Кременчуцьким водосх.) — 22
Липовець, пов. м., Київська губ., тепер смт, р. ц., Вінницька обл.— 360, 540
Липовець, с., Київський пов., Київська губ., тепер Кагарлицький р-н, Київська обл.— 580
Липовецький пов.— 521, 528, 555, 560, 562

Лисавет — *див.* Єлисаветград.
Литва — 442
Лівобережна Україна (Гетьманщина, Лівобережжя, Задніпров'я) — 19, 4345, 224, 226
Лісники, с., Київський пов., Київська губ., тепер Києво-Святошинський р-н, Київська обл.— 7, 32, 40, 43, 46, 48, 53, 59, 60, 62–69, 71, 72, 74, 76, 80, 113, 196, 258, 270–273, 281, 295, 310, 320, 327, 333, 339, 352, 406; *Безодня, р.— 30, 40; Гнилеччина, ур.— 41, 42; Кальний Луг, ур.— 40, 41, 42; Калинівщина, ур.— 40, 42; Куликів (Куликове), ур.— 40, 41; Замкова гора — 50; Церківщина, ур.— 52; Гнилецький монастир — 40, 52; Преображенська церква — 40, 44, 46, 51, 53, 64, 70, 333; Глушиця, озеро — 42*
Лісовичі, с., Таращанський пов., Київська губ., тепер Таращанський р-н, Київська обл.— 536, 538, 539, 542; *Різдва Богородиці церква — 536, 538, 539*
Ліщинці, с., Бердичівський (до 1846 р. Махнівський) пов., Київська губ., тепер Погребищенський р-н, Вінницька обл.— 475, 585, 586, 591, 593, 595, 598; *Покровська церква — 475, 585, 586, 591, 593, 595, 598*
Ломжа, м., Польща — 85
Лосіївка, с., Бердичівський (до 1846 р. Махнівський) пов., Київська губ., тепер с. Лісова Лисіївка, Калинівський р-н, Вінницька обл.— 509
Лохвиця, пов. м., Полтавська губ., тепер р. ц., Полтавська обл.— 580
Лубенці, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Кам'янський р-н, Черкаська обл.— 37, 47, 310
Луганськ (Ворошиловград), м. 272, 287, 307, 324, 325
Лука, с., Таращанський пов., Київська губ., тепер Таращанський р-н, Київська губ.— 510
Луцьк, м.— 476, 595
Львів, м.— 7, 62, 64, 109, 117, 128, 142, 147, 149, 150, 156, 161, 170, 198, 202204, 207, 209, 216, 261263, 265, 279, 289, 298, 300, 312, 357, 366, 368, 409, 416418, 451, 456, 469, 510, 514, 551; *Личаківський цвинтар — 263; Петра і Павла церква — 357; Понінського вул.— 261*
Люблін, м., Польща — 41
Любча, с., Таращанський пов., Київська губ., тепер Ставищенський р-н, Київська обл.— 388, 511; *Іоанна Богослова церква — 388, 511*
Магадан (Нагаєва бухта), м., Росія — 234, 235
Магаданська обл., Росія — 235, 279, 510
Мадрид, м., Іспанія — 344, 467, 603
Мазепинці, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер Білоцерківський р-н, Київська обл.— 366, 464, 465, 591, 599–603; *Миколаївська церква — 366, 464, 591, 600, 602*
Макарів, м-ко, Київський пов., Київська губ., тепер р. ц., Київська обл.— 58, 295, 327; *Іллінська церква — 58, 295*
Маківка, г.— 263
Макіївська сотня — 226,
Мала Сквирка, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Білоцерківський р-н, Київська обл.— 363, 364, 368, 369, 521, 522, 561, 565, 566, 570; *Михайлівська церква — 364, 368, 521, 522, 561, 566, 570*
Мале Старосілля (Старосільці), с., Черкаський пов., Київська губ., тепер Смілянський р-н, Черкаська обл.— 297
Малі Єрчики (Єрчики Малі), с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Сквирський р-н, Київська обл.— 362, 538, 540, 562, 563, 578; *Михайлівська церква — 538, 540, 562, 578*
Малополовецьке, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер Фастівський р-н, Київська обл.— 475, 505, 525, 590–596, 598; *Різдва Богородиці церква — 474, 475, 505, 525, 590–596, 598*
Малоросія (Малая Россия) — *див.* Україна
Манітоба, провінц., Канада — 343
Маріуполь, пов. м., Катеринославська губ., тепер р. ц., Донецька обл.— 340, 435
Марківці, с., Бердичівський (до 1846 р. Махнівський) пов., Київська губ., тепер Козятинський р-н, Вінницька обл.— 556; *Іоанна Златоуста церква — 556*
Масайлівка (Мисайлівка), с., Богуславський пов., Київська губ., тепер Мисайлівка, Богуславський р-н, Київська обл.— 23

Матвіївка, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 314
Матюші, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер Білоцерківський р-н, Київська обл.— 500, 503, 504, 590; *Михайлівська церква — 500, 503, 504*
Махаринці — *див.* Волоські Махаринці
Махнівка, пов. м., (після 1846 р. м., Бердичівський пов.), Київська губ. тепер с. Комсомольське, Козятинський р-н, Вінницька обл.— 408, 529, 568;
Махнівський пов.— 363, 402, 565
Медведівка, м-ко, Чигиринський пов., Київська губ., тепер с., Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 124, 125, 141, 160, 269, 284, 290, 291, 311, 316, 343; *Миколаївський монастир — 140, 141*
Медведівська сотня — 14
Медвин, м-ко, Богуславський (з 1846 р. Канівський) пов., Київська губ., тепер Богуславський р-н, Київська обл.— 23, 291; *Успенська церква — 23*
Мелітопольський пов.— 128
Мельники, с., Канівський пов., Київська губ., тепер Канівський р-н, Черкаська обл.— 324
Мельники, с., Чигиринський пов., Київська губ, тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 291; *Мотронинський монастир — 21*
Митищі, м., Московська обл.— 336
Мінеральні Води, залізн. ст., П'ятигорський відділ, Терська обл., тепер м., Ставропольський кр., Росія — 302
Мліїв с., Черкаський пов., Київська губ., тепер Городищенський р-н, Черкаська обл.— 318
Могилів, м.— *див.* Могилів-Подільський
Могилів-Подільський (Могилів), пов. м., Подільська губ., тепер смт, р. ц., Вінницька обл.— 432
Моздок, с., Терська обл., тепер р. ц., Республіка Північна Осетія-Аланія, Росія — 98, 260, 326, 332
Молдавський полк — 224
Молдова — 314
Молотківці, с., Бердичівський пов., Київська губ., тепер Козятинський р-н, Вінницька обл.— 323
Монастирище, м-ко, Липовецький пов., Київська губ., тепер р. ц., Черкаська обл.— 319
Монголія — 319, 334, 339
Мордва, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер с., Красносілля, Чигиринський рн, Черкаська обл.— 19, 30, 131, 134, 136, 148, 272, 274, 276, 278, 280, 280, 281, 284, 285, 288–291, 297, 310, 337, 341; *Успенська церква — 288, 290*
Мордовія, Росія — 315
Москва, м., Росія — 30, 81, 102, 117, 173, 205, 228, 231, 232, 235,255, 260, 261, 269, 270, 279, 285, 288, 289, 294, 299–302, 304, 308, 312, 315, 317, 322, 329, 330, 335, 340, 385–387, 396, 445, 458–460, 462, 470, 514, 519, 529, 535, 542, 545, 547, 552, 553, 558, 559, 563, 573, 575, 584, 588; *Кунцево — 315; Ленінський просп.— 288*
Московщина (Москва) — *див.* Росія
Мотижин, с., Київський пов., Київська губ., тепер Макарівський р-н, Київська обл.— 257
Мотовилівка Казенна, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер с. Червона Мотовилівка, Фастівський р-н, Київська обл.— 370, 500, 504–506, 508, 520, 568; *Покровська церква — 370, 500, 504–506, 508, 520, 568*
Мохначка, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Попільнянський р-н, Житомирська обл.— 543, 544, 547, 552, 575, 576, 579; *Троїцька церква — 547, 552, 575, 576, 579*
Мошни, с., Черкаський пов., Київська губ., тепер Черкаський р-н, Київська обл.— 18, 291; *Мошногорський монастир — 139*
Мурманськ, м., Росія — 334, 340
Мусіївка (Мойсеївка), с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Ружинський р-н, Житомирська обл. 353, 354, 357, 358, 365, 369, 370, 372, 432, 434, 521, 522, 545, 550, 551, 554, 556, 565, 566, 568, 570, 571, 574, 578, 579, 581–583; *Дмитрівська церква — 353, 354, 357, 358, 365, 369, 372, 521, 522, 545, 550, 554, 556, 568, 570, 571, 574, 578, 579, 581–583*
Мюнхен, м., Німеччина — 264, 355
Нагаєва бухта — *див.* Магадан
Надвірна, м., Галичина, тепер р. ц., Івано-Франківська обл.— 265

Наддніпрянська Україна — *див.* Наддніпрянщина
Наддніпрянщина (Наддніпрянська Україна, Подніпров'я, Придніпровська Малоросія, Київська Наддніпрянщина, Київське Подніпровя) — 11, 118, 224, 265, 300, 352, 454, 469
Надросся — 503, 519, 590
Назрань, с., Терська обл., тепер столиця Республіки Інгушетія, Росія — 231
Наливайківка, с., Київський пов., Київська губ., тепер Макарівський р-н, Київська обл.— 257, 326, 327; *Миколаївська церква* — 327
Нальчик, м., тепер столиця Республіки Кабардино-Балкарії, Росія — 100
Нант, м., Франція — 263
Немішаєве, смт, Бородянський р-н, Київська обл. 318
Непедівка, с., Бердичівський пов., Київська губ., тепер Козятинський р-н, Вінницька обл.— 362, 562, 563; *Миколаївська церква — 562, 563*
Нижнєломовський пов., Пензенська губ., тепер Нижнєломовський р-н, Пензенська обл., Росія – 382, 384
Нижнів, с., Тлумацький пов., Галичина, тепер, Тлумацький р-н, Івано-Франківська обл.— 262
Нижній Новгород, м., Росія — 521
Ніжин, пов. м., Чернігівська губ., тепер р. ц., Чернігівська обл.— 234, 544
Німеччина — 264–266, 272, 337, 344, 345, 434, 504, 599
Нова Гребля, с., Бердичівський пов., Київська губ., тепер Калинівський р-н, Вінницька обл.— 363, 364, 565; *Михайлівська церква — 565*
Нова Гребля, с., Уманський пов., Київська губ., тепер Жашківський р-н, Черкаська обл.— 199, 201, 289, 521; *Покровська церква — 199, 521*
Нові Шепеличі, с., Радомишльський пов., Київська губ., згодом с. Новошепеличі, Чорнобильський р-н, Київська обл. (з 1986 р. зона відчуження) — 604; *Різдва Богородиці церква 604*
Новомиргород, м., р. ц., Кіровоградська обл.— 205
Новомосковськ, м., р. ц., Дніпропетровська обл.— 245, 247
Ново-Петровський, хут., Сєверський р-н, Краснодарський край — 335
Новоржев, м., Псковська обл., Росія — 317
Новоросійськ, м., Краснодарський край, Росія — 255, 339
Новоселиця, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 138, 146, 160, 288, 291, 306, 311; *Георгіївська церква — 138, 291*
Новосибірськ, м., Росія — 258
Новосілка, с., Липовецький пов., Київська губ., тепер Монастирищенський р-н, Черкаська обл.— 530, 538, 531; *Всіх Святих церква — 530, 538, 531*
Новосілки, с., Київський пов., Київська губ., тепер Макарівський р-н, Київська обл.— 400, 475, 595, 598; *Хрестовоздвиженська церква — 598*
Новоспасівка, с., Маріупольський пов., тепер с. Осипенко, Бердянський р-н, Запорізька обл.— 322
Носівська сотня — 226
Нуармутьє, о., Франція — 263
Нью-Йорк, м., США — 264, 265, 304; *Бруклін 265*
Нью-Йорк, штат, США — 265
Область Війська Донського, тепер Калмицька АР, Росія — 535
Обухів, м-ко, Київський пов., Київська губ., тепер р. ц. , Київська обл.— 267, 268, 277, 279, 309, 328; *Михайлівська церква — 27, 40, 277, 309; Воскресенська церква — 268*
Огіївка, с., Бердичівський (до 1846 р. Махнівський) пов., Київська губ., тепер Ружинський р-н, Житомирська обл.— 399, 594
Одеса, м.— 219, 221, 301, 314, 319, 320, 435, 501
Окунєв, Челябінська обл.*— 276
Олександрівка, с., Липовецький пов., Київська губ., тепер Липовецький р-н, Вінницька обл.— 270, 287, 288, 292, 297, 309; *Параскеви церква — 297, 309*
Олександрівка, Херсонська губ.*— 292
Оленівка, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер Фастівський р-н, Київська обл.— 292, 304

Олишівська сотня — 226
Омська обл., Росія — 195, 290
Ординці, с., Бердичівський (до 1846 р. Махнівський) пов., Київська губ., тепер Погребищенський р-н, Вінницька обл.— 593–595; *Іоанна Богослова церква — 593, 594*
Оситняжка, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Кіровоградський р-н, Кіровоградська обл.— 541; *Петропавлівська церква — 541*
Очаків, м., Миколаївська обл.— 480
Очеретня, с., Липовецький пов., Київська губ., тепер Погребищенський р-н, Вінницька обл.— 363, 565; *Михайлівська церква — 363, 565*
П'ятигорськ, м., Росія — 274
Павлівка, с., Липовецький пов., Київська губ., тепер Іллінецький р-н, Вінницька обл.— 369, 520522, 524, 528, 605; *Троїцька церква — 369, 520–522, 524, 528, 605*
Паволоч, м-ко, Сквирський пов., Київська губ., тепер с., Попільнянський р-н, Житомирська обл.— 353, 354, 365, 473, 539, 544, 554, 574, 582, 583; *Богоявленська церква — 354, 365, 554, 574, 582, 583; Покровська церква — 353, 354, 574, 582*
Парафіївка, с., Борзнянський пов., Чернігівська губ., тепер Ічнянський р-н, Чернігівська обл.— 255
Париж, м., Франція — 263, 344, 434
Парипси, с., Бердичівський пов., Київська губ., тепер Попільнянський р-н, Житомирська обл.— 54, 55, 61, 272, 295, 309, 312, 332, 333; *Стефанівська церква — 312, 333*
Партизан, копальня, Магаданська обл., Росія — 234, 235, 604
Пединівка, с., Звенигородський пов., Київська губ., тепер Звенигородський р-н, Черкаська обл.— 504, 505; *Михайлівська церква — 504, 505*
Пекарі, с., Черкаський пов., Київська губ., тепер Канівський р-н, Черкаська обл.— 15
Пекурівка, с., Чернігівська обл.*— 328
Пензенська губ., Росія — 359, 524,545
Перемишль, пов. м., Галичина, тепер м. Пшемисль, Польща — 263–265
Пермська обл., Росія — 344
Петербург (Петроград) — *див.* Санкт-Петербург
Пирогів, с., Київський пов., Київська губ., тепер у складі м. Києва — 54, 57, 126, 196, 257, 269, 272, 277, 289, 295, 333; *Хрестовоздвиженська церква — 57, 257, 295, 333*
Південний Буг (Бог), р.— 224
Південно-Африканська Республіка — 344
Південно-Західний край — *див.* Правобережна Україна
Південь Росії (Піденна Росія) — 442
Північ — 542
Північна Осетія-Аланія, Росія — 89
Північний Кавказ (Північно-Кавказький край) — 49, 54, 57, 59, 87, 88, 99, 123, 328, 387
Північно-Західний край — 432
Підвисоке, с., Липовецький пов., Київська губ., тепер Оратівський р-н, Вінницька обл.— 360362, 524, 555, 560, 562, 567, 571, 574, 576; *Дмитрівська церква — 360, 524, 560, 567, 574, 576*
Підгайчики, с., Золочівський пов., Галичина, тепер Зборівський р-н, Тернопільська обл.— 260, 265, 504
Підгірці, с., Київський пов., Київська губ., тепер Обухівський р-н, Київська обл.— 53
Піски, с., Гродненська губ., тепер Гродненська обл., Білорусь — 337
Плоске, с. Сквирський пов., Київська губ., тепер с. Плоска, Ружинський р-н, Житомирська обл. 359, 361, 362, 536–538, 540–542, 546, 547, 554, 555, 558, 560, 562, 563, 566, 572, 578, 582; *Покровська церква — 359, 537, 538, 540, 554, 560, 562, 563, 566, 572, 578, 582*
Поволжя — 90, 270
Погорільці, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 27, 30, 279, 291, 294, 306, 311; *Успенська церква — 291*
Погреби, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер Васильківський р-н, Київська обл.– 596
Погребище, м-ко, Бердичівський (до 1846 р. Махнівський) пов., Київська губ., тепер р. ц., Вінницька обл.— 267, 268, 363, 521, 522, 544, 565, 583., 598; *Михайлівська церква — 363, 521, 522, 543, 565, 583*
Подебради, м., Чехія — 216

Поділля — 221
Подільська губ.— 356, 403, 513
Подніпров'я — *див.* Наддніпрянщина
Подорожнє, с., Чигиринський пов., Київська губ. (у 1956 р. затоплене Кременчуцьким водосх.) — 39, 47, 144, 258, 281, 295, 344; *Михайлівська церква — 39*
Покачі, м., Ханти-Мансійський АО, Тюменська обл., Росія — 267, 273, 296, 334, 335
Покришів, с., Брусилівський р-н, Житомирська обл.— 285
Полісся — 181, 446, 476, 548
Половецьке, с., Бердичівський пов., Київська губ., тепер Бердичівський р-н, Житомирська обл.— 312
Полонське, м-ко*— 181
Полтава, м.— 221, 272, 307, 325
Полтавський полк — 221
Полтавщина (Полтавська губ.) — 136, 181, 446, 548
Полуднева Україна — 426
Полуднівка, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 336
Польща (Королівство Польське, Царство Польське, Привіслянський край; Річ Посполита; Królestwo Polskie — 12, 14, 16, 19, 26, 81, 82, 85, 262, 265, 308, 321, 330, 355, 399–401, 408
Попівка, с., Уманський пов., Київська губ., тепер Маньківський р-н, Черкаська обл.— 528; *Покровська церква — 528*
Порт-Артур, м., фортеця, тепер м. Люйшунь, Китай — 332
Почуйки, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Попільнянський р-н, Житомирська обл.— 61, 258, 366, 530, 572; *Георгіївська церква — 61, 366, 530, 572*
Правобережна Україна (Південно-Західний край, Правобережжя) — 17, 25, 43, 105, 110, 221, 224–227, 230, 358, 400
Прага, м., Чехія — 216, 264, 279, 300, 312, 314
Прибірськ, с., Радомишльський пов., Київська губ., тепер Іванківський р-н, Київська обл.— 544, 575, 579; *Покровська церква — 579*
Привіслянський край — *див.* Польща
Придніпровська Малоросія — *див.* Наддніпрянщина
Приморський край, Росія — 324
Проскурів, пов. м., Подільська губ., тепер м. Хмельницький, обл. ц.— 512
Прохладная, ст-ця, Терська обл., тепер м. Прохладний, р. ц., Кабардино-Балкарська Республіка, Росія — 103
Псковська обл., Росія — 317
Пустовітівська вол.— 179
Радиванівка, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Кам'янський р-н, Черкаська обл.— 341
Радом, губ. м., Росія, тепер Польща — 330
Радомишль, пов. м., Київська губ., тепер р. ц., Київська обл.— 506
Радомишльський пов.— 355, 526
Райгород, с., Черкаський пов., Київська губ., тепер Кам'янський р-н, Черкаська обл.— 260
Рацеве, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 267, 341
Ребедайлівка, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Кам'янський р-н, Черкаська обл.— 314
Республіка Північна Осетія-Аланія, Росія — 89
Рея, залізн. ст., Житомирський пов., Волинська губ., тепер Бердичівський р-н, Житомирська обл.— 312
Ржев, пов. м., Тверська губ., тепер Тверська обл., Росія — 288
Ржищів, м-ко, Київський пов., Київська губ., тепер Кагарлицький р-н, Київська обл.— 18, 24, 135; *Троїцька церква — 24, 135*
Рига, м., Латвія — 338, 346
Рим, м., Італія — 83, 355
Ріверсайд, м., шт. Коннектикут, США — 261, 264
Ріо-де-Жанейро, м., Бразилія — 262
Річ Посполита — *див.* Польща
Рожів, м-ко, Київський пов., Київська губ., тепер Макарівський р-н, Київська обл.— 57, 272, 327; *Благовіщенська церква — 272, 327*
Розважів, с., Радомишльський пов., Київська губ., тепер Іванківський р-н, Київська обл.— 508
Рокитне, смт, р. ц., Київська обл. — 324
Романівський форпост — 401

Ромашки, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер Рокитнянський р-н, Київська обл.— 341
Російська імперія — *див.* Росія
Російська Федерація — *див.* Росія
Росішки, с., Таращанський пов., Київська губ., тепер Тетіївський р-н, Київська обл.— 563
Росія (Великоросія, Москва, Московщина, Російська імперія, Російська Федерація) — 16, 26, 80, 82, 85, 101, 106, 109, 116, 158, 167, 171–174, 255, 256, 270, 272, 276, 304, 318, 330, 358, 359, 385, 397, 401, 433, 457, 459, 461, 462, 512, 540, 545, 554, 563
Росошинці (Росошенці), с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер с. Розсошинці, Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 291
Роставець (Раставець), м.— *див.* Білилівка
Роставиця (Раставиця), р.— 397, 399
Ростов-на-Дону (Ростов), м., Росія — 94, 524, 544, 603
Рось, залізн. ст., Погребищенський р-н, Вінницька обл.— 580
Рось, р.— 398
Ротмистрівка, с., Черкаський пов., Київська губ., тепер Смілянський р-н, Черкаська обл.— 32, 302; *Михайлівська церква — 302*
Рочестер, м., шт. Нью-Йорк, США — 265
Руде Село, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Володарський р-н, Київська обл.— 362, 371, 372, 387, 446, 449, 454, 456, 514, 515, 538, 540, 544, 546,548, 551, 556, 557, 559, 567, 569, 577–581; *Троїцька церква — 372, 446, 449, 456, 514, 538, 540, 547, 548, 551, 556, 569, 577, 579*
Румунія — 22, 334
Русалівка, с., Уманський пов., Київська губ., тепер Маньківський р-н, Черкаська обл.— 528
Руська Поляна, с., Черкаський пов., Київська губ., тепер Черкаський р-н, Черкаська обл. 596, 597; *Іллінська церква — 596*
Салехард, м., Росія — 315
Самгородок, с., Сквирський р-н, Київська обл.— 325
Сандормох, ур., Карельська АРСР, тепер Республіка Карелія, Росія — 306, 307
Санкт-Петербург (Петербург, Петроград, Ленінград); м., Росія — 117, 219, 221, 223, 228, 260, 274, 304, 312, 315, 317, 321, 330, 337, 338, 340, 381, 382, 433, 435, 436, 449, 506, 507, 516, 517, 542, 543, 547, 549, 554, 557, 567, 578
Сан-Паулу, м., Бразилія — 262
Саратов, м., Росія — 260, 270, 288, 383, 384, 504, 519, 524, 535, 542, 545, 549, 550, 553, 554, 558, 559, 573, 575, 577, 579, 581, 585, 587, 588, 599; *Воскресенське кладов.— 384; Олександра Невського собор — 549*
Саратовська обл.— 382
Сарсель, передмістя Парижа, Франція — 263
Сасанівка, с., Заславський пов., Волинська губ., тепер Полонський р-н, Хмельницька обл.— 538, 539
Сахалін, о., Росія — 593
Світловодськ, м., р. ц., Кіровоградська обл.— 30
Свободный, табір (ГУЛАГ), Росія — 232
Себине, с., Херсонський пов., Херсонська губ., тепер Новоодеський р-н, Миколаївська обл.— 292
Севастополь м.— 271, 274, 314, 316, 339, 340; *Балаклавський монастир 322*
Севвостлаг — 236
Семипалатинськ, м., Казахстан — 326
Семиполки, м-ко, Остерський пов., Чернігівська губ., тепер с., Броварський р-н, Київська обл.— 260, 501
Сербія — 385, 545
Сергіївська Вирга, с., Нижнеломовський пов., Пензенська губ.*— 359, 381, 382, 544, 545, 554
Сестринівка (Сестренівка, Сестреновка, Сестриновка), с., Бердичівський (до 1846 р. Махнівський) пов., Київська губ., тепер Козятинський р-н, Вінницька обл.— 7, 81, 85, 86, 114, 274, 328, 352, 360, 365, 368, 371–375, 377, 389, 390, 393–407, 414, 422, 502, 510, 515, 522, 550, 551, 557, 561, 567–569, 574, 579, 581,583; *Покровська церква— 81, 365, 372–374, 377, 389, 390, 404, 406; 552, 553, 557, 561, 567–569, 574, 579, 581–583; Басарабова гребля — 398; Лісова дача — 398; Зарудня — 398; Доярня — 398; Дворок— 398; Березина— 398; Козлівщина — 398; Хутір — 398; Центр — 398*
Сибір, Росія — 330, 584, 588
Сиблаг, Росія — 58, 258

Сиктивкар, м., Республіка Комі, Росія — 304, 325
Симбірськ, м., Росія — 261, 300, 476
Сімферополь м.— 128, 314, 323
Сингаївка, с., Бердичівський пов., Київська губ., тепер Бердичівський р-н, Житомирська обл.— 55, 275, 279, 283, 284, 292, 309, 322, 345, 346; *Миколаївська церква — 309*
Синява (Сінява), м., Ярославський пов., Галичина, тепер Польща — 434
Синява, с., Васильківський пов., Київська губ, тепер Рокитнянський р-н, Київська обл.— 465, 591, 600; *Воскресенська церква 465, 600*
Ситківці, с., Липовецький пов., Київська губ., тепер смт, Немирівський р-н, Вінницька обл.— 453, 544, 557, 575, 576, 579, 580; *Вознесенська церква — 544, 575, 576, 579, 580*
Сичівка, с., Уманський пов., Київська губ., тепер Христинівський р-н, Черкаська обл.— 544, 547, 555, 567, 575, 579, 580; *Іоанна Предтечі церква — 544*
Сілезія, Польща — 263, 312
Січ — *див.* Запорозька Січ
Скала, м-ко, Борщівський пов., Галичина, тепер смт Скала-Подільська, Борщівський р-н, Тернопільська обл.— 261, 262, 264, 265, 301, 356; *Миколаївська церква — 356*
Скала-Подільська — *див.* Скала
Сквира, пов. м., Київська губ., тепер р. ц., Київська обл. 343, 373, 500, 510, 515, 567; *Богачевська вул.— 567; Успенський собор — 373, 515*
Сквирщина (Сквирський пов.) — 345, 352—354, 562, 363, 432, 526, 547, 562
Слепцовська, ст-ця, Терська обл., тепер ст-ця Орджонікідзевська, Республіка Інгушетія, Росія — 63
Смажинці, хут., Бердичівський пов., Київська губ., тепер с. Смаржинці, Погребищенський р-н, Вінницька обл.— 586
Сміла, м-ко, Черкаський пов., Київська губ., тепер р. ц., Черкаська обл.— 21, 32, 273, 302, 314, 339
Смольчинці, с., Звенигородський пов., Київська губ., тепер с. Смільчинці, Лисянський р-н, Черкаська обл.— 430
Снігурівка, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер у складі м. Фастова, Київська обл.— 303, 367, 368, 530, 533, 534; *Різдва Богородиці церква — 303, 368, 533*
Соловки, Росія — 307
Солотвинська вол., Бердичівський пов., Київська губ.— 312
Сорокотяги, с. Васильківський пов., Київська губ., тепер Білоцерківський р-н, Київська обл.— 586
Сосновец, м-ко, Польща — 263
Сочі, м., Росія — 313, 314
Спичинці, с., Бердичівський (до 1846 р. Махнівський) пов., Київська губ., тепер с. Шпиченці, Ружинський р-н, Житомирська обл.— 592—595; *Покровська церква — 593—595*
СРСР — 292, 312, 448, 599
Ставидло, с., Чигиринський пов., тепер Олександрівський рн, Кіровоградська обл.— 325
Ставище, м-ко, Таращанський пов., Київська губ., тепер смт, р. ц., Київська обл.— 365, 474, 501, 502, 519, 520, 522, 523, 567, 574, 589, 590, 591, 598, 600; *Покровська церква — 365, 474, 501, 502, 519, 522, 523, 536, 574, 589591, 598; Успенська церква — 365, 474, 502, 574, 590, 598*
Ставище, с., Радомишльський пов., Київська губ.— 476—477, 525
Ставропавлівська ст-ця — 99
Ставропілля, Росія — 86, 88, 89
Ставрополь (Ставрополь Кавказький), м., Росія — 61, 62, 86, 87, 91, 97, 101, 102, 103, 108, 113, 119, 258, 293, 303, 311, 312, 330, 331, 351, 369, 375, 511, 568
Ставропольська губ., Росія — 87, 88, 96, 106, 274, 308
Стайки, с., Київський пов., Київська губ., тепер Кагарлицький р-н, Київська обл.— 341
Сталінград, м., тепер Волгоград, Росія — 260
Сталіно — *див.* Донецьк
Стамбул, м., Туреччина — 42
Станилівка, с., Бердичівський пов., Київська губ., тепер Погребищенський р-н, Вінницька обл.— 323
Станіслав (Станіславів), м., тепер Івано-Франківськ — 262, 265
Стара Осота, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Олександрівський р-н, Кіровоградська обл.— 344

Старий Бихів, м., тепер Бихов, Могильовська обл., Білорусь — 432
Старий Оскол, пов. м., Курська губ, тепер р. ц., Белгородська обл., Росія — 588
Старі Безрадичі, с., Київський пов., Київська губ., тепер Обухівський р-н, Київська обл.— 52
Старі Боровичі, с., Щорський р-н, Чернігівська обл.— 335
Стародуб, пов. м., Чернігівська губ., тепер Брянська обл., Росія — 524, 543
Старопавловська, ст-ця, Терська обл., тепер Кіровський р-н, Ставропольський край, Росія — 59, 99, 286, 288
Степківка, с., Уманський пов., Київська губ., тепер Уманський р-н, Черкаська обл.— 541
Степова Україна — 218, 219
Стир, р.— 476
Столова гора — 89
Стремигород (Стрим), с., Радомишльський пов., Київська губ., тепер Коростенський р-н, Житомирська обл.— 89, 200, 202, 203, 273, 289, 301, 316
Стрий, пов. м., Галичина, тепер р. ц., Львівська обл.— 261–265; *Колесси Ф. вул.— 264; Леніна пл.— 262*
Суботів, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 12, 13, 16, 26, 35, 47, 74, 134, 137–144, 147, 148, 150–155, 158, 160, 163–169, 176, 183, 192, 258, 259, 270, 276, 285, 291, 297, 298, 300, 319, 336; *Валок, ур.— 147; Гайдамацький кіш, ур.— 153; Завалівка, ур.— 147; Іллінська церква — 35, 74, 137, 138, 144–146, 166, 258, 259; Крамарське, ур.— 144; Михайлівська церква — 137, 138, 140, 144–146, 155, 259, 291, 298; Суба, р.— 147*
Сувалки, м. Польща — 85
Судан — 86
Суха Калигірка, с., Звенигородський пов., Київська губ., тепер, Катеринопільський р-н, Черкаська обл.— 188
Суха, с.*— 286
Сучава, м., Румунія — 145
США (Америка) — 7, 264, 265
Табурище, с., Олександрійський пов., Херсонська губ. (у 1956 р. затоплене Кременчуцьким водосх.; мешканці переселені до м. Світловодська Кіровоградської обл.) — 336
Таганча, м-ко, Канівський пов., Київська губ., тепер Канівський р-н, Черкаська обл. 166—172, 183, 276, 285, 298, 319; *Таганча, ур.— 168; Покровська церква — 168, 169*
Таганчівська вол.— 167
Таранівка, слоб., Зміївський пов., Харківська губ., тепер Валківський р-н, Харківська обл.— 331
Тараща, пов. м-ко, Київська губ., тепер р. ц., Київська обл.— 567
Таращанський пов.— 474
Тарнава, с., Липовецький пов., Київська губ., тепер Монастирищенський р-н, Черкаська обл.— 528
Татариновичі, с., Овруцький пов., Волинська губ., тепер с. Берестовець, Коростенський р-н, Житомирська обл.— 202
Татарстан, Росія — 265
Ташкент, м., Узбекистан — 462, 552
Тендра, коса — 480
Терек, р.— 89, 90, 92, 94
Терехове, с., Бердичівський пов., Київська губ., тепер Бердичівський р-н, Житомирська обл.— 346, 347
Терехтемирів (Трактомирів), м-ко, пізн. с., Канівський пов., тепер с., Канівський р-н, Черкаська обл.— 18
Терешки, с., Звенигородский пов., Київська губ., тепер Шполянський р-н, Черкаська обл.— 299
Терешки, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Сквирський р-н, Київська обл.— 361, 362, 543, 550, 558, 561, 563, 571, 572, 575–577, 580, 605; *Миколаївська церква — 558, 561, 563, 572, 575–577, 605*
Тернопіль, пов. м., Галичина, тепер обл. центр — 265
Тернопільщина — 262
Терська обл., Росія — 57, 59, 89, 96, 97, 103, 106, 121, 274, 286, 308, 321, 326, 327, 512
Тетерів, р.— 398
Тетіїв, м-ко, Таращанський пов., Київська губ., тепер р. ц., Київська обл.— 318, 454
Тиврів, смт, р. ц., Вінницька обл.— 591, 595
Тифліс, м., Тифліська губ., тепер Тбілісі, Грузія — 103, 116, 210, 274, 313, 351

Тізі-Узу, м., Алжир — 321
Тіньки, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 299
Топилівка, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 26, 29, 275, 279, 294, 344; *Покровська церква — 26*
Топори, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Ружинський р-н, Житомирська обл.— 473, 474, 589; *Іоанна Богослова церква — 473*
Торонто, м., Канада — 285
Торчин, с., Радомишльський пов., Київська губ., тепер Коростишівський р-н, Житомирська обл.— 346
Трансильванія, Румунія — 15
Трибухівці с.,Чортківський пов., Галичина, тепер Бучацький р-н, Тернопільська обл.— 263
Триліси, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Олександрівський р-н, Кіровоградська обл.— 274, 280, 282, 291, 304, 338
Трипілля, м-ко, Київський пов., Київська губ., тепер с., Обухівський р-н, Київська обл.— 218, 227
Троща, с., Липовецький пов., Київська губ., тепер Липовецький р-н, Вінницька обл.— 362, 546, 557; *Різдва Богородиці церква — 546*
Трушівці, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 160, 270, 326, 330, 336
Тульська губ., Росія — 391, 517
Тульчин, м-ко, Брацлавський пов., Подільська губ., тепер р. ц., Вінницька обл.— 562; *Успенська церква — 562*
Турильче, с., Борщівський пов., Галичина, тепер Борщівський р-н, Тернопільська обл.— 262
Турія, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Новомиргородський р-н, Кіровоградська обл.— 344
Турчинка, с., Житомирський пов., Волинська губ., тепер Володар-Волинський р-н, Житомирська обл.— 538
Тясмин (Тясмен), р.— 12, 18, 20, 21, 30, 38, 145, 335
Угорщина — 321
Україна (Вкраїна, Україна-Русь, Українська Держава, УНР, Малоросія) — 6, 7, 14–18, 33, 70, 71, 100, 110, 112–116, 118, 123, 125, 138, 140, 144, 150, 158, 167, 179, 181, 182, 187, 188, 200, 201, 206, 207, 211, 219–224, 228, 233, 234, 261, 264, 265, 267, 270, 295, 298, 300, 301, 304, 307, 313, 315, 321, 330, 335, 344, 366, 371, 379, 380, 385, 386, 389, 391, 393–397, 407, 415, 421, 425, 426, 432–434, 436, 437, 442, 445–448, 450, 451, 454, 459, 462–464, 466, 472, 477–481, 504, 512, 529, 531, 547, 548, 553, 556, 557, 569, 599
Українські Карпати — *див.* Карпати
Ульянине, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер с. Олянине, Камянський р-н, Черкаська обл.— 344
Уманський пов.— 321, 329
Уманщина — 59
Умань, пов. м., Київська губ., тепер р. ц., Черкаська обл.— 285, 328, 340, 360, 520, 524, 536, 539; *Успенський собор — 539*
Урал — 550
Уральськ, м., Казахстан — 260, 343
Усинськ, м., Республіка Комі, Росія — 266, 282, 304, 306
Уфа, м., Республіка Башкортостан, Росія — 260, 343
Фастів, м-ко, Васильківський пов., Київська губ., тепер р. ц., Київська обл.— 135, 268, 541, 567; *Воскресенська церква — 541*
Філадельфія, м., США — 264
Франтівка, с., Липовецький пов.,Київська губ., тепер с. Фронтівка, Оратівський р-н, Вінницька обл.— 360, 362, 457, 458, 462, 464, 552, 555, 576–580; *Покровська, з 1876 р. Космо-Даміанівська церква — 458, 462, 552, 555, 578–580*
Франція — 263, 344
Халхін-Гол, р.— 334
Хамбиків, с., Київський пов., Київська губ., тепер с. Заріччя, Васильківський р-н, Київська обл. 590–592, 594–596, 598; *Троїцька церква — 598*
Ханти-Мансійський авт. окр.— 315
Харків, м.— 234, 260, 265, 285, 301, 335, 343, 426, 435, 471
Хатиннах, м., Магаданська обл., Росія — 235, 342, 604

Хацьки, с., Черкаський пов., Київська губ., тепер Черкаський р-н, Черкаська обл.— 291
Хейлів, с., Сквирський пов., Київської губ., тепер с. Красногірка, Попільнянський р-н, Житомирська обл.— 520; *Троїцька церква — 520*
Херсон, м.— 435, 442
Херсонщина (Херсонська губ.) — 136, 292
Хмільник, м., Летичівський пов., Подільська губ., тепер р. ц., Вінницька обл.— 512
Ходосівка, с., Київський пов., Київська губ., тепер Києво-Святошинський р-н, Київська обл.— 42, 52
Холм, пов. м., Люблінська губ., Росія, тепер м. Хелм, Польща — 11, 76, 81–83, 85, 86, 300, 351, 394, 397, 408, 409, 511, 568; *Іаонна Богослова церква — 83; Коперника (Весела) вул.— 83; Любельська вул.— 83; Сенкевича (Брестська) вул.— 83*
Холмщина — 82
Хотів, с., Київський пов., Київська губ., тепер Києво-Святошинський р-н, Київська обл.— 52, 53
Хреновськ, м., Костромська губ., Росія*— 304, 305, 338
Худоліївка (Ходоліївка), с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Чигиринський р-н, Черкаська обл. 17, 19–23, 25, 2831, 34, 35, 38, 47, 124 126, 132, 133, 135, 144, 148, 255–257, 268–273, 275–278, 280–286, 289–299, 304–306, 309–313, 316, 318, 322, 324, 326, 334, 336, 339, 341, 343, 344; *Параскеви церква — 22, 25, 28, 31, 34, 124, 126, 277, 286, 289, 294, 305, 311, 316; Грушівських куток — 269, 280*
Худоліївка, с., Хорольський пов., Полтавська губ., тепер Семенівський р-н, Полтавська обл.— 20
Царицин, пов. м., Саратовська губ., тепер м. Волгоград, Росія — 558
Царство Польське — *див.* Польща
Цвітна, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер с. Цвітне, Олександрівський р-н, Кіровоградська обл.— 39, 135, 258, 272, 278, 310; *Покровська церква — 135*
Чагів, с., Липовецький пов., Київська губ., тепер Оратівський р-н, Вінницька обл.— 288
Чайки, с., Канівський пов., Київська губ., тепер Богуславський р-н, Київська обл.— 179
Чаплище, с., Чигиринський пов., Київська губ., (у 1956 р. затоплене Кременчуцьким водосх.) — 27, 279, 294, 309, 320, 328; *Георгіївська церква — 27, 309*
Челябінськ, м., Росія — 314
Черкас, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер Білоцерківський р-н, Київська обл.— 505; *Михайлівська церква — 505*
Черкаси, пов. м., Київська губ., тепер обл. центр — 7, 17, 18, 58, 169, 260, 269, 270, 280, 287, 290, 295, 299, 304, 308, 313, 315, 319, 323, 334, 336, 337, 526, 594; *Верхгорова вул.— 169, 319; Іоанна Богослова церква при духовному училищі — 520; Шевченка вул.— 290, 337*
Черкаська обл.— 12, 170
Черкаський пов.— 146, 148, 195, 298, 596
Черкащина — 180
Черниші, с., Канівський пов., Київська губ, тепер Канівський р-н, Черкаська обл.— 533
Чернівці, м.— 262, 318
Чернігів, м.— 198, 233, 234, 391, 516–518, 570
Чернігівська губ.— 446, 548
Чернігівська обл.— 233
Чернігівщина — 432, 480
Чеська Губа, затока, Баренцеве море, Росія — 542
Чехія — 262, 321
Чигирин (Чегрин), пов. м., Київська губ., тепер р. ц., Черкаська обл.— 6, 12, 16, 1820, 38, 39, 47, 74, 153, 192, 257, 258, 272, 275, 277, 282, 288, 296, 308, 310–312, 325, 326, 366, 505, 511, 535, 590, 593, 596, 597; *Замкова гора — 37; Успенська церква — 311; Казанський собор — 6, 366, 590, 593, 597; Хрестовоздвиженський собор — 19, 29, 3739, 47, 74, 277, 296, 310*
Чигиринське староство — 273
Чигиринський пов.— 17, 25, 146, 148, 160, 164, 195, 298, 339, 344
Чигиринський полк — 14
Чигиринщина 11, 12, 17, 18, 20, 22, 23, 28, 30, 33, 39, 74, 131, 135, 138, 140, 143, 144, 146, 148, 150, 153, 157, 180, 189, 258, 295, 297, 298, 311, 316, 325, 410
Чикаго, м., США — 336
Чоповичі, с., Радомишльський пов., Київська губ., тепер смт, Малинський р-н, Житомирська обл.— 202

Чорне море — 480
Чорнявка *див.* Велика Чорнявка
Чорнявка, с., Черкаський пов., Київська губ., тепер Черкаський р-н, Черкаська обл.— 132, 148, 170, 297, 314; *Петропавлівська церква — 132, 297*
Шабельники, с., Чигиринський пов., Київська губ. (затоплено Кременчуцьким водосх.) — 17, 33, 269, 273, 275, 276, 279, 280, 283—285, 290, 292, 294, 297, 299, 300, 303, 336, 340, 344; *Іллінська церква — 297, 299, 344*
Шаліївка, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Сквирський р-н, Київська обл.— 562; *Троїцька церква — 562*
Шапова, р. — 398
Швейцарія — 344
Шепетівка, м-ко, Ізяславський пов., Волинська губ., тепер р. ц., Хмельницька обл.— 181
Ширмівка, с., Бердичівський пов., Київська губ., тепер Погребищенський р-н, Вінницька обл.— 573, 586, 587; *Різдва Богородиці церква — 586, 587*
Шліссельбург, м., тепер м. Петрокрепость, Ленінградська обл., Росія — 578
Шпола, м-ко, Звенигородський пов., Київська губ., тепер р. ц., Черкаська обл.— 299
Шуя, пов. м., Владимирська губ., тепер Івановська обл., Росія — 330, 583
Юрівка, с., Київський пов., Київська губ., тепер Киево-Святошинський р-н, Київська обл.— 54, 272, 333; *Різдва Богородиці церква — 333*
Юріївка, с., тепер Луганська обл.— 256
Ютика, м., шт. Нью-Йорк, США — 264
Яблунівка, с., Васильківський пов., Київська губ., тепер Білоцерківський р-н, Київська обл.— 521, 586; *Миколаївська церква — 521*
Ягнятин, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Ружинський р-н, Житомирська обл.— 537, 539, 542; *Михайлівська церква — 536, 539, 542*
Якутськ, м., Росія — 575
Ялта, м.— 313, 314, 329
Янич с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер с. Іванівка, Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 138, 160; *Покровська церква — 138*
Янівка, с., Канівський (до 1844 р. Богуславський) пов., Київська губ., тепер с. Іванівка, Богуславский р-н, Київська обл.— 511, 513; *Михайлівська церква — 511, 513*
Японія — 287
Ярешки, с., Сквирський пов., Київська губ., тепер Андрушівський р-н, Житомирська обл.— 266
Ярове, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер Камянський р-н, Черкаська обл.— 39, 278, 297
Ярослав, пов. м., Галичина, тепер Польща — 263
Ярославль, м., Росія — 260, 322, 340, 458, 552
Ясківці, с., Чигиринський пов., Київська губ., тепер у складі с. Трушівці, Чигиринський р-н, Черкаська обл.— 30, 268, 291; *Преображенська церква* — 268, 291
Koszów — *див.* Кошів
Koszowata — *див.* Кошовата
Królestwo Polskie — *див.* Польща

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

Авксентьєва Євдокія — 294
Авксентьєва Тетяна — 294
Агапеєв Микола (батько) — 332
Агапеєв Микола Миколайович — 332
Агапеєва (Борковська) Єлизавета Миколаївна — 332
Агапова (Дубровська) Анастасія Олександрівна — 246, 255, 316, 317
Агранов Я. С.— 387
Александрович А.— 519
Александрович В. С.— 519, 571, 573
Алексєєв (Алексеев А.) — 80
Алєксєєв (Алексеев А. С.) — 458, 552
Алчевська Х. О.— 459, 553
Ананьєва Т. Б.— 218
Андрійко (Шамрай) Валентина Іванівна — 220, 225, 234, 250, 255, 342, 343, 493, 500, 604
Андрійко Агрипина Олексіївна — 255
Андрійко Іван Васильович — 255
Андрійчиха Мариська — 202
Андріяшев О. М.— 226
Андріяшев О. Х.— 101
Андрющенко Ігор Борисович — 246, 255, 269
Андрющенко Олександр Ігоревич — 246, 255, 269
Антипів Ксенія — *див.* Микласевич (Антипів) К.
Антипів Олекса — 264
Антонович В. Б.— 128, 136, 147, 300, 303, 416, 425, 437, 439, 467
Антонович М. Д.— 130, 197
Апоков — *див.* Оппоков Л. В.
Аркас М. М.— 16
Арсеній, митроп.— 509, 511
Атаманюк В. І.— 234
Бабич Зінаїда Іванівна — 245, 255, 269
Бабич Іван Феодосійович — 245, 255, 256, 269
Бабич, поліц. урядник — 160
Бажан М. П.— 451
Базилевич Віктор Іванович — 499, 500, 505
Базилевич Іван — 155
Байда — *див.* Вишневецький Д. І.
Баккановський — 138
Балицький В. А.— 233
Балько (Левицька) Марія — 262
Бантиш-Каменський Д. М.— 18, 221
Баранович О. І.— 229
Барвінок Ганна — *див.* Білозерська-Куліш О. М.
Барвінський О. Г.— 204, 417
Басараб — 405
Баськевич (Грушевська) Олена Феодосіївна — 252, 256, 283, 286287, 288
Баськевич Єлизавета Степанівна — 256
Баськевич Феодосій Миколайович — 256
Бах С.— 472
Бачманов — 387
Бебих (Ліщенко) Євдокія Савівна — 256
Бедрицька Мотрона Василівна — 500
Бедрицький Андрій Якович — 496, 500, 503

*До покажчика включено всі імена з нарисів, генеалогічних схем та біографічних довідників. Повні прізвища, імена (відповідно до записів у метричничних книгах за правилами українського правопису, рідше старими формами) та по батькові розкрито лише у представників родів Грушевських, Оппокових та споріднених родів. Решту наведено лише з ініціалами. Дівочі прізвища жінок (якщо вони встановлені) подано перед набутими у шлюбі. Ім'я М. Грушевського, яке зустрічається майже на кожній сторінці видання, до покажчикка не включено.

Безверхий Володимир Васильович — 251, 256, 330
Безрадецький — 158, 159
Безручко (Глушко) Г. І.— 315
Безручко (Денисенко) М. І.— 315
Бей Конон — 187
Березницька (Гришковська) Юлія Михайлівна — 499, 500, 506–509
Березницька Є. А.— 39
Березницький А.— 39
Беренштам В. Л.— 435
Беридзе Нателла Асланівна — 497, 500
Берковська (Купчик) Людмила Іванівна — 7, 251, 256, 323, 324, 326, 340
Берковська Єлизавета Олексіївна — 256
Берковський (Мацуєв) Олексій Сергійович — 251, 256, 257
Берковський Іван Антонович — 251, 256, 340
Берковський Костянтин Сергійович — 251, 256, 257, 328
Берковський Сергій Іванович — 251, 256, 326, 340
Берлінський М. Ф.— 226
Берло А.— 21
Бистров — 488
Бистров, диякон — 176
Бібіков Д. Г.— 403
Білик М. І.— 597
Білинська (Вояковська) Євгенія — 256
Білозерська-Куліш О. М. (Барвінок Ганна, Кулішева) — 434, 588
Білозерський В. М.— 82, 431, 433
Білозерський І.— 434
Білокінь С. І.— 8, 11, 208, 213, 219, 225, 265, 275, 292, 301, 335, 342, 343, 351, 385, 386, 427, 457, 472, 520, 554, 574, 588, 589, 599
Білоножки — 20, 21, 542
Білоножко Антон Володимирович — 247, 257
Білоножко Валентина Іванівна — 247, 257
Білоножко Володимир Миколайович — 247, 257, 269, 319
Білоножко Іван Миколайович — 247, 257, 269, 343
Білоножко Микола Андрійович — 247, 257, 269
Білоножко Тарас Володимирович — 247, 257
Білоножко Юлія Іванівна — 247, 257
Біляшівський М. Ф.— 217, 459, 553
Бобринський, граф — 314
Бобровницька (Оппокова) Ганна Капітонівна — 487, 500, 543, 550, 558, 559, 561, 563, 564, 571, 572, 575–577, 580
Бобровницька Юстина Варламівна — 558
Бобровницький Іван Капітонович — 558
Богацька Е. Л.— 451, 472, 526, 549, 599, 604
Богданович Анатолій Степанович — 258
Богданович Василь Степанович — 258
Богданович Марія Степанівна — 257
Богданович Наталія Степанівна — 258
Богданович Олександра Стефанівна — 204, 257, 269
Богданович Сава — 199
Богданович Степан (Стефан) Стефанович — 58, 204, 257, 258, 269
Богданович Стефан Григорович — 57, 196, 251, 257, 269, 289
Богданович Федір Стефанович — 257, 269
Богдановичі — 196
Богомолець О. О.— 387, 467
Богородицький, диякон — 176
Богуфал А. І.— 41
Бодуен де Куртене І.— О. 330
Бойко — 405
Болховітінов Є. О.— 36, 39
Бондар К.— 26
Бондарєва В. Р.— 528, 529
Борецький М.— 186
Борзиловський Ф. Д.— 569
Бориславський С.— 26, 27, 294
Борисюк О.— 8
Борковська Єлизавета — 331
Борковський В.— 331
Борковський Лука — 332
Бородін В.— 37
Ботвиновська (Грушевська) Марія Кирилівна — 35, 36, 38, 39, 52, 61, 62, 74, 87, 99, 196, 239, 255, 258, 259, 270, 272, 278, 281, 295, 296, 308, 312, 410
Ботвиновська (Діаковська) Євдокія Кирилівна — 259
Ботвиновська (Хотинська) Уляна Кирилівна — 259
Ботвиновська Агрипина Захарівна — 258, 259
Ботвиновська Дарія Кирилівна — 259
Ботвиновська Олександра Кирилівна — 259
Ботвиновський Георгій Кирилович — 36, 259

Ботвиновський Кирило Кирилович — 36, 37, 47, 48, 56, 61, 75, 259
Ботвиновський Кирило Прокопович — 35, 146, 258, 259
Ботвиновський Микита Кирилович — 259
Ботвиновський Ничипір — 258
Ботвиновський Олексій Григорович — 61, 258
Ботвиновський Онисим Кирилович — 259
Ботвиновський Павло Кирилович — 259
Ботвиновський Петро Георгійович — 36
Ботвиновський Прокіп Ничипорович — 35, 258
Ботвиновський Юхим Георгійович — 36, 37, 111, 259
Ботвиновські — 35, 258
Брадтман Е.— 105
Браїловський, свящ.— 176
Брайченко О. Д.— 208
Бракер Н. А.— 426 428, 430–432, 435, 437, 438, 440, 441, 443, 531
Браницька (Сапєга) Х.— 402
Браницька О. В.— 474, 502, 598
Браницька У.— 402
Браницький Я.-К.— 400–402
Браницькі (герба «Гриф») — 402
Бранцевич Лариса Георгіївна — 497, 501, 594
Браткова Л.— 526
Бржевська (Панішева) Тетяна Вікторівна — 7, 205, 251, 256, 259, 260, 266, 272, 274, 289, 301, 316, 329, 330, 339, 340
Бржевський Віктор Степанович — 251, 259, 340
Брюховецький, свящ.— 178
Будзинський О. О.— 8
Будовий — *див.* Черняхівський О. Г.
Булах В.— 175
Бурачек М. Г.— 601
Бурим — 144
Буримович І.— 25, 26, 144
Бурлака Г. М.— 8, 133, 149, 157, 397, 411, 455
Буров Петро Олександрович — 251, 260, 326, 328
Бурови — 326, 327
Бурцева (Оппокова) Параскева Петрівна — 449, 488, 501, 548, 567, 581
Бутич І. Л.— 382
Бутович П. К.— 600
Бутурлін О. Д.— 168
Бутурлін, боярин — 167
Бутурліна М. І.— 168
Бутурліна Я. А.— 168
Бутурліни — 171
Вавілов М. І.— 579
Вальо М. А.— 265
Варшавчук — 405
Василевський Ф. О.— 436
Василенко Василь Трохимович (Десняк) — 250, 260, 343, 493, 501
Василенко М. П.— 222, 466
Васильєва (Дубровська) Ольга Геннадіївна — 246, 260, 317
Васильківський М.— 180
Вассер С. П.— 478, 529
Вахнянин А. К. (Наталь) — 434
Вашкевич Г. С.— 433
Величко С. В.— 43
Верба І. В.— 207, 208, 216, 223, 231, 265, 275, 332, 342, 415
Вербицька (Микласевич) Анна Карлівна — 7, 264, 265
Вергун П.— 265
Верес М. С.— 68
Вересенко А. Г.— 7, 43, 67, 68
Вересенко О. М.— 68
Вересенко П. П.— 68
Верн Ж.— 212
Вернадський В. І.— 447, 459, 553
Верпета — 488
Ветвецький — 21
Виговський Д.— 16
Виговський І. О.— 15, 16
Виговський К. О.— 16
Винар Л.— 5, 149, 213, 397, 407, 411, 455, 552, 599
Виноградов — 98
Висоцький Олександр — 403
Вишинський А. Я.— 235
Вишневецький (Байда) Д. І.— 427
Вишневецький О.— 12
Вишневецькі — 168
Віръовка Г. Г.— 526
Вовк Ф. К.— 149, 437
Вовк-Карачевський В. Н.— 416, 523
Войдецька (Дашкевич) Леоніда Костянтинівна — 496, 501, 502, 513, 589
Войдецька (Кедреновська) Олександра Костянтинівна — 496, 501, 502, 519, 522, 523, 565, 574, 589

Войдецька (Ольшевська) Вікторія Костянтинівна — 496, 502, 536, 538, 539, 542, 589
Войдецька Глафіра Костянтинівна — 496, 502, 589
Войдецький Василь — 502
Войдецький Володимир Костянтинович — 496, 502, 589
Войдецький Костянтин Васильович — 465, 474, 496, 501, 502, 519, 522, 536, 589, 598
Волинець — 405
Волинська (Костишина) Олександра Петрівна — 7, 260, 331, 332, 335
Волинський Петро Костевич — 331
Волкова (Грушевська) Олена Андріївна — 240, 260, 302, 312
Володимир Федорович (Галілей), вчитель — 65
Волосяни — 20
Волошин М. О.— 482
Волошин О.— 437
Волошинов Василь Вікторович — 331
Волошинов Віктор Володимирович — 331
Волошинова (Єршова) Тетяна Вікторівна — 331
Волошкевич (Бедрицька) Ганна Іванівна — 496, 500, 503, 590
Волошкевич Іван Григорович — 496, 500, 503, 590
Волошкевич Леоніда Іванівна — 496, 503, 590
Волошкевич Лук'ян Іванович — 496, 500, 503, 504, 590
Волошкевич Марія Іванівна — 496, 503, 590
Волошкевич Михайло Іванович — 496, 503, 590
Волошкевич Олександра Іванівна — 496, 503, 590
Волошкевич Федір Іванович — 496, 500, 503, 504, 590
Волтер, проф.— 330
Волчанінов М. Г.— 102
Вороненко М.— 160
Вороний Ю. Ю.— 601
Воронцова О. А.— 40
Воскресенська (Кулешина) Олександра Павлівна — 331
Воскресенська Надія Павлівна — 331
Воскресенський В.— 331
Воскресенський М. Я.— 478
Воскресенський Павло — 331
Вояковська (Грушевська) Марія Сильвестрівна — 72, 96, 109, 155, 180, 211, 215, 231, 232, 250, 255, 260–265, 274, 279, 281, 300, 301, 343, 356, 357, 393, 417–420, 469, 484, 493, 504, 510
Вояковська (Левицька) Олімпія Сильвестрівна — 261, 262
Вояковська (Мочульська) Ольга Сильвестрівна — 265
Вояковська (Тишовницька) Галина Сильвестрівна — 265
Вояковська Володимира Сильвестрівна — 265
Вояковська Теодора Сильвестрівна — 262
Вояковський Еміль Сильвестрович — 262, 265
Вояковський Микола Сильвестрович — 265
Вояковський Олександр Сильвестрович — 262
Вояковський Сильвестр (батько) — 262
Вояковський Сильвестр Сильвестрович (син) — 262, 265
Вояковські — 261
Вуков, лікар — 160
Вяльцев Г.— 92
Гавриленко Т. М.— 229
Гавриляк (Тишовницька) Дарія — 265
Гадючий Піп — *див.* Завіруха Л.
Галин М. А.— 470
Галицький — 405
Галиченко — 251, 266, 274
Ганжа Микола Микитович — 497, 504, 599
Ганзюк (Шостаківська) Ганна Іванівна — 249, 266, 346, 347
Ганицький І. М.— 466
Ганна, служниця — 182
Гарбар О. М.— 597
Гвоздик — 573
Гдішинський П.— 132
Гдішинський Федір — 133
Гейне Г.— 468
Геккен Теодор — 497, 504, 599
Гельфанд (Грушевська, Левчук) Валерія Львівна — 7, 150, 151, 164, 173, 182, 184, 188, 191, 192, 243, 266, 270, 298, 325, 340
Гельфанд Лев Аронович — 243, 266, 270
Георгіца С.— 15
Герасименки — 183, 191
Герасименко (Грушевська) Тетяна Михайлівна — 254, 266, 282, 304, 306
Гервасій — 22
Гергілевич (Шостаківська) Марія Іванівна — 56, 249, 266, 345–347

Гергілевич Михайло Іванович — 249, 266, 345
Гермайзе О. Ю.— 157, 158
Гете Й.-В.— 261
Гетьманчук (Топачевська) Світлана Юріївна — 497, 504
Гирич В. В.— 301, 303, 393, 414, 419, 569
Гирич І. Б.— 8, 82, 149, 301, 303, 386, 393, 414, 419, 542, 569
Гирман Д.— 77
Гіляров О. М.— 456, 559
Гісцова Л. З.— 332
Глушановський С. І.— 433
Глушко С. В.— 222, 225–227, 229, 315
Глядківський П. С.— 229
Гнатюк В. М.— 149, 265
Гнєвушев М.— 390
Гніткевич Я. В.— 464, 469–471, 601, 604
Говядовський І. А.— 64, 65
Гоголь В. П.— 515
Гоголь М. В.— 515
Головашенко Д.— 165
Головчанська Євгенія Олександрівна — 243, 266, 321
Головчанський Олександр Миколайович — 243, 266, 267, 321
Голуб (Hołub) — 399
Голуб Д.— 42
Голубєв В. С.— 307
Гончар І. М.— 5
Гончаренко Б. А.— 289
Гончаренко Гаврило Йосипович — 255
Гончарова (Оппокова) Зінаїда Борисівна — 494, 504, 550
Горбунова (Грушевська) Олена Костянтинівна — 254, 267, 284, 288, 296
Гордієвська (Гришковська) Юлія Петрівна — 499, 504–506, 508
Горинь В. І.— 64
Горленки — 18, 504
Горький, інформатор — 450, 556
Грабар Олексій Миколайович — 437
Грабенко А.— 437
Грабовський І. Є.— 138, 146
Грановський Б.— 301
Гречинський Степан — *див.* Кедреновський С. М.
Григорович (Топачевська) Ніна Євстахіївна — 496, 590, 592–597
Григорович Євген Єфимович — 486, 505, 525
Григорович Єфимій Георгійович — 486, 505, 525
Григорович Олена Єфимівна — 486, 505, 525
Гринчук М. С.— 261, 275
Грицько Дишкант — *див.* Грушевський Марко Федорович
Гришковська (Базилевич) Олександра Олександрівна — 499, 500, 504, 505, 508
Гришковська (Карачевська) Віра Олександрівна — 499, 504, 505, 508, 520
Гришковська (Сушкевич) Олена Олександрівна — 499, 500, 504, 505, 508, 589
Гришковська Ганна Стефанівна — 499, 505, 506, 509
Гришковська Катерина Стефанівна (1875?) — 499, 506, 509
Гришковська Катерина Стефанівна (бл. 1857?) — 370, 485, 499, 506, 509, 568
Гришковська Людмила Олександрівна — 499, 504, 506, 508
Гришковська Неоніла Стефанівна — 499, 506, 509
Гришковська Павла Стефанівна — 370, 485, 499, 506, 509, 568
Гришковський Георгій Стефанович — 499, 506, 509
Гришковський Євгеній Олександрович — 499, 504, 506, 508
Гришковський Іван Стефанович (1864 після 1915) — 370, 485, 499, 507, 509, 524
Гришковський Іван Стефанович (1882?) — 499, 507, 509, 568
Гришковський Іполит Стефанович — 499, 507, 509
Гришковський Микола Стефанович (1886?) — 499, 507, 509
Гришковський Микола Стефанович (бл. 1860?) — 370, 485, 499, 507, 509, 568
Гришковський Михайло Стефанович (бл. 1873 бл.1893) — 499, 508, 509
Гришковський Михайло Стефанович (бл. 1853?) — 370, 485, 499, 508, 509, 568
Гришковський Олександр Стефанович — 370, 485, 499, 500, 504–506, 508, 509, 568
Гришковський Павло Стефанович — 370, 485, 499, 508, 509, 568
Гришковський Сергій Олександрович — 499, 504, 508

Гришковський Стефан Полікарпович — 358, 370, 485, 499, 506–509, 568
Гришковський Стефан Стефанович — 370, 485, 499, 500, 506–509, 568
Гришковський Яким Полікарпович — 369, 568
Грищенко М. М.— 229, 230
Грищинська (Менчиць) Неоніла Костянтинівна — 425, 435, 436, 498, 509, 531, 533
Грищинська (Оппокова) Олександра Іванівна — 486, 510, 566, 571
Грищинська Агафія Максимівна — 566, 571
Грищинський Костянтин Йосипович — 509, 510
Грищинський Петро Устимович — 442
Грінченко (Загірня) М. М.— 459
Грінченко А. Б.— 455, 553, 559
Грінченко А. М.— 504
Грінченко Б. Д.— 455, 459, 553
Гродзинська Варвара Олексіївна — 253, 267, 268
Гродзинська Катерина Олексіївна — 253, 267, 268
Гродзинська Мар'яна Львівна — 253, 267, 269
Гродзинська Марія Валентинівна — 491, 510, 535
Гродзинська Марія Тарасівна — 253, 267, 268
Гродзинська Олена Олексіївна — 253, 267, 268
Гродзинська Ольга Олексіївна — 253, 267, 268
Гродзинський Валентин Васильович — 491, 510, 535, 541
Гродзинський Василь Львович — 253, 267–269
Гродзинський Віктор Олексійович — 253, 268
Гродзинський Іван Львович (бл. 1844?) — 253, 268, 269
Гродзинський Іван Львович (бл. 1859?) — 253, 268, 269
Гродзинський Лев Ілліч — 253, 267–269
Гродзинський Михайло Олексійович — 253, 268
Гродзинський Н. (Гродзинский) — 541
Гродзинський Олександр Львович — 253, 268, 269
Гродзинський Олександр Олександрович — 268
Гродзинський Олексій Львович — 253, 267–269
Груша Василь Данилович — *див.* Грушевський (Груша) Василь Данилович
Груша Данило — *див.* Грушевський (Груша, Грушка) Данило
Груша Іван Данилович — *див.* Грушевський (Груша) Іван Данилович
Груша Іван, ген. писар — 14–17, 22, 33, 35
Груша Петро Данилович — *див.* Грушевський (Груша) Петро Данилович
Груша Симеон — 268
Груша, козак — 14
Грушева, дружина військ. писаря Груші І.— 16
Грушевська (Андрющенко) Ірина Всеволодівна — 246, 255, 269, 288
Грушевська (Бабич) Євдокія Іванівна — 245, 255, 256, 269, 295
Грушевська (Білоножко) Оляна Тодосівна — 247, 257, 269, 312
Грушевська (Богданович) Марія Олександрівна — 57, 196, 251, 257, 269, 277, 289, 295
Грушевська (Гродзинська) Ганна Львівна — 239, 253, 267–269, 297
Грушевська (Гукович) Євдокія Федорівна — 125, 135, 242, 244, 246, 269, 311, 313, 314
Грушевська (Гулак) Мотрона Аврамівна — 240, 270, 284, 314
Грушевська (Демидчук, Гельфанд) Тамара Марківна — 7, 73, 125, 151–155, 161, 168–170, 173, 182–185, 190–194, 243, 266, 270, 277, 291, 298, 300, 304, 305, 314–316
Грушевська (Дубровська) Галина Макарівна — 7, 246, 270, 278, 287, 288, 297, 298, 316, 317
Грушевська (Зубко) Мотрона Іванівна — 244, 270, 295, 318
Грушевська (Ковалевська) Марія Федорівна — 52, 53, 59–61, 99, 239, 252, 270–272, 281, 310, 319–321
Грушевська (Комашка) Марія Петрівна — 28, 29, 238, 271, 305, 306, 322
Грушевська (Копайгоренко) Мотрона Василівна 28, 29, 31, 32, 239, 271, 286, 322
Грушевська (Кошиць) Феодосія Юхимівна — 55, 248, 271, 312, 322, 323
Грушевська (Кусенко) Наталія Григорівна — 201, 202, 205, 251, 271, 274, 289, 316, 324
Грушевська (Кутепова, Штенцель) Ірина Григорівна 33, 254, 272, 290, 324, 337
Грушевська (Ліщенко) Олена Іванівна — 245, 272, 295, 326
Грушевська (Моїзолевська) Анастасія Федорівна — 39, 52, 56, 57, 60, 99, 239, 251, 272, 310, 326, 327
Грушевська (Пашківська) Марина Федорівна — 38, 5254, 61, 239, 248, 272, 310, 332, 333

Грушевська (Перевізник) Текля Іванівна — 238, 272, 273, 294, 334
Грушевська (Петрашова) Ольга Василівна — 254, 273, 287, 334, 335
Грушевська (Полудненко, Раєвська) Варвара Аврамівна — 241, 273, 284, 335, 336
Грушевська (Попельницька) Єфросинія Аврамівна — 240, 273, 284, 336
Грушевська (Попільницька) Марфа Львівна — 239, 273, 297, 336
Грушевська (Стасенко) Євдокія Василівна — 31, 32, 52, 239, 273, 286, 339
Грушевська (Супрун) Антоніна Іванівна — 245, 273, 295, 339
Грушевська (Суркова-Галиченко) Марія Григорівна — 201, 202, 205, 251, 266, 271, 273, 274, 289, 316, 339, 340
Грушевська (Чигирик) Юліанія Григорівна — 242, 274, 291, 341
Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна 56, 72, 73, 86, 93–95, 99, 101, 102, 115, 116, 146, 153–155, 163, 180, 204, 208–211, 213, 215, 228, 231, 232, 235, 236, 250, 270, 274, 275, 281, 286, 288, 301, 308, 335, 342, 343, 345, 347, 356, 385, 388, 391, 393, 405, 410, 414, 418, 419, 422, 457, 469, 484, 493, 510, 512, 518, 534, 542, 554, 564, 568, 569, 574, 589, 604
Грушевська (Шапаренко) Мотрона Кирилівна — 238, 269, 296, 343
Грушевська (Шипота) Февронія Петрівна — 28, 29, 239, 275, 305, 306, 344
Грушевська (Шмиголь) Марія Миколаївна — 254, 275, 299, 344
Грушевська (Шостаківська) Юліанія Юхимівна — 55, 56, 249, 275, 312, 345–347
Грушевська Агафія Стефанівна — 238, 275, 310
Грушевська Агрипина Стефанівна — 239, 275, 310
Грушевська Алла Анатоліївна — 7, 173, 182, 183, 185, 188, 243, 275, 285, 315, 319
Грушевська Анисія Львівна — 239, 276, 297
Грушевська Валентина Іванівна — 241, 276, 293
Грушевська Валерія Львівна — *див.* Гельфанд (Левчук, Грушевська) В. Л.
Грушевська Галина Іванівна — 245, 276
Грушевська Галина Марківна — 67, 137, 152–155–167, 168, 170, 172, 182, 183, 185, 191, 192, 243, 276, 298, 328, 329
Грушевська Ганна Григорівна — 240, 276, 289
Грушевська Ганна Іванівна — 27, 239
Грушевська Ганна Петрівна — 55, 248, 271, 275, 277, 281–283, 295, 309, 312
Грушевська Ганна Софроніївна — 249, 277, 309
Грушевська Ганна Стефанівна — 239, 277, 309
Грушевська Глафіра Захаріївна — *див.* Оппокова (Грушевська) Г. З.
Грушевська Дарія Аврамівна — 240, 277, 284
Грушевська Дарія Федорівна — 125, 243, 245, 246, 277, 311
Грушевська Євгенія Сидорівна — 238, 277, 302
Грушевська Євдокія Василівна — 238, 275, 277, 282, 288, 290, 310
Грушевська Євдокія Іванівна — 57, 196, 251, 269, 277, 295
Грушевська Євдокія Петрівна — 28, 29, 238, 269, 277, 284, 305, 306, 310
Грушевська Євдокія Федорівна — 243, 244, 246, 277, 311
Грушевська Євфимія — 238, 269, 277
Грушевська Євфимія Григорівна — 240, 278
Грушевська Євфимія Іванівна — 238, 278, 289, 294
Грушевська Єлизавета Аврамівна — 241, 278, 284
Грушевська Єлизавета Григорівна — 240, 278, 289
Грушевська Єпистимія Федорівна — 37, 39, 239, 278, 310
Грушевська Єфраксія Максимівна — 240, 276, 278, 280, 281, 289, 310
Грушевська Єфросинія Іванівна — 269, 280
Грушевська Зінаїда — 240, 278, 292
Грушевська Зінаїда Олександрівна — 252, 278, 303
Грушевська Ірина Артемівна — 246, 270, 278, 287, 288, 297
Грушевська Ірина Василівна (1797–після 1815) — 31, 32, 239, 278, 286
Грушевська Ірина Василівна (1843–після 1917) — 254, 275, 279, 285, 290, 292, 294, 299, 300, 303
Грушевська Ірина Олексіївна — 242, 279, 304
Грушевська Ірина Федорівна — 27, 239, 279, 294, 309
Грушевська Карина Олександрівна — 304
Грушевська Катерина Михайлівна — 34, 109, 154, 155, 207, 213–218, 220, 227, 228, 232,

233, 235, 250, 261, 264, 265, 279, 301, 332, 343, 357, 358, 387, 418, 419, 469, 472, 493, 510, 522
Грушевська Катерина Софроніївна — 249, 279, 309
Грушевська Катерина Федосіївна — 17, 247, 255–257, 269, 272, 273, 276, 280, 284, 295, 304, 308, 312, 318, 319, 325, 326, 330, 334, 336, 339, 341, 343, 348
Грушевська Любов Вікторівна — 252, 278, 280, 303
Грушевська Любов Якимівна — 28, 238, 269, 271, 275, 280, 282, 291, 294, 296, 305, 306, 310
Грушевська Мар'яна Григорівна — 240, 280, 289
Грушевська Мар'яна Львівна — 239, 280, 297
Грушевська Маргарита — 240, 280, 293
Грушевська Марія Григорівна — (1889–?) 242, 280, 291
Грушевська Марія Григорівна (бл. 1826–1853) — 238, 269, 280, 296
Грушевська Марія Іванівна — *див.* Ілліч (Грушевська) М. І.
Грушевська Марія Максимівна — 240, 270, 273, 277, 280, 284
Грушевська Марія Михайлівна — 58, 252, 280, 285, 286, 295, 299, 307
Грушевська Марія Сергіївна — 91, 102, 250, 274, 281, 308, 349, 410–413, 485, 493, 510, 568
Грушевська Марія Сильвестрівна — *див.* Вояковська (Грушевська) М. С.
Грушевська Марія Федорівна (1835–1837) — 39, 52, 239, 281, 310
Грушевська Марія Федорівна (бл. 1868–між 1870 і 1876) — 135, 243, 244, 246, 281, 311
Грушевська Марія Юхимівна — 249, 281, 312
Грушевська Марта Іванівна — 281, 305, 311
Грушевська Марфа Іванівна — 238, 281, 294
Грушевська Марфа Павлівна — 29, 238, 281, 305
Грушевська Меланія Григорівна — 240, 281, 289
Грушевська Меланія Михайлівна — 28, 31, 32, 34, 239, 271, 273, 278, 281–284, 286, 292, 296, 297, 309, 310
Грушевська Мотрона Петрівна — 238, 282, 305, 306
Грушевська Надія Григорівна — 238, 282, 289
Грушевська Наталія Сергіївна — 254, 282, 306
Грушевська Олександра Григорівна — (1891–(?)) — 282, 291
Грушевська Олександра Григорівна (бл.1841 – (?)) — 238, 242, 282, 289
Грушевська Олександра Минівна — 238, 288, 290
Грушевська Олена Йосипівна — 238, 282, 284, 288, 291, 306, 311
Грушевська Олена Яківна — 238, 282, 283, 289, 301
Грушевська Ольга (Олена) Стефанівна — 238, 282, 310
Грушевська Павла Юхимівна — 55, 248, 282, 312
Грушевська Параскева Василівна — 31, 32, 239, 283, 286
Грушевська Параскева Григорівна — 238, 283, 289
Грушевська Параскева Денисівна — 238, 283, 296
Грушевська Параскева Опанасівна — 125, 242, 244, 246, 277, 283, 305, 311
Грушевська Пелагея Олександрівна — 239, 269, 273, 280, 284, 294, 297, 299
Грушевська Стефанида Павлівна — 29, 238, 283, 305
Грушевська Текля — 240, 283, 285, 293, 299, 305
Грушевська Текля Юхимівна — 55, 249, 283, 312
Грушевська Тетяна Василівна — 252, 283
Грушевська Тетяна Софроніївна — 249, 283, 309
Грушевська Уляна Іванівна — 238, 283, 294
Грушевська Уляна Львівна — 239, 284, 297
Грушевська Устинія — 238, 269, 284
Грушевська Федора Андріївна — 241, 276, 284, 293, 299, 302
Грушевська Федора Іванівна — 238, 241, 284, 294
Грушевська Феодосія Василівна — 31, 32, 239, 284, 286
Грушевська Юліанія Григорівна — 242
Грушевська Юлія Володимирівна — 254, 284, 288
Грушевська Юлія Софроніївна —249, 284, 309
Грушевська Юстина Іванівна — 238, 284

Грушевська Ярина — 269, 270, 272, 273, 276, 284, 295
Грушевський (Груша) Василь Данилович — 25, 26, 28, 29, 31–34, 135, 239, 271, 273, 278, 281, 283, 284, 286, 291, 292, 296, 297, 309, 310, 410
Грушевський (Груша) Денис Петрович — 28–30, 238, 268, 282, 284, 288, 291, 305, 306, 311
Грушевський (Груша) Іван Данилович — 13, 25–27, 29, 239, 279, 291, 294, 309
Грушевський (Груша) Кирило Іванович — 38, 238, 269, 280, 283, 294, 296, 297
Грушевський (Груша) Петро Данилович — 13, 25, 26, 28, 29, 31, 238, 268, 269, 271, 275, 280, 282, 291, 294, 296, 305, 306, 310
Грушевський (Груша, Грушка) Данило — 13, 15, 17, 21, 23–25, 33–35, 124, 135, 136, 268, 286, 291, 294, 305
Грушевський (Грушовський) Ян — 15
Грушевський Аврамій Денисович — 30, 238, 240, 270, 273, 277, 278, 280, 284, 285, 289, 291–293, 305, 325
Грушевський Анатолій Маркович — 137, 152, 154, 155, 168, 169, 182, 183, 185, 243, 275, 276, 285, 298, 339
Грушевський Анатолій Миколайович — 240, 285, 299
Грушевський Андрій Аврамійович — 241, 284, 285
Грушевський Андрій Ігнатійович — 58, 252, 285, 295
Грушевський Андрій Олександрович — 240, 285, 304
Грушевський Антон Миколайович — 254, 285, 299
Грушевський Антон Павлович — 29, 238, 285, 305
Грушевський Василь Григорович — 33, 254, 285, 290, 337
Грушевський Василь Ігнатійович — 58, 59, 99, 100, 252, 256, 257, 283, 286, 288, 295, 299, 302, 328
Грушевський Василь Сергійович (1886–1886) — 91, 250, 287, 308, 410, 412, 413, 485, 493, 568
Грушевський Василь Сергійович (1927–2004) — 250, 254, 273, 287, 290, 306, 307, 325, 335
Грушевський Василь Федорович — 37, 239, 287, 310
Грушевський Віктор Макарович — 246, 287, 297
Грушевський Владислав Сергійович — 247, 287, 308
Грушевський Володимир Васильович — 254, 267, 284, 287, 292, 296, 339
Грушевський Всеволод Макарович — 7, 173, 246, 255, 269, 278, 287, 288, 295, 297, 298, 316, 317, 322
Грушевський Геннадій Макарович — 246, 288, 297
Грушевський Георгій Васильович — 252, 283, 287, 288
Грушевський Герасим Григорович — 240, 288, 289
Грушевський Григорій (Георгій) Стефанович — 238, 288, 290, 310
Грушевський Григорій Денисович — 238, 240, 276, 278, 280, 281, 284, 288, 291, 310
Грушевський Григорій Іванович (1814–1815) — 238, 289, 294
Грушевський Григорій Іванович (1815–між 1882 і 1892) — 238, 282, 283, 289, 294, 310
Грушевський Григорій Іванович (Грицько Чулай; 1865–бл. 1933) 6, 57, 58, 115, 126, 130, 195–204, 206, 251, 257, 258, 269, 271, 273, 274, 289, 290, 295, 301, 316
Грушевський Григорій Миколайович — 17, 18, 33, 57, 126, 129, 134, 195, 197, 254, 272, 285, 290–292, 299, 300, 306, 325, 337, 523
Грушевський Григорій Стефанович — 29, 238, 275, 325
Грушевський Григорій Федорович — 125, 134, 195, 196, 242, 244, 246, 274, 280, 282, 290, 291, 304, 311, 338
Грушевський Дмитро Аврамійович — 241, 284, 292
Грушевський Дмитро Васильович — 24, 31, 32, 239, 286, 292
Грушевський Дмитро Володимирович — 254, 288, 292
Грушевський Дмитро Миколайович — 136, 254, 290, 292
Грушевський Дмитро Олексійович — 242, 292, 304
Грушевський Дмитро Софронійович — 56, 249, 292, 309

Грушевський Євген Миколайович — 240, 278, 280, 293, 299, 304
Грушевський Захарій Іванович — 238, 293, 294
Грушевський Захарій Сергійович — 91, 102, 250, 293, 308, 394, 410–413, 484, 493, 511, 568
Грушевський Іван Аврамійович — 241, 284, 293, 299, 302
Грушевський Іван Львович — 239, 294, 297
Грушевський Іван Миколайович — 240, 294, 299
Грушевський Іван Олександрович — 240, 294, 304
Грушевський Іван Петрович — 28, 29, 135, 238, 272, 278, 281, 283, 284, 289, 293–296, 305, 306, 311, 313, 341
Грушевський Іван Федорович (1836–1865) — 39, 52, 53, 57, 196, 239, 251, 257, 269, 277, 289, 295, 310
Грушевський Іван Федорович (бл. 1870–після 1921) 125, 196, 243, 244, 246, 269, 270, 272, 273, 276, 284, 295, 311
Грушевський Іван Юхимович — 55, 249, 295, 312
Грушевський Ігнатій Федорович — 53, 58, 59, 99, 239, 243, 252, 280, 285, 286, 295, 296, 299, 302, 307, 310
Грушевський Ігор Володимирович — 254, 288, 296
Грушевський Іларіон Федорович — 37, 239, 287, 296, 310
Грушевський Йов Васильович — 31, 34, 239, 286, 296
Грушевський Йосип Петрович — 28, 29, 238, 296, 305, 306
Грушевський Йосип Федорович — 243, 245, 246, 296, 311
Грушевський Лев Васильович — 31, 32, 239, 269, 273, 280, 283, 284, 286, 294, 297, 299
Грушевський Лев Григорович — 33, 254, 290, 297, 337
Грушевський Леонтій Єліязарович — 15
Грушевський Макар Федорович — 125, 132, 243, 245, 246, 270, 278, 287, 288, 297
Грушевський Максим Дмитрович — 24, 135
Грушевський Марко Федорович — (Грицько Дишкант, Чигиринець, М. Г.; Мр. Г.) — 6, 18, 19, 23–25, 28, 31, 73, 124–126, 128, 129, 133, 134, 136–188, 190–194, 197, 216, 243, 244, 246, 270, 276–278, 285, 290–292, 295, 297, 298, 300, 305, 311, 314, 316, 318, 319, 321, 329, 341, 342, 523
Грушевський Микита Павлович — 29, 238, 299
Грушевський Микола Іванович — 240, 283, 285, 293, 299, 305
Грушевський Микола Ігнатійович — 58, 252, 295, 299
Грушевський Микола Львович — 17, 239, 254, 275, 279, 285, 290, 292, 294, 297, 299, 300, 303, 344
Грушевський Микола Миколайович — 240, 299
Грушевський Михайло Ігнатійович — 58, 252, 295, 299
Грушевський Михайло Маркович — 137, 152, 153, 155, 162, 243, 254, 298, 300
Грушевський Михайло Миколайович — 254, 299, 300
Грушевський Олександр Григорович (1851–(?)) — 238, 277, 289, 301
Грушевський Олександр Григорович (1894–бл. 1919) — 201, 202, 205, 251, 289, 301, 316
Грушевський Олександр Іванович — 129, 240, 260, 276, 284, 293, 302, 312
Грушевський Олександр Ігнатійович — 58, 59, 99, 134, 197, 252, 278, 280, 286, 295, 296, 302, 303
Грушевський Олександр Миколайович — 252, 299, 303
Грушевський Олександр Сергійович (1877–1943(?)) — 59, 70, 73, 93, 99, 102, 115, 116, 120, 122, 146, 160, 163, 170, 208–213, 217–219, 222, 226, 232, 233, 235, 236, 250, 258, 259, 271, 274, 279, 300, 302, 303, 308, 330, 332, 342, 343, 368, 393, 405, 410–412, 414, 419, 421–423, 485, 493, 511, 516, 534, 564, 568, 569, 583
Грушевський Олександр Сергійович (нар. 1976 р.) — 254, 304, 306, 325
Грушевський Олександр Сергійович (нар. 1993 р.) — 247, 304, 308
Грушевський Олександр Федорович — 247, 304, 311
Грушевський Олександр Юрійович — 7, 240, 285, 294, 304, 312, 317, 340
Грушевський Олексій Григорович — 242, 279, 291, 292, 304, 305, 338
Грушевський Олексій Євгенович — 240, 293, 304

Грушевський Олексій Миколайович — 240, 299, 305
Грушевський Олексій Олександрович — 277, 302
Грушевський Олексій Олексійович — 242, 304, 305
Грушевський Опанас Федорович — 125, 242, 244, 246, 305, 311
Грушевський П., дворянин — 15
Грушевський Павло Аврамійович — 241, 284, 305
Грушевський Павло Петрович — 28, 29, 38, 238, 281, 283–285, 289, 299, 305, 306, 324
Грушевський Прокіп Іванович — 238, 306
Грушевський Прокіп Петрович — 28, 29, 238, 305, 306
Грушевський Семен Денисович — 238, 291, 306
Грушевський Сергій Васильович — 254, 266, 282, 287, 304, 306
Грушевський Сергій Григорович — 33, 254, 287, 290, 306, 307, 321, 324, 325, 337
Грушевський Сергій Ігнатійович — 58, 59, 252, 278, 280, 281, 303, 307
Грушевський Сергій Олександрович — 247, 280, 287, 304, 308, 326
Грушевський Сергій Федорович — 5, 34, 35, 37–39, 47, 49, 52–55, 57–60, 62, 63, 69, 70, 74–82, 84–89, 91–113, 115, 117–123, 130–132, 143, 196, 200, 207, 239, 250, 256, 258, 259, 271, 272, 274, 278, 281, 286, 287, 293, 295, 296, 300, 302, 303, 308–312, 320–322, 326–328, 331–333, 364, 381, 396, 408, 410, 413, 423, 430, 484, 493, 510, 511, 554, 560, 565, 568
Грушевський Сидір Васильович — 31, 32, 239, 286, 309
Грушевський Софроній Юхимович — 55, 56, 249, 277, 279, 283, 284, 292, 309, 312, 313, 322, 328, 345–347
Грушевський Стефан Васильович — 31, 32, 239, 286, 310
Грушевський Стефан Іванович — 27, 239, 277, 294, 309, 328
Грушевський Стефан Петрович — 28, 29, 38, 238, 275, 277, 282, 288, 290, 305, 306, 310
Грушевський Тарас Федотович — 135
Грушевський Трохим — 238, 269, 310
Грушевський Трохим Григорович — 240, 289, 310
Грушевський Федір Васильович — 7, 31–35, 37–39, 43, 45–49, 51–53, 56, 60–64, 66–75, 79, 80, 135, 196, 239, 258, 259, 270, 272, 273, 278, 281, 286, 287, 295, 296, 308, 310–312, 351, 352, 394, 406, 410
Грушевський Федір Денисович — 238, 291, 311
Грушевський Федір Іванович — 31, 38, 238, 242, 244, 246, 269, 277, 281, 283, 290, 294–298, 305, 311, 316
Грушевський Федір Сергійович – 91, 102, 250, 308, 311, 410–413, 484, 493, 511, 568
Грушевський Федір Федорович — 125, 243, 245, 247, 304, 311, 312, 341
Грушевський Федосій (Тодось) Федорович — 247, 269, 280, 311, 312, 318
Грушевський Юрій Олександрович — 7, 240, 260, 273, 278, 285, 293, 299, 302, 304, 305, 312, 317, 337
Грушевський Юхим Федорович — 38, 52, 55, 56, 99, 239, 248, 271, 275, 277, 281–283, 295, 309, 310, 312, 313, 327
Грушевський Яків Іванович — 238, 294, 313
Грушевські (Груші) — 58, 11, 12, 14, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 28, 32, 34, 38, 48, 55, 68, 82, 83, 86, 87, 89, 92, 94, 96, 113–115, 121, 122, 136, 146, 156, 159, 168, 182–184, 189, 190, 200, 203, 207, 213, 216, 231, 255, 259, 264–266, 272, 277, 279, 286, 289, 291, 293, 294, 306, 308, 330–332, 334, 342, 343, 378, 394, 410, 420, 469, 482, 500, 510–512, 514, 568, 583, 604
Грушенко С.— 14
Грушецький Д.— 23
Грушецький М.— 23
Грушецький Федір (Hruszewski Theodorus) — 23, 24
Грушецькі — 23
Грушинський А.— 23
Грушиха — 14
Груші (Грушенки, Грушівські), рід у с. Кириліка Звенигородського пов. на Київщині — 24
Груші — *див.* Грушевські (Груші)
Груші, козаки — 14, 16–20, 33
Грушівські (Грушевські), шляхтичі — 15, 18
Грушівські, бояри — 14
Грушович Х.—14
Грушовська С.— 15
Грюкач (Денисенко) О. Г.— 315

Гудимиха А. Й.— 49
Гукович (Лимаренко) Марія Кузьмівна — 135
Гукович (Пашута) Тетяна Володимирівна — 244, 313, 334
Гукович Валерія Олександрівна — 7, 244, 313, 314, 323, 329
Гукович Володимир Сергійович — 244, 270, 313, 336
Гукович Кузьма Степанович — 314
Гукович Марія — 135
Гукович Микола Володимирович — 244, 313
Гукович Олександр Сергійович — 244, 270, 291, 313, 314, 316, 323
Гукович Сергій Кузьмович — 135, 244, 270, 313, 314
Гуковичі — 314
Гулак Іван Васильович — 240, 270, 314
Гуляєв С. Г.— 122, 281, 293, 311
Гуляницька Галина Семенівна — 487, 511, 527
Гуляницький Борис Семенович — 487, 511, 527, 528, 559
Гуляницький Ігор Семенович — 487, 511, 527
Гуляницький Семен Степанович — 487, 511, 527
Гуржій О. І.— 366, 477, 480, 597–598
Гусаренко — 112
Гушицький — 21
Гюго В.— 212
Дабижа А.— 18
Данилевич В. Ю.— 221, 306, 456, 559
Данилевський І. П.— 51
Данилевський С. П.— 51
Данило Галицький — 81
Данилович І., корсунський староста — 13
Дарвін Ч.— 482
Дахівник-Дахівський В.— 187
Дашкевич (Корибут-Дашкевич) Михайло Пилипович — 388, 510–513, 538
Дашкевич Василь Михайлович — 387–389, 493, 501, 511–513, 569
Дашкевич Володимир Васильович — 388, 406, 493, 512–514, 569
Дашкевич Глафіра Кирилівна – 496, 501, 513
Дашкевич Домнікія Сильвестрівна — 513
Дашкевич Кирило Миколайович — 496, 501, 512, 513
Дашкевич Леоніда Кирилівна — 496, 501, 513
Дашкевич Марія Василівна — 389, 493, 512, 513, 569
Дашкевич Микола Пилипович — 512, 513
Дашкевич Михайло Пилипович — 388, 510–513, 538
Дашкевич Олександра Михайлівна — 513
Дашкевич Олександра Олександрівна — 388, 493, 513, 514
Дашкевич Остафій — 12
Дашкевич Пилип Іванович — 388, 511, 512
Дашкевич Пилип Михайлович — 513
Дашкевичі — 511, 513
Демидчук (Удіна) Ірма Львівна — 182, 189, 190, 270, 314, 315, 340
Демидчук Левко Михайлович — 190, 191, 243, 270, 314
Демидчуки — 190
Денисенко Василь Семенович — 229, 236, 250, 315, 316, 343, 493, 514
Денисенко І. В.— 8, 70, 122, 315, 316, 332
Денисенко С. П.— 315
Денисов К. С.— 316
Денисова (Грушевська) Анастасія Калениківна — 199, 205, 251, 271, 273, 289, 301, 316
Денисови — 316
Десняк — див. Василенко В. Т.
Джиджора І. М.— 156
Дзюбан Р.— 261, 262, 265, 301, 356
Дивничі — 20
Дишкант (Грушевська) Мар'яна Йосипівна — 124, 125, 133, 138, 242, 244, 246, 269, 277, 281, 290–291, 295–298, 305, 311, 316, 341
Дишкант Домнікія Гаврилівна — 125, 316
Дишкант Йосип Пилипович — 124–125, 316
Діброва (Полудненко) Інна Олексіївна — 241, 316, 336
Діккенс Чарлз — 599
Діоген Синопський — 443
Діонісій, свящ.— 53
Дмитріїв — 158
Дмитро Хомич — 39
Дмитро, єпископ.— 587
Добровольський Л. П.— 224
Добрянський Т.— 523
Довженко О. П.— 480
Довнар-Запольський М. В.— 306, 456, 559
Доде А.— 261
Дойл А. К.— 212
Долбежов — 95
Доманицький В. М.— 453, 459, 462, 553

Дондуков-Корсаков О. М.— 389
Донець Х.— 129, 523
Донцов Д. І.— 227
Дончак — 405
Дорошенко В. В.— 265
Дорошенко Д. І.— 171, 463
Дорошенко П. Д.— 44, 588
Досифей —141
Драгоманов М. П.— 425, 429, 435–437, 439, 440, 454, 531
Дранник (Цехмістер) Олена Павлівна — 250, 316, 341
Дриги (Дриженки) — 21
Дубровська Галина — *див.* Грушевська (Дубровська) Г. М.
Дубровська Марія Всеволодівна — 246, 316, 317
Дубровський Артем Всеволодович — 246, 316, 317
Дубровський Володимир Іванович — 246, 270, 317
Дубровський Всеволод Іванович — 246, 255, 260, 270, 316, 317
Дубровський Геннадій Всеволодович — 246, 260, 317
Дубровський Іван Романович — 246, 270, 317
Дубровський Леонід Іванович — 246, 270, 317
Дудко В. І.— 457, 458, 462, 553
Думнов В. В.— 102
Дунаєвська Юлія Едуардівна — 250, 317, 339
Дунаєвський Едуард Леонідович — 250, 317, 339
Дурдуківський В. Ф.— 174, 181, 453, 455
Дурдуківський О. Ф.— 174
Душеньковський І.— 374
Дьоміна (Грушевська) Ганна Геннадіївна — 240, 294, 304, 317
Дяки (Дяченки) — 21
Дячков, купець — 113
Ельперін —316
Енгельс Ф.— 469
Енглезі О. І.— 121
Ернст Ф. Л.— 224, 226, 234
Євлашенко Іван — 497, 514, 599
Єврейнова (Оппокова) Ксенія Олександрівна — 494, 514, 545, 558, 559, 573
Євсеєва К.— 526
Євселевський Л. І.— 307, 324
Євтушенко Д. Г.— 526
Ємельянова (Грушевська) Наталія Мартинівна — 240, 283, 304, 312, 317, 318
Єрофей, митрополит — 26, 28
Єфремов С. А.— 126–132, 147, 160, 290, 452–455, 466, 467, 523, 524, 559, 560, 588, 601
Жданович А.— 42
Ждаха А. А.— 151
Жевченко Ю. В.— 181, 187
Животко А. П.— 459, 553
Житецький Г.(І.) П.— 426, 433, 436, 440
Житецький П. Г.— 380, 459. 553
Жовтяк Є. Д.— 71
Жук М. І.— 213
Жуковська М. А.— 426
Жуковський О.Т.— 262
Жур П. В.— 37
Забродська (Оппокова) Марія Василівна — 446, 451, 488, 514, 544, 547, 548, 556, 559, 567, 577–580
Забродська Ганна Василівна — 544, 548
Забродський Василь Лукич — 514, 547
Заверуха Б. В.— 594
Завіруха Л. (Гадючий Піп) — 429
Задонський, генерал — 403
Зайцев П. І.— 213
Залеський С.— 547
Заліський П.— 133
Заморські — 168
Замотов І.— 514
Замотова (Оппокова) Олімпіада Іванівна — 493, 514, 515, 544, 549, 551, 564, 570, 573
Заньковецька М. К.— 153, 588
Заруба В. М.— 208, 469, 470, 472, 588
Зарчинська (Оппокова) Ганна Василівна — 210, 328, 356, 371, 377, 390, 403, 410, 422, 423, 484, 493, 494, 512, 515–519, 545, 550, 551, 553, 561, 567–570, 581, 589
Зарчинська Домнікія — 515
Зарчинська Надія —515
Зарчинський Василь Пантелеймонович — 372, 404, 410, 502, 515, 551
Зарчинські — 377, 515
Затока В.— 289, 307
Захарчук (Шостаківська) Тетяна Петрівна — 249, 318, 346, 347
Зашкільняк Л. П.— 59, 130, 197, 301, 351, 416, 417, 551

Зембович (Вояковська) Кароліна — 262
Зеров М. К.— 190, 213, 466, 602, 604
Зигмунт III — 12
Зилов П.— 164
Зібер М. І.— 230, 437
Зіньківський Т. А.— 197, 337, 523
Зінько Андрій Теодорович — 263
Зінько Теодор Іванович — 263
Зінько Тетяна — *див.* Калитовська (Зінько) Т. Є.
Златоверховников Борис Михайлович — 391, 393, 422, 495, 516–518, 570
Златоверховников Володимир Михайлович — 391, 393, 495, 516–518, 540, 570
Златоверховников Михайло Володимирович — 495, 517
Златоверховников Михайло Данилович — 166, 175, 176, 390–393, 405, 422, 495, 509, 516–518, 530, 541, 542, 565, 566, 569, 570, 573
Златоверховников Михайло Михайлович — 391, 393, 495, 516–518, 540, 560
Златоверховникова Лідія Володимирівна — 495, 516, 518
Златоверховникова Людмила Михайлівна — 390, 391, 393, 422, 495, 516–518, 570
Златоверховникова Ольга Михайлівна — 391, 393, 495, 518, 519, 570, 573
Златоверховникови — 166, 393, 422, 512, 518, 540, 573
Значко-Яворський (Мельхіседек) М.— 19, 21
Золотавина (Михайлова) Людмила — 495, 519, 535
Золя Е.— 261, 599
Зубки (Зубченки) — 21
Зубко (Грушевська) Єфросинія Іванівна — 247, 312, 318
Зубко Григорій Микитович — 244, 270, 318
Зубко Микита Прокопович — 244, 270, 318
Зубченко (Полудненко) Марина Олександрівна 241, 316, 318, 323, 336, 337
Зюзенко Валентин Миколайович — 495, 519
Ібсен Г.— 261
Іваненко В'ячеслав Іванович — 249, 318, 345
Іваненко Валентина Іванівна — 249, 318, 345
Іваненко Галина Іванівна — 249, 318, 345
Іваненко Іван Іванович — 249, 318, 345
Іваненко Юрій Іванович — 249, 318, 345
Іванишев М. Д.— 82
Іванов, агент поліції — 160
Івановський, землевл.— 530
Ігнатьєв О. П.— 164
Ідзіковський Л. І.— 212
Ілевич (Левицька) Доміцеля — 262
Ілліч (Грушевська) Марія Іванівна — 73, 137, 151, 152, 154, 155, 158, 162, 163, 167, 169, 170, 182, 183, 190, 193, 194, 243, 270, 276, 285, 298, 300, 318, 319
Ілліч Антоніна Іванівна — 169, 170, 173, 319
Ілліч Іван Іларіонович — 137, 319
Ілліч Феодосія Яківна — 138, 319
Ільницький Василь Лукич — 54
Ільницький Лука Васильович — 54, 114, 395
Ільницький, священ.— 534
Ільяшева-Менчиць — 426
Ільяшевич Антоній Якович — 365, 496, 519, 520, 536
Ільяшевич Борис Антонійович — 496, 519, 536
Ільяшевич Гліб Антонійович — 496, 519, 536
Ільяшевич Микола Антонійович — 496, 519, 536
Ільяшевич Ніна Антоніївна — 496, 519, 520, 536
Ільяшевич Олена Антоніївна — 496, 519, 520, 536
Імшенецький — 434
Іпатьєв — 387
Іриней, єпископ — 37, 354, 582
Істомін В.— 379
Істомін М. П.— 224
Каетан Д.— 338
Каласантій Й.— 83
Калитовська (Зінько) Тетяна Єронімівна — 7, 262, 263
Калитовська Марта Єронімівна — 263
Калитовський Єронім (Трохим Дріт) — 262, 263
Калитовський Павло Єронімович — 263
Калитовські — 262
Калістратенко Є. К.— 46
Калістратенко К.— 46
Калістратенко М.— 46
Калішевський — 176
Калюжна (Обертас) Ніна Миколаївна — 328
Каманін І. М.— 379
Каменецький Д. С.— 433

Камінський Богдан Мар'янович — 243, 276, 319
Камінський В. Я.— 216
Камінський Мар'ян Лукич — 243, 276, 319
Каневська Таїсія Анатоліївна — 243, 319, 321
Каневський Анатолій Григорович — 243, 319, 321
Караджа Наталія Леонідівна — *див.* Пашута (Караджа) Н. Л.
Караджа Наталія Федорівна —244, 319, 334
Караджа Тетяна Федорівна — 244, 319, 334
Караджа Федір Іванович — 244, 319, 334
Карачевський Петро Георгієвич — 499, 505, 520
Карачківський М. Ф.— 224–227, 231
Карін, агент ДПУ — 187
Кармаза Н.— 307
Карманський П. С.— 262
Карнаушевський А.— 51
Карпенко-Карий І. К.— *див.* Тобілевич (Карпенко-Карий) І. К.
Карпинський Є.— 354, 554
Карпов Леонід Олександрович — 180, 186, 499, 520, 521, 524, 605
Карпов Олександр Олександрович — 498, 520, 521, 605
Карпов Олександр Павлович — 363, 369, 485, 498, 520–522, 565, 570, 605
Карпов Павло Андрійович — 358, 363, 364, 368, 369, 485, 498, 521, 522, 552, 565, 566, 570, 582
Карпов Сергій Олександрович — 498, 521, 522, 528, 605
Карпова Агрипина Павлівна — 368, 369, 485, 498, 520–522, 565, 570
Карпова Катерина Павлівна — 368, 369, 485, 498, 521, 522, 565, 570
Карпова Марина Сергіївна — 498, 522
Карпова Надія Павлівна — 369, 485, 498, 521, 522, 570
Карсим І.— 458
Касіянович І.— 21
Катерина II — 30–45
Каханова — 98
Качалов В. І.— 579
Качкан В. А.— 303
Качмар Л.— 455
Кащенко А.— 459, 553
Кедреновський Стефан Миколайович (Степан Гречинський; Ст. Юрковиця, С. Юрковиця, С. Ю.) 129, 365, 496, 501, 502, 519, 522–524
Келєвич К.П.— 534
Кирило, єпископ — 39, 359
Кирилюк Є. П.— 37
Кирпиченко М. Я.— 478
Кисленко (Білоножко) Антоніна Олександрівна — 247, 257, 319
Кіржаєв С. М.— 207, 208, 221, 224, 426, 447, 549
Кіров С. М.— 64
Кістяківський О. Б.— 481
Кістяківський О. Ф. (О.Х.) — 382, 433, 554
Клепацький П. Г.— 226
Клюфас (Савицька) Теодозія Іванівна — 7, 73, 263, 264
Клюфас Іван — 263
Кобринська Н.— 261
Ковалевська (Лаврентьєва) Олександра Іванівна — 59, 60, 252, 271, 319, 324
Ковалевська (Ящуринська) Євгенія Іванівна — 59, 252, 271, 320, 348
Ковалевська Анастасія Миколаївна — 320
Ковалевська Зінаїда Іванівна — 59, 60, 252, 271, 320
Ковалевська Олена Іванівна — 59, 60, 252, 271, 320
Ковалевський Іван — 15
Ковалевський Іван Каленикович — 59, 60, 252, 270, 319–321
Ковалевський Каленик Стефанович — 320
Ковалевський Костянтин Іванович — 59, 252, 271, 320
Ковалевський Лев Іванович — 252, 271, 286, 320
Ковалевський Микола Іванович — 59, 252, 271, 321
Ковалевський Стефан — 320
Ковалевські — 59, 271, 320
Коваленко — 493, 524, 570
Коваленко І.— 158
Ковалинський В. В.— 105, 301, 308
Коваль (Головчанська) Олександра Дмитрівна — 194, 243, 266, 267, 276, 321, 329
Коваль (Каневська) Владислава Дмитрівна — 243, 319, 321, 329
Коваль Дмитро Євдокимович — 243, 321, 329
Коваль Елеонора Захарівна — *див.* Остапенко (Коваль) Е. З.

Коваль Марія Дмитрівна — 194, 243, 321, 329
Ковтунович І.— 234
Козицин Семен Романович — 382, 524, 545
Козицина (Оппокова) Ольга Семенівна — 382, 384, 494, 524, 542, 545, 549, 550, 554, 558, 573, 575
Козицина Софія Семенівна — 558
Козицький П. О.— 526
Козловська (Гришковська) Олена Максимівна — 499, 507, 524
Козловська (Оппокова) Марфа Михайлівна — 488, 524, 543, 544, 547, 553
Козловський Максим Федорович — 524
Козоріз М. К.— 234
Кокошкін Ф. Ф.— 84
Кокошко С. С.— 229
Коксун (Сидоренко) Є. П.— 338
Колесса О. М.— 455
Колістратенко М. А.— 64, 66
Коломійченко О. С.— 313
Колорацька Ф.— 204, 289
Колорацький — 204
Колтовський П. Я.— 129
Комашка Ілля Семенович — 29, 238, 271, 322
Кондра С.— 459, 462
Кондратюк С. Я.— 478, 529
Кондрашин К.— 317
Кониська (Малиновська) М. О.— 518
Кониський О. Я.— 128, 130, 134, 197 199, 203, 300, 337, 397, 453, 454. 459, 467, 468, 518, 523
Коновалов Д.— 385, 542
Кононенки — 21
Копайгоренко Петро — 32, 239, 271, 322
Копержинський К. О.— 225
Копецький П.— 367, 532, 570, 572, 575, 576, 579, 590, 592
Копронович О.— 513
Корецька Г.— *див.* Ходкевич (Корецька) Г.
Корецький К.— 42
Корецький С.— 42
Корецький Ю.— 41
Корецькі — 41, 43, 399
Корибут-Дашкевич М.— *див.* Дашкевич М. П.
Корибут-Дашкевич Параскева Іллівна— 477
Корибути-Дашкевичі— *див.* Дашкевичі
Коровкевич, свящ.— 180
Короленко В. Г.— 523
Корольова (Грушевська) Ніна Олександрівна — 246, 269, 288, 322
Коростильов —515
Корчаковська (Менчиць) Марія Гаврилівна — 366, 530
Корчак-Чепурківський О. В.— 470
Корчинський — 176
Косач М. П.— 468, 587
Косач О. П. (Пчілка Олена) — 459, 468, 477, 525, 553, 604
Косачівна — *див.* Леся Українка
Костенко Л. В.— 173
Костенко Ю.— 537, 540, 558
Костишин Максим Тимофійович — 331
Костишин Олексій Максимович — 331
Костишина Олександра Петрівна — *див.* Волинська (Костишина) О. П.
Костомаров М. І.— 109, 198, 426, 431, 433, 434, 438, 455, 459, 531, 559
Котляревський І. П.— 118, 459
Котляревський Іван Олександрович — 248, 322
Котляревський Олександр Іванович — 248, 322, 323
Котляревський Павло Олександрович — 248, 322
Котляревський Сергій Олександрович — 248, 322
Котовський Г. І.— 537
Коховський В. П.— 433
Коцур П.— 160
Коцюбинський М. М.— 462
Коцюбинський, священ.— 158
Кошиць (Котляревська) Марія Якинфівна — 248, 271, 322
Кошиць А. Г.— 323
Кошиць Віра Якинфівна — 248, 271, 322
Кошиць Ганна Якинфівна — 248, 271, 323
Кошиць Іван Якинфович (бл. 1886—після 1906) — 248, 271, 323
Кошиць Іван Якинфович (бл. 1894—після 1909) — 248, 271, 323
Кошиць О. А.— 132, 133, 262, 323
Кошиць Олександра Якинфівна — 248, 271, 323
Кошиць Якинф Павлович — 248, 271, 323
Кошиць Яків Якинфович — 248, 271, 323
Кошляков Володимир Миколайович — 244
Кравченко В. М.— 8, 41, 69

Кравченко І. І.— 229–231
Кравчук (Микласевич) Любомира Михайлівна — 7, 73, 264
Кравчук Михайло — 213
Краковецька (Карпова) Любов Захаріївна — 499, 520, 524
Красицький Ф. С.— 105
Красицький Ю.— 520
Крат П. Г.— 181
Крещанівська (Полудненко) Ольга Петрівна — 241, 273, 323, 336
Кривенко Ю.— 160
Кривченко — 158, 159
Крижанівська Олімпіада Іванівна — 552
Крижанівський — 129
Крижанівський Іван — 530, 531
Крижанівський Павло Гаврилович — 524
Крижанівський Тимофій Павлович — 486, 524, 525, 571
Кримський А. Ю.— 331, 440, 459, 460, 461, 464, 466, 553
Крип'якевич І. П.— 12, 19
Кричевський В. Г.— 105, 211, 232
Кричевський Ф. Г.— 335
Кропивницький М. Л.— 127
Кротевич К.— 187
Кугій (Гукович) Олена Митрофанівна — 244, 313, 314, 323
Кудрицький В.— 375, 552
Кузеля З. Ф.— 149, 150, 298
Кузів В.— 181
Кузовик (Купчик) Ілона В'ячеславівна — 251, 323
Кукса В. М.— 148
Кукса Н. В.— 8, 148
Кулешин Степан Іванович — 331
Кулешина (Волинська) Руфина Степанівна — 331
Кулешина (Волошинова) Марія Степанівна — 331
Кулик (Шостаківська) Надія Андріївна — 249, 324, 346, 347
Кулик Марко Сисойович — 341
Куликовський К.— 600
Куліш П. О.— 82, 176, 431, 433, 459
Кулішева — *див.* Білозерська-Куліш О. М. (Барвінок Ганна)
Кульженко С. В.— 101
Купчик Анжеліка Павлівна — 324
Купчик Володимир Павлович — 251, 256, 324
Купчик Єлизавета Ігорівна — 324
Купчик Ігор Володимирович — 251, 256, 324
Купчик Людмила Іванівна — *див.* Берковська (Купчик) Л. І.
Купчик Маргарита Віталіївна — 251, 324
Купчик Павло Володимирович — 251, 256, 324
Курбас О. С.— 177
Курбацький М.— 234
Курбський А. М.— 379
Курінний П. П.— 224
Кусенко Людмила Федотівна — 204, 251, 266, 272, 274, 301, 316, 340
Кусенко Федот Ілліч — 251, 272, 324
Кутєпов Родіон Васильович — 254, 272, 307, 324
Кухаренко Я. Г.— 433
Кучеренко М. О.— 32, 71, 73, 259, 265, 279, 286, 289, 291, 298, 300, 301, 307, 308, 310, 311, 316, 352, 357, 408, 410, 416–418, 552, 569
Кюнер — 293, 412
Лабунька М.— 23, 24, 355, 356, 583
Лаврентьєв Дмитро — 252, 320, 324
Лаврентьєв О. Й.— 477, 525
Лаврентьєв С. О.— 477, 525
Лаврентьєва (Гарбар) О. О.— 525, 597
Лаврентьєва (Дубинська) Є. О.— 525
Лаврентьєва (Костецька) М. О.— 525, 595, 597
Лаврентьєва (Топачевська) Софія Олександрівна — 475–478, 497, 525, 591, 592, 595, 597, 599
Лаврентьєви — 477, 591
Лавров П. П.— *див.* Тищенко-Сірий Ю.
Лазаревські — 433
Ланівська (Грушевська) Ганна Мойсеївна — 29, 238, 281, 283, 285, 299, 305, 324
Ланівський (Борисов) М. Б.— 28, 305, 324
Ларіонов Олександр Олександрович — 525
Ларіонова (Черняхівська) Лідія Олександрівна (Остен Дризен фон дер) — 497, 525, 601
Ластовський В. В.— 8, 15, 27
Лащенко М.— 437
Лебединська (Грушевська) Олександра Минівна 325
Лебединцев Г.— 393

Лебединцев Д. Г.— 433
Лебединцев П. Г.— 77
Лебединцев Ф. Г.— 77, 82, 84, 114
Лебединцева Ю. О.— 84
Лебединцеви — 77
Леванда І. (Сікачка І. В.) — 393
Левитська (Григорович) Віра Порфиріївна — 486, 505, 525, 526, 571
Левитська (Грушевська) Ольга Ничипорівна — 254, 287, 307, 325
Левитська Зінаїда Порфиріївна — 486, 525, 526, 571
Левитська Параскева Вікторівна — 325
Левитська Таїсія Порфиріївна — 486, 525, 526, 571
Левитський Антоній Порфирійович — 486, 525, 526, 571
Левитський Борис Порфирійович — 486, 526, 571
Левитський В'ячеслав Порфирійович — 486, 526, 571
Левитський І. Г.— 430
Левитський Леонід Порфирійович — 486, 526, 571
Левитський Ничипір Діонісійович — 325
Левитський Порфирій Федорович — 486, 525, 526, 571
Левицька (Башкотова) Сивілья Володимирівна — 333, 334
Левицька (Вояковська) Анна — 265
Левицька (Калитовська) Стефанія Олександрівна — 262–264
Левицька (Микласевич) Ольга Олександрівна — 262, 264
Левицька (Савицька) Людмила Олександрівна — 262–265
Левицька А. В.— 557
Левицька Анна Олександрівна — 262
Левицька Марта Олександрівна — 262, 264
Левицька Христя Модестівна — 262
Левицький Борис Модестович — 262
Левицький І.— *див.* Нечуй-Левицький І.С.
Левицький Йосиф — 262
Левицький Л.— 222
Левицький Модест Олександрович — 262
Левицький О. І.— 213, 464
Левицький Олександр Йосифович — 261, 264, 356
Левицькі (Клюфаси) — 264
Левицькі — 262
Левін — 337
Левченко В. М.— 8
Левчук Валерія Львівна — *див.* Гельфанд (Левчук, Грушевська) В. Л.
Левчук Іван Миколайович — 243, 266, 325
Левчук Микола Стефанович — 7, 243, 266, 325
Левчук Ярослава Миколаївна — 125, 150, 194, 243, 266, 325, 328
Левчуки — 337
Леонідов Михайло Леонідович — 496, 526, 527, 590
Леонідов Михайло Михайлович — 496, 527, 590
Леонідов Петро Михайлович — 496, 527, 590
Леонідова Євгенія Михайлівна — 496, 526, 527, 590
Леонідова Олімпіада Михайлівна — 496, 527, 590
Леонтович В. М.— 469
Лепеха А. Д.— 68
Лепський В.— 26
Леся Українка (Косачівна) — 171, 210, 329, 459–462, 468, 477, 525, 553, 587, 588
Лешкевич — 94
Лещенецька (Гуляницька) Євгенія Вікторівна — 487, 511, 527, 528, 571
Лещенецька Ольга Вікторівна — 487, 528, 571
Лещенецький Віктор Петрович — 487, 500, 527, 528, 571
Лещенецький Григорій — 521–522
Лещенецький Леонід Вікторович — 487, 528, 571, 572
Лещенецький Тимофій Петрович — 528
Лєсков М. С.— 36, 37, 259
Лимаренко Степан — 135
Липківський В. К.— 174–176, 187, 520, 596
Липківський С. К.— 523
Липова (Грушевська) Ганна Юріївна — 254, 304, 325
Лисенко М. В.— 127, 132, 133, 203, 210, 289, 468, 477, 525, 587, 588, 604
Лисенко Н. В.— 455, 468
Лисенко О. М.— 525
Лисенко С. В.— 587
Лисенко С. М.— 356
Лихограї — 21

Ліндорф К. Ф.— 92
Лінчевська (Грушевська) Олена Гаврилівна — 241, 273, 278, 284, 285, 292, 293, 305, 325
Лінчевська (Карпова) Антоніна Михайлівна — 498, 522, 528
Лінчевський Михайло — 528
Лісовецька (Оппокова) Олександра Федорівна — 488, 528, 546, 557, 580
Літов С. І.— 435
Ліщенко (Поташова) Зінаїда Пилипівна — 245, 272, 326, 336
Ліщенко Анатолій Дем'янович — 245, 323, 326
Ліщенко Ганна Пилипівна — 245, 272, 326
Ліщенко Григорій Пилипович — 245, 272, 326
Ліщенко Дем'ян Пилипович — 245, 272, 325, 326, 334
Ліщенко Іван Пилипович — 245, 272, 326
Ліщенко Лілія Дем'янівна — 245, 326
Ліщенко Пилип Трохимович — 245, 272, 326
Лобода А. М.— 330
Логвин Г. Н.— 12
Лозицька І. М.— 478
Ломов Г.— *див.* Оппоков (Ломов-Оппоков) Г. І.
Ломова-Оппокова (Зюзенко) Ніна Георгіївна — 387, 495, 519, 528, 529, 550, 584
Ломова-Оппокова Марина Юріївна — 495, 529
Ломова-Оппокова Наталія Юріївна — 495, 529
Ломов-Оппоков Г. І. — *див.* Оппоков (Ломов-Оппоков) Г. І.
Ломов-Оппоков Юрій Георгійович — 7, 359, 383, 387, 495, 504, 514, 519, 524, 528, 529, 535, 545, 550, 558, 559, 573, 575, 577, 579, 581, 582, 584, 585, 587, 588, 599
Лондон Джек — 599
Лотоцький О. Г.— 128, 197, 198, 290, 292, 307, 337, 452, 453, 456, 467, 468, 523, 559, 560, 604
Луговський О.— 446, 549
Любанський — 175
Любецький П.— 401
Любомирська (Радзивілл) М.— 400, 402
Любомирський А.— 400
Любомирський Я.-К.— 15, 402
Ляскоронський В. Г.— 217
Ляховський В.— 41, 174
М. Г.— *див.* Грушевський Марко Федорович
М. О.— *див.* Оппоков Михайло Володимирович
М'ясникова Тетяна Анатоліївна — 256
Магунь М. К.— 301, 379, 551
Мазепа І.— 428, 588
Мазуревський Й.— 53
Майборода Р.— 149
Макаревич (Топачевська) Каліста Василівна — 497, 529, 592–595
Макаревич Марія Флоріанівна — 478, 497, 529, 592–594, 597
Макаренко І. М.— 604
Макаренко М. О.— 224
Малаков Д. В.— 573, 574, 589
Малюшкевич К.— 186
Манджура І.— 439
Марія Федорівна, імператриця — 106, 367
Маркевич О. П.— 478
Марков Л. Л.— 286
Маркович Д.— 437
Марковська (Оппокова) Олександра Володимирівна — 484, 492, 529, 543, 561, 566
Марковський Володимир Петрович — 599
Маркс К.— 226
Масюк Н. П.— 479
Матушевський К.— 129, 523
Матушевський Ф. П.— 290, 453
Матяш І. Б.— 207, 214, 215, 217, 232, 265, 279, 301, 303, 332
Махаринський (Macharzyński) — 399
Мацуєва (Берковська) Тамара Олександрівна — 251, 256, 257, 326
Мачуговська (Ольшевська) Марія Климентівна — 490, 529, 538
Мачуговська Пелагея Костянтинівна — 530
Мельник Б.— 72
Мельник О. М.— 8, 58
Менухін Є.— 344
Менчиці — 367, 531
Менчиць (Мизецька) Ганна Амвросіївна — 367, 368, 429, 485, 498, 530, 533–535, 572
Менчиць Августин Федорович — 428, 530
Менчиць Амвросій Федорович — 366, 367, 424, 428, 429, 485, 498, 509, 510, 530, 531–533, 570–572
Менчиць Володимир Амвросійович (Перебендя) — 6, 366, 367, 424–443, 485, 498, 509, 510, 530, 531, 533, 571, 572
Менчиць Данило Амвросійович — 367, 429, 485, 498, 530, 531, 572

Менчиць Захарій Амвросійович — 367, 428, 485, 498, 530, 532, 572
Менчиць Марія Амвросіївна — 367, 428, 485, 498, 532, 572
Менчиць Михайло Амвросійович (1861?) — 367, 429, 485, 498, 530, 532, 572
Менчиць Михайло Амвросійович (бл. 1840—між 1858 і 1860) — 367, 427, 428, 485, 498, 530, 532, 572
Менчиць Надія Амвросіївна — 367, 429, 485, 498, 530, 532, 572
Менчиць Олександр Федорович — 428, 530
Менчиць Олександра Амвросіївна — 367, 429, 485, 498, 530, 532, 572
Менчиць Олена Володимирівна — 427, 432, 434, 435, 438, 442, 498, 510, 531, 533
Менчиць Платон Федорович — 428, 433, 530
Менчиць Тамара Володимирівна — 435, 498, 510, 531, 533
Менчиць Фавій Амвросійович (бл. 1856(?)) — 367, 428, 485, 498, 530, 533, 572
Менчиць Фавій Амвросійович (бл. 1842—не пізн. 1855) — 367, 428, 485, 498, 530, 533, 572
Менчиць Федір Гаврилович —366, 428, 433, 530
Менчиць Ясон Федорович — 366, 428, 530
Мерзляков А. В.— 477, 478, 591, 592, 595, 599
Мерінг Ф. Ф.— 389
Мещеринова (Виговська) Р. —16
Мизецький Андрій Григорович — 367, 368, 498, 530, 533–535
Мизецький Григорій — 533
Мизецький Євген Андрійович — 498, 530, 534
Мизецький Микола Андрійович — 498, 530, 534
Мизецький Петро Андрійович — 498, 530, 534, 535
Мизецький Сергій Андрійович — 498, 530, 534, 535
Микласевич (Антипів) Ксенія Вікентіївна — 7, 261, 264
Микласевич (Бавикін) Лариса Олександрівна — 264
Микласевич (Лопушанська) Христина Олегівна 265
Микласевич (Садовська) Лідія Олегівна — 265
Микласевич Анна Карлівна — *див.* Вербицька (Микласевич) А. К.
Микласевич Вікентій — 264
Микласевич Зиновій Олександравичм 264
Микласевич Любомира Михайлівна — *див.* Кравчук (Микласевич) Л. М.
Микласевич Нестор Олександрович — 264
Микласевич Олег Вікентійович — 264
Микласевич Олександр Вікентійович — 7, 73, 261, 264, 265
Микласевичі — 264
Микола II — 167
Микулич В.— 261
Миронович П.— 534
Мисько Грушишин зять — 14
Михайлов Олександр Петрович — 495, 519, 535, 575
Михайлов Петро — 495, 535, 575
Михайлова О. І.— 8
Михалевич О. І.— 426, 427, 431, 432, 437, 438, 531
Михалевич, син О. І. Михалевича — 427
Михно (Грушевська) Ольга Ільківна — 247, 287, 304, 308, 326
Мід М.— 194
Мізецька (Гукович) Марія Федорівна — 314
Могила Петро, митрополит — 181
Модзалевський В. Л.— 175, 463
Мозгачова (Ломова-Оппокова) Людмила Гаврилівна — 495, 529, 535
Моїзолевська (Бурова) Наталія Яківна — 57, 99, 251, 260, 272, 326, 327, 388
Моїзолевська Лідія Іванівна — 251, 327
Моїзолевська Марія Яківна — 57, 251, 272, 327
Моїзолевський (Монзолевський) Яків Сильвестрович — 53, 56, 57, 60, 61, 251, 272, 321, 326, 327
Моїзолевський Віктор Якович — 251, 327, 328
Моїзолевський Яків Якович — 99, 251, 272, 327, 328
Моїзолевські (Монзолевскій, Моизолевскій, Мондзолевскій, Mądzolewski) — 56, 57, 61, 327
Монзолевський Г. Ф.— 430
Монзолевський Сильвестр Степанович — 327
Мопассан Гі де — 261
Моргилевський І. П.— 224
Мороз М. Н.— 174–176, 180, 181
Мостовенко Василь Михайлович — 64–66
Мохлинський, шляхтич — 26
Мочульська Ольга Сильвестрівна — *див.* Воякковська (Мочульська) О. С.

Мочульський М. М.— 265
Мошенці — 20
Мр. Г.— *див.* Грушевський Марко Федорович
Музичук О. В.— 8
Муравйов М.— 211, 293, 420
Мурашко М. І.— 439
Н., сенатор — 433
Навроцька І. Л.— 478, 529
Навроцький А.— 26
Нагаєвський М.— 385
Надорожний В. П.— 406
Назарій, епископ — 175, 176
Наполеон — 45
Нарбут Г. І.— 175, 176, 601
Наулко В. І.— 149
Наумов С. О.— 467
Недзельницький, свящ.— 176
Недзельський, диякон — 174
Недійська (Грушевська) Зиновія — 27, 239, 277, 309, 328
Недоборовський З. Ф.— 433
Незабитовська Марія Леонідівна — 251, 328
Незабитовська Т. О.— 256
Немирич Ю.— 16
Нестеровський А.— 39
Нечуй-Левицький (Левицький) І. С.— 128, 412, 459, 523, 553
Никифор, митрополит — 21
Никифоров Данило — 487, 535, 572
Ниркова (Грушевська) Олена Іванівна — 249, 277, 279, 283, 284, 292, 309, 328
Ничипоренко Ілля — 496, 535, 590
Ничипоренко Олег Ілліч — 496, 535, 590
Німий Н. Г.— 323
Новицький В. І.— 226
Новицький О. П.— 217
Новицький Я.— 439
Носач, обозний — 16
О. Я.— *див.* Конiський О. Я.
Обертас Є. В.— 328
Обертас Олесь Євгенович — 243, 325, 328
Обертас Софія Олесівна — 243, 325, 328
Обновленський П.— 121
Овідій (Публій Овідій) — 463
Огій (Ohij) — 399
Оглоблин О. П.— 229, 230, 261, 466, 601, 604
Оглобля Олександр Іванович — 241, 328, 336
Оглобля Юлія Олександрівна — 241, 328, 336
Оглобля Ярослава Олександрівна — 241, 328, 336
Огоновський О. М.— 143
Ожеговський, диякон — 176
Оксіюк Й. Ф.— 186, 187
Оксіюк О. П.— 479
Олександр II — 167
Олелько Володимирович, князь — 168
Оленин М.— 459, 553
Олесницький Є.— 262
Олесь О. (Кандиба О. І.) — 315
Олехно Юхнович, княжий підданий — 168
Ольшевська (Гродзинська) Євгенія Михайлівна — 491, 510, 535, 541, 572
Ольшевська (Ільяшевич) Лідія Григорівна — 496, 502, 519, 520, 536, 539, 589
Ольшевська (Привродська) Варвара Михайлівна 490, 536, 572, 584, 585
Ольшевська Анастасія Михайлівна — 490, 536, 572
Ольшевська Анастасія Юхимівна — 490, 536, 537, 539, 542
Ольшевська Валентина Григорівна — 496, 502, 536, 539
Ольшевська Вікторія Григорівна — 496, 502, 536, 539
Ольшевська Галина Григорівна — 496, 502, 536, 539
Ольшевська Ганна Костянтинівна — 490, 537, 539
Ольшевська Марія Костянтинівна — 490, 537, 539
Ольшевська Марія Михайлівна — 491, 537, 572
Ольшевська Наталія Михайлівна — 490, 537, 572
Ольшевська Олександра Ананіївна — 490, 537, 538, 540
Ольшевська Олександра Костянтинівна — 490, 537, 539
Ольшевська Олена Костянтинівна — 490, 537, 539
Ольшевська Ольга Михайлівна — 491, 537, 572
Ольшевська Онисія Сергіївна — 491, 538, 539
Ольшевський Антоній Михайлович — 490, 538, 572
Ольшевський Аполлінарій Данилович — 540
Ольшевський Борис Григорович — 496, 502, 538, 539

Ольшевський Василь Михайлович — 491, 538, 539, 572
Ольшевський Віктор Михайлович — 490, 538, 542
Ольшевський Георгій (Юрій) Миколайович — 490, 537, 538, 540
Ольшевський Григорій Аполлінарійович — 496, 502, 536, 538, 539, 542
Ольшевський Григорій Костянтинович — 490, 539
Ольшевський Костянтин Григорович — 496, 502, 539
Ольшевський Костянтин Михайлович — 490, 536, 537, 539, 542, 572
Ольшевський М.— 175, 176
Ольшевський Микола Васильович — 491, 538, 539
Ольшевський Микола Михайлович — 490, 537, 538, 540–542, 572
Ольшевський Михайло Аполлінарійович — 360, 490, 510, 535–541, 554, 563, 572, 578
Ольшевський Михайло Михайлович — 490, 529, 530, 538, 572
Ольшевський Олександр Григорович — 496, 502, 539, 542
Ольшевський Петро Костянтинович — 490, 539, 542
Омельченко О. О.— 71
Онопрієнко В.— 447, 549, 604
Опоків — *див.* Оппоков Михайло Володимирович
Опоков — *див.* Опуцкевич (Опоцкевич, Опоцкий, Опоцкой, Опоков, Оппоков) Іван Петрович
Опоцкевич — *див.* Опуцкевич (Опоцкевич, Опоцкий, Опоцкой, Опоков, Оппоков) Іван Петрович
Опоцкевичі — *див.* Оппокови (Опоцкевичі, Опуцкевичі, Опокови, Оппокови)
Опоцкий (Опоцкой) — *див.* Опуцкевич (Опоцкевич, Опоцкий, Опоцкой, Опоков, Оппоков) Іван Петрович
Опоченко-Оппоков — *див.* Оппоков Іван Костянтинович
Оппоков (Ломов-Оппоков) Георгій Іполитович (Ломов Георгій; Оппоков Георгій) — 232, 384–387, 457, 495, 524, 528, 529, 542, 545, 550, 554, 573, 574, 579, 584, 589
Оппоков Андрій Йоаникійович — 360, 361, 484, 486, 542, 543, 554, 578
Оппоков Арсеній Миколайович — 487, 501, 543, 558
Оппоков Борис Вікторович — 488, 524, 543, 544
Оппоков Борис Миколайович — 488, 543, 557, 576
Оппоков Василь Федорович — 361, 363, 364, 484, 492, 529, 543, 544, 547, 550, 552, 555, 557, 565–567, 575, 576, 579, 580
Оппоков Віктор Володимирович — 452, 488, 514, 524, 543, 544, 547, 553
Оппоков Віктор Захарійович — 376, 493, 515, 544, 551
Оппоков Віктор Іванович — 358, 359, 381, 484, 529, 544, 545, 553, 582, 583
Оппоков Віктор Іполитович — 210, 376, 384, 385, 494, 514, 524, 529, 545, 547, 549, 554, 558, 559, 573
Оппоков Віктор Йоаникійович — 360–362, 484, 488, 528, 541, 546, 554, 555, 557, 563, 578, 580
Оппоков Віталій Георгійович — 563
Оппоков Віталій Леонідович — 450, 489, 546, 549, 556, 581
Оппоков Володимир Йоаникійович — 360–362, 446, 449, 451, 456, 484, 488, 514, 538, 544, 546, 548, 554, 556, 559, 567, 578–580
Оппоков Георгій Васильович — 492, 544, 547
Оппоков Гліб Вікторович — 488, 524, 544, 547, 548
Оппоков Євген Володимирович — 6, 362, 445–452, 473, 479, 488, 501, 514, 546–549, 553, 555, 556, 560, 567, 581, 598, 604
Оппоков Євген Захарійович — 376, 381, 493, 515, 549, 551, 564, 589
Оппоков Євген Іполитович — 376, 384, 494, 504, 524, 545, 549, 550, 554, 558, 599
Оппоков Євдосій Іванович — 357–359, 485, 550, 582, 583
Оппоков Євстафій Миколайович — 487, 501, 550, 558
Оппоков Захарій Васильович — 492, 544, 550
Оппоков Захарій Захарійович — 210, 295, 367, 376–381, 422, 484, 493, 502, 514, 515, 544, 549–554, 564, 570, 573, 574
Оппоков Захарій Іванович — 7, 68, 76, 114, 210, 328, 352, 356–360, 363–378, 380, 383,

387, 388, 393, 395–397, 399, 404–410, 423, 424, 428, 446, 473, 484, 493, 494, 515, 519, 522, 545, 547, 549–552, 554, 557, 558, 561, 565–574, 579, 581–583, 598
Оппоков Іван Васильович — 492, 544, 552
Оппоков Іван Костянтинович (Опоченко-Оппоков) — 6, 363, 445, 457–464, 473, 489, 549, 552, 553–555, 560, 579, 598, 604
Оппоков Іларіон Вікторович — 488, 524, 543, 544, 547, 553
Оппоков Іполит Захарійович — 210, 295, 359, 376–378, 381–385, 409, 484, 494, 515, 542, 545, 549, 550, 552–554, 558, 559, 573, 587
Оппоков Йоаникій Іванович — 354, 358–364, 378, 446, 484, 486, 488, 490, 540, 542, 546, 550, 555, 558, 560, 562, 563, 566, 568, 569, 571, 572, 578, 582, 583
Оппоков Костянтин Йоаникійович — 360–362, 457, 484, 489, 547, 552, 554–580
Оппоков Костянтин Філаретович — 492, 555
Оппоков Леонід Васильович — 492, 544, 555
Оппоков Леонід Володимирович (Апоков) — 450, 452, 489, 514, 546, 547, 549, 555, 577, 581, 586
Оппоков Микита Петрович — 354, 485, 552, 556, 557, 560, 576, 577, 579, 581, 582
Оппоков Микола Васильович — 492, 520, 543, 557
Оппоков Микола Вікторович (1870–1908) — 488, 546, 557, 576, 578
Оппоков Микола Вікторович (1921–1948) — 494, 514, 528, 543, 545, 558, 577, 582
Оппоков Микола Іполитович — 210, 376, 494, 524, 545, 550, 558, 575, 577, 579, 581, 599
Оппоков Микола Йоаникійович — 360–362, 484, 487, 500, 527, 543, 550, 554, 558, 559, 561–564, 571, 572, 576, 578, 580
Оппоков Микола Миколайович — 487, 501, 558, 559
Оппоков Михайло Вікторович — 488, 494, 514, 545, 559
Оппоков Михайло Володимирович (Опоків) — 6, 363, 445, 449, 451–456, 458, 473, 489, 514, 547, 549, 553, 559, 560, 598, 604
Оппоков Михайло Йоаникійович — 360, 361, 484, 486, 524, 525, 547, 554, 555, 558, 560, 562, 567, 571, 574–578
Оппоков Михайло Микитович — 485, 557, 560, 579
Оппоков Михайло Олексійович — 486, 560–562, 587
Оппоков Михайло Федорович — 364, 484, 492, 529, 543, 561, 565, 566
Оппоков Олександр Захарійович — 377, 378, 410, 484, 495, 515, 552, 561
Оппоков Олександр Миколайович — (1869–не пізн. 1875) — 487, 501, 558, 561
Оппоков Олександр Миколайович (бл. 1886–не пізн. 1888) — 487, 501, 558, 561
Оппоков Олександр Павлович — 491, 561, 562, 578
Оппоков Олексій Михайлович — 360, 362, 486, 555, 560, 562, 574, 575, 577
Оппоков Павло Йоаникійович — 360–362, 484, 491, 554, 561–563, 576, 578
Оппоков Павло Миколайович — 487, 501, 558, 563
Оппоков Петро Йоаникійович — 360, 361, 484, 491, 554, 563, 564, 577, 578, 580, 605
Оппоков Петро Петрович — *див.* Опуцкевич (Опоков, Оппоков) Петро Петрович
Оппоков Сергій Захарійович — 376, 493, 515, 549, 551, 564, 589
Оппоков Сергій Миколайович — 487, 501, 558, 559, 562, 564
Оппоков Сильвестр Іванович — 357–359, 363, 364, 368, 369, 408, 484, 521, 522, 543, 554, 561, 565, 566, 568–570, 582, 583, 598
Оппоков Стефан Йоаникійович — 484, 491, 554, 566, 578
Оппоков Федір Іванович — 358, 360, 363, 364, 484, 492, 521, 529, 543, 561, 565, 566, 582, 583
Оппоков Федір Йоаникійович — 360, 361, 484, 486, 510, 540, 544, 547, 548, 554, 563, 566, 570, 571, 578
Оппоков Федір Михайлович — 486, 560, 567, 577
Оппоков Феофіл Захарійович — 377, 378, 381, 484, 495, 515, 552, 567
Оппоков Філарет Васильович — 492, 543, 555, 567
Оппокова (Бистрова) Олександра Володимирівна — 488, 514, 547, 567
Оппокова (Верпета) Марія Євгенівна — 449, 488, 501, 548, 567

Оппокова (Гришковська) Ганна Іванівна — 358, 366, 369, 370, 485, 499, 506–509, 568, 582, 583
Оппокова (Грушевська) Глафіра Захаріївна — 5, 54, 55, 57, 59, 60, 63, 72–73, 81, 87, 91, 93, 97, 99, 100, 102, 106, 108, 119, 120, 122, 197, 210, 239, 250, 258, 260, 271, 272, 274, 278, 280, 281, 286–288, 293, 295, 300–303, 308, 311–313, 319–321, 326–328, 332, 342, 358, 359, 364–368, 377, 378, 381, 383, 384, 389, 405, 408–410, 412–414, 416–423, 469, 484, 493, 510–512, 514–516, 518, 519, 524, 530, 534, 544, 545, 549, 550–552, 554, 559, 564, 565, 568–570, 572–574, 583, 589
Оппокова (Дашкевич) Вікторія Захаріївна — 377, 378, 387–389, 405, 484, 493, 501, 511, 512, 515, 551, 569, 570
Оппокова (Златоверховникова) Павлина Захаріївна — 166, 377, 378, 380, 389, 390, 392, 393, 405, 422, 484, 495, 515–519, 530, 540, 552, 566, 569, 570, 573
Оппокова (Карпова) Уляна Іванівна — 358, 364, 368, 369, 485, 498, 521, 522, 565, 566, 568, 582, 583
Оппокова (Коваленко) Ганна Захаріївна — 493, 515, 524, 551, 570, 573
Оппокова (Крижанівська) Олена Михайлівна — 361, 486, 524, 525, 560, 571, 574, 575, 577
Оппокова (Левитська) Марфа Федорівна — 486, 510, 525, 526, 566, 571
Оппокова (Лещенецька) Єлизавета Миколаївна — 487, 501, 527, 528, 558, 559, 571, 572
Оппокова (Менчиць) Агрипина Іванівна — 358, 366, 367, 369, 428, 429, 485, 498, 530–533, 571, 572, 581–583
Оппокова (Никифорова) Василина Миколаївна – 487, 501, 528, 535, 558, 572
Оппокова (Ольшевська) Ганна Йоаникіївна — 360, 393, 484, 490, 535–541, 554, 563, 572, 578
Оппокова (Соколовська) Катерина Миколаївна — 487, 501, 558, 572, 573, 586, 587
Оппокова (Соломатіна) Олена Вікторівна — 494, 514, 573, 587
Оппокова (Табуре) Софія Захаріївна — 376, 493, 515, 544, 549, 551, 564, 573, 589
Оппокова (Топачевська) Марія Іванівна — 358, 365, 366, 369, 378, 408, 464, 473, 474, 485, 496, 501, 550, 568, 574, 582, 583, 589–591, 598
Оппокова (Шмигельська) Фекла Михайлівна — 361, 486, 560, 571, 574, 575, 577, 604, 605
Оппокова Анастасія Олексіївна — 492, 544, 547, 550, 552, 555, 557, 567, 575, 576, 569, 580
Оппокова Антоніна Миколаївна — 487, 501, 575
Оппокова Валентина Іполитівна — 384, 495, 524, 554, 575
Оппокова Валентина Миколаївна — 495, 535, 575, 585, 599
Оппокова Варвара Василівна — 492, 544, 575, 576
Оппокова Варвара Костянтинівна — 489, 555, 576, 579
Оппокова Варвара Микитівна — 485, 557, 576, 579
Оппокова Варвара Михайлівна — 486, 560, 571, 576, 577
Оппокова Варвара Павлівна — 491, 563, 576, 578
Оппокова Вікторія Адамівна — 488, 543, 557, 576, 578
Оппокова Вікторія Василівна — 492, 576
Оппокова Вікторія Миколаївна — 487, 501, 558, 576
Оппокова Віра — 494, 558, 577, 582
Оппокова Віра Петрівна — 491, 564,577, 605
Оппокова Галина Володимирівна — 489, 514, 547, 577
Оппокова Галина Леонідівна — 450, 489, 549, 556, 577, 581
Оппокова Ганна Микитівна — 485, 557, 577, 579
Оппокова Ганна Миколаївна (1890?) — 487, 501, 558, 577, 599
Оппокова Ганна Миколаївна (1920–1920) — 494, 558, 577
Оппокова Ганна Павлівна — 486, 560, 562, 567, 571, 574, 576, 577
Оппокова Домнікія Петрівна — 491, 564, 577, 605
Оппокова Євгенія Костянтинівна — 489, 555, 577, 579

Оппокова Катерина Федорівна — 491, 561, 563, 576, 578
Оппокова Ксенія Володимирівна — 488, 514, 547, 578
Оппокова Лідія Костянтинівна — 489, 555, 578, 579
Оппокова Маргарита Миколаївна — 488, 557, 576, 578
Оппокова Марія Андріївна — 543
Оппокова Марфа Миколаївна — 484, 486, 488, 490, 542, 546, 554, 555, 558, 560, 562, 563, 566, 571, 572, 578, 582
Оппокова Меланія Петрівна — 354, 485, 552, 578, 579, 581, 582
Оппокова Мотрона Іванівна — 485, 557, 560, 576, 577, 579
Оппокова Надія Василівна — 492, 544, 576, 579
Оппокова Надія Володимирівна — 489, 514, 547, 759
Оппокова Надія Никифорівна — 457, 489, 552, 555, 576–580
Оппокова Наталія Миколаївна — 494, 558, 579, 588, 599
Оппокова Неоніла Володимирівна — 488, 514, 547, 579
Оппокова Неоніла Миколаївна — 487, 501, 558, 580
Оппокова Олександра Костянтинівна — 489, 555, 579, 580
Оппокова Олександра Петрівна — 491, 564, 580, 605
Оппокова Олена Василівна — 492, 576, 580
Оппокова Олена Володимирівна — 488, 514, 547, 580
Оппокова Ольга Вікторівна — 488, 528, 545, 546, 580
Оппокова Ольга Євгенівна — 449, 488, 501, 548, 567, 581
Оппокова Ольга Миколаївна — 494, 558, 581, 599
Оппокова Павлина Захаріївна — 377, 378, 484, 493, 515, 552, 565, 581, 598
Оппокова Платонида Захаріївна — 377, 378, 484, 493, 515, 552, 566, 581, 572
Оппокова Серафима Карпівна — 489, 546, 577, 581
Оппокова Тетяна Миколаївна — 494, 558, 575, 581, 585, 599
Оппокова Тетяна Несторівна — 354, 485, 556, 578, 581, 582
Оппокова Тетяна Петрівна — 354, 485, 552, 579, 581, 582
Оппокова Юлія Йоаникіївна — 484, 486, 554, 578, 582
Оппокова Юлія Миколаївна — 494, 558, 577, 582
Оппокови (Опоцкевичі, Опуцкевичі) — 58, 207, 210, 328, 351, 356–360, 362, 365, 367, 378, 381, 407, 445, 458, 482, 484, 529, 551, 555, 560, 565, 568, 570–574, 581–583, 590
Опуцкевич (Опоков, Оппоков) Петро Петрович — 353–355, 357, 485, 552, 556, 578, 581–583
Опуцкевич (Опоцкевич, Опоцкий; Опоцкой, Опоков, Оппоков) Іван Петрович — 352–359, 364, 365, 369, 370, 372, 385, 464, 484, 550, 551, 544–545, 550, 551, 554, 565, 566, 568, 570, 571, 574, 582, 583
Опуцкевич (Оппокова) Катерина Стефанівна — 354, 357, 358, 369, 372, 484, 506, 545, 550, 551, 554, 565, 566, 568, 570, 571, 574, 579, 582, 583
Опуцкевич Петро (Opuckiewicz Petrus) — 352, 355–358, 473, 484, 582, 583, 597
Опуцкевичі — *див.* Оппокови (Опоцкевичі, Опуцкевичі)
Орел — 97
Орлик С.— 187
Орловська Лідія Романівна — 259
Орловська Надія Романівна — 259
Орловська Неоніла Романівна — 259
Орловська Ольга Романівна — 259
Орловська Софія Романівна — 259
Орловський Б.— 158
Орловський Олександр Романович — 259
Орловський Роман Антонович — 146, 259
Орловські — 259
Осадчий В. П.— 7
Осипенко В. О.— 40, 67
Остапенко (Коваль) Елеонора Захарівна — 7, 67, 73, 151, 155, 163, 169, 173, 182–185, 188–194, 243, 266, 270, 276, 285, 298, 314, 315, 319, 321, 322, 328, 340
Остапенко Захар Зотійович — 243, 276, 328, 329
Остен Дризен фон дер — *див.* Ларіонова (Черняхівська) Л. О.

Охрімович Анатолій Дмитрович — 244, 313, 329
Охрімович Олександр Сергійович — 244, 329
Охрімович Сергій Анатолійович — 244, 313, 329, 334
Павлик М. І.— 265
Павлуцький Г. Г.— 170, 466
Падун-Лукянова Л. Н.— 446–451, 549
Палажка, суботівська селянка — 152
Паліенко М. Г.— 436, 437
Палій С.— 427
Палладін О. В.— 231
Пальоні — 20
Панасенки — 20
Панішев Володимир Іванович — 251, 259, 329, 330
Панішева Дарина Володимирівна — 330
Панішева Людмила Володимирівна — 251, 256, 259, 330
Панішева Тетяна Вікторівна — *див.* Бржевська (Панішева) Т. В.
Панова М. А.— 266, 301
Пантюхова О. Б.— 266, 301
Панченко (Поташова) Тетяна Адамівна — 245, 330, 336
Панькова С. М.— 8, 104, 172, 174, 181, 275, 342, 366, 407, 461, 516, 552, 569
Параска, суботівська селянка — 152, 161
Парфененко (Грушевська) Ольга Олександрівна 73, 211, 213, 232, 250, 255, 279, 303, 330–332, 343, 368, 493, 534, 573, 583
Парфененко Володимир Олександрович — 331
Парфененко Катерина — 331
Парфененко Костянтин Олександрович — 331
Парфененко Олександр Олександрович — 331, 534
Парфененко Олександр Романович — 73, 330
Пашківська Варвара Олексіївна — 333
Пашківська Ганна Андріївна — 54, 248, 332, 333
Пашківська Ганна Семенівна — 54, 333
Пашківська Гликерія Пахоміївна — 54, 172, 248, 332
Пашківська Дарія Пахоміївна — 248, 272, 332
Пашківська Євгенія Антонівна — 54, 99, 248, 332, 333
Пашківська Мотрона Олексіївна — 333
Пашківська Параскева Олексіївна — 333
Пашківська Параскева Пахоміївна — 54, 248, 272, 332
Пашківська Стефанида Антонівна — 248, 332, 333
Пашківська Федора Олексіївна — 333
Пашківський Антоній Пахомійович — 54, 248, 272, 332, 333
Пашківський Гаврило Олексійович — 333
Пашківський Діонісій Олексійович — 333
Пашківський Дмитро Олексійович — 333
Пашківський Євфимій Пахомійович — 54, 248, 272, 333
Пашківський Іван Антонович — 54, 248, 332, 333
Пашківський Іван Пахомійович — 54, 248, 272, 333
Пашківський Лука Антонович — 248, 333
Пашківський Макарій Пахомійович — 54, 248, 272, 333
Пашківський Мойсей Олексійович — 333
Пашківський Олексій Іванович — 51, 54, 333
Пашківський Павло Олексійович — 333
Пашківський Пахомій Іванович — 54, 61, 248, 272, 332, 333
Пашківський Федір Олексійович — 333
Пашківські — 55
Пашковський О.— 179
Пашута (Караджа) Наталія Леонідівна — 244, 270, 313, 313, 314, 319, 334, 336, 337
Пашута Володимир Леонідович — 244, 334
Пашута Ганна — 334
Пашута Леонід Дмитрович — 244, 313, 334
Пашута Леонід Леонідович — 334, 337
Пащук (Ліщенко) Тетяна Василівна — 245, 325, 326, 334
Пелих Н.— 72
Пеніна (Охрімович) Валентина Степанівна — 244, 329, 334
Перебендя — *див.* Менчиць В. А.
Перевізник Дмитро Лукянович — 238, 272, 334
Перевізник Марія Дмитрівна — 273
Перевізники — 21
Перерва В. С.— 474, 502, 509, 519, 590
Перетц В. М.— 330, 456, 559
Петлюра С. В.— 463
Петрашов Михайло Олександрович — 254, 273, 334, 335
Петрашов Олександр Михайлович — 254, 273, 334, 335

Петрашова Ірина Михайлівна — 334
Петрашова Олена Сергіївна — 254, 334, 335
Петренко В.— 421
Петрицька Галина Анатоліївна — 73, 250, 275, 335, 342, 343, 493, 583
Петрицький Анатолій Галактіонович — 250, 335, 342, 493, 583
Петров М. І.— 458, 552
Петрунь Ф.— 224
Пєшкова Л.— 334
Пивоварів М. Ю.— 187
Пилькевич О.— 453
Пиріг Р. Я.— 208, 220, 232, 303, 342
Півень (Грушевська) Зінаїда Василівна — 254, 273, 287, 306, 335
Підоплічко І. Г.— 481
Пітнер Є. Е.— 549
Платон, митрополит — 360, 555, 560, 562, 574
Плачинда В. П.— 127, 452, 523, 524, 560
Плачинда Н.— 452, 560
Плевако М. А.— 472
Победоносцев К. П.— 107
Побірченко Н. С.— 436
Погоріло П.— 171
Погребний Ю. М.— 64, 65, 69, 72
Подляська (Ломова-Оппокова) Наталія Григорівна — 495, 528, 529, 584
Подолинський С. А.— 437
Подольський В. І.— 458
Полевичок Ігор Миколайович — 249, 335, 343
Полевичок Мирослав Ігоревич — 343
Поліщук — 405
Полонська-Василенко Н. Д.— 207, 261, 279
Полудненко (Оглобля) Людмила Юріївна — 241, 328, 336
Полудненко Василь Кіндратович — 241, 273, 335, 336
Полудненко Георгій Васильович — 241, 273, 323, 336
Полудненко Олексій Юрійович — 241, 336
Полудненко Юрій Георгійович — 241, 316, 323, 336
Полякова І. М.— 604
Пономар Б.— 288
Понятовський — *див.* Станіслав Август (Понятовський)
Понятовські — 168
Попельницький Петро Васильович — 240, 273, 336
Попільницький Антон Васильович — 273, 239, 336
Попільницький Василь Костянтинович — 273, 239, 336
Попов — 98
Попов Д.— 166
Поппе Ф.— 261
Посихін П. П.— 430
Поташов Анатолій —245, 326, 336
Поташов Володимир Сергійович — 245, 336
Поташов Сергій Анатолійович — 245, 326, 330, 336
Поташова Наталія Сергіївна — 245, 336
Потебенько М. О.— 194
Потоцька (Сапега) Т.— 402
Потоцька А.— 403
Потоцький Г. І.— 401, 402, 404
Потоцький Й. І.— 402, 403
Потоцький Ф.-П.— 401, 402
Потоцький Я.-А.— 401, 402
Потоцькі — 402
Похилевич Л. І.— 21, 23, 26, 40, 147, 168, 355, 374, 400–402, 404, 474
Преловська І. М.— 316
Привродська Антоніна Павлівна — 490, 536, 584
Привродська Євгенія Павлівна — 490, 536, 584
Привродська Зінаїда Павлівна — 490, 536, 584, 585
Привродська Ірина Павлівна — 490, 536, 584
Привродська Олена Павлівна — 490, 536, 584
Привродська Ольга Павлівна — 490, 536, 584, 585
Привродська Тетяна Павлівна — 490, 536, 584
Привродський Павло Карпович — 490, 536, 539, 584, 585
Пригоровська (Гукович) Наталія Степанівна — 244, 313, 337
Прижичиховський К.— 11
Пристайко В. І.— 216, 228, 231, 386, 387, 542, 604
Приходько Л. Ф.— 303
Прозоров, свящ.— 176
Прокопович В. К.— 453
Проценко Л. А.— 537, 540, 557
Пушкар Б.— 165
Пушкін О. С.— 406
Пчілка Олена — *див.* Косач О. П.

Пшеничний Є.— 458
Радзивілл С.-К.— 402
Радкевич Василь — 494, 581, 585
Радкевич Марина — 494, 585
Радкевич Микола Васильович — 494, 581, 585
Радкевич О.— 163
Раєвський — 241, 273, 337
Раковський Х. Г.— 386, 573, 589
Ранцов Володимир Львович — 337
Ранцова (Грушевська) Ольга Володимирівна — 33, 195, 272, 285–286, 290, 297, 306, 337
Распутняк, поліц. урядн.— 160
Ревуцький Л. М.— 526
Реєнт О.П.— 447, 549, 604
Реформатський С.— 465, 603
Решодько Л. В.— 68
Рильський М. Т.— 315, 338, 343
Ришков П.— 449
Рожевський П.— 26
Роженко М. М.— 451, 472, 526, 549, 599, 604
Розов О.— 212
Розов, проф.— 330
Ролле Й.— 16
Романченко Т. М.— 462
Ромоданів Петро — 187
Рубан Л. Ф.— 66
Рубльов О. С.— 219
Руданський С.— 439
Руденко І.— 129, 523
Рудницький Л.— 303
Руліковський Е.— 18, 40, 41, 51
Руссо Ж.-Ж.— 442
Руткевич А.— 521
Рутський В.— 41
РябінінСкляревський О. О.— 436
С. Ш.— *див.* Шамраєв (Шамрай) С. В.
С. Ю.— *див.* Кедреновський С. М.
Сабарай (Савицька) Катерина — 263
Савенко А. І.— 306
Савицька (Мицак) Аніса (Гандзя) — 264
Савицька Теодозія — *див.* Клюфас (Савицька) Теодозія
Савицький Зиновій Йосифович — 7, 73, 261, 263, 264
Савицький Ілля — 263
Савицький Йосиф Ілліч — 263
Савицький Юрій Зиновійович — 264
Савицькі — 263, 264
Савич Г.— 79
Савченко Ф. Я.— 436
Садовський (Тобілевич) М. К.— 153, 588
Салаєви — 102
Сало А.— 175
Самійленко В. І. (Сивенький) — 197, 290, 292, 588
Сарчинська — *див.* Зарчинська (Оппокова) Г. В.
Сарчинські — *див.* Зарчинські
Сварник Г. І.— 182
Свейковські — 168
Сегет — 524
Серболіна (Пашута) Тетяна Олексіївна — 244, 334, 337
Серговська (Грушевська) Ніна Клавдіївна — 242, 279, 292, 304, 305, 338
Сестренець (Siestrzeniec) — 399
Серіков О.— 584
Сидоренки — 338
Сидоренко (Шевченко) Лідія Миколаївна — 7, 56, 249, 335, 338, 343–347
Сидоренко Андрій — 338
Сидоренко Дмитро Андрійович — 338
Сидоренко Микола Андрійович — 249, 338, 345
Сидоренко О. І.— 457, 459, 461, 462, 553
Сидоренко Ольга Андріївна — 338
Сильниченко С.— 66
Синеглазов, церков. маляр — 92
Сімзен-Сичевський О. М.— 226
Сіренко Х.— 65
Скалій Р.— 177
Скалкович С.— 40
Скальковський А. О.— 219, 221
Скичко (Грушевська) Агафія Іванівна — 242, 274, 280, 282, 291, 304, 338
Сковорода Г. С.— 443, 444
Скопенко В.— 344
Скоропадський П. П.— 466
Скотт В.— 212
Скочковський Л. П.— 128–130, 197, 198, 290, 292, 523
Слізорський — 497, 585, 591
Словачевська Галина Павлівна — 497, 585, 591
Словачевська Наталія Павлівна — 497, 585, 591
Словачевська Ольга Павлівна — 497, 585, 591
Словачевський Євген Павлович — 497, 585, 591

Словачевський Михайло Павлович — 497, 586, 591
Словачевський Павло Михайлович — 497, 585, 586, 591, 593, 598
Словачевський Сергій Павлович — 497, 586, 591
Слупська (Цехмістер) Інна Валентинівна — 250, 338, 340, 341, 343
Слупська Вікторія Сергіївна — *див.* Шамрай (Слупська) В. С.
Слупська Олена Валентинівна — 250, 255, 317, 338, 343, 348, 389
Слупський Валентин Олександрович — 250, 338, 343, 348, 493, 586
Слупський Сергій Леонідович — 250, 339
Слюсаренко П. — 178
Смілянська В.— 37
Смогоржевський Я.— 355
Смоленський Л. А.— 523
Сніжко (Грушевська) Валентина Олексіївна — 254, 287, 292, 339
Снітко (Шостаківська) Марія Яківна — 339
Сокіл О. Я.— 459
Соколовська Галина Серапіонівна — 487, 572, 586, 587
Соколовська Ніна Серапіонівна — 487, 572, 586, 587
Соколовська Олена Серапіонівна — 487, 573, 586, 587
Соколовський Костянтин Серапіонович — 487, 573, 586, 587
Соколовський Серапіон Миколайович — 487, 572, 587
Соловйов М.— 182
Соломатін Володимир Михайлович — 494, 573, 587
Соломатін Михайло Володимирович — 494, 573, 587
Соломатіна Галина — 494, 573, 587
Соломатіна Світлана Михайлівна — 382, 383, 524, 546, 554, 573, 575, 587
Солонченко Ю.— 136
Солтан Й.— 40
Сотникова (Оппокова) Софія Іполитівна — 486, 561, 587
Софроній, архієпископ — 290
Сохань П. С.— 207, 208, 221, 224, 426
Сталін Й. В.— 330, 386, 472, 504, 542, 599
Станіслав-Август (Понятовський), король — 400, 428
Станкевич К.— 437
Старицька (Старицька-Черняхівська) Людмила Михайлівна 213, 459, 468–472, 497, 504, 553, 587, 588, 599, 603
Старицька Л.— 335
Старицький М. П.— 468, 587, 588
Старицькі — 210, 472, 504
Старушич Клементій — 42
Стасенко — 32, 239, 273, 339
Стасова О. Д. (Е.).— 385, 542
Статкевич (Виговська) О.— 16
Сташевський, протоієрей — 510
Стельмашенко М. О.— 520
Стенік Л. Г.— 8
Степаненко — 175
Степанишина О. М.— 386
Стефановський І.— 360
Стеценко К. Г.— 186, 213, 440
Стеценко Л. Ф.— 427, 531
Стешенко І. М.— 459, 460, 467, 523, 553
Стифі Я.— 11
Столяров М. О.— 466
Стороженко М. І.— 433
Страшкевич В. М.— 455
Страшко Текля Назарівна — 151, 185, 243, 275, 285, 339
Страшний В.— 407
Стромін — 550
Студинський К. Й.— 64 , 182, 185, 214, 215, 335, 426, 434, 455
Ступницька (Левчук) Л. Г.— 7, 406
Супрун Володимир Петрович — 245, 273, 339
Супрун Ніна Петрівна — 245, 273, 339
Супрун Петро — 245, 273, 339
Супрун Тамара Петрівна — 245, 273, 339
Сурков Микола Сергійович — 251, 274, 339
Сурков Сергій Сергійович — 251, 274, 339, 340
Суркова (Берковська) Ірина Сергіївна — 251, 256, 274, 340
Суркова (Бржевська) Євдокія Сергіївна — 251, 259, 274, 340
Сухомлинов Андрій Павлович — 494, 579, 588, 604
Сухомлинов Олександр Павлович — 494, 579, 588
Сухомлинов Павло Федорович — 494, 579, 588

Сухомлинова Людмила — 494, 588
Сухомлинова Ольга Павлівна — 494, 579, 588
Сушкевич Афанасій Діонісійович — 499, 589
Сушко С. Д.— 7, 406
Табуре Михайло Миколайович — 493, 549, 573, 589
Танячкевич Д.— 434
Тарнавський П.— 174–176, 180
Татарова (Гродзинська) Павлина Василівна — 253, 268, 340
Тесленко Ю.— 187
Тетеря П.— 16
Тимченко Є. К.— 217
Титаренко О.— 66
Тичина П. Г.— 190
Тишовницький Гнат Якович — 265
Тишовницький Роман Якович — 265
Тишовницький Яків — 265
Тищенко-Сірий Ю. (Лавров П. П.; Лавров Павло; Павел Филиппович) — 210, 368, 534
Ткач Т.— 24
Ткаченки — 24
Ткаченко М. М.— 229
Ткачова Л.— 307
Тобілевич (Карпенко-Карий) І. К.— 424, 436 438, 443, 444, 531
Тобілевич С. В.— 424, 436, 438, 443, 444, 531
Тобілевичі — 438, 531
Тодійчук О. В.— 218
Токарський Л.— 83
Толстой Л. М.— 442
Толстой О. М.— 476
Топачевский Яким — 473, 474, 589, 598
Топачевська (Войдецька) Юлія Петрівна — 365, 485, 496, 501, 502, 574, 589, 590, 591, 598
Топачевська (Волошкевич) Анастасія Петрівна — 365, 485, 496, 503, 574, 590, 598
Топачевська (Леонідова) Олімпіада Яківна — 496, 526, 527, 590, 593, 598
Топачевська (Ничипоренко) Ольга Дмитрівна — 496, 535, 590, 596
Топачевська (Слізорська) Ольга Яківна — 497, 527, 585, 591, 593, 598
Топачевська (Словачевська) Ганна Яківна — 497, 585, 586, 591, 593, 598
Топачевська (Чемеринова) Раїса Вікторівна — 475, 477, 497, 525, 591, 592, 595, 599
Топачевська (Черняхівська) Олександра Петрівна — 365, 366, 464, 465, 485, 497, 574, 589, 591, 598–603
Топачевська А.— 473
Топачевська Валентина Антоніївна — 497, 592, 594
Топачевська Валентина Дмитрівна — 497, 592, 593, 596
Топачевська Віра Вікторівна — 476, 477, 497, 525, 592
Топачевська Ганна Дмитрівна — 497, 592, 596
Топачевська Катерина Дмитрівна — 497, 592, 596
Топачевська М. М.— 473
Топачевська Марія Яківна — 497, 592, 593, 598
Топачевська Наталія Антоніївна — 497, 593, 594
Топачевська Наталія Дмитрівна — 497, 593, 596
Топачевська Олександра Євсевіївна — 496, 590–593, 595–598
Топачевська Олена Антоніївна — 497, 593, 594
Топачевська Олена Дмитрівна— 497, 593, 596
Топачевський Андрій Олександрович — 7, 476–478, 481, 482, 497, 500, 504, 529, 593, 597
Топачевський Антоній Якович — 497, 529, 592–595, 598
Топачевський Борис Дмитрович — 497, 594–596
Топачевський Вадим Олександрович — 480, 481, 497, 501, 529, 594, 597
Топачевський Віктор Якович — 475, 476, 497, 525, 591–593, 595, 597, 598
Топачевський Володимир Антонійович — 497, 594, 595
Топачевський Володимир Дмитрович — 497, 594–596
Топачевський Г. М.— 473
Топачевський Георгій Якович — 497, 593, 596, 598
Топачевський Дмитро Ігоревич — 595
Топачевський Дмитро Якович — 6, 366, 475, 496, 505, 535, 590–598
Топачевський І. М.— 473
Топачевський Ігор Вадимович — 501, 594
Топачевський Іполит Якович — 497, 527, 593, 597, 598

Топачевський Микола Якимович — 473, 474, 589
Топачевський Михайло Дмитрович — 497, 596, 597
Топачевський Олександр Андрійович — 500, 594
Топачевський Олександр Вікторович — 6, 366, 445, 473–481, 497, 525, 529, 549, 553, 560, 574, 593–595, 597, 598, 604
Топачевський Петро Якимович — 365, 473, 474, 485, 496, 502, 574, 589, 590, 598
Топачевський Яків Петрович — 365, 474, 485, 496, 526, 574, 586, 590–598
Топачевські — 473, 481, 591
Трегубов Й.— 39
Трегубов, свящ.— 174, 176
Трепов Ф. Ф.— 105
Тромбовецька (Оппокова) Зиновія Луківна — 484, 565, 569, 598, 599
Тромбовецький Л.— 598
Трохим Дріт — *див.* Калитовський Єронім
Трощинський Д. П.— 515
Тугаринова (Грушевська) Ольга Валеріївна — 240, 285, 304, 340
Тулуб О. О.— 427
Тун (Клюфас) Марія — 263
Тургенєв І. С.— 261
Тутківський П. А.— 217
Тютюнник П.— 158
Удін Володимир Володимирович — 243, 314, 340
Удін Володимир Олексійович — 243, 314, 340
Удін Михайло — 243, 340
Удіна Наталія Володимирівна — 243, 314, 340
Ульяновський В. І.— 207, 208, 221, 224, 426, 458
Усачова (Оппокова) Антоніна Сидорівна — 494, 558, 575, 577, 579, 599
Усачова (Оппокова) Олександра Сидорівна — 494, 550, 599
Утгоф К.— 161
Ф. О.— *див.* Василевський Ф. О.
Фаєрбах Л.— 469
Фарина С.— 307, 327
Фасмер М.— 330
Федоров Г. Я.— 570
Федоров Е. Я.— 440, 441, 515
Федорова Л. Д.— 8
Федоровський М.— 437
Феодосій Печерський — 40
Феодосій Ростоцький — 388, 511
Феофілакт, свящ.— 63
Филипович П. П.— 217, 466, 602, 604
Філотович, свящ.— 598
Флавіан, митрополит — 164, 165, 392, 517
Фліз Домінік Пер де ля — 41, 42, 45–51, 400
Флоринський Т. Д.— 456, 559
Фолеї Ш.— 261
Фортинський Ф. Я.— 380
Франківський Г.— 363, 565
Франко І. Я.— 149, 150, 261, 265, 298, 439, 452–454, 520, 559, 588
Хмельницкий Т.— 145
Хмельницький Б.— 12, 14, 15, 18, 35, 42, 144, 145, 147, 167
Хмельницький М.— 13, 145
Хмельницькі — 138
Ходзицька (Богданович) Валентина Савівна — 258
Ходзицький Д.— 177, 180
Ходкевич (Корецька) Г.— 41, 42, 399, 400
Ходкевич Я.-К.— 399
Холодний Г. Г.— 213
Хорунжий Ю. М.— 366, 464, 471–473, 504, 514, 588, 599, 602–604
Хотинська (Орловська) Анастасія Олександрівна — 146, 259
Хоткевич Г. М.— 457, 462
Хохлич К.— 157, 158
Хрипко, свящ.— 176
Худолій, сотник — 20
Цехмістер Анатолій Юрійович — 250, 338, 340, 341
Цехмістер Ірина Анатоліївна — 250, 338, 340,
Цехмістер Катерина Олексіївна — 341
Цехмістер Олексій Анатолійович — 250, 316, 338, 341
Чаговець В.— 425, 427, 428, 431, 432, 435, 436, 442, 443, 531, 533
Чаплинський Д.— 143
Чемеринов Є. М.— 591
Чемеринов Михайло Іванович — 497, 591, 599
Черкаська Н. О.— 402
Чернега (Грушевська, Кулик) Устина Петрівна — 247, 304, 311, 312, 341
Черненко Ф. І. (Х. І.) — 433

Чернецький Є.— 356
Чернявський А.— 401
Черняхівська (Черняхівська-Ганжа) Вероніка Олександрівна — 213, 468, 472, 497, 504, 514, 588, 599, 604
Черняхівська Вікторія Григорівна — 464, 497, 591, 599
Черняхівська М. І.— 465, 600
Черняхівська О. І.— 465, 600
Черняхівська О. І.— 465, 600
Черняхівський Григорій Григорович — 464, 497, 591, 600
Черняхівський Григорій Іванович — 366, 464, 465, 497, 591, 599–603
Черняхівський Євген Григорович — 366, 464, 466, 471, 473, 497, 525, 574, 591, 596, 600, 602–604
Черняхівський І. І. (бл. 1840(?)) — 456, 600
Черняхівський Іван Григорович — 464, 497, 602
Черняхівський Іван Іванович (бл.1808–1857) — 465, 600
Черняхівський К. І.— 521
Черняхівський Костянтин Григорович — 464, 497, 591, 602
Черняхівський М. І.— 465, 600
Черняхівський Микола Григорович — 464, 497, 591, 602
Черняхівський Михайло Григорович — 464, 473, 497, 591, 602–604
Черняхівський Олександр Григорович (літ. псевд. Будовий) — 6, 213, 366, 445, 464–473, 497, 523, 549, 553, 560, 574, 587, 588, 591, 596, 598–604
Черняхівські — 366, 469, 471, 482
Честахівський Г. М.— 433
Чехівський В. М.— 174, 175, 186
Чехов А. П.— 261
Чигирик Василь Дмитрович — 242, 274, 341
Чигирик Григорій Дмитрович — 242, 274, 341
Чигирик Дмитро Васильович — 242, 274, 341
Чигирик Іван Дмитрович — 242, 274, 341
Чигирик Катерина Дмитрівна — 242, 274, 341
Чигирик Людмила Дмитрівна — 242, 274, 341
Чигирик Неоніла Дмитрівна — 242, 274, 341
Чигирик Олександра Дмитрівна — 242,
Чигирик Олена Дмитрівна — 242, 274, 341
Чигиринець — *див.* Грушевський Марко Федорович
Чикаленко Є. Х.— 210, 467–469, 604
Чистякова В. М.— 177
Чмелівський (Чмеліовський) І.— 22
Чулаївський Я.— 186, 187
Чулай Грицько — *див.* Грушевський Григорій Іванович (1865–бл. 1933)
Чумаченко В. К.— 8, 88, 266, 267, 272, 273, 282, 284, 287, 288, 290, 292, 296, 297, 304, 306, 307, 324, 325, 334, 335, 337, 339
Чухало (Грушевська) Агрипина Семенівна — 238, 272, 278, 281, 283, 284, 289, 293, 294, 296, 306, 311, 313, 341
Чухало Н.— 22
Чухало О.— 22
Шабліовський Є. С.— 37
Шаміль — 86
Шамраєв (Шамрай, Шамраїв, С. Ш.) Сергій Вікторович — 15, 43–45, 73, 155, 185, 207–236, 250, 260, 274, 275, 315, 335, 342, 343, 418, 419, 493, 500, 564, 568, 604
Шамраєв Віктор Ілліч — 93, 209, 493, 250, 274, 342, 604
Шамраєв Микола Ілліч — 342
Шамраєв Олександр Ілліч — 342
Шамраєва (Петрицька, Василенко) Ольга Вікторівна 73, 155, 207, 209–212, 236, 250, 260, 274, 315, 335, 342, 343, 418, 493, 501, 514, 518, 568, 583, 604
Шамраєва (Шамрай) Ганна Сергіївна — *див.* Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Г. С.
Шамраєва Ольга Вікентіївна — 342, 419
Шамрай (Слупська) Вікторія Сергіївна — 7, 73, 208, 211, 220, 221, 225, 234–236, 250, 255, 260, 315–317, 332, 335, 338–343, 348, 422, 493, 518, 586, 604
Шапаренко Андрій Гнатович — 238, 269, 343
Шаповал Ю. І.— 216, 228, 231, 386, 387, 542, 604
Шапран Г. М.— 260, 335
Шараєвський К.— 139, 166
Шараєвський Н.— 181, 520
Шараєвський О.— 133
Шарапова (Сухомлинова) Наталія Олексіївна — 494, 588, 604
Шарден Т. де — 482
Шахматов О. О.— 330
Шахматов О. О.— 330
Шацька А. О.— 411

Швець (Білоножко) Людмила Михайлівна — 247, 257, 343
Шевченко (Грушівський) Григорій Іванович — 24
Шевченко (Грушівський) Іван — 24
Шевченко (Грушівський) Т. Г.— *див.* Шевченко Т. Г.
Шевченко (Полевичок) Мечислава Олесівна — 249, 335, 338, 343
Шевченко І.— 437
Шевченко Л. П.— 227, 228
Шевченко Лідія Миколаївна — *див.* Сидоренко (Шевченко) Л. М.
Шевченко Олесь Євгенович — 7, 56, 249, 292, 318, 335, 338, 343–345
Шевченко Т. Г.— 24, 37, 112, 113, 118, 144, 146, 152–154, 198, 433, 459, 461, 463, 587, 600
Шевченко Ярослава Олесівна — 249, 338, 344
Шевчук В. О.— 43
Шевчук Г. В.— 67, 71, 72, 311, 407, 552
Шелест П. Ю.— 480
Шептицький А., митрополит — 263
Шеремет Ф.— 160
Шимковський Лука — 275
Шипота Онисим Григорович — 29, 239, 275, 344
Шистовська (Агапеєва) N Костянтинівна — 331, 332
Шистовська (Воскресенська) Марія Костянтинівна – 331
Шистовська (Парфененко) Юстина Костянтинівна — 73, 330, 331
Шистовський Костянтин Гнатович — 331
Шіллер Й.— 468
Шмальгаузен І. І.— 478
Шмигельський Андрій Максимович — 486, 571, 575, 577, 604, 605
Шмиголь Людмила Сильвестрівна — 254, 275, 344
Шмиголь Сильвестр Єлисейович — 254, 275, 344
Шмідт О. Ю.— 584
Шміт Ф. І.— 217
Шніцлер А.— 261
Шонін Б.— 288
Шостаківська (Гергілевич) Ніна Олександрівна — 249, 266, 345, 347
Шостаківська (Іваненко) Лідія Олександрівна — 249, 318, 345, 347
Шостаківська (Сидоренко) Зінаїда Олександрівна — 249, 338, 345, 347
Шостаківська (Снітко) Марія Яківна — 249, 345–347
Шостаківська Анастасія Митрофанівна — 55, 56, 249, 275, 309, 339, 345–347
Шостаківська Варвара Леонтіївна — 249, 345, 346
Шостаківська Віталій Олександрович — 249, 318
Шостаківська Ірина Юріївна — 249, 346, 347
Шостаківська Олена Митрофанівна — 345
Шостаківська Сусанна Олександрівна — 249, 338, 346, 347
Шостаківський В'ячеслав Олександрович — 249, 346, 347
Шостаківський Віталій Віталійович — 249, 318, 346, 347
Шостаківський Віталій Олександрович — 56, 249, 266, 345–347
Шостаківський Іван Митрофанович — 345
Шостаківський Ігор Віталійович — 249, 346
Шостаківський Митрофан Євстахійович — 56, 249, 275, 339, 345–347
Шостаківський Олег Юрійович — 249, 324, 347
Шостаківський Олександр Віталійович — 249, 346, 347
Шостаківський Олександр Митрофанович — 55, 56, 249, 266, 275, 292, 339, 345–347
Шостаківський Юрій Віталійович — 249, 324, 324, 346, 347
Шостаківські — 56, 345
Шостацька (Карпова) Марія Петрівна — 498, 520, 521, 605
Штенцель Артур Карлович — 254, 272
Шубович М. О.— 546
Шубравський В.— 37
Шульгин В. В.— 306
Шульгин О. Я.— 306, 391, 392, 517
Шульгини — 26
Шумовський — 41
Щерба Л. В.— 330
Щербаківський Д. М.— 217, 461
Щербань Т.— 447, 549, 604
Щербина В. І.— 221, 222, 224, 379
Щітківський І. І.— 224, 231
Щоткін Леонід Михайлович — 250, 338–339, 348

Щупаківський І.— 53
Юзефович М. В.— 437
Юнаків Л.— 186
Юркевич В. Д.— 229
Юркова О. В.— 207, 220, 221, 225, 316, 342
Юрковиця С. (Юрковиця Ст.) — *див.* Кедреновський С. М.
Юхновський О. І.— 407
Яблонська Софія — 263
Яворницький Д. І.— 19, 480
Яворський М. І.— 227
Якубський Б.— 261
Якшин Олександр Порфирович — 247, 280, 308, 348
Ямненко М. І.— 64–66
Ямпольська Г. П.— 211
Яната О. А.— 466
Яновська О.— 526
Ярещенко О.— 187
Ярослав Мудрий — 352, 399, 416
Ясинський А.— 380
Ястребов В. М.— 429, 531
Ящинська (Оппокова) Катерина Миколаївна — 491, 564, 577, 580, 605
Ящинський М.— 564
Ящуринський Юстин — 252, 320, 348
Opuckiewicz Petrus — *див.* Опуцкевич Петро
Siestrzeniec — *див.* Сестренець
Macharzyński — *див.* Махаринський
Ohij — *див.* Огій
Hołub — *див.* Голуб
Hruszewski Theodorus — *див.* Грушецький Федір
Radvan Marian — 355

ЗМІСТ

Переднє слово
С. Панькова.....5

ГРУШЕВСЬКІ

«Груші змінили шаблю на хрест»
М. Кучеренко.....11
«Дід був характеру легкого і веселого,
... притім характеру доволі самостійного»
(Федір Васильович Грушевський)
М. Кучеренко.....34
«Ділу сьому посвятив він всею душею»
(Сергій Федорович Грушевський)
М. Кучеренко.....74
«Не тут і не в сі часи»
(Марко Федорович Грушевський)
М. Кучеренко.....124
«І будеш вірити мені у цій святій правді»
(Григорій Іванович Грушевський)
М. Кучеренко.....195
«...назвали Сергієм на честь Дідуся»
(Сергій Вікторович Шамрай)
С. Панькова.....207
Генеалогічні схеми та біографічний покажчик до них
М. Кучеренко.....237

ОППОКОВИ

«Звались вони властиво Опоцкевичі...»
С. Панькова, Г. Шевчук.....351
«Дід мій ...виявляв певний український патріотизм
і неохоту до Великоросії...» (Захарій Іванович Оппоков)
С. Панькова, Г. Шевчук.....371
«...я дуже багато одідичив від матері...»
(Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська))
С. Панькова, Г. Шевчук.....408
«...Чи не єдиний активний україноФіл в сім'ї моєї матері...»
(Володимир Амвросійович Менчиць)
С. Панькова.....424

«Були се люди, очевидно, здібні й енергійні»
(Євген Володимирович Оппоков,
Михайло Володимирович Оппоков,
Іван Костянтинович Оппоков,
Олександр Григорович Черняхівський,
Олександр Вікторович Топачевський)
С. Панькова.....445
Генеалогічні схеми та біографічний покажчик до них
С. Панькова, Г. Шевчук.....483

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....606
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....627

Науково-популярне видання

КУЧЕРЕНКО Микола Олександрович, ПАНЬКОВА Світлана Михайлівна,
ШЕВЧУК Галина Володимирівна

Я БУВ ЇХ СТАРШИЙ СИН

Редактор З. М. Стась, З. П. Каменецька
Коректор І. Н. Барвінок
Комп'ютерна верстка І. А. Перехрест

На фронтисписі фото Сергія та Глафіри Грушевських 1866 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 1168 від 24.12.2002 р

Здано на складання 18.10.2005. Підписано до друку 10.07.2006. формат 70x100$^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 40,5. Обл. вид. арк. 45. Тираж 3000. Зам. № 3230.

Видавництво «Кий»
04136, м. Київ, вул. Маршала Гречка, 13, к. 206.

Віддруковано у ВАТ «Видавництво «Київська правда»
04136, м. Київ, вул. Маршала Гречка, 13.

ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
У КИЄВІ,
вул. Паньківська, 9

Будинок за цією адресою придбаний Грушевськими у 1908 р.,
впродовж десятиліть зберігав для них родинний затишок і водночас залишався
осередком національно-культурного життя Києва.
На сьогодні є памяткою історії.
Включений до Державного реєстру
Національного культурного надбання України.

На третьому поверсі будинку, де у 1924—1931 рр. проживав
Михайло Грушевський зі своєю родиною, відтворено меморіальну квартиру.

На другому поверсі розгорнуто історичну експозицію про життя та діяльність
видатного історика і суспільно-політичного діяча, його родину та учнів.

Музей працює: з 10^{00} до 17^{00}
Вихідний: понеділок
Тел. для довідок: 278-12-02;
278-13-47.

Проїзд:
Станції метро «Площа Льва Толстого»,
«Університет»